К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

Сечилмиш әсәрләри

3

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС
3

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ПАРТИИ
при ЦК КП АЗЕРБАЙДЖАНА—
ФИЛИАЛ ИНСТИТУТА
МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА
при ЦК КПСС

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС

Избранные произведения в трех томах

Том 3

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Баку—1983

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында
ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ —
Сов.ИКП МК јанында
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ
ИНСТИТУТУНУН ФИЛИАЛЫ

К. МАРКС
вә
Ф. ЕНКЕЛС

•

Сечилмиш әсәрләри үч чилддә

•

Чилд
3

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1983

3К11

Маркс К. вә Енкелс Ф.

Сечилмиш әсәрләри. 3 чилддә. 3-чү чилд. Б., Азәрнәшр. 1983.

667 с

М $\frac{10101-154}{М-651-83}$ 1—82 **3К11**

К. МАРКС

ГОТА ПРОГРАМЫНЫН ТӘНГИДИ[1]

Ф. ЕНКЕЛСИН МУГӘДДИМӘСИ[2]

Бурада чап едилән әлјазмасы—програм лајиһәсинин тәнгиди вә онунла бирликдә Браккеја көндәрилән мәктуб—1875-чи илдә, Готадакы бирләшдиричи гурултајдан[3] азачыг әввәл, Браккеја көндәриләрәк, ондан хаһиш едилмишди ки, буну Кејбә, Ауерә, Бебелә вә Либкнехтә көстәрсин вә сонра Маркса кери гајтарсын. Һалледәки партија гурултајы[4] Гота програмы һаггында дискуссијаны күндәлик мәсәләләр сырасына гојдуғуна көрә, белә күман едирәм ки, әкәр мән һәмин дискуссијаја аид бүтүн сәнәдләрдән, бәлкә дә, ән мүһүмү олан бу сәнәдин чап едилмәсини бундан сонра да јубатсајдым, чинајәт етмиш олардым.

Лакин бу әлјазмасынын даһа кениш, башга бир әһәмијјәти дә вардыр. Лассалын тәшвигат ишиндә иштирак етмәјә башладығы вахтдан е'тибарән көтүрдүјү хәттә, һәм дә Лассалын истәр игтисади принсипләринә, истәрсә тактикасына Марксын мүнасибәти бу әлјазмасында илк дәфә олараг ачыг вә ајдын шәрһ едилмишдир.

Бурада Марксын програм лајиһәсини амансыз кәскинликлә тәһлил етмәси, лајиһәнин нөгсанларыны ачыб көстәрәрәк, бурадан чыхардығы нәтичәләри гәтијјәтлә ифадә етмәси,—бунларын һамысы инди, арадан он беш ил кечәндән сонра, даһа һеч кәсә тохуна билмәз. Спесифик лассалчылар һәлә анчаг харичдә ајры-ајры төр-төкүнтү кими галмышлар, Гота програмы исә тамамилә јарытмаз олдуғуна көрә, һәтта ону дүзәлдәнләр дә Һалледә бу програмдан әл чәкмишләр.

Буна бахмајараг, мән ајры-ајры шәхсләрә аид бә'зи кәскин ифадә вә рә'јләри, ишә зәрәр вурмадан мүмкүн олдуғу

јердә атыб бунлары нөгтәләрлә əвəз етмишәм. Маркс өзү дә, инди бу әлјазмасыны чап етсәјди, белә һәрәкәт едәрди. Бу әлјазмасынын гисмән кәскин тонуна ики шеј сәбәб олмушду. Биринчиси, Маркс вә мән алман һәрәкатына даһа сых говушмушдуг, белә ки, бу програм лајиһәсиндә керијә атылан гəти аддым, бизи хүсусилә бәрк һиддәтләндирмәли иди. Икинчиси, биз о заман—Интернасионалын Гаага конгресиндән[5] сонра ики ил дә кечмәмишди — Бакунинә вә онун анархистләринә гаршы чох гызғын мүбаризә едирдик; онлар алман фәһлә һәрәкатында баш верән һәр бир шејин мәс'улијјәтини бизим үзәримизә гојурдулар, белә ки, биз көзләмәли идик ки, бизи бу програмын кизли аталары кими дә гәләмә верәрләр. Бу мүлаһизәләр инди арадан галхыр, бунларла бирликдә исә, әлјазмасындакы мүвафиг јерләрин лүзуму да арадан галхмыш олур.

Бә'зи чүмләләр һабелә сензура мүлазиһәләринә көрә нөгтәләрлә әвәз едилмишдир. Даһа јумшаг бир ифадә ишләтмәли олдуғум јердә, мән буну квадрат мө'тәризә ичәрисинә алмышам. Галан чәһәтдән әлјазмасы олдуғу кими јенидән чап едилмишдир.

Лондон, 6 јанвар 1891-чи ил

Фр. Енкелс

«Die Neue Zeit» журналында чап едилмишдир, Bd. 1, № 18, 1890—1891-чи ил

Қ. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 95—96.

К. МАРКС

В. БРАКҚЕЈӘ МӘКТУБ

Лондон, 5 мај 1875-чи ил

Әзизим Бракке!

Бирләшдиричи програма аид ашағыдакы тәнгиди гејдләри охудугдан сонра зәһмәт чәкиб Кејб вә Ауерә, Бебел вә Либкнехтә верин, таныш олсунлар. Иш башымдан ашдығына көрә, һәкимләрин мәнә ичазә вердикләриндән чох артыг ишләмәјә мәчбурам. Буна көрә, бу гәдәр чох кағыз гараламаг мәнә һеч дә хүсуси бир «ләззәт» вермәди. Лакин буну етмәк она көрә лазым иди ки, партијалы достлар, — һәмин гејдләр исә онлара аиддир, — өз тәрәфимдән атмалы олдуғум аддымлары, сонралар јанлыш шәрһ етмәсинләр. — Мән бирләшдиричи гурултајдан сонра Енкелслә бирликдә чап едәчәјимиз кичик бәјанаты нәзәрдә тутурам; биз билдирәчәјик ки, көстәрилән принсипиал програмын бизә әсла дәхли олмадығы кими, бизим онунла һеч бир әлагәмиз дә јохдур.

Бу, вачибдир, чүнки хариҹдә партија дүшмәнләринин бәрк тәрәфдар олдуғу белә бир фикир, — тамамилә јанлыш бир фикир, — јајылмышдыр ки, куја биз, Ејзенах партијасы[6] адланан партијанын һәрәкатына бурадан кизличә рәһбәрлик едирик. Бакунин һәлә бу јахынларда русча чыхан китабында[7], мәсәлән, һәмин партијанын јалныз бүтүн програмлары вә и. а. мәс'улијјәтини дејил, һәтта Халг партијасы[8] илә Либкнехтин әмәкдашлығы башландығы күндән бәри онун атдығы һәр бир аддымын мәс'улијјәтини дә мәним үзәримә гојур.

Бундан әлавә, үзәримә дүшән вәзифә мәнә ичазә вермир ки, мәним әгидәмә көрә әсла һеч бир шејә јарамајан вә партијаны позғунлашдыран бир програмы, һәтта дипломатик сурәтдә сүкут етмәк јолу илә дә олса, гәбул едим.

Һәгиги һәрәкатын һәр бир аддымы бир дүжин програмдан әһәмијјәтлидир. Буна көрә дә, Ејзенах програмындан *ирәли* кетмәк олмаздыса, — шәраит исә буна јол вермирди, — үмуми

дүшмәнә гаршы һәрәкәт етмәк һаггында садәчә сазиш бағламаг лазым кәлирди. Принсипиал програмлар дүзәлтмәклә исә (бу иш даһа узун мүддәт биркә фәалијјәтлә һазырланачағы замана гәдәр ону тә'хирә салмаг әвәзинә) бүтүн дүнјанын көзү гаршысында елә нишанәләр гојурлар ки, адамлар партија һәрәкатынын сәвијјәси һаггында һәмин нишанәләрә көрә мүһакимә јеридирләр.

Лассалчыларын башчылары бизим јанымыза она көрә кәлдиләр ки, онлары шәраит буна мәчбур етмишдир. Әкәр онлара лап әввәлдән билдирсәјдиләр ки, принсипләр мәсәләсиндә һеч бир сөвдәләшмәјә јол верилмәјәчәкдир, онда онлар һәрәкәт програмы илә вә ја биркә һәрәкәт мәгсәдини күдән тәшкилат планы илә кифајәтләнмәли *олардылар*. Бунун әвәзиндә онлара мандатларла тамам силаһланмыш һалда кәлмәјә ичазә верирләр вә бу мандатлары өзләри үчүн мәчбури һесаб едирләр, јә'ни көмәјә мөһтач оланларын мәрһәмәтинә вә ја гәзәбинә тәслим олурлар. Бүтүн бунлара әлавә олараг онлар һәлә *разылашма гурултајындан әввәл* гурултај чағырырлар, һалбуки онларын өз партијасы өз гурултајыны јалныз *post festum** чағырыр. Бурада ашкар сурәтдә, һәр чүр тәнгиди позмаға вә өз партијасына өзүнә кәлмәк имканы вермәмәјә чалышырдылар. Мә'лумдур ки, фәһләләри, бирләшмә факты өзү гане едир; лакин бу бир дәгигәлик мүвәффәгијјәтин чох да баһа тамам олмадығыны дүшүнәнләр сәһв едирләр.

Һәм дә, бу програм, Лассалын е'тигад символуну ганунилəшдирмәсиндән дә асылы олмајараг, һеч бир шејә јарамыр.

Мән «Капитал»ын франсызча нәшринин ахырынчы бурахылышларыны јахын заманда Сизә көндәрәчәјәм. Франсыз һөкумәти гадаған етдијинә көрә чап олунмасы узун мүддәт ләнкимишди. Бу һәфтә ичәрисиндә вә ја кәлән һәфтәнин әввәлиндә китаб һазыр олачагдыр. Сиз әввәлинчи 6 бурахылышы алмысынызмы? Лүтфән, Бернһард Беккерин дә *үнваныны* мәнә билдирин, чүнки ахырынчы бурахылышлары она да көндәрмәлијәм.

„*Volksstaat*" *китаб нәшријјатынын*[9] гәрибә адәтләри вардыр. Мәсәлән, «Коммунистләрин Көлн мүһакимәси»нин** јени нәшринин һәтта бир нүсхәсини дә индијә гәдәр мәнә көндәрмәмишләр.

Сәмими саламла

Сизин *Карл Маркс*

---

* — һәрфијјән: бајрамдан сонра, јә'ни вахты кечәндән сонра. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 423—491. *Ред.*

К. МАРКС

АЛМАН ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАСЫНЫН ПРОГРАМЫНА АИД ГЕЈДЛӘР[1]

I

1. «Әмәк һәр чүр сәрвәтин вә һәр чүр мәдәнијјәтин мәнбәјидир; фајда верән әмәк анчаг чәмијјәтдә вә чәмијјәтин васитәси илә мүмкүн олдуғуна *көрә исә,* әмәјин кәлири кәсирсиз шәкилдә вә бәрабәр һүгугла чәмијјәтин бүтүн үзвләринә мәхсусдур».

Параграфын биринчи һиссәси: «Әмәк һәр чүр сәрвәтин вә һәр чүр мәдәнијјәтин мәнбәјидир».

Әмәк һәр чүр сәрвәтин *мәнбәји дејилдир.* Тәбиәт гүввәләриндән биринин, инсан иш гүввәсинин анчаг тәзаһүрү олан әмәјин өзү кими, *тәбиәт* дә ејни дәрәчәдә истеһлак дәјәрләринин (мадди сәрвәт дә елә бу дәјәрләрдән ибарәтдир!) мәнбәјидир. Јухарыда кәтирилән чүмләјә сиз һәр бир ушаг әлифбасы китабында раст кәләрсиниз вә бу ибарә бир дәрәчәјә гәдәр доғрудур, чүнки онда *нәзәрдә тутулур* ки, әмәк мүвафиг шеј вә аләтләрин мөвчуд олдуғу шәраитдә сәрф олунур. Социалист програмы исә, бу кими буржуа ибарәләринә јол вермәмәлидир, чүнки бу ибарәләр, онлара јеканә мә'на верән *шәраит* үзәриндән сукутла кечир. Инсан бүтүн әмәк васитәләри вә шејләринин илк мәнбәји олан тәбиәтә ирәличәдән бир мүлкијјәтчи кими јанашдығына көрә, тәбиәтлә өзүнә мәхсус олан бир шеј кими рәфтар етдијинә көрә, онун әмәји истеһлак дәјәрләринин вә демәли, сәрвәтин мәнбәји олур. Әмәјә *фөвгәл'адә јарадычылыг гүввәси* иснад вермәк үчүн буржуанын әлиндә чох чидди әсаслар вардыр, чүнки әмәјин мәһз тәбиәтлә шәртләнмәсиндән белә нәтичә чыхыр ки, өз иш гүввәсиндән савајы һеч бир башга мүлкијјәтә малик олмајан бир адам, һәр бир ичтимаи вә мәдәни вәзијјәтдә, әмәјин мадди шәраи-

тини өз әлинә кечирмиш башга адамларын гулу олмаға мәчбурдур. Белә бир адам анчаг бу башга адамларын ичазәси илә ишләјә биләр, демәли, анчаг онларын ичазәси илә јашаја биләр.

Лакин, нә кими нөгсанлары олса да, бу ибарәни даһа олдуғу кими сахлајаг. Бәс бурадан нә кими бир нәтичә көзләмәк лазым кәләрди? Ајдындыр ки, ашағыдакы нәтичәни:

«Әмәк һәр чүр сәрвәтин мәнбәји олдуғуна көрә, чәмијјәтин һеч бир үзвү әмәк мәһсулу мәнимсәмәкдән савајы башга бир јолла өзүнә сәрвәт мәнимсәјә билмәз. Әкәр о өзү ишләмирсә, онда өзкә әмәји илә јашајыр вә өз мәдәнијјәтини дә өзкә әмәји һесабына әлдә едир».

Бунун əвәзинә *«олдуғуна көрә исә»* сөзчүкләринин көмәји илә икинчи чүмлә биринчи чүмләјә гошулур ки, нәтичә биринчи чүмләдән дејил, һәмин икинчи чүмләдән чыхарылсын.

Параграфын икинчи һиссәси: «Фајда верән әмәк анчаг чәмијјәтдә вә чәмијјәтин васитәси илә мүмкүндүр».

Биринчи мүддәаја көрә, әмәк һәр чүр сәрвәтин вә һәр чүр мәдәнијјәтин мәнбәји иди вә, демәли, һеч бир чәмијјәт әмәксиз мүмкүн дејилдир. Инди исә, биз өјрәнирик ки, әксинә, «фајда верән» һеч бир әмәк чәмијјәтсиз мүмкүн дејилдир.

Јенә ејни мүвәффәгијјәтлә демәк оларды ки, чәмијјәт үчүн фајдасыз вә ја һәтта зәрәрли әмәк анчаг чәмијјәтдә пешә саһәси ола биләр, анчаг чәмијјәтдә авара кәзиб јашамаг олар вә и. а. вә и. а. — гысасы, бүтүн Руссонун дедикләрини көчүрмәк олар.

Бәс «фајда верән әмәк» нәдир? Ахы бу јалныз елә бир әмәкдир ки, нәзәрдә тутулан фајдалы нәтичә онун васитәси илә әлдә едилир. Дашла һејван өлдүрән, мејвә топлајан вә и. а. бир вәһши (инсан исә мејмунлуг һалындан чыхандан сонра вәһши олмушдур), «фајда верән» әмәк сәрф едир.

Үчүнчүсү. Нәтичә: «Фајда верән әмәк анчаг чәмијјәтдә вә чәмијјәтин васитәси илә мүмкүн олдуғуна көрә исә, әмәјин кәлири кәсирсиз шәкилдә вә бәрабәр һүгугла чәмијјәтин бүтүн үзвләринә мәхсусдур».

Әчәб нәтичә имиш! Әкәр фајда верән әмәк анчаг чәмијјәтдә вә чәмијјәтин васитәси илә мүмкүнсә, онда әмәјин кәлири чәмијјәтә мәхсусдур, бу кәлирдән ајрыча бир фәһләнин пајына исә анчаг, әмәјин «шәрти» олан чәмијјәти сахламаг үчүн тәләб олунмајан бир шеј дүшәчәкдир.

Доғрудан да, *һәр бир мүәјјән ичтимаи гурулушун мүдафиәчиләри* бүтүн заманларда бу мүддәаны ирәли сүрмүшләр. Ән әввәл һөкумәтин вә она јапышан һәр шејин иддиалары мејдана чыхыр, — ахы дејирләр ки, һөкумәт, куја, ичтимаи гајда-гануну мүһафизә етмәк үчүн ичтимаи органдыр; сонра

хүсуси мүлкиjjәтин мүхтәлиф нөвләринин иддиалары кәлир, чүнки хүсуси мүлкиjjәтин мүхтәлиф нөвләри куjа чәмиjjәтин әсасларыны тәшкил едирмиш вә и. а. Көрдүjүнүз кими, бу бош ибарәләри, истәнилдиjи кими чевириб дәjишмәк олар.

Параграфын биринчи вә икинчи һиссәләринин аз-чох ағлабатан рабитәси анчаг ашағыдакы шәкилдә ола биләр:

«Әмәк, анчаг ичтимаи әмәк кими» вә jа jенә дә еjни мә'нада «чәмиjjәтдә вә чәмиjjәтин васитәси илә сәрвәт вә мәдәниjjәтин мәнбәjи олур».

Бу мүддәа шүбһәсиз дүзкүндүр, чүнки әкәр элаһиддәләшмиш әмәк (фәрз едилир ки, онун мадди шәраити көз габағындадыр) истеһлак дәjәрләри jарада билсә дә, нә сәрвәт, нә дә мәдәниjjәт jарада билмәз.

Лакин башга бир мүддәа да еjни дәрәчәдә шүбһәсиздир:

«Әмәк ичтимаи чәһәтдән инкишаф етдикчә вә, беләликлә, әмәк сәрвәт вә мәдәниjjәт мәнбәjи олдугча, — фәһлә тәрәфиндә jохсуллуг вә бинәсиблик, фәһлә олмаjанын тәрәфиндә сәрвәт вә мәдәниjjәт инкишаф едир».

Бу — индики замана гәдәр бүтүн тарихин ганунудур. Демәли, «әмәк» вә «чәмиjjәт» һаггында үмуми ибарәләр əвәзинә, аjдын көстәрмәк лазым иди ки, һазыркы капитализм чәмиjjәтиндә фәһләләри бу ичтимаи бәланы дағытмаға гадир вә вадар едән мадди вә башга шәраит, нәһаjәт, нечә jаранмышдыр.

Әслиндә исә, формача пис, мәзмунча jанлыш олан бүтүн бу параграф, бураjа анчаг Лассалын, «кәсирсиз әмәк кәлири» формулуну партиjа баjрағында биринчи шүар шәклиндә jазмаг үчүн гоjулмушдур. Мән «әмәк кәлиринә», «бәрабәр һүгуга» вә башгаларына һәлә гаjыдачағам, чүнки еjни шеj бир гәдәр башга формада сонра да тәкрар едилир.

> 2. «Һазыркы чәмиjjәтдә әмәк васитәләри капиталистләр синфинин инһисарыдыр. Фәһлә синфинин бунунла шәртләнән асылылығы, бүтүн jохсуллуг вә әсарәт формаларынын сәбәбидир».

Интернасионалын низамнамәсиндән көтүрүлән бу мүддәа һәмин «дүзәлдилмиш» шәкилдә jанлышдыр.

Һазыркы чәмиjjәтдә әмәк васитәләри торпаг мүлкиjjәтчиләринин инһисары (торпаг мүлкиjjәтинин инһисары һәтта капитал инһисарынын әсасыдыр) *вә* капиталистләрин инһисарыдыр. Интернасионал низамнамәсинин мүвафиг бәндиндә инһисарчылар синфинин һеч биринин ады чәкилмир. Һәмин бәнддә *«әмәк васитәләри, jә'ни һәjат мәнбәләри үзәриндәки инһисардан»* данышылыр. «Һәjат мәнбәләринин» әлавә едил-

мәси кифајәт гәдәр көстәрир ки, әмәк васитәләринә торпаг да дахил едилмишдир.

Дүзәлиш она көрә едилмишди ки, Лассал, һазыркы заманда һамыја мә'лум олан сәбәбләрә көрә, торпаг саһибләринә дејил, *анчаг* капиталистләр синфинә һүчум едирди. Инкилтәрәдә капиталист, бир чох һалларда, һәтта өз фабрикинин јерләшдији јерин саһиби дејилдир.

3. «Әмәјин азад едилмәси тәләб едир ки, әмәк васитәләри бүтүн чәмијјәтин мүлкијјәтинә јүксәлдилсин вә әмәк кәлири әдаләтлә бөлүшдүрүләрәк мәчму әмәк коллектив сурәтдә низама салынсын».

«Әмәк васитәләрини бүтүн чәмијјәтин мүлкијјәтинә јүксәлтмәк» (!), көрүнүр, онлары «бүтүн чәмијјәтин мүлкијјәтинә чевирмәк» демәкдир. Лакин бу, анчаг сөзарасы дејилмишдир.

«Әмәк кәлири» нәдир? Әмәк мәһсулудурму, јохса онун дәјәридир? Сонунчу һалда, мәһсулун бүтүн дәјәридирми, јохса анчаг ишләнилмиш истеһсал васитәләринин дәјәринә әмәјин әлавә етдији дәјәр һиссәсидир?

«Әмәк кәлири» — Лассалын мүәјјән игтисади анлајышлар әвәзиндә ирәли сүрдүјү јајғын бир тәсәввүрдүр.

«Әдаләтли» бөлүшдүрмә нәдир?

Мәкәр буржуалар иддиа етмирләрми ки, һазыркы бөлүшдүрмә «әдаләтлидир»? Мәкәр бу бөлүшдүрмә һазыркы истеһсал үсулу әсасында доғрудан да јеканә «әдаләтли» бөлүшдүрмә дејилдирми? Мәкәр игтисади мүнасибәтләр һүгуг анлајышлары илә низама салыныр, јохса әксинә, һүгуг мүнасибәтләри игтисади мүнасибәтләрдән ирәли кәлмирми? Мәкәр мүхтәлиф сосиалист сектантлар «әдаләтли» бөлүшдүрмә һаггында ән мүхтәлиф тәсәввүрләрә тәрәфдар дејилдирләрми?

Бу һалда «әдаләтли» бөлүшдүрмә сөзләри илә нәји нәзәрдә тутдугларыны билмәк үчүн, биз биринчи параграфы бу параграфла тутушдурмалыјыг. Сонунчу параграфда елә бир чәмијјәт нәзәрдә тутулур ки, орада «әмәк васитәләри ичтимаи мүлкијјәт тәшкил едир, мәчму әмәк исә коллектив сурәтдә низама салыныр», биринчи параграфда исә көрүрүк ки, «әмәјин кәлири кәсирсиз шәкилдә вә бәрабәр һүгугла чәмијјәтин бүтүн үзвләринә мәхсусдур».

«Чәмијјәтин бүтүн үзвләринәми»? Һәтта ишләмәјән үзвләринәдәми? Бәс онда «кәсирсиз әмәк кәлири» һарада галды? Чәмијјәтин анчаг ишләјән үзвләринәми? Бәс онда чәмијјәтин бүтүн үзвләринин «бәрабәр һүгугу» һарада галды?

Лакин «чәмијјәтин бүтүн үзвләри» вә «бәрабәр һүгуг» — ајдындыр ки, анчаг бош ибарәдир. Әсл мәтләб исә ондадыр

ки, бу коммунизм чәмијјәтиндә һәр бир ишчи лассалчы «кәсирсиз әмәк кәлири» алмалыдыр.

Әкәр биз «әмәк кәлири» ифадәсини әввәлчә әмәк мәһсулу мә'насында көтүрсәк, онда коллектив әмәк кәлири, *мәчму ичтимаи мәһсул олар.*

Инди ондан чыхмаг лазымдыр:

Биринчиси: ишләдилмиш истеһсал васитәләринин јерини долдурмаг үчүн лазым олан шејләри.

Икинчиси: истеһсалы кенишләндирмәк үчүн әлавә һиссәни.

Үчүнчүсү: бәдбәхт һадисәләр, тәбии фәлакәтләр вә саирә баш вердикдә истифадә олунан еһтијат вә ја сығорта фондуну.

«Кәсирсиз әмәк кәлириндән» бу чыхмалар — игтисади зәрурәтдир вә бунларын мигдары мөвчуд васитәләр вә гүввәләр әсасында, гисмән еһтимал нәзәријјәси әсасында мүәјјән едилмәлидир, лакин бунлары һеч бир һалда әдаләт әсасында һесабламаг мүмкүн дејилдир.

Мәчму мәһсулун башга бир һиссәси галыр ки, бу да истеһлак шејләри хидмәтини көрмәли олан һиссәдир.

Һәлә иш кәлиб бу јердә галан һиссәнин фәрди бөлкүсүнә чатмамыш бурадан јенидән чыхылыр:

Биринчиси: билаваситә истеһсала аид олмајан үмуми идарә хәрчләри.

Бу һиссә һазыркы чәмијјәтдә олдуғуна нисбәтән дәрһал хејли азалачаг вә јени чәмијјәт инкишаф етдикчә даһа чох әскиләчәкдир.

Икинчиси: тәләбатын бирликдә өдәнилмәси үчүн нәзәрдә тутулан шејләр, мәсәлән: мәктәбләр, сәһијјә очаглары вә саирә.

Бу һиссә һазыркы чәмијјәтдә олдуғуна нисбәтән дәрһал хејли чохалачаг вә јени чәмијјәт инкишаф етдикчә даһа чох артачагдыр.

Үчүнчүсү: әмәк габилијјәти олмајанлар үчүн фондлар вә саирә, сөзүн гысасы — инди адландығы кими десәк, јохсулларын рәсми сурәтдә сығындырылмасына аид олан шејләр.

Лассалын тә'сири алтында програмын бу гәдәр мәһдуд шәкилдә анчаг нәзәрдә тутдуғу «бөлүшдүрмәјә», јә'ни коллективин фәрди истеһсалчылары арасында истеһлак шејләринин бөлүнән һиссәсинә биз анчаг инди јанашырыг.

«Кәсирсиз әмәк кәлири» артыг нәзәрә чарпмадан дөнүб «кәсирли» әмәк кәлири олмушдур, һәрчәнд хүсуси бир шәхс кими истеһсалчыдан тутулан шејләрин һамысы чәмијјәтин бир үзвү олмаг е'тибарилә билаваситә вә ја долајы јолла јенә дә онун хејринә сәрф олунур.

«Кәсирсиз әмәк кәлири» ифадәси јох олуб кетдији кими, инди үмумијјәтлә «әмәк кәлири» ифадәси дә јох олуб кедир.

Коллективизм принсипләринә, истеһсал васитәләри үзәриндә үмуми мүлкијјәтә әсасланан чәмијјәтдә истеһсалчылар өз мәһсулларыны мүбадилә етмирләр; мәһсулларын истеһсалына сәрф едилән әмәк бурада һәмин мәһсулларын *дәјәри кими* нә гәдәр аз тәзаһүр едирсә, онлара мәхсус мадди бир хассә кими дә ејни дәрәчәдә аз тәзаһүр едир, чүнки инди, капитализм чәмијјәтинин әксинә олараг, фәрди әмәк даһа долајы јолла дејил, билаваситә мәчму әмәјин тәркиб һиссәси кими мөвчуддур. Индики заманда да ики мә'налы олдуғуна көрә гәбул едилә билмәјәчәк «әмәк кәлири» ифадәси, беләликлә, һәр бир мә'насыны итирмиш олур.

Биз бурада, өз әсасы үзәриндә *инкишаф етмиш* бир коммунизм чәмијјәти дејил, әксинә, елә бир коммунизм чәмијјәти көрүрүк ки, мәһз капитализм чәмијјәтиндән јенича *чыхыр* вә буна көрә дә, ичәрисиндән чыхдығы көһнә чәмијјәтин анаданкәлмә ләкәләрини бүтүн чәһәтләрдән, игтисади, мә'нәви вә әгли чәһәтләрдән һәлә өз үзәриндә сахлајыр. Буна ујғун олараг, һәр бир ајры истеһсалчы өзү чәмијјәтә нә гәдәр верирсә, чәмијјәтдән дә бүтүн чыхыланлардан башга, бир о гәдәр кери алыр. Чәмијјәтә о нә вермишсә, онун фәрди әмәк пајыны тәшкил едир. Мәсәлән, ичтимаи иш күнү фәрди иш саатларынын чәмини тәшкил едир; һәр бир ајры истеһсалчынын фәрди иш вахты — ичтимаи иш күнүндә онун вердији һиссәдир, бу иш күнүндә онун пајыдыр. О, чәмијјәтдән гәбз алыр ки, (ичтимаи фондлар хејринә сәрф етдији әмәји чыхылмагла) филан гәдәр әмәк вермишдир, бу гәбзлә дә о, ичтимаи еһтијатлардан, сәрф етдији әмәк мигдарында әмәк сәрф едилмиш истеһлак шејләри алыр. Онун чәмијјәтә бир формада вердији мигдарда әмәк, она башга бир формада кери гајтарылыр.

Бурада, ајдындыр ки, әмтәә мүбадиләсини тәнзим едән ејни принсип һөкм сүрүр, чүнки бу мүбадилә бәрабәр дәјәрләрин мүбадиләсидир. Бурада мәзмун вә форма дәјишилмишдир, она көрә ки, дәјишилмиш шәраитдә һеч кәс өз әмәјиндән башга бир шеј верә билмәз вә, дикәр тәрәфдән, она көрә ки, фәрди истеһлак шејләриндән башга һеч бир шеј ајры-ајры шәхсләрин мүлкијјәтинә кечә билмәз. Лакин фәрди истеһлак шејләринин ајры-ајры истеһсалчылар арасында бөлүшдүрүлмәсинә кәлдикдә, бурада әмтәә еквивалентләри мүбадиләсиндәки ејни принсип һөкм сүрүр: бир формада олан мүәјјән мигдар әмәк, башга бир формада олан ејни мигдар әмәклә мүбадилә едилир.

Буна көрә бурада *бәрабәр һүгуг* принсип е'тибары илә һәлә дә *буржуа һүгугудур,* һәрчәнд бурада принсип вә прак-

тика бир-биринә даһа зидд дејилдир, һалбуки әмтәә мүбадиләсиндә еквивалентләр мүбадиләси һәр бир ајрыча һалда дејил, анчаг *орта һесабла* мөвчуддур.

Бу тәрәггијә бахмајараг, һәмин *бәрабәр һүгуг* бир чәһәтдән һәлә дә буржуа чәрчивәси илә мәһдуддур. Истеһсалчыларын һүгугу онларын вердикләри әмәјә *пропорсионалдыр;* бәрабәрлик ондан ибарәтдир ки, өлчмә *бәрабәр өлчү* олан әмәклә апарылыр.

Лакин бир адам физики вә ја әгли чәһәтдән башгасындан үстүндүр вә демәли, ејни мүддәт әрзиндә даһа чох мигдар әмәк верир вә ја онун даһа узун мүддәт ишләмәк бачарығы вардыр; әмәк исә, өлчү хидмәтини көрә билмәк үчүн, мүддәт узунлуғу вә ја интенсивлији илә мүәјјән едилмәлидир, јохса әмәк даһа өлчү олмазды. Бу *бәрабәр* һүгуг, бәрабәр олмајан әмәк үчүн бәрабәр олмајан һүгугдур. Бу һүгуг һеч бир синфи фәрги гәбул етмир, чүнки һәр кәс, бүтүн башгалары кими, анчаг фәһләдир; лакин бу һүгуг бәрабәр олмајан фәрди истеʼдады, демәли, бәрабәр олмајан ишләмәк габилијјәтини дә динмәдән тәбии үстүнлүк һесаб едир. *Буна көрә бу һүгуг өз мәзмуну еʼтибары илә, һәр бир һүгуг кими, бәрабәрсизлик һүгугудур.* Һүгуг, өз тәбиәти еʼтибары илә, анчаг бәрабәр өлчүнүн тәтбиг едилмәсиндән ибарәт ола биләр; лакин бәрабәр олмајан фәрдләр (онлар исә гејри-бәрабәр олмасајдылар, мүхтәлиф фәрдләр олмаздылар) анчаг она көрә ејни бир өлчү илә өлчүлә биләрләр ки, онлара ејни нөгтеји-нәзәрдән бахылыр, онлары јалныз *мүәјјән* бир чәһәтдән көтүрүрләр, мәсәлән, инди верилән һалда олдуғу кими, онлара анчаг *фәһлә* кими бахырлар вә онларда башга һеч бир шеј көрмүрләр, бүтүн галан шејләри нәзәрә алмырлар. Сонра: бир фәһлә евлидир, о бириси исә јох, биринин ушаглары чох, о бирисининки аздыр вә и. а. Бәрабәр әмәкдә вә демәли, ичтимаи истеһлак фондунда бәрабәр иштирак едәндә бириси о бирисиндән, доғрудан да чох алар, о бирисиндән даһа варлы олар вә и. а. Бүтүн бунлара јол вермәмәк үчүн, һүгуг, бәрабәр олмаг әвәзинә, бәрабәр олмамалыдыр.

Лакин коммунизм чәмијјәтинин биринчи фазасында, јәʼни онун узун мүддәт давам едән доғум ағрысы әзабларындан сонра капитализм чәмијјәтиндән чыхдығы шәклиндә, бу нөгсанлар лабүддүр. Һүгуг, һеч бир заман игтисади гурулушдан вә чәмијјәтин бу гурулушдан асылы олан мәдәни инкишафындан јүксәк ола билмәз.

Коммунизм чәмијјәтинин јүксәк фазасында, јәʼни инсаны әмәк бөлкүсүнә гул едән табелик вәзијјәти арадан галхандан сонра; бунунла бирликдә әгли әмәклә вә физики әмәјин

әкслији јох олачағы заман; әмәк јашамаг үчүн анчаг бир васитә олмагдан чыхараг, өзү һәјатын биринчи тәләби олачағы заман фәрдләрин һәртәрәфли инкишафы илә бирликдә һәм мәһсулдар гүввәләр артачағы, һәм дә бүтүн ичтимаи сәрвәт мәнбәләри тамам бир сел кими ахачағы заман, анчаг о заман буржуа һүгугунун дар үфүгүнү тамамилә арадан галдырмаг мүмкүн олачаг вә чәмијјәт өз бајрағында јаза биләчәкдир: һәр кәс габилијјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә!

Мән, бир тәрәфдән, «кәсирсиз әмәк кәлири» вә дикәр тәрәфдән «бәрабәр һүгуг» вә «әдаләтли бөлүшдүрмә» үзәриндә она көрә даһа әтрафлы дајандым ки, бир тәрәфдән, вахты илә бир гәдәр мә'насы олуб инди көһнәлмиш сөз төр-төкүнтүсүнә чеврилән тәсәввүрләри еһкамлар шәклиндә партијамыза јенидән гәбул етдирмәјә чәһд етдикләри һалда, дикәр тәрәфдән партијаја бу гәдәр чәтинликлә ашыланан, лакин инди партијада көк салмыш реалист анлајышы, демократларын вә франсыз сосиалистләринин бу гәдәр үрәјинә јатан идеоложи, һүгуги вә башга чәфәнкијатла тәһриф етмәк истәјәнләрин нә гәдәр бөјүк чинајәт етдијини көстәрим.

Бүтүн јухарыда көстәрилән мүлаһизәләрдән башга ишин маһијјәтини *бөлүшдүрмә* адланан шејдә көрмәк вә башлыча диггәти буна вермәк үмумијјәтлә сәһв иди.

Истеһлак шејләринин һәр чүр бөлкүсү һәмишә анчаг истеһсал шәртләринин өзүнүн бөлкүсү нәтичәсидир. Истеһсал шәртләринин бөлкүсү исә, истеһсал үсулунун өзүнүн характерини ифадә едир. Мәсәлән, капиталист истеһсал үсулу онун үзәриндә дурмушдур ки, истеһсалын мадди шәртләри капитал үзәриндә мүлкијјәт вә торпаг үзәриндә мүлкијјәт формасында олуб фәһлә олмајанларын әлиндәдир, һалбуки күтлә анчаг шәхси истеһсал шәрти олан иш гүввәсинә маликдир. Бир һалда ки, истеһсал үнсүрләри бу шәкилдә бөлүшдүрүлмүшдүр, онда истеһлак шејләринин һазырки бөлкүсү дә бурадан өзү өзүнә ирәли кәлмиш олур. Јох әкәр истеһсалын мадди шәртләри фәһләләрин өзүнүн коллектив мүлкијјәтини тәшкил едәрсә, о заман нәтичәдә истеһлак шејләринин бөлкүсү дә һазыркындан фәргли олар. Вулгар сосиализм (ондан исә демократијанын бә'зи һиссәси дә) буржуа игтисадчыларындан бөлкүнү истеһсал үсулундан асылы олмајан бир шеј сајмаг вә тәфсир етмәк, бурадан исә иши белә тәсвир етмәк әдасыны алыб көтүрмүшдүр ки, куја сосиализм әсас е'тибары илә бөлкү мәсәләләри әтрафында фырланыр. Лакин һәгиги мүнасибәт артыг чохдан ајдынлашдырылдығы бир һалда, јенидән кери гајытмаг нәјә лазымдыр?

4. «Әмәјин азад едилмәси фәһлә синфинин иши олмалыдыр, фәһлә синфинә нисбәтән галан синифләрин һамысы *анчаг иртичачы бир күтлә* тәшкил едир».

Биринчи бәнд Интернасионал низамнамәсинин кириш сөзләриндән көтүрүлмүш, лакин «дүзәлдилмишдир». Орада дејилир: «Фәһлә синфинин азад едилмәси фәһләләрин өз иши олмалыдыр»*, бурада исә, әксинә, «фәһлә синфи» азад етмәлидир — нәји? — «әмәји». Бачаран, баша дүшсүн.

Лакин, буна санки бир әвәз олараг, далысынча бир антибәнд—халис Лассал ситаты кәлир: «фәһлә синфинә нисбәтән галан синифләрин һамысы *анчаг иртичачы бир күтлә* тәшкил едир».

«Коммунист манифести»ндә дејилир: «Инди буржуазијаја гаршы дуран бүтүн синифләрдән јалныз пролетариат *һәгигәтән ингилабчы синифдир.* Ири сәнаје инкишаф етдикчә, бүтүн башга синифләр позулуб мәһв олур, пролетариат исә ири сәнајенин өз мәһсулудур»**.

Ири сәнајенин тәмсилчиси олан буржуазија бурада көһнәлмиш истеһсал үсулларынын јаратдығы бүтүн ичтимаи мөвгеләрн өз әлиндә сахламаға чәһд едән феодаллара вә орта тәбәгәләрә нисбәтән ингилабчы бир синиф һесаб олунур. Демәли, онлар *буржуазија илә бирликдә* анчаг иртичачы бир күтлә тәшкил етмирләр.

Дикәр тәрәфдән, пролетариат буржуазијаја нисбәтән ингилабчыдыр, чүнки ири сәнаје зәмининдә јетишмиш пролетариат, истеһсалы буржуазијанын әбәдиләшдирмәјә чәһд етдији капиталист характериндән мәһрум етмәјә чалышыр. Лакин «Манифест» бурадача әлавә едир ки, «орта тәбәгәләр пролетариат сыраларына кечмәли олдугларына көрә» ингилабчы олурлар.

Демәли, бу нөгтеји-нәзәрдән, белә бир иддиа јенә дә мә'насыздыр ки, куја фәһлә синфинә нисбәтән онлар буржуазија илә вә әлавә олараг һәтта феодалларла бирликдә «анчаг иртичачы бир күтлә тәшкил едирләр».

Мәкәр ахырынчы сечкиләрдә сәнәткарлара, хырда сәнајечиләрә вә башгаларына, һабелә *кәндлиләрә* дедиләрми ки: «бизә нисбәтән сиз, буржуа вә феодалларла бирликдә анчаг иртичачы бир күтлә тәшкил едирсиниз»?

Лассалын мө'мин ардычыллары онун мүгәддәс јазыларыны әзбәр билдикләри кими, Лассал да «Коммунист манифести»ни әзбәр билирди. Әкәр о, «Манифест»и белә кобуд шәкилдә тәһриф етмишсә, буну анчаг, буржуазијаја гаршы мүт-

---

* Бах: бу нәшр, 2-чи чилд, сәһ. 15. *Ред.*
** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 121. *Ред.*

ләгијјәтчи вә феодал әлејһдарларла өз иттифагыны доғрултмаг үчүн етмишдир.

Бундан әлавә, Лассалын чох һикмәтли кәламы јухарыда көстәрилән параграфа үмумијјәтлә зорла јапышдырылмышдыр, Интернасионалын низамнамәсиндән көтүрүлүб мә'насыз шәкилдә «дүзәлдилән» бу ситатла һеч бир рабитәси олмадығы һалда јапышдырылмышдыр. Бурада биз садәчә, һәјасыз бир һәрәкәтин шаһиди олуруг ки, бу да, әлбәттә, һеч дә ч-б Бисмаркын хошуна кәлмәјән, бир һәрәкәт дејилдир, Берлин Маратынын* өзүнә пешә етдији учуз габа һәрәкәтләрдән биридир.

5. «Фәһлә синфи өз азадлығы үчүн ән әввәл *мүасир милли дөвләт чәрчивәси ичәрисиндә иш* көрүр, һәм дә баша дүшүр ки, онун бүтүн мәдәни өлкәләрдәки фәһләләр үчүн үмуми олан бу сә'јләринин зәрури нәтичәси халгларын бејнәлхалг гардашлығы олачагдыр».

«Коммунист манифести»нин вә бүтүн әввәлки сосиализмин әксинә олараг, Лассал фәһлә һәрәкатына ән мәһдуд милли нөгтеји-нәзәрдән јанашырды. Бу ишдә ону тәглид едирләр, һәм дә Интернасионалын фәалијјәтиндән сонра!

Өзлүјүндә ајдындыр ки, фәһлә синфи үмумијјәтлә мүбаризә едә биләчәк һалда олмаг үчүн, өз өлкәсиндә *бир синиф кими* тәшкил олунмалыдыр вә онун билаваситә мүбаризә мејданы онун өз өлкәсидир. Буна көрә дә онун синфи мүбаризәси өз мәзмуну е'тибары илә дејил, «Коммунист манифести»ндә дејилдији кими, «өз формасы» е'тибары илә миллидир. Лакин «мүасир милли дөвләтин чәрчивәси» — мисал үчүн, Алманија империјасынын чәрчивәси — өзү дә игтисади чәһәтдән «дүнја базарынын чәрчивәси ичәрисинә», сијаси чәһәтдән «дөвләтләр системинин чәрчивәси ичәрисинә» алынмышдыр. Һәр бир тачирә мә'лумдур ки, Алманија тичарәти ејни заманда харичи тичарәтдир, вә ч-б Бисмаркын әзәмәти мәһз, мүәјјән бир *бејнәлхалг* сијасәт јеритмәсиндәдир.

Бәс алман фәһлә партијасы өз бејнәлмиләлчилијини нәдән ибарәт едир? Буну баша дүшмәкдән ибарәт едир ки, онун сә'јләринин нәтичәси *«халгларын бејнәлхалг гардашлығы»* олачагдыр. Буржуа Сүлһ вә азадлыг чәмијјәтиндән[10] көтүрүлән бу ибарә, фәһлә синифләринин һаким синифләрә вә онларын һөкумәтләринә гаршы биркә мүбаризәсиндә фәһлә синифләринин бејнәлхалг гардашлығынын еквиваленти һесаб едилмәлидир. Беләликлә, алман фәһлә синфинин *бејнәлхалг*

* Јәгин ки, «Neuer Social-Demokrat» гәзетинин редактору Һасселмандыр. *Ред.*

вәзифәләриндән бир кәлмә дә данышылмыр! Бүтүн өлкәләрин буржуазијасы илә алман фәһлә синфи әлејһинә артыг гардашчасына бирләшән алман буржуазијасына вә ч-б Бисмаркын бејнәлхалг суи-гәсдчилик сијасәтинә гаршы гојмаг үчүн алман фәһлә синфинә тәклиф едилән бүтүн шеј бундан ибарәтдир!

Һәгигәтән, програмын бејнәлмиләллији азад тичарәт партијасынын бејнәлмиләлчилијиндән *һәлә сон дәрәчә ашағыдыр*. Азад тичарәт партијасы да иддиа едир ки, онун сә'јләринин нәтичәси «халгларын бејнәлхалг гардашлығы» олачагдыр. Лакин бу партија тичарәти бејнәлхалг тичарәт етмәк үчүн бә'зи ишләр дә *көрүр* вә бүтүн халгларын өз өлкәләриндә тичарәтлә мәшғул олдугларыны баша дүшмәклә һеч дә кифајәтләнмир.

Мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә синфинин бејнәлхалг фәалијјәти һеч бир һалда *«Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији»*нин варлығындан асылы дејилдир. Бу бирлик, һәмин фәалијјәт үчүн мәркәзи орган јаратмаг јолунда анчаг биринчи тәшәббүс иди, һәм дә бу тәшәббүс өзүнүн вердији тәкан сајәсиндә силинмәз нәтичәләр вермиш олду, лакин Парис Коммунасы јыхыландан сонра бу тәшәббүсү *өз биринчи тарихи формасында* даһа јеритмәк олмазды.

Бисмаркчы «Norddeutsche»нин өз саһибини разы салараг, буну билдирмәјә там һаггы варды ки, алман фәһлә партијасы өзүнүн јени програмында бејнәлмиләлчиликдән әл чәкмишдир[11].

II

> «Бу принсипләри әсас тутараг, алман фәһлә партијасы бүтүн гануни васитәләрлә *азад дөвләт — вә —* сосиализм чәмијјәти әлдә етмәјә: әмәк һаггы системини *онун дәмир ганунy илә бирликдә* — вә — бүтүн истисмар формаларыны ләғв етмәјә; һәр чүр сосиал вә сијаси бәрабәрсизлији арадан галдырмаға чалышыр».

«Азад» дөвләт мәсәләсинә даһа сонра гајыдачағам. Беләликлә, алман фәһлә партијасы бундан сонра Лассалын «дәмир ганунуна» инанмалыдыр! Она програмда јер тапмаг үчүн, мә'насыз бир шејә јол верәрәк, «әмәк һаггы системини («муздлу әмәк системини» демәк лазым кәлирди) онун ганунy илә *бирликдә* арадан галдырмаг»дан данышырлар. Әкәр мән муздлу әмәји арадан галдырарамса, тәбиидир ки, онун истәр «дәмир кими мөһкәм», истәрсә сүнкәр кими јумшаг ганунларыны да арадан галдырырам. Лакин муздлу әмәјә гаршы Лассалын мүбаризәси, демәк олар анчаг, ганун адланан бу

шејин әтрафында фырланыр. Буна көрә лассалчылыг сектасынын гәләбә чалдығыны сүбут етмәк үчүн, «әмәк һаггы системи» дәмир гануну олмадан дејил, «онун дәмир гануну *илә бирликдә»* мәһв едилмәлидир.

Мә'лум олдуғу кими, «әмәк һаггынын дәмир гануну»нда анчаг «дәмир» сөзү Лассала аиддир ки, буну да о, Көтенин «әбәди, бөјүк, дәмир ганунлар»* сөзләриндән көтүрмүшдүр. *«Дәмир»* кәлмәси бир нишанәдир ки, бунунла да мө'минләр бир-бирини таныјырлар. Лакин, әкәр мән гануну лассалчы штемпели илә, демәли, лассалчы мә'нада да гәбул едирәмсә, онун лассалчасына әсасландырылмасыны да гәбул етмәлијәм. Бәс бу әсасландырма нәдән ибарәтдир? Лассалын өлүмүндән азачыг сонра Ланкенин көстәрдији кими, бу әсасландырма (Ланкенин өзүнүн тәблиғ етдији) Малтусун әһали нәзәријјәсиндән ибарәтдир. Јох әкәр бу нәзәријјә дүзкүн исә, онда мән, муздлу әмәк һәтта јүз дәфә арадан галдырылса да, «дәмир гануну» даһа *һеч бир сајагла* арадан галдыра билмәрәм, чүнки онда бу ганун нәинки муздлу әмәк системинә, һәтта *һәр чүр* ичтимаи системә дә һаким олур. Мәһз бу нәзәријјәјә архаланараг, игтисадчылар әлли илдән артыгдыр сүбут етмәјә чалышырлар ки, сосиализм, *тәбиәтин өзүнүн сәбәб олдуғу* јохсуллуғу арадан галдыра билмәз, анчаг ону чәмијјәтин бүтүн сәтһинә бир бәрабәрдә јајараг, үмуми шәклә сала биләр!

Лакин бунун һамысы һәлә ән башлычасы дејилдир. Бу гануну Лассалын *јанлыш анламасындан әсла асылы олмајараг,* кери атылан һәгигәтән һиддәтләндиричи аддым ашағыдакындан ибарәтдир.

Лассал өләндән бәри *бизим* партијамызда белә бир елми анлајыш өзүнә јол ачмыш олду ки, *әмәк һаггы* заһирдә *көрүндүјү* шеј дејилдир, — *әмәјин дәјәри* вә ја *гијмәти* дејилдир, *иш гүввәси дәјәринин* вә ја *гијмәтинин* анчаг пәрдәләнмиш формасыдыр. Бунунла да һәм әмәк һаггынын буржуа анлајышы, һәм дә о замана гәдәр бу анлајыша гаршы чеврилән бүтүн тәнгид һәмишәлик рәдд едилирди вә ајдын мүәјјән едилирди ки, муздлу фәһләјә өзүнү јашатмаг үчүн ишләмәјә ичазә верирләр, јә'ни анчаг она көрә *јашамаға* ичазә верирләр ки, муздлу фәһлә мүәјјән мигдар вахт әрзиндә капиталистин хејринә (демәли, изафи дәјәри јемәкдә онунла ортаг оланларын да хејринә) һавајы ишләјир; бүтүн капиталист истеһсал системини өз әтрафында фырладан ох, бу һавајы әмәји артырмаг чәһдиндән, һәм дә иш күнүнү узатмаг вә ја әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәк јолу илә вә буна ујғун олараг — иш гүввәсини даһа артыг кәркинләшдирмәк вә и. а.

* Көтенин «Илаһи» ше'риндән. *Ред.*

јолу илә артырмаг чәһдиндән ибарәтдир; демәли, муздлу әмәк системи әсарәт системидир, һәм дә фәһләнин әмәји үчүн даһа чох вә ја даһа аз мужд верилсин, һеч фәрги јохдур, әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәләри даһа артыг инкишаф етдикчә, даһа шиддәтли әсарәт системидир. Бах, инди, бу анлајыш партијамызда өзүнә кетдикчә даһа кениш јол ачандан сонра, Лассалын еһкамларына кери гајыдырлар, һалбуки мәһз инди билмәк лазымдыр ки, Лассал әмәк һаггынын нә олдуғуну *баша дүшмүрдү* вә буржуа игтисадчыларынын ардынча, ишин көрүнүшүнү маһијјәти кими гәбул едирди.

Бу лап она бәрабәрдир ки, гуллар өзләринин гул олмаларынын сиррини, нәһајәт, ачыб үсјан галдырајдылар вә онлардан бири һәлә тамамилә көһнә тәсәввүрләрин чәнкиндә олдуғуна көрә үсјан програмына јазајды: гулдарлыг мәһв едилмәлидир, чүнки гулдарлыг системиндә гуллара верилән јемәк мүәјјән едилмиш чох ашағы максимумдан јухары галха билмәз!

Тәкчә белә бир факт ки, партија күтләләри ичәрисиндә јајылмыш анлајыша белә дәһшәтли гәсд етмәк бизим партијамызын нүмајәндәләринин әлиндән кәлмишдир, — мәкәр тәкчә бу факт көстәрмирди ки, онлар күзәштли програм дүзәлтмәк ишинә нечә чинајәткар јүнкүллүклә, нечә вичдансызлыгла киришмишләр!

Параграфын ахырында: «һәр чүр сосиал вә сијаси бәрабәрсизлији арадан галдырмаг» сөзләриндән ибарәт гејри-мүәјјән сон ибарә әвәзинә, демәк лазым иди ки, синфи фәргләрин мәһв едилмәси илә бунлардан доған һәр чүр сосиал вә сијаси бәрабәрсизлик дә өзлүјүндә јох олачагдыр.

III

«Сосиал *мәсәләни һәлл етмәјә јол ачмаг* үчүн, алман фәһлә партијасы тәләб едир ки, дөвләтин *јардымы илә зәһмәткеш халгын демократик нәзарәти алтында* истеһсал ширкәтләри тә'сис едилсин. Истәр сәнаједә, истәрсә әкинчиликдә истеһсал ширкәтләри елә бир өлчүдә *јарадылмалыдыр ки, бунлардан мәчму әмәјин сосиалистчәсинә тәшкили мејдана кәлсин*».

Лассалчы «әмәк һаггынын дәмир гануну»нун ардынча јенә һәмин пејғәмбәрин шәфаверичи чарәси кәлир. Бунун үчүн өзүнә лајиг «јол ачылыр». Мөвчуд синфи мүбаризә әвәзинә «сосиал мәсәлә» һаггында гәзет чызма-гарачыларынын бош ибарәси ирәли сүрүлүр вә бунун *«һәлли»* үчүн «јол ачылыр». Чәмијјәти ингилаби јолла дәјишдирмәк просеси әвәзинә, «мәчму әмәјин сосиалистчәсинә тәшкили» истеһсал ширкәтләринә көстәрилән «дөвләт јардымындан» «мејдана кәлир» вә

бу ширкәтләр фәһләләр тәрәфиндән дејил, *«дөвләт тәрәфиндән јарадылыр»*. Бу, дөвләтин пул јардымы илә јени бир чәмијјәт гурмағын да јени бир дәмир јолу чәкмәк гәдәр асан олдуғуну күман едән Лассалын хүлјасына тамамилә лајигдир!

Утанчаглыг галығынын тә'сири илә «дөвләт јардымы»ны... «зәһмәткеш халгын» демократик нәзарәти алтына алырлар.

Биринчиси, Алманијада «зәһмәткеш халгын» чоху, пролетарлардан дејил, кәндлиләрдән ибарәтдир.

Икинчиси, «демократик» сөзүнүн алманча тәрчүмәси «халг һакимијјәти» демәкдир. Бу «зәһмәткеш халгын халг һакимијјәти нәзарәти» нәдир? Һәм дә елә бир зәһмәткеш халгын ки, бу кими тәләбләрлә дөвләтә мүрачиәт етмәклә тамамилә тәсдиг едир ки, о нә һакимијјәт башында дурур, нә дә бунун үчүн јетишмишдир!

Луи-Филиппин заманында франсыз сосиалистләринин *әксинә оларағ*, Бүшенин јазыб мәсләһәт көрдүјү вә «Atelier»[12]-дән олан иртичачы фәһләләрин гәбул етдији чарәни бурада тәнгид етмәјә киришмәк артыгдыр. Башлыча бәла да мө'чүзәли тә'сир көстәрән бу спесифик чарәнин програма дахил едилмәсиндә дејил, ондадыр ки, үмумијјәтлә синфи һәрәкәт нөгтеји-нәзәриндән сектантлыг һәрәкаты нөгтеји-нәзәринә тәрәф кери кедирләр.

Фәһләләр бүтүн чәмијјәт мигјасында вә ән әввәл өз өлкәләриндә милли мигјасда коллектив истеһсал үчүн шәраит јаратмаға сә'ј көстәрдикләри заман, бу, јалныз о демәкдир ки, онлар һазыркы истеһсал шәраитиндә чеврилиш әмәлә кәтирмәк үчүн мүбаризә едирләр вә бунун дөвләтин јардымы илә кооператив ширкәтләри тә'сис етмәклә һеч бир әлагәси јохдур. Һазыркы кооператив ширкәтләринә кәлдикдә исә, бунлар *анчаг* она көрә гијмәтлидир ки, онлар мүстәгил оларағ фәһләләрин өзләри тәрәфиндән јарадылмышдыр, нә һөкумәтләрин, нә дә буржуазијанын һимајәсиндән истифадә етмир.

IV

Инди демократија бөлмәсинә кечирәм:

А. *«Дөвләтин азад әсасы»*

Ән әввәл, II бөлмәдә дејилдијинә көрә, алман фәһлә партијасы «азад дөвләт» әлдә етмәјә чалышыр.

Азад дөвләт, — бу нәдир?

Дөвләти «азад» етмәк, һеч дә мәһдуд садиг тәбәәлик фикир тәрзиндән гуртулмуш фәһләләрин мәгсәди дејилдир. Алманија империјасында да «дөвләт», демәк олар ки, Русијада

олдуғу гәдәр «азаддыр». Азадлыг, дөвләти чәмиј̃јәтин үзәриндә дуран органдан, бүтүнлүклә бу чәмиј̃јәтә табе олан органа чевирмәкдән ибарәтдир; бәли, бизим заманәмиздә дә дөвләт формаларынын аз вә ја чох азадлығы, һәмин формаларын «дөвләтин азадлығыны» нә дәрәчәдә мәһдуд етмәси илә мүәј̃јән олунур.

Алман фәһлә партијасы — һәр һалда бу програмы гәбул едирсә — сосиалист идејаларыны нә гәдәр сәтһи мәнимсәдијини ашкара чыхарыр; мөвчуд чәмиј̃јәти (бу исә һәр бир кәләчәк чәмиј̃јәт үчүн дә өз күчүнү сахлајыр) мөвчуд дөвләтин «әсасы» (вә ја кәләчәк чәмиј̃јәти кәләчәк дөвләтин әсасы) һесаб етмәк әвәзинә, әксинә, дөвләти өз хүсуси *«мә'нәви, әхлаги, азад әсаслары»* олан мүстәгил бир варлыг һесаб едир.

Һәлә бир дә програмда: *«мүасир дөвләт»* вә *«мүасир чәмиј̃јәт»* сөзләриндән тамамилә кобуд шәкилдә суи-истифадә едилир, һабелә гаршысына өз тәләбини гојдуғу дөвләти анламагда даһа артыг кобудлуға јол верилир!

«Мүасир чәмиј̃јәт» бүтүн мәдәни өлкәләрдә мөвчуд олан капитализм чәмиј̃јәтидир ки, орта әсрләр ашгарындан аз-чох азад олмушдур, һәр бир өлкәнин тарихи инкишафынын хүсусиј̃јәтләри илә шәклини аз-чох дәјишдирмиш, аз-чох инкишаф етмишдир. Бунун әксинә олараг, «мүасир дөвләт» һәр бир дөвләт сәрһәди илә дәјишилир. Пруссија-Алманија империјасында бу дөвләт бир чүр, Исвечрәдә исә тамамилә башга чүрдүр, Инкилтәрәдә бир чүр, Бирләшмиш Штатларда исә тамамилә башга чүрдүр. Демәли, «мүасир дөвләт» ујдурмадыр.

Лакин бунларын формаларынын олдугча мүхтәлифлијинә бахмајараг, мүхтәлиф мәдәни өлкәләрин мүхтәлиф дөвләтләри арасында белә бир үмуми чәһәт вардыр ки, онлар капиталистчәсинә аз-чох инкишаф етмиш мүасир буржуа чәмиј̃јәти зәмининдә дурурлар. Буна көрә онларын бә'зи үмуми мүһүм әламәтләри вардыр. «Мүасир дөвләт гурулушунун» һазыркы көкүнү тәшкил едән буржуа чәмиј̃јәтинин өлүб кедәчәји кәләчәјин әксинә олараг, «мүасир дөвләт гурулушундан» бу мә'нада данышмаг олар.

Белә бир суал ортаја чыхыр: коммунизм чәмиј̃јәтиндә дөвләт гурулушу нечә дәјишиләчәкдир? Башга сөзлә: о заман, индики дөвләт вәзифәләринә бәнзәр нә кими ичтимаи вәзифәләр галачагдыр? Бу суала анчаг елми сурәтдә чаваб вермәк олар; «халг» сөзү «дөвләт» сөзү илә нечә мин дәфә гурашдырылса да, бу, мәсәләнин һәллини зәррә гәдәр дә ирәлиләтмәз.

Капитализм чәмиј̃јәти илә коммунизм чәмиј̃јәти арасында биринчинин ингилаби јолла икинчијә чеврилмәси дөврү вардыр. Бу дөврә сијаси кечид дөврү ујғундур вә бу дөврүн дөв-

ләти *пролетариатын ингилаби диктатурасындан* башга бир шеј ола билмәз.

Програм исә нә бу ахырынчы дөвләт гурулушу илә, нә дә коммунизм чәмијјәтинин кәләчәк дөвләт гурулушу илә мәшғул олмур.

Онун сијаси тәләбләриндә, һамыја мә'лум олан демократик бајатыдан башга бир шеј јохдур: үмуми сечки һүгугу, мүстәгим ганунверичилик, халг һүгугу, халг гошуну вә саирә. Бунлар, буржуа Халг партијасынын[8], сүлһ вә азадлыг чәмијјәтинин садәчә әкс-сәдасыдыр. Бунларын һамысы, әфсанәви тәсәввүрләрә кечмәдијинә көрә, артыг һәјата *кечирилмишдир.* Анчаг бу тәләбләри һәјата кечирмиш дөвләт Алманија империјасы һүдудларында дејил, Исвечрәдә, Бирләшмиш Штатлардадыр вә и. а. Бу гәбилдән олан «кәләчәјин дөвләти» Алманија империјасынын «чәрчивәси» харичиндә мөвчуд олса да, *мүасир дөвләтдир.*

Лакин бир шеји јаддан чыхармышлар. Бир һалда ки, алман фәһлә партијасы гәти сурәтдә билдирир ки, о «мүасир милли дөвләт» һүдудларында, демәли, өз дөвләтиндә, Пруссија-Алманија империјасында иш көрүр,—јохса онун тәләбләринин чох һиссәси дә мә'насыз оларды, чүнки анчаг әлдә олмајан бир шеји тәләб едәрләр, — онда партија ән башлыча чәһәти јаддан чыхармамалы иди, јә'ни јаддан чыхармамалы иди ки, бүтүн бу гәшәнк шејләр, халг суверенитети дејилән шејин гәбул едилмәсинә әсасланыр вә буна көрә дә бунлар анчаг *демократик республикада* мүмкүндүр.

Бир һалда ки, Луи-Филипп вә Луи-Наполеон заманында франсыз фәһлә програмларында олдуғу кими, демократик республика тәләб етмәјә чәсарәт чатмырды, — ағыллы да һәрәкәт етмишләр, чүнки шәраит еһтијатлы олмағы тәлгин едирди, — нә «намуслу» вә нә дә лајагәтли олмајан бир һијләјә әл атмаға, јә'ни анчаг демократик республикада мә'насы олан шејләри тәләб етмәјә, һәм дә елә бир дөвләтдән ки, парламент формасында либас кејмиш, феодал галыглары илә гарышмыш, ејни заманда буржуазијанын тә'сири алтында олуб, бүрократчасына гурашдырылан вә полис тәрәфиндән горунан һәрби истибдаддан башга бир шеј дејилдир, — вә буна әлавә олараг, буна бәнзәр бир шеји белә бир дөвләтдән «гануни васитәләрлә» әлдә етмәк хәјалынын бәсләндијини һәмин дөвләтә тәнтәнәли сурәтдә инандырмаға еһтијач јох иди!

Һәтта вулгар демократија, илаһи сәлтәнәтин јер үзүндә һәјата кечирилмәсини демократик республикада көрүб буржуа чәмијјәтинин мәһз бу ахырынчы дөвләт формасында синфи мүбаризәнин силаһ күчүнә гәти һәлл едилмәли олдуғуну

һеч күман етмәјән бу демократија, полисин ичазә вердији вә мәнтиг чәһәтдән јол верилмәз чәрчивә дахилиндә олан бу чешид демократизмдән, өлчүлмәз дәрәчә јүксәкдә дурур.

«Дөвләт» мә'насы алтында һәгигәтдә әмәк бөлкүсүнә көрә чәмијјәтдән ајры олан, өз хүсуси организмини тәшкил едән бир һөкумәт машыны вә ја дөвләт дүшүнүлдүјүнү ашағыдакы сөзләр кифајәт гәдәр көстәрир: «Алман фәһлә партијасы *дөвләтин игтисади әсасы олараг:* ваһид мүтәрәгги кәлир веркиси тәләб едир» вә и. а. Верки — һөкумәт машынынын игтисади әсасыдыр, башга бир шеј дејилдир. Исвечрәдә мөвчуд олан «кәләчәјин дөвләти»ндә бу тәләб, демәк олар ки, јеринә јетирилмишдир. Кәлир веркиси мүхтәлиф ичтимаи синифләрин мүхтәлиф кәлир мәнбәләри олдуғуну, — демәли, капитализм чәмијјәтини нәзәрдә тутур. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, Гладстонун гардашы башда олмагла Ливерпулда малијјә ислаһаты үчүн мүбаризә едән буржуалар, бәһс едилән програм кими ејни тәләбләри ирәли сүрүрләр.

> В. «Алман фәһлә партијасы, дөвләтин мә'нәви вә әхлаги әсасы олараг тәләб едир:
>
> 1. Дөвләтин васитәси илә *һамы үчүн* үмуми вә *бәрабәр халг тәрбијәси.* Мәчбури сурәтдә мәктәбә кетмәк. Пулсуз тәһсил».

Һамы үчүн бәрабәр халг тәрбијәсими? Бу сөзләрлә нәји нәзәрдә тутурлар? Ону күман едирләрми ки, мүасир чәмијјәтдә (сөһбәт исә анчаг ондандыр) тәрбијә бүтүн синифләр үчүн *бәрабәр* ола биләр? Јохса, тәләб едирләр ки, јухары синифләр дә мәчбури сурәтдә чүзи тәрбијә сәвијјәсинә, — нәинки муздлу фәһләләрин, һәтта кәндлиләрин дә игтисади вәзијјәтинә јеканә ујғун олан — халг мәктәби сәвијјәсинә ендирилсинләр?

«Мәчбури сурәтдә мәктәбә кетмәк. Пулсуз тәһсил». Бунлардан биринчиси һәтта Алманијада, икинчиси исә — Исвечрәдә вә Бирләшмиш Штатларда халг мәктәбләри барәсиндә мөвчуддур. Әкәр Шимали Американын бә'зи штатларында орта мәктәбләрдә дә «пулсуз» тәһсил верилирсә, бу фе'лән анчаг о демәкдир ки, јухары синифләр өз тәһсил хәрчләрини үмуми верки васитиндән өдәјирләр. Өтәри гејд едәк ки, ејни шеј А бөлмәси 5 бәндинин тәләб етдији «пулсуз мәһкәмә ишләринә» дә аиддир. Чинајәт әдлијјәси һәр јердә пулсуздур. Мүлки әдлијјә исә, демәк олар анчаг мүлкијјәт мүнагишәләри илә мәшғулдур, беләликлә, демәк олар ки, анчаг варлы синифләрә аиддир. Бәс нә олсун, онлара өз мәһкәмә ишләрини халг васаити һесабына көрмәкми тәклиф едилсин?

Мәктәбләрә аид олан параграфда ән азы, халг мәктәби илә

биркә техники мәктәбләр (нәзәри вә әмәли мәктәбләр) тәләб едилмәли иди.

«Дөвләтин васитәси илә халг тәрбијәси» һеч бир шејә јарамыр. Халг мәктәбләринин хәрҹләрини, мүәллимләр һеј'әтинин ихтисасыны, тәдрис едилән фәнләри вә и. а. үмуми ганунла мүәјјән етмәк вә бу ганун тәләбләринин јеринә јетирилмәсинә, Бирләшмиш Штатларда олдуғу кими, дөвләт инспекторлары васитәси илә нәзарәт етмәк, — дөвләти халгын тәрбијәчиси тә'јин етмәкдән тамамилә башга бир шејдир! Әксинә, истәр һөкумәти, истәрсә дә еjни дәрәҹәдә килсәни мәктәбә һәр ҹүр тә'сир көстәрмәкдән кәнар етмәк лазымдыр. Пруссија-Алманија империјасында (бурада да белә бир бош һијлә көмәк етмәз ки, куја сөһбәт «кәләҹәјин дөвләтин»дән кедир, — бу ҹәһәтдән ишин нә һалда олдуғуну биз көрдүк), әксинә, дөвләт өзү, халг тәрәфиндән чох мөһкәм тәрбијә олунмаға мөһтаҹдыр.

Бүтүн демократик курултусуна бахмајараг, бүтүн програм башдан-баша, лассалчылар сектасынын дөвләтә садиг тәбәә е'тигады илә вә ја, бундан һеч дә јахшы олмајан демократик мө'ҹүзәләрә е'тигадла зәһәрләнмишдир, јахуд даһа доғрусу, мө'ҹүзәләрә е'тигад етмәјин социализмә еjни дәрәҹәдә јад олан бу ики нөвү арасында бир күзәштдир.

«Елм азадлығы» — Пруссија конституцијасынын параграфларындан бириндә белә дејилир. Бу параграф бурада нәјә лазымдыр?

«Виҹдан азадлығы»! Әкәр инди, «културкампф»[13] заманы, либераллара өз көһнә шуарларыны хатырлатмаг истәјирдиләрсә, буну анҹаг белә бир шәкилдә етмәк оларды: һәр кәс өз дини, һабелә ҹисмани еһтијаҹларыны өдәмәк имканына малик олмалыдыр ки, полис бу ишә өз бурнуну сохмасын. Лакин фәһлә партијасы бу фүрсәтдән истифадә едиб өз әгидәсини билдирмәли иди ки, буржуа «виҹдан азадлығы» *дини виҹдан азадлығынын* бүтүн мүмкүн олан нөвләринә дөзмәкдән артыг бир шеј олмадығы һалда, фәһлә партијасы, әксинә, виҹданы дини зәһәрдән азад етмәјә чалышыр. Лакин биздә «буржуа» сәвијјәсини ашмағы истәмирләр.

Инди мән ахыра чатмышам, чүнки програмда сонра кәлән әлавә онун мүһүм һиссәси дејилдир. Буна көрә дә бурада анҹаг гыса гејдләрлә кифајәтләнәҹәјәм.

2. *«Нормал иш күнү»*

Һеч бир башга өлкәдә фәһлә партијасы белә гејри-мүәјјән бир тәләблә кифајәтләнмәмиш вә мүәјјән шәраит ичәрисиндә нә гәдәр давам едән иш күнүнү нормал һесаб етдијини һәмишә дүрүст көстәрмишдир.

3. «Гадын әмәјинин мәһдуд вә ушаг әмәјинин гадаған едилмәси».

Гадын әмәјинин мәһдуд едилмәси иш күнүнүн нормалашдырылмасына дахил олмалыдыр, чүнки бу мәсәлә иш күнүнүн нә гәдәр давам етмәсинә, фасиләләрин узунлуғуна вә саирәјә аиддир; бундан башга бу мәсәлә гадын организми үчүн хүсусилә зәрәрли олан вә ја әхлаг чәһәтдән гадынлар үчүн јарамајан истеһсал саһәләриндә гадын әмәјинин анчаг гадаған едилмәси демәк ола биләр. Әкәр мәһз буну нәзәрдә тутурдуларса, белә дә демәк лазым иди.

«Ушаг әмәјинин гадаған едилмәси»! Бурада мүтләг јаш һәддини көстәрмәк лазым иди.

Ушаг әмәјинин *тамамилә гадаған едилмәси* ири сәнајенин мөвчуд олмасы илә бир араја сығмыр вә буна көрә дә бош бир мө'мин арзудур.

Бу тәдбирин көрүлмәси, — әкәр о мүмкүн олсајды, — иртичачы бир шеј оларды, чүнки иш вахтынын мүхтәлиф јашлара мүвафиг олараг чидди сурәтдә низама салынмасы вә ушаглары горумаг үчүн башга тәдбирләрин көрүлмәси шәраитиндә мәһсулдар әмәји тәһсиллә еркән бирләшдирмәк мүасир чәмијјәти јенидән гурмаг үчүн ән күчлү васитәләрдән биридир.

4. «Фабрик, сәнәт вә ев сәнајеси үзәриндә дөвләт нәзарәти».

Пруссија-Алманија дөвләтини нәзәрдә тутараг, гәти тәләб етмәк лазым кәлирди ки, фабрик инспекторлары анчаг мәһкәмәнин гәрары илә дәјишдирилсинләр; һәр бир фәһлә онлары гуллуг вәзифәләрини позмалары үстүндә мәһкәмәјә чәкә билсин; инспектор вәзифәсини анчаг тибб тәһсили олан шәхсләр тута билсинләр.

5. «Мәһбусларын әмәјинин низама салынмасы».

Үмуми фәһлә програмында хырда бир тәләбдир. Һәр һалда ајдын демәк лазым иди ки, фәһләләр, рәгабәтдән еһтијат едәрәк, һеч дә истәмирләр ки, чинајәткарларла һејван кими рәфтар едилсин вә хүсусилә онлар јеканә ислаһ олунмаг васитәсиндән — мәһсулдар әмәкдән мәһрум едилсинләр. Елә бу — сосиалистләрдән көзләнилә биләчәк минимумдур.

6. «Мәс'улијјәт һаггында тә'сирли ганун».

Мәс'улијјәт һаггында «тә'сирли» ганун дедикдә нә нәзәрдә тутулдуғуну сөјләмәк лазым иди.

Јери кәлмишкән буну да гејд етмәлијәм ки, нормал иш күнү һаггындакы параграфда фабрик ганунларынын санитарија-кикијена тәдбирләринә вә бәдбәхт һадисәләрдән горунма тәдбирләринә вә и. а. аид һиссәси јаддан чыхарылмышдыр. Мәс'улијјәт һаггындакы ганун анчаг бу көстәришләр позулдуғу заман гүввәјә минир.

Бир сөзлә, бу әлавә дә ејни дәрәчәдә сәлигәсиз ифадә илә нәзәри чәлб едир.

Dixi et salvavi animan meam.*

К. Маркс 1875-чи илин апрелиндә — мајын әвәлләриндә јазмышдыр

Бир гәдәр ихтисарла «Die Neue Zeit» журналында чап едилмишдир, Bd. 1, № 18, 1890—1891

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 9—32.

* Дедим вә өз чанымы гуртардым. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

А. БЕБЕЛӘ МӘКТУБ[14]

Лөндон, 18—28 март 1875-чи ил

Әзизим Бебел!

Сизин 23 феврал тарихли мәктубунузу алдым вә шадам ки, Сиз өзүнүзү бу гәдәр јахшы һисс едирсиниз.

Сиз мәндән сорушурсунуз ки, бирләшмә мәсәләсиндә бизим рә'јимиз нечәдир? Тәәссүф ки, биз дә Сизин кими бир вәзијјәтдәјик. Нә Либкнехт, нә дә башга бириси бизә һеч бир шеј билдирмәмишдир; буна көрә биз дә гәзетләрдәкиндән артыг бир шеј билмирик, гәзетләрдә исә тәгрибән сәккиз күн бундан габаг програм лајиһәси чыханадәк, һеч бир шеј јазылмырды. Бу лајиһә бизи, әлбәттә, аз тәәччүбләндирмәди.

Бизим партијамыз о гәдәр тез-тез өз әлини лассалчылара узадыб барышыг вә ја, һәр һалда, һеч олмазса әмәкдашлыг тәклиф етмишдир вә Һазенклеверләр, Һасселманлар вә Төлкеләрдән о гәдәр тез-тез һәјасыз рәдд чавабы алмышдыр ки, һәтта ушаг да бурадан белә бир нәтичә чыхармалы иди: бир һалда ки, инди бу чәнаблар өзләри кәлиб барышыг тәклиф едирләр, демәли, сон дәрәчә чәтин вәзијјәтдәдирләр. Лакин биз бу адамларын јахшыча мә'лум олан хасијјәтини нәзәрә алараг, онларын чәтин вәзијјәтиндән истифадә етмәли вә өзүмүз үчүн мүмкүн олан бүтүн тә'минаты әлдә етмәлијик ки, бу чәнаблар өзләринин сарсылмыш мөвгеләрини фәһләләрин нәзәриндә бизим партијамызын һесабына јенидән мөһкәмләтмәсинләр. Онлары мүмкүн гәдәр даһа сојуг вә е'тимадсызлыгла гаршыламаг, өз сектант шүарларындан вә өз «дөвләт јардымы»ндан әл чәкмәјә вә әсасән 1869-чу илдәки Ејзенах програмыны[6] вә ја онун индики замана ујғун шәкилдә тәсһиһ едилмиш нәшрини гәбул етмәјә нә дәрәчәдә һазыр олдугла-

рыны бирләшмә үчүн шәрт гојмаг лазым иди. Бизим партијамыз үчүн нәзәри ҹәһәтдән, јә'ни програмдан өтрү һәллеҹичи әһәмијјәти олмаг ҹәһәтдән лассалчылардан *өјрәнәси әсла һеч бир шеј јохдур;* лассалчылар исә бизим партијамыздан, әлбәттә, өјрәнә биләрдиләр. Бирләшмә үчүн биринҹи шәрт ондан ибарәт олмалы иди ки, онлар даһа сектант, лассалчы олмасынлар, — демәли, һәр шејдән әввәл дөвләт јардымы кими һәр шејә шәфа верән аралыг һәкими васитәсиндән әл чәксинләр вә ја һеч олмазса мүмкүн олан бир чох башга тәдбирләрлә јанашы олараг, ону табе вәзијјәтдә олан кечид тәдбири һесаб етсинләр. Програм лајиһәси сүбут едир ки, бизим адамлар нәзәри ҹәһәтдән лассалчы лидерләрдән јүз гат јүксәк олдуглары һалда, сијаси зирәклик мә'насында онлардан бир о гәдәр ашағы олмушлар; вичдансызлар бу дәфә дә «вичданлылары»* бәрк алдатмышлар.

Әввәлән Лассалын курултулу, лакин тарихән јанлыш олан белә бир ифадәси гәбул едилмишдир ки, фәһлә синфинә нисбәтән галан синифләрин һамысы анҹаг иртиҹачы бир күтлә тәшкил едир. Бу мүддәа јалныз ајры-ајры мүстәсна һалларда, мәсәлән, Коммуна кими пролетар ингилабы заманы вә ја елә бир өлкәдә доғрудур ки, орада нәинки тәкҹә буржуазија өзүнә ујғун дөвләт вә ҹәмијјәт јаратмыш олсун, һабелә онун ардынҹа демократик хырда буржуазија да бу дәјишиклији онун ән сон нәтиҹәләринә кәтириб чатдырмыш олсун. Мәсәлән, Алманијада демократик хырда буржуазија бу иртиҹачы күтләјә мәнсуб олсајды, Сосиал-демократ фәһлә партијасы онунла, Халг партијасы[8] илә илләр боју неҹә әлбир фәалијјәт көстәрә биләрди? «Volksstaat»[9], демәк олар, бүтүн өз сијаси мәзмунуну хырда буржуа-демократик «Frankfurter Zeitung»-дан[15] неҹә көтүрә биләрди? Халг партијасынын вә хырда буржуа демократијасынын програмына ачыгдан-ачыға вә һәрфијјән ујғун кәлән там једди тәләби бу програмын өзүнә неҹә дахил етмәк оларды? Мән једди сијаси тәләби нәзәрдә тутурам: 1—5 вә 1—2; бунларын ичәрисиндә *буржуа*-демократик тәләби олмајан һеч бир тәләб јохдур[16].

Икинҹиси, фәһлә һәрәкатынын бејнәлмиләллији принсипи индики заман үчүн әмәли ҹәһәтдән тамамилә кәнара атылыр, һәм дә елә адамлар тәрәфиндән кәнара атылыр ки, онлар бу принсипи там беш ил әрзиндә вә чох чәтин шәраитдә ән парлаг шәкилдә јеридирдиләр. Алман фәһләләри *башлыҹа олараг,* мүһарибә заманы әсл бејнәлмиләлчи кими һәрәкәт етмәләри сајәсиндә Авропа һәрәкатынын авангарды олдулар[17]; һеч бир башга пролетариат бу гәдәр јахшы һәрәкәт едә бил-

* — ејзенахлылары «вичданлылар» адландырырдылар. *Ред.*

мәзди. Инди исә онлара бу принсипдән әл чәкмәји тәклиф едирләр, һәм дә елә бир заманда тәклиф едирләр ки, харичдә бу принсипи һәр һансы бир тәшкилат чәрчивәси дахилиндә һәјата кечирмәк јолундакы һәр бир тәшәббүсү һөкумәтләр нә дәрәчәдә боғмаға чалышырларса, фәһләләр һәр јердә бу принсипи бир о дәрәчәдә хүсусилә гејд етмәјә башлајырлар! Бәс фәһлә һәрәкатынын бејнәлмиләлчилијиндән ән нәһајәт нә галыр? Анчаг зәиф бир үмид галыр-Авропа фәһләләринин кәләчәкдә, өз азадлыглары уғрундакы мүбаризәдә әмәкдашлыг едәчәкләринә бағланан үмид дејил, хејр, бу үмид дејил, — кәләчәкдә «халгларын бејнәлмиләл гардашлығы»на, Сүлһ чәмијјәтиндән[10] олан чәнаб буржуаларын «Авропа Бирләшмиш Штатлары»на бағланан үмид галыр!

Әлбәттә, өзлүјүндә Интернасионалдан данышмаға еһтијач јох иди. Лакин ән азы 1869-чу ил програмындан бирчә аддым да кери чәкилмәмәк вә тәгрибән белә демәк лазым иди: *һәрчәнд* алман фәһлә партијасы, *һәр шејдән әввәл,* өзү үчүн мүәјјән едилмиш дөвләт сәрһәдләри дахилиндә фәалијјәт көстәрир (онун Авропа пролетариаты адындан данышмаға вә хүсусилә дә, јалан бир шеј данышмаға һаггы јохдур), бунунла белә партија, бүтүн өлкәләрин фәһләләри илә өз һәмрә'јлијини баша дүшүр вә бу һәмрә'јликдән ирәли кәлән вәзифәләри индијәдәк јеринә јетирдији кими бундан сонра да јеринә јетирмәјә һәмишә һазыр олачагдыр. Өзүнү Интернасионалын бир һиссәси е'лан етмәдән вә ја һесаб етмәдән дә, бу чүр вәзифәләр вардыр; бураја, мәсәлән, тә'тил заманы јардым көстәрмәк вә штрејкбрехерлијә јол вермәмәк, харичдәки һәрәкат һаггында партија органларынын алман фәһләләринә мә'лумат вермәсинин гејдинә галмаг, јахынлашан вә ја баш верән сүлалә мүһарибәләринә гаршы тәшвигат апармаг, бу чүр мүһарибәләр заманы исә 1870 вә 1871-чи илләрдә нүмунәви сурәтдә јеридилән тактика кими бир тактика јеритмәк вә с. аиддир.

Үчүнчүсү, бизимкиләр өзләринә Лассалын «әмәк һаггынын дәмир гануну»ну гәбул етдирмәјә јол вермишләр; бу да тамамилә көһнәлмиш белә бир игтисади бахыша әсасланыр ки, куја фәһлә орта һесабла анчаг *минимум* әмәк һаггы алыр, һәм дә мәһз она көрә ки, Малтусун әһали нәзәријјәсинә көрә һәмишә артыг фәһлә вардыр (Лассалын дәлили белә иди). Лакин Маркс «Капитал»да әтрафлы сурәтдә субут етмишдир ки, әмәк һаггыны тәнзим едән ганунлар чох мүрәккәбдир, шәраитдән асылы олараг бунлардан каһ бири, каһ да дикәри үстүн олур, беләликлә, бунлар һеч дә дәмир ганун дејилдир, әксинә, чох еластикдир вә үмумијјәтлә бу мәсәләни Лассалын хәјал етдији кими ики-үч кәлмә илә һәлл етмәк олмаз. Лассалын Малтус вә Рикардодан көчүрүб кәтүрдүјү (һәм дә Рикар-

дону тәһриф едәрәк көтүрдүјү) ганунун малтусчасына әсасландырылмасыны, мәсәлән, Лассалын башга бир китабчасындан «Фәһләләрин гираәт китабы»нын 5-чи сәһифәсиндә ситат кәтирдији шәкилдә әсасландырылмасыны Маркс «капитал јығымы просеси» бөлмәсиндә әтрафлы сурәтдә тәкзиб етмишдир*. Лассалын «дәмир ганунуну»ну гәбул етмәклә, демәли, јанлыш мүддәаны вә онун јанлыш шәкилдә әсасландырылмасыны да гәбул етмишләр.

Дөрдүнчүсү, програмда *јеканә сосиал* тәләб олараг, Лассалын Бүшедән оғурладығы ән ачыг шәкилдәки дөвләт јардымы мәсәләси ирәли сүрүлүр. Һәм дә, Бракке һәмин тәләбин бүтүн бошлуғуну чох јахшыча ашкара чыхарандан сонра[18] партијамызын бүтүн натигләри олмаса да, бунларын, демәк олар, һамысы лассалчыларла мүбаризәдә бу «дөвләт јардымы»на гаршы чыхмаға мәчбур олдугдан сонра ирәли сүрүлүр! Партијамыз үчүн бундан даһа бөјүк бир һәгарәт тәсәввүр етмәк олмаз. Аманд Көгг дәрәчәсинә ендирилән бир бејнәлмиләлчилик, бу тәләби *сосиалистләрин әксинә олараг,* онлара гаршы мүбаризә мәгсәди илә ирәли сүрән Бүшенин буржуа републикачылығы дәрәчәсинә алчалан бир сосиализм!

Лакин Лассалын дедији мә'нада «дөвләт јардымы» олса-олса мәгсәдә чатмаг үчүн көрүләси бир чох тәдбирләрдән анчаг *биридир,* һәмин мәгсәд исә бурада, програм лајиһәсиндә ачизлик билдирән бу сөзләрлә ифадә едилмишдир: «сосиал мәсәләни һәлл етмәјә јол ачмаг үчүн», — санки бизим үчүн һәлә нәзәри чәһәтдән *һәлл едилмәмиш* бир сосиал мәсәлә вармыш! Демәли, әкәр дејилсә ки: «алман фәһлә партијасы сәнаје вә әкинчиликдә, милли мигјасда коллектив истеһсал јаратмаг јолу илә муздлу әмәји мәһв етмәјә вә бунунла да синфи фәргләри јох етмәјә чалышыр; бу партија һәмин мәгсәдә чатмаг үчүн јарарлы олан һәр бир тәдбирә тәрәфдардыр», — онда һеч бир лассалчы буна гаршы һеч бир е'тираз едә билмәз.

Бешинчиси, бир синиф олмаг е'тибары илә фәһлә синфини һәмкарлар иттифаглары васитәси илә тәшкил етмәк һаггында бирчә кәлмә дә дејилмәмишдир. Бу исә чох мүһүм бир мәсәләдир, зира мәһз бу, пролетариатын әсл синфи тәшкилатыдыр вә бурада пролетариат капитала гаршы өз күндәлик мүбаризәсини едир, бу тәшкилат пролетариат үчүн бир мәктәбдир вә ону инди һәтта ән амансыз иртича (инди Парисдә олдуғу кими) һеч чүр боға билмир. Бу тәшкилат Алманијада да әһәмијјәт газандығына көрә, бизим фикримизчә, програмда

* *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 576—784. *Ред.*

ондан данышмаг вә партија тәшкилатында она мүмкүн олдугча мүәјјән бир јер вермәк шәксиз лазым иди.

Лассалчылар хејринә бизимкиләрин етдији бах будур. Бәс онларын күзәшти нәдән ибарәт олмушдур? Ондан ибарәт олмушдур ки, програмда бир јығын чох долашыг, *халис демократик тәләбләр* вардыр вә бунлардан бә'зиләри садәчә модада олан шејләрдир, мәсәлән, Исвечрәдә олан «халг ганунверичилији»; бу исә орада үмумијјәтлә бир шеј верирсә, хејирдән чох зәрәр верир. «Халг васитәси илә *идарә етмәјин»* һәлә бир мә'насы ола биләрди. Һәр бир азадлығын биринчи шәрти — бүтүн мә'мурларын һәр бир вәтәндаш барәсиндә бүтүн вәзифә һәрәкәтләри үчүн ади мәһкәмә гаршысында вә үмуми һүгуга әсасән дашыдығы мәс'улијјәт мәсәләсидир ки, програмда бу да јохдур. Елм азадлығы, вичдан азадлығы кими тәләбләрин һәр бир либерал буржуа програмында олдуғундан вә бурада бир гәдәр гәрибә көрүндүјүндән бәһс етмәјәчәјәм.

Азад халг дөвләти дөнүб азад дөвләт олмушдур. Бу сөзләрин грамматик мә'насына көрә, азад дөвләт елә бир дөвләтдир ки, бурада дөвләт өз вәтәндашларына мүнасибәтиндә азаддыр, јә'ни мүстәбид һөкумәти олан бир дөвләтдир. Дөвләт һаггындакы бүтүн бу бошбоғазлығы, хүсусилә, әсл мә'нада даһа дөвләт олмајан Коммунадан сонра бир кәнара атмаг лазым иди. Анархистләр *«халг дөвләти»*ни һәддиндән артыг бизим көзүмүзә сохурдулар, һәрчәнд Марксын Прудона гаршы әсәриндә*, сонра да «Коммунист манифести»ндә** ачыгча дејилир ки, сосиализм ичтимаи гурулушунун јарадылмасы илә дөвләт өз-өзүнә бурахылыр [sich auflöst] вә јох олур. Дөвләт өз душмәнләрини зоракылыг јолу илә әзмәк үчүн мүбаризәдә, ингилабда истифадә едилмәси лазым кәлән анчаг кечичи бир тә'сисат олдуғуна көрә, азад халг дөвләтиндән данышмаг халис мә'насызлыгдыр: нә гәдәр ки, пролетариатын һәлә дөвләтә *еһтијачы* вардыр, онун бу еһтијачы азадлыг үчүн дејил, өз душмәнләрини әзмәк үчүндүр, азадлыгдан данышмаг мүмкүн оланда исә, дөвләт бир дөвләт олараг даһа мөвчуд олмур. Буна көрә дә биз тәклиф едәрдик ки, һәр јердә *«дөвләт»* сөзү әвәзинә «ичма» [Gemeinwesen] сөзү, франсызча «коммуна» сөзүнә мүтабиг олан бу көзәл көһнә алман сөзү јазылсын.

«Бүтүн синфи фәргләри мәһв етмәк» әвәзинә дејилән: «Һәр чүр сосиал вә сијаси бәрабәрсизлији арадан галдырмаг» ифа-

---

* *К. Маркс.* «Фәлсәфә јохсуллуғу. Ч-б. Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәси»нә чаваб» (бах: *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 65—185). *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 106—138. *Ред.*

дәси дә чох шүбһәли бир ифадәдир. Ајры-ајры өлкә, вилајәт вә һәтта јерләр арасында һәјат шәраити ҹәһәтдән һәмишә *мүәјјән бир* бәрабәрсизлик олачагдыр ки, буну минимум дәрәҹәјә ендирмәк олар, лакин һеч бир заман тамамилә арадан галдырмаг олмаз. Алп дағларында јашајанларын һәјат шәраити дүзәнликләрдә јашајанларын һәјат шәраитиндән һәмишә фәргли олачагдыр. Сосиализм ҹәмијјәтини *бәрабәрлик* аләми һесаб едән тәсәввүр «азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлыг» шүары кими көһнә бир шүарла әлагәдар олан биртәрәфли франсыз тәсәввүрудүр, — мүәјјән бир *инкишаф мәрһәләси* олмаг е'тибары илә бу тәсәввүр өз вахтына вә јеринә көрә дүзкүн иди, лакин кечмиш сосиалист мәктәбләринин бүтүн биртәрәфли ҹәһәтләри кими, бу тәсәввүр дә инди арадан галдырылмалыдыр, чүнки анҹаг долашыглыг төрәдир вә инди һәмин мәсәләни шәрһ етмәк үчүн даһа дүрүст үсуллар тапылмышдыр.

Мән сөзүмү гуртарырам, һәрчәнд солғун вә сөнүк бир дилләjазылан бу програмда, демәк олар, һәр кәлмә тәнгид едилмәјә лајигдир. Бу елә бир програмдыр ки, гәбул едиләрсә, Маркс вә мән белә бир бүнөврә үзәриндә гурулан *јени* партијаја гошулмаға *һеч бир заман* разы олмарыг вә бу партијаја гаршы неҹә бир мөвге тутмаг (һәмчинин буну ачыгҹа неҹә етмәк) мәсәләси үзәриндә чох ҹидди дүшүнмәли олачағыг. Нәзәрдә тутун ки, алман Сосиал-демократ фәһлә партијасынын бүтүн вә һәр ҹүр чыхыш вә һәрәкәти үчүн харичдә *бизи* мәс'ул һесаб едирләр. Мәсәлән, Бакунин өзүнүн «Дөвләт гурулушу вә анархија» әсәриндә, «Demokratisches Wochenblatt»[19] тә'сис едилдији вахтдан бәри Либкнехтин дедији вә јаздығы һәр бир дүшүнүлмәмиш сөз үчүн бизи мәс'ул һесаб едир. Адамлар белә күман едирләр ки, бүтүн һәрәката бурадан биз команда едирик; һалбуки Сиз мәндән пис билмирсиниз ки, биз демәк олар һеч бир заман партијанын дахили ишләринә азачыг да олса гарышмамышыг, гарышмышыгса да, анҹаг онун үчүн гарышмышыг ки, фикримизҹә бурахылан сәһвләри, һәм дә анҹаг *нәзәри сәһвләри* мүмкүн гәдәр дүзәлдәк. Лакин Сиз өзүнүз баша дүшәрсиниз ки, бу програм бир дөнүш нөгтәси әмәлә кәтирир вә бу дөнүш нөгтәси бизи чох асанлыгла мәҹбур едә биләр ки, белә бир програмы гәбул едән партија үчүн һәр ҹүр мәс'улијјәт дашымагдан бојун гачыраг.

Үмумијјәтлә партијанын һәгигәтдә көрдүјү ишә нисбәтән онун рәсми програмынын аз әһәмијјәти вардыр. Лакин һәр һалда *јени* програм һәмишә ачыгҹасына галдырылан бир бајрагдыр вә харичи аләм партија һаггында бу бајраға әсасән фикир јеридир. Буна көрә дә програм һеч бир һалда керијә

доғру бир аддым олмамалыдыр, нәзәрдән кечирилән лајиһә исә, Ејзенах програмына нисбәтән керијә доғру бир аддымдыр. Ахы бу барәдә дә бир дүшүнмәк лазым иди ки, бу програм һаггында башга өлкәләрин фәһләләри нә дејәрләр, бүтүн алман сосиалист пролетариатынын лассалчылар гаршысында белә тәслим олмасы нә кими бир тә'сир бағышлар.

Һәм дә мән әминәм ки, *белә* бир әсас үзәриндә бирләшмә бирчә ил дә давам етмәз. Мәкәр партијамызын ән јахшы адамлары әмәк һаггынын дәмир гануну вә дөвләт јардымы һаггында Лассалын әзбәрләнмиш ибарәләрини өз чыхышларында чејнәмәјә разы оларлармы? Бу ролда мән, мәсәлән, Сизи көрмәк истәрдим! Әкәр онлар лап бу ишә разы олсалар да, онлары өз динләјичиләри фитә басарлар. Бунунла белә мән әминәм ки, сәләмчи Шејлок бир кирвәнкә әт үстүндә тә'кид етдији кими*, лассалчылар да програмын мәһз *бу* маддәләри үзәриндә тә'кид едирләр. Парчаланма баш верәчәкдир; лакин әввәлчә биз Һасселманын, Һазенклеверин, Төлке вә компанијасынын «тәмиз» адыны бәрпа едәчәјик; парчаланмадан сонра биз зәиф дүшәрик, лассалчылар исә мөһкәмләнмиш оларлар; бизим партијамыз өз сијаси сафлығыны итирәр вә бир мүддәт үчүн өз бајрағы үзәриндә өзүнүн јаздығы Лассал ибарәләринә гаршы даһа һеч вахт фәдакарлыгла мүбаризә едә билмәз; һәм дә лассалчылар о заман јенә десәләр ки, — онлар ән һәгиги вә јеканә фәһлә партијасыдырлар, бизим тәрәфдарларымыз исә буржуадырлар — онда онлар сүбут үчүн бу програмы көстәрә биләрләр. Бу програмда бүтүн сосиалист тәдбирләри *онлара* аиддир, *бизим* партијамыз исә орaја анчаг хырда буржуа демократијасы тәләбләри дахил етмишдир, һалбуки *онун өзү* һәмин програмда хырда буржуа демократијасыны «иртичачы күтләнин» бир һиссәси адландырмышды.

Мән бу мәктубун көндәрилмәсини ләнкитдим, чүнки Сиз анчаг апрелин 1-дә, Бисмаркын доғулма күнү шәрәфинә азад едиләчәксиниз вә мән истәмәдим ки, мәктубум ону кизли јолла Сизә чатдырмаг истәркән әлә кечсин. Индичә Браккедән мәктуб кәлди, онда да програм барәсиндә чидди шүбһәләр доғмушдур, одур ки, бизим рә'јимизи билмәк истәјир. Буна көрә дә мән иши сүр'әтләндирмәк үчүн бу мәктубу она көндәрирәм ки, о да охусун вә мән бүтүн бу дарыхдырычы әһвалаты бир дә тәзәдән јазмалы олмајым. Јери кәлмишкән дејим ки, мән мәсәләни Рамма да ачыг шәрһ етдим, Либкнехтә исә анчаг гысача јаздым. Мән ону һеч бағышлаја билмирәм ки, бизә бүтүн бу иш һаггында, нечә дејәрләр, иш ишдән кечәнә

---

* *Шекспир.* «Венесија тачири», I пәрдә, үчүнчү сәһнә. *Ред.*

гәдәр *бирҹә кәлмә* дә хәбәр вермәмишдир (һалбуки Рамм вә башгалары күман едирмишләр ки, о бизә дүрүст мә'лумат вермишдир). Доғрудур, о чохдан белә һәрәкәт едирди — буна көрә дә биз, Маркс вә мән, онунла бу гәдәр кениш вә хошакәлмәз шәкилдә јазышмалы олмушдуг, — лакин бу дәфә иш олдугҹа ијрәнҹ шәкил алмышдыр, одур ки, *биз онунла бирликдә белә бир јолла кетмәкдән гәти сурәтдә имтина едирик.*

Чалышыб елә един ки, јаіда бураја кәләсиниз. Әлбәттә, мәним јанымда галарсыныз вә һавалар јахшы кечсә, биз бир нечә күнлүјә дәниздә чиммәјә кедә биләрик; узун мүддәт һәбсдә отурдугдан сонра, бу Сизин үчүн чох фајдалы олар.

Достлуг саламы илә

Сизин **Ф. Е.**

Бу күнләрдә Маркс мәнзилини дәјишмишдир. Онун үнваны беләдир: 41, Мејтленд-парк, Кресент, Норд-Уест, Лондон.

Илк дәфә бу китабда чап едилмишдир: A. Bebel. «Aus meinem Leben», II ҹилд, Stuttgatr, 1911.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур. 2-ҹи нәшри, 19-ҹу ҹилд, сәһ. 1—8.

Ф. ЕНКЕЛС

К. КАУТСКИЈӘ МӘКТУБ

Лондон, 23 феврал 1891-чи ил

Әзизим Каутски!

Срағакүн сәнә көндәрдијим тә'чили тәбрикими, јәгин ки, алмысан. Инди исә јенә һәмин мәсәләјә, Марксын мәктубуна* гајыдаг.

Бу мәктубун дүшмәнләрә бир силаһ верәчәји горхусу әсассыз чыхды. Әлбәттә, һәр бир мүнасибәтлә фитнәкар ифтиралар јајмаг олар, лакин үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә көтүрүлсә, бу амансыз өзүнүтәнгид әлејһдарлара тамамилә сарсыдычы тә'сир көстәрди вә онлара ачыгча һисс етдирди ки, өзү-өзүнә беле шејләр дејән партијанын нә гәдәр дә дахили гүввәси олмалыдыр! Бу, әлејһдарларын гәзетләриндән, һәм сәнин көндәрдијин (чох сағ ол!), һәм дә башга јерләрдән алдығым гәзетләрдән ајдын көрүнүр. Ачыг десәк, һәмин сәнәди чап етдирмәк гәрарына кәлиркән мән дә бу барәдә дүшүнмүшдүм. Мән билирдим ки, бу сәнәд илк заманлар бә'зиләринә чох бәрк тохунмалыдыр, лакин бундан гачынмаг мүмкүн дејилди, һәм дә сәнәдин өз мәзмуну, мәним фикримчә, буну артыгламасы илә доғрулдурду. Мән ону да билирдим ки, партија буна давам кәтирмәк үчүн кифајәт гәдәр мөһкәмдир вә әмин идим ки, 15 ил бундан әввәл бу нә гәдәр ачыг бир диллә сөјләнмишдисә, буна партија инди дә *давам кәтирәр;* әмин идим ки, гүввәләрин бу чүр сынанмыш олмасына һаглы бир ифтихарла

---

* *К. Маркс.* «Гота програмынын тәнгиди» (бах: бу чилд, сәһ. 7—28). *Ред.*

әсасланыб демәк олар: һарада елә бир башга партија тапылар ки, белә бир шеј етмәк чәсарәтиндә олсун? Буну сөјләмәк исә Саксонијада вә Вјанада чыхан «Arbeiter-Zeitung» вә «Züricher Post»[20] гәзетләринин өһдәсинә бурахылды.

Әкәр сән «Neue Zeit»ин[21] 21-чи №-синдә чап етдирмәк мәс'улијјәтини өз үзәринә көтүрүрсәнсә, бу сәнин тәрәфиндән чох тә'рифәлајиг бир иш оларды, лакин јаддан чыхарма ки, биринчи тәканы һәр һалда мән вермишәм, һәм дә мүәјјән дәрәчәјә гәдәр сәни бу иши көрмәјә мән вадар етмишәм. Буна көрә дә башлыча мәс'улијјәти мән өз үзәримә көтүрүрәм. Тәфәррүата кәлдикдә, бу барәдә һәмишә мүхтәлиф рә'јләр ола биләр. Мән сәнинлә Дитсин е'тираз етдији һәр шеји позуб дәјишдирдим вә әкәр Дитс даһа чох јери гејд етсәјди, бурада да мән мүмкүн гәдәр разылашардым; сөзәбахан олдуғуму мән һәмишә сизә ишдә сүбут етмишәм. Лакин башлыча чәһәтә кәлдикдә, програм мүзакирәјә гојулан кими, *мәним борчум* бу әлјазмасыны чап етдирмәк иди. Һәм дә Либкнехтин Һалледәки мә'рузәсиндән[22] вә бу мә'рузәдә Марксын тәнгидиндән јазыб көтүрдүјү парчалардан гисмән өз малы кими утанмадан истифадә едәндән, гисмән дә сәнәдин өзүнүн адыны чәкмәдән, она гаршы мүбаһисәјә киришәндән сонра Маркс бу чүр дәјишдирмәјә һөкмән өз орижиналыны гаршы гојарды, одур ки, мән онун әвәзиндән бу иши көрмәјә борчлу идим. Тәәссүф ки, о заман сәнәдин өзү һәлә мәндә јох иди; мән буну анчаг чох сонралар, узун мүддәт ахтарандан сонра тапдым.

Сән дејирсән Бебел сәнә јазмышдыр ки, Марксын Лассалла рәфтары көһнә лассалчылары гәзәбләндирмишдир. Чох ола биләр. Ахы бу адамлар әсл әһвалаты билмирләр вә бу чәһәтдән онларын көзүнү ачмаг, дејәсән, пис олмаз. Әкәр бу адамлара мә'лум дејилдирсә ки, Лассалын бүтүн бөјүклүјү буна әсасланырды ки, Маркс өз елми тәдгигләринин нәтичәләриндән Лассалын узун илләр боју өз малы кими истифадә едәрәк өзүнә бәзәк вермәсинә вә буна үстәлик кифајәт гәдәр игтисади һазырлығы олмадығына көрә бунлары тәһриф етмәсинә јол вермишди, — онда бу мәним тәгсирим дејилдир. Лакин мән Марксын әдәби гәјјумујам, бу исә мәним үзәримә мүәјјән вәзифәләр гојур.

Артыг 26 илдир ки, Лассал тарихин малы олмушдур. Әкәр мүстәсна ганун[23] дөврүндә ону тарихи чәһәтдән тәнгид етмәмишләрсә, инди, нәһајәт, елә бир вахт кәлиб чатыр ки, бу тәнгид өз һөкмүндә олмалы вә Маркс һаггында Лассалын әсл мөвгејини ајдынлашдырмалыдыр. Ахы Лассалын әсл симасыны пәрдәләјән вә ону тә'рифләјиб көјләрә галдыран бир әфсанә партијанын е'тигад символу ола билмәз. Һәрәкат гаршысында Лассалын хидмәтләри нә гәдәр јүксәк гијмәтләнди-

рилсә дә, һәрәкатда онун тарихи ролу икили олараг галыр. Сосиалист Лассалын ардынча аддым-аддым демагог Лассал кәлир. Тәшвигатчы вә тәшкилатчы Лассалда башдан ајаға, Һатсфелдин мүһакимәсиндә[24] вәкиллик едән адвокат көрүнүр: васитә сечмәкдә јенә ејни һәјасызлыг, садәчә бир аләт кими истифадә едиб сонра бир кәнара атмаг мүмкүн олан шүбһәли вә сатгын адамлары өз әтрафына јығмаға јенә ејни мејл көрүнүр. Лассал 1862-чи илә гәдәр ишдә күчлү бонапартчылыға мејл едән спесифик Пруссија вулгар демократы олдуғу һалда (онун Маркса мәктубларыны индичә нәзәрдән кечирдим), халис шәхси характердә олан сәбәбләрә көрә, бирдән-бирә чәбһәни дәјишдириб өз тәшвигатына башлады. Икичә ил кечмәмиш о тәләб етмәјә башлады ки, фәһләләр буржуазијаја гаршы крал һакимијјәтинин тәрәфинә кечсинләр, һәм дә характер е'тибары илә өзүнә јахын олан Бисмарк илә елә фитнә-фәсад дүзәлтди ки, өз хошбәхтлијиндән вахтында күллә илә вурулуб өлмәсәјди, бу фитнә-фәсад ону һөкмән һәрәката фе'лән хәјанәт етмәјә кәтириб чыхармалы иди. Онун тәшвигат китабчаларында Марксдан көтүрдүјү дүзкүн фикирләр өзүнүн лассалчы вә, бир гајда олараг, јанлыш мүлаһизәләри илә о гәдәр гарышмышдыр ки, бунлары бир-бириндән ајырмаг демәк олар мүмкүн дејилдир. Фәһләләрин өзүнү Маркс тәрәфиндән верилән гијмәтлә пәрт едилдијини һисс едән һиссәси Лассалы онун анчаг ики иллик тәшвигаты илә танышыр вә һәтта буна да мүсбәт нәзәрлә бахыр. Бу чүр јанлыш фикирләрә исә тарихи тәнгид әбәди һөрмәт бәсләјә билмәз. Маркс илә Лассал арасындакы әсл мүнасибәти, нәһајәт, бирдәфәлик ашкара чыхармаг мәним борчум иди. Инди бу иш көрүлмүшдүр, һәләлик мән бунунла кифајәтләнә биләрәм. Бир дә мән өзүм инди башга ишләрлә мәшғулам. Лассал һаггында Марксын чап едилән амансыз мүһакимәси исә өзлүјүндә лазыми тә'сир көстәрәр вә башгаларыны чәсарәтләндирәр. Лакин вәзијјәт мәни чыхыш етмәјә мәчбур етсәјди, мәним башга әлачым олмазды: мән Лассал һаггындакы әфсанәни һәмишәлик арадан галдырмалы олардым.

Һәгигәтән чох јахшыдыр ки, фраксијада «Neue Zeit» үзәриндә сензура гојулмасыны тәләб едән сәсләр ешидилди. Бу нәдир — мүстәсна ганун дөврүндәки фраксија диктатурасынын (о заман зәрури олуб чох көзәл һәјата кечирилән диктатуранын) кабусудурму, јохса — фон Швејтсерин кечмиш тәләбкар тәшкилаты һаггында хатирәләрдир? Бу, доғрудан да чох парлаг бир фикирдир ки, алман сосиалист елми, сосиалистләр әлејһинә Бисмаркын ганунундан азад оландан сонра, ону сосиалистләр әлејһинә сосиал-демократ партијасы органларынын өзләринин дүзәлдиб һәјата кечирмәли олдуғу јени

ганунa табе едәсән. Лакин тәбиәт өзү чалышмышдыр ки, ағачлар көјләрә гәдәр бој атмасын*.

«Vorwärts»дәки[25] мәгалә мәни аз нараһат едир. Либкнехт бүтүн әһвалаты өз билдији кими сөјләјәнә гәдәр көзләјәчәјәм вә о заман, јәгин һәр икисинә мүмкүн гәдәр меһрибан бир дилля бирдән чаваб верәрәм. «Vorwärts»дәки мәгаләдә анчаг бә'зи дүзкүн олмајан фикирләри дүзәлтмәк (мәсәлән, буну ки, куја биз бирләшмәк истәмирдик, куја һадисәләр Марксын һаглы олмадығыны сүбут етди вә и. а.) вә өзлүјүндә ајдын олан шеји тәсдиг етмәк лазым кәләчәкдир. Јени һүчумлар вә ја дүзкүн олмајан фикирләр мәни јени аддымлар атмаға мәчбур етмәсә, мән бу дискуссијаны һәмин чавабла өз тәрәфимдән битирмәк фикриндәјәм.

Дитсә де ки, мән «Мәншәји»** һазырламагла мәшғулам. Будур, бу күн Фишердән мәктуб кәлмишдир, о да мәндән үч јени мүгәддимә алмаг истәјир!

Сәнин *Ф. Е.*

Илк дәфә рус дилиндә «Болшевик» журналында чап едилмишдир, № 22, 1931-чи ил

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 38-чи чилд, сәһ. 30—33.

---

* Орижиналда бир алман мәсәлидир (Es ist dafür gesorgt, dass die Bäume nicht in den Himmel wachsen) мә'насы бизим дилдә белә мәсәләләрә јахындыр: әлин чатмаз, адам өз башындан јухары атыла билмәз. *Ред.*

** — Енкелсин «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» әсәринин алменча дөрдүнчү нәшрини (бах: бу чилд, сәһ. 232—383). *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

«ТӘБИӘТИН ДИАЛЕКТИКАСЫ»НА КИРИШ[27]

Тәбиәтин мүасир тәдгиги, — гәдим инсанларын натурфәлсәфә саһәсиндәки даһијанә фәрзләринин вә әрәбләрин чох мүһүм олса да, јалныз гејри-мүнтәзәм вә әксәријјәтлә бир нәтичә вермәдән итиб кетмиш кәшфләринин әксинә олараг, елми, мүнтәзәм вә һәртәрәфли бир инкишафа кәтириб чыхаран бу јеканә тәдбир дә — бүтүн јени тарих кими елә бир бөјүк дөврдән башланыр ки, биз алманлар бу дөврү, о заман бизә үз вермиш милли бәдбәхтлијә көрә Реформасија адландырырыг, франсызлар ону Ренессанс, италјанлар исә — Чинквеченто* адландырырлар вә бу адлардан һеч бири һәмин дөврүн мәзмунуну тамам әһатә етмир. Бу дөвр XV әсрин икинчи јарысындан башланан дөврдүр. Крал һакимијјәти шәһәрлиләрә архаланараг феодал задәканлығынын гүдрәтини гырды вә әслиндә миллијјәтләрә әсасланан бөјүк монархијалар јаратды ки, бунларда да мүасир Авропа милләтләри вә мүасир буржуа чәмијјәти инкишаф етмәјә башлады; һәм дә шәһәрлиләрлә задәканлар һәлә өз араларында вурушмагда давам едәркән, алман Кәндли мүһарибәси кәләчәкдә синфи дөјүшләр олачағыны ирәличәдән көстәрди, зира бу мүһарибәдә мејдана атыланлар тәкчә үсјан етмиш кәндлиләр дејилди, — бунда даһа һеч бир јенилик јох иди, — һабелә кәндлиләрин ардынча мүасир пролетариатын әлдә гырмызы бајраглар тутуб әмлакын үмуми олмасыны тәләб едән сәләфләри

* — һәрфијјән: беш јүзүнчү илләр, јә'ни он алтынчы әср. *Ред.*

көрүндү. Бизанс сүгут едәркән хилас едилән әлјазмалары вә Рома хәрабәләриндән газылыб чыхарылан антик һејкәлләр, һејрәтә кәлмиш Гәрб гаршысында јени бир аләм — гәдим јунан аләмини ачды; бу аләмин парлаг образлары гаршысында орта әсрләрин хүлјалары јох олуб кетди; Италијада инчәсәнәт мисилсиз дәрәчәдә тәрәгги едәрәк, санки классик гәдим дөврүн ин'икасы олду вә даһа һеч бир заман бу тәрәггијә чатмаг мүмкүн олмады. Италија, Франса вә Алманијада јени, илк мүасир әдәбијјат јаранды. Аз сонра бунун ардынча Инкилтәрә вә Испанија өз классик әдәбијјат дөврүнү кечирди. Көһнә orbis terrarum* чәрчивәләри дағыдылды; әслиндә јалныз инди јер күрәси кәшф едилди вә сонракы дүнја тичарәти үчүн, сәнәтин мануфактураја кечмәси үчүн тәмәл јаранды, мануфактура да мүасир ири сәнајенин башланғыч нөгтәси олду. Килсәнин руһани диктатурасы сарсыдылды; керман халгларынын әксәријјәти бу диктатураны ачыгча өз үзәриндән атды вә протестантизми гәбул етди, һалбуки роман халглары арасында һәлә әрәбләрдән кечән вә јени кәшф олунмуш јунан фәлсәфәсиндән гида алан шән бир азад фикирлилик кетдикчә даһа дәрин көк салмаға башлады ки, бу да XVIII әср материализмини һазырлады.

Бәшәријјәтин о вахта гәдәр көрдүјү бүтүн чеврилишләр ичәрисиндә бу, ән бөјүк мүтәрәгги бир чеврилиш иди, даһиләрә еһтијачы олан, тәфәккүрүнүн күчү, еһтирас вә характери чәһәтдән, һәртәрәфлилик вә алимлик чәһәтдән даһиләрә еһтијачы олан вә онлары јетирән бир дөвр иди. Мүасир буржуа һөкмранлығынын әсасыны гојан адамлар, һәр нә олсалар да, буржуачасына мәһдуд адамлар дејилдиләр. Әксинә, онлар о заман үчүн характерик олуб чәсарәтлә мачәра ахтарышларынын руһундан бу вә ја башга бир дәрәчәдә илһам алырдылар. О заман демәк олар һеч елә бир бөјүк адам јох иди ки, узаг сәјаһәтләрә чыхмамыш олсун, дөрд вә ја беш дилдә данышмасын, бир нечә јарадычылыг саһәсиндә парламасын. Леонардо да Винчи бөјүк бир рәссам олмагдан башга, һабелә бөјүк бир ријазијјатчы, механик вә мүһәндис иди, физика ән мүхтәлиф саһәләриндәки мүһүм кәшфләри илә она борчлудур. Албрехт Дүрер рәссам, һәккак, һејкәлтәраш, ме'мар иди, бундан әлавә, истеһкам системини ичад етмишди вә бу систем бә'зи елә идејалары еһтива едирди ки, чох сонралар Монталамбер вә ән јени алман истеһкам нәзәријјәси онлары јенидән гамарламышды. Макиавелли дөвләт хадими, тарихчи вә шаир иди, бундан әлавә, јени дөврүн јад олунмаға лајиг

* — һәрфијјән: торпаглар даирәси; Гәдим ромалыларда дүнја, јер күрәси белә адланырды. *Ред.*

биринчи һәрби јазычысы иди. Лүтер тәкчә килсәнин дејил, алман дилинин дә Авки төвләләрини тәмизләди, мүасир алман нәсрини јаратды вә XVI әсрин «Марселјозасы»[28] олуб гәләбәјә инамла долу бир килсә маһнысынын мәтни вә мусигисини јаратды. О заманкы гәһрәманлар һәлә әмәк бөлкүсүнүн гулу олмамышдылар, һалбуки инди биз, әмәк бөлкүсүнүн адамы мәһдуд едән, биртәрәфлилик әмәлә кәтирән тә'сирини онларын хәләфләриндә чох тез-тез мүшаһидә едирик. Лакин онларын хүсусилә характерик чәһәти бундан ибарәт иди ки, онларын демәк олар һамысы тамамилә өз дөврүнүн мәнафеји илә јашајыр, әмәли мүбаризәдә фәал иштирак едир, бу вә ја башга бир партијанын тәрәфдары олур вә бә'зиләри сөз вә гәләмлә, бә'зиләри гылынчла, бә'зиләри дә ејни заманда һәм сөз вә гәләм, һәм дә гылынчла мүбаризә едирдиләр. Онлары камил бир инсан едән характер мүкәммәллији вә күчү дә бурадан ирәли кәлир. О заман кабинетләринә гапанан алимләр истисна тәшкил едирдиләр; бунлар ја икинчи вә үчүнчү дәрәчәли адамлардан, ја да өзүнү ода салмаг истәмәјән еһтијатлы филистерләрдән ибарәт олурдулар.

О заман тәбиәт дә үмуми бир ингилаб шәраитиндә тәдгиг едилирди вә бу тәдгиг өзү башдан-баша ингилаби руһда иди: ахы о өзү үчүн һәлә јашамаг һүгугу газанмалы иди. Јени фәлсәфәнин баниләри олан бөјүк италјанларла бирликдә, бу тәдгиг дә инквизисија тонгаллары вә зинданларына өз гурбанларыны верди. Характерикдир ки, тәбиәтин сәрбәст өјрәнилмәсини тә'гиб етмәкдә протестантлар католикләри өтүб кечмишдиләр. Сервет ган дөвраныны кәшф етмәјә лап јахынлашдығы бир заманда Калвин ону јандыртды, һәм дә мәчбур етди ки, ону дири-дири ики саат говурсунлар; инквизисија исә Чордано Бруноңу, һеч олмазса, садәчә тонгалда јандырмагла кифајәтләнмишди.

Папанын булласыны јандыран Лүтерин бу һәрәкәтини санкы тәкрар едиб тәбиәт тәдгигинин мүстәгиллијини билдирән ингилаби бир һадисә Коперникин өлмәз әсәринин нәшр олунмасындан ибарәт иди; Коперник бу әсәриндә, тәбиәт мәсәләләриндә килсәнин нүфузуна горха-горха вә, нечә дејәрләр, анчаг өлүм јатағында икән, мејдан охумушду[29]. Тәбиәтшүнаслығын илаһијјатдан азад олмасы тарихи бу замандан башланыр, һәрчәнд бунларын бир-биринә гаршы ајры-ајры иддиалары јашадығымыз күнләрә гәдәр ајдынлашдырылмагда давам едир вә бә'зи адамларын башында һәлә инди дә ајдынлашдырылыб баша чатдырылмамышдыр. Лакин бу замандан е'тибарән елмләр дә нәһәнк аддымларла инкишаф етмиш вә бу инкишаф, белә демәк мүмкүнсә, өз башланғыч нөгтәсиндән олан мәсафәнин (заман дахилиндә) квадратына пропорсио-

нал олараг гүввәтләнмишдир. Санки дүнјаја сүбут етмәк лазым иди ки, бу замандан е'тибарән үзвү материјанын јүксәк мәһсулу олан инсан руһу үчүн, гејри-үзви материјанын һәрәкәт ганунуна экс олан бир һәрәкәт гануну гүввәдәдир.

Тәбиәтшүнаслығын инкишафынын инди башланмыш олан биринчи дөврүндә башлыча иш, әлдә олан материалын өһдәсиндән кәлмәк иди. Бир чох саһәләрдә лап әввәлдән башламаг лазым кәлирди. Гәдим замандан Евклид вә Птолемејин күнәш системи, әрәбләрдән онлуг һесаб системи, чәбрин әсаслары, рәгәмләрин индики шәкли вә әлкимја ирс галмышды; христиан орта әсрләриндән исә һеч бир шеј галмамышды. Белә бир вәзијјәтдә лабүд оларагән елементар тәбиәтшүнаслыг — јер вә сәма чисимләринин механикасы вә бунунла бирликдә, она хидмәт едән ријази методларын кәшфи вә тәкмилләшдирилмәси биринчи јер тутду. Бурада бөјүк ишләр көрүлдү. Нјутон вә Линнејин адлары илә бағлы олан һәмин дөврүн сон чағында биз көрүрүк ки, бу елм саһәләри мүәјјән дәрәчәдә баша чатмышды.Ән мүһүм ријази методлар: аналитик һәндәсә — башлыча олараг Декарт тәрәфиндән, логарифм—Непер тәрәфиндән, диференсиал вә интеграл һесаблама,—Лејбнитс вә бәлкә, Нјутон тәрәфиндән әсас е'тибары илә мүәјјән едилмишди. Башлыча ганунлары һәмишәлик олараг ајдынлашдырылмыш бәрк чисимләрин механикасы һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Нәһајәт, күнәш системи астрономијасында Кеплер планетләрин һәрәкәт ганунларыны кәшф етди, Нјутон исә бу ганунлары материјанын үмуми һәрәкәт ганунлары нөгтеји-нәзәриндән ифадә етди. Тәбиәтшүнаслығын галан саһәләри һәтта белә илкин шәкилдә дә мүкәммәликдән узагда иди. Маје вә газ һалында олан чисимләрин механикасы көстәрилән дөврүн јалныз сонларына доғру хејли әһәмијјәтли дәрәчәдә ишләнди*. Астрономијанын әмәли тәләбләри сајәсиндә сон дәрәчә мүвәффәгијјәт газанмыш оптика истисна олмагла, сөзүн әсл мә'насында физика һәлә ән биринчи, илк инкишаф пилләләриндән кәнара чыхмамышды. Кимја флокистон нәзәријјәси васитәси илә әлкимјадан јеничә азад олмушду[30]. Кеолокија һәлә минералокијанын рүшејм мәрһәләсиндән јүксәјә галхмамышды, буна көрә дә палеонтолокија һәлә һеч мөвчуд ола билмәзди. Нәһајәт, биолокија саһәсиндә һәлә башлыча олараг һәм ботаника вә зоолокијаја, һәм дә анатомија вә әсл физиолокијаја аид сон дәрәчә чохлу материал топламаг вә бу материалы илк дәфә системә салмагла мәшғул олурдулар. Һәјат формаларыны бир-бири илә мугајисә

---

* Сәһифәнин кәнарында бу гејд вардыр. «Алп дағларындан кәлән селләри низама салмагла әлагәдар олараг Торичелли бу иши көрмүшдү». *Ред.*

етмәкдән, бунларын јер үзүнә чоғрафи сәпәләнмәсини, бунларын варлығы үчүн лазым көлән иглим шәраитини вә башга бу кими шәраити өјрәнмәкдән һәлә һеч данышыг да ола билмәзди. Бурада Линнејин сајәсиндә јалныз ботаника вә зоолокија, тәгрибән баша чатмышды.

Лакин нәзәрдән кечирилән дөврүн хүсусилә характерик чәһәти спесифик бир үмуми дүнјакөрүшүнүн һазырланмасындан ибарәтдир ки, бунун да мәркәзини *тәбиәтин гәтијјән дәјишилмәзлији һаггындакы* тәсәввүр тәшкил едир. Бу бахыша көрә, тәбиәт, һәр һансы бир јолла јаранмыш олса да, бир һалда ки, мөвчуддур, бүтүн мөвчуд олдуғу дөвр әрзиндә һәмишә дәјишмәз галмышдыр. Планетләр вә онларын пејкләри әсрарәнкиз бир «илк тәкан» тәрәфиндән бир дәфә һәрәкәтә кәтирилдикдән сонра, әзәлдән бәри вә ја, һәр һалда, бүтүн шејлр түкәнәнә гәдәр, әввәлдән онлар үчүн мүәјјән едилән еллипсләр үзрә һәрәкәт етмәкдә давам етмишләр. Улдузлар өз јерләриндә әзәлдән һәрәкәтсиз галыб «үмуми чазибә» васитәси илә бир-бирини бу вәзијјәтдә сахламышдыр. Јер күрәси әзәлдән вә ја јарадылдығы күндән бәри (нөгтеји-нәзәрдән асылы олараг) һеч дәјишилмәдән даим бир чүр галмышдыр. Индики «беш гитә» һәмишә мөвчуд олмуш вә инсан әли илә дәјишдирилән вә ја бир јердән башга бир јерә көчүрүлән шејләр истисна олмагла бу гитәләрин һәмишә ејни дағлары, вади вә чајлары, ејни иглими, ејни флора вә фаунасы олмушдур. Битки вә һејван нөвләри мејдана кәләркән һәмишәлик бәргәрар едилмиш, охшар һәмишә охшары доғурмуш, Линнеј исә бә'зи јерләрдә чүтләшдирмә сајәсиндә бәлкә дә јени нөвләр мејдана кәлә билдијини еһтимал етмәклә бөјүк бир күзәштә кетмишдир. Заманча инкишаф едән бәшәријјәт тарихинин әксинә олараг, тәбиәт тарихинин јалныз мәканча кенишләндији фәрз едилирди. Тәбиәтдә һәр бир дәјишиклији, һәр бир инкишафы инкар едирдиләр. Әввәлләр бу гәдәр ингилаби олан тәбиәтшүнаслыг бирдән-бирә елә бир башдан-баша мүһафизәкар тәбиәт гаршысында галмышды ки, бу тәбиәтдә инди дә һәр шеј әзәлдә олдуғу кими галырмыш вә һәр шеј дүнјанын ахырына гәдәр вә ја әсрләр боју әввәлки шәкилдә галмалы имиш.

XVIII әсрин биринчи јарысындакы тәбиәтшүнаслыг гәдим Јунан дөврүнә нисбәтән өз билијинин һәчми вә һәтта материалын системә салынмасы чәһәтдән нә гәдәр јүксәјә галхырдыса, бу материала идеја чәһәтдән јијәләнмәк мә'насында, тәбиәтә үмуми бахыш мә'насында ондан бир о гәдәр кери галырды. Јунан философлары үчүн дүнја маһијјәт е'тибары илә хаосдан јаранмыш, инкишаф етмиш вә бәргәрар олмуш бир шеј иди. Нәзәрдән кечирдијимиз дөврдәки тәбиәтшүнаслар үчүн исә, дүнја донуб галмыш, дәјишмәз бир шеј иди, әксә-

ријјәти үчүн дә бирдән-бирә јаранмыш бир шеј иди. Елм һәлә дә илаһијјәт ичәрисиндә дәрин батыб галыр. О һәр јердә сон сәбәб олараг, тәбиәтин өзү илә изаһ едилә билмәјән вә кәнардан верилән бир тәкан ахтарыб тапыр. Нјутонун тәмтәрагла үмуми чазибә адландырдығы чәзбетмә материјанын мүһүм бир хассәси һесаб едилирсә, бәс онда планетләрин өз орбитләри үзрә һәрәкәтини илк дәфә һәјата кечирән анлашылмаз танкенсиал гүввәнин мәнбәји һарададыр? Сајсыз-һесабсыз битки вә һејван нөвләри нечә мејдана кәлмишдир? Хүсусән, әзәлдән мөвчуд олмадығы гәти мүәјјән едилән инсан бәс һарадан мејдана кәлмишдир? Тәбиәтшүнаслыг бүтүн бу кими суаллара чох заман јалныз белә бир чаваб верирди ки, бүтүн бунлара һәр шејин јараданы мәс'улдур. Нәзәрдән кечирдијимиз дөврүн әввәлләриндә Коперник илаһијјатла видалашыр; Нјутон бу дөврү илаһи илк тәкан постулаты васитәси илә баша чатдырыр. Нәзәрдән кечирдијимиз дөврдә тәбиәтшүнаслығын галхдығы ән јүксәк үмумиләшдиричи фикир, тәбиәтдә гојулан гајдаларын мәгсәдәујғунлуғу фикриндән ибарәт бајағы Волф телеолокијасы иди ки, бу телеолокијаја көрә, пишикләр она көрә јарадылмышдыр ки, сичанлары јесинләр, сичанлар она көрә јарадылмышдыр ки, пишикләр онлары јесинләр, бүтүн тәбиәт исә она көрә јарадылмышдыр ки, јараданын мүдриклији сүбут едилсин. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, о заманкы фәлсәфәнин ән бөјүк хидмәти бундан ибарәтдир ки, о өз дөврүндәки тәбии-елми биликләрин мәһдудлуғуна бахмајараг, јолдан азмамыш, Спинозадан башламыш бөјүк франсыз материалистләринә гәдәр дүнјаны онун өзүндән изаһ етмәјә вар гүввә илә чалышмыш, бунун әтрафлы сурәтдә тәсдиг олунмасыны исә кәләчәк тәбиәтшүнаслығынын өһдәсинә бурахмышдыр.

Мән XVIII әср материалистләрини дә бу дөврә дахил едирәм, чүнки јухарыда тәсвир едилән тәбии-елми материалдан әлавә онларын әлиндә һеч бир башга материал јох иди. Кантын там бир дөвр тәшкил едән әсәри онлар үчүн сирр олараг галды. Лаплас исә онлардан хејли сонра мејдана кәлмишди[31]. Буну да унутмајаг ки, елмин тәрәггиси тәбиәтә олан бу көһнә бахышы тамамилә сарсытмышдыса да, XIX әсрин бүтүн биринчи јарысы һәлә һәмин бахышын һөкмранлығы алтында иди*

* Сәһифәнин кәнарында бу гејд вардыр: «Тәбиәтә олан көһнә бахышын донуг характери бир там олмаг е'тибары илә бүтүн тәбиәтшүнаслығы үмумиләшдиричи вә јекунлашдырычы тәрздә тәдгиг етмәк үчүн зәмин јаратмышды: франсыз енсиклопедистләри һәлә сырф механики шәкилдә— бир-биринин јанында; — сонра да ејни заманда Сен-Симон вә Һекелин баша чатдырдығы алман натурфәлсәфәси». *Ред.*

вә эслиндә бу бахышы һәлә инди дә бүтүн мәктәбләрдә кечирләр*.

Тәбиәтә олан бу донуг бахыша илк дәфә тәбиәтшүнас дејил, философ зәрбә ендирди. 1755-чи илдә *Кантын* «Үмуми тәбиәт тарихи вә сәма нәзәријјәси» әсәри чыхды. Илк тәкан мәсәләси арадан галдырылды: Јер вә бүтүн Күнәш системи заман дахилиндә *әмәлә кәлмиш* бир шеј кими мејдана чыхды. Тәбиәтшүнасларын бөјүк чохлуғу тәфәккүрә гаршы нифрәт бәсләмәсәјди, — Нјутон буну: физика, метафизикадан өзүнү көзлә![32] — дејә хәбәрдарлыг шәклиндә ифадә етмишди. — Кантын тәкчә бу даһијанә кәшфиндән елә нәтичәләр чыхармалы олардылар ки, бу нәтичәләр онлары долама јолларда арасы кәсилмәдән долашмагдан гуртарарды вә јанлыш јолда сәрф олунан күлли мигдар вахт вә әмәјә гәнаәт едилмиш оларды. Ахы Кантын кәшфиндә бүтүн кәләчәк ирәлиләмәнин башланғыч нөгтәси верилмишди. Әкәр Јер әмәлә кәлмиш бир шеј идисә, онда онун индики кеоложи, чоғрафи, иглим вәзијјәти, Јер үзүндәки биткиләр вә һејванлар да бир заман әмәлә кәлмиш бир шеј олмалы иди вә Јерин јалныз мәкан дахилиндә, јә'ни бир-биринин јанында јерләшмәк шәклиндә дејил, һабелә заман дахилиндә, јә'ни биринин дикәриндән сонра кәлмәси шәклиндә дә тарихи олмалы иди. Әкәр бу истигамәтдә дәрһал вә гәтијјәтлә тәдгигат давам етдирилсәјди, тәбиәтшүнаслыг бу вахта гәдәр индики вәзијјәтиндән хејли артыг ирәлиләмиш оларды. Даһа фәлсәфә јахшы нә верә биләрди? Арадан узун илләр кечәндән сонра, Лаплас вә Һершел Кантын бу әсәринин мәзмунуну инкишаф етдириб даһа әтрафлы сурәтдә әсасландырдылар, беләликлә «небулјар һипотезин» гәбул олунмасы үчүн тәдричән шәраит һазырланынчаја гәдәр бу әсәр билаваситә нәтичәсиз галды. Сонракы кәшфләр она, нәһајәт, гәләбә газандырды; бу кәшфләрдән ән мүһүмләри бунлар иди: сабит

---

* Бу бахышлары тәкзиб етмәк үчүн елми әсәрләриндә олдугча гијмәтли материал верән бир адамын һәлә 1861-чи илдә һәмин бахышлара нечә гәти тәрәфдар олдуғуну ашағыдакы классик сөзләр ајдын көстәрир:

«Бизим күнәш системимизин бүтүн механизми, — биз ону анлаја биләчәјимиз дәрәчәдә дејә билирик ки, — мөвчуд олан варлығы сахламаға, онун узун мүддәт дәјишмәдән мөвчуд олмасына јардым едир. Ән гәдим заманлардан бәри јер үзәриндә һеч бир һејван, һеч бир битки даһа мүкәммәл бир шәклә кирмәдији вә ја үмумијјәтлә башга бир шәклә дүшмәдији кими, биз бүтүн организмләрдәки пилләләрин ардычыллығында бу пилләләрин бир-биринин ардынча дејил, јалныз бир-биринин јанында кәлдијини көрдүјүмүз кими, бизим өз инсан нәслимиз бәдән чәһәтдән һәмишә ејни шәкилдә галдығы кими, — ејнилә, һәтта ејни бир заманда мөвчуд олан көј чисимләринин сон дәрәчә мүхтәлифлији дә бизә ихтијар вермир белә күман едәк ки, бу формалар јалныз мүхтәлиф инкишаф пилләләридир; әксинә, бүтүн јарадыланлар өзлүјүндә ејни дәрәчәдә мүкәммәлдир» (Медлер, «Популјар астрономија», 5-чи нәшри, Берлин, 1861, сәһ. 316).

улдузларын өз һәрәкәтинин мүәјјән едилмәси, дүнја фәзасында мүгавимәт көстәрән бир мүһитин мөвчуд олдуғунун сүбут едилмәси, дүнја материјасынын кимјәви ејнијјәтинин вә Кантын күман етдији көзәрмиш думан күтләләринин мөвчуд олдуғунун спектрал тәһлил васитәси илә мүәјјән едилмәси*.

Лакин тәбиәтин садәчә *мөвчуд олмаг* дејил, *әмәләкәлмә* вә *мәһволма* һалында олдуғунун јеничә баша дүшүлмәсинә башга бир тәрәфдән јардым көстәрилмәсәјди, шүбһә етмәк оларды ки, тәбиәтшүнасларын әксәријјәти Јерин дәјишкәнлији тәсәввүрү илә Јер үзүндә јашајан организмләрин дәјишилмәзлији нәзәријјәси арасындакы зиддијјәти тезми баша дүшә биләрди. Кеолокија мејдана кәлди вә бир-бириндән сонра әмәлә кәлиб бир-биринин үстүндә јерләшән кеоложи тәбәгәләрин нәинки тәкчә мөвчуд олдуғуну ашкара чыхартды, һәтта бу тәбәгәләрдә галан балыггулагларыны вә өлүб кетмиш һејван скелетләрини, инди даһа мөвчуд олмајан битки көвдәләрини, јарпаг вә мејвәләрини дә тапды. Чәсарәтлә е'тираф етмәк лазым кәлирди ки, үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә көтүрүлән тәкчә Јерин дејил, һабелә онун индики сәтһинин вә бурада јашајан битки вә һејванларын да заман дахилиндә тарихи вардыр. Буну әввәлләр хејли һәвәссиз гәбул едирдиләр. Јердә баш верән ингилаблар һаггында Күвјенин нәзәријјәси сөздә ингилаби, ишдә исә мүртәче бир нәзәријјә иди. Бу нәзәријјә аллаһын каинаты бир дәфәдә јаратдығы фикри әвәзинә, онун бир нечә дәфә тәкрар јарадылдығыны ирәли сүрүр вә мө'чүзәдән тәбиәт үчүн мүһүм бир амил дүзәлдирди. Јалныз Лајел јарадычынын шылтаглығы нәтичәси олараг, бирдән-бирә баш верән ингилаблары Јерин јаваш-јаваш дәјишилмәсинин тәдричи тә'сири илә әвәз едәрәк, кеолокијаја сағлам дүшүнчә дахил етди**.

Лајел нәзәријјәси үзви нөвләрин даимлији фәрзијјәси илә өзүндән әввәлки нәзәријјәләрин һамысындан даһа чох бир араја сығмыр. Јер сәтһинин вә бурадакы бүтүн һәјат шәраитинин тәдричән дәјишилмәси фикри организмләрин тәдричән дәјишилмәси вә дәјишилән мүһитә ујғунлашмасы нәзәријјәсинә билаваситә кәтириб чыхарырды, нөвләрин дәјишкәнлији

* Сәһифәнин кәнарында бу гејд вардыр: «Јерин фырланмасына габарманын көстәрдији ләнкидичи тә'сир дә Кант тәрәфиндән кәшф едилиб јалныз инди баша дүшүлмүшдүр». *Ред.*

** Лајел бахышынын — һәр һалда онун илк шәклиндә — нөгсаны ондан ибарәт иди ки, бу бахыша көрә, Јер үзүндә тә'сир көстәрән гүввәләр һәм кејфијјәтчә, һәм дә кәмијјәтчә даими һесаб олунурду. Бу бахыша көрә Јер сојумур, Јер мүәјјән бир истигамәтдә инкишаф етмир, садәчә олараг тәсадүфи, рабитәсиз шәкилдә дәјишилир.

нәзәријјәсинә кәтириб чыхарырды. Лакин ән'әнә тәкҹә католик килсәсиндә дејил, тәбиәтшүнаслыгда да бөјүк бир гүввәдир. Лајел өзү узун илләр боју бу зиддијјәти көрмүрдү, онун шакирдләри исә бу ҹәһәтдән ондан да кери галырдылар. Буну јалныз, о заман тәбиәтшүнаслыгда һөкм сүрән әмәк бөлкүсү илә изаһ етмәк олар, зира бу әмәк бөлкүсү үзүндән һәр бир тәдгигатчы өзүнүн хүсуси билик саһәси илә аз-чох кифајәтләнирди вә анҹаг чох аз тәдгигатчы тама бүтөвлүкдә нәзәр салмаг габилијјәтини итирмәмишди.

Бу заман физика ирәлијә доғру чох бөјүк бир аддым атды вә бу аддымын нәтиҹәләри тәбиәтшүнаслығын бу саһәсиндә там бир дөвр тәшкил едән 1842-ҹи илдә демәк олар ејни заманда үч мүхтәлиф адам тәрәфиндән јекунлашдырылды. Һејлброннда Мајер вә Манчестердә Ҹоул истилијин механики гүввәјә вә механики гүввәнин истилијә чеврилдијини сүбут етдиләр. Истилијин механики еквивалентинин мүәјјән едилмәси бу барәдәки бүтүн шүбһәләрә сон гојду. Ејни заманда пешәкар бир тәбиәтшүнас дејил, инкилис адвокаты олан Гров физикада әлдә едилән ајры-ајры нәтиҹәләр үзәриндә садәҹә ишләмәк јолу илә сүбут етди ки, физики гүввә адланан гүввәләрин һамысы—механики гүввә, истилик, ишыг, електрик, магнетизм вә һәтта кимјәви гүввә адланан гүввә дә — мүәјјән шәраитдә, гәтијјән азалмадан бир-биринә чеврилир вә беләликлә Гров физики тәдгигат јолу илә Декартын белә бир мүддәасыны бир даһа сүбут етди ки, дүнјада мөвҹуд олан һәрәкәтин мигдары дәјишмәздир. Бунун сајәсиндә мүхтәлиф физики гүввәләр — физиканын, неҹә дејәрләр, бу дәјишмәз «нөвләри» — материјанын мүхтәлиф јолларла бир-бириндән ајрылан вә мүәјјән ганунлара көрә бир-биринә кечән һәрәкәт формаларына чеврилдиләр. Филан вә филан гәдәр физики гүввәләрин мөвҹуд олмасынын тәсадүфлији елмдән кәнар едилди, зира бунларын гаршылыглы әлагәси вә бир-биринә кечмәси сүбут едилди. Әввәлләр астрономијада олдуғу кими, физика да елә бир нәтиҹәјә кәлиб чыхды ки, бу нәтиҹә һәрәкәт едән материјанын әбәди дөвранына һөкмән елмин сон нәтиҹәси кими көстәрирди.

Лавуазијенин вә хүсусән Далтонун вахтындан бәри кимјанын һејрәт едиләҹәк гәдәр сүр'әтлә инкишаф етмәси тәбиәт һаггындакы көһнә тәсәввүрләри башга бир ҹәһәтдән дә пуч едирди. О вахта гәдәр јалныз ҹанлы организмдә әмәлә кәлән кимјәви бирләшмәләрин гејри-үзви јолла әлдә едилмәси сајәсиндә сүбут едилди ки, кимја ганунларынын гејри-үзви ҹисимләр үчүн нә дәрәҹәдә һөкмү варса, үзви ҹисимләр үчүн дә ејни дәрәҹәдә һөкмү вардыр, беләликлә дә һәлә Кантын гәбул етдији белә бир фикир хејли дәрәҹәдә арадан галды-

рылды ки, кура гејри-үзви тәбиәтлә үзви тәбиәт арасында әбәди кечилмәз бир учурум вармыш.

Нәһајәт, биоложи тәдгигат саһәсиндә дә кечән әсрин орталарындан е'тибарән мүнтәзәм сурәтдә тәшкил едилән елми сәјаһәт вә експедисијалар, дүнјанын һәр јериндәки Авропа мүстәмләкәләринин бурада јашајан мүтәхәссисләр тәрәфиндән даһа дүрүст өјрәнилмәси, сонра, үмумијјәтлә палеонтолокија, анатомија вә физиолокијанын мүвәффәгијјәтләри, хүсусән микроскопун мүнтәзәм сурәтдә тәтбиг едилдији вә һүчејрә кәшф олундуғу замандан е'тибарән бу елм саһәләриндәки мүвәффәгијјәтләр — бунларын һамысы о гәдәр материал топлады ки, мүгајисәли метод* тәтбиг етмәк мүмкүн вә ејни заманда зәрури олду. Бир тәрәфдән, мүгајисәли физики чоғрафија сајәсиндә мүхтәлиф флора вә фауналарын һәјат шәраити мүәјјән едилди, дикәр тәрәфдән исә мүхтәлиф организмләр онларын һомоложи органлары чәһәтдән бир-бири илә мүгајисә едилди, һәм дә тәкчә јеткин вәзијјәтиндә дејил, һабелә бүтүн инкишаф пилләләриндә мүгајисә едилди. Бу тәдгигат нә гәдәр дәриндән вә дәгиг апарылырдыса, үзви тәбиәтин дәјишмәз кими мүәјјән едилиб јухарыда тәсвир олунан донуг системи тәдгигатчынын нәзәриндә бир о гәдәр чох әријиб кедирди. Ајры-ајры битки вә һејван нөвләри арасындакы һәдләр кетдикчә даһа јајғын бир шәкил алмагдан башга, һабелә о замана гәдәр мөвчуд олан бүтүн тәснифаты санки лаға гојан нәштәрчә вә пулчуглу[33] балыг кими һејванлар да ашкара чыхарылды** вә, нәһајәт, елә организмләр тапылды ки, онларын һејванлар, јахуд биткиләр аләминә аид олдуғуну сөјләмәк белә мүмкүн дејилди. Палеонтолокија салнамәсиндәки кәсирләрин јери кетдикчә даһа чох долдуруларағ, һәтта ән чох инад едәнләри үмумијјәтлә үзви аләмин инкишаф тарихи илә ајры-ајры организмләрин инкишаф тарихи арасында һејрәт едиләчәк паралелизм олдуғуну е'тираф етмәјә вадар едирди, беләликлә дә, ботаника вә зоолокијанын дүшдүјү вә санки кетдикчә даһа чох долашыб галдығы лабиринтдән чыхарылачаг бир нөв Ариадна јумағыны верирди. Характерикдир ки, күнәш системинин әбәдилији нәзәријјәсинә Кантын һүчум етмәси илә, демәк олар, бир заманда Қ. Ф. Волф 1759-чу илдә тәкамүл нәзәријјәсини ирәли сүрәрәк, нөвләрин даимилији нәзәријјәси үзәринә илк дәфә һүчум етди[35]. Лакин онун јалныз даһијанә сурәтдә әввәлчәдән сөјләдији фикир Окен, Ламарк вә Берин әсәрләриндә мүәјјән бир шәкил алды вә там јүз ил сонра,

---

* Сәһифәнин кәнарында бу гејд вардыр: «Ембриолокија». *Ред.*

** Сәһифәнин кәнарында бу гејд вардыр: «Нарвал, һабелә археоптерикс вә и. а.»[34]. *Ред.*

1859-чу илдә елмдә Дарвин[36] тәрәфиндән галибијјәтлә һәјата кечирилди. Демәк олар ејни бир заманда мүәјјән едилди ки, һәлә әввәлләр бүтүн организмләрин гурулушунда сон тәркиб һиссәләри һесаб едилән протоплазма вә һүчејрәнин ибтидаи үзви формалар шәклиндә мүстәгил јашадығы һаллара да тәсадүф едилир. Бунун сајәсиндә үзви тәбиәтлә гејри-үзви тәбиәт арасындакы учурум минимума ендирилди вә бунунла да организмләрин инкишаф јолу илә әмәлә кәлдији нәзәријјәси гаршысында дуран ән чидди чәтинликләрдән бири арадан галдырылды. Тәбиәтә јени бахыш әсас е'тибары илә һазыр иди; мә'лум олду ки, донуб галан һәр шеј ахардыр, һәрәкәтсиз олан һәр шеј һәрәкәт һалындадыр, әбәди сајылан һәр бир хүсуси шеј кечичидир: сүбут олунду ки, бүтүн тәбиәт әбәди бир ахын вә дөвран ичәрисиндә һәрәкәт едир.

Беләликлә биз јенә дә јунан фәлсәфәсинин бөјүк баниләринин еләә бир бахышына гајытмыш олдуг ки, тәбиәтин ән кичик зәррәчикләриндән башламыш ән бөјүк чисимләрә гәдәр, кичик дәнәләриндән башламыш күнәшләрә гәдәр, протистләрдән[37] башламыш инсана гәдәр бүтүн тәбиәт әбәди бир јаранма вә мәһволма һалындадыр, арасыкәсилмәз ахын, даими һәрәкәт вә дәјишилмә һалындадыр. Арада јалныз бир мүһүм фәрг вардыр ки, јунанларда даһијанә фәрз едилән шеј биздә тәчрүбәјә әсасланан чидди елми тәдгигин нәтичәси олмуш, буна көрә дә даһа чох мүәјјән вә ајдын бир шәкил алмышдыр. Доғрудур, бу дөвранын емпирик јол илә сүбут едилмәсиндә һәлә кәсир вардыр, лакин артыг гәти мүәјјән едиләнләрә нисбәтән бу кәсир чүзидир; һәм дә бу кәсрин јери илбәил даһа чох долдурулур. Бу сүбутун ајры-ајры тәфәррүатында нечә кәсир олмаја биләр ки, ән мүһүм билик саһәләри олан улдуз астрономијасы, кимја вә кеолокија бир елм олмаг е'тибары илә чох олса бир әсрдән бәри, физиолокијада мугајисә методу исә ән чоху 50 илдән бәри мөвчуддур вә демәк олар һәр бир һәјат инкишафынын әсас формасы олан һүчејрә гырх илдән дә аз бундан габаг кәшф едилмишдир!*.

Қәһкәшанын (ағјолун) ән узаг улдуз һалгалары илә мәһдудлашан дүнја адамызын сајсыз-һесабсыз күнәшләри вә ку-

* Әлјазмасында бу абзас әввәлки вә сонракы абзаслардан һоризонтал хәтләрлә ајрылмыш вә үстүнә чәпинә хәтләр чәкилмишдир. Енкелс әлјазмасынын башга әсәрләрдә истифадә етдији һиссәләриндә, адәтән, беләә хәтләр чәкирди. *Ред.*

нәш системләри, гасырға кими фырланан көзәрмиш газ думанлыгларындан сыхылмаг вә сојумаг нәтичәсиндә инкишаф етмишдир; бу думанлыгларын һәрәкәт ганунларыны биз, јәгин ки, јалныз бир нечә әср давам едәчәк мүшаһидәләр улдузларын өз һәрәкәти һаггында ајдын тәсәввүр верәндән сонра кәшф едәчәјик. Көрүнүр, бу инкишаф һәр јердә ејни сүр'әтлә давам етмәмишдир. Астрономија бизим улдуз системимиздә гаранлыг чисимләрин, тәкчә планет чисимләринин дејил, дикәр гаранлыг чисимләрин, демәли, сөнмүш күнәшләрин дә (Медлер) мөвчуд олдуғуну гәбул етмәјә кетдикчә даһа чох мәчбур олур; дикәр тәрәфдән (Секкинин фикринчә), газ һалында олан думанлы ләкәләрин бир һиссәси һәлә һазыр олмајан күнәшләр шәклиндә бизим улдуз системимизә мәнсубдур, бу исә Медлерин иддиа етдији кими, башга думанлыгларын узаглардакы мүстәгил дүнја адаларындан ибарәт олдуғу фикрини истисна етмир; бу дүнја адаларынын нисби инкишаф дәрәчәсини исә спектроскоп мүәјјән етмәлидир.

Лаплас ајрыча бир думан күтләсиндән күнәш системинин нечә инкишаф етдијини әтрафлы сурәтдә вә һәлә индијәдәк мисли көрүнмәмиш шәкилдә көстәрмишдир; сонракы елм онун фикринин кедишини кетдикчә даһа чох тәсдиг етмишдир.

Бу јолла әмәлә кәлән ајры-ајры чисимләрдә — күнәшләрдә, планетләрдә, пејкләрдә — әввәлчә материјанын истилик адландырдығымыз һәрәкәт формасы һөкм сүрүр. Күнәшин һәтта индики температуру шәраитиндә елементләрин кимјәви бирләшмәләриндән һеч данышыг ола билмәз; Күнәш үзәриндә бундан сонракы мүшаһидәләр бурада истилијин нә дәрәчәдә електрикә вә ја магнетизмә чеврилдијини көстәрәр; артыг индидән, демәк олар, мүәјјән олунмуш һесаб етмәк олар ки, Күнәш үзәриндә баш верән механики һәрәкәтләр јалныз истиликлә ағырлыг арасындакы тоггушма нәтичәсиндә мејдана кәлир.

Ајры-ајры чисимләр нә гәдәр хырда исә, бир о гәдәр тез сојујур. Бизим Ај артыг чохдан сөнүб өлдүјү кими, әввәлчә пејкләр, астероидләр, метеорлар сојујур. Планетләр даһа јаваш сојујур, ән јаваш сојујан исә мәркәзи күнәшдир.

Сојума артдыгча, бир-биринә чеврилән физики һәрәкәт формаларынын гаршылыглы тә'сири кетдикчә даһа чох биринчи плана кечир вә бу һал о вахта кими давам едир ки, нәһајәт кимјәви јахынлыг өзүнү көстәрмәјә башламаг нөгтәсинә кәлиб чатыр вә о вахтадәк кимјәви чәһәтчә бир-биринә лагејд олан елементләр бир-биринин ардынча кимјәви чәһәтчә бир-бириндән фәргләнир, кимјәви хассәләр кәсб едир вә

бир-бири илә бирләшир. Температурун ашағы дүшмәси илә бирликдә, бу сојумадан асылы олараг газ һалындакы материјанын бир һиссәсинин әввәлчә маје, сонра исә һабалә бәрк чисим һалына кечмәси илә бирликдә вә бунун сајәсиндә јаранмыш јени шәраитлә бирликдә бу бирләшмәләр даим дәјишилир, һәм дә температурун ашағы дүшмәси тәкчә һәр бир елементә дејил, һабелә елементләрин һәр бир ајрыча бирләшмәсинә дә мүхтәлиф тә'сир көстәрир.

Планетдә бәрк габығын әмәлә кәлмәси вә онун сәтһиндә сујун јығылмаға башламасы илә, онун мәркәзи көј чисминдән алдығы истилијә нисбәтән өз истилијинин кетдикчә әһәмијјәтини итирмәјә башламасы бир вахта дүшүр. Планетин атмосфери мүасир мә'нада метеороложи һадисәләрин, онун сәтһи исә кеоложи дәјишикликләрин баш вердији, елә бир саһә олур ки, орада атмосфер јағынтысы үзүндән мејдана кәлән чөкүнтүләр, онун көзәрмиш маје һалындакы дахили нүвәсинин харичиндә тәдричән зәифләмиш тә'сирә нисбәтән кетдикчә даһа үстүн олур.

Нәһајәт, температур сәтһин, һеч олмазса бөјүк бир һиссәсиндә ашағы дүшүб зүлалын јашаја биләчәји һәдди ашмајанда, башга әлверишли илкин кимјәви шәраит мөвчуд олдугда, чанлы протоплазма әмәлә кәлир. Бу илкин шәраитин нәдән ибарәт олдуғуну биз индики заманда һәлә билмирик. Бу да тәәччүблү дејилдир, она көрә ки, зүлалын кимјәви формулу индијәдәк һәлә мүәјјән едилмәмишдир вә биз һәтта кимјәви чәһәтдән нә гәдәр мүхтәлиф зүлали чисим олдуғуну да һәлә билмирик, һәм дә она көрә ки, јалныз тәгрибән он ил бундан әввәл мә'лум олмушдур ки, һеч бир гурулуш формасы олмајан зүлал һәјатын бүтүн мүһүм функсијаларыны: һәзм, ифразат, һәрәкәт, јығышыб бүзүлмәк, гычыгланмаја гаршы экс-тә'сир, төрәјиб артмаг кими функсијалары јеринә јетирир.

Ирәлијә доғру јени бир аддым атылмасына имкан верән шәраит јаранана гәдәр, беләликлә дә, нүвә вә габығын әмәлә кәлмәси сајәсиндә бу формасыз зүлалдан илк һүчејрә мејдана кәләнә гәдәр, бәлкә дә, мин илләр кечмишдир. Лакин бу һүчејрә илә бирликдә бүтүн үзви аләмдә форма әмәлә кәлмәси үчүн дә әсас јаранмышды. Палеонтолокија тарихинин вердији бүтүн мә'лумата әсасән фәрз етмәлијик ки, әввәлчә сајсыз-һесабсыз һүчејрәсиз вә һүчејрәли протист нөвләри әмәлә кәлмишдир; протистләрдән бизим зәманәмизә гәдәр јалныз Eozoon canadense[38] галмышдыр, һәм дә бунлардан бә'зиләри тәдричән фәргләниб илк биткиләри, дикәрләри исә илк һејванлары әмәлә кәтирмишдир. Илк һејванлардан исә,

башлыча олараг сонракы фәргләниб ajрылма jолу илә саjсыз-һесабсыз һejванат синифләри, дәстә, фасилә, чинс вә нөвләри инкишаф етмишдир, нәһаjәт, әсәб системинин тамамилә инкишаф етдиjи бир форма, jә'ни онурғалылар меjдана кәлмиш вә ән ахырда jенә дә бунлардан елә бир онурғалы әмәлә кәлмишдир ки, инсан адланан бу онурғалыда тәбиәт өзү өзүнү дәрк едир.

Һәм дә инсан, jалныз фәрди мә'нада, jә'ни тәкчә бир jумурта-һүчеjрәдән тәбиәтин әмәлә кәтирә билдиjи ән мүрәккәб организмә гәдәр инкишаф етмәк jолу илә деjил, һабелә тарихи мә'нада да фәргләниб ajрылма jолу илә меjдана кәлир. Мин илләр боjу давам едән мүбаризәдән сонра, нәһаjәт, әл аjагдан фәргләндикдә вә дик jериш меjдана чыхдыгда инсан меjмундан ajрылды, беләликлә дә аjдын нитгин инкишафы үчүн вә беjнин күчлү инкишаф етмәси үчүн әсас jаранмыш олду вә бунун саjәсиндә о замандан е'тибарән инсанла меjмун арасында кечилмәз бир учурум әмәлә кәлди. Әлин ихтисаслашмасы *аләтин* әмәлә кәлмәси демәкдир, аләт исә спесифик инсан фәалиjjәти демәкдир, инсанын тәбиәтә экс-тә'сир көстәриб ону дәjишдирмәси, jә'ни истеһсал демәкдир. Мәһдуд мә'нада көтүрүлдүкдә һejванларын да аләтләри вардыр, лакин бу аләтләр һejванларын jалныз өз бәдән үзвләри шәклиндәдир: гарышга, ары, гундуз; һejванлар да истеһсал едирләр, лакин әтраф тәбиәтә онларын истеһсал чәһәтдән көстәрдиjи тә'сир тәбиәт гаршысында сыфыра бәрабәрдир. Jалныз инсан тәбиәтә из бурахачаг дәрәчәдә тә'сир көстәрә билмишдир: инсан мүхтәлиф битки вә һejван нөвләринин jерини дәjишдирмәкдән башга, өз jашадығы jерин харичи көрүнүшүнү вә иглимини дә дәjишдирмиш, һәтта битки вә һejванларын өзүнү дә о дәрәчәдә дәjишдирмишдир ки, инсан фәалиjjәтинин нәтичәләри jалныз Jер күрәсинин тамамилә өлүб кетмәси илә бирликдә арадан галха биләр. Һәм дә инсан буна һәр шеjдән әввәл вә башлыча олараг өз *әли* васитәси илә наил олмушдур. Һәтта индиjәдәк тәбиәти дәjишдирмәк үчүн инсанын ән гүдрәтли аләти саjылан бухар машыны да сон нәтичәдә, мәһз бир аләт олмаг е'тибары илә әлин фәалиjjәтинә әсасланыр. Лакин әлин инкишафы илә бәрабәр баш да аддымбааддым инкишаф едиб шүур әмәлә кәлмиш, әввәлчә аjры-аjры фаjдалы әмәли нәтичәләрин шәраити баша дүшүлмүш, сонра исә, бунун әсасында, даһа әлверишли шәраитдә олан халглар бу фаjдалы нәтичәләр үчүн шәрт олан тәбиәт ганунларыны баша дүшмүшләр. Тәбиәт ганунларынын кетдикчә даһа сүр'әтлә дәрк олунмасы илә бирликдә исә тәбиәтә экс-тә'сир көстәрмәк васитәләри дә артмышдыр; әкәр әл илә бирликдә вә онунла jанашы олараг, гисмән дә әлин саjәсиндә инсан беjни дә мувафиг сурәтдә ин-

кишаф етмәсәjди, инсанлар тәкчә әл васитәси илә һеч бир заман бухар машыны јарада билмәздиләр.

Инсанла бирликдә биз *тарих* саһәсинә гәдәм гојуруг. Һејванларын да тарихи вардыр, јә'ни өз мәншәји вә тәдричән индики вәзијјәтләринә гәдәр инкишафы тарихи вардыр. Лакин онлар бу тарихин пассив објектләридир; һәм дә өзләри бу тарихдә хәбәрләри вә арзулары олмадан иштирак едирләр. Инсанлар исә, әксинә, сөзүн дар мә'насында һејванлардан нә гәдәр чох узаглашырларса, бир о гәдәр чох өз тарихләрини өзләри шүурлу сурәтдә јарадырлар вә ирәличәдән нәзәрдә тутулмајан нәтичәләрин, нәзарәт алтында олмајан гүввәләрин бу тарихә тә'сири бир о гәдәр азалыр, тарихи нәтичә әввәлчәдән мүәјјән едилмиш мәгсәдә бир о гәдәр дүрүст ујғун кәлир. Лакин биз бәшәр тарихинә, һәтта зәманәмизин ән чох инкишаф етмиш халгларынын тарихинә бу мигјасла јанашсаг, көрәрик ки, бурада гаршыја гојулан мәгсәдлә әлдә едилән нәтичәләр арасында һәлә дә чох бөјүк ујғунсузлуг вардыр, ирәличәдән нәзәрдә тутулмајан нәтичәләр јенә дә үстүнлүк тәшкил едир, нәзарәт алтында олмајан гүввәләр планла һәрәкәтә кәтирилән гүввәләрә нисбәтән хејли күчлүдүр. Һәм дә нә гәдәр ки, инсанларын ән мүһүм тарихи фәалијјәти, онлары һејван вәзијјәтиндән инсан вәзијјәтинә јүксәлдән, онларын бүтүн башга фәалијјәт нөвләринин мадди әсасыны тәшкил едән фәалијјәт — инсанларын јашајыш тәләбатыны өдәмәли олан истеһсал, јә'ни бизим зәманәмиздә ичтимаи истеһсал — нәзарәт алтында олмајан гүввәләрин инсанлар тәрәфиндән нәзәрдә тутулмајан тә'сиринин кортәбии һәрәкәтинә хүсусилә табедир вә нә гәдәр ки, арзу едилән мәгсәд бурада јалныз бир истисна олараг әлдә едилир, ән чох һалларда исә буна тамамилә әкс олан нәтичәләр мејдана кәлир,—башга чүр ола да билмәз. Ән габагчыл сәнаје өлкәләриндә биз тәбиәт гүввәләрини өзүмүзә табе етмиш вә инсанын хидмәтинә вермишик; бунун сајәсиндә биз истеһсалы һәдсиз дәрәчәдә артырмышыг, белә ки, инди бир ушаг әввәлләр јүз нәфәр јашлы адамын истеһсал етдијиндән даһа чох истеһсал едир. Бәс истеһсалын белә артмасынын нәтичәләри нәдән ибарәтдир? Һәддән артыг әмәк вә күтләләрин јохсуллуғу артыр вә һәр он илдән бир бөјүк бир ифлас баш верир. Дарвин, игтисадчыларын ән бөјүк тарихи бир наилијјәт кими тә'рифләдији азад рәгабәтин, јашамаг уғрундакы мүбаризәнин *һејванлар аләминдә* нормал бир һал олдуғуну сүбут едәркән инсанлара, хүсусән өз һәмјерлиләринә нә гәдәр ачы бир сатира јаздығыны һеч күман етмәмишди. Үмумијјәтлә истеһсал инсанлары башга һејванлардан спесифик биоложи чәһәтдән јүксәјә галдырдығы кими, јалныз ичтимаи истеһсалын шүурлу сурәтдә тәшкили, планлы

истеһсал вә планлы бөлкү онлары ичтимаи чәһәтдән дә јүксәлдә биләр. Тарихи инкишаф ичтимаи истеһсалын бу чүр тәшкилини күндән-күнә даһа зәрури едир вә күндән-күнә онун үчүн даһа чох имкан јарадыр. Јени тарихи дөвр бу замандан башланачаг вә бу дөврдә инсанлар өзләри, инсанларла бирликдә исә онларын бүтүн фәалијјәт саһәләри, хүсусән тәбиәтшүнаслыг елә мүвәффәгијјәтләр газаначагдыр ки, индијәдәк көрүлән ишләрин һамысыны тамамилә көлкәдә бурахачагдыр.

Лакин «мејдана кәлән һәр шеј мәһв олмалыдыр»*. Арадан бәлкә дә, милјонларла ил кечәчәк, јүз минләрлә инсан нәсли төрәјиб мәһв олачаг, лакин елә бир заман гәтијјәтлә кәлир ки, Күнәшин түкәнмәкдә олан истилији гүтбләрдән кәлән бузу даһа әридә билмәјәчәк, екватор әтрафында кетдикчә даһа чох топлашан бәшәријјәт јашамаг үчүн лазым олан истилији даһа орада да тапа билмәјәчәк, үзви һәјатын сон изи тәдричән јох олачаг вә Ај кими сојумуш өлү бир күрә олан Јер артыг өлү Күнәш әтрафында кетдикчә даһа гыса орбитләр үзрә дәрин бир зүлмәт ичәрисиндә фырланачаг вә, нәһајәт, онун үзәринә дүшәчәкдир. Бә'зи планетләр бу агибәтә Јердән әввәл, башгалары исә сонра уғрајачаг; аһәнкдар тәркиб һиссәләринә парчаланмыш, ишыглы вә исти күнәш системи әвәзиндә дүнја фәзасында өзүнүн тәнһа јолу илә һәрәкәт едән сојуг вә өлү бир күрә галачагдыр. Бизим күнәш системимизә үз верәчәк бу агибәт кеч-тез бизим дүнја адамызын бүтүн башга системләринә дә үз вермәлидир, бүтүн башга сајсыз-һесабсыз дүнја адалары системләринә дә үз вермәлидир, һәтта елә дүнја адаларына да үз вермәлидир ки, онларын ишығы, Јер үзүндә ишығы көрә билән инсан көзү мөвчуд оланадәк һеч бир заман кәлиб Јерә чатмајачагдыр.

Бәс belә бир күнәш системи өз һәјат јолуну баша чатдырандан вә сону олан һәр шеј кими өлүб кедәндән сонра нә олачаг? Күнәшин мејити учсуз-бучагсыз фәзада бир мејит кими даим һәрәкәтми едәчәк, әввәлләр, сонсуз дәрәчә мүхтәлиф шәкилдә бир-бириндән фәргләниб ајрылан бүтүн тәбиәт гүввәләри һәмишәлик дөнүб јеканә һәрәкәт формасына, јә'ни чазибә гүввәсинәми чевриләчәк?

«Јохса» — Секкинин суал етдији кими (сәһ. 810), — «тәбиәтдә өлү системи әввәлки көзәрмиш думанлыг һалына гајтармаға гадир олан, ону тәзәдән јени бир һәјата сөвг едә биләчәк гүввәләр вардыр? Биз буну билмирик».

Әлбәттә, биз буну бир мә'нада билмирик, $2 \times 2 = 4$ олдуғуну вә ја материја чазибәсинин мәсафә квадратына ујғун ола-

* *Көте.* «Фауст», I һиссә, үчүнчү сәһнә («Фаустун кабинети»). *Ред.*

раг артдығы вә әксилдијини билдијимиз мә'нада билмирик. Лакин тәбиәтә олан бахышларыны мүмкүн гәдәр ваһид вә аһәнкдар бир там һалында бирләшдирән вә зәманәмиздә ән сәтһи ағыла малик емпирик үчүн дә һөкмән зәрури олан нәзәри тәбиәтшүнаслыгда биз чох заман һеч дә там мә'лум олмајан кәмијјәтләрдән истифадә етмәли олуруг, буна көрә дә һәр заман фикир ардычыллығы һәлә кифајәт гәдәр олмајан биликләрин ирәлиләмәсинә көмәк етмәли олмушдур. Мүасир тәбиәтшүнаслыг һәрәкәтин мәһв едилмәзлији мүддәасыны фәлсәфәдән әхз етмәли олмушдур; бу мүддәа олмадан, тәбиәтшүнаслыг инди даһа мөвчуд ола билмәз. Лакин материјанын һәрәкәти јалныз кобуд механики һәрәкәтдән, јалныз јердәјишмәдән ибарәт дејилдир; материјанын һәрәкәти истилик вә ишыгдыр, електрик вә магнит кәркинлијидир, кимјәви бирләшмә вә парчаланмадыр, һәјат вә, нәһајәт, шүурдур. Дуруб демәк ки, материја бүтүн сонсуз варлығы әрзиндә бирчә дәфә — о да өз варлығынын әбәдилијинә нисбәтән анчаг бир ан ичиндә — өз һәрәкәтини фәргләндириб ајырмаг вә, беләликлә, бу һәрәкәтин бүтүн рәнкарәнклијини ашкара чыхармаг имканына малик олмушдур, бундан әввәл вә сонра исә һәмишә анчаг садәчә јердәјишмә илә мәһдудлашмышдыр, — дуруб белә демәк, материјанын өлән вә һәрәкәтин кечичи бир шеј олдуғуну иддиа етмәк демәкдир. Һәрәкәтин мәһв едилмәзлијини тәкчә кәмијјәт мә'насында дејил, һабелә кејфијјәт мә'насында да баша дүшмәк лазымдыр. Материјанын халис механики јердәјишмәси өзүндә әлверишли шәраитдә истилијә, електрикә, кимјәви тә'сирә, һәјата чеврилмәк имканыны еһтива етсә дә, өз-өзүндән бу шәраити доғура билмәз, — белә бир материја *өз һәрәкәтиндә мүәјјән чәһәтдән гүсурлу олардыр*. Өзүнә хас олан мүхтәлиф формалара чеврилмәк габилијјәтини итирән бир һәрәкәт, һәрчәнд һәлә dynamis*-ә маликдир, лакин energeia**-ја даһа малик дејилдир, беләликлә, гисмән мәһв едилмишдир. Лакин бунларын һеч бири мүмкүн дејилдир.

Һәр һалда бир шеј шүбһәсиздир: бир заманлар бизим дүнја адамызын материјасы о гәдәр чох һәрәкәти истилијә чевирмишдир ки, — биз һәлә дә мәһз нә чүр һәрәкәти чевирдијини билмирик, — бурадан, азы (Медлерә көрә) 20 милјон улдуза малик күнәш системләри әмәлә кәлә билмишдир вә бу системләрин тәдричән өлүб кедәчәји ејни дәрәчәдә шүбһәсиздир. Бу чеврилмә нечә баш вермишдир? Күнәш системимизин

---

* — имкана. *Ред.*
** — керчәклијә. *Ред.*

кәләчәкдәки caput mortuum*унун бир заман јени-јени күнәш системләри үчүн јенидән хаммала чеврилиб-чеврилмәјәчәјини кешиш Секки билмәдији кими биз дә бу чеврилмәнин нечә баш вердијини билмирик. Лакин биз бурада ја јараданын көмәјинә әл атмалы, ја да белә бир нәтичә чыхармалыјыг ки, бизим дүнја күнәш системләри үчүн лазым олан көзәрмиш хаммал тәбии јолла, һәрәкатын чеврилмәләри јолу илә әмәлә кәлмишдир, һәмин чеврилмәләр һәрәкәт едән материјаја *тәбиәтән хасдыр* вә, демәли, материја бу чеврилмәләрин шәраитини милјон-милјон илләрдән сонра да олса, аз-чох тәсадүф шәклиндә, лакин тәсадүфә дә дахилән хас олан зәрурәтлә јенидән јаратмалыдыр.

Белә бир чеврилмәнин мүмкүн олдуғуну инди кетдикчә даһа чох гәбул етмәјә башлајырлар. Белә бир әгидәјә кәлирләр ки, сәма чисимләринин сон агибәти бир-биринин үзәринә дүшмәкдир, һәм дә белә тоггушмалар заманы әмәлә кәлмәли олан истилијин мигдарыны да һесаблајырлар. Јени улдузларын бирдән-бирә мејдана кәлмәсинә вә чохдан мә'лум олан улдузларын парлаглығынын јенә дә бирдән-бирә артмасына, астрономијанын бизә мә'лумат вердији бу һадисәләрә бу чүр тоггушмаларын сәбәб олдуғу ән асан јолла изаһ едилир. Һәм дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, бизим планет групумузун Күнәш әтрафында фырланмасындан вә бизим Күнәшин дүнја адамыз дахилиндә һәрәкәт етмәсиндән башга, бүтүн дүнја адамыз да башга дүнја адалары илә мүвәггәти нисби мүвазинәт һалында олараг, дүнја фәзасында һәрәкәт едир, зира һәтта сәрбәст учан чисимләрин нисби мүвазинәти дә јалныз бир-бириндән гаршылыглы асылы олан һәрәкәт дахилиндә мөвчуд ола биләр; бундан әлавә, бә'зиләри фәрз едирләр ки, дүнја фәзасынын һәр јериндә температур бир-биринин ејни дејилдир. Нәһајәт, биз билирик ки, чүзи бир һиссәси истисна олмагла, дүнја адамызын сајсыз-һесабсыз күнәшләринин истилији, дүнја фәзасынын температуруну, һеч олмазса, Селси дәрәчәсинин милјонда бири гәдәр артырмаға әбәс јерә чалышараг фәзада итиб кедир. Бәс бу чох бөјүк мигдар истилик нә олур? Бу истилик дүнја фәзасыны гыздырмаг истәркән һәмишәлик јох олуб кедирми, дүнја фәзасыны он вә ја даһа чох сыфырла башланан онлуг кәсрин ифадә етдији чүзи дәрәчәдә гыздырмыш олмаг фактында даһа әмәли чәһәтдән дејил, јалныз нәзәри чәһәтдән сахланылырмы? Бу фәрзијјә һәрәкәтин мәһведилмәзлијини инкар едир; бу фәрзијјә ону мүмкүн һесаб

* — һәрфијјән: өлү баш; мәчази мә'нада: өлү галыглар, көзәрмәдән, кимјәви реаксијадан сонракы туллантылар вә и. а.; бурада сөнмүш Күнәш вә онун үзәринә дүшмүш һәјатдан мәһрум планетләр нәзәрдә тутулур. *Ред.*

едир ки, бүтүн мөвҹуд олан механики һәрәкәт сәма ҹисимләринин ардыҹыл сурәтдә бир-биринин үзәринә дүшмәси јолу илә истилијә чевриләҹәк, бу истилик шүаланыб дүнја фәзасына јајылаҹаг вә бунун нәтиҹәсиндә, «гүввәнин мәһведилмәзлијинә» бахмајараг, үмумијјәтлә һәр бир һәрәкәт кәсиләҹәкдир. (Јери кәлмишкән бурада һәрәкәтин мәһведилмәзлији ифадәси әвәзинә ишләдилән: гүввәнин мәһведилмәзлији ифадәсинин нә гәдәр јерсиз олдуғу ашкара чыхыр). Беләликлә, биз, бу нәтиҹәјә кәлирик ки, шүаланыб дүнја фәзасына јајылан истилик мүәјјән бир јолла, — бу јолу мүәјјән етмәк кәләҹәкдә бир заман тәбиәтшүнаслығын вәзифәси олаҹаг,— башга бир һәрәкәт формасына чеврилмәк вә бу һәрәкәт формасында јенидән бир јерә топланыб актив фәалијјәтә башламаг имканына малик олмалыдыр. Беләликлә дә, өлүб кетмиш күнәшләрин јенидән көзәрмиш думанлыға чевриләҹәјини гәбул етмәк јолунда дуран башлыҹа чәтинликләр арадан галхыр.

Һәм дә, сонсуз заман дахилиндә аләмләрин бир-бирини даим тәкрар олунан ардыҹыллыгла әвәз етмәси, сонсуз фәзада сајсыз-һесабсыз аләмләрин ејни заманда мөвҹуд олдуғуну јалныз мәнтиги сурәтдә тамамлајыр: бу мүддәанын һөкмән зәрури олдуғуну һәтта јанки Дрејперин нәзәријјәјә зидд олан бејни дә е'тираф етмәјә мәҹбур олмушдур*.

Материјанын һәрәкәт етдији әбәди дөвран бундан ибарәтдир, — бу дөвран өз јолуну јалныз елә бир заман әрзиндә баша чатдырыр ки, ону өлчмәк үчүн бизим Јер үзүндәки ил артыг кафи бир өлчү ваһиди ола билмәз; бу дөвранда ән јүксәк инкишаф заманынын, үзви һәјат заманынын вә, даһа артыг десәк, өзүнү вә тәбиәти дәрк едән мөвҹудатын јашајыш заманынын өлчүсү дә һәјат вә мәнлик шүурунун мөвҹуд олдуғу мәканын өлчүсү кими ҹүзидир; бу дөвранда материјанын сонлу мөвҹудијјәт формаларындан һәр бири, — фәрги јохдур, истәр күнәш вә ја думанлыг олсун, истәр ајрыҹа бир һејван вә ја һејван нөвү олсун, истәрсә кимјәви бирләшмә вә ја парчаланма олсун,—ејни дәрәҹәдә кечиҹидир вә, арада даим дәјишилән, даим һәрәкәт едән материјадан вә онун һәрәкәт вә дәјишилмә ганунларындан башга һеч бир шеј әбәди дејилдир. Лакин бу дөвран заман вә мәкан дахилиндә нә гәдәр тез-тез вә нә гәдәр амансызлыгла баш верирсә-версин, нечә милјонларла күнәш вә јер күрәси јараныб мәһв олурса олсун; мүәјјән бир күнәш системиндә вә јалныз бир планетдә үзви һәјат

* «Сонсуз фәзада аләмләрин чохлуғу сонсуз заман дахилиндә аләмләрин бир-бирини ардыҹыллыгла әвәз етмәси тәсәввүрүнә кәтириб чыхарыр» (Дрејпер, «Әгли инкишаф тарихи», II ҹилд, сәһ. [325]).

үчүн лазым олан шәраит јаранaчағы заманадәк нә гәдәр узун бир вахт кечирсә кечсин; сајсыз-һесабсыз үзви мөвчудат ичәрисиндән дүшүнә билән бејнә малик һејванлар инкишаф едәчәји заманадәк нә гәдәр сајсыз-һесабсыз үзви мөвчудат әмәлә кәлиб мәһв олурса олсун, онлар да өз һәјаты үчүн гыса бир мүддәтдә әлверишли шәраит тапандан сонра јенә дә рәһмсизликлә гырылыб кетсин,—биз әминик ки, материја өзүнүн бүтүн чеврилмәләриндә һәмишә ејни илә галыр, онун атрибутларындан һеч бири һеч бир заман итиб кедә билмәз вә буна көрә дә материја Јер үзүндәки ән јүксәк мәһсулуну,— јә'ни дүшүнән руһу бир заман нә гәдәр амансыз зәрурәтлә гырачагдырса, башга бир заман, башга бир јердә ејни дәрәчәдә зәрури олараг јенидән јаратмалы олачагдыр.

Ф. Енкелс 1875—1876 илләрдә јазмышдыр.

Илк дәфә алман вә рус дилләриндә «Маркс вә Енкелсин архиви»ндә чап едилмишдир, II китаб, 1925-чи ил

Қ. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 345—363.

Ф. ЕНКЕЛС

«[АНТИ]-ДҮРИНГ»ИН КӨҺНӘ МҮГӘДДИМӘСИ.* ДИАЛЕКТИКА ҺАГГЫНДА

Тәгдим едилән бу әсәр һеч дә «дахили истәк» нәтичәсиндә јаранмамышдыр. Әксинә, достум Либкнехт тәсдиг едә биләр ки, ч-б Дүрингин ән јени сосиалист нәзәријјәсини тәнгиди сурәтдә ајдынлашдырмаға мәндә мејл ојатмаг үчүн нә гәдәр зәһмәт чәкмишдир. Лакин бир һалда ки, буна гәрар вердим, мәним үчүн јалныз о галырды ки, өзүнү нә исә јени бир фәлсәфә системинин сон әмәли нәтичәси кими гәләмә верән бу нәзәријјәни һәмин системлә дахилән әлагәдар сурәтдә нәзәрдән кечирим, бунунла бирликдә исә бу системин өзүнү дә арашдырым. Буна көрә дә мән ч-б Дүрингин ардынча, онун мүмкүн олан һәр шејдән вә бунлардан әлавә бә'зи шејләрдән дә бәһс етдији кениш саһәни кәзмәјә мәчбур олдум. 1877-чи илин әввәлләриндән е'тибарән Лејпсиг «*Vorwärts*»[39]-индә чап едилән бир сыра мәгаләләр бу чүр мејдана кәлмишдир вә инди бурада бир-бири илә әлагәдар шәкилдә тәгдим олунур.

Өз-өзүнү сон дәрәчә тә'рифләмәсинә бахмајараг, бунча әһәмијјәтсиз олан һәмин системин бу гәдәр мүфәссәл тәнгид едилмәсинә, — предметин өз характери илә әлагәдар олан бу тәфсилата ики мүлаһизә һагг газандыра биләр. Бир тәрәфдән, бу тәнгид мәнә имкан верди ки, инди үмуми елми вә ја әмәли мараг ојадан мәсәләләри нечә баша дүшдүјүмү чох мүхтәлиф билик саһәләриндә мүсбәт шәкилдә инкишаф етдирим. Мән ч-б Дүрингин «системинә» башга бир системи гаршы гојмаг фикриндән нә гәдәр узаг олсам да, һәр һалда үмид

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 1—338.

етмәк лазымдыр ки, мәним арашдырдығым материалын бүтүн мүхтәлифлијинә бахмајараг, ирәли сүрдүјүм бахышларда да дахили әлагә олдуғу охучунун нәзәриндән гачмајачагдыр.

Дикәр тәрәфдән, «систем јарадан» ҹ-б Дүринг мүасир Алманија керчәклијиндә тәк дејилдир. Нечә вахтдан бәридир ки, Алманијада фәлсәфә системләри, хүсусән натурфәлсәфә системләри јағышдан сонра көбәләк артан кими артыр; биз һәлә сајсыз-һесабсыз јени сијасәт системләриндән, сијаси игтисад вә и. а. системләриндән бәһс етмирик. Мүасир дөвләтдә, һәр бир вәтәндашын өз сәсини вермәли олдуғу мәсәләләрин һамысы һаггында фикир јүрүдә билдији күман едилдији кими; сијаси игтисадда һәр бир алычынын өз күзәраны үчүн алмалы олдуғу бүтүн әмтәәләрә һабелә јахшы бәләд олдуғу нәзәрдә тутулдуғу кими, — елмдә дә инди белә бир фәрзијјәјә әсасланмаг лазым олдуғу күман едилир. Һәр кәс һәр шејдән јаза биләр, «елм азадлығы» исә мәһз адамын хүсусилә өјрәнмәмиш олдуғу шејләрдән јазмаг вә буну јеканә ҹидди елми метод кими гәләмә вермәк һүгуги кими баша дүшүлүр. Ҹ-б Дүринг дә инди Алманијанын һәр јериндә өзүнү көзә сохан вә өз тәмтәраглы наггаллығынын курултусу илә һәр шејин сәсини батыран бу сыртыг сахта елмин ән характерик типләриндән биридир. Поезијада, фәлсәфәдә, сијаси игтисадда, тарих елминдә тәмтәраглы наггаллыг, кафедра вә трибунада тәмтәраглы наггаллыг, һәр јердә тәмтәраглы наггаллыг, башга милләтләрин садә, сәтһи-вулгар нагғалығындан фәргли олараг өзүнүн үстүн вә мә'нача дәрин олдуғуну иддиа едән тәмтәраглы наггаллыг, алманларын зеһни сәнајесинин ән характерик вә ән бол мәһсулу олуб тамамилә дикәр алман фабрикатларына бәнзәјән вә үстүндә: «чүрүк олса да, уҹуздур» девизи јазылан бу тәмтәраглы наггаллыг, тәәссүф ки, һәмин фабрикатларла јан-јана Филаделфија сәркисинә[40] гојулмамышды. Һәтта алман социализми, — хүсусән ҹ-б Дүрингин сарсаг нүмунә көстәрдији замандан бәри, — инди бөјүк сә'ј едиб тәмтәраглы наггаллыгла мәшғул олур; бу тәмтәраглы наггаллығын әмәли социал-демократ һәрәкатыны өз јолундан әсла чыхара билмәмәси, өлкәмиздә, — тәбиәтшүнаслыг истисна олмагла инди аз гала һәр шејин хәстәлијә тутулмуш олдуғу өлкәдә, — фәһлә синфинин чох сағлам тәбиәтини бир даһа сүбут едир.

Некели тәбиәтшүнасларын Мүнхен гурултајындакы нитгиндә инсан идракынын һеч бир заман һәр шејә бәләд олмајачағыны дејиркән, көрүнүр, ҹ-б Дүрингин рәшадәтләриндән хәбәрдар дејилмиш. Бу рәшадәтләр мәни онун ардынҹа там бир сыра даһа елә саһәләрдә долашмаға мәҹбур етди ки, бу саһәләрдә мән, олса-олса, јалныз бир дилетант кими һәрәкәт

едә биләрәм. Бу, хүсусән тәбиәтшүнаслығын мүхтәлиф саһәләринә аиддир ки, бурада индијәдәк «нашы» бир адам өз рә'јини сөјләмәк истәсәјди, бу һәрәкәт тәвазөкарлыгдан пис бир шеј һесаб едиләрди. Лакин јенә дә Мүнхендә ҹ-б Вирховун сөјләдији вә башга бир јердә даһа әтрафлы шәрһ етдији беләбир гејди мәни бир гәдәр ҹәсарәтләндирир ки, һәр бир тәбиәтшүнас да өз хүсуси ихтисасындан кәнарда кәмсавад[41], vulgo*, нашы адамдыр. Нечә ки, белә бир мүтәхәссис арабир гоншу саһәләрә кечә биләр вә бә'зи һалларда кечмәлидир вә нечә ки, һәмин саһәләрин мүтәхәссисләри бу һалда онун ифадәләриндәки мүнасибәтсизлији вә кичик јанлышлыглары она бағышлајырлар, еләҹә дә мән өз үмуми нәзәри бахышларымы тәсдиг етмәк үчүн ҹәсарәт едиб тәбиәтин бу вә ја башга просесләри вә ганунларыны мисал кәтирирәм вә мәнә дә ејни дәрәҹәдә күзәшт едиләҹәји үмидиндә олмаға өзүмү һаглы билирәм**. Иш бундадыр ки, мүасир тәбиәтшүнаслар — истәсәләр дә, истәмәсәләр дә — үмуми нәзәри нәтиҹәләрә кәлмәјә мәҹбур олдуглары кими, мүасир тәбиәтшүнаслығын нәтиҹәләри дә өзүнү нәзәри мәсәләләрлә мәшғул олан һәр кәсә ејни мәҹбуријјәтлә гәбул етдирир. Бурада да мүәјјән бир таразлашма баш верир. Әкәр нәзәријјәчиләр тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә кәмсаваддырларса, мүасир тәбиәтшүнаслар да нәзәријјә саһәсиндә, индијәдәк фәлсәфә адланан саһәдә фе'лән ејни дәрәҹә кәмсаваддырлар.

Емпирик тәбиәтшүнаслыг о дәрәҹә бөјүк мигдарда мүсбәт материал топламышдыр ки, һәр бир ајрыҹа тәдгигат саһәсиндә бу материалы систематик вә өз дахили әлагәсинә ујғун сурәтдә гајдаја салмаг лап гәти бир зәрурәт олмушдур. Һабелә ајры-ајры билик саһәләри арасында дүзкүн әлагә јаратмаг да ејни дәрәҹә зәрури бир вәзифә олмагдадыр. Лакин тәбиәтшүнаслыг бу ишлә мәшғул оланда нәзәријјә саһәсинә кирмиш олур, бурада исә емпирик методлар аҹиздир, бурада јалныз нәзәри тәфәккүр көмәк едә биләр***. Лакин нәзәри тәфәккүр јалныз габилијјәт шәклиндә анаданкәлмә бир хассәдир. Бу габилијјәт инкишаф етдирилмәлидир, тәкмилләшдирилмәлидир, бундан өтрү исә һәлә индијәдәк, бүтүн әввәлки фәлсәфәни өјрәнмәдән башга һеч бир васитә јохдур.

Һәр дөврүн, демәли, бизим дөврүмүзүн дә нәзәри тәфәкку-

---

* садәҹә десәк. *Ред.*

** «Көһнә мүгәддимә»нин әлјазмасынын бир һиссәсини, әввәлдән бу јерә гәдәр Енкелс үстүнә вертикал ҹызыглар чәкиб позмушдур, чүнки бу һиссәдән о «Анти-Дүринг»ин биринчи нәшринә мүгәддимәдә истифадә етмишдир. *Ред.*

*** Әлјазмасында бу вә габагкы ҹүмләләрин алтындан карандашла хәтт чәкилмишдир. *Ред.*

ру мүхтәлиф заманларда чох мүхтәлиф формалар вә бунунла бирликдә чох мүхтәлиф мәзмун алан тарихи бир мәһсулдур. Демәли, һәр бир башга елм кими, тәфәккүр һаггында елм дә тарихи елмдир, инсан тәфәккүрүнүн тарихи инкишафы һаггында елмдир. Бунун исә тәфәккүрү әмәли сурәтдә емпирик саһәләрә тәтбиг етмәк үчүн дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Зира, әввәлән, тәфәккүр ганунлары нәзәријјәси һеч дә, филистер тәфәккүрүнүн буну «мәнтиг» кәлмәсинә бағладығы кими, бир нөв һәмишәлик мүәјјән олунмуш «әбәди һәгигәт» дејилдир. Аристотелдән башламыш бизим зәманәмизә гәдәр формал мәнтиг өзү ән гызғын мүбаһисәләр саһәсидир. Диалектикаја кәлдикдә, буну индијәдәк јалныз ики мүтәфәккир: Аристотел вә Һекел аз-чох дәгиг тәдгиг етмишдир. Лакин мүасир тәбиәтшүнаслыг үчүн мәһз диалектика ән мүһүм тәфәккүр формасыдыр, зира јалныз диалектика тәбиәтдә баш верән инкишаф просесләри үчүн, тәбиәтин үмуми әлагәләри үчүн, бир тәдгигат саһәсиндән башгасына кечмәк үчүн аналогдур вә бунунла да изаһ етмәк методудур.

Икинчиси дә, инсан тәфәккүрүнүн тарихи инкишафынын кедиши илә, харичи аләмин ән үмуми әлагәләринә мүхтәлиф заманларда мејдана чыхан бахышларла таныш олмаг нәзәри тәбиәтшүнаслыг үчүн бир дә она көрә зәруридир ки, бу танышлыг онун өзүнүн ирәли сүрдүјү нәзәријјәләри гијмәтләндирмәк үчүн бир мигјас верир. Лакин бурада фәлсәфә тарихи илә танышлығын кифајәтсизлији олдугча тез-тез вә кәскин шәкилдә мејдана чыхыр. Фәлсәфәдә һәлә нечә јүз ил бундан әввәл мүәјјән едилмиш мүддәалар, фәлсәфәдә артыг чохдан арадан галдырылмыш мүддәалар, нәзәријјәчи тәбиәтшүнасларын әсәрләриндә чох вахт ән јени һәгигәтләр шәклиндә мејдана чыхыр вә һәтта бир мүддәт дәб објекти олур. Истилијин механики нәзәријјәси енеркијанын итмәмәси мүддәасыны тәсдиг едән јени сүбутлар кәтирдикдә вә буну јенидән өн сыраја чәкдикдә, шүбһәсиз ки, бу һәмин нәзәријјәнин чох бөјүк мүвәффәгијјәти олду; лакин чәнаб физикләр бу мүддәанын һәлә Декарт тәрәфиндән ирәли сүрүлдүјүнү јада салсајдылар, һәмин мүддәа белә тамамилә јени кејфијјәтдә олан бир шеј кими көрүнә биләрдими? Физика вә кимја јенә, демәк олар, јалныз молекул вә атомларла иш көрмәјә башладығы замандан бәри, гәдим јунанларын атом фәлсәфәси лабүд олараг јенидән өн сыраја кечмишдир. Лакин ән јахшы тәбиәтшүнаслар белә бу фәлсәфәни нә гәдәр сәтһи шәрһ едирләр! Мәсәлән, Кекуле («Кимјанын мәгсәд вә наилијјәтләри») сөјләјир ки, куја һәмин фәлсәфәнин баниси Демокритдир (әслиндә исә Левкиппдир) вә иддиа едир ки, куја илк дәфә Далтон кејфијјәтчә мүхтәлиф елементар атомларын мөвчуд олдуғу

фикринә кәлмиш вә илк дәфә олараг бунлара мүхтәлиф елементләр үчүн спесифик олан мүхтәлиф чәкиләр иснад вермишдир; һалбуки Диоһен Лаерсидә (X китаб, §§ 43—44 вә 61) охумаг олар ки, һәлә Епикур атомлара тәкчә бөјүклүјүнә вә формасына көрә мүхтәлифлик иснад вермәк дејил, һабелә *чәкисинә* көрә дә мүхтәлифлик иснад вермишдир, јә'ни Епикур артыг атом чәкисинә вә атом һәчминә өз билдији кими бәләд иди.

Алманијада үмумијјәтлә һеч бир шеји баша чатдырмајан 1848-чи ил, орада јалныз фәлсәфә саһәсиндә там чеврилиш јаратды. Практика саһәсинә чан атан вә бир тәрәфдән, ири сәнајенин вә еһтикарын, дикәр тәрәфдән дә, о замандан бәри Алманијада тәбиәтшүнаслығын гатлашдығы вә Фогт, Бүхнер вә и. а. кими карикатур типләрин илк сәјјар мүбәллиғләри олдуглары гүдрәтли јүксәлишин әсасыны гојан бу милләт Берлинин көһнә һекелчилик гумларында батыб галмыш классик алман фәлсәфәсиндән гәти үз дөндәрди. Берлинин көһнә һекелчилији буна тамамилә лајиг иди. Лакин елмин јүксәклијиндә дурмаг истәјән бир милләт нәзәри тәфәккүрсүз кечинә билмәз. Һекелчиликлә бирликдә диалектиканы да бир кәнара тулладылар, — мәһз елә бир заманда ки, тәбиәт просесләринин диалектик характери өзүнү гәтијјәтлә тәфәккүрә гәбул етдирмәкдә иди вә, демәли, јалныз диалектика тәбиәтшүнаслығын нәзәри чәтинликләрдән чыхмасына көмәк едә биләрди. Бунун нәтичәсиндә јенидән көһнә метафизиканын ачиз гурбаны олдулар. О замандан бәри, бир тәрәфдән Шопенһауерин, сонралар һәтта Һартманын филистер руһу сәвијјәсинә ујғунлашдырылмыш бајағы мүлаһизәләри, дикәр тәрәфдән дә, чүрбәчүр Фогтларын вә Бүхнерләрин сәјјар мүбәллиғләр үслубундакы бајағы материализми чамаат арасында кениш јајылды. Университетләрдә сон дәрәчә мүхтәлиф еклектизм чешидләри бир-бири илә рәгабәт едирди; бунларын үмуми чәһәти анчаг ондан ибарәт иди ки, ејни көһнә фәлсәфә системләринин төр-төкүнтүсүндән дүзәлмишди вә һамысы ејни дәрәчәдә метафизик характердә иди. Классик фәлсәфәнин галыгларындан јалныз мүәјјән нөв неокантчылыг галмышды ки, бунун да сон сөзү әбәди дәркедилмәз өзүндә шејдән, јә'ни Кант тә'лиминин сахланмаға ән аз лајиг олан һиссәсиндән ибарәт иди. Сон нәтичә инди нәзәри тәфәккүр саһәсиндә һөкм сүрән гарышыглыг вә долашыглыг иди.

Инди тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә, демәк олар, елә бир нәзәри китабы әлә алмаг олмаз ки, ону охујанда белә бир тә'сир ојанмасын: тәбиәтшүнаслар өзләри һәмин гарышыглыг вә долашыглығын онлара нә гәдәр күчлү һаким олдуғуну һисс едирләр вә инди ишләнән үздәнираг фәлсәфә әсла һеч бир

чыхыш јолу көстәрмир. Доғрудан да, бурада бу вә ја башга бир шәкилдә метафизик тәфәккүрдән диалектик тәфәккүрә гајытмагдан башга һеч бир чыхыш јолу, ајдынлыг әлдә етмәк үчүн һеч бир башга имкан јохдур.

Бу гајытма мүхтәлиф јолларла ола биләр. О көһнә метафизик Прокруст јатағына даһа сығмајан тәбии-елми кәшфләрин өзләринин садәчә тәзјиги нәтичәсиндә кортәбии сурәтдә өзүнә јол ача биләр. Лакин бу — узун сүрән әзијјәтли бир просесдир, бу һалда сонсуз мигдар јерсиз чәкишмәләри арадан галдырмаг лазым кәлир. Бу просес, хүсусән биолокијада, инди әһәмијјәтли дәрәчәдә баш вермәкдәдир. Әкәр нәзәри тәбиәтшүнаслыг нүмајәндәләри диалектик фәлсәфәнин тарихән мә'лум формаларына јахындан бәләд олмаг истәсәләр, һәмин просес хејли гысалдыла биләр. Бу формалардан икиси мүасир тәбиәтшүнаслыг үчүн хүсусилә сәмәрәли ола биләр.

Биринчиси јунан фәлсәфәсидир. Бурада диалектик тәфәккүр һәлә ибтидаи бәсит шәклиндә мејдана чыхырды, XVII вә XVIII әсрләр метафизикасынын өзү үчүн јаратдығы — Инкилтәрәдә Бекон вә Локк, Алманијада Волф — вә әлаһиддәни баша дүшмәкдән тамы баша дүшмәјә кечмәк, шејләрин үмуми әлагәсини дәрк етмәк јолуну өзү үчүн кәсән истәкли манеәләр* ону позмурду. Јунанларда тәбиәт, — мәһз һәлә ону һиссәләрә ајырмаг, тәһлил етмәк дәрәчәсинә чатмамыш олдугларына көрә, — үмумијјәтлә һәлә бир там кими көтүрүлүр. Тәбиәт һадисәләринин үмуми әлагәси тәфәррүаты илә сүбут едилмир: јунанларын нәзәриндә бу әлагә билаваситә сејретмә нәтичәсидир. Бу, јунан фәлсәфәсинин нөгсанıдыр вә бу нөгсан үзүндән јунан фәлсәфәси сонралар өз јерини дикәр бахышлара тәрк етмәли олмушду. Лакин онун бүтүн сонракы метафизик әлејһдарларындан үстүнлүјү дә мәһз бундадыр. Әкәр метафизика тәфәррүат чәһәтдән јунанлара гаршы һаглыдырса, јунанлар тамы көтүрмәкдә метафизикаја гаршы һаглыдырлар. Бир чох башга саһәләрдә олдуғу кими фәлсәфәдә дә бизи бу кичик халгын наилијјәтләри үзәринә даим јенидән гајытмаға мәчбур едән сәбәбләрдән бири мәһз будур; зира һәмин халгын универсал исте'дады вә фәалијјәти бәшәријјәтин инкишафы тарихиндә она елә бир мөвге газандырмышдыр ки, бу јери һеч бир башга халг иддиа едә билмәз. Дикәр сәбәб дә будур ки, бүтүн сонракы дүнјабахышлары типләринин, демәк олар, һамысы артыг јунан фәлсәфәсинин мүхтәлиф формаларында рүшејм һалында, јаранма просесиндә артыг мөвчуддур. Буна көрә нәзәри тәбиәтшүнаслыг да өз индики үмуми мүддәаларынын јаранмасы вә инкишафы

* «Истәкли манеәләр» (holde Hindernisse)—Һејненин «Јени баһар» ше'рләри силсиләсиндә. Прологда ишләтдији ифадәдир. *Ред.*

тарихини изләмәк истәјирсә, јунанларын үзәринә гајытмаға мәчбурдур. Бунун баша дүшүлмәси исә өзүнә кетдикчә даһа артыг јол ачыр. Өзләри јунан фәлсәфәсинин, мәсәлән, атомистикасынын гырыг-кәсик фикирләрини әбәди һәгигәтләр кими ишләтдикләри һалда, јунанларда емпирик тәбиәтшүнаслыг олмадығыны әсас тутуб онлара Бекон кими хор бахан тәбиәтшүнаслар кетдикчә азалыр. Јалныз арзу едиләрди ки, бунун баша дүшүлмәси кетдикчә дәринләшсин вә јунан фәлсәфәсинә һәгигәтән бәләд олмаға кәтириб чыхартсын.

Диалектиканын мәһз алман тәбиәтшүнасларына хүсусилә јахын олан икинчи формасы Кантдан Һекелә гәдәр олан классик алман фәлсәфәсидир. Бурада артыг мүәјјән бир башланғыч јарадылмышдыр, зира көстәрилән неокантчылыгдан башга, Канта гајытмаг да јенидән дәб олмагдадыр. Индики нәзәри тәбиәтшүнаслығын истифадә етмәдән бир аддым да ата билмәдији ики даһијанә һипотези, — мәһз әввәлләр Лапласа иснад верилән күнәш системинин јаранмасы нәзәријјәсини вә габармалар нәтичәсиндә Јерин фырланмасынын јавашымасы нәзәријјәсини — Кантын јаратдығы кәшф едиләндән бәри тәбиәтшүнаслар јенә дә Канта лазымынча һөрмәт бәсләјирләр. Лакин *Һекелин* әсәрләриндә, әслиндә јанлыш бир башланғыч нөгтәдән инкишаф етдирилсә дә, диалектиканын кениш хүласәсини көрдүјүмүз вахтдан е'тибарән диалектиканы Кантдан өјрәнмәк әбәс јерә әзијјәтли вә сәмәрәсиз бир иш көрмәк демәк оларды.

Бир тәрәфдән, «натурфәлсәфәјә» гаршы чыхышлар, — хејли дәрәчәдә һәмин јанлыш башланғыч нөгтә үзүндән вә Берлин һекелчилијинин мискин бир шәкилдә дајазлашмасы үзүндән һаглы көрүнән бу чыхышлар, — нәһајәт, ади бир сөјүшә чеврилиб өзүнү түкәтдикдән сонра, дикәр тәрәфдән, тәбиәтшүнаслыг өз нәзәри тәләбләриндә еклектик бајрағы метафизика тәрәфиндән тамамилә ачиз бир вәзијјәтә салындыгдан сонра, — ола биләр, тәбиәтшүнаслар гаршысында јенидән Һекел барәсиндә сөз ачыб данышмаг мүмкүн олачаг вә бу данышыг онларда ч-б Дүринги күлмәли һала салан Витт рәгсинә сәбәб олмајачагдыр.

Һәр шејдән әввәл, мүәјјән етмәк лазымдыр ки, бурада мәсәлә һеч дә Һекелин башланғыч нөгтеји-нәзәрини мүдафиә етмәк, — руһу, фикри, идејаны илкин, керчәк дүнјаны исә јалныз идејанын сурәти һесаб едән нөгтеји-нәзәри мүдафиә етмәк үстүндә дејилдир. Артыг Фејербах бундан имтина етмишдир. Биз һамымыз бу фикирдәјик ки, һәр бир елм саһәсиндә — истәр тәбиәт саһәсиндә, истәрсә тарих саһәсиндә —өзүмүзә мә'лум олан *фактлары* әсас тутмаг лазымдыр, демәли, тәбиәтшүнаслыгда мүхтәлиф предмет фор-

маларыны вә материјанын мүхтәлиф һәрәкәт формаларыны* әсас тутмаг лазымдыр, демәли, нәзәри тәбиәтшүнаслыгда да әлагәләр гурашдырмаг вә бунлары фактлара дахил етмәк олмаз, бунлары фактлардан чыхармаг вә, тапанда, мүмкүн дәрәҹәдә тәҹрүбә јолу илә сүбут етмәк лазымдыр.

Ејнилә Һекел системинин Берлиндәки јашлы вә ҹаван һекелчиләр тәрәфиндән тәблиғ едилдији шәкилдәки еһкамчы мәзмунуну сахламагдан да сөһбәт ола билмәз. Идеалист башланғыч нөгтә илә бирликдә, бунун үзәриндә гурулан систем дә, демәли, хүсусилә Һекелин натурфәлсәфәси дә кәнара атылыр. Лакин бурада хатырлатмаг лазымдыр ки, Һекелә гаршы тәбии-елми мүбаһисә, үмумијјәтлә ону дүзкүн баша дүшә билдији дәрәҹәдә, анҹаг бу ики ҹәһәтә гаршы: идеалист башланғыҹ нөгтәјә гаршы вә системин фактлара зидд олан ихтијари гурулушуна гаршы јөнәлдилмишдир.

Бүтүн бунлар чыхыландан сонра бир дә Һекел диалектикасы галыр. Марксын хидмәти ондадыр ки, «мүасир Алманијада рәһбәр мөвге тутан һај-күјчү, иддиалы вә лап дар дүшүнҹәли тәглидчиләрин»** әксинә оларак, унудулмуш диалектик методу илк дәфә јенидән мејдана чыхармыш, бунун Һекел диалектикасы илә әлагәсини, һабелә ондан фәргини көстәрмиш вә ејни заманда «Капитал»да, һәмин методу мүәјјән емпирик елмин, сијаси игтисадын фактларына тәтбиг етмишдир. Һәм дә буну о гәдәр мүвәффәгијјәтлә етмишдир ки, һәтта Алманијада ән јени игтисад мәктәби дә анҹаг, Марксы тәнгид етмәк бәһанәси илә ондан үзүнү көчүрмәк (чох заман сәһв көчүрмәк) сајәсиндә бајағы фритредерчиликдән јүксәјә галхыр.

Һекел системинин бүтүн башга шахәләриндә олдуғу кими, онун диалектикасында да бүтүн керчәк әлагәләрин тәһриф олунмасы һөкм сүрүр. Лакин, Марксын гејд етдији кими, «диалектика Һекелин әлиндә мистик бир шәкил алмышса да, бунун үмуми һәрәкәт формаларыны илк дәфә мүкәммәл вә билә-билә тәсвир едән јенә мәһз Һекел олмушдур. Һекелин диалектикасы башы үстәдир. Ону ајагүстә гојмаг лазымдыр ки, мистик пәрдә алтындакы расионал тохуму ашкара чыхарылсын»***.

Лакин тәбиәтшүнаслығын өзүндә дә биз чох заман елә нәзәријјәләрә тәсадүф едирик ки, бурада керчәк мүнасибәтләр башы үстә гојулмушдур, бунларда ин'икас әкс олунан објект

---

* Сонра әлјазмасында бу парчанын үзәринә хәтт чәкилиб позулмушдур: «Биз сосиалист материалистләр бу ҹәһәтдән тәбиәтшүнаслардан да хејли ирәли кедирик, чүнки биз һабелә...» *Ред.*

** Бах: бу нәшри, 2-ҹи ҹилд, сәһ. 105. *Ред.*

*** Јенә орада. *Ред.*

һесаб едилир, буна көрә дә һәмин нәзәријјәләри чевириб ајагүстә гојмаг лазым кәлир. Бу чүр нәзәријјәләр чох вахт узун мүддәт һөкм сүрүр. Истилик нәзәријјәси мәһз бу вәзијјәтдәдир: демәк олар, ики јүз ил мүддәтиндә истилији ади материјанын һәрәкәт формасы дејил, хүсуси бир әсрарәнкиз материја һесаб етмишләр; јалныз истилијин механики нәзәријјәси бурада лазыми чеврилиш јаратды. Бунунла белә, иститөрәдән нәзәријјәсинин һөкм сүрдүјү физика бир сыра сон дәрәчә мүһүм истилик ганунлары кәшф етмишдир. Хүсусилә Фурје вә Сади Карно[42] бурада дүзкүн нәзәријјәјә јол ачмышлар, бу нәзәријјәнин исә вәзифәси јалныз, өз сәләфинин кәшф етдији ганунлары тәрсинә чевирмәк вә бунлары өз дилинә тәрчүмә етмәкдән ибарәт иди*. Ејнилә дә кимјада флокистон нәзәријјәси[30] бирәсрлик експеримент иши сајәсиндә илк дәфә олараг елә бир материал верди ки, бунун көмәји илә Лавуазје Пристлинин алдығы оксикендә хәјали флокистонун реал антиподуну кәшф едә билди, беләликлә дә, бүтүн флокистон нәзәријјәсини алт-үст етди. Лакин бу һеч дә флокистиканын тәчрүби нәтичәләринин арадан галдырылмасы дејилди. Әксинә, бу нәтичәләр галмагда иди; јалныз бунларын ифадәси тәрсинә чеврилди, флокистон нәзәријјәси дилиндән мүасир кимја дилинә чеврилди; буна көрә дә һәмин нәтичәләрин әһәмијјәти галмагда иди.

Һекел диалектикасынын расионал диалектикаја мүнасибәти дә иститөрәдән нәзәријјәсинин — истилијин механики нәзәријјәсинә, флокистон нәзәријјәсинин Лавуазје нәзәријјәсинә мүнасибәти кимидир.

Ф. Енкелс' 1878-чи илин мајында — ијунун әввәлләриндә јазмышдыр

Илк дәфә алман вә рус дилләриндә «Маркс вә Енкелсин архиви»ндә чап едилмишдир, II китаб, 1925-чи ил

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 364—372.

---

* Карнонун C функсијасы там мә'насы илә тәрсинә чеврилмишди: $\frac{1}{C}$ = мүтләг температур. Буну белә тәрсинә чевирмәсәк, әслә јарамыр.

Ф. ЕНКЕЛС

МЕЈМУНУН ИНСАНА ЧЕВИРИЛМӘСИ ПРОСЕСИНДӘ ӘМӘЈИН РОЛУ

Сијаси игтисадчылар иддиа едирләр ки, әмәк һәр чүр сәрвәтин мәнбәјидир. Әмәк, сәрвәтә чевирдији материалы она верән тәбиәтлә бирликдә, һәгигәтән һәр чүр сәрвәтин мәнбәјидир. Лакин әмәк бир дә бундан сонсуз дәрәчә бөјүк бир шејдир. Әмәк бүтүн инсан һәјатынын биринчи әсас шәртидир, һәм дә о дәрәчәдә белә бир әсас шәртдир ки, биз мүәјјән мә'нада демәлијик: инсанын өзүнү әмәк јаратмышдыр.

Бир чох јүз мин илләр бундан габаг, Јерин инкишафында кеологларын үчүнчү дөвр адландырдыглары дөврүн һәлә дүрүст мүәјјән едилә билмәјән бир заманында, тәхминән бу дөврүн ахырларына јахын, исти гуршағын һарасында исә — чох еһтимал ки, инди Һинд океанынын дибинә чөкмүш олан кениш бир гитәдә — олдугча јүксәк инкишаф етмиш инсанабәнзәр мејмунлар чинси јашајырмыш. Дарвин бизә бу әчдадларымызын тәхмини тәсвирини вермишдир. Онларын бәдәни башданајаға түклә өртүлү имиш, саггаллары вә шиш гулаглары вар имиш, өзләри дә сүрү һалында ағачларда јашајырмышлар[44].

Биринчи нөвбәдә, јәгин ки, өз һәјат шәраитинин — дырмашаркән әлләрин ајаглардан фәргли вәзифәләр ифа етмәсини тәләб едән һәјат шәраитинин — тә'сири алтында бу мејмунлар јердә кәзәркән әлләрин көмәјиндән истифадә етмәји јадырғамаға вә кетдикчә даһа чох дәрәчәдә дик јеримәји өјрәнмәјә башламышлар. Бунунла да *мејмундан инсана кечмәк үчүн гәти бир аддым* атылмышды.

Һәлә инди мөвчуд олан бүтүн инсанабәнзәр мејмунлар дик дура билир вә тәкчә ајаглары үстә јеријә билирләр, ла-

кин буну анҹаг əн зəрури һалларда вə сон дəрəҹə јөндəмсиз бир шəкилдə едирлəр. Онлар тəбии јеришлə јеридикдə јары дикəлир вə əллəрдəн дə истифадə едирлəр. Онларын чоху јеријəркəн бүкүлмүш əл бармагларынын орта буғумларыны јерə басыр вə гычларыны бүкəрəк, голтуг ағаҹларына сөјкəниб кəзəн чолаг адамлар кими, бəдəнлəрини узун голларынын арасында јеридирлəр. Үмумијјəтлə биз һəлə инди дə мејмунларда, дөрд ајагла јеримəкдəн ики ајаг үстə јеримəјə гəдəр бүтүн кечид пиллəлəрини мүшаһидə едə билирик. Лакин ики ајаг үстə јеримəк онларын һеч бири үчүн əн зəрури һалларда едилəн мəҹбури һəрəкəтдəн артыг бир шеј олмамышдыр.

Əкəр бизим түклү əҹдадларымызын дик јеримəси əввəлҹə бир гајда, сонра исə һəмчинин бир зərурəт олмушдурса, бу көстəрир ки, бу заман əллəрин пајына кетдикҹə даһа артыг дəрəҹəдə башга фəалијјəт нөвлəри дүшмүшдүр. Һəлə мејмунларда да əллəрлə ајаглар арасында мүəјјəн вəзифə бөлкүсү вардыр. Артыг гејд едилдији кими, мејмунлар дырмашанда ајаглара нисбəтəн əллəрдəн башга ҹүр истифадə едирлəр. Əл, башлыҹа олараг, јејинти шејлəрини јығмаға вə сахламаға хидмəт едир, артыг бə'зи ибтидаи мəмəли һејванлар да өз габаг пəнҹəлəриндəн бу ҹүр истифадə едирлəр. Бə'зи мејмунлар əл васитəси илə ағаҹларда өзлəринə јува тикир вə ја һəтта, шимпанзе кими, пис һавадан горунмаг үчүн будагларын арасында чардаг гururлар. Онлар дүшмəнлəрдəн горунмаг үчүн əллəринə дəјəнəк көтүрүр вə ја дүшмəнлəринə əллəри илə мејвə вə даш јағдырырлар. Онлар тутулуб сахландыгда, јенə дə əл васитəси илə, адамлардан өјрəндиклəри бир сыра садə əмəлијјатлар јеринə јетирирлəр. Лакин мəһз бурада, һəтта əн али инсанабəнзəр мејмунларын инкишаф етмəмиш əли илə, јүз мин иллəр боју давам едəн əмəк нəтиҹəсиндə тəкмиллəшмиш инсан əли арасында нə гəдəр бөјүк бир фəрг олдуғу ашкара чыхыр. Һəр икисинин сүмүк вə əзəлəлəринин сајы вə үмуми дүзүлүшү бир ҹүрдүр, лакин буна бахмајараг, һəтта əн ибтидаи вəһши адамын да əли, һеч бир мејмунун баҹармадығы јүзлəрлə əмəлијјат јеринə јетирмəјə габилдир. Һеч бир мејмун əли һеч вахт һəтта əн кобуд бир даш бычаг да гајырмамышдыр.

Буна көрə, мејмундан инсана кечилмəси дөврүндə бир чох мин иллəр əрзиндə əҹдадларымызын өз əллəрини тəдриҹəн өјрəдиб алышдырдыглары əмəлијјатлар əввəллəрдə анҹаг чох бəсит ишлəрдəн ибарəт ола билəрди. Əн ибтидаи вəһши инсанлар, онларын һəтта даһа артыг дəрəҹə һејванабəнзəрлик һалына гајытмыш олдуглары вə ејни заманда физики ҹəһəтдəн чылызлашдыглары фəрз едилə билəнлəри дə, һəр һалда һəмин кечид вүҹудлардан олдугҹа јүксəкдə дурурлар. Инсан

әлинин көмәји илә биринчи чахмаг дашы бычаға дөндәриләнә гәдәр јәгин елә бир узун дөвр кечмәли олмушдур ки, бизә мә'лум олан тарихи дөвр она нисбәтән чох гыса бир дөврдүр. Лакин гәти аддым атылмышды, *әл сәрбәст олмушду* вә инди јени-јени вәрдишләрә алыша биләрди, бунунла әлдә едилән даһа бөјүк чевиклик исә ирсән нәсилдән-нәслә кечиб артмышдыр.

Беләликлә, әл нәинки әмәк органыдыр, о *һәмчинин әмәјин мәһсулудур*. Јалныз әмәк сајәсиндә, кетдикчә јени-јени әмәлијјатлара ујғунлашмаг сајәсиндә, әзәләләрин, бағларын вә даһа узун вахт әрзиндә һабелә сүмүкләрин бу јолла газанылан хүсуси бир инкишафынын нәсилдән-нәслә кечмәси сајәсиндә вә нәсилдән-нәслә кечмиш бу тәкмилләшмәләрин јени вә даһа мүрәккәб әмәлијјатлара кетдикчә јени-јени шәкилләрдә тәтбиги сајәсиндә—јалныз бүтүн бунларын сајәсиндә инсан әли елә бир јүксәк тәкмилләшмә пилләсинә чатмышдыр ки, бу пилләдә о, санки бир е'чазкарлыг күчүнә, Рафаелин јаратдығы шәкилләри, Торвалдсенин һазырладығы һејкәлләри, Паганининин мусигисини мејдана кәтирә билмишдир.

Лакин әл мүстәгил бир шеј олмамышдыр. О тамын, сон дәрәчә мүрәккәб бир организмин үзвләриндән анчаг бири олмушдур. Әлә фајда верән бир шеј, онун хидмәт етдији бүтүн бәдәнә дә фајда вермиш, һәм дә ики чәһәтдән фајда вермишдир.

Һәр шејдән әввәл, Дарвинин бој нисбәти гануну адландырдығы ганун күчүнә. Бу гануна көрә, үзви вүчудун ајры-ајры һиссәләринин мүәјјән формалары, заһирән бу һиссәләрлә һеч бир әлагәси олмајан дикәр һиссәләрин мүәјјән формалары илә һәмишә бағлы олур. Мәсәлән, һүчејрә нүвәси олмајан гырмызы ган чисимчикләринә малик олан вә әнсә сүмүјү биринчи фәгәрәјә ики ојнаг габарчығы васитәси илә битишик олан һејванларын истиснасыз олараг һамысынын өз балаларыны әмиздирмәк үчүн сүд вәзифәләри дә олур. Мәсәлән, мәмәли һејванларда јарыг дырнаглар, бир гајда олараг, көвшәмә просесинә ујғунлашмыш мүрәккәб мә'дәнин олмасы илә әлагәдардыр. Мүәјјән формаларын дәјишилмәси бәдәнин башга һиссәләринин формасынын дәјишилмәсинә сәбәб олур, һәрчәнд биз бу әлагәни изаһ етмәјә гадир дејилик. Рәнки тамамилә ағ, көзләри көј олан пишикләр һәмишә вә ја аз гала һәмишә кар олур. Инсан әлинин тәдричлә тәкмилләшмәси вә бунунла јанашы, ајағын инкишаф едиб дик јеримәјә ујғунлашмасы, шүбһәсиз, һәмчинин нисбәт гануну күчүнә дә, организмин башга һиссәләринә экс тә'сир көстәрмишдир. Лакин бу чүр тә'сир һәлә чох аз тәдгиг едилмишдир вә биз ону бурада анчаг үмуми шәкилдә гејд едә биләрик.

Әлин инкишафынын галан организмә олан вә сүбут едилә билән билаваситә экс тә'сири хејли артыг дәрәчәдә әһәмијјәтлидир. Јухарыда дејилдији кими, мејмунабәнзәр әчдадларымыз ичтимаи һејван олмушлар; тамамилә ајдындыр ки, бүтүн һејванлардан ән чох ичтимаи олан инсаны ән јахын ичтимаи олмајан әчдадлардан төрәмиш һесаб етмәк олмаз. Әлин инкишафы илә бирликдә, әмәклә бирликдә башланмыш олан тәбиәт үзәриндә һөкмранлыг ирәли атылан һәр бир јени аддым нәтичәсиндә инсанын көрүш даирәсини кенишләндирмишдир. Инсан тәбиәт предметләриндә даим јени, о вахта гәдәр мә'лум олмајан хассәләр кәшф етмишдир. Дикәр тәрәфдән, әмәјин инкишафы чәмијјәт үзвләринин зәрурәт үзүндән даһа сых бирләшмәсинә көмәк етмишдир, чүнки онун сајәсиндә биркә фәалијјәт, гаршылыглы көмәк һаллары даһа тез-тез баш вермәјә башламыш вә һәр бир ајрыча үзв бу биркә фәалијјәтин фајдалы олдуғуну даһа ајдын дәрк етмәјә башламышдыр. Гыса десәк, тәшәккүл тапан инсанлар о јерә чатмышлар ки, онларда бир-биринә *бир шеј сөјләмәк тәләбаты* мејдана кәлмишдир. Тәләбат өзүнә орган јаратмышдыр: мејмунун инкишаф етмәмиш олан хиртдәји јаваш-јаваш, лакин дөнмәдән, модулјасија јолу илә, кетдикчә даһа артыг инкишаф едән модулјасијаја кечмәк үчүн дәјишилмиш, ағыз органлары исә тәдричән бир-биринин ардынча сәһиһ сәсләр тәләффүз етмәји өјрәнмишдир.

Дилин әмәк просесиндән вә әмәклә бирликдә мејдана кәлмәси һаггында верилән бу изаһын јеканә доғру изаһ олдуғуну һејванларла мүгајисә сүбут едир. Һејванларын, һәтта бунлардан ән чох инкишаф етмишләринин дә бир-биринә билдирмәк истәдикләри аз шеј, сәһиһ нитг олмадан да билдирилә биләр. Тәбии һалда һеч бир һејван данышa билмәмәсиндән вә ја инсан нитгини анлаја билмәмәсиндән нараһатлыг һисс етмир. Инсан һејваны әһлиләшдирдикдә исә вәзијјәт тамамилә башга чүр олур. Инсанларла үнсијјәт сајәсиндә ит вә атын гулағы инкишаф едиб сәһиһ нитгә гаршы о гәдәр һәссас олмушдур ки, онлара хас олан тәсәввүрләр даирәсиндә онлар һәр бир дили анламағы асанлыгла өјрәнирләр. Бундан башга, онлар инсана иснишмә һисси, миннәтдарлыг вә и. а. һисси, кечмишдә онларда олмајан бу кими һиссләр кәсб етмишләр. Бу чүр һејванларла чох әлагәси олан һәр кәс чәтин белә бир әгидәдә олмаја биләр ки, бир чох һалларда һәмин һејванлар данышa билмәдикләрини *инди* өзләри үчүн бир кәсир кими һисс едирләр. Тәәссүф ки, онларын сәс органларынын инкишафы сон дәрәчә елә бир мүәјјән истигамәт алмышдыр ки, онларын бу дәрдинә артыг һеч чүр әлач етмәк олмаз. Лакин мүнасиб бир орган мөвчуд олдуғу һалларда бу бачарыгсыз-

лыг, мүәјјән дәрәчәдә, арадан галха биләр. Гушларын ағыз органлары инсанын мүвафиг органларындан, әлбәттә, көкүндән фәрглидир. Буна бахмајараг, гушлар данышмаг өјрәнә билән јеканә һејвандыр вә ән пис сәсли бир гуш олан тутугушу бүтүн гушлардан јахшы данышыр. Гој е'тираз етмәсинләр ки, тутугушу нә дедијини анламыр. Әлбәттә, тутугушу анчаг данышмаг просесини вә инсанла үнсијјәти севдијинә көрә, саатларла ара вермәдән бүтүн сөз еһтијатыны тәкрар едәчәкдир. Лакин о өз тәсәввүрләри даирәсиндә өз дедикләрини анламағы да өјрәнә биләр. Тутугушуна сөјүш сөзләрини елә өјрәдин ки, бу сөзләрин мә'насыны о тәсәввүр етсин (бу, исти өлкәләрдән гајыдан матросларын башлыча әјләнчәләриндән биридир), сонра ону ачыгландырын, онда тезликлә көрәрсиниз ки, тутугушу да Берлиндә көјәрти сатан гадынлар кими өз сөјүш сөзләрини дүзкүн ишләдә билир. Јалварыб ширни истәјәндә дә ејнилә белә едир.

Әввәлчә әмәк, сонра исә онунла бирликдә сәһиһ нитг елә ики ән башлыча амил олмушдур ки, бунларын тә'сири алтында мејмунун бејни тәдричән инсан бејнинә чеврилмишдир; бу бејин мејмун бејнинә нә гәдәр бәнзәсә дә, бөјүклүјү вә мүкәммәллији чәһәтдән ондан олдугча үстүндүр. Бејнин даһа да инкишаф етмәси илә јанашы онун ән јахын аләтләри — һисс органлары даһа да инкишаф етмишдир. Нитгин тәдричи инкишафы ешитмә органынын мүвафиг сурәтдә тәкмилләшмәси илә даим мүшајиәт едилдији кими, үмумијјәтлә бејнин дә инкишафы, бүтөвлүкдә бүтүн һиссләрин тәкмилләшмәси илә мүшајиәт едилмишдир. Гартал инсандан хејли узаг көрүр, лакин инсан көзү шејләрдә гартал көзүндән даһа чох әламәтләри ајырд едир. Итин иј һисси инсанынкындан хејли итидир, лакин ит, инсан үчүн мүхтәлиф шејләрин мүәјјән әламәтләри олан ијләрин јүздә бирини дә фәргләндирә билмир. Мејмунун ән кобуд, ән ибтидаи формада күчлә малик олдуғу ламисә һисси исә анчаг инсан әлинин өз инкишафы илә бирликдә, әмәк сајәсиндә әмәлә кәлмишдир.

Бејнин вә она табе олан һиссләрин, кетдикчә даһа чох ајдынлашан шүурун, мүчәррәдләшдирмә вә әгли нәтичә чыхарма бачарығынын инкишафы әмәјә вә дилә экс тә'сир көстәрәрәк, бунларын һәр икисинин даһа да инкишафы үчүн кетдикчә јени-јени тәканлар вермишдир. Давам едән бу инкишаф, инсанын мејмундан тамамилә ајрылдығы замандан сонра һеч дә гуртармамышдыр, әксинә, бундан сонра да ирәлиләмишдир; мүхтәлиф халгларда вә мүхтәлиф дөврләрдә дәрәчәси вә истигамәти мүхтәлиф олан бу инкишаф, јерли вә мүвәггәти кериләмә һәрәкәтләри үзүндән бә'зән һәтта кәсилмишсә дә, һазыр инсанын пејда олмасы илә әлавә бир јени

үнсүрүн — *чәмиjjәтин* јаранмасы сајәсиндә, бир тәрәфдән, јени гүввәтли бир тәкан, дикәр тәрәфдән исә даһа мүәjjән бир истигамәт алараг, бүтүнлүкдә гүдрәтли аддымларла ирәлиләмишдир.

Ағачлара дырмашан мејмун сүрүсүндән инсан чәмиjjәти әмәлә кәлинчәјә гәдәр, јәгин, јүз мин илләр кәлиб кечмишдир; бу јүз мин илләрин исә Јер тарихиндәки әһәмиjjәти инсан һәјатындакы бир санијәнин әһәмиjjәтиндән чох дејилдир*. Лакин һәр һалда бу чәмиjjәт, нәһајәт, әмәлә кәлмишдир. Бәс инсан чәмиjjәтини мејмун сүрүсүндән фәргләндирән сәчиjjәви әламәти биз нәдә көрүрүк? *Әмәкдә* көрүрүк. Мејмун сүрүсү өз јашадығы саһәдәки јемәли шејләри тәртәмиз јемәклә кифајәтләнмишдир; бу саһәнин бөјүклүјү исә чоғрафи шәраитдән вә ја гоншу сүрүләрин көстәрдиjи мүгавимәтин дәрәчәсиндән асылы олмушдур. Сүрү бир јердән башга јерә көчәрәк вә гоншу сүрүләрлә мүбаризәјә кирәрәк јени, чохлу јеми олан саһә әлдә етмәјә чалышмыш, лакин өзүнә јем тапдығы саһәдә сүрү, шүурсуз сурәтдә торпағы өз ифразаты илә күбрәләдиjи истисна едилсә, бу саһәнин тәбии сурәтдә вердијиндән артыг јем әлдә етмәјә габил олмамышдыр. Јем верә билән бүтүн саһәләр тутулдугда исә, мејмун әһалисинин артмасы даһа мүмкүн олмамышдыр; ән јахшы һалда бу әһали сајча ејни сәвиjjәдә гала биләрди. Лакин бүтүн һејванлар гида шејләринә гаршы сон дәрәчә исрафчыдырлар вә һәм дә чох вахт бу шејләрин тәбии артымыны көкүндән мәһв едирләр. Овчунун әксинә олараг чанаварын, кәлән ил она бала вермәли олан дағ кечисинә рәһми кәлмир; Јунаныстанда хырда кол-косун тәзә будагларыны јејән кечиләр бу кол-косун бөјүмәсинә имкан вермәјиб өлкәнин бүтүн дағларыны чылпаг гојмушлар. Һејванларын бу «вәһши тәсәррүфаты» нөвләрин тәдричән дәјишилмәси просесиндә мүһүм рол ојнајыр, чүнки бу һал онлары адәт етмәдикләри јени гида нөвләринә ујғунлашмаға мәчбур едир, бунун да нәтичәсиндә онларын ганынын кимјәви тәркиби дәјишилир вә бүтүн физики гурулушлары тәдричлә башгалашыр, гәти мүәjjән олунмуш нөвләр исә өлүб кедир. Шүбһә јохдур ки, бу вәһши тәсәррүфат әчдадларымызын инсана чеврилмәсинә чох көмәк етмишдир. Фәрасәти вә ујғунлашма габилиjjәти бүтүн дикәр мејмун чинсләриндә олдуғундан гат-гат үстүн олан бир мејмун чинсиндә һәмин вәһши тәсәррүфат буна сәбәб олду ки, гидаја кетдикчә даһа

* Бу саһәдә биринчи дәрәчәли нүфуз сајылан сер Уилјам Томсон һесабламышдыр ки, Јер, битки вә һејванларын орада јашаја биләчәји гәдәр сојудуғу замандан бәри, јәгин *јүз милјон илдән бир гәдәр артыг* кечмишдир.

чохлу мигдар јени биткиләр сәрф олунмаға, бу биткиләрин исә кетдикчә даһа чохлу мигдар јемәли һиссәләри јејилмәјә башланды, бир сөзлә, она сәбәб олду ки, јемәли шејләри кетдикчә даһа чох мүхтәлифләширди, бунун да нәтичәси о олду ки, организмә кетдикчә даһа чох мүхтәлиф маддәләр дахил олур вә бу маддәләр һәмин мејмунларын инсана чеврилмәси үчүн кимјәви шәраит јарадыр. Лакин бүтүн бунлар һәлә сөзүн әсл мә'насында әмәк дејилди. Әмәк alәтләр гајрылмасындан башланыр. Бәс тапдығымыз ән гәдим аләтләр — тарихдән әввәлки адамлардан бизә ирс галан вә тапмыш олдуғумуз шејләр бахымындан, тарихдәки ән илк халгларын, һабелә ән ибтидаи һалда олан һазыркы вәһши адамларын јашајыш тәрзи бахымындан ән гәдим аләтләр нәдән ибарәтдир? Бу аләтләр ов вә балыгчылыг аләтләриндән ибарәтдир; ов аләтләри ејни заманда силаһдыр. Лакин ов вә балыгчылыг, јалныз битки јемәкдән, битки илә јанашы әт дә јемәјә кечилдијини көстәрир, бу исә инсана чеврилмәк јолунда јени мүһүм бир аддым демәкдир. *Әт јемәјинин* ичиндә организмин өз маддәләр мүбадиләси үчүн еһтијачы олан ән мүһүм маддәләр, демәк олар ки, һазыр шәкилдә вар иди; әт јемәји һәзм просесини вә онунла бирликдә организмдәки башга векетатив (јә'ни битки һәјаты һадисәләринә ујғун олан) просесләрин мүддәтини гысалтмыш, бунунла да, сөзүн әсл мә'насында, һејвани һәјатын фәал чәрәјан етмәси үчүн чохлу вахт, маддә вә енеркија горујуб сахламышдыр. Тәшәккүл тапмыш олан инсан битки аләминдән нә гәдәр чох узаглашмышса, һејванлар үзәриндә бир о гәдәр чох јүксәлмишдир. Вәһши пишикләр вә итләр әт јемәклә бәрабәр битки дә јемәјә өјрәшдирилмәләри нәтичәсиндә инсанын хидмәтчисинә чеврилдикләри кими, битки јемәклә бәрабәр әт јемәк адәти дә тәшәккүл тапмыш олан инсанын физики гүввәсинин вә мүстәгиллијинин артмасына сон дәрәчә көмәк етмишдир. Лакин әт јемәји бејинә ән мүһүм тә'сир көстәрмишдир, әт јемәји сајәсиндә бејин гидаланмаг вә инкишаф етмәк үчүн лазым олан маддәләри әввәлкиндән хејли артыг мигдарда алмыш, бу да она нәсилдән-нәслә даһа сүр'әтлә вә даһа долғун сурәтдә тәкмилләшмәк имканы вермишдир. Чәнаб векетарианларын мүсаидәси илә демәк олар ки, әт јемәји олмадан инсан инсан ола билмәзди вә әкәр әт јејилмәси, бизә мә'лум олан бүтүн халгларда бу вә ја башга заманда һәтта адамхорлуға сәбәб олмушдурса да (берлинлиләрин бабалары, велетаблар вә ја вилсләр һәлә X әсрдә өз ата-аналарыны јејирдиләр), инди бунун бизә әсла дәхли јохдур.

Әт јејилмәси һәлледичи әһәмијјәти олан ики јени наилијјәтә: оддан истифадә едилмәсинә вә һејванларын әһлиләшдирилмәсинә кәтириб чыхарды. Биринчи наилијјәт һәзм просе-

сини даһа да гысалтды, чүнки бу һалда ағыза, нечә дејәрләр, артыг јары һәзм олунмуш јемәк дахил олурду; икинчи наилијјәт әт јемәји еһтијатыны артырды, чүнки овла бәрабәр, даһа мүнтәзәм сурәтдә әт јемәји әлдә етмәк үчүн јени мәнбә јаратды, бундан да башга, сүд вә онун мәһсуллары шәклиндә јени, тәркибчә азы әтә бәрабәр олан јемәли бир шеј вермиш олду. Беләликлә, бу наилијјәтләрин һәр икиси инсанын сәрбәстләшмәси үчүн артыг доғрудан-доғруја јени васитәләр олмушдур. Онларын долајы нәтичәләри үзәриндә, бунлар инсанын вә чәмијјәтин инкишафы үчүн нә гәдәр мүһүм олса да, биз бурада әтрафлы дајана билмәрик, чүнки бу бизи мәтләбдән олдугча узаглашдырмыш оларды.

Инсан бүтүн шејләри јемәји өјрәндији кими, һәр чүр иглимдә јашамағы да өјрәнмишдир. Инсан јашамаг үчүн јарарлы олан бүтүн јерләрә јајылмышдыр; инсан јеканә һејвандыр ки, буну мүстәгил сурәтдә едә билмишдир. Бүтүн иглимләрә ујғунлашмыш олан башга һејванлар: ев һејванлары вә түфејли чүчүләр буну мүстәгил дејил, анчаг инсанын далынча кетмәклә өјрәнмишләр. Илк дөврдәки вәтәнин бир бәрабәрдә исти олан иглиминдән илин гыша вә јаја бөлүндүјү даһа сојуг өлкәләрә кечмәк исә јени тәләбат, сојугдан вә рүтубәтдән горунмаг үчүн мәнзилә вә палтара тәләбат јаратмыш, беләликлә, јени әмәк саһәләри, бунунла бирликдә дә инсаны һејвандан кетдикчә даһа чох узаглашдыран јени фәалијјәт нөвләри јаратмышдыр.

Әлин, нитг органларынын вә бејнин нәинки һәр кәсдә ајрылыгда, һабелә чәмијјәтдә дә биркә фәалијјәти сајәсиндә инсанлар кетдикчә даһа мүрәккәб әмәлијјатлар јеринә јетирмәк, гаршыларына даһа јүксәк мәгсәдләр гојмаг вә бу мәгсәдләрә наил олмаг бачарығы әлдә етмишләр. Әмәк өзү дә нәсилдән-нәслә даһа рәнкарәнк, даһа мүкәммәл, даһа чохчәһәтли олмушдур. Овчулуға вә малдарлыға әкинчилик, сонра да әјирмә вә тохучулуг, метал е'малы, дулусчулуг вә кәмичилик әлавә олмушдур. Тичарәт вә сәнәтләрлә јанашы, нәһајәт, инчәсәнәт вә елм мејдана кәлмишдир; тајфалардан милләтләр вә дөвләтләр әмәлә кәлмишдир. Һүгуг вә сијасәт, онларла бирликдә исә, инсан варлығынын инсанын бејниндә фантастик ин'икасы олан дин мејдана кәлмишдир. Һәр шејдән әввәл башын мәһсуллары кими мејдана чыхан вә инсан чәмијјәтләри үзәриндә һөкмран бир шеј кими көрүнән бүтүн бу тәшәккүлләр гаршысында, ишләк әлин даһа садә мәһсуллары арха сыраја кечмишдир, хүсусилә она көрә ки, иши планлашдыран баш, чәмијјәт инкишафынын һәлә чох еркән пилләсиндә (мәсәлән, һәлә бәсит аиләдә) өзүнүн мүәјјән етдији иши өз әлләринә дејил, өзкә әлләрә көрдүрмәк имканына малик иди. Мәдәниј-

јәтин сүр'әтли инкишафынын бүтүн хидмәтини баша, бејнин инкишаф вә фәалијјәтинә иснад вермәјә башламышдылар. Инсанлар өз һәрәкәтләрини өзләринин тәләбатына әсасән изаһ етмәк әвәзинә, бунлары өз тәфәккүрләринә әсасән изаһ етмәјә адәт етмишләр (бу тәләбат, әлбәттә, башда әкс олунур, дәрк едилир) вә бу јолла заман кечдикчә, хүсусилә дә антик дүнјанын мәһв олдуғу вахтдан бәри зәкалара һаким олан идеалист дүнјакөрүшү әмәлә кәлмишдир. Бу дүнјакөрүшү инди дә зәкалара о дәрәчәдә һакимдир ки, һәтта Дарвин мәктәбинә мәнсуб олан ән чох материалист әһвали-руһијјәли тәбиәтшүнаслар да инсанын мәншәјини һәлә ајдын тәсәввүр едә билмирләр, чүнки һәмин идеоложи тә'сир нәтичәсиндә онлар инсанын мәншәјиндә әмәјин ојнадығы ролу көрмүрләр.

Артыг өтәри гејд едилдији кими, һејванлар да өз фәалијјәти илә харичи тәбиәти, инсанын дәјишдирдији дәрәчәдә олмаса да, дәјишдирирләр вә онларын өз әтрафларындакы мүһитдә јаратдыглары бу дәјишикликләр, көрдүјүмүз кими, өз баисләринә әкс тә'сир көстәрир вә онларын өзүндә дә мүәјјән дәјишикликләр доғурур. Ахы тәбиәтдә һеч бир шеј ајрылыгда баш вермир. Һәр бир һадисә башга һадисәјә тә'сир едир вә әксинә; мәһз бу һәртәрәфли һәрәкәт вә гаршылыглы тә'сир фактынын унудулмасы чох һалларда бизим тәбиәтшүнасларын һәтта ән садә шејләри ајдын көрмәсинә мане олур. Биз Јунаныстанда мешәләрин бәрпа едилмәсинә кечиләрин нечә мане олдуғуну көрдүк; мүгәддәс Јелена адасына илк дәфә кәлән дәнизчиләрин кәтирдикләри кечиләр вә донузлар, адада о вахта гәдәр битән биткиләрин, демәк олар, һамысыны мәһв етмиш, бунунла да сонрадан кәлән дәнизчиләрин вә колонистләрин бу адаја кәтирдикләри башга биткиләрин јајылмасы үчүн зәмин һазырламышлар. Һејванлар исә өз әтрафларындакы тәбиәтә узун мүддәт тә'сир көстәрдикдә, онларын бунда һеч бир нијјәтләри олмур вә бу тә'сир һәмин һејванларын өзләри үчүн тәсадүфи бир шеј олур. Лакин инсанлар һејванлардан нә гәдәр чох узаглашырларса, онларын тәбиәтә көстәрдикләри тә'сир бир о гәдәр мүәјјән, габагчадан мә'лум олан мәгсәдләрә чатмаг үчүн ајдын нијјәтлә вә мүнтәзәмликлә ичра едилән һәрәкәтләр характери алыр. Һејван нә етдијини билмәјәрәк, бир јерин биткиләрини мәһв едир. Инсан исә бу биткиләри, тәмизләнмиш торпагда тахыл әкмәк вә ја үзүмлүк салмаг үчүн мәһв едәрәк, билир ки, бу иш она, әкдијиндән бир нечә гат артыг мәһсул верәчәкдир. Инсан фајдалы биткиләри вә ев һејванларыны бир өлкәдән башга өлкәјә апарыр вә беләликлә бүтөв гитәләрин флора вә фаунасыны дәјишдирир. Бундан әлавә. Мүхтәлиф сүн'и артырма вә бечәрмә үсуллары васитәси илә биткиләр вә һејванлар инсанын әли

алтында о дәрәчәдә дәјишилир ки, танынмаз һала дүшүр. Бизим дәнли биткиләримизин өз мәншәјини алдыглары јабаны биткиләр һәлә бу вахта гәдәр тапылмамышдыр. Бизим бир-бириндән дә һәтта чох кәскин сурәтдә фәргләнән итләрин вә ја ејни дәрәчә чохлу ат чинсләринин һансы вәһши һејвандан төрәмиш олдуғу һәлә дә мүбаһисәлидир.

Бунунла белә, өзлүјүндә ајдындыр ки, һејванларын мүнтәзәм сурәтдә вә мүәјјән нијјәтлә һәрәкәтләр етмәк габилијјәтини биз инкар етмәк фикриндә дејилик. Әксинә, протоплазманын, чанлы зүлалын мөвчуд олдуғу вә реаксија етдији, јә'ни харичдән олан мүәјјән гычыгларын нәтичәсиндә һеч олмазса ән бәсит һәрәкәтләр етдији һәр јердә мүнтәзәм һәрәкәтләр артыг рүшејм һалында мөвчуддур. Харичдән олан гычыгларын тә'сиринә гаршы белә һәрәкәтләр, синир һүчејрәси һәлә бир јана дурсун, һәтта һеч бир һүчејрә олмајан јердә дә мөвчуддур. Чүчүјејән биткиләрин өз овларыны тутмаг үсулу тамамилә шүурсуз баш версә дә, һәмчинин мүәјјән чәһәтдән мүнтәзәм үсулдур. Һејванларда шүурлу, мүнтәзәм һәрәкәт габилијјәти синир системинин инкишафына ујғун сурәтдә инкишаф едир вә мәмәлиләрдә артыг хејли јүксәк пилләјә чатмыш олур. Инкилтәрәдә тазы илә түлкү овуна чыхдыгда, јерә чох көзәл бәләд олан түлкүнүн, ону тә'гиб едәнләрдән кизләнмәк үчүн өзүнүн бу бәләдлијиндән нечә сәһвсиз истифадә едә билдијини вә өзү үчүн әразинин ән әлверишли олан, онун изләрини итирән бүтүн хүсусијјәтләрини нә гәдәр јахшы билдијини вә бунлардан нә гәдәр бачарыгла истифадә етдијини һәмишә мүшаһидә етмәк олар. Инсанла үнсијјәт сајәсиндә даһа јүксәк инкишаф етмиш олан бизим ев һејванларында һәр күн, ушагларда мүшаһидә едилдији сәвијјәдә олан һијләкәрлик һәрәкәтләрини мүшаһидә етмәк олар. Чүнки ананын бәтниндә инсан рүшејминин инкишафы тарихи, бизим һејван әчдадларымызын милјон илләр әрзиндә сохулчандан башлајараг кечмиш олдуглары физики инкишаф тарихинин анчаг гыса тәкрарындан ибарәт олдуғу кими, ушағын мә'нәви инкишафы да һәмин әчдадларымызын — һәр һалда чох сонракы әчдадларымызын — әгли инкишафынын анчаг даһа гыса тәкрарындан ибарәтдир. Лакин бүтүн һејванларын бүтүн мүнтәзәм һәрәкәтләри тәбиәт үзәриндә онларын ирадәсинин мөһүрүнү баса билмәмишдир. Буну анчаг инсан едә билмишдир.

Гысасыны десәк, һејван харичи тәбиәтдән анчаг *истифадә едир* вә садәчә олараг өзүнүн мөвчуд олмасы илә бу тәбиәтдә дәјишикликләр әмәлә кәтирир; инсан исә өз јаратдығы дәјишикликләрлә тәбиәти өз мәгсәдләринә хидмәт етмәјә мәчбур едир, онун үзәриндә *һөкмранлыг едир.* Бу да инсанын галан

һејванлардан сонунчу мүһүм фәргидир вә бу фәргә дә инсан јенә әмәк сајәсиндә наил олмушдур*.

Лакин тәбиәт үзәриндәки гәләбәләримизлә чох да өјүнмәјәк. Һәр бир белә гәләбә үчүн тәбиәт биздән интигам алыр. Бу гәләбәләрдән һәр бири, доғрудур, биринчи нөвбәдә бизим көзләдијимиз нәтичәләри верир, лакин икинчи вә үчүнчү нөвбәдә чох заман биринчи нәтичәләрин әһәмијјәтини пуча чыхаран лап башга, көзләнилмәз нәтичәләр верир. Әкин јери әлдә етмәк үчүн Месопотамијада, Јунаныстанда, Кичик Асијада вә башга јерләрдә мешәләри гырыб ағачлары көкүндән чыхаран адамларын һеч јухусуна да кәлмирди ки, бу һәрәкәтләри илә онлар һәмин өлкәләрин индики виранәлијинин әсасыны гојмушлар, чүнки бу јерләрин мешәләрини мәһв етмәклә бәрабәр, рүтубәтин топландығы вә галдығы мәркәзләри дә мәһв етмишләр. Алп италјанлары, дағларын шимал дөшүндә чох гајғы илә мүһафизә олунан ијнәјарпаг мешәләри, дағларын чәнуб дөшүндә гырдыглары заман ирәличәдән билмәмишләр ки, бунунла өз вилајәтләриндә уча дағ малдарлығынын көкүнү кәсирләр; онлар әсла ирәличәдән билмәмишләр ки, бунунла илин чох һиссәсиндә өз дағ булагларыны сусуз гојачаглар, бунунла јағышлыг дөврүндә бу булаглардан дүзәнә чох күчлү сел кәлә биләчәкдир. Картофу Авропаја јајан адамлар билмирдиләр ки, онлар бу унлу көкүмејвә битки илә бәрабәр сырача хәстәлијини дә јајырлар. Беләликлә, фактлар һәр аддымда бизә хатырладыр ки, биз тәбиәт үзәриндә һеч дә, истилачынын өзкә халг үзәриндә һөкмранлыг етдији кими һөкмранлыг етмирик, тәбиәтдән кәнарда олан кимсәнин тәбиәт үзәриндә һөкмранлыг етдији кими етмирик,— әксинә, биз бүтүн чанымыз, ганымыз вә бејнимизлә тәбиәтә мәнсубуг, онун дахилиндәјик вә тәбиәт үзәриндәки бүтүн һөкмранлығымыз ондан ибарәтдир ки, бүтүн башга вүчудлардан фәргли олараг, биз тәбиәт ганунларыны дәрк едиб бунлары дүзкүн тәтбиг едә билирик.

Доғрудан да, биз тәбиәт ганунларыны күндән-күнә даһа дүзкүн анламағы вә онун тәбии кедишинә фәал гарышмағымызын һәм јахын, һәм дә даһа узаг нәтичәләрини дәрк етмәји өјрәнирик. Хүсусилә тәбиәтшүнаслығын бизим әсрдә олдугча бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә етмиш олдуғу замандан бәри биз һабелә, истеһсал саһәсиндәки фәалијјәтимизин һеч олмазса ән адиләринин даһа узаг тәбии нәтичәләрини дә нәзәрә ала билмәкдә вә беләликлә һәмин нәтичәләр үзәриндә һөкмранлыг едә билмәкдә кетдикчә даһа артыг бачарыг әлдә еди-

* Һашијәдә гејд: «Чинси јахшылашдырма». *Ред.*

рик. Бу исә бир факт олараг нә гәдәр гәти шәкил алырса, инсанлар бир о гәдәр артыг дәрәчәдә өзләринин тәбиәтлә бирлијини јенидән нәинки јалныз һисс едәчәк, һабелә дәрк едәчәкләр, беләликлә дә руһла материја, инсанла тәбиәт, чанла бәдән арасында нә исә бир экслијин олмасы һаггында мә'насыз вә тәбиәтә зидд тәсәввүр бир о гәдәр гејри-мүмкүн олачагдыр, бу тәсәввүр исә классик гәдим дүнјанын тәнәззүлү заманындан бәри Авропада јајылмыш вә христианлыгда ән јүксәк инкишафыны тапмышдыр.

Лакин истеһсала доғру јөнәлдилмиш фәалијјәтләримизин даһа узаг *тәбии* нәтичәләрини ирәличәдән мүәјјән дәрәчәдә нәзәрә алмағы өјрәнмәјимиз үчүн мин-мин илләр лазым кәлмишсә, бу фәалијјәтләрин даһа узаг *ичтимаи* нәтичәләри һаггында һәмин билик даһа бөјүк чәтинликлә әлдә едилмишдир. Биз картофдан вә онун јајылмасы илә бәрабәр сырача хәстәлијинин јајылмасындан данышдыг. Лакин фәһлә әһалинин јемәјинин тәкчә картофдан ибарәт едилмәси үзүндән там бир сыра өлкәләрдә халг күтләләринин күзәранында баш вермиш нәтичәләрә нисбәтән сырача хәстәлији нәдир? 1847-чи илдә, картофа хәстәлик дүшдүјүнә көрә, Ирландијада баш вермиш олан ачлыг, тәкчә — вә ја демәк олар, тәкчә — картоф јејән бир милјон ирландијалыны гәбрә апаран, ики милјон нәфәри исә океанын о тајына көчмәјә мәчбур едән ачлыға нисбәтән сырача хәстәлији нәдир! Әрәбләр алкогол чәкмәји өјрәндикләри заман онларын һеч ағлына да кәлмирди ки, бунунла о заман һәлә һеч кәшф едилмәмиш олан Американын јерли әһалисинин мәһв едилмәсиндә тәтбиг едиләчәк башлыча аләтләрдән бирини јаратмышлар. Сонра исә Колумб бу Американы кәшф етдији заман билмирди ки, бунунла о, Авропада чохдан јох олмуш көләлик системини јенидән чанландырмыш вә зәнчиләри алыб-сатмағын әсасыны гојмушдур. XVII вә XVIII әсрләрдә бухар машыны јаратмаг үзәриндә чалышан адамлар күман етмирдиләр ки, онлар бүтүн дүнјада ичтимаи мүнасибәтләри һәр шејдән артыг ингилабиләшдирәчәк бир аләт јарадырлар, бу аләт хүсусилә Авропада, сәрвәтләри азлығын әлиндә тәмәркүзләшдирмәк вә чох бөјүк әксәријјәти пролетарлашдырмаг јолу илә әввәлчә буржуазијаја сосиал вә сијаси һөкмранлыг верәчәк, сонра исә буржуазија илә пролетариат арасында синфи мүбаризәјә сәбәб олачагдыр ки, бу мүбаризә дә анчаг буржуазијаны јыхмаг вә бүтүн синфи эксликләри арадан галдырмагла гуртара биләр. — Лакин бу саһәдә дә биз, узун, чох амансыз бир тәчрүбә јолу илә вә тарихи материалы мүгајисә вә тәһлил етмәк јолу илә, өз истеһсал фәалијјәтимизин долајы, даһа узаг ичтимаи нәтичәләрини баша дүшмәји тәдричән өјрәнирик вә бунунла биз бу нәтичәләри дә

өз һөкмранлығымыза вә өз тәрәфимиздән тәнзим олунмаға табе етмәк имканы әлдә едирик.

Лакин бу тәнзими һәјата кечирмәк үчүн садәчә биликдән даһа артыг бир шеј лазымдыр. Бундан өтрү бу вахтадәк мөвчуд олан истеһсал үсулумузда вә онунла бирликдә бүтүн индики ичтимаи гурулушумузда там бир чеврилиш етмәк лазымдыр.

Индијәдәк мөвчуд олмуш истеһсал үсулларынын һамысы анчаг әмәјин ән јахын, билаваситә фајдалы сәмәрәләринә наил олмағы нәзәрдә тутурду. Даһа сонралар мејдана кәлән вә тәдричән тәкрар олунуб топланмаг сајәсиндә тә'сир көстәрән сонракы нәтичәләр исә әсла нәзәрә алынмырды. Торпаг үзәриндәки илк үмуми мүлкијјәт, бир тәрәфдән, инсанларын елә бир инкишаф сәвијјәсинә ујғун иди ки, бу сәвијјә онларын көрүш даирәсини үмумијјәтлә ән јахындакы шејләрлә мәһдуд едирди, дикәр тәрәфдән исә, бу мүлкијјәт мүәјјән мигдар артыг бош торпаг олмасыны тәләб едирди ки, һәмин артыг бош торпаг бу ибтидаи тәсәррүфатын баш верә биләчәк пис нәтичәләрини зәифләтмәк үчүн мүәјјән имкан верирди. Бу артыг бош торпаглар гуртардыгдан сонра үмуми мүлкијјәт дә тәнәззүл етди. Онун ардынча кәлән даһа јүксәк истеһсал формаларынын һамысы исә әһалинин мүхтәлиф синифләрә бөлүнмәсинә, бунунла да һаким синифләрлә мәзлум синифләр арасында әкслијә сәбәб олур. Бунун нәтичәсиндә һаким синфин мәнафеји истеһсалын һәрәкәтверичи амили олду, чүнки истеһсал мәзлумларын ачыначаглы һәјатыны бир тәһәр давам етдирмәк вәзифәси илә кифајәтләнмирди. Бу, инди Гәрби Авропада һөкм сүрән капиталист истеһсал үсулунда ән долғун бир шәкилдә һәјата кечмишдир. Истеһсал вә мүбадиләјә һөкмран олан ајры-ајры капиталистләр өз фәалијјәтләринин анчаг даһа билаваситә фајдалы еффектләринин гејдинә гала биләрләр. Бундан әлавә, һәтта бу фајдалы еффектин өзү — данышыг истеһсал вә ја мүбадилә едилән әмтәәнин фајдалы олмасы барәсиндә кетдијиндән — тамамилә арха плана кечир вә сатыш заманы мәнфәәт әлдә етмәк јеканә һәрәкәтверичи амил олур.

Буржуазијанын ичтимаи елми, классик сијаси игтисад, инсанларын истеһсал вә мүбадиләјә доғру јөнәлдилмиш фәалијјәтләринин башлыча олараг анчаг билаваситә әлдә едилмәси нәзәрдә тутулан ичтимаи нәтичәләри илә мәшғул олур. Бу, нәзәри ифадәси олдуғу бир ичтимаи гурулуша тамамилә ујғундур. Ајры-ајры капиталистләр билаваситә мәнфәәт үчүн истеһсал вә мүбадилә илә мәшғул олдугларына көрә, биринчи

нөвбәдә анчаг ән јахын, ән мүстәгим нәтичәләр нәзәрә алына биләр. Ајрыча бир фабрикачы вә ја тачир өзүнүн һазырладығы вә ја алдығы әмтәәни ади мәнфәәтлә сатдыгда, бу ону тамамилә кифајәтләндирир, бу әмтәәнин вә ону алмыш олан адамын башына сонралар нәләр кәләчәји илә әсла марагланмыр. Һәмин фәалијјәтләрин тәбии нәтичәләри дә ејнилә беләдир. Кубада дағ јамачларындакы мешәләри јандыран вә јанғынын күлүндән чох кәлирли гәһвә ағачларынын *бирчә* нәсли үчүн кифајәт едәчәк гәдәр күбрә әлдә едән Испанија плантасијачыларынын нә вечинә иди ки, күчлү тропик јағышлары бундан белә торпағын ачыг галмыш үст гатыны јујуб апарачаг вә өзүндән сонра анчаг чылпаг гајалар гојачагдыр! Индики истеһсал үсулунда инсан фәалијјәтинин һәм тәбии, һәм дә ичтимаи нәтичәләри саһәсиндә башлыча олараг анчаг биринчи, ән ајдын нәтичә нәзәрә алыныр. Бунунла белә һәлә тәәччүб дә едирләр ки, бу нәтичәнин әлдә едилмәси јолундакы фәалијјәтин даһа узаг нәтичәләри тамамилә башга, чох һалларда һәмин нәтичәјә тамамилә әкс олур; тәәччүб едирләр ки, тәләблә тәклиф арасындакы аһәнкдарлыг өзүнүн там әкслијинә чеврилир; буну һәр он иллик сәнаје дөврәсинин кедиши көстәрир; буну «ифлас»[45] заманы белә бир чеврилмәнин кичик бир башланғычыны кечирмиш олан Алманија да јәгин едә билмишдир; тәәччүб едирләр ки, шәхси әмәјә әсасланан хүсуси мүлкијјәт өз сонракы инкишафында һөкмән зәһмәткешләрин мүлкијјәтдән мәһрум олмасына чеврилир, һалбуки бүтүн әмлак кетдикчә даһа чох дәрәчәдә зәһмәткеш олмајанларын әлиндә тәмәркүзләшир; тәәччүб едирләр ки, [...]*

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1876-чы илдә јазылмышдыр

Илк дәфә «Die Neue Zeit» журналында чап едилмишдир, Bd. 2, № 44, 1895—1896

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 486—499.

* Әлјазмасы бурада кәсилир. *Ред.*

84]

Ф. ЕНКЕЛС

КАРЛ МАРКС

Сосиализми вә беләликлә дә заманәмизин бүтүн фәһлә һәрәкатыны илк дәфә елми зәмин үзәринә гојмуш олан Карл Маркс 1818-чи илдә Трирдә анадан олмушдур. О, Бонн вә Берлиндә әввәлчә һүгугу өјрәнирди, лакин аз сонра бүтүнлүклә тарих вә фәлсәфәни өјрәнмәјә киришмиш вә артыг 1842-чи илдә досент кими фәлсәфәдән мүһазирәләр охумаға һазыр икән, III Фридрих-Вилһелмин вәфатындан сонра әмәлә кәлән сијаси һәрәкат онун һәјатыны башга бир јола салмышдыр. Көлндә Рејн либерал буржуазијасынын рәһбәрләри — ч-б Камһаузен, Һанземан вә башгалары Марксын иштиракы илә «Rheinische Zeitung»[46]-у тә'сис етдиләр вә Рејн вилајәт ландтагындакы* музакирәләри тәнгид етмәси илә чох бөјүк тә'сир бағышлајан Маркс 1842-чи илин пајызында һәмин гәзетә башчылыг етмәјә дә'вәт олунду. «Rheinische Zeitung», әлбәттә, сензура нәзарәти алтында чыхырды, лакин сензура бу гәзетин өһдәсиндән кәлә билмирди**. «Rheinische Zeitung», демәк олар, һәмишә лазыми мәгаләләри чап етмәјә мүвәффәг

---

* *К. Маркс.* «Алтынчы Рејн ландтагынын музакирәләри (биринчи мәгалә). Мәтбуат азадлығы һаггында вә силк мәчлиси протоколларынын чап едилмәси һаггында музакирәләр»; «Алтынчы Рејн ландтагынын музакирәләри (үчүнчү мәгалә). Мешәдән ағач оғурлуғу һаггында гануна даир музакирәләр» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 30—84 вә 119—160). *Ред.*

** «Rheinische Zeitung»ун биринчи сензору полис мәшвәрәтчиси Доллешалл иди; о бир дәфә «Kölnische Zeitung»дә[47] Дантенин «Илаһи комедија» әсәринин *Филалет* (сонралар крал олмуш Саксонијалы Иоһанн) тәрәфиндән тәрчүмә едилмәси һаггындакы е'ланы позуб үзәриндә бу гејди јазмышды: «Илаһилији комедијаја чевирмәк лазым дејил».

олурду; сензора әввәлчә позмаг үчүн аз әһәмијјәтли материал верилирди вә, нәһајәт, сабаһ гәзетин чыхмајачағындан горхуб өзү күзәштә кедир вә ја күзәштә кетмәјә мәчбур олурду. «Rheinische Zeitung» гәдәр чәсарәтли онча гәзет даһа олсајды вә бунларын наширләри мәгаләләрин јығылмасы хәрчләри үчүн бир нечә јүз талер әлавә пул әсиркәмәсәјдиләр, артыг 1843-чү илдә Алманијада сензура мүмкүн олмазды. Лакин алман гәзетләринин саһибләри хырдачы, горхаг мешшанлардан ибарәт иди, вә «Rheinische Zeitung» тәкбашына мүбаризә апарырды. Бу гәзет сензорлары бир-бир сырадан чыхарырды. Нәһајәт, бу гәзет үзәриндә икигат сензура гојулду, белә ки, биринчи сензурадан сонра ону бир дә вә ахырынчы дәфә һөкумәт президенти нәзәрдән кечирмәли иди. Лакин бу да көмәк етмәди. 1843-чү илин әввәлиндә һөкумәт е'лан етди ки, бу гәзетин өһдәсиндән кәлмәк олмур вә ону садәчә гадаған етди.

Бу арада, сонралар иртичачы назир олмуш фон Вестфаленин бачысы илә евләнән Маркс Парисә көчүб орада А. Руке илә бирликдә «Deutsch-Französische Jahrbücher»[48] нәшр етмәјә киришир вә бурада «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгиди» әсәри* илә бирликдә өзүнүн бир сыра сосиалист әсәрләрини дәрч етмәјә башлајыр. Сонра Ф. Енкелслә бирликдә «Мүгәддәс аилә. Бруно Бауер вә К⁰-сы әлејһинә»** адлы әсәри нәшр етмишди ки, бу о заманкы алман фәлсәфи идеализминин кирдији сон формалардан бири һаггында јазылмыш сатирик тәнгид иди.

Маркс сијаси игтисадла вә бөјүк Франса ингилабынын тарихи илә мәшғул олдуғуна бахмајараг, фүрсәт дүшәндә кифајәт гәдәр вахт тапыб Пруссија һөкумәтинә һүчум едирди; Пруссија һөкумәти исә Марксдан интигам алды, Кизо һөкумәтинә тә'сир көстәриб ону 1845-чи илин јазында Франсадан сүркүн етдирмәјә мүвәффәг олду[49]. Көрүнүр, ч-б Александр фон Һумболт бу ишдә васитәчи ролу ојнамышды. Маркс Брүсселә көчдү вә орада 1847 чи илдә франсыз дилиндә, Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәси» әсәринин тәнгиди олан «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәрини, 1848-чи илдә исә «Тичарәт азадлығы һаггында нитг»*** адлы әсәрини чап етдирди. Ејни заманда Маркс Брүсселдә Алман фәһлә чәмијјәти[50] тә'сис етмәјә вә беләликлә дә әмәли тәшвигата башламаға мүвәффәг олду.

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 414—429. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 3—230. *Ред.*

*** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 65—185 вә 404—418. *Ред.*

1847-чи илдә Маркс вә онун сијаси достлары, бир чох иллардән бәри мөвчуд олан кизли Коммунистләр иттифагына дахил олдугдан сонра бу тәшвигат онун нәзәриндә даһа бөјүк әһәмијјәт газанды. Инди бүтүн бу тәшкилат көкүндән дәјишилмиш олду; о вахта гәдәр аз-чох суи-гәсдчиләр бирлији олан бу тәшкилат, садәчә коммунист тәблиғаты тәшкилатына, анчаг зәрурәт үзүндән кизли чалышан бир тәшкилата чеврилди, алман сосиал-демократ партијасынын *биринчи* тәшкилаты олду. Бу иттифаг алман фәһлә чәмијјәтләринин олдуғу һәр јердә варды; Инкилтәрә, Белчика, Франса вә Исвечрәдәки белә фәһлә чәмијјәтләринин, демәк олар, һамысында вә Алманијадакы чәмијјәтләрин олдугча чохунда рәһбәр үзвләр Иттифагын үзвү идиләр, һәм дә мејдана кәлмәкдә олан алман фәһлә һәрәкатында Иттифаг хејли дәрәчәдә иштирак едирди. Ејни заманда, бизим Иттифаг бүтөвлүкдә фәһлә һәрәкатынын бејнәлхалг характерини илк дәфә гејд етмиш вә өз үзвләри сыраларында инкилис, белчикалы, мачар, полјак вә башгаларыны бирләшдирмәклә вә, хүсусән Лондонда, бејнәлхалг фәһлә јығынчаглары кечирмәклә буну ишдә сүбут едирди.

1847-чи илдә чағырылан ики конгресдә Иттифагын гурулушу дәјишдирилди. Икинчи конгресдә партија програмынын әсасларыны манифест шәклиндә тәртиб едиб е'лан етмәк гәрара алынды вә бу манифести тәртиб етмәк Маркс илә Енкелсә тапшырылды. «Коммунист партијасынын манифести»* илк дәфә 1848-чи илдә феврал ингилабындан аз әввәл белә мејдана кәлди вә сонра, демәк олар, бүтүн Авропа дилләринә тәрчүмә едилди.

Пруссија һөкумәти вәтәндә полисин нәзарәти алтында јарадылан әмин-аманлығы амансыз сурәтдә ифша едән «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»[51]-да Марксын иштирак етмәсини бәһанә тутуб Марксын сүркүн олунмасыны јенә тәләб етдисә дә, буна мүвәффәг олмады. Лакин феврал ингилабы нәтичәсиндә Брүсселдә дә халг һәјәчанлары башландыгда вә Белчиканын чеврилиш әрәфәсиндә олдуғу мә'лум олдугда, Белчика һөкумәти һеч чәкинмәдән Марксы һәбсә алыб сүркүн етди. Бу арада Франсанын мүвәггәти һөкумәти Флоконун васитәси илә Марксы Парисә гајытмаға дә'вәт етдикдә, Маркс да бу дә'вәтдән истифадә етди.

Парисдә Маркс һәр шејдән әввәл, орада јашајан алманларын Франсадакы алман фәһләләриндән силаһлы дәстәләр дүзәлдиб бунларын васитәси илә Алманијаја ингилаб вә республика јеритмәк һаггындакы авантүрист планынын әлејһинә

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 110—143. *Ред.*

чыхды. Бир тәрәфдән, Алманија өз ингилабыны өзү етмәли иди; дикәр тәрәфдән, мүвәггәти һөкумәтдәки Ламартинләр Франсада тәшкил олунан һәр бир харичи ингилабчы дәстә һаггында, деврилмәси нәзәрдә тутулан һөкумәтә ирәличәдән хәбәр верирдиләр; Белчикада вә Бадендә мәһз белә олмушду.

Март ингилабындан сонра Маркс Көлнә көчдү вә орада «*Neue Rheinische Zeitung*» гәзетини тә'сис етди; 1848-чи ил ијунун 1-дән 1849-чу ил мајын 19-на гәдәр давам едән бу гәзет о заманкы демократик һәрәкатда пролетариатын нөгтеји-нәзәрини тәмсил едән јеканә гәзет иди. Бу чәһәт, артыг гәзетин, Парисин 1848-чи ил ијун үсјанчылары[52] илә сөзсүз һәмрә'ј олмасында өзүнү көстәрди ки, бу һәмрә'јлик үстүндә дә гәзетин, демәк олар, бүтүн сәһмдарлары ондан үз дөндәрдиләр. «Kreuz-Zeitung»[53] о заман сәккиз мин нәфәрдән ибарәт гарнизону олан Пруссија галасында кралдан вә империја чанишининдән тутмуш сон жандарма гәдәр мүгәддәс нә варса, һамысынын үзәринә «Neue Rheinische Zeitung» гәзетинин һүчумуну әбәс јерә «Чимборасо һәјасызлығы» адландырырды; бирдән-бирә дөнүб иртичачы олан либерал Рејн филистерләри әбәс јерә һиддәтләнирдиләр; 1848-чи илин пајызында Көлндә мүһасирә вәзијјәти әбәс јерә гәзетин чыхмасыны узун заман дајандырмышды; Франкфурт империја әдлијјә назирлији Көлн прокурорундан каһ бир, каһ да башга бир мәгалә үстүндә гәзетин мәһкәмәјә верилмәсини әбәс јерә тәләб едирди, — гәзет полисин көзү гаршысында архајынча редактә едилиб чап олунурду, о, һөкумәт вә буржуазија үзәринә нә гәдәр кәскин һүчум едирдисә, бир о гәдәр чох јајылыр вә шөһрәти бир о гәдәр артырды. 1848-чи илин нојабрында Пруссијада дөвләт чеврилиши баш вердији заман «Neue Rheinische Zeitung» һәр нөмрәнин сәһифәси башында халга мүрачиәт едиб, верки вермәмәјә вә зоракылыға зорла чаваб вермәјә чағырырды. 1849-чу илин јазында бунун үстүндә вә бир дә башга бир мәгалә үстүндә гәзет андчылар мәһкәмәсинә верилди, лакин һәр ики һалда бәраәт газанды. Нәһајәт, Дрездендә вә Рејн вилајәтиндә 1849-чу ил мај үсјанлары[54] јатырылдыгда вә хејли һәрби гүввә сәфәрбәрлијә алыныб топланандан сонра Баден-Пфалс үсјанына гаршы Пруссија һүчуму башландыгда һөкумәт өзүнү лазымынча гүввәтләнмиш көрүб зорла «Neue Rheinische Zeitung»у мәһв етди. Гырмызы рәнклә чап олунмуш сон нөмрә мајын 19-да чыхды.

Маркс јенидән Парисә кетди, лакин 1849-чу ил 13 ијун нүмајишиндән[55] бир нечә һәфтә сонра Франса һөкумәти Маркса, ја Бретана көчүб орада јашамағы, ја да Франсаны тәрк етмәји тәклиф етди. Маркс Франсаны тәрк етмәји мүнасиб көрәрәк, Лондона көчдү вә индијә гәдәр орада јашајыр.

«Neue Rheinische Zeitung»ун нәшрини журнал-ичмал шәклиндә (1850-чи илдә Һамбургда)[56] давам етдирмәк тәшәббүсүндән бир мүддәт сонра әл чәкмәк лазым кәлди, чүнки иртича кетдикчә күчләнмәкдә иди. 1851-чи илин декабрында Франсадакы дөвләт чеврилишиндән дәрһал сонра Маркс «Луи-Бонапартын 18 брүмери»* адлы әсәрини нәшр етдирди (Нју-Јорк, 1852-чи ил; 2-чи нәшри — Һамбург, 1869-чу ил, мүһарибәдән аз әввәл). 1853-чү илдә Маркс «Коммунистләрин Көлн мүһакимәси һаггында ифшалар» әсәрини јазмышдыр (әввәлчә Базелдә, сонра Бостонда вә бу јахынларда јенидән Лејпсигдә чап олунмушдур)**.

Көлндә Коммунистләр иттифагынын үзвләри мәһкум едилдикдән сонра[57] Маркс сијаси тәшвигатдан чәкилди вә, бир тәрәфдән Британија музејинин китабханасында сијаси игтисада аид зәнкин әдәбијјаты он ил әрзиндә өјрәнмәклә, дикәр тәрәфдән дә, «New-York Daily Tribune»[58] гәзетиндә әмәкдашлыг етмәклә мәшғул олур; бу гәзет Америкада Вәтәндаш мүһарибәси[59] башланандан әввәл нәинки Марксын өз имзасы илә көндәрдији хәбәрләри, һабелә Авропада вә Асијадакы вәзијјәт һаггында онун гәләминдән чыхан бир чох баш мәгаләләри дә дәрч едирди. Марксын рәсми инкилис сәнәдләрини әтрафлы өјрәниб лорд Палмерстон әлејһинә јаздығы кәскин мәгаләләринин*** сурәти Лондонда һәчв шәклиндә чап олунурду.

Марксын узун илләр боју сијаси игтисадла мәшғул олмасынын илк бәһрәси, 1859-чу илдә чыхан «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәри олду, биринчи бурахылыш (Берлин, Дункер нәшри)****. Бу әсәрдә Марксын дәјәр нәзәријјәси, о чүмләдән пул нәзәријјәси илк дәфә мүнтәзәм бир шәкилдә шәрһ олунмушдур. Италија мүһарибәси[60] заманы Лондонда нәшр едилән «Das Volk»[61] гәзетиндә Маркс һәм о заман либерал чилдинә кирән вә өзүнү мәзлум милләтләрин хиласкары кими гәләмә верән бонапартизм әлејһинә, һәм дә өзүнү битәрәф көстәриб буланыг суда балыг тумаға чалышан о заманкы Пруссија сијасәти әлејһинә мүбаризә апарырды. Ејни заманда чәнаб Карл Фогтун әлејһинә дә чыхмаг лазым кәлди; о Луи-Наполеондан мааш алыр вә шаһзадә Наполеонун

---

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 436—534. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 423—491. *Ред.*

*** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 9-чу чилд, сәһ. 357—425. *Ред.*

**** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 1—167. *Ред.*

(Плон-Плонун) тапшырығы илә Алманијанын битәрәф галмасы вә һәтта рәғбәт көстәрмәси үчүн тәшвигат апарырды. Фогтун ачыгдан-ачыға јалан вә алчаг бөһтанына Маркс «Чәнаб Фогт» китабы илә чаваб верди (Лондон, 1860-чы ил)* вә бу китабда Фогту, һабелә бонапартчы сахта демократлар күруһундан олан башга чәнаблары да ифша етди, һәм дахили, һәм дә харичи мә'лумата әсасән көстәрди ки, Фогт декабр империјасына сатылмышдыр. Дүз он илдән сонра бу сөзләр тәсдиг олунду: 1870-чи илдә Түилридә тапылан вә сентјабр һөкумәти[63] тәрәфиндән е'лан едилән бонапартчы сатгынлар сијаһысында мүвафиг һәрфин алтында белә јазылмышды: «Фогт — 1859-чу илин август ајында она... 40 000 франк верилмишдир».

Нәһајәт, 1867-чи илдә Һамбургда Марксын башлыча әсәри олан «Капитал. Сијаси игтисадын тәнгиди, биринчи чилд»** чыхды; бурада онун игтисади вә сосиалист бахышларынын әсаслары, һабелә мөвчуд чәмијјәт, капиталист истеһсал үсулу вә онун доғурдуғу нәтичәләр һаггында Марксын тәнгидинин әсаслары шәрһ едилир. Бөјүк бир дөвр тәшкил едән бу әсәрин икинчи нәшри 1872-чи илдә чыхды. Инди мүәллиф икинчи чилди бир дә нәзәрдән кечирмәклә мәшғулдур.

Бу заман Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә фәһлә һәрәкаты јенидән о гәдәр мөһкәмләнди ки, Маркс чохдан бәсләдији арзусуну һәјата кечирмәк үзәриндә дүшүнмәјә имкан тапды; бу арзу елә бир фәһлә бирлији јаратмагдан ибарәт иди ки, Авропа вә Американын ән габагчыл өлкәләрини әһатә етсин, сосиалист һәрәкатынын бејнәлхалг характерини, нечә дејәрләр, бүтүн варлығы илә һәм фәһләләрин өзләринә, һәм дә буржуазијаја вә һөкумәтләрә көстәрсин, бунунла да пролетариаты севиндириб мөһкәмләндирсин, онун дүшмәнләрини исә дәһшәтә салсын. Русијанын индичә јенидән әзмиш олдуғу Полшаја рәғбәт әламәти олараг 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Лондонда, Сент-Мартинс-һоллда чағырылан халг јығынчағы бу тәклифи ирәли сүрмәјә бир бәһанә олду вә һәмин тәклиф бөјүк бир руһ јүксәклији илә гәбул олунду. *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији* јарадылды; јығынчагда Мүвәггәти Баш Шура сечилди вә онун Лондонда олмасы гәрарлашдырылды; һәм дә истәр бу Баш Шуранын, истәрсә Һаага конгресинә[5] гәдәр олан бүтүн сонраки баш шураларын илһамчысы Маркс иди. Интернасионалын Баш Шурасы тәрәфиндән — 1864-чү ил Тә'сис

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 14-чү чилд, сәһ. 395—691. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд. *Ред.*

Манифестиндән башламыш 1871-чи илдә Франсада вәтәндаш мүһарибәси һаггындакы мүрачиәтә* гәдәр — бурахылан сәнәдләрин, демәк олар ки, һамысыны Маркс тәртиб етмишди. Марксын Интернасионалдакы фәалијјәтини тәсвир етмәк, Авропа фәһләләринин хатириндә һәлә дә јашамагда олан бу бирлијин өз тарихини јазмаг демәк оларды.

Парис Коммунасынын сүгуту Интернасионал үчүн дөзүлмәз бир вәзијјәт јаратды. Интернасионал Авропа тарихиндә елә бир заманда өн сыраја кечмишди ки, бу заман онун мүвәффәгијјәтлә әмәли фәалијјәт көстәрмәси үчүн һеч бир јердә һеч бир имкан јох иди. Ону једдинчи бөјүк бир дөвләт мөвгејинә галдырмыш олан һадисәләр, ејни заманда она өз дөјүш гүввәләрини сәфәрбәрлијә алыб ишә салмаг имканы вермирди, чүнки бу һалда фәһлә һәрәкаты јәгин мәғлуб олар вә он илләр боју јатырыларды. Бундан әлавә, мүхтәлиф тәрәфләрдән елә үнсүрләр ортаја чыхмышды ки, бунлар Интернасионалын әслиндә нә вәзијјәтдә олдуғуну баша дүшмүр вә ја буну нәзәрә алмырдылар вә Бирлијин сүр'әтлә артмыш олан шөһрәтиндән истифадә едиб шәхси шөһрәт вә ја шәхси нүфуз газанмаға чалышырдылар. Гәһрәманчасына бир гәрар гәбул етмәк лазым иди вә белә бир гәрары јенә дә мәһз Маркс гәбул едиб ону Һаага конгресиндә кечирди. Интернасионал тәнтәнәли бир гәрарла һәмин дүшүнчәсиз вә намуссуз үнсүрләрин мәркәзини тәшкил едән бакунистләрин фәалијјәти үчүн даһа һеч бир мәс'улијјәт дашымадығыны билдирди; сонра, үмуми бир иртича башландығына көрә вә Интернасионал чохлу гурбанлар вермәдән, бу гурбанлар нәтичәсиндә фәһлә һәрәкаты гана бојанмалы иди, гаршысына чыхан јүксәк вәзифәләри јеринә јетирә билмәјәчәјинә вә өз фәалијјәтини там шәкилдә давам етдирә билмәјәчәјинә көрә, бир мүддәт сәһнәдән чәкилиб, Баш Шуранын Америкаја көчүрүлмәсини гәрара алды. Һәм о заман, һәм дә сонралар дәфәләрлә писләнилмиш олан бу гәрарын нә гәдәр дүзкүн бир гәрар олдуғуну сонракы һадисәләр көстәрди. Бир тәрәфдән Интернасионалын адындан фајдасыз гијамлар дүзәлтмәк кими һәр чүр чәһдләрә сон гојулду, дикәр тәрәфдән дә, мүхтәлиф өлкәләрин сосиалист фәһлә партијалары арасында арасы кәсилмәјән сых әлагә сүбут етди ки, бүтүн өлкәләрин пролетариатында Интернасионалын ојатмыш олдуғу мәнафе бирлији вә һәмрә'јлик шүуру, рәсми шәклә салынмыш бир бејнәлмиләл бирлик олмадан да өзүнә јол ача биләр, чүнки белә бирлијин әлагәләри һазырки дөврдә бир манеәјә чеврилә биләрди.

Һаага конгресиндән сонра Маркс нәһајәт, өз нәзәри иши

---

* Бах: бу нәшр, 2-чи чилд, сәһ. 5—14 вә 215—273. *Ред.*

илә мәшғул олмаға јенә дә имкан вә вахт тапа билди вә үмид етмәк олар ки, о, аз бир müддәтдә «Капитал»ын икинчи чилдини чапа верә биләчәкдир.

Марксын адыны елм тарихинә салан бир чох мүһүм кәшфләриндән биз бурада јалныз икиси үзәриндә дајана биләрик.

Бунларын биринчиси, үмумдүнја тарихинин бүтүн анлашылмасында Марксын јаратдығы чеврилишдир. Тарихә олан бүтүн әввәлки бахышларын әсасы белә бир тәсәввүрдән ибарәт иди ки, бүтүн тарихи дәјишикликләрин сәбәбини нәтичә е'тибары илә, инсанларын дәјишилмәкдә олан идејаларында ахтармаг лазымдыр вә бүтүн тарихи дәјишикликләр ичәрисиндә ән мүһүм дәјишиклик, бүтүн тарихи мүәјјән едән дәјишиклик сијаси дәјишикликләрдир. Лакин инсанларда идејаларын һарадан әмәлә кәлмәси вә сијаси дәјишикликләрин һәрәкәтверичи сәбәбләринин нәдән ибарәт олмасы үзәриндә дүшүнмүрдүләр. Јалныз франсыз вә гисмән инкилис тарихчиләринин ән јени мәктәбиндә белә бир гәнаәт һасил олмушду ки, Авропа тарихинин, һеч олмазса орта әсрләрдән бәри, һәрәкәтверичи гүввәси, инкишаф етмәкдә олан буржуазијанын феодал задәканлара гаршы, ичтимаи вә сијаси һөкмранлыг уғрунда мүбаризәсиндән ибарәт олмушдур. Маркс исә сүбут етди ки, бәшәријјәтин бүтүн әввәлки тарихи синифләрин мүбаризәси тарихидир, сүбут етди ки, бүтүн мүхтәлиф вә мүрәккәб сијаси мүбаризә һәмишә, мәһз чәмијјәтин бу вә ја башга синифләринин ичтимаи вә сијаси һөкмранлығы үстүндә, көһнә синифләрин һөкмранлығы әлдә сахламасы, јүксәлмәкдә олан јени синифләрин һөкмранлыға наил олмасы үстүндә кедән бир мүбаризә олмушдур. Лакин бу синифләр нәјин нәтичәсиндә мејдана кәлиб јашајыр? Бу синифләр һәр дәфә мөвчуд олан елә мадди шәраит нәтичәсиндә, лап чисмән дујулан елә бир шәраит нәтичәсиндә мејдана кәлиб јашајыр ки, бу шәраитдә чәмијјәт һәр бир мүәјјән дөврдә зәрури јашајыш васитәләрини истеһсал вә мүбадилә едир. Орта әсрләрдә феодал һөкмранлығы мүстәгил хырда кәндли ичмалары тәсәррүфатына әсасланырды вә бу ичмалар өз истеһлакы үчүн лазым олан шејләрин, демәк олар, һамысыны өзләри истеһсал едирдиләр вә, демәк олар, мүбадилә нә олдуғуну билмирдиләр вә һәрбчи задәканлар онлары харичи дүшмәнләрдән мүдафиә едир, онларын милли вә ја һеч олмазса сијаси әлагәсини тә'мин едирди; шәһәрләр вә бунларла бирликдә, әлаһиддә сәнәт сәнајеси мејдана кәлдикдә вә әввәлчә өлкәнин дахилиндә, сонра да бејнәлхалг мигјасда тичарәт дөврријјәси әмәлә кәлдикдә исә шәһәр буржуазијасы инкишаф етди ки, бу да һәлә орта әсрләрдә задәканларла мүбаризәдә феодал системиндә имтијазлы бир силк мөвгеји газанды. Лакин Авропадан кәнарда олан

јени торпагларын кәшф едилмәси илә, XV әсрин орталарындан е'тибарән буржуазија тичарәт фәалијјәти үчүн даһа кениш саһә вә бунунла бәрабәр өз сәнајесини инкишаф етдирмәк үчүн јени стимул әлдә етди; ән мүһүм саһәләрдә сәнәт, артыг фабрик характери алмыш мануфактура тәрәфиндән, мануфактура исә, кечән әсрин ихтиралары сајәсиндә, хүсусән бухар машынынын ихтира едилмәси сајәсиндә мејдана кәлмиш ири сәнаје тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылды. Ири сәнаје дә өз нөвбәсиндә тичарәтә тә'сир көстәриб, керидә галмыш өлкәләрдә көһнә әл әмәјини сыхышдырыб арадан галдырды, даһа чох инкишаф етмиш өлкәләрдә исә јени мүасир рабитә васитәләри: пароходлар, дәмир јоллары, електрик телеграфы јаратды. Беләликлә, буржуазија өз әлиндә кетдикчә даһа чох ичтимаи сәрвәт вә ичтимаи гүввә топлајырды, һәрчәнд сијаси һакимијјәтдән һәлә узун заман мәһрум иди вә бу һакимијјәт задәканлар вә онлара архаланан крал һакимијјәти әлиндә галмагда иди. Лакин мүәјјән инкишаф пилләсиндә — Франсада бөјүк ингилаб заманындан бәри — буржуазија сијаси һакимијјәт дә әлдә етди вә беләликлә өз нөвбәсиндә пролетариата вә хырда кәндлиләрә гаршы һаким синиф олду. Бу нөгтеји-нәзәрдән, — әлбәттә, мүвафиг мәрһәләдә чәмијјәтин игтисади вәзијјәтинә лазымынча бәләд олдугда (бизим мүтәхәссис тарихчиләр исә буна әсла бәләд дејилләр), — бүтүн тарихи һадисәләр чох садә бир шәкилдә изаһ едилир, ејнилә дә һәр бир мүәјјән тарихи дөврүн тәсәввүр вә идејалары игтисади һәјат шәраити илә вә һәмин дөврүн бу шәраитдән асылы олан ичтимаи вә сијаси мүнасибәтләри илә олдугча садә бир шәкилдә изаһ едилир. Тарих илк дәфә өз һәгиги зәмини үзәринә гојулмуш олду; индијә гәдәр нәзәрә алынмамыш олан ашкар бир фактын — инсанлар һөкмранлыг уғрунда мүбаризә едә билмәздән әввәл, сијасәт, дин, фәлсәфә вә саирә илә мәшғул ола билмәздән әввәл биринчи нөвбәдә јемәли, ичмәлидирләр, мәнзилә малик олмалы вә кејинмәлидирләр, демәли, онлар *әмәклә* мәшғул олмалыдырлар, — бу ајдын фактын тарихи һүгугу, нәһајәт, тәсдиг едилди.

Тарихин бу јени анлашылмасы сосиалист дүнјакөрүшү үчүн сон дәрәчә мүһүм иди. Бу јени анлашылма сүбут етди ки, бүтүн тарих инди дә синифләрин антагонизми вә мүбаризәси јолу илә давам едир, һәмишә һаким вә табе синифләр, истисмар едән вә истисмар олунан синифләр мөвчуд олмуш, бәшәријјәтин чох бөјүк бир әксәријјәти һәмишә ағыр зәһмәтә гатлашыб, ачыначаглы һәјат сүрмәјә мәһкум олмушдур. Бәс нәјә көрә? Садәчә она көрә ки, бәшәријјәтин бүтүн кечмиш инкишаф пилләләриндә истеһсал о гәдәр аз инкишаф етмишди ки, тарихи инкишаф анчаг бу антагонист формада чәрәјан

едә биләрди, үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә тарихи тәрәгги чүзи бир имтијазлы азлығын фәалијјәти сәрәнчамына верилмишди, һалбуки чох бөјүк бир күтлә өзүнә чүзи јашајыш васитәләри әлдә етмәк вә бундан әлавә, имтијазлыларын сәрвәтини даим артырмаг үчүн ишләмәјә мәһкум едилмишди. Һәм дә тарихин бу анлашылмасы, јә'ни индијә гәдәр мөвчуд олан вә башга чүр изаһ етмәк истәнилдикдә јалныз инсанларын шәр ирадәси илә изаһ едилә билән синфи һөкмранлығы чох тәбии вә ағлабатан бир шәкилдә ајдынлашдыран бу анлашылма һабелә белә бир әгидәјә кәтириб чыхарыр ки, инсанларын һакимләрлә табеләрә, истисмар едәнләрлә истисмар олунанлара бөлүнмәсинин сон әсасы, индики заманда мәһсулдар гүввәләрин олдугча чох инкишаф етмәси нәтичәсиндә һеч олмаса ән габагчыл өлкәләрдә јох олуб кедир; һаким ири буржуазија артыг өз тарихи ролуну ојнамышдыр, о нәинки даһа чәмијјәтә рәһбәрлик етмәк игтидарында дејилдир, һәтта истеһсалын сонракы инкишафы јолунда бир әнкәл олмушдур; буну да бүтүн өлкәләрдәки тичарәт бөһранлары — хүсусән сон бөјүк ифлас[45] — вә сәнајенин сыхынтылы бир вәзијјәтдә олмасы сүбут едир; тарихи рәһбәрлик инди пролетариатын әлинә кечмишдир, елә бир синфин әлинә кечмишдир ки, о өзүнүн бүтүн ичтимаи вәзијјәти шәраитинә көрә, јалныз һәр чүр синфи һакимијјәти, һәр чүр гулдарлығы вә үмумијјәтлә һәр чүр истисмары арадан галдырмагла өзүнү азад едә биләр; ичтимаи мәһсулдар гүввәләр о гәдәр артмышдыр ки, буржуазија даһа онларын өһдәсиндән кәлә билмир вә јалныз о галыр ки, бирләшмиш пролетариат бу гүввәләрә саһиб олсун вә елә бир гурулуш јаратсын ки, бу гурулуш чәмијјәтин һәр бир үзвүнә ичтимаи сәрвәтин јалныз истеһсалында иштирак етмәк дејил, һабелә ичтимаи сәрвәтин бөлүшдүрүлмәсиндә вә идарә олунмасында иштирак етмәк имканы версин вә бүтүн истеһсалы планлы шәкилдә тәшкил етмәк јолу илә чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләрини вә бу гүввәләрин јаратдығы мәһсуллары о гәдәр артырсын ки, һәр бир шәхсин ағлабатан тәләбаты даим артан бир һәчмдә өдәнилсин.

Марксын икинчи мүһүм кәшфи ондан ибарәтдир ки, капиталла әмәк арасындакы мүнасибәтләри гәти сурәтдә ајдынлашдырмыш, башга сөзлә десәк, мүасир чәмијјәт дахилиндә, мөвчуд капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә капиталистин фәһләни нә јолла истисмар етдијини ашкара чыхармышдыр. Сијаси игтисад әмәјин һәр чүр сәрвәтин вә һәр чүр дәјәрин мәнбәји олдуғу мүддәасыны ирәли сүрдүјү вахтдан бәри лабүд олараг белә бир суал ортаја чыхмышды: бәс нечә ола билир ки, муздлу фәһлә өз әмәји илә һасил етдији дәјәрин һамысыны алмыр, бунун бир һиссәсини капиталистә вермәли

олур? Буржуа игтисадчылары да, сосиалистләр дә әбәс јерә бу суала елми чәһәтдән әсаслы бир чаваб вермәјә чалышдылар; мәсәләни, нәһајәт, Маркс һәлл етди. Мәсәләнин һәмин һәлли ашағыдакылардан ибарәтдир. Мүасир капиталист истеһсал үсулу ики ичтимаи синфин олмасыны тәләб едир: бунлардан бири истеһсал вә јашајыш васитәләринә малик олан капиталистләрдир, дикәри дә бунларын һәр икисиндән мәһрум олан вә сатмаг үчүн бирчә әмтәәси: өз иш гүввәси олан пролетарлардыр; һәм дә пролетарлар өз иш гүввәсини зәрури јашајыш васитәләри әлдә етмәк үчүн сатмаға мәчбурдурлар. Лакин әмтәәнин дәјәри һәмин әмтәәнин истеһсалында вә демәли, һабелә тәкрар истеһсалында әшјалашмыш ичтимаи зәрури әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур; демәли, орта бир адамын бир күнлүк, бир ајлыг, бир иллик иш гүввәсинин дәјәри, бу иш гүввәсини бир күн, бир ај, бир ил әрзиндә јашатмаг үчүн зәрури олан јашајыш васитәләри күтләсиндә әшјалашан әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур. Фәрз едәк ки, фәһләнин бир күнлүк јашајыш васитәләринин истеһсалы үчүн алты иш сааты тәләб олунур, јахуд — башга сөзлә десәк — бу васитәләрдә еһтива олан әмәк алты саатлыг әмәјә бәрабәрдир; белә олдугда бир күнлүк иш гүввәсинин дәјәри дә алты иш саатыны тәчәссүм етдирән пул мәбләғиндә ифадә олуначагдыр. Сонра фәрз едәк ки, фәһләјә иш верән капиталист она бу мәбләғи верир, јә'ни онун иш гүввәсинин там дәјәрини верир. Беләликлә, әкәр фәһлә капиталистә күндә алты саат ишләсәјди, капиталистин мәсрәфини бүтүнлүклә өдәјәрди, јә'ни алты саатлыг әмәјә алты саатлыг әмәк вермиш оларды. Әлбәттә, бу һалда капиталистә һеч бир шеј чатмазды; буна көрә дә капиталист иши тамамилә башга чүр тәсәввүр едир: о дејир ки, мән бу фәһләнин гүввәсини алты саатлыға дејил, бүтүн күнә алмышам; буна көрә дә капиталист фәһләни, вәзијјәтдән асылы олараг, 8, 10, 12, 14 саат вә даһа артыг ишләмәјә мәчбур едир, беләликлә, једдинчи, сәккизинчи вә сонракы саатларын мәһсулу, һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мәһсулундан ибарәт олур вә бирбаша капиталистин чибинә кедир. Беләликлә, капиталист үчүн ишләјән фәһлә капиталист тәрәфиндән јалныз һаггы өдәнилән әмәјинин дәјәрини тәкрар истеһсал етмәк дејил, бундан әлавә бир дә *изафи дәјәр* истеһсал едир вә бу да әввәлчә капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилир, сонра исә мүәјјән игтисади ганунлар үзүндән тамам-камал бүтүн капиталистләр синфи арасында бөлүнүр вә елә бир мәнбә тәшкил едир ки, торпаг рентасы, мәнфәәт, капитал јығымы, бир сөзлә десәк, ишләмәјән синифләрин истеһлак етдикләри вә ја јығдыглары бүтүн сәрвәт бу мәнбәдән әмәлә кәлир. Бунунла да сүбут едилмиш олду ки, гулдарларын вә

ја тәһкимли кәндлинин әмәјини истисмар едән феодалларын варланмасы кими, мүасир капиталистләрин варланмасы да һаггы өдәнилмәмиш өзкә әмәјини мәнимсәмәкдән ирәли кәлир вә бүтүн бу истисмар формаларынын бир-бириндән фәрги анчаг, һаггы өдәнилмәмиш бу әмәјин һансы үсулла мәнимсәнилмәсиндәдир. Беләликлә дә варлы синифләрин икиүзлүлүк едиб мүасир ичтимаи гурулушда күја һагг вә әдаләт һөкм сүрүр, күја һүгуг вә вәзифәләр бәрабәрдир, күја үмуми бир мәнафе аһәнкдарлығы вардыр дејә билмәси үчүн сон әсас да онларын әлләриндән алынды вә мүасир буржуа чәмијјәти дә әввәлки чәмијјәтләр гәдәр ифша едилди, һәм дә халгын бөјүк чохлуғунун даим әскилән чүзи бир азлыг тәрәфиндән истисмар едилмәси үчүн бу чәмијјәтин мөһтәшәм бир тә'сисат олмасы ифша едилди.

Мүасир елми сосиализм бу ики мүһүм әсас үзәриндә јүксәлир. Капиталист ичтимаи системинин тәдгиги саһәсиндәки бу вә бунлардан аз әһәмијјәтли олмајан дикәр елми кәшфләр «Капитал»ын икинчи чилдиндә даһа да инкишаф етдириләчәк вә ејни заманда, сијаси игтисадын, биринчи чилддә бәһс едилмәјән чәһәтләриндә дә әсаслы чеврилиш јарадылачагдыр. Арзу едирик ки, Маркс имкан тапыб тез бир заманда бу чилди чапа версин.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1877-чи ил ијунун орталарында јазылмышдыр

1878-чи илдә Брауншвејгдә чыхмыш «Volks-Kalender» алманахында чап едилмишдир

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 105—115.

Ҝ. МАРКС ВӘ Ф. ЕНКЕЛС

А. БЕБЕЛӘ, В. ЛИБКНЕХТӘ, В. БРАККЕЈӘ ВӘ БАШГАЛАРЫНА

ТӘ'МИМ МӘКТУБУНДАН[64]

III. СҮРИХ ҮЧЛҮЈҮНҮН МАНИФЕСТИ

Бу заман Һөхбергин «Jahrbuch»у[65] ҝәлди, бурада «Алманијада сосиалист һәрәкатынын кечмишинә даир хүласә» мәгаләси вардыр. Һөхбергин өзүнүн мәнә хәбәр вердијинә ҝөрә, бу мәгалә Сүрих комиссијасынын* мәһз үч үзвү тәрәфиндән јазылмышдыр вә буна ҝөрә дә һәмин ҹәнаблар тәрәфиндән әввәлки һәрәкатын әслинә мүтабиг тәнгидиндән, демәли, јени гәзетин[66] әслинә мүтабиг програмындан ибарәтдир, чүнки гәзетин хәтти һәмин адамлар тәрәфиндән мүәјјән едилир.

Лап башланғычдан исә биз охујуруг:

> «Лассал тәрәфиндән чох бөјүк сијаси әһәмијјәт верилән, онун тәкҹә фәһләләри дејил, һәмчинин бүтүн виҹданлы демократлары да гошулмаға чағырдығы, елмин мүстәгил нүмајәндәләринин вә *һәгиги инсанпәрвәрликдән руһлананларын һамысынын башчылыг етмәли олдуғу* һәрәкат И. Б. Швејтсерин рәһбәрлији алтында хырдаланараг, *сәнаје фәһләләринин өз мәнафеләри уғрунда биртәрәфли мүбаризәсинә* чеврилмишдир».

Мән бунун һәгигәтә ујғун олуб-олмамасы вә нә дәрәҹәдә ујғун олмасы мәсәләси илә мәшғул олмајаҹағам. Бурада Швејтсердә тутулан хүсуси ирад ондан ибарәтдир ки, Швејтсер бурада буржуа-демократик филантропик һәрәкаты һесаб едилән лассалчылығы сәнаје фәһләләринин өз мәнафеји уғрунда биртәрәфли мүбаризәси дәрәҹәсинә ендирмишдир**; һал-

---

* — Ҝ. Һөхбергин, Е. Бернштејнин вә Ҝ. А. Шраммын. *Ред.*

** Сонра әлјазмасында ашағыдакы мәтнин үстүндән гәләм чәкилмишдир: «Швејтсер алчаг, лакин ејни заманда чох истеʼдадлы бир адам иди. Онун хидмәти мәһз бунда иди ки, о, әввәлки дар лассалчылығы вә онун һәр шејә чарә сајдығы мәһдуд дөвләт јардымыны дағытмышдыр... О, ачкөзлүк нијјәти илә нә иш ҝөрмүш вә өз һекемонлуғуну сахламаға чалышараг,

буки, ишдә о, һәрәкаты сәнаје фәһләләринин буржуазијаја гаршы синфи мүбаризәси оларағ *дәринләшдирмишдир.* Сонра, ону, Швејтсери бунда мәзәммәт едирләр ки, о, «буржуа демократијасыны чәкиндирмишдир». Бәс мәкәр буржуа демократијасына сосиал-демократ партијасында јер вармы? Әкәр буржуа демократијасы «вичданлы адамлардан» ибарәтдирсә, партијанын тәркибинә дахил олмаг арзусу онда һеч ојана билмәз, јох әкәр о һәр һалда буна чан атырса, јалныз зијан вурмаг үчүн чан атыр.

Лассал партијасы, «*там биртәрәфли* сурәтдә *фәһлә партијасы* кими һәрәкәт етмәји үстүн тутурду». Буну јазан чәнаблар там биртәрәфли сурәтдә фәһлә партијасы кими һәрәкәт едән партијанын үзвләридир вә инди бу партијада рәсми вәзифәләр тутурлар. Бунлар әсла бир араја сығмајан шејләрдир. Әкәр онлар јаздыглары кими дүшүнүрләрсә, онда партијадан чыхмалыдырлар вә ја, һәр һалда, тутдуглары вәзифәләрдән имтина етмәлидирләр. Әкәр онлар буну етмирләрсә, бунунла да тәсдиг етмиш олурлар ки, өз рәсми мөвгеләриндән партијанын пролетар характеринә гаршы мүбаризә апармаг үчүн истифадә етмәк фикриндәдирләр. Беләликлә, партија онлары рәсми вәзифәләрдә сахламагла, өзү-өзүнә хәјанәт едир.

Беләликлә, һәмин чәнабларын фикринчә, сосиал-демократ партијасы биртәрәфли фәһлә партијасы *дејил,* әксинә, «һәгиги инсанпәрвәрликдән руһлананларын һамысынын» һәртәрәфли партијасы олмалыдыр. Буну сүбут етмәк үчүн о, һәр шејдән әввәл, кобуд пролетар еһтирасларындан әл чәкмәли, тәһсилли, инсанпәрәстлик әһвали-руһијјәсиндә олан буржуаларын рәһбәрлији алтында «јахшы зөвг әхз етмәли» вә «тәрбијәлилији мәнимсәмәлидир» (сәһ. 85). Белә олдугда бә'зи башчыларын

лассалчылығын һәр шеји сағалдан дөвләт јардымы үзәриндә нә гәдәр тә'кид етмишсә дә, — һәр һалда онун хидмәти бундан ибарәтдир ки, о, әввәлки дар лассалчылыға зәрбә ендирмиш, өз партијасынын игтисади көрүш даирәсини кенишләндирмиш вә бунунла да онун сонралар ваһид алман партијасына дахил олмасыны һазырламышды. Пролетариат илә буржуазија арасында синфи мүбаризә — һәр чүр ингилаби сосиализмин маһијјәтини тәшкил едир — бу,артыг Лассал тәрәфиндән дә тәблиғ едилирди. Әкәр бу мәсәләни Швејтсер даһа артыг бир гүввә илә гејд едирсә, о өз диктатурасы үчүн тәһлүкәли шәхсләр һаггында шүбһә доғурмаг үчүн бу вәзијјәтдән нечә бир усталыгла истифадә етмәсинә бахмајараг, һәр һалда бу, маһијјәтчә ирәлијә доғру бир аддым иди. Бу тамамилә доғрудур ки, о, лассалчылығы *сәнаје* фәһләләринин өз мәнафеләри уғрунда *биртәрәфли* мүбаризәсинә чевирмишди. Лакин о, лассалчылығы јалныз она көрә биртәрәфли етмишди ки, сијаси тамаһкарлыг сәбәбләри үзүндән кәнд фәһләләринин ади торпаг саһибләри әлејһинә мүбаризәси һаггында һеч шеј билмәк истәмирди. Лакин Швејтсери бунда дејил, онда мәзәммәт едирләр ки...». *Ред.*

«әдәбсиз һәрәкәтләринин» јерини әдәбли «буржуа һәрәкәтләри» тутар (куја бурада нәзәрдә тутуланларын заһирән әдәбсиз һәрәкәтләри онлары гынамаға имкан верән шејләр ичәрисиндә ән аз әһәмијјәтлиси дејилдир!). Онда тезликлә

«*тәһсилли* вә *варлы* синифләр ичәрисиндән *чохлу тәрәфдар*» мејдана чыхар. «Мәһз *онлары* өз тәрәфинә чәлб етмәк лазымдыр ки... тәшвигат *һисс олунан мүвәффәгијјәтләр* версин». Алман сосиализми «*күтләләри* чәлб етмәјә һәддиндән артыг әһәмијјәт вермишдир вә бу һалда чәмијјәтин јухары тәбәгәләри адлананлар арасында гызғын» (!) «тәблиғат апармаға е'тинасызлыг көстәрмишдир». Зира «партијанын ону рејхстагда тәмсил едә биләчәк адамлары һәлә дә чатышмыр». Лакин «елә адамлара мандат верилмәси арзу олунур вә һәтта зәруридир ки, лазыми проблемләри әсаслы сурәтдә өјрәнмәјә онларын вахты вә имканы олсун. Ади бир фәһләнин вә хырда сәнәткарын... бундан өтрү јалныз надир бир истисна шәклиндә кифајәт гәдәр асудә вахты олур».

Демәли, буржуалары сечин!

Бир сөзлә: фәһлә синфи өзү өз азадлығыны әлдә етмәк игтидарында дејилдир. Бундан өтрү о кәрәк «тәһсилли вә варлы» буржуаларын рәһбәрлијинә табе олсун, чүнки фәһләләрә хејир верә биләчәк шеји өјрәнмәјә јалныз онларын «вахты вә имканы вардыр». Икинчиси исә, буржуазијаја гаршы һеч бир шәкилдә мүбаризә апармаг лазым дејилдир, — ону гызғын тәблиғат васитәси илә *өз тәрәфинә чәлб етмәк* лазымдыр.

Лакин биз әкәр чәмијјәтин јухары тәбәгәләрини вә ја һеч олмазса онларын бизә гаршы хејирхаһ әһвали-руһијјәли үнсүрләрини чәлб етмәк истәјириксә, биз онлары гәтијјән горхутмамалыјыг. Буна көрә дә Сүрих үчлүјү хәјал едир ки, чох тәсәлливеричи бир кәшф етмишдир:

«Мәһз инди, сосиалистләр әлејһинә ганунун[23] тәзјиги алтында партија көстәрир ки, о, зоракы, ганлы ингилаб јолу илә кетмәк *фикриндә дејилдир*, әксинә, гәрара алмышдыр ки... ганун, јә'ни *ислаһат* јолу тутсун».

Беләликлә, әкәр 500—600 мин нәфәр сосиал-демократ сечичи (бүтүн сечичиләрин $^1/_{10}$—$^1/_8$ һиссәси), һәм дә бүтүн өлкәјә сәпәләнмиш олан бу сечичиләр чох ағыллы һәрәкәт едәрәк, башлары илә дивары вуруб учуртмурларса вә он нәфәрә гаршы бир нәфәрлә «ганлы ингилаб» етмәјә чалышмырларса бу о демәкдир ки, онлар харичи сијасәт саһәсиндә һәр һансы бир бөјүк һадисәдән истифадә етмәкдән, онун доғурдуғу гәфләтли ингилаби јүксәлишдән вә һәтта, бу зәмин үзәриндә мејдана кәлән тоггушмада халгын әлдә етдији *гәләбәнин* өзүндән дә истифадә етмәкдән һәмишәлик *әл чәкирләр!* Әкәр Берлин бир заман јенидән белә бир наданлыг көстәриб 18 март[67] һадисәсини төрәтсә, онда сосиал-демократлар, «баррикадалара чан атан һәр чүр төр-төкүнтү» (сәһ. 88) кими мүбаризәдә иштирак етмәк әвәзинә, «ганун јолуна кечмәли», үсјаны чиловламалы, баррикадалары арадан галдырмалы вә лазым

кәлдикдә, биртәрәфли, кобуд вә надан күтләјә гаршы шанлы гошунларла әл-әлә вериб чыхыш етмәли олачаглар. Әкәр чәнаб мүәллифләр буну демәк истәмәдикләрини иддиа етмәјә башласалар, бәс онда онлар нә демәк истәмишләр?

Лакин бу һәлә һарасыдыр.

«Партија мөвчуд гајдалары тәнгид едиб бунлары дәјишдирмәк һаггында тәклифләр верәркән нә гәдәр сакит, објектив, тәмкинли һәрәкәт етсә, инди» (сосиалистләр әлејһинә ганун тәтбиг едиләркән) «баш тутмуш олан шаһмат кедишини, шүурлу иртичанын буржуазијаны гырмызы кабусла горхутмуш олдуғу шаһмат кедишини тәкрар етмәк бир о гәдәр аз мүмкүн олар» (сәһ. 88).

Буржуазијаны һәтта горху әсәр-әламәтиндән дә хилас етмәк үчүн, она ајдын вә ашкар сурәтдә сүбут етмәк лазымдыр ки, гырмызы кабус әслиндә кабусдан артыг бир шеј дејилдир, һәгигәтдә мөвчуд дејилдир. Лакин гырмызы кабусун сирри буржуазија илә пролетариат арасында лабүд олан өлүм-дирим мүбаризәси гаршысында буржуазијанын горхуја дүшмәсиндә, мүасир синфи мүбаризәнин лабүд сурәтдә гәти нөгтәјә чатмасы гаршысында горхуја дүшмәсиндә дејилсә, бәс нәдәдир? Синфи мүбаризәни мәһв едәк — онда буржуазија вә «бүтүн мүстәгил адамлар» «пролетарларла бирликдә һәрәкәт етмәкдән горхмазлар»! Лакин мәһз пролетарлар ахмаг вәзијјәтиндә галарлар.

Демәли, гој партија өз башыашағы вә мүлајим һәрәкәти илә сүбут етсин ки, сосиалистләр әлејһинә ганунун тәтбиг едилмәсинә бир бәһанә олан «мә'насыз һәрәкәтләриндән вә гарышыглыг салмагдан» һәмишәлик әл чәкмишдир. Әкәр партија бу ганун чәрчивәсиндән кәнара чыхмамағы көнүллү сурәтдә вә'д етсә, онда Бисмарк вә буржуазија, әлбәттә, о гәдәр лүтфкар оларлар ки, о заман лүзумсуз олачаг бу гануну ләғв едәрләр!

«Гој бизи лазымынча баша дүшсүнләр», биз истәмирик ки, «партијамыздан вә програмымыздан имтина едәк, лакин биз бу фикирдәјик ки, әкәр бүтүн гүввәмизи, бүтүн сә'јимизи, даһа узаг вәзифәләрин һәјата кечирилмәси барәдә дүшүнмәјә башламаздан әввәл, мүәјјән вә тамамилә мүјәссәр, нечә олурса олсун јеринә јетирилмәли олан, мәгсәдләрә чатмаға сәрф етсәк, узун илләр боју кифајәт гәдәр ишимиз олар».

«Инди... чох ирәлиләрә кедән тәләбләрин һүркүтдүјү» буржуалар, хырда буржуалар вә фәһләләр о заман күтлә-күтлә бизә гошулмаға башлајарлар.

Програмдан *имтина етмәк* лазым дејилдир; анчаг онун һәјата кечирилмәси... гејри-мүәјјән бир вахта *тә'хирә салынмалыдыр*. Ону гәбул едирләр, лакин әслиндә өзләри үчүн дејил, өз өмүрләри боју она әмәл етмәк үчүн дејил, јалныз она көрә гәбул едирләр ки, ону өз өвладларына вә нәвәләринә

вәсиjjәт етсинләр. Һәләлик исә «бүтүн гүввә вә бүтүн сә'j» һәр чүр бош шеjләрә вә капитализм гурулушуну ачизчәсинә көзәмәjә сәрф едилир ки, куjа һәр һалда бир иш көрүлдүjү зәнн едилсин вә еjни заманда буржуазиjа горхудулмасын. Мәкәр «коммунист» Микелин һәрәкәти бундан гат-гат jахшы деjилдирми, о гәти әминдир ки, бир нечә jүз илдән сонра капитализм чәмиjjәти лабүддән ифлас олачагдыр. Буна әсасән дә сә'jлә еһтикар едәрәк 1873-чү илин ифласына бачардыгча көмәк көстәрир вә беләликлә дә мөвчуд гурулушун дағылмасыны һазырламаг үчүн *һәгигәтән* бир иш көрүр.

Нәзакәтин башга бир позулмасы һалы «грүндерләр үзәринә һәдсиз һүчумлар» иди, онлар да «анчаг өз заманәләринин өвладлары» имиш; буна көрә дә «jахшы оларды ки... Штрусбергин вә она бәнзәр шәхсләрин үнванына сөjүш jағдырылмасын». Тәәссүф ки, бүтүн адамлар анчаг «өз заманәләринин өвладларыдыр» вә әкәр бу гәнаәтбәхш бир әсасдырса, онда һәр кимин олурса олсун үзәринә едилән һүчумлар даjандырылмалыдыр вә биз һәр чүр мүбаһисәдән, һәр чүр мүбаризәдән имтина етмәлиjик; өз әлеjһдарларымызын тәпикләринә сакитчә дөзмәлиjик, чүнки биз агилләрик, билирик ки, бу әлеjһдарлар анчаг «өз заманәләринин өвладларыдыр» вә етдикләри һәрәкәтдән башга чүр һәрәкәт едә билмәзләр. Онлардан алдығымыз тәпикләрин əвәзини артыгламасы илә гаjтармаг әвәзинә бу jазыглара, әксинә, бизим үрәjимиз jанмалыдыр.

Еjнилә дә Коммуна леһинә бизим чыхышымызын белә бир пис нәтичәси олду ки,

> «бир чох хеjирхаһларымызы биздән узаглашдырды вә үмумиjjәтлә *буржуазиjанын* бизә *нифрәтини* артырды». Вә сонра, партиjа «октjабр ганунунун[68] тәтбиг едилмәсиндә о гәдәр дә тәгсирсиз деjилдир, чүнки партиjа һеч дә лазым олмаjан бир шәкилдә *буржуазиjанын нифрәтини* гызышдырырды».

Үч Сүрих сензорунун програмы бах беләдир. Бу програм анлашылмазлыглар үчүн, хүсусилә бу чүр нитгләрә һәлә 1848-чи илдән чох көзәл бәләд олан биздән өтрү, һеч бир jер гоjмур. Гаршымызда хырда буржуазиjанын нүмаjәндәләри дururлар, онлар там ваһимә ичиндә деjирләр ки, чәмиjjәтдә өз ингилаби вәзиjjәтинин тәһрик етдиjи пролетариат «чох узаглара кедә» биләр. Гәти сиjаси мүхалифәт әвәзинә — үмуми васитәчилик; һөкумәтә вә буржуазиjаjа гаршы мүбаризә әвәзинә — онлары дилә тутмаг вә өз тәрәфинә чәлб етмәк чәһди, jухарыдан олан тә'гибләрә гызғын мүгавимәт көстәрмәк әвәзинә — сакит бир итаәткарлыг вә чәзанын һаглы олмасыны е'тираф етмәк. Тарихән зәрури олан бүтүн мүнагишә-

ләр анлашылмазлыг кими гәләмә верилир вә һәр бир мүбаһисәјә белә бир бәјаннамә илә сон гојулур ки, әслиндә арамызда һеч бир ихтилаф јохдур. 1848-чи илдә буржуа демократлары кими чыхыш едән адамлар инди ејни бир мүвәффәгијјәтлә өзләрини сосиал-демократ адландыра биләрләр: биринчиләр үчүн демократик республика, ахырынчылар үчүн дә капитализм гурулушунун деврилмәси узаг кәләчәјин иши олуб зәманәмизин сијаси практикасы үчүн гәтијјән һеч бир әһәмијјәтә малик дејилдир; буна көрә дә истәнилән гәдәр васитәчилик етмәк, сазишчиликлә вә инсанпәрәстликлә мәшғул олмаг олар. Пролетариатла буржуазија арасында синфи мүбаризә мәсәләси дә тамамилә беләдир. Қағыз үзәриндә бу мүбаризәни гәбул едирләр, чүнки ону инкар етмәк артыг садәчә мүмкүн дејилдир, ишдә исә ону пәрдәләјир, өрт-басдыр едир, зәифләдирләр. Сосиал-демократ партијасы фәһлә синфинин партијасы *олмамалыдыр*, өзүнә гаршы буржуазијада нифрәт вә ја үмумијјәтлә һеч кәсдә нифрәт доғурмамалыдыр, бу партија, һәр шејдән әввәл, буржуазија ичәрисиндә гызғын тәблиғат апармалыдыр; чох ирәлиләрә кедән, буржуазијаны һүркүдән вә һәр һалда бизим нәсил үчүн әлдә едилмәси мүмкүн олмајан мәгсәдләри биринчи сыраја гојмаг әвәзинә јахшысы будур ки, гој бу партија бүтүн гүввәләрини вә бүтүн сә'јини көһнә ичтимаи гурулушу мөһкәмләдәчәк вә бунунла да бәлкә сон фәлакәти, һиссә-һиссә, тәдричән баш верән вә мүмкүн гәдәр динч бир чылызлашма просесинә чевирә биләчәк хырда буржуа јамаг-ислаһатынын һәјата кечирилмәсинә сәрф етсин. Онлар мәһз һәмин адамлардыр ки, өзләрини ишлә бәрк мәшғул оланлар кими көстәрәрәк, нәинки һеч бир иш көрмүрләр, һәтта бошбоғазлыгдан башга үмумијјәтлә бир иш көрүлмәсинә дә мане олмаға чалышырлар; онлар 1848 вә 1849-чу илләрдә һәр һансы бир фәалијјәт гаршысында өз горхулары үзүндән һәрәкаты һәр аддымда ләнкидән вә, нәһајәт, ону мәғлубијјәтә кәтириб чыхармыш олан адамлардыр, онлар иртичаны һеч заман көрмүрләр вә чох һејрәт едирләр ки, нә мүгавимәт көстәрмәк, нә дә гачмаг мүмкүн олмајан чыхылмаз бир вәзијјәтә дүшмүшләр. Онлар мәһз һәмин адамлардыр ки, тарихи өзләринин мешшан көрүш даирәси чәрчивәсинә салмаг истәјирләр, лакин тарих һеч бир заман онларла һесаблашмыр вә өз јолу илә кедир.

Онларын сосиалист әгидәләринә кәлдикдә, бу әгидәләр «Қоммунист Партијасынын Манифести»ндә, «алман сосиализми вә ја «һәгиги» сосиализм» бөлмәсиндә артыг кифајәт гәдәр тәнгид едилмишдир*. Синфи мүбаризәнин хоша кәлмәјән вә

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 135—138. *Ред.*

«кобуд» бир шеј кими рәдд едилдији јердә сосиализмин әсасы олараг анчаг «һәгиги инсанпәрвәрлик» вә «әдаләт» һаггында бош ибарәләр галыр.

Инкишафын өз кедиши белә бир лабүд һадисәјә сәбәб олур ки, индијәдәк һөкмран олан синиф ичәрисиндән ајры-ајры шәхсләр мүбаризә едән пролетариата гошулур вә она мaариф үнсүрләри верир. Биз бу барәдә өз фикримизи «Манифест»дә ајдын демишик. Лакин бурада ики чәһәти нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Әввәлән, пролетар һәрәкатына һәгиги фајда вермәк үчүн бу шәхсләр өзләри илә һәгиги маариф үнсүрләри кәтирмәлидирләр, буну исә һәрәката гошулмуш олан алман буржуаларынын чоху һаггында демәк олмаз; нә «Zukunft», нә дә «Neue Gesellschaft»[69] һеч елә бир шеј вермәмишдир ки, һәрәкаты бирчә аддым да ирәлиләтсин. Орада маарифә көмәк едән һеч бир һәгиги факт материалы вә ја нәзәри материал јохдур. Бунун әвәзинә сәтһи сурәтдә мәнимсәнилән сосиалист идејаларыны һәмин чәнабларын университетдән вә ја даһа башга бир јердән алмыш олдуглары ән мүхтәлиф нәзәри бахышларла ујғунлашдырмаг чәһдләри едилир; бүтүн бу бахышлар — бир-бириндән даһа долашыгдыр, бу да алман фәлсәфәси галыгларынын инди позулмаға дүчар олдуғу бир просеслә изаһ олунур. Һәр кәс биринчи нөвбәдә јени елми өзү даһа дәриндән өјрәнмәк әвәзинә, бу елми өзүнүн кәнардан кәтирдији көрүшләрә бу вә ја башга јолла ујғунлашдырмаға чалышмышдыр, тәләсик сурәтдә өз хүсуси гејри-рәсми ујдурмуш вә бу елми башгаларына өјрәтмәк иддиасыны дәрһал ирәли сүрмүшдүр. Буна көрә дә һәмин чәнабларын нечә башы вардырса, демәк олар, бир о гәдәр дә нөгтеји-нәзәри вардыр. Һеч олмазса мүәјјән бир мәсәләни ајдынлашдырмаг әвәзинә онлар мисилсиз бир долашыглыг јаратмышлар, хошбәхтликдән, демәк олар, јалныз өз ичәриләриндә јаратмышлар. Өзләринин өјрәнмәмиш олдугларыны башгаларына өјрәтмәји әсас принсип тутан бу чүр маарифчиләр олмадан, партија чох көзәл кечинә биләр.

Икинчиси. Әкәр пролетар һәрәкатына башга синифләрин нүмајәндәләри гошулурларса, онда һәр шејдән әввәл онлардан тәләб олунур ки, өзләри илә бирликдә буржуа, хырда буржуа хурафаты вә бу кими башга хурафат галыгларыны кәтирмәсинләр, гәти сурәтдә пролетар дүнјакөрүшүнү мәнимсәсинләр. Лакин, сүбут едилдији кими, һәмин чәнабларын башлары мәһз буржуа вә хырда буржуа тәсәввүрләри илә ағзыначан долудур. Алманија кими бир хырда буржуа өлкәсиндә бу тәсәввүрләрә шүбһәсиз һагг газандырыла биләр, лакин анчаг сосиал-демократ фәһлә партијасы *сыраларындан*

кәнарда һагг газандырыла биләр. Әкәр бу ҹәнаблар хырда буржуа сосиал-демократ партијасы јаратсалар, онларын буна тамамилә һаггы вардыр. Онда биз онларла данышыға кирә биләрик, мүәјјән шәраитдә блок дүзәлдә биләрик вә и. а. Лакин фәһлә партијасында онлар јабанчы үнсүрдүрләр. Әкәр һәләлик онлара дөзмәк үчүн әсас вардырса, биз онлара *анҹаг* дөзмәлијик, партија рәһбәрлијинә тә'сир көстәрмәләринә јол верилмәмәли вә баша дүшмәлијик ки, онларла әлагәнин кәсилмәси анҹаг вахт мәсәләсидир. Һәм дә бу вахт, көрүнүр, кәлиб чатмышдыр. Партијанын өз сыраларында бу мәгалә мүәллифләринә бундан сонра нечә дөзә биләҹәји бизим үчүн тамамилә анлашылмаздыр. Әкәр бу ҹүр адамларын әлинә бу вә ја башга дәрәҹәдә һәтта партија рәһбәрлији кечирсә, демәли, партијанын садәҹә олараг әл-голу бағланмышдыр вә онда даһа пролетар әзми јохдур.

Бизә кәлдикдә, бизим гаршымызда бүтүн кечмишимизә мүвафиг олараг, анҹаг бир јол дурур. Биз аз гала 40 ил әрзиндә тарихин билаваситә һәрәкәтвериҹи гүввәси олмаг е'тибары илә синфи мүбаризәни, хүсусилә дә мүасир сосиал чеврилишин гүдрәтли амили олмаг е'тибары илә буржуазија илә пролетариат арасындакы синфи мүбаризәни биринчи плана ирәли сүрмүшүк; буна көрә дә биз һәмин синфи мүбаризәни һәрәкатдан силиб атмаға чалышан адамларла гәтијјән бирликдә фәалијјәт көстәрә билмәрик. Интернасионал тә'сис едиләркән биз мүбариз шүарымызы ајдын билдирмишдик: фәһлә синфинин азад едилмәси фәһлә синфинин өз иши олмалыдыр*. Демәли, биз фәһләләрин өзләрини азад етмәк үчүн чох тәһсилсиз олдугларыны вә инсанпәрәст ири вә хырда буржуалар тәрәфиндән јухарыдан азад едилмәси лазым кәлдијини ачыг сөјләјән адамларла бирликдә фәалијјәт көстәрә билмәрик. Әкәр јени партија органы һәмин ҹәнабларын бахышларына ујғун олан бир истигамәт көтүрсә, әкәр бу орган пролетар органы дејил, буржуа органы олса, онда бизә, тәәссүф ки, буна гаршы ачыг чыхыш етмәкдән вә хариҹдә Алманија партијасыны тәмсил етмәклә индијәдәк сизә көстәрдијимиз һәмрә'јлијә сон гојмагдан башга бир шеј галмајаҹагдыр. Лакин үмид етмәк лазымдыр ки, иш *бу дәрәҹәјә* чатмајаҹагдыр...

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1879-ҹу ил сентјабрын 17—18-дә јазылмышдыр
Илк дәфә журналында «Die Kommunistische Internationale» чап едилмишдир, XII. Jahrg, Heft 23, 15 ијун 1931.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-ҹи нәшри, 19-ҹу ҹилд, сәһ. 168—175.

---

* *К. Маркс.* «Бирлијин мүвәггәти Низамнамәси» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-ҹи нәшри, 16-ҹы ҹилд, сәһ. 12). *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

СОСИАЛИЗМИН УТОПИЈАДАН ЕЛМӘ ДОҒРУ ИНКИШАФЫ[70]

1892-ЧИ ИЛ ИНКИЛИСЧӘ НӘШРИНӘ КИРИШ

Тәклиф олунан бу китабча әввәлчә даһа кениш әсәрин бир һиссәси иди. Берлин университетинин *приват-досенти* д-р Е. Дүринг тәгрибән 1875-чи илдә сосиализмә иман кәтирдијини бирдән-бирә вә бөјүк бир сәс-күјлә е'лан етди вә алман чамаатына, јалныз мүфәссәл ишләниб һазырланмыш сосиализм нәзәријјәси дејил, һабелә чәмијјәти јенидән гурмағын биткин бир әмәли планыны да тәгдим етди. Өзлүјүндә ајдындыр ки, о өз сәләфләринин үзәринә һүчум етди: о, һамыдан артыг Марксын үстүнә дүшүб бүтүн ачығыны ондан чыхды.

Бу һадисә елә бир вахтда баш вермишди ки, бу заман Алманијада сосиалист партијасынын ики һиссәси — ејзенахлыларла лассалчылар[3] — лап јеничә бирләшмишди, беләликлә дә партија нәинки сајча сон дәрәчә артмышды, һабелә вар гүввәсини үмуми дүшмәнлә мүбаризәјә вермәк имканы да әлдә етмишди, бу исә даһа мүһүм иди. Алманијада сосиалист партијасы сүр'әтлә гүввәтләнмәкдә иди. Лакин онун гүввәтләнмәси үчүн, һәр шејдән әввәл, јеничә әлдә едилмиш бирлији тәһлүкәјә салмамаг лазым иди. Һалбуки д-р Дүринг ачыгдан-ачыға өз әтрафында бир секта јаратмаға башламышды ки, бу да кәләчәк әлаһиддә партијанын өзәји иди. Буна көрә дә биз мејдан охујана чаваб вермәк вә истәр-истәмәз дөјүшә кирмәк мәчбуријјәтиндә галдыг.

Лакин бу иш чох чәтин олмаса да, шүбһәсиз мәшәггәтли бир иш иди. Јахшыча мә'лумдур ки, биз алманлара сон дәрәчә ағыр бир Gründlichkeit хасдыр, буну нечә истәсәниз адландырын — истәсәниз әсаслы бир сурәтдә дәриндән дүшүнмәк, истәсәниз дәриндән дүшүнүб әсасландырмаг адланды-

рын. Бизләрдән бири јени доктрина һесаб етдији бир шеји шәрһ етмәјә башладыгда, буну ән әввәл һәр шеји әһатә едән бир систем һалына салмағы вачиб билир. О, сүбут етмәлидир ки, һәм мәнтигин башлыча принсипләри, һәм дә дүнјанын әсас ганунлары әзәлдән бәри, нәһајәт, мәһз бу јени кәшф олунан вә һәр шеји тамамлајан нәзәријјәнин анчаг мејдана кәлмәси үчүн мөвчуд имиш. Бу чәһәтдән дә д-р Дүринг тамамилә милли бичимдә олан бир адамдыр. Мәним гаршымда нә аз, нә дә чох, там бир «Фәлсәфә системи» — руһ, әхлаг, тәбиәт вә тарих фәлсәфәси системи, там бир «Сијаси игтисад вә сосиализм системи» вә, нәһајәт, «Сијаси игтисадын тәнгиди тарихи», өзү дә чап вәрәгинин сәккиздә бир һиссәси һәчминдә, һәм вәзн, һәм дә мәзмун е'тибары илә ағыр олан үч галын чилд, өзүндән әввәлки философлара гаршы вә үмумијјәтлә игтисадчылара, хүсусилә дә Маркса гаршы сәфәрбәрлијә алынмыш дәлилләрдән ибарәт үч орду корпусу дурмушду, — бу һәгигәтән «елмдә» там бир «чеврилиш» јаратмаг тәшәббүсүдүр. Мән: заман вә мәкан анлајышындан башламыш биметаллизмә[71] гәдәр; материја вә һәрәкәтин әбәдилијиндән башламыш мә'нәви идејаларын өтәри тәбиәтинә гәдәр; Дарвинин тәбии сечмә ганунундан башламыш кәләчәк чәмијјәтдә кәнчләрин тәрбијәсинә гәдәр бүтүн һәр чүр мөвзулардан бәһс етмәли олдум. Һәр һалда, әлејһдарымын һәр шеји әһатә едән системи, онунла мүбаһисәдә бүтүн бу мүхтәлиф шејләр һаггында Марксын бахышларыны вә өз бахышларымы шәрһ етмәјимә, һәм дә бүтүн әввәлкиләрдән даһа рабитәли шәкилдә шәрһ етмәјимә имкан верирди. Башлыча олараг мәһз буна көрә мән, бүтүн башга чәһәтләрдән сәмәрәсиз олан һәмин вәзифәни өһдәмә көтүрмәјә мәчбур олдум.

Мәним чавабым әввәлчә бир сыра мәгалә шәклиндә Сосиалист партијасынын Лејпсигдә чыхан мәркәзи органы «Vorwärts»[39] гәзетиндә, сонра да «Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft» («Ч-б Јевкени Дүрингин елмдә јаратдығы чеврилиш»)* адлы китаб шәклиндә чыхды ки, бунун да икинчи нәшри 1886-чы илдә Сүрихдә чап олунду.

Инди Франса депутатлар палатасында Лиллдән депутат олан достум Пол Лафаргын хаһишинә көрә бу китабын үч фәслиндән бир китабча тәртиб етдим, о исә буну тәрчүмә едиб 1880-чи илдә *«Утопик сосиализм вә елми сосиализм»* ады илә нәшр етди. Бу китабчанын франсызча мәтни онун полјакча вә испанча нәшри үчүн әсас көтүрүлдү. 1883-чү илдә алман достларымыз бу китабчаны, әввәлчә јазылмыш олдуғу дилдә нәшр

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 1—338. *Ред.*

етдиләр. Сонра һәмин алманча мәтниндән италјанчаја, русчаја, данимаркчаја, һолландчаја вә румынчаја тәрчүмә едилмишди. Беләликлә, инкилисчә олан бу нәшр дә дахил олмагла һәмин китабча он дилдә чап едилиб јајылмышдыр. Зәннимчә, һеч бир сосиалист әсәри, һәтта илк дәфә 1848-чи илдә нәшр олунмуш «Коммунист манифести»* әсәримиз вә Марксын «Капитал»ы** бу гәдәр тәрчүмә едилмәмишдир. Алманијада китабча тәхминән 20 000 нүсхә үмуми тиражла дөрд дәфә нәшр олунмушдур.

Әлавә һиссә олан «Марка»нын*** јазылмасындан мәгсәд алман Сосиалист партијасы арасында Алманијада торпаг мүлкијјәтинин мејдана кәлмәси вә инкишафы тарихи һаггында бә'зи ибтидаи мә'луматы јајмаг иди. О заман бу, хүсусән она көрә лазым иди ки, партија тәрәфиндән шәһәр фәһләләринин бирләшдирилмәси иши доғру јолла артыг баша чатдырылмагда иди вә буна көрә дә, партијанын гаршысында, кәнд тәсәррүфаты фәһләләри илә вә кәндлиләрлә мәшғул олмаг вәзифәси дурурду. Бу әлавә тәрчүмә едилмиш һәмин нәшрә белә бир мүлаһизәјә көрә дахил едилмишди ки, бүтүн керман гәбиләләри үчүн үмуми олан ибтидаи торпаг саһиблији формалары вә бунларын дағылмасы тарихи Инкилтәрәдә Алманијадакындан даһа аз мә'лумдур. Мән, Максим Ковалевскинин бу јахынларда ирәли сүрдүјү фәрзијјәјә тохунмајыб, мәтни әввәлки шәклиндә сахладым; бу фәрзијјәјә көрә, әкин вә чәмән јерләри марка үзвләри арасында бөлүнмәздән әввәл бир нечә нәсил боју бөјүк патриархал аилә ичмасы һәмин торпаглары бирликдә бечәрмишдир (инди дә мөвчуд олан чәнуби славјан задругасы буна мисал ола биләр); сонралар исә ичма бөјүјүб тәсәррүфаты бирликдә идарә етмәјә имкан вермәјәчәк дәрәчәјә чатдыгда, ичма торпаглары бөлүшдүрүлдү[72]. Еһтимал ки, Ковалевски тамамилә һаглыдыр, лакин бу мәсәлә һәлә sub judice****-дәдир.

Бу әсәрдә ишләдилән игтисади терминләр јени олдуғуна көрә Марксын «Капитал»ынын инкилисчә нәшриндәки терминолокијаја ујғундур. Биз «әмтәә истеһсалы» дедикдә, игтисади инкишафын елә бир фазасыны нәзәрдә тутуруг ки, бу заман шејләр јалныз истеһсалчыларын еһтијачларыны өдәмәк үчүн дејил, һабелә мүбадилә мәгсәди илә дә истеһсал олунур, јә'ни истеһлак дәјәрләри кими дејил, *әмтәә кими* истеһсал

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 99—143. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд. *Ред.*

*** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 327—345. *Ред.*

**** — мүзакирә мәрһәләсиндәдир. *Ред.*

олунур. Бу фаза, мүбадилә үчүн истеһсала башландығы вахтдан бизим заманәмизә гәдәр давам едир; бу фаза јалныз капиталист истеһсалы заманы тамамилә инкишаф етмиш олур, јә'ни елә бир шәраитдә тамамилә инкишаф етмиш олур ки, бурада истеһсал васитәләринин саһиби олан капиталист, фәһләләри, јә'ни өз иш гүввәсиндән башга һәр чүр истеһсал васитәләриндән мәһрум едилмиш олан адамлары әмәк һаггы илә ишә көтүрүр вә мәһсулларын истеһсалына чәкилән хәрчләрлә онларын сатыш гијмәти арасындакы тәфавүтү өз чибинә гојур. Биз, орта әсрләрдән башлајараг, сәнаје истеһсалы тарихини үч дөврә бөлүрүк: 1) сәнәткарлыг дөврү; бурада хырда усталар-сәнәткарлар вә онларын аз мигдар көмәкчиси вә шакирди олур, һәм дә һәр бир ишчи шеји бүтөвлүкдә истеһсал едир; 2) мануфактура дөврү; бурада ири бир мүәссисәјә топланылмыш даһа чох фәһлә шеји бүтөвлүклә әмәк бөлкүсү әсасында истеһсал едир, јә'ни һәр бир фәһлә ишин јалныз мүәјјән бир һиссәсини көрүр, буна көрә дә мәһсул јалныз, ардычыл сурәтдә онларын һамысынын әлиндән кечдикдән сонра һазыр олур; 3) мүасир сәнаје дөврү; бурада мәһсулу мүәјјән бир гүввәнин һәрәкәтә кәтирдији машын истеһсал едир, фәһләнин ролу исә јалныз механизмләрин ишинә нәзәр јетирмәкдән вә бунлары тәнзим етмәкдән ибарәт олур*.

Мән чох көзәл билирәм ки, бу әсәрин мәзмуну Британија охучуларынын хејли һиссәси тәрәфиндән мәнфи гаршыланачагдыр. Лакин биз гитә сакинләри Британија «респектабеллији»** хурафаты илә азачыг да олса һесаблашсајдыг, онда вәзијјәт индикиндән даһа пис оларды. Бу китаб бизим «тарихи материализм» адландырдығымыз нәзәријјәни мүдафиә етмәк үчүн јазылмышдыр, «материализм» сөзү исә Британија охучуларынын чох бөјүк әксәријјәтинин гулағына јабанчы кәлир. «Агностисизмә» һәлә бәлкә бир тәһәр јол верилә биләр, лакин материализм гәтијјән јолверилмәз бир шејдир.

Буна бахмајараг XVII әсрдән е'тибарән бүтүн мүасир материализмин илк вәтәни мәһз Инкилтәрәдир.

«Материализм Бөјүк Британијанын доғма оғлудур. Һәлә Бөјүк Британија схоластики Дунс Скот өзүндән сорушурду: материја дүшүнмәјә габил дејилдирми?

Белә бир мө'чүзәни мүмкүн етмәк үчүн о һәр шејә гадир аллаһы көмәјә чағырырды, јә'ни теолокијанын өзүнү мәчбур едирди ки, материализм тәблиғ етсин. Бундан әлавә, о номи-

---

* «Die Neue Zeit» журналында дәрч олунан алманча мәтниндә киришин әввәли «тәнзим етмәкдән ибарәт олур» сөзләринәдәк атылмышдыр. *Ред.*

** Алманча мәтндә «респектабеллији» сөзүндән сонра «јә'ни Британија филистерлији» сөзләри әлавә едилмишдир. *Ред.*

налист[73] иди. Номинализм инкилис материалистләриндә башлыча үнсүрләрдән бири иди вә үмумиjjәтлә материализмин илк ифадәсидир.

Инкилис материализминин әсл баниси Бекондур. Онун нәзәриндә тәбиәтшүнаслыг һәгиги елмдир, һисси тәчрүбәjә әсасланан физика исә тәбиәтшүнаслығын ән мүһүм бир һиссәсидир. О, һомеомериjалардан[74] бәһс едән Анаксагору вә атомлардан бәһс едән Демокрити чох заман бир нүфуз кими мисал кәтирир. Онун тә'лиминә көрә, һиссләр jанылмыр вә һәр бир билиjин мәнбәjидир. Елм тәчрүбәви елмдир вә расионал методу һисси мә'лумата тәтбиг етмәкдән ибарәтдир. Индуксиjа, тәһлил, мүгаjисә, мүшаһидә, тәчрүбә расионал методун башлыча шәртләридир. Материjанын фитри хассәләриндән биринчиси вә ән мүһүмү һәрәкәтдир, — тәкчә механики вә риjази һәрәкәт деjил, даһа чох дәрәчәдә сә'j, һәjат руһу, кәркинликдир, — jахуд Jаков Бөменин ифадәси илә десәк, материjанын* «әзиjjәтидир» [Qual»]**.

Өз илк jарадычысы олан Беконун әсәрләриндә материализм өзүндә һәлә ибтидаи формада һәртәрәфли инкишафынын рүшеjмләрини сахлаjыр. Материjа өз шаиранә һисси парлаглығы илә бүтүн инсанын үзүнә күлүр. Афоризмләр шәклиндә шәрһ едилән тә'лимин өзү исә, әксинә, һәлә теоложи ардычылсызлыгларла долудур.

Материализм өзүнүн сонракы инкишафында биртәрәфли олур. Бекон материализмини Һоббс системә салмышдыр. Һиссиjjат өз парлаг әлванлығыны итирир вә һәндәсәчинин мүчәррәд һиссиjjатына чеврилир***. Һәндәсә башлыча елм е'лан едилир. Материализм инсана дүшмән олур. Инсана дүшмән олан чисимсиз руһу онун өз саһәсиндә арадан галдырмаг үчүн материализм өзү өз чисмини өлдүрүб аскет олмаг мәчбуриjjәтиндә галыр. О фәһми бир вүчуд кими чыхыш едир, лакин әвәзиндә фәһмин бүтүн нәтичәләрини амансыз бир ардычыллыгла инкишаф етдирир.

---

* Алманча мәтндә «материjанын» сөзүндән сонра «Мүгәддәс аилә»дән көтүрүлән вә инкилисчә нәшриндә атылан ашағыдакы чүмлә верилир: «Материjанын илкин формалары чанлы, фәрдиләшдиричи, дахилән она хас олан, спесифик фәргләр төрәдән маһиjjәт гүввәләридир». *Ред.*

** «Qual»—фәлсәфи чинасдыр, «Qual» һәрфиjjән бу вә jа дикәр һәрәкәтә сөвг едән әзаб, әзиjjәт демәкдир; еjни заманда да мистик Бөме бу алман сөзүнә латынча олан «qualitas» [кеjфиjjәт] сөзүндән бир шеj дахил едир; онун бәһс етдиjи «Qual» кәнардан верилән әзиjjәтин әксинә олараг, «Qual»а табе олан шеjин, мүнасибәтин вә jа шәхсиjjәтин өзбашына инкишафындан меjдана кәлән, өз нөвбәсиндә һәмин инкишафа сәбәб олан фәал бир амилдир. [Алманча мәтндә Енкелс бу гејди вермәмишдир. *Ред.*]

*** Алманча мәтндә, сонра инкилисчә нәшриндә атылан ашағыдакы сөзләр бәрпа едилир: «Физики һәрәкәт механики вә jа риjази һәрәкәтә гурбан верилир». *Ред.*

Һоббс Бекона әсасланараг белә мүһакимә јеридир: әкәр бизим һиссләримиз бүтүн биликләримизин мәнбәјидирсә, онда идеја, фикир, тәсәввүр вә и. а. — бунлар һамысы аз вә ја чох дәрәчәдә өз һисси формасындан азад едилмиш чисмани аләмин кабусларындан башга бир шеј дејилдир. Елм бу кабуслара јалныз адлар верә биләр. Ејни бир ад бир чох кабуслара аид едилә биләр. Һәтта адларын адлары мөвчуд ола биләр. Лакин бир тәрәфдән, һисси аләмдә бүтүн идејаларын мәнбәјини көрмәк, дикәр тәрәфдән исә, сөзүн тәкчә сөздән артыг бир шеј олдуғуну, бизим һәмишә тәсәввүр етдијимиз тәкчә маһијјәтләрдән башга бир нөв үмуми маһијјәтләр олдуғуну играр етмәк зиддијјәт оларды. Чисимсиз субстансија чисимсиз чисим кими бир зиддијјәтдир. Чисим, варлыг, субстансија — бүтүн бунлар ејни бир реал идејадыр. *Тәфәккүрү дүшүнән материјадан ајырмаг олмаз.* Материја бүтүн дәјишикликләрин субјектидир. Әкәр сонсуз сөзү, верилмиш кәмијјәтә бизим руһумузун сөзсүз әлавәләр етмәк габилијјәти демәк дејилдирсә, мә'насыздыр. Јалныз мадди олан гавранылдығына, дәрк едилдијинә көрә, аллаһын мөвчуд олмасы һаггында һеч бир шеј мә'лум дејилдир. Јалныз мәним өзүмүн мөвчудлуғум мө'тәбәрдир. Һәр бир инсан еһтирасы гуртаран вә ја башланан механики һәрәкәтдир. Бизим не'мәт адландырдығымыз шеј сә'јләрин објектләридир. Инсан тәбиәтин табе олдуғу ганунлара табедир. Гүдрәт вә азадлыг ејни шејдир.

Һоббс Бекону системә салмышдыр, лакин онун әсас принсипини — билик вә идејаларын һиссләр аләминдән әмәлә кәлдијини даһа әтрафлы әсасландырмамышдыр. Локк өзүнүн, инсан әглинин мәншәји һаггында әсәриндә Бекон вә Һоббсун принсипини әсасландырыр.

Һоббс Бекон материализминин теистик хурафатыны мәһв етдији кими, Коллинз, Додуелл, Қауард, Һартли, Пристли вә башгалары да Локк сенсуализминин ахырынчы теоложи һәдләрини мәһв етмишләр. Деизм[75] — һәр һалда материалист үчүн — диндән јаха гуртармагдан өтрү әлверишли вә асан үсулдан башга бир шеј дејилдир»*.

Қарл Маркс мүасир материализмин Британија мәншәји һаггында белә јазырды. Әкәр инди инкилисләр өз бабаларынын хидмәтләринин белә е'тираф едилмәсиндән о гәдәр дә валеһ олмурларса, буна анчаг тәәссүф етмәк олар. Һәр һалда инкар етмәк олмаз ки, Бекон, Һоббс вә Локк, гуруда вә дәниздә франсызлар үзәриндә алманларын вә инкилисләрин чалдыглары бүтүн гәләбәләрә бахмајараг, XVIII әсри башлы-

---

* *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* «Мүгәддәс аилә», Франкфурт-Мајн, 1845, сәһ. 201—204 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 142—144. *Ред.*].

ча олараг франсыз әсри едән франсыз материалистләринин чох көзәл бир мәктәбинин аталарыдыр, һәм дә бу — һәмин әсрин ахырларында олан Франса ингилабындан чох әввәл олмушду вә биз истәр Инкилтәрәдә, истәрсә Алманијада бу ингилабын нәтичәләрини һәлә дә тәтбиг етмәјә чалышырыг.

Буну әсла инкар етмәк олмаз. Бизим әсрин орталарында тәһсил көрмүш бир әчнәби јашамаг үчүн Инкилтәрәјә кәлдикдә, инкилис респектабел орта синфинин дини ријакарлығы вә күтлүјү онда ән чох һејрәт доғурурду — о буну башга чүр дәрк едә дә билмәзди. О заман биз һамымыз материалист идик вә ја, һеч олмазса, азад фикирли чох радикал адамлар идик вә бизим үчүн белә бир факт анлашылмаз галырды ки, Инкилтәрәдә тәһсилли адамларын демәк олар һамысы һәр чүр ағласығмаз мө'чүзәләрә инанырды, — һәтта Бакленд вә Мантелл кими кеологлар да өз елмләринин дәлилләрини тәһриф едирдиләр ки, бу дәлилләр Варлыг китабындакы әсатирләрә чох да тохунмасын. Белә бир чәһәт ағла сығмырды ки, дини мәсәләләрдә өз ағлына архаланмаг чәсарәтиндә олан адамлар тапмаг үчүн тәһсилсиз күтләјә, о заман дејилдији кими, «үз-көзү јујулмамыш гара чамаата», фәһләләрә, хүсусилә сосиалистләрә, Оуенин ардычылларына мүрачиәт етмәк лазым кәлирди.

Лакин о замандан бәри Инкилтәрә «мәдәниләшмишдир». 1851-чи ил сәркиси[76] Инкилтәрәнин ада мәһдудлуғу үчүн бир дәфн зәнки олду. Инкилтәрә јемәк вә ичмәкдә, әдаларында идејаларында јаваш-јаваш бејнәлмиләлләшди; о бурада елә мүвәффәгијјәтләрә наил олду ки, мән кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә дә арзуму билдирмәк истәјирәм: гитәнин бә'зи адәтләри Инкилтәрәдә кениш јајылдығы кими, бә'зи инкилис әдалары вә адәтләри дә гитәдә бу чүр кениш јајылсын. Бир шеј шүбһәсиздир: зејтун јағынын (1851-чи илә гәдәр јалныз аристократијаја мә'лум олан бу јағын) јајылмасы дини мәсәләләрдә гитә скептисизминин уғурсуз јајылмасы илә мүшајиәт едилди; иш о јерә чатды ки, агностисизм, һәлә инкилис дөвләт килсәси кими «ә'ла нөв шеј» һесаб едилмәсә дә, һәр һалда респектабеллик чәһәтдән демәк олар баптистләр сектасы илә бир пилләдә, «Ничат ордусу»ндан[77] исә һәр һалда бир пилләјухарыда дурур. Мән дә белә бир фикирдән хилас ола билмирәм ки, е'тигадсызлығын белә артмасындан бүтүн варлығы илә һиддәтләнән вә она лә'нәт јағдыран бир чохлары үчүн буну билмәк бир тәсәлли олар ки, «јени ичад олунмуш» бу идејалар мәншәчә јадјерли дејилдир, күндәлик мәишәтдә ишләдилән бир чох башга шејләр кими, онларын да үстүндә made in Germany»* маркасы јазылмамышдыр; бунлар, әксинә, көһнә

* — Алманијада һазырланмышдыр. *Ред.*

инкилис мәншәјинә маликдир вә бунларын Британија баниләри ики јүз ил бундан әввәл өзләринин индики өвладларындан чох-чох узаға кетмәјә чәсарәт едирдиләр.

Доғрудан да, агностисизм, тә'сирли Ланкашир сөзү* илә десәк, «утанчаг» материализм дејилсә, бәс нәдир? Агностикин тәбиәтә олан бахышы башдан-баша материалист бахышыдыр. Бүтүн тәбии аләм ганунлара әсасән идарә едилир вә кәнардан һәр чүр тә'сири тамамилә рәдд едир. Лакин, агностик әлавә едиб—дејир ки, бизә мә'лум олан аләмдән кәнарда һәр һансы али бир вүчудун мөвчуд олдуғуну биз нә сүбут етмәјә, нә дә тәкзиб етмәјә гадирик. Бу шәртин, Наполеонун нә сәбәбә бу бөјүк астрономун «Фәза механикасы»нда дүнјаны јараданын һеч ады да чәкилмәдији суалына Лаплас гүрурла: «Je n'avais pas besoin de cette hypothèse»** дејә чаваб вердији заманлар мүәјјән дәјәри оларды. Инди исә каинатын инкишафы һаггында бизим тәсәввүрүмүз нә јарадычы үчүн, нә дә күлл-ихтијар үчүн гәтијјән һеч бир јер гојмур. Лакин бүтүн мөвчуд аләмдән кәнар едилмиш али бир вүчудун олдуғуну е'тираф етмәк истәсәјдиләр, бу өзлүјүндә зиддијјәтли оларды, һәм дә мәнә елә кәлир ки, диндар адамларын һиссләрини әсассыз јерә тәһгир етмәк оларды.

Бизим агностик бунунла да разылашыр ки, бизим бүтүн билијимиз өз һиссләримиз васитәси илә алдығымыз мә'лумата әсасланыр. Лакин о әлавә едиб дејир: биз һарадан билирик ки, һиссләримиз бизә онларын васитәси илә гаврадығымыз шејләрин дүзкүн ин'икасыны верир? Сонра о бизә дејир ки, о шејләрдән вә ја бунларын хассәләриндән данышдыгда, һаггында һәгигәтән мө'тәбәр һеч бир шеј билә билмәдији һәмин шејләри вә ја бунларын хассәләрини дејил, јалныз онун һиссләринә бунларын бурахдығы тәәссүраты нәзәрдә тутур. Сөз јох, бу елә бир нөгтеји-нәзәрдир ки, буну, көрүнүр, тәкчә дәлилләрлә тәкзиб етмәк чәтиндир. Лакин инсанлар дәлил кәтирмәјә башламаздан әввәл иш көрмүшләр. «In Anfang war die That»*** һәм дә инсан әлламәлији бу чәтинлији уидурмаздан һәлә чох әввәл инсан фәалијјәти ону һәлл етмишдир. Пудинги јохламаг ондан ибарәтдир ки, ону јејирләр****. Биз һәр һансы бир шеји, онун гаврадығымыз хассәләринә ујғун олараг, өзүмүз үчүн ишләтдијимиз заман, — мәһз бу заман — өз һисси

---

* Алманча мәтндә «тә'сирли Ланкашир сөзү илә десәк» сөзләри атылмышдыр. *Ред.*

** — «Мәним белә фәрзијјәјә еһтијачым олмады». *Ред.*

*** — «Әввәлдә иш олмушдур» (*Көте.* «Фауст», I һиссә, үчүнчү сәһнә («Фаустун кабинети»)). *Ред.*

**** —Алманча мәтндә бу афоризм инкилис дилиндә верилмишдир: The proof of the pudding is in the eating. *Ред.*

гавраjышларымызын доғру вə jа jанлыш олдуғуну сəһвсиз шəкилдə jохлаjырыг. Əкəр гавраjышлар jанлышдырса, онда һəмин шеjдəн истифадə етмək мүмкүн олдуғу һаггындакы мүһакимəмиз дə һөкмəн jанлыш олачагдыр вə ондан истифадə етмək үчүн көстəрилəн һəр бир тəшəббүс һөкмəн боша чыхачагдыр. Лакин əкəр биз өз мəгсəдимизə чатсаг, əкəр биз көрсəк ки, шеj онун барəсиндəки тəсəввүрүмүзə уjғун кəлир, ону ишлəтмəкдəн көзлəдиjимиз нəтичəни верир, — онда бизим үчүн гəти сүбут едилмиш олар ки, *һəмин һүдудлар дахилиндə* шеj вə онун хассəлəри һаггындакы гавраjышларымыз биздəн кəнарда мөвчуд олан керчəклиjə уjғун кəлир. Jох əкəр эксинə, биз сəһв етдиjимизи көрсəк, чох заман бу сəһвин сəбəбини тез бир заманда тапа билирик; биз тапырыг ки, сынағымызын əсасыны тəшкил едəн гавраjыш jа өзү натамам вə сəтһи имиш, jа да башга гавраjышларын нəтичəлəри илə елə əлагəдар имиш ки, буну ишин вəзиjjəти доғрултмур; буну биз jанлыш əгли нəтичə адландырырыг*. Нə гəдəр ки, биз өз һисслəримизи лазымынча инкишаф етдириб бунлардан истифадə едирик, нə гəдəр ки, өз фəалиjjəтимизи дүзкүн əлдə едилəн вə истифадə олунан гавраjышларын һүдудлары дахилиндə сахлаjырыг, — о вахта гəдəр биз һəмишə көрəчəjик ки, бизим фəалиjjəтимизин мүвəффəгиjjəти гавранылан шеjлəрин чисмани тəбиəтинə бизим гавраjышларымызын уjғун кəлдиjини сүбут едир. Индиjəдək, бизə мə'лум олдуғу кими, һеч елə бир һал jохдур ки, биз белə бир нəтичəjə кəлмəjə мəчбур олаг: бизим елми сурəтлə jохланмыш һисси гавраjышларымыз беjнимиздə харичи алəм һаггында елə тəсəввүрлəр доғурур ки, бунлар өз тəбиəтинə көрə керчəклиjə уjғун кəлмир, jахуд харичи алəм илə онун һаггындакы бизим һисси гавраjышларымыз арасында фитри уjғунсузлуг вардыр.

Лакин бурада jени кантчы агностик меjдана чыхыб деjир: ола билəр ки, биз шеjин хассəлəрини дүзкүн гаврамағы бачараг, лакин шеjин өзүнү биз һеч бир jолла — нə һисси просес, нə дə тəфəккүр просеси илə дəрк едə билмəрик. Бу «өзүндə шеj» бизим идракымызын о тəрəфиндəдир. Буна артыг Һекел чохдан чаваб вермишдир: əкəр сиз шеjин бүтүн хассəлəрини билирсинизсə, онда сиз шеjин өзүнү дə билирсиниз; онда jалныз белə бир гуру факт галыр ки, көстəрилəн шеj биздəн кəнарда мөвчуддур вə елə ки, сизин һисслəриниз бу факты да тəсдиг етди, сиз һəмин «өзүндə шеjи», — Кантын дəркедилмəз мəшһур «Ding an sich»ини тамамилə галыгсыз дəрк етмиш олурсунуз. Инди биз буна jалныз ону əлавə едə

* Алманча мəтндə «буну биз jанлыш əгли нəтичə адландырырыг» сөзлəри атылмышдыр. *Ред.*

биләрик ки, Кант заманы тәбиәт шејләри һаггындакы билијимиз һәлә чох гырыг-кәсик иди вә бунлардан һәр биринин архасында һәлә ајрыча бир әсрарәнкиз «өзүндә шеј» олдуғу фәрз едилә биләрди. Лакин о замандан бәри һәмин дәркедилмәз шејләр елмин чох бөјүк тәрәггиси нәтиҹәсиндә бир-биринин ардынҹа артыг дәрк вә тәһлил едилмишдир вә бундан әлавә һәтта *тәкрар јарадылмышдыр*. Өзүмүзүн јарада билдијимиз бир шеји исә биз, әлбәттә, дәркедилмәз адландыра билмәрик. Бизим әсрин биринҹи јарысында үзви маддәләр кимја үчүн бу ҹүр әсрарәнкиз шејләр иди. Инди биз бунлары өз кимјәви елементләриндән, һәм дә үзви просесләрин көмәји олмадан, бир-биринин ардынҹа синтезләшдирә билирик. Мүасир кимјачылар дејирләр: мүәјјән бир ҹисмин кимјәви тәркиби мә'лум олдугда, ону өз елементләриндән тәркибләшдирмәк олар. Биз, әлбәттә, али үзви маддәләрин — зүлали ҹисимҹикләрин тәркибини дүрүст билмәкдән һәлә чох узағыг; лакин һеч бир әсасла һесаб етмәк олмаз ки, биз јүзләрлә илдән сонра да бу билијә чатмајаҹағыг вә бунун васитәси илә сүн'и зүлал әлдә етмәји баҹармајаҹағыг. Әкәр биз буна чатсаг, онда бунунла бирликдә биз үзви һәјаты да тәкрар јарадарыг, чүнки һәјат өзүнүн ән ибтидаи формаларындан ән али формаларына гәдәр зүлали ҹисимләрин нормал мөвҹудијјәт үсулундан башга бир шеј дејилдир.

Лакин бизим агностик өз формал гејд-шәртләрини билдирәндән сонра, тамамилә гаты бир материалист кими данышыр вә һәрәкәт едир, о әслиндә дә елә беләдир. О бәлкә дә белә дејәҹәкдир: *бизә* мә'лум олдуғуна көрә, материјаны вә һәрәкәти, јахуд, инди дејилдији кими, енеркијаны нә јаратмаг, нә дә мәһв етмәк олар, лакин бунларын һәр икисинин бизә мә'лум олмајан бир вахтда јарадылмамыш олдуғу барәдә бизим әлимиздә һеч бир сүбут јохдур. Лакин сиз бу е'тирафдан һәр һансы бир мүәјјән һалда онун әлејһинә истифадә етмәк истәдијиниз заман о дәрһал сизи сусмаға мәҹбур едәҹәкдир. Әкәр in abstracto* спиритуализмин мүмкүн олдуғуна јол верирсә, онда бунун in concreto** мүмкүн олдуғуну һеч билмәк дә истәмир. О сизә белә дејәр: бизим билдијимизә вә билмәк игтидарында олдуғумуза көрә, каинатын һеч бир јарадыҹысы вә ја күлл-ихтијар јохдур; бизә мә'лум олдуғуна көрә, материја вә енеркијаны да нә јаратмаг, нә дә мәһв етмәк олар; бизим үчүн тәфәккүр јалныз енеркија формасыдыр, бејинин фәалијјәтидир; бизим билдијимиз һәр шеј ондан ибарәтдир ки, мадди аләм дәјишилмәз ганунларла идарә олунур вә и. а. вә с.

* — абстракт шәкилдә. *Ред.*
** — конкрет һалда, тәҹрүбәдә. *Ред.*

Беләликлә, о бир елм адамы олдуғуна көрә, бир шеј билдијинә көрә материалистдир; лакин өз елминдән кәнарда, һеч бир шеј билмәдији саһәләрдә өз авамлығыны јунан дилинә тәрчүмә едиб буну агностисизм адландырыр.

Һәр һалда бир шеј шүбһәсиздир: һәтта мән агностик олсајдым да, тарихә бу китабчада шәрһ едилән бахышы «тарихи агностисизм» адландыра билмәздим. Диндар адамлар мәнә күләрдиләр, агностикләр исә һиддәтлә сорушардылар: мән онлары әлә салмырамны? Мән әминәм ки, үмумдүнја тарихинин кедишинә даир бахышы, — бүтүн мүһүм тарихи һадисәләрин сон сәбәбини вә гәти һәрәкәтверичи гүввәсини чәмијјәтин игтисади инкишафында, истеһсал вә мүбадилә үсулунун дәјишикликләриндә, бунун да нәтичәси олараг чәмијјәтин мүхтәлиф синифләрә парчаланмасында вә бу синифләрин бирбири илә мүбаризәсиндә көрән бахышы билдирмәк үчүн мән инкилис дилиндә, һабелә бир чох башга дилләрдә «тарихи материализм» ифадәсини ишләтсәм, Британија «респектабеллији»* дә һәддиндән чох һиддәтләнмәз.

Әкәр мән тарихи материализмин һәтта Британија респектабеллији** үчүн дә фајдалы ола биләчәјини сүбут етсәм, мәнә бәлкә, даһа чох илтифатла јанашарлар. Мән белә бир факты көстәрдим ки, гырх вә ја әлли ил бундан әввәл Инкилтәрәјә көчүб кәлән һәр бир тәһсилли әчнәбидә, она инкилис «респектабел» орта синфинин дини ријакарлығы вә ја күтлүјү кими көрүнмәли олан шеј пис бир һејрәт доғурурду. Инди мән көстәрәчәјәм ки, о заманкы респектабел инкилис орта синфи зијалы әчнәбинин һесаб едә биләчәји гәдәр дә күт дејилди. Һәмин синфин дини сә'јләринин өз сәбәби вардыр.

Аврона орта әсрләрдән чыхдыгда, јүксәлмәкдә олан шәһәр орта синфи*** онун ингилаби үнсүрү иди. Орта әсрләрдәки феодал гурулушу дахилиндә һәмин шәһәр орта синфинин өзүнә газанмыш олдуғу мө'тәбәр мөвге, онун кенишләнмә габилијјәти үчүн артыг хејли дар олду. Орта синфин, *буржуазијанын* инкишафы феодал системи илә даһа бир араја сығмырды, буна көрә дә феодал системи сүгут етмәли иди.

---

* Алманча мәтндә «респектабеллији» сөзүндән сонра «алманча филистерлик дејилән» сөзләри әлавә едилмишдир. *Ред.*

** Алманча мәтндә «Британија респектабеллији» сөзләри әвәзинә «Британија филистеринин респектабеллији үчүн» сөзләри чап едилмишдир. *Ред.*

*** Алманча мәтндә бу јердән башлајараг «Јени башланғыч нөгтәси јүксәлмәкдә олан» сөзләри илә башланан абзасадәк (бу чилдин 117-чи сәһифәси) Енкелсин ишләтдији «middle class», «bourgeoisie» ифадәләри «бүркерләр» («Bürgerthum») термини илә тәрчүмә едилмишдир; сонра о һәмин ифадәләри «буржуазија» («Bourgeoisie») термини илә тәрчүмә едир. *Ред.*

Лакин феодал системинин бөјүк бејнәлмиләл мәркәзи Рома католик килсәси иди. Бүтүн дахили мүһарибәләрә бахмаjараг, о бүтүн феодал Гәрби Авропасыны бөјүк бир сиjаси там һалында бирләшдирди вә бу да ејни дәрәҹәдә һәм схизматик православ-јунан аләминә, һәм дә ислам аләминә зидд иди. Рома католик килсәси феодал гурулушуну илаһи бәрәкәт һаләси илә әһатә етмишди. О өз иjерархиjасыны феодал гајдасы илә гурмушду вә, нәһајәт, ән бөјүк бир феодал һөкмдар иди, чүнки католик өлкәләрдәки бүтүн торпаг мүлкиjjәтинин азы үчдә бир һиссәси онун әлиндә иди. Һәр бир ајрыҹа өлкәдә дүнјәви феодализмә гаршы вә онун ајры-ајры саһәләриндә мүвәффәгиjjәтлә мүбаризәjә башламаздан әввәл онун бу мүгәддәс мәркәзи тәшкилатыны дағытмаг лазым иди.

Ејни заманда орта синфин артмасы илә јанашы олараг елмин нәһәнк инкишафы баш верди. Јенидән астрономиjа, механика, физика, анатомиjа, физиолоҝиjа өјрәнилмәjә башланды. Буржуазиjаjа өз сәнаjесини инкишаф етдирмәк үчүн физики ҹисимләрин хассәләрини вә тәбиәт гүввәләринин тәзаһүр формаларыны тәдгиг едән бир елм лазым иди. О вахта гәдәр исә елм килсәнин итаәткар бир хидмәтчиси иди вә она динин гојдуғу чәрчивәдән кәнара чыхмаг иҹазәси верилмирди; бу сәбәбдән дә о, елмдән башга һәр нә десәниз иди. Инди елм килсәjә гаршы үсјан етди; буржуазиjанын елмә еһтиjаҹы вар иди вә бу үсјанда иштирак етди.

Беләликлә, мән јүксәлмәкдә олан орта синфин мөвҹуд килсә илә тоггушмалы олдуғу јалныз ики ҹәһәти гејд етдим. Лакин бу ону сүбут етмәк үчүн кифајәтдир ки, әввәлән, католик килсәсинин иддиаларына гаршы мүбаризәдә мәһз бу синиф — буржуазиjа ән чох иштирак едирди; икинҹиси, о заман феодализмә гаршы һәр бир мүбаризә дин ҹилдинә кирмәли иди, биринҹи нөвбәдә килсәjә гаршы чеврилмәли иди. Лакин мүбаризәjә чағырыш университетләрдән вә шәһәрләрин таҹирсаһибкар үнсүрләриндән ешидилирдисә, кәндин әһали күтләләри арасында, һәр јердә өз руһани вә дүнјәви феодалларына гаршы гызғын мүбаризә апаран, һәм дә өз јашајышы уғрунда мүбаризә апаран кәндлиләр арасында бу чағырыш лабүд олараг күчлү бир экс-сәда доғурурду.

Феодализмә гаршы Авропа буржуазиjасынын узун сүрән* мүбаризәси үч бөјүк һәлледиҹи дөјүшдә јүксәк дәрәҹә кәркинләшди.

Биринҹи дөјүш Алманиjада протестант Реформасиjасы дејилән дөјүш иди. Лүтерин килсәjә гаршы мүбаризәjә чағыры-

---

* Алманҹа мәтндә «узун сүрән» сөзләри әвәзинә «бөјүк» чап едилмишдир. *Ред.*

шына чаваб олараг, ики сијаси үсјан олду: әввәлчә (1523-чү илдә) Франс фон Зиккинкенин башчылығы илә ашағы задәканларын үсјаны, сонра да, 1525-чи ил Бөјүк кәндли мүһарибәси олду. Бунларын һәр икиси башлыча олараг, ән чох марағы олан партијанын, шәһәр бүркерләринин гәтијјәтсизлији үзүндән, — сәбәбләриндән бурада бәһс едә билмәјәчәјимиз гәтијјәтсизлик үзүндән — јатырылды. Бу замандан е'тибарән мүбаризә јерли кнјазларла мәркәзи һакимијјәт* арасында дидишмә шәкли алды вә нәтичәдә Алманија 200 ил мүддәтинә Авропанын сијаси чәһәтчә фәал олан милләтләри сијаһысындан силинди. Лүтер реформасијасы бурада һәр һалда јени бир дин — мәһз мүтләгијјәт монархијасына лазым олан бир дин јаратды. Алманијанын шимал-шәргиндә кәндлиләр лүтерчилији гәбул едән кими, дәрһал азад адамлар вәзијјәтиндән тәһкимлиләр вәзијјәтинә салындылар.

Лакин Лүтерин мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадығы јердә Калвин галиб кәлди. Онун еһкамы о заманкы буржуазијанын ән чәсарәтли һиссәсинин тәләбләринә ујғун кәлирди. Онун гәзавү-гәдәр һаггындакы нәзәријјәси белә бир фактын дини ифадәси иди ки, тичарәт вә рәгабәт дүнјасында мүвәффәгијјәт вә ја ифлас ајры-ајры шәхсләрин фәалијјәт вә ја мәһарәти илә дејил, онлардан асылы олмајан шәртләрлә бағлыдыр. Буну һәр һансы ајрыча бир адамын ирадәси вә ја һәрәкәти дејил, гүдрәтли, лакин намә'лум игтисади гүввәләрин мәрһәмәти мүәјјән едир. Бу да игтисади чеврилиш заманы, бүтүн көһнә тичарәт јолларыны вә тичарәт мәркәзләрини јениләри сыхышдырыб арадан чыхардығы заман, Америка вә Һиндистан кәшф едилдији заман, һәтта ән мө'тәбәр һесаб едилән игтисади е'тигад символу — гызыл вә күмүшүн дәјәри — сарсыјараг сүгут етдији заман хүсусилә доғру иди. Һәм дә Калвинин килсә гурулушу башдан-баша демократик вә республикачы руһда иди; аллаһын сәлтәнәти дә республикачылыг руһуна салындығы бир јердә исә мәкәр дүнјәви сәлтәнәтләр краллара, јепископлара вә феодаллара сәдагәтли гала биләрдими? Әкәр Алманијада лүтерчилик кнјазларын** әлиндә итаәткар бир аләт олдуса, калвинизм Һолландијада республика јаратды, Инкилтәрәдә вә илк нөвбәдә Шотландијада күчлү республикачы партијалар јаратды.

Буржуазијанын икинчи бөјүк үсјаны калвинизмдә өзүнүн һазыр мүбариз нәзәријјәсини тапды. Бу үсјан Инкилтәрәдә

* Алманча мәтндә «мәркәзи һакимијјәт» әвәзинә «мәркәзи империја һакимијјәти» чап едилмишдир. *Ред.*

** Алманча мәтндә «кнјазларын» сөзү әвәзинә «хырда алман кнјазларынын» чап едилмишдир. *Ред.*

олду. Шәһәрләрин орта синфи она биринчи тәканы верди, кәнд рајонларынын јоменриләри* исә ону гәләбәјә чатдырды. Гәрибә бир һалдыр: буржуазијанын бүтүн үч бөјүк үсјанынын** һәр үчүндә мүбариз орду кәндлиләр иди. Әлдә едилән гәләбәдән сонра һәмин гәләбәнин игтисади нәтичәләри үзүндән мәһз кәндлиләр лабүд олараг вар-јохдан чыхан бир синиф олду. Кромвелдән јүз ил сонра инкилис јоменриси демәк олар тамамилә јох олду. Һалбуки јалныз бу јоменринин вә шәһәрләрдәки *плебеј* үнсүрүнүн ишә гарышмасы сајәсиндә мүбаризә сон гәти нөгтәјә чатдырылды вә I Карл е'дам едилди, буну исә тәкчә буржуазија һеч бир заман едә билмәзди***. Буржуазијанын һеч олмазса гәләбәнин о заман топланмаг үчүн артыг тамамилә јетишмиш олан бәһрәләрини әлдә едә билмәси үчүн ингилабы һәмин мәгсәддән хејли ирәлијә апармаг лазым иди; 1793-чү илдә Франсада вә 1848-чи илдә Алманијада да тамамилә belә олмушду. Көрүнүр, буржуа чәмијјәтинин инкишаф ганунларындан бири әслиндә беләдир.

Ингилаби фәаллығын бу јүксәлишиндән сонра зәрури олараг лабүд иртича баш верди вә бу да өз нөвбәсиндә елә бир нөгтәдән чох узаглара кетди ки, бундан сонра өзү давам кәтирә билмәди****. Бир сыра тәрәддүдләрдән сонра, нәһајәт, кәләчәк инкишаф үчүн мәһз башланғыч нөгтәси олан јени бир әсас мәркәз әмәлә кәлди. Инкилтәрә тарихинин — респектабелләр***** тәрәфиндән «бөјүк гијам» ады верилмиш олан көзәл бир дөврү вә бундан сонракы дөјүшләр, 1689-чу илдәки нисбәтән чүзи бир һадисә илә, либерал тарихшүнасларын «шанлы ингилаб»[78] адландырдыглары һадисә илә гуртарыр.

Јени башланғыч нөгтәси јүксәлмәкдә олан орта синиф****** илә кечмиш ири феодал торпаг саһибләри арасындакы сазишдән ибарәт олду. Индики кими, о заман да аристократија һесаб едилән бу ири феодал торпаг саһибләри Франсада Луи-Филиппин јалныз узун мүддәтдән сонра кәлиб чатдығы мөвгејә: «краллығын илк буржуалары» мөвгејинә чатмаг јолуна артыг чохдан дүшмүшдүләр. Инкилтәрәнин хошбәхтлијиндән,

* Алманча мәтндә «јоменриләр» сөзү әвәзинә «орта кәндлиләр (yeomenry)» чап едилмишдир. *Ред.*

** Алманча мәтндә «буржуазијанын үсјанынын» сөзләри әвәзинә «буржуа ингилабынын» чап едилмишдир. *Ред.*

*** Алманча мәтндә «буну исә тәкчә буржуазија һеч бир заман едә билмәзди» сөзләри атылмышдыр. *Ред.*

**** Алманча мәтндә «елә бир нөгтәдән чох узаглара кетди ки, бундан сонра өзү давам кәтирә билмәди» сөзләри әвәзинә «өз мәгсәдиндән хејли узаглара кетди» чап едилмишдир. *Ред.*

***** Алманча мәтндә «респектабелләр» сөзү әвәзинә «филистерләр» чап едилмишдир. *Ред.*

****** Алманча мәтндә бурада вә сонралар «middle class» ифадәси, һабелә «bourgeosie» ифадәси «буржуазија» термини илә тәрчүмә едилир. *Ред.*

көһнә феодал баронлар Гырмызы вә Ағ гызыл күл мүһарибәләриндә[79] бир-бирләрини гырыб гуртармышдылар. Онларын, әксәрән һәмин көһнә нәсилләрин төрәмәләри олан варисләри о гәдәр узаг јан хәтләрдән әмәлә кәлмишдиләр ки, тамамилә јени бир тәбәгә тәшкил етдиләр; онларын адәт вә сә'јләри феодал адәт вә сә'јләриндән даһа чох буржуа адәт вә сә'јләри иди. Онлар пулун гәдрини чох көзәл билирдиләр вә торпаг рентасыны дәрһал галдырмаға башладылар, јүзләрлә кичик ичарәдары торпагдан говуб, онлары гојунларла әвәз етдиләр. VIII Һенрих килсә маликанәләрини пајламагла вә учуз гијмәтә сатмагла, буржуазија ичәрисиндән чохлу јени лендлордлар јарадырды; һәмчинин XVII әсрин ахырларынадәк ири маликанәләрин арасы кәсилмәдән мүсадирә олунмагда давам етмәси ејни нәтичәни верирди, сонра бунлар сөзүн һәгиги вә ја мәчази мә'насында һәр чүр бамбылы адамлара пајланырды. Буна көрә дә VII Һенрих заманындан е'тибарән инкилис «аристократијасы» сәнајенин инкишафына нәинки мане олмурду, һәтта әксинә, онун инкишафындан долајы јолларла фајда көтүрмәјә чалышырды. Там ејнилә дә һәмишә ири торпаг саһибләринин елә бир һиссәси тапылырды ки, игтисади вә ја сијаси сәбәбләр үзүндән малијјә вә сәнаје буржуазијасынын лидерләри илә әмәкдашлыға разылашырды. Беләликлә, 1689-чу ил сазиши асанлыгла мејдана кәлә билди. Сијаси гәнимәтләр — кәлирли вә раһат јерләр* — күбар торпаг саһиби олан задәканларын әлиндә галырды, бу шәртлә ки, онлар орта малијјә, сәнаје вә тичарәт синфинин игтисади мәнафејини кифајәт гәдәр көзләсинләр. Бу игтисади мәнафе артыг о заман кифајәт гәдәр күчлү олуб, милләтин үмуми сијасәтини мүәјјән едирди. Әлбәттә, бу вә ја башга ајрыча мәсәлә үстүндә чәкишмә олурду, лакин үмумијјәтлә аристократик олигархија чох јахшы баша дүшүрдү ки, онун өз игтисади тәрәггиси орта сәнаје вә тичарәт синфинин тәрәггиси илә ајрылмаз сурәтдә бағлыдыр.

Бу замандан е'тибарән буржуазија Инкилтәрәнин һаким синифләринин чүзи, лакин танынмыш бир тәркиб һиссәси олду. Башгалары илә бирликдә о да халгын чох бөјүк зәһмәткеш күтләсини әзмәкдә марагл ы иди. Тачир вә ја фабрикчи өз приказчикләринә, өз фәһләләринә, өз гуллугчуларына гаршы бир аға мөвгеји вә ја, Инкилтәрәдә һәлә лап бу јахынларда дејилдији кими, «тәбии һөкмдар» мөвгеји тутурду. О бунлардан мүмкүн гәдәр даһа чох мигдарда вә јахшы кејфијјәтли әмәк көтүрмәк истәјирди; бу мәгсәдлә о, бунларда бир итаәт-

---

* Алманча мәтндә «кәлирли вә раһат јерләр» сөзләри әвәзинә «вәзифәләр, мүфтәхорлуг јерләри вә јүксәк маашлар» чап едилмишдир. *Ред.*

карлыг тәрбијә етмәли иди. О өзү диндар иди; онун дини она елә бир бајраг вермишди ки, бу бајраг алтында о, крала вә лордлара галиб кәлмишди. О тезликлә бу диндә белә бир васитә дә кәшф етди ки, бунун јардымы илә өз тәбии тәбәәләринин шүуруну дәјишдирсин вә бу тәбәәләри анлашылмаз һикмәти-илаһијјә тәрәфиндән онлара һаким гојулмуш ағаларын әмрләринә итаәткар етсин. Мүхтәсәр, бу замандан е'тибарән инкилис буржуасы чох бөјүк истеһсалчы халг күтләсиндән ибарәт «ашағы тәбәгәләри» әзмәкдә иштирак етмәјә башлады, һәм дә бу мәгсәд үчүн ишләдилән васитәләрдән бири динин тә'сири олду.

Лакин бураја буржуазијанын дини мејлләрини күчләндирмиш олан даһа бир чәһәт: Инкилтәрәдә материализмин тәрәггиси әлавә олунду. Бу јени* тә'лим нәинки мө'мин орта силки дәһшәтә салырды, — бүтүн бунлардан әлавә, о өзүнү, буржуазија да дахил олмагла тәһсилсиз бөјүк күтлә үчүн кифајәт гәдәр јахшы олан динин әксинә олараг алимләр вә дүнјәви тәһсилли адамлар үчүн јеканә јарарлы бир фәлсәфә е'лан етди. Һоббс илә бирликдә бу тә'лим крал үстүнлүкләрини вә мүтләгијјәти мүдафиәјә галхды вә мүтләгијјәтчи монархијаны бу puer robustus sed maliliosus-у** јә'ни халгы итаәтә кәтирмәјә чағырды. Һоббсун ардычыллары олан Болингброк, Шефтсбери вә башгаларында да материализмин јени, деист формасы аристократик, езотерик*** бир тә'лим олараг галырды вә буна көрә дә орта синиф материализмә нифрәт етди, һәм дә онун тәкчә дини бид'әтинә көрә дејил, һабелә антибуржуа сијаси истигамәтинә көрә дә нифрәт етди. Мәһз буна көрә дә аристократијанын материализм вә деизминин әксинә олараг Стүартлара гаршы мүбаризә үчүн һәм бајраг, һәм дә дөјүшчүләр верән мәһз протестант секталары мүтәрәгги орта синфин башлыча дөјүш гүввәләрини дә ирәли сүрүрдү вә һәлә инди дә «бөјүк либерал партијанын» әсасыны тәшкил едир.

Бу заман материализм Инкилтәрәдән Франсаја көчдү, бурада о, картезиан фәлсәфәсинин[80] голу олан икинчи бир материалист фәлсәфә мәктәбинә тәсадүф етди вә онунла говушду. Франсада да о әввәлләр јалныз аристократ тә'лими олараг галмагда иди. Лакин онун ингилаби характери тезликлә ашкара чыхды. Франсыз материалистләри өз тәнгидләриндә тәкчә дин саһәси илә кифајәтләнмирдиләр: онлар өз заманәсинин

---

* Алманча мәтндә «јени» сөзүндән сонра «аллаһсыз» әлавә едилмишдир. *Ред.*

** јекәпәр вә бәднијјәт чамааты. Һоббсун «Вәтәндаш һаггында» китабына онун мүгәддимәсиндән. *Ред.*

*** — мәхфи, анчаг арифләр үчүн тәхсис едилмиш. *Ред.*

һәр бир елми ән'әнәсини, һәр бир сијаси тә'сисатыны тәнгид едирдиләр. Онлар өз нәзәријјәләринин һәр шејә тәтбиг едилә биләчәјини сүбут етмәк үчүн ән гыса бир јол сечмишдиләр: онлар өз нәзәријјәләрини, адларыны алдыглары бөјүк әсәрдә, «Енсиклопедијада» бүтүн билик објектләриндә чәсарәтлә тәтбиг етдиләр. Беләликлә дә, бу вә ја дикәр формада, — ачыг материализм, јахуд деизм шәклиндә, — материализм Франсада бүтүн тәһсил көрмүш кәнчләрин дүнјакөрүшү олду. Һәм дә онун тә'сири о гәдәр бөјүк иди ки, инкилис ројалистләри тәрәфиндән јарадылмыш олан бу тә'лим бөјүк ингилаб заманы франсыз республикачылары вә террорчуларын тәрәфдарлары үчүн нәзәри бир бајраг олду вә «Инсан һүгуглары бәјаннамәси»нин[81] мәтнини тәшкил етди.

Бөјүк Франса ингилабы буржуазијанын үчүнчү үсјаны иди, лакин өз үзәриндән дини кејимләри тамамилә атмыш вә мүбаризәни ачыг сијаси зәминә кечирмиш олан биринчи үсјаны иди. Бу ингилаб һабелә биринчи үсјан иди ки, бурада мүбаризә доғрудан да ахыра чатдырылды — вурушан тәрәфләрдән биринин, мәһз аристократијанын тамамилә мәһв едилмәси илә вә дикәринин, мәһз буржуазијанын там гәләбәси илә нәтичәләнди. Инкилтәрәдә ингилабдан әввәлки тә'сисатла ингилабдан сонракы тә'сисат арасында ардычыл әлагә вә ири торпаг саһибләри илә капиталистләр арасындакы сазиш өз ифадәсини мәһкәмә нүмунәләринин ардычыллығында, һабелә феодал һүгуг формаларынын хејли дәрәчәдә сахланмасында тапды. Франсада, әксинә, ингилаб кечмишин ән'әнәләри илә әлагәни тамамилә кәсди, феодализмин сон галыгларыны мәһв етди вә көһнә Рома һүгугуну — Марксын «әмтәә истеһсалы» адландырдығы игтисади инкишаф пилләсинә ујғун кәлән һүгуги мүнасибәтләрин, демәк олар, бу мүкәммәл ифадәсини — Code civil[82]-дә мүасир капиталист шәраитинә мәһарәтлә ујғунлашдырды, — һәм дә о гәдәр мәһарәтлә ујғунлашдырды ки, Франсанын бу ингилаби ганунлар мәчәлләси, Инкилтәрә дә истисна олмамагла, һәлә инди дә бүтүн башга өлкәләрдә мүлкијјәт һүгугу саһәсиндә кечирилән ислаһатларда бир нүмунә хидмәтини көрүр. Лакин бурада бир шеј унудулмамалыдыр. Әкәр инкилис һүгугу капитализм чәмијјәтинин игтисади мүнасибәтләрини барбар-феодал ләһчәсиндә ифадә етмәкдә давам едирсә дә — инкилис орфографијасы инкилис тәләффүзүнә нә дәрәчәдә ујғун кәлирсә, бир нәфәр франсызын дедији кими, vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople*, бу һүгугда ифадә етдији шејә о дәрәчәдә ујғун кәлир — һәр һалда јенә һәмин инкилис һүгугу јеканә бир һүгугдур ки,

* — Лондон јазылыр, Константинопол охунур. *Ред.*

гитәдә мүтләгиjјәтчи монархиjалар дөврүндә тамамилә арадан галхмыш олан вә һәлә индиjәдәк һеч бир јердә там өлчүдә јенидән бәрпа едилмәјән гәдим алман азадлыгларынын ән јахшы һиссәсини — шәхси азадлығы, јерли өзүнүидарәни вә мәһкәмә мүдахиләсиндән башга һәр чүр кәнар мүдахиләјә гаршы тә'минаты — әсрләр боју тәһриф олунмамыш шәкилдә сахламыш, Америкаја вә мүстәмләкәләрә көчүрмүшдүр.

Лакин бизим Британиjа буржуасы мәсәләсинә гајыдаг. Франса ингилабы һәмин буржуазиjаја Франсанын дәниз васитәси илә олан тичарәтини гитә монархиjаларынын јардымы илә позмаг, Франсанын мүстәмләкәләрини тутмаг вә Франсанын дәниздә рәгабәт һаггындакы сон иддиаларыны мәһв етмәк үчүн чох көзәл бир имкан верди. Ону ингилаба гаршы мүбаризәјә сөвг етмиш олан әсаслардан бири бу иди. Икинчиси бу иди ки, һәмин ингилабын методлары — тәкчә бунун «иjрәнч» террору дејил, һәтта буржуазиjанын һөкмранлығыны сон һәддә чатдырмаг чәһдләри дә — она гәтиjјән хош кәлмәди. Бир дә ахы она һәм әдәб — мүәллиминә лајиг әдәб — өjрәдән, һәм онун үчүн модалар ичад едән, һәм дә өлкә дахилиндә гајда-ганунун көзәтчиси олан орду үчүн вә јени мүстәмләкә торпаглары вә јени харичи базарлар истила едән донанма үчүн она забитләр верән өз аристократиjасы олмадан, Британиjа буржуасы нә едә биләрди? Лакин буржуазиjа ичәрисиндә һәр һалда мүтәрәгги бир азлыг вар иди — бу адамларын мәнафеjи сазишдән о гәдәр дә газанмырды. Башлыча олараг аз варлы орта синиф тәбәгәләриндән ибарәт олан бу азлыг ингилаба рәғбәтлә јанашырды, лакин парламентдә күчсүз иди.

Беләликлә, материализм нә гәдәр чох дәрәчәдә Франса ингилабынын е'тигад символу олурдуса, аллаһдан горхан инкилис буржуасы өз дининдән бир о гәдәр мөһкәм јапышырды. Мәкәр Парисдә террор һөкм сүрдүјү вахтлар сүбут етмәдими ки, халг дини итирәндә нәләр баш верир? Материализм Франсадан гоншу өлкәләрә нә гәдәр чох јајылырдыса вә өзүнә јахын нәзәри чәрәјанлардан, хүсусилә алман фәлсәфәсиндән нә гәдәр чох көмәк алырдыса; материализм вә үмумиjјәтлә азад фикирлилик гитәдә тәһсилли адамын һәгигәтдә нә гәдәр зәрури бир әламәти олурдуса, инкилис орта синфи өз мүхтәлиф дини әгидәләриндән бир о гәдәр инадла јапышырды. Бу әгидәләр бир-бириндән нә гәдәр кәскин фәргләнсә дә, онларын һамысы ачыг-ајдын дини әгидә, христиан әгидәләри иди.

Франсада ингилаб буржуазиjанын сијаси тәнтәнәсини тә'мин етдији бир заманда, Инкилтәрәдә Уатт, Аркрајт, Картрајт вә башгалары сәнаје ингилабына биринчи тәканы вердиләр вә бу ингилаб игтисади гүввәләрин ағырлыг мәркәзини

башга јерә көчүртдү. Инди буржуазијанын сәрвәти торпаг аристократијасынын сәрвәтиндән мүгајисә едилмәјәҹәк дәрәҹәдә сүр'әтлә артмаға башлады. Буржуазијанын өз ичәрисиндә малијјә аристократијасы, банкирләр вә с. фабрикчиләр тәрәфиндән кетдикҹә даһа артыг арха сыраја кечирилмәјә башладылар. 1689-ҹу ил сазиши, һәтта буржуазијанын хејринә тәдричлә едилән дәјишикликләрдән сонра да, һәмин сазиш иштиракчыларынын гүввәләри нисбәтинә даһа ујғун кәлмирди. Иштиракчыларын характери дә дәјишилмишди; 1830-ҹу илдәки буржуазија әввәлки әсрин буржуазијасындан чох кәскин сурәтдә фәргләнирди. Һәлә аристократијанын әлиндә сахланылан вә онун тәрәфиндән јени сәнаје буржуазијасынын иддиаларына гаршы јөнәлдилән сијаси һакимијјәт јени игтисади мәнафе илә бир араја сығмамаға башлады. Аристократијаја гаршы јенидән мүбаризә апармаг лазым иди, бу мүбаризә исә јалныз јени игтисади гүввәнин гәләбәси илә нәтиҹәләнә биләрди. Бүтүн мүгавимәтә бахмајараг, һәр шејдән әввәл, 1830-ҹу ил Франса ингилабынын тә'сири алтында парламент ислаһаты[83] кечирилди. Бу, буржуазија үчүн парламентдә нүфузлу вә гүдрәтли бир мөвге јаратды. Сонра тахыл ганунлары ләғв едилди[84], бу да торпаг аристократијасы үзәриндә буржуазијанын, хүсусилә онун ән фәал һиссәси олан фабрикчиләрин һәмишәлик үстүнлүјүнү јаратды. Бу, буржуазијанын ән бөјүк гәләбәси иди, лакин ејни заманда да онун јалныз өз хејринә газанмыш олдуғу сон гәләбәси иди. О өзүнүн бүтүн сонракы гәләбәләрини әввәлләр онун мүттәфиги олан, лакин сонра онун рәгибинә чеврилән јени сосиал гүввә илә бөлмәли олурду.

Сәнаје ингилабы ири капиталистләр-фабрикчиләр синфини јаратды, бунунла бирликдә исә сајҹа хејли чох олан фабрик фәһләләри синфини дә јаратды. Сәнаје ингилабы истеһсал саһәләрини бир-биринин ардынҹа бүрүдүкҹә, һәмин синиф сајҹа дурмадан артырды. Онун сајы илә бәрабәр күҹү дә артырды вә онун бу күҹү артыг 1824-ҹү илдә, инад едән парламенти фәһлә иттифагларыны гадаған едән ганунлары[85] ләғв етмәјә мәҹбур етдији заман, өзүнү көстәрди. Ислаһат уғрунда тәшвигат заманы фәһләләр ислаһат партијасынын радикал ганадыны тәшкил едирдиләр. 1832-ҹи ил фәрманы илә онлар сәс һүгугундан мәһрум едилдикдә, өз тәләбләрини Халг хартијасында[86] ифадә етдиләр вә тахыл ганунларына[87] гаршы олан күҹлү буржуа Ҹәмијјәтинин әксинә олараг, мүстәгил чартистләр партијасы, зәманәмизин биринҹи фәһлә партијасы һалында тәшкил олундулар.

Сонра 1848-ҹи илин феврал вә март ајларында гитәдә ингилаблар баш верди, бу ингилабларда фәһләләр чох көркәмли

рол ојнадылар, бу заман, һәр һалда Парисдә онлар капитализм чәмијјәти нөгтеји-нәзәриндән гәтијјән јол верилә билмәјәчәк тәләбләр ирәли сүрдүләр. Бундан сонра исә үмуми иртичa башланды. Әввәлчә чартистләр 1848-чи ил апрелин 10-да мәғлуб олдулар[88], сонра һәмин илин ијунунда Парис фәһләләринин үсјаны јатырылды, даһа сонра, 1849-чу илдә Италијада, Мачарыстанда, Чәнуби Алманијада мүвәффәгијјәтсизлик олду вә, нәһајәт, 1851-чи ил декабрын 2-дә Луи Бонапарт галиб кәлди[89]. Беләликлә, гыса бир мүддәтә олса да, фәһлә тәләбләри кими горхулу бир ујугдан јаха гуртармаг мүмкүн олду, лакин нәјин баһасына мүмкүн олду! Әкәр Британија буржуазијасы һәлә әввәлләр ади халгы дин әсарәтиндә сахламағын зәрури олмасы әгидәсиндә идисә, онда бүтүн башына кәләнләрдән сонра һәмин зәрурәти нә гәдәр мөһкәм һисс етмәли иди! Һәм дә өз гитә гардашларынын истеһзаларына азачыг да олса диггәт вермәдән, ашағы силкләр арасында инчили тәблиғ етмәк үчүн о, илдән-илә минләрлә вә он минләрлә пул хәрчләмәкдә давам едирди. О өз дини апараты илә кифајәтләнмәјәрәк, дини еһтикарын ән бөјүк тәшкилатчысы олан «Чонатан гардаша» мүрачиәт етди вә Америкадан Муди, Санки вә бу кимиләринин ревивализмини[90] кәтиртди; нәһајәт, о һәтта «Ничат ордусу»ндан тәһлүкәли јардым алмаға да разы олду; бу орду исә илк христианлығын тәблиғат үсулларыны јенидән чанландырыр, јохсуллара аллаһын әзиз бәндәләри кими мүрачиәт едир, капитализмә гаршы өз дини гајдасына көрә мүбаризә апарыр вә беләликлә дә илк христиан синфи мүбаризәсинин бә'зи үнсүрләрини инкишаф етдирир ки, бунлар да, инди бу ишә нағд пул хәрчләјән варлы адамлар үчүн күнләрин бириндә чох фәлакәтләр кәтирә биләрди.

Көрүнүр, буну тарихи инкишаф гануну һесаб етмәк олар ки, һеч бир Авропа өлкәсиндә буржуазија — һәр һалда узун бир мүддәт, — сијаси һакимијјәтә орта әсрләр боју феодал аристократијасынын саһиб олдуғу кими шәриксиз саһиб олмаға мүвәффәг олмур. Һәтта феодализмин көкүндән гопарылмыш олдуғу Франсада да бүтөвлүкдә буржуазија гыса дөврләр әрзиндә дөвләт һакимијјәтини тамамилә өз әлинә алмышды. 1830-чу илдән 1848-чи иләдәк, Луи-Филипп заманы буржуазијанын јалныз чүзи бир һиссәси дөвләти идарә едирди; јүксәк сенз нәтичәсиндә онун хејли бөјүк һиссәси сечки һүгугларындан мәһрум иди. 1848—1851-чи илләрдә, Икинчи республика заманы бүтүн буржуазија, лакин јалныз үч ил әрзиндә идарә етмишди; онун бачарыгсызлығы Икинчи империјаја јол ачды. Јалныз инди, Үчүнчү республика заманы, буржуазија синфи бүтөвлүкдә ијирми ил әрзиндә һакимијјәт башында галды, лакин артыг инди о, хош тәнәззүл әламәтләри

бүрузә вермәкдәдир. Индиjәдәк буржуазиjанын узун мүддәт һөкмранлығы, һеч вахт феодализм көрмәjән вә чәмиjjәтин ән әввәлдән буржуа бүнөврәси үзәриндә гурулдуғу jалныз Америка кими өлкәләрдә мүмкүн олмушдур. Һәтта Франса вә Америкада да буржуазиjанын вәрәсәләри олан фәһләләр инди артыг гапыны бәрк дөjмәкдәдирләр.

Инкилтәрәдә буржуазиjа һеч вахт һакимиjjәтә шәриксиз саһиб олмамышдыр. Һәтта онун 1832-чи илдәки гәләбәси дә әсас дөвләт вәзифәләрини, демәк олар, jалныз аристократиjанын әлиндә сахлады. Варлы орта синфин бу вәзиjjәтә итаәткарлыгла дөзмәси мәним үчүн та о вахта гәдәр анлашылмаз галды ки, нәһаjәт, күнләрин бириндә ири либерал фабрикчи У. Е. Форстер Брадфорд кәнчләринә мурачиәтлә нитг сөjләjәрәк, онлардан өз хеjирләри үчүн франсыз дилини өjрәнмәjи хаһиш етди; бу һалда о өз тәчрүбәсинә әсасланараг, сөjләди ки, назир оланда франсыз дилини дә азы инкилис дили гәдәр билмәjин зәрури олдуғу бир чәмиjjәтә дүшдүкдә өзүнү нечә ахмаг вәзиjjәтиндә көрдү! Доғрудан да, о заманкы инкилис орта синфи нүмаjәндәләри, бир гаjда олараг, әсла тәһсил көрмәмиш олан ләjагәтсиз адамлар иди вә бунлар истәр-истәмәз, ишкүзар кәләкбазлыгдан ашгар гатылмыш ада мәһдудлуғу вә ада ловғалығы деjил, башга кеjфиjjәтләр тәләб едән бүтүн jүксәк һөкумәт вәзифәләрини аристократиjаjа вермәли олурдулар*. Һәлә инди дә мәтбуатда буржуа тәр-

* Ишкүзарлыг мүнасибәтләриндә дә милли-шовинист ловғалығы чох пис бир мәсләһәтчидир. Лап сон заманлара гәдәр ади бир инкилис фабрикчиси өз дилиндән башга бир дилдә данышмағы инкилис үчүн алчаглыг һесаб едирди вә о дәрәчәjә гәдәр ловғаланырды ки, «jазыг» әчнәбиләр Инкилтәрәjә көчүб кәлирләр вә ону өз мәһсулларыны харичдә сатмаг зәһмәтиндән хилас едирләр. О һеч фикир вермирди ки, әксәри алманлардан ибарәт олан бу әчнәбиләр беләликлә Британиjанын харичи тичарәтинин хеjли һиссәсини — ихрач гәдәр идхалы да — өз әлләринә алырлар вә инкилисләрин билаваситә харичи тичарәти jаваш-jаваш jалныз мүстәмләкәләрлә, Чин, Бирләшмиш Штатлар вә Чәнуби Америка илә едилән тичарәтлә мәһдудлашмаға башлаjыр. О буна даһа аз фикир верирди ки, һәмин алманлар харичдәки башга алманларла тичарәт едирдиләр, харичдәки алманлар исә аз сонра бүтүн дүнjада тичарәт колониjаларындан ибарәт бүтөв бир шәбәкә jаратмышлар. Гырх ил бундан әввәл Алманиjа ихрач үчүн чидди истеһсала башладыгда исә бу тичарәт колониjалары шәбәкәси Алманиjанын белә гыса бир мүддәтдә тахыл ихрач едән өлкәдән биринчи дәрәчәли сәнаjе өлкәсинә чеврилмәсиндә она чох көзәл хидмәт етмиш олду. Нәһаjәт, тәгрибән он ил бундан әввәл инкилис фабрикчиси тәшвишә дүшән заман о өз сәфирләриндән вә консулларындан сорушмаға башлады ки, нә сәбәбә о өз мүштәриләрини әлиндә сахлаjа билмир. Буна бир сәслә белә чаваб вердиләр: 1) сиз өз алычынызын дилини өjрәнмирсиниз, ондан исә тәләб едирсиниз ки, сизин дилдә данышсын вә 2) сиз нәинки өз алычынызын тәләбатыны, вәрдишләрини вә зөвгүнү өдәмәjә чалышмырсыныз, һәтта тәләб дә едирсиниз ки, о һәлә сизин инкилис тәләбатынызы, вәрдишләринизи вә зөвгүнүзү гәбул етсин.

бијәси [middle-class education] мөвзусунда сонсуз мүбаһисәләр көстәрир ки, инкилис орта синфи һәлә дә өзүнү даһа јахшы бир тәрбијә үчүн һазырлыглы һесаб етмир, өзү үчүн даһа садә бир иш ахтарыр. Буна көрә дә, тамамилә тәбии көрүнүрдү ки, тахыл ганунлары ләғв едиләндән сонра да, гәләбә чала билмиш олан адамлар, бу Кобденләр, Брајтлар, Форстерләр вә башгалары өлкәнин идарә олунмасында рәсми шәкилдә иштирак етмәкдән кәнар едилмишдиләр, анҹаг ијирми ил кечдикдән сонра јени парламент фәрманы[91], нәһајәт, назирләр кабинетинин гапыларыны онларын үзүнә ачды. Һәтта индијәдәк инкилис буржуазијасы өз ичтимаи вәзијјәтинин даһа ашағы олдуғуну о гәдәр дәриндән баша дүшүр ки, өзүнүн вә халгын пулу илә авараларданибарәт кәрәксиз бир зүмрә сахлајыр вә бу зүмрә бүтүн тәнтәнәли һалларда милләти лајигинҹә тәмсил етмәлидир, һәм дә нәтиҹә е'тибары илә буржуазијанын өзү тәрәфиндән дүзәлдилмиш бу сечмә вә имтијазлы корпорасијаја буржуалардан бири дахил олмаға лајиг көрүлдүкдә, буржуалар буну өзләри үчүн бөјүк бир шәрәф һесаб едирләр.

Беләликлә, сәнаје вә тиҹарәт орта синфи торпаг аристократијасыны сијаси һакимијјәтдән һәлә тамамилә кәнар едә билмәдији бир заманда тарих сәһнәсинә јени бир рәгиб — фәһлә синфи чыхды. Чартизм һәрәкатындан вә гитәдәки ингилаблардан сонра башланмыш олан иртиҹа вә буна үстәлик 1848-ҹи илдән 1866-ҹы иләдәк Инкилтәрә сәнајесинин мисилсиз дәрәҹәдә тәрәгги етмәси (бу тәрәггини адәтән тәкҹә тиҹарәт азадлығынын тә'сири илә изаһ едирләр, лакин бу тәрәггинин сәбәби дәмир јолларынын, океан кәмичилијинин вә үмумијјәтлә рабитә васитәләринин јүксәк инкишафыдыр) јенидән фәһләләри либераллар партијасындан асылы вәзијјәтә салды ки, бурада онлар чартизм һәрәкатындан әввәл олдуғу кими, јенә дә радикал ганад тәшкил едирдиләр. Лакин фәһләләр тәрәфиндән сечки һүгугу тәләбләринин ирәли сүрүлмәси тәдриҹлә гәти бир шәкил алды. Либералларын виги лидерләри һәлә горхаглыг көстәрдикләри һалда Дизраели өз үстүнлүјүнү сүбут етди; о, ториләри әлверишли фүрсәтдән истифадә етмәјә тәһрик едәрәк шәһәр сечки даирәләриндә, мәнзил кирајәнишинләри [household suffrage]* үчүн сечки һүгугу тәтбиг етди вә бунунла бәрабәр, сечки даирәләрини јенидән бөлүшдүрдү. Бундан аз сонра кизли сәсвермә тәтбиг едилди; сонра, 1884-ҹү илдә мәнзил кирајәнишинләринин сечки һүгугу бүтүн графлыглара да аид едилди вә сечки даирәләри јенидән бө-

---

* Алманҹа мәтндә «мәнзил» сөзүндән сонра «(ајрыҹа мәнзил тутан һәр кәсә шамил едилән)» сөзләри әлавә олунмушдур. *Ред.*

лүшдүрүлдү ки, бу да онлары бир дәрәчәјә гәдәр бәрабәрләшдирирди. Бүтүн бу тәдбирләрин сајәсиндә сечкиләрдә фәһлә синфинин күчү о гәдәр артды ки, инди 150—200 сечки даирәсиндә фәһләләр сечичиләрин әксәријјәтини тәшкил едирләр. Лакин ән'әнәјә һөрмәтлә јанашылмасы үчүн парламент системиндән даһа јахшы бир мәктәб јохдур! Әкәр лорд Чон Маннерсин зарафатла «бизим көһнә задәканлар» адландырдығына орта синиф тә'зим вә пәрәстишлә бахырдыса, фәһлә күтләси дә о заман «јахшы синиф» адланан орта синфә һөрмәт вә ихласла бахырды. Доғрудан да, тәгрибән он беш ил бундан әввәл Британија фәһләси нүмунәви бир фәһлә иди вә ону муздла ишә көтүрән адамын вәзијјәтинә онун чох бөјүк бир һөрмәтлә јанашмасы, өзү үчүн һүгуглар тәләб етдији заман өзүнү мәһдудлашдырыб итаәткар олмасы, *катедер-сосиалистләр*[92] мәктәбиндән олан бизим алман игтисадчыларына өз һәмвәтәнләринин — алман фәһләләринин гәти коммунист вә ингилаби сә'јләринин вурдуғу јаралара бир мәлһәм иди.

Лакин инкилис орта синфи јахшы ишбаз адамлар идиләр вә алман профессорларындан узағы көрүрдүләр. О јалныз вәзијјәтин тәзјиги алтында өз һакимијјәтинин бир гисмини фәһләләрә тәрк етди. Чартист һәрәкаты заманы халгын, бу peur robustus sed malitiosus-ун нәјә гадир олдуғуну анламағы өјрәнди. О замандан е'тибарән о Халг хартијасы тәләбләринин хејли һиссәсини истәр-истәмәз Бирләшмиш краллығын ганунуна чевирмәли олду. Халгы мә'нәви васитәләрлә чиловда сахламаг инди һәмишәкиндән даһа вачиб иди. Күтләләрә тә'сир көстәрмәјин биринчи вә ән мүһүм мә'нәви васитәси исә јенә дә дин иди. Буна көрә дә мәктәб шураларында кешишләр һөкм сүрүрдү, буна көрә дә ритуализмдән[93] башламыш «Ничат ордусу»на гәдәр һәр чүр ревивализми сахламаг үчүн* буржуазија өз үзәринә кетдикчә даһа чох верки гојмалы олурду.

Инди Британија респектабеллији** гитә буржуасынын азад фикирлији вә динә гаршы лагејдлији үзәриндә галиб кәлди. Франсыз вә алман фәһләләри гијамчы олдулар. Онларын һамысына сосиализм тә'сир көстәрмишди вә һакимијјәти әлә алмаг үчүн васитәләр сечәркән гануна риајәт едилмәсинә, чох әсаслы мүлаһизәләрә көрә, о гәдәр дә сә'ј етмирдиләр. Бу puer robustus арада доғрудан да күндән-күнә даһа артыг

* Алманча мәтндә «һәр чүр ревивализми сахламаг үчүн» сөзләри әвәзинә «мө'мин бошбоғазлығын чүрбәчүр үсулларындан истифадә етмәк үчүн» чап олунмушдур. *Ред.*

** Алманча мәтндә «Британија респектабеллији» сөзләри әвәзинә «Британијанын респектабел филистерлији» чап едилмишдир. *Ред.*

malitiosus олурду. Өткәм бир оғлан ушағы кәми көјәртәсиндә јандырыб ловғалыгла чәкдији сигары, она дәниз хәстәлијинин кетдикчә даһа чох әзијјәт вердијини һисс етдикдә јавашча бир кәнара атдығы кими, франсыз вә алман буржуасына да ән сон бир воситә олараг анҹаг өз азад фикирлилијини јавашча бир кәнара атмаг галырды. Кафирләр бир-биринин ардынча заһирән мө'мин ҹилдинә кирмәјә башладылар, килсә һаггында, онун тә'лими вә ајинләри һаггында еһтирамла данышмаға башладылар вә бунлардан јан кечмәк мүмкүн олмадығына көрә, өзләри дә бунлара риајәт етмәјә башладылар. Франсыз буржуалары ҹүмә күнләри maigre* илә кифајәтләнирдиләрсә, алман буржуалары исә сәбрлә килсәдәки скамјаларында отуруб сонсуз протестант моизәсинә гулаг асырдылар. Буржуалар өз материализми илә әнкәлә дүшдүләр. «Die Religion muss dem Volk erhalten werden» —«Дин халг үчүн сахланмалыдыр» — ҹәмијјәти тамамилә мәһв олмагдан хилас етмәк үчүн сон вә јеканә васитә бундан ибарәтдир. Онлар өз бәдбәхтликләриндән бу фикрә јалныз о заман кәлдиләр ки, дини һәмишәлик мәһв етмәк үчүн әлләриндән кәләни артыг етмишдиләр. Онда елә бир вахт кәлиб чатды ки, Британија буржуасы өз нөвбәсиндә онлара күлүб бағыра биләрди: «Ахмаглар, мән буну сизә һәлә ики јүз ил бундан әввәл дејә биләрдим!».

Лакин мән күман едирәм ки, нә Британија буржуасынын дини күтбејинлији, нә дә гитә буржуасынын post festum** мүраҹиәти, кетдикчә даһа артыг јүксәлмәкдә олан пролетар ахынынын гаршысыны ала билмәјәҹәкдир. Ән'әнә бөјүк бир мане әдир, тарихдә vis inertiae***; лакин о јалныз пассивдир, буна көрә дә лабүддән гырылмыш олур. Буна көрә дин дә узун мүддәт капитализм ҹәмијјәтинин дајағы ола билмәз. Әкәр бизим һүгуги, фәлсәфи вә дини тәсәввүрләримиз мөвҹуд ҹәмијјәтдә һөкм сүрән игтисади мүнасибәтләрин даһа јахын вә ја даһа узаг изләридирсә, онда игтисади мүнасибәтләр көкүндән дәјишилдикдән сонра бу тәсәввүрләр узун мүддәт гала билмәз. Ја биз фөвгәлтәбии бир вәһјә инанмалыјыг, ја да разылашмалыјыг ки, һеч бир дини еһкам мәһв олмаға үз гојан ҹәмијјәти хилас едә билмәз.

Доғрудан да, Инкилтәрәдә фәһләләр јенидән һәрәкәтә кәлмишләр. Шүбһәсиз, мүхтәлиф ән'әнәләр онларын әл-голуну бағламышдыр. Онларын әл-голуну һәр шејдән әввәл буржуа ән'әнәләри: мәсәлән, чох јајылмыш белә бир хурафат

* — әтсиз хөрәк. *Ред.*
** — һәрфијјән бајрамдан сонра, јә'ни иш-ишдән кечдикдән сонра. *Ред.*
*** — әталәт гүввәсидир. *Ред.*

бағламышдыр ки, кујa јалныз ики партија, мүһафизәкарлар партијасы вә либераллар партијасы мөвчуд ола биләр вә кујa фәһлә синфи бөјүк либерал партијасынын јардымы илә өзүнүн азад олмасына чалышмалыдыр. Сонра онларын әл-голуну фәһләләр арасында, фәһлә синфинин мүстәгил чыхыш етмәк јолунда илк инамсыз тәшәббүсләр көстәрдији вахтдан галан ән’әнәләр бағламышдыр: белә бир ән’әнә — мүнтәзәм шакирдлик етмәмиш олан бүтүн фәһләләрин бир чох көһнә тред-јунионлардан харич едилмәсидир; бу исә јалныз о демәкдир ки, һәр бир белә һәмкарлар иттифагы өзү үчүн өз штрејкбрехерләрини һазырлајыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, профессор Брентанонун өзүнүн өз катедер-сосиалист гардашларына кәдәрлә хәбәр вермәјә мәчбур олдуғу кими, инкилис фәһлә синфи ирәлиләмәкдәдир. Инкилтәрәдә һәр шеј кими фәһлә синфи дә јаваш-јаваш, аддым-аддым ирәлиләјир, каһ тәрәддүд едир, каһ фәһмлә инамсыз, бә’зән сәмәрәсиз тәшәббүсләр едир. О бә’зи јерләрдә «сосиализм» сөзүнә һәдсиз инамсызлыг көстәрмәклә ирәлиләјәрәк, онун маһијјәтини јаваш-јаваш гаврајыр. О ирәлиләјир вә онун һәрәкәти фәһлә тәбәгәләрини бир-биринин ардынча әһатә едир. Һазырда онун ирәлиләмәси Лондон Ист-Ендинин тә’лим көрмәмиш фәһләләрини гәфләт јухусундан ојатмышдыр вә биз һәмин јени гүввәләрин өз нөвбәсиндә фәһлә синфинә нә гәдәр көзәл бир тәкан вердикләрини көрдүк. Әкәр бу ирәлиләмәнин кедиши бу вә ја башга шәхсләрин сәбирсиз тәләбләри илә ајаглашмырса, гој бу шәхсләр унутмасынлар ки, инкилис милли характеринин ән јахшы чәһәтләрини мәһз фәһлә синфи мүһафизә едир вә Инкилтәрәдә ирәлијә доғру атылмыш олан һәр бир аддым һеч вахт, сонра бир гајда олараг, һәдәрә кетмәз. Әкәр јухарыда көстәрилән сәбәбләр үзүндән, көһнә чартистләрин оғуллары, лап да көзләнилдији кими олмамышларса, чох јәгин ки, онларын нәвәләри өз бабаларына лајиг олачаглар.

Лакин Авропа фәһлә синфинин гәләбәси бир тәк Инкилтәрәдән асылы дејилдир. Бу гәләбә јалныз, һеч олмазса Инкилтәрә, Франса вә Алманијанын биркә сә’јләри илә тә’мин едилә биләр[94]. Ахырынчы һәр ики өлкәдә фәһлә һәрәкаты Инкилтәрәдәки фәһлә һәрәкатыны хејли өтүб кечмишдир. Алманијада һәтта фәһлә һәрәкатынын нә заман галиб кәләчәјини дә тә’јин етмәк олар. Орада сон ијирми беш илдә фәһлә һәрәкатынын газандығы мүвәффәгијјәтләр мисилсиздир. Бу һәрәкат кетдикчә артан бир сүр’әтлә ирәлиләјир. Әкәр алман орта синфи өз мискин ачизлијини вә сијаси бачарыг, интизам, чәсарәт, күч вә инады олмадығыны көстәрдисә, алман фәһлә синфи тамамилә көстәрди ки, онда бүтүн бу сифәтләр кифајәт гәдәрдир. Тәгрибән дөрд јүз ил бундан әввәл Алма-

нија Авропа орта синфинин биринчи бөјүк үсјанынын башландығы јер олмушду; индики вәзијјәтә көрә фикир јеридиләрсә, мәкәр мүмкүн дејилдирми ки, Алманија һәмчинин Авропа пролетариатынын биринчи бөјүк гәләбә чалачағы мејдан олсун?

Ф. Енкелс

20 апрел 1892-чи ил

Бу китабда чап едилмишдир: Frederick Engels. «Socialism Utopian and Scientific»". London, 1892 вә бир гәдәр ихтисар едилмиш шәкилдә мүәллиф тәрәфиндән тәрчүмә олунараг алман дилиндә «Die Neue Zeit» журналында чап едилмишдир, Bd. 1. №№ 1 вә 2, 1892—1893.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 294—320.

СОСИАЛИЗМИН УТОПИЈАДАН ЕЛМӘ ДОҒРУ ИНКИШАФЫ

I

Мүасир сосиализм өз мәзмуну е'тибары илә һәр шејдән әввәл, бир тәрәфдән, һазыркы чәмијјәтдә варлыларла јохсуллар, капиталистләрлә муздлу фәһләләр арасында һөкм сүрән синфи эксликләри вә о бири тәрәфдән исә, истеһсалда һөкм сүрән һәрч-мәрчлији мүшаһидә етмәјин нәтичәсидир. Лакин өз нәзәри формасы чәһәтдән о әввәлчә јалныз, XVIII әсрин бөјүк франсыз маарифчиләринин ирәли сүрдүкләри принсипләрин сонракы вә бир нөв даһа ардычыл инкишафы шәклиндә мејдана чыхыр. Сосиализмин көкләри madди игтисади фактларын чох дәринликләриндә олса да, һәр бир јени нәзәријјә кими о да, һәр шејдән әввәл, өзүндән габаг топланмыш олан идеја материалына әсасланмалы иди.

Франсада, јахынлашмагда олан ингилаб үчүн ағыллары маарифләндирән бөјүк адамларын өзләри дә сон дәрәчә ингилаби тәрздә һәрәкәт едирдиләр. Онлар нечә олурса олсун һеч бир харичи авторитети гәбул етмирдиләр. Дин, тәбиәтин анлашылмасы, чәмијјәт, дөвләт гурулушу — һәр шеј ән амансыз бир сурәтдә тәнгид едилирди; һәр шеј әглин диваны гаршысында дурмалы, ја мөвчудлуғуна һагг газандырмалы, ја да ондан әл чәкмәли иди. Дүшүнән ағыл мөвчуд олан һәр шејин јеканә ме'јары олмушду. Бу елә бир заман иди ки, Һекелин дедији кими, дүнја башы үстә гојулмушду*, әввәлчә

---

* Франса ингилабы һаггында, көр Һекел нә дејир: «Һүгуг фикри, һүгуг анлајышы *дәрһал* өзүнү е'тираф етдирди, һүгугсузлуғун лахламыш дајаглары она һеч бир мүгавимәт көстәрә билмәди. Һүгуг фикри конститусијанын әсасыны тәшкил етди вә инди һәр шеј она әсасланмалыдыр. Көјдә күнәшин ишыг сачдығы вә планетләрин онун әтрафында һәрләндији замандан бәри инсанын башы үстә дурмасы, јә'ни фикрә әсасланмасы вә керчәклији фикрә ујғун шәкилдә гурмасы көрүнмәмишди. Илк дәфә Анаксагор демишди ки, дүнјаны Nûs, ағыл идарә едир, лакин јалныз инди инсан илк дәфә олараг е'тираф етди ки, фикир мә'нәви керчәклији идарә етмәли-

о мә'нада ки, инсан ағлы вә онун өз тәфәккүрү васитәси илә ашкара чыхардығы мүддәалар тәләб едирди ки, бунлар бүтүн инсан һәрәкәтләринин вә ичтимаи мүнасибәтләрин әсасы һесаб олунсун; сонра исә һәмчинин даһа кениш белә бир мә'нада ки, бу мүддәалара зидд олан керчәклик фе'лән башдан-ајаға алт-үст едилмишди. Бүтүн әввәлки чәмиііәт вә дөвләт формалары, бүтүн ән'әнәви тәсәввүрләр әглә зидд һесаб едилмишди вә дәјәрсиз көһнә бир шеј кими кәнара атылмышды; бу вахта гәдәр дүнја јалныз хүрафаты әлдә рәһбәр тутмушду вә бүтүн кечмиш јалныз тәәссүфә вә нифрәтә лајигдир. Инди биринчи дәфә олараг күнәш доғмуш, әгл сәлтәнәти башланмышдыр вә бу замандан е'тибарән мөвһумат вә әдаләтсизлијин, имтијазларын вә зүлмүн јерини әбәди һәгигәт, әбәди әдаләт, тәбиәтин өзүндән доған бәрабәрлик вә инсанын ајрылмаз һүгуглары тутмалыдыр.

Инди биз билирик ки, бу әгл сәлтәнәти буржуазијанын идеализә едилмиш сәлтәнәтиндән башга бир шеј дејилди, әбәди әдаләт буржуа әдлијјәси шәклиндә һәјата кечирилди, бәрабәрлик ганун гаршысында буржуа бәрабәрлијиндән ибарәт олду, инсанын ән мүһүм һүгугларындан биринин исә... буржуа мүлкијјәти олдуғу е'лан едилди. Әглә әсасланан дөвләт, — Руссонун ичтимаи мүгавиләси, — ишдә анчаг буржуа демократик республикасы олду вә анчаг бундан ибарәт ола биләрди. XVIII әсрин бөјүк мүтәфәккирләри, һабелә онларын бүтүн сәләфләри өз дөврләринин гојдуғу чәрчивәдән кәнара чыха билмәдиләр.

Лакин феодал задәканларла бүтүн галан чәмијјәтин нұмајәндәси кими чыхыш едән буржуазија арасындакы әкслиқлә јанашы олараг, бир дә истисмарчыларла истисмар олунанлар, варлы мүфтәхорларла зәһмәткеш јохсуллар арасында үмуми әкслик дә вар иди. Мәһз бу чәһәт буржуазија нүмајәндәләринә, ајрыча бир синфин нүмајәндәси дејил, бүтүн мәзлум бәшәријјәтин нүмајәндәси ролунда чыхыш етмәк имканы вермишди. Бундан әлавә, буржуазија мејдана кәлән андан е'тибарән онун өз әксliјi дә мејдана кәлмишдир: муздлу фәһләләр олмадан капиталистләр јашаја билмәзләр вә орта әсрләрдәки сех устасы муасир буржуаја чеврилдији кими, сехдәки уста әлалтысы вә сехдән кәнардакы күнәмуздчу да проле-

---

дир. Бу, *күнәшин әзәмәтли бир доғулушу иди. Бүтүн дүшүнән вүчудлар јени дөврүн башланмасыны севинчлә алгышлады.* Бу заман *мөһтәшәм бир вәчд* һөкм сүрүрдү, *бүтүн аләми руһ јүксәклији бүрүмүшдү*, санки илк дәфә илаһи башланғыч дүнја илә барышмышды» (Һекел, «Тарих фәлсәфәси», 1840, сәһ. 535). — Мәрһум профессор Һекелин, ичтимаи дајаглары јыхыб дағыдан белә бир тәһлүкәли тә'лиминә гаршы сосиалистләр һаггындакы гануну[23], нәһајәт, ишә салмаг вахты дејилми?

тарлара чеврилдиләр. Үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә буржуазија, *задәканлара гаршы мүбаризәдә* өзүнү о заманын мүхтәлиф зәһмәткеш синифләри мәнафејинин дә нүмајәндәси һесаб етмәкдә мүәјјән дәрәҹә һаглы олса да, бунунла белә һәр бир бөјүк буржуа һәрәкаты заманы мүасир пролетариатын аз-чох инкишаф етмиш сәләфи олан синфин мүстәгил чыхышлары олурду. Алманијада Реформасија вә Кәндли мүһарибәләри заманы анабаптистләр[95] вә Томас Мүнсер һәрәкаты, бөјүк Инкилтәрә ингилабы заманы левеллерләр[96] һәрәкаты, бөјүк Франса ингилабы заманы Бабөф һәрәкаты белә бир һәрәкат олмушдур. Һәлә јетишмәмиш олан синфин бу силаһлы ингилаби үсјанлары нәзәријјә саһәсиндә дә мүвафиг чыхышларла мүшајиәт олурду; мәсәлән, XVI вә XVII әсрләрдә идеал ичтимаи гурулушун утопик тәсвирләри[97], XVIII әсрдә исә ачыг коммунизм нәзәријјәләри (Морелли вә Мобли) бу гәбилдән иди. Бәрабәрлик тәләби даһа сијаси һүгуглар саһәси илә мәһдудлашмырды, һәр бир ајрыча шәхсин ичтимаи вәзијјәтинә дә шамил едилирди; јалныз синфи имтијазлары дејил, синфи фәргләрин өзүнү дә мәһв етмәјин зәрури олдуғу сүбут едилирди. Һәр ҹүр һәјат зөвгүнү гадаған едән сәрт аскет, Спарта коммунизми јени тә'лимин илк тәзаһүр формасы иди. Сонра дүнјаја үч бөјүк утопист кәлди: бунлардан бири Сен-Симондур ки, онда пролетар мәсләки илә јанашы буржуа мәсләки дә һәлә мүәјјән әһәмијјәтини сахламышды, о бириләри исә Фурје вә Оуендир. Оуен ән чох инкишаф етмиш капиталист истеһсалы өлкәсиндә вә бу истеһсал үсулунун доғурдуғу әксикләрин тә'сири алтында, синфи фәргләри арадан галдырмаг үчүн, франсыз материализминә билаваситә јахынлашан бир систем шәклиндә бир сыра тәклифләр һазырламышды.

Бунларын һәр үчүнүн үмуми ҹәһәти ондан ибарәтдир ки, онлар артыг о заман тарихән јаранмыш олан пролетариатын мәнафејинин тәмсилчиси кими һәрәкәт етмирләр. Маарифчиләр кими, онлар да биринчи нөвбәдә мүәјјән бир ичтимаи синфи дејил, бирдән-бирә бүтүн бәшәријјәти азад етмәк истәјирләр. Маарифчиләр кими, онлар да әгл вә әбәди әдаләт сәлтәнәти гурмаг истәјирләр; лакин онларын истәдији сәлтәнәт илә маарифчиләрин истәдији әгл сәлтәнәти арасында јерлә көј гәдәр фәрг вардыр. Бу маарифчиләрин принсипләринә мүвафиг шәкилдә гурулан буржуа дүнјасы да ағыла ујғун дејил вә әдаләтсиздир, буна көрә дә феодализм вә бүтүн әввәлки ичтимаи идарә үсуллары кими, о да зибиллијә атылмалыдыр. Бу вахта гәдәр һәгиги ағыл вә һәгиги әдаләт јалныз она көрә дүнјада һөкмран олмамышдыр ки, бунлар һәлә лазымынча баша дүшүлмәмишдир. О заман садәҹә олараг инди мејдана кәлән вә һәгигәти дәрк етмиш олан даһи инсан јох иди. Бу инсанын

инди мејдана кәлмәси, һәгигәтин мәһз инди дәрк едилмиш олмасы һеч дә үмуми тарихи инкишаф кедишинин зәрури нәтиҹәси дејилдир, лабүд бир һадисә дејилдир, анҹаг хошбәхт бир тәсадүфүдүр. Бу даһи инсан ејнилә беш јүз ил бундан әввәл дә доғула биләрди вә о заман бәшәријјәти беш әср давам едән јанлыш јолдан, мүбаризә вә мәшәггәтләрдән хилас едә биләрди.

Биз көрдүк ки, ингилабы һазырлајан XVIII әср франсыз философлары, мөвҹуд олан һәр шејин јеканә һакими олмаг е'тибары илә әглә мүраҹиәт едирдиләр. Онлар әглә ујғун дөвләт, әглә ујғун ҹәмијјәт јарадылмасыны тәләб едирдиләр, онлар әбәди әглә зидд нә варса, һамысынын амансызлыгла арадан галдырылмасыны тәләб едирдиләр. Биз ону да көрдүк ки, һәгигәтдә бу әбәди әгл мәһз о заман буржуаја чеврилмиш олан ортабаб бүркерин јалныз идеализә едилмиш дәрракәси иди. Франса ингилабы бу әгләујғун ҹәмијјәти вә бу әгләујғун дөвләти һәгигәтә чевирдикдә исә, јени тә'сисатлар әввәлки гурулуша нисбәтән нә гәдәр сәмәрәли олсалар да, мүтләг мә'нада һеч дә әгләујғун тә'сисатлар олмады. Әгләујғун дөвләт тамамилә ифлас олду. Руссонун ичтимаи мүгавиләси террор заманы[98] һәјата кечди; өз сијаси гүдрәтинә олан инамыны итирмиш буржуазија бу террордан гуртулмаг үчүн әввәлҹә Директоријанын[99] сатгынлығында, ахырда исә Наполеон истибдадынын ганады алтында ниҹат ахтарырды. Вә'д едилән әбәди сүлһ сонсуз ишғалчылыг мүһарибәләри силсиләсинә чеврилди. Әгләујғун ҹәмијјәтин дә бәхти кәтирмәди. Варлыларла јохсуллар арасындакы әкслик үмуми рифаһ шәклиндә һәлл олунмаг әвәзинә, бу әкслик үзәриндә бир нөв көрпү олан сех имтијазларынын вә башга имтијазларын арадан галдырылмасы нәтиҹәсиндә, һабелә бу әкслији бир гәдәр јумшалдан килсә хејријјәчилијинин арадан галдырылмасы нәтиҹәсиндә даһа да кәскинләшди. Феодал буховларындан азад олмаг демәк олан «мүлкијјәт азадлығынын» инди ишдә һәјата кечирилмәси, хырда буржуа вә кәндли үчүн ондан ибарәт олду ки, бунлар, ири капиталын вә ири торпаг саһиблијинин күчлү рәгабәти нәтиҹәсиндә боғулан бу хырда мүлкијјәти мәһз һәмин магнатлара азад сата биләрдиләр; беләликлә, бу «азадлыг» хырда буржуа вә кәндлиләр үчүн *мүлкијјәтдән* азад олмаға чеврилди. Капитализм әсасында сәнајенин сүр'әтлә инкишаф етмәси нәтиҹәсиндә зәһмәткеш күтләләрин јохсуллуг вә мәшәггәтләри ҹәмијјәтин мөвҹудлуғунун зәрури бир шәрти олду. Карлејл демишкән, нағд пул кетдикҹә даһа артыг дәрәҹәдә бу ҹәмијјәти әлагәләндирән јеканә әсас олурду. Ҹинајәтләрин сајы илдән-илә артырды. Кечмишдә нәзәрә чарпдырмаг үчүн утанмадан көстәрилән, лакин һәлә инди дә арадан галды-

рылмамыш олан феодал гәбаһәтләри һәр һалда һәләлик арха сыраја кечирилмишдисә, бунларын јериндә, кечмишдә анчаг кизли едилән буржуа гәбаһәтләри бир о гәдәр артыг мејдана чыхды. Тичарәт кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә һијләкәрлијә чеврилирди. Ингилаб шүары олараг ирәли сүрүлән «гардашлыг» шүары[100] рәгабәт мүбаризәсинин доғурдуғу һијләбазлыг вә һәсәд шәклиндә һәјата кечмишди. Зоракылыг јолу илә олан зүлмүн јерини рүшвәт тутду, гылынчын әвәзинә исә ичтимаи һакимијјәтин башлыча васитәси пул олду. Биринчи кечә һүгугу феодаллардан буржуа-фабрикчиләрә кечмишди. Фаһишәлик мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә артмышды. Һәтта никаһ өзү, кечмишдәки кими, фаһишәлијин гануна салынмыш бир шәкли, онун рәсми пәрдәси олараг галырды вә һәлә үстәлик, әрлә арвад арасындакы сәдагәт тез-тез позулурду. Бир сөзлә, «әглин гәләбәси» нәтичәсиндә гурулан ичтимаи вә сијаси тә'сисатлар, маарифчиләрин көзәл вә'дләринин ачы мә'јуслуг доғуран ејбәчәр бир шәкли олду. Јалныз бу мә'јуслуғу гејд едә биләчәк адамлар чатмырды; бу адамлар исә јени әсрин әввәлләриндә мејдана кәлди. 1802-чи илдә Сен-Симонун «Ченеврә мәктублары» чыхды; 1808-чи илдә Фурјенин илк әсәри нәшр олунду, һәрчәнд онун нәзәријјәсинин әсасы һәлә 1799-чу илдә гојулмушду; 1800-чү ил јанварын 1-дә Роберт Оуен Нју-Ланаркы[101] идарә етмәји өһдәсинә көтүрдү.

Лакин о заманлар капиталист истеһсал үсулу вә онунла бәрабәр буржуазија илә пролетариат арасындакы экслик һәлә чох аз инкишаф етмишди. Инкилтәрәдә јенисчә мејдана кәлән ири сәнаје Франсада һәлә мә'лум дејилди. Һалбуки јалныз ири сәнаје, бир тәрәфдән, истеһсал үсулунда чеврилиш јарадылмасыны, онун капиталист характеринин арадан галдырылмасыны мәчбури зәрурәт һалына салан мүнагишәләри инкишаф етдирир, — һәм дә тәкчә бу ири сәнајенин јаратдығы синифләр арасындакы мүнагишәләри дејил, һабелә онун јаратдығы мәһсулдар гүввәләрлә мүбадилә формалары арасындакы мүнагишәләри дә инкишаф етдирир; дикәр тәрәфдән исә, бу ири сәнаје мәһз мәһсулдар гүввәләри чох бөјүк дәрәчәдә инкишаф етдирмәклә, һәмин мүнагишәләри һәлл етмәк үчүн васитәләр дә верир. Демәли, әкәр јени ичтимаи гурулушдан доған мүнагишәләр тәгрибән 1800-чү илдә јениҹә мејдана кәлирдисә, о дөврдә бунлары һәлл етмәк васитәләри даһа аз инкишаф етмишди. Террор заманы Парисин јохсул күтләләри бир анлыға һакимијјәти әлә алараг, беләликлә, буржуа ингилабыны буржуазијанын өз *әлејһинә* гәләбәјә чатдырдыларса да, бунунла онлар јалныз сүбут етдиләр ки, о заманкы мүнасибәтләр шәраитиндә һәмин күтләләрин узун мүддәт һөкмранлыг етмәси әсла мүмкүн дејилдир. Үмуми јохсуллар күт-

ләси ичәрисиндән јени синфин рүшејми һалында јеничә ајрылмыш олан, мүстәгил сурәтдә сијаси фәалијјәт көстәрмәјә һәлә әсла гадир олмајан пролетариат јалныз мәзлум вә изтираб чәкән бир силк кими көрүнүрдү вә о, өз-өзүнә јардым етмәк игтидарында олмадығына көрә, она олса-олса кәнардан — јухарыдан көмәк едилә биләрди.

Сосиализм баниләринин бахышларыны тә'јин едән дә бу тарихи вәзијјәт иди. Јетишмәмиш һалда олан капиталист истеһсалына, јетишмәмиш синфи мүнасибәтләрә јетишмәмиш дә нәзәријјәләр ујғун кәлирди. Ичтимаи мәсәләләрин һәллини адамлар өз башларындан ичад етмәли олурдулар, чүнки бунларын һәлли, инкишаф етмәмиш игтисади мүнасибәтләрдә һәлә кизли һалда галмагда иди. Ичтимаи гурулуш тәкчә нөгсанлары көстәрирди; бу нөгсанлары арадан галдырмаг дүшүнән әглин вәзифәси иди. Јени вә даһа мүкәммәл ичтимаи гурулуш системи ичад етмәк вә буну мөвчуд чәмијјәтә кәнардан, тәблиғат васитәси илә, мүмкүн олдугда исә һабелә нүмунәви тәчрүбәләр васитәси илә гәбул етдирмәк лазым кәлирди. Бу јени сосиал системләр лап әввәлчәдән утопија олуб галмаға мәһкум иди вә бу системләр нә гәдәр әтрафлы һазырланырдыса, бир о гәдәр халис хәјал аләминә кечмәли иди.

Буну мүәјјән етдикдән сонра биз мәсәләнин, инди тамамилә кечмишә аид олан бу чәһәти үзәриндә даһа бир дәгигә дә олса дајанмајачағыг. Гој әдәбијјат баггаллары, инди анчаг бир әјләнчә кими көрүнән бу хүлјалары тәкәббүрлә әлләшдирсинләр вә белә бир «сарсаглыға» нисбәтән өз тәфәккүр тәрзләринин ачыгкөзлү олмасындан һәзз алсынлар. Бизи, хәјал пәрдәси алтындан һәр аддымда заһирә чыхан вә бу филистерләрин көрә билмәдији даһи идејаларын рүшејми вә даһи фикирләр даһа чох фәрәһләндирир.

Сен-Симон бөјүк Франса ингилабынын оғлу иди вә бу ингилаб башланаркән о һәлә отуз јашына чатмамышды. Бу ингилаб үчүнчү силкин, јә'ни милләтин истеһсал вә тичарәтлә *мәшғул олан* чохлуғунун о вахтадәк имтијазлы олан *муфтәхор* силкләр, јә'ни задәкан вә руһаниләр үзәриндә гәләбәси иди. Лакин чох кечмәдән мә'лум олду ки, үчүнчү силкин гәләбәси, бу силкин јалныз кичик бир һиссәсинин гәләбәсидир; бу гәләбә үчүнчү силкин сосиал имтијазлары олан тәбәгәсинин, јә'ни варлы буржуазијанын сијаси һакимијјәти әлә алмасындан ибарәт олду. Һәм дә бу буржуазија, бир тәрәфдән, задәканларын вә килсәнин мүсадирә едилән, сонра да *сатылан* торпаг мүлкијјәти илә еһтикар етмәк васитәси илә, дикәр тәрәфдән дә, орду үчүн малверәнләрин милләти алдатмасы васитәси илә һәлә ингилаб просесиндә сүр'әтлә инкишаф етмишди. Директорија заманы мәһз бу мөһтәкирләрин һөкмранлығы Фран-

саны вә ингилабы фәлакәт гаршысында гојмуш вә бунунла да Наполеона дөвләт чеврилиши үчүн бәһанә вермишди. Беләликлә, үчүнчү силк илә имтијазлы силкләр арасындакы экслик Сен-Симонун зеһниндә «фәһләләрлә» «мүфтәхорлар» арасында олан бир экслик шәкли алмышды. Тәкчә әввәлки имтијазлы силкләрин нүмајәндәләри дејил, һабелә истеһсалда вә тичарәтдә иштирак етмәјиб өз рентасы илә јашајанларын да һамысы мүфтәхор иди. «Фәһләләр» сырасына исә тәкчә муздлу фәһләләр дејил, һабелә фабрикчи, тачир вә банкирләр да дахил иди. Мүфтәхорларын әгли рәһбәрлик вә сијаси һөкмранлыг габилијјәтини итирдикләринә даһа һеч бир шүбһә јох иди вә ингилаб буну гәти тәсдиг етмишди. Јохсулларын белә бир габилијјәтә малик олмадыгларыны исә, Сен-Симонун фикринчә, террор дөврүнүн тәчрүбәси сүбут етмишди. Бәс бу һалда ким рәһбәрлик вә һөкмранлыг етмәли иди? Сен-Симонун фикринчә — елм вә сәнаје рәһбәрлик вә һөкмранлыг етмәли иди; бунлары исә јени бир дини рабитә бирләшдирмәли иди, дини бахышларын Реформасија заманындан дағылмыш олан бирлијини бәрпа едән вә чидди табелијә әсасланан лабүд мистик бир «јени христианлыг» бирләшдирмәли иди. Лакин елм — алимләр демәкдир, сәнаје исә — биринчи нөвбәдә фәал буржуалардан, фабрикчиләрдән, тачирләрдән вә банкирләрдән ибарәтдир. Доғрудур, бу буржуалар ичтимаи мә'мурлар кими, бүтүн чәмијјәтин вәкил етдији адамлар кими бир шеј олмалы идиләр, лакин һәр һалда фәһләләрә гаршы рәһбәр мөвгеләрини вә игтисади чәһәтдән имтијазлы вәзијјәтләрини мүһафизә етмәли идиләр. Банкирләрә кәлдикдә, мәһз онлар, кредити тәнзим етмәк јолу илә бүтүн ичтимаи истеһсалы тәнзим етмәли идиләр. — Белә бир бахыш, Франсада ири сәнаје вә бунунла да бирликдә буржуазија илә пролетариат арасындакы экслик һәлә јенichә әмәлә кәлмәкдә олдуғу бир дөврә тамамилә ујғун иди. Лакин Сен-Симонун хүсусилә гејд етдији чәһәт бу иди: ону һәр јердә вә һәр заман биринчи нөвбәдә «сајча ән чох вә ән јохсул синфин» («la classe la plus nombbreuse et la plus pauvre») мүгәддәраты марагландырыр.

Сен-Симон һәлә «Ченеврә мәктублары»нда белә бир мүддәа ирәли сүрүр ки,

«бүтүн инсанлар ишләмәлидир».

О, һәмин әсәриндә гејд едир ки, Франсада террор һөкмранлығы јохсул күтләләрин һөкмранлығы иди.

О, јохсул күтләләрә мурачиәтлә учадан дејир: «Көрүн, Франсада сизин јолдашларыныз һөкмранлыг едәркән, орада нәләр баш верди: онлар ачлыг төрәтдиләр!»

Лакин Франса ингилабынын синфи мүбаризә олдуғуну, һәм дә јалныз задәканларла буржуазија арасында дејил, һабелә задәканлар вә буржуазија илә *јохсуллар* арасында синфи мүбаризә олдуғуну баша дүшмәк 1802-чи илдә сон дәрәчә даһијанә бир кәшф иди. 1816-чы илдә Сен-Симон сијасәти истеһсал һаггында олан бир елм е'лан едир вә сијасәти игтисадијјатын тамамилә удачағыны габагчадан хәбәр верир. Игтисади вәзијјәтин сијаси тә'сисат үчүн әсас олмасы анлајышы бурада јалныз рүшејм һалында ифадә олунмушса, бунун мүгабилиндә белә бир фикир тамамилә ајдын сөјләнмишдир ки, инсанлары сијаси чәһәтдән идарә етмәк шејләрә сәрәнчам етмәјә вә истеһсал просесләринә рәһбәрлик етмәјә чеврилмәлидир, јә'ни һаггында сон заманлар чох һај-күјлә данышылан «дөвләтин ләғв едилмәси» илә нәтичәләнмәлидир. Сен-Симон өз мүасирләриндән ејни бир үстүнлүклә 1814-чү илдә — мүттәфигләр Парисә кирән саат* — вә сонра 1815-чи илдә, Јүз күнлүк[102] мүһарибә заманы дејир ки, Франсанын Инкилтәрә илә мүттәфиг олмасы вә сонра һәмин ики өлкәнин Алманија илә мүттәфиг олмасы Авропанын динч јолла инкишаф вә тәрәгги етмәси үчүн јеканә тә'минатдыр. Доғрудан да, 1815-чи илдә франсызлары Ватерлоо[103] галибләри илә мүттәфиг олмаға тәблиғ етмәк үчүн бөјүк бир чәсарәт вә тарихи узагкөрәнлик лазым иди.

Әкәр Сен-Симонун көрүшләриндә биз даһијанә бир вүс'әтә тәсадүф едириксә вә буна көрә дә онун бахышларында сонракы сосиалистләрин халис игтисади олмајан фикирләринин, демәк олар һамысы рүшејм һалында вардырса, Фурједә мөвчуд ичтимаи гурулушун тәнгидини көрүрүк, һәм дә бу тәнгиддә халис франсыз һазырчаваблығы илә бәрабәр олдугча дәрин бир тәһлил вардыр. Фурје ингилабдан әввәлки буржуазијаны, онун чушә кәлмиш пејғәмбәрләрини вә буржуазијанын ингилабдан сонра мејдана кәлән сатгын јалтагларыны онларын өз сөзләри илә тутур. Фурје буржуа дүнјасынын бүтүн мадди вә мә'нәви мискинлијини амансызлыгла ифша едир вә бу мискинлији әввәлки маарифчиләрин јалныз әгл һөкм сүрәчәји бир чәмијјәт, һамыја сәадәт кәтирәчәк бир мәдәнијјәт јарадылмасы һаггындакы алдадычы вә'дләри илә, — инсанын сонсуз тәкмилләшмәјә гадир олмасы һаггындакы бәјанатлары илә мүгајисә едир; о өз мүасирләри олан буржуа идеологларынын тәмтәраглы ибарәләринин бошлуғуну ифша едәрәк, онларын курултулу сөзләрлә тәсвир етдикләри керчәклијин нә гәдәр дә мискин олдуғуну көстәрир вә бу ибарәбазлығын тамамилә пуча чыхмасына ачы-ачы истеһза едир. Фурје јалныз

* 1814-чү ил мартын 31-дә. *Ред.*

бир тәнгидчи олмагла галмыр; тәбиәтчә һәмишә хошсифәт олан Фурје бир сатирик, һәтта бүтүн дөврләрин ән бөјүк сатирикләриндән бири олур. О, мөһтәкирлик фырылдагларыны вә ингилаб сүгут етдәндән сонра бүтүн о заманкы Франсанын тиҹарәт фәалијјәтинә һаким олан чәрчилик руһуну сәрраст вә истеһзалы сөзләрлә тәсвир едир. О, кишиләрлә гадынлар арасындакы буржуа мүнасибәтләри формасыны вә буржуа ҹәмијјәтиндә гадынын вәзијјәтини даһа бөјүк мәһарәтлә тәнгид едир. Һәр бир мүәјјән ҹәмијјәтдә гадын азадлығы дәрәҹәсинин үмуми азадлыг үчүн тәбии ме'јар олдуғу фикрини илк дәфә Фурје сөјләмишдир. Лакин Фурјенин әзәмәти, онун ҹәмијјәт тарихини анламасында даһа ајдын тәзаһүр едир. О, ҹәмијјәт тарихинин бүтүн әввәлки кедишини дөрд инкишаф пилләсинә бөлүр: вәһшилик, патриархат, барбарлыг вә мәдәнијјәт; мәдәнијјәт дедикдә о, инди буржуа ҹәмијјәти адланан ҹәмијјәти, демәли, XVI әсрдән е'тибарән инкишаф едән ичтимаи идарә үсулуну нәзәрдә тутур; о көстәрир ки,

> «мәдәнијјәт гурулушу барбарлыг заманы ибтидаи шәкилдә галан һәр бир ејби һәјатын әсасына чевирир вә ону мүрәккәбләшдирир, икимә'налы, икиүзлү вә ријакар бир шәклә салыр».

мәдәнијјәт арадан галдырылмасы мүмкүн олмајан вә даим јенидән мејдана кәлән зиддијјәтләр ичәрисиндә, «чыхылмаз даирә» чәрчивәсиндә һәрәкәт едәрәк, һәмишә сәмимијјәтлә вә ја ријакарлыгла ҹан атдығы нәтиҹәләрин экси олан нәтиҹәләрә кәлиб чыхыр. Беләликлә, мәсәлән,

> «мәдәнијјәтдә *јохсуллуг боллуғун өзүндән доғур*».

Көрдүјүмүз кими, Фурје дә өз мүасири Һекел кими диалектика устасыдыр. Инсанын сонсуз тәкмилләшмә габилијјәтинә малик олдуғу һаггындакы ибарәләрин әксинә олараг Фурје дә диалектикаја әсасән дејир ки, һәр бир тарихи дөврүн нәинки өз тәрәгги, һабелә тәнәззүл хәтти вардыр вә бу анлашылма үсулуну о бүтүн бәшәријјәтин кәләҹәјинә тәтбиг едир. Кант, тәбиәтшүнаслыға кәләҹәкдә Јерин мәһв олаҹағы идејасыны кәтирдији кими, Фурје дә тарихин анлашылмасына кәләҹәкдә бәшәријјәтин мәһв олаҹағы идејасыны кәтирмишдир.

Франсада ингилаб фыртынасы гопуб өлкәни тәмизләдији бир заманда, Инкилтәрәдә даһа сакит, лакин ејни дәрәҹәдә мөһтәшәм бир чеврилиш баш верирди. Бухар вә јени иш машынлары мануфактураны мүасир ири сәнајеје чевирмиш вә бунунла да буржуа ҹәмијјәтинин бүтүн әсасларыны ингилабиләшдирмишди. Мануфактура дөврләриндәки инкишафын сүст

кедиши истеһсалда әсл бир фыртына вә тәзјиг дөврүнә чеврилмишди. Ҹәмијјәт кетдикҹә даһа бөјүк сүр'әтлә ири капиталистләрә вә јохсул пролетарлара ајрылырды, бунларын арасында исә кечән заманлардакы сабит орта силк әвәзинә, чох гәрарсыз бир һәјат сүрән вә әһалинин ән ахычы бир һиссәсини тәшкил едән сәнәткарлардан вә хырда тачирләрдән ибарәт дәјишкән бир күтлә дурурду. Јени истеһсал үсулу өз јүксәлән инкишаф хәттинин һәлә әввәлиндә иди; о мөвҹуд шәраитдә һәлә нормал, дүзкүн вә јеканә мүмкүн олан бир истеһсал үсулу иди. Һалбуки о, артыг о заман мүдһиш сосиал фәлакәтләр төрәтмишди: јурдсуз әһалини бөјүк шәһәрләрин натәмиз, дарысгал бучагларына топламышды; кечмишдән мирас галан бүтүн мәншә әлагәләри, патриархал мәишәт тәрзини вә аиләни дағытмышды; хүсусән гадын вә ушаглар үчүн иш күнүнү сон дәрәҹә узатмышды; бирдән-бирә тамамилә јени шәраитә — кәнддән шәһәрә, әкинчиликдән сәнајејә, сабит һәјат шәраитиндән һәр күн дәјишилән вә јашамаг шәраити тә'мин етмәјән бир мүһитә салынан зәһмәткеш синиф ичәрисиндә күтләви сурәтдә мә'нәви позғунлуг төрәтмишди. Бу заман, ушаг кими саф гәлбли вә нәҹиб хасијјәтли, ејни заманда дүнјада аз тапыла билән фитри рәһбәр исте'дадына малик бир адам, ијирми доггуз јашлы бир фабрикчи ислаһчы кими чыхыш етди. Роберт Оуен XVIII әср маарифчи материалистләринин белә бир тә'лимини мәнимсәмишди ки, инсанын характери, бир тәрәфдән, инсанын тәбии гурулушунун вә дикәр тәрәфдән, бүтүн өмрү боју, хүсусән инкишаф дөврүндә ону әһатә едән шәраитин мәһсулудур. Оуен илә ејни ичтимаи вәзијјәтдә оланларын чоху сәнаје ингилабында јалныз буланыг суда балыг тутмаға вә тез бир заманда варланмаға јарајан бир низамсызлыг вә һәрҹ-мәрҹлик көрүрдү. Оуен исә сәнаје ингилабында өз севимли идејасыны һәјата кечирмәк вә бунунла да һәмин һәрҹ-мәрҹлик ичәрисиндә гајда јаратмаг үчүн әлверишли бир фүрсәт көрүрдү. Манчестердә, 500 нәфәрдән артыг фәһләнин ишләдији фабрикин рәһбәри олан Оуен бу идејаны һәјата кечирмәк үчүн бир тәшәббүс, һәм дә мүвәффәгијјәтли бир тәшәббүс етди. О, 1800-ҹү илдән 1829-ҹу иләдәк Шотландијанын Нју-Ланарк шәһәриндә бөјүк бир иплик фабрикини идарә етмиш вә мүәссисәнин шәрикли директору олараг, бурада һәмин истигамәтдә чалышмышды, һәм дә чох сәрбәст һәрәкәт едиб, бөјүк мүвәффәгијјәт газандығына көрә, тезликлә бүтүн Авропада мәшһур олмушду. О, әввәлләр әһалиси чох гарышыг вә әксәријјәти әхлагҹа чох позғун үнсүрләрдән ибарәт олан Нју-Ланаркы там нүмунәви бир колонијаја чевирмишди; әһалисинин сајы тәдричлә артыб, 2 500 нәфәрә чатмыш Нју-Ланаркда сәрхошлуг, полис, ҹинајәт мәһ-

кәмәләри вә чәкишмә, јохсуллары һимајә алтына алмаг вә хејријјәчилијә еһтијач мә'лум олмајан шејләр иди. Оуен буна садәчә олараг адамлары инсан ләјагәтинә даһа чох мүвафиг олан бир шәраитдә јерләшдирмәклә вә хүсусән бөјүмәкдә олан нәслин јахшы тәрбијә едилмәси гајғысына галмагла наил олмушду. Кичик јашлы ушаглар үчүн Оуенин ичад етдији мәктәб илк дәфә Нју-Ланаркда тәшкил едилмишди. Бу мәктәбләрә ики јашдан јухары ушаглар гәбул олунурду; бурада ушаглар вахтларыны о гәдәр хош кечирирдиләр ки, онлары күчлә евә апармаг олурду. Оуенин рәгибләри өз фәһләләрини күндә 13—14 саат ишләмәјә мәчбур етдикләри һалда, Нју-Ланаркда иш күнү 10½ саатдан артыг дејилди. Памбыг парча сәнајесиндә башланан бөһран, истеһсалын дөрд ај дајандырылмасына сәбәб олдугда исә, бош галан фәһләләрә јенә дә там әмәк һаггы верилирди. Бүтүн бунлара бахмајараг, мүәссисәнин дәјәри ики дәфәдән чох артмышды вә даим өз саһибләринә чохлу мәнфәәт верирди.

Лакин бүтүн бунлар Оуени гане етмирди. Өз фәһләләри үчүн јаратдығы һәјат шәраити онун нәзәриндә һәлә һеч дә инсан ләјагәтинә мүвафиг дејилди. О дејирди:

«бу адамлар мәним гулларым идиләр»;

Оуенин Нју-Ланарк фәһләләри үчүн јаратдығы нисбәтән әлверишли шәраит, бу фәһләләрин азад һәјат фәалијјәти һәлә бир јана дурсун, онларын ағыл вә характеринин һәртәрәфли вә сәмәрәли инкишафы үчүн әсла кифајәт дејилди.

«Һалбуки бу 2 500 нәфәрин ишләјән һиссәси чәмијјәт үчүн о гәдәр реал сәрвәт истеһсал едирди ки, чәми јарым әср әввәл бунун јарадылмасы үчүн 600 000 нәфәрин ишләмәси лазым кәләрди. Мән өзүмә белә бир суал вердим: бәс 2 500 фәһләнин истеһлак етдији мәһсулун мигдары илә кечмишдә 600 000 фәһләнин истеһлак етмәли олдуғу мәһсулун мигдары арасындакы фәрг һара кедир?»

Бу суалын чавабы ајдын иди. Бу фәрг фабрик саһибләринә чатырды; онлар мүәссисәјә гојдуглары капитал үчүн 5% кәлир көтүрүрдүләр вә бундан әлавә 300 000 фунт стерлингдән (6 000 000 маркадан) артыг мәнфәәт әлдә едирдиләр. Бу, Инкилтәрәнин бүтүн галан фабрикләринә Нју-Ланаркдан даһа чох аид едилә биләрди.

«Машынларын јаратдығы бу јени сәрвәт олмасајды, Наполеону јыхмаг вә ичтимаи гурулушда аристократ принсипләрини мүһафизә етмәк үчүн мүһарибә апармаг мүмкүн олмазды. Һалбуки бу јени гүввә зәһмәткеш синиф тәрәфиндән јарадылмышды»*.

* Бүтүн «Авропа гырмызы республикачыларынын, коммунистләринин вә сосиалистләринин унванына» дејилмиш вә 1848-чи ил мүвәггәти Франса һөкумәтинә, һабелә «кралича Викторијаја вә онун мәс'ул мүшавирәләринә» көндәрилмиш «Ағылларда вә практикада ингилаб» адлы мүрачиәтдән.

Буна көрә бу ишин хејрини дә һәмин синиф көрмәлидир. Бу вахта гәдәр јалныз тәк-тәк адамларын варланмасына вә күтләләрин әсарәт алтында сахланмасына хидмәт едән јени гүдрәтли мәһсулдар гүввәләр, Оуенин фикринчә, чәмијјәтин јенидән гурулмасы үчүн бир әсас иди вә бу гүввәләр үмуми мүлкијјәт олараг јалныз һамынын рифаһына хидмәт етмәли иди.

Оуенин коммунизми, нечә дејәрләр, тичарәт һесабламаларынын бәһрәси олараг, халис әмәли әсаслар үзәриндә мејдана кәлмишди. О өзүнүн бу әмәли характерини ахыра гәдәр вә һәр јердә сахламышды. Белә ки, Оуен Ирландијадакы јохсуллуғу арадан галдырмаг мәгсәди илә 1823-чү илдә коммунист колонијаларынын лајиһәсини дүзәлтмишди вә нә гәдәр капитал гојмаг лазым кәлдијини, иллик хәрчләри вә нәзәрдә тутулан кәлирләри мүфәссәл һесаблајыб бу лајиһәјә әлавә етмишди. Кәләчәк гурулушун гәти планында исә, Оуен лап плана, фасада вә һүндүрлүкдән көрүнүшә гәдәр һәр шеји бүтүн техники тәфсилаты илә һазырламышды, һәм дә бунларын һамысыны о гәдәр бачарыгла етмишди ки, онун, чәмијјәти јенидән гурмаг методу гәбул едиләрсә, ишә һәтта бир мүтәхәссис кими јанашдыгда да бу тәфсилата гаршы чох аз е'тираз ола биләр.

Коммунизмә кечид Оуенин һәјатында дөнүш нөгтәси иди. Нә гәдәр ки, о садәчә олараг бир инсанпәрәст кими һәрәкәт едирди, сәрвәт, һөрмәт вә шөһрәт газанырды, тәгдир олунурду. О, Авропада ән мәшһур бир адам олмушду. Онун нитгләрини јалныз онунла ејни ичтимаи вәзијјәтдә оланлар дејил, һәтта дөвләт хадимләри вә краллар да диггәтлә динләјирдиләр. Лакин о өз коммунист нәзәријјәләри илә чыхыш едән кими, иш башга вәзијјәт алды. Онун фикринчә, чәмијјәтин јенидән гурулмасы јолуну һәр шејдән әввәл үч бөјүк манеә: хүсуси мүлкијјәт, дин вә мөвчуд никаһ формасы кәсирди. Оуен бу манеәләрлә мүбаризәјә башлајаркән билирди ки, рәсми чәмијјәт ону рәдд едәчәк вә о өз ичтимаи мөвгејини итирәчәкдир. Лакин бу мүлаһизәләр Оуени дајандыра билмәди, онун чәсарәтли һүчум гүввәсини зәифләтмәди. Һәм дә онун мәһз нәләричәдән көрдүкләри баш верди. Рәсми чәмијјәтдән говулан, мәтбуат тәрәфиндән сүкутла гаршыланан, бүтүн вар-јохуну сәрф етдији Американдакы коммунизм тәчрүбәләринин баш тутмамасы нәтичәсиндә јохсуллашан Оуен, билаваситә фәһлә синфинә мүрачиәт етди вә бу синиф ичәрисиндә өз фәалијјәтини отуз ил даһа давам етдирди. Инкилтәрәдә фәһлә синфинин хејринә олан бүтүн ичтимаи һәрәкәтләр вә бунларын бүтүн һәгиги наилијјәтләри Оуенин ады илә бағлыдыр. Мәсәлән, онун бешиллик сә'јләри сајәсиндә 1819-чу илдә фаб-

рикләрдә гадын вә ушаг әмәјинә һәдд гојан илк ганун гәбул едилди. Оуен, бүтүн Инкилтәрә тред-јунионларыны бирләшдириб бөјүк бир үмуми һәмкарлар иттифагы јарадан биринчи конгресин сәдри иди[104]. Һабелә Оуен артыг там коммунизм тәркибиндә олан бир ичтимаи гурулуша кечмәк тәдбирләри олараг, бир тәрәфдән, кооператив чәмијјәтләри (истеһлак вә истеһсал ширкәтләри) тәшкил етди вә бунлар, һеч олмазса, сонралар ишдә сүбут етди ки, тачирсиз дә, фабрикчисиз дә кечинмәк тамамилә мүмкүндүр; дикәр тәрәфдән исә, фәһлә базарларында әмәк кағыз пуллары васитәси илә әмәк мәһсуллары мүбадилә едилирди вә бу пулларын өлчү ваһиди бир саатлыг иш вахты сајылырды[105]. Бу базарлар мүтләг мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамалы иди, лакин бунлар хејли сонралар Прудонун ирәли сүрдүјү мүбадилә банкыны[106] тамамилә габагламышды; бу базарларын һәмин банкдан фәрги мәһз онда иди ки, бүтүн ичтимаи бәлалардан хилас олмаг үчүн универсал бир васитә дәрәчәсинә галдырылмырды, чәмијјәти даһа чох әсаслы бир сурәтдә јенидән гурмаг јолунда атылан илк аддымлардан јалныз бири олараг тәклиф олунурду.

Утопистләрә мәхсус олан анлама үсулу XIX әсрдәки социалистләрин бахышларына узун заман һаким олмушду вә гисмән һәлә инди дә һакимдир. Бүтүн франсыз вә инкилис социалистләри, һабелә Вејтлинг дә дахил олмагла әввәлки алман коммунизми бу јахын заманларадәк һәмин анлама үсулуна тәрәфдар идиләр. Сосиализм онларын һамысы үчүн мүтләг һәгигәтин, әгл вә әдаләтин ифадәси иди вә ону кәшф едән кими, о, өз гүввәси илә бүтүн дүнјаны фәтһ едәчәкди; мүтләг һәгигәт исә заман вә мәкандан, бәшәријјәтин тарихи инкишафындан асылы олмадығына көрә, онун нә заман вә һарада кәшф едиләчәји халис тәсадүфи бир шејдир. Һәм дә, мүтләг һәгигәт, әгл вә әдаләт јенә һәр бир мәктәб банисинә көрә мүхтәлифдир; һәр бир мәктәб банисиндә мүтләг һәгигәтин, әгл вә әдаләтин хүсуси шәкилдә олмасы, јенә дә онун субјектив дәрракәсиндән, һәјат шәраитиндән, билијинин һәчминдән вә тәфәккүрүнүн инкишаф дәрәчәсиндән асылыдыр. Буна көрә дә бу кими мүтләг һәгигәтләр бир-бири илә тоггушдуғу заман мүнагишә, јалныз онларын гаршылыглы зиддијјәтләринин јумшалдылмасы јолу илә һәлл едилә биләр. Бунун нәтичәсиндә исә бир нөв еклектик орта сосиализмдән башга һеч бир шеј әмәлә кәлә билмәзди вә доғрудан да бу чүр сосиализм Франсанын вә Инкилтәрәнин сосиалист фәһләләриндән чохунун башында индијә гәдәр һөкм сүрмәкдәдир. Бу еклектик сосиализм мүхтәлиф секта баниләринин кәләчәк чәмијјәт һаггында даһа мө'тәдил тәнгиди гејдләринин, игтисади мүддәа вә тәсәввүрләринин сон дәрәчә әлван вә мүхтәлиф чаларлы гарышы-

ғындан ибарәтдир вә чајда хырда дашларын ити учлары вә кәнарлары јејилдији кими, мүбаһисә ахынында бу гарышығын да ајры-ајры тәркиб һиссәләринин ити чәһәтләри нә гәдәр тез јејилирсә, һәмин гарышыг да бир о гәдәр асан әлдә едилир. Сосиализми елмә чевирмәк үчүн һәр шејдән әввәл ону реал зәмин үзәринә гојмаг лазым иди.

II

Бу заман XVIII әср франсыз фәлсәфәси илә јанашы олараг вә онун ардынча ән јени алман фәлсәфәси мејдана кәлди ки, бу да Һекелдә тамамланмыш олду. Бу фәлсәфәнин ән бөјүк хидмәти, ән јүксәк тәфәккүр формасы олан диалектикаја гајытмасында иди. Гәдим јунан философларынын һамысы анаданкәлмә, кортәбии диалектик иди вә онларын арасында ән универсал зәка олан Аристотел диалектик тәфәккүрүн ән мүһүм формаларыны артыг тәдгиг етмишди. Јенә фәлсәфәдә диалектиканын парлаг нүмајәндәләри вардыса да (мәсәлән, Декарт вә Спиноза), бу фәлсәфә, әксинә, хүсусән инкилис фәлсәфәсинин тә'сири алтында метафизик тәфәккүр үсулу дејилән үсул ичәрисиндә кетдикчә даһа чох батыб галырды; бу метафизик тәфәккүр үсулу исә XVIII әсрдә франсызлары да, һеч олмазса, онларын хүсуси фәлсәфи әсәрләрини, демәк олар, тамамилә бүрүмүшдү. Лакин сөзүн әсл мә'насында фәлсәфә саһәсиндән кәнарда онлар бизә диалектиканын јүксәк нүмунәләрини верә билмишләр; јалныз Дидронун «Рамонун гоһуму» вә Руссонун «Инсанлар арасында бәрабәрсизлијин мәншәји һаггында дүшүнчәләр» адлы әсәрләрини хатырлајаг. Бурада гысача олараг һәр ики тәфәккүр методунун маһијјәти үзәриндә дајанаг.

Биз тәбиәти, јахуд бәшәријјәт тарихини, ја да өз мә'нәви фәалијјәтимизи фикрән нәзәримиздән кечирдијимиз заман, әввәлчә көзүмүзүн гаршысына сонсуз әлагәләрин вә гаршылыглы тә'сирләрин говушдуғу бир мәнзәрә кәлир, бу мәнзәрәдә һеч бир шеј һәрәкәтсиз вә дәјишилмәз галмыр. Һәр шеј һәрәкәт едир, дәјишилир, төрәјир вә јох олур. Беләликлә, биз әввәлчә үмуми бир мәнзәрә көрүрүк ки, бурада тәфәррүат һәләлик аз-чох арха сыраја кечир, биз *нәјин* мәһз һәрәкәт етмәсиндән, чеврилмәсиндән, әлагәдә олмасындан даһа чох һәрәкәтә, чеврилмәләрә вә әлагәләрә диггәт веририк. Дүнјаја олан бу ибтидаи, садә бахыш, һәм дә әслиндә дүзкүн олан бахыш гәдим јунан фәлсәфәсинә хас иди вә илк дәфә Һераклит белә ајдын ифадә етмишди: һәр шеј мөвчуддур вә ејни заманда мөвчуд дејилдир, чүнки һәр шеј *ахыр*, һәр шеј даим дәјишилир, һәр шеј даими бир төрәмә вә јох олма просесиндәдир. Лакин бу

бахыш бүтүн һадисәләр мәнзәрәсинин үмуми характерини дүзкүн гавраса да, һәлә бу мәнзәрәни тәшкил едән тәфәррүаты изаһ етмәк үчүн кифајәт дејилдир вә биз бу тәфәррүаты билмәдикчә үмуми мәнзәрә дә бизә ајдын дејилдир. Бу тәфәррүаты дәрк етмәк үчүн биз онлары өз тәбии вә ја тарихи әлагәләриндән ајырмалы вә һәр бирисини өз хассәләринә, өз хүсуси сәбәб вә нәтичәләринә вә саирәјә көрә ајрыча тәдгиг етмәлијик. Тәбиәтшүнаслығын вә тарихи тәдгигатын вәзифәси дә һәр шејдән әввәл бундан ибарәтдир, бу елм саһәләри исә классик дөврләрдәки јунанларда, тамамилә ајдын олан сәбәбләрә көрә, јалныз икинчи дәрәчәли јер тутурду, чүнки јунанлар һәр шејдән әввәл бунун үчүн лазым олан материалы топламалы идиләр. Тәбии-елми вә тарихи материал мүәјјән гәдәр топландыгдан сонра, јалныз бундан сонра буну тәнгиди сурәтдә ајырд етмәјә, мүгајисә етмәјә вә буна ујғун олараг синифләрә, дәрәчәләрә вә нөвләрә бөлмәјә башламаг оларды. Тәбиәти дүрүст тәдгиг етмәјин рүшејмләри илк дәфә јалныз Искәндәријјә дөврүндәки[107] јунанларда, сонра исә орта әсрләрдә әрәбләрдә инкишаф етмәјә башламышдыр. Әсл тәбиәтшүнаслыг исә јалныз XV әсрин икинчи јарысындан башланыр вә бу замандан е'тибарән о дурмадан кетдикчә даһа сүр'әтлә мүвәффәгијјәтләр газаныр. Тәбиәти ајры-ајры һиссәләрә ајырмаг, тәбиәтдә олан мүхтәлиф просес вә шејләри мүәјјән синифләрә бөлмәк, үзви чисимчикләрин дахили гурулушуну бу чисимчикләрин чох мүхтәлиф анатомик формаларына көрә тәдгиг етмәк — бунларын һамысы сон дөрд әсрдә тәбиәти дәрк етмәкдә газанылан бөјүк мүвәффәгијјәтләрин әсас шәрти иди. Лакин бу тәдгиг үсулу бизә белә бир адәт мирас гојду ки, тәбиәт шејләрини вә просесләрини бир-бириндән ајрылыгда, бир-бири илә олан бөјүк үмуми әлагәдән кәнарда көтүрәрәк тәдгиг едәк вә буна көрә дә һәрәкәтдә дејил, һәрәкәтсиз һалда, әсаслы сурәтдә дәјишилән һалда дејил, даим дәјишилмәз һалда, чанлы дејил, чансыз һалда тәдгиг едәк. Беконун вә Локкун тәбиәтшүнаслыгдан фәлсәфәјә кечирдикләри бу анлама үсулу сон әсрләрин спесифик мәһдудлуғу олан метафизик тәфәккүр үсулуну јаратмышдыр.

Метафизик үчүн шејләр вә онларын фикри ин'икаслары, анлајышлар—ајры-ајры, дәјишилмәз, донмуш олан, бир дәфәлик верилмиш чисимләрдир вә бунлар бир-биринин ардынча вә бир-бириндән асылы олмајараг тәдгиг едилмәлидир. Метафизик башдан-баша мүстәгим әксликләр әсасында дүшүнүр; онун данышығы бундан ибарәтдир: «һә — һә, јох — јох; бундан артыг нә варса шејтан ишидир»*. Метафизик үчүн шеј

* *Библија.* Матфеј инчили, 5-чи сурә, 37-чи ајә. *Ред.*

ја мөвчуддур, ја мөвчуд дејил, вә ејнилә шеј һәм һәмин шеј, һәм дә ејни заманда башга шеј ола билмәз. Мүсбәт илә мәнфи мүтләг сурәтдә бир-бирини истисна едир; сәбәб илә нәтичә дә бир-биринә мүнасибәтдә донмуш бир әкслик тәшкил едир. Бу тәфәккүр үсулу илк нәзәрдә бизә тамамилә тәбии көрүнүр, она көрә ки, о сағлам инсан дүшүнчәси дејилән дүшүнчәјә хасдыр. Лакин ади мәишәтдә, евин дөрд дивары арасында чох мө'тәбәр көрүнән сағлам инсан дүшүнчәси чәсарәт едиб кениш тәдгигат саһәсинә чыхан кими онун башына чох гәрибә гәзијјәләр кәлир. Метафизик анлама үсулу мөвзунун характериндән асылы олараг, аз-чох кениш олан мүәјјән саһәләрдә гануни вә һәтта зәрури олса да, һәр дәфә тез-кеч елә бир һәддә кәлиб чатыр ки, бундан сонра о биртәрәфли, мәһдуд, абстракт бир шәкил алыр вә һәлледилмәз зиддијјәтләр ичәрисиндә долашыб галыр, чүнки ајры-ајры шејләрин архасында онларын гаршылыглы әлагәсини, онларын варлығы архасында төрәмәләрини вә јох олмаларыны көрмүр, онларын сүкунәтдә олмасы үзүндән онларын һәрәкәтини унудур, ағачларын архасында мешәни көрмүр. Мәсәлән, ади һәјатда биз билирик вә јәгинликлә дејә биләрик ки, мүәјјән бир һејван мөвчуддур вә ја мөвчуд дејилдир. Лакин мәсәләни даһа дүрүст тәдгиг етдикдә, бунун бә'зән сон дәрәчә мүрәккәб бир иш олдуғуну јәгин едирик; ушағын ана бәтниндә өлдүрүлмәсини һансы һәддән башлајараг гәтл һесаб етмәк лазым кәлдијини тапмаг үстүндә әбәс јерә баш сындыран һүгугшүнаслар буну чох јахшы билирләр. Ејни илә өлүм вахтыны да дүрүст мүәјјән етмәк мүмкүн дејилдир, чүнки физиолокија өлүмүн гәфләти, ани бир һадисә дејил, чох узун бир просес олдуғуну сүбут едир. Һабелә һәр бир үзви вүчуд да ејни бир анда һәм ејни шејдир, һәм дә һәмин шеј дејилдир; о кәнардан алдығы маддәләри һәр ан һәзм едир вә башга маддәләр ифраз едир, һәр анда онун организминин бә'зи һүчејрәләри өлүб кедир, башгалары доғулур; буна көрә дә аз-чох узун бир мүддәт кечәндән сонра һәмин организмин маддәси тамамилә јениләшир, маддәнин дикәр атомлары илә әвәз олунур. Буна көрә дә һәр бир үзви вүчуд һәмишә һәм ејни шејдир, һәм дә ејни шеј дејилдир. Даһа дүрүст тәдгиг едилдикдә биз буну да көрүрүк ки, мүәјјән бир әкслијин һәр ики гүтбү — мәсәлән, мүсбәт вә мәнфи гүтбләри — бир-биринә нә гәдәр әксдирсә, бир о гәдәр дә бир-бириндән ајрылмаздыр вә бунларын арасындакы *бүтүн* әкслијә бахмајараг, бунлар бир-биринә нүфуз едирләр. Сонра биз көрүрүк ки, сәбәб илә нәтичә јалныз ајрыча верилмиш бир һадисәјә тәтбиг едилдији заман әһәмијјәти олан тәсәввүрләрдир; лакин биз бу ајрыча һадисәни, онун дүнјәви күлл илә үмуми әлагәсиндә көтүрән кими, бу тәсәввүрләр растлашыб

универсал гаршылыглы тә'сир тәсәввүрүндә бир-биринә чулғашыр вә бурада сәбәб илә нәтичә һәмишә өз јерини дәјишир; бурада вә ја инди сәбәб олан шеј башга заман вә ја башга јердә нәтичә олур вә эксинә.

Бүтүн бу просесләр вә бүтүн бу тәфәккүр методлары метафизик тәфәккүр чәрчивәсинә сығмыр. Шејләри вә онларын фикри ин'икасларыны башлыча олараг онларын гаршылыглы әлагәси, чулғашмасы, һәрәкәти, төрәмәси вә јох олмасы һалында көтүрмәји мүһүм һесаб едән диалектика үчүн исә, јухарыда көстәрилән һадисәләр кими һадисәләр, эксинә, јалныз онун өз тәдгигат методунун доғрулуғуну тәсдиг едир. Тәбиәт диалектиканын мәһәк дашыдыр вә демәк лазымдыр ки, мүасир тәбиәтшүнаслыг һәмин мәһәк дашы үчүн сон дәрәчә зәнкин вә күндән-күнә артан материал вермиш вә бу материалла да сүбут етмишдир ки, тәбиәтдә һәр шеј нәтичә е'тибары илә метафизикчәсинә дејил, диалектикчәсинә баш верир, тәбиәт әбәди јекчинс вә һәмишә тәкрар олунан бир даирә ичәрисиндә һәрәкәт етмир, һәгиги бир тарих кечирир. Бурада һамыдан әввәл Дарвини көстәрмәк лазымдыр; о, индики бүтүн үзви аләмин, нәбатат вә һејванатын вә, демәли, инсанын да, милјон илләр давам едән инкишаф просесинин мәһсулу олдуғуну сүбут едәрәк, тәбиәтә олан метафизик бахыша эн гүввәтли зәрбә вурмушдур. Лакин диалектикчәсинә дүшүнмәји өјрәнмиш тәбиәтшүнаслар һәлә индијәдәк бармагла сајылачаг гәдәр аз олдугларына көрә, әлдә едилән нәтичәләр илә көк салмыш тәфәккүр үсулу арасында олан бу тоггушма үзүндән инди нәзәри тәбиәтшүнаслыгда һәдсиз бир долашыглыг һөкм сүрүр вә бу долашыглыг һәм мүәллимләри, һәм дә шакирдләри, һәм јазычылары, һәм дә охучулары ејни дәрәчәдә үмидсизлијә сөвг едир.

Беләликлә, төрәмә илә јох олма арасында, прогрессив дәјишикликләрлә регрессив дәјишикликләр арасында үмуми гаршылыглы тә'сирә даим диггәт вермәклә, јалныз диалектика јолу илә каинат һаггында, каинатын вә бәшәријјәтин инкишафы һаггында, һабелә бу инкишафын инсанларын зеһниндә ин'икасы һаггында дүрүст тәсәввүр әлдә етмәк олар. Ән јени алман фәлсәфәси дә өзүнү мәһз бу руһда дәрһал көстәрмишди. Кант өз елми фәалијјәтинә башларкән, Нјутонун Күнәш системини, даими вә дәјишилмәз системи — мәшһур илк тәкан вериләндән сонра — тарихи просесә: Күнәшин вә бүтүн планетләрин фырланан думан күтләләриндән әмәлә кәлмәси просесинә чевирди. Һәм дә Кант бу нәтичәјә кәлмишди ки, Күнәш системинин әмәлә кәлмәси онун кәләчәкдә һөкмән мәһв олмасыны да тәләб едир. Бундан јарым әср сонра Лаплас онун көрүшүнү ријази үсулла әсасландырды, даһа јарым әср ке-

чәндән сонра исә спектроскоп сүбут етди ки, дүнја фазасында гатылашма дәрәчәси мүхтәлиф олан белә көзәрмиш газ күтләләри вардыр.

Бу ән јени алман фәлсәфәси Һекелин системи илә тамамланмыш олду. Һекелин бөјүк хидмәти ондан ибарәтдир ки, о илк дәфә олараг бүтүн тәбии, тарихи вә мә'нәви аләми просес һалында, јә'ни даими һәрәкәт, дәјишилмә, бир шәкилдән башга шәклә кечмә вә инкишаф һалында олан бир просес кими көстәрмиш, бу һәрәкәт вә инкишафын дахили әлагәсини ашкара чыхармаға чалышмышдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән бәшәр тарихи, инди јетишмиш олан фәлсәфи әгл диваны гаршысында, ејни дәрәчәдә јалныз писләнмәли вә ән тез бир заманда унудулмалы олан мә'насыз зоракылыгларын вәһши һәрчмәрчлијиндән ибарәт бир шеј кими көрүнмәк һалындан чыхды; әксинә олараг, бу тарих бәшәријјәтин өзүнүн инкишафы просеси кими мејдана чыхды вә инди тәфәккүрүн вәзифәси ондан ибарәт олду ки, бу просесин кечмиш олдуғу бүтүн јоллар ичәрисиндә онун далбадал кәлән пилләләрини изләсин вә бүтүн заһири тәсадүфләр арасында онун дахили ганунаујғунлуғуну сүбут етсин.

Һекел системинин өз гаршысына гојдуғу бу мәсәләни һәлл етмәмәсинин бурада бизим үчүн әһәмијјәти јохдур; Һекел системинин тарихи хидмәти һәмин мәсәләни ирәли сүрмәсиндән ибарәтдир. Бу мәсәлә исә тәк бир нәфәр тәрәфиндән һеч вахт һәлл едилә билмәјәчәк бир мәсәләдир. Сен-Симонла јанашы олараг, Һекел өз заманәсинин ән универсал бир зәкалы симасы олса да, һәр һалда о мәһдуд иди; бу мәһдудлуг исә, әввәлән, онун өз билијинин лабүд олараг мүәјјән бир чәрчивә ичәрисиндә галмасындан, икинчиси дә өз дөврүнүн билик вә көрүшләринин һәчм вә дәринлик чәһәтдән ејни дәрәчәдә мәһдуд олмасындан ибарәтдир. Буна үстәлик үчүнчү бир чәһәт дә вардыр. Һекел идеалист иди, јә'ни онун нәзәринчә бејнимиздәки фикирләр керчәк шејләрин вә просесләрин аз-чох абстракт ин'икаслары дејил, әксинә, шејләр вә онларын инкишафы һәлә дүнја әмәлә кәлмәздән әввәл һарада исә мөвчуд олан «идејанын» тәчәссүм олундуғу ин'икаслары иди. Беләликлә, һәр шеј башы үстә гојулмуш вә дүнја һадисәләринин керчәк әлагәси тамамилә тәһриф олунмушду. Буна көрә дә Һекел һадисәләрин бә'зи ајры-ајры әлагәләрини нә гәдәр дүзкүн вә даһиликлә гаврамыш олса да, онун системинин тәфәррүатында бир чох шејләр һәмин сәбәбләрә көрә лабүд олараг јанлыш, сүн'и, гондарма иди, бир сөзлә тәһриф олунмушду. Һекелин системи өзлүјүндә бөјүк бир дүшүк иди, лакин бу чүр системләрин сонунчусу иди. Јә'ни бу системин бир дә һәлледилмәз дахили зиддијјәти вар иди: бир тәрәфдән,

онун мүһүм мүгәддәм шәрти беләбир бахышдан ибарәт иди ки, бәшәр тарихи инкишаф просесидир вә һәмин просес өз тәбиәти е'тибары илә, мүтләг һәгигәт дејилән шејин кәшф едилмәсиндә өз әгли јеткинлијини тапа билмәзди; дикәр тәрәфдән исә, Һекел системи мәһз бу мүтләг һәгигәти баша чатдырдығыны иддиа едир. Тәбиәтин вә тарихин дәрк едилмәсинин һәр шеји әһатә едән вә һәмишәлик битмиш системи диалектик тәфәккүрүн әсас ганунларына зиддир, лакин бу әсла истисна етмәјиб, әксинә нәзәрдә тутур ки, бүтүн харичи аләмин мүнтәзәм сурәтдә дәрк едилмәси нәсилдән нәслә бөјүк мүвәффәгијјәтләр газана биләр.

Мөвчуд алман идеализминин тамамилә јанлыш олдуғунун баша дүшүлмәси лабүд олараг материализмә кәтириб чыхартды, лакин гејд етмәк лазымдыр ки, садәчә метафизик материализмә, јалныз XVIII әсрин механики материализминә кәтириб чыхартмады. Бүтүн кечмиш тарихин садәлөвһ ингилаб јолу илә, садәчә бир кәнара атылмасынын әксинә олараг, мүасир материализм, тарихдә бәшәријјәтин инкишаф просесини көрүр вә гаршысына бу просесин һәрәкәт ганунларыны кәшф етмәк вәзифәсини гојур. XVIII әсрдәки франсызларда олдуғу кими, һәлә Һекелдә дә тәбиәт һаггында белә бир тәсәввүр һаким иди ки, куја тәбиәт даим өзүнә бәрабәр олан бир күллдүр вә бу күлл Нјутонун өјрәтдији кими, әбәди дүнја чисимләри илә вә Линнејин өјрәтдији кими, үзви вүчудларын дәјишмәз нөвләри илә бирликдә ејни мәһдуд даирәләр ичәрисиндә һәрәкәт едир; тәбиәт һаггындакы бу тәсәввүрүн әксинә олараг, мүасир материализм тәбиәтшүнаслығын ән јени наилијјәтләрини үмумиләшдирир; бу наилијјәтләрә көрә исә, тәбиәтин дә заман е'тибары илә өз тарихи вардыр, әлверишли шәраитдә сәма чисимләриндә сакин олан бүтүн организм нөвләри кими, бу чисимләр дә төрәјир вә јох олур, бу арамсыз дөврләр исә, үмумијјәтлә баш верә билирсә, сонсуз дәрәчәдә даһа бөјүк бир мигјас алыр. Бу һалларын һәр икисиндә мүасир материализм маһијјәтчә диалектикдир вә башга елмләр үзәриндә дуран фәлсәфәјә даһа мөһтач дејилдир. Һәр бир ајрыча елмин гаршысына, шејләрин вә онлар һаггындакы биликләрин үмуми әлагәсиндә өз мөвгејини ајдынлашдырмаг тәләби гојулар-гојулмаз, бу үмуми әлагәдән бәһс едән хүсуси бир елмә даһа лүзум галмыр. Бу заман бүтүн әввәлки фәлсәфәдән јалныз тәфәккүр вә онун ганунлары һаггындакы тә'лим, јә'ни формал мәнтиг вә диалектика мүстәгил сурәтдә мөвчуд олдуғуну сахлајыр. Бүтүн галанлары исә, тәбиәт вә тарих һаггындакы мүсбәт елмләрә дахил олур.

Лакин тәбиәтә олан бахышлардакы бу чеврилиш јалныз тәдгигат идрак үчүн мүвафиг мүсбәт материал вердикчә

әмәлә кәлә билдији һалда, тарихин анлашылмасында гәти дөнүш әмәлә кәлмәсинә сәбәб олан тарихи һадисәләр бундан хејли әввәл баш вермишди. 1831-чи илдә Лионда биринчи фәһлә үсјаны олмушду; илк милли фәһлә һәрәкаты олан инкилис чартистләри һәрәкаты 1838-чи илдән 1842-чи иләдәк давам едән дөврдә өзүнүн ән јүксәк нөгтәсинә чатды. Бир тәрәфдән, ири сәнаје вә дикәр тәрәфдән, буржуазијанын бир аз әввәл әлә кечирдији сијаси һакимијјәт инкишаф етдикчә пролетариат илә буржуазија арасындакы синфи мүбаризә Авропанын ән чох инкишаф етмиш өлкәләринин тарихиндә биринчи сыраја кечирди. Фактлар кетдикчә даһа ајдын көстәрирди ки, капитал мәнафеји илә әмәк мәнафејинин ејнилији һаггында, азад рәгабәт нәтичәсиндә умуми аһәнкдарлыг вә халг үчүн умуми рифаһ јаранаҹағы һаггында буржуа игтисад нәзәријјәси тамамилә јаландыр. Бүтүн бу фактларла вә бунларын, сон дәрәчә натамам олса да, һәр һалда нәзәри ифадәси олан Франса вә Инкилтәрә сосиализми илә һесаблашмамаг даһа мүмкүн дејилди. Лакин тарих һаггында һәлә арадан галдырылмамыш олан көһнә идеалист анлајыш мадди мәнафејә әсасланан һеч бир синфи мүбаризәни вә үмумијјәтлә һеч бир мадди мәнафеји гәбул етмирди; истеһсал вә бүтүн игтисади мүнасибәтләрдән, «мәдәнијјәт тарихи»нин икинчи дәрәчәли әһәмијјәти олан үнсүрләри кими јалныз өтәри бәһс олунурду.

Јени фактлар бүтүн кечмиш тарихи јенидән тәдгиг етмәјә мәчбур етди вә бу заман мә'лум олду ки, ибтидаи һал истисна олмагла, *бүтүн* кечмиш тарих синифләрин мүбаризәси тарихи олмушдур, бир-бири илә мүбаризә едән бу ичтимаи синифләр һәр бир мүәјјән дөврдә истеһсал вә мүбадилә мүнасибәтләринин, бир сөзлә өз дөврүнүн *игтисади* мүнасибәтләринин мәһсулудур; демәли, ајдын олду ки, һәр бир мүәјјән дөврдә чәмијјәтин игтисади гурулушу елә бир реал әсас тәшкил едир ки, һәр бир мүәјјән тарихи дөврүн һүгуги вә сијаси тә'сисатындан, һабелә дини, фәлсәфи вә башга көрүшләриндән ибарәт олан үстгуруму нәтичә е'тибары илә бу әсасла изаһ едилир. Һекел тарихин анлашылмасыны метафизикадан азад етди вә ону диалектик анлашылма һалына салды, лакин Һекел тәрәфиндән тарихин анлашылмасы өз маһијјәти е'тибары илә идеалист анлашылма иди. Инди исә идеализм сон сығнағындан, јә'ни тарихин анлашылмасы саһәсиндән говулду, тарихин материалистчәсинә анлашылмасы верилди вә кечмишдә инсанларын варлығы онларын шүуру илә изаһ едилирдисә, инди бунун әвәзиндә инсанларын шүуруну онларын варлығы илә изаһ етмәк үчүн јол тапылды.

Буна көрә дә сосиализм инди, бу вә ја башга даһи бир зәканын тәсадүфи кәшфи дејил, тарихән әмәлә кәлмиш ики

синиф, jә'ни пролетарнатла буржуазиjа арасындакы мүбаризәнин зәрури нәтичәси һесаб едилмәjә башланды. Сосиализмин вәзифәси инди артыг мүмкүн гәдәр даһа мүкәммәл бир чәмиjjәт системи гурашдырмагдан ибарәт олмаjыб, көстәрилән синифләрин jаранмасына вә онларын арасындакы гаршылыглы мүбаризәнин меjдана кәлмәсинә зәрури сәбәб олан тарихи-игтисади просеси тәдгиг етмәкдән вә бу просесин jаратдығы игтисади вәзиjjәтдә һәмин тоггушманы һәлл етмәк үчүн васитәләр тапмагдан ибарәтдир. Лакин франсыз материалистләр тәрәфиндән тәбиәтин анлашылмасы диалектика вә ән jени тәбиәтшүнаслыгла бир араjа сығмадығы кими, әввәлки сосиализм дә тарихин бу материалист анлашылмасы илә бир араjа сығмырды. Әввәлки сосиализм мөвчуд капиталист истеһсал үсулуну вә онун нәтичәләрини тәнгид едирдисә дә, ону изаһ едә билмирди, демәли, онун өһдәсиндән кәлмәjә гадир деjилди, — jалныз бунун тамамилә jарамаз олдуғуну е'лан едә билирди. Кечмиш сосиализм бу истеһсал үсулу шәраитиндә фәһлә синфинин лабүд олараг истисмар едилмәсиндән нә гәдәр чох һиддәтләнирдисә, бу истисмарын нәдән ибарәт олдуғуну вә нә чүр әмәлә кәлдиjини аjдын көстәрмәкдә бир о гәдәр ачиз иди. Лакин вәзифә, бир тәрәфдән, капиталист истеһсал үсулуну тарихи әлагәдә көтүрүб онун әмәлә кәлмәсинин лабүд олдуғуну вә муәjjән тарихи дөвр үчүн бу үсулун зәрури олдуғуну, буна көрә дә онун һөкмән мәһв олачағыны изаһ етмәк иди, дикәр тәрәфдән исә, бу истеһсал үсулунун индиjәдәк һәләлик ашкара чыхарылмамыш олан дахили характерини дә ачыб көстәрмәк иди. Бу исә *изафи дәjәрин* кәшфи саjәсиндә едилә билди. Сүбут едилди ки, һагғы өдәнилмәмиш әмәjин мәнимсәнилмәси капиталист истеһсал үсулунун вә онун фәһләләри истисмар етмәсинин әсас формасыдыр; капиталист иш гүввәсини бир әмтәә кими әмтәә базарында там дәjәринә алдыгда белә, һәмин иш гүввәсиндән, она вердиjи дәjәрә нисбәтән даһа чох дәjәр әлдә едир вә даим артан капитал күтләсинин варлы синифләр әлиндә топланмасына сәбәб олан дәjәр мәблағини нәтичә е'тибары илә, мәһз бу изафи дәjәр jарадыр. Бу сурәтлә дә, капиталист истеһсалынын нечә баш вердиjи, һабелә капиталын өзүнүн нечә истеһсал олундуғу изаһ едилди.

Бу ики бөjүк кәшф үчүн—тарихин материалистчәсинә анлашылмасы үчүн вә капиталист истеһсалы сиррини изафи дәjәр васитәси илә ифша едилмәси үчүн — биз *Маркса* миннәтдарыг. Бу кәшфләр саjәсиндә сосиализм елм олмушдур вә инди вәзифә һәр шеjдән әввәл бу елми бүтүн тәфәррүаты вә әлагәләри илә даһа да инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир.

III

Тарихин материалистчәсинә анлашылмасы беләә бир мүддәаја әсасланыр ки, истеһсал вә бунун ардынча истеһсал мәһсулларынын мүбадиләси һәр бир ичтимаи гурулушун әсасыны тәшкил едир; тарихдә мејдана кәлән һәр бир чәмијјәтдә мәһсулларын бөлкүсү, бунунла да бирликдә чәмијјәтин синифләрә вә ја силкләрә бөлүнмәси, бу чәмијјәтин нә истеһсал етмәсиндән вә нечә истеһсал етмәсиндән, истеһсал мәһсулларынын нечә мүбадилә олунмасындан асылыдыр. Беләликлә, бүтүн ичтимаи дәјишикликләрин вә сијаси чеврилишләрин сон сәбәбләрини инсанларын бејниндә дејил, әбәди һәгигәти вә әдаләти онларын кетдикчә даһа артыг баша дүшмәсиндә дејил, истеһсал вә мүбадилә үсулунун дәјишилмәсиндә ахтармаг лазымдыр; онлары мүвафиг дөврүн *фәлсәфәсиндә* дејил, *игтисадијјатында* ахтармаг лазымдыр. Мөвчуд ичтимаи гурулушларын әгләујғун олмадығынын вә әдаләтсизлијинин, «әгләујғун оланын мә'насыз, хејрин исә әзаб олдуғунун»* анлашылмаға башланмасы јалныз бир шеји көстәрир: истеһсал методларында вә мүбадилә формаларында һисс едилмәдән еләә дәјишикликләр әмәлә кәлмишдир ки, көһнә игтисади шәраитин өлчүсү илә бичилиб гурулмуш ичтимаи гурулуш буна даһа ујғун кәлмир. Бурадан һәмчинин беләә нәтичә чыхыр ки, ашкара чыхарылмыш олан бәлаларын арадан галдырылмасы васитәләри дә, — аз-чох инкишаф етмиш шәкилдә — дәјишилмиш истеһсал мүнасибәтләринин өзүндә олмалыдыр. Бу васитәләри инсан өз башындан *ујдурмамалы*, әксинә, бунлары башын көмәји илә истеһсалын мөвчуд мадди фактларында *кәшф етмәлидир*.

Бәс бунунла әлагәдар олараг, мүасир сосиализм мәсәләси нә һалдадыр?

Инди, демәк олар, һамы гәбул етмишдир ки, мөвчуд ичтимаи гурулуш һазырда һөкм сүрән синиф тәрәфиндән, јә'ни буржуазија тәрәфиндән јарадылмышдыр. Буржуазијаја хас олан вә Марксын заманындан бәри капиталист истеһсал үсулу адланан истеһсал үсулу јерли вә силки имтијазлара, һабелә феодализм гурулушунун гаршылыглы шәхси әлагәләринә ујғун кәлмирди; буржуазија феодализм гурулушуну дағытмыш вә онун хәрабәләри үзәриндә буржуа ичтимаи гурулушуну, азад рәгабәт, бир јердән башга јерә һәрәкәт етмәк азадлығы, әмтәә саһибләри үчүн һүгуг бәрабәрлији сәлтәнәти, — мүхтәсәр, бүтүн буржуа мәзијјәтләри сәлтәнәтини јаратмышдыр. Капиталист истеһсал үсулу инди азад инкишаф едә биләрди. Бухар вә јени иш машынлары көһнә мануфактураны ири сә-

* *Көте.* «Фауст», I һиссә, дөрдүнчү сәһнә («Фаустун кабинети»). *Ред.*

нащејә чевирдији замандан е'тибарән буржуазијанын идарәси алтында јарадылмыш мәhсулдар гүввәләр кечмишдә ешидилмәмиш бир сүр'әтлә вә мисли көрүнмәмиш бир өлчүдә инкишаф етмәјә башлады. Лакин бир заман мануфактура вә онун тә'сири алтында тәкмилләшмиш олан сәнәтләр сехләрин феодал буховлары илә тоггушдуғу кими, өзүнүн јүксәк инкишаф пилләсиндә ири сәнаје дә капиталист истеhсал үсулунун бу ири сәнајени тыхадығы дар чәрчивә илә тоггушур. Јени мәhсулдар гүввәләр, бу гүввәләрдән истифадә етмәјин буржуа формасыны артыг өтүб кечмишдир. Мәhсулдар гүввәләрлә истеhсал үсулу арасындакы бу тоггушма, hеч дә илк инсан күнаhы илә илаhи әдаләт арасындакы тоггушма кими јалныз инсанларын башларында јаранан бир тоггушма дејилдир; әксинә, бу ихтилаф керчәкликдә, објектив сурәтдә, биздән кәнарда, hәтта өз фәалијјәти илә ону јарадан адамларын да ирадә вә ја давранышындан асылы олмадан мөвчуддур. Мүасир сосиализм, бу реал тоггушманын тәфәккүрдәки ин'икасындан, ән әввәл исә бундан билаваситә зәрәр чәкән синфин, — фәhлә синфинин башындакы идеал ин'икасындан башга бир шеј дејилдир.

Бәс бу тоггушма нәдән ибарәтдир?

Капиталист истеhсалы мејдана кәләндән әввәл, јә'ни орта әсрләрдә hәр јердә хырда истеhсал вар иди вә бунун әсасыны истеhсал васитәләри үзәриндә ишчиләрин хүсуси мүлкијјәти тәшкил едирди: кәнддә азад вә ја тәhкимли хырда кәндлиләрин әкинчилији, шәhәрдә исә сәнәт. Әмәк васитәләри — торпаг, әкинчилик аләтләри, е'малатханалар, сәнәткар аләтләри — ајры-ајры шәхсләрин әмәк васитәләри олуб анчаг тәкбашына ишләдилмәк үчүн иди, демәли, зәрурәт үзүндән хырда, чүзи вә мәhдуд шәкилдә галырды. Мәhз буна көрә дә онлар, бир гајда олараг, истеhсалчынын өзүнә мәхсус олурду. Капиталист истеhсал үсулунун вә бу үсулу тәмсил едән буржуазијанын тарихи ролу да мәhз бу дағыныг, хырда истеhсал васитәләрини бир јерә топлајыб ириләшдирмәкдән вә онлары мүасир гүдрәтли истеhсал васитәләринә чевирмәкдән ибарәт иди. XV әсрдән башлајараг, истеhсалын үч мүхтәлиф пилләсиндә: ади кооперасија, мануфактура вә ири сәнаје дөврүндә буржуазијанын бу ролу тарихән нечә јеринә јетирдијини Маркс өз «Капитал» әсәринин IV бөлмәсиндә әтрафлы тәсвир етмишдир*. Лакин, Марксын орадача мүәјјән етдији кими, буржуазија ајры-ајры адамларын ишләтдији истеhсал васитәләрини анчаг *инсан күтләсинин бирликдә* ишләтдији *ичтимаи* истеhсал васитәләринә чевирмәдән мәhдуд истеhсал васитәлә-

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәh. 322—515. *Ред.*

рини гүдрәтли мәһсулдар гүввәләрә чевирә билмәзди. Әл чәһрәси, әл тохума дәзкаһы, дәмирчи чәкичи әвәзинә әјиричи машын, механики тохума дәзкаһы, бухар чәкичи мејдана кәлди; ајрыча е'малатхана әвәзинә јүзләрлә вә минләрлә фәһләләрин биркә әмәјини тәләб едән фабрик мејдана кәлди. Истеһсал васитәләри кими, истеһсал өзү дә бир сыра дағыныг һәрәкәтләрдән бир сыра ичтимаи һәрәкәтләрә, мәһсуллар исә ајры-ајры шәхсләрин мәһсулларындан ичтимаи мәһсуллара чеврилди. Инди фабрик вә заводлардан чыхан иплик, парча, метал маллар бир чох фәһләнин биркә әмәјинин мәһсулудур вә бунлар һазыр шәклә дүшмәк үчүн ардычыл олараг онларын әлиндән кечмәли иди. Онларын һаггында һеч кәс ајрылыгда дејә билмәз: «Буну *мән* гајырмышам, бу *мәним* мәһсулумдур».

Лакин әсас истеһсал формасы, чәмијјәтдә тәдричлә, һеч бир план олмадан, кортәбии тәшәккүл тапан әмәк бөлкүсүндән ибарәт олан јердә бу әмәк бөлкүсү лабүд олараг мәһсуллары *әмтәә* формасына салыр; бунларын гаршылыглы мүбадиләси, алыныб-сатылмасы ајры-ајры истеһсалчылара өз мүхтәлиф тәләбатыны өдәмәк имканы верир. Орта әсрләрдә дә белә иди. Мәсәлән, кәндли әкинчилик мәһсулларыны сәнәткара сатыр вә ондан сәнәт мә'мулаты алырды. Ајры-ајры истеһсалчыларын, әмтәә истеһсалчыларынын бу чәмијјәтинә јени бир истеһсал үсулу дахил олду. Бу јени истеһсал үсулу бүтүн чәмијјәтдә кортәбии сурәтдә тәшәккүл тапыб һөкм сүрән *плансыз* әмәк бөлкүсү ичәрисиндә һәр бир ајрыча фабрикдә *план үзрә* тәшкил олунмуш әмәк бөлкүсү јаратды; *ајры-ајры* истеһсалчыларын истеһсалы илә јанашы олараг *ичтимаи* истеһсал мејдана кәлди. Бунларын һәр икисинин мәһсуллары ејни базарда вә демәли, һеч олмазса, тәгрибән бәрабәр олан гијмәтләрлә сатылырды. Лакин планлы тәшкилат кортәбии сурәтдә тәшәккүл тапан әмәк бөлкүсүндән күчлү чыхды; ичтимаи әмәк тәтбиг едән фабрикдә мәһсуллар, дағыныг бир һалда олан хырда истеһсалчыларын һазырладығы мәһсуллардан учуз баша кәлирди. Ајры-ајры истеһсалчыларын истеһсалы бир-биринин ардынча бүтүн саһәләрдән сыхышдырылыб чыхарылыр, ичтимаи истеһсал бүтүн көһнә истеһсал үсулуну ингилабиләшдирир. Лакин ичтимаи истеһсалын бу ингилаби характерини о гәдәр аз баша дүшүрдүләр ки, ону, әксинә олараг, мәһз әмтәә истеһсалыны күчләндирмәк вә кенишләндирмәк мәгсәди илә тәтбиг едирдиләр. Бу истеһсал һәлә өзүндән габаг мөвчуд олан мүәјјән әмтәә истеһсалы вә мүбадиләси васитәләри илә: тичарәт капиталы, сәнәт вә муздлу әмәклә билавасит әлагәдар олараг мејдана кәлмишдир. Бу истеһсал өзү, әмтәә истеһсалынын јени формасы кими

мејдана кәлдијинә көрә, әмтәә истеһсалына хас олан мәнимсәмә формалары һәмчинин онун үчүн дә өз гүввәсини тамамилә мүһафизә етмишди.

Орта әсрләрдә инкишаф едән әмтәә истеһсалы формасы шәраитиндә әмәк мәһсулунун кимә чатмалы олдуғу мәсәләси һәтта ортаја чыха да билмәзди. Бу мәһсулу ајрыча истеһсалчы адәтән өз хаммалындан, чох заман өзүнүн истеһсал етдији хаммалдан, өз әмәк васитәләри илә, өз әли вә ја өз аилә үзвләринин әли илә һазырлајырды. Бу истеһсалчынын һәмин мәһсулу мәнимсәмәјә еһтијачы јох иди; бу мәһсул әслиндә онун өзүнүнкү иди. Демәли, мәһсуллар үзәриндә мүлкијјәт һүгугу истеһсалчынын *өз әмәјинә* әсасланырды. Һәтта өзкәнин көмәјиндән истифадә едилән јердә дә бу көмәк, бир гајда олараг, јалныз јардымчы рол ојнајырды вә чох заман онун әвәзи әмәк һаггындан әлавә, башга јолла да верилирди: сех шакирди вә уста әлалтысы, доланмагдан вә ја музд алмагдан даһа чох өјрәнмәк вә мүстәгил уста ады алмаға һазырлашмаг мәгсәди илә ишләјирди. Инди исә истеһсал васитәләринин бөјүк е'малатханаларда вә мануфактураларда тәмәркүзү башланды, әслиндә бунларын ичтимаи истеһсал васитәләринә чеврилмәси башланды. Лакин бу ичтимаи истеһсал васитәләринә вә мәһсуллара јенә дә елә бир мүнасибәт көстәрмәкдә давам едирдиләр ки, бунлар куја әввәлки кими ајры-ајры шәхсләрин истеһсал васитәләри вә мәһсуллары имиш. Индијә гәдәр әмәк васитәләринин саһиби мәһсулу, бир гајда олараг, өзүнүнкү олдуғу үчүн мәнимсәјирдисә вә өзкәнин јардымчы әмәји истисна һал идисә, инди әмәк васитәләринин саһиби мәһсулу мәнимсәмәкдә давам едирди, һалбуки бу мәһсул даһа *онун* мәһсулу дејил, јалныз *өзкә әмәјинин* мәһсулу иди. Беләликлә, ичтимаи әмәк мәһсуллары, истеһсал васитәләрини доғрудан да һәрәкәтә кәтирәнләр вә бу мәһсуллары һәгигәтән истеһсал едәнләр тәрәфиндән дејил, *капиталист* тәрәфиндән мәнимсәнилмәјә башланды. Истеһсал васитәләри вә истеһсал маһијјәт е'тибары илә ичтимаи шәкил алды. Лакин бунлар елә бир мәнимсәмә формасына табе олараг галыр ки, онун мүгәддәм шәртини ајры-ајры истеһсалчыларын хүсуси истеһсалы тәшкил едир, демәли, бурада һәр кәс өз мәһсулунун саһибидир вә бу мәһсулу базара чыхарыр. Истеһсал үсулу мәнимсәмә формасынын мүгәддәм шәртини мәһв етдијинә бахмајараг, јенә дә бу мәнимсәмә формасына табе олур*. Јени истеһсал үсулуна капиталист характери ве-

* Бурада изаһ етмәјә еһтијач јохдур ки, мәнимсәмә *формасы* әввәлки кими галырса да, онун *характери* јухарыда көстәрилмиш просес нәтичәсиндә истеһсалын характериндән һеч дә аз дәјишилмир. Мән өз әмәјимин мәһсулуну, јохса өзкә әмәјинин мәһсулуну мәнимсәјирәм, — бу әлбәттә,

рән бу зиддијјәтин өзүндә *артыг заманәмиздәки бүтүн тоггушмаларын рүшејми вардыр.* Бүтүн һәлледичи истеһсал саһәләриндә вә игтисади чәһәтдән һаким олан бүтүн өлкәләрдә јени истеһсал үсулунун һөкмранлығы даһа мүкәммәл бир шәкил алдыгча вә бунунла да фәрди истеһсалчыларын истеһсалыны чүзи галыглара мүнчәр етдикчә, *ичтимаи истеһсал илә капиталистчәсинә мәнимсәмәнин бир арада сығмазлығы даһа кәскин бир шәкилдә мејдана чыхмалы иди.*

Көрдүјүмүз кими, илк капиталистләр муздлу әмәк формасынын һазырына кәлиб чыхмышдылар. Лакин муздлу әмәк јалныз мүстәсна вә әлавә бир мәшғәлә, јардымчы бир пешә кими, кечид һалы кими мөвчуд иди. Бә'зән күнәмузд ишә кирән әкинчинин өз хүсуси торпаг парчасы вар иди ки, бу да бәд ајагда ону доландыра билирди. Сех гајдалары, бу күнкү уста әлалтыларынын сабаһ уста олмалары гајғысына галырды. Лакин истеһсал васитәләри ичтимаи истеһсал васитәләринә чеврилдикдә вә капиталистләрин әлиндә чәмләшдикдә, дәрһал һәр шеј дәјишилди. Хырда фәрди истеһсалчынын истеһсал васитәләри вә мәһсуллары кетдикчә гијмәтдән дүшүрдү вә онун капиталист үчүн муздла ишләмәкдән башга бир чарәси галмырды. Әввәлләр истисна вә јардымчы бир пешә шәклиндә мөвчуд олан муздлу әмәк, бүтүн истеһсалда ади бир гајда вә әсас форма олду; әввәлләр јардымчы мәшғәлә олан муздлу әмәк инди ишчинин јеканә фәалијјәтинә чеврилди. Һәрдәнбир муздлу ишә кирән ишчи өмүрлүк муздлу фәһләјә чеврилди. Ејни заманда феодализм гурулушунун дағылмасы, феодал мәиијјәтләринин бурахылмасы, кәндлиләрин өз торпагларындан говулмасы вә саирә нәтичәсиндә дә өмүрлүк муздлу фәһлә күтләси сон дәрәчә чохалды. Капиталистләрин әлиндә чәмләшдирилмиш истеһсал васитәләри илә, өз иш гүввәсиндән башга һәр шејдән мәһрум олан истеһсалчылар арасында там бир ајрылыг әмәлә кәлди. *Ичтимаи истеһсал илә капиталистчәсинә мәнимсәмә арасындакы зиддијјәт пролетариатла буржуазија арасындакы антагонизм шәклиндә мејдана чыхыр.*

Биз көрдүк ки, капиталист истеһсал үсулу, өз мәһсулларыны мүбадилә етмәк васитәси илә бир-бири илә ичтимаи әлагә сахлајан әмтәә истеһсалчыларындан, ајры-ајры истеһсал-

---

олдугча мүхтәлиф олан ики мәнимсәмә нөвүдүр. Өтәри гејд едәк ки, өзүндә, рүшејм һалында бүтүн капиталист истеһсал үсулуну еһтива едән муздлу әмәк чох заманлардан бәри мөвчуддур, фәрди тәсадүфи формада муздлу әмәк јүз илләр әрзиндә көләликлә јанашы олараг мөвчуд олмушдур. Лакин бу рүшејм, јалныз онун үчүн лазым олан тарихи мүгәддәм шәртләр јаранмыш олдуғу заман инкишаф едиб капиталист истеһсал үсулуна чеврилә биләрди.

чылардан ибарәт чәмијјәт ичәрисинә кирмишдир. Лакин әмтәә истеһсалына әсасланан һәр бир чәмијјәтин хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, һәмин чәмијјәтдә истеһсалчылар өз ичтимаи мүнасибәтләри үзәриндәки һөкмранлығыны итирирләр. Һәр кәс, тәсадүфән өз әлиндә олан истеһсал васитәләри илә вә өз фәрди мүбадилә тәләбаты үчүн тәкбашына истеһсал едир. Һеч кәс билмир ки, онун истеһсал етдији мәһсулдан базара нә гәдәр чыхачагдыр вә бу мәһсул үмумијјәтлә нә гәдәр истеһлакчы тапа биләчәкдир; һеч кәс билмир ки, онун истеһсал етдији мәһсула һәгигәтән тәләбат вардырмы, онун истеһсал хәрчләри чыхачагдырмы вә үмумијјәтлә онун мәһсулу сатылачагдырмы. Ичтимаи истеһсалда һәрч-мәрчлик һөкм сүрүр. Лакин һәр бир башга истеһсал формасы кими, әмтәә истеһсалынын да дахилән она хас олан вә ондан ајрылмаз олан хүсуси ганунлары вардыр; һәм дә бу ганунлар, һәрч-мәрчлијә рәғмән, һәмин һәрч-мәрчлијин өзүндә вә онун васитәси илә өзүнә јол ачыр. Бу ганунлар ичтимаи әлагәнин галмыш олан јеканә формасында, јә’ни мүбадиләдә тәзаһүр едир вә рәгабәтин мәчбури ганунлары олараг ајры-ајры истеһсалчылара тә’сир көстәрир. Демәли, бу ганунлар әввәлчә һәтта истеһсалчыларын өзләринә дә мә’лум олмур вә истеһсалчылар онлары јалныз тәдричән, узун тәчрүбә јолу илә кәшф едә билирләр. Демәли, бу ганунлар истеһсалчыларын истеһсал формаларынын өзбашына тә’сир көстәрән тәбии ганунлары олмаг е’тибары илә истеһсалчылардан асылы олмајараг вә онларын әлејһинә олараг өзләринә јол ачыр. Мәһсул истеһсалчылар үзәриндә һөкмранлыг едир.

Орта әсрләрдәки чәмијјәтдә, хүсусән илк әсрләрдә истеһсал, башлыча олараг, шәхси истеһлакын тә’мин олунмасына доғру јөнәлдилмишди. Истеһсал башлыча олараг јалныз истеһсалчынын өзүнүн вә аиләсинин тәләбатыны өдәјирди. Кәнддә олдуғу кими шәхси асылылыг мүнасибәтләри мөвчуд олан јердә исә истеһсал, феодалын тәләбатыны да өдәјирди. Демәли, бурада һеч бир мүбадилә јох иди вә мәһсуллар әмтәә характери кәсб етмирди. Кәндли аиләси өзүнә лазым олан шејләрин, демәк олар, һамысыны: иашә шејләри кими, аләт вә палтар да истеһсал едирди. Кәндли аиләси, јалныз өз истеһлакындан вә феодала вердији натурал мүкәлләфијјәтләрдән артыг истеһсал етмәјә башладығы замандан е’тибарән сатыш мәгсәди илә истеһсал етмәјә башламышдыр; ичтимаи мүбадиләјә бурахылан вә сатылмаг үчүн нәзәрдә тутулан бу артыг мәһсул әмтәә олурду. Шәһәр сәнәткарлары, әлбәттә, лап әввәлдән мүбадилә үчүн истеһсал етмәли идиләр. Лакин онлар да өз истеһлаклары үчүн лазым олан шејләрин чох һиссәсини шәхси әмәкләри илә һазырлајырдылар; онларын өз

бостанлары вә кичик тарлалары вар иди, өз мал-гараларыны ичма мешәсиндә отарырдылар, бу мешәдән һабелә тикинти үчүн ағач вә јандырмаг үчүн одун апарырдылар; гадынлар кәтан, јун вә и. а. әјирирдиләр. Мүбадилә мәгсәди илә олан истеһсал, әмтәә истеһсалы һәлә јеничә мејдана кәлирди. Буна көрә дә мүбадилә мәһдуд иди, базар мәһдуд иди, истеһсал үсулу сабит иди, харичи аләмлә әлагә чәһәтдән мәһәлли бир мәһдудлуг вар иди, дахилдә јерли бирләшмә: кәндләрдә марка*, шәһәрләрдә сехләр вар иди.

Әмтәә истеһсалы кенишләндикдә вә хүсусән капиталист истеһсал үсулу мејдана кәлдикдә, әввәлләр мүркүләјән әмтәә истеһсалы ганунлары даһа ачыг вә гәти фәалијјәт көстәрмәјә башлады. Көһнә әлагәләр сарсыды, кечмиш манеәләр дағылды, истеһсалчылар исә кетдикчә даһа чох дағыныг олан мүстәгил әмтәә истеһсалчыларына чеврилмәјә башладылар. Ичтимаи истеһсалдакы һәрч-мәрчлик ашкара чыхыб кет-кедә даһа кәскин характер алмаға башлады. Һалбуки ичтимаи истеһсалдакы һәрч-мәрчлији күчләндирмәк үчүн капитализмин истифадә етдији ән башлыча аләт, һәрч-мәрчлијин там әкси иди: бу аләт, һәр бир ајрыча истеһсал мүәссисәсиндә ичтимаи истеһсал олан истеһсалын кетдикчә даһа чох тәшкил едилмәси иди. Капиталист истеһсал үсулу бу васитәнин көмәји илә, көһнә динч сабитлији арадан галдырды. О, һәр бир сәнаје саһәсинә сохулуб көһнә истеһсал методларыны бурадан говуб чыхарырды. О, сәнәт саһәсинә саһиб олуб көһнә сәнәти мәһв едирди. Әмәк мејданы дөнүб дөјүш мејданы олду. Бөјүк чоғрафи кәшфләр вә онларын ардынча кәлән мүстәмләкәчилик сатыш саһәсини гат-гат артырды вә сәнәтин мануфактураја чеврилмәсини сүр'әтләндирди. Даһа мүбаризә ајры-ајры јерли истеһсалчылар арасында кетмәклә галмырды; јерли чарпышмаларын өзү дә бөјүјүб милләтләр арасында мүбаризә мигјасы, XVII вә XVIII әсрләрдәки тичарәт мүһарибәләри мигјасы алмышды. Нәһајәт, ири сәнаје вә дүнја базарынын әмәлә кәлмәси бу мүбаризәни үмуми бир мүбаризәјә чевирди вә ејни заманда ешидилмәмиш дәрәчәдә кәскинләшдирди. Ајры-ајры капиталистләр арасындакы мүнасибәтләрдә, һабелә истеһсалын бүтөв саһәләри арасындакы вә бүтөв өлкәләр арасындакы мүнасибәтләрдә өлүм-дирим мәсәләси, онларын тәбии вә ја сүн'и сурәтдә јарадылмыш әлверишли истеһсал шәраитинә малик олмамаларындан асылы олараг һәлл едилир. Мәғлуб оланлар амансызлыгла арадан галдырылыр. Бу, Дарвинин көстәрдији ајрылыгда јашамаг уғрунда мүбаризә иди ки, он

---

* Ахырдакы әлавәјә бах. [Бурада Енкелс «Марка» адлы өз әсәринә истинад едир. Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 327—345. *Ред.*].

гат артыг шиддәтлә тәбиәтдән ҹәмиjjәтә кечирилмишдир. Һеjванларын тәбии вәзиjjәти бәшәр инкишафынын зирвәси кими меjдана чыхыр. Иҹтимаи истеһсал илә капиталистҹәсинә мәнимсәмә арасындакы зиддиjjәт *аjры-аjры фабрикләрдә истеһсалын тәшкили илә бүтүн ҹәмиjjәтдә истеһсалын һәрҹ-мәрҹлиjи арасындакы әкслик* кими тәкрар едилир.

Капиталист истеһсал үсулунун өз мәншәjи үзүндән һәмин үсула хас олан зиддиjjәтин бу һәр ики тәзаһүр формасында һәмин истеһсал үсулу дөнмәдән һәрәкәт едиб һәлә Фурjенин онда кәшф етдиjи кими «чыхылмаз бир даирә» јарадыр. Лакин бу даирәнин тәдриҹән кичилдиjини, истеһсалын даһа чох спирал хәтлә һәрәкәт етдиjини вә планетләрин һәрәкәти кими, онун да ахырда мәркәзлә тоггушмалы олдуғуну Фурjе өз дөврүндә, әлбәттә, һәлә көрә билмәзди. Иҹтимаи истеһсал һәрҹ-мәрҹлиjинин һәрәкәтвериҹи гүввәси бәшәриjjәтин әксәриjjәтини тәдриҹлә пролетарлара чевирир, пролетар күтләләри исә, истеһсал һәрҹ-мәрҹлиjинә нәтиҹә е'тибары илә сон гојачагдыр. Истеһсалын сосиал һәрҹ-мәрҹлиjинин һәмин һәрәкәтвериҹи гүввәси ири сәнаjедә тәтбиг едилән машынлары даим тәкмилләшдирмәк имканыны һәр бир аjрыҹа сәнаjе капиталисти үчүн мәҹбури бир гануна чевирир, капиталисти мәһв олмаг тәһлүкәси гаршысына гојуб она өз машынларыны арасы кәсилмәдән тәкмилләшдирмәjи әмр едән бир гануна чевирир. Машынларын тәкмилләшдирилмәси нәтиҹәсиндә исә муәjjән мигдар инсан әмәjи артыг галыр. Әкәр машынларын тәтбиг едилмәси вә јаjылмасы машында ишләjән аз мигдар фәһләнин әллә ишләjән милjонларла ишчини сыхышдырыб арадан чыхармасы демәк идисә, машынларын тәкмилләшдирилмәси машынларда ишләjән фәһләләрин өзләринин кетдикҹә даһа бөjүк мигдарынын сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы вә сон нәтиҹәдә капиталын вердиjи орта тәләб дәрәҹәсиндән артыг чохлу ишчи гүввәси тәклиф едилмәси демәкдир. Ишләмәjән фәһлә күтләси, һәлә 1845-ҹи илдә дедиjим кими, сәнаjе үчүн әсл еһтиjат ордусу* јарадыр ки, бу орду да истеһсал там сүр'әтлә ишләдиjи заман онун сәрәнҹамына верилир вә һәр бир ҹанланмадан сонра лабүддән баш верән ифлас нәтиҹәсиндә күчәjә атылыр; јашамаг уғрунда фәһлә синфи илә капитал арасында кедән мүбаризәдә ағыр бир даш кими даим фәһлә синфинин аjағындан асылыб галан бу орду, әмәк һаггынын тәнзимчиси вәзифәсини көрәрәк, ону капиталын тәләбатына уjғун олан ашағы сәвиjjәдә сахлаjыр. Беләликлә, белә чыхыр ки, машын, Марксын сөзләри илә десәк, фәһлә синфинә гаршы капиталын әлиндә ән күчлү бир дөjүш васитәси олур,

---

* «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиjjәти», сәһ. 109 [бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-ҹи нәшри, 2-ҹи ҹилд, сәһ. 320. *Ред.*].

әмәк аләти јашајыш васитәләрини даим фәһләнин әлиндән алыр вә фәһләнин өзү тәрәфиндән һазырланмыш мәһсул дөнүб ону әсарәт алтында сахламаг үчүн бир аләт олур*. Бу она кәтириб чыхарыр ки, әмәк васитәләринә гәнаәт едилмәси, јәни заманда, лап әввәлдән иш гүввәсини амансызчасына исраф етмәк вә нормал әмәк шәраитини вәһшичәсинә позмаг олур**; иш вахтынын гысалдылмасы үчүн ән күчлү васитә олан машын, капиталын дәјәрини артырмагдан өтәри фәһләнин вә онун аиләсинин бүтүн өмрүнү потенсиал иш вахтына чевирмәк үчүн ән е'тибарлы бир васитә олур. Бах буна көрә дә фәһлә синфинин бир һиссәсинин һәддән артыг әмәји онун дикәр һиссәсинин тамамилә ишсиз галмасына сәбәб олур, бүтүн дүнјаны кәзиб истеһлакчы ахтаран ири сәнаје исә өз өлкәсиндә фәһлә күтләләринин истеһлакыны ән ашағы ачлыг сәвијјәси илә мәһдудлашдырыр, беләликлә дә өз дахили базарыны сарсыдыр. «Нисби артыг әһалинин вә ја сәнаје еһтијат ордусунун капитал јығымынын мигдары вә күчү илә мүвазинәтдә сахлајан ганун, фәһләни капитала елә мөһкәм бәнд едир ки, һеч Кефестин чәкичи дә Прометеји гајаја зәнчирлә белә мөһкәм бәнд едә билмәмишди. Бу ганун капитал јығымына мүвафиг сурәтдә јохсуллуғун артмасына сәбәб олур. Демәли, бир гүтбдә сәрвәт јығымы, јәни заманда мүгабил гүтбдә, јә'ни *өз мәһсулуну капитал кими истеһсал едән* синфин олдугу тәрәфдә јохсуллуг, әмәк изтираблары, көләлик, чәһаләт, кобудлуг вә мә'нәви позғунлуғун артмасы демәкдир». (Маркс, «Капитал», сәһ. 671)***. Капиталист истеһсал үсулундан мәһсулларын башга чүр бөлүшдүрүлмәсини көзләмәк, батареја електродларынын, батареја илә бирләшдирилмиш олдуғу һалда, сују тәһлил етмәмәсини вә мүсбәт гүтбә оксикен, мәнфи гүтбә исә һидрокен топламамасыны тәләб етмәк кими бир шеј оларды.

Биз көрдүк ки, мүасир машынларын, ән јүксәк дәрәчәјә чатдырылмыш тәкмилләшмә габилијјәти, чәмијјәтдә истеһсал һәрҹ-мәрҹлији үзүндән мәҹбури бир гануна чеврилир вә бу ганун ајры-ајры сәнаје капиталистләрини өз машынларыны даим јахшылашдырмаға вә бунларын мәһсулдар гүввәсини даим артырмаға мәҹбур едир. Өз истеһсалынын һәҹмини кенишләндирмәк үчүн онларын әлиндә олан фе'лән садәҹә имкан да белә бир мәҹбури гануна чеврилир. Ири сәнајенин чох бө-

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү ҹилд, сәһ. 445—498. *Ред.*

** Јенә орада, сәһ. 473. *Ред.*

*** Јенә орада, сәһ. 660. *Ред.*

јүк кенишләнмә габилијјәти — бунун јанында газларын кенишләнмә габилијјәти әсл ушаг ојунчағы кими көрүнүр — инди бу сәнаједи һәм кејфијјәт, һәм дә кәмијјәтчә кенишләндирмәк *тәләби,* һеч бир әкс тә'сирлә һесаблашмајан бир тәләб кими мејдана чыхыр. Бу әкс тә'сири исә истеһлак, сатыш, ири сәнаје мәһсуллары үчүн олан базарлар доғурур. Базарларын истәр екстенсив, истәрсә интенсив кенишләнмә габилијјәти исә даһа аз бир гүввә илә фәалијјәт көстәрән бамбашга ганунларла мүәјјән олунур. Базарларын кенишләнмәси истеһсалын кенишләнмәси илә ајаглаша билмир. Мүнагишә лабүд олур, һәм дә о, капиталист истеһсал үсулунун өзүнү партладыб дағытмајынча һәмин тоггушманы һәлл едә билмәјәчәјинә көрә, бу мүнагишә вахташыры баш верир. Капиталист истеһсалы јени «чыхылмаз бир даирә» төрәдир.

Доғрудан да, биринчи үмуми бөһранын баш вердији 1825-чи илдән башлајараг, бүтүн сәнаје вә тичарәт аләми, бүтүн мәдәни халгларын истеһсал вә мүбадиләси, һабелә бунларын барбарлыг дөврүнә мәхсус аз-чох әлавәләри тәгрибән һәр он илдән бир өз чығырындан чыхыр. Тичарәт дајаныр, базарлар сатыла билмәјән чохлу мәһсулларла долур, нағд пул тәдавүлдән чыхыб јох олур, кредит кәсилир, фабрикләр дајаныр, фәһләләр јашајыш васитәләриндән мәһрум олурлар, чүнки онлар бу васитәләри һәддиндән артыг истеһсал етмишләр; ифлас ардынча ифлас кәлир, һәррач ардынча һәррач кәлир. Дурғунлуг илләрлә сүрүр, күлли мигдарда мәһсулдар гүввә вә мәһсул исраф вә мәһв едилир, бу һал јығылыб галмыш әмтәә күтләләри, нәһајәт, аз-чох ашағы салынмыш гијмәтә сатылынчаја гәдәр, истеһсал вә мүбадилә һәрәкәти тәдричән јенидән башланынчаја гәдәр давам едир. Бу һәрәкәт јаваш-јаваш сүр'әтләнир, аддымлама ардынча јортма башланыр, јортма далысынча сәнаје дөрднала чапыр, бундан сонра сәнајени, тичарәти, кредити вә еһтикары әһатә едән вә манеәләр үзәриндән атланмағы тәләб едән гызғын бир чапышма башланыр вә ән гызғын чапышмалардан сонра сәнаје, нәһајәт, јенидән ифлас учурумуна јуварланыр. Һәм дә бу һал даим тәкрар олунур. Биз 1825-чи илдән бәри беш дәфә бу дөвраны кечирмишик вә инди буну (1877-чи илдә) алтынчы дәфәдир ки, кечиририк. Бу бөһранларын характери о гәдәр ајдын нәзәрә чарпыр ки, Фурје бу бөһранларын һамысынын маһијјәтини гаврајараг, бунларын биринчисини crise pléthorique, боллуг бөһраны адландырмышдыр.

Бөһранларда ичтимаи истеһсал илә капиталистчәсинә мәнимсәмә арасындакы зиддијјәт гаршысыалынмаз бир гүввә илә ашкара чыхыр. Әмтәә тәдавүлү мүвәггәти олараг дајаныр; тәдавүл васитәси олан пул, тәдавүл үчүн бир манеә олур,

әмтәә истеһсалы вә тәдавүлүнүн бүтүн ганунлары тәрсинә фәалијјәт көстәрир. Игтисади тоггушма ән јүксәк нөгтәсинә чатыр: *истеһсал үсулу мүбадилә үсулуна гаршы чыхыр.*

Фабрикләр дахилиндә истеһсалын ичтимаи гајдада тәшкили елә бир инкишаф дәрәчәсинә чатмышдыр ки, чәмијјәтдә онунла јанашы вә онун үзәриндә дуран истеһсал һәрч-мәрчлији илә бир араја сығмыр, — бу факт капиталларын зорла тәмәркүзләшмәси сајәсиндә капиталистләрин өзләри үчүн ајдын олур, бу тәмәркүзләшмә исә бөһранлар заманы бир чох ири капиталистләрин вә даһа чох мигдарда хырда капиталистләрин вар-јохдан чыхмасы јолу илә әмәлә кәлир. Капиталист истеһсал үсулунун бүтүн механизми өзүнүн јаратмыш олдуғу мәһсулдар гүввәләрин тәзјиги алтында һәрәкәтдән галыр. О даһа бүтүн истеһсал васитәләри күтләсини капитала чевирә билмир; бу истеһсал васитәләри ишләнилмир, буна көрә сәнаје еһтијат ордусу да фәалијјәтсиз галмаға мәчбур олур. Истеһсал васитәләри, јашајыш васитәләри, капиталын сәрәнчамында олан фәһләләр — бүтүн истеһсал вә үмуми рифаһ үнсүрләри бол олур. Лакин бу «боллуг еһтијач вә мәһрумијјәтләр мәнбәји олур» (Фурје), чүнки мәһз о, истеһсал васитәләринин вә јашајыш васитәләринин капитала чеврилмәсинә мане олур. Зира капитализм чәмијјәтиндә истеһсал васитәләри әввәлчә капитала, јә'ни инсанын иш гүввәсини истисмар етмәк аләтинә чеврилмәдән фәалијјәтә кечә билмәз. Бу васитәләрин капитала чеврилмәси зәрурәти бир тәрәфдән фәһләләрлә, дикәр тәрәфдән истеһсал вә јашајыш васитәләри арасында бир кабус кими дурур. Јалныз бу зәрурәт истеһсалын мадди васитәләри илә шәхси васитәләринин бирләшмәсинә мане олур; јалныз бу зәрурәт истеһсал васитәләринин һәрәкәт етмәсинә, фәһләләрин исә ишләјиб јашамасына мане олур. Демәли, бир тәрәфдән, капиталист истеһсал үсулунун даһа мәһсулдар гүввәләри идарә етмәк игтидарында олмадығы ашкара чыхыр. Дикәр тәрәфдән, мәһсулдар гүввәләр өзләри кетдикчә артан бир гүдрәтлә бу зиддијјәти мәһв етмәјә, бир капитал олмаг е'тибары илә онлара хас олан нә варса һамысыны өзүндән кәнар етмәјә, *характери е'тибары илә ичтимаи мәһсулдар гүввә олдугларынын фе'лән гәбул едилмәсинә* чалышыр.

Гүдрәтлә артан мәһсулдар гүввәләрин өз капиталист характеринә көстәрдији һәмин әкс тә'сир, онларын ичтимаи тәбиәтинин е'тираф едилмәси зәрурәтинин белә артмасы капиталистләр синфинин өзүнү мәчбур едир ки, капиталист шәраитиндә мүмкүн олдуғу дәрәчәдә бу гүввәләрлә кетдикчә даһа тез-тез ичтимаи мәһсулдар гүввәләр кими рәфтар етсин. Һәм сәнаједәки гызғынлыг дөврләри вә бу дөврләрдә һәдсиз

шиширдилмиш кредит, һәм дә ири капиталист мүәссисәләрини дағыдан ифласларын өзү, истеһсал васитәләринин бөјүк күтләләринин, мүхтәлиф сәһмдар чәмијјәтләриндә көрдүјүмүз формада ичтимаиләшдирилмәсинә сәбәб олур. Бу истеһсал вә рабитә васитәләриндән бә'зиләри, мәсәлән, дәмир јоллар, өзлүјүндә о гәдәр бөјүкдүр ки, бунлар һәр бир башга капиталист истисмар формасыны истисна едир. Мүәјјән инкишаф пилләсиндә бу форма да кифајәт етмир; мүәјјән бир өлкәнин ејни сәнаје саһәсинин бүтүн ири истеһсалчылары истеһсалы тәнзим етмәк үчүн бирләшиб бир «трест», иттифаг дүзәлдирләр. Онлар истеһсал едилмәли олан шејин үмуми мигдарыны мүәјјән едир, буну өз араларында бөлүр вә әввәлчәдән мүәјјән етдикләри сатыш гијмәтини гәбул етдирирләр. Ишдә илк чәтинлик баш верән кими һәмин трестләрин чох һиссәси дағылдығына көрә, бу трестләр өзләри даһа чох тәмәркүз етмиш бир ичтимаиләшмәјә сәбәб олурлар: сәнајенин бүтөв бир саһәси там нәһәнк бир сәһмдар чәмијјәтинә чеврилир, өлкә дахилиндәки рәгабәт өз јерини һәмин өлкә дахилиндә бу чәмијјәтин инһисарына тәрк едир. Мәсәлән, 1890-чы илдә Инкилтәрәнин гәләви истеһсалында мәһз белә олмушдур, 48 ири фабрикин һамысы бирләшдикдән сонра бу истеһсал ваһид бир мәркәздән рәһбәрлик едилән вә 120 милјон марка капиталы олан ваһид бир чәмијјәтин әлинә кечди.

Трестләрдә азад рәгабәт инһисара чеврилир, капитализм чәмијјәтинин плансыз истеһсалы исә кәләчәк сосиализм чәмијјәтинин планлы истеһсалына тәслим олур. Доғрудур, бу әввәлчә капиталистләр үчүн јалныз фајдалы вә әлверишли олур. Лакин истисмар өзүнүн бу формасында о гәдәр ајдын шәкил алыр ки, дағылмалы олур. Һеч бир халг, трестләрин рәһбәрлик етдији истеһсала вә бу трестләрдә купон кәсмәклә јашајан кичик бир дәстәнин бүтүн чәмијјәти ашкар истисмар етмәсинә узун мүддәт дөзмәјә разы олмаз.

Нечә олурса-олсун, трестләрлә вә ја трестләрсиз капитализм чәмијјәтинин рәсми нүмајәндәси олан дөвләт, истеһсала рәһбәрлик етмәји өз өһдәсинә көтүрмәјә мәчбурдур*. Һәр шејдән әввәл ири рабитә васитәләрини: почт, телеграф вә дәмир јоллары дөвләт мүлкијјәтинә чевирмәк зәрурәти мејдана чыхыр.

---

* Мән *«мәчбурдур»* дејирәм, чүнки *һәгигәтән* истеһсал вә ја рабитә васитәләри сәһмдарлар чәмијјәтләринин идарә едә билдији һədди ашарса вә бунларын дөвләтләшдирилмәси *игтисади чәһәтдән* лабүд оларса, јалныз бу һалда — һәтта буну мүасир дөвләт едәрсә — бу иш игтисади тәрәгги олар, бүтүн мәһсулдар гүввәләрә чәмијјәтин өзүнүн саһиб олмасы јолунда атылан јени бир аддым олар. Лакин сон заманларда, Бисмарк дөвләтләшдирмә јолуна атылдығы вахтдан бәри хүсуси бир сахта сосиализм мејдана кәлмишдир ки, бу да бә'зи јерләрдә хүсуси бир көнүллү нөкәрчилик

Әкәр бөһранлар буржуазијанын мүасир мәһсулдар гүввәләри идарә етмәјә даһа гадир олмадығыны көстәрмишдисә, ири истеһсал мүәссисәләри вә рабитәваситәләринин сәһмдар чәмијјәтләринин, трестләрин әлинә вә дөвләт мүлкијјәтинә кечмәси буржуазијанын бу мәгсәдә даһа лазым олмадығыны сүбут едир. Капиталистин бүтүн ичтимаи вәзифәләрини инди муздлу гуллугчулар ифа едир. Капиталист үчүн боллуча кәлир көтүрмәкдән, купон кәсмәкдән вә биржада ојнајыб бир-биринин капиталларыны әлә кечирмәкдән башга бир ичтимаи фәалијјәт галмамышдыр. Әввәлләр фәһләләри сыхышдырыб арадан чыхаран капиталист истеһсал үсулу инди капиталистләрин өзләрини дә сыхышдырыб арадан чыхарыр, доғрудур, һәләлик онлары сәнаје үчүн еһтијат ордусу сырасына дејил, јалныз кәрәксиз әһали сырасына салыр.

Лакин мәһсулдар гүввәләрин нә сәһмдар чәмијјәтләри вә трестләрин әлинә кечмәси, нә дә дөвләт мүлкијјәтинә чеврилмәси бу гүввәләрин капиталист характерини арадан галдырмыр. Бу, сәһмдар чәмијјәтләри вә трестләр барәсиндә тамамилә ајдын көрүнүр. Мүасир дөвләт исә јенә дә јалныз елә бир тәшкилатдыр ки, ону буржуа чәмијјәти, капиталист истеһсал үсулунун үмуми харичи шәртләрини һәм фәһләләрин, һәм дә ајры-ајры капиталистләрин гәсдләриндән горумаг мәгсәди илә өзү үчүн јарадыр. Мүасир дөвләт һансы формада олурса-олсун өз маһијјәти е'тибары илә капиталист машыныдыр, капиталистләрин дөвләтидир, идеал бир мәчму капиталистдир. Бу дөвләт нә гәдәр чох мәһсулдар гүввәни өз мүлкијјәтинә чевирсә, бир о гәдәр мүкәммәл сурәтдә мәчму капиталистә чеврилир вә бир о гәдәр чох вәтәндашы истисмар едәр.

шәкли алараг, *һәр бир* дөвләтләшдирмәни, һәтта Бисмаркын дөвләтләшдирмәсини дә ағына-бозуна бахмадан сосиалистчәсинә дөвләтләшдирмә адландырыр. Әкәр дөвләт түтүн инһисары сосиализмдирсә, онда Наполеон илә Меттерних дә, шүбһәсиз, сосиализмин баниләри сырасына салынмалыдырлар. Белчика дөвләти ән ади сијаси вә малијјә мүлаһизәләри илә башлыча дәмир јоллары өзү чәкмәјә башладыгда; мүһарибә баш верәчәји һалда Пруссијанын мүһүм дәмир јолларыны мүһарибәнин тәләбләринә ујғунлашдырмаг вә бунлардан мүһарибә үчүн истифадә етмәк ишини јалныз асанлашдырмаг мәгсәди илә, дәмир јол мә'мурларыны тәрбијәләндирмәк вә онлары һөкумәтә итаәтлә сәс верән бир сүрүјә чевирмәк мәгсәди илә, башлычасы исә парламентдән асылы олмајан јени бир кәлир мәнбәји әлдә етмәк мәгсәди илә Бисмарк азачыг да игтисади зәрурәт олмадығы һалда, бу јоллары дөвләт мүлкијјәтинә чевирдикдә, — бүтүн бунлар һеч дә сосиализмә доғру нә билаваситә, нә дә долајы јолла, нә шүурлу, нә дә шүурсуз олараг атылан бир аддым дејилди. Јохса крал Seehandlung-у[108], крал чини габ мануфактурасы вә һәтта ордуда олан рота дәрзиханалары, јахуд отузунчу илләрдә III Фридрих-Вилһелм заманы һансы бир әлламәнин исә һәтта чидди сурәтдә тәклиф етдији... фаһишәханаларын дөвләтләшдирилмәси дә сосиалист мүәссисәләри һесаб олунмалыдыр!

Фәһләләр муздлу фәһлә, пролетар олуб галачаглар. Бурада капиталист мүнасибәтләри мәһв едилмәк дејил, әксинә ифрата, ән јүксәк нөгтәјә чатдырылыр. Лакин ән јүксәк нөгтәдә чеврилиш баш верир. Мәһсулдар гүввәләр үзәриндә дөвләт мүлкијјәти мүнагишәни һәлл етмир, амма ону һәлл етмәк үчүн рәсми бир васитәни, имканы өзүндә еһтива едир.

Мүнагишәнин һәлли анҹаг бундан ибарәт ола биләр ки, мүасир мәһсулдар гүввәләрин иҹтимаи тәбиәти ишдә тәсдиг едилсин вә, демәли, истеһсал, мәнимсәмә вә мүбадилә үсулу истеһсал васитәләринин иҹтимаи характеринә ујғунлашдырылсын. Бу исә јалныз белә бир јолла ола биләр ки, иҹтимаи үсулдан башга һеч бир дикәр үсулла идарә едилә билмәјәҹәк гәдәр инкишаф етмиш мәһсулдар гүввәләри ҹәмијјәт, һеч бир долајы јолла кетмәдән ачыгҹа өз ихтијарына кечирсин. Бунунла да истеһсал васитәләринин вә мәһсулларын иҹтимаи характериндән, јә'ни инди истеһсалчыларын өз әлејһинә чеврилиб истеһсал вә мүбадилә үсулуну вахташыры сарсыдан вә кор-коранә фәалијјәт көстәрән тәбиәт ганууну кими зор күчүнә вә дағыдычылыгла өзүнә јол ачан иҹтимаи характердән истеһсалчылар тамамилә шүурлу истифадә едәҹәкләр вә бу иҹтимаи характер позғунлуг вә вахташыры ифласлар төрәдән сәбәбдән дөнүб ән күчлү бир истеһсал васитәси олаҹагдыр.

Биз иҹтимаи гүввәләри дәрк етмәдикҹә вә бунларла һесаблашмадыгҹа, тәбии гүввәләр кими онлар да кор-коранә, зоракы, дағыдычы фәалијјәт көстәрир. Лакин биз бунлары дәрк етдикдә, бунларын фәалијјәтини, истигамәт вә тә'сирини баша дүшдүкдә, бунлары өз ирадәмизә кетдикҹә даһа чох табе етмәк вә бунларын васитәси илә өз мәгсәдләримизә чатмаг јалныз бизим өзүмүздән асылыдыр. Бу, хүсусән индики гүдрәтли мәһсулдар гүввәләрә аиддир. Биз бунларын тәбиәт вә характерини баша дүшмәкдән тә'кидлә бојун гачырдыгҹа — буну баша дүшмәјә исә капиталист истеһсал үсулу вә онун мүдафиәчиләри мане олурлар, — мәһсулдар гүввәләр бизим әксимизә, бизим әлејһимизә фәалијјәт көстәрир, јухарыда әтрафлы көстәрдијимиз кими, бизә һаким олур. Лакин онларын тәбиәтини баша дүшдүјүмүз заман онлар иблисанә һөкмдар һалындан чыхыб бирләшмиш истеһсалчыларын әлиндә итаәткар гула чеврилә биләр. Бурадакы фәрг, туфан заманы илдырымларда олан електрикин дағыдычы күчү илә телеграф апаратында вә гөвс лампасында өзүмүзә табе етмиш олдуғумуз електрик арасындакы фәргин ејнидир, јанғын илә инсана хидмәт едән од арасындакы фәргин ејнидир. Мүасир мәһсулдар гүввәләрлә, бунларын, нәһајәт, дәрк едилмиш тәбиәтинә ујғун сурәтдә рәфтар едилдији заман, истеһсалдакы иҹтимаи

һәрҹ-мәрҹлијин јерини һәм бүтөвлүкдә ҹәмијјәтин, һәм дә һәр бир ҹәмијјәт үзвүнүн тәләбатына ујғун олараг истеһсалын ичтимаи-планлы тәнзими тутачагдыр. Мәһсулун әввәлҹә истеһсалчыны, сонра да һәмчинин мәнимсәјәни әсарәт алтына алмасына сәбәб олан капиталист мәнимсәмә үсулунун јерини о заман, мүасир истеһсал васитәләринин өз тәбиәтинә әсасланан јени мәнимсәмә үсулу тутачагдыр; бир тәрәфдән, истеһсалы давам етдирмәк вә кенишләндирмәк васитәси олараг мәһсулларын билаваситә ичтимаи үсулла мәнимсәнилмәси, дикәр тәрәфдән дә јашамаг вә зөвг алмаг васитәси олараг бунларын билаваситә фәрди үсулла мәнимсәнилмәси тутачагдыр.

Әһалинин бөјүк әксәријјәтини кетдикҹә даһа чох пролетарлара чевирән капиталист истеһсал үсулу, өлүм тәһлүкәси гаршысында белә бир чеврилиши һәјата кечирмәјә мәҹбур олан бир гүввә јарадыр. Ичтимаиләшдирилмиш ири истеһсал васитәләрини кетдикҹә даһа артыг бир дәрәҹәдә дөвләт мүлкијјәтинә чевирмәјә мәҹбур едән капиталист истеһсал үсулу өзү бу чеврилиши етмәк јолуну көстәрир. *Пролетариат дөвләт һакимијјәтини әлә алыр вә һәр шејдән әввәл истеһсал васитәләрини дөвләт мүлкијјәтинә чевирир.* Лакин бунунла да о өзүнү пролетариат олмаг е'тибары илә мәһв едир, бүтүн синфи фәргләри вә синфи әксликләри, бунунла бирликдә исә дөвләти дә бир дөвләт олмаг е'тибары илә мәһв едир. Кечмишдән та индијәдәк мөвҹуд олан вә синфи әксликләр ичәрисиндә һәрәкәт едән ҹәмијјәтә дөвләт, јә'ни истисмарчы синфин тәшкилаты лазым олмушдур ки, бу синфин харичи истеһсал шәраитини горусун, демәли, хүсусән истисмар едилән синфи мөвҹуд истеһсал үсулундан асылы олан әсарәт (көләлик, тәһкимчилик, ја феодал асылылығы, муздлу әмәк) шәраитиндә зорла сахласын. Дөвләт бүтүн ҹәмијјәтин рәсми нүмајәндәси иди, онун заһири бир ширкәт һалында бирләшмәси иди, лакин дөвләт јалныз она көрә белә олмушдур ки, өз дөврүндә бүтүн ҹәмијјәти тәкбашына тәмсил едән бир синфин дөвләти иди: гәдим заманлар гулдарларын, јә'ни дөвләт вәтәндашларынын, орта әсрләрдә феодал задәканларын дөвләти иди, бизим зәманәмиздә исә буржуазијанын дөвләтидир. Дөвләт, нәһајәт, доғрудан да бүтүн ҹәмијјәтин нүмајәндәси олдуғу заман өз-өзүнү кәрәксиз едир. Әсарәтдә сахланылмалы олан һеч бир ичтимаи синиф олмајаҹағы заман, синфи һөкмранлыг арадан галхаҹағы, һәр кәсин өз јашајышы уғрунда апардығы мүбаризә, јә'ни индики истеһсал һәрҹ-мәрҹлијиндән доған мүбаризә даһа апарылмајаҹағы заман вә бу мүбаризәдән ирәли кәлән тоггушма вә тәҹавүзләр арадан галдырылаҹағы заман, — әсарәтдә сахланмалы һеч кәс олмајаҹаг, әсарәтдә сахламагдан

өтрү хүсуси гүввә олан дөвләтә дә еһтијач галмајачагдыр. Дөвләтин бүтүн чәмијјәтин һәгиги нүмајәндәси кими чыхыш едиб көрәчәји биринчи иш, јә'ни истеһсал васитәләрини чәмијјәт адындан өз ихтијарына кечирмәси иши, онун бир дөвләт олараг көрәчәји сон мүстәгил иш олачагдыр. Дөвләт һакимијјәтинин ичтимаи мүнасибәтләрә гарышмасы бир саһәдә о биринин ардынча лүзумсуз олачаг вә өз-өзүнә арадан галхачагдыр. Шәхсләри идарә етмәк әвәзинә шејләр идарә олуначаг вә истеһсал просесләринә рәһбәрлик едиләчәкдир. Дөвләт «ләғв едилмир», *о өлүб кедир*. «Азад халг дөвләти» ибарәсинә, јә'ни тәшвигат васитәси кими мүәјјән вахтадәк мөвчуд олан, нәтичә е'тибары илә исә елми чәһәтдән әсассыз олан ибарәјә дә бу нөгтеји-нәзәрдән гијмәт вермәк лазымдыр. Анархист адлананларын дөвләти күнү бу күн ләғв етмәк тәләбинә дә мәһз бу әсасла гијмәт вермәк лазымдыр.

Капиталист истеһсал үсулу тарих сәһнәсинә гәдәм гојдуғу замандан бәри, бүтүн истеһсал васитәләрини чәмијјәтин өз ихтијарына кечирмәсини, һәм ајры-ајры шәхсләр, һәм дә бүтөв секталар чох вахт кәләчәјин аз-чох думанлы бир идеалы шәклиндә тәсәввүр етмишләр. Лакин бүтүн истеһсал васитәләрини чәмијјәтин өз ихтијарына кечирмәси үчүн лазым кәлән әмәли шәраит јетишдикдә, јалныз бу заман ону етмәк имканы јаранды, о, — тарихи бир зәрурәт олду. Һәр бир башга ичтимаи тәрәгги кими, бу иш дә, синифләрин мөвчуд олмасынын әдаләт, бәрабәрлик вә саирәјә зидд олдуғуну дәрк етмәк нәтичәсиндә дејил, садәчә олараг синифләри ләғв етмәк арзусу нәтичәсиндә дејил, мүәјјән јени игтисади шәраит сајәсиндә һәјата кечирилә билир. Чәмијјәтин синифләрә, јә'ни истисмар едән вә истисмар олунан, һаким вә мәзлум синифләрә бөлүнмәси — истеһсалын әввәлләр чүзи инкишафынын лабүд нәтичәси иди. Мәчму ичтимаи әмәк һамынын ән зәрури јашајыш васитәләриндән азачыг артыг мәһсул вердикчә вә, демәли, әмәк чәмијјәт үзвләринин бөјүк әксәријјәтинин бүтүн вахтыны вә ја вахтынын чох һиссәсини әлиндән алдыгча, бу чәмијјәт лабүд олараг синифләрә бөлүнүр. Јалныз ичбари әмәклә мәшғул олан һәмин бөјүк әксәријјәтлә јанашы олараг, билаваситә мәһсулдар әмәкдән азад олан вә чәмијјәтдә әмәји идарә етмәк, дөвләт ишләри, мәһкәмә, елм, инчәсәнәт вә и. а. кими үмуми ишләрлә мәшғул олан бир синиф әмәлә кәлир. Демәли, чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәсинин әсасыны әмәк бөлкүсү гануну тәшкил едир. Лакин бу, синифләр әмәлә кәләркән зоракылыг, сојғунчулуг, һијләкәрлик вә алдадычылығын тәтбиг едилмәсини әсла истисна етмир вә һакимијјәти әлә кечирмиш һөкмран синфин зәһмәткеш синифләр һесабына өз вәзијјәтини мөһкәмләтмәсинә, һабелә чәмијјәтә рәһбәрлик

етмәји күтләләри күчлү истисмар етмәјә чевирмәсинә манс олмамышдыр.

Беләликлә, чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәси тарихән мүәјјән дәрәчәдә һагг газанса да, буну јалныз мүәјјән дөврдә вә мүәјјән ичтимаи шәраитдә газаныр. Чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәсинә сәбәб истеһсалын кифајәт етмәмәси олмушду вә мүасир мәһсулдар гүввәләр тамамилә инкишаф етдикдә, о да мәһв едиләчәкдир. Доғрудан да, ичтимаи синифләрин ләғв едилмәси үчүн елә бир тарихи инкишаф пилләси лазымдыр ки, орада тәкчә бу вә ја башга бир мүәјјән һаким синфин мөвчуд олмасы дејил, һабелә үмумијјәтлә һәр һансы бир һаким синфин мөвчуд олмасы, демәли, чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәсинин өзү дә анахронизм олур, дөврү кечмиш бир шеј кими мејдана чыхыр. Демәли, синифләрин ләғв едилмәси үчүн истеһсалын елә бир јүксәк инкишаф пилләси лазымдыр ки, бурада истеһсал васитәләри вә мәһсулларын, бунларла да бирликдә сијаси һөкмранлығын хүсуси бир ичтимаи синиф тәрәфиндән әлә кечирилмәси, тәһсил вә мә'нәви рәһбәрлик инһисары нәинки лүзумсуз бир шеј олур, һәтта игтисади, сијаси вә әгли инкишаф үчүн бир манеә тәшкил едир. Инди бу пилләјә әлдә едилмишдир. Буржуазијанын сијаси вә әгли ифласы һәтта онун өзү үчүн дә сирр дејилдир, онун игтисади ифласы исә мүнтәзәм сурәтдә һәр он илдән бир тәкрар олунур. Һәр бир бөһран заманы чәмијјәт, истифадә едә билмәдији өз мәһсулдар гүввәләринин вә мәһсулларынын ағырлығы алтында әзилир вә белә бир мә'насыз зиддијјәт гаршысында ачиз галыр ки, истеһсалчылар истеһлак едә билмир, чүнки истеһлакчылар чатышмыр. Мүасир истеһсал васитәләринә хас олан кенишләнмә гүввәси капиталист истеһсал үсулунун вурмуш олдуғу буховлары гырыр. Истеһсал васитәләринин бу буховлардан азад едилмәси мәһсулдар гүввәләрин даим сүр'әтләнән фасиләсиз инкишафы үчүн вә бунун сајәсиндә истеһсалын өзүнүн дә әмәли олараг һәдсиз дәрәчәдә артмасы үчүн јеканә илк шәртдир. Лакин бу кифајәт дејилдир. Истеһсал васитәләринин ичтимаи мүлкијјәтә чеврилмәси нәинки истеһсалын инди мөвчуд олан сүн'и сурәтдә ләнкидилмәсини арадан галдырыр, һабелә мәһсулдар гүввәләрин вә мәһсулларын бирбаша исраф вә мәһв едилмәсини дә арадан галдырачагдыр, зира һазырда бунларын исраф вә мәһв едилмәси истеһсалын зәрури пејкидир вә бөһранлар заманы ән јүксәк бир дәрәчәјә чатыр. Истеһсал васитәләринин ичтимаи мүлкијјәтә чеврилмәси, бундан әлавә, инди һөкмранлыг едән синифләрин вә онларын сијаси нүмајәндәләринин һәдсиз чаһ-чәлалыны вә исрафчылығыны арадан галдырмаг јолу илә чәмијјәт үчүн хејли истеһсал васитәләри вә мәһсуллар горујуб сахла-

јыр. Ичтимаи истеһсал јолу илә ҹәмијјәтин бүтүн үзвләри үчүн тамамилә кафи вә күндән-күнә даһа да јахшылашан мадди һәјат шәраитини тә'мин етмәк имканындан башга, онларын физики вә мә'нәви габилијјәтләринин там азад инкишаф етмәсини вә тәтбиг олунмасыны да тә'мин етмәк имканы илк дәфә олараг инди әлдә едилмишдир, һәм дә инди о, һәгигәтән *әлдә едилмишдир**.

Елә ки, ҹәмијјәт истеһсал васитәләрини өз ихтијарына кечирди, әмтәә истеһсалы вә бунунла бирликдә мәһсулларын истеһсалчылар үзәриндәки һөкмранлығы да арадан галдырылачагдыр. Ичтимаи истеһсал дахилиндәки һәрҹ-мәрҹлијин јерини истеһсалын планлы, шүурлу тәшкили тутур. Һәр кәсин өз јашајышы уғрунда апардығы мүбаризә арадан галхыр. Бунунла да инсан инди — мүәјјән мә'нада һәмишәлик олараг — һејванат аләминдән ајрылыр вә вәһши һәјат шәраитиндән һәгигәтән инсан һәјаты шәраитинә кечир. Инсанлары әһатә едән вә бу вахта гәдәр онлара һаким олан һәјат шәраити инди инсанларын һөкмранлығы вә нәзарәти алтына кечир, инсанлар ҹәмијјәтдә өз бирлијинин ағасы олмаға башладыгларына көрә, илк дәфә тәбиәтин һәгиги вә шүурлу һөкмдары олурлар. Инсанларын өз ичтимаи фәалијјәтләринин ганунлары бу вахта гәдәр онлара јабанчы олан, онлара һаким олан тәбиәт ганунлары кими онлара гаршы дурурдуса, инди бу ганунлар инсанлар тәрәфиндән ишә тамамилә бәләд олараг тәтбиг едиләҹәк вә бунунла да онларын һөкмранлығына табе олачагдыр. Инсанларын ҹәмијјәтдә бирлији бу вахта гәдәр тәбиәт вә тарихин зорла гәбул етдирдији бир шеј кими онлара гаршы дурурдуса, инди бу, онларын өз хүсуси азад иши олур. Индијәдәк тарихә һаким олан објектив, јабанчы гүввәләр, инсанларын өз нәзарәти алтына дүшүр. Јалныз бу замандан е'тибарән инсанлар тамамилә шүурлу олараг өз тарихләрини өзләри јаратмаға башлајачаглар, јалныз о заман онларын һәрәкәтә кәтирдији ичтимаи сәбәбләр јүксәк вә кетдикҹә артан

* Бир нечә рәгәм, һәтта капитализм зүлмү алтында да мүасир истеһсал васитәләринин сон дәрәҹә бөјүк кенишләнмә габилијјәтинә малик олдуғу һаггында тәхмини тәсәввүр ојада биләр. Чиффенин ән јени һесабламаларына көрә, Бөјүк Британија вә Ирландијанын бүтүн сәрвәтләринин үмуми мәҹмусу јуварлаг әдәдлә көстәрилдикдә бу гәдәр иди:

1814-чү илдә	2 200	милјон	фунт	стерлинг	= 44	милјард	маркаја
1865-чи илдә	6 100	»	»	»	= 122	»	»
1875-чи илдә	8 500	»	»	»	= 170	»	»

Бөһранлар заманы истеһсал васитәләри вә мәһсулларын мәһв едилмәсинә кәлдикдә исә, алман сәнајечиләринин икинчи конгресиндә (1878-чи ил февралын 21-дә Берлиндә) мүәјјән едилмишди ки, сон бөһран заманы тәкҹә *алман дәмир гајыран сәнајесинин* үмуми зәрәри 455 милјон маркаја чатмышды.

бир дәрәчәдә онларын арзу етдији нәтичәләри дә верәчәкдир. Бу исә бәшәријјәтин зәрурәт сәлтәнәтиндән азадлыг сәлтәнәтинә сычрамасы демәкдир.

Нәтичә олараг, шәрһ етдијимиз инкишаф кедишинә гысача јекун вураг:

I. *Орта әсрләр чәмијјәти:* Хырда фәрди истеһсал. Истеһсал васитәләри фәрди сурәтдә истифадә етмәк үчүндүр, буна көрә дә онлар бәситдир вә кобуддур, хырдадыр, аз тә'сирлидир. Мәһсуллар истеһсалчынын өзүнүн вә ја онун феодал ағасынын билаваситә истеһлак етмәси мәгсәдилә истеһсал едилир. Јалныз, һәмин истеһлакдан әлавә истеһсал билаваситә истеһлакдан артыг олдуғу јердә, бу артыг мәһсул сатылмалы олур вә мүбадилә едилир: демәли, әмтәә истеһсалы јалныз әмәлә кәлмәк просесиндәдир; лакин артыг бу заманда да әмтәә истеһсалы *ичтимаи истеһсал һәрч-мәрчлијини* рүшејм һалында өзүндә еһтива едир.

II. *Капиталист ингилабы:* Сәнаједә, әввәлчә садә кооперасија вә мануфактура васитәси илә чеврилиш әмәлә кәлир. Бу вахта гәдәр дағыныг һалда олан истеһсал васитәләри бөјүк е'малатханаларда тәмәркүзләшир вә беләликлә дә онлар фәрди истеһсал васитәләриндән ичтимаи истеһсал васитәләринә чеврилир, лакин бу чеврилмә үмумијјәтлә вә бөтүвлүкдә һәлә мүбадилә формасына тохунмур. Көһнә мәнимсәмә формалары гүввәдә галыр. *Капиталист* мејдана чыхыр: о, истеһсал васитәләринин мүлкијјәтчиси сифәти илә мәһсуллары да мәнимсәјир вә бунлары әмтәәјә чевирир. Истеһсал ичтимаи бир иш олур; мүбадилә вә бунунла бирликдә мәһсулларын мәнимсәнилмәси исә фәрди бир иш, ајры-ајры шәхсләрин иши олараг галыр: *ичтимаи әмәјин мәһсулуну ајрыча капиталист мәнимсәјир.* Мүасир чәмијјәти бүрүмүш олан вә ири сәнаједә хүсусилә ашкара чыхан бүтүн зиддијјәтләрин ирәли кәлдији әсас зиддијјәт дә мәһз будур.

а) Истеһсалчынын истеһсал васитәләриндән ајрылмасы. Фәһләнин өмрү боју муздла ишләмәјә мәһкум едилмәси. *Пролетариатла буржуазија арасында экслик.*

b) Әмтәә истеһсалы үзәриндә һөкмранлыг едән ганунларын фәалијјәтинин кетдикчә даһа чох ашкара чыхмасы вә кучләнмәси. Гаршысы алынмаз рәгабәт мүбаризәси. *Һәр бир ајрыча фабрикдә ишләрин ичтимаи тәшкили илә бүтөвлүкдә истеһсалда олан ичтимаи һәрч-мәрчлик арасындакы зиддијјәт.*

c) Бир тәрәфдән машынларын тәкмилләшдирилмәси рәгабәт үзүндән һәр бир ајрыча фабрикчи үчүн мәчбури ганунa чеврилир вә ејни заманда фәһләләрин даим даһа чох

сыхышдырылыб фабриклэрдэн чыхарылмасына сэбэб олур: *сэнаје үчүн еһтијат ордусу мејдана кэлир.* Дикэр тэрэфдэн истеһсал һэдсиз дэрэчэ кенишлэнир ки, бу да һэр бир фабрикчи үчүн мэчбури рэгабэт гануну олмушдур. Һэр ики тэрэфдэн — мэһсулдар гүввэлэр мисли ешидилмэмиш дэрэчэдэ инкишаф едир, тэклиф тэлэбдэн артыг олур, ифрат истеһсал баш верир, базарлар ағзына гэдэр долур, һэр он илдэн бир бөһранлар тэкрар олунур, чыхылмаз бир даирэ эмэлэ кэлир: *бир јанда истеһсал деситэлэри вэ мэһсуллар артыглыг едир, о бири јанда* ишсиз галан вэ јашајыш васитэлэри олмајан *фэһлэлэр артыглыг едир.* Лакин истеһсал вэ ичтимаи рифаһын бу ики васитэси бирлэшэ билмир, чүнки капиталист истеһсал формасы мэһсулдар гүввэлэрин фэалијјэт көстэрмэси, мэһсулларын исэ дөвр етмэси үчүн бунларын эввэлчэ мүтлэг капитала чеврилмэсини тэлэб едир, буна исэ онларын мэһз артыглығы мане олур. Бу зиддијјэт бөјүјүб мэ'насызлыг дэрэчэсинэ чатыр: *истеһсал үсулу мүбадилэ формасына гаршы чыхыр.* Белэликлэ, буржуазијанын өз ичтимаи мэһсулдар гүввэлэрини идарэ етмэјэ даһа гадир олмадығы ашкара чыхыр.

d) Мэһсулдар гүввэлэрин ичтимаи характер дашымасы гисмэн е'тираф едилир, буну капиталистлэр өзлэри дэ е'тираф етмэјэ мэчбур олурлар. Ири истеһсал вэ рабитэ организмлэри эввэлчэ *сэһмдар чэмијјэтлэринин,* сонра да трестлэрин, даһа сонра исэ *дөвлэтин* мүлкијјэтинэ чеврилир. Буржуазија лүзумсуз бир синиф олур; инди онун бүтүн ичтимаи вэзифэлэрини муздлу гуллугчулар ифа едир.

III. *Пролетар ингилабы,* зиддијјэтлэрин һэлл олунмасы: пролетариат ичтимаи һакимијјэти элэ алыр вэ буржуазијанын элиндэн чыхан ичтимаи истеһсал васитэлэрини бу һакимијјэт күчүнэ бүтүн чэмијјэтин мүлкијјэтинэ чевирир. Бу тэдбирлэ пролетариат, мэһсулдар гүввэлэри, капитал олмаг е'тибары илэ бу вахта гэдэр онлара мэхсус олан бүтүн хассэлэриндэн азад едир вэ бунларын ичтимаи тэбиэтинин инкишафына там сэрбэстлик верир. Бу вахтдан е'тибарэн габагчадан дүшүнүлмүш план эсасында ичтимаи истеһсал мүмкүн олур. Истеһсалын инкишафы, бундан сонра мүхтэлиф ичтимаи синифлэрин мөвчуд олмасыны анахронизм һалына салыр. Ичтимаи истеһсал һэрч-мэрчлији нэ дэрэчэдэ арадан галхырса, дөвлэтин дэ сијаси нүфузу ејни дэрэчэдэ өлүб кедир. Нэһајэт өз шэхси ичтимаи варлығынын ағасы олмуш инсанлар бунун да нэтичэсиндэ тэбиэтин ағасы, өз-өзлэринин ағасы — азад инсанлар олурлар.

Мүасир пролетариатын тарихи вэзифэси — дүнјаны азадлыға чыхаран бу гэһрэманлыг ишини көрмэкдэн ибарэтдир.

Пролетар һәрәкатынын нәзәри ифадәси олан елми сосиализмин вәзифәси — бу чеврилишин тарихи шәраитини вә бунунла бирликдә бу чеврилишин өз тәбиәтини тәдгиг етмәкдән вә, беләликлә дә, бу гәһрәманлыг ишини көрмәли олан индики мәзлум синфә, онун өз ишинин шәраит вә тәбиәтини изаһ етмәкдән ибарәтдир.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1880-чи илин јанварында—мартын биринчи јарысында јазылмышдыр.

Франсыз дилиндә 1880-чи ил мартын 20, апрелин 20 вә мајын 5-дә «La Revue socialiste» журналынын 3, 4 вә 5-чи №-ләриндә вә 1880-чи илдә Парисдә ајрыча китабча һалында: F. Engels. «Socialisme utopique et socialisme scientifique». Paris чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 185—230.

К. МАРКС

В. И. ЗАСУЛИЧИН МӘКТУБУНА ҸАВАБЫН ИЛКИН ГЕЈДИ[109]

1) Мән капиталист истеһсалынын мәншәјини тәһлил едәркән демишәм ки, онун әсасыны «истеһсалчынын истеһсал васитәләриндән тамамилә ајры салынмасы тәшкил едир» («Капитал», франсызча нәшри, сәһ. 315, 1-ҹи сүтун) вә «бүтүн бу просесин әсасыны *әкинчиләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси тәшкил едир*. Бу, һәләлик анҹаг Инкилтәрәдә радикал сурәтдә һәјата кечирилмишдир... Лакин *Гәрби Авропанын бүтүн дикәр өлкәләри* дә ејни јолла кедирләр» (јенә орада, 2-ҹи сүтун)*.

Беләликлә, мән бу просесин «тарихи лабүдлүјүнү» *дәгиг олараг Гәрби Авропа өлкәләри илә* мәһдудлашдырмышам. Нәјә көрә? Зәһмәт чәкиб XXXII фәслә бахын; орада дејилмишдир:

«Онун мәһви, фәрди вә дағыныг истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмиш иҹтимаи истеһсал васитәләринә чеврилмәси вә, демәли, бир чохларынын хырдаҹа мүлкијјәтинин аз адамын нәһәнк мүлкијјәтинә чеврилмәси, зәһмәткеш халгын мүлкијјәтдән белә әзаблы вә дәһшәтли сурәтдә мәһрум едилмәси — капиталын мәнбәји, капиталын мәншәји, бах будур... Шәхси әмәјә әсасланан *хүсуси мүлкијјәти*... өзкә әмәјинин истисмарына, муздлу әмәјә әсасланан *капиталист хүсуси мүлкијјәти* сыхышдырыб арадан чыхарыр» (сәһ. 341, 2-ҹи сүтун)**.

Беләликлә, биз бурада, нәтиҹә е'тибары илә, *бир хүсуси мүлкијјәт формасынын башга бир хүсуси мүлкијјәт форма-*

---

* Мугајисә ет: бу нәшр, 2-ҹи ҹилд, сәһ. 109 вә 110. *Ред.*

** Мугајисә ет: бу нәшр, сәһ. 156 вә 157. *Ред.*

сына чеврилдијини ҝөрүрүк. Лакин бир һалда ки, торпаг һеч бир заман рус кәндлиләринин *хүсуси мүлкијјәти* олмамышдыр, бу нәзәри үмумиләшдирмә онлара нечә аид едилә биләр?

2) *Рус кәндлиләри* ичмасынын *лабүддән дағылачағынын* сүбуту олараг ирәли сүрүлән тарихи нөгтеји-нәзәрдән јеканә чидди дәлил ашағыдакындан ибарәтдир:

Биз узаг кечмишә нәзәр саларкән Гәрби Авропанын һәр јериндә аз-чох архаик типли ичма мүлкијјәтинә раст ҝәлирик; чәмијјәт тәрәгги етдикчә ичма мүлкијјәти һәр јердә јох олуб кетмишдир. Бәс онда ичма мүлкијјәтинин агибәти нәјә ҝөрә јалныз Русијада башга чүр олмалыдыр?

Чаваб верирәм: она ҝөрә ки, Русијада һәлә милли мигјасда мөвчуд олан кәнд ичмасы мүстәсна шәраит нәтичәсиндә тәдричән өз ибтидаи хүсусијјәтләрини итириб милли мигјасда коллектив истеһсалын билаваситә үнсүрү кими инкишаф едә биләр. Кәнд ичмасы капиталист истеһсалынын мәһз мүасири олдуғуна ҝөрә онун бүтүн дәһшәтли кешмәкешләрини ҝөрмәдән онун мүсбәт наилијјәтләринә јијәләнә биләр. Русија мүасир дүнјадан ајры јашамыр; еjни заманда Ост-Һинддән фәргли олараг Русија јаделли истилачынын пәнчәсинә кечмәмишдир.

Әкәр капитализм системинин рус пәрәстишкарлары белә бир тәкамүлүн *нәзәри чәһәтдән* мүмкүнлүјүнү инкар етмәјә башласајдылар, мән онлардан сорушардым: мәкәр Русија өз әразисиндә машын, пароход, дәмир јолу вә и. а. тәтбиг етмәк үчүн Гәрб кими машынлы истеһсалын инкишафы дөврүндән ибарәт узун инкубасија дөврүндәнми кечмәли иди? Гој онлар еjни заманда мәнә буну да изаһ етсинләр ки, Гәрбдә әсрләрлә вахт сәрф едилиб јарадылан бүтүн мүбадилә механизмини (банклары, кредит чәмијјәтләрини вә и. а.) онлар өз өлкәләриндә дәрһал тәтбиг етмәјә нечә мүвәффәг олмушлар?

Әкәр кәндлиләр азад едилән кими кәнд ичмасы нормал инкишаф шәраитинә кечирилсәјди, сонра исә әсасән кәндлиләрин һесабына өдәнилән чохлу дөвләт борчу вә капиталистләрә чеврилмиш «јени чәмијјәт рүкнләринә» дөвләт васитәси илә (јенә дә кәндлиләрин һесабына) верилән дикәр бөјүк мәбләғләр — бүтүн бу мәхарич кәнд ичмасыны *даһа да инкишаф етдирмәјә* сәрф олунсајды, ичманын ләғвинин «тарихән лабүдлүјү» фикрини инди һеч кәс ағлына кәтирмәзди: һамы ичманы рус чәмијјәтинин дирчәлиш үнсүрү, һәм дә онун һәлә капитализм гурулушунун бојундуруғу алтында олан өлкәләрдән үстүнлүјү үнсүрү һесаб едәрди.

Рус ичмасыны (инкишаф јолу илә) горујуб сахламаг үчүн дикәр әлверишли чәһәт бундан ибарәтдир ки, бу ичма капиталист истеһсалынын нәинки мүасиридир, һабелә бу ичтимаи гурулушун һәлә тохунулмамыш һалда галдығы дөврү дә ҝө-

руб кечирмишдир; инди исә, әксинә, бу ичтимаи гурулуш Гәрби Авропада да, Бирләшмиш Штатларда да һәм елмлә, һәм халг күтләләри илә, һәм дә өзүнүн доғурдуғу мәһсулдар гүвәләрлә мүбаризә едир*. Бир сөзлә, капитализм рус ичмасына нисбәтән бөһран вәзијјәтиндәдир вә бу бөһран јалныз онунла нәтичәләнәчәкдир ки, капитализм мәһв олачаг, мүасир чәмијјәтләр «архаик» үмуми мүлкијјәт типинә гајыдачагдыр вә ја ингилаба мејл көстәрдији әсла күман едилмәјиб, өз тәдгигатында Вашингтон һөкумәтиндән јардым көрән бир американ мүәллифинин** дедији кими, мүасир чәмијјәт елә бир «јени гурулуш»а доғру кедир ки, бу гурулуш «архаик типли чәмијјәтин даһа мүкәммәл формада (a revival) дирчәлмәси (in a superior form) олачагдыр»[110]. Демәли, «архаик» сөзүндән о гәдәр дә горхмаг лазым дејилдир.

Лакин онда һеч олмазса бу ардычыл дәјишикликләри билмәк лазым кәләрди. Биз исә бу дәјишикликләр һаггында һеч бир шеј билмирик.

Ибтидаи ичмаларын позулмасы тарихи (онларын һамысыны бир тутмаг сәһв оларды; кеоложи төрәмәләр кими, бу тарихи төрәмәләрдә дә биринчи, икинчи, үчүнчү вә и. а. типләр вардыр) һәлә јазылмалыдыр. Индијә гәдәр биздә анчаг чох чүзи чызмагара јазылар олмушдур. Һәр һалда, бу мөвзунун тәдгигиндә кифајәт гәдәр ирәлиләјиш вардыр вә буна әсасән иддиа етмәк олар ки: 1) ибтидаи ичмаларын јашамаг габилијјәти семит, јунан, Рома чәмијјәтләринин вә башга чәмијјәтләрин јашамаг габилијјәтиндән, хүсусән мүасир капиталист чәмијјәтләринин јашамаг габилијјәтиндән өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә јүксәк иди; 2) ибтидаи ичмаларын дағылмасынын сәбәбләри онларын мүәјјән инкишаф пилләсиндән кәлиб кечмәсинә мане олан игтисади шәраитдән, мүасир рус ичмасынын тарихи мүһитинә гәтијјән бәнзәмәјән бир мүһитдән доғур.

Буржуа мүәллифләри тәрәфиндән јазылан ибтидаи ичма тарихләрини охујаркән ајыг олмаг лазымдыр. Онлар һәтта сахтакарлыға әл атмагдан чәкинмирләр. Мәсәлән, һинд ичмаларыны зорла дағытмагда Инкилтәрә һөкумәти илә чанлабашла әмәкдашлыг едән сер Һенри Мејн бизи ријакарчасына инандырмаға чалышыр ки, һөкумәтин бу ичмалары јашатмаг јолундакы бүтүн нәчиб сә'јләринин боша чыхмасына игтисади ганунларын кортәбии гүввәси сәбәб олубмуш[111]!

---

* Әлјазмасында бундан сонра кәлән ашағыдакы парчанын үстүндән гәләм чәкилмишдир: «Бир сөзлә, бу ичтимаи гурулуш кәскин антагонизмләр, мунагишәләр вә вахташыры фәлакәтләр мејданына чевриләрәк һәтта көзләри ән чох тутулайлара да көстәрмишдир ки, о чәмијјәтин... гајытмасы нәтичәсиндә јох олуб кетмәјә мәһкум олан кечичи истеһсал системидир». *Ред.*

** — Л. Морганын. *Ред.*

Һәр һалда бу ичма ара вермәјән харичи вә дахили мүһарибәләр шәраитиндә јох олуб кетмишдир; еһтимал ки, онун өлүмү зоракы өлүм олмушдур. Керман тајфалары Италијаны, Испанијаны, Галлијаны вә и. а. ишғал едәркән архаик типли ичма јох иди. Лакин онун *тәбии јашамаг габилијјәтини* ики факт сүбут едир. Мәсәлән, мәним вәтәним Трир маһалында орта әсрләрин бүтүн кешмәкешләринә давам кәтириб индијәдәк јашајан ајры-ајры ичма нүмунәләри вардыр. Лакин ән мүһүм чәһәт будур ки, архаик типли ичманын характерик хүсусијјәтләри ону əвәз едән ичмада, — шумлуг торпаг хүсуси мүлкијјәтә чеврилдији һалда, мешәләр, отлаглар, хам јерләр вә саирә һәлә ичма мүлкијјәти олараг галдығы ичмада, — елә ајдын экс олунмушдур ки, Маурер бу икинчи формасија ичмасыны өјрәнмәклә онун архаик нүмунәсинин гурулушуну бәрпа едә билмишдир. Керманларын итаәт алтына алдыглары бүтүн өлкәләрдә јаратдыглары јени ичма өз архаик нүмунәсиндән әхз етдији характерик хүсусијјәтләр сајәсиндә бүтүн орта әсрләр әрзиндә јеканә азадлыг вә халг һәјаты гајнағы олмушдур.

Биз Татсит дөврүндән сонра нә *ичманын* һәјаты, нә дә ичманын нечә вә нә вахт јох олуб кетдији һаггында һеч нә билмәсәк дә, бу просесин башланғыч нөгтәси һәр һалда Јули Сезарын дедикләринә әсасән бизә мә'лумдур. Артыг Јули Сезар заманында керман *гәбиләләри* вә *ган гоһумлуғуна әсасланан бирләшмәләр* [tribus des confédérations] арасында торпаг һәр ил јенидән бөлүнүрдү, ичманын фәрди үзвләри арасында исә һәлә бөлүнмүрдү. Беләликлә, Алманијада *кәнд ичмасы* даһа архаик типли ичманын ичәриләриндән чыхмышды. Кәнд ичмасы бураја һеч дә һазыр шәкилдә Асијадан кәтирилмәмишди, өз-өзүнә инкишафын мәһсулу иди. Кәнд ичмасына орада — Ост-Һинддә дә тәсадүф едилир, өзү дә һәмишә архаик формасијанын *сон мәрһәләси* вә ја сон дөврү кими тәсадүф едилир.

Кәнд ичмасынын мүмкүн агибәти барәсиндә сырф нәзәри мөвгедән, јә'ни һәјат шәраитини даим нормал һесаб етмәк мөвгејиндән мүһакимә јеритмәк үчүн мән «әкинчилик ичмасыны» даһа гәдим ичма типләриндән фәргләндирән бә'зи характерик хүсусијјәтләри гејд етмәлијәм.

Һәр шејдән әввәл, ән илк ибтидаи ичмаларын һамысы өз үзвләринин ган гоһумлуғуна әсасланыр; әкинчилик ичмасы бу күчлү, лакин мәһдуд әлагәни гыранда, онун кенишләнмәк вә јадларла тоггушаркән давам кәтирмәк габилијјәти артыр.

Сонра, әкинчилик ичмасында ев вә она битишик һәјәт артыг әкинчинин хүсуси мүлкијјәти олдуғу һалда, һәлә әкинчи-

лик мејдана кәлмәздән хејли габаг үмуми ев әввәлки ичма формаларынын мадди әсасларындан бири иди.

Нәһајәт, шумлуг торпаг ичма мүлкијјәтиндә галса да, әкинчилик ичмасынын үзвләри арасында вахташыры јенидән бөлүнүр, белә ки, һәр бир әкинчи өзү үчүн ајрылмыш саһәни өз гүввәси илә бечәрир вә бу бечәрмәнин бәһрәсинә шәхсән өзү саһиб олур, һалбуки даһа гәдим ичмаларда истеһсал биркә идарә едилир вә јалныз мәһсуллар бөлүнүр. Бу ибтидаи типли кооператив истеһсалы вә ја коллектив истеһсал, әлбәттә, һеч дә истеһсал васитәләринин ичтимаиләшдирилмәси нәтиҹәси дејил, ајрыҹа шәхсијјәтин зәифлијинин нәтиҹәси иди.

Баша дүшмәк асандыр ки: «әкинчилик ичмасы»на хас олан дуализм бу ичма үчүн бөјүк һәјат гүввәси мәнбәји ола биләр, она көрә ки, бир тәрәфдән, үмуми мүлкијјәт вә ондан ирәли кәлән ичтимаи мүнасибәтләр «әкинчилик ичмасы»нын дајагларыны мөһкәмләндирир, һалбуки хүсуси ев, шумлуг торпагларын парселләрә бөлүнәрәк бечәрилмәси вә бечәрмә нәтиҹәсиндә әлдә едилән мәһсулун хүсусијјәтчиликлә мәнимсәнилмәси шәхсијјәтин инкишафына јол верир ки, бу да даһа гәдим ичмаларын шәраити илә бир араја сығмыр.

Лакин бурасы да ејни дәрәҹәдә ајдындыр ки, бу дуализм заман кечдикҹә позулма мәнбәјинә чеврилә биләр. Дүшмән мүһитин бүтүн тә'сирләри һәлә бир јана галсын, тәкҹә дашынар әмлакын тәдриҹән јығылмасы, — бу исә мал-гара јығмагдан башланыр (сәрвәт олараг һәтта тәһкимлиләр јығмаға да јол верилир),—әкинчилијин өзүндә һәмин әмлакын кетдикҹә даһа бөјүк рол ојнамасы, бу јығымдан ајрылмаз олуб шәрһи мәни мәтләбдән хејли узаглашдыра биләҹәк чохлу башга ҹәһәтләр — бүтүн бунлар игтисади вә ичтимаи бәрабәрлији позан бир амил кими өз тә'сирини көстәрир, ичманын өз дәринликләриндә мәнафеләрин тоггушмасына сәбәб олур, бу тоггушма әввәлҹә шумлуг торпағын хүсуси мүлкијјәтә чеврилмәсинә вә, нәһајәт, хүсуси мүлкијјәтин *ичмадакы әлавәләри* олмуш мешәләрин, отлагларын, хам јерләрин вә и. а. хүсусијјәтчиликлә мәнимсәнилмәсинә кәтириб чыхарыр. Мәһз буна көрәдир ки, «әкинчилик ичмасы» һәр јердә архаик ичтимаи формасијанын *ән јени типидир,* јенә буна көрәдир ки, гәдим вә мүасир Гәрби Авропанын тарихи инкишафында әкинчилик ичмасы дөврү үмуми мүлкијјәтдән хүсуси мүлкијјәтә, биринчи формасијадан икинчи формасијаја кечид дөврүдүр. Лакин бу о демәкдирми ки, «әкинчилик ичмасынын» инкишафы бүтүн һалларда бу јолла кетмәлидир? Әсла јох. «Әкинчилик ичмасынын» гурулуш формасы белә бир алтернативә јол верир: ја бу ичма дахилиндәки хүсуси мүлкијјәт үнсүрү коллектив үнсүрә үстүн кәләҹәк, ја да, әксинә, икинчи

үнсүр биринҹисинә үстүн кәләҹәкдир. Һәр шеј ичманын һансы тарихи мүһитдә... а priori* олмасындан асылыдыр; бу ики нәтиҹәнин һәр икиси мүмкүндүр, лакин көрүнүр, бунларын һәр бири үчүн тамамилә мүхтәлиф тарихи мүһит лазымдыр.

3) Русија Авропада јеканә өлкәдир ки, орада «әкинчилик ичмасы» бизим күнләримизә гәдәр милли мигјасда һифз едилиб сахланмышдыр. Ост-Һинддән фәргли олараг Русија јаделли истилачынын пәнҹәсинә кечмәмишдир. Ејниз аманда Русија мүасир дүнјадан ајры јашамыр. Бир тәрәфдән, умуми торпаг мүлкијјәти Русијаја парселл әкинчилијини вә фәрдијјәтчи әкинчилији билаваситә вә тәдриҹән коллектив әкинчилијә чевирмәк имканы верир вә рус кәндлиләри бөлүнмәмиш чәмәнләрдә буну елә инди һәјата кечирирләр. Рус торпағынын физики шәкли кениш мигјасда машын тәтбиг етмәк үчүн әлверишлидир. Кәндлинин *артел* мүнасибәтләринә адәт етмәси онун парселл тәсәррүфатдан кооператив тәсәррүфата кечмәсини асанлашдырыр вә бу гәдәр узун мүддәт кәндлинин һесабына јашамыш рус ҹәмијјәти, нәһајәт, бу кечид үчүн она лазыми аванслар вермәлидир**. Дикәр тәрәфдән, дүнја базарында һөкм сүрән гәрб истеһсалынын *ејни заманда мөвҹуд олмасы* Русијаја имкан верир ки, капитализм гурулушунун Кавдија дәрәләриндән кечмәдән[112] онун бүтүн мүсбәт наилијјәтләрини ичмаја кечирсин.

Әкәр «ҹәмијјәтин јени рүкнләри»нин нүмајәндәләри мүасир кәнд ичмасынын көстәрилән тәкамүлүнүн *нәзәри ҹәһәтдән* мүмкүнлүјүнү инкар етмәјә башласајдылар, онлардан сорушмаг оларды ки, мәкәр Русија машын, пароход, дәмир јоллар вә саирәјә кәлиб чатмаг үчүн Гәрб кими машынлы истеһсалын инкишафы дөвүндән ибарәт узун бир инкубасија дөврүндәнми кечмәли иди? Онлардан буну да сорушмаг оларды ки, Гәрбдә әсрләрлә вахт сәрф едилиб јарадылан бүтүн мүбадилә механизмини (банклары, сәһмдар ҹәмијјәтләрини вә саирәни) онлар өз өлкәләриндә бирдән-бирә тәтбиг етмәјә нечә мүвәффәг олмушлар?

Рус «әкинчилик ичмасы»нын бир характерик хүсусијјәти вардыр ки, бу хүсусијјәт онун зәифлик мәнбәјидир вә онун үчүн һеч бир ҹәһәтдән әлверишли дејилдир. Бу характерик хүсусијјәт онун тәҹрид едилмиш олмасындан, бир ичманын һәјаты илә дикәр ичмаларын һәјаты арасында әлагә олмамасындан ибарәтдир, бу исә елә бир *мәһәлли микрокосмдур*

---

* — тәҹрүбәдән әввәл. *Ред.*

** Әлјазмасынын бундан сонра кәлән ашағыдакы парчасынын үстүндән гәләм чәкилмишдир: «Әлбәттә, ондан башламаг лазымдыр ки, ичма *индики әсас үзәриндә* нормал һала салынсын, чүнки һәр јердә кәндли һәр ҹүр кәскин дәјишикликләрә дүшмәндир». *Ред.*

ки, һәмин типин характерик имманент хүсусиjjәти кими һеч дә һәр јердә раст кәлмир, лакин раст кәлдиjи һәр јердә ичмалар үзәриндә дикәлән аз-чох мәркәзләшмиш бир истибдад шәклиндәдир. Шимал рус республикаларынын бирләшмәси сүбут едир ки, монгол басгыны заманындан е'тибарән Русиjаjа үз верән сиjаси тале, көрүнүр, әввәлләрдә әразинин кенишлиjиндән доған бу тәкамүлү хејли мөһкәмләндирмишдир. Бу чатышмазлыг инди чох асанлыгла арадан галдырыла биләр. Бунун үчүн һөкумәт идарәси олан волосту*, садәчә кәндли ичмаларындан сечилән нүмаjәндәләр мәчлиси илә әвәз етмәк лазым кәләрди вә бу мәчлис кәндли ичмаларынын мәнафеjини горуjан игтисади вә инзибати орган оларды.

«Әкинчилик ичмасыны» даһа да инкишаф етдирмәк јолу илә ону һифз едиб сахламаг үчүн тарихи нөгтеjи-нәзәрдән чох әлверишли бир амил бундан ибарәтдир ки, әкинчилик ичмасы гәрб капиталист истеһсалынын мүасири олдуғуна көрә, бу истеһсалын modus operandi**-синә табе олмадан онун бәһрәләрини нәинки мәнимсәjә билир, һәм дә капитализм гурулушунун һәлә тохунулмамыш галдығы дөврү артыг көрүб кечмишдир; инди исә, әксинә, Гәрби Авропада да, Бирләшмиш штатларда да капитализм гурулушу һәм зәһмәткеш күтләләрлә, һәм елмлә, һәм дә өзүнүн доғурдуғу мәһсулдар гүввәләрлә мүбаризә едир, — бир сөзлә елә бир бөһран кечирмәкдәдир ки, бунун нәтичәсиндә капитализм мәһв олачаг, мүасир чәмиjjәтләр «архаик» типли коллектив мүлкиjjәтин вә коллектив истеһсалын ән јүксәк формасына гаjыдачагдыр.

Сөз јох ки, ичманын тәкамүлү тәдричлә кедәрди вә бу јолда илк аддым ичма үчүн онун *индики әсасы* үзәриндә нормал шәраит јаратмагдан ибарәт оларды***.

---

* Маркс бу сөзү русча јазмышдыр. *Ред.*

** Һәрәкәт тәрзинә. *Ред.*

*** Әлјазмасында бундан сонра кәлән ашағыдакы парчанын үстүндән гәләм чәкилмишдир: «Рус «кәнд ичмасынын» тарихи вәзиjjәтинин исә таjыбәрабәри јохдур! Рус «кәнд ичмасы» Авропада сахланыб галан елә јеканә ичмадыр ки, надир һадисәләрдән вә чүзи гәрибәликләрдән ибарәт олуб һәлә јахын вахтларадәк Гәрбдә тәсадүф едилән ибтидаи типли галыглара бәнзәр дағыныг галыглар шәклиндә дејил, нәһәнк империjа әразисиндә халг һәjатынын аз гала һаким формасы шәклиндә јашаjыр. Торпаг үзәриндә үмуми мүлкиjjәт рус «кәнд ичмасы» үчүн коллектив мәнимсәмәнин әсасыдырса, бу ичманын тарихи мүһити — онунла бир вахтда мөвчуд олан капиталист истеһсалы — онун мигјасча кениш биркә әмәjи үчүн һазыр мадди шәраит тә'мин едир. Демәли, рус «кәнд ичмасы» капитализм гурулушунун Қавдиjа дәрәләриндән кечмәдән бу гурулушун наилиjjәтләриндән истифадә едә биләр. Бу ичма парселл әкинчилиjини тәдричән ири әкинчиликлә әвәз едиб машын тәтбиг едә биләр, зира рус торпагларынын физики релјефи машын үчүн чох әлверишлидир. Демәли, бу ичма мүасир чәмиjjәтин мејлиндән кечән игтисади системин *билаваситә башланғыч нөгтәси* ола биләр вә интиһар етмәjиб јени гајдада јашаjа биләр. Башланғыч үчүн ону, әксинә, нормал вәзиjjәтә кечирмәк лазым кәләрди». *Ред.*

Лакин торпагларын тәгрибән јарысыны, өзү дә ән јахшы һиссәсини, — дөвләт торпагларындан башга, — өз әлиндә сахлајан торпаг мүлкијјәти «кәнд ичмасына» гаршы дурур. Мәһз буна көрә дә «кәнд ичмасыны» даһа да тәкамүл етдирмәк јолу илә ону горујуб сахламаг рус чәмијјәтинин үмуми инкишафына ујғун кәлир вә рус чәмијјәтинин дирчәлиши анчаг бунун баһасына әлдә едилә биләр. Һәтта халис игтисади нөгтеји-нәзәрдән Русија јалныз өз кәнд ичмасыны инкишаф етдирмәк јолу илә өз әкинчилијини чыхылмаз вәзијјәтдән чыхара биләр; бу вәзијјәтдән инкилиссајағы капиталист ичарәси васитәсилә чыхмаг тәшәббүсү әбәсдир: зира бу систем өлкәнин бүтүн кәнд тәсәррүфаты шәраитинә зиддир.

Һазырда рус «кәнд ичмасыны» сыхыб әзән бүтүн фәлакәтләри кәнара гојуб, онун анчаг гурулуш формасыны вә тарихи мүһитини нәзәрә алараг, е'тираф етмәк лазымдыр ки, лап илк бахышдан көрүндүјү кими, онун әсас характерик хүсусијјәтләриндән бири, јә'ни торпаг үзәриндә үмуми мүлкијјәт коллектив истеһсалын вә мәнимсәмәнин тәбии әсасыны тәшкил едир. Бундан әлавә, рус кәндлисинин *артел* мүнасибәтләринә адәт етмәси онун парселл тәсәррүфатындан коллектив тәсәррүфата кечмәсини асанлашдырарды; бөлүнмәјән чәмәнләрдә, һамы үчүн мараг тәшкил едән гурутма ишләриндә вә башга тәдбирләрдә рус кәндлиси белә бир тәсәррүфатла елә индидән муәјјән дәрәчәдә мәшғул олур.

Лакин әкинчилијин өзүндә хүсусијјәтчиликлә мәнимсәмә мәнбәји олан парселл әмәјини коллектив әмәклә әвәз едә билмәк үчүн ики шеј лазымдыр: белә бир дәјишиклијә игтисади еһтијач вә бу дәјишиклији һәјата кечирмәк үчүн мадди шәраит.

Игтисади еһтијача кәлдикдә, «кәнд ичмасы» үчүн нормал шәраит јарадылан кими, јә'ни ичма өз үзәриндәки ағыр јүкдән хилас едилиб нормал мигдарда әкин торпағы алан кими бу еһтијачы һисс едәчәкдир. Рус әкинчилијинә јалныз торпаг вә аз-чох ибтидаи аләтләрлә силаһланмыш парселли әкинчи лазым олдуғу вахтлар кечиб кетмишдир. Бу вахтлар хүсусилә она көрә сүр'әтлә кечиб кетмишдир ки, әкинчилијә едилән зүлм нәтичәсиндә онун тарласы күчдән дүшүр вә мүнбитлијини итирир. Инди әкинчилијә кениш мигјасда тәшкил едилмиш кооператив әмәк лазымдыр. Һәм дә ики-үч десјатини бечәрмәк үчүн ән вачиб шејләрә мөһтач олан кәндлинин торпаг десјатинләринин сајы бирә он артарса, кәндлинин вәзијјәти мәкәр јахшылашмырмы?

Бәс коллектив әмәк үчүн лазым олан бүтүн васитәләри — аваданлығы, күбрәни, агрономик методлары вә саирәни һарадан алмалы? Рус «кәнд ичмасынын» ејни типли архаик ичма-

лара нисбәтән бөјүк үстүнлүјү мәһз бурада өзүнү көстәрәчәкдир. Авропада тәкчә рус «кәнд ичмасы» кениш милли мигјасда һифз олунуб галмышдыр. Бунун сајәсиндә рус «кәнд ичмасы» елә бир тарихи мүһитдәдир ки, онунла бир вахтда мөвчуд олан капиталист истеһсалы онун үчүн һәр чүр коллектив әмәк шәраити јарадыр. Рус «кәнд ичмасынын» имканы вардыр ки, капитализм гурулушунун Кавдија дәрәләриндән кечмәдән бу гурулушун бүтүн мүсбәт наилијјәтләриндән истифадә етсин. Рус торпагларынын физики шәкли, кәнд тәсәррүфатында кооператив әмәјинә әсасланыб торпағы машынла кениш мигјасда бечәрмәк үчүн әлверишлидир. Илк тәшкилат мәсрәфләринә, — әгли вә мадди мәсрәфләрә, — кәлдикдә исә, узун мүддәт «кәнд ичмасы» һесабына јашамыш рус чәмијјәти бу мәсрәфләри она вермәли вә өз «дирчәлиш мәнбәјини» һәлә онда ахтармалыдыр.

Заманымызын тарихи просесинин истигамәтинә «кәнд ичмасы»нын бу чүр инкишафынын ујғун олдуғуну көстәрән ән јахшы сүбут ондан ибарәтдир ки, капиталист истеһсалы өзүнүн ән чох инкишаф етдији Авропа вә Америка өлкәләриндә фәлакәтли бөһран кечирмәкдәдир, — бу бөһран онунла нәтичәләнәчәкдир ки, капитализм мәһв олачаг вә мүасир чәмијјәт ән архаик типли коллектив истеһсал вә коллектив мәнимсәмәнин ән јүксәк формасына гајыдачагдыр.

4) Инкишаф едә билмәк үчүн һәр шејдән әввәл, јашамаг лазымдыр, һалбуки һеч кәс үчүн кизли дејилдир ки, һазырда «кәнд ичмасы»нын һәјаты тәһлүкәдәдир.

Әкинчиләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк үчүн онлары, Инкилтәрәдә вә дикәр өлкәләрдә олдуғу кими, өз торпагларындан говмаға еһтијач јохдур; ејнилә үмуми мүлкијјәти фәрманла ләғв етмәјә дә еһтијач јохдур. Һүнәриниз варса кәнд тәсәррүфаты әмәји мәһсулунун мүәјјән мигдардан артыг һиссәсини кәндлиләрин әлиндән алын, — онда нечә жандармеријаныз, нечә ордунуз олса да, кәндлиләри өз торпагларында бәнд едиб сахлаја билмәзсиниз! Рома империјасынын сон илләриндә әјаләт декурионлары — һеч дә кәндли дејил, торпаг мүлкијјәтчиләри — тәкчә бир шејин хатиринә, амансыз вә рәһмсиз гарәтчилик үчүн анчаг рәсми бир бәһанә олан мүлкијјәтдән јахаларыны гуртармаг хатиринә ев-ешикләрини, торпагларыны атыб кедир, һәтта өзләрини гул кими сатырдылар.

Кәндлиләри азад етмәк адландырылан тәдбир һәјата кечирилдији вахтдан бәри дөвләт рус ичмасыны нормал олмајан игтисади шәраитә кечирмиш вә өз әлиндә чәмләшдирдији ичтимаи гүввәләр васитәси илә она даим зүлм етмишдир. Дөвләтин хәзинә гарәтчилији нәтичәсиндә зәифләјиб тагәтдән дү-

шән, көмәксиз галан рус ичмасы таҹирин, мүлкәдарын, сәләмчинин истисмар објекти олду. Қәнардан едилән бу зүлм ичма дахилиндәки мәнафеләр мүбаризәсини кәскинләшдирди вә ичмада позулма үнсүрләринин инкишафыны сүр'әтләндирди. Лакин бу һәлә һамысы дејил*. Дөвләт гәрб капитализм системинин о саһәләрини кәндлиләр һесабына јаратды ки, бу саһәләр кәнд тәсәррүфатынын истеһсал имканларыны зәррә гәдәр артырмајараг, бу тәсәррүфатын бәһрәләринин истеһсалчы олмајан васитәчиләр тәрәфиндән даһа асан вә даһа тез талан олунмасына хүсусилә көмәк едир. Беләликлә, дөвләт «кәнд ичмасы»нын онсуз да азалмыш ганыны соран јени капиталист түфејлисинин варланмасына көмәк етмишдир.

...Бир сөзлә, дөвләт әкинчинин, јә'ни Русијада ән күчлү мәһсулдар гүввәнин истисмар едилмәсини асанлашдырыб сүр'әтләндирә билән вә «ҹәмијјәтин јени рүкнләри»ни варландырмағы ән чох баҹаран техники вә игтисади васитәләрин сүр'әтли инкишафына өз јардымыны көстәрмишдир.

5) Әкәр күчлү бир экс-тә'сир бу бир-бирилә говушан дағыдыҹы тә'сирләри вуруб алт-үст етмәзсә, һәмин тә'сирләр тәбии олараг кәнд ичмасынын дағылыб јох олмасына кәтириб чыхармалыдыр.

Лакин суал олунур: кәнд ичмасынын индики вәзијјәти бүтүн бу мәнафеләр үчүн (о ҹүмләдән һөкумәтин гәјјумлуғунда олан ири сәнаје мүәссисәләри үчүн) бунча сәрфәли олдуғу һалда нәјә көрә һәмин мәнафеләр өзләриндән өтрү гызыл јумурта јумуртлајан тојуғу өлдүрмәјә чалышмалы идиләр? Мәһз она көрә ки, «бу мүасир вәзијјәтин» давам едә билмәјәҹәјини, демәли, индики истисмар үсулунун даһа кара кәлмәдијини онлар һисс едирләр. Әкинчинин јохсул вәзијјәти торпағы артыг тагәтдән салмышдыр вә торпаг барсыз олур. Боллуг илләри илә ачлыг илләри бир-бирини әвәз едир. Сон он илә аид орта рәгәмләр кәнд тәсәррүфаты истеһсалында нәинки дурғунлуг әмәлә кәлдијини, һәтта бу истеһсалын тәнәззүлә уғрадығыны көстәрир. Нәһајәт, илк дәфәдир ки, Русија харичә көндәрмәкдәнсә, харичдән тахыл кәтирмәли олур. Демәли, вахты итирмәк олмаз. Буна сон гојмаг лазымдыр. Азлыг тәшкил едән аз-чох таваналы кәндлиләрдән кәнддә орта синиф јаратмаг, кәндлиләрин әксәријјәтини исә садәҹә

* Әлјазмасында бундан сонра кәлән ашағыдакы мәтнин үстүндән гәләм чәкилмишдир: «Дөвләт капиталист системинин ән асан пејвәнд едилә билән төрәмәләрини—биржаны, еһтикары, банклары, сәһмдар ҹәмијјәтләрини, дәмир јоллары кәндлиләр һесабына јаратды; дөвләт бунларын кәсирини долдурур вә мәнфәәти саһибкарлара аванс олараг өдәјир вә и. а. вә и. а.». *Ред.*

олараг чевириб пролетар етмәк лазымдыр. Мәһз бу мәгсәдлә дә «чәмиjjәтин jени рүкнләринин» нүмаjәндәләри ичмаjа вурулмуш jаралары ичманын кафтарлашдығынын тәбии әламәтләри кими гәләмә верирләр.

Бир һалда ки, «кәнд ичмасынын» *индики вәзиjjәти* бу гәдәр мүхтәлиф мәнафеләр үчүн, хүсусән «чәмиjjәтин jени рүкнләринин», jә'ни II Александр һакимиjjәтинин илтифаты илә jетишмиш рүкнләрин мәнафеләри үчүн сәрфәлидир, онда бәс нәjә көрә онлар «кәнд ичмасынын» өлүб кетмәсинә билә-билә наил олмаға чалышмалыдырлар? Нәjә көрә онларын нүмаjәндәләри «кәнд ичмасына» вурулмуш jаралары онун тәбии сурәтдә кафтарлашдығынын тәкзибедилмәз сүбуту кими гәләмә верирләр? Нәjә көрә онлар гызыл jумурта jумуртлаjан тоjуғу өлдүрмәк истәjирләр?

Садәчә олараг она көрә ки, игтисади фактлар — бунлары тәһлил етмәк мәни мәтләбдән чох-чох узаглашдырарды, — саjәсиндә белә бир сиррин үстү ачылмышдыр ки, *ичманын индики вәзиjjәти артыг давам едә билмәз,* халг күтләләрини истисмар етмәjин индики үсулу, садәчә олараг, һадисәләрин кедиши үзүндән даһа кара кәлмир. Демәли, нә исә бир jенилик лазымдыр, ән мүхтәлиф формаларда тәсвир едилән бу jенилик исә даим ашағыдакындан ибарәт олур: ичма мүлкиjjәтини мәһв етмәли, кәндлиләрин азлыг тәшкил едән аз-чох таваналы һиссәсинин кәнддә орта синиф кими тәшәккүл тапмасына имкан вермәли, бөjүк әксәриjjәтини исә садәчә олараг чевириб пролетар етмәли.

Бир тәрәфдән, «кәнд ичмасы» аз гала мәһв олуб кетмәк һәддинә чатдырылмышдыр; дикәр тәрәфдән исә күчлү бир гәсд бу ичмаjа сон зәрбә ендирмәк үчүн фүрсәт көзләjир. Рус ичмасыны хилас етмәк үчүн рус ингилабы лазымдыр. Jери кәлмишкән деjәк ки, сиjаси вә ичтимаи гүввәләри өз әлиндә сахлаjанлар күтләләри белә бир фәлакәтә һазырлашдырмаг үчүн мүмкүн олан һәр шеjи едирләр.

Һәм дә ичма зәифләдилдиjи вә дидилиб дағыдылдығы, ичма торпағы мүнбитсизләшдирилиб тагәтдән салындығы бир вахтда «чәмиjjәтин jени рүкнләринин» әдәби нөкәрләри ичмаjа вурулмуш jаралары истеһза илә онун тәбии сурәтдә вә шәксиз кафтарлашдығынын әламәти кими гәләмә вериб инандырмаға чалышырлар ки, ичма өз әчәли илә өлүр вә онун чан чәкишмәсини гысалтмаг хеjирхаһлыг оларды. Беләликлә, бурада сөһбәт, һеч дә һәлл едиләси бир проблемдән деjил, садәчә мәһв едиләси бир дүшмәндән кедир. Рус ичмасыны хилас етмәк үчүн рус ингилабы лазымдыр. Jери кәлмишкән деjәк ки, рус һөкумәти вә «чәмиjjәтин jени рүкнләри» күтләләри белә бир фәлакәтә һазырлашдырмаг үчүн мүмкүн олан һәр

шеји едирләр. Әкәр ингилаб лазыми вахтда баш верәрсә вә әкәр кәнд ичмасынын азад инкишафыны тә'мин етмәк үчүн вар гүввәсини топлајарса, онда чох кечмәдән кәнд ичмасы рус чәмијјәтинин дирчәлиш үнсүрү олар вә капитализм гурулушунун бојундуруғу алтындакы өлкәләрдән үстүнлүк үнсүрүнә чевриләр.

К. Маркс тәрәфиндән 1881-чи ил февралын ахырларында — мартын әввәлләриндә јазылмышдыр

Илк дәфә «К Маркс вә Ф. Енкелс архиви»ндә чап едилмишдир, I китаб, 1924-чү ил

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур. 2-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 400—410

Ф. ЕНКЕЛС

МАРКСЫН ГӘБРИ ҮСТҮНДӘ НИТГ

Мартын 14-дә күндүз саат үчә он беш дәгигә галмыш мүасир мүтәфәккирләрдән ән бөјүјүнүн фикри дајанды. Ону икичә дәгигәлијә тәк гојуб чыхмышдыг; отаға гајытдыгда ону креслода сакит, лакин артыг әбәди. ујумуш көрдүк.

Бу инсанын вәфаты Аврропа вә Американын мүбаризә едән пролетариаты үчүн, тарих елми үчүн һәдсиз бир иткидир. Бу әзәмәтли симанын вәфатындан сонра әмәлә кәлән бошлуг ән јахын бир заманда өзүнү һисс етдирәчәкдир.

Дарвин үзви аләмин инкишаф ганунуну кәшф етдији кими, Маркс да бәшәр тарихинин инкишаф ганунуну кәшф етмишдир, сон заманлара гәдәр идеолокија пәрдәләри алтында кизли галан белә бир садә факты ашкара чыхармышдыр ки, инсанлар сијасәт илә, елм, инчәсәнәт, дин вә и. а. илә мәшғул ола биләндән әввәл биринчи нөвбәдә јејиб-ичмәлидирләр, мәнзилә малик олмалыдырлар, кејинмәлидирләр; демәли, билаваситә јашајыш үчүн мадди васитәләр истеһсалы, бунунла да, халгын вә ја дөврүн игтисади инкишафынын һәр бир мүәјјән пилләси елә бир зәмин тәшкил един ки, һәмин инсанларын дөвләт тә'сисатлары, һүгуг бахышлары, инчәсәнәти вә һәтта дини тәсәввүрләри дә бу зәмин үзәриндә инкишаф едир, она көрә дә бунлар һәмин зәминдән изаһ едилмәлидир,—һеч дә бу вахтадәк едилдији кими, бунун әксинә олараг изаһ едилмәмәлидир.

Бу һәлә һамысы дејилдир. Маркс мүасир капиталист истеһсал үсулунун вә бу үсулун төрәтдији буржуа чәмијјәтинин хүсуси һәрәкәт ганунуну да кәшф етмишдир. Изафи дәјәрин кәшф едилмәси илә бу саһәдә дәрһал ајдынлыг әмәлә кәлди, һалбуки истәр буржуа игтисадчыларынын, истәрсә сосиалист

тәнгидчиләринин бундан әввәлки бүтүн тәдгигатлары гаранлыглар ичәрисиндә долашмагда иди.

Бир өмүр үчүн ики белә кәшф кифајәт иди. Һәтта бунлардан бирини кәшф едән шәхс өзүнү хошбәхт һесаб едә биләрди. Лакин Маркс тәдгиг етдији һәр бир саһәдә — һәтта ријазијјат саһәсиндә дә — мүстәгил кәшфләр едирди, белә саһәләр исә олдугча чох иди ки, бу саһәләрин һеч бири илә о, сәтһи мәшғул олмурду.

Бу елм хадими белә бир адам иди. Лакин онун үчүн башлыча чәһәт һеч дә бундан ибарәт дејилди. Марксын нәзәриндә елм тарихән һәрәкәтверичи бир гүввә иди, ингилаби гүввә иди. Һәр һансы бир нәзәри елм саһәсиндәки һәр бир јени кәшф, һәтта әмәли тәтбигини бә'зи вахт ирәличәдән көрмәк мүмкүн олмајан бир кәшф, ону нә гәдәр үрәкдән севиндирирсә дә, сәнајејә, үмумијјәтлә тарихи инкишафа дәрһал ингилаби тә'сир көстәрән бир кәшф мејдана кәлдикдә онун севинчи бамбашга олурду. Мәсәлән, о, електрик саһәсиндәки кәшфләрин инкишафыны бүтүн тәфәррүаты илә изләјирди вә һәлә сон заманларда Марсел Депренин кәшфләрини изләмәкдә иди.

Зира, Маркс, һәр шејдән әввәл, ингилабчы иди. Марксын һәјатда өз гаршысында гојдуғу әсл вәзифә — капитализм чәмијјәтини вә онун јаратдығы дөвләт мүәссисәләрини јыхмагда бу вә ја башга шәкилдә иштирак етмәк, мүасир пролетариаты азадлыға чыхармаг ишиндә иштирак етмәк иди, мүасир пролетариата өз вәзијјәтини вә тәләбатыны илк дәфә анладан, нә шәраитдә азадлыға чыха биләчәјини она илк дәфә баша салан мәһз Маркс иди. Мүбаризә Марксын ән чох севдији бир иш иди. О, елә бир еһтирасла, елә бир инадла, елә бир мүвәффәгијјәтлә мүбаризә едирди ки, чох аз адамлар белә бир мүбаризә апара биләрләр. 1842-чи илдәки биринчи «Rheinische Zeitung»[46], 1844-чү илдә Парисдә чыхан «Vorwärts»[113], 1847-чи илдәки «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»[51], 1848—1949-чу илләрдә чыхан «Neue Rheinische Zeitung»*, 1852—1861-чи илләрдәки «New-York Daily Tribune»[58] бундан әлавә бир чох мүбариз китабчалар, Парисдә, Брүсселдә вә Лондондакы тәшкилатларда чалышмасы, нәһајәт, бүтүн бунларын зирвәси олараг бөјүк Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин мејдана кәлмәси — бу һәгигәтән елә бир иш иди ки, ону јарадан бир инсан башга һеч бир шеј јаратмамыш олсајды да јенә бунунла фәхр едә биләрди.

Мәһз буна көрә Маркса ән чох кин бәсләјирдиләр вә она ән чох бөһтан атырдылар. Һөкумәтләр — һәм мүтләгијјәт, һәм дә республика һөкумәтләри — ону сүркүн едирди, буржуа-

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 187—196. *Ред.*

лар — истәр мүһафизәкарлар, истәрсә ифрат демократ буржуалар — она арасы кәсилмәдән бөһтан вә лә'нәт јағдырырдылар. О, бүтүн бунлары өз јолу үзәриндән бир һөрүмчәк тору кими сүпүрүб атырды — бунлара әһәмијјәт вермирди вә јалныз ән зәрури һалларда чаваб верирди. Одур ки, Сибир мә'дәнләриндән тутмуш Калифорнијаја гәдәр бүтүн Авропада вә Америкада Маркса һөрмәт вә мәһәббәт бәсләјән милјонларла ингилабчы силаһдашлары онун вәфатыны дәрин бир һүзнлә гаршыладылар вә мән чәсарәтлә дејә биләрәм: онун әлејһдарлары чох ола биләрди, лакин чәтин ки, онун бирчә нәфәр дә шәхси дүшмәни олсун.

Буна көрә онун ады да, иши дә әсрләр боју јашајачагдыр!

Ф. Енкелс бу нитги 1883-чү ил мартын 17-дә һајкет гәбиристанында инкилис дилиндә сөјләмишдир.

1883-чү ил мартын 22-дә алман дилиндә «Der Sozialdemokrat» гәзетинин 13-чү нөмрәсиндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләриндән чап олунур, 2-чи нәшри. 19-чу чилд, сәһ. 350—352

Ф. ЕНКЕЛС

МАРКС ВӘ „NEUE RHEINISCHE ZEITUNG" (1848—1849)[114]

Феврал ингилабы башланан заман, алман «коммунист партијасы» адландырдығымыз партија кизли тәблиғат чәмијјәти һалында тәшкил едилән вә үзвләринин сајы аз олан бир өзәкдән, Коммунистләр Иттифагындан ибарәт иди. Иттифаг јалныз она көрә кизли иди ки, о заман Алманијада иттифаг вә јығынчаг азадлығы јох иди. Иттифагын өзүнә үзвләр топладығы харичдәки фәһлә чәмијјәтләриндән башга, Алманијанын өзүндә онун отуза гәдәр ичмасы вә ја бөлмәси вә бундан әлавә, бир чох јерләрдә ајры-ајры үзвләри вар иди. Лакин бу кичик мүбариз дәстәнин *Маркс* кими ә'ла вә һамынын һәвәслә табе олдуғу бир рәһбәри вар иди вә онун сајәсиндә принсипиал вә тактика програмы вар иди ки, бу да өз әһәмијјәтини индијә гәдәр мүһафизә едән *«Коммунист манифести»дир.*

Бурада бизи биринчи нөвбәдә програмын тактика һиссәси марагландырыр. Програмын үмуми мүддәалары бунлар иди:

«Коммунистләр башга фәһлә партијаларына гаршы дуран хүсуси бир партија дејилдирләр.

Онларын бүтөвлүкдә бүтүн пролетариатын мәнафејиндән ајры олан һеч бир мәнафеји јохдур.

Онлар һеч бир хүсуси принсипләр ирәли сүрүб пролетар һәрәкатыны бу принсипләрә ујғунлашдырмаг истәмирләр.

Коммунистләр башга пролетар партијаларындан јалныз бунунла фәргләнирләр ки, онлар, бир тәрәфдән, мүхтәлиф милләтләрин пролетарларынын мүбаризәсиндә бүтүн пролетариатын миллијјәтиндән асылы олмајан үмуми мәнафејини ајырыб мүдафиә едирләр; дикәр тәрәфдән, пролетариатын буржуазијаја гаршы мүбаризәсинин кечдији мүхтәлиф инки-

шаф пилләләриндә коммунистләр һәмишә *бүтөвлүкдә һәрәкатын мәнафејини* тәмсил едирләр.

Демәли, коммунистләр *практикада* бүтүн өлкәләрин фәһлә партијаларынын һәмишә ирәлиләмәјә сөвг едән ән гәтијјәтли һиссәсидир, *нәзәри чәһәтдән* исә, пролетариатын галан күтләсинә нисбәтән онларын үстүнлүјү пролетар һәрәкатынын шәраитини, кедишини вә үмуми нәтичәләрини баша дүшмәләриндәдир»*.

Алманија партијасы һаггында исә ајрыча дејилирди:

«Алманијада буржуазија ингилаби сурәтдә чыхыш етдијинә көрә коммунист партијасы онунла әлбир олуб мүтләг монархија, феодал торпаг мүлкијјәтинә вә иртичачы мешшанлара гаршы мүбаризә едир.

Лакин коммунист партијасы буржуазија илә пролетариат арасында олан дүшмән экслији фәһләләрин мүмкүн гәдәр даһа ајдын баша дүшмәләри үчүн һәр дәгигә чалышыр ки, алман фәһләләри буржуазија һөкмранлығынын јаратмалы олдуғу ичтимаи вә сијаси шәраитдән онун өзүнә гаршы дәрһал бир силаһ кими истифадә едә билсинләр, Алманијадакы иртичачы синифләр деврилдикдән сонра дәрһал буржуазијанын өзүнә гаршы мүбаризә башлансын.

Коммунистләр башлыча диггәтләрини Алманијаја верирләр, чүнки Алманија буржуа ингилабы әрәфәсиндәдир» вә и. а. («Манифест», IV фәсил)**.

Һәлә һеч бир тактика програмы һеч бир заман бу програм гәдәр өзүнү доғрултмамышдыр. Ингилаб әрәфәсиндә ирәли сүрүлән һәмин програм бу ингилаб имтаһанындан чыхды; о замандан бәри дә һәр дәфә, һәр һансы бир фәһлә партијасы өз фәалијјәтиндә бу програмдан кери чәкилдикдә, һәр бир кери чәкилмәнин зәрәрини чәкмишдир. Инди, аз гала гырх ил кечдикдән сонра да, бу програм Мадриддән Петербурга гәдәр Авропанын бүтүн гәтијјәтли вә шүурлу партијалары үчүн рәһбәр бир хәтдир.

Парисдәки феврал һадисәләри јахынлашмагда олан Алман ингилабыны сүр'әтләндирди вә беләликлә дә бу ингилабын характерини дәјишдирди. Алман буржуазијасы өз гүввәләри илә галиб кәлмәк әвәзинә Франса фәһлә ингилабынын једәјиндә кедәрәк галиб кәлди. Алман буржуазијасы һәлә өз көһнә әлејһдарларынын — мүтләг монархија, феодал торпаг саһиблији, бүрократија вә горхаг мешшанларын — өһдәсиндән гәти кәлмәмиш, чәбһәни јени дүшмәнә — пролетариата гаршы

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 123. *Ред.*
** Јенә орада, сәһ. 142—143. *Ред.*

чевирмәли олду. Лакин бу заман Франса вә Инкилтәрәјә нисбәтән Алманијада чох керидә галмыш игтисади мүнасибәтләрин вә бунун нәтичәсиндә ејнилә кери галмыш гаршылыглы синфи мүнасибәтләрин тә'сири өзүнү көстәрди.

Өз ири сәнајесини јеничә јаратмаға башламыш олан алман буржуазијасынын дөвләтдә өзүнә сөзсүз һөкмранлыг әлдә етмәк үчүн нә лазыми гүввә вә мәрдлији, нә дә буну әлдә етмәјә гәти тәләбаты вар иди; ејнилә дә инкишаф етмәјиб там мә'нәви әсарәтдә бөјүјән, мүтәшәккил олмајан вә һәтта мүстәгил сурәтдә тәшкил олунмаг игтидарында олмајан пролетариат буржуазијанын мәнафејинә өз мәнафејинин дәриндән әкс олдуғуну анчаг тутгун шәкилдә һисс едирди. Буна көрә пролетариат маһијјәтчә буржуазијанын зәһмли әлејһдарлары идисә дә, буржуазијанын сијаси бир әлавәси олараг галырды. Алман пролетариатынын нә олдуғундан дејил, нә ола биләчәјиндән вә франсыз пролетариатынын артыг нә олдуғундан горхуја дүшән буржуазија анчаг бир чарә көрүрдү ки, бу да монархија вә задәканларла һәр чүр, һәтта ән горхаг, күзәштли бир сазиш иди; һәлә өз тарихи ролуну баша дүшмәјән пролетариатын бөјүк әксәријјәти исә илк заманлар буржуазијанын ән габагчыл, ән сол ганады ролуну ојнатмаға мәчбур иди. Алман фәһләләри һәр шејдән әввәл, синфи партија һалында мүстәгил сурәтдә тәшкил олунмаг үчүн өзләринә лазым кәлән һүгуглары: мәтбуат, иттифаглар вә јығынчаглар азадлығы һүгуглары газанмалы идиләр, — буржуазија өзү өз һөкмранлығы үчүн бу һүгуглары газанмалы олдуғу һалда, фәһләләрдән горхдуғуна көрә, инди онларын бу һүгугларыны данмаға башламышды. Иттифагын пәракәндә олан ики-үч јүз үзвү бирдән-бирә һәрәкәтә кәлән бөјүк күтлә ичәрисиндә итиб батды. Буна көрә дә алман пролетариаты илк дәфә сијаси сәһнәјә әввәлчә ән ифрат бир демократик партија кими чыхды.

Биз Алманијада бөјүк гәзет тә'сис етмәјә башладығымыз заман бу бизим бајрағымызы мүәјјән едирди. Бу бајраг анчаг демократија бајрағындан, лакин һәр јердә, һәр бир ајрыча һал мүнасибәтилә өз спесифик пролетар характерини ирәли сүрән бир демократијанын бајрағындан ибарәт ола биләрди, буну исә о һәлә бајрағы үзәриндә һәмишәлик олараг јаза билмәзди. Әкәр биз буна разы олмасајдыг, әкәр биз һәрәкатын артыг мөвчуд олан, ән габагчыл, фе'лән пролетар ганадында она гошулмаг вә ону даһа да ирәлиләтмәк истәмәсәјдик, онда бизә далдабучаг јердә чыхан бир вәрәгдә коммунизм тәблиғ етмәкдән вә бөјүк бир фәалијјәт партијасы әвәзинә кичик бир секта јаратмагдан башга бир шеј галмазды. Лакин сәһрада тәблиғатчы олмаг ролу үчүн биз артыг јарамырдыг: утопистләри биз бунун үчүн бу гәдәр јахшыча өј-

рәнмәмишдик вә өз програмымызы бунун үчүн тәртиб етмәмишдик.

Биз Көлнә кәлдикдә, орада бөјүк гәзет јаратмаг үчүн демократлар, һабелә гисмән коммунистләр тәрәфиндән һазырлыг көрүлүрдү. Бу гәзети мәһдуд јерли гәзет, Көлн гәзети етмәк, бизи исә Берлинә сүрмәк истәјирдиләр. Лакин биз, 24 саатда башлыча олараг, Марксын сајәсиндә мөвгеләри әлә кечирдик; гәзет бизимки олду; биз дә күзәштә кедәрәк *Һенрих Бүркерси* редаксија һеј'әтинә дахил етдик. О *бирчә* мәгалә јазды (2-чи №-дә), бундан сонра исә һеч бир башга мәгалә јазмады.

Бизә Берлин дејил, мәһз Көлн лазым иди. Әввәлән, Көлн Франса ингилабыны көрмүш, Наполеон мәчәлләси[82] васитәсилә *мүасир* һүгуг шүуруну мәнимсәмиш, өзүндә ән ири сәнајени инкишаф етдирмишди вә о заман үмумијјәтлә һәр чәһәтдән Алманијанын ән габагчыл һиссәси олан Рејн вилајәтинин мәркәзи иди. Биз өз мүшаһидәмизә әсасән о заманкы Берлинә, онун һәлә јеничә јаранан буржуазијасына, онун сөздә өткәм, лакин горхаг вә итаәткар мешшанларына, онун һәлә әсла инкишаф етмәмиш фәһләләринә, онун сајсыз-һесабсыз бүрократларына, сарај вә задәкан гуллугчуларына, анчаг «игамәткаһ» олан бу шәһәрин бүтүн хүсусијјәтләринә чох јахшы бәләд идик. Лакин белә бир фактын һәлледичи әһәмијјәти вар иди ки, Берлиндә мискин Пруссија һүгугу һөкмран иди вә сијаси просесләрә пешәкар һакимләр бахырдылар; Рејндә исә Наполеон мәчәлләси гүввәдә иди вә бу мәчәллә сензура олдуғуну әсас тутдуғуна көрә мәтбуат ишләри илә әлагәдар олан просесләрин нә олдуғуну билмирди, һәм дә сијаси бир һүгугу позмаг дејил, анчаг *чинајәт етдикдә*, буна ичласчылар мәһкәмәси бахырды. Ингилабдан *сонра* Берлиндә кәнч Шлеффел бош шеј үстүндә бир ил мүддәтинә мәһкум едилмишди, Рејндә исә бизим сөзсүз мәтбуат азадлығымыз вар иди вә биз бундан сон имкана гәдәр истифадә етдик.

Биз гәзетин нәшринә 1848-чи ил ијунун 1-дә башладыг, бизим чох кичик бир сәһмдар капиталымыз вар иди, бунун да анчаг аз бир һиссәси јығылмышды; сәһмдарларын өзләри дә олдугча е'тибарсыз идиләр. Лап биринчи нөмрәдән сонра онларын јарысы бизи тәрк етди, ајын ахырында исә бири дә галмады.

Редаксијанын иш гурулушу анчаг Марксын диктатурасындан ибарәт иди. Мүәјјән саатда чыхмалы олан бөјүк бир күндәлик гәзет һеч бир башга иш гурулушу шәраитиндә өз хәттини ардычыл сурәтдә јеридә билмәз. Һәм дә бурада Марксын диктатурасы бизим үчүн тәбии, шәксиз бир шеј иди вә биз һамымыз буну мәмнунијјәтлә гәбул едирдик. Илк нөв-

бәдә мәһз онун принсипиаллығы вә мөһкәм мөвгеји сајәсиндә бу гәзет ингилаб илләринин ән мәшһур алман гәзети олду.

«Neue Rheinische Zeitung»ун сијаси програмы ики башлыча маддәдән ибарәт иди:

ваһид, бөлүнмәз, демократик алман республикасы вә Полшанын бәрпа едилмәси дә дахил олмагла Русија илә мүһарибә.

О заман хырда буржуа демократијасы ики фраксијаја бөлүнүрдү: Пруссија демократик императорунун олмасыны истәјән шимали алман фраксијасы, бир дә о заман демәк олар спесифик Баден фраксијасы олуб Алманијаны Исвечрә кими бир федератив республикаја чевирмәк истәјән чәнуби алман фраксијасы. Биз һәр ики фраксија илә мүбаризә етмәли идик. Истәр Алманијанын пруссијалашдырылмасы, истәрсә онун чохлу хырда дөвләтләрә парчаланмыш вәзијјәтинин әбәдиләшдирилмәси пролетариатын мәнафејинә ејни дәрәчәдә зидд иди. Пролетариатын мәнафеји Алманијанын ваһид бир *милләт* һалында бүтүнлүклә бирләшдирилмәсини гәти сурәтдә тәләб едирди вә јалныз бу, пролетариатла буржуазијанын өз гүввәсини сынамалы олдуғу вурушма мејданыны кечмишдән ирс галмыш һәр чүр хырда манеәләрдән тәмизләјә биләрди. Лакин ејни заманда, Пруссија башчылығынын гәрар тутмасы пролетариатын мәнафејинә гәти сурәтдә зидд иди: Пруссија дөвләти, онун бүтүн гајдалары, онун ән'әнәләри вә онун ханәданы Алманијада ингилабын јеканә чидди дахили дүшмәни иди, буна көрә ингилаб ону әзмәли иди; бундан әлавә, Пруссија Алманијаны анчаг парчаламагла, анчаг алман Австријасыны ондан ајырмагла бирләшдирә биләрди. Бизим ән јахын заман үчүн ингилаби програмымыз анчаг Пруссија дөвләтинин мәһв едилмәсиндән, Австрија дөвләтинин дағылмасындан, Алманијанын бир республика олараг һәгигәтән бирләшмәсиндән ибарәт ола биләрди. Бу програмы Русијаја гаршы мүһарибә васитәси илә, јалныз бу јолла һәјата кечирмәк оларды. Бу сонунчу бәндә мән һәлә гајыдачағам.

Үмумијјәтлә исә гәзетин тону һеч дә тәмтәраглы, чидди вә ја курултулу дејилди. Бизим анчаг бир пара мәнфур әлејһдарларымыз вар иди вә истиснасыз олараг онларын һамысына биз ән бөјүк бир нифрәтлә јанашырдыг. Кизли иш көрән монархија, сарај курућу, задәканлар, «Kreuz-Zeitung»[53], — бир сөзлә, филистердә белә бир мә'нәви һиддәт доғуран бүтүн бирләшмиш «иртича», — бизим тәрәфимиздән анчаг мәсхәрә вә һәгарәт көрүрдү. Лакин ингилабын јаратдығы јени сәчдәкаһлара: март назирләринә[115], Франкфурт вә Берлин мәчлисләринә[116], орадакы сағлара да, соллара да бизим мүнасибәтимиз бундан јахшы дејилди. Гәзетин лап биринчи нөмрәси

Франкфурт парламентинин бачарыгсызлығыны, орада сөјләнән узун-узады нитгләрин сәмәрәсизлијини, орада гәбул едилән горхаг гәтнамәләрин әбәс олдуғуну лаға гојан мәгалә илә башланырды*. Бу мәгалә бизә сәһмдарларымызын јарысына баша кәлди. Франкфурт парламенти һеч мүбаһисә клубу да дејилди; орада демәк олар һеч мүбаһисә етмирдиләр, чох һалларда исә әввәлчәдән һазырланмыш академик трактатлары охујур вә алман филистерини руһландырмалы олан гәтнамәләр гәбул едирдиләр, лакин бу гәтнамәләрлә үмумијјәтлә һеч кәс марагланмырды.

Берлин мәчлисинин артыг бөјүк әһәмијјәти вар иди: бу мәчлис реал бир гүввәјә гаршы дурурду, о бош јердә, Франкфурт мәчлисинин фәзаларындакы јүксәкликләрдә мүбаһисә едиб гәрарлар гәбул етмирди. Буна көрә дә она даһа чох диггәт јетирилирди. Лакин орадакы сол сәчдәкаһлара да — Шүлсе-Деличә, Берендсә, Елснерә, Штејнә вә и. а. — биз франкфуртчылардан аз кәскин јанашмырдыг; биз онларын гәтијјәтсизлијини, горхаглығыны вә хырдачы еһтијаткарлығыны амансыз ифша едәрәк, онлара өз күзәштләри илә ингилаба кетдикчә даһа чох хәјанәт етдикләрини көстәрирдик. Бу, һәмин сәчдәкаһлары өз билдикләри кими истифадә етмәк үчүн јеничә гурашдырмыш олан демократик хырда буржуаларда, әлбәттә, дәһшәт доғурурду. Лакин бу дәһшәт бизә көстәрирди ки, биз дүз һәдәфә вурурuг.

Ејнилә дә биз хырда буржуазијанын сә'јлә јајдығы белә бир иллүзијаја гаршы чыхырдыг ки, куја ингилаб март күнләри илә битмишдир вә инди анчаг онун бәһрәләриндән истифадә етмәк галыр. Феврал вә мартын бизим үчүн анчаг о һалда әсл ингилаби әһәмијјәти ола биләрди ки, бунлар узун сүрән ингилаби һәрәкатын баша чатмасы дејил, әксинә, башланғыч нөгтәси олсун вә бөјүк Франса чеврилиши заманы олдуғу кими, бу ингилаби һәрәкатда да халг өз мүбаризәси кедишиндә инкишаф етсин, партијалар кетдикчә даһа кәскин сурәтдә бир-бириндән ајрылсын, нәһајәт, ири синифләрә: буржуазијаја, хырда буржуазијаја вә пролетариата тамамилә ујғун кәлсин, — пролетариат исә бир сыра дөјүшләрдә мөвгеләри бир-биринин ардынча әлә кечирсин. Буна көрә биз һәмчинин демократик хырда буржуазијанын пролетариатла өз синфи әкслијини, севә-севә ишләтдији бу ибарә илә: ахы биз һамымыз ејни бир шеј истәјирик, бүтүн ихтилафлар садәчә анлашылмазлыг нәтичәсидир — ибарәси васитәси илә пәрдәләмәк истәдији һәр јердә она гаршы чыхырдыг. Лакин

---

* Бах: *Ф. Енкелс.* «Франкфурт мәчлиси» (*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 10—14). *Ред.*

биз өз пролетар демократијамыз һаггында хырда буржуазијанын өзү үчүн јанлыш тәсәввүр јаратмасына нә гәдәр аз имкан верирдиксә, хырда буржуазија бизә гаршы бир о гәдәр мүлајим вә јумшаг олурду. Она гаршы нә гәдәр кәскин вә гәтијјәтлә чыхырларса, хырда буржуазија бир о гәдәр чох јола кәлир, фәһлә партијасына бир о гәдәр чох күзәштә кедир. Биз буну јәгин етмишик.

Нәһајәт, биз милли мәҹлис адланан мүхтәлиф мәҹлисләрин парламент кретинизмини (Марксын дедији кими) ашкара чыхарырдыг*. Бу ҹәнаблар бүтүн һакимијјәт васитәләрини өз әлләриндән гачыраraг, бунлары — гисмән көнүллү сурәтдә — јенидән һөкумәтләрә вермишдиләр. Јенидән мөһкәмләнмиш мүртәҹе һөкумәтләрлә јанашы олараг, Берлиндә вә Франкфуртда күҹсүз мәҹлисләр вар иди вә бу мәҹлисләр белә күман едирдиләр ки, онларын аҹиз гәтнамәләри дүнјаны алт-үст едәҹәкдир. Ифрат соллар да дахил олмагла һамы бу ахмагҹасына өзүнү алдатманын гурбаны олду. Биз исә онлара дөнә-дөнә дејирдик: сизин парламент гәләбәниз ејни заманда фе'лән сизин мәғлубијјәтиниз олаҹагдыр.

Берлиндә дә, Франкфуртда да белә олду. «Соллар» чохлуг газандыгда, һөкумәт бүтүн мәҹлиси говду; һөкумәт буну она көрә едә билди ки, мәҹлис халгын е'тимадыны итирмишди.

Сонралар мән *Бужарын Марат* һаггындакы китабыны охудугда көрдүм ки, биз әсл (ројалистләр тәрәфиндән сахталашдырылмамыш) «Ami du Peuple»нун[117] бөјүк тимсалыны бир чох ҹәһәтдән шүурсуз сурәтдә тәглид едирдик, бүтүн гызғын фәрјадлар вә тарихин бүтүн сахталашдырылмасы үзүндән аз гала јүз ил әрзиндә Маратын јалныз тәһриф едилмиш симасынын мә'лум олмасы анҹаг онунла изаһ едилир ки, Марат о заманкы сәҹдәкаһларын — Лафајетин, Бајинин вә башгаларынын маскасыны амансызлыгла јыртараг, онлары ифша едир, онларын ингилаба тамамилә хаин олдугларыны көстәрирди, бир дә онунла изаһ едилир ки, бизим кими, о да ингилабы баша чатмыш һесаб етмирди, ингилабын фасиләсиз олмасынын е'тираф едилмәсини истәјирди.

Биз ачыгча дејирдик: тәмсил етдијимиз ҹәрәјан партијамызын әсл мәгсәдләринә чатмаг уғрунда јалныз о заман мүбаризәјә башлаја биләр ки, Алманијадакы рәсми партијалардан ән ифрат партија һакимијјәт башына кечсин: онда биз бу партијаја гаршы мүхалифәтә кечәрик.

Лакин баш верән һадисәләр нәтиҹәсиндә, алман әлејһдарларымыза гаршы мәсхәрә илә јанашы олараг, аловлу ҹошгунлуг да өзүнү көстәрди. 1848-ҹи илин ијунунда Парис фәһлә-

---

* Бах: бу нәшр, 1-ҹи ҹилд, сәһ. 498. *Ред.*

ләринин үсјаны[52] заманы биз вәзифә башында идик. Лап биринчи атәш ачылан кими биз гәти сурәтдә үсјанчыларын тәрәфиндә дурдуг. Онларын мәғлубијјәтиндән сонра Маркс мәғлуб оланларын хатирәсини јад едәрәк, өзүнүн ән гүввәтли мәгаләләриндән бирини јазды*.

Бурада ахырынчы сәһмдарлар бизи тәрк етдиләр. Лакин биз бунунла тәсәлли тапырдыг ки, бүтүн өлкәләрдәки буржуазија вә мешшанлар өз ијрәнч бөһтаныны мәғлуб оланлар үзәринә јағдырдығы бир заманда Алманијада вә аз гала бүтүн Авропада бизим гәзетимиз дармадағын едилмиш пролетариатын бајрағыны јүксәкләрдә тутан јеканә бир гәзет иди.

Бизим харичи сијасәтимиз ајдын иди: һәр бир ингилабчы халгы мүдафиә едән чыхышлар етмәкдән вә Авропа иртичасынын гүдрәтли дајағы олан Русијаја гаршы ингилабчы Авропаны үмуми мүһарибәјә чағырмагдан ибарәт иди. Февралын 24-дән[118] е'тибарән бизә ајдын иди ки, ингилабын јалныз *бирчә* һәгигәтән горхунч дүшмәни вардыр, о да Русијадыр вә һәрәкат бүтүн Авропаны бүрүдүкчә, һәмин дүшмән үчүн мүбаризәјә кирмәк зәрурәти кетдикчә даһа вачиб олур. Вјана, Милан, Берлин һадисәләри Русијанын һүчумуну ләнкитмәли иди, лакин ингилаб Русијаја даһа чох јахынлашдыгча, бу һүчум даһа чох лабүд олурду. Һәм дә Алманијаны Русија илә мүһарибәјә сөвг етмәк мүмкүн олсајды, Һабсбургларын вә Һокенсоллернләрин сону чатмыш оларды вә ингилаб бүтүн хәтт боју галиб кәләрди.

Русларын Мачарыстана һәгигәтән сохулдуглары вахта гәдәр бу сијасәт гәзетин бүтүн нөмрәләриндә өзүнү кәскин сурәтдә көстәрир; русларын Мачарыстана сохулмасы исә габагчадан сөјләдијимиз фикирләри тамамилә тәсдиг етди вә ингилабын мәғлубијјәтиндә һәлледичи рол ојнады.

1849-чу илин јазында гәти дөјүш јахынлашмаға башладыгда, гәзетин тону һәр нөмрәдән-нөмрәјә даһа кәскин вә даһа чошгун олурду. *Вилһелм Волф* «Силезија милјарды»нда (сәккиз мәгалә)[119] Силезија кәндлиләринә хатырлатды ки, онлар феодал мүкәлләфијјәтләриндән азад едиләркән мүлкәдарлар һөкумәтин көмәји илә кәндлиләри пул чәһәтдән дә, торпаг чәһәтдән дә нечә алдатмышды вә бунун әвәзини өдәмәк үчүн бир милјард талер верилмәсини тәләб етмишди.

Бунунла бир заманда апрелдә бир сыра баш мәгаләләр шәклиндә *Марксын* «Муздлу әмәк вә капитал»** әсәри дәрч едилди, бу әсәр бизим сијасәтимизин сосиал мәгсәдини гәти

---

* *К. Маркс.* «Ијун ингилабы» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 138—142). *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 158—184. *Ред.*

шәкилдә көстәрирди. Гәзетин һәр бир нөмрәси, һәр бир тә'чили бурахылышы Франсада, Италијада, Алманијада вә Мачарыстанда һазырланмагда олан бөјүк дөјүшү, зиддијјәтләрин кәскинләшдијини көстәрирди. Хүсусилә апрел вә мајда чыхан тә'чили бурахылышлар халгы дөјүшә һазыр вәзијјәтдә олмаға чағырырды.

Сәккиз мин нәфәрлик гарнизону вә һауптвахтасы олан биринчи дәрәчәли Пруссија галасында бизим чәсарәтли чыхышларымыза бүтүн Алманијада тәәччүб едирдиләр; лакин редаксија отағындакы 8 пијада әскәр түфәнки илә 250 долу патрон вә мүрәттибләрин гырмызы јакобин папахлары забитләрин нәзәриндә бизим бинаны да садәчә һүчумла алмаг мүмкүн олмајан бир гала шәклинә салырды.

Нәһајәт, 1849-чу ил мајын 18-дә зәрбә вурулду.

Дрезден вә Елберфелддәки үсјанлар јатырылды, Изерлонда үсјанчылар мүһасирәјә алынды; Рејн әјаләти вә Вестфалија гошунларла долмушду; бунлар Пруссијанын Рејн вилајәтини гәти әздикдән сонра Пфалс вә Баден үзәринә јеримәли идиләр. Нәһајәт, о заман һөкумәт бизә дә киришмәјә чәсарәт етди. Редакторлардан бә'зиләри мәһкәмә васитәси илә тә'гиб едилирди; башгалары да пруссијалы олмадыгларына көрә, сүркүн едилмәли идиләр. Буна гаршы һеч бир шеј етмәк мүмкүн дејилди, чүнки һөкумәтин архасында там бир орду корпусу дурурду. Биз өз галамызы тәслим етмәјә мәчбур идик, лакин биз кери чәкиләркән өз силаһ вә сурсатымызы өзүмүзлә апардыг, мусиги илә кери чәкилдик, ахырынчы гырмызы нөмрәмизин бајрағы далғаландығы һалда кери чәкилдик вә бу нөмрәдә Көлн фәһләләрини үмидсиз үсјанлардан чәкиндириб онлара дедик:

««Neue Rheinische Zeitung» редакторлары сизинлә видалашаркән, онлара көстәрдијиниз рәғбәт үчүн сизә тәшәккүр едирләр. Онларын сон сөзү һәмишә вә һәр јердә бу олачагдыр: *фәһлә синфинин азадлығы!*»*

Беләликлә, «Neue Rheinische Zeitung» өз нәшрининин биринчи или тамам олмаздан бир аз әввәл өз өмрүнү баша вурмуш олду. Демәк олар һеч бир пул васаити олмадан ишә башлајан бу гәзетин тиражы, — дедијим кими, она вә'д едилән кичик мәбләғ дә верилмәмишди, — артыг сентјабрда тәгрибән 5.000 нүсхәјә чатмышды. Көлндә мүһасирә вәзијјәти е'лан едилдикдә, гәзетин бурахылышы дајандырылды, октјабрын орталарында гәзет бүтүн иши јенидән башламалы иди. Лакин 1849-чу илин мајында гадаған едиләркән, гәзетин

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 6-чы чилд, сәһ. 564, («Көлн фәһләләринә»). *Ред.*

јенидән 6.000 абунәчиси вар иди, һалбуки «Kölnische Zeitung»[47]-ун, абунәчиләри өз е'тирафына көрә, 9.000-дән артыг дејилди. Алман гәзетләриндән һеч биринин, — нә әввәл, нә дә сонра—«Neue Rheinische Zeitung» гәдәр күчү вә нүфузу олмамышдыр, һеч бири пролетар күтләләрини онун гәдәр чошдура билмәмишдир.

Бунунла да гәзет һәр шејдән әввәл *Маркса* борчлу иди.

Зәрбә вурулдугда редаксија сәпәләнди. *Маркс* Парисә кетди; орада 1849-чу ил ијунун 13-дә[55] баш верән гәти һадисә һазырланырды; *Вилһелм Волф* инди Франкфурт парламентиндә өз јерини тутмушду — һәм дә елә бир заманда ки, һәмин Мәчлис ја јухарыдан говулмаг вә ја ингилаба говушмаг кими ики јолдан бирини сечмәли иди; мән исә Пфалса кедиб Виллихин көнүллү дәстәсиндә адјутант олдум[120].

1884-чү ил февралын орталарында — мартын әввәлләриндә јазылмышдыр

«Der Sozialdemokrat» гәзетиндә чап едилмишдир № 11, 13 март 1884-чү ил

Имза: Фр. Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 14—22.

Ф. ЕНКЕЛС

КОММУНИСТЛӘР ИТТИФАГЫНЫН ТАРИХИНӘ ДАИР[121]

1852-чи илдә Көлн коммунистләри мәһкум едилдикдән сонра[57] мүстәгил алман фәһлә һәрәкатынын биринчи дөврү гуртарды. Бу дөвр һазырда, демәк олар, унудулмушдур. Һалбуки бу дөвр 1836-чы илдән 1852-чи илә гәдәр давам етмиш вә харичдә алман фәһләләринин јајылдығы дәрәчәдә бу һәрәкат, демәк олар, бүтүн мәдәни өлкәләрдә кенишләнмишдир. Лакин һәлә бу аздыр. Мүасир бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты, әслиндә о заманкы алман фәһлә һәрәкатынын билаваситә давамыдыр, зира һәмин һәрәкат үмумијјәтлә *биринчи бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты* иди вә сонралар Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијиндә рәһбәр рол ојнајан бир чох адамлар бу һәрәкатда јетишмишдир. 1847-чи илдә Коммунистләр Иттифагынын өз бајрағы үзәриндә јаздығы «Коммунист Манифести»нин* нәзәри принсипләри исә, инди Аврупа вә Американын бүтүн пролетар һәрәкаты үчүн ән мөһкәм бејнәлмиләл әлагәдир.

Бу һәрәкатын рабитәли бир тарихи үчүн индијәдәк тәкчә бир әсас мәнбә вардыр. Бу мәнбә Вермут вә Штиберин «XIX әсрин коммунист суи-гәсдләри» адлы гара китаб дејилән әсәридир, Берлин, 2 һиссә, 1853 вә 1854-чү илләр. Әсримизин ики нәфәр ән алчаг полис әчлафынын гәсдән дүзәлтдији вә сахтакарлыгларла долу олан бу јалан вә уйдурмасы һәмин дөврә һәср едилмиш гејри-коммунист нәшријјатынын һамысы үчүн һәлә инди дә әсас бир мәнбәдир.

Мәним бурада верә биләчәјим шеј анчаг илк гејдләрдән ибарәт олачагдыр, һәм дә анчаг Иттифагын өзүндән бәһс едилдији дәрәчәдә вә анчаг «Ифшалары» баша дүшмәк үчүн

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 110—143. *Ред.*

мүтләг лазым олдуғу дәрәчәдә верә биләрәм. Үмид едирәм ки, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын кәнчлик чағынын бу шанлы дөврүнүн тарихинә даир Марксын топладығы вә мәним топладығым зәнкин материалы бир заман ишләјиб һазырламаға имканым олачагдыр.

* * *

1834-чү илдә алман мүһачирләринин Парисдә тәшкил етдији демократик-республикачы кизли «Мәзлумлар» Иттифагындан 1836-чы илдә ән ифрат, әксәријјәтлә пролетар үнсүрләр ајрылдылар вә јени кизли бир иттифаг — *Әдаләтлиләр иттифагы* дүзәлтдиләр. Сыраларында анчаг Јакоб Венедеј кими ән фәалијјәтсиз үнсүрләр галан әввәлки Иттифаг аз сонра тамамилә сөнүб кетди: 1840-чы илдә полис бу Иттифагын Алманијадакы бир нечә бөлмәсини изләјиб тапдыгдан сонра Иттифагын анчаг көлкәси галмышды. Әксинә, јени Иттифаг нисбәтән сүр'әтлә инкишаф едирди. Әввәлләрдә бу Иттифаг, о заман Парисдә әмәлә кәлиб бабувист ән'әнәләринә[122] гошулмуш франсыз фәһлә коммунизминин алман зоғу иди; әмлак үмумилији тәләби «бәрабәрлијин» зәрури нәтичәси олараг ирәли сүрүлүрдү. Онун мәгсәдләри, Парисин о заманкы кизли чәмијјәтләринин мәгсәдләринин ејни иди. Бу чәмијјәт, јары тәблиғатчы, јары суи-гәсдчи олан бир чәмијјәт иди, һәм дә јери кәлдикдә, Алманијада да үсјанлар һазырламаг иши әсла истисна едилмәмәклә бәрабәр, Парис һәмишә ингилаби һәрәкатын мәркәзи һесаб олунурду. Лакин Парис һәлледичи дөјүшләр мејданы олараг галдығы үчүн, о заман Иттифаг фе'лән кизли франсыз чәмијјәтләринин, мәһз Бланки вә Барбесин рәһбәрлик етдији Société des saisons* јалныз алман шахәси иди, һаман чәмијјәтлә сых әлагәдә иди. 1839-чу ил мајын 12-дә франсызлар үсјана башладылар; Иттифагын бөлмәләри дә онлара гошулдулар вә беләликлә, онларла бирликдә үмуми мәғлубијјәтә уғрадылар[123].

Алманлардан хүсусилә *Карл Шаппер* вә *Һенрих Бауер* һәбс едилдиләр. Луи-Филипп һөкумәти онлары узун мүддәт һәбсханада сахладыгдан сонра сүркүн етмәклә кифајәтләнди. Онларын һәр икиси Лондона кетди. Шаппер, Нассаудакы Вејлбург әһли иди; Һисендә мешәчилик институтунун тәләбәси олдуғу заман, 1832-чи илдә, Кеорг Бүхнер тәрәфиндән тәшкил едилмиш суи-гәсдчи чәмијјәтә дахил олур, 1833-чү ил апрелин 3-дә Франкфуртда полис бинасына едилән һүчумда[124] иштирак етмиш, харичә гачмыш вә 1834-чү илин февралында

* Мөвсүмләр чәмијјәтинин. *Ред.*

Мадзининин Савоја үзәринә һәрби јүрүшүндә[125] иштирак етмишди. Пәһләван кими гәдд-гамәтли, гәтијјәтли вә зирәк бир адам олуб һәмишә һәјат не'мәтләрини вә өз һәјатыны тәһлүкә алтына гојмаға һазыр олан Шаппер, отузунчу илләрдә мүәјјән рол ојнамыш пешәкар ингилабчы нүмунәси иди. Онун «демагогдан»[126] коммунист олмаға гәдәр инкишафы көстәрир ки, Шаппер мүәјјән дәрәчәдә ағыр дүшүнән бир адам олса да, нәзәри мәсәләләри дәриндән анламаг бачарығындан һеч дә мәһрум дејилди вә бир дәфә гәбул етдији фикир үзәриндә бөјүк сәбатла дајанарды. Мәһз буна көрә онун ингилаби чошгунлуғу бә'зән онун әглинә зидд кәлирди, лакин сонралар о һәмишә өз сәһвләрини көрүр вә ачыгча бојнуна алырды. О, бүтөв адам иди вә алман фәһлә һәрәкатынын илк тәшкилаты үчүн онун көрдүјү иш һеч бир заман унудулмајачагдыр.

Франконијалы Һенрих Бауер чәкмәчи иди; о дирибаш, чәлд вә фәрасәтли бир кәнч иди, һәм дә онун кичик бәдәниндә чохлу чевиклик вә гәтијјәт кизләнмишди.

Бауер Лондона кәлди; Парисдә мүрәттиб олмуш Шаппер Лондонда дил дәрси вермәклә күзәраныны кечирирди; Лондонда онлар бирликдә Иттифагын гырылмыш әлагәләрини јенидән бәрпа етдиләр вә инди Лондон Иттифагын мәркәзи олду. Бурада, бәлкә, — даһа әввәл, Парисдә, — көнлли саатсаз *Иосиф Молл* онлара гошулду; Молл — орта бојлу, күчлү бир адам иди, — нечә дәфә о, зала сохулмаг истәјән јүзләрлә әлејһдара гаршы залын гапысыны Шапперлә бирликдә галибијјәтлә мүдафиә етмишди, — зирәклик вә гәтијјәтдә өз јолдашларынын һәр икисиндән һәр һалда кери галмазды, ағылда исә, онларын һәр икисиндән үстүн иди. О, нәинки анаданкәлмә бир дипломат иди — онун мүвәккил сифәти илә бир чох сәфәрләриндәки мүвәффәгијјәтләри буну сүбут етмишди, — нәзәри мәсәләләрдән дә чох јахшы баш чыхарырды. Бунларын һәр үчү илә мән 1843-чү илдә Лондонда таныш олдум; онлар, мәним көрдүјүм илк ингилабчы пролетарлар идиләр. Бизим о заманкы бахышларымыз тәфәррүатда бир-бириндән нә гәдәр фәргли олса да, — онларын мәһдуд бәрабәрлик коммунизминә* мән о заман чох мигдар еjни дәрәчәдә мәһдуд фәлсәфи ловғалығы гаршы гојурдум, — һәр һалда јеничә адам олмаг истәдијим бир заманда бу үч һәгиги адамын мәндә ојандырдығы јахшы тә'сири мән һеч бир заман унутмајачағам.

Лондонда, һабелә — бундан даһа аз дәрәчәдә, — Исвечрәдә иттифаглар вә јығынчаглар азадлығы онлара јахшыча хидмәт көстәрди. Артыг 1840-чы ил февралын 7-дә алман фәһлә-

---

* Бәрабәрлик коммунизми мәнчә, јухарыда дејилмиш олдуғу кими, елә бир коммунизмдир ки, јалныз вә ја башлыча олараг бәрабәрлик тәләбинә әсасланыр.

ләринин легал Маариф чәмијјәти тәшкил едилди ки, бу чәмијјәт һәлә индијә гәдәр јашајыр[127]. Бу чәмијјәт Иттифаг үчүн јени үзвләр чәлб етмәк јери олду вә коммунистләр, һәмишәки кими, чәмијјәтин ән фәал вә зијалы үзвләри олдугларына көрә, тамамилә ајдындыр ки, Чәмијјәтин рәһбәрлији бүтүнлүклә Иттифагын әлиндә иди. Чох кечмәдән Иттифагын Лондонда артыг бир нечә ичмасы вә ја, о заман адландығы кими, «ложасы» вар иди. Өзлүјүндә ајдын олан бу тактика да Исвечрәдә вә башга јерләрдә тәтбиг едилирди. Фәһлә чәмијјәтләри тәшкил етмәк мүмкүн олан һәр јердә, онлардан ејни гајда илә истифадә едирдиләр. Бу иш ганунла гадаған едилән јерләрдә, Иттифагын үзвләри маһны, идман чәмијјәтләринә вә башга бу кими чәмијјәтләрә кедирдиләр. Әлагә, башлыча олараг, Иттифагын һәмишә кәлиб кедән үзвләри васитәси илә сахланылырды вә бу үзвләр тәләб олунан јерләрдә емиссар сифәти илә дә һәрәкәт едирдиләр. Һәр ики чәһәтдән Иттифага һөкумәтләрин мүдриклији бөјүк көмәк едирди, зира онлар көзләри көтүрмәдији һәр бир фәһләни, — бу фәһләләрин арасында исә он нәфәрдән доггузу Иттифагын үзвү иди, — сүркүн едир вә беләликлә онлары дөндәриб емиссар едирдиләр.

Бәрпа едилмиш Иттифаг хејли кенишләнди. Хүсусилә, Исвечрәдә *Вејтлинг, Август Беккер* (ағылча һеч дә ади олмајан бу адам бир чох алманлар кими, дахили сәбатсызлыг үзүндән мәһв олмушдур) вә башгалары гүввәтли бир тәшкилат јаратмышдылар вә бу тәшкилат аз вә ја чох дәрәчәдә Вејтлингин коммунизм системинә садиг галмышды. Бура Вејтлинг коммунизмини тәнгид етмәк јери дејилдир. Алман пролетариатынын илк мүстәгил нәзәри һәрәкаты олмаг е'тибары илә онун малик олдуғу әһәмијјәтә кәлдикдә исә, мән 1844-чү илдә Марксын, Парис «Vorwärts»индә[113] чап едилмиш ашағыдакы сөзләринә инди дә гол гојурам: *«Буржуазијанын азад олмасы*— сијаси чәһәтчә азад олмасы — һаггында Вејтлингин «Аһәнк вә азадлыг тә'минаты» адлы китабы кими бир әсәр буржуазијада (алман буржуазијасында), онун философларында вә алимләриндә һарадан тапылар? Бу Золушканын кәләчәкдә атлет олачағыны габагчадан хәбәр вермәк үчүн алман сијаси әдәбијјатынын бајағы вә горхаг бачарыгсызлығыны Алманија фәһләләринин бу мисилсиз, парлаг илк чыхышы илә мүгајисә етмәк кифајәтдир, *пролетариатын бу нәһәнк ушаг башмагларыны* буржуазијанын чыртдан, көһнәлмиш сијаси башмаглары илә мүгајисә етмәк кифајәтдир»*. Бу атлет, си-

* Бах: *К. Маркс.* ««Пруссакын» «Пруссија кралы вә сосиал ислаһат» мәгаләсинә даир тәнгиди гејдләр» *(К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 443—444). *Ред.*

масы һәлә тамамилә боj атмыш олмаса да, инди гаршымызда дурур.

Вәзиjjәтин өзүнә көрә кечичи характердә олан бир чох бөлмәләр Алманиjада да вар иди, лакин jени әмәлә кәлән-ләрин саjы, дағыланларынын саjындан олдугча чох иди. Полис анчаг jедди илдән сонра, 1846-чы илин ахырларында Иттифагын изләрини Берлиндә (Ментел) вә Магдебургда (Бек) тапмышды, лакин онлары ахыра гәдәр изләjә билмәди.

Һәлә 1840-чы илдә Парисдә олан Веjтлинг дә Исвечрәjә кетмәздән әввәл, сәпәләнмиш үнсүрләри бир jерә топлады.

Иттифагын өзәjини дәрзиләр тәшкил едирди. Алман дәрзиләри һәр jердә вар иди: Исвечрәдә, Лондонда, Парисдә. Парисдә алман дили дәрзи пешәсиндә о гәдәр кениш jаjылмышды ки, 1846-чы илдә орада таныдығым норвечли бир дәрзи дәниз jолу илә бирбаша Дронһеjмдән Франсаjа кәлмишди вә он сәккиз аj әрзиндә франсызча, демәк олар, бир кәлмә дә өjрәнмәдиjи һалда, алманча данышмағы чох көзәл өjрәнмишди. 1847-чи илдә Парис ичмаларындан икиси башлыча олараг дәрзиләрдән, бири дә мебелчи-харратлардан ибарәт иди.

Ағырлыг мәркәзи Парисдән Лондона кечирилдиjи замандан е'тибарән jени бир чәһәт биринчи плана кечди: Иттифаг кет-кедә алман иттифагындан дөнүб *беjнәмиләл* бир иттифаг олду. Фәһлә Чәмиjjәтинә, алманлардан вә исвечрәлиләрдән башга, әчнәбиләрлә үнсиjjәт сахламаг үчүн башлыча олараг алман дилиндән истифадә едән бүтүн милләтләрин нүмаjәндәләри дә, мәһз: скандинавиjалылар, һолландиjалылар, мачарлар, чехләр, чәнуби славjанлар, һабелә рус вә елзаслылар дахил идиләр. 1847-чи илдә башгалары илә бирликдә бир нәфәр инкилис гвардиjа гренадjору формада даим кәлирди. Чох кечмәдән чәмиjjәт өзүнү Коммунист фәһлә маариф чәмиjjәти адландырмаға башлады вә онун үзвлүк карточкалары үзәриндә: «Бүтүн инсанлар — гардашдырлар» шүары jазылмышды, һәм дә бу сөзләр, доғрудур, бә'зи jердә сәһвсиз олмаса да, азы иjирми дилдә jазылмышды. Легал Чәмиjjәт кими кизли Иттифаг да чох кечмәдән даһа беjнәлмиләл бир характер алды; әввәлчә, доғрудур, анчаг мәһдуд бир мә'нада белә бир характер алды: әмәли чәһәтдән она көрә ки, Иттифаг үзвләринин милли тәркиби мүхтәлиф иди, нәзәри чәһәтдән исә — белә бир әгидәjә көрә ки, һәр бир ингилаб, галибиjjәтли олмаг үчүн, Авропа ингилабы олмалыдыр. Бундан узаға һәлә кетмирдиләр, лакин әсас артыг гоjулмушду.

Иттифаг, франсыз ингилабчылары илә, Лондон мүһачирләри, jә'ни 1839-чу ил маjын 12-дәки биркә чыхыш jолдашлары васитәси илә сых әлагә сахлаjырды. Иттифаг радикал

полјакларла да ејни гајда илә бағлы иди. Мадзини кими рәсми полјак мүһачирләри дә, өзлүјүндә ајдындыр ки, мүттәфиг олмагдан чох әлејһдар идиләр. Инкилис чартистләри, онларын һәрәкаты спесифик инкилис характериндә олдуғу үчүн, ингилабдан узаг олан адамлар кими бир кәнара бурахылмышдыр. Иттифагын Лондон рәһбәрләри онларла анчаг сонралар мәним васитәмлә әлагәјә кирдиләр.

Һадисәләрин кедиши илә бирликдә Иттифагын характери башга чәһәтләрдән дә дәјишилирди. О заманлар Парисә, һәлә јенә дә — тамамилә һаглы олараг — ингилабын вәтәни нәзәри илә бахырдыларса да, Парис гәсдчиләриндән асылылыг артыг гуртармышды. Иттифаг бөјүјүб артдыгча, онун мәнлик шүуру да артырды. Һисс олунурду ки, Алманија фәһлә синфи ичәрисиндә һәрәкат кет-кедә даһа чох көк салыр вә Авропанын шималы илә шәргиндәки фәһләләрин бајрагдары олмаг вәзифәсини тарих алман фәһләләри үзәринә гојмушдур. Вејтлингин шәхсиндә онларын елә бир коммунизм нәзәријјәчиси вар иди ки, ону чәсарәтлә о заманкы франсыз рәгибләри илә бир сыраја гојмаг оларды. Нәһајәт, 12 мај тәчрүбәси көстәрди ки, чыхыш етмәк чәһдләриндән һәләлик әл чәкмәк лазымдыр. Әкәр һәр бир һадисәјә јахында көзләнилән фыртынанын әламәти кими мә'на вермәкдә һәлә давам едирдиләрсә, әкәр көһнә јарымгәсдчи низамнамә үмумијјәтлә гүввәдә галырдыса, буна сәбәб, башлыча олараг, көһнә ингилабчыларын инады иди ки, бу инад да артыг өзүнә јол ачан даһа дүзкүн бахышларла тоггушмаға башлајырды.

Бунунла бәрабәр, Иттифагын сосиал доктринасы нә гәдәр гејри-мүәјјән олса да, бөјүк бир нөгсанла фәргләнирди, лакин бу нөгсан ичтимаи мүнасибәтләрин өзүндән доғурду. Иттифагын үзвләри, үмумијјәтлә фәһлә идиләрсә, демәк олар, башдан-баша анчаг әсл сәнәткар идиләр. Онлары истисмар едән адам, һәтта чох ири дүнја мәркәзләриндә дә, әксәр һалларда анчаг хырда саһибкар иди. Һәтта бөјүк мигјаслы дәрзилик сәнәтиндә, ири капиталист үчүн ишләјән евләрдәки сәнајејә чевирмәклә әмәлә кәлиб инди конфексија сәнајеси адланан сәнаједә дә истисмар, о заман һәтта Лондонда да, һәлә јенә мејдана кәлирди. Бир тәрәфдән, һәмин сәнәткарлары истисмар едән хырда саһибкар иди, дикәр тәрәфдән сәнәткарларын өзләри һамысы нәтичә е'тибары илә хырда саһибкар олмаг үмидиндә идиләр. Бундан башга, о заманкы алман сәнәткары һәлә ирс галмыш бир јығын сех тәсәввүрләринин тә'сири алтында иди. Бу сәнәткарлар үчүн ән бөјүк бир шәрәф бундан ибарәтдир ки, онлар өзләри һәлә һәгиги пролетар олмадыглары һалда, буржуазија илә, јә'ни ири капиталла һәлә ачыгдан-ачыға әксликдә олмајан хырда буржуазијанын јалныз

мүасир пролетариат сыраларына кечән һиссәсини тәшкил етдикләри һалда, өзләринин кәләчәкдә инкишафыны инстинктив шәкилдә габагчадан дуја билмиш вә пролетариатын партијасы кими, тамамилә шүурлу шәкилдә олмаса да, тәшкил олуна билмишдиләр. Лакин лабүд олан бир шеј дә варды ки, һәр дәфә мөвчуд чәмијјәти конкрет шәкилдә тәнгид етмәк, јә'ни игтисади фактлары тәдгиг етмәк мәсәләси мејдана чыхдыгда, сәнәткарларын көһнә јанлыш фикирләри онлар үчүн бир әнкәл олурду. Мән күман етмирәм ки, о заман бүтүн Иттифагда сијаси игтисаддан һеч олмаса бирчә китаб охумуш бирчә нәфәр тапылмыш олајды. Лакин бунун зәрәри јох иди: «бәрабәрлик», «гардашлыг», «әдаләт» һәр бир нәзәри јүксәклији зәбт етмәјә көмәк едирди.

Һалбуки Иттифагын вә Вејтлингин коммунизми илә јанашы олараг, биринчидән әсаслы сурәтдә фәргли олан јени бир коммунизм јарадылырды. Манчестердә јашадығым заман мән белә бир шејлә, нечә дејәрләр, бурун буруна раст кәлдим ки, индијә гәдәр тарих әсәрләриндә һеч бир рол ојнамајан вә ја әһәмијјәтсиз бир рол ојнајан игтисади фактлар, һеч олмазса мүасир дүнја үчүн, һәллédичи тарихи бир гүввәјә маликдир; игтисади фактлар елә бир әсас тәшкил едир ки, һазыркы синфи әксликләр бу әсас үзәриндә әмәлә кәлир; һәмин синфи әксликләр бүтүн өлкәләрдә, ири сәнаје сајәсиндә бу синфи әксликләрин тамамилә инкишаф етдији һәр јердә, демәли, хүсусилә Инкилтәрәдә сијаси партијаларын тәшкил олунмасы үчүн, партија мүбаризәси үчүн, онунла бирликдә бүтүн сијаси тарих үчүн өз нөвбәсиндә бир әсас тәшкил едир. Маркс нәинки ејни бахышлара кәлмиш, һәтта бу бахышлары «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә (1844-чү ил)[48] о мә'нада үмумиләшдирмишди ки, үмумијјәтлә мүлки чәмијјәт дөвләтлә шәртләнмир, онунла мүәјјән олунмур, әксинә, дөвләт мүлки чәмијјәтлә шәртләнир, онунла мүәјјән олунур, демәли, игтисади мүнасибәтләри вә бунларын инкишафыны сијасәтә вә онун тарихинә әсасән изаһ етмәк дејил, әксинә, сијасәти вә онун тарихини игтисади мүнасибәтләрә вә бунларын инкишафына әсасән изаһ етмәк лазымдыр. 1844-чү илин јајында мән Парисә Марксын јанына кетдијим заман бүтүн нәзәри саһәләрдә бизим тамамилә һәмрә'ј олдуғумуз ајдын олду вә о замандан биз бирликдә ишләмәјә башладыг. 1845-чи илин јазында биз јенидән Брүсселдә көрүшдүјүмүз заман, Маркс, јухарыда көстәрилән әсас мүддәалара әсасланараг, өзүнүн материалист тарих нәзәријјәсинин башлыча чәһәтләрини артыг инкишаф етдириб баша чатдырмышды вә биз бу јени бахышлары ән мүхтәлиф истигамәтләрдә әтрафлы сурәтдә һазырламаға башладыг.

Лакин, тарих елминдә ингилаб јарадан бу кәшф, көрдүјүмүз кими, әсасән Марксын хидмәти иди вә мән бу ишдә анчаг чох аз иштирак етдијими дејә биләрәм, һәмин кәшф Маркса мүасир олан фәһлә һәрәкаты үчүн билаваситә әһәмијјәтли иди. Франсыз вә алманларын коммунизми, инкилисләрин чартизми даһа елә тәсадүфи бир шеј кими көрүнмүрдү ки, бу тәсадүф ејни мүвәффәгијјәтлә һеч олмаја да биләрди. Инди бу һәрәкатлар мүасир мәзлум синфин, пролетариатын һәрәкатлары кими көрүнүрдү, һөкмран синфә гаршы, буржуазијаја гаршы пролетариатын тарихән лабүд олан мүбаризәсинин аз-чох инкишаф етмиш формалары кими көрүнүрдү, лакин елә бир синфи мүбаризә формалары кими көрүнүрдү ки, бу да бүтүн габагкы синфи мүбаризәдән фәргләнирди; һәм дә онунла фәргләнирди ки, мүасир мәзлум синиф, пролетариат, ејни заманда бүтүн чәмијјәти синифләрә ајрылмагдан вә бунунла да синфи мүбаризәдән азад етмәдикчә, өз азадлығына наил ола билмәз. Инди коммунизм мүмкүн гәдәр даһа чох мүкәммәл ичтимаи идеалын хәјали ујдурмасы олмајыб, пролетариатын апардығы мүбаризәнин тәбиәтини, шәраитини вә бунлардан доған үмуми мәгсәдләрини анламаг демәк иди.

Биз һеч дә о нијјәтдә дејилдик ки, јени елми нәтичәләри галын китабларда шәрһ едәрәк, анчаг «алимләр» дүнјасына билдирәк. Әксинә. Һәр икимиз сијаси һәрәката артыг дәриндән кирмишдик, артыг зијалылар арасында, хүсусилә Гәрби Алманијада бир мигдар тәрәфдарларымыз вә мүтәшәккил пролетариатла хејли кениш әлагәмиз вар иди. Өһдәмизә өз бахышларымызы елми чәһәтдән әсасландырмаг вәзифәси дүшмүшдү, лакин әгидәләримизин доғрулуғуна Авропа пролетариатыны вә, һамыдан әввәл, алман пролетариатыны инандырмаг бизим үчүн бундан аз әһәмијјәтли дејилди. Биз һәр шеји өзүмүз үчүн ајдынлашдыран кими ишә башладыг. Брүсселдә биз Алман фәһлә чәмијјәти[50] тәшкил етдик вә «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»у[51] әлимизә кечирдик; бу гәзет феврал ингилабына гәдәр бизим органымыз олараг галырды. Биз инкилис чартистләринин ингилабчы һиссәси илә, бу һәрәкатын мәркәзи органы олуб мәним дә әмәкдашлыг етдијим «The Northern Star»ын[128] редактору Чулиан Һарнинин васитәси илә әлагә сахлајырдыг. Биз, һабелә Брүссел демократлары илә бир нөв коалисијада идик (Маркс Демократик ассосиасијанын сәдр мүавини иди[129]), һәмчинин «Réforme»[130]-дән олан франсыз сосиал-демократлары илә дә бир нөв коалисијада идик вә мән она Инкилтәрә вә Алманијадакы һәрәкат һаггында мә'лумат көндәрирдим. Бир сөзлә, радикал вә пролетар тәшкилатлары вә мәтбуат органлары илә әлагәмиз олдугча јахшы иди.

Әдаләтлиләр иттифагы илә биз ашағыдакы мүнасибәтләрдә идик. Ајдындыр ки, Иттифагын варлығы барәсиндә бизә хәбәр вермишдиләр; 1843-чү илдә Шаппер мәнә Иттифага кирмәји тәклиф етди, лакин, ајдындыр ки, мән имтина етдим. Бунунла бәрабәр, биз лондонлуларла нәинки даими сурәтдә јазышыб әлагә сахлајырдыг, һәтта о заман Парис ичмаларынын рәһбәри олан доктор Евербеклә даһа сых әлагәмиз вар иди. Биз Иттифагын дахили ишләринә гарышмамагла бәрабәр ән мүһүм һадисәләрдән хәбәр тутурдуг. Дикәр тәрәфдән, биз Иттифагын ән көркәмли үзвләринин нәзәри бахышларына, сөзлә, јазы илә вә мәтбуат васитәси илә тә'сир көстәрирдик. Јарадылмагда олан коммунист партијасынын дахили ишләриндән бәһс едилдији хүсуси һалларда, бүтүн дүнјадакы дост вә мүхбирләримизә көндәрдијимиз вә литографија үсулу илә чап едилмиш мүхтәлиф тә'мимләр дә ејни мәгсәдә хидмәт едирди. Һәмин тә'мимләрдә бә'зән Иттифагын өзүндән дә данышылырды. Мәсәлән, вестфалијалы кәнч бир тәләбә, Һерман Крике, Америкаја кедиб орада Иттифагын емиссары сифәти илә һәрәкәт етмиш вә Иттифагын васитәси илә Чәнуби Америкада чеврилиш әмәлә кәтирмәк мәгсәди илә дәли Һарро Һарринг илә әлагәјә кирмишди; Һерман Крике орада тә'сир етдији гәзетдә* Иттифагын адындан «мәһәббәт» үзәриндә гурулмуш, мәһәббәтлә долу шит сентиментал бир коммунизм тәблиғ едирди. Тә'мимләрин бириндә биз она гаршы чыхыш етдик, бу да тә'сирсиз галмады**: Крике Иттифаг мејданындан јох олду.

Сонралар Вејтлинг Брүсселә кәлди. Вејтлинг даһа өз шәхси исте'дадына һејран олан вә кәләчәк коммунизм чәмијјәтинин нечә олачағыны өзү үчүн ајдынлашдырмаға чалышан кечмишдәки садәдил кәнч дәрзи шакирди дејилди. О, бөјүк адам иди, үстүнлүјүнә көрә пахыллығыны чәкәнләр ону тә'гиб едирдиләр, һәр јердә онун көзүнә рәгибләр, кизли дүшмәнләр вә фитнәләр көрүнүрдү; бир өлкәдән башга бир өлкәјә говулан бу пејғәмбәр јер үзүндә беһишт гурмағын һазыр ресептини чибиндә кәздирир вә белә күман едирди ки, һамы анчаг ондан ресепти оғурламаг фикриндәдир. Вејтлинг һәлә Лондонда Иттифагын үзвләри илә савашмышды; һабелә Брүсселдә һеч кәслә јола кедә билмәди, бурада хүсусән Маркс вә онун арвады Вејтлинглә гејри-ади, демәк олар, инсан гүввәсиндән харич бир сәбрлә рәфтар етмишдиләр. Буна көрә дә Вејтлинг тезликлә Америкаја кетди ки, орада пејғәмбәр ролунда чыхыш етсин.

Бүтүн бу һаллар Иттифагда вә хүсусилә Лондон рәһбәр-

* «Der Volks-Tribun»[131]. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* «Крикејә гаршы тә'мим» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 1—16). *Ред.*

ләри арасында көрүнмәдән баш верән чеврилишә сәбәб олду. О замана гәдәр мөвчуд олан коммунист бахышларынын, истәр ибтидаи франсыз бәрабәрчилик коммунизминин, истәрсә Вејтлинг коммунизминин әсассыз олмасы онлар үчүн кет-кедә ајдынлашырды. Коммунизмлә илк христианлыг арасында Вејтлингин дүзәлтдији әлагә, онун «Јохсул күнаһкарын Инчили»ндәки ајры-ајры фикирләрин бүтүн даһијанәлијинә бахмајараг, Исвечрәдә онунла нәтичәләнди ки, һәрәкат әксәр һалларда әввәлчә Албрехт кими ахмагларын, сонра исә, Кулман кими өз хејрини күдүб пејғәмбәрлик едән фырылдагчыларын әлинә кечирди. Бир нечә әдибин јајдығы «һәгиги сосиализм» — франсыз сосиалист ујдурмаларынын хараб олмуш һекелчи-алман дилинә тәрчүмәси вә мәһәббәт һаггында сентиментал сајыглама («Коммунист манифести»ндә алман сосиализми вә ја «һәгиги» сосиализм фәслинә бах*), — Крике васитәси илә вә мүвафиг әдәбијјатын мүталиәси нәтичәсиндә Иттифага дахил едилән бу сосиализм, өзүнүн ирадәсиз ачизлији илә Иттифагын көһнә ингилабчыларында нифрәт ојатмалы иди. О замана гәдәр һөкм сүрән нәзәри тәсәввүрләрин әсассызлығы вә бу тәсәввүрдән доған әмәли сәһвләр гаршысында Лондонда бизим, јә'ни Маркслә мәним јени нәзәријјәмизин доғрулуғуна кетдикчә даһа чох инанырдылар. Бу бахышын мәнимсәнилмәсинә о заман Лондон башчылары арасында олан ики нәфәр, шүбһәсиз, көмәк едирди; өзләринин нәзәри идрак габилијјәтләри чәһәтдән, јухарыда адлары чәкиләнләрдән хејли үстүн олан бу ики нәфәр: һејлброннлу рәссам-миниатүрист Карл Пфендер вә туринкијалы дәрзи Кеорг Еккариус иди**.

Бир сөзлә, 1847-чи илин јазында Молл Брүсселдә Марксын јанына вә бундан сонра дәрһал Парисә мәним јаныма кәлди ки, өз јолдашларынын адындан бизи Иттифага дахил олмаға бир даһа дә'вәт етсин. Моллун дедијинә көрә, онлар, һәм бизим бахышларымызын үмумијјәтлә дүзкүн олдуғуна, һәм дә Иттифагы көһнә гәсдчи ән'әнә вә формалардан азад етмәк лазым кәлдијинә инанмышдылар, әкәр биз Иттифага дахил олмаг истәсәк, онда бизим тәнгиди коммунизмимизи Иттифагын конгресиндә манифест шәклиндә шәрһ етмәјимизә имкан

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 135—137. *Ред.*

** Пфендер, тәгрибән сәккиз ил бундан әввәл Лондонда өлмүшдүр. Пфендер кәскин вә орижинал зәкалы, һазырчаваблыг, истеһза вә диалектика габилијјәти олан бир адам иди. Еккариус, мә'лум олдуғу кими, сонралар бир чох ил әрзиндә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин баш катиби олмушду вә бу Бирлијин Баш Шурасынын үзвләри арасында, о чүмләдән Коммунистләр иттифагынын ашағыдакы көһнә үзвләри дә варды: Еккариус, Пфендер, Лесснер, Лохнер, Маркс вә мән. Сонралар Еккариус өзүнү анчаг Инкилтәрә һәмкарлар һәрәкатына һәср етди.

вериләчәк вә бу манифест сонра, Иттифагын манифести кими е'лан едиләчәкдир; бунунла бирликдә, Иттифагын көһнәлмиш тәшкилатыны даһа мәгсәдәујғун вә заманәнин шәраитинә даһа мүвафиг олан јени бир тәшкилатла әвәз етмәјә имканымыз олачагдыр.

Алман фәһлә синфи сыраларында, һеч олмазса, тәблиғат мәгсәдләриндән өтрү бир тәшкилатын лазым олдуғуна вә әкәр бу тәшкилат јалныз јерли характер дашымазса, һәтта Алманијанын харичиндә дә анчаг кизли тәшкилат ола биләчәјинә, бизим һеч бир шүбһәмиз јох иди. Иттифаг да мәһз белә бир тәшкилат иди. Индијәдәк Иттифагын нөгсаны һесаб етдијимиз шејләри инди онун нүмајәндәләринин өзләри арадан галдырмаға һазыр идиләр; бизи һәтта Иттифагын јенидән тәшкил едилмәсиндә иштирак етмәјә чағырырдылар. Биз буна рәдд чавабы верә биләрдикми? Ајдындыр ки, јох. Одур ки, биз Иттифага дахил олдуг. Маркс Брүсселдә бизим ән јахын адамларымыздан Иттифагын ичмасыны тәшкил етди, мән дә ејни заманда Парисдәки үч ичмаја кетдим.

1847-чи илин јајында Лондонда Иттифагын биринчи конгреси олду; бу конгресдә В. Волф Брүссел ичмаларыны, мән исә Парис ичмаларыны тәмсил едирдик. Бурада һәр шејдән әввәл, Иттифаг јенидән тәшкил едилди. Иттифагда гәсдчилик заманларындакы көһнә мистик адлардан галма нә вардыса, һамысы арадан галдырылды; инди Иттифаг ичмалардан, округлардан, рәһбәр округлардан, Мәркәзи комитәдән вә конгресдән ибарәт иди вә бу замандан е'тибарән «Коммунистләр иттифагы» адланмаға башлады. «Иттифагын мәгсәди: буржуазијаны јыхмагдан, пролетариатын һөкмранлығындан, көһнә чәмијјәти, синифләрин антагонизминә әсасланан буржуа чәмијјәтини мәһв етмәкдән вә синифсиз, хүсуси мүлкијјәтсиз јени чәмијјәт гурмагдан ибарәтдир» — биринчи маддәдә белә дејилир*. Тәшкилатын өзү тамамилә демократик бир тәшкилат иди, онун комитәләри сечилирди вә һәр бир заман дәјишдирилә биләрди; елә тәкчә бу, диктатура тәләб едән һәр чүр гәсдләрә чәһд етмәк јолуну бағлајырды, одур ки, Иттифаг — һеч олмазса, ади динч вахт үчүн — халис тәблиғат чәмијјәтинә чеврилди. Бу јени низамнамә ичмаларын мүзакирәсинә верилди — јени демократик гајда белә иди — вә сонра бир даһа нәзәрдән кечириләрәк, 1847-чи ил декабрын 8-дә икинчи конгрес тәрәфиндән гәти сурәтдә гәбул едилди. Бу низамнамә Вермут вә Штиберин әсәриндә чап едилмишдир, I һиссә, сәһ. 239, әлавә X.

Икинчи конгрес һәмин ил нојабрын ахырларында вә дека-

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 524 («Коммунистләр иттифагынын низамнамәси»). *Ред.*

брын әввәлләриндә олду. Бу конгресдә Маркс да иштирак едирди; Маркс, узун сүрән мүбаһисәләрдә, — конгрес азы он күн давам етди, — јени нәзәријјәни мүдафиә едирди. Бүтүн ихтилаф вә шүбһәләр, нәһајәт, арадан галдырылды вә јени принсипләр јекдилликлә гәбул едилди. Маркс илә мәнә манифест һазырламаг тапшырылды. Бу тапшырыг ән јахын заманда јеринә јетирилди вә феврал ингилабына бир нечә һәфтә галмыш «Манифест»* чап олунмаг үчүн Лондона көндәрилди. О замандан бәри «Манифест» бүтүн дүнјаја јајылды, демәк олар, бүтүн дилләрә тәрчүмә едилди вә инди дә ән мүхтәлиф өлкәләрдә пролетар һәрәкаты үчүн бир рәһбәрлик олараг галыр. Иттифагын көһнә шүарынын: «Бүтүн инсанлар — гардашдырлар» шүарынын јерини мүбаризәнин бејнәлхалг характердә олдуғуну ачыгча билдирән јени мүбариз шүар — «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» шүары тутду. Он једди илдән сонра бу шүар Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин мүбариз шүары олараг, бүтүн дүнјада курлады вә һазырда бүтүн өлкәләрин мүбаризә едән пролетариаты бу шүары өз бајрағы үзәриндә јазмышдыр.

Феврал ингилабы башланды. О замана гәдәр мөвҹуд олан Лондон Мәркәзи комитәси өз сәлаһијјәтини дәрһал Бруссел рәһбәр округуна верди. Лакин бу гәрар Брусселә о заман кәлиб чыхды ки, орада фе'лән мүһасирә вәзијјәти һөкм сүрүрдү вә алманлар үчүн артыг һеч јердә јығынҹаг дүзәлтмәк мүмкүн дејилди. Биз һамымыз артыг Парисә көчмәјә һазырлашырдыг, буна көрә дә јени Мәркәзи комитә гәрара алды ки, өзү-өзүнү бурахсын, бүтүн өз сәлаһијјәтини Маркса версин вә Парисдә јени бир Мәркәзи комитә јаратмаг үчүн ону вәкил етсин. Бу гәрары (1848-чи ил мартын 3-дә) гәбул едән беш нәфәр дағылмаға һәлә маҹал тапмамышды ки, полис Марксын мәнзилинә сохулду, ону һәбс етди вә ертәси күн Франсаја кетмәјә мәҹбур етди; Маркс елә өзү дә Парисә кетмәк истәјирди.

Чох кечмәдән биз һамымыз Парисдә јенә көрүшдүк. Орада, јени Мәркәзи комитәнин үзвләри тәрәфиндән имзаланмыш ашағыдакы сәнәд тәртиб едилди; бүтүн Алманијаја јајылан бу сәнәддән һәлә инди дә бир чохлары чох шеј өјрәнә биләрләр.

АЛМАНИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН ТӘЛӘБЛӘРИ[132]

1. Бүтүн Алманија ваһид, бөлүнмәз республика е'лан едилир.

2. Халг нүмајәндәләри мааш алырлар ки, фәһләнин дә алман халгынын парламентиндә иҹлас етмәјә имканы олсун.

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 110—143. *Ред.*

4. Халгын үмуми силаһланмасы.

7. Һөкмдарларын торпаглары вә башга феодал торпаглары, бүтүн мә'дәнләр, шахталар вә и. а. дөвләтин мүлкиjjәтинә чеврилир. Бу торпагларда бүтүн ҹәмиjjәтин хејринә олараг, тәсәррүфат ири мигјасда вә ән мүасир елми үсулларын көмәји илә апарылыр.

8. Кәндли торпаглары үзәриндәки һипотекләр дөвләт мүлкиjjәти е'лан олунур. Кәндлиләр бу һипотек фаизләрини дөвләтә верирләр.

9. Иҹарәнин јајылдығы вилајәтләрдә торпаг рентасы вә ја иҹарә һаггы верки шәклиндә дөвләтә верилир.

11. Дөвләт бүтүн нәглиjjат васитәләрини: дәмир јоллары, каналлары, кәмиләри, шосе јолларыны, почт стансијаларыны вә и. а. өз әлинә алыр. Бунлар дөвләт мүлкиjjәтинә чеврилир вә јохсул синфин сәрәнҹамына верилир.

14. Варислик һүгугу мәһдуд едилир.

15. Мүтәрәгги јүксәк верки гојулур вә истеһлак шејләриндән алынан верки ләғв едилир.

16. Милли е'малатханалар дүзәлдилир. Дөвләт бүтүн фәһләләр үчүн јашамаг вәсаитини тә'мин едир вә ишләмәк габилиjjәти олмајанлары һимајә етмәји өз өһдәсинә көтүрүр.

17. Үмуми, пулсуз халг тәһсили.

Алман пролетариаты, хырда буржуазијасы вә кәндлиләринин мәнафејинә јухарыда көстәрилән тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә вар гүввә илә наил олмаг лазымдыр. Зира Алманијада индијәдәк сајҹа аз адамын истисмар етдији вә кәләҹәкдә дә зүлм алтында сахламаға ҹәһд едәҹәји милјонларла адам јалныз бу тәдбирләр һәјата кечирилдикдән сонра өз һүгугуна наил ола биләҹәк вә елә бир һакимиjjәт әлдә едә биләҹәкләр ки, бу һакимиjjәт, бүтүн сәрвәтләрин истеһсалчысы олдугларына көрә онлара лајигдир.

Комитә:
Карл Маркс, Карл Шаппер, Һ. Бауер, Ф. Енкелс, И. Молл, В. Волф.

О заман Парисдә ингилабчы лекионларла марагланмаг һөкм сүрүрдү. Испанијалы, италјан, белчикалы, һолландијалы, полјак вә алманлар бирләшиб дәстәләр дүзәлдирдиләр ки, кедиб өз вәтәнләрини хилас етсинләр. Алман лекионуна Һервег, Борнштедт, Бөрнштејн башчылыг едирдиләр. Бүтүн әҹнәби фәһләләр ингилабдан сонра дәрһал нәинки ишдән мәһрум едилмишдиләр, һабелә јерли әһали тәрәфиндән сыхышдырылмаға башландығына көрә һәмин лекионлара ахышыб кәләнләр олдугҹа чох иди. Јени һөкумәт лекионлары әҹнәби

фәһләләрдән јахасыны гуртармаг үчүн бир васитә һесаб едирди, буна көрә дә онлара l'étape du soldat, јә'ни јол боју мәнзил вә сәрһәддә гәдәр һәрәсинә күндә 50 сантим пул верирди, сәрһәддә исә, һәмишә көз јашы төкмәјә һазыр олан бошбоғаз харичи ишләр назири Ламартин бу фәһләләри мувафиг һөкумәтләрә әлә вермәјә бир имкан тапырды.

Биз гәти сурәтдә белә бир ингилаб ојунбазлығынын әлејһинә чыхдыг. О заман Алманијада баш верән һәјәчанын лап гызғын вахтында ораја сохулмаг вә она харичдән зорла ингилаб гәбул етдирмәк, — Алманијанын өзүндә ингилаб ишини позмаг демәк иди, һөкумәтләри мөһкәмләндирмәк, лекионерләрин өзләрини исә силаһсыз бир һалда алман гошунларына тәслим етмәк, — бунун гајғысына исә Ламартин галырды, — демәк иди. Вјанада вә Берлиндә ингилаб галиб кәлдикдән сонра лекион тәшкил етмәк артыг тамамилә мә'насыз олмушду; буна бахмајараг, ојунбазлыг башландыгдан сонра даһа кәсилмирди.

Биз Алманија коммунист клубу[133] тәшкил етдик вә бурда фәһләләри инандырдыг ки, лекиона кирмәсинләр, тәк-тәк өз вәтәнләринә гајыдыб орада һәрәкатын мәнафеји үчүн ишләсинләр. Көһнә достумуз Флокон мүвәггәти һөкумәтин үзвү олдуғуна көрә, јола салдығымыз фәһләләр үчүн дә лекионерләрә вә'д едилмиш јол хәрчи күзәштләрини ала билди. Беләликлә, биз үч јүз-дөрд јүз фәһләни Алманијаја кери көндәрдик, бунларын арасында исә Иттифаг үзвү оланлар олдугча чох иди.

Халг күтләләринин инди јүксәлмиш олан һәрәкаты гаршысында Иттифагын чох зәиф бир тә'сир аләти олдуғу мә'лум олду ки, буну да габагчадан көрмәк асан иди. Иттифагын әввәлләр харичдә јашајан үзвләринин дөрддә үч һиссәси вәтәнә гајытдыгдан сонра өз јашајыш јерләрини дәјишдирди; индијәдәк онларын дахил олдуглары ичмаларын чох һиссәси бу сәбәбдән бурахылды вә онлар Иттифаг илә һәр бир әлагәни итирдиләр. Онлардан ән чох шөһрәтпәрәст оланларын бир һиссәси һәтта бу әлагәни бәрпа етмәк фикринә дә дүшмүрдү, лакин ајрылыгда һәр бири чавабдеһлији өз өһдәсинә көтүрәрәк, өз јашадығы јердә ајрыча хырда һәрәкат дүзәлтмәјә башлајырды. Нәһајәт, ајрылыгда һәр бир хырда дөвләтдә, һәр бир әјаләтдә, һәр бир шәһәрдә шәраит о гәдәр мүхтәлиф иди ки, Иттифаг анчаг ән үмуми директивләр верә биләрди; бу кими директивләри исә мәтбуат васитәси илә јајмаг даһа јахшы иди. Бир сөзлә, кизли Иттифагын олмасыны зәрури едән сәбәбләрин арадан галхдығы вахтдан е'тибарән, кизли Иттифагын өзү дә, бир иттифаг кими һәр бир әһәмијјәтини итирди. Бу да, һәмин кизли Иттифагы онун гәсдчилик

характеринин сон галыгларындан тәзәчә азад етмиш оланлары һәр шејдән аз тәәччүбләндирә биләрди.

Лакин инди мә'лум олмушду ки, Иттифаг ингилаби фәалијјәт үчүн чох көзәл бир мәктәб иди. «Neue Rheinische Zeitung»ун* е'тибарлы бир мәркәз олдуғу Рејндә, һабелә Нассауда вә Рејн Һессениндә вә и. а., — һәр јердә ифрат демократик һәрәката Иттифаг үзвләри башчылыг едирдиләр. Һамбургда да белә иди. Ҹәнуби Алманијада буна хырда буржуа демократијасынын үстүнлүјү мане олурду. Бреславлда 1848-чи илин јајына гәдәр Вилһелм Волф бөјүк мүвәффәгијјәтлә ишләјирди; Вилһелм Волф Силезијада Франкфурт парламенти[116] депутатынын муавини мандатыны да алмышды. Нәһајәт, Брүсселдә вә Парисдә Иттифагын фәал үзвү олан мүрәттиб Стефан Борн Берлиндә «Фәһлә гардашлығы» тәшкил етмишди ки, хејли јајылан бу тәшкилат 1850-чи илә гәдәр давам етмишди. Лакин, чох исте'дадлы бир кәнч олан Борн, сијаси бир хадим олмаг үчүн чох тәләсди. Борн анчаг әтрафына чамааты топламаг хатиринә ән мүхтәлиф зирзибил адамларла «гардашлашырды», о, һеч дә бир-биринә зидд олан мејлләри бирләшдирмәк, һәрч-мәрчлији ајырд етмәк бачарығы олан адамлардан дејилди. Буна көрә онун «Гардашлығ»ынын рәсми сәнәдләриндә даим долашыг фикирләрә вә «Коммунист манифести»нин бахышлары илә сех хатирәләри вә арзуларыны, Луи Блан вә Прудон бахышларынын гырынтыларыны, протексионизмин мүдафиәсини вә и. а. бир-биринә гарышдырмаг кими һаллара тәсадүф едилирди, — бир сөзлә бу адамлар һамыны разы салмаг истәјирди. «Гардашлыг», хүсусилә тә'тилләр дүзәлтмәк, һәмкарлар иттифаглары, кооператив чәмијјәтләри тәшкил етмәклә мәшғул олуб унудурду ки, вәзифә һәр шејдән әввәл, сијаси галибијјәт васитәсилә, әввәлчә бу кими шејләрин мөһкәм, е'тибарлы сурәтдә һәјата кечирилә биләчәји зәмини әлдә етмәкдән ибарәт иди. Иртичанын газандығы мүвәффәгијјәтләр ингилаби мүбаризәдә билавасита иштирак етмәјин зәрури олдуғуну бу «Гардашлығын» рәһбәрләринә һисс етдирдикдә исә, тәбиидир ки, бунларын әтрафында групләшан карыхдырылмыш күтлә, онлары тәрк етди. Борн 1849-чу илин мајындакы Дрезден үсјанында[54] иштирак етди вә хошбәхт бир тәсадүф үзүндән чаныны гуртарды. «Фәһлә гардашлығы» исә пролетариатын бөјүк сијаси һәрәкатындан, чох заман анчаг кағыз үзәриндә мөвчуд олан вә бир гәдәр икинчи дәрәчәли рол ојнајан тамамилә ајры бир иттифаг кими кәнарда дурурду ки, иртича ону анчаг 1850-чи илдә, онун галмагда давам едән голларыны исә — анчаг бир чох ил

* Бах: бу чилд, сәһ. 187—196. *Ред.*

кечдикдән сонра бағламағы лазым билди. Әсл фамилијасы Буттермилх олан Борн нәтичәдә бөјүк сијаси хадим олмады, инди Марксын әсәрләрини сех дилинә тәрчүмә етмәк дејил, мүлајим Ренанын әсәрләрини өзүнүн шит алман дилинә тәрчүмә едән кичик бир Исвечрә професcору олду.

Парисдә 1849-чу илин он үч ијуну[55], Алманијада мај үсјанларынын мәғлуб олмасы вә Мачарыстан ингилабынын руслар тәрфиндән јатырылмасы илә 1848-чи ил ингилабынын там бир дөврү гуртарды. Лакин иртичанын гәләбәси һәлә һеч дә гәти гәләбә дејилди. Дағыныг дүшмүш ингилаби гүввәләри, онунла да бирликдә Иттифагын гүввәләрини јенидән тәшкил етмәк лазым иди. 1848-чи илә гәдәр олдуғу кими вәзијјәт пролетариатын һәр һансы бир ачыг тәшкилатыны гејри-мүмкүн едирди; демәли, јенә кизлинчә тәшкил олунмаг лазым кәлирди.

1849-чу илин пајызында әввәлки мәркәзи комитәләрин вә конгресләрин үзвләринин чоху јенә Лондона топлашмыш олду. Анчаг Шаппер вә Молл јох иди. Шаппер Висбадендә һәбсдә иди вә 1850-чи илин јазында бәраәт газандыгдан сонра о да Лондона кәлди. Молл, тапшырыглары вә тәшвигат мәгсәдләрини јеринә јетирмәк үчүн бир сыра ән тәһлүкәли сәфәрләрини гуртардыгдан сонра — ахыр заманлар Рејн әјалэтиндә Пруссија ордусу арасында Пфалс артиллеријасы үчүн атлы топчулар чәлб етмәклә мәшғул иди — Виллихин дәстәсинә, Безансон фәһлә ротасына кирәрәк, Мурга чарпышмасында Ротенфел көрпүсү гаршысында башына дәјән күлләдән өлмүшдү. Лакин әвәзиндә Виллих мејдана кирмишди. Виллих 1845-чи илдән е'тибарән, Гәрби Алманијада чох тез-тез тәсадүф едилән һиссән коммунист оланлардан бири иди вә елә тәкчә буна көрә инстинктив олараг бизим тәнгиди истигамәтимизә кизличә мүхалиф иди. Һәлә бу да аздыр. Виллих әсл бир пејғәмбәр иди, тале ону алман пролетариатынын хиласкары олмаға тәгдир етдијинә әмин иди вә белә бир хиласкар сифәтилә о ачыгча һәм сијаси, һәм дә һәрби диктатура иддиасында иди. Беләликлә, Вејтлингин әввәлләр тәблиғ етдији илк христиан коммунизми илә јанашы, бир нөв ислам коммунизми мејдана кәлирди. Лакин, бу јени дин тәблиғаты, Виллихин команда етдији мүһачир казармасындан һәлә кәнара чыхмырды.

Беләликлә, Иттифаг јенидән тәшкил едилди, әлавәдә (IX, № 1[134]) чап едилән 1850-чи ил март тарихли «Мүрачиәт»* бурахылды вә Һенрих Бауер емиссар сифәтилә Алманијаја көндәрилди. Марксын вә мәним редактә етдијимиз бу «Мүрачиәт» инди дә мараг тәшкил едир, чүнки хырда буржуа демократијасы һәлә инди дә елә бир партијадыр ки, бу пар-

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 185—196. *Ред.*

тиjа Авропада баш верә биләҹәк ән јахын сарсынтыда, — бу сарсынты исә тезликлә баш вермәлидир (Авропа ингилаблары — 1815, 1830, 1848—1852, 1870 арасында фасиләләр әсримиздә 15 илдән 18 илә дәк давам едир) — Алманијада ҹәмијјәтин коммунист фәһләләрдән хиласкары олмаг е'тибарилә, шүбһәсиз, биринҹи олараг, һакимијјәт башына кечмәлидир. Демәли, орада дејиләнләрдән бир чоху индики заман үчүн дә тәтбиг едилә биләр. Һенрих Бауерин вәзифәси там мүвәффәгијјәтлә баш тутду. Бу балаҹа шән чәкмәчи анаданкәлмә бир дипломат иди. О, Иттифагын, гисмән ишдән кәнара чәкилмиш, гисмән дә ҹавабдеһлији өз үзәринә көтүрүб ишләјән кечмиш үзвләрини фәал бир тәшкилатда јенидән топлады; һәмин тәшкилата «Фәһлә гардашлығы»нын о заманкы рәһбәрләрини дә ҹәлб етди. Иттифаг фәһлә, кәндли вә идман ҹәмијјәтләриндә, 1848-ҹи илдән әввәлкинә нисбәтән мүгајисәедилмәз дәрәҹәдә даһа артыг рәһбәр рол ојнамаға башлады, белә ки, 1850-ҹи илин ијунунда иҹмалара мүраҹиәтлә чап олунмуш нөвбәти (үч ајда бир дәфә) «Мүраҹиәт»* артыг гејд едә билмишди ки, хырда буржуа демократијасынын тапшырығы илә Алманијанын һәр јерини кәзмиш олан бонлу тәләбә Шуртс (сонралар сабиг американ назири) «бүтүн јарарлы гүввәләрин артыг Иттифагын әлиндә олдуғуну көрмүшдүр» (бах: әлавә, IX, № 2). Иттифаг, шүбһәсиз, Алманијада әһәмијјәти олан јеканә ингилабчы бир тәшкилат иди.

Лакин бу тәшкилатын нәјә хидмәт етмәли олдуғу, башлыҹа олараг, ингилабын јени јүксәлишинә олан үмидләрин доғруја чыхыб-чыхмајаҹағындан асылы иди. Бу јүксәлиш еһтималы исә 1850-ҹи ил әрзиндә кет-кедә азалыр, һәттә гејри-мүмкүн олурду. 1848-ҹи ил ингилабыны һазырламыш олан 1847-ҹи ил сәнаје бөһраны арадан галдырылмышды; о замана гәдәр мисли көрүнмәмиш јени сәнаје тәрәггиси дөврү башланмышды. Көрмәк үчүн көзү олан вә ондан истифадә едән һәр кәсдән өтрү ајдын олмалы иди ки, 1848-ҹи илин ингилаби фыртынасы тәдриҹлә гүввәдән дүшүрдү.

«Белә үмуми бир тәрәгги шәраитиндә, — буржуа ҹәмијјәти мәһсулдар гүввәләринин, буржуа мүнасибәтләри чәрчивәси дахилиндә үмумијјәтлә мүмкүн олдуғу гәдәр кениш өлчүдә инкишаф етдији бир шәраитдә, — *һәгиги ингилаб һаггында данышыг белә ола билмәз.* Белә бир ингилаб анҹаг бу һәр ики амилин, — мүасир мәһсулдар гүввәләр илә буржуа истеһсал формаларынын, — өз араларында зиддијјәтә кирдији дөврләрдә мүмкүндүр. Гитә гајда-ганун партијасынын ајры-

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-ҹи нәшри, 7-ҹи ҹилд, сәһ. 322—328. *Ред.*

ајры фраксијалары нүмајәндәләринин инди бир-бирини нүфуздан салан сонсуз дидишмәләри, һеч дә јени ингилаблара сәбәб олмур; әксинә, бу дидишмәләр анчаг она көрә мүмкүндүр ки, һазыркы заманда ичтимаи мүнасибәтләрин әсасы бу гәдәр мөһкәмдир вә — буну иртича билмир — бу гәдәр *буржуа* руһундадыр. Буржуа инкишафыны ләнкитмәк үчүн едилән бүтүн иртичачы тәшәббүсләр дә, *демократларын бүтүн мә'нәви һиддәти вә бүтүн аловлу интибаһнамәләри кими, шүбһәсиз, һәмин әсаса дәјиб пуча чыхачагдыр»*. Маркс вә мән «Neue Rheinische Zeitung. Politisch ökonomische Revue»[56]. 1850-чи ил мај—октјабр ичмалында» белә јазмышдыг; V—VI бурахылыш, Һамбург, 1850, сәһ. 153*.

Лакин бир чохлары вәзијјәти белә ајыг көзлә көрүб анламағы күфр һесаб едирдиләр, һәм дә елә бир заманда ки, Ледрү-Роллен, Луи Блан, Мадзини, Қошут, даһа аз мәшһур олан алман сималарындан исә — Руке, Кинкел, Көгг вә бунлар кимиләри Лондонда отуруб тәкчә өз вәтәнләри үчүн дејил, һабелә бүтүн Авропа үчүн дә кәләчәк мүвәггәти һөкумәтләри дүжүн-дүжүн тәшкил едирдиләр вә бүтүн ишләри анчаг бундан ибарәт иди ки, Авропа ингилабыны тәшкил етмәк үчүн вә, өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, бир сыра мүхтәлиф республикалары бир көз гырпымында гурмаг үчүн лазым олан вәсаити Америкадан ингилаби истиграз алмаг васитәси илә әлдә етсинләр. Виллих кими адамын бу тәләјә дүшдүјүнә, көһнә ингилаби чошғунлугла гызышмыш Шапперин дә алдандығына вә башлыча олараг, мүһачирләрдән ибарәт олан Лондон фәһләләринин чохунун онларын ардынча буржуа-демократик ингилабы хадимләринин чәбһәсинә кечдијинә ким тәәччүб едәр? Бир сөзлә, бизим мүдафиә етдијимиз тәмкинлилик бу адамларын хошуна кәлмирди; онларын фикринчә, ингилаб етмәјә башламаг лазым иди; биз ән гәти сурәтдә бундан имтина едирдик. Тәфригә баш верди. Сонра нәләр олдуғуну «Ифшалар»да** охумаг олар. Сонра әввәлчә Нотјунг, ардынча да Һаупт Һамбургда һәбс едилди; Һаупт хаин чыхыб Қөлндәки Мәркәзи комитәнин үзвләрини әлә верди вә мүһакимәдә әсас шаһид ролуну ојнамалы иди; лакин онун гоһумлары белә бир биабырчылыға јол вермәмәји даһа мүнасиб көрдүләр вә ону Рио-де-Жанејроја көндәрдиләр; бурада Һаупт сонралар тачир олмуш вә, көстәрдији хидмәтләр әвәзиндә, әввәлчә Пруссијанын, сонра исә Алманијанын баш

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 467. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 423—491. *Ред.*

консулу тә'јин едилмишди. Инди Һаупт јенә дә Авропададыр*.

«Ифшалар»ы јахшы баша дүшмәк үчүн мән Көлн мүттәһимләринин сијаһысыны көстәрирәм: 1) П. Г. Рөзер, сигарчы фәһлә; 2) Һенрих Бүркерс, сонралар ландтагын тәрәггипәрвәр депутаты олараг өмрүнү баша чатдырмышдыр; 3) Петер Нотјунг, дәрзи иди, бир нечә ил бундан әввәл, фотографлыг етдији Бреславлда өлмүшдүр; 4) В. Ј. Рејф; 5) д-р Керман Беккер, инди Көлн шәһәринин баш бургомистри вә ағалар палатасынын үзвүдүр; 6) д-р Роланд Данијелс, һәким иди, мүһакимәдән бир нечә ил сонра, һәбсханада тутдуғу вәрәм хәстәлијиндән өлмүшдүр; 7) Карл Отто, кимјачыдыр; 8) д-р Абраам Јакоби, инди Нју-Јоркда һәкимдир; 9) д-р И. Ј. Клејн, инди һәкимдир вә Көлн шәһәри өзүнүидарәсинин үзвүдүр; 10) Фердинанд Фрејлиграт; о артыг о заман Лондонда иди; 11) И. Л. Ерһарт, приказчикдир; 12) Фридрих Лесснер, дәрзидир, инди Лондонда јашајыр. Ачыг ичласлары 1852-чи ил октјабрын 4-дән нојабрын 12-дәк давам едән андлылар мәһкәмәси бунларын арасындан дөвләтә хәјанәт етмәкдә тагсырландырылан Рјезери, Бүркерси вә Нотјунгу 6 ил, Рејфи, Оттону вә Беккери — 5 ил, Лесснери 3 ил һәбсә мәһкум етди; Данијелс, Клејн, Јакоби вә Ерһарт бәраәт газандылар.

Алман коммунист фәһлә һәрәкатынын биринчи дөврү Көлн мүһакимәси илә гуртарыр. Һөкм чыхан кими биз өз Иттифагымызы бурахдыг; бир нечә ајдан сонра Виллих-Шапперин Зондербунду[135] да өмрүнү сизә бағышлады.

* * *

Бизи о заманлардан бүтөв бир нәсил ајырыр. О заман Алманија әл әмәјинә әсасланмыш сәнәткарлыг вә ев сәнајеси өлкәси иди, инди исә сәнајесини арасы кәсилмәдән јенидән гуран ири сәнаје өлкәсидир. О заманлар өз синфи вәзијјәтини вә капитала гаршы өз тарихи-игтисади әкслијини баша дүшән ајры-ајры фәһләләри ахтарыб тапмаг лазым иди, чүнки бу әкслијин өзү о заман һәлә јеничә мејдана кәлирди. Инди исә бүтүн алман пролетариатыны мүстәсна ганунлара табе етмәк лазым кәлир ки, мәзлум бир синиф олмаг е'тибарилә онун өз вәзијјәтини тамамилә анламаға доғру инкишаф просеси анчаг һеч олмазса бир гәдәр ләнкидилсин. О заман пролетариатын

---

* Шаппер 60-чы илләрин ахырларында Лондонда өлдү. Виллих Американда вәтәндаш мүһарибәсиндә[59] иштирак етмиш вә өзүнү көстәрмишди; Мөрфрисборо јанындакы (Теннесси) вурушмада, бригада кенералы олдуғу заман, дөшүндән јараланмыш, лакин сағалмышды; тәгрибән он ил бундан габаг Американда өлмүшдүр. Адлары чәкилән дикәр шәхсләр һаггында мән бир дә гејд етмәк истәјирәм ки, Һенрих Бауер Австралијада хәбәрсиз иткин дүшмүшдү, Вејтлинг вә Евербек Американда өлмүшләр.

тарихи ролуну дәрк етмәк дәрәчәсинә чатмыш олан аз-аз адамлар кизли ишләмәли, үчдән ијирми нәфәрә гәдәр хырда ичмаларла хәлвәтчә топлашмалы олурдулар. Инди исә алман пролетариаты нә ачыг, нә дә кизли һеч бир рәсми тәшкилаты олмадан да өтүшә биләр; һеч бир низамнамә, комитә, гәрар вә бу кими һисс едилә билән формалар олмадан да бүтүн Алманија империјасыны сарсытмаг үчүн бир синифдән олуб бир чүр дүшүнән јолдашларын садә, өзлүјүндә ајдын олан әлагәси кифајәтдир. Бисмарк — Алманијанын харичиндә, Авропада бир мүнсифдир; өлкәнин дахилиндә исә алман пролетариатынын күндән-күнә даһа зәһмли олуб, Марксын һәлә 1844-чү илдә габагчадан көрдүјү пәһливан гәдд-гамәти јүксәлир, филистер үчүн тикилмиш империја бинасы даһа бу пәһливан үчүн чох дарысгалдыр, империја конститусијасынын бүтүн бинасыны харабазара дөндәрмәк үчүн анчаг өз јериндән галхмасынын кифајәт едәчәји замана кими бу пәһливанын күчлү гамәти вә енли күрәкләри кетдикчә мөһкәмләнир. Бундан әлавә Авропа вә Америка пролетариатынын бејнәлхалг һәрәкаты инди о гәдәр мөһкәмләнмишдир ки, онун нәинки тәкчә биринчи дар формасы — кизли Иттифаг, — һәтта онун сон дәрәчә даһа кениш икинчи формасы да — ачыг Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији — онун үчүн бухов олмаға башламышдыр; өзүнүн ејни шәкилдә олан синфи вәзијјәтинин баша дүшүлмәсинә әсасланмыш садә һәмрә'јлик һисси бүтүн өлкәләрин бүтүн дилләриндә данышан фәһләләриндән пролетариатын бөјүк бир партијасыны јаратмаг вә онун бирлијини сахламаг үчүн кифајәтдир. 1847-чи илдән 1852-чи иләдәк Иттифагын тәмсил етдији тә'лимин, о заман әлламә филистерләрин чијинләрини чәкәрәк, ағылсыз адамларын мә'насыз сајыгламасы кими, бир нечә тәк-тәнһа тәригәтчинин кизли тә'лими кими бахдыглары бу тә'лимин инди дүнјанын бүтүн мәдәни өлкәләриндә, Сибир мә'дән дустаглары арасында да, Калифорнијанын гызыл ахтаранлары арасында да сајсыз-һесабсыз тәрәфдары вардыр; бу тә'лимин баниси — өз заманәсиндә ән чох көзүмчыхдыја салынан вә үзәринә ән чох бөһтанлар атылан — Карл Маркс исә өмрүнүн ахырларында Көһнә вә Јени Дүнја пролетариатынын еләбир мәсләһәтчиси иди ки, һәмишә она мүрачиәт едиб мәсләһәт истәјирдиләр вә о һеч бир заман өз көмәјини әсиркәмирди.

Лондон, 8 октјабр 1885-чи ил.

Фридрих Енкелс

Бу китабда чап едилмишдир: Karl Marx. «Fnihüllungen über den Kommunusten–Prozeß Zu Köln». Hotingen–Zürich, 1885 вә «Der Sozialdemokrat» гәзети № 46—48; 12, 19 вә 26 нојабр 1885-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 214 — 232.

Ф. ЕНКЕЛС

АИЛӘНИН, ХУСУСИ МҮЛКИЈЈӘТИН ВӘ ДӨВЛӘТИН МӘНШӘЈИ[136]

1884-чү ИЛ БИРИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

Ашағыдакы фәсилләр мүәјјән дәрәчәдә вәсијјәти јеринә јетирмәкдән ибарәтдир. Бир башгасы дејил, мәһз Карл Маркс Морганын тәдгигатынын нәтичәләрини өзүнүн тарихи материалистчәсинә өјрәнмәси илә — мүәјјән чәрчивәдә дејә биләрәм ки, бизим өјрәнмәјимизлә — әлагәдар сурәтдә шәрһ етмәк вә јалныз бу јолла һәмин нәтичәләрин бүтүн әһәмијјәтини ајдынлашдырмаг нијјәтиндә иди. Ахы гырх ил бундан әввәл Маркс тәрәфиндән кәшф едилмиш олан тарихин материалистчәсинә анлашылмасыны Морган Америкада өз јолу илә јенидән кәшф етмиш вә һәмин анлашылмаја әсасланараг, барбарлыгла сивилизасијаны мүгајисә едәркән, башлыча мәсәләләрдә Марксын чыхардығы ејни нәтичәләрә кәлмишди. Алманијанын андлы игтисадчылары «Капитал» һаггында илләр боју нечә сә'јлә сусурдуларса, еләчә сә'јлә дә үзүнү көчүртдүкләри кими, Инкилтәрәдә «тарихдән әввәлки» елмин нүмајәндәләри дә Морганын «Гәдим чәмијјәт»* әсәри илә ејни шәкилдә рәфтар едирдиләр. Мәним әсәрим, јеринә јетирилмәси мәрһум достума даһа нәсиб олмајан иши јалныз зәиф бир дәрәчәдә әвәз едә биләр. Лакин мәним сәрәнчамында онун Моргандан етдији мүфәссәл игтибаслар** ичәрисиндә тәнгиди

---

* «Ancient Society, or Researches In the Lines of Human Progress from Savagery though Barbarism to Civilization». By Lewis H. Morgan. London, Macmillan and Co., 1877. [Лјуис Һ. Морган. «Гәдим чәмијјәт, јахуд вәһшиликдән барбарлыг васитәси илә сивилизасијаја доғру бәшәр тәрәггиси јолларынын тәдгиги». Лондон, Макмиллан вә К°, 1877]. Китаб Америкада чап олунмушдур, Лондонда да ону тапмаг сон дәрәчә чәтиндир. Мүәллиф бир нечә ил бундан әввәл вәфат етмишдир.

** Бах: *К. Маркс.* «Лјуис Һ. Морганын «Гәдим чәмијјәт» китабынын конспекти» («Маркс вә Енкелсин Архиви», IX чилд, 1941, сәһ. 1—192). *Ред.*

гејдләри вардыр вә мән онлары мөвзуја аид олдуғу дәрәчәдә бурада верирәм.

Материалистчәсинә анлашылмаја көрә, тарихдә мүәјјәнедичи амил нәтичә е'тибары илә билаваситә һәјатын истеһсалы вә тәкрар истеһсалыдыр. Лакин бу өзү дә јенә ики чүр олур. Бир тәрәфдән — јашајыш васитәләри: јемәк шејләри, палтар, мәнзил истеһсалы вә бундан өтрү зәрури олан аләтләрин истеһсалы; дикәр тәрәфдән — инсанын өзүнүн истеһсалы, нәслин давам етдирилмәси. Мүәјјән тарихи дөврдә вә мүәјјән өлкәдә инсанларын јашадыглары ичтимаи гајдалар һәр ики истеһсал нөвү илә: бир тәрәфдән — әмәјин, дикәр тәрәфдән — аиләнин инкишаф дәрәчәсиндән асылыдыр. Әмәк нә гәдәр аз инкишаф етмиш олурса, әмәк мәһсулларынын мигдары вә демәли, чәмијјәтин сәрвәти нә гәдәр чох мәһдуд олурса, ичтимаи гурулушун гәбилә әлагәләриндән асылылығы өзүнү бир о гәдәр гүввәтлә көстәрир. Һалбуки гәбилә әлагәләринә әсасланан белә бир чәмијјәт гурулушу чәрчивәси дахилиндә әмәк мәһсулдарлығы вә бунунла да бирликдә — хүсуси мүлкијјәт вә мүбадилә, әмлак фәргләри, өзкә иш гүввәсиндән истифадә етмәк имканы вә беләликлә дә синфи зиддијјәтләрин әсасы: нәсилләр боју көһнә ичтимаи гурулушу јени шәраитә ујғунлашдырмаға чалышан јени сосиал үнсүрләр кетдикчә даһа чох инкишаф едир, нәһајәт, бунларын бир араја сығa билмәмәси там чеврилишә кәтириб чыхарыр. Гәбилә бирләшмәләринә әсасланан көһнә чәмијјәт јени мејдана кәлмиш ичтимаи синифләрин тоггушмасы нәтичәсиндә партлајыр; онун јерини дөвләт һалында тәшкил олунмуш јени чәмијјәт тутур ки, бунун да ән ашағы пилләләри даһа гәбилә бирләшмәләри дејил, әрази бирләшмәләридир, — бу чәмијјәтдә аилә гурулушу тамамилә мүлкијјәт мүнасибәтләринә табедир вә зәманәмизә гәдәр бүтүн *јазылы* тарихин мәзмунуну тәшкил едән синфи зиддијјәтләр вә синфи мүбаризә бурада индән белә сәрбәст сурәтдә кенишләнир.

Морганын бөјүк хидмәти ондадыр ки, јазылы тарихимизин бу тарихдән әввәлки әсасыны кәшф едиб онун башлыча чәһәтләрини бәрпа етмишдир вә Шимали Америка һиндиләринин гәбилә әлагәләриндә гәдим јунан, Рома вә керман тарихинин индијәдәк һәлледилмәз олан ән мүһүм сирләринин ачарыны тапмышдыр. Онун әсәри бир күнлүк әмәјин мәһсулу дејилдир. О өз материалы үзәриндә гырх илә гәдәр ишләјәндән сонра она тамамилә јијәләнмишдир. Буна көрә онун китабы да зәманәмизин там бир дөвр тәшкил едән надир әсәрләриндән бирридир.

Ашағыда шәрһ олунанлардан охучу нәләрин Моргана аид олдуғуну вә нәләри мәним әлавә етдијими үмумән вә бүтөв-

лүкдә асан ајырд едә биләчәкдир. Јунаныстан вә Рома һаггындакы тарих бөлмәләрдә мән Морганын вердији мә'луматла кифајәтләнмәмишәм вә өз сәрәнчамымда оланы әлавә етмишәм. Келтләр вә керманлар һаггындакы бөлмәләр әсасән мәнимдир; бу барәдә Морганын әлиндә демәк олар јалныз өзкәләрдән көтүрүлмүш мә'лумат вар иди, керманлар һаггында исә — Татситдән башга — јалныз ч. Фирманын алчаг либерал сахталашдырмалары вар иди. Морганын гаршыја гојдуғу мәгсәдләр үчүн кифајәт олан, лакин мәним мәгсәдләрим үчүн әсла кифајәт олмајан игтисади әсаслар мәним тәрәфимдән тамамилә јенидән ишләнмишдир. Нәһајәт, өзлүјүндә ајдындыр ки, билаваситә Морганын ады чәкилмәдән чыхарылан бүтүн нәтичәләр үчүн мән чавабдеһәм.

1884-чү ил мајын тәгрибән 26-да јазылмышдыр.
Бу китабда чап едилмишдир: F. Engels. «Der Ursprung der Familie des Privateigenthums und des Staats». Hottingen Zürich, 1884.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 25—27.

1891-чи ИЛ ДӨРДҮНЧҮ АЛМАНЧА НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

ИБТИДАИ АИЛӘНИН ТАРИХИНӘ ДАИР (БАХОФЕН, МАК-ЛЕННАН, МОРГАН)[137]

Бу китабын бөјүк тиражларла чыхан әввәлки нәшрләри демәк олар јарым ил бундан әввәл тамамилә сатылыб гуртармышды вә нашир* китабын јени нәшрини һазырламағы артыг чохдан мәндән хаһиш етмишди. Бу вахта гәдәр даһа вачиб ишләр бу иши көрмәјимә мане олурду. Биринчи нәшрин чапдан чыхдығы вахтдан једди ил кечмишдир вә һәмин илләр әрзиндә аиләнин ибтидаи формаларынын өјрәнилмәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишдир. Буна көрә дә бурада әтрафлы дүзәлишләр вә әлавәләр етмәк лазым кәлди, хүсусән она көрә ки, бу мәтнин нәзәрдә тутулан стереотип чапы мәни јени дәјишикликләр етмәк имканындан бир мүддәт мәһрум едәчәкдир**.

Беләликлә, мән бүтүн мәтни диггәтлә нәзәрдән кечириб

---

* — И. Дитс. *Ред.*

** «Die Neue Zeit» журналында дәрч едилмиш мәтндә «хүсусән она көрә ки» сөзләриндән сонра бу ибарәнин ахыры ашағыдакы шәкилдә верилмишдир: «јени нәшр инди алман сосиалист әдәбијјатында ади һал олан, лакин алман китаб нәшријјатлары үчүн һәлә дә сон дәрәчәдә надир олан бөјүк тиражла чыхмалыдыр». *Ред.*

бир сыра әлавәләр етдим вә үмид едирәм ки, һәмин әлавәләрдә елмин һазыркы вәзијјәти кифајәт дәрәчәдә нәзәрә алынмышдыр. Сонра мән ашағыда бу мүгәддимәдә аиләнин тарихинә Бахофендән Моргана гәдәр олан бахышларын инкишафынын гыса ичмалыны верирәм; мән буну башлыча олараг она көрә едирәм ки, ибтидаи тарихә даир шовинист әһвалируһијјәли инкилис мәктәби Морганын кәшфләри сајәсиндә ибтидаи тарихә олан бахышларда јарадылан чеврилишин үзәриндән сүкутла кечмәјә јенә әввәлки кими вар гүввә илә чалышыр, лакин бунунла бәрабәр, Морганын әлдә етдији нәтичәләри һеч утанмадан мәнимсәјир. Башга өлкәләрдә дә орада-бурада чох сә'јлә бу инкилис нүмунәсинә әмәл едирләр.

Мәним әсәрим мүхтәлиф харичи дилләрә тәрчүмә едилмишди. Ән әввәл италјан дилинә: «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји», Паскуале Мартинјетти тәрәфиндән едилән бу тәрчүмә мүәллиф тәрәфиндән нәзәрдән кечирилмишдир, Беневенто, 1885. Сонра румын дилинә: «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји», Ион Недежденин тәрчүмәси; Јассыда чыхан «Contemporanul» журналында[138] 1885-чи илин сентјабрындан 1886-чы илин мајынадәк дәрч едилмишдир. Сонра — Данимарка дилинә: «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји», Керсон Трир тәрәфиндән һазырланмыш нәшр. Копенһакен, 1888; һазыркы алманча нәшриндән Анри Раве тәрәфиндән едилмиш франсызча тәрчүмәси чапададыр.

* * *

Алтмышынчы илләрин әввәлләринәдәк аиләнин тарихи барәсиндә һеч данышыг да ола билмәзди. Бу саһәдә тарих елми һәлә тамамилә Мусанын Бешкитабынын тә'сири алтында иди. Һәр һансы башга бир јердәкинә нисбәтән орада даһа әтрафлы тәсвир едилмиш патриархал аилә формасыны нәинки данышыгсыз олараг ән гәдим аилә формасы һесаб едирдиләр, һәтта — чохарвадлылыг истисна едилмәклә — мүасир буржуа аиләси илә ејниләшдирирдиләр вә беләчыхырды ки, әслиндә куја аилә үмумијјәтлә һеч бир тарихи инкишафдан кечмәмишдир; ән чоху фәрз едилирди ки, ибтидаи заманларда низамсыз чинси әлагәдар дөврү ола биләрди.—Доғрудур, тәкникаһлылыгдан әлавә бир дә Шәрг чохарвадлылығы вә Һинд-Тибет чохәрлилији мә'лум иди; лакин бу үч форманы тарихи ардычыллыгла дүзмәк мүмкүн дејилди вә бунлар һеч бир гаршылыглы әлагә олмадан јан-јана дурурду. Һәлә дә јашајан бә'зи вәһшиләрдә олдуғу кими, гәдим дүнјанын ајры-ајры халгларында да мәншә атаја көрә дејил, анаја көрә көтүрүлүрдү,

буна көрә дә гадын хәтти jеканә әhәмиjjәтли hесаб олунурду; бир чох мүасир халгларда, о заман hәлә әтрафлы тәдгиг едилмәмиш чох вә jа аз дәрәчәдә ири олан мүәjjән груплар дахилиндә никаh гадаған едилир вә бу адәтә дүнjанын бүтүн, гитәләриндә тәсадүф олунур,—доғрудур, бу фактлар мә’лум иди вә бу чүр мисаллар кетдикчә даhа чох топланырды. Лакин бунлара нечә jанашмаг лазым кәлдиjини hеч ким билмирди вә hәлә hәтта Е. Б. Теjлорун «Бәшәриjjәтин ибтидаи тарихинин вә и. а. тәдгигләри»ндә (1865) бунлар бә’зи вәhшиләрдә, jанан ағача дәмир аләтлә тохунмағын гадаған едилмәси вә бу кими башга дини чәфәнкиjатла jанашы олараг садәчә «гәрибә адәтләр» кими көстәрилир.

Аилә тарихинин өjрәнилмәси 1861-чи илдән, Бахофенин «Ана hүгугу» әсәри чапдан чыхдығы замандан башланыр. Бу әсәрдә мүәллиф ашағыдакы мүддәалары ирәли сүрмүшдүр: 1) әввәлләр инсанлар арасында геjри-мәhдуд чинси әлагәләр олмушдур вә бу әлагәләри мүәллиф мүнасиб олан «hетеризм» сөзү илә гејд едир; 2) бу чүр әлагәләр атаны дүзкүн мүәjjән етмәк үчүн hеч бир имкан вермир, буна көрә мәншәjи jалныз гадын хәтти илә — ана hүгугуна әсасән — мүәjjән етмәк мүмкүн иди, әввәлләр бүтүн гәдим халгларда мәhз белә дә олмушду; 3) бунун нәтичәсиндә гадынлара бир ана кими, кәнч нәслин jеканә гәти мә’лум валидеjни кими jүксәк дәрәчәдә hөрмәт вә ихлас көстәрилирди, бу да, Бахофенин фикринчә, гадынларын там hөкмранлығы (кинекократиjа) дәрәчәсинә чатырды; 4) гадынын jалныз бир кишиjә мәнсуб олдуғу тәкникаhлылыға кечилмәси ән гәдим дини төвсиjәнин позулмасы демәк иди (jә’ни галан кишиләрин hәмин гадына чохданкы hүгугунун фе’лән позулмасы демәк иди), бу да күнаhын jуjулмасыны тәләб едирди вә jа буна өдәнч вермәк шәрти илә jол верилирди, бу өдәнч исә ондан ибарәт иди ки, гадын мүәjjән мүддәт әрзиндә өзүнү башга кишиләрин ихтиjарына вермәли иди.

Бахофен бу мүддәалара сүбуту, гәдим классик әдәбиjjатдан мүстәсна бир сә’jлә топладығы чохлу ситатларда тапыр. «Hетеризмдән» моногамиjаjа вә ана hүгугундан ата hүгугуна доғру инкишаф, онун фикринчә, — хүсусилә jунанлар арасында,—дини тәсәввүрләрин даhа да инкишаф етмәси нәтичәсиндә, көhнә бахышлары тәмсил едән ән’әнәви аллаhлар групуна jени бахышларын нүмаjәндәләри олан jени аллаhларын дахил едилмәси нәтичәсиндә олмушдур, белә ки, көhнә аллаhлар кетдикчә даhа артыг jени аллаhлар тәрәфиндән сыхышдырылыб арха сыраjа кечирилир. Беләликлә, Бахофенин фикринчә, киши илә гадынын гаршылыглы ичтимаи вәзиjjәтиндәки тарихи дәjишикликләри инсанларын керчәк hәjат шәраитинин инки-

шафы дејил, һәмин инсанларын башында бу шәраитин дини ин’икасы доғурмушдур. Буна ујғун олараг, Бахофен Есхилин «Орестеја»сындан, өлүб кетмәкдә олан ана һүгугу илә гәһрәманлыг дөврүндә јаранан вә гәләбә чалан ата һүгугу арасындакы мүбаризәнин драматик тәсвири кими бәһс едир. Ҝлитемнестра Троја мүһарибәсиндән гајытмыш әри Агамемнону өз ојнашы Екистин хатиринә өлдүрмүшдү; лакин Ҝлитемнестра илә Агамемнонун оғлу Орест атасынын өлдүрүлмәсинин интигамыны алараг өз анасыны өлдүрүр. Ананы өлдүрмәји ән ағыр, әсла бағышланмаз чинајәт сајан ана һүгугунун иблисанә мүдафиәчиләри олан Еринниләр бунун үстүндә Орести тә’гиб едирләр. Лакин өз оракулу васитәси илә Орести бу иши көрмәјә тәһрик етмиш олан Аполлон вә һаким сифәти илә чағырылан Афина, — бурада ата һүгугуна әсасланан јени гајданы тәмсил едән һәр ики аллаһ, — Орести мүдафиә едир; Афина һәр ики тәрәфи динләјир. Чәкишмәнин бүтүн мәзмуну Орест вә Еринниләр арасындакы мүбаһисәләрдә јығчам ифадә олунмушдур. Орест буна әсасланыр ки, Ҝлитемнестра *өз* әрини вә ејни заманда *онун* атасыны өлдүрмәклә икигат чинајәт етмишдир. Бәс нәјә ҝөрә Еринниләр даһа чох мүгәссир олан Ҝлитемнестраны тә’гиб етмәмишләр, амма Орести тә’гиб едирләр? Бунун чавабы гәрибәдир:

«Онун өлдүрдүјү өз әри илә *ган гоһумлуғу јох иди*»*.

Ган гоһуму олмајан бир адамын өлдүрүлмәси, о һәтта өлдүрән гадынын әри олса да, бағышлана биләр, бунун Еринниләрә һеч бир дәхли јохдур; онларын иши јалныз ган гоһумлары арасында адам өлдүрүлмәсини тә’гиб етмәкдир вә бурада ана һүгугуна ҝөрә, ән ағыр вә гәтиијән бағышланмаз бир чинајәт ананын өлдүрүлмәсидир. Лакин будур, Аполлон Орестин мүдафиәчиси ролунда чыхыш едир; Афина мәсәләни Афина андлыларынын, јә’ни ареопагын үзвләринин јығынчағында сәсә гојур; сәсләр она бәраәт газандырылмасы леһинә вә онун мәһкум едилмәси леһинә тән јары бөлүнүр; онда сәдр Афина өз сәсини Орестин леһинә верир вә онун бәраәт газандығыны е’лан едир. Ата һүгугу ана һүгугуна галиб ҝәлир, Еринниләрин өзләри тәрәфиндән «кичик нәслдән олан аллаһлар» адландырыланлар Еринниләрә гәләбә чалыр вә нәһајәт Еринниләр дә өз үзәрләринә јени вәзифәләр ҝөтүрмәјә разы олуб, јени гајдалара хидмәт едирләр.

«Орестеја»нын бу јени, лакин тамамилә дүзҝүн шәрһи Бахофенин бүтүн китабында ән ҝөзәл вә ән јахшы јерләрдән биридир, лакин бу ејни заманда сүбут едир ки, вахты илә Есхил Еринниләрә, Аполлона вә Афинаја инандығы кими, Ба-

* *Есхил.* «Орестеја. Евменидләр». *Ред.*

хофен дә онлара азы ејни дәрәчәдә инаныр; о инаныр ки, онлар јунанларын гәһрәманлыг дөврүндә мө'чүзә јаратмышлар: ана һүгугуну јыхараг; ону ата һүгугу илә әвәз етмишләр. Ајдындыр ки, динин дүнја тарихиндә һәлледичи амил әһәмијјәтинә малик олдуғуну зәнн етмәкдән ибарәт олан бу чүр бир бахыш нәтичә е'тибары илә халис мистисизмә мүнчәр олур. Буна көрә дә Бахофенин китабыны—ири форматлы галын бир чилди—диггәтлә охумаг чәтин вә һәм дә чох заман, сәмәрәсиз бир ишдир. Лакин бүтүн бунлар јени јол ачмыш тәдгигатчы олмаг е'тибары илә онун хидмәтләрини азалтмыр; о, низамсыз чинси әлагәләри олан намә'лум ибтидаи вәзијјәт һаггындакы ибарәләри бир кәнара атыб биринчи олараг сүбут етмишдир ки, гәдим классик әдәбијјатда белә бир факты тәсдиг едән чохлу дәлилләр вардыр: јунанлар вә Асија халглары арасында тәкникаһлылыға гәдәр һәгигәтән елә бир вәзијјәт олмушдур ки, һеч дә адәти позмадан нәинки киши бир нечә гадынла, һәмчинин гадын да бир нечә киши илә чинси әлагәјә кирирди; о сүбут етмишдир ки, бу адәт јох олдугда өзүндән сонра белә бир из гојмушдур: гадын тәкникаһлылыг һүгугу әлдә етмәк үчүн өдәнч вермәли иди, јә'ни мүәјјән чәрчивә дахилиндә өзүнү башга кишиләрин ихтијарына вермәли иди; буна көрә дә әввәлләр мәншә јалныз гадын хәтти илә — анадан анаја һесаб олуна биләрди; гадын хәттинин бу мүстәсна әһәмијјәти аталығын мө'тәбәрләшдији вә ја һәр һалда е'тираф едилмәјә башландығы тәкникаһлылыг дөврүндә дә һәлә узун мүддәт галырды; нәһајәт, өз ушагларынын јеканә мө'тәбәр валидејни олмаг е'тибары илә аналарын бу илк вәзијјәти онларын, ејни заманда да үмумијјәтлә гадынларын о замандан е'тибарән даһа һеч вахт тутмадыглары јүксәк бир ичтимаи мөвге тутмасыны тә'мин едирди. Доғрудур, Бахофен бу мүддәалары белә ајдын ифадә етмәмишдир, — буна онун мистик дүнјабахышы мане олмушдур. Лакин о бунлары сүбут етмишдир вә 1861-чи илдә бу там бир ингилаб демәк иди.

Бахофенин галын чилди алманча, јә'ни о заман мүасир аиләнин тарихдән әввәлки дөврү илә ән аз марагланан бир милләтин дилиндә јазылмышды. Буна көрә дә һәмин китаб намә'лум галмышды. Һәмин саһәдә Бахофенин 1865-чи илдә мејдана чыхан ән јахшы хәләфи онун һеч адыны да ешитмәмишди.

Онун бу хәләфи өз сәләфинин там әкси олан Ч. Ф. Мак-Леннан иди. Даһи мистикин јеринә бурада гаршымызда гуру бир һүгугчу дурур; чошғун шаиранә фантазијанын јеринә— мәһкәмәдә чыхыш едән вәкилин диггәтлә өлчүлүб-бичилмиш мүлаһизәләри дурур. Мак-Леннан гәдим вә јени дөврүн бир чох вәһши, барбар вә һәтта сивилизасијалы халгларында елә

бир никаһ формасы тапыр ки, бу заман адахлы тәкликдә вә ја өз достлары илә бирликдә, кәлини санки зорла онун гоһумларынын евиндән гачырмалы иди. Бу адәт, көрүнүр, даһа әввәлләр мөвчуд олан белә бир адәтин галығыдыр ки, бир тајфанын кишиләри өзләри үчүн арвады доғрудан да кәнардан, башга тајфалардан зорла көтүрүб гачырырдылар. Бәс бу «гачырма-никаһ» нечә мејдана кәлмишди? Нә гәдәр ки, кишиләр өз тајфалары ичәрисиндә кифајәт гәдәр арвад тапа билирдиләр, белә бир никаһ үчүн һеч бир әсас јох иди. Лакин биз ејни дәрәчәдә тез-тез көрүрүк ки, инкишаф етмәмиш халглар арасында мүәјјән груплар (1865-чи илдә бунлары һәлә чох заман тајфаларын өзләри илә ејниләшдирирдиләр) дахилиндә никаһ гадаған едилмишди, буна көрә дә кишиләр өзләри үчүн арвадлары, гадынлар исә өзләри үчүн әрләри һәмин групдан кәнарда тапмаға мәчбур идиләр; һалбуки башгаларында олан адәт тәләб едир ки, мүәјјән група мәнсуб олан кишиләр јалныз өзләринин групу дахилиндә өзләринә арвад алсынлар. Мак-Леннан биринчи груплары екзогам, икинчиләри ендогам груплар адландырыр вә бурадача, һеч бир шејә бахмадан екзогам вә ендогам «тајфалар» арасында кәскин бир әкслик гурашдырыр. Екзогамија һаггында онун өз тәдгигаты һәрчәнд ону белә бир чыхылмаз факт гаршысында гојур, бир чох һалларда, бәлкә дә әксәр вә ја һәтта бүтүн һалларда бу әкслик јалныз онун хәјалында мөвчуддур; буна бахмајараг, о буну јенә дә бүтүн өз нәзәријјәси үчүн әсас көтүрүр. Буна әсасән екзогам тајфалар өзләри үчүн јалныз башга тајфалардан арвад ала биләрләр, бу исә вәһшилик дөврүнә хас олан шәраитдә — тајфалар арасында арасыкәсилмәз мүһарибә вәзијјәти олдуғу бир шәраитдә — јалныз гачыртмаг јолу илә мүмкүн иди.

Сонра Мак-Леннан сорушур: бу екзогамија адәти һарадан әмәлә кәлмишдир? Ган гоһумлуғу вә јахын гоһумлар арасында чинси әлагә тәсәввүрләринин бураја һеч бир дәхли јохдур: бунлар јалныз чох сонралар инкишаф едән һадисәләрдир. Гыз ушагларыны анадан оландан сонра дәрһал өлдүрмәк кими вәһшиләр арасында кениш јајылмыш адәт исә башга мәсәләдир. Бунун сајәсиндә һәр бир ајрыча тајфа ичәрисиндә киши артыглығы әмәлә кәлир, бунун да ән јахын лабүд нәтичәси бир нечә кишинин бирликдә бир арвада саһиб олмасындан — чохәрлиликдән ибарәт олур. Бурадан да, онун фикринчә, белә бир нәтичә чыхыр ки, ушағын анасынын ким олмасы мә'лум иди, лакин атасынын ким олмасы мә'лум дејилди вә буна көрә дә гоһумлуг киши хәтти илә дејил, јалныз гадын хәтти илә һесаб олунурду. Бу, ана һүгугу иди. Тајфа дахилиндә гадын чатышмамасынын, — чохәрлилик васитәси илә јумшал-

дылан, лакин арадан галдырылмаjан бу чатышмазлығын икинчи нәтичәси исә, мәhз өзкә тајфалардан гадынларын мүнтәзәм сурәтдә зорла гачырылмасы иди.

«Екзогамија вә чохәрлилик ејни бир сәбәб үзүндән, — hәр ики чинсин сајча бәрабәр олмамасындан, — ирәли кәлдијинә көрә, биз е'тираф етмәлијик ки, *бүтүн екзогам иргләрдә ибтидада чохәрлилик мөвчуд олмушдур*... Буна көрә дә биз буну шүбhәсиз hесаб етмәлијик ки, екзогам иргләр арасында биринчи гоhумлуг системи јалныз ана тәрәфдән ган гоhумлуғу олан систем иди» (Мак-Леннан, «Гәдим тарих очеркләри», 1886. «Ибтидаи никаh», сәh. 124).

Мак-Леннанын хидмәти бундадыр ки, о, екзогамија адландырдығы hалын hәр јердә јајылдығыны вә бөјүк әhәмијјәти олдуғуну көстәрмишдир. О heч дә екзогам групларын мөвчуд олмасы фактыны *кәшф етмәмиш* вә hәр hалда буну баша дүшмәмишдир. Бир чох мүшаhидәчиләрин даhа әввәлләрә аид олан ајры-ајры гејдләри hәлә бир јана галсын, — мәhз бунлар Мак-Леннан үчүн мә'хәз олмушдур, — Лејтам («Тәсвири етнолокија», 1859) hинд магарлары[139] арасындакы бу гајданы дүрүст вә доғру тәсвир етмиш вә белә бир рә'ј сөјләмишдир ки, бу гајда hәр јерә јајылмышдыр вә она дүнјанын бүтүн гитәләриндә тәсадүф олунур,—бу парчаны Мак-Леннан өзү ситат кәтирир. Бизим Морган да hәлә 1847-чи илдә ирокезләр hаггындакы өз мәктубларында («American Review»дә дәрч едилмишдир) вә 1851-чи илдә «Ирокезләр чәмијјәти» адлы әсәриндә бу тајфалар групу ичәрисиндә белә бир гајданын мөвчуд олдуғуну сүбут етмиш вә онун дүзкүн тәсвирини вермишдир, hалбуки көрәчәјимиз кими, Мак-Леннанын вәкил ағлы бураја Бахофенин мистик фантазијасынын ана hүгугу саhәсинә кәтирдијиндән хејли чох долашыглыг кәтирмишдир. Мак-Леннанын даhа сонракы хидмәти бундан ибарәтдир ки, о, ана hүгугу илә мәншә гајдасыны илк гајда hесаб етмишдир, hәрчәнд бу чәhәтдән, өзүнүн дә сонралар е'тираф етдији кими, Бахофен ону габагламышдыр. Лакин бурада да о ајдын олмајан фикирләр сөјләјир; о, даим «јалныз гадын хәтти илә гоhумлугдан» (kinship through females only) данышараг, даhа әввәлки пиллә үчүн дүзкүн олан бу ифадәни сонракы инкишаф пилләләри барәсиндә дә даим ишләдир; бу заман исә мәншә вә вәрәсәлик hүгугу, доғрудур, hәлә јалныз гадын хәтти илә hесаб олунур, лакин гоhумлуг киши тәрәфдән дә hесаб олунур вә мүәјјән едилир. Бу—бир hүгугчу мәhдудлуғудур, о өзү үчүн мөhкәм hүгуг термини јарадыб, буну даhа тәтбиг едилә билмәјәчәји шәраит барәсиндә дә дәјишилмәјән шәкилдә ишләтмәкдә давам едир.

Лакин Мак-Леннанын нәзәријјәси нә гәдәр санбаллы олса да өз мүәллифинә дә, еhтимал ки, кифајәт гәдәр мөhкәм

әсасландырылмыш кими көрүнмүрдү. Һәр һалда о өзү диггәт јетириб

«белә бир мараглы факты» гејд едир ки, «гадынларын» (јаландан) «гачырылмасынын ән ајдын ифадә олунан формасы мәһз *киши* гоһумлуғунун» (јә'ни киши хәтти илә мәншәјин) *«һөкм сүрдүјү* халглар арасында јајылмышдыр» (сәһ. 146).

Даһа сонра дејир:

«Гәрибәдир ки, екзогамија илә ән гәдим гоһумлуг формасынын јанјана мөвчуд олдуғу јердә ушаг өлдүрмә, бизә мә'лум олдуғуна көрә, һеч вахт мүнтәзәм сурәтдә һәјата кечирилмир» (сәһ. 146).

Бу фактларын һәр икиси онун изаһат үсулуна ачыгча зиддир вә о, бунлара гаршы јалныз јени, даһа долашыг һипотезләр гоја билир.

Бунунла белә, онун нәзәријјәси Инкилтәрәдә гызғын бәјәнилмиш вә бөјүк рәғбәтлә гаршыланмышды; бурада һамы Мак-Леннаны аилә тарихинин баниси вә бу саһәдә биринчи авторитет һесаб едирди. Ајры-ајры истисналар вә фәргләр олмасы мүәјјән едилдијинә бахмајараг, онун екзогам «тајфалары» ендогам «тајфалара» гаршы гојмасы һәр һалда һаким бахышларын һамы тәрәфиндән гәбул едилән бир әсасы олараг галырды вә тәдгиг едилән саһәнин һәр һансы бир гәрәзсиз шәкилдә нәзәрдән кечирилмәсинә, беләликлә дә, ирәлијә доғру һәр һансы бир гәти аддым атылмасына имкан вермәјән бир манеәјә чеврилмишди. Мак-Леннанын хидмәтләринин Инкилтәрәдә вә Инкилтәрәнин тимсалы әсасында башга өлкәләрдә дә кениш өлчүдә һәддән артыг гијмәтләндирилмәсинин әксинә олараг, гејд етмәк лазымдыр ки, Мак-Леннан халис бир анлашылмазлыг олараг екзогам вә ендогам «тајфалары» бир-биринә гаршы гојмагла, өз тәдгигаты илә фајдадан чох зәрәр вермишдир.

Лакин тезликлә онун нәзәријјәсинин зәриф чәрчивәсинә сығмајан фактлар кетдикчә даһа чох ашкар олмаға башлады. Мак-Леннана анчаг үч никаһ формасы мә'лум иди: чохарвадлылыг, чохәрлилик вә тәкникаһлылыг. Лакин артыг бу мәсәләјә диггәт верилдијинә көрә, кетдикчә даһа чох сүбут тапмаға башладылар ки, инкишаф етмәмиш халгларда белә никаһ формалары да олмушдур: бирликдә бир нечә киши бир нечә гадына саһиб олурду; һәм дә *Леббок* («Сивилизасијанын мәншәји», 1870) бу груп никаһыны (Communal marriage) тарихи факт һесаб етмишдир.

Бундан сонра, 1871-чи илдә јени вә бир чох чәһәтдән һәллedичи материал илә *Морган* чыхыш етди. О јәгин етди ки, ирокезләрдә олан спесифик гоһумлуг системи Бирләшмиш

Штатларын бүтүн јерли сакинләринә мәхсус олмуш вә, демәли, бүтөв бир континентдә јајылмышды, һәрчәнд бу систем орада гәбул едилән никаһ системиндән фе'лән ирәли кәлән гоһумлуг дәрәчәләринә ачыгча зиддир. О, Американын федерал һөкумәтини өзүнүн тәртиб етдији суаллар вә чәдвәлләр әсасында башга халглар ичәрисиндәки гоһумлуг системләри һаггында мә'лумат топламаға разы салмыш вә алынан чаваблардан көрүнмүшдү ки: 1) Америка һиндиләри арасында гәбул олунан гоһумлуг системи Асијада да бир чох тајфалар ичәрисиндә вардыр, бир гәдәр дәјишилмиш формада исә Африкада вә Австралијада да вардыр; 2) бу систем Һавај адаларында вә башга Австралија адаларында мәһз мәһв олуб кетмәк мәрһәләсиндә олан груп никаһы формасында тамамилә изаһ олунур вә 3) лакин јенә һәмин адаларда бу никаһ формасы илә јанашы елә гоһумлуг системи вардыр ки, буну груп никаһынын јалныз даһа гәдим, инди өлүб кетмиш олан формасы илә изаһ етмәк олар. О, топладығы мә'луматы бурадан чыхардығы нәтичәләрлә бирликдә өзүнүн «Гоһумлуг вә гудалыг системләри», 1871, әсәриндә чап етмиш вә беләликлә дә мүбаһисәни мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа кениш саһәјә кечирмишдир. О, гоһумлуг системләрини әсас тутуб, бунлара мүвафиг аилә формаларыны бәрпа етмиш вә беләликлә, јени бир тәдгигат јолу кәшф етмиш вә бәшәријјәтин тарихдән әввәлки дөврүнә даһа дериндән нәзәр салмаг имканы јаратмышдыр. Бу метод галиб кәлсәјди, Мак-Леннанын зәриф мүлаһизәләри алт-үст оларды.

Мак-Леннан «Ибтидаи никаһ» («Гәдим тарих очеркләри», 1876) әсәринин јени нәшриндә өз нәзәријјәсини мүдафиә етмәјә галхышды. Аилә тарихини о өзү сон дәрәчә сүн'и сурәтдә, јалныз һипотезләрә әсасланмагла гурашдырдығы һалда, Леббок вә Моргандан онларын һәр бир мүддәасы үчүн нәинки сүбутлар, һәм дә тәкзибедилмәз сүбутлар тәләб едир, елә сүбутлар тәләб едир ки, јалныз Шотландија мәһкәмәсиндә беләләринә јол верилир. Һәм дә буну елә бир адам тәләб едир ки, керманларда дајы илә бачыоғлу арасындакы сых әлагәдән (Татсит, «Алманија», 20-чи фәсил), бриттләр арасында һәр он вә ја он ики кишинин үмуми арвадлары олмасы һаггында Сезарын сөјләдикләриндән вә барбарлар арасында арвад үмумилији һаггында гәдим мүәллифләрин бүтүн башга сөјләдикләриндән һеч тәрәддүд етмәдән белә бир нәтичә чыхарыр: бүтүн бу халгларда чохәрлилик һөкм сүрмүшдүр! Елә бил, иттиһам ирәли сүрәркән өзүнә һәр чүр сәрбәстлији чаиз көрән, мүдафиәчидән исә һәр сөзү үчүн һүгуги гүввәјә малик ән чидди сүбут тәләб едән бир прокурору динләјирсән.

О иддиа едир ки, груп никаһы халис ујдурмадыр, бунунла

да Бахофендән хејли керидә галыр. Онун рә'јинчә, Моргандакы гоһумлуг системи садә ичтимаи нәзакәт гајдаларыдыр, бу да белә бир фактла сүбут олунур ки, һиндиләр јадлара — ағлара да — гардаш вә ја ата дејә мүрачиәт едирләр. Бу тамамилә она бәнзәр ки, белә демәк фикринә дүшәсән: ата, ана, гардаш, бачы сөзләри һеч бир мә'насы олмајан садәчә бир мүрачиәт формаларыдыр, чүнки католик руһаниләринә вә гадын монастыры башчыларына да ата вә ана дејирләр, раһибләр вә раһибәләр, һәтта масонлар вә инкилис сех иттифагларынын үзвләри дә тәнтәнәли ичласларда бир-биринә гардаш вә бачы дејә мүрачиәт едирләр. Бир сөзлә, Мак-Леннанын мүдафиәси сон дәрәчә зәиф иди.

Лакин даһа бир мәсәлә галырды ки, бунда о, јенилмәз иди. Екзогам вә ендогам «тајфалар» арасындакы әкслик — онун бүтүн системи бу әкслијә әсасланырды — нәинки сарсыдылмамышды, һәтта бүтүн аилә тарихинин тәмәл дашы олараг һәр јердә гәбул едилмишди. Зәнн едирдиләр ки, Мак-Леннанын бу әкслијә вермәк истәдији изаһат кифајәт гәдәр инандырычы дејилдир вә онун өзү тәрәфиндән кәтирилән фактлара зиддир. Лакин бу әкслик өзү, бир-бирини рәдд едән ики мүстәгил вә әлаһиддә тајфа нөвүнүн мөвчуд олмасы, бунлардан бир тајфа нөвүндә арвадларын тајфа дахилиндә әлдә едилмәси, дикәр нөв тајфаларда исә бунун тамамилә гадаған олунмасы тәкзиб олунмаз бир еһкам һесаб едилирди. Мәсәлән, мүгајисә ет: Жиро-Төлон, «Аиләнин мәншәји» (1874) вә һәтта Леббок, «Сивилизасијанын мәншәји» (4-чү нәшри, 1882).

Бу китабда әсас көтүрүлмүш әсәр — Морганын «Гәдим чәмијјәт» адлы башлыча әсәри (1877) һәмин мәсәләјә гаршы јөнәлдилмишдир. 1871-чи илдә Морганын анчаг тутгун шәкилдә сездији шејләр бурада там ајдынлығы илә инкишаф етдирилмишдир. Ендогамија илә екзогамија һеч дә бир-биринә әкс дејилдир; екзогам «тајфаларын» мөвчуд олмасы индијәдәк һеч јердә сүбут едилмәмишдир. Лакин һәлә груп никаһынын һөкм сүрдүјү дөврдә, — бу исә бүтүн еһтималлара көрә, бир заманлар һәр јердә һөкм сүрмүшдүр, — тајфа ана хәтти илә бир-биринә ган гоһуму олан бир сыра елә группара, гәбиләләрә бөлүнүрдү ки, бунларын дахилиндә никаһ чидди гадаған олунмушду, белә ки, бир гәбиләнин кишиләри, доғрудур, тајфа дахилиндә өзләринә арвад ала биләрдиләр вә бир гајда олараг, белә дә едирдиләр, амма бу арвадлары өз гәбиләләри харичиндән алмалы идиләр. Беләликлә, гәбилә там екзогам олдуғу һалда, гәбиләләр мәчмусуну әһатә едән тајфа ејни дәрәчәдә чидди ендогам иди. Бунунла да Мак-Ланнанын сүн'и ујдурмаларынын сон галығы тамамилә рәдд едилмиш олду.

Лакин Морган бунунла кифајәтләнмәди. Америка һиндиләри гәбиләси она, даһа сонра, тәдгиг етдији саһәдә ирәлијә доғру икинчи бир гәти аддым атмаг имканы верди. Ана һүгугу әсасында тәшкил олунмуш бу гәбиләдә о, ата һүгугуна мүвафиг олараг тәшкил олунмуш даһа сонракы гәбиләнин — антик дөврүн мәдәни халгларында раст кәлдијимиз гәбиләнин әмәлә кәлдији илк форманы кәшф етди. О вахта гәдәр бүтүн тарихчиләр үчүн бир сирр олан јунан вә Рома гәбиләси һинди гәбиләси васитәси илә изаһ едилди вә беләликлә дә бүтүн ибтидаи тарих үчүн јени бир әсас тапылмыш олду.

Дарвинин инкишаф нәзәријјәсинин биолокија үчүн вә Марксын изафи дәјәр нәзәријјәсинин сијаси игтисад үчүн нә кими әһәмијјәти варса, ана һүгугуна әсасланан ибтидаи гәбиләнин мәдәни халгларда ата һүгугуна әсасланан гәбиләдән әввәл кәлән бир мәрһәлә олмасы һаггындакы бу јени кәшфин дә ибтидаи тарих үчүн ејни әһәмијјәти вардыр. Бу кәшф Моргана аилә тарихини илк дәфә үмуми шәкилдә тәсвир етмәк имканы верди вә бурада, индијәдәк мә'лум олан материалын имкан вердији дәрәчәдә, һәр һалда инкишафын классик пилләләри үмуми илкин шәкилдә мүәјјән едилди. Һәр кәсә ајдындыр ки, беләликлә дә ибтидаи тарихин арашдырылмасында јени бир дөвр башланыр. Ана һүгугуна әсасланан гәбилә бүтүн бу елм үчүн бир меһвәр олду; о кәшф едилдији вахтдан е'тибарән мә'лум олду ки, һансы истигамәтдә вә нәји өјрәнмәк, әлдә едилән нәтичәләри нечә груплашдырмаг лазымдыр. Буна ујғун олараг, Морганын китабынын мејдана кәлдијиндән әввәлки вахтдакына нисбәтән инди һәмин саһәдә хејли даһа сүр'әтлә мүвәффәгијјәтләр әлдә едилир.

Морганын кәшфләри инди Инкилтәрәдә дә бүтүн ибтидаи чәмијјәт тарихчиләри тәрәфиндән гәбул олунмуш вә ја, даһа доғрусу, мәнимсәнилмишдир. Лакин онларын демәк олар һеч бириндә биз бахышлардакы бу ингилаб үчүн мәһз Моргана борчлу олдуғумузун ачыг е'тирафыны көрмәрик. Инкилтәрәдә онун китабы һаггында мүмкүн олдугча тамамилә сусурлар, онун өзүндән исә јалныз *әввәлки* әсәрләрини илтифатла тә'рифләмәк јолу илә јахаларыны гуртарырлар; онун шәрһинин ајры-ајры тәфәррүатыны сә'јлә гурдалајырлар, онун һәгигәтән бөјүк олан кәшфләри барәсиндә исә инадла сусурлар. «Гәдим чәмијјәт»ин биринчи нәшри сатылыб гуртармышдыр; Америкада белә шејләрин кифајәт гәдәр алычысы олмур; Инкилтәрәдә бу китаба, көрүнүр, мүнтәзәм сурәтдә е'тинасызлыг көстәрмишләр вә там бир дөвр јаратмыш олан бу әсәрин һәлә сатышда олан јеканә нәшри алманча тәрчүмәсидир.

Бу сојуг мүнасибәтә сәбәб нәдир? Ахы бу сојуглуғу әсәр һаггында сусмаг кими бир гәсд һесаб етмәмәк чәтиндир, хү-

сусилә она көрә ки, ибтидаи тарих саһәсиндә танынмыш алимләримизин әсәрләриндә садәчә нәзакәт хатиринә чохлу ситат кәтирилир вә өз һәмкарларына һөрмәт әламәти олан боллуча башга сүбутлар вардыр. Сәбәб о дејилдирми ки, Морган американлыдыр вә ибтидаи чәмијјәтин инкилис тарихчиләринә һеч дә хош кәлмир ки, онлар материал топламагда һәр чүр тә'рифә лајиг бөјүк бир сә'ј көстәрмиш олсалар да, һәмин материалы системә салыб груплашдырмаг үчүн башланғыч нөгтәси олараг лазым олан үмуми мүддәалара, гысача десәк, онлар үчүн зәрури олан идејалара кәлдикдә, ики даһи әчнәбијә — Бахофенә вә Моргана мүрачиәт етмәјә мәчбурдурлар? Алмана һәлә бир тәһәр дөзмәк оларды, амма американлыја! Американлыја мүнасибәтдә, һәр бир инкилис бир вәтәнпәрвәр олур, Бирләшмиш Штатларда да мән бунун гәрибә нүмунәләрини көрмүшәм[140]. Бундан әлавә исә, Мак-Леннан инкилис ибтидаи тарих мәктәбинин, нечә дејәрләр, рәсмән танынмыш баниси вә башчысы иди; бу саһәдә онун, ушаг өлдүрмәкдән башламыш чохәрлилик вә гачырма-никаһдан кечиб ана һүгугуна әсасланан аиләјә гәдәр сүн'и тарихи гурашдырмасы һаггында анчаг чох бөјүк бир еһтирамла данышмаг бир нөв јахшы әда олмушду; бир-бирини гәти рәдд едән екзогам вә ендогам «тајфаларын» варлығына ән азачыг шүбһә еткәм бир бид'әт сајылырды; беләликлә, мүгәддәс һесаб олунан бүтүн бу еһкамлары бир түстү кими һаваја дағытмыш олан Морган бир нөв күфр етмишди. Һәм дә һәмин еһкамлары дағыдаркән онун кәтирдији дәлилләри анчаг сөјләмәк кифајәт иди ки, бунлар дәрһал һамы үчүн ашкар олсун; белә ки, екзогамија илә ендогамија арасындакы зиддијјәтләр ичәрисиндән чыхмагда индијәдәк ачиз галан Мак-Леннан пәрәстишкарлары аз гала алынларына вуруб демәли олмушдулар: биз нә гәрәр ахмаг олмалы идик ки, буну өзүмүз чохдан көрмәјәк!

Һәтта бу чинајәтләр дә рәсми мәктәбин Моргандан сојуглугла үз дөндәрмәси үчүн кифајәт олмасајды, Морган сәбир касасыны бунунла долдурмушду ки, нәинки сивилизасијаны — мүасир чәмијјәтимизин әсас формасы олан әмтәә истеһсалы чәмијјәтини — тәнгид етмиш, Фурјени хатырламаға мәчбур едән бир шәкилдә тәнгид етмиш, һәтта бу чәмијјәтин кәләчәкдә дәјишдириләчәјиндән бәһс едәркән елә ифадәләр ишләтмишдир ки, бунлары Карл Маркс дејә биләрди. Буна көрә дә Морган өз лајигли чавабыны алды: Мак-Леннан она һиддәтлә ирад тутду ки, о, «тарихи методу әсла бәјәнмир», Ченеврә профессору ч-б Жиро-Төлон исә буну 1884-чү илдә дә тәсдиг етди. Һалбуки һәмин ч-б Жиро-Төлон һәлә 1874-чү илдә («Аиләнин мәншәји») Мак-Леннанын екзогамија дола-

шыглығы ичәрисиндә ачизликлә батыб галмышды вә ону бурадан jалныз Морган чыхармышды!

Ибтидаи тарихин Морган саjәсиндә газандығы башга мүвәффәгиjjәтләри бурада нәзәрдән кечирмәjә еһтиjач joхдур; бу барәдә лазым кәлән һәр бир мә'луматы мәним әсәримин мүвафиг jерләриндә тапмаг олар. Морганын башлыча әсәринин меjдана чыхдығы вахтдан бәри кечән он дөрд ил әрзиндә ибтидаи инсан чәмиjjәтләринин тарихи барәсиндә материалымыз хеjли зәнкинләшмишдир; антропологлара, сәjjаһлара вә пешәкар ибтидаи чәмиjjәт тарихчиләринә мүгаjисәли һүгугла мәшғул олан һүгугчулар да әлавә олунмуш вә бунлар гисмән jени материал вермиш, гисмән дә jени нөгтеjи-нәзәрләр ирәли сүрмүшләр. Бунун нәтичәсиндә Морганын бә'зи аjры-аjры һипотезләри сарсыдылмыш вә jа һәтта тәкзиб едилмишдир. Лакин jени топланмыш материал онун мүһүм мүддәаларыны һеч бир jердә һәр һансы башга мүддәаларла әвәз етмәк зәрурәтинә кәтириб чыхармамышдыр. Ибтидаи тарихә онун кәтирдиjи систем әсас чәһәтләри е'тибары илә индиjәдәк гүввәдә галыр. Һәтта демәк олар ки, бу систем кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә һамылыгла гәбул олунур, һәм дә мәһз Морганын бу бөjүк тәрәггинин баниси олдуғуну кизләтмәjә нә гәдәр чалышырларса, һәмин систем бир о гәдәр гәбул олунур*.

Лондон, 16 иjун 1891-чи ил

Фридрих Енкелс

«Die Neue Zeit» журналында, Bd. 2. № 41. 1890—1891 вә бу китабда чап едилмишдир: Friedrich Engels. «Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats» Stuttgart 1891.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 214—225.

---

* 1888-чи илин сентjабрында мән Нjу-Jоркдан гаjыдаркән конгресин Рочестер сечки даирәсиндән олан вә Луис Морганы таныjан кечмиш депутатына раст кәлдим. Тәәссүф ки, о мәнә Морган һаггында аз шеj даныша билди. Морган Рочестердә хүсуси бир шәхс сифәти илә jашаjараг, jалныз өз елми иши илә мәшғул олурмуш. Онун гардашы полковник олуб, Вашингтонда, һәрби назирликдә ишләjирмиш; гардашынын көмәjи саjәсиндә о өз тәдгигаты илә һөкумәти марагландыра билмиш вә бир нечә әсәрини дөвләт һесабына нәшр етдирә билмишдир; мәним мүсаһибимин дедиjинә көрә, конгресин депутаты олдуғу заман о да дәфәләрлә буна чалышмышдыр.

АИЛӘНИН, ХҮСУСИ МҮЛКИЈЈӘТИН ВӘ ДӨВЛӘТИН МӘНШӘЈИ

ЛЈУИС Һ. МОРГАНЫН ТӘДГИГАТЛАРЫ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАГ[136]

I

МӘДӘНИЈЈӘТИН ТАРИХДӘН ӘВВӘЛКИ ПИЛЛӘЛӘРИ

Морган ишә бәләд бир адам кими бәшәријјәтин тарихдән әввәлки дөврүнә мүәјјән бир систем кәтирмәјә чалышан илк шәхс иди вә материалын хејли кенишләнмәси дәјишикликләр етмәк мәчбуријјәти доғурмајынча, онун тәклиф етдији дөврләр бөлкүсү, шүбһәсиз, гүввәдә галачагдыр.

Үч башлыча дөврдән—вәһшилик, барбарлыг вә сивилизасија дөврләриндән—ону, өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, јалныз биринчи икиси вә үчүнчүсүнә кечид марагландырыр. Бу ики дөврдән һәр бирини о, јашајыш васитәләри истеһсалындакы тәрәггијә ујғун олараг ашағы, орта вә јүксәк пилләләрә бөлүр, чүнки, дејә о көстәрир:

«инсанын тәбиәт үзәриндә үстүнлүк вә һөкмранлыг дәрәчәси үчүн бу истеһсалдакы мәһарәтин һәлледичи әһәмијјәти вардыр: бүтүн чанлы мөвчудатдан јалныз инсан әрзаг истеһсалы үзәриндә, демәк олар, һәдсиз һөкмранлыға наил ола билмишдир. Бәшәр тәрәггисинин бүтүн бөјүк дөврләри јашајыш мәнбәләринин кенишләнмәси дөврләринә аз вә ја чох дәрәчәдә билаваситә ујғун кәлир»*.

Бунунла јанашы аилә инкишаф едир, лакин онун инкишафы дөврләри һүдудлашдырмаг үчүн бу чүр сәчијјәви әламәтләр вермир.

1. ВӘҺШИЛИК

1. *Ашағы пиллә.* Бәшәр нәслинин ушаглығы. Инсанлар һәлә өз илкин јерләриндә, тропик вә ја субтропик мешәләрдә идиләр. Онлар, һәр һалда гисмән, ағачларда јашајырдылар;

* Һәмчинин бах: «Маркс вә Енкелсин архиви». IX чилд, сәһ. 4. *Ред.*

онларын ири јыртычы һејванлар арасында јашамасыны јалныз бунунла изаһ етмәк олар. Онлар мејвә, гоз, көк јејирдиләр; бу дөврүн башлыча наилијјәти сәһиһ нитгин мејдана кәлмәсидир. Тарихи дөврдә мә'лум олмуш бүтүн халглардан артыг һеч бири бу ибтидаи һалда дејилди. Бу һал бәлкә бир чох мин илләр давам етмиш олса да, биз онун мөвчуд олдуғуну билаваситә дәлилләр әсасында сүбут едә билмирик; лакин инсанын һејванлар аләминдән әмәлә кәлдијини гәбул етдикдә, белә бир кечид һалы олдуғуну фәрз етмәк лазымдыр.

2. *Орта пиллә.* Балыг јемәкдән (биз бураја хәрчәнк, илбиз вә башга су һејванларыны да дахил едирик) вә од ишләтмәкдән башланыр. Бунларын һәр икиси бир-бири илә бағлыдыр, чүнки балыг јемәкләри јалныз од сајәсиндә јемәјә тамамилә јарарлы олур. Лакин бу јени јемәк мејдана кәлмәси нәтичәсиндә инсанлар даһа иглимдән вә јердән асылы олмадылар; онлар чајларын ахары вә дәниз саһилләри илә кедәрәк, һәтта вәһши һалда да јер үзүнүн бөјүк һиссәсинә јајыла билмишләр. Илкин даш дөврүнүн кобуд һазырланмыш, чилаланмамыш даш аләтләри, палеолит аләтләри дејилән, һамысы вә ја чох гисми бу дөврә аид олан аләтләр бүтүн гитәләрә јајылмышдыр вә адамларын бу чүр көчмәсинә әјани сүбутдур. Јени јерләрдә мәскән салынмасы вә ахтармалара даим фәал сә'ј көстәрилмәси, бунунла бирликдә сүртмә васитәси илә од әлдә едилмәси јени јемәк васитәләри верди, бу да исти күлдә вә ја јемәк биширилән чалаларда (газма собаларда) биширилмиш нишасталы көкләр вә көк јумруларындан, биринчи силаһ олан дәјәнәк вә низә ихтира едилдикдә арабир әлдә едилиб әлавә јемәк олан ов һејванындан ибарәт иди. Китабларда тәсвир едилән халис овчу халглар, јә'ни *јалныз* овла јашајан халглар һеч вахт мөвчуд олмамышдыр; ов илә јашамаг үчүн шикар әсла е'тибарлы дејилдир. Бу пилләдә јемәк мәнбәләри чәһәтдән даими тә'минатсызлыг нәтичәсиндә, көрүнүр, адам јемәк мејдана кәлмиш вә о замандан е'тибарән узун мүддәт галмышдыр. Австралијалылар вә бир чох полинезијалылар һәлә инди дә вәһшилијин бу орта пилләсиндәдирләр.

3. *Јуксәк пиллә.* Јај вә ох ихтира едилмәсиндән башланыр, бунларын сајәсиндә овланан һејван даими јемәк олур, овчулуг исә ади әмәк саһәләриндән бири олур. Јај, кириш вә ох артыг чох мүрәккәб бир силаһ иди, бунун ихтира едилмәси үчүн узун заман тәчрүбә топланмалы вә даһа чох инкишаф етмиш әгли габилијјәт олмалы иди, демәли, ејни заманда бир чох башга ихтиралара бәләд олмаг лазым иди. Артыг јај вә ох ишләдән, лакин дулусчулуг сәнәтини (буну Морган барбарлыға кечидин башланғычы һесаб едир) һәлә билмәјән халглары бир-бири илә мүгајисә етдикдә, биз артыг доғрудан

да кәндләр һалында мәскунлашманын бә'зи илк әламәтләрини, јашајыш васитәләри истеһсалынын мүәјјән дәрәчәдә мәнимсәнилдијини көрүрүк: ағач габлар вә ев шејләри, ағач лифиндән (тохучу дәзкаһы олмадан) әл тохучулуғу, ағач лифиндән вә ја гамышдан зәнбил тохунмасы, чилаланмыш (неолит) даш аләтләр. Од вә даш балта артыг бүтөв ағачдан гајыг гајырмаға, бә'зи јерләрдә исә сығыначаг тикмәк үчүн шалбан вә тахта һазырламаға адәтән имкан верир. Бүтүн бу наилијјәтләрә биз, мәсәлән, Американын шимал-гәрб һиндиләриндә раст кәлирик, онлара јај вә ох мә'лум олса да, дулусчулуг һәлә мә'лум дејилдир. Барбарлыг үчүн дәмир гылынч вә сивилизасија үчүн одлу силаһ нә идисә, вәһшилик дөврү үчүн дә јај вә ох ејни шеј иди, јә'ни һәлледичи силаһ иди.

2. БАРБАРЛЫГ

1. *Ашағы пилләә.* Дулусчулуг сәнәтинин тәтбигиндән башланыр. Сүбут етмәк олар ки, бир чох һалларда вә бәлкә һәр јердә бу сәнәт өз мәншәји илә тохунма вә ја ағач габлары одадавамлы етмәк үчүн онларын үзәринә кил јахылмасына борчлудур. Бу заман тезликлә көрдүләр ки, мүәјјән шәклә салынмыш кил, дахилиндә габ олмадан да, бу мәгсәдә хидмәт едир.

Бу вахтадәк биз инкишаф кедишини, халгларын јашадығы јерләрдән асылы олмајараг, мүәјјән дөврдә бүтүн халглар үчүн гүввәдә олан тамамилә үмуми бир һал кими арашдыра билдик. Лакин барбарлыг башландыгда, биз елә бир пилләјә чатмыш олдуг ки, бу заман һәр ики бөјүк материкин тәбии шәраитиндәки фәрг әһәмијјәт кәсб едир. Барбарлыг дөврүнүн сәчијјәви чәһәти һејванларын әһлиләшдирилмәсиндән вә артырылмасындан, биткиләрин бечәрилмәсиндән ибарәтдир. Шәрг материкиндә, Көһнә дүнја адланан материкдә әһлиләшдириләә билән һејванларын демәк олар һамысы вә јетишдирилмәјә јарајан дәнли биткиләрин јалныз бирчә нөвүндән башга һамысы вар иди; гәрб материкиндә, Американда исә мәмәли һејванларын бүтүн әһлиләшдириләә биләнләриндән јалныз лама вар иди ки, бу да чәнубун јалныз бирчә јериндә иди, бечәриләән бүтүн дәнли биткиләрдән исә јалныз бири, лакин ән јахшысы вар иди ки, бу да гарғыдалы иди. Тәбии шәраитдәки бу фәрг нәтичәсиндә һәр јарымкүрәнин әһалиси бу замандан е'тибарән өз хүсуси јолу илә инкишаф едир вә ајры-ајры инкишаф пилләләринин ховушдуғу нөгтәләрдәки мәрз нишанәләри һәр ики јарымкүрәнин һәр бири үчүн ајры олур.

2. *Орта пилләә.* Шәргдә ев һејванларынын әһлиләшдирил-

мәсиндән, гәрбдә исә суварма васитәси илә јемәли биткиләр јетишдирилмәсиндән вә тикинтиләр үчүн адоблар (күндә гурудулан чиј кәрпич) вә даш ишләдилмәсиндән башланыр.

Биз гәрбдән башлајырыг, чүнки Американын авропалылар тәрәфиндән ишғалына гәдәр оранын һеч бир јериндә бу пилләдән ирәли кетмәмишдиләр.

Барбарлығын ашағы пилләсиндә дуран һиндиләр (Миссисипидән шәргдә јашајанларын һамысы бунлардан иди) кәшф едилдикләри заман онлара артыг дирридә гарғыдалы вә бәлкә һәмчинин куду, говун вә онларын јемәјинин чох мүһүм бир һиссәсини тәшкил едән башга дирриk биткиләри бечәрилмәсинин мүәјјән үсулу мә'лум иди; онлар ағач евләрдә, чәпәрләнмиш кәндләрдә јашајырдылар. Шимал-гәрб тајфалары, хүсусилә Колумбија чајы һөвзәсиндә јашајанлар һәлә вәһшилијин јүксәк пилләсиндә дурурдулар вә нә дулусчулуг сәнәти, нә дә һәр һансы бир битки бечәрилмәси онлара мә'лум дејилди. Јени Мексикада пуебло дејилән һиндиләр[141], мексикалылар, Мәркәзи Америкада јашајанлар вә перулулар исә, әксинә, ишғал заманы барбарлығын орта пилләсиндә идиләр: онлар адоблардан вә ја дашдан тикилән галаја бәнзәр евләрдә јашајырдылар; сүн'и сурәтдә суварылан дирридә гарғыдалы вә јердән, иглимдән асылы олараг, башга мүхтәлиф јемәли биткиләр бечәрирдиләр, бу биткиләр онлар үчүн башлыча јемәк мәнбәләри иди, һәтта бә'зи һејванлары: мексикалылар һинд тојуғуну вә башга гушлары, перулулар ламаны әһлиләшдирмишдиләр. Бундан әлавә, дәмир истисна олмагла, металларын е'малы онлара мә'лум иди, буна көрә дә онлар дашдан гајрылан силаһ вә аләт олмадан һәлә дә кечинә билмирдиләр. Испанија ишғалы онларын сонракы һәр һансы мүстәгил инкишафыны дајандырды.

Шәргдә барбарлығын орта пилләси сүд вә әт верән һејванлары әһлиләшдирмәкдән башланды, һалбуки бурада битки јетишдирилмәси, көрүнүр, бу дөвр әрзиндә һәлә чох узун мүддәт мә'лум дејилди. Мал-гаранын әһлиләшдирилмәси вә артырылмасы, бөјүк сүрүләр јарадылмасы, көрүнүр, галан барбарлар күтләсиндән ариләрин вә семитләрин ајрылмасына сәбәб олмушду. Авропа вә Асија ариләри арасында ев һејванларынын адлары һәлә үмумидир, бечәрилән биткиләрин адлары исә, демәк олар, һеч заман үмуми дејилдир.

Сүрүләр јарадылмасы, јарарлы олан јерләрдә: семитләрдә Фәрат вә Дәчлә боју отлаг дүзәнләрдә, ариләрдә исә Һиндистанын ејни илә бу чүр дүзәнләриндә, һабелә Оксус вә Јаксарт, Дон вә Днепр бојунча чобан һәјаты тәрзинә сәбәб олурду. Илк дәфә һејванларын әһлиләшдирилмәсинә, көрүнүр, бу чүр отлаг саһәләрин һүдудларында наил олмушлар. Буна кө-

рә дә сонракы нәсилләрә елә кәлир ки, чобан халглар әслиндә нәинки бәшәријјәтин бешији ола билмәјән, һәтта әксинә, өз вәһши әчдадларынын вә һәтта барбарлығын ашағы пилләсиндә дуран адамларын јашамасы үчүн аз гала јарарсыз олан јерләрдә мејдана кәлмишдир. Әксинә, орта пилләдә дуран бу барбарлар чобан һәјатына алышдыгдан сонра, онларын һеч ағлына да кәлә билмәзди ки, чајларын саһилләриндәки отлаг јерләрдән өз әчдадларынын јашадыглары мешә саһәләринә көнүллү олараг гајытсынлар. Һәтта семитләр вә арииләр даһа узаглара, шимала вә гәрбә тәрәф сыхышдырылдыгда да, онлар Гәрби Асија вә Авропанын мешәлик јерләринә јалныз о заман кедә билдиләр ки, бу аз әлверишли торпагда дәнли биткиләр бечәрилмәси онлара, хүсусилә гышда, өз мал-гарасыны једиртмәк имканы версин. Еһтималдан даһа артыг јәгин етмәк олар ки, бурада дәнли биткиләр бечәрилмәси, һәр шејдән әввәл, мал-гара үчүн јем тәләбатындан ирәли кәлмишди вә јалныз сонралар инсанлар үчүн мүһүм гида мәнбәји олмушду.

Арииләрин вә семитләрин даһа мүвәффәгијјәтлә инкишаф етмәсинин сәбәбини, бәлкә дә, бу һәр ики иргин бол-бол әт вә сүд јемәси илә вә хүсусән ушагларын инкишафына бунун јахшы тә'сири илә изаһ етмәк лазымдыр. Доғрудан да, демәк олар јалныз битки јемәјә мәчбур олан Јени Мексика пуебло һиндиләринин бејни, барбарлығын ашағы пилләсиндә дуран вә даһа чох әт илә балыг јејән һиндиләрин бејниндән кичикдир. Һәр һалда, бу пилләдә адамјемә јаваш-јаваш арадан галхыр вә јалныз дини ајин кими, ја да бурада демәк олар, ејни мә'наны верән чадулуг кими галыр.

3. *Јүксәк пиллә.* Дәмир филизин әридилмәсиндән башланыр вә һәрфли јазынын ихтирасы, бунун шифаһи јарадычылығы јазмаг үчүн ишләдилмәси нәтичәсиндә сивилизасијаја кечир. Артыг дејилдији кими, јалныз шәрг јарымкүрәсиндә мүстәгил сурәтдә кечилмиш олан бу пиллә, истеһсал саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләр чәһәтдән, бирликдә көтүрүлән бүтүн әввәлки пилләләрдән даһа зәнкиндир. Гәһрәманлыг дөврүндәки јунанлар, Рома тә'сис едиләндән бир аз әввәлки итали тајфалары, Татсит керманлары, викингләр дөврүндәки норманлар* бу пилләјә аиддир.

Һәр шејдән әввәл биз бурада илк дәфә дәмир каваһынлы котана раст кәлирик, бунун да гошгу гүввәси ев һејванларыдыр; бунун сајәсиндә бөјүк мигјасда әкинчилик, *тарлачылыг* мүмкүн олмуш, бунунла да бирликдә јашајыш үчүн әрзагын

---

* 1884-чү ил нәшриндә «Татсит керманлары, викингләр дөврүндәки норманлар» сөзләри әвәзинә «Сезар (вә ја, бизим даһа һәвәслә дејәчәјимиз кими, Татсит) керманлары» чап олунмушдур. *Ред.*

о заманкы шәраитдә әмәли чәһәтдән гејри-мәһдуд дәрәчәдә артырылмасы мүмкүн олмушдур; сонра — мешәнин гырылыб көтүкләрдән тәмизләнмәси, онун зәми вә чәмәнлијә чеврилмәси мүмкүн олмушдур, бу да јенә дәмир балта вә дәмир бел олмадан кениш мигјасда мүмкүн дејилди. Бунунла бирликдә әһали дә сүр'әтлә артараг, кичик әразиләрдә даһа сых мәскунлашырды. Тарлачылыг мејдана кәлмәздән әввәл тамамилә мүстәсна бир шәраит јаранмалы иди ки, јарым милјон адам өзләринә ваһид мәркәзи рәһбәрлик алтында бирләшмәјә имкан тапсын; көрүнүр, бу һеч вахт олмамышдыр.

Биз Һомерин поемаларында, хүсусилә «Илиада»да, барбарлығын јүксәк пилләсинин там тәрәггисини көрүрүк. Тәкмилләшдирилмиш дәмир аләтләр, дәмирчи көрүјү, әл дәјирманы, дулусчу дәзкаһы, битки јағы һазырланмасы вә шәрабчылыг, метал е'малынын бәдии сәнәткарлыға чеврилән дәрәчәдә инкишаф етмәси, араба вә дөјүш арабасы, шалбан вә тахтадан кәми гајырылмасы, инчәсәнәт олмаг е'тибары илә ме'марлығын рүшејмләри, гүлләләри олан диш-диш диварларла әһатә олунмуш шәһәрләр, Һомер епосу вә бүтүн мифолокија — јунанларын барбарлыгдан сивилизасијаја кәтирдикләри башлыча мирас мәһз будур. Керманларын Сезар вә һәтта Татсит тәрәфиндән тәсвирини бунунла мүгајисә етдикдә, — керманлар мәдәнијјәтин елә бир пилләсинин башланғыч мәрһәләсиндә дурурдулар ки, Һомер јунанлары бу пилләдән даһа јүксәк пилләјә кечмәјә һазырлашырдылар, — биз көрүрүк ки, барбарлығын јүксәк пилләси истеһсалын инкишафында нә гәдәр чох наилијјәтә чатмышдыр.

Бәшәријјәтин вәһшилик вә барбарлыг пилләләриндән кечәрәк сивилизасијанын башланғычына доғру инкишафынын Моргана әсасән мәним бурада тәсвир етдијим мәнзәрәси јени әламәтләрлә артыг кифајәт гәдәр зәнкиндир, даһа әһәмијјәтлиси исә одур ки, бу әламәтләр мүбаһисәсиздир, чүнки бунлар билаваситә истеһсалдан көтүрүлмүшдүр. Бунунла белә һәмин мәнзәрә бизим сәјаһәтимизин ахырларында гаршымызда ачылачаг мәнзәрәјә нисбәтән солғун вә мискин көрүнәр; јалныз о заман барбарлыгдан сивилизасијаја кечилмәсини вә бунларын һәр икиси арасындакы кәскин әкслији тамамилә ајдынлашдырмаг мүмкүн олар. Һәләлик исә биз Морганын дөврләрә бөлкүсүнү бу чүр үмумиләшдирә биләрик: вәһшилик — башлыча олараг тәбиәтин һазыр мәһсулларынын мәнимсәнилмәси дөврүдүр; инсан тәрәфиндән сүн'и сурәтдә јарадылан мәһсуллар белә бир мәнимсәмәнин башлыча олараг јардымчы аләтләри хидмәтини көрүр. Барбарлыг — малдарлығын вә әкинчилијин тәтбиги дөврүдүр, инсан фәалијјәтинин көмәји илә тәбиәт мәһсуллары истеһсалыны

артырмаг методларына јијәләнмә дөврүдүр. Сивилизасија — тәбиәт мәһсулларынын сонракы е'малына јијәләнмә дөврү, сөзүн әсл мә'насында сәнаје вә инчәсәнәт дөврүдүр.

II

АИЛӘ

Өмрүнүн чох һиссәсини һәлә инди дә Нју-Јорк штатында јашајан ирокезләр арасында кечирмиш вә бу тајфалардан бириндә (сенека тајфасында) оғуллуға көтүрүлмүш Морган ашкар етмишдир ки, онларда өз һәгиги аилә мүнасибәтләринә зидд олан бир гоһумлуг системи мөвчуд олмушдур. Онларда һәр ики тәрәфин асанлыгла поза биләчәји тәкникаһлылыг һөкм сүрүрдү ки, буну да Морган «икили аилә» адландырыр. Буна көрә дә бу чүр икили аилә өвладлары һамыја мә'лум вә һамылыгла гәбул едилмиш олурду: ата, ана, оғул, гыз, гардаш, бачы адларыны кимә аид етмәк лазым кәлдији барәдә шүбһә ола билмәзди. Лакин һәмин ифадәләрин фе'лән ишләдилмәси буна зиддир. Ирокез тәкчә өз ушагларына дејил, өз гардашы ушагларына да өз оғлу вә гызы дејир, онлар да буна ата дејирләр. Өз бачысы ушагларына исә о, бачыоғлу вә ја бачыгызы дејир, онлар да буна дајы дејирләр. Ирокез гадын исә, әксинә, өз ушаглары кими, өз бачысы ушагларына да оғул вә гыз дејир, онлар да буна ана дејирләр. Өз гардашы ушагларына исә, о, гардашоғлу вә гардашгызы дејир, өзү дә онларын бибиси олур. Ејни илә дә гардаш ушаглары, һәмчинин бачы ушаглары бир-биринә гардаш вә бачы дејирләр. Гадынын ушаглары илә онун гардашы ушаглары исә, әксинә, бир-биринә дајыушағы вә бибиушағы дејирләр. Һәм дә бунлар садәчә әһәмијјәтсиз адлар дејил, јахынлыг вә узаглыг һаггында, ган гоһумлуғунун ејни чүр олмасы вә ејни чүр олмамасы һаггында фе'лән мөвчуд олан бахышларын ифадәсидир вә бу бахышлар ајрыча бир фәрдин бир нечә јүз мүхтәлиф гоһумлуг мүнасибәтләрини ифадә едә билән тамамилә мүкәммәл бир гоһумлуг системинин әсасыны тәшкил едир. Бундан әлавә һәмин систем нәинки тәкчә бүтүн Америка һиндиләри арасында тамамилә гүввәдәдир (индијәдәк һеч бир истисна ашкар едилмәмишдир), һабелә демәк олар дәјишикликсиз шәкилдә Һиндистанын ән гәдим сакинләри арасында, Деканын дравид тајфалары вә Һиндистан јарымадасында гаура тајфалары арасында да тәтбиг олунур. Чәнуби Һиндистан тамилләри арасында вә Нју-Јорк штатынын сенека тајфасынын ирокезләри арасында гоһумлуг адлары ики јүздән чох мүхтәлиф гоһумлуг мүнасибәтләри үчүн һәлә инди дә ејни чүрдүр. Бүтүн Америка һиндиләри арасында олдуғу

кими, бу һинд тајфалары арасында мөвчуд аилә формасындан ирәли кәлән гоһумлуг мүнасибәтләри дә гоһумлуг системинә зиддир.

Бәс буну нечә изаһ етмәли? Бүтүн вәһши вә барбар халгларын ичтимаи гурулушунда гоһумлуғун һәлледичи рол ојнадығы бир шәраитдә, бу гәдәр кениш јајылмыш олан һәмин системдән тәкчә ибарәләрлә јаха гуртармаг олмаз. Америкада үмумән јајылмыш олан, һәмчинин Асијада тамамилә башга бир иргә мәнсуб халглар арасында да мөвчуд олан, Африка вә Австралијанын һәр јериндә чох заман аз-чох дәјишилмиш формаларда тәсадүф едилән бир систем, — белә бир систем тарихән изаһ олунмасыны тәләб едир; бундан мәсәлән, Мак-Леннанын етмәк истәдији кими, тәкчә ибарәләрлә јаха гуртармаг олмаз. Ата, ушаг, гардаш, бачы кими адлары јалныз бир нөв шәрәфли адлар дејилдир, бунлар тамамилә мүәј‌јән вә чох чидди гаршылыглы вәзифәләр доғурур, бу вәзифәләрин дә мәчмусу һәмин халгларын ичтимаи гурулушунун мүһүм һиссәсини тәшкил едир. Изаһат да тапылды. Сандвич (Һаваj) адаларында һәлә бу әсрин биринчи јарысында елә аилә формасы вар иди ки, бурада еј‌ни илә Америка вә гәдим Һиндистан гоһумлуг системләринин тәләб етдији аталар вә аналар, гардашлар вә бачылар, оғуллар вә гызлар, әми-дајылар вә хала-бибиләр, гардаш вә бачы ушаглары вар иди. Лакин тәәччүблүдүр! Һаваj адаларында гүввәдә олан гоһумлуг системи орада фе'лән мөвчуд олан аилә формасына јенә дә ујғун кәлмирди. Јә'ни орада истиснасыз олараг бүтүн гардаш вә бачыларын ушаглары бир-биринин гардаш вә бачылары һесаб олунурлар вә тәкчә өз анасынын вә онун бачыларынын, јахуд өз атасынын вә онун гардашларынын дејил, һабелә фәргсиз олараг өз валидејнләринин бүтүн гардаш вә бачыларынын үмуми ушаглары һесаб олунурлар. Демәли, әкәр Америка гоһумлуг системи артыг Америкада мөвчуд олмајан вә Һаваj адаларында һәгигәтән һәлә тәсадүф етдијимиз даһа примитив аилә формасы олдуғуну көстәрирсә, дикәр тәрәфдән, Һаваj гоһумлуг системи даһа еркән бир аилә формасы олдуғуну көстәрир, доғрудур, бу форманын мөвчуд олдуғуну һазырда биз артыг һеч бир јердә тапа билмирик, лакин бу форма мөвчуд *олмалы* иди, чүнки бунсуз мүвафиг гоһумлуг системи мејдана кәлә билмәзди.

Морган дејир: «Аилә фәал әсасдыр; о һеч вахт дәјишилмәз галмыр, чәмиј‌јәт ашағы пилләдән јүксәк пилләјә доғру инкишаф етдикчә, о да ашағы формадан јүксәк формаја кечир. Гоһумлуг системләри исә, әксинә, пассивдир; аиләдә баш верән тәрәгги јалныз узун мүддәт кечдикдән сонра бунларда әкс олунур вә јалныз аилә көклү сурәтдә дәјишилдикдә, бунлар да көклү сурәтдә дәјишилир».

Маркс буна әлавә едиб дејир: «Үмумијјәтлә сијаси, һүгуги, дини, фәлсәфи системләр дә ејни илә беләдир»*. Аилә өз инкишафыны давам етдирдији һалда, гоһумлуг системи донуб галыр вә гоһумлуг системи адәт күчүнә јашамагда давам етдији мүддәтдә аилә онун чәрчивәсини ашыб өтүр. Парис јахынлығында кисәли һејван скелети сүмүјүнә әсасән Күвје бу скелетин кисәли һејван скелети олдуғуну вә бир заманлар орада өлүб кетмиш кисәли һејванлар јашадығыны мүәјјән етдији кими, — биз дә тарихән бизә кәлиб чатмыш олан гоһумлуг системинә әсасән ејни дәрәчдә јәгинликлә бу нәтичәјә кәлә биләрик ки, она мувафиг олан вә өлүб кетмиш аилә формасы да мөвчуд олмушдур.

Јухарыда көстәрилән гоһумлуг системләринин вә аилә формаларынын инди һөкм сүрәнләрдән фәрги бундадыр ки, һәр ушағын бир нечә атасы вә анасы вар иди. Һавај аиләсинин ујғун кәлдији Америка гоһумлуг системинә көрә, гардаш вә бачы ејни бир ушағын ата вә анасы ола билмәз; Һавај гоһумлуг системи исә, әксинә, елә бир аиләни тәләб едир ки, орада бу һал бир гајда олмушдур. Бурада бизим гаршымызда дуран бир сыра аилә формалары индијәдәк адәтән јеканә мөвчуд олмуш сајылан аилә формаларына ачыгча зиддир. Ән'әнәви тәсәввүр, јалныз тәкникаһлылығы, бунунла јанашы бир кишинин чохарвадлылығыны вә әлавә олараг, бәлкә дә, бир гадынын чохәрлилијин таныјыр, һәм дә өјүд дәрси верән филистерә лајиг олдуғу кими, сусуб бунун үстүндән кечирди ки, практика рәсми чәмијјәтин гојдуғу һәдләри кизличә, лакин һеч бир шејлә һесаблашмадан ашыр. Ибтидаи тарихин өјрәнилмәси, әксинә, бизә елә бир һал олдуғуну көстәрир ки, кишиләр чохарвадлылыг шәраитиндә, онларын арвадлары исә ејни заманда чохәрлилик шәраитиндә јашајырлар, буна көрә дә һәм онларын, һәм дә бунларын ушаглары һамысынын үмуми ушаглары һесаб олунур; бу һал өз нөвбәсиндә гәти олараг тәкникаһлылыға кечиләнә гәдәр там бир сыра дәјишикликләрә уғрајыр. Һәмин дәјишикликләр еләдир ки, үмуми никаһ әлагәләринин әһатә етдији, әввәлләр чох кениш олан даирә кетдикчә даһа чох даралыр вә нәһајәт, анчаг ајрыча икили аилә галыр ки, бу да инди үстүн јер тутур.

Бу јолла аиләнин тарихини әкс гајдада бәрпа едән Морган өз һәмкарларынын чоху илә һәмрә'ј олараг белә бир нәтичәјә кәлир: елә бир ибтидаи һал мөвчуд олмушдур ки, бу заман тајфа дахилиндә гејри-мәһдуд чинси әлагәләр һөкм сүрмүшдүр, белә ки, һәр бир гадын һәр бир кишијә вә ејни илә һәр бир киши һәр бир гадына мәнсуб олмушдур. Бу чүр ибтидаи

* Бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 21. *Ред.*

һал барэсиндэ һэлэ кечэн эсрдэн башламыш данышырдылар, лакин үмуми ибарэлэрлэ кифаjэтлэнирдилэр; jалныз Бахофен, — бу да онун эн бөjүк хидмэтлэриндэн биридир, — бу мэсэлэjэ чидди jанашмыш вэ һэмин һалын излэрини тарихи вэ дини рэвajэтлэрдэ ахтармаға башламышдыр. Инди биз билирик ки, онун тапдығы бу излэр бизи һеч дэ низамсыз чинси элагэлэр кими бир ичтимаи пиллэjэ деjил, хеjли сонракы формаjа, груп никаһына апарыб чыхарыр. Көстэрилэн примитив ичтимаи пиллэ, — экэр һэгигэтэн мөвчуд олмушса, — о гэдэр узаг дөврэ аиддир ки, сосиал газынтылар арасында, өз инкишафында кери галмыш вэһшилэрдэ онун кечмишдэ мөвчуд олдуғуна даир *билаваситэ* сүбутлар чэтин тапыла билэр. Бахофенин хидмэти мэһз бундадыр ки, һэмин мэсэлэнин тэдгигини илк сыраjа кечирмишдир*.

Инсанын** чинси һэjатынын бу башланғыч пиллэсини инкар етмэк jахын замандан бэри бир дэб олмушдур. Бэшэриjjэти бу «рүсвajчылыгдан» хилас етмэк истэjирлэр. Һэм дэ бурада нэинки һеч бир билавасите сүбут олмадығына истинад едирлэр, һабелэ хүсусэн башга һеjванат алэмини мисал кэтирирлэр; һеjванат алэми һаггында Летурно («Никаһын вэ аилэнин тэкамүлү», 1888) чохлу факт топланмышдыр вэ бу фактлар көстэрир ки, бурада да ашағы инкишаф пиллэсиндэ там низамсыз чинси элагэлэр вардыр. Бүтүн бу фактлардан исэ мэн jалныз о нэтичэни чыхара билэрэм ки, бунлар инсан вэ онун ибтидаи һэjат шэраити һаггында эсла һеч бир шеjи сүбут етмир. Һеjванларын узун мүддэт икили чүтлэшмэси физиоложи сэбэблэрлэ кифаjэт гэдэр изаһ олунур: мэсэлэн, гушларда бунунла изаһ олунур ки, диши гушун бала чыхардығы дөврдэ көмэjэ еһтиjачы вардыр; гушларда тэсадүф едилэн чидди моногамиjа мисаллары инсанлар барэсиндэ һеч бир шеjи сүбут етмир, чүнки ахы инсанлар гушлардан эмэлэ кэлмэмиш-

---

* Бахофен бу ибтидаи һалы *һетеризм* адландырмагла көстэрмишдир ки, мэһз нэ кэшф етдиjини вэ jа, даһа доғрусу, нэjи сездиjини нечэ аз баша дүшмүшдүр. Jунанлар һетеризм сөзүнү ишлэтмэjэ башладығда, бу сөзлэ субаj вэ jа тэкникаһлылыгда jашаjан кишилэрин эрсиз гадынларла элагэлэрини көстэрирдилэр; бу һэмишэ көстэрир ки, муэjjэн никаһ формасы вардыр вэ һэмин чинси элагэлэр бу никаһдан кэнарда баш верир, бу, һабелэ, фаһишэлиjин дэ һэр һалда мүмкүн олдуғуну көстэрир. Бу сөз һеч вахт башга мэ'нада ишлэдилмэмишдир, мэн дэ Морганла бирликдэ ону бу мэ'нада ишлэдирэм. Бахофенин сон дэрэчэ мүһүм олан кэшфлэри һэр jердэ онун белэ бир фантастик тэсэввүрү илэ мисилсиз дэрэчэдэ мистиклэшдирилмишдир ки, куjа киши илэ гадын арасында тарихэн меjдана кэлэн мүнасибэтлэрин мэнбэjи онларын керчэк һэjат шэраити деjил, һэмишэ инсанларын мүвафиг дини тэсэввүрлэри олмушдур.

** Бу абзасын вэ «Ган гоһумлуғу олан аилэ» бөлмэсинэ (бах: бу чилд, сэһ. 246) гэдэр сонракы абзасларын мэтни Енкелс тэрэфиндэн 1891-чи ил нэшриндэ элавэ едилмишдир. *Ред.*

ләр, Әкәр чидди моногамија һәр чүр абыр-исмәтин зирвәсидирсә, онда биринчи јери һаглы оләраг бағырсаг гурду тутур, ахы онун өз 50—200 буғумундан вә ја бәдән үзвүндән һәр бириндә там диши вә еркәк чинси апарат вардыр вә о бүтүн өмрүнү бунунла кечирир ки, һәмин үзвләрин һәр бириндә өз-өзү илә чинси әлагәјә кирир. Јох әкәр биз мәмәли һејванларла кифајәтләнсәк, бурада чинси һәјатын бүтүн формаларыны — низамсыз әлагәләр, груп никаһына бәнзәр һал, чохарвадлылыг, тәкникаһлылыг олдуғуну көрәрик; анчаг чохәрлилик чатышмыр ки, буна да јалныз инсанлар кәлиб чата билмишләр. Һәтта бизим ән јахын гоһумларымыз олан дөрдәллиләрдә дә еркәк вә диши групплашмаларынын мүмкүн олан бүтүн нөвләри вардыр; даһа мәһдуд даирә көтүрүлсә вә инсанабәнзәр мејмунларын јалныз дөрд нөвү нәзәрдән кечирилсә, бурада Летурно јалныз буну дејә биләр ки, онларда каһ моногамијаја, каһ да полигамијаја тәсадүф олунур, һалбуки Жиро-Төлонун дедијинә көрә, Соссүр иддиа едир ки, бунлар моногамдырлар. Инсанабәнзәр мејмунларын моногамијасы һаггында Вестермаркын ән јени иддиалары да («Инсан никаһынын тарихи», Лондон, 1891) һәлә һеч дә сүбут һесаб едилә билмәз. Бир сөзлә, әлдә олан мә'лумат беләдир ки, вичданлы Летурно е'тираф едиб дејир:

«Лакин мәмәли һејванларда әгли инкишаф дәрәчәси илә чинси әлагә формасы арасында гәтијјән чидди бир ујғунлуг јохдур».

Еспинас исә («Һејван чәмијјәтләри һаггында», 1877) ачыгча дејир:

«Сүрү—һејванларда мүшаһидә едә билдијимиз ән јүксәк сосиал групдур. Бу груп, *көрүнүр,* аиләләрдән ибарәтдир; лакин артыг лап әввәлдән *аилә илә сүрү арасында антагонизм* вардыр, бунларын инкишафы арасында тәрс асылылыг вардыр».

Артыг јухарыда дејиләнләрдән көрүндүјү кими, инсанабәнзәр мејмунларын бирликдә јашајан аилә вә башга групплары һаггында биз демәк олар мүәјјән һеч бир шеј билмирик; әлдә олан мә'луматлар бир-биринә ачыгча зиддир. Бу исә тәәччүблү дејилдир. Һәтта вәһши инсан тајфалары һаггында әлимиздә олан мә'лумат да нә гәдәр зиддијјәтлидир вә тәнгиди сурәтдә јохланыб тәсһиһ олунмаға нә гәдәр еһтијачы вардыр! Мејмун бирликләрини мүшаһидә етмәк исә, инсан бирликләрини мүшаһидә етмәкдән даһа чох чәтиндир. Демәли, гәтијјән мө'тәбәр олмајан бу чүр мә'лумат әсасында чыхарылмыш һәр чүр нәтичәләри биз һәләлик рәдд етмәлијик.

Еспинасын јухарыда гејд едилән мүддәасы исә, әксинә, бизә даһа мөһкәм бир дајаг нөгтәси верир. Али һејванларда

сүрү илә аилә бир-бирини тамамламаг дејил, бир-биринә әксдир. Еспинас чох јахшы көстәрир ки, чәрә ахытма дөврүндә еркәкләрин гысганчлығы сүрүнүн бирлијини зәифләдир вә ја ону мүвәггәти олараг позур.

«Аиләнин сых бирләшдији јердә сүрү јалныз надир бир истисна кими јараныр. Азад чинси әлагәләрин вә ја полигамијанын һөкм сүрдүјү јерләрдә исә, әксинә, сүрү демәк олар өз-өзүнә әмәлә кәлир... Сүрүнүн әмәлә кәлмәси үчүн аилә әлагәләри зәифләмәли вә фәрд јенидән азад олмалыдыр. Буна көрә дә биз гушларда мүтәшәккил дәстәләрә бу гәдәр аз раст кәлирик... Мәмәлиләрдә исә, әксинә, мәһз фәрд аилә ичәрисиндә итиб кетмәдијинә көрә, биз бурада мүәјјән дәрәчәјә гәдәр мүтәшәккил бирлик көрүрүк... Буна көрә дә сүрү бирлији дујғусу мејдана кәлдији заман онун аилә бирлији дујғусундан даһа бөјүк бир дүшмәни ола билмәз. Ачыг дејәк: әкәр аиләдән даһа јүксәк бир ичтимаи форма инкишаф етмишсә, бу анчаг онун сајәсиндә баш верә билмишдир ки, һәмин форма әсаслы дәјишикликләрә уғрамыш олан аиләләри өз ичәрисиндә әритмишдир, һәм дә мүстәсна һал дејилдир ки, мәһз бунун сајәсиндә һәмин аиләләр сонра һәдсиз дәрәчә даһа әлверишли шәраитдә јенидән тәшкил олунмаға имкан тапырды» (Еспинас, ситат кәтирилән әсәр; ситат Жиро-Төлонун «Никаһын вә аиләнин мәншәји» әсәриндә кәтирилмишдир, 1884, сәһ. 518—520).

Бурадан көрүнүр ки, инсан бирликләри һаггында ретроспектив әгли нәтичәләрә кәлмәк үчүн һејван бирликләринин мүәјјән бир әһәмијјәти варса да, бу әһәмијјәт јалныз мәнфидир. Бизим билдијимизә көрә, али фәгәрәли һејванларда јалныз ики аилә формасы мә'лумдур: чохарвадлылыг вә ајры-ајры чүтләр һалында биркә јашамаг; һәр ики һалда јалныз *бир* дәнә јашлы еркәк, јалныз *бир* әр ола биләр. Еркәјин ејни заманда һејван аиләсини бирләшдирән вә мәһдуд едән гысганчлығы бу аиләни сүрү илә зидд вәзијјәтә кәтирир; бу гысганчлыг үзүндән даһа јүксәк үнсијјәт формасы олан сүрү бә'зи һалларда дағылыр, башга һалларда чәрә ахытма мүддәтиндә өз бирлијини итирир вә ја парчаланыр, ән јахшы һалда исә онун сонракы инкишафы ләнкијир. Тәкчә бунунла сүбут етмәк олар ки, һејван аиләси вә ибтидаи инсан чәмијјәти бир араја сығмајан шејләрдир, һејван һалындан чыхмагда олан ибтидаи инсанларда да ја гәтијјән аилә олмамышдыр, ја да онларда, ән чоху, һејванларда тәсадүф едилмәјән бир аилә олмушдур. Гәрарлашма просесиндә олан инсан кими силаһсыз бир һејван һәтта тәчрид олунмуш һәјат шәраитиндә дә һәлә аз мигдарда давам кәтириб гала биләрди, бу заман исә ән јүксәк үнсијјәт формасы ајры-ајры чүтләр һалында јашамагдан ибарәтдир, овчуларын сөјләдикләринә әсасланан Вестермаркын иддиа етдијинә көрә, гориллалар вә шимпанзеләр бу чүр јашајырлар. Лакин инкишаф просесиндә һејван һалындан чыхыб тәбиәтдә мә'лум олан ән бөјүк бир тәрәггијә чатмаг үчүн даһа бир үнсүр лазым иди; ајрыча бир фәрдин өзүнү

мүдафиә үчүн бачарыг чатышмазлығыны сүрүнүн бирләшмиш гүввәси вә коллектив һәрәкәтләри илә әвәзләмәк лазым кәлирди. Инсан һалына кечилмәсини һазырда инсанабәнзәр мејмунларын јашадығы шәраитә әсасән изаһ етмәк гәтијјән мүмкүн олмазды; бу мејмунлар даһа чох, ајры дүшмүш вә тәдричлә өлүб кетмәјә мәһкум олан, һәр һалда тәнәззүлә үз гојмуш јан хәтләр тә'сири бағышлајыр. Тәкчә бу кифајәтдир ки, онларла ибтидаи инсан арасында аилә формаларыны һәр һансы шәкилдә мүгајисәдән имтина едәсән. Ахы јашлы еркәкләрин бир-биринә дөзмәси, гысганчлыг олмамасы елә бөјүк вә чох јашајан груплaрын јаранмасы үчүн биринчи шәрт олмушдур ки, анчаг һәмин груплар дахилиндә һејван инсана чеврилә биләрди. Доғрудан да, тарихдә мөвчуд олдуғуну гәти сүбут едә биләчәјимиз вә һәлә инди дә бә'зи јерләрдә өјрәнилә билән ән гәдим, ән ибтидаи аилә формасы олараг биз нәјә тәсадүф едирик? Груп никаһына, елә бир никаһ формасына тәсадүф едирик ки, бу заман бүтөв киши груплары илә бүтөв гадын груплары гаршылыглы олараг бир-биринә мәнсуб олур вә гысганчлыг үчүн аз јер галыр. Сонра, инкишафын даһа сонракы пилләсиндә чохәрлиләк кими мүстәсна бир формаја тәсадүф едирик, бу исә һәр һансы гысганчлыг дујғусуна даһа артыг дәрәчәдә биабырчы шәкилдә зиддир вә буна көрә дә һејванлар арасында мә'лум дејилдир. Лакин бизә мә'лум олан груп никаһы формалары о гәдәр спесифик шәкилдә долашмыш шәраит илә говушмуш олур ки, бунлар чинси әлагәнин даһа еркән, даһа бәсит формаларынын, бунунла да бәрабәр, нәтичә е'тибары илә, һејван һалындан инсан һалына кечид дөврүнә мүвафиг олан низамсыз чинси әлагәләр дөврүнүн олдуғуну зәрури сурәтдә көстәрир; буна көрә дә һејванлар арасында никаһа истинад едилмәси бизи мәһз елә бир нөгтәјә апарыб чыхарыр ки, белә бир истинад бизи һәмишәлик олараг бу нөгтәдән узаглашдырмалы иди.

Зира бу нә демәкдир: низамсыз чинси әлагәләр? О демәкдир ки, бизим заманымызда вә ја даһа әввәлки бир заманда олан гадағанедичи мәһдудијјәтләр онда гүввәдә дејилди. Биз гысганчлыгла шәртләнән мәһдудијјәтин нечә арадан галхдығыны артыг көрдүк. Гысганчлығын нисбәтән сонралар инкишаф етмиш бир дујғу олдуғуну исә гәти мүәјјән едилмиш һесаб етмәк олар. Гангарышыглығы һаггындакы тәсәввүр барәсиндә дә ејни сөзләри демәк олар. Әввәлләр нәинки гардаш вә бачы әр-арвад олурду, инди һәтта бир чох халгларда валидејнләрлә ушаглар арасында да чинси әлагәјә јол верилир. Банкрофт («Шимали Американын Сакит океан штатларынын јерли тајфалары», 1875, I чилд) Беринг боғазы саһилиндәки кавиаклар вә Алјаска јахынлығындакы Кадјак

адасынын сакинләри, Британиjа Шимали Америкасынын дахили һиссәсиндәки тиннеләр арасында бу чүр мүнасибәтләр олдуғуну көстәрир; Летурно һинди-чиппевеjләр арасында, Чилидәки кукуслар арасында, караибләр, Һинд-Чин jарымадасындакы каренләр арасында да бу чүр фактлар олдуғуну көстәрир; парфjанлар, фарслар, скифләр, һуннлар вә башгалары һаггында гәдим jунанларын вә ромалыларын сөjләдикләрини һәлә демирик. Нә гәдәр ки, jахын гоһумлар арасында чинси әлагәнин нә демәк олдуғу кәшф едилмәмишди (бу исә бир кәшфдир; һәм дә сон дәрәчә гиjмәтли бир кәшфдир), валидеjнләрлә ушаглар арасында чинси әлагәләр мүхтәлиф нәсилләрә мәнсуб башга шәхсләр арасындакы чинси әлагәдән артыг бир нифрәт оjада билмәзди, бу исә инди дә ән филистер өлкәләрдә баш верир вә бөjүк бир дәһшәт доғурмур; һәтта алтмыш jашындакы гарымыш «гызлар» да кифаjәт гәдәр варлы олдугда, бә’зән отуз jашлы чаван кишиләрә әрә кедирләр. Әкәр бизә мә’лум олан ән еркән аилә формаларындан, jахын гоһумлар арасында чинси әлагәнин нә демәк олмасы һаггында, бу формаларла әлагәдар олан тәсәввүрләр—бизим тәсәввүрләримиздән тамамилә фәргли вә чох вахт бунлара ачыгча зидд тәсәввүрләр — бир кәнара атылса, jалныз низамсыз чинси әлагә формасы адландырыла биләчәк бир форма аларыг. Бу она көрә низамсыз чинси әлагә формасыдыр ки, сонралар адәт күчүнә гоjулан мәһдудлуг һәлә jох иди. Лакин бурадан һәлә һеч дә күндәлик һәjатда бу әлагәләрин там низамсызлығынын лабүдлүjү нәтичәси чыхмыр. Инди һәтта груп никаһында да чох тәсадүф едилдиjи кими аjрыаjры чүтләрин мүвәггәти олараг бирләшмәси һеч дә имкан харичиндә деjилдир. Һәм дә белә бир ибтидаи һалы инкар едән тәдгигатчыларын ән jениси Вестермарк ушаг доғулана гәдәр һәр ики чинсин чүт jашадығы һәр бир һалы никаһ адландырырса, онда демәк лазымдыр ки, низамсыз чинси әлагәләр заманы да бу чүр никаһ тамамилә ола биләрди вә бу, низамсызлыға, jә’ни чинси әлагә үчүн адәт күчүнә гоjулан мәһдудлуғун олмамасына гәтиjjән зидд деjилдир. Доғрудур, Вестермарк белә бир бахыша әсасланыр ки,

«низамсызлыг фәрди меjлләри әзмәjи дә еһтива едир», белә ки, «онун ән һәгиги формасы фаһишәликдир».

Мәнә исә, әксинә, белә кәлир ки, ибтидаи шәраитә фаһишәхана чешмәjиндән бахылдыгча, бу шәраит әсла баша дүшүлә билмәз. Груп никаһы арашдырыларкән биз бу мәсәләjә гаjыдачағыг.

Морганын дедиjинә көрә, бу ибтидаи низамсыз чинси әла-

гәләр һалындан, көрүнүр, чох еркән ашағыдакылар инкишаф етмишдир:

1. *Ган гоһумлуғу олан аилә* — аиләнин биринчи пилләси. Бурада никаһлы груплар нәсилләр үзрә бөлүнмүшдүр: бүтүн бабалар вә нәнәләр, һәмчинин, онларын ушаглары, јә'ни ата вә аналар да аилә дахилиндә бир-бири үчүн әр-арваддыр; ата вә аналарын ушаглары да үмуми әр-арвадларын үчүнчү даирәсини тәшкил едир, бунларын ушаглары, јә'ни әввәлкиләрин нәтичәләри исә дөрдүнчү даирә тәшкил едирләр. Беләликлә, бу аилә формасында јалныз бабаларла өвладлар арасында, валидејнләрлә ушаглар арасында гаршылыглы әр-арвад (мүасир дилләдесәк) һүгугларына вә вәзифәләринә јол верилмир. Бачылар вә гардашлар — доғма, икинчи, үчүнчү пилләли вә гоһумлуг дәрәчәси даһа узаг олан бачыларын вә гардашларын һамысы бир-биринин бачы вә гардашы һесаб олунур вә *артыг буна көрә* бир-биринин әр вә арвады һесаб олунур. Аиләнин бу пилләсиндә гардашла бачынын гоһумлуг мүнасибәти өзлүјүндә тәбии һесаб олунан чинси әлагәни дә еһтива едир*. Белә бир аиләнин типик нүмунәси елә бир чүтүн өвладларындан ибарәт оларды ки, онларын һеч бир сонракы нәслиндә һамы бир-бири илә гардаш вә бачы олур вә мәһз буна көрә дә бир биринин әр вә арвады олур.

---

* Маркс 1882-чи илин јазында бир мәктубунда[142] Вагнерин «Нибелунглар»ынын мәтниндә ибтидаи дөврүн тамамилә тәһриф олунмасындан ән кәскин ифадәләрдә бәһс едир: «Һеч ешидилмишдирми ки, гардаш өз бачысыны арвады кими гучагласын?»[143] Вагнерин өз мәһәббәт мачәраларына бир гәдәр јахын гоһумлар арасында чинси әлагәләр гатмагла там мүасир гајдада даһа чох чазибәдарлыг верән «шәһвәт аллаһлары» барәсиндә Маркс дејир: «Ибтидаи дөврдә бачы арвад *олмушдур* вә *әхлаг буна јол верирди» (1884-чү ил нәшринә Енкелсин гејди).*

Вагнерин бир нәфәр франсыз досту [Бонје] вә пәрәстишкары бу гејдлә разы олмајыб дејир ки, артыг Вагнерин әсасландығы «Бөјүк Едда» әсәриндә, «Егисдрекка»да[44], Локи Фрејаны белә мәзәммәт едир: «Сән аллаһлар гаршысында өз гардашыны гучагладын». Бурадан куја белә бир нәтичә чыхыр ки, артыг о заман гардашла бачы арасында никаһ гадаған имиш. Лакин «Егисдрекка» көһнә әсатирләрә инамын тамамилә арадан галхдығы дөврү әкс етдирир; бу аллаһлар һаггында тамамилә Лукиан руһунда бир сатирадыр. Әкәр Мефистофел кими Локи бурада Фрејаны белә мәзәммәт едирсә, онда бу даһа чох Вагнерин әлејһинәдир. Һәм дә бир нечә мисрадан сонра Ложи Һјордра дејир: «Сән өз бачынла (белә бир) оғул бир төрәтмисән» (vidh systur thinni gaztu slikan mög). Доғрудур, Һјордр ас дејил, вандыр вә «Инглингләр һаггында сага»да о дејир ки, гардашларла бачылар арасында никаһлар ванлар өлкәсиндә ади бир һалдыр, асларда исә белә бир шеј јохдур[145]. Бу да ону көстәрә биләрди ки, ванлар аслардан даһа гәдим аллаһлардыр. Һәр һалда Һјордр өзүнә бәрабәр олан аслар арасында јашајыр вә буна көрә дә «Егисдрекка» даһа чох буну сүбут едир ки, аллаһлар һаггында Норвеч сагалары мејдана кәлдији дөврдә гардашларла бачылар арасында, һәр һалда аллаһлар ичәрисиндә, никаһ һәлә әсла нифрәт доғурмурду. Вагнерә һагг газандырмаг истәдикдә, бәлкә дә «Едда» әвәзинә Көтејә истинад етмәк даһа јахшыдыр, чүнки о, аллаһ

Ган гоһумлуғу олан аилэ өлүб кетмишдир. Тарихин бэһс етдиjи һэтта эн вэһши халглар арасында да бунун һеч бир шэксиз нүмунэсини тапмаг олмаз. Лакин бүтүн Полинезиjада һэлэ инди дэ гүввэдэ галан вэ jалныз һэмин аилэ формасында меjдана кэлэ билэчэк ган гоһумлуғу дэрэчэлэрини ифадэ едэн Һаваj гоһумлуг системи бизи разылашмаға мэчбур едир ки, белэ бир аилэ мөвчуд *олмалы* иди; аилэнин бүтүн сонракы инкишафы, илкин зэрури пиллэ олараг һэмин форманын мөвчуд олдуғуну нэзэрдэ тутан инкишафы бизи бунунла разылашмаға мэчбур едир.

2. *Пуналуа аилэси.* Әкэр аилэнин тэшкилиндэ ирэлиjэ доғру илк аддым валидеjнлэрлэ ушаглар арасында чинси элагэни кэнар етмэк идисэ, икинчи аддым бачыларла гардашлар арасында һэмин элагэни кэнар етмэк олмушдур. Иштиракчыларын jаш чэһэтдэн даһа чох бэрабэр олмасы үзүндэн бу аддым биринчисиндэн сонсуз дэрэчэдэ мүһүм, лакин һэмчинин чэтин иди. Бу аддым бирдэн-бирэ атылмамыш, көрүнүр*, анабир (jә'ни ана тэрэфдэн олан) гардашларла бачылар арасында, эввэлчэ аjры-аjры һалларда чинси элагэни кэнар етмэкдэн башланыб, сонра тэдричлэ бир гаjда олмуш (Һаваj адаларында һэлэ бу эсрдэ дэ истисналар вар иди) вэ һэтта jан хэтлэрдэ дэ, jә'ни бизим дилдэ десэк, доғма гардаш вэ бачыларын ушаглары, нэвэлэри вэ нэтичэлэри үчүн дэ никаһын гадаған едилмэси илэ нэтичэлэнмишдир. Бу, Морганын фикринчэ,

«тэбии сечмэ принсипинин нечэ фэалиjjэт көстэрдиjини чох көзэл нүмаjиш етдирир».

Шүбһэ jохдур ки, jахын гоһумлар арасында чинси элагэнин бу аддым саjэсиндэ мэһдулашдырылдығы таjфалар гардашларла бачылар арасында никаһын бир гаjда вэ вэзифэ олараг галдығы таjфалардан даһа сүр'этлэ вэ даһа мүкэммэл инкишаф етмэли иди. Бу аддымын нэ гэдэр гүввэтли тэ'сир көстэрдиjини исэ, онун билаваситэ доғурдуғу вэ эввэлчэ күдүлэн мэгсэддэн хеjли кэнара чыхан *гэбилэ* тэ'сиси сүбут едир, гэбилэ исэ jер үзүндэки барбар халгларын чохунда, бэлкэ дэ һамысында ичтимаи гаjданын эсасыны тэшкил едир вэ биз Јунаныстан вэ Ромада бундан билаваситэ сивилизасиjа дөврүнэ кечирик.

вэ рэггасэ һаггындакы балладада гадынларын мэ'бэдлэрдэ өзлэрини кишилэрин ихтиjарына вермэли олмасы кими дини вэзифэси барэсиндэ jенэ еjни сэһви едэрэк бу адэти мүасир фаһишэликлэ һэддиндэн чох jахынлашдырыр *(1891-чи ил нэшринэ Енкелсин элавэси).*

* «Көрүнүр» сөзү Енкелс тэрэфиндэн 1891-чи ил нэшриндэ элавэ едилмишдир. *Ред.*

Һәр бир илкин аилә ән кечи бир нечә нәсилдән сонра парчаланмалы иди. Барбарлығын орта пилләсинин лап тәрәггисинә гәдәр һеч бир истисна олмадан һөкм сүрән ибтидаи коммунист үмуми ев тәсәррүфаты аилә ичмасынын максимум өлчүсүнү мүәјјән едирди вә бу өлчү шәраитдән асылы олараг дәјишилирди, анчаг һәр бир ајрыча јер үчүн чох вә ја аз дәрәчәдә мүәјјән иди. Лакин бир анадан олмуш ушаглар арасында чинси әлагәнин јолверилмәзлији тәсәввүрү мејдана кәлән кими, бу, көһнә ев ичмаларынын парчаланмасында вә јениләринин тә'сисиндә өзүнү көстәрмәли иди (һәм дә мәчбури дејилди ки, бу ичмалар аилә групуна ујғун кәлсин). Бир сыра вә ја бир нечә сыра бачы бир ичманын өзәји олурду. Ган гоһумлуғуна әсасланан аиләдән бу вә ја буна бәнзәр бир јолла, Морган тәрәфиндән пуналуа аиләси адландырылан аилә формасы әмәлә кәлмишдир. Һавај адәтинә көрә, анабир вә ја даһа узаг пилләли (икинчи, үчүнчү вә и. а. пилләли) гоһум олан мүәјјән гәдәр бачы өз әрләринин үмуми арвадлары иди, лакин һәмин әрләр ичәрисиндән онларын гардашлары кәнар едилирди; бу әрләр бир-бирини даһа гардаш адландырмырдылар, онлар даһа гардаш олмамалы идиләр, онлар «пуналуа», јә'ни јахын јолдаш, нечә дејәрләр, assoié* олурдулар. Ејни илә анабир вә ја даһа узаг пилләли гоһум олан бир сыра гардашлар мүәјјән гәдәр гадынла үмуми никаһда олурдулар, лакин һәмин гадынлар онларын өз бачылары олмур вә бир-бирини пуналуа адландырырдылар. Аилә гурулушунун классик формасы беләдир вә бу форма сонралар бир сыра дәјишикликләрә уғрамыш, онун башлыча фәргләндиричи чәһәти мүәјјән аилә даирәси дахилиндә әрләрин вә арвадларын гаршылыглы үмумилијиндән ибарәт олмушдур, лакин һәмин даирә ичәрисиндә арвадларын әввәлчә анабир гардашлары, сонралар исә даһа узаг пилләли гоһум олан гардашлары, дикәр тәрәфдән дә һәмчинин әрләрин бачылары кәнар едилмишдир.

Мәһз бу аилә формасы Америка системиндә өз ифадәсини тапан гоһумлуг дәрәчәләрини бизим гаршымызда там дәгиглији илә чанландырыр. Мәним халаларымын ушаглары һәлә јенә анамын да ушаглары һесаб олунур, һәмчинин мәним әмиләримин ушаглары атамын да ушаглары һесаб олунур вә бунларын һамысы мәним гардашларым вә бачыларымдыр; лакин мәним дајыларымын ушаглары инди анамын гардашыоғуллары вә гардашгызларыдыр, мәним бибиләримин ушаглары атамын бачыоғуллары вә бачыгызларыдыр вә онлар һамысы мәним икинчи пилләли гардашларым вә икинчи пилләли бачыла-

* — шәрик. *Ред.*

рымдыр. Доғрудан да, мәним халаларымын әрләри һәлә анамын да әрләри олараг галдыглары һалда, һәмчинин мәним әмиләримин арвадлары атамын да арвадлары олараг галдыглары һалда — һәмишә фе'лән олмаса да, јуридик чәһәтдән белә иди, — доғма гардашларла бачылар арасында чинси әлагәләрин чәмијјәт тәрәфиндән писләнмәси гардашларла бачыларын индијәдәк фәрг гојулмадан гардаш вә бачы һесаб олунан ушагларынын ики зүмрәјә бөлүнмәсинә сәбәб олду: бир гисми јенә әввәлки кими гардаш вә бачы олараг галыр (узаг гоһумлуг пилләриндә оланлар да), дикәр гисми — бир һалда гардаш ушаглары, дикәр һалда бачы ушаглары — даһа гардаш вә бачы *ола билмирләр,* онларын даһа үмуми валидејнләри — нә үмуми атасы, нә үмуми анасы, нә дә бирликдә үмуми ата-анасы олмур; буна көрә дә бурада илк дәфә олараг гардаш-бачы оғуллары вә гызлары, икинчи пилләли гардашлар вә бачылар зүмрәсинә еһтијат јаранып, әввәлки аилә гурулушунда исә бу, тамамилә мә'насыз оларды. Тәкникаһлылығын бу вә ја башга бир нөвү әсасында гурулмуш һәр һансы аилә формасы шәраитиндә халис мә'насызлыг кими көрүнән Америка гоһумлуг системи пуналуа аиләсиндә өзүнүн ән хырда тәфәррүатына гәдәр мәнтиги сурәтдә изаһыны тапыр вә тәбии шәкилдә әсасландырылыр. Һәр һалда бу гоһумлуг системинин јајылдығы дәрәчәдә һәмчинин пуналуа аиләси вә ја буна бәнзәр һәр һансы бир форма* мөвчуд олмалы иди.

Һавај адаларында һәгигәтән мөвчуд олдуғу сүбут едилмиш олан бу аилә формасы һаггында биз јәгин ки, бүтүн Полинезијадан мә'лумат ала биләрдик, анчаг бу шәртлә ки, Америкадакы рәһмәтлик Испанија раһибләри кими, мө'мин миссионерләр дә христианлыға зидд олан бу чүр мүнасибәтләрдә садәчә «рәзаләтдән» артыг бир шеј көрә биләјдиләр**. Сезар бизә о заман барбарлығын орта пилләсиндә дуран бриттләр һаггында сөјләдикдә ки, «бунларда һәр он вә ја он ики кишинин, һәм дә чох вахт гардашларла гардашларын вә валидејнләрлә ушагларын үмуми арвадлары вардыр», бу һал груп никаһынын*** мөвчуд олмасы илә ән јахшы изаһ

---

* «вә ја буна бәнзәр һәр һансы бир форма» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир.—*Ред.*

** Бахофенин өз фикринчә онун кәшф етдији низамсыз чинси әлагәизләри, «күнаһлы һамиләлик» [«Sumpfzeugung»] адландырылан шеј груп никаһына кәтириб чыхарыр вә буна инди даһа шүбһә етмәк олмаз. «Әкәр Бахофен бу «пуналуа» никаһларыны «ганунсуз» һесаб едирсә, онда о дөврүн адамы ата вә ја ана тәрәфдән икинчи пилләли вә даһа узаг гардашлар вә бачылар арасында индики никаһларын чохуну ган гардашлары вә бачылары арасында никаһ кими ејни дәрәчәдә јахын гоһумлар арасында чинси әлагә һесаб едәрди» (Маркс). [бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 187].

*** 1884-чү ил нәшриндә «груп никаһынын» сөзләри әвәзиндә «пуналуа аиләсинин» чап едилмишдир. *Ред.*

олунур. Барбарлыг дөврүндә аналарын он-он ики нәфәр елә јашлы оғлу олмурду ки, онларын үмуми арвадлары олајды, һалбуки пуналуа аиләсинә ујғун кәлән Америка гоһумлуг системиндә чохлу гардаш олур, чүнки һәр бир кишинин бүтүн икинчи пилләли вә даһа узаг гардашлары онун өз гардашларыдыр, Сезар «валидејнләрлә ушаглары» дејәркән, сәһв едә биләрди; доғрудур, бу систем шәраитиндә ата илә оғлун вә ја ана илә гызын ејни никаһ групунда олмасы там имкан харичиндә дејилдир, лакин ата илә гызын вә ја ана илә оғлун бу групда олмасына јол верилмир. Ејни илә бу вә ја буна бәнзәр* груп никаһ формасына әсасландыгда, вәһши вә барбар халгларда арвадларын үмумилији һаггында Һеродотун вә дикәр гәдим мүәллифләрин вердији мә'луматы ән асанлыгла изаһ етмәк олар. Бу дејиләнләр Аудда (Гангдан шималда) јашајан тикурлар һаггында Уотсон вә Кеј тәрәфиндән верилән («Һиндистанын әһалиси») мә'лумата да аиддир.

«Онлар бөјүк ичмалар дахилиндә биркә» (чинси әлагәдән бәһс олунур), «демәк олар, низамсыз сурәтдә јашајырлар вә икиси әр-арвад һесаб олунурса, бу никаһ әлагәси анчаг номинал әлагәдир».

Гәбилә тә'сисаты, көрүнүр, ән чох һалларда билаваситә пуналуа аиләсиндән әмәлә кәлмишдир. Доғрудур, Австралија никаһ синифләри[146] системи дә онун башланғыч нөгтәси ола биләрди: австралијалыларда гәбиләләр вардыр, лакин онларда һәлә пуналуа аиләси јохдур, груп никаһынын даһа кобуд формасы вардыр**.

Груп аиләсинин бүтүн формаларында ушағын атасынын ким олдуғу мә'лум дејилдир, лакин онун анасынын ким олдуғу мә'лумдур. Әкәр ана үмуми аиләнин бүтүн ушагларыны өз ушаглары адландырырса вә онлара мүнасибәтдә аналыг вәзифәләри дашыјырса да, һәр һалда өз доғма ушагларыны галанларындан фәргләндирир. Бурадан ајдындыр ки, груп никаһы мөвчуд олдуғуна көрә, мәншә јалныз *ана тәрәфиндән* мүәјјән едилә биләр, буна көрә дә јалныз *гадын хәтти* гәбул олунур. Бүтүн вәһши халгларда вә барбарлығын ашағы пилләсиндә дуран бүтүн халгларда һәгигәтән белә олур; Бахофенин икинчи бөјүк хидмәти дә бундадыр ки, буну биринчи олараг о кәшф етмишдир. Мәншәнин јалныз ана хәтти илә гәбул олунмасыны вә заман кечдикчә бурадан инкишаф етмиш олан

---

* «вә ја буна бәнзәр» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

** 1884-чү ил нәшриндә «груп никаһынын даһа кобуд формасы вардыр» сөзләри әвәзиндә чап едилмишдир: «лакин онларын тәшкили о гәдәр фәрди характер дашыјыр ки, буну нәзәрә алмағымыза еһтијач галмыр». *Ред.*

вәрәсәлик мүнасибәтләрини Бахофен ана һүгугу адландырыр; мән гысалыг хатиринә бу ады сахлаjырам; лакин бу ад намүнасибдир, чүнки чәмиjjәтин бу инкишаф пилләсиндә һәлә jуридик мә'нада һүгугдан данышмаг олмаз.

Әкәр инди биз пуналуа аиләсиндән онун һәр ики типик групунун бирини, мәһз бачылар групуну — анабир бачылары вә даһа узаг гоһумлуг пилләләриндән олан бачылары (jә'ни биринчи, икинчи вә даһа узаг нәсилләрдәки анабир бачылардан әмәлә кәләнләри) — өз ушаглары вә гардашлары илә — анабир вә ана тәрәфдән даһа узаг гоһумлуг пилләләриндән оланларла бирликдә көтүрсәк (бунлар, бизим шәртимизә көрә, онларын әрләри *деjилдирләр),* онда биз гаршымызда мәһз, сонрадан илкин формада гәбиләнин үзвләри кими меjдана чыхан шәхсләр дәстәсини көрәрик. Бунларын һамысынын үмуми бир улу нәнәси вардыр; онлар бу улу нәнәдән төрәдикләринә көрә, һәр нәслин бүтүн гадын өвладлары бачыдырлар. Лакин бу бачыларын әрләри даһа онларын гардашлары ола билмәзләр, демәли, һәмин улу нәнәдән төрәjә билмәзләр, демәли, ган гоһумлуғу олан бу групун, сонракы гәбиләнин тәркибинә дахил деjилләр; онларын ушаглары исә һәмин група мәнсубдурлар, чүнки jалныз ана хәтти илә олан мәншә һәлледичи рол оjнаjыр, зира jалныз бу мәншә шүбһәсиздир. Бүтүн гардаш вә бачылар арасында, һәтта ана тәрәфиндән jан хәтләрдәки ән узаг гоһумлар арасында чинси әлагә гадаған едилдикдә, һәмин груп гәбиләjә чеврилди, jә'ни гадын хәтти илә ган гоһумлуғу олан гәти мүәjjән адамлар дәстәсиндән ибарәт олду ки, бунлар да бир-бири илә никаһ әлагәсинә кирә билмәзләр вә бу дәстә о замандан е'тибарән башга үмуми ичтимаи, һәмчинин дини характерли тә'сисат саjәсиндә кетдикчә даһа артыг мөһкәмләнир вә еjни таjфанын башга гәбиләләринә нисбәтән кетдикчә даһа чох фәргләндиричи әламәт кәсб едир. Бу барәдә ашағыда даһа әтрафлы бәһс олуначагдыр. Лакин биз гәбиләнин пуналуа аиләсиндән jалныз зәрурәт үзүндән деjил, һәмчинин садәчә тәбии сурәтдә инкишаф етдиjини көрүрүксә, онда аз гала шүбһәсиз е'тираф етмәjә әсас вардыр ки, гәбилә тә'сисаты ашкар едилә билән бүтүн халгларда, jә'ни демәк олар бүтүн барбар вә мәдәни халгларда кечмишдә һәмин аилә формасы мөвчуд олмушдур*.

Морган өз китабыны jаздығы заман груп никаһы һаггында бизим мә'луматымыз һәлә чох мәһдуд иди. Синифләр һалында тәшкил олунмуш австралиjалыларда груп никаһлары

---

* «Икили аилә» бөлмәсинә (бах: бу нәшр, сәһ. 255) гәдәр сонракы мәтн Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

һаггында бә'зи шејләр мә'лум иди вә бундан әлавә, Морган Һавај пуналуа аиләси һаггында она кәлиб чатан мә'луматы артыг 1871-чи илдә дәрч етдирмишди. Пуналуа аиләси, бир тәрәфдән, Америка һиндиләри арасында һөкм сүрән вә Морганын бүтүн тәдгигатында онун үчүн башланғыч нөгтәси олан гоһумлуг системинин там изаһыны верирди; дикәр тәрәфдән дә, бу аилә елә һазыр бир башланғыч нөгтәси иди ки, ана һүгугуна әсасланан гәбиләни бурадан чыхармаг мүмкүн иди; бу аилә, нәһајәт, Австралија синифләринә нисбәтән олдугча јүксәк бир инкишаф пилләси иди. Буна көрә дә ајдындыр ки, Морган буну һөкмән икили никаһдан әввәл кәлән бир инкишаф пилләси һесаб едирди вә ән гәдим заманларда онун һәр јердә јајылдығына иснад верирди. О вахтдан бәри биз груп никаһынын там бир сыра башга формалары илә таныш олмушуг вә инди билирик ки, Морган бурада чох узаға кетмишдир. Лакин һәр һалда хошбәхтликдән о өз пуналуа аиләсиндә груп никаһынын јүксәк, классик формасына тәсадүф етмишдир, мәһз елә бир формаја ки, она әсасланараг даһа јүксәк бир формаја кечилмәсини изаһ етмәк чох асан олур.

Груп никаһы һаггындакы мә'луматымыз ән чох инкилис миссионери Лоример Фајсонун сајәсиндә әһәмијјәтли дәрәчәдә зәнкинләшмишдир, о, аиләнин һәмин формасыны онун классик зәмининдә — Австралијада узун илләр боју өјрәнмишдир. Ашағы инкишаф пилләсини о, Ҹәнуби Австралијада Маунт-Гамбир рајонунда Австралија зәнчиләри арасында көрмүшдүр. Бурада бүтүн тајфа ики бөјүк синфә, — крокиләрлә кумителәрә бөлүнмүшдүр. Бу синифләрдән һәр бири дахилиндә ҹинси әлагәләр гәти гадаған олунмушдур; әксинә, бир синифдән олан һәр бир киши анадан оландан о бири синифдән олан һәр бир гадынын әридир, бу гадын исә онун анадан кәлмә арвадыдыр. Ајры-ајры фәрдләр дејил, бүтөв груплар бир-бири илә, синиф синифлә никаһ әлагәсиндә олур. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, ики екзогам синфә бөлүнмәкдән доған мәһдудлугдан башга, һеч бир шеј, нә јаш фәрги, нә дә јахын ган гоһумлуғу бурада ҹинси әлагәләр үчүн әсла манеә тәшкил етмир. Һәр бир кроки киши үчүн һәр бир кумите гадын һүгуга көрә онун арвадыдыр; һәм дә онун өз гызы кумите гадынын гызы олуб ана һүгугуна көрә өзү дә кумите олдуғундан, анадан оландан һәр бир кроки кишинин арвадыдыр, демәли, өз атасынын да арвадыдыр. Һәр һалда синифләрин бәләд олдуғумуз шәкилдә тәшкил олунмасы бунун үчүн һеч бир манеә гојмур. Беләликлә, ја бу гурулуш елә бир вахтда мејдана кәлмишдир ки, јахын гоһумлар арасында ҹинси әлагәни мәһдудлашдырмаға тутгун шәкилдә нә гәдәр сә'ј көстәрилсә дә, инсанлар валидејнләрлә ушаглар арасында ҹинси

әлагәләрдә һәлә хүсусилә дәһшәтли һеч бир шеј көрмүрдүләр, — бу һалда исә синифләр системи билаваситә низамсыз чинси әлагәләр һалындан јаранмышдыр,—ја да никаһлы синифләр мејдана кәлдији вахтда валидејнләрлә ушаглар арасында чинси әлагә артыг адәт үзрә гадаған *олунмушду,* бу һалда исә мүасир вәзијјәт бундан әввәл ган гоһумлуғунда олан аиләнин мөвчуд олдуғуну көстәрир вә ондан имтина едилмәси јолунда биринчи аддым олур. Бу ахырынчы һал даһа еһтималдыр. Мәнә мә'лум олдуғуна көрә, Австралијада валидејнләрлә ушаглар арасында никаһ мүнасибәтләринә даир мисаллар кәтирилмир, екзогамијанын даһа сонракы формасынын, ана һүгугуна әсасланан гәбиләнин мөвчуд олмасы исә јенә дә бир гајда олараг, өзлүјүндә көстәрир ки, бу чүр мүнасибәтләр гәбилә мејдана кәлдији заман артыг мөвчуд олмуш бир шеј кими гадаған едилибмиш.

Ики синиф системинә Чәнуби Австралијада Маунт-Гамбир рајонундан башга, сонра һабелә шәргдә, Дарлинг чајы һөвзәсиндә вә шимал-шәргдә, Квинсленддә тәсадүф олунур вә беләликлә, бу систем кениш јајылмышдыр. Бу систем јалныз ана хәтти илә олан гардаш вә бачылар арасында, гардашларын ушаглары арасында вә бачыларын ушаглары арасында никаһа јол вермир, чүнки бунлар бир синфә мәнсубдурлар; бачы илә гардашын ушаглары исә, әксинә, бир-бири илә никаһа кирә биләрләр. Јени Чәнуби Уелсдә, Дарлинг чајы һөвзәсиндәки камиларохар тајфасында биз јахын гоһумлар арасында чинси әлагәнин гадаған едилмәси јолунда јени бир аддым атылдығыны көрүрүк, бурада илк ики синиф дөрд синфә парчаланмышдыр, һәм дә бу дөрд синифдән һәр бири бүтөвлүкдә мүәјјән башга бир синифлә никаһ әлагәсиндәдир. Биринчи ики синиф анадан оландан бир-бири үчүн әр-арваддыр; ананын биринчи вә ја икинчи синфә мәнсуб олмасындан асылы олараг, онун ушаглары үчүнчү вә ја дөрдүнчү синфә дахил олурлар; һабелә бир-бири илә никаһ мүнасибәтиндә олан ахырынчы ики синфин ушаглары биринчи вә икинчи синфин тәркибинә дахил олурлар. Беләликлә, бир нәсил һәмишә биринчи вә икинчи синфә, бундан сонракы нәсил үчүнчү вә дөрдүнчү синфә, үчүнчү нәсил исә јенидән биринчи вә икинчи синфә мәнсуб олур. Буна ујғун олараг, гардашла бачынын (ана тәрәфдән) ушаглары әр-арвад ола билмәзләр, лакин гардашла бачынын нәвәләри әр-арвад ола биләрләр. Бу спесифик мүрәккәб гајда бир дә — һәр һалда даһа сонралар — онунла мүрәккәбләшир ки, бураја ана гәбиләси дахил олур. Лакин бурада биз буну арашдыра билмәрик. Беләликлә, биз көрүрүк ки, јахын гоһумлар арасында чинси әлагәјә мане олмаг сә'ји даим јенидән мејдана чыхыр, лакин мәгсәд ајдын

сурәтдә баша дүшүлмәдән, инстинктив, кортәбии сурәтдә өзүнү көстәрир.

Бурада, Австралијада һәлә синифләр арасында никаһ олан, чох вахт бүтүн материкә сәпәләнмиш бүтөв кишиләр синфинин ејни дәрәчәдә кениш сәпәләнмиш гадынлар синфи илә күтләви әр-арвадлығындан ибарәт груп никаһы јахындан бахылдыгда, һеч дә филистерин фаһишәханалара адәт етмиш хәјалынын тәсвир етдији гәдәр дәһшәтли көрүнмүр. Әксинә, узун илләр кечдикдән сонра бунун мөвчуд олдуғуну јалныз сезмәјә башламышдылар, лап бу јахынларда исә буна јенидән е'тираз етмәјә башламышлар. Сәтһи мүшаһидәчијә бу никаһ мөһкәм олмајан тәкникаһлылыг кими, бә'зи јерләрдә исә арабир јол верилән сәдагәтсизликлә јанашы чохарвадлылыг кими көрүнүр. Фајсон вә Һауиттин етдији кими, узун илләр сәрф етмәк лазым кәлмишдир ки, бу никаһ мүнасибәтләринин тәнзимедичи гануну кәшф едилсин; бу никаһ мүнасибәтләриндә исә ади авропалы өз вәтәниндә мөвчуд олдуғуна бәнзәр бир һал, бир ганун көрмәк истәјир, — һәмин ганунa көрә, јад јерләрдән кәлән Австралија зәнчиси өз вәтәниндән мин километрләрлә узагларда, онун билмәдији дилдә данышан адамлар арасында һәр һалда чох вахт һәр бир мәскун јердә, һәр бир тајфа ичәрисиндә елә гадынлар тапыр ки, бунлар мүгавимәт көстәрмәдән вә һиддәтләнмәдән өзләрини онун ихтијарына вермәјә һазыр олурлар, бир нечә арвады олан киши исә бунлардан бирини бир кечәлијә өз гонағына верир. Авропалынын әхлагсызлыг вә ганунсузлуг көрдүјү јердә әслиндә чидди бир ганун һөкм сүрүр. Бу гадынлар јаделлинин никаһ синфинә мәнсубдурлар вә буна көрә дә анадан олондан онун арвадыдырлар; онлары ирәличәдән бир-бири үчүн тә'јин едән һәмин әхлаг гануну бир-биринә мәнсуб олан никаһ синифләриндән кәнарда һәр чүр чинси әлагәни рүсвај етмәклә чәза вермәк тәһдиди илә гадаған едир. Һәтта гадынларын гачырылдығы јерләрдә дә — бу тез-тез баш верир вә бир чох јерләрдә бир гајда сајылыр — никаһ синифләри һаггындакы ганунa чидди риајәт олунур.

Гадынлар гачырылдыгда, һәр һалда икили никаһ формасында олса да, артыг тәкникаһлылыға кечилмәси әламәтләри өзүнү көстәрир: бир оғлан өз достларынын көмәји илә бир гызы гачыртдыгда вә ја көтүрүб апардыгда, онлар һамысы нөвбә илә бу гызла чинси әлагәјә кирирләр, лакин бундан сонра һәмин гыз онун гачырылмасы тәшәббүсчүсү олан оғланын арвады һесаб олунур. Һәм дә әксинә, әкәр гачырылан гадын өз әрини гојуб гачса вә она башга бир киши саһиб олса, бу гадын һәмин кишинин арвады олур, биринчи киши исә бу гадына олан өз үстүн һүгугуну итирир. Беләликлә, үмумән

мөвчуд олмагда давам едән груп никаһы илә jанашы—вә бу никаһ чәрчивәсиндә — башга шәхсләри истисна едән мүнасибәтләр меjдана кәлир, чох вә jа узун бир мүддәтә аjры-аjры чүтләрин бирләшмәләри jараныр, бунунла да jанашы чохарвадлылыг меjдана кәлир, белә ки, бурада да груп никаһы өлүб кетмәjә башлаjыр вә мәсәлә jалныз бундадыр ки, авропалыларын тә'сири алтында нә даһа тез меjдандан чыхачагдыр — груп никаһы, jохса буна әмәл едән Австралиjа зәнчиләри.

Австралиjада һөкмран олан формада бүтөв синифләрин никаһы һәр һалда груп никаһынын чох ашағы, илкин формасыдыр, һалбуки пуналуа аиләси, бизә мә'лум олдуғу үзрә онун инкишафынын jүксәк пилләсидир. Биринчиси, көрүнүр, көчәри вәһшиләрин ичтимаи инкишаф сәвиjjәсинә уjғундур, икинчиси исә артыг нисбәтән сабит коммунист ичмалары мәскәнләрини тәләб едир вә билавасите сонракы, даһа jүксәк инкишаф пилләсинә кәтириб чыхарыр. Биз бу һәр ики никаһ формасы арасында, шүбһәсиз, һәлә бә'зи аралыг пилләләри дә ашкар едәчәjик; биз бурада гаршымызда һәлә jеничә ачылмыш, лап азачыг тохунулмуш бир тәдгигат саһәси көрүрүк.

3. *Икили аилә.* Чох вә jа аз узун бир мүддәтә аjры-аjры чүтләрин бирләшмәси һәлә груп никаһы шәраитиндә вә jа даһа әввәлләр мөвчуд олмушдур; кишинин чохлу арвады арасында баш арвады вар иди (чәтин һәлә демәк олар ки, бу онун севдиjи арвад иди) вә бу киши дә башга әрләр ичәрисиндә һәмин арвадын баш әри иди. Бу һал миссионерләрин башында хеjли долашыглыг төрәнмәсинә сәбәб олур вә онлар груп никаһыны* каһ низамсыз арвад үмумилиjи, каһ да әрарвадлыг сәдагәтинин өзбашына позулмасы һесаб едирдиләр. Лакин гәбилә даһа чох инкишаф етдикчә вә инди араларында никаһ мүмкүн олмаjан «гардашлар» групу илә «бачылар» групуна дахил оланларын саjы чохалдыгча, аjры-аjры чүтләрин адәт һалы алмыш бу чүр бирләшмәси кетдикчә даһа чох мөһкәмләнмәли иди. Ган гоһумлары арасында никаһын гадаған едилмәси үчүн гәбиләнин вердиjи тәкан кетдикчә даһа ирәлиләрә апарырды. Мәсәлән, биз көрүрүк ки, ирокезләрдә вә барбарлығын ашағы пилләсиндә дуран дикәр һиндиләрин чохунда *бүтүн* гоһумлар арасында никаһ гадаған едилмишдир; онларын өз системинә дахил олан бүтүн гоһумлар исә бир нечә jүз нөвдүр. Никаһ гадағанлары долашыглығынын белә артдығы бир шәраитдә груп никаһлары кетдикчә даһа чох геjри-мүмкүн олурду, бунлары *икили аилә* сыхышдырыб

* 1884-чү ил нәшриндә бу вә әввәлки ибарәдә «груп никаһыны» сөзләри әвәзиндә «пуналуа аиләсини» чап едилмишдир. *Ред.*

арадан чыхарырды. Бу пилләдә киши бир арвады илә јашајыр, лакин бунунла белә чохарвадлылыг вә јери кәлдикдә сәдагәти позмаг һаллары кишинин һүгугу олараг галыр, һәрчәнд чохарвадлылыга һабелә игтисади сәбәбләр үзүндән дә надир һалларда тәсадүф олунур; ејни заманда бүтүн әр-арвадлыг мүддәтиндә гадынлардан чох һалларда ән чидди сәдагәт тәләб олунур вә зина үстүндә онлара ағыр чәза верилир. Лакин тәрәфләрдән һәр бири никаһ әлагәләрини асанлыгла кәсә биләр, ушаглар исә, әввәлләр олдуғу кими, јенә дә јалныз анаја мәхсус олур.

Никаһ мүнасибәтиндән ган гоһумларынын белә кетдикчә даһа чох кәнар едилмәсиндә дә тәбии сечмә өз тә'сирини көстәрмәкдә давам едир. Морганын дедијинә көрә

«ган гоһуму олмајан гәбиләләрин үзвләри арасындакы никаһлар һәм бәдәнчә, һәм дә әгли чәһәтдән даһа мөһкәм бир гөвм јарадырды, тәрәгги едән ики тајфа бир-биринә говушуб бирләширди вә јени нәсилләрин кәлләси вә бејни тәбии олараг һәр ики тајфанын үмуми габилијјәтинә мүвафиг өлчүјә чатырды»*.

Беләликлә, гәбилә гурулушуна малик тајфалар кери галанлара үстүн кәлмәли вә ја онлары да өз нүмунәси ардынча апармалы иди.

Демәли, ибтидаи дөврдә аиләнин инкишафы әввәлләр бүтүн тајфаны әһатә едән вә дахилиндә һәр ики чинс арасында никаһ әлагәләринин үмумилији һөкм сүрән даирәнин арасы кәсилмәдән мәһдудлашмасындан ибарәтдир. Әввәлчә даһа јахын, сонра исә кетдикчә даһа узаг гоһумларын, нәһајәт, һәтта садәчә гоһум-гудаларын ардычыл сурәтдә кәнар едилмәси јолу илә ән нәһајәт һәр нөв груп никаһы әмәли сурәтдә гејри-мүмкүн олур вә нәтичәдә һәләлик мөһкәм бирләшмәмиш олан никаһлы әр-арвад галыр, бу исә елә бир молекулдур ки, о парчаландыгда, үмумијјәтлә никаһ арадан галхыр. Артыг бундан көрүнүр ки, мүасир мә'нада фәрди чинси мәһәббәт тәкникаһлылығын мејдана кәлмәси илә нә гәдәр аз әлагәдар олмушдур. Буну һәмин инкишаф пилләсиндә дуран бүтүн халгларын практикасы даһа чох сүбут едир. Әввәлки аилә формаларында кишиләр һеч вахт гадын чатышмазлығы һисс етмәдикләри һалда, һәтта әксинә, гадынлар лазым кәлдијиндән чох олдуғу һалда, инди гадынлар аз тапылмаға башлады вә бунлары ахтармаг лазым кәлирди. Буна көрә дә икили никаһ мејдана кәлдији замандан гадынлары гачыртмаға вә сатын алмаға башладылар, бу исә баш вермиш вә даһа дәрин көкләри олан дәјишиклијин кениш јајылмыш *әламәтләри* иди, һәрчәнд әламәтләриндән артыг бир шеј дејилди, лакин арвад

* Һәмчинин бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 28. *Ред.*

әлдә етмәјин јалныз үсулларына аид олмасына бахмајараг, педант шотландијалы Мак-Леннан һәмин әламәтләрә әсасән «гачырма-никаһ» вә «сатылма-никаһ» кими хүсуси аилә нөвләри ујдурмушдур. Бундан әлавә, Америка һиндиләри арасында вә башга (ејни инкишаф пилләсиндә дуран) халглар арасында никаһ бағланмасы никаһ әлагәсинә кирән шәхсләрин өз иши дејилдир вә бу барәдә онлардан чох вахт һеч сорушмурлар, бу онларын аналарынын ишидир. Беләликлә, чох вахт бир-бирини һеч танымајан ики адамы бир-бири илә адахлајырлар вә онлара бу сөвдә барәсиндә јалныз никаһ бағлама вахты чатдыгда хәбәр верирләр. Тој габағы адахлы кәлинин гоһумларына (јә'ни онун атасына вә ата тәрәфиндән гоһумларына дејил, ана тәрәфиндән олан гоһумларына) һәдијјә апарыр; бу да она верилән гыз үчүн өдәнч һесаб олунур. Никаһ әр-арвaддан һәр биринин арзусу илә позула биләр; лакин бир чох тајфаларда, мәсәлән, ирокезләрдә никаһын бүчүр позулмасына гаршы ичтимаи рә'јдә тәдричән мәнфи мүнасибәт әмәлә кәлмишдир; әр-арвад арасында ихтилаф баш вердикдә, васитәчи ролуну һәр ики тәрәфин гоһумлары өз үзәринә көтүрүр вә јалныз бу көмәк етмәдикдә, никаһ позулур, һәм дә ушаглар арвадын јанында галыр вә һәр ики тәрәфә јени никаһ әлагәсинә кирмәк һүгугу верилир.

Мүстәгил ев тәсәррүфатына тәләбат вә ја белә бир тәсәррүфат дүзәлтмәјә јалныз арзу доғурмаг үчүн өзлүјүндә чох зәиф вә чох сәбатсыз олан икили аилә даһа әввәлки дөврдән ирс галан коммунист ев тәсәррүфатыны һеч дә арадан галдырмыр. Лакин коммунист ев тәсәррүфаты евдә гадынларын һөкмранлығы демәкдир, һәмчинин доғма атанын ким олдуғуну јәгин билмәк мүмкүн олмадыгда, јалныз ананын доғма һесаб едилә билмәси гадынлара, јә'ни аналара јүксәк һөрмәт демәкдир. XVIII әср маариф дөврүндән бизә ирс галан ән мә'насыз тәсәввүрләрдән бири белә бир рә'јдән ибарәтдир ки, күја чәмијјәтин инкишафынын әввәлләриндә гадын кишинин кәнизи олмушдур. Бүтүн вәһшиләрдә, һабелә барбарлығын ашағы, орта вә гисмән дә һәмчинин јүксәк пилләсиндә дуран бүтүн тајфаларда гадын нәинки азаддыр, һәм дә чох шәрәфли бир мөвге тутур. Һәлә икили никаһ заманы бунун нечә бир мөвге олдуғуну сенека тајфасы ирокезләри арасында узун илләр миссионер олмуш Ашер Рајт көстәрә биләр. О дејир:

«Онларын аиләләринә кәлдикдә, онлар һәлә гәдим узун евләрдә» (бир нечә аиләнин коммунист ев тәсәррүфатлары) «јашадыглары заманлар... орада һәмишә мүәјјән бир клан» (гәбилә) «үстүн олурду, белә ки, гадынлар өзләринә әрләри башга кланлардан» (гәбиләләрдән) кәтүрүрдүләр... Евдә адәтән гадын јарысынын һөкмранлығы вар иди; еһтијатлар үмуми иди; лакин вај о бәдбәхт әрин вә ја ојнашын һалына ки, һәддиндән чох тәнбәл вә ја фәрасәтсиз олајды вә үмуми еһтијата өз пајыны вермәјәјди.

Евдә онун нә гәдәр ушағы вә өзүнә мәхсус нә гәдәр әмлакы олса да, һәр дәгигә өз шәлә-шүләсини јығышдырыб рәдд олмаг әмрини ала биләрди. Онун мүгавимәт көстәрмәјә чәһд етмәк үчүн һеч чәсарәти дә олмурду; ев онун үчүн дөнүб чәһәннәм олурду; онун өз кланына» (гәбиләсинә) «гајытмагдан вә ја — ән чох һалларда олдуғу кими — дикәр бир кланда јени никаһ әлагәсинә кирмәкдән башга чарәси галмырды. Гадынлар кланларда» (гәбиләләрдә), «һабелә үмумијјәтлә һәр јердә бөјүк гүввә идиләр. Елә һаллар олурду ки, онлар башчыны дәјишдирмәкдән вә ону ади бир дөјүшчүјә чевирмәкдән дә чәкинмирдиләр»*.

Бүтүн гадынларын вә ја онлардан чохунун ејни гәбилијә, кишиләрин исә мүхтәлиф гәбиләләрә мәнсуб олдуглары коммунист ев тәсәррүфаты ибтидаи дөврдә гадынларын һәр јердә јајылмыш олан һөкмранлығынын реал әсасыны тәшкил едирди, бу һөкмранлығын кәшф едилмәси исә Бахофенин үчүнчү хидмәтидир.—Әлавә олараг буну да гејд етмәлијәм ки, вәһши вә барбар халгларда гадынларын үзәринә һәддиндән артыг иш дүшмәси барәсиндә сәјјаһларын вә миссионерләрин вердији мә'лумат һеч дә дејиләнләрә зидд дејилдир. Һәр ики чинс арасында әмәк бөлкүсү чәмијјәтдә гадынын мөвгејиндән дејил, тамамилә башга сәбәбләрдән ирәли кәлир. О халглар ки, онларын арасында гадынлар бизим тәсәввүрләримизә көрә ишләмәли олдугларындан хејли артыг ишләмәлидирләр, — һәмин халглар чох вахт гадынлара бизим авропалыларын бәсләдикләриндән хејли артыг дәрәчәдә әсл һөрмәт бәсләјирләр. Сивилизасија дөврүндә заһири еһтирам көрән вә һәр чүр һәгиги әмәјә јабанчы олан бир ханым барбарлыг дөврүндә ағыр әмәклә мәшғул олан, өз халгы ичәрисиндә һәгиги ханым (lady, frowa, Frau=ханым) һесаб олунан вә өз мөвгејинин характеринә көрә доғрудан да белә бир ханым олан гадына нисбәтән сонсуз дәрәчә ашағы ичтимаи мөвге тутур.

Инди Америкада груп никаһыни** икили аилә тамамилә сыхышдырыб арадан чыхармышдырмы — буну һәлә вәһшилијин јүксәк пилләсиндә дуран шимал-гәрб вә хүсусән чәнуби Америка халгларынын даһа диггәтлә өјрәнилмәси ајдынлашдырмалыдыр. Бу ахырынчылар һаггындакы нағылларда чинси әлагә сәрбәстлијинә даир о гәдәр мүхтәлиф мисаллара тәсадүф едилир ки, бурада гәдим груп никаһынын тамамилә арадан галхдығыны чәтин еһтимал етмәк олар***. Һәр һалда онун һәлә һеч дә бүтүн изләри јох олмамышдыр. Шимали Американын азы гырх тајфасы арасында бөјүк бачы илә никаһ бағлајан киши онун бүтүн бачыларыны да, онлар мүәј-

---

* Һәмчинин бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 26—27. *Ред.*

** 1884-чү ил нәшриндә «груп никаһыны» сөзләри әвәзиндә «пуналуа аиләсини» чап едилмишдир. *Ред.*

*** Бу чүмлә Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

јән јаша чатдыгда, өзүнә арвад етмәк һүгугуна маликдир, — бу исә бүтөв бачылар групу үчүн әрләрин үмумилији галығыдыр. Калифорнија јарымадасынын сакинләри һаггында исә (вәһшилијин јүксәк пилләси) Банкрофт сөјләјир ки, онларда низамсыз чинси әлагәјә кирмәк мәгсәди илә бир нечә «тајфа»нын бир јерә топлашдығы бајрамлар вардыр. Көрүнүр, сөһбәт елә гәбиләләрдән кедир ки, онлар үчүн бу бајрамлар кечмиш вахтын тутгун хатирәләринин һифз олундуғу бир формадыр, о вахтлар исә бир гәбиләнин гадынлары үчүн дикәр гәбиләнин бүтүн кишиләри үмуми әр идиләр, һәм дә әксинә*. Белә бир адәт Австралијада да һәлә һөкм сүрүр. Бә'зи халгларда елә олур ки, бөјүк кишиләр, башчылар вә чадукәр каһинләр арвад үмумилијиндән өз хејирләринә истифадә едир вә гадынларын чохуну өзләри үчүн инһисара алырлар; лакин бунун мүгабилиндә онлар мүәјјән бајрамларда вә бөјүк халг јығынчаглары заманы әввәлки үмумилијә јенидән јол вермәли вә өз арвадларынын чаван оғланларла кеф чәкмәсинә имкан вермәлидирләр. Көһнә сәрбәст чинси әлагәнин гыса мүддәтә јенидән гүввәјә миндији бу чүр вахташыры сатурналијалар[147] һаггында Вестермарк өз китабынын 28—29-чу сәһифәләриндә там бир сыра мисаллар верир: Һиндистанда һо, сантал, пәнчә вә котар тајфалары, бә'зи Африка халглары вә и. а. Вестермарк бурадан гәрибә оларағ белә бир нәтичә чыхарыр ки, бу, мөвчудлуғуну онун инкар етдији груп никаһынын галығы дејил, ибтидаи инсанын башга һејванларла үмуми олан чәрә ахытма дөврүнүн галығыдыр.

Биз бурада Бахофенин дөрдүнчү бөјүк кәшфинә, груп никаһындан икили никаһа доғру кениш јајылмыш кечид формасынын кәшфинә јахынлашырыг. Бахофен тәрәфиндән, аллаһларын көһнә бујуругларыны позмаг күнаһындан бағышланма кими, — гадынын исмәт һүгугу әлдә етмәсинә имкан верән бағышланма кими, — тәсвир едилән шеј әслиндә гадынын гәдим вахтларда мөвчуд олан әр үмумилијиндән хилас олуб јалныз *бир* кишинин ихтијарына кечмәк һүгугу әлдә етмәсинә

* «Икили аилә вәһшиликлә барбарлыг арасындакы пилләдә» сөзләринә гәдәр (бах: бу чилд, сәһ. 262) сонракы мәтн Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. 1884-чү ил нәшриндә бу абзас Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә гисмән истифадә едилән, гисмән дә онун тәрәфиндән атылмыш олан ашағыдакы мәтнлә битирди: «Гәдим дүнјада белә бир һалын галыглары, мәсәлән, финикијалы гызларын Астарта шәрәфинә бајрамлар заманы ибадәткаһда өзләрини кәнар кишиләрин ихтијарына вермәси адәти јахшы мә'лумдур; һәтта орта әсрләрдәки биринчи кечә һүгугу, алман неоромантикләринин бу факты јумшалтмаг сә'јләринә бахмајараг, чох дәрин көк салмыш формада мөвчуд иди, һәмин һүгуг пуналуа аиләсинин галығыдыр, бу да, көрүнүр, келт гәбиләсинин (кланынын) сајәсиндә галмышдыр». *Ред.*

јол верән өдәнчин анчаг мистик ифадәсидир. Бу өдәнч мүәјјән чәрчивә илә мәһдудлашдырылан адәт шәклиндә кәнар кишиләрлә әлагәдә олмагдан ибарәтдир: Бабилистан гадынлары илдә бир дәфә Милитта мә'бәдиндә кишиләрлә әлагәдә олмалы идиләр; Габаг Асијанын башга халглары өз гызларыны бир нечә ил мүддәтинә Анаитис мә'бәдинә көндәрирдиләр вә бу гызлар никаһ әлагәсинә кирмәк һүгугу әлдә етмәздән габаг бурада, бәјәндикләри адамларла азад севишмәли идиләр; дини пәрдә кејиндирилән бу чүр адәтләрә Аралыг дәнизи илә Ганг арасында јашајан аз гала бүтүн Асија халгларында тәсадүф олунур. Бағышланмаг үчүн верилән вә өдәнч ролу ојнајан гурбан, Бахофенин артыг гејд етдији кими, заман кечдикчә јүнкүлләшир:

«Һәр ил тәкрар олунан белә гурбан верилмәсинин јерини бирдәфәлик мүкәлләфијјәт тутур, матронларын һетеризми өз јерини гызларын һетеризминә тәрк едир: буну никаһ вахты тәтбиг етмәк әвәзинә бунунла никаһдан әввәл мәшғул олурлар; фәрг гојмадан һәр бир шәхслә әлагәдә олмаг әвәзинә јалныз мүәјјән шәхсләрлә әлагәдә олурлар» («Ана һүгугу», сәһ. XIX).

Башга халгларда дини пәрдә јохдур: бә'зиләриндә — гәдим дөврдә фракијалыларда, келтләрдә вә башгаларында, инди Һиндистанын һәлә бир чох јерли сакинләри арасында, Малајја халгларында, Сакит океан адаларынын сакинләриндә вә бир чох Америка һиндиләри арасында—гызлар әрә кетмәздән әввәл ән там чинси азадлыг шәраитиндә олурлар. Бу һал Чәнуби Американын демәк олар һәр јериндә хүсусилә јајылмышдыр, буну һәмин материкин азачыг да олса ичәриләринә кедиб чыхан һәр кәс тәсдиг едә биләр. Мәсәлән, Агассис («Бразилијаја сәјаһәт», Бостон вә Нју-Јорк, 1886, сәһ. 266) һинди мәншәли бир варлы аилә һаггында белә сөјләјир. О, евин гызы илә таныш олдугда, онун атасыны сорушмуш вә күман етмишди ки, бу заман Парагвајла мүһарибәдә иштирак едән забит һәмин гызын анасынын әридир, лакин анасы күлүмсәјиб чаваб вермишди: nao tem pai, é filha da fortuna — онун атасы јохду, о бир тәсадүфүн өвладыдыр.

«Һинди вә метис гадынлар өзләринин никаһдан кәнар ушаглары һаггында һеч утаныб-гысылмадан һәмишә белә дејирләр; бу да гәтијјән истиена дејилдир; көрүнүр, истисна даһа чох бунун әксидир. Ушаглар... чох вахт јалныз өз аналарыны танырлар, чүнки бүтүн гајғы вә мәс'улијјәт онун үзәринә дүшүр; онлар өз аталары һаггында һеч бир шеј билмирләр вә көрүнүр, арвадын да һеч вахт ағлына кәлмир ки, онун вә ја ушагларынын атаја һәр һансы бир иддиасы ола билсин».

Бурада сивилизасијалы адама гәрибә көрүнән һал ана һүгугуна көрә вә груп никаһы шәраитиндә садәчә бир гајдадыр.

Бир гисим халгларда адахлы оғланын достлары вә гоһумлары, јахуд тоја дә'вәт олунан гонаглар лап тој заманы кәлинә гәдим заманлардан галан һүгугу тәләб едирләр, һәм дә адахлы оғланын өзү нөвбәдә ахырынчы олур; гәдим заманлар Балеар адаларында вә Африка авкилләри арасында беләолмушдур, Һәбәшистанда бареалар арасында исә инди дә беләдир. Башга халгларда мүәјјән бир вәзифәли шәхс, тајфа вә ја гәбилә башчысы, касик, шаман, каһин, књаз вә ја һәр һансы башга бир ад дашыјан адам ичманын нүмајәндәсидир вә кәлин барәсиндә онун биринчи кечә һүгугу вардыр. Неоромантикләрин бу факты јумшалтмаг јолундакы бүтүн сә'јләринә бахмајараг jus primae noctis* — Алјаска сакинләринин чоху арасында (Банкрофт, «Јерли тајфалар», I, 81), Шимали Меқсикада таһулар арасында (јенә орада, сәһ. 584) вә башга халгларда груп никаһынын галығы кими һәлә инди дә мөвҹуддур; һәм дә бу һүгуг бүтүн орта әсрләр әрзиндә — һәр һалда илк заманлар келт өлкәләри олан өлкәләрдә, мәсәлән, Арагонда мөвҹуд олмуш вә билаваситә груп никаһындан доғмушдур. Кастилијада кәндли һеч вахт тәһкимли олмадығы һалда, Арагонда Фердинанд Католикин 1486-чы илдәки гәрарына гәдәр ән ијрәнҹ формаларда тәһкимчилик һөкм сүрмүшдүр. Һәмин сәнәддә дејилир:

«Биз гәрара алыб е'лан едирик ки, јухарыда көстәрилән ҹәнаблар» (senyors, баронлар) «...һәмчинин кәндли өзүнә арвад алдыгда бу арвадла биринчи кечә јатмаг һүгугуна малик дејилләр, јахуд тој кечәси арвад јатаға кирдикдә, онлар өз ағалығынын нишанәси олараг һәмин јатағын вә бу арвадын үзәриндән кечмәк һүгугуна малик дејилләр; јухарыда көстәрилән ҹәнаблар һәмчинин кәндлинин гызыны вә ја оғлуну истәр пулла, истәрсә дә пулсуз, онларын ирадәси зиддинә олараг өзләринә хидмәт етдирмәк һүгугуна малик дејилләр». (Зүкенһејмин әсәриндә Каталонија дилиндәки орижиналын мәтниндән ситат кәтирилир, «Тәһкимчилик һүгугу», Петербург, 1861, сәһ. 355).

Сонра Бахофен сөзсүз олараг тә'кидлә иддиа едир ки, онун «һетеризм» вә ја «күнаһ һамиләлик» адландырдығы шејдән тәкникаһлылыға кечилмәсинә башлыча олараг гадынлар сәбәб олмушлар. Игтисади һәјат шәраити инкишаф етдикҹә, демәли, гәдим коммунизм дағылдыгҹа вә әһали сыхлығы артдыгҹа, ҹинсләр арасында гәдимдән ирс галан мүнасибәтләр өз садәлөвһ ибтидаи характерини нә гәдәр чох итирирдисә, бу мүнасибәтләр гадынлара бир о гәдәр чох алчалдычы вә ағыр көрүнмәли иди; гуртулуш олмаг е'тибары илә гадынлар исмәтли олмаг, мүвәггәти вә ја даими олараг јалныз бир киши илә никаһлы олмаг һүгугу әлдә етмәјә даһа инадла чалыш-

---

* — биринчи кечә һүгугу. *Ред.*

малы идиләр. Ирәлијә доғру бу аддым һәр шејдән башга бир дә она көрә кишиләрдән баш верә билмәзди ки, фе'лән груп никаһынын әлверишли олмасындан имтина етмәк үмумијјәтлә һеч заман, һәтта индијә гәдәр дә онларын ағлына кәлмәмишдир. Јалныз гадынлар икили никаһа кечдикдән сонра, кишиләр чидди бир моногамија гоја билдиләр, әлбәттә, јалныз гадынлар үчүн.

Икили аилә вәһшиликлә барбарлыг арасындакы пилләдә, ән чоху артыг вәһшилијин јүксәк пилләсиндә, јалныз бә'зи јерләрдә барбарлығын ашағы пилләсиндә мејдана кәлмишдир. Груп никаһы вәһшилик дөврү үчүн, моногамија исә сивилизасија дөврү үчүн сәчијјәви олдуғу кими, икили аилә дә барбарлыг дөврү үчүн сәчијјәви аилә формасыдыр. Икили аиләнин даһа да инкишаф едиб мөһкәм моногамијаја чеврилмәси үчүн, көрдүјүмүз кими, индијәдәк фәалијјәт көстәрән сәбәбләрдән башга ајры сәбәбләр лазым иди. Артыг икили әлагәнин өзүндә груп өз сон ваһидинә, өзүнүн икиатомлу молекулуна — бир киши илә бир гадына кәлиб чатмышды. Тәбии сечмә өз ишини никаһ үнсијјәтиндән кетдикчә даһа чох истисналар едилмәси јолу илә баша чатдырды; бу истигамәтдә онун даһа көрәси бир иши галмырды. Демәли, әкәр јени, *ичтимаи* һәрәкәтверичи гүввәләр фәалијјәт көстәрмәјә башламасајды, икили әлагәдән јени бир аилә формасы јаранмасы үчүн һеч бир әсас олмазды. Лакин бу чүр һәрәкәтверичи гүввәләр фәалијјәт көстәрмәјә башлады.

Инди биз Американы, икили аиләнин бу классик зәминини тәрк едирик. Бурада даһа јүксәк аилә формасынын инкишаф етмәси, кәшф едилиб ишғал олунана гәдәр бурада нә исә бир вахт мүәјјән бир јердә мөһкәм моногамија мөвчуд олмасы гәрарына кәлмәк имканы верәчәк һеч бир әламәт јохдур. Көһнә дүнјада вәзијјәт башга чүр иди.

Бурада ев һејванларынын әһлиләшдирилмәси вә сүрүләрин јетишдирилмәси о вахтадәк ешидилмәмиш сәрвәт мәнбәләри јаратмыш вә тамамилә јени ичтимаи мүнасибәтләр доғурмушду. Барбарлығын ашағы пилләсинә гәдәр даими сәрвәт, демәк олар, јалныз мәнзилдән, палтардан, кобуд зинәт шејләриндән вә јемәк әлдә едиб һазырламаг аләтләриндән: гајыгдан, силаһдан, ән бәсит ев шејләриндән ибарәт иди. Јемәји һәр күн јенидән әлдә етмәк лазым кәлирди. Инди исә тәрәгги едән чобан халглар — Һиндистандакы Пәнчабда вә Ганг вилајәтиндә, һабелә о заман даһа бол сују олан Оксус вә Јаксарт чајлары һөвзәсиндәки дүзәнләрдә јашајан ариләр, Фәрат вә Дәчлә чајлары бојунда јашајан семитләр — ат, дәвә, улаг, гарамал, гојун, кечи вә донуз сүрүләри шәклиндә елә

бир әмлак әлдә етмишдиләр ки, бунун кетдикчә даһа чох төрәjиб артмасы вә боллуча сүд вә әт мәһсуллары вермәси үчүн буна анчаг нәзарәт етмәк вә ән бәсит шәкилдә бахмаг тәләб олунурду. Jемәк әлдә етмәjин бүтүн әввәлки үсуллары инди арха сыраjа кечмишди; әввәлләр зәрурәт олан овчулуг инди кеф мәшғәләси олмушду.

Бәс бу jени сәрвәт кимә мәхсус иди? Әввәлләр, шүбһәсиз, гәбиләjә. Лакин чох тезликлә сүрү үзәриндә хүсуси мүлкиjjәт инкишаф етмәли иди. Демәк чәтиндир ки, Мусанын Биринчи китабы деjилән китабын мүәллифинин нәзәриндә, патриарх Авраам аилә ичмасынын башчысы олмаг һүгугуна көрәми өз сүрүләринин саһиби иди, jохса гәбиләнин фе'лән ирси ағсаггалы мөвгеjини тутмасына көрә? Анчаг бу шүбһәсиздир ки, биз ону мүасир мә'нада бир мүлкиjjәтчи кими тәсәввүр етмәмәлиjик. Сонра бу да шүбһәсиздир ки, мө'тәбәр тарихин әввәлләриндә биз артыг һәр jердә аилә башчыларынын әлаһиддәләшмиш мүлкиjjәти* олан сүрүләрә, еjни илә дә барбарлыг дөвру инчәсәнәт әсәрләринә, метал шеjләрә, зинәт шеjләринә вә нәһаjәт, инсанлардан ибарәт иш һеjванларына — гуллара раст кәлирик.

Зира инди гулдарлыг да ихтира едилмишди. Барбарлығын ашағы пилләсиндә дуран бир адам үчүн гул фаjдасыз иди. Буна көрә дә Америка һиндиләри мәғлуб едилән дүшмәнләрлә һеч дә даһа jүксәк инкишаф пилләсиндә олдуғу кими рәфтар етмирдиләр. Онлар кишиләри өлдүрүр вә jа галибләр таjфасына бир гардаш кими гәбул едирдиләр; гадынлары өзләринә арвад едирдиләр вә jа башга бир үсулла онлары да сағ галмыш ушаглары илә бирликдә өз таjфаларынын тәркибинә гәбул едирдиләр. Бу пилләдә инсанын иш гүввәси бу гүввәни сахламаг үчүн чәкилән хәрҹләрдән һәлә нәзәрә чарпачаг гәдәр артыг бир шеj вермир. Малдарлыг, метал е'малы, тохучулуг вә нәһаjәт, тарлачылығын тәтбиг едилмәси илә вәзиjjәт дәjишилди. Иш гүввәси дә еjни илә, хүсусән сүрүләр гәти олараг аиләләрин саһиблиjинә** кечдикдән сонра, әввәлләр чох асанлыгла әлдә едилән вә инди мүбадилә дәjәри кәсб едән вә сатын алынан арвадлар кими олду. Аилә мал-гара гәдәр сүр'әтлә артмырды. Инди мал-гараjа бахмаг үчүн даһа чох адам тәләб олунурду; бу мәгсәд үчүн әсир алынмыш дүшмәнләрдән истифадә етмәк оларды, һәм дә онлар мал-гара кими асанлыгла төрәjиб арта билирдиләр.

---

* 1884-чү ил нәшриндә «әлаһиддәләшмиш мүлкиjjәти» сөзләри әвәзиндә «хүсуси мүлкиjjәти» чап едилмишдир. *Ред.*

** 1884-чү ил нәшриндә «аиләләрин саһиблиjинә» сөзләри әвәзиндә «хүсуси мүлкиjjәтә» чап едилмишдир. *Ред.*

Бу чүр сәрвәтләр, бир дәфә онлар ајры-ајры аиләләрин* хүсуси мүлкиј̌јәтинә кечдијинә вә сүр'әтлә артдығына көрә, икили никаһа вә ана гәбиләсинә әсасланан чәмиј̌јәтә күчлү зәрбә вурду. Икили никаһ аиләјә јени бир үнсүр кәтирди. О, доғма ана илә јанашы мө'тәбәр доғма атаны гојду, һәм дә бу ата һәтта бә'зи индики «аталардан», олсун ки, даһа мө'тәбәр иди. О заман аиләдә мөвчуд олан әмәк бөлкүсүнә көрә, әр јемәк шејләри вә бундан өтрү зәрури олан әмәк аләтләри әлдә етмәли иди, демәли, бу аләтләр үзәриндә онун мүлкиј̌јәт һүгугу да вар иди; никаһ позулдугда, о һәмин аләтләри өзү илә апарырды, арвада исә ев шејләри галырды. Бу сәбәбдән о заманкы чәмиј̌јәтин адәтинә көрә, әр һәмчинин јени јемәк мәнбәјинин — мал-гаранын, сонралар исә һәмчинин јени әмәк аләтинин — гулларын да мүлкиј̌јәтчиси иди. Лакин јенә һәмин чәмиј̌јәтин адәтинә көрә, атанын ушаглары онун вәрәсәси ола билмәздиләр, чүнки вәрәсәлик мәсәләси ашағыдакы гајдада иди.

Ана һүгугуна көрә, демәли, мәншә јалныз гадын хәтти илә һесаб олундуғу мүддәтдә, һабелә гәбиләдә илкин вәрәсәлик гајдасына ујғун олараг, гәбиләнин өлән үзвүнүн вәрәсәси онун гоһумлары олурду. Әмлак гәбилә дахилиндә галмалы иди. Бу әмлак чүзи шејләрдән ибарәт олдуғуна көрә, олсун ки, гәдимләрдән јахын гоһумларын, демәли — ана тәрәфиндән олан ган гоһумларынын ихтијарына кечирди. Лакин өлән кишинин ушаглары онун гәбиләсинә дејил, өз аналарынын гәбиләсинә мәнсуб идиләр; онлар өз аналарына, әввәлләр онун галан ган гоһумлары илә бирликдә, сонралар исә бәлкә дә биринчи нөвбәдә, вәрәсә олурдулар; өз аталарынын исә вәрәсәси ола билмәздиләр, чүнки онун гәбиләсинә мәнсуб дејилдиләр, атанын әмлакы исә һәмин гәбиләдә галмалы иди. Беләликлә, сүрүләрин саһиби өләндән сонра онун сүрүләри ән әввәл онун гардашларына вә бачыларына, бачы ушагларына вә ја халасы өвладларына кечмәли иди. Онун өз ушаглары исә вәрәсәликдән мәһрум олурдулар.

Беләликлә, сәрвәт артдыгча, бир тәрәфдән, аиләдә арвада нисбәтән әр үчүн даһа нүфузлу мөвге јаранырды, дикәр тәрәфдән дә, мөһкәмләнмиш олан бу мөвгедән истифадә етмәк сә'ји доғурду ки, ән'әнәви вәрәсәлик гајдасы ушагларын хејринә дәјишдирилсин. Лакин мәншә ана һүгугуна көрә һесаб олундугча, бу мүмкүн дејилди. Буна көрә дә ана һүгугу ләғв едилмәли иди вә о ләғв олунду. Бу һеч дә инди бизә көрүндүјү гәдәр чәтин дејилди. Ахы бәшәриј̌јәтин көрдүјү ән әсаслы ингилаблардан бири олан бу ингилабын јашамагда олан гәби-

* «Ајры-ајры аиләләрин» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

лэ үзвлэриндэн һеч биринэ тохунмаға еһтиjачы jох иди. Онлар һамысы эввэл нэ вэзиjjэтдэ идисэ, бундан сонра да һэмин вэзиjjэтдэ галарды. Белэ бир садэчэ гэрар кифаjэт иди ки, кэлэчэкдэ киши гэбилэси үзвлэринин нэсли бу гэбилэ дахилиндэ галмалыдыр, гадынларын нэсли исэ һэмин гэбилэдэн чыхарылыб өз атасынын гэбилэсинэ кечирилмэлидир. Бунунла да мэншэнин гадын хэтти илэ муэjjэн едилмэси вэ ана хэттинэ эсасланан вэрэсэлик һүгугу лэғв олунурду, мэншэнин киши хэтти илэ мүэjjэн едилмэси вэ ата хэттинэ эсасланан вэрэсэлик һүгугу тэтбиг олунурду. Биз мэдэни халгларда бу ингилабын нечэ вэ нэ заман баш вердиjи һаггында һеч бир шеj билмирик. Бу ингилаб тамамилэ тарихдэн эввэлки дөврэ аиддир. Лакин белэ бир ингилабын *баш вердиjини* ана һүгугунун чохлу излэри һаггындакы мэ'лумат, хүсусилэ Бахофен тэрэфиндэн топланмыш мэ'лумат кифаjэт гэдэр сүбут едир; бу ингилабын нечэ асанлыгла баш вердиjини биз там бир сыра һинди таjфаларынын тимсалында көрүрүк, онларда һэмин ингилаб гисмэн сэрвэтин артмасы вэ jашаjыш тэрзинин дэjишилмэси (мешэлэрдэн дүзэнлэрэ көчмэк) тэ'сири алтында, гисмэн дэ сивилизасиjанын вэ миссионерлэрин мэ'нэви тэ'сири алтында лап бу jахынларда баш вермиш вэ һэлэ дэ баш вермэкдэдир. Миссури һөвзэсинин сэккиз таjфасындан алтысы киши хэтти илэ мэншэ көтүрүр вэ вэрэсэлиjи гэбул едир, икиси исэ һэлэ гадын хэтти илэ мэншэ көтүрүр. Шауни, маjjами вэ делавар таjфаларында белэ бир адэт көк салмышдыр; ушаглара ата гэбилэсинин гэбилэ адларындан бирини гоjмагла онлары ата гэбилэсинэ говушдурурлар ки, онлар өз аталарынын вэрэсэси ола билсинлэр. «Инсана хас олан казуистика белэдир:—билаваситэ мэнафе кифаjэт гэдэр меjл оjатдыгда, шеjлэрин адыны дэjишмэклэ онлары дэjишдирмэк вэ эн'энэ чэрчивсиндэ эн'энэни дағытмаға бир jол ахтарыб тапмаг!» (Маркс)*. Бу сэбэбдэн бөjүк бир долашыглыг баш верирди вэ бу долашыглыг ата һүгугуна кечилмэси илэ арадан галдырыла билэрди вэ һэгигэтдэ дэ бунунла гисмэн арадан галдырылмышдыр. «Бу кечид үмумиjjэтлэ эн тэбии көрүнүр» (Маркс)**. — Көһнэ*** дүнjанын мэдэни халглары арасында бу кечидин нечэ баш вердиjи барэдэ мүгаjисэли методдан истифадэ едэн һүгугчуларын бизэ нэ деjэ билэчэклэри һаггында — бунларын демэк олар һамысы, элбэттэ, анчаг һипотезлэрдир, — бах: М. Ковалевски, «Аилэнин вэ мүлкиjjэтин мэншэjи вэ инкишафы очерки», Стокһолм, 1890.

---

* Бах: «Маркс вэ Енкелсин архиви», IX чилд, сэһ. 111. *Ред.*

** Jенэ орада, сэһ. 112. *Ред.*

*** Абзасын ахырына гэдэр бу мэтн Енкелс тэрэфиндэн 1891-чи ил нэшриндэ элавэ едилмишдир. *Ред.*

Ана һүгугунун деврилмәси *гадын чинсинин үмумдүнја-тарихи мәғлубијјәти иди.* Әр евдә дә идарәетмә чиловуну өз әлинә алды, арвад исә өз шәрәфли мөвгејини итирди, әсарәт алтына алынды, әрин арзулары үчүн бир гула, садәчә ушаг-доғма аләтинә чеврилди. Гадын үчүн јаранан вә гәһрәманлыг дөврү, һабелә — даһа чох — классик дөвр јунанлары арасында хүсусилә ачыг мејдана чыхан бу алчалдылмыш вәзијјәтә тәдричән ријакарлыг бәзәк-дүзәји верилмишди, бә'зи јерләрдә исә бу вәзијјәт һәмчинин даһа јумшаг формаја салынмыш, лакин һеч дә арадан галдырылмамышды.

Кишиләрин бу јолла әмәлә кәлән тәкһөкмранлығынын биринчи нәтичәси инди мејдана кәлән аралыг формада — патриархал аиләдә өзүнү көстәрир. Онун башлыча сәчијјәви чәһәти ашағыда бәһс едиләчәк чохарвадлылыг дејил, будур ки,

«азад олан вә азад олмајан мүәјјән гәдәр шәхс аилә башчысынын ата һакимијјәтинә табе олан аилә һалында тәшкил олунур. Семит типли аиләдә бу аилә башчысы чохарвадлы һәјат сүрүр, азад олмајанларын арвады вә ушаглары олур, бүтүн тәшкилатын мәгсәди исә мүәјјән әрази дахилиндә сүрүләрә бахмагдыр»[148].

Белә аиләнин мүһүм әламәтләри азад олмајанларын аилә тәркибинә дахил едилмәси вә ата һакимијјәтидир; буна көрә дә һәмин аилә формасынын мүкәммәл типи Рома аиләсидир. Әввәлләр familia сөзү һеч дә мүасир филистерин сентименталлыгдан вә евдәки дидишмәдән ибарәт идеалы демәк дејилди; ромалылар арасында бу сөз әввәлләр һәтта әр-арвада вә онларын ушагларына дејил, јалныз гуллара аид иди. Famulus ев гулу демәкдир, а familia исә бир адама мәхсус олан гулларын мәчмусу демәкдир. Һәлә Гај заманы familia, id est patrimonium (јә'ни ирс) вәсијјәт илә кечирди. Бу ифадә јени ичтимаи организми билдирмәк үчүн ромалылар тәрәфиндән дүшүнүлмүшдү, бу организмин башчысы арвадынын вә ушагларынын вә мүәјјән гәдәр гулун ағасы иди, Рома ата һакимијјәтинә көрә, она табе олан бүтүн бу шәхсләри јашатмаг вә өлдүрмәк һүгугуна малик иди.

«Беләликлә, бу ифадә латын тајфаларынын дәмир зирећә бүрүнмүш олан, тарлачылыг тәтбиг едилдикдән вә көләлик ганунилэшдирилдикдән сонра, ари италиләр јунанлардан ајрылдыгдан сонра мејдана кәлән аилә системиндән гәдим дејилдир»[149].

Маркс буна әлавә едиб дејир: «Мүасир аилә рүшејм һалында тәкчә көләлији (servitus) дејил, һабелә тәһкимчилији дә еһтива едир, чүнки бу аилә лап әввәлдән әкинчилик мүкәлләфијјәтләри илә әлагәдардыр. Чәмијјәтдә вә онун дөвләтиндә

сонралар кениш инкишаф едән бүтүн зиддиј̌әтләр бу аиләдә *миниатүр* һалында вардыр»*.

Белә аилә формасы икили никаһдан моногамијаја кечид демәкдир. Арвадын сәдагәтли олмасыны вә, демәли, ушагларын мүәј̌јән бир атадан мәншәјини тә'мин етмәк үчүн арвад әрин гәти һакимиј̌әтинә табе едилир; әкәр әр арвады өлдүрсә, о анҹаг өз һүгугуну һәјата кечирмиш олур**.

Патриархал аиләнин мејдана кәлмәси илә биз јазылы тарих саһәсинә вә бунунла бирликдә мүгајисәли һүгугшүнаслығын бизә хејли көмәк едә биләҹәји бир саһәјә гәдәм гојуруг. Доғрудан да, онун сајәсиндә биз бурада ирәлијә доғру мүһүм бир аддым атмыш олдуг. Биз Максим Ковалевскијә («Аиләнин вә мүлкиј̌әтин мәншәји вә инкишафы очерки», Стокһолм, 1890, сәһ. 60—100) ону сүбут етмәси илә борҹлујуг ки, сербләр вә болгарлар арасында Zádruga (тәхминән достлуг демәкдир) вә ја Bratstvo (гардашлыг) ады илә вә шәрг халгларында шәкли дәјишилмиш формада инди дә тәсадүф едилән патриархал ев иҹмасы груп никаһындан әмәлә кәлән вә ана һүгугуна әсасланан аиләдән мүасир дүнјанын фәрди аиләсинә кечид пилләси олмушдур. Бу, көрүнүр, һәгигәтән һәр һалда Көһнә дүнјанын мәдәни халглары барәсиндә, арилләр вә семитләр барәсинда сүбут едилмишдир.

Ҹәнуби славјан задругасы белә бир аилә иҹмасынын һәлә мөвҹуд олан ән јахшы нүмунәсидир. О, бир атанын өвладларынын бир нечә нәслини арвадлары илә бирликдә әһатә едир, һәм дә онлар һамысы бир һәјәтдә биркә јашајыр, өз тарлаларыны биркә беҹәрир, үмуми еһтијатдан јејир вә кејир, кәлирин артығына бирликдә саһиб олурлар. Иҹма ев ағасынын (domàcin), ән јүксәк идарәчилијиндәдир, о һәмин иҹманы харичи аләм гаршысында тәмсил едир, хырда шејләри сатмаг һүгугуна маликдир, кассаны сахлајыр вә истәр касса үчүн, истәрсә бүтүн тәсәррүфатын дүзкүн апарылмасы үчүн мәс'улиј̌јәт дашыјыр. О сечилир вә онун јашча ән бөјүк олмасы һеч дә мәҹбури дејилдир. Гадынлар вә онларын јеринә јетирдикләри ишләр ев ханымынын (domàcica) рәһбәрлијинә табедир, о адәтән домачинин арвады олур. Бу гадын иҹма гызлары үчүн әр сечмәкдә дә мүһүм, чох вахт һәлледиҹи рол ојнајыр. Лакин али һакимиј̌әт аилә шурасынын әлиндә, иҹманын истәр гадынлардан, истәрсә кишиләрдән ибарәт бүтүн јашлы үзвләринин јығынҹағынын ихтијарында олур. Ев ағасы бу јығынҹаг гаршысында һесабат верир; јығынҹаг гәти

---

* Бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX ҹилд, сәһ. 31. *Ред.*

** «Ана һүгугунун сүгут етмәси илә» сөзләринә гәдәр сонракы мәтн (бах: бу нәшр, сәһ. 269) Енкелс тәрәфиндән 1891-ҹи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

гәрарлар гәбул едир, ичма үзвләрини мүһакимә едир, бөјүк алғы вә сатгы һаггында, — хүсусән иш торпаг саһәләринә аид олдугда — гәрарлар чыхарыр вә и. а.

Анчаг тәхминән он ил бундан әввәл сүбут едилмишдир ки, бу чүр бөјүк аилә ичмалары Русијада да мөвчуд олмагда давам едир[150]; инди һамылыгла е'тираф едилир ки, кәнд ичмасы кими, бу аилә ичмаларынын да рус адәтләриндә дәрин көкләри вардыр. Бу ичмалар ән гәдим рус ганун мәчәлләсиндә, Јарославын «Правда»сында да Далматсија ганунларындакы[151] кими ејни адла (vervj)* көстәрилир; бу ичмалар барәсиндә мә'луматы полјак вә чех тарих мә'хәзләриндә дә тапмаг олар.

Һөјсләрин дедијинә көрә («Алман һүгугунун әсас мүддәалары») әввәлләр керманларда да тәсәррүфат ваһиди мүасир мә'нада фәрди аилә дејил, «ев ичмасы» олмушдур, бу да бир нечә нәсилдән вә онларын аиләләриндән ибарәт иди вә олдугча чох һалларда азад олмајанлары да әһатә едирди. Рома аиләсини дә бу типдән һесаб едирләр вә буна ујғун олараг сон заманлар истәр ев ағасынын мүтләг һакимијјәтинә, истәрсә онун гаршысында аиләнин галан үзвләринин һүгугсузлуғуна чох шүбһә едирләр. Көрүнүр, Ирландијада келтләрин дә бу чүр аилә ичмалары олмушдур; Франсада бунлар Франса ингилабына гәдәр Нивернедә parçonneries ады илә галмышды, Франш-Контедә исә бунлар һәлә инди тамам арадан галхмамышдыр. Луана рајонунда (Сона вә Луара департаменти) бөјүк кәндли евләринә тәсадүф олунур, бунларын лап дама гәдәр учалан үмуми һүндүр бир мәркәзи залы вә бунун әтрафында јатаг отаглары вардыр, бураја 6—8 пилләли пилләканла галхырлар вә бурада ејни бир аиләнин бир нечә нәсли јашајыр.

Һиндистанда торпағы биркә бечәрән ев ичмасынын Бөјүк Александр дөврүндә мөвчуд олдуғу һәлә Неарх тәрәфиндән көстәрилир вә бу ичма һәлә инди дә һәмин јердә, Пәнчабда вә өлкәнин бүтүн шимал-гәрбиндә вардыр. Гафгазда бунун мөвчуд олдуғуну Ковалевски өзү сүбут едә билмишди. Әлчәзаирдә бу ичма кабилләр арасында һәлә дә мөвчуддур. Буна, көрүнүр, һәтта Америкада да тәсадүф едилмишдир; бунун Сурита тәрәфиндән тәсвир едилән гәдим Мексика «calpullis»[152]-ләриндә тапылачағыны күман едирләр; әксинә, Кунов («Ausland»[153], № 42—44, 1890) кифајәт гәдәр ајдын сүбут етмишдир ки, Перу ишғал едилдији заман орада марка гурулушу кими бир шеј мөвчуд олмушдур (һәм дә тәәччүблүдүр ки, бу марка да marca адланырды) вә бурада бечәрилмиш

---

* — верв. *Ред.*

торпаг вахташыры jенидән бөлүшдүрүлүрдү, демәли, торпағын фәрди бечәрилмәси гаjдасы вар иди.

Үмуми торпаг саһиблиjи олан вә торпағы биркә бечәрән патриархал ев ичмасы һәр һалда инди әввәлкиндән тамамилә башга бир әһәмиjjәт кәсб едир. Ана һүгугуна әсасланан аиләдән фәрди аиләjә кечид заманы Көһнә дүнjанын мәдәни халглары вә бә'зи башга халглары арасында һәмин ичманын оjнадығы мүһүм рола биз даһа шүбһә едә билмәрик. Ковалевски тәрәфиндән чыхарылан белә бир башга нәтичәдән дә биз сонракы шәрһимиздә бәһс едәчәjик ки, бу ичма һәмчинин кечид пилләси олмуш вә бундан кәнд ичмасы вә jа ичма-марка әмәлә кәлмишдир, бурада исә торпаг аjры-аjры аиләләр тәрәфиндән фәрди сурәтдә бечәрилирди, экин jерләри вә чәмәнләр әввәлләр вахташыры бөлүшдүрүлүрдү, сонра исә гәти бөлүшдүрүлмүшдү.

Һәмин ев ичмалары дахилиндәки аилә һәjаты һаггында буну гejд етмәк лазымдыр: һәр һалда Русиjада аилә башчылары һаггында мә'лумдур ки, онлар ичманын чаван гадынларына гаршы, хүсусилә өз кәлинләринә гаршы өз мөвгеләриндән чох суи-истифадә едирләр вә чох заман бунлардан өзләри үчүн һәрәмхана дүзәлдирләр; рус халг маһнылары буну чох аjдын көстәрир.

Ана һүгугунун сүгут етмәси илә әлагәдар олараг сүр'әтлә инкишаф едән моногамиjаjа кечмәздән әввәл чохарвадлылыг вә чохәрлилик һаггында даһа бир нечә кәлмә сөjләjәк. Бу никаһ формаларынын һәр икиси jалныз бир истисна ола биләр, — нечә деjәрләр, тарихи бир дәбдәбә ола биләр, — һәтта мүәjjән бир өлкәдә бунларын еjни заманда мөвчуд олмасына тәсадүф едилсәjди дә jенә истиснадыр, лакин мә'лум олдуғу кими, буна тәсадүф едилмир. Демәли, чохарвадлылыгдан кәнарда галан кишиләр чохәрлиликдән артыг галан гадынлардан һәзз ала билмәдикләринә көрә вә сосиал тә'сисатдан асылы олмаjараг, кишиләрлә гадынларын саjы индиjәдәк демәк олар бәрабәр олдуғуна көрә, өзлүjүндә бу никаһ формаларындан һеч бири һамылыгла гәбул едилмиш бир форма ола билмәзди. Һәгигәтдә бир кишинин чохарвадлылығы, көрүнүр, көләлиjин нәтичәси иди вә jалныз мүстәсна мөвге тутан шәхсләрә мүjәссәр иди. Семит типли патриархал аиләдә jалныз патриарх өзү вә олса-олса онун бир нечә оғлу чохарвадлылыг вәзиjjәтиндә jашаjыр, галанлары исә тәкчә бир арвады илә кифаjәтләнмәлидир. Бүтүн Шәргдә вәзиjjәт һәлә инди дә беләдир; чохарвадлылыг варлыларын вә күбарларын имтиjазыдыр, һәм дә башлыча олараг кәниз сатын алынмасы jолу илә һәjата кечирилир; халгын әксәриjjәти моногамиjа һалында jашаjыр. Һиндистанда вә Тибетдә дә чох-

әрлилик белә бир истисна тәшкил едир; бунун груп никаһындан* әмәлә кәлмәси мәсәләси, шүбһәсиз, марагсыз дејилдир вә һәлә даһа өјрәнилмәлидир. Һәм дә, көрүнүр, әмәли олараг чохәрлиликдә мүсәлман һәрәмханаларынын гысганч гајдаларындан хејли артыг дәрәчәдә дөзмә вардыр. Һәр һалда Һиндистанда наирләр арасында беләдир, һәрчәнд һәр үч, дөрд вә даһа чох кишинин бир үмуми арвады вардыр, лакин бу кишиләрдән һәр биринин бунунла јанашы башга үч вә даһа чох киши илә бирликдә икинчи бир арвады, һабелә үчүнчү, дөрдүнчү вә и. а. арвады ола биләр. Тәәччүблүдүр ки, Мак-Леннан, үзвләриндән һәр биринин бир нечә клубда ола биләчәји бу никаһ клубларыны тәсвир едәркән, клуб никаһы кими јени бир категорија кәшф етмәмишдир. Лакин бу *никаһ клублары* адәти һеч дә һәгиги чохәрлилик дејилдир, әксинә, артыг Жиро-Төлонун гејд етдији кими, садәчә груп никаһынын хүсуси формасыдыр; кишиләр чохарвадлылыгла, гадынлар исә чохәрлиликлә јашајырлар**.

4. *Моногам аилә.* Јухарыда көстәрилдији кими, бу аилә барбарлығын орта пилләси илә јүксәк пилләси арасындакы дөврдә икили аиләдән әмәлә кәлир; онун гәти гәләбәси сивилизасија дөврүнүн башланмасы әламәтләриндән биридир. Бу аилә әрин һөкмранлығына әсасланыр, өзү дә мәншәји мүәјјән атадан олмасына шүбһә јери гојмајан ушаглар доғулмасы мәгсәди кими гәти ифадә олунан бир мәгсәд дашыјыр, мәншәјин белә шүбһәсиз олмасы исә она көрә лазымдыр ки, мүәјјән мүддәтдән сонра ушаглар әсл вәрәсә кими ата әмлакына саһиб ола билсинләр. Икили никаһдан бу аиләнин фәрги ондадыр ки, никаһ әлагәләри хејли артыг дәрәчәдә мөһкәмдир вә инди артыг тәрәфләрдән һәр һансынын арзусу илә позула билмәз. Даһа инди, бир гајда олараг, јалныз әр бу әлагәләри позуб өз арвадыны рәдд едә биләр. Әр-арвадлыг сәдагәтини позмаг һүгугу инди дә һәр һалда адәт үзүндән әр үчүн тә'мин едилмиш галыр (Code Napolêon*** әрә, өз ашнасыны аилә јурдуна кәтирмирсә, гәти сурәтдә белә һүгуг верир[154]) вә сонракы ичтимаи инкишафла әлагәдар олараг бу һүгуг кетдикчә даһа һәјата кечирилир; әкәр арвад кечмишдәки чинси әлагә практикасыны јадына салыб она гајытмаг истәсә, она әввәлләр һәр һансы бир вахт олдуғундан даһа ағыр чәза верилир.

Бүтүн өз сәртлији илә јени аилә формасы јунанларда бизим гаршымыза чыхыр. Маркс гејд едир**** ки, мифолокијада

* 1884-чү ил нәшриндә «груп никаһындан» әвәзиндә «пуналуа аиләсиндән» чап едилмишдир. *Ред.*

** Ахырынчы ибарә Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

*** — Наполеон мәчәлләси. *Ред.*

**** Бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 32. *Ред.*

илаһэлэрин вэзиjjэти бизэ гадынларын һэлэ азад вэ шэрэфли бир мөвге тутдуглары даһа эввэлки дөврү көстэрдиjи һалда, гэһрэманлыг дөврүндэ биз эрин һөкмранлығы вэ кэнизлэрин рэгабэти үзүндэн гадыны артыг алчалдылмыш вэзиjjэтдэ көрүрүк*. «Одиссеjа»да буну охумаг кифаjэтдир ки, Телемах өз анасынын сөзүнү нечэ кэсиб ону сусмаға мэчбур едир**. Эсир алынан чаван гадынлар Һомерин эсэриндэ галиблэрин шэһвани еһтирасына гурбан верилир: сэркэрдэлэр нөвбэ илэ вэ өз рүтбэлэринэ мүвафиг олараг өзлэринэ гадынларын эн көзэллэрини сечирлэр; мэ'лум олдуғу кими, «Иллиада»да бүтүн һадисэ белэ бир кэниз үстүндэ Ахиллес илэ Агамемнон арасындакы мүбаһисэ үзэриндэ гурулмушдур. Һомердэ һэр бир аз-чох эһэмиjjэтли гэһрэман тэсвир олунаркэн, һэмин гэһрэманла бир чадырда вэ бир jатагда галан эсир гыз да хатырланыр. Һэмин гызлары өзлэри илэ өз вэтэнлэринэ апарыб аилэли евэ дэ кэтирирлэр, мэсэлэн, Есхилдэ Агамемнон Кассандраны белэ апарыр***; белэ кэнизлэрдэн доғулан оғуллара атанын мирасындан аз бир паj чатыр вэ онлар азад вэтэндаш һесаб олунурлар; Тевкр Теламонун белэ никаһданкэнар оғлудур вэ өзүнү атасынын оғлу адландыра билир. Гануни арваддан тэлэб олунур ки, о бүтүн бу вэзиjjэтэ дөзсүн, өзү исэ чох исмэтли вэ эринэ сэдагэтли олсун. Гэһрэманлыг дөврүндэки jунан гадыны сивилизасиjа дөврү гадынындан даһа һөрмэтли олса да, һэр һалда о, нэтичэ е'тибары илэ киши үчүн jалныз онун никаһдан доғулан гануни вэрэсэлэринин анасыдыр, баш евдар гадындыр вэ кишинин истэдиjи кими өз ашналарына чевирэ билэчэjи вэ фе'лэн чевирдиjи кэнизлэр үзэриндэ нэзарэтчидир. Мэһз моногамиjа илэ jанашы көлэлиjин мөвчуд олмасы, *кишинин* там ихтиjарында олан чаван көзэл кэнизлэрин варлығы лап эввэлдэн моногамиjаjа спесифик характер верэрэк, ону киши үчүн деjил, *jалныз гадын үчүн* моногамиjаjа чевирмишдир. О өзүнүн бу характерини инди дэ сахлаjыр.

Даһа сонракы дөврдэ jашамыш олан jунанларда дорилэрлэ ионилэри бир-бириндэн фэрглэндирмэк лазымдыр. Классик нүмунэси Спарта олан дорилэр арасында никаһ мүнасибэтлэ-

---

* 1884-чү ил нэшриндэ бу ибарэнин ахыры ашағыдакы шэкилдэ верилмишди: «гэһрэманлыг дөврүндэ биз гадыны jарыкэниз вэзиjjэтиндэ тэчрид олунмуш һалда көрүрүк, бундан да мэгсэд ушагларын атасынын мэ'лум олмасыны гэти тэ'мин етмэкдир». «Jунан гадынлары чох тез-тез фүрсэт тапыб эрлэрини алдадырдылар» сөзлэринэ гэдэр олан сонракы мэтн (бах: бу нэшр, сэһ. 275) Енкелс тэрэфиндэн демэк олар тамамилэ 1891-чи ил нэшринэ элавэ едилмиш вэ бундан өтрү 1884-чү ил нэшриндэки бир нечэ ибарэдэн истифадэ едилмишдир. *Ред.*

** *Һомер.* «Одиссеjа», биринчи маһны. *Ред.*

*** *Есхил.* «Орестеjа. Агамемнон». *Ред.*

ри бир чох чәһәтдән һәтта Һомерин бәһс етдијиндән дә архаикдир. Спартада дөвләт һаггында орада гәбул едилмиш бахышлара ујғун олараг дәјишдирилән вә бир чох чәһәтдән һәлә груп никаһыны хатырладан икили никаһ вардыр. Ушағы олмајанларын никаһлары позулур: арвады доғмајан чар Анаксандрид (бизим ерадан 560 ил әввәл) икинчи арвад алмышды вә ики тәсәррүфат гурмушду; јенә тәхминән һәмин вахтда ики сонсуз арвады олан чар Аристон үчүнчү бир арвад алмыш, лакин илк арвадларындан бирини бурахмышды. Дикәр тәрәфдән, бир нечә гардашын үмуми бир арвады ола биләрди; өз достунун арвадыны хошлајан бир адам һәмин гадына досту илә шәрик ола биләрди вә өз арвадыны, Бисмаркын дејә биләчәји кими, сағлам бир «ајғырын» ихтијарына вермәк — о, һәмвәтәнләр сырасына дахил олмаса да—әдәбли бир иш сајылырды. Плутархын әсәринин бир јериндә спарталы бир гадынын она мәфтун олмуш бир кишини өз әринин јанына көндәрмәсиндән —Шөманын дедијинә көрә — һәтта даһа бөјүк бир әхлаг сәрбәстлији олдуғу нәтичәсини чыхармаг олар. Буна көрә дә әр-арвад сәдагәтинин һәгигәтән позулмасы — әрдән хәлвәтдә арвадын сәдагәтсизлији — ешидилмәмиш бир шеј иди. Дикәр тәрәфдән, Спартада, һәр һалда онун ән јахшы дөвриндә, ев көләлији олмамышдыр, тәһкимли илотлар маликанәләрдә ајрыча јашајырдылар, буна көрә дә спартиатларда[155] онларын арвадларындан истифадә етмәк һәвәси аз иди. Тәбиидир ки, бүтүн бу шәраит үзүндән Спартада гадынлар галан јунанларда олдуғундан хејли артыг дәрәчәдә шәрәфли мөвге тутурдулар. Спарта гадынлары вә Афина һетералары-нын ән јахшы һиссәси Јунаныстанда елә јеканә гадынлар иди ки, бунларын һаггында гәдим адамлар һөрмәтлә данышырлар вә онларын сөјләдикләрини хатырламағы лајиг билирләр.

Афинанын сәчијјәви олдуғу ионилләрдә биз тамамилә башга бир вәзијјәт көрүрүк. Гызлар анчаг әјирмәк, тохумаг вә тикмәји, ән чох бир аз охујуб јазмағы өјрәнирдиләр. Онлар, демәк олар, гапалы һәјат сүрүрдүләр, јалныз башга гадынларла үнсијјәтдә олурдулар. Гадынларын отағы евин ајрыча бир һиссәсиндә, јухары мәртәбәдә вә ја ичәриләрдә олурду, ораја кишиләр, хүсусән јад кишиләр асанлыгла кечә билмәздиләр вә евә кишиләр кәлдикдә, гадынлар һәмин јерә чәкилирдиләр. Гадынлар евдән кәнизсиз чыхмырдылар; евдә онлар сөзүн әсл мә'насында кешикчиләрин нәзарәти алтында идиләр. Аристофан әр-арвад сәдагәтини позанлары горхутмаг үчүн сахланылан молос итләриндән бәһс едир[156], һәр һалда Асија шәһәрләриндә исә гадынлара нәзарәт етмәк үчүн хәдимләр сахлајырдылар, һәлә Һеродотун вахтында Хиос адасында бу чүр хәдимләр һазырлајыб сатырдылар вә Ваксмутун

дедијинә көрә, бу хәдимләри аланлар тәкчә барбарлар дејилди. Јеврипиддә арвад барәсиндә oikurema* сөзү ишләдилирди, бу да тәсәррүфата көз гојан бир шеј (орта чинсдән олан сөздүр) демәкдир, һәм дә афиналы киши үчүн арвад һәгигәтән ушаг доған олмагла бәрабәр, баш хидмәтчидән башга бир шеј дејилди. Әр өз идман мәшгләри илә, өз ичтимаи ишләри илә мәшғул олурду, арвад исә бунларда иштирак етмәкдән кәнар едилмишди; бундан әлавә, чох заман әрин ихтијарында кәнизләр дә олурду, Афинанын тәрәггиси дөврүндә исә кениш јајылмыш вә һәр һалда дөвләтин һимајәси алтында олан фаһишәлик вар иди. Мәһз бу фаһишәлик зәмининдә Јунаныстанда елә јеканә парлаг гадын типләри мејдана кәлмишди ки, бу гадынлар да өз зәкалары вә бәдии зөвгләри чәһәтдән антик дөврдәки гадынларын үмуми сәвијјәсиндән спарталы гадынларын өз характери чәһәтдән дурдуглары кими јүксәкдә дурурдулар. Лакин әсл гадын олмаг үчүн әввәлчә һетера олмаг лазым кәлмәси Афина аиләси үчүн ән чидди бир төһмәтдир.

Бу Афина аиләси заман кечдикчә елә бир нүмунә олду ки, тәкчә керидә галан ионијаләр дејил, һабелә тәдричән истәр өлкә дахилиндә, истәрсә мүстәмләкәләрдә бүтүн јунанлар да өз ев гајдаларыны бу чүр гурмаға башладылар. Лакин бүтүн бу гапалы һәјата вә нәзарәтә бахмајараг, јунан гадынлары чох тез-тез фүрсәт тапыб әрләрини алдадырдылар, бу әрләр исә өз арвадларына азачыг да мәһәббәт һисси бүрузә вермәкдән утанараг һетераларла чүрбәчүр севки мачәраларында әјләнирдиләр; лакин гадынларын алчалдылмасынын интигамы алынырды вә кишиләрин өзләри алчалдылырды, нәһајәт, кишиләр оғлан ушагларына гаршы гејри-тәбии мәһәббәт батаглығында батыб галдылар вә Ганимед һаггындакы әсатирлә өз аллаһларыны, һабелә өзләрини дә ләјагәтдән мәһрум етдиләр.

Гәдим дөврүн ән сивилизасијалы вә ән чох инкишаф етмиш халгында изләјә билдијимизә көрә моногамијанын мәншәји беләдир. Моногамија һеч дә фәрди чинси мәһәббәтин мәһсулу дејилди, онун белә бир мәһәббәтлә гәтијјән һеч бир әлагәси јох иди, чүнки никаһлар јенә әввәлки кими мадди мүлаһизәләрә әсасланмагда иди. Моногамија елә бир илк аилә формасы иди ки, онун әсасыны тәбии дејил, игтисади шәраит** тәшкил едирди, јә'ни кортәбии сурәтдә мејдана кәл-

---

* *Јеврипид.* «Орест». *Ред.*

** 1884-чү ил нәшриндә «игтисади шәраит» сөзләри әвәзиндә «ичтимаи шәраит» чап едилмишдир; «јә'ни кортәбии сурәтдә», сөзләриндән е'тибарән ибарәнин сону Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

миш илк үмуми мүлкиjjәт үзәриндә хүсуси мүлкиjjәтин гәләбәси тәшкил едирди. Тәкникаһлылыгдан күдүлән вә јунанлар тәрәфиндән ачыгча е'лан едилән јеканә мәгсәд — аиләдә әрин һөкмранлығы вә ушагларын анчаг ондан төвәллүд етмәси вә онун сәрвәтинин вариси олмасы иди. Галан чәһәтләрдән исә тәкникаһлылыг онлар үчүн бир јүк иди, аллаһлар, дөвләт вә өз әчдадлары гаршысында јеринә јетирмәли олдуглары бир вәзифә иди. Афинада ганун нәинки никаһ әлагәсинә кирмәји, һабелә әр тәрәфиндән әрлик вәзифәләри дејилән мүәjjән мигдар вәзифәләрин јеринә јетирилмәсини дә тәләб едирди*.

Беләликлә, тарихдә тәкникаһлылыг һеч дә киши илә гадын арасында разылыға әсасланан бир иттифаг олараг мејдана кәлмир, һәмчинин даһа аз дәрәчәдә бу иттифагын јүксәк формасы олараг мејдана кәлир. Әксинә. Тәкникаһлылыг бир чинсин дикәр чинси әсарәт алтына алмасы кими, бу чинсләр арасында о вахта гәдәр бүтүн әввәлки тарихдә көрүнмәмиш бир зиддиjjәтин е'лан едилмәси кими мејдана кәлир. Маркс илә мәним тәрәфимдән 1846-чы илдә тәртиб олунуб чап едилмәмиш олан көһнә бир әлјазмасында мән ашағыдакы сөзләрә тәсадүф едирәм: «Киши илә гадын арасында илк әмәк бөлкүсү ушаг төрәтмәк үчүн олмушдур»**. Инди мән буна әлавә едиб дејә биләрәм: тарихдә мејдана чыхан илк синифләр әкслиji тәкникаһлылыг заманы әрлә арвад арасында антагонизмин инкишафы илә бир вахта дүшүр вә илк синфи зүлм гадын чинсини киши чинсинин әсарәтә алмасы илә бир вахта дүшүр. Тәкникаһлылыг бөјүк тарихи тәрәгги иди, лакин бунунла бәрабәр о, көләлик вә хүсуси сәрвәтлә јанашы олараг, индиjәдәк давам едән елә бир дөврүн башланғычы иди ки, бу заман һәр бир тәрәгги ејни заманда нисби бир тәнәззүл демәкдир, бә'зиләринин рифаһы вә инкишафы башгаларынын изтираблары вә әзилмәси баһасына әлдә едилир. Тәкникаһлылыг сивилизасиjалы чәмиjjәтин елә бир һүчејрәчиjидир ки, она әсасән биз артыг һәмин чәмиjjәт дахилиндә тамамилә инкишаф етмиш олан әксликләрин вә зиддиjjәтләрин тәбиәтини өјрәнә биләрик.

Икили никаһ вә ја һәтта тәкникаһлылыг галиб кәлдикдә, чинси әлагәләрин көһнә нисби азадлығы һеч дә арадан галхмады.

«Пуналуа групларынын тәдричән өлүб кетмәси нәтичәсиндә даһа мәһдуд чәрчивәjә салынан көһнә никаһ системи һәлә дә аиләнин инкишаф етдиjи бир мүһит иди вә сивилизасиjанын илк нишанәләри мејдана чых-

* Ахырынчы ибарә Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

** *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. «Алман идеолокиjасы» (бах: бу нәшр 1-чи чилд, сәһ. 24). *Ред.*

дығы вахта гәдәр аиләнин инкишафыны ләнкидирди... Һәмин систем, нәһаіәт, һетеризмин іени формасына кечмәклә арадан галхды вә бу форма сивилизасија дөврүндә дә адамлары санки аилә үзәринә дүшән гара бир көлкә кими тә'гиб едир».

Һетеризм дедикдә, Морган *тәкникаһлылыгла іанашы* олараг кишиләрин әрсиз гадынларла никаһсыз чинси әлагәләрини нәзәрдә тутур, бу әлагә исә, мә'лум олдуғу кими, бүтүн сивилизасија дөврү әрзиндә ән мүхтәлиф формаларда кенишләнир вә кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә ашкар бир фаһишәлиіә чеврилир*. Бу һетеризм өз мәншәіини билаваситә груп никаһындан, гадынларын кәнар кишиләрлә әлагәдә олуб бунунла да өзләринә исмәтли олмаг һүгугу әлдә етмәкдән өтрү вердикләри гурбандан алыр. Пул мүгабилиндә кишиләрлә әлагәдә олмаг әввәлләр дини бир мәрасим иди; бу мәрасим мәһәббәт-илаһәсинин мә'бәдиндә ичра едилирди вә пул әввәлләр мә'бәдин хәзинәсинә дахил олурду. Ермәнистанда Анаитис һијеродуллары[157], Коринфдә Афродита һијеродуллары, һабелә Һиндистанын мә'бәдләрдә хидмәт едән вә баіадерка адланан (португалиіа дилиндәки bailadeira — рәггасә сөзүнүн тәһриф олунмуш шәклидир) дини рәггасәләр илк фаһишәләр иди. Кәнар кишиләрлә әлагәдә олмаг әввәлләр һәр бир гадынын вәзифәси иди, сонралар исә санки бүтүн галанлары әвәз едән анчаг бу каһинәләрин борчу олмушду. Башга халгларда һетеризм өз мәншәіини никаһдан әввәл гызлара верилән чинси азадлыгдан алыр вә, демәли, бу да груп никаһынын галығыдыр, бизә анчаг башга іолла кәлиб чатмышдыр. Әмлак бәрабәрсизлиіи меідана кәлдикдә, іә'ни артыг барбарлығын іүксәк пилләсиндә гул әмәіи илә іанашы арабир муздлу әмәк дә меідана чыхыр вә онун зәрури чығырдашы олараг, еіни заманда, кәнизләрин кишиләрлә әлагәдә олмаға мәчбур едилмәси илә іанашы, азад гадынларын пешәкар фаһишәлиіи меідана кәлир. Беләликлә, сивилизасиіанын доғурдуғу нә варса, һамысы икили, икибашлы, дахилән икиіә парчаланмыш, зиддиііәтли олдуғу кими, груп никаһындан сивилизасиіаіа галан ирс дә икили иди; бир тәрәфдән, моногамиіа, дикәр тәрәфдән дә һетеризм вә онун ән ифрат формасы олан фаһишәлик. Һетеризм һәр һансы башга ичтимаи тә'сисат кими бир ичтимаи тә'сисатдыр; һетеризм көһнә чинси азадлығын іенә дә мөвчуд олмасыны—кишиләрин хеіринә тә'мин едир. Әслиндә нәинки іол верилән, һабелә кениш тәтбиг едилән, хүсусилә дә һаким синифләр тәрәфиндән истифадә олунан һетеризм іалныз сөздә писләнир. Лакин бу писләмә әслиндә белә бир иши көрән ки-

* «Һетеризм һәр һансы башга ичтимаи тә'сисат кими бир тә'сисатдыр» сөзләринә гәдәр (бах: бу чилд, сәһ. 275) сонракы мәтн Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил мәтниндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

шиләрә гаршы дејил, јалныз гадынлара гаршы јөнәлдилир; бу гадынлара нифрәт бәсләјир вә онлары чәмијјәтдән кәнара атырлар ки, беләликлә дә гадын чинси үзәриндә кишиләрин гејри-мәһдуд һөкмранлығыны әсас ичтимаи ганун олараг бир даһа е'лан етсинләр.

Лакин бунунла бирликдә моногамијанын өз дахилиндә икинчи зиддијјәт инкишаф едир. Өз һәјатыны һетеризм илә зинәтләндирән әрлә јанашы онун тәрк едилмиш арвады дурур*. Алманын јарысы јејиләндән сонра әлдә онун бүтөвү гала билмәдији кими, зиддијјәтин дә бир тәрәфи олмадан дикәр тәрәфи ола билмәз. Лакин арвадлары кишиләрин ағлыны башларына кәтирәнә гәдәр, көрүнүр, кишиләрин рә'ји белә олмамышдыр. Тәкникаһлылыгла бирликдә әввәлләр мә'лум олмајан ики дәјишилмәз сәчијјәви ичтимаи тип мејдана кәлир: арвадын даими ојнашы вә бинамус едилән әр. Кишиләр гадынлара галиб кәлдиләр, лакин галибләрин ишини баша чатдырмағы мәғлуб оланлар аличәнаблыгла өз үзәрләринә көтүрдүләр. Тәкникаһлылыгла вә һетеризмлә јанашы олараг гадаған едилән, шиддәтли чәзаландырылан, лакин көкү кәсилә билмәјән зина да арадан галдырылмаз бир ичтимаи һал олду. Ушагларын гануни атадан мәншә етмәсинин мө'тәбәрлији, јенә әввәлки кими,ән чоху мә'нәви бир е'тигада әсасланмагда давам едирди вә һәлледилмәз зиддијјәти һәлл етмәк үчүн Code Napoléon 312-чи маддәни тәтбиг етмишди:

«L'enfant conçu pendant le mariage a pour pére le mari»— «никаһ заманы мајасыны тутан ушағын атасы әрдир»..

Тәкникаһлылығын үч мин илдән бәри мөвчуд олмасынын сон нәтичәси беләдир.

Беләликлә, фәрди аилә өз тарихи мәншәјинә садиг галдығы вә бурада әрин мүстәсна һөкмранлығы үзүндән киши илә гадын арасындакы зиддијјәт ачыг-ајдын характер кәсб етдији һалларда бу аилә бизә миниатүрдә елә экսликләрин вә зиддијјәтләрин мәнзәрәсини верир ки, сивилизасија дөврүнүн башландығы замандан е'тибарән синифләрә бөлүнмүш олан чәмијјәт бу экսликләр вә зиддијјәтләр дахилиндә һәрәкәт едир вә бунлары нә һәлл едә билир, нә дә арадан галдыра билир. Бурада мән, әлбәттә, јалныз елә тәкникаһлылыг һалларындан данышырам ки, бу заман әр-арвадлыг һәјаты бу тә'сисатын илкин характериндән ирәли кәлән гајдалара һәгигәтән ујғундур, лакин арвад әрин һөкмранлығына гаршы галхышыр. Һеч дә бүтүн никаһларын бу чүр кечмәдијини алман филистери

* Бу вә әввәлки ибарә Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

һамыдан јахшы билир; о, дөвләтдә һаким ола билмәдији кими, өз евиндә дә һаким ола билмир; буна көрә дә онун арвады әринин лајиг олмадығы киши һакимијјәтини тамамилә һаглы олараг өз әлинә алыр. Лакин әр елә күман едир ки, өз бәдбәхтлик јолдашы олан франсыздан хејли јүксәкдир, ахы бу франсыз чох заман онун өзүндән даһа пис вәзијјәтә дүшүр.

Лакин фәрди аилә һеч дә һәр јердә вә һәр заман јунанларда олдуғу кими классик сәрт бир формада олмамышдыр. Сонралар дүнјанын фатеһләри олуб, шејләрә јунанлардан даһа кениш, лакин онлардан аз инчә нәзәрлә бахан ромалылар арасында арвад даһа чох азад вә даһа чох һөрмәтли олурду. Ромалы беләһесаб едирди ки, өз арвадынын өлүмдириминин һакими олмасы онун әринә сәдагәтини кифајәт гәдәр тә'мин едир. Бундан әлавә, бурада әр илә јанашы олараг арвад истәдикдә никаһы поза биләрди. Лакин тәкникаһлылығын инкишафында ән бөјүк тәрәгги, шүбһәсиз, керманлар тарих сәһнәсинә гәдәм гојдугда әлдә едилмишдир, һәм дә она көрә әлдә едилмишдир ки, көрүнүр, онларын јохсуллуғу үзүндән, моногамија бәлкә дә о заман онларын арасында икили никаһдан һәлә тамамилә инкишаф етмәмишди. Биз бу нәтичәјә Татситин хатырладығы ашағыдакы үч чәһәтә әсасән кәлирик. Әввәлән, никаһ нә гәдәр мүгәддәс тутулса да — «онлар тәкчә бир арвадла кифајәтләнирләр, гадынлар исмәт өртүјүнүн әһатәсиндә јашајырлар», — һәр һалда онларда әјанлар вә тајфа башчылары арасында чохарвадлылыг јајылмышды, бу да икили никаһ әлагәсиндә јашајан америкалылар арасында тәсадүф етдијимизин ејнидир. Икинчиси, ана һүгугундан ата һүгугуна кечилмәси онларын арасында бундан јалныз азачыг әввәл мүмкүн ола биләрди, чүнки дајы — ана һүгугуна көрә киши чинсиндән ән јахын гоһум — онларда һәлә аз гала доғма атадан даһа јахын бир гоһум һесаб олунурду, бу да һабелә Америка һиндиләринин нөгтеји-нәзәринә ујғун кәлир; Маркс, өзүнүн тез-тез дедији кими, бизим өз кечмишимизи баша дүшмәјин ачарыны һәмин һиндиләрдә тапмышды. Үчүнчүсү дә, керманларда гадынлар бөјүк һөрмәт көрүр вә ичтимаи ишләрә хејли тә'сир көстәрирдиләр, бу исә кишиләрин моногамијаја хас олан һөкмранлығына ачыгча зиддир. Бүтүн бунларда демәк олар керманлар спарталылардан фәргләнмирләр; спарталыларда, көрдүјүмүз кими, икили никаһ да һәлә тамам арадан галдырылмамышды*. Беләликлә, бу чәһәтдән дә керманларла бирликдә тамамилә јени

---

* Ахырынчы ибарә Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

бир үнсүр дүнја һөкмранлығы газанды. Халгларын бир-биринә гарышмасы просесиндә Рома аләминин харабалары үзәриндә инкишаф етмиш јени моногамија кишиләрин һөкмранлығыны даһа јумшаг формалара салды вә гадынлар үчүн һәр һалда заһири ҹәһәтдән, классик гәдим дөврүн һеч вахт көрмәдији даһа шәрәфли вә даһа азад бир вәзијјәт јаратды. Беләликлә дә илк дәфә олараг елә илкин шәрт јаранды ки, буна әсасән моногамијадан — вәзијјәтә көрә, бунун дахилиндә, бунунла јанашы, бунун әксинә олараг, — ән бөјүк бир әхлаги тәрәгги инкишаф едә билди вә биз һәмин тәрәгги үчүн она борҹлујуг; бу тәрәгги — бүтүн әввәлки аләмдә мә'лум олмајан мүасир фәрди ҹинси мәһәббәтдир.

Лакин бу тәрәггини мәһз белә бир вәзијјәт доғурмушду ки, керманлар һәлә икили аилә дөврүндә јашајырдылар вә гадынын икили аиләјә ујғун вәзијјәтини, мүмкүн олдугҹа моногамијаја кечирмишдиләр; бу тәрәгги һеч дә ондан ирәли кәлмәмишди ки, керманларда әхлаг сафлығына нә исә әфсанәви, көзәл, тәбии бир мејл вардыр; белә бир мејл әслиндә ондан ибарәтдир ки, икили никаһ моногамијаја хас олан кәскин мә'нәви зиддијјәтләрдән һәгигәтән азаддыр. Әксинә, керманлар көчдүкләри дөврдә, хүсусән ҹәнуб-шәргә, Гара дәниз саһилләриндәки чөлләрдә јашајан көчәриләрә тәрәф көчдүкләри заман әхлаг ҹәһәтдән олдугҹа тәнәззүл етмишдиләр вә һәмин көчәриләрдән онларын ат минмәк мәһарәтини өјрәнмәкдән башга, һәмчинин чиркин, гејри-тәбии ејбләрини дә көтүрмүшдүләр, буну исә тајфаллар һаггында Аммиан вә һеруллар һаггында Прокопи гәти сурәтдә кәстәрир.

Лакин бүтүн мә'лум аилә формаларындан моногамија мүасир ҹинси мәһәббәтин инкишаф едә биләҹәји јеканә форма идисә, бу о демәк дејилдир ки, бурада һәмин мәһәббәт јалныз вә ја башлыҹа олараг әр-арвадын бир-биринә мәһәббәти кими инкишаф етмишдир. Мөһкәм тәкникаһлылығын өз тәбиәти әрин һөкмранлығы шәраитиндә буна јол вермирди. Тарихән фәал олан бүтүн синифләрдә, јә'ни бүтүн һаким синифләрдә никаһ бағланмасы икили никаһ заманындан бәри олдуғу һалында галырды, — јә'ни ата-аналарын дүзәлтдији бир сөвдә олурду. Һәм дә ҹинси мәһәббәтин тарихдә мејдана кәлмиш олан биринчи вә һәр кәсә (һәр һалда һаким синифләрдән оланлара) мүјәссәр формасы олан еһтирас, ҹинси мејлин ән јүксәк формасы олан еһтирас, — бу ҹинси мејл исә һәмин мәһәббәтин спесифик характерини тәшкил едир, — онун бу биринчи формасы, орта әсрләрдәки рытсар мәһәббәти һеч дә әр-арвад мәһәббәти дејилди. Әксинә. Өзүнүн классик шәклиндә провансаллар арасында рытсар мәһәббәти там сүр'әтлә әр-арвад сәдагәтини позмага доғру кедир вә бу мә-

һәббәтин шаирләри буну тәрәннүм едирләр. Мәһәббәти тәрәннүм едән провансал поезијасынын ән көзәл нүмунәләрини «албалар» (albas), алманча сүбһ маһнылары тәшкил едир. Бу маһныларда парлаг бојаларла тәсвир едилир ки, рытсар өз көзәлинин, өзкә арвадынын јатағында узанмышдыр, бајырда исә кешикчи дурмушдур, о ачылан сүбһүн (alba) илк әламәтләрини рытсара хәбәр верир ки, көзә дәјмәдән јајылыб арадан чыха билсин; сонра да маһнынын ән јүксәк нөгтәси олан ајрылыг сәһнәси кәлир. Шимали Франса сакинләри, еjни тәрздә гочаг алманлар да бу нөв поезијаны она ујғун олан рытсар мәһәббәти формасы илә бирликдә мәнимсәмишләр вә бизим гоча Волфрам фон Ешенбах ејни инчә мөвзуда үч көзәл маһны гошмушдур, һәм дә бу маһнылар мәнә онун үч узун гәһрәманлыг поемасындан даһа хош кәлир.

Мүасир буржуа мүһитиндә никаһ бағланмасы ики јолла олур. Католик өлкәләриндә валидејнләр чаван буржуа оғулчуғуна јенә әввәлки кими мүнасиб арвад ахтарыб тапырлар вә, ајдындыр ки, бунун нәтичәси моногамијаја хас олан зиддијјәтин ән там инкишафындан ибарәт олур: әр тәрәфдән һетеризм јүксәк дәрәчәдә артыр, арвад тәрәфдән әрә хәјанәт јүксәк дәрәчәдә артыр. Зәнн едилмәлидир ки, католик килсәси әр-арвад арасында хәјанәтә дә өлүм кими һеч бир әлач олмадығыны јалныз јәгин етдикдән сонра бошанманы ләғв етмишдир. Протестан өлкәләриндә, әксинә, буржуа оғулчуғуна, бир гајда олараг, өз синфи ичәрисиндән арвад сечмәкдә чох вә ја аз сәрбәстлик верилир; буна көрә дә, протестант ријакарлығы руһуна ујғун олараг әдәб наминә, даим нәзәрдә тутулдуғу кими, никаһ бағланмасында мәһәббәт мүәјјән дәрәчәјә гәдәр әсас тәшкил едә биләр. Бурада әр о гәдәр дә гызғын сурәтдә һетеризмә әл атмыр, арвадын хәјанәтинә исә о гәдәр дә тез-тез тәсадүф едилмир. Лакин никаһ формасы һәр нечә олса да, адамлар никаһдан сонра да ондан әввәл олдуглары кими галдыгларына, протестант өлкәләриндә исә буржуалар әксәријјәтлә филистер олдугларына көрә, јенә бу протестант моногамијасы, ән јахшы һаллар көтүрүлсә дә, аилә сәадәти адландырылан јалныз дөзүлмәз дәрәчәдә сыхычы әр-арвад һәјатына кәтириб чыхарыр. Бу никаһ нөвләринин һәр икисинин ән јахшы ин'икасы романдыр: католик никаһы үчүн франсыз романы, протестант никаһы үчүн алман* романы. Бунларын һәр икисиндә «о буну әлдә едир»: алман романында чаван оғлан бир гыз әлдә едир, франсыз романында исә әр бинамуслуг әлдә едир. Һәм дә бу заман онлардан һансынын даһа пис вәзијјәтә дүшдүјү һеч дә һәмишә ајдын олмур. Буна көрә дә

* 1884-чү ил нәшриндә: «алман вә Исвеч». *Ред.*

франсыз романындакы «әхлагсызлыг» алман филистеринә нә дәрәчәдә дәһшәтли көрүнүрсә, алман романындакы дарыхдырычылыг да франсыз буржуасына ејни дәрәчәдә дәһшәтли көрүнүр. Лакин сон заманлар, «Берлин дүнја шәһәри олмаға башладығы» вахтдан е'тибарән алман романы орада чохдан јахшы мә'лум олан һетеризмә вә әр-арвад хәјанәтинә даһа аз чәсарәтсиз бир мүнасибәт бәсләмәјә башлајыр.

Лакин һәр ики һалда никаһ тәрәфләринин синфи мөвгејиндән асылы олур вә буна көрә дә һәмишә мадди мүлаһизәјә әсасланан бир никаһ олур*. Мадди мүлаһизәјә әсасланан бу никаһ һәр ики һалда чох тез-тез ән кобуд бир фаһишәлијә — бә'зән һәр ики тәрәфин, ән чох һалларда исә арвадын фаһишәлијинә чеврилир, бу арвад исә ади бир куртизанкадан јалныз бунунла фәргләнир ки, өз бәдәнини, муздлу фәһлә гадын өзүнүн әмәјини дәнәмузд һесабы илә сатдығы кими сатмыр, о өз бәдәнини һәмишәлик сатыб көлә олур. Һәм дә мадди мүлаһизәјә әсасланан бүтүн никаһлара Фурјенин бу сөзләрини аид етмәк олар:

«Грамматикада ики мәнфи әдат мүсбәт мә'на вердији кими, никаһ әхлагында да ики фаһишәлик бир фәзиләт олур».

Гадына мүнасибәтләрдә чинси мәһәббәт јалныз мәзлум синифләр арасында, демәли, һазырда пролетариат арасында, бу мүнасибәтләрин рәсмән гејд едилиб-едилмәмәсиндән асылы олмајараг, бир гајда ола биләр вә доғрудан да бир гајда олур. Лакин бурада классик моногамијанын да бүтүн әсаслары арадан галдырылмышдыр. Бурада һеч бир мүлкијјәт јохдур, моногамија вә кишиләрин һөкмранлығы исә мәһз мүлкијјәти сахламаг вә она вәрәсә олмаг үчүн јарадылмышды; буна көрә дә бурада белә бир һөкмранлыг јаратмаг үчүн һеч бир сөвгедичи сәбәб јохдур. Бундан әлавә, бурада бундан өтрү васит да јохдур: бу һөкмранлығы мүһафизә едән буржуа һүгугу јалныз варлылар үчүн вә онларын пролетарларла гаршылыглы мүнасибәтләринә хидмәт етмәк үчүн мөвчуддур; бу һүгуг пула баша кәлир вә фәһләнин јохсуллуғу үзүндән онун өз арвадына мүнасибәти үчүн бунун һеч бир әһәмијјәти јохдур. Бурада тамамилә башга шәхси вә ичтимаи шәртләр һәлледичи рол ојнајыр. Бундан әлавә, ири сәнаје гадыны евдән ајырыб ону әмәк базарына вә фабрикә көндәрдији вә олдугча чох һалларда ону аиләни доландырана чевирдији вахтдан е'тибарән пролетар мәнзилләриндә әр һөкмранлығынын сон галыглары да һәр бир зәминини итирмишдир, јалныз

* «Гадына мүнасибәтләрдә чинси мәһәббәт» сөзләринә гәдәр сонракы мәтн Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

арвадла рәфтарда моногамија тәтбиг олунан замандан көк салан бир гәдәр кобудлуг галмышдыр. Беләликлә, һәтта һәр ики тәрәфдән ән еһтираслы бир мәһәббәт вә ән мөһкәм сәдагәт олдуғу һалда да, һәр чүр килсә хејир-дуасына вә дүнјәви хејир-дуаја бахмајараг, пролетар аиләси чидди мә'нада даһа моногам аилә дејилдир. Буна көрә дә моногамијанын даими чығырдашлары олан һетеризм вә әр-арвад сәдагәтсизлији дә бурада лап чүзи рол ојнајыр; арвад никаһы позмаг һүгугуну фе'лән өзүнә гајтармышдыр вә тәрәфләр јола кетмәдикдә, ајрылмағы үстүн тутурлар. Бир сөзлә, пролетар никаһы сөзүн һеч дә тарихи мә'насында дејил, етимоложи мә'насында моногам никаһыдыр*.

Лакин бизим һүгугчулар белә һесаб едирләр ки, ганунверичилијин тәрәггиси шикајәтләнмәк үчүн һәр бир әсасы гадынларын әлиндән кетдикчә даһа чох алыр. Мүасир сивилизасијалы өлкәләрин ганунверичилијиндә кетдикчә даһа артыг е'тираф едирләр ки, әввәлән, никаһын керчәк никаһ олмасы үчүн о, һәр ики тәрәфин könүллү сурәтдә бағландығы бир мүгавиләдән ибарәт олмалыдыр вә икинчиси, никаһын гүввәдә олдуғу бүтүн мүддәт әрзиндә дә һәр ики тәрәфин гаршылыглы сурәтдә ејни һүгуг вә вәзифәләри олмалыдыр. Әкәр бу тәләбләрин һәр икиси ардычыл сурәтдә јеридилсәјди, гадынларын арзу етдикләри һәр шеји оларды.

Бу халис һүгуги дәлилләр республикачы радикал буржуанын вахташыры олараг пролетары асајишә чағырдығы заман истифадә етдији дәлилләрә тамамилә ујғундур. Әмәк мүгавиләсини куја һәр ики тәрәф көнүллү бағлајыр. Лакин буну она көрә көнүллү бағланмыш мүгавилә һесаб едирләр ки, гануна әсасән һәр ики тәрәф *кағыз үзәриндә* бәрабәр вәзијјәтдәдир. Мүхтәлиф синфи вәзијјәтин бир тәрәфә вердији һөкмранлыг, бунун сајәсиндә дикәр тәрәфә көстәрилән тәзјиг, јә'ни һәр ики тәрәфин керчәк игтисади вәзијјәти—бу, гануна дәхли олмајан бир шејдир. Һәм дә әмәк мүгавиләсинин гүввәдә олдуғу мүддәт әрзиндә тәрәфләрдән һеч бири өз һүгугларындан гәти имтина етмәдикдә, һәр ики тәрәф јенә дә бәрабәр һүгуглу олмалыдыр. Бунун да гануна дәхли јохдур ки, игтисади вәзијјәт фәһләни һәтта һүгуг бәрабәрлијинин сон әламәтиндән дә имтина етмәјә мәчбур едир.

Әкәр әлагәдар тәрәфләр никаһ әлагәсинә кирдикләринин көнүллү характер дашыдығыны формал сурәтдә билдирмишләрсә, бу, никаһ барәсиндә һәтта ән мүтәрәгги ганун үчүн дә

* Бу фәсилдә бүтүн сонракы мәтн, јалныз «Лакин хејли узаглашдығымыз Моргана гајыдаг» сөзләри илә (бах: бу чилд, сәһ. 291) башланан ахырынчы абзасдан башга, Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

тамамилә кифајәтдир. Һүгуги пәрдә архасында, керчәк һәјатда нәләр баш вермәси, бу көнүллү разылығын нечә әлдә едилмәси барәсиндә ганун вә һүгугчу нараһат олмаја биләр. Һалбуки мүхтәлиф өлкәләрдә һүгугун ән ади мүгајисәси бу көнүллү разылығын нә демәк олдуғуну һүгугчуја көстәрмәли иди. О өлкәләрдәки ганун валидејнин әмлакынын бир һиссәсинә ушагларын һөкмән вәрәсә олмасыны тә'мин едир, демәли, о өлкәләрдәки ушаглар вәрәсәликдән мәһрум едилә билмәзләр, — Алманијада, франсыз һүгугунун гүввәдә олдуғу өлкәләрдә вә бә'зи башга өлкәләрдә, — өвладлар никаһ әлагәсинә кирмәк үчүн валидејндән разылыг алмалыдырлар. Инкилис һүгугунун гүввәдә олдуғу вә никаһ әлагәсинә кирмәк үчүн валидејнин разылығы ганунда тәләб едилмәдији өлкәләрдә валидејн өз әмлакыны вәсијјәт етмәкдә тамамилә азаддыр вә истәдикдә, өз ушагларыны вәрәсәликдән мәһрум едә биләрләр. Лакин ајдындыр ки, буна бахмајараг вә һәтта мәһз буна көрә ирс верилә биләчәк бир шејин олдуғу синифләр арасында, Инкилтәрәдә вә Америкада никаһ әлагәсинә кирмәк азадлығы әслиндә Франсада вә Алманијада олдуғундан гәтијјән артыг дејилдир.

Никаһда киши илә гадынын јуридик һүгуг бәрабәрлији дә бундан јахшы дејилдир. Тәрәфләрин әввәлки ичтимаи мүнасибәтләрдән бизә ирс галан һүгуг бәрабәрсизлији гадынын игтисади әсарәтдә олмағынын сәбәби дејил, нәтичәсидир. Бир чох никаһлы әр-арвады вә онларын ушагларыны әһатә едән көһнә коммунист ев тәсәррүфатында бу тәсәррүфатын гадынлара тапшырылан идарәси дә кишиләрин јемәк шејләри әлдә етмәси кими ичтимаи, чәмијјәт үчүн зәрури бир фәалијјәт нөвү иди. Патриархал аилә вә хүсусән фәрди моногам аилә мејдана кәлдикдә, вәзијјәт дәјишилди. Ев тәсәррүфатынын идарә олунмасы өз ичтимаи характерини итирди. Бу иш даһа чәмијјәтә аид бир иш олмады. О, *хүсуси мәшғәлә* олду; арвад баш хидмәтчи олду, ичтимаи истеһсалда иштиракдан кәнар едилди. Јалныз зәманәмиздәки ири сәнаје гадын үчүн — һәм дә јалныз пролетар гадын үчүн — ичтимаи истеһсала јениндән јол ачды. Лакин о, аиләјә хидмәт саһәсиндә өз хүсуси вәзифәләрини јеринә јетирирсә, онда ичтимаи истеһсалдан кәнарда галыр вә һеч бир шеј газана билмир, јох әкәр ичтимаи әмәкдә иштирак етмәк вә мүстәгил газанч саһиби олмаг истәјирсә, онда өз аилә вәзифәләрини јеринә јетирә билмир. Бу чәһәтдән гадынын вәзијјәти истәр фабрикдә, истәрсә тәбабәтә вә вәкиллијә гәдәр бүтүн фәалијјәт саһәләриндә ејнидир. Мүасир фәрди аилә гадынын ашкар вә ја үстүөртүлү ев көләлијинә әсасланыр, мүасир чәмијјәт исә башдан-баша санки онун молекуллары олан фәрди аиләләрдән ибарәт бир күт-

лэдир. Һазырда, һэр һалда варлы синифлэр арасында, эр чох һалларда газанч кэтирмэли, аилэни доландырмалыдыр вэ бу да она һеч бир хүсуси һүгуги имтиjаза еһтиjачы олмаjан һөкмран мөвге верир. О аилэдэ буржуадыр, арвад исэ пролетариаты тэмсил едир. Лакин сэнаjе саһэсиндэ пролетариат үзэриндэки игтисади зүлмүн спесифик характери jалныз, капиталистлэр синфинин ганунда гэбул едилэн бүтүн хүсуси имтиjазлары арадан галдырылдыгдан вэ һэр ики синфин там jуридик һүгуг бэрабэрлиjи мүэjјэн едилдикдэн сонра бүтүн өз кэскинлиjи илэ меjдана чыхыр; демократик республика һэр ики синиф арасындакы экслиjи мэһв етмир — эксинэ, jалныз елэ бир зэмин jарадыр ки, һэмин экслиjин һэлл едилмэси уғрунда мүбаризэ бу зэмин үзэриндэ кенишлэнир. Еjни илэ дэ мүасир аилэдэ эрин арвад үзэриндэки һөкмранлығынын спесифик характери вэ онларын һэр икиси үчүн һэгиги ичтимаи бэрабэрлик jарадылмасы зэрурэти, һабелэ буну элдэ етмэк үсулу jалныз о заман там аjдынлығы илэ меjдана чыхачагдыр ки, эр илэ арвад jуридик чэһэтдэн тамамилэ бэрабэр һүгуглу олачагдыр. О заман мэ'лум олачагдыр ки, гадынын азад едилмэси үчүн биринчи илкин шэрт бүтүн гадынларын ичтимаи истеһсала гаjытмасыдыр, бу өз нөвбэсиндэ тэлэб едир ки, фэрди аилэ даһа чэмиjјэтин тэсэррүфат ваһиди олмасын.

* * *

Белэликлэ, биз бэшэриjјэтин инкишафындакы үч башлыча мэрһэлэjэ үмумиjјэтлэ вэ бүтөвлүклэ уjғун кэлэн үч башлыча никаһ формасы көрүрүк. Вэһшилиjэ груп никаһы, барбарлыға икили никаһ, сивилизасиjаjа исэ эр-арвад сэдагэтинин позулмасы вэ фаһишэликлэ тамамланан моногамиjа уjғун кэлир. Барбарлығын jүксэк пиллэсиндэ икили никаһла моногамиjа арасына кишилэрин кэнизлэр үзэриндэ һөкмранлығы вэ чохарвадлылыг дахил олур.

Бүтүн jухарыда шэрһ етдиjимиздэн көрүндүjү кими, формаларын белэ ардычыл дэjишмэсиндэ өзүнү көстэрэн тэрэггинин спесификлиjи ондан ибарэтдир ки, груп никаһына хас олан чинси сэрбэстликдэн кишилэр деjил, гадынлар кетдикчэ даһа чох мэһрум олурлар. Доғрудан да, груп никаһы кишилэр үчүн һэлэ индиjэ гэдэр фе'лэн мөвчуддур. Гадын үчүн чинаjэт саjылан, ағыр һүгуги вэ ичтимаи нэтичэлэр доғуран бир һэрэкэт киши үчүн шэрэфли бир шеj вэ jа, эн пис һалда, мэмнуниjјэтлэ кэздирилэн чүзи бир мэ'нэви лэкэ һесаб олунур. Лакин гэдим һетеризм заманэмиздэ капиталист эмтээ истеһсалынын тэ'сири алтында нэ гэдэр чох дэjишилэрэк бу истеһсала уjғунлашырса, бир о гэдэр даһа ачыг фаһишэлиjэ чеврилир,

онун әхлагы позмаг чәһәтдән көстәрдији тә'сир бир о гәдәр күчлү олур. Һәм дә о, гадынлара нисбәтән кишиләрин әхлагыны хејли чох позур. Фаһишәлик гадынлардан анчаг о бәдбәхтләри позғунлашдырыр ки, онлар бунун гурбаны олурлар; һәм дә онлары адәтән зәнн едилдији дәрәчәдә позғунлашдырмыр. Лакин фаһишәлик бәшәријјәтин бүтүн киши чинсинин характерини корлајыр. Мәсәлән, узун мүддәт адахлы галмаг он һалдан доггузунда әр-арвад сәдагәтсизлији үчүн әсас һазырлыг мәктәбидир.

Лакин биз елә бир ичтимаи чеврилишә доғру кедирик ки, моногамијанын индијәдәк мөвчуд олан игтисади әсаслары да онун әлавәси олан фаһишәлијин әсаслары кими һөкмән арадан галхачагдыр. Моногамија адамларын бир гисминин — һәм дә кишиләрин, — әлиндә бөјүк сәрвәтләр топланмасы нәтичәсиндә вә бу сәрвәтләрә башгасынын дејил, мәһз һәмин кишинин ушагларынын вәрәсә олмасы тәләбатындан ирәли кәлмишдир. Бундан өтрү әрин дејил, арвадын моногамијасы лазым кәлирди, белә ки, арвадын бу моногамијасы кишинин ачыг вә ја кизли полигамијасына һеч дә мане олмурду. Лакин гаршыдакы ичтимаи чеврилиш, ән азы, ирсән кечән мөһкәм сәрвәтләрин өлчүлмәз дәрәчәдә даһа чох һиссәсини — истеһсал васитәләрини — ичтимаи мүлкијјәтә чевирмәклә, ирсән кимә чатмасы барәсиндәки бүтүн бу гајғыны минимума ендирәчәкдир. Лакин моногамија игтисади сәбәбләр үзүндән мејдана кәлдијинә көрә, һәмин сәбәбләр арадан галхдыгда, моногамија да арадан галхмајачагмы?

Буна әсассыз олмајараг белә чаваб вермәк оларды ки, о заман моногамија нәинки арадан галхмајачаг, әксинә, јалныз о заман тамамилә һәјата кечәчәкдир. Она көрә ки, истеһсал васитәләри ичтимаи мүлкијјәтә чеврилдикдә, муздлу әмәк, пролетариат да арадан галхачаг вә, демәли, статистика илә һесаблана билән мүәјјән мигдар гадынын өзүнү пулла сатмаг зәрурәти дә арадан галхачагдыр. Фаһишәлик арадан галхачаг, моногамија исә арадан галхмаг әвәзинә, нәһајәт, кишиләр үчүн дә керчәклијә чевриләчәкдир.

Беләликлә, кишиләрин вәзијјәти һәр һалда хејли дәјишиләчәкдир. Лакин гадынларын, *бүтүн* гадынларын вәзијјәтиндә дә әһәмијјәтли дәјишиклик әмәлә кәләчәкдир. Истеһсал васитәләри ичтимаи мүлкијјәтә кечдикдә, фәрди аилә даһа чәмијјәтин тәсәррүфат ваһиди олмајачагдыр. Хүсуси ев тәсәррүфаты әмәјин ичтимаи саһәсинә чевриләчәкдир. Ушаглара бахылмасы вә онларын тәрбијәси ичтимаи иш олачагдыр; чәмијјәт истәр никаһлы, истәрсә никаһдан кәнар доғулан бүтүн ушагларын гајғысына ејни дәрәчәдә галачагдыр. Бунун сајәсиндә, «нәтичәләр» барәсиндә нараһатлыг, јә'ни гызын һеч

дүшүнмәдән, севдији киши илә әлагәдә олмасына инди мане олан ән мүһүм ичтимаи амил,—мә'нәви вә игтисади амил,—арадан галхачагдыр. Бәс бу, тәдричән даһа сәрбәст мүнасибәтләрин мејдана кәлмәси үчүн, бунунла бирликдә дә гыз шәрәфинә вә гадын һәјалылығына ичтимаи рә'јин о гәдәр дә тәләбкар мүнасибәт бәсләмәмәси үчүн кафи сәбәб олмајачагмы? Нәһајәт, мәкәр биз көрмәдикми ки, мүасир дүнјада моногамија илә фаһишәлик бир-биринин әкси олса да, бунлар ајрылмаз әксликләрдир, еjни бир ичтимаи гајданын гүтбләридир? Фаһишәлик моногамијаны да өз ардынча чәкиб учурума апармадан арадан галха биләрми?

Моногамија инкишаф етдији заман ән чоху јалныз рүшејм һалында мөвчуд олан јени бир амил — фәрди чинси мәһәббәт бурада фәалијјәт көстәрмәјә башлајыр.

Орта әсрләрә гәдәр фәрди чинси мәһәббәтдән һеч данышыг да ола билмәзди. Өзлүјүндә ајдындыр ки, физики көзәллик, достлуг мүнасибәтләри, еjни мејлләр вә с. мүхтәлиф чинсдән олан адамларда чинси әлагәјә сә'ј ојадырды, истәр кишиләр, истәрсә гадынлар үчүн онларын кимлә бу чүр ән мәһрәманә мүнасибәтләрә кирдикләри тамамилә фәргсиз дејилди. Лакин бу һәлә мүасир чинси мәһәббәтдән сонсуз дәрәчә узагдыр. Бүтүн гәдим дөвр әрзиндә никаһлары никаһ әлагәсинә кирән тәрәфләрин валидејнләри бағлајырдылар вә никаһ әлагәсинә кирәнләр бунунла динмәзчә разылашырдылар. Гәдим дөврүн танıдығы чүзи әр-арвад мәһәббәти, — субјектив мејл дејил, објектив борчдур, никаһын әсасы дејил, она бир әлавәдир. Мүасир мә'нада мәһәббәт мүнасибәтләри гәдим дөврдә јалныз рәсми чәмијјәтдән кәнарда мөвчуд олмушдур. Мәһәббәтләринин севинч вә изтираблары бизә Феокрит вә Мосх, Дафнис вә Хлоја Лонга тәрәфиндән тәрәннүм едилән чобанлар дөвләт ишләриндә, азад вәтәндаш һәјаты саһәсиндә иштирак етмәјән халис гуллардыр. Лакин биз гуллар арасында мәһәббәт әлагәләриндән башга, бу чүр әлагәләрә јалныз мәһв олмаға үз гојан гәдим дүнјанын дағылмасы мәһсулу кими тәсадүф едирик, һәм дә бу мүнасибәтләр јенә рәсми чәмијјәтдән кәнарда дуран гадынларла, — һетераларла, јә'ни әчнәби вә ја көләликдән азад олунмуш гадынларла олур: Афинада — онун тәнәззүлү әрәфәсиндә, Ромада исә — империја заманлары. Әкәр мәһәббәт әлагәләри доғрудан да азад киши вә азад гадын вәтәндашлар арасында јаранырдыса, бу јалныз әр-арвад сәдагәтинин позулмасы шәклиндә олурду. Гәдим дөврүн мәһәббәт тәрәннүм едән классик шаири, гоча Анакреонт үчүн исә бизим баша дүшдүјүмүз мә'нада чинси мәһәббәт о гәдәр әһәмијјәтсиз иди ки, һәтта севилән шәхсин һансы чинсдән олмасынын да онун үчүн фәрги јох иди.

Мүасир чинси мәһәббәт садәчә чинси мејлдән, гәдим инсанларын еросундан олдугча фәрглидир. Әввәлән, бу мәһәббәт севилән шәхсдә гаршылыглы мәһәббәт олмасыны тәләб едир; бу чәһәтдән гадын киши илә бәрабәр вәзијјәтдәдир, һалбуки антик ерос үчүн гадынын разылығы һеч дә һәмишә тәләб олунмурду. Икинчиси, чинси мәһәббәт о гәдәр шиддәтли вә давамлы олур ки, кам алмамаг вә һичран дәрди һәр ики тәрәф үчүн бөјүк, бәлкә дә ән бөјүк бәдбәхтлик кими көрүнүр; онлар бир-биринә мәхсус олмаг үчүн чох горхулу аддым атырлар, һәтта өз һәјатларыны белә тәһлүкәјә салырлар, бу исә гәдим дөврдә јалныз әр-арвад сәдагәтинин позулдуғу һалларда олурду. Нәһајәт, чинси әлагәни писләмәк вә она һагг газандырмаг үчүн јени бир мә'нәви ме'јар мејдана чыхыр; чинси әлагәнин нәинки јалныз никаһлы вә ја никаһсыз олдуғуну сорушурлар, һәмчинин буну да сорушурлар ки, бу әлагә гаршылыглы мәһәббәтдән мејдана кәлмишдир, ја јох? Ајдындыр ки, феодал вә буржуа практикасында бу јени ме'јар да бүтүн башга әхлаг ме'јарларындан јахшы вәзијјәтдә дејилдир, — онунла һесаблашмырлар. Лакин буна башгаларындан пис дә јанашмырлар: бу да башгалары кими е'тираф олунур — нәзәријјәдә, кағыз үзәриндә. Һәләлик исә бундан артыг тәләб етмәк дә олмаз.

Орта әсрләр гәдим дүнјанын өз чинси мәһәббәт рүшејмләри илә дајандығы јердән, — зинадан башлајыр. Биз артыг сүбһ маһнылары јаратмыш олан рытсар мәһәббәтини тәсвир етдик. Никаһы позмаға чан атан бу мәһәббәтдән никаһын әсасыны тәшкил етмәли олан мәһәббәтә гәдәр һәлә узун бир јол вардыр вә рытсарлыг бу јолу ахырадәк кетмәди. Һәтта јүнкүлхасијјәт роман халгларындан фәзиләтли керманлара кечдикдә дә, биз «Нибелунглар һаггында маһны»да көрүрүк ки, Зигфрид Кримһилдаја нә гәдәр бәнд олмушса, Кримһилда да кизлиндә Зигфридә бундан аз бәнд олмамышдыр, лакин Гунтер онун бир рытсара нишанландығыны сөјләдикдә вә рытсарын адыны да чәкмәдикдә, о, садәчә олараг белә чаваб верир:

«Сизин мәндән хаһиш етмәјиниз лазым дејилдир; Сиз мәнә нечә әмр етсәниз, мән дә һәмишә елә едәчәјәм; һөкмдар, Сиз мәни кимә әрә версәниз, мән мәмнунијјәтлә онунла нишанланачағам»*.

Кримһилданын һеч ағлына кәлмир ки, бурада үмумијјәтлә онун мәһәббәти нәзәрә алына биләр. Гунтер Брунһилда илә, Етсел исә Кримһилда илә нишанланыр, һалбуки бунларын һеч үзүнү дә көрмәмишләр; еjни илә дә «Гудрун»да[158] ирландијалы Зикебант норвечли Ута илә, Һекелингдән олан Һетел ир-

* Бах: «Нибелунглар һаггында маһны», онунчу маһны. *Ред.*

ландијалы Һилда илә, нәһајәт, морландлы Зигфрид, орманлы Һартмут вә зеландлы Һервиг илә нишанланмаг истәјирләр; бурада јалныз Гудрун өзү сәрбәст олараг Һервиги сечир. Үмуми бир гајда олараг, чаван књаза кәлини, әкәр књазын валидејнләри һәлә сағдырса, онлар ахтарыб тапырлар; экс һалда бу иши о өзү көрүр, бундан өтрү ири вассалларла мәсләһәтләшир, зира бүтүн һалларда онларын рә'јинин бөјүк әһәмијјәти олур. Башга чүр ола да билмәзди. Рытсар вә ја барон үчүн, һабелә саһибкар бир књаз үчүн евләнмәк — сијаси иш-дир, јени иттифаглар васитәси илә өз гүдрәтини артырмаг үчүн фүрсәтдир; һеч дә шәхси арзулар дејил, *евин* мәнафеји һәлледичи рол ојнамалыдыр. Белә бир шәраитдә никаһ мәсәләсиндә мәһәббәт нечә дә сон сөз сөјләјә биләрди?

Орта әсрләрдә шәһәрләрин сех бүркери дә ејни вәзијјәтдә иди. Онун имтијазларыны мүһафизә едән, мүхтәлиф мәһдудлуглар јарадан сех низамнамәләри, ону бир јердә дикәр сехләрдән, башга јердә өз сех јолдашларындан, даһа башга бир јердә өз уста әлалтыларындан вә шакирдләриндән һүгугча ајыран сүн'и сәдләр онун өзүнә мүнасиб бир арвад ахтара биләчәји даирәни олдугча мәһдудлашдырырды. Кәлинләрдән һансынын даһа мүнасиб олдуғуну исә, белә бир долашыг систем шәраитиндә, сөзсүз онун өз фәрди арзусу дејил, аиләнин мәнафеји һәлл едирди.

Беләликлә, никаһ сонсуз дәрәчә чох һалларда орта әсрләрин лап ахырларына гәдәр, ән әввәлдә олдуғу кими, никаһ әлагәсинә кирәнләрин өзләри тәрәфиндән һәлл едилмәјән бир иш олараг галырды. Әввәлләр инсанлар дүнјаја кәләркән артыг никаһда, дикәр чинсдән олан там бир груп шәхсләрлә никаһда олурдулар. Груп никаһынын сонракы формаларында, көрүнүр, јенә ејни вәзијјәт галырды, анчаг групун даирәси кетдикчә даһа чох даралырды. Икили никаһ заманы, бир гајда олараг, аналар өз ушагларынын никаһы барәсиндә разылыға кәлирләр; бурада да һәмин чаванларын гәбилә вә тајфада даһа мөһкәм мөвге тутмасыны тә'мин етмәли олан јени гоһумлуг әлагәләри һаггындакы мүлаһизәләр һәлледичи рол ојнајыр. Хүсуси мүлкијјәтин үмуми мүлкијјәт үзәриндә тәнтәнәси илә вә әмлакы вәрәсәлик үзрә вермәк марағынын мејдана кәлмәси илә ата һүгугу вә моногамија һаким мөвге тутдугда исә никаһын бағланмасы тамамилә игтисади мүлаһизәләрдән асылы олмаға башлады. Алғы-никаһ *формасы* јох олур, лакин әслиндә белә бир никаһ кетдикчә даһа кениш мигјасда јајылыр, белә ки, тәкчә гадына дејил, кишијә дә гијмәт гојулур, һәм дә онларын шәхси кејфијјәтинә көрә јох, онларын әмлакына көрә. Һаким синифләрин һәјатында ән әввәлдән ешидилмәјән бир һал иди ки, тәрәфләрин гаршылыглы мејли

бүтүн башга мүлаһизәләрдән үстүн олсун. Буна бәнзәр бир шејә јалныз романтика аләминдә вә ја һесаба алынмајан мәзлум синифләр арасында тәсадүф олунурду.

Ҹоғрафи кәшфләр заманындан, дүнја тиҹарәтинин вә мануфактуранын инкишафы сајәсиндә капиталист истеһсалы дүнја һөкмранлығына һазырлыг мәрһәләсинә гәдәм гојдугда вәзијјәт белә иди. Күман етмәк оларды ки, бу ҹүр никаһ бағламаг үсулу онун үчүн ән әлверишли олаҹагдыр, — бу исә һәгигәтдә дә белә олду. Лакин — дүнја тарихинин кәрдиши түкәнмәздир — һәллидиҹи зәрбәни вурмаг бурада мәһз капиталист истеһсалына нәсиб олду. Капиталист истеһсалы һәр шеји әмтәәјә чевирәрәк, кечмишдән галан бүтүн гәдим мүнасибәтләри мәһв етди, мирас галан адәтләрин, тарихи һүгугун јеринә алгы-сатгыны, «азад» мүгавиләни гојду. Инкилис һүгугчусу Һ. С. Мејн күман едирди ки, әввәлки дөврләрә нисбәтән бизим бүтүн тәрәггимиз from status to contract* — ирси гајдадан азад мүгавилә илә мүәјјән олунан гајдаја кечмәкдән ибарәтдир, — демәклә ән бөјүк бир кәшф етмишдир; һәм дә бунун үмумијјәтлә нә дәрәҹәдә доғру олдуғу артыг «Коммунист манифести»ндә дејилмишдир**.

Ахы мүгавиләләри о адамлар бағлаја биләрләр ки, өз шәхсијјәти, һәрәкәтләри вә әмлакы ҹәһәтдән азад вә бир-бири илә мүнасибәтдә бәрабәр һүгуглу олсунлар. Капиталист истеһсалынын көрдүјү ән башлыҹа ишләрдән бири дә мәһз бу ҹүр «азад» вә «бәрабәр» адамлар јаратмаг иди. Бу иш әввәлләр анҹаг јарышүурлу һалда көрүлсә дә вә үстәлик олараг она дини дон кејдирилсә дә, һәр һалда Лүтер вә Калвин реформасијасы заманындан гәти олараг белә бир вәзијјәт јарадылмышды ки, инсан јалныз там ирадә азадлығы шәраитиндә етдији һәрәкәтләри үчүн там мәс'улијјәт дашыјыр вә әхлагсыз һәрәкәтә һәр һансы шәкилдә мәҹбур етмәјә гаршы мүгавимәт көстәрмәк әхлаги борҹдур. Бах бу, никаһ бағламағын әввәлки практикасы илә неҹә ујғунлашдырылырды? Буржуа анлајышына көрә, никаһ бир мүгавилә, һүгуги сөвдә иди, һәм дә бүтүн сөвдәләр ичәрисиндә ән мүһүм сөвдә иди, чүнки ики шәхсин бәдән вә гәлбинин мүгәддәратыны өмүрлүк мүәјјән едирди. О заманлар бу сөвдә рәсми ҹәһәтдән, доғрудур, көнүллү олурду; тәрәфләрин разылығы олмадан иш һәлл едилмирди. Лакин бу разылығын неҹә алындығы вә никаһы фе'лән кимин бағладығы чох јахшы мә'лум иди. Амма башга мүгавиләләр бағланаркән һәгигәтән азад гәрара кәлмәк тәләб олундуғу һалда, бәс нәјә көрә бу ишдә белә бир гәрар тәләб олунмурду? Бирләшмәли олан ики кәнҹин өзләри барәсиндә, өз бәдәнлә-

* — статутдан мүгавиләјә. *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-ҹи ҹилд, сәһ. 111—116. *Ред.*

ри вә бәдәнләринин органлары барәсиндә мәкәр азад һәрәкәт етмәк һүгугу јох идими? Мәкәр рытсарлыг сајәсиндә чинси мәһәббәт бир дәб олмамышдымы вә мәкәр зина илә бағлы олан рытсар мәһәббәтинин әксинә олараг, әр-арвад мәһәббәти онун дүзкүн буржуа формасы дејилдими? Јох әкәр әр-арвадын борҹу бир-бирини севмәкдирсә, онда мәкәр севәнләрин дә бир-бири илә никаһ әлагәсинә кирмәси вә башга һеч кәслә белә бир әлагәјә кирмәмәси ејни дәрәчәдә онларын борҹу дејилдирми? Һәм дә мәкәр севәнләрин бу һүгугу валидејнин, гоһумларын вә башга ади никаһ дәллаллары вә васитәчиләринин һүгугундан јүксәк дејилдирми? Бир һалда ки, шәхсән азад сечмәк һүгугу килсә вә дин саһәсинә ачыгча дахил олмушду, онда бу һүгуг кичик нәслин бәдәнинә, гәлбинә, әмлакына, хошбәхтлик вә бәдбәхтлијинә һаким олмаг үчүн бөјүк нәслин ирәли сүрдүјү дөзүлмәз тәләб гаршысында дајана биләрдими?

Ҹәмијјәтин бүтүн көһнә әлагәләринин зәифләдији вә кечмишдән мирас галан бүтүн тәсәввүрләр сарсыдығы бир заманда бүтүн бу суаллар гаршыја чыхмаја билмәзди. Дүнја бирдән-бирә аз гала онгат бөјүмүш олду; бир јарымкүрәнин дөрддә бир һиссәси әвәзиндә гәрби авропалыларын көзү гаршысында инди бүтүн јер күрәси дурмушду вә онлар јердә галан сәккиздә једди һиссәјә дә саһиб олмаға тәләсирдиләр. Һәм дә инсаны өз вәтәнинин чәрчивәси илә мәһдуд едән көһнә манеәләрлә бирликдә орта әсрләрин ән'әнәви тәфәккүр үсулунун мин илләр давам едән чәрчивәси дә дағылды. Инсанын харичи вә дахили нәзәринә сонсуз дәрәчә даһа кениш бир үфүг ачылды. Һиндистан сәрвәтләринин, Мексика вә Потоси гызыл вә күмүш мә'дәнләринин өзүнә чәлб етдији кәнч бир адам үчүн әдәб-эрканлы олмаг шөһрәтинин вә бир сыра нәсилләрдән галмыш шәрәфли сех имтијазларынын нә әһәмијјәти ола биләрди? Бу буржуазија үчүн сәјјар рытсарлыг дөврү иди; буржуазија да өз романтикасы вә өз мәһәббәт хәјаллары илә јашајырды, лакин буржуа гајдасы илә вә нәтичә е'тибары илә буржуа мәгсәдләри илә јашајырды.

Беләликлә, елә бир вәзијјәт јаранды ки, јүксәлмәкдә олан буржуазија, хүсусән мөвчуд гајданын ән чох сарсылдығы протестант өлкәләриндә, мүгавилә бағламаг азадлығыны никаһ үчүн дә кетдикчә даһа чох гәбул етмәјә вә буну јухарыда көстәрилән шәкилдә һәјата кечирмәјә башлады. Никаһ синфи никаһ олараг галмагда иди, лакин синиф дахилиндә тәрәфләрә мүәјјән дәрәчәјә гәдәр азад сечмәк һүгугу верилмишди. Кағыз үзәриндә, нәзәри әхлагда вә шаиранә тәсвирдә. гаршылыглы чинси мәһәббәтә вә әр-арвадын һәгигәтән азад разылығына әсасланмајан һәр чүр никаһын әхлагсызлыг ол-

масы мүддәасындан даһа сарсылмаз вә даһа мөһкәм мүәјјәнләшмиш бир шеј јох иди. Бир сөзлә, мәһәббәтә әсасланан никаһ инсан һүгугу е'лан едилмишди, һәм дә нәинки droit de l'homme*, һәмчинин бир истисна олараг droit de la femme**.

Лакин инсанын бу һүгугу инсан һүгуглары дејилән бүтүн галан һүгуглардан бир ҹәһәтдән фәргләнирди. Бу галан һүгуглар практикада јалныз һаким синфә — буржуазијаја — шамил олдуғу вә мәзлум синиф — пролетариат үчүн билаваситә, јахуд долајы јолла һечә ендирилдији һалда, бурада јенә дә тарихин кәрдиши өзүнү көстәрир. Һаким синиф мүәјјән игтисади тә'сирләрә табе вәзијјәтдә галыр, буна көрә дә һәмин синиф ичәрисиндә јалныз мүстәсна һалларда һәгигәтән азад бағланмыш никаһлар олур, һалбуки мәзлум синиф арасында, көрдүјүмүз кими, бу бир гајдадыр.

Беләликлә, никаһ бағланмасында там азадлыг јалныз о заман һамыја нәсиб ола биләр ки, капиталист истеһсалынын вә онун јаратдығы мүлкијјәт мүнасибәтләринин мәһв едилмәси һәлә инди дә әр вә ја арвад сечилмәсинә чох бөјүк тә'сир көстәрән бүтүн кәнар, игтисади мүлаһизәләри арадан галдырмыш олсун. О заман гаршылыглы мејлдән башга даһа һеч бир ајры мүлаһизә галмајачагдыр.

Ҹинси мәһәббәт өз тәбиәти е'тибары илә бир мүстәсна олдуғуна көрә—һәрчәнд бу мүстәсналығa инди јалныз гадын риајәт едир,—ҹинси мәһәббәтә әсасланан никаһ өз тәбиәти е'тибары илә тәкникаһлылыгдыр. Биз көрдүк ки, Бахофен груп никаһындан тәкникаһлылыға кечилмәсини башлыҹа олараг гадынлар сајәсиндә әлдә едилмиш бир тәрәгги һесаб етмәкдә нә гәдәр дә һаглы иди; јалныз икили никаһдан моногамијаја доғру даһа сонра атылан аддым кишиләрин иши олмушдур; тарихән бу аддым әслиндә гадынларын вәзијјәтини писләшдирмәкдән вә кишиләр үчүн хәјанәти асанлашдырмагдан ибарәт олмушдур. Буна көрә дә кишиләрин бу ади хәјанәтинә гадынларын дөзмәсинә сәбәб олан игтисади мүлаһизәләр — гадынын өз јашајышы гајғысына вә бундан да чох өз ушагларынын кәләҹәји гајғысына галмасы мүлаһизәләри, — арадан галхан кими, бунун сајәсиндә гадынын әлдә едәҹәји һүгуг бәрабәрлији бүтүн әввәлки тәҹрүбәјә көрә, гадынларын чохәрлилијиндән сонсуз дәрәҹәдә артыг кишиләрин һәгиги моногамијасына көмәк едәҹәкдир.

Лакин бу заман моногамијадан онун мүлкијјәт мүнасибәтләриндән мејдана кәлмәси үзүндән она гәбул етдирилмиш

---

* Бурада ҹинас вардыр. «droit de l'homme» «инсан һүгуғу», һәмчинин «киши һүгугу» демәкдир. *Ред.*

** — гадын һүгугу. *Ред.*

сәчијјәви чәһәтләр, јә'ни әввәлән, кишинин һөкмранлығы вә, икинчиси, никаһын позулмазлығы, шүбһәсиз, ајрылыб гопачагдыр. Никаһда кишинин һөкмранлығы онун игтисади һөкмранлығынын садәчә нәтичәсидир вә игтисади һөкмранлыг арадан галхдыгда о да өз-өзүнә арадан галхачагдыр. Никаһын позулмазлығы гисмән, моногамија мејдана чыхдыгда мөвчуд олан игтисади шәраитин нәтичәсидир, гисмән дә бу игтисади шәраитин моногамија илә әлагәсинин һәлә дүзкүн баша дүшүлмәдији вә дин тәрәфдән шиширдилдији дөврүн ән'әнәсидир. Никаһын бу позулмазлығына артыг инди мин чүр һалларда риајәт едилмир. Әкәр јалныз мәһәббәтә әсасланан никаһ әхлаги никаһдырса, онда јалныз мәһәббәтин давам етдији мүддәтдә никаһ әхлаги олараг галыр. Лакин фәрди чинси мәһәббәт һиссинин давам етдији мүддәт мүхтәлиф фәрдләрдә, хүсусән кишиләрдә чох мүхтәлифдир вә бир һалда ки, бу һисс тамамилә түкәнмишдир вә ја јени еһтираслы бир мәһәббәт тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмышдыр, онда талаг һәм һәр ики тәрәф үчүн, һәм дә чәмијјәт үчүн хејирли бир иш олур. Анчаг адамлары талаг просесинин кәрәксиз ијрәнчлији ичәрисиндән кечмәк зәрурәтиндән хилас етмәк лазымдыр.

Беләликлә, капиталист истеһсалы кәләчәкдә арадан галдырылдыгдан сонра чинсләр арасындакы мүнасибәтләрин формалары һаггында инди бизим фәрз едә биләчәјимиз шеј әсасән мәнфи характер дашыјыр, чох һалларда нәләрин арадан галхмалы олмасы илә мәһдудлашыр. Бәс бунларын јерини нә тутачагдыр? Бу, јени нәсил јетишдикдә мә'лум олачагдыр: елә кишиләр нәсли јетишәчәкдир ки, онлар һәјатда һеч вахт гадыны пулла вә ја башга сосиал һакимијјәт васитәләринә сатын алмалы олмајачаглар, һәмчинин елә гадынлар нәсли јетишәчәкдир ки, онлар һәгиги мәһәббәтдән савајы һеч бир сәбәб үзүндән һеч вахт киши илә әлагәјә кирмәли олмајачаглар, нә дә игтисади нәтичәләрдән горхуб, севдикләри киши илә әлагәдә олмагдан бојун гачырачаглар. Бу адамлар мејдана кәлдикдә, онлар индики тәсәввүрләрә көрә етмәли олдуглары һәр шеји кәнара атачаглар; онлар нечә һәрәкәт етмәк лазым кәлдијини өзләри биләчәкләр вә буна мүвафиг олараг ајрылыгда һәр кәсин һәрәкәтләри һаггында өз ичтимаи рә'јләрини өзләри јарадачаглар, — вәссәлам.

Лакин хејли узаглашдығымыз Моргана гајыдаг. Сивилизасија дөврүндә инкишаф етмиш ичтимаи тә'сисатын тарихи тәдгиги онун китабы чәрчивәсиндән кәнара чыхыр. Буна көрә дә һәмин дөвр әрзиндә моногамијанын талејиндән о анчаг чох мүхтәсәр бәһс едир. О, һәмчинин, моногам аиләнин сонракы инкишафында мүәјјән бир тәрәгги көрүр, чинсләрин

там һүгуг бәрабәрлијинә јахынлашма көрүр, лакин бу мәгсәди артыг әлдә едилмиш һесаб етмир. О дејир ки, амма

«аиләнин ардычыл сурәтдә дөрд формадан кечдији вә инди бешинчи формада олдуғу факты гәбул едиләрсә, онда бир суал мејдана чыхыр; бу форма кәләчәкдә узун мүддәт давам едә биләрми? Буна јалныз бир чаваб ола биләр: кечмишдә олдуғу кими јенә дә, чәмијјәт инкишаф етдикчә, о да инкишаф етмәлидир вә чәмијјәт дәјишдикчә, о да дәјишилмәлидир. Мүәјјән ичтимаи системин мәһсулу олан бу форма һәмин системин инкишафы вәзијјәтини әкс етдирәчәкдир. Сивилизасијанын башландығы дөврдән бәри моногам аилә тәкмилләшдијинә көрә вә јени дөврдә хүсусилә нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә тәкмилләшдијинә көрә, ән азы белә фәрз етмәк олар ки, чинсләрин бәрабәрлији әлдә едиләчәјинә гәдәр бу форма даһа да тәкмилләшмәјә гадирдир. Јох әкәр узаг кәләчәкдә моногам аилә чәмијјәтин тәләбатыны өдәмәјә гадир олмаса, онда бундан сонра кәлән форманын нә кими характердә олачағыны ирәличәдән сөјләмәк мүмкүн дејилдир».

III

ИРОКЕЗ ГӘБИЛӘСИ

Инди биз Морганын дикәр бир кәшфинә кечирик; бу кәшфин дә ән азы, гоһумлуг системләри әсасында ибтидаи аилә формасыны бәрпа етмәк гәдәр әһәмијјәти вардыр. Морган сүбут етмишдир ки, Америка һиндиләриндә тајфа ичәрисиндә һејван адлары илә көстәрилән гәбилә иттифаглары маһијјәтчә јунанлардакы genea вә ромалылардакы gentes илә ејнидир; Америка формасы илкиндир, јунан-Рома формасы исә сонрадан әмәлә кәлмишдир, төрәмәдир; ән гәдим дөврдә јунанларын вә ромалыларын гәбилә, фратрија вә тајфа илә бирликдә көтүрүлән бүтүн ичтимаи тәшкили Америка һинди ичтимаи тәшкилиндә өзүнүн там ејнини тапыр; халглар сивилизасија дөврүнә дахил олдуглары вахта гәдәр вә һәтта даһа сонралар гәбилә бүтүн халглар үчүн үмуми бир тә'сисат олмушдур (инди әлимиздә олан мәнбәләрә әсасән белә дүшүнмәк олар). Бунун сүбут едилмәси ән гәдим јунан вә Рома тарихинин ән чәтин бөлмәләрини дәрһал ајдынлашдырды вә ејни заманда *дөвләтин* әмәлә кәлмәсинә гәдәр ибтидаи дөврүн ичтимаи гурулушунун әсас чәһәтләринин көзләнилмәз бир шәрһини верди. Бу кәшф, артыг мә'лум олдугда, нә гәдәр садә көрүнсә дә, һәр һалда Морган буну јалныз сон заманлар етмишдир; өзүнүн 1871-чи илдә чыхан әввәлки китабында* о һәлә бу сиррә вагиф олмамышды, бу сиррин ачылмасы ибтидаи тарихин адәтән чох тәкәббүрлү олан инкилис мүтәхәссисләрини о замандан е'тибарән бир мүддәт** сусмаға мәчбур етди.

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 226. *Ред.*

** «Бир мүддәт» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

Бу гәбилә иттифагыны билдирмәк үчүн Морганын һәр jердә ишләтдиjи латынча gens сөзү дә, jунанча еjни мә'наjа кәлән genos сөзү кими, үмум ари gan көкүндән әмәлә кәлмишдир (алманча kan деjилир, чүнки бурада үмуми гаjдаjа көрә, ари дилиндәки g әвәзиндә k олмалыдыр) вә бу да «доғмаг» демәкдир. Gens, genos, санскритчә dschanas, готча (jухарыда көстәрилән гаjдаjа көрә) kuni, гәдим скандинав вә англо-сакс дилиндә kyn, инкилисчә kin, орта jухары алманча künne еjни илә гәбилә, мәншә демәкдир. Лакин латынча gens вә jунанча genos сөзләри хүсуси олараг елә бир гәбилә иттифагыны билдирмәк үчүн ишләдилир ки, о өз үмуми мәншәjи илә (бурада үмуми бир гәбилә банисиндән әмәлә кәлмәси илә) фәхр едир вә онун бағлы олдуғу мүәjjән ичтимаи вә дини тә'сисат үзүндән хүсуси бир бирлик тәшкил едир; бунунла белә, һәмин бирлиjин мәншәjи вә тәбиәти индиjәдәк бүтүн тарихчиләримиз үчүн аjдын олмаjараг галырды.

Биз jухарыда, пуналуа аиләсини нәзәрдән кечирәркән, илкин формалы гәбиләнин нә кими тәркибдә олдуғуну көрдүк. Бу гәбилә пуналуа никаһы jолу илә вә бу никаһ шәраитиндә лабүддән һөкм сүрән тәсәввүрләрә әсасән гәбиләнин мүәjjән бир гадын банисинин, гәбиләнин әсасыны гоjмуш гадынын мә'лум өвладларыны тәшкил едән бүтүн шәхсләрдән ибарәтдир. Бу аилә формасында ата мө'тәбәр мүәjjән едилә билмәдиjинә көрә, jалныз гадын хәтти гәбул олунур. Гардашлар өз бачылары илә евләнә билмәдикләринә, jалныз башга мәншәли гадынларла евләнә билдикләринә көрә, онларын бу өзкә гадынлардан доғулан ушаглары ана һүгугуна әсасән һәмин гәбиләдән кәнарда галырлар. Беләликлә, гәбилә иттифагынын дахилиндә jалныз һәр бир нәслин *гызларынын* өвладлары галыр; оғулларын өвладлары өз аналарынын гәбиләләринә кечирләр. Бәс бу ган гоһумлуғу групу таjфа дахилиндәки башга бу чүр групларa нисбәтән әлаһиддә бир груп кими гурулдугдан сонра, нә шәкил алыр?

Морган бу илкин гәбиләнин классик формасы олараг, ирокезләрдәки, хүсусилә сенека таjфасындакы гәбиләни көтүрүр. Бу таjфада һеjван адлары дашыjан сәккиз гәбилә вардыр: 1) Чанавар, 2) Аjы, 3) Тысбаға, 4) Гундуз, 5) Марал, 6) Чүллүт, 7) Ваğ, 8) Шаһин. Һәр гәбиләдә ашағыдакы адәтләр һөкм сүрүр:

1. Гәбилә өз сахемини (динч вахт үчүн ағсаггалыны) вә башчысыны (һәрби башчысыны) сечир. Сахем гәбиләнин өз ичәрисиндән сечилмәли иди вә онун вәзифәси гәбилә дахилиндә ирсән кечирди, чүнки бу вәзифә бошалдыгда, дәрһал jенидән тутулмалы иди; һәрби башчыны гәбилә үзвү олмаjанлар ичәрисиндән дә сечмәк оларды, мүәjjән вахтларда исә

һәрби башчы үмумиҹҹәтлә олмаја да биләрди. Сахемлиҹә һеч заман әввәлки сахемин оғлу сечилмирди, чүнки ирокезләрдә ана һүгугу һөкм сүрүрдү вә, демәли, оғул башга гәбиләјә мәнсуб олурду, лакин чох вахт әввәлки сахемин гардашы вә ја бачысынын оғлу сечилирди. Сечкиләрдә һамы кишиләр вә гадынлар иштирак едирдиләр. Лакин сечки галан једди гәбилә тәрәфиндән тәсдиг едилмәли иди вә сечилән адам јалныз бундан сонра, һәм дә бүтүн ирокезләр иттифагынын үмуми шурасы тәрәфиндән тәнтәнәли сурәтдә вәзифәјә кечирилирди. Бу тәдбирин әһәмиҹҹәти ашағыда көрүнәҹәкдир. Гәбилә дахилиндә сахемин һакимиҹҹәти ата һакимиҹҹәти иди; халис мә'нәви һакимиҹҹәт иди; онун әлиндә ҹәбр васитәләри јох иди. Бунунла бәрабәр о өз вәзифәсинә көрә сенека тајфасы шурасынын үзвү иди, һабелә ирокезләр иттифагынын үмуми шурасынын үзвү иди. Һәрби башчы јалныз һәрби јүрүшләр заманы мүәјјән бир әмр верә биләрди.

2. Гәбилә өз истәдији кими сахеми вә һәрби башчыны вәзифәдән көтүрүр. Бу да јенә кишиләр вә гадынлар тәрәфиндән бирликдә һәлл олунур. Вәзифәдән көтүрүлән шәхсләр бундан сонра башгалары кими садә дөјүшчү, хүсуси шәхс олурлар. Тајфа шурасы да сахемлери, һәтта гәбиләнин ирадәсинә рәғмән, вәзифәләрдән көтүрә биләр.

3. Гәбилә үзвләриндән һеч кәс гәбилә дахилиндә евләнә билмәз. Гәбиләнин әсас гајдасы, ону мөһкәмләдән әлагә беләдир; бу исә чох мүәјјән олан елә бир ган гоһумлуғунун мәнфи ифадәсидир ки, јалныз һәмин гоһумлуға көрә бирләшән фәрдләр гәбилә тәшкил едирләр. Морган бу садә факты кәшф етмәклә, гәбиләнин маһиҹҹәтини илк дәфә олараг ашкара чыхарды. Вәһшиләр вә барбарлар һаггында әввәлки хәбәрләр гәбиләнин маһиҹҹәтинин индијәдәк нә гәдәр аз баша дүшүлдүјүнү көстәрир; иши баша дүшмәдән вә арашдырмадан, орадакы гәбилә гурулушунун тәркиб үнсүрләрини тәшкил едән мүхтәлиф бирләшмәләри тајфа, клан, тум вә с. адлары алтында бир јерә јығыб гарышдырырлар, һәм дә чох заман бунларын барәсиндә дејилир ки, belә бир бирләшмә дахилиндә никаһ гадаған олунур. Бу исә мәһз елә бир чыхылмаз долашыглыг төрәтмишди ки, бу долашыглыг ичәрисиндә ҹ.-б. Мак-Леннан Наполеон ролунда мејдана чыхараг белә бир гәти һөкм илә гајда јаратмаг истәмишди: бүтүн тајфалар еләләринә бөлүнүр ки, бунлардан бир гисминин дахилиндә никаһ гадаған едилмишдир (екзогам тајфалар) вә дикәр гисминин дахилиндә никаһа иҹазә верилир (ендогам тајфалар). Беләликлә, мәсәләни бүсбүтүн долашдырандан сонра о чох дәрин көрүнән белә бир тәдгигата башламышды ки, бәс онун һәр ики мә'насыз категоријадан һансы даһа гәдимдир — екзо-

гамиjа, joxca ендогамиjа. Ган гоһумлуғуна вә бунун нәтичәси олараг гәбилә үзвләри арасында никаһын мүмкүн олмамасына әсасланан гәбилә кәшф едилдикдә, бу мә'насызлыг өз-өзүнә арадан галхды. — Аjдындыр ки, ирокезләрдә тәсадүф етдиjимиз инкишаф пилләсиндә гәбилә дахилиндә никаһын гадаған едилмәсинә гәти әмәл олунур.

4. Өләнләрин әмлакы галан гәбилә үзвләринә кечирди, бу әмлак гәбилә дахилиндә галмалы иди. Ирокез өзүндән сонра аз шеj гоjуб кетдиjинә көрә онун галан әмлакыны ән jахын гоһумлары өз араларында бөлүрдүләр; киши өлдүкдә, әмлакы онун доғма гардашлары, бачылары вә даjысы бөлүшдүрүрдү; гадын өлдүкдә, онун гардашлары деjил, ушаглары вә доғма бачылары бөлүшдүрүрдү. Еjни сәбәбә көрә, әр илә арвад бир-биринин, ушаглар да атанын вәрәсәси ола билмәздиләр.

5. Гәбилә үзвләри бир-биринә көмәк етмәли, бир-бирини мүдафиә етмәли вә хүсусән өзкәләр зәрәр вурдугда, бунун интигамыны алмагда көмәк етмәли идиләр. Аjрыча бир адам өз тәһлүкәсизлиjини горумаг ишиндә гәбиләнин һимаjәдарлығына бел бағлаjырды вә буна архалана биләрди; она пислик едән адам бүтүн гәбиләjә пислик етмиш олурду. Бурадан, гәбиләнин ган гоһумлуғу әлагәләриндән ган интигамы кими бир вәзифә ирәли кәлмишди вә ирокезләр буну гәти гәбул едирдиләр. Әкәр гәбилә үзвүнү өзкә гәбиләдән олан бириси өлдүрсә, өлдүрүләнин бүтүн гәбиләси бу ганын интигамыны алмалы иди. Әввәлчә барышдырмаға тәшәббүс едилирди; гатилин гәбилә шурасы топлашыр вә өлдүрүләнин гәбилә шурасына мәсәләни сүлһ jолу илә гуртармағы тәклиф едирди, чох вахт тәәссүф изһар едир вә хеjли һәдиjjә тәклиф едирди. Әкәр тәклиф гәбул едилирдисә, иш гаjдаjа салынмыш һесаб олунурду. Әкс һалда өлдүрүләнин гәбиләси бир вә jа бир нечә интигамчы тә'jин едирди вә онлар гатили изләjиб өлдүрмәли идиләр. Бу баш тутдугда, өлдүрүләнин гәбиләсинин шикаjәт етмәк һүгугу олмурду, иш битмиш һесаб едилирди.

6. Гәбиләдә муәjjән адлар вә jа бир груп адлар олур вә бүтүн таjфада бу адлардан jалныз һәмин гәбилә истифадә едә биләр, белә ки, аjрыча бир адамын ады да онун һансы гәбиләjә мәнсуб олдуғуну көстәрир. Гәбилә ады илә гәбилә һүгуглары да гырылмаз сурәтдә бағлыдыр.

7. Гәбилә кәнар адамлары оғуллуға көтүрә биләр вә бу jолла онлары бүтүн таjфанын үзвлүjүнә гәбул едә биләр. Өлдүрүлмәjән һәрби әсирләр, беләликлә, гәбиләләрдән бириндә оғуллуға көтүрүлмәк нәтичәсиндә сенека таjфасынын үзвү олурдулар вә бунунла да гәбилә вә таjфада бүтүн һүгуглара малик олурдулар. Оғуллуға көтүрмәк гәбиләнин аjры-аjры

үзвләринин тәклифи илә: кәнар адамы бир гардаш вә ја бачы кими гәбул едән кишиләрин тәклифи илә вә ја ону өз ушағы кими гәбул едән гадынларын тәклифи илә олурду; белә оғуллуға көтүрүлмәсини тәсдиг етмәк үчүн тәнтәнәли сурәтдә гәбиләјә гәбул етмәк лазым иди. Беләликлә, мүстәсна шәраит үзүндән сајча зәифләмиш олан ајры-ајры гәбиләләр чох вахт башга гәбиләнин разылығы илә һәмин гәбиләнин үзвләрини күтләви сурәтдә оғуллуға көтүрмәк јолу илә јенидән кәмијјәтчә мөһкәмләнирди. Ирокезләрдә гәбиләјә тәнтәнәли сурәтдә гәбул етмәк иши тајфа шурасынын ачыг ичласында ичра олурду, бу да һәмин тәнтәнәни фе'лән дини мәрасимә чевирирди.

8. Һинди гәбиләләриндә хүсуси дини бајрамлар олдуғуну мүәјјән етмәк чәтиндир; лакин һиндиләрин дини мәрасимләри гәбилә илә аз-чох бағлыдыр. Ирокезләрин һәр ил кечирилән алты дини бајрамы заманы ајры-ајры гәбиләләрин сахемләри вә һәрби башчылары өз вәзифәләринә көрә «дин мүһафизәчиләри» сырасына дахил едилир вә каһин вәзифәләри дашыјырдылар.

9. Гәбиләнин үмуми бир дәфн јери олур. Ағларын һәр тәрәфдән сыхышдырдығы Нју-Јорк штаты ирокезләри арасында бу јер инди итиб батмышдыр, лакин әввәлләр вар иди. Башга һиндиләрдә бу јер һәлә галмышдыр, мәсәлән, ирокезләрлә јахын гоһум олан тускароларларда галмышдыр, христиан олмаларына бахмајараг, онларын гәбиристанында һәр гәбилә үчүн әлаһиддә сыра вардыр, белә ки, ушагларла бир сырада атаны дејил, ананы дәфн едирләр. Ирокезләрдә дә өләнин бүтүн гәбиләси дәфндә иштирак едир, гәбир газылмасы, гәбир үстүндә нитгләр сөјләнмәси гајғысына галыр вә с.

10. Гәбиләнин өз шурасы — гәбиләнин бәрабәр сәс һүгугуна малик бүтүн јашлы үзвләринин, киши вә гадынларын демократик мәчлиси вардыр. Бу шура сахемләри вә һәрби башчылары, һабелә галан «дин мүһафизәчиләрини» дә сечир вә вәзифәдән көтүрүрдү; бу шура өлдүрүлән гәбилә үзвләринин ган баһасы (веркелд) вә ја ган интигамы һаггында гәрарлар чыхарырды; о, кәнар адамлары гәбиләнин тәркибинә гәбул едирди. Бир сөзлә, бу шура гәбиләдә али һакимијјәт органы иди.

Типик һинди гәбиләсинин вәзифәләри беләдир.

«Онун бүтүн үзвләри бир-биринин азадлығыны горумалы олан азад адамлардыр; онларын бәрабәр шәхси һүгуглары вардыр — нә сахемләр, нә дә һәрби башчылар һеч бир үстүнлүк иддиасында олмурлар; онлар ган гоһумлуғу илә бир-биринә бағлы олан бир гардашлыг тәшкил едирләр. Азадлыг, бәрабәрлик, гардашлыг һеч вахт ајдын ифадә едилмәсә дә, гәбиләнин әсас принсипләри иди, гәбилә дә өз нөвбәсиндә бүтөв бир ичтимаи системин ваһиди, мүтәшәккил һинди чәмијјәтинин әсасы олмушдур. Һәр

кәсин һиндиләрдә е'тираф етдији мүстәгиллик вә шәхси ләјагәт дујғусу кими јенилмәз бир дујғу бунунла изаһ олунур»*.

Америка кәшф едилән заман бүтүн Шимали Америка һиндиләри ана һүгугу әсасында гәбиләләр һалында тәшкил олунмушдулар, Јалныз аз мигдар тајфаларда, мәсәлән, дакота тајфасында гәбиләләр тәнәззүл етмишди, очибве, омаһа тајфалары кими бә'зи башгаларында исә гәбиләләр ата һүгугуна әсасән тәшкил олунмушду.

Беш вә алты гәбиләдән артыг гәбиләси олан бир чох һинди тајфаларында биз һәр бири үч, дөрд вә даһа чох гәбиләни бирләшдирән әлаһиддә груплар көрүрүк; Морган белә бир групу фратрија (гардашлыг) адландырараг, һинди адыны она дүрүст ујғун кәлән јунан анлајышы илә билдирир. Мәсәлән, сенека тајфасында ики фратрија вардыр; биринчисинә 1—4-чү гәбиләләр, икинчисинә 5—8-чи гәбиләләр дахилдир. Даһа әтрафлы тәдгигат көстәрир ки, бу фратријалар әксәр һалларда әввәлләр тајфанын бөлүндүјү илкин гәбиләләри тәмсил едир; зира гәбилә дахилиндә никаһ гадаған едилдикдә, һәр тајфа зәрурәт үзүндән һеч олмаса ики гәбиләни әһатә етмәли иди ки, мүстәгил сурәтдә јашаја билсин. Тајфа бөјүдүкчә, һәр гәбилә өз нөвбәсиндә ики вә ја даһа артыг гәбиләјә бөлүнүрдү вә инди бунлар мүстәгил олараг чыхыш едир, бүтүн гыз гәбиләләрини әһатә едән илкин гәбилә һәрчәнд бир фратрија һалында јашамагда давам едир. Сенека тајфасында вә башга һиндиләрин чохунда бир фратријанын гәбиләләри гардаш гәбиләләр һесаб олунур, дикәр фратријанын гәбиләләри исә, бунлар үчүн икинчи пилләли гардаш гәбиләләри һесаб олунур, — көрдүјүмүз кими, Америка гоһумлуг системиндә верилән бу адларын чох реал вә ајдын ифадә олунмуш мә'насы вардыр. Әввәлләр һеч бир сенека һабелә өз фратријасы дахилиндә евләнә билмәзди, лакин бу адәт артыг чохдан өз әһәмиј̃јәтини итирмиш вә јалныз гәбилә дахилиндә гүввәдә галмышдыр. Сенека тајфасында олан рәвајәтә көрә, дикәр гәбиләләрин әмәлә кәлдији илк гәбиләләр «Ајы» вә «Марал» гәбиләләри иди. Бу јени гурулуш көк салдыгдан сонра, тәләбатдан асылы олараг шәклини дәјишдирмәјә башлады; бир фратријанын гәбиләләри гырылдыгда, ону башга фратријаларла бәрабәрләшдирмәк үчүн чох заман башга фратријалардан бураја бүтөв гәбиләләр көчүрүлүрдү. Буна көрә биз мүхтәлиф тајфаларда, фратријалар үзрә мүхтәлиф шәкилдә груплашан ејни адлы гәбиләләр көрүрүк.

Ирокезләр арасында фратријанын вәзифәләри гисмән ичтимаи, гисмән дә дини вәзифәләрдир. 1) Топ ојунунда фратријалар бир-биринә гаршы чыхыр; һәрәси өзүнүн ән јахшы ојун-

* Бах һабелә: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 71. *Ред.*

чуларыны ирәли сүрүр, галанлары фратријалар үзрә јерләшиб ојуна тамаша едирләр вә өз ојунчуларынын гәләбәси барәсиндә бир-бири илә мәрҹләширләр. — 2) Тајфа шурасында һәр фратријанын сахемләри вә һәрби башчылары бир јердә, групләр һалында үз-үзә әјләширләр, һәр бир натиг һәр фратријанын нүмајәндәләринә әлаһиддә бир корпорасија кими мүраҹиәт едәрәк данышыр. — 3) Тајфада адам өлдүрүлдүкдә, һәм дә өлдүрәнлә өлдүрүлән еjни фратријадан олмадыгда; адамы өлдүрүлмүш гәбилә чох заман өз гардаш гәбиләләринә шикајәт едирди; бу заман онлар фратрија шурасыны чағырыр вә бир там кими дикәр фратријаја мүраҹиәт едирдиләр ки, иши гајдаја салмаг үчүн о да өз нөвбәсиндә шурасыны чағырсын. Беләликлә, бурада фратрија јенә дә илкин гәбилә кими мејдана чыхыр вә ондан әмәлә кәлмиш олан ајрыча, даһа зәиф гәбиләјә нисбәтән онун мүвәффәгијјәт газанмаг үчүн даһа чох үмиди олур. — 4) Көркәмли шәхсләр вәфат етдикдә, мүгабил фратрија дәфнин вә дәфн мәрасиминин тәшкили гајғысына галмағы өз үзәринә көтүрүрдү, өләнин фратријасынын үзвләри исә дәфндә мәрһумун гоһумлары кими иштирак едирдиләр. Сахем өлдүкдә, вәзифәнин бошалдығыны мүгабил фратрија, ирокезләрин иттифаг шурасына хәбәр верирди. — 5) Сахем сечкиләриндә дә фратрија шурасы өзүнү көстәрирди. Сечкинин гардаш гәбиләләр тәрәфиндән тәсдиги тәбии бир шеј һесаб олунурду, лакин дикәр фратријанын гәбиләләри е'тиразлар ирәли сүрә биләрди. Бу һалда һәмин фратријанын шурасы топлашырды; әкәр бу шура е'тиразлары дүзкүн һесаб едирсә, онда сечкиләр е'тибарсыз сајылырды.—6) Әввәлләр ирокезләрдә хүсуси дини шәбиһләр олурду ки, бунлара ағ medicine-lodges* ады вермишдиләр. Сенека тајфасында бу шәбиһләр јени үзвләрин гәбулу үчүн хүсуси танышетмә гајдалары олан ики дини гардашлыг тәрәфиндән дүзәлдилирди; ики фратријадан һәр бириндә бир белә гардашлыг олурду. — 7) Әкәр ишғал заманы[159] Тласкаланын дөрд мәһәлләсиндә јашајан дөрд lineages (нәсил) дөрд фратријадан ибарәт идисә, — бу демәк олар шүбһәсиздир, — бу ону сүбут едир ки, истәр јунанлардакы фратријалар, истәрсә керманлардакы бу чүр гәбилә иттифаглары һәмчинин һәрби ваһид әһәмијјәтинә малик иди; бу дөрд lineages-дән һәр бири әлаһиддә дәстә кими өз формасында вә өз бајрағы илә, өз башчысынын рәһбәрлији алтында дөјүшә кирирди.

Бир нечә гәбилә бир фратрија тәшкил етдији кими, классик форма көтүрүләрсә, бир нечә фратрија да тајфа тәшкил едир; бә'зи һалларда хејли зәифләмиш тајфаларда орта васитә—

* — чаду јығынчаглары. *Ред.*

фратриjа чатышмыр. Бәс Америкадакы аjрыча бир һинди таjфасыны сәчиjjәләндирән нәдир?

1. Өз әразиси вә өз ады. Һәр таjфанын һәгигәтән jашадығы jердән башга, овчулуг вә балыг тутмаг үчүн дә хеjли саһәси олурду. Һәмин саһәдән о jана, jахын таjфанын торпагларына гәдәр узанан кениш битәрәф золаг олурду; гоһум дилләрдә данышан таjфаларда бу золаг дар олурду; дил чәһәтдән гоһумлуғу олмаjан таjфаларда золаг кениш олурду. Бу золаг — керманларын сәрһәд мешәси кими, Сезар свевләринин өз әразиси әтрафында jаратдыглары кимсәсиз саһә кими бир шеj иди; бу, данимаркалыларла керманлар арасындакы îsarnholt (данимаркача jarnved, limes Danicus), керманларла славjанлар арасындакы Саксониjа мешәси вә branibor (славjанча «мүһафизә мешәси») — Бранденбург ады да бурадан әмәлә кәлмишдир — кими бир шеjдир. Бу чүр гејри-муәjjән сәрһәдләрлә аjрылан саһә таjфанын умуми торпағы олурду, гоншу таjфалар тәрәфиндән дә белә һесаб едилирди вә гәсдләрә гаршы ону таjфа өзү мүдафиә едирди. Сәрһәдләрин муәjjән олмамасы чох заман jалныз әһали чох артдыгда әмәли чәһәтдән әлверишсиз олурду. — Көрүнүр, таjфаларын адлары әксәр һалларда, шүурлу олараг сечилмәкдән даһа чох тәсадүфи меjдана кәлирди, заман кечдикчә чох вахт елә олурду ки, гоншу таjфалар һәмин таjфаjа онун өзүнүн өзүнә вердиjи аддан фәргли бир ад верирдиләр, нечә ки, алманлара онларын биринчи умуми тарихи ады олан «керманлар» адыны келтләр вермишди.

2. Jалныз бу таjфаjа мәхсус аjрыча *диалекти*. Һәгигәтдә таjфа илә диалект бир-биринә әслән уjғун кәлир; бөлүнмә васитәси илә јени таjфалар вә диалектләр әмәлә кәлмәси Америкада һәлә бу jахынларда олмушдур вә инди дә чәтин ки, тамам даjанмышдыр. Саjча зәифләмиш ики таjфанын бир таjфа һалында бирләшдиjи jердә белә олур ки, бир истисна олараг, еjни таjфада бир-биринә чох гоһум олан ики диалектдә данышырлар. Америка таjфаларынын һәр биринин орта һесабла саjы 2000 нәфәрдән аздыр; лакин чироки таjфасы 26 000 нәфәрдән ибарәтдир — бу да Бирләшмиш Штатларда бир диалектдә данышан саjча ән чох һиндиләрдир.

3. Гәбиләләр тәрәфиндән сечилмиш сахемләри вә һәрби башчылары тәнтәнәли сурәтдә вәзифә башына кечирмәк һүгугу.

4. Онлары, һәтта гәбиләләринин арзусуна рәғмән вәзифәдән көтүрмәк һүгугу. Бу сахемләр вә һәрби башчылар таjфа шурасынын үзвләри олдугларына көрә, онларын һаггында таjфанын бу һүгуглары тәбии һесаб олунур. Таjфалар иттифагы әмәлә кәлдиjи вә бураjа дахил олан бүтүн таjфалар

иттифаг шурасында тəмсил олундуғу јердə һəмин һүгуглар иттифаг шурасына кечир.

5. Үмуми дини тəсəввүрлəр (мифолокија) вə ситајиш ајинлəри.

«Һиндилəр өз барбар тəрзиндə диндар бир халг идилəр»[160].

Һиндилəрин мифолокијасы һəлə индијəдəк һеч дə тəнгиди сурəтдə өјрəнилмəмишдир; онлар өз дини тəсəввүрлəринин предметлəринə — һəр чүр руһлара — артыг инсан шəкли верирдилəр, лакин онларын олдуғу ашағы барбарлыг пиллəсиндə һəлə əјани тəсвирлəр, бүт дејилəн шејлəр јохдур. Бу, чохаллаһлылыға доғру инкишаф јолунда тəбиəтə вə стихијалара ситајиш иди. Мүхтəлиф тајфаларын өз мүнтəзəм бајрамлары вар иди, бурада мүəјјəн ситајиш формалары ичра олунурду, јə'ни рəгслəр вə ојунлар кечирилирди; хүсусəн рəгслəр бүтүн дини тəнтəнəлəрин əсас тəркиб һиссəсини тəшкил едирди; һəр тајфа өз бајрамларыны ајрылыгда кечирирди.

6. Үмуми ишлəри мүзакирə етмəк үчүн тајфа шурасы. Бу шура ајры-ајры гəбилəлəрин бүтүн сахемлəриндəн вə һəрби башчыларындан, онларын һəгиги нүмајəндəлəриндəн ибарəт олурду, чүнки онлары һəр заман вəзифəдəн көтүрмəк оларды; бу шура тајфанын мүзакирəјə гарышмаг вə өз рə'јини сөјлəмəк һүгугуна малик башга үзвлəри илə əһатə олунараг ачыг ичлас едирди; гəрары шура чыхарырды. Иштирак едəн һəр кəс, бир гајда олараг, истəдикдə даныша билəрди, гадынлар да сечдиклəри натиг васитəси илə өз мүлаһизəлəрини билдирə билəрдилəр. Ирокезлəрдə гəти гəрар чыхармаг үчүн, бə'зи мəсəлəлəр һəлл едилдији заман герман ичма-маркаларында да олдуғу кими, јекдиллик тəлəб олунурду. Тајфа шурасынын сəлаһијјəтинə хүсусəн башга тајфаларла мүнасибəтлəрин низама салынмасы дахил иди; шура сəфирликлəри гəбул едир вə көндəрирди, мүһарибə е'лан едир вə сүлһ бағлајырды. Иш мүһарибəјə чатдыгда, ону чох заман көнүллүлəр апарырдылар. Һəр бир тајфа бүтүн гајда үзрə сүлһ мүгавилəси бағламамыш олдуғу һəр һансы башга тајфа илə принсипчə мүһарибə вəзијјəтиндə һесаб олунурду. Бу чүр дүшмəнлəрə гаршы һəрби чыхышлары чох заман ајры-ајры көркəмли дөјүшчүлəр тəшкил едирдилəр; онлар һəрби рəгс дүзəлдирдилəр вə бу рəгсдə иштирак едəн һəр кəс бунунла да јүрүшə гошулдуғуну билдирирди. Дəстə дəрһал тəшкил олунур вə јүрүшə кедирди. Тајфаја мəхсус олан əразини дə чох заман һүчумдан көнүллүлəр чағырмаг јолу илə мүдафиə едирдилəр. Бу чүр дəстəлəрин јүрүшə кетмəси вə јүрүшдəн гајытмасы һəмишə ичтимаи тəнтəнəлəр үчүн бир сəбəб олурду. Бу чүр јүрүшлəр үчүн тајфа шурасынын разылығы тəлəб олунмурду, белə ра-

зылыг истәнилмир вә верилмирди. Бунлар еjни илә керман дружиналарынын Татсит тәрәфиндән тәсвир олунан хүсуси јүрүшләридир, анҹаг керманларда дружиналар артыг даһа сабит характер алмышдыр, мөһкәм бир өзәкдән ибарәт олуб һәлә динҹлик заманы тәшкил олунур вә мүһарибә олдугда галан көнүллүләр бунун әтрафына топлашыр. Бу ҹүр һәрби дәстәләрин сыраларында надир һалда чох адам олурду; һиндиләрин һәтта узаглара олан ән бөјүк һәрби сәфәрләри дә ҹүзи дөјүш гүввәләри илә кечирилирди. Әкәр бөјүк бир әмәлиjjат үчүн бир нечә белә дәстә бирләшсәjди, онда бунлардан һәр бири јалныз өз башчысына табе олурду; јүрүш планынын бу вә ја дикәр дәрәҹәдә әлагәләндирилмәси һәмин башчылар шурасы тәрәфиндән тә'мин едилирди. Аммиан Марселлинин тәсвир етдијинә көрә, IV әрсдә Јухары Рејндә алеманнларын мүһарибә етмәк үсулу да белә олмушдур.

7. Бә'зи таjфаларда биз али башчыја раст кәлирик, лакин онун сәлаһиjjәти һеч дә бөјүк дејилдир. Бу сахемләрдән биридир, о дәрһал һәрәкәт етмәк лазым кәлдији һалларда, шуранын топлашыб гәти гәрар гәбул едәҹәји вахта гәдәр, мүвәггәти тәдбирләр көрмәлидир. Бурада биз иҹраиjjә һакимиjjәтинә малик вәзифәли шәхсин јениҹә мејдана чыхан, лакин чох заман даһа инкишаф етмәмиш олан илк нүмунәсини көрүрүк; белә бир вәзифәли шәхс, көрәҹәјимиз кими, бир чох һалларда, бәлкә дә һәр јердә јох, даһа чох али сәркәрдә һакимиjjәтинин инкишафы нәтиҹәсиндә мејдана кәлмишдир.

Америка һиндиләринин бөјүк әксәриjjәти таjфа һалында бирләшмәкдән ирәли кетмәмишдир. Кениш сәрһәд золаглары илә бир-бириндән ајрылан, даими мүһарибәләр нәтиҹәсиндә зәиф дүшән вә сајҹа аз олан бу таjфалар аз мигдар адамлары илә чох бөјүк саһә тутурдулар. Бу вә ја башга јердә, мүвәггәти зәрурәт олдугда гоһум таjфалар арасында да иттифаглар јаранырвә бу зәрурәт арадан галхдыгда позулурду. Лакин әввәлләр гоһум олуб, сонралар бир-бириндән ајры дүшән таjфалар ајры-ајры јерләрдә јенидән бирләшиб даими иттифаглар јарадыр, беләликлә, милләтләр јаранмасы јолунда илк аддым атырдылар. Бирләшмиш Штатларда белә бир иттифагын ән чох инкишаф етмиш формасына биз ирокезләрдә тәсадүф едирик. Онлар Миссисипидән гәрбдә јашадыглары, еһтимал ки, бөјүк бир гоһум дакота групунун бир голуну тәшкил етдикләри јерләрдән чыхараг, узун заман кәздикдән сонра, индики Нју-Јорк штатында мәскән салыб беш таjфаја бөлүнмүшләр: сенека, каjјуга, онондага, онејда вә могаук. Онлар балыгчылыг, овчулуг вә ибтидаи дирричилиликлә доланырдылар; чох һалда паја ҹәпәрлә мүһафизә олунан кәндләрдә јашаjырдылар. Онларын сајы һеч вахт 20 000 нә-

фәрдән артыг олмурду; бүтүн беш тајфада бир нечә үмуми гәбилә вар иди; онлар ејни бир дилин бир-биринә чох јахын диалектләриндә данышырдылар вә беш тајфа арасында бөлүнмүш олан бүтөв бир әразидә јашајырдылар. Бу әразини онлар јахын заманларда тутдугларына көрә, орадан сыхышдырылыб чыхарылан тајфалара гаршы онларын биркә һәрәкәтләри артыг адәт олмуш бир тәбии һал иди. Беләликлә, ән кечи XV әсрин әввәлләриндә тәшәккүл тапмыш «әбәди иттифаг» — конфедерасија јаранды ки, бу конфедерасија нә кими гүввә әлдә етдијини баша дүшәрәк, дәрһал һүчумчу характер алды вә ән чох гүдрәтли олдуғу заман, 1675-чи илә јахын өз әтрафындакы бөјүк саһәләри тутду, јерли әһалини гисмән говуб чыхартды, гисмән дә онун үзәринә бач гојду. Ирокезләр иттифагы барбарлығын ашағы пилләсиндән ирәли кетмәмиш олан һиндиләрин (демәли, мексикалылар, јени мексикалылар вә перулулар мүстәсна олмагла) јаратдыглары ән чох инкишаф етмиш ичтимаи тәшкилат иди. Иттифагын әсас чәһәтләри бунлар иди:

1. Тајфанын бүтүн дахили ишләриндә там бәрабәрлик вә мүстәгиллик әсасында, ган гоһумлуғу олан беш тајфанын әбәди иттифагы. Бу ган гоһумлуғу иттифагын һәгиги әсасыны тәшкил едирди. Беш тајфадан үчү ата тајфасы адланырды вә бир-бири илә гардаш иди; дикәр икиси оғул тајфасы адланырды вә бунлар да бир-бири илә гардаш тајфа иди. Үч гәбилә — ән көһнә гәбиләләр — өзүнүн һәлә сағ олан үзвләри илә бүтүн беш тајфада тәмсил олунмушду, дикәр үч гәбилә үч тајфада тәмсил олунмушду; бу гәбиләләрдән һәр биринин бүтүн үзвләри бүтүн беш тајфада гардаш һесаб олунурду. Јалныз диалектләриндә фәргләр олан үмуми дил үмуми мәншәјин ифадәси вә сүбуту иди.

2. Иттифагын органы мөвге вә нүфуз чәһәтдән бәрабәр олан 50 сахемдән ибарәт иттифаг шурасы иди; бу шура иттифагын бүтүн ишләри барәсиндә гәти гәрарлар чыхарырды.

3. Хүсуси олараг иттифагын мәгсәдләри үчүн тә'сис едилмиш јени вәзифәләрин дашыјычылары олан бу 50 сахемин јерләри иттифаг јарадыларкән тајфалар вә гәбиләләр арасында бөлүшдүрүлмүшдү. Вәзифә бошалдыгда, мүвафиг гәбилә сечки јолу илә һәмин вәзифәни јенидән тутурду; гәбилә өз сахемини һәр вахт вәзифәдән көтүрә дә биләрди; лакин вәзифә башына кечирмәк һүгугу иттифаг шурасында иди.

4. Бу иттифаг сахемләри һәмчинин өз тајфаларында да сахем идиләр вә тајфа шурасында онларын иштирак етмәк вә сәс вермәк һүгугу вар иди.

5. Иттифаг шурасынын бүтүн гәрарлары јекдилликлә гәбул едилмәли иди.

6. Сәсвермә тајфалар үзрә кечирилирди, белә ки, гәрарын е'тибарлы олмасы үчүн һәр бир тајфа вә һәр тајфада шуранын бүтүн үзвләри јекдилликлә сәс вермәли идиләр.

7. Иттифаг шурасы беш тајфа шурасындан һәр бири тәрәфиндән чағырыла биләрди, лакин өз тәшәббүсү илә топлаша билмәзди.

8. Иҹласлар топлашан ҹамаатын гаршысында кечирилирди; һәр бир ирокез сөз ала биләрди; гәрары исә јалныз шура чыхарырды.

9. Иттифагда һеч бир тәкбашчы, иҹраијјә һакимијјәтинин башында дуран һеч бир шәхс јох иди.

10. Лакин иттифагын бәрабәр сәлаһијјәтә вә бәрабәр һакимијјәтә малик ики али һәрби башчысы вар иди (спарталыларын ики «чары», Ромада ики консул).

Ирокезләрин дөрд јүз илдән артыг јашамыш олдуглары вә һәлә индијәдәк јашадыглары иҹтимаи гурулуш белә иди. Мән Моргана әсасланараг, бу гурулушу әтрафлы тәсвир етдим, чүнки бурада бизим һәлә *дөвләтин* нә олдуғуну билмәјән бир ҹәмијјәт гурулушуну өјрәнмәк имканымыз вардыр. Дөвләт даим онун тәркибинә дахил олан шәхсләрин бүтүн мәҹмусундан тәҹрид олунмуш хүсуси бир иҹтимаи һакимијјәт органы олмасыны тәләб едир. Буна көрә дә, Маурер дүзкүн фәһмлә герман марка гурулушуну, сонралар чох заман дөвләтин әсасы олса да, дөвләтдән хејли фәргли олан халис иҹтимаи тә'сисат һесаб едир. О бүтүн өз әсәрләриндә иҹтимаи һакимијјәт органынын илкин марка, кәнд, һәјәт вә шәһәр гурулушундан вә бунунла јанашы тәдриҹән әмәлә кәлмәсини тәдгиг едир. Биз Шимали Америка һиндиләринин тимсалында көрүрүк ки, әввәлләр бир вәһдәт тәшкил едән тајфа тәдриҹән бөјүк бир материкә јајылыр, тајфалар парчаланараг халглара, тајфа групларына чеврилир, дилләр дәјишиләрәк, нәинки бир-бири үчүн анлашылмаз олур, һәтта әввәлки бирлијинин демәк олар һәр бир изини дә итирир; бунунла јанашы тајфалар дахилиндә ајры-ајры гәбиләләр бир нечә гәбиләјә бөлүнүр, көһнә ана гәбиләләри исә фратријалар шәклиндә галыр, лакин һәмин көһнә гәбиләләрин адлары бир-бириндән әрази ҹәһәтҹә чох узаг олан вә чохдан ајрылмыш тајфаларда һәр һалда бир чүр галыр — «Ҹанавар» вә «Ајы» һәлә бүтүн һинди тајфаларынын чохунда гәбилә адлары олараг галыр. Һәм дә јухарыда тәсвир едилән гурулуш үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә бунларын һамысына хасдыр, јалныз белә бир истисна вардыр ки, бунлардан бир чоху гоһум тајфалар иттифагына кәлиб чатмамышдыр.

Лакин биз буну да көрүрүк ки, әсас иҹтимаи өзәк гәбилә олдуғуна көрә, ондан аз гала јенилмәз бир зәрурәтлә — зира

бу тамамилә тәбиидир—бүтүн гәбиләләр, фратријалар вә тајфа системи инкишаф едир. Һәр үч груп ган гоһумлуғунун мүхтәлиф дәрәчәләрини тәмсил едир, һәм дә бунлардан һәр бири гапалы һәјат кечирир вә өз ишләрини өзү идарә едир, лакин һәмчинин дикәри үчүн бир әлавәдир. Онларын идарә етмәли олдуғу иш даирәси барбарлығын ашағы пилләсиндә дуран адамын көрәчәји ичтимаи ишләрин бүтүн мәчмусуну әһатә едир. Буна көрә дә биз һәр һансы бир халгда әсас ичтимаи өзәк олараг гәбиләјә раст кәлдикдә, һәмин халгда бурада тәсвир едилән тајфа тәшкилатына бәнзәр бир тајфа тәшкилаты да ахтармалы олачағыг; јунанларда вә ромалыларда олдуғу кими кифајәт гәдәр мәнбә олдуғу јердә исә биз нәинки бу тәшкилаты тапачағыг, һабелә јәгин едәчәјик ки, һәтта мәнбәләр кифајәт етмәдији һалларда да Америка ичтимаи гурулушу илә мүгајисә ән чәтин шүбһәләри вә сирләри һәлл етмәкдә бизә көмәк едәчәкдир.

Һәм дә бүтүн өз садәлөвһлүјү вә бәситлији илә бу гәбилә гурулушу нә гәдәр көзәл бир тәшкилатдыр! Әскәр, жандарм, полис јохдур, задәкан, крал, сәрдар, префект вә ја һаким јохдур, һәбсхана јох, мәһкәмә просесләри јохдур, — һәр иш мүәјјән едилмиш өз гајдасы илә кедир. Һәр чүр мүбаһисә вә чәкишмә, аид олдуғу шәхсләр тәрәфиндән бирликдә, — гәбилә вә ја тајфа тәрәфиндән, ја да ајры-ајры гәбиләләр тәрәфиндән өз араларында һәлл олунур; јалныз надир һалларда тәтбиг едилән ән ифрат бир тәдбир олараг ган интигамына тәсадүф едилир, бизим е'дам чәзамыз да анчаг бу интигамын сивилизасијалы формасыдыр, буна исә сивилизасијанын һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи чәһәтләри хасдыр. Һәрчәнд үмуми ишләр индикинә нисбәтән хејли чохдур, — бир сыра аиләләр ев тәсәррүфатыны бирликдә вә коммунист әсасларында идарә едир, торпаг бүтүн тајфанын мүлкиј јәтидир, јалныз кичик дирриләр ајры-ајры тәсәррүфатларын мүвәггәти истифадәсинә верилмишдир, — бунунла белә, бизим шишкин вә мүрәккәб идарә апаратымызын һеч изи дә јохдур. Бүтүн мәсәләләри әлагәдар шәхсләр өзләри һәлл едирләр вә әсрләрдән бәри давам едән адәт чох һалларда артыг һәр шеји тәнзим етмиш олур. Јохсуллар вә мөһтачлар ола билмәз — коммунист тәсәррүфаты вә гәбилә гочалар, хәстәләр вә мүһарибәдә шикәст оланлар барәсиндә өз вәзифәләрини билир. Һамы, о чүмләдән дә гадынлар бәрабәр вә азаддыр. Гуллар һәлә јохдур, бир гајда олараг, һәлә өзкә тајфаларын әсарәт алтына алынмасы да јохдур. 1651-чи илә јахын ирокезләр ери тајфасына вә «битәрәф милләтә»[161] галиб кәлдикдә, онлара өз иттифагларына там һүгуглу үзвләр кими дахил олмағы тәклиф етмишдиләр; јалныз мәғлуб оланлар буну рәдд етдикдән сонра өз әразилә-

риндəн говулдулар. Белə бир чəмиjjəтин нə кими кишилəр вə гадынлар доғурдуғуну исə һəлə корланмамыш һиндилəрлə үнсиjjəтдə олмуш бүтүн ағлар тəрəфиндəн бу барбарларын һеjсиjjəт дуjғусу, үрəк ачыглығы, ирадə күчү вə икидлиjи һаггында сөjлəнилəн чошгун рə'jлəр көстəрир.

Биз лап бу jахынларда Африкада бу икидлиjин нүмунəлəрини көрдүк. Бир нечə ил бундан əввəл кафрлар-зулуслар, һабелə бир нечə аj бундан əввəл нубилəр — бу таjфаларда гəбилə тə'сисаты һəлə jох олмамышдыр, — елə бир иш көрдүлəр ки, буна һеч бир Авропа гошуну гадир деjилдир[162]. Одлу силаһы олмаjан, jалныз низə вə мызрагларла силаһланан бу таjфалар инкилис пиjадасынын — үмуми е'тирафа көрə, дүнjада сых сырада дөjүш əмəлиjjатына көрə биринчи олан бу пиjаданын — хəзнəдəн долдурулан түфəнклəринин долу кими jаған күллəлəри алтында сүнкү дөjүшү мəсафəсинə гəдəр ирəлилəмиш, дəфəлəрлə бу пиjаданын сыраларыны позмуш вə һəтта ону кери отуртмушлар, һалбуки силаһ чəһəтдəн гəтиjjəн бəрабəр деjилдилəр, һеч бир һəрби мүкəллəфиjjəт дашымырлар вə һəрби хидмəт һаггында һеч тəсəввүрлəри дə jохдур. Онларын нечə давамлы олдугларыны вə нəлəр едə билдиклəрини инкилислəрин белə килеjлəри көстəрир ки, кафр күндə атдан чох jол кедир вə атдан тез jериjир. Бир нəфəр инкилис рəссамы көстəрир ки, кафрын полад кими мөһкəм олан əн кичик əзəлəси тохунмуш гаjыш кими көрүнүр.

Мүхтəлиф синифлəрə бөлүнмəздəн əввəл инсанлар вə бəшəр чəмиjjəти белə иди. Əкəр биз онларын вəзиjjəтини сивилизасиjалы мүасир адамларын чох бөjүк əксəриjjəтинин вəзиjjəти илə мүгаjисə етсəк, индики пролетар вə jа хырда кəндли илə гəдим азад гəбилə үзвү арасында чох бөjүк фəрг олдуғуну көрəрик.

Бу, мəсəлəнин бир тəрəфидир. Лакин унутмаjаг ки, һəмин тəшкилат мəһв олмаға мəһкум иди. О, таjфадан ирəли кетмəди; таjфалар иттифагы jарадылмасы, һəлə көрəчəjимиз кими вə ирокезлəрин башга таjфалары əсарəт алтына алмаг чəһдлəринин тимсалында артыг көрдүjүмүз кими, һəмин тəшкилатын дағылмаға башламасы демəкдир. Таjфадан кəнарда олан һəр шеj ганундан кəнар иди. Бүтүн гаjда үзрə бағланмыш сүлһ мүгавилəси олмадыгда таjфалар арасында мүһарибə һөкм сүрүрдү вə бу мүһарибə инсаны галан һеjванлардан фəрглəндирəн вə jалныз сонралар мадди мəнафеjин тə'сири алтында бир гəдəр jумшалмыш олан амансызлыгла апарылырды. Американда мүшаһидə етдиjимиз кими, там тəрəггидə олан гəбилə гурулушу заманы истеһсал олдугча аз инкишаф етмишди, демəли, чох кениш саһəдə олдугча аз əһали jашаjырды, буна көрə дə инсан она бир дүшмəн кими гаршы дуран

вә она ајдын олмајан әтраф тәбиәтә аз гала тамамилә табе иди, бу да өз ин'икасыны ушагчасына садәлөвһ дини тәсәввүрләрдә тапыр. Тајфа инсан үчүн, истәр башга тајфадан олан адама мүнасибәтиндә, истәрсә өзү өзүнә мүнасибәтиндә бир һүдуд олараг галырды: тајфа, гәбилә вә бунларын тә'сисаты мүгәддәс вә тохунулмаз иди, тәбиәтин вердији елә али бир һакимијјәт иди ки, ајрыча шәхсијјәт өз һиссләриндә, фикир вә һәрәкәтләриндә она сөзсүз табе олараг галырды. Һәмин дөврүн адамлары бизим нәзәримиздә нә гәдәр әзәмәтли көрүнсәләр дә, онлар бир-бириндән фәргләнмирләр, онлар һәлә, Марксын дедији кими, ибтидаи бирлијин көбәјиндән ајрылмамышлар. Бу ибтидаи бирлијин һакимијјәти сарсылмалы иди, — вә о сарсыды. Лакин бу һакимијјәт елә тә'сирләр алтында сарсылды ки, бунлар көһнә гәбилә чәмијјәтинин јүксәк мә'нәви сәвијјәсинә нисбәтән бизә ачыгча тәнәззүл, күнаһа батмаг кими көрүнүр. Ән алчаг сә'јләр — бајағы бир һәрислик, зөвг алмаға кобуд бир еһтирас, ијрәнч бир ачкөзлүк, үмуми әмлакын тамаһкарлыгла таланмасы — бунлар јени, сивилизасијалы, синфи чәмијјәтин хәләфләридир; ән чиркин васитәләр — оғурлуг, зоракылыг, мәкр вә хәјанәт — көһнә синифсиз гәбилә чәмијјәтини сарсыдыр вә ону мәһв олмаға доғру апарыр. Јени чәмијјәт өзү исә там ики мин беш јүз иллик бүтүн варлығы әрзиндә һәмишә јалныз истисмар олунанлардан вә мәзлумлардан ибарәт чох бөјүк әксәријјәт һесабына чүзи азлығын инкишафы мәнзәрәсини тәшкил етмиш вә һәр һансы әввәлки замана нисбәтән инди даһа артыг дәрәчәдә бу вәзијјәтдә галмагдадыр.

IV

ЈУНАН ГӘБИЛӘСИ

Пеласглар вә башга һәмтајфа халглар кими, јунанлар да һәлә тарихдән әввәлки заманларда американлылар кими ејни үзви сыра илә: гәбилә, фратрија, тајфа, тајфалар иттифагы һалында бирләшмишдиләр. Дориләрдә олдуғу кими, фратрија олмаја биләрди, тајфалар иттифагы һеч дә һәр јердә әмәлә кәлмәјә биләрди, лакин бүтүн һалларда әсас өзәк гәбилә иди. Јунанлар тарих саһәсинә чыхдыглары заман сивилизасијанын кандарында дурурдулар; онларла јухарыда бәһс олунан Америка тајфалары арасында, демәк олар, ики бөјүк инкишаф дөврү вар иди ки, гәһрәманлыг дөврүндәки јунанлар ирокезләри һәмин дөврләр гәдәр өтүб кечмишдиләр. Буна көрә дә јунанларын гәбиләси даһа һеч дә ирокезләрин архаик гәби-

ләси дејилдир, груп никаһы* мөһрү нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә силинмәјә башлајыр. Ана һүгугунун јерини ата һүгугу тутмушду; бунунла да мејдана кәлмәкдә олан хүсуси сәрвәт гәбилә гурулушуна илк зәрбәсини вурду. Икинчи зәрбә биринчисинин тәбии нәтичәси иди: ата һүгугу тәтбиг едиләндән сонра варлы вәрәсә гызын әмлакы бу гыз әрә кедәркән әрин ихтијарына, демәли, башга гәбиләјә кечмәли олдуғуна көрә, бүтүн гәбилә һүгугунун әсасы сарсыды вә гызын әмлакынын өз гәбиләсиндә галмасы үчүн онун өз гәбиләси дахилиндә әрә кетмәсинә нәинки јол вермәјә башладылар, белә һаллар үчүн буну һәтта *мәчбури* бир иш етдиләр.

Гротун јунан тарихинә көрә, Афина гәбиләси хүсусән ашағыдакы әсаслар үзәриндә гурулмушду:

1. Үмуми дини бајрамлар, еһтимала көрә гәбилә баниси олан вә белә бир бани олараг хүсуси ад дашыјан мүәјјән аллаһ шәрәфинә мүгәддәс ајинләр ичра етмәк үчүн каһинләрин мүстәсна һүгугу.

2. Үмуми дәфн јери (мүгајисә ет: Демосфенин «Евбулид»и).

3. Гаршылыглы вәрәсәлик һүгугу.

4. Зоракылыг олдуғу һалда бир-биринә көмәк етмәк, бир-бирини мүдафиә етмәк вә бир-биринә јардым көстәрмәк кими гаршылыглы вәзифә.

5. Мүәјјән һалларда, хүсусән јетим вә ја вәрәсә гызлар барәсиндә, гәбилә дахилиндә никаһ әлагәсинә кирмәк кими гаршылыглы һүгуг вә вәзифә.

6. Һеч олмазса бә'зи һалларда үмуми әмлакын олмасы, өзләринин архонту (ағсаггалы) вә хәзинәдары олмасы.

Сонра, бир нечә гәбилә фратрија һалында бирләшмишди, лакин әлагәләр аз мөһкәм иди; амма бурада да биз бу чүр гаршылыглы һүгуг вә вәзифәләр олдуғуну, хүсусән мүәјјән дини мәрасимләрин бирликдә ичра едилдијини вә фратрија үзвү өлдүрүлдүкдә тә'гиб етмәк һүгугу олдуғуну көрүрүк. Бир тајфадан олан бүтүн фратријаларын да нәчибләр (евпатридләр) арасындан сечилән филобасилејин (тајфа ағсаггалынын) башчылығы илә мүнтәзәм сурәтдә тәкрар едилән үмуми мүгәддәс бајрамлары олурду.

Грот белә дејир. Маркс исә буна әлавә едир: «Лакин јунан гәбиләси дахилиндә дә вәһши (мәсәлән, ирокез) өзүнү ајдын көстәрир»**. Әкәр биз тәдгигаты бир гәдәр дә давам етдирсәк ону даһа ајдын көрмәк олар.

* 1884-чү ил нәшриндә «груп никаһы» сөзләри әвәзиндә «пуналуа аиләси» чап едилмишдир. *Ред.*

** Бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 134. *Ред.*

Доғрудан да, јунан гәбиләсинә ашағыдакы чәһәтләр дә хасдыр:

7. Мәншә ата һүгугуна көрә һесаб олунур.

8. Вәрәсә гызларла никаһлар истисна олмагла гәбилә дахилиндә никаһларын гадаған едилмәси. Бу истисна вә онун бир ганун шәклинә салынмасы тәсдиг едир ки, көһнә гајда һәлә гүввәдә иди. Бу һәмчинин үмумән мәчбури олан белә бир гајдадан ирәли кәлир ки, гадын әрә кетдикдә, бунунла өз гәбиләсинин дини ајинләриндә иштирак етмәкдән имтина едирди вә әринин фратријасына дахил едиләрәк, онун ајинләрини гәбул едирди. Буна әсасән, һабелә Дикеархын әсәриндәки мә'лум јерә әсасән, өз гәбиләсиндән кәнарда никаһ бир гајда иди, Беккер исә «Харикл»дә ачыгча белә һесаб едир ки, һеч кәс өз гәбиләси дахилиндә никаһ әлагәсинә кирә билмәзди.

9. Гәбиләнин оғуллуға көтүрмәк һүгугу; бу һүгуг аиләләрдән биринин оғуллуға көтүрмәси јолу илә һәјата кечирилирди, лакин ачыг рәсмијјәт көзләнилмәли иди вә јалныз мүстәсна һалларда олурду.

10. Ағсаггаллары сечмәк вә вәзифәдән көтүрмәк һүгугу. Биз билирик ки, һәр гәбиләнин өз архонту вар иди; бу вәзифәнин мүәјјән аиләләрдә ирси олараг кечмәсиндән һеч јердә бәһс едилмир. Күман едилмәлидир ки, барбарлыг дөврүнүн ахырларына гәдәр һәмишә вәзифәләр чидди сурәтдә* ирсән кечмирди, чүнки вәзифәнин ирсән кечмәси гәбилә дахилиндә варлыларла јохсулларын там һүгуг бәрабәрлији гајдасына әсла ујғун кәлмир.

Тәкчә Грот дејил, һабелә Нибур, Моммзен вә классик гәдим дөврүн бүтүн башга тарихчиләри индијәдәк гәбилә мәсәләсинин өһдәсиндән кәлмәмишләр. Онлар гәбиләнин бир чох әламәтләрини нә гәдәр дүзкүн тәсвир етсәләр дә, ону һәмишә *аиләләр групу* һесаб етмишләр вә буна көрә дә гәбиләнин тәбиәт вә мәншәјини баша дүшә билмәмишләр. Гәбилә гурулушунда аилә һеч вахт ичтимаи системин өзәји олмамыш вә ола да билмәзди, чүнки әрлә арвад һөкмән ики мүхтәлиф гәбиләјә мәнсуб олурду. Гәбилә бүтүнлүклә фратријаја, фратрија исә тајфаја дахил олурду; аиләнин јарысы әрин гәбиләсинә, јарысы да арвадын гәбиләсинә дахил олурду. Дөвләт дә өз күтләви һүгугунда аиләни танымыр вә аилә индијәдәк јалныз хүсуси һүгугун објекти кими мөвчуддур. Һалбуки индијәдәк бизим бүтүн тарих елмимиз, хүсусилә XVIII әсрдә сарсылмаз олан, белә бир мә'насыз е'тималы әсас тутур: сивилизасија дөврүндән аз гала даһа гәдим олан ајрыча моногам

* «Чидди сурәтдә» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

аилә елә бир өзәк олмушдур ки, чәмијјәт вә дөвләт тәдричлә бунун әтрафында кристаллашмышдыр.

Маркс әлавә едиб дејир: «Ч-б Грота сонра көстәрмәк лазымдыр ки, јунанлар өз гәбиләләрини мифолокијадан төрәмиш һесаб етмәсәләр дә, һәмин гәбиләләр *онларын өзләри* тәрәфиндән јарадылмыш мифолокијадан вә бурадакы аллаһлардан вә јарымаллаһлардан даһа гәдимдир»*.

Морган Грота истинад етмәји үстүн тутур, чүнки о һәр һалда танынмыш вә инанылмаға тамамилә лајиг бир шаһиддир. Грот сонра сөјләјир ки, һәр бир Афина гәбиләси онун еһтимал олунан гәбилә банисиндән она кечән бир ад дашыјырды, Солона гәдәр бүтүн һалларда, Солондан сонра исә вәсијјәт олмадыгда, өләнин гәбилә үзвләри (gennetes) онун әмлакына вәрәсә олурдулар вә адам өлдүрүлдүкдә, мәһкәмә гаршысында чинајәткары тә'гиб етмәк өлдүрүләнин биринчи нөвбәдә гоһумларынын, сонра онун гәбилә үзвләринин вә, нәһајәт, фратрија үзвләринин һүгуг вә вәзифәси иди:

«Ән гәдим Афина ганунлары һаггында бизә мә'лум оланларын һамысы гәбилә вә фратрија бөлкүләринә әсасланыр».

Гәбиләләрин үмуми әчдадлардан әмәлә кәлмәси «алим филистерләр» үчүн (Маркс)** баш сындыран бир иш олмушду. Онлар һәмин әчдадлары, әлбәттә, халис мифоложи вүчудлар һесаб етдикләринә көрә, гәбиләнин бир-бири илә јанашы јашајыб бир-бириндән ајры олан, әввәлләр һәтта бир-бири илә гоһум олмајан аиләләрдән әмәлә кәлмәсини өзләри үчүн ајдынлашдырмаға һеч бир имканлары галмыр, бунунла белә онлар һәр һалда бу иши көрмәлидирләр ки, гәбиләнин мөвчуд олдуғуну һеч олмазса бир тәһәр изаһ етсинләр. Беләликлә, онлар мәзмунсуз ифадәләр үзүндән чыхылмаз вәзијјәтдә галыб белә бир мүддәадан ирәли кедә билмирләр: нәсил шәчәрәси, әлбәттә, әсатирдир, лакин гәбилә һәгигәтдә мөвчуддур; ән нәһајәт исә Гротун әсәриндә биз ашағыдакылара раст кәлирик (мө'тәризәдә верилән сөзләр Марксындыр):

«Бу нәсил шәчәрәси һаггында биз анчаг ара-сыра ешидирик, чүнки бу барәдә јалныз хүсусилә тәнтәнәли олан муәјјән һалларда ачыг данышырлар. Лакин даһа чох мәшһур гәбиләләрдә олдуғу кими, ејни илә аз әһәмијјәтли гәбиләләрин дә өз үмуми дини ајинләри олмушдур» (гәрибә иш-дир, м-р Грот!), «һәмчинин фөвгәлбәшәри бир үмуми гәбилә баниси вә үмуми нәсил шәчәрәси олмушдур» *(аз әһәмијјәтли* гәбиләләр үчүн, ч-б Грот, бу нә гәдәр дә гәрибәдир!) «схем вә идеал әсас» (мөһтәрәм чәнаб, ideal јох, carnal, јахуд бизим дилимиздә — *чисмани!)* «бүтүн гәбиләләрдә ејни олмушдур»***.

---

* Бах: «Маркс вә Енкелсин архиви». IX чилд, сәһ. 136. *Ред.*

** Јенә орада, сәһ. 137. *Ред.*

*** Јенә орада, сәһ. 138. *Ред.*

Маркс бу суала Морганын чавабыны ашағыдакы сөзләрлә јекунлашдырыр: «Илкин формалы гәбиләјә ујғун кәлән ган гоһумлуғу системи — бу форма исә, башгаларында олдуғу кими, јунанларда да бир заманлар олмушдур, — гәбиләләрин бүтүн үзвләринин бир-бири илә гоһумлуг мүнасибәтләрини билмәсини тә'мин едирди. Онлар өзләри үчүн сон дәрәчә ваҹиб олан бу мә'луматы практикада ушаг јашларындан өјрәнирдиләр. Моногам аилә мејдана кәлдикдә, бу унудулду. Гәбиләнин ады нәсил шәҹәрәсини јарадырды, ајрыча бир аиләнин шәҹәрәси исә бунун јанында әһәмијјәтсиз көрүнүрдү. Бу гәбилә ады инди ону дашыјанларын үмуми мәншәји олдуғу фактыны көстәрмәли иди; лакин гәбиләнин нәсил шәҹәрәси о гәдәр кечмиш заманлара кедиб чыхырды ки, даһа сонралар үмуми әҹдадлар олдуғу аз һаллар мүстәсна олмагла, гәбилә үзвләри өз араларында һәгигәтән мөвҹуд олмуш гоһумлуғу даһа сүбут едә билмирдиләр. Оғуллуға көтүрмәк һаллары нәзәрә алынмазса, ад өзү үмуми мәншәјин сүбуту иди, һәм дә шүбһәсиз сүбут иди. Гәбиләни халис ујдурма вә шаиранә јарадычылыг мәһсулуна чевирән Грот* вә Нибурун етдији кими, гәбилә үзвләри арасында һәр бир гоһумлуғун фе'лән инкар едилмәси исә, әксинә, јалныз «идеал» алимләрә, јә'ни китаб үзүндән билик алмыш халис кабинет алимләринә лајигдир. Хүсусән моногамија мејдана чыхдыгдан сонра нәсилләрин әлагәси узаг кечмишә аид едилдијинә көрә вә кечмиш керчәклик мифолокијанын фантастик сурәтләриндә әксини тапдығына көрә, хошнијјәт филистерләр белә бир нәтиҹәјә кәлмиш вә кәлмәкдәдирләр ки, фантастик нәсил шәҹәрәси реал гәбиләләр јаратмышдыр»**.

Америкалыларда да олдуғу кими, *фратрија* бир нечә гыз гәбиләсинә бөлүнмүш олан вә бунлары бирләшдирән, чох заман бир дә онларын һамысынын үмуми гәбилә банисиндән әмәлә кәлдијини көстәрән илк гәбилә иди. Мәсәлән, Гротун фикринҹә,

«Һекатеј фратријасынын үзвләри олан бүтүн јашыдлар ејни бир аллаһы он алтынҹы нәсилдә өзләринин гәбилә баниси һесаб едирдиләр».

Буна көрә дә һәмин фратријанын бүтүн гәбиләләри һәрфијјән гардаш гәбиләләр иди. Һәлә Һомерин әсәринин мә'лум јериндә фратријаја һәрби ваһид кими тәсадүф олунур; орада Нестор Агамемнона белә мәсләһәт көрүр: адамлары тајфалар

---

* Марксын әлјазмасында Гротун әвәзиндә ерамызын II әсриндә јашамыш, Гротун тез-тез истинад етдији гәдим јунан алими Поллукс көстәрилмишдир. *Ред.*

** Бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX ҹилд, сәһ. 138—139. *Ред.*

вэ фратриjалар үзрэ сыраja елэ дүз ки, фратриja фратриjaja, тajфа тajфаja көмэк етсин*. — Бундан элавэ, фратриjанын үзвү өлдүрүлдүкдэ, фратриjанын тэ'гиб етмэк һүгугу вар иди вэ буна борчлу иди; демэли, даһа эввэлки дөврдэ онун үзэринэ ган интигамы алмаг вэзифэси дэ дүшүрдү. Сонра онун үмуми мүгэддэслэри вэ баjрамлары вар иди, бүтүн jунан мифолокиjасынын гэдим ариләрин тэбиэтэ эн'энэви ситаjишиндэн инкишаф етмэсинин өзү дэ эслиндэ гэбилэ вэ фратриjаларла бағлы иди вэ бунларын дахилиндэ баш верирди. Сонра, фратриjанын ағсаггалы (phratriarchos) вар иди вэ фратриja, де Куланжын дедиjинэ көрэ, үмуми jығынчаглар чағырырды, мэчбури гэрарлар гэбул едирди, онун мэһкэмэ вэ инзибати сэлаһиjjэти вар иди. Һэтта гэбилэjэ е'тинасызлыг көстэрэн сонракы дөвлэт фратриjанын ихтиjарында инзибати характерли бэ'зи ичтимаи вэзифэлэри сахламышды.

Бир нечэ гоһум фратриja тajфа тэшкил едир. Аттикада дөрд тajфа вар иди, һэр тajфада үч фратриja вэ һэр фратриjада отуз гэбилэ вар иди. Групларын тэркибинин белэ дүрүст мүэjjэн едилмэси кортэбии сурэтдэ jаранмыш вэзиjjэтэ шүурлу вэ планаујғун мүдахилэ едилдиjини көстэрир. Бу нечэ, нэ заман вэ нэjэ көрэ баш вермишдир, — бу барэдэ jунан тарихи сусур, бу тарих һаггында jунанларын өзлэриндэ дэ jалныз гэһрэманлыг дөврүндэн е'тибарэн хатирэлэр сахланмышдыр.

Нисбэтэн кичик эразидэ чох сых jашаjан jунанларда мүхтэлиф диалектлэр эмэлэ кэлмэси Американын кениш мешэлэриндэ олдуғундан хеjли аз инкишаф етмишди; лакин биз бурада да көрүрүк ки, jалныз бир эсас лэһчэси олан тajфалар даһа бөjүк бир там һалында бирлэширлэр вэ һэтта кичик Аттикада биз елэ бир хүсуси диалектэ тэсадүф едирик ки, бу да сонралар бүтүн jунан нэсри үчүн үмуми бир дил кими һаким олмушдур.

Һомерин поемаларында биз jунан тajфаларыны эксэр һалларда артыг кичик халглар һалында бирлэшмиш шэкилдэ көрүрүк, бунларын да дахилиндэ гэбилэлэр, фратриjалар вэ тajфалар һэр һалда һэлэ өз мүстэгиллиjини тамамилэ сахлаjырды. Онлар артыг диварларла мөһкэмлэндирилмиш шэһэрлэрдэ jашаjырдылар; сүрүлэр артдыгча, экинчилик кенишлэндикчэ вэ сэнэт рүшеjмлэри jаjылдыгча, эһалинин саjы да артырды; бунунла бэрабэр эмлак чэһэтдэн фэрглэр дэ артырды, бунларла да бирликдэ гэдим, ибтидаи демократиja дахилиндэ аристократик үнсүр артырды. Эн jахшы торпаглара саһиб олмаг үстүндэ, һабелэ, элбэттэ, һэрби гэнимэт үстүндэ дэ аjры-аjры кичик халглар арасыкэсилмэдэн мүһарибэ едир-

---

* *Һомер.* «Илиада», икинчи маһны. *Ред.*

диләр; һәрби әсирләрин көләлији артыг гәбул олунмуш бир тә'сисат иди.

Һәмин тајфаларда вә кичик халгларда идарәчилијин тәшкили белә иди:

1. Даими һакимијјәт органы *шура,* bulê иди, бу да әввәлләр, көрүнүр, гәбиләләрин ағсаггалларындан ибарәт иди, сонралар, онларын сајы һәддиндән чох артдыгда исә, бу ағсаггалларын сечилмиш һиссәсиндән ибарәт иди, бу да аристократик үнсүрүн инкишаф етмәсинә вә күчләнмәсинә имкан верирди. Гәһрәманлыг дөврүнүн әјанлардан (kratistoi) ибарәт шурасыны Дионисн бизә мәһз бу чүр тәсвир едир. Мүһүм мәсәләләрдә шура гәти гәрарлар гәбул едирди; мәсәлән, Есхилдә Фив шәһәринин шурасы јаранмыш олан вәзијјәтдә гәти гәрар гәбул едәрәк көстәрир ки, Етеокл үчүн тәнтәнәли дәфн дүзәлдилсин, Полиникин меједи исә итләрә једиздирилсин*. Сонралар, дөвләт јарадылдыгда, бу шура сената чеврилир.

2. *Халг јығынчағы* (agora). Ирокезләрдә биз көрдүк ки, халг — кишиләр вә гадынлар — шуранын јығынчағыны әһатә едирләр вә мүәјјән едилмиш гајда илә мүзакирәдә иштирак едәрәк, беләликлә, онун гәрарларына тә'сир көстәрирләр. Һомерин бәһс етдији јунанларда, көһнә алман мәһкәмә ифадәси ишләдиләрсә, бу «әһатә» (Umstand), гәдим керманлар арасында да олдуғу кими, инкишаф едиб артыг әсл халг јығынчағына чеврилмишдир. Буну шура мүһүм мәсәләләрин һәлли үчүн чағырырды; һәр бир киши сөз ала биләрди. Гәрар әл галдырмагла (Есхилин «Һаһишчи гадынлар» әсәри) вә ја чығырмагла гәбул олунурду. Сон мәрһәләдә али һакимијјәт јығынчағын әлиндә иди, чүнки Шөманын дедији кими («Јунан гәдимликләри»)

«јеринә јетирилмәси үчүн халгын көмәји лазым кәлән бир ишдән бәһс едилдикдә, Һомер бизә һеч елә бир үсул көстәрмир ки, бунун васитәси илә халгы өз ирадәсинә рәғмән бу ишә мәчбур етмәк мүмкүн олсун».

Ахы тајфада һәр бир јашлы кишинин дөјүшчү олдуғу заман халгдан тәчрид едилмиш вә она гаршы гојула биләчәк бир ичтимаи һакимијјәт һәлә јох иди. Ибтидаи демократија һәлә там тәрәггидә иди вә биз истәр шуранын, истәрсә басилејин һакимијјәти вә мөвгеји һаггында фикир јеридәркән, буна әсасланмалыјыг.

3. *Сәркәрдә* (basileus). Маркс бу барәдә белә дејир: «Әксәријјәти анаданкәлмә сарај нөкәрләри олан Аврона алимләри басилеји мүасир мә'нада бир монарха чевирирләр. Республикачы-јанки Морган буна е'тираз едир. О, шит Гладстон

---

* *Есхил.* «Фивә гаршы једди нәфәр». *Ред.*

вә онун «Дүнjанын кәнҹлиjи» китабы һаггында чох истеһза илә, лакин тамамилә һаглы олараг деjир:

«Ҹ-б Гладстон гәһрәманлыг дөврүндәки јунан башчыларыны бизә чарлар вә кнјазлар кими тәгдим едир, һәм дә онлары еjни заманда ҹентлмен кими тәсвир едир; лакин о өзү е'тираф етмәлидир ки, биз үмумиjјәтлә онларда илкинлик адәтини вә ја ганунуну тапырыг, көрүнүр, кифаjәт гәдәр, лакин аз кәскин шәкилдә ифадә олундуғуну көрүрүк»*.

Күман етмәк лазымдыр ки, бу ҹүр гејд-шәртләрлә илкинлик һүгугу ҹ-б Гладстонун өзүнә дә, һәтта о гәдәр кәскин олмаjан бир дәрәҹәдә олса да, һәр ҹүр мә'насыны кифаjәт дәрәҹәдә итирмиш кими көрүнәр.

Биз артыг ирокезләрдә вә башга һиндиләрдә ағсаггал вәзифәләринин ирсән кечмәси ишинин нечә олдуғуну көрдүк. Гәбилә дахилиндә бүтүн вәзифәләр чох һалларда сечкили олурду вә бу нисбәтдә дә гәбилә чәрчивәси дахилиндә ирсән кечирди. Азад олмуш вәзифәләри тутмаг лазым кәлдикдә, јаваш-јаваш ән јахын гоһума-гардаша вә ја бачыоғлуна үстүнлүк вермәjә башладылар вә мүәjјән бир сәбәб олмадыгда ондан јан кечмәздиләр. Буна көрә дә јунанларда ата һүгугу һөкмран олдуғу заман басилеј вәзифәси адәтән оғула вә ја оғуллардан биринә кечирдисә, бу јалныз ону сүбут едир ки, оғуллар халг тәрәфиндән сечилмәк күҹүнә вәрәсә олмаг үмидиндә ола биләрдиләр, лакин бу һеч дә белә бир сечкидән кәнарда вәрәсәлиjин гануни һесаб олундуғуну көстәрмир. Бу һалда биз ирокезләрдә вә јунанларда гәбилә дахилиндә хүсуси әјан аиләләринин илк рүшејмини көрүрүк, јунанларда исә бундан әлавә һәмчинин кәләҹәк ирси башчылығын, јахуд монархиjанын илк рүшејмини көрүрүк. Буна көрә дә күман едилмәлидир ки, јунанларда басилеј ја халг тәрәфиндән сечилмәли иди, ја да Рома «чары» (rex) барәсиндә олдуғу кими, халгын танıдығы органлар — шура вә ја агора тәрәфиндән тәсдиг олунмалы иди.

«Илиада» да «әрләр һөкмдары» Агамемнон јунанларын али чары кими деjил, мүһасирәjә алынмыш шәһәр гаршысында мүттәфигләр гошунунун али команданы кими чыхыш едир. Одиссеj јунанлар арасында чәкишмә баш вердикдә мә'лум јердә онун бу вәзиjјәтини көстәрир: чох адамын башчы олмасы јахшы деjилдир, бир нәфәр командан олмалыдыр вә и. а. (сонра исә скипетр хатырладылан популјар ше'р кәлир, лакин бу, сонралар әлавә едилмишдир)**. «Одиссеj бурада, ида-

* Бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX ҹилд, сәһ. 143. *Ред.*
** *Һомер.* «Илиада», икинҹи маһны. *Ред.*

рәчилик формасы һаггында мүһазирә охумур, мүһарибәдә баш командана табе олмағы тәләб едир. Троја әтрафында јалныз гошундан ибарәт олан јунанлар үчүн агора кифајәт гәдәр демократик гајдада апарылыр: Ахиллес һәдијјәләрдән, јә'ни гәнимәтин бөлүшдүрүлмәсиндән данышаркән буну һеч дә Агамемнонун вә ја һәр һансы башга бир басилејин дејил, һәмишә «ахејләрин оғулларынын», јә'ни халгын иши адландырыр. «Зевсин төрәтдији», «Зевсин бәсләдији» ләгәбләри һеч бир шеј сүбут етмир, чүнки *һәр бир* гәбиләнин мәншәји аллаһларын бириндән башланыр, тајфа башчысынын гәбиләсинин мәншәји исә «даһа адлы-санлы» аллаһдан, бурада исә Зевсдән башланыр. Һәтта, мәсәлән, донуз отаран Евмеј вә башгалары кими шәхсән азад олмајанлар да «илаһидирләр» (dioi вә theioi) вә буна «Одиссеја»да тәсадүф олунур, демәли, «Илиада»да тәсвир едилән вахтдан хејли сонралар тәсадүф олунур; јенә һәмин «Одиссеја»да «гәһрәман» ады бир дә чарчы Мулијә, һабелә кор ханәндә Демодока верилир*. Гысасы, јунан јазычылары basileia сөзүнү Һомерин дүшүндүјү мә'нада чар һакимијјәти дејилән һакимијјәти билдирмәк үчүн ишләдирдиләр (чүнки бу һакимијјәтин башлыча фәргләндиричи әламәти һәрби башчылыгдыр), бу сөз, бунунла јанашы башчылар шурасы вә халг јығынчағы мөвчуд олдугда, јалныз һәрби демократија демәкдир» (Маркс)**.

Басилејин һәрби сәлаһијјәтдән башга бир дә каһин вә мәһкәмә сәлаһијјәти вар иди; бу ахырынчы сәлаһијјәт дүрүст мүәјјән едилмәмишди, биринчи сәлаһијјәтә о тајфанын вә ја тајфалар иттифагынын али нүмајәндәси сифәти илә малик иди. Мүлки, инзибати сәлаһијјәтдән һеч вахт бәһс олунмур, лакин, көрүнүр, басилеј өз вәзифәсинә көрә шуранын үзвү иди. Беләликлә, етимоложи чәһәтдән «басилеј» сөзүнү алманча «König» сөзү илә тәрчүмә етмәк тамамилә доғрудур, чүнки «König» (Kuning) сөзү Kunî, Künne сөзүндән әмәлә кәлмишдир вә «гәбилә ағсаггалы» демәкдир. Лакин гәдим јунан «басилеј» сөзү «König» (крал) сөзүнүн мүасир мә'насына гәтијјән ујғун кәлмир. Фукидид гәдим basileia-ны гәти сурәтдә patrikê, јә'ни гәбиләләрдән әмәлә кәлмиш адландырыр вә дејир ки, онун дәгиг мүәјјән едилмиш, демәли, мәһдуд сәлаһијјәти вар иди. Аристотел дә көстәрир ки, гәһрәманлыг дөврүндәки basileia азад шәхсләр үзәриндә башчылыг иди, басилеј

---

* Даһа сонра Марксын әлјазмасында Енкелс тәрәфиндән бурахылан белә бир ибарә вардыр. «Одиссеј тәрәфиндән Агамемнон барәсиндә ишләдилән «којранос» (κοίρανος) истилаһы да «басилеј» истилаһы илә јанашы јалныз «мүһарибәдә гошун команданы» демәкдир». *Ред.*

** Бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 144—145. *Ред.*

исә сәркәрдә, һаким вә али каһин иди; демәли, сонралар ишләдилән мә'нада онун һөкумәт һакимиjjәти jох иди*.

Беләликлә, биз гәһрәманлыг дөврүндәки jунан гурулушунда гәдим гәбилә тәшкилатынын һәлә тамамилә гүввәдә галдығыны, лакин еjни заманда онун артыг позулмаға башладығыны көрүрүк: ата һүгугу вар иди, әмлака ушаглар вәрәсә олурдулар, бу да сәрвәтин аиләдә топланмасына сәбәб олурду вә аиләни гәбиләjә гаршы дуран бир гүввәjә чевирирди; илк ирси ә'јанлар вә чар һакимиjjәти рүшеjмләринин әмәлә кәлмәси васитәси илә әмлак саһиблиjи фәргләри идарәчилиjин тәшкилинә әкс тә'сир көстәрирди; әввәлләр тәкчә һәрби әсирләр көлә идиләр, лакин бу көләлик артыг өз таjфалары ичәрисиндән оланлары вә һәтта өз гәбиләләринин үзвләрини дә әсарәт алтына алмаг перспективи ачырды; гәдимдә таjфанын таjфаjа гаршы олан мүһарибәси инди мал-гара, көлә вә сәрвәт әлә кечирмәк мәгсәди илә гуруда вә дәниздә мүнтәзәм гулдурлуға чеврилмәjә башламышды, бу мүһарибәләр мүнтәзәм бир пешә шәкли алырды; бир сөзлә, сәрвәт ән jүксәк бир не'мәт кими тә'рифләнир вә әзиз тутулурду, сәрвәтин зоракылыгла талан едилмәсинә һагг газандырмаг үчүн гәдим гәбилә гаjдаларындан суи-истифадә едилирди. Јалныз бир шеj—елә бир тә'сисат чатышмырды ки, аjры-аjры шәхсләрин jени әлдә етдикләри сәрвәтләри нәинки гәбилә гурулушунун коммунист ән'әнәләриндән мүһафизә етсин, әввәлләр бу гәдәр аз гиjмәтләндирилән хүсуси мүлкиjjәти нәинки мүгәддәс тутсун вә онун мүгәддәс тутулмасыны һәр һансы бир инсан чәмиjjәтинин ән jүксәк мәгсәди е'лан етсин, һәмчинин мүлкиjjәт әлдә етмәjин бир-биринин ардынча инкишаф едән jени формаларына, демәли, сәрвәтин арасыкәсилмәдән сүр'әтләнән jығымына да үмуми ичтимаи е'тираф мөһрүнү бассын; елә бир тә'сисат чатышмырды ки, jалныз чәмиjjәтин синифләрә бөлүнмәjә башламасыны деjил, һәмчинин варлы синфин jохсул синфи истисмар етмәк һүгугуну вә онун үзәриндә һөкмранлығы да әбәдиләшдирсин.

Белә бир тә'сисат меjдана кәлди. *Дөвләт* ичад едилди.

---

* Јунан басилеjи кими атстек сәркәрдәсини дә мүасир монарх шәклиндә тәсвир едирдиләр. Морган испаниjалыларын, әввәлләр jанлыш анлашылмаға әсасланан вә шиширдилән, сонра да ачыгча jалан олан мә'луматыны илк дәфә тарихән тәнгид едәрәк сүбут едир ки, мексикалылар барбарлығын орта пилләсиндә дурурдулар, лакин өзләринин инкишафында jени Мексика пуебло һиндиләриндән бир гәдәр ирәли кедирдиләр вә онларын гурулушу, тәһриф едилмиш мә'лумата әсасән мүһакимә jеритмәк мүмкүн олдуғу дәрәчәдә, ашағыдакы әламәтләри илә фәргләнирди: бу, үч таjфанын иттифагы иди вә һәмин иттифаг бир нечә башга таjфаны өзүнә табе едиб өз бачверәнләринә чевирмишди; ону иттифаг шурасы вә иттифаг сәркәрдәси идарә едирди, бу сәркәрдәни дә испаниjалылар «императора» чевирмишдиләр.

V

АФИНА ДӨВЛӘТИНИН МЕЈДАНА КӘЛМӘСИ

Гисмән гәбилә гурулушу органларыны дәјишдирмәклә, гисмән онларын јеринә јени органлар тәтбиг едиб онлары сыхышдырмаг јолу илә вә, нәһајәт, онлары әсл дөвләт һакимијјәти органлары илә бүсбүтүн әвәз етмәклә дөвләт нечә инкишаф етмишдир; өз гәбиләләриндә, фратријаларында өзүнү өз гүввәләри илә мүдафиә едән әсл «силаһлы халгын» јерини һәмин дөвләт органларына табе олан, демәли, һабелә халга гаршы истифадә едилә билән силаһлы «күтләви һакимијјәт» нечә тутмушдур, — бунларын һамысыны биз, һәр һалда илк пилләдә, һеч бир јердә Гәдим Афинадакындан јахшы изләјә билмәрик. Формаларын дәјишилмәси әсасән Морган тәрәфиндән тәсвир едилмишдир, һәмин «күтләви һакимијјәти» доғуран игтисади мәзмунун тәһлилини исә әсасән мән өзүм әлавә етмәли олурам.

Гәһрәманлыг дөврүндә афиналыларын дөрд тајфасы Аттиканын һәлә әлаһиддә вилајәтләриндә јашајырды; һәтта бунлары тәшкил едән он ики фратријанын да, көрүнүр, һәлә Кекропун он ики шәһәри шәклиндә ајрыча мәскәнләри вар иди. Идарәчилијин тәшкили гәһрәманлыг дөврүнә ујғун иди: халг јығынчағы, халг шурасы, басилеј. Јазылы тарихин башланғыџы дөврдә торпаг артыг бөлүнмүшдү вә хүсуси мүлкијјәтә кечмишди, бу да барбарлығын јүксәк пилләсинин ахырларына доғру артыг нисбәтән инкишаф етмиш әмтәә истеһсалына вә она ујғун әмтәә тиҹарәтинә хасдыр. Тахылла јанашы шәраб вә битки јағы да истеһсал едилирди; Екеј дәнизиндә апарылан дәниз тиҹарәти финикијалыларын әлиндән кетдикҹә даһа артыг чыхыр вә әксәрән Аттика сакинләринин әлинә кечирди. Торпаг мүлкләринин алғы-сатгысы сајәсиндә, әкинчиликлә сәнәт арасында, тиҹарәтлә кәмичилик арасында әмәк бөлкүсүнүн даһа да инкишаф етмәси сајәсиндә гәбиләләрин, фратријаларын вә тајфаларын үзвләри чох тезликлә бир-биринә гарышмалы идиләр; фратрија вә тајфанын әразисиндә, һәмвәтән олса да һәр һалда һәмин бирләшмәләрә мәнсуб олмајан, демәли, өз јашајыш јерләриндә јад олан әһали мәскән салырды. Ахы динҹлик заманы һәр фратрија вә һәр тајфа Афинадакы халг шурасына вә ја басилејә мүраҹиәт етмәдән өз ишләрини өзләри идарә едирдиләр. Лакин фратрија вә ја тајфаја мәнсуб олмадан бунларын әразисиндә јашајанлар, әлбәттә, һәмин идарә ишиндә иштирак едә билмәздиләр.

Бүтүн бунлар гәбилә гурулушу органларынын нормал фәалијјәтини о дәрәҹәдә позмушду ки, артыг гәһрәманлыг дөврүндә буну арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр көрмәк лазым

кәлди. Тезеjә иснад верилән бир гурулуш тәтбиг едилди. Дәjишиклик һәр шеjдән әввәл ондан ибарәт иди ки, Афинада мәркәзи идарә jарадылмышды, jә'ни о вахта гәдәр таjфаларын мүстәгил сурәтдә көрдүкләри ишләрин бир һиссәси үмуми әһәмиjjәти олан иш е'лан едилмиш вә Афинада jерләшән үмуми шуранын ихтиjарына верилмишди. Бу jенилик саjәсиндә афиналылар өз инкишафында Американын jерли халгларындан һәр һансы биринә нисбәтән даһа ирәлиләрә кетдиләр: бир-бири илә гоншулугда jашаjан таjфаларын садәчә иттифагы әвәзиндә бунлар ваһид бир халг һалында бирләшдиләр. Бунунла әлагәдар олараг аjры-аjры таjфаларын вә гәбиләләрин һүгуги адәтләри үзәриндә jүксәлән үмуми Афина халг һүгугу меjдана кәлди; Афина вәтәндашы, белә бир вәтәндаш олмаг е'тибары илә, jад таjфадан һесаб едилдиjи әразидә дә мүәjjән һүгуглар вә jени һүгуги мүдафиә әлдә етди. Лакин бунунла гәбилә гурулушунун дағыдылмасына доғру биринчи аддым атылмыш олду, чүнки бу, бүтүн Аттикада таjфа е'тибары илә jад олан, Афина гәбилә гурулушундан тамамилә кәнарда дуран вә бу вәзиjjәтдә галмагда давам едән шәхсләрин дә сонралар вәтәндашлар тәркибинә дахил едилмәсинә доғру биринчи аддым иди. Тезәjә иснад верилән икинчи jенилик гәбилә, фратриjа вә jа таjфадан асылы олмаjараг, бүтүн халгын үч синфә: евпатридләр, jахуд нәчибләр, геоморлар, jахуд әкинчиләр вә демиуглар, jахуд сәнәткарлар синфинә бөлүнмәсиндән вә нәчибләрә вәзифә тутмагда мүстәсна һүгуг верилмәсиндән ибарәт иди. Һәм дә бу бөлкү нәчибләрин вәзифә тутмасындан башга һеч бир нәтиҹә вермәди, чүнки һәмин бөлкү синифләр арасында һеч бир башга һүгуги фәрг гоjмурду*. Лакин бу бөлкүнүн бөjүк әһәмиjjәти вардыр, чүнки нәзәрә чарпмадан инкишаф етмиш jени иҹтимаи үнсүрләри бизә ачыб көстәрир. Бу бөлкү көстәрир ки, гәбилә вәзифәләринин мүәjjән аиләләрин үзвләри тәрәфиндән тутулмасы адәти иҹтимаи вәзифәләри һәмин аиләләрин тутмасы һүгугу кими аз е'тираз едилән бир һүгуга чеврилмишди, өз сәрвәти саjәсиндә онсуз да гүдрәтли олан бу аиләләр өз гәбиләләриндән кәнарда хүсуси бир имтиjазлы синиф һалында тәшәккүл тапмаға башламышдылар вә онларын бу иддиалары һәлә jалныз jаранмагда олан дөвләт тәрәфиндән мүгәддәс тутулурду. Даһа сонра, һәмин бөлкү көстәрир: кәндлиләрлә сәнәткарлар арасында әмәк бөлкүсү артыг о гәдәр мөһкәмләнмишди ки, гәбилә вә таjфаjа олан әввәлки бөлкүнүн иҹтимаи әһәмиjjәтини арха сыраjа кечирмәjә башламышды. Нәһаjәт, бу бөлкү гәбилә чә-

---

* 1884-чү ил нәшриндә ибарәнин ахыры бу шәкилдә ифадә едилмишди: «чүнки галан ики синиф һеч бир хүсуси һүгуг алмамышды». *Ред.*

мијјәти илә дөвләт арасында барышмаз зиддијјәт олдуғуну көстәрир; дөвләт јаратмаг јолунда илк тәшәббүс гәбилә элагәләринин гырылмасындан ибарәт иди, бу да һәр бир гәбиләнин үзвләринин имтијазлыларла имтијазсызлара, бу ахырынчыларын да өз мәшғулијјәтинә көрә ики синфә бөлүнмәси јолу илә олурду, бу да онлары, беләликлә, бир-биринә гаршы гојурду.

Афинанын та Солона гәдәрки сонракы сијаси тарихи һеч дә кифајәт гәдәр мә'лум дејилдир. Басилеј вәзифәси өз әһәмијјәтини итирмишди; дөвләтә нәчибләр ичәрисиндән сечилән архонтлар башчылыг етмәјә башламышдылар. Әјанларын һөкмранлығы кетдикчә даһа чох күчләнирди, нәһајәт, бизим тарихдән әввәл 600-чү илә јахын бу һөкмранлыг дөзүлмәз олду. Бу заман халг азадлығыны боғмаг үчүн әсас васитә пул вә сәләмчилик иди. Ә'јанлар башлыча олараг Афинада вә онун әтрафында јашајырдылар, бурада исә дәниз тичарәти, бунунла бирликдә һәлә дә арабир мәшғулијјәт олан дәниз гулдурлуғу бу ә'јанлары варландырырды вә пул сәрвәтләрини онларын әлиндә топлајырды. Инкишаф етмәкдә олан пул тәсәррүфаты бурадан кәнд ичмаларына кечир, онларын натурал тәсәррүфата әсасланан гәдим јашајыш тәрзинә ашындырычы бир туршу кими тә'сир едирди. Гәбилә гурулушу пул тәсәррүфаты илә әсла бир јерә сыға билмәз; Аттиканын хырда кәндлиләринин вар-јохдан чыхмасы бунлары мүһафизә едән көһнә гәбилә әлагәләринин зәифләмәси илә бир вахта дүшдү. Борч гәбзи вә торпағын киров кағызы (чүнки афиналылар артыг һипотек дә ихтира етмишдиләр) нә гәбилә, нә дә фратрија илә һесаблашмырды. Көһнә гәбилә гурулушу исә нә пул, нә борч алмаг, нә дә пул борчлу олмаг нә олдуғуну билмирди. Буна көрә дә ә'јанларын кетдикчә даһа кениш јајылан пул һөкмранлығы јени бир ади һүгуг да мејдана кәтирди, бундан да мәгсәд борчлуја гаршы кредитору тә'мин етмәк, хырда кәндлиләрин пул саһибләри тәрәфиндән истисмарыны мүгәддәсләшдирмәк иди. Аттика тарлаларынын һәр јериндә киров дашлары көрүнүрдү вә бунларын үзәриндә јазылмышды ки, бу саһә филан мәбләғдә пул мүгабилиндә филанкәсә вә филанкәсә киров гојулмушдур. Белә нишанлары олмајан тарлаларын артыг чох һиссәси һипотек борчунун вә ја фаизин вахтында верилмәмәси үзүндән сатылмышды вә аристократ-сәләмчинин мүлкијјәти олмушду; кәндлини ичарәдар сифәти илә һәмин саһәдә галмаға вә өз әмәјинин вердији мәһсулун *алтыда бир һиссәси* илә јашамаға, галан *алтыда беш һиссәсини* ичарә һаггы шәклиндә јени саһибә вермәклә јашамаға гојсајдылар, о разы гала биләрди. Бу һәлә аздыр. Торпаг саһәси сатыларкән әлдә едилән мәбләғ борчу өдәмәдикдә, јахуд

борч киров илэ тэ'мин олунмадыгда борчлу өз ушагларыны jад өлкэлэрэ көлэлиjэ сатмалы олурду ки, борч верэнлэ үзүлүшэ билсин. Атанын өз ушагларыны сатмасы—ата һүгугунун вэ моногамиjанын биринчи нэтичэси белэ иди! Гансоран һэлэ jенэ дэ кифаjэтлэнмэсэjди, борчлунун өзүнү дэ көлэлиjэ сата билэрди. Афина халгында сивилизасиjанын парлаг шэфэги белэ иди.

Кечмишдэ, халгын һэjат шэраити гэбилэ гурулушуна һэлэ уjғун кэлдиjи заманлар, белэ бир чеврилиш мүмкүн деjилди; инди исэ бу чеврилиш баш вермишди, лакин нечэ баш вердиjини һеч кэс билмирди. Бир дэгигэлиjэ бизим ирокезлэрэ гаjыдаг. Инди афиналылара, нечэ деjэрлэр, онларын иштиракы олмадан вэ шүбһэсиз онларын ирадэсинэ рэғмэн гэбул етдирилэн вэзиjjэт орада ағласыған бир шеj деjилди. Орада jашаjыш васитэлэринин илдэн-илэ дэjишилмэз галан истеһсал үсулу варлыларла joхсуллар арасында, истисмарчыларла истисмар олунанлар арасында санки кэнардан гэбул етдирилмиш олан бу чүр мүнагишэлэри, бу чүр зиддиjjэти һеч вахт доғура билмэзди. Ирокезлэр тэбиэтэ һаким олмагдан һэлэ чох узаг идилэр, лакин онлар үчүн мэ'лум вэ муэjjэн тэбии чэрчивэ дахилиндэ онлар өз истеһсалларынын ағасы идилэр. Онларын хырдача дирриклэриндэ мэһсулун эмэлэ кэлмэмэси, көллэриндэ вэ чаjларында балыг еһтиjатларынын түкэнмэси вэ мешэлэриндэ ов һеjванларынын олдугча азалмасы нэзэрэ алынмазса, онлар ирэличэдэн билирдилэр ки, jашаjыш васитэлэри элдэ етмэкдэ ишлэтдиклэри өз үсулларындан нэ көзлэjэ билэрлэр. Бу үсул бэ'зэн аз, бэ'зэн даһа бол jашаjыш васитэлэри элдэ олунмасыны тэ'мин етмэли иди, лакин бу үсул көзлэнилмэjэн ичтимаи чеврилишлэрэ, гэбилэ элагэлэринин гырылмасына, гэбилэ үзвлэринин вэ һэмтаjфаларын бир-биринэ экс, бир-бири илэ мүбаризэ едэн синифлэрэ бөлүнмэсинэ һеч чүр кэтириб чыхара билмэзди. Истеһсал эн мэһдуд чэрчивэдэ апарылырды, лакин мэһсул бүтөвлүкдэ истеһсалчыларын ихтиjарында иди. Бу барбарлыг дөвру истеһсалынын чох бөjүк үстүнлүjү иди вэ сивилизасиjа дөврүнүн башланмасы илэ бу үстүнлүк итирилмиш олду. Эн jахын нэсиллэрин вэзифэси бу үстүнлүjү jенидэн элдэ етмэкдэн, лакин артыг инди тэбиэт үзэриндэ инсанын элдэ етдиjи гүдрэтли һөкмранлыг эсасында вэ инди мүмкүн олмуш азад бирлик эсасында элдэ етмэкдэн ибарэт олачагдыр.

Jунанларда вэзиjjэт башга чүр иди. Сүрүлэр вэ зинэт шеjлэри үзэриндэ jаранан хүсуси мүлкиjjэт аjры-аjры шэхслэр арасында мүбадилэjэ, мэһсулларын *эмтээjэ* чеврилмэсинэ сэбэб олурду. Бүтүн сонракы чеврилишин рүшеjми дэ бунда иди. Елэ ки, истеһсалчылар өз мэһсулуну даһа билаваситэ өз-

ләри истеһлак етмәјиб мүбадилә јолу илә өзкәнинкиләшдирмәјә башладылар, бу мәһсул үзәриндә өзләринин һөкмранлығыны итирдиләр. Онлар даһа билмирдиләр ки, бу мәһсулун башына нә кәләчәкдир. Мәһсулдан истеһсалчыја гаршы, ону истисмар етмәк вә она зүлм етмәк үчүн истифадә олунмасы имканы јаранды. Буна көрә дә һеч бир чәмијјәт ајры-ајры шәхсләр арасында мүбадиләни мәһв етмәдән, өз истеһсалы үзәриндә һөкмранлығы вә өз истеһсал просесинин сосиал нәтичәләри үзәриндә нәзарәти узун мүддәт сахлаја билмәз.

Ајры-ајры шәхсләр арасында мүбадилә мејдана кәлдикдән вә мәһсуллар әмтәәләрә чеврилдикдән сонра мәһсулун ону истеһсал едәнин үзәриндә һөкмранлығынын нә гәдәр тез өзүнү көстәрмәјә башладығыны афиналылар өз тәчрүбәсиндә көрмәли олдулар. Әмтәә истеһсалы илә бирликдә торпағы ајры-ајры шәхсләрин өз гүввәләри илә бечәрмәси, бундан аз сонра исә ајры-ајры шәхсләрин торпаг мүлкијјәти дә мејдана чыхды. Даһа сонра пул, бүтүн башга әмтәәләрин мүбадилә едилә билдији ән үмуми әмтәә мејдана кәлди. Лакин инсанлар пулу ичад едиркән күман етмирдиләр ки, онлар ејни заманда јени ичтимаи гүввә — ән үмуми тә'сири олан елә јеканә бир гүввә јарадырлар ки, бүтүн чәмијјәт бунун гаршысында баш әјмәли олачагдыр. Өз јарадычыларынын хәбәри вә арзусу олмадан бирдән-бирә мејдана кәлән бу јени гүввә өз һөкмранлығыны өз кәнчлијинин бүтүн кобудлуғу илә афиналылара һисс етдирди.

Нә етмәк лазым иди? Гәдим гәбилә гурулушу нәинки пулун музәффәр јүрүшү гаршысында ачиз галды, һәтта пул, кредиторлар вә борчлулар кими, борчун мәчбури сурәтдә кери алынмасы кими шејләр үчүн өз дахилиндә һеч олмаса јер тапмаға да әсла гадир дејилди. Лакин јени ичтимаи гүввә мөвчуд иди вә хош нијјәтләр, кечмиш көзәл әјјамы гајтармаг үчүн көстәрилән гызғын сә'ј пулу вә сәләмчилији јенидән јох олмаға мәчбур едә билмәди. Бундан әлавә, гәбилә гурулушуна бир сыра башга икинчи дәрәчәли зәрбәләр дә вурулду. Бүтүн Аттика әразисиндә вә хүсусән Афина шәһәринин өзүндә мүхтәлиф гәбилә вә фратријаларын үзвләри нәсилдән-нәслә бирбири илә кетдикчә даһа чох гарышырдылар, һәрчәнд һәлә инди дә афиналы өз мәнзилини дејил, торпаг саһәләрини өз гәбиләсинә мәнсуб олмајан шәхсләрә сата биләрди. Сәнаје вә мүбадиләнин сонракы инкишафы илә мүхтәлиф истеһсал саһәләри: әкинчиликлә сәнәт арасында, сәнәтин өзүндә исә онун сајсыз-һесабсыз нөвләри: тичарәт, кәмичилик вә и. а. арасында әмәк бөлкүсү кетдикчә даһа мүкәммәл инкишаф едирди; инди әһали өз мәшғәләләринә көрә хејли сабит групплара бөлүнүрдү; бунлардан һәр биринин бир сыра јени үмуми

мәнафеҹи вар иди ки, бу мәнафе үчүн гәбилә вә ҹа фратриҹа дахилиндә ҹер ҹох иди вә, демәли, бу мәнафеҹә хидмәт етмәк үчүн ҹени вәзифәләрә тәләбат меҹдана кәлди. Гулларын саҹы хеҹли артмышды вә артыг о заман, еһтимал ки, азад афиналыларын саҹындан хеҹли чох иди; гәбилә гурулушу әввәлләр көләлиҹин нә олдуғуну әсла билмирди, демәли, бу азад олмаҹанлар күтләсини чиловда сахламаг васитәләрини дә билмирди. Нәһаҹәт, тиҹарәт Афинаҹа чохлу әҹнәби ҹәлб едирди, онлар ҹүнкүл газанҹ хатиринә бурада мәскән салырдылар, көһнә гаҹдалар үзүндән онлар да һүгугсуз вә мүдафиәсиз галырдылар, ән'әнә үзрә онлара дөзүлдүҹүнә бахмаҹараг, халг ичәрисиндә онлар нараһат, ҹад бир үнсүр идиләр.

Бир сөзлә, гәбилә гурулушу сона чатырды. Ҹәмиҹҹәт күндән-күнә бөҹүҹүб онун чәрчивәсиндән даһа чох кәнара чыхырды; һәтта һамынын көзү гаршысында баш верән бәлалардан ән писләрини дә о, нә мәһдудлашдыра билир, нә дә арадан галдыра билирди. Лакин бу заман дөвләт нәзәрә чарпмадан инкишаф едирди. Әввәлҹә шәһәрлә кәнд арасында, сонралар исә шәһәрләрин мүхтәлиф әмәк саһәләри арасында олан әмәк бөлкүсү саҹәсиндә меҹдана чыхан ҹени груплар өз мәнафеҹини мүдафиә етмәк үчүн ҹени органлар ҹаратдылар; ҹүрбәҹүр вәзифәләр тә'сис едилди. Сонра да аҹры-аҹры кичик мүһарибәләр апармаг вә тиҹарәт кәмиләрини горумаг үчүн кәнҹ дөвләтә һәр шеҹдән әввәл өз һәрби гүввәләри лазым кәлди, бу да дәнизчиликлә мәшғул олан афиналыларда ән әввәл ҹалныз дәниз гүввәләриндән ибарәт ола биләрди. Солондан нә гәдәр әввәл олдуғу мә'лум олмаҹан бир вахтда навкрариҹалар, кичик әрази маһаллары ҹарадылмышды, һәр таҹфада он ики белә маһал вар иди; һәр бир навкрариҹа бир һәрб кәмиси вермәли, ону силаһландырмалы вә екипажла тәҹһиз етмәли иди, бундан әлавә, ики нәфәр дә сүвари верирди. Бу тә'сисат гәбилә гурулушуну ики ҹолла сарсыдырды: әввәлән, күтләви һакимиҹҹәт ҹарадырды, бу да садәҹә силаһлы халг мәҹмусуна даһа уҹғун кәлмирди; икинҹиси, бу тә'сисат халгы илк дәфә олараг гоһум груплара көрә деҹил, *бир әразидә ҹашадығына* көрә иҹтимаи мәгсәдләр үчүн бөлүрдү. Бунун нә кими әһәмиҹҹәти олдуғу ашағыда көрүнәҹәкдир.

Гәбилә гурулушу истисмар олунан халга һеч бир ҹардым едә билмәдиҹинә көрә, анҹаг меҹдана кәлмәкдә олан дөвләтә үмид бағламаг галырды. Дөвләт доғрудан да бу ҹардымы Солонун тәтбиг етдиҹи идарәчилиҹин тәшкили васитәси илә көстәрди, бу еҹни заманда көһнә гурулуш һесабына ҹенидән мөһкәмләнди. Солон, — онун бизим тарихдән әввәл 594-ҹү илә аид ислаһатынын нә кими бир үсулла кечирилдиҹи бурада бизи марагландырмыр, — сиҹаси ингилаблар деҹилән бир сы-

ра ингилаблар ачды, һәм дә буну мүлкиjjәт мүнасибәтләринә мүдахилә jолу илә етди. Бу вахта гәдәр баш верән бүтүн ингилаблар бир мүлкиjjәт нөвүнү дикәр мүлкиjjәт нөвүнә гаршы мүдафиә етмәк үчүн олан ингилаблар иди. Бунлар бир мүлкиjjәт нөвүнә гәсд етмәдән дикәрини мүдафиә едә билмәзди. Бөjүк Франса ингилабы заманы буржуа мүлкиjjәтини хилас етмәк үчүн феодал мүлкиjjәти гурбан верилди; Солонун jаратдығы ингилабда борчлуларын мүлкиjjәти хеjринә кредиторларын мүлкиjjәти зәрәр чәкмәли иди. Борчлар садәчә е'тибарсыз е'лан едилди. Бунун тәфәррүаты бизә дүрүст мә'лум деjилдир, лакин Солон өз ше'рләриндә өjүнүб деjир ки, борча дүшмүш торпаг саһәләриндән киров дашларыны кәнар етмишдир, борч үзүндән jад өлкәләрә сатылан вә ораjа гачыб кетмиш адамлары кери гаjтармышдыр. Буну jалныз мүлкиjjәт һүгугларыны ачыгча позмаг васитәси илә етмәк оларды. Доғрудан да сиjаси ингилаб адланан ингилабларын биринчисиндән тутмуш ахырынчысына гәдәр һамысы *бир* нөв мүлкиjjәти мүдафиә хатиринә jарадылмыш вә *башга* нөв мүлкиjjәтин мүсадирәси, башга сөзлә десәк оғурланмасы jолу илә һәjата кечирилмишдир. Беләликлә, шүбһәсиздир ки, ики мин беш jүз ил әрзиндә хүсуси мүлкиjjәт jалныз мүлкиjjәт һүгугунун позулмасы саjәсиндә гала билмишдир.

Лакин инди азад афиналыларын бу jолла көләjә чеврилмәсинин тәкрарланмасына мане олмаг лазым иди. Буна, ән әввәл, үмуми тәдбирләрлә, мәсәлән, борчлунун өз шәхсиjjәтини киров гоjдуғу борч тәәһһүдләрини гадаған етмәклә наил олурдулар. Сонра, ә'jанларын кәндли торпағына олан һәдсиз тамаһына һеч олмазса мүәjjән һәдд гоjулмасы үчүн аjрыча бир шәхсин малик ола биләчәjи торпаг мүлкиjjәтинин максимум һәдди мүәjjән едилмишди. Сонра исә гурулушун өзүндә дә дәjишикликләр олду, бизим үчүнән мүһүм оланлары ашағыдакылардыр:

Мүәjjән едилди ки, шура һәр таjфадан jүз нәфәр олмагла, дөрд jүз үзвдән ибарәтдир; беләликлә, бурада таjфа һәлә дә әсас олараг галырды. Лакин бу, көһнә гурулушун jени дөвләт тәрәфиндән гәбул едилмиш jеканә чәһәти иди. Бүтүн галанларына кәлдикдә, Солон вәтәндашлары торпаг саһиблиjинин һәчминә вә онун вердиjи кәлирә көрә дөрд синфә бөлмүшдү; 500, 300 вә 150 медимн тахыл (1 медимн = тәхминән 41 литрә) биринчи үч синиф үчүн минимум кәлир һәдди иди; даһа аз кәлири оланлар вә jа һеч бир торпаг мүлкиjjәти олмаjанлар дөрдүнчү синфә дахил олурду. Бүтүн вәзифәләри jалныз үч jухары синфин нүмаjәндәләри,ән jүксәк вәзифәләри исә jалныз биринчи синфин нүмаjәндәләри тута биләрди; дөрдүнчү синфин jалныз халг jығынчағында чыхыш етмәк вә сәс

вермәк һүгугу вар иди, лакин бүтүн вәзифәли шәхсләр мәһз бурада сечилирдиләр, онлар өз фәалиҗјәтләри һаггында бурада һесабат вермәли идиләр, бүтүн ганунлар бурада һазырланырды, дөрдүнчү синиф исә бурада чохлуг тәшкил едирди. Аристократик имтијазлар сәрвәт имтијазлары шәклиндә гисмән бәрпа едилмишди, лакин халг һәлледичи һакимиҗјәти өз әлиндә сахлајырды. Бундан әлавә, дөрд синфә бөлкү гошунун јени тәшкили үчүн әсас иди. Биринчи ики синиф сүвари верирди, үчүнчүсү ағыр силаһы олан пијада сифәтилә хидмәт етмәли иди, дөрдүнчүсү исә мүдафиә кејими олмајан јүнкүл силаһлы пијада кими хидмәт етмәли иди вә ја донанмада хидмәт етмәли иди, һәм дә еһтимал ки, өз хидмәти үчүн мааш алырды.

Беләликлә, бурада идарәчилијин тәшкилинә тамамилә јени бир үнсүр — хүсуси мүлкиҗјәт дахил едилир. Дөвләтин вәтәндашларынын һүгуг вә вәзифәләри онларын торпаг мүлкиҗјәтинин бөјүклүјүнә ујғун олараг мүәјјән едилмәјә башланмышды вә варлы синифләр нүфуз саһиби олмаға башладыглары дәрәчәдә, ган гоһумлуғуна әсасланан көһнә бирләшмәләр сыхышдырылмаға башланмышды; гәбилә гурулушу јени мәғлубиҗјәтә уғрады.

Лакин сијаси һүгугларын әмлака мүвафиг сурәтдә верилмәси һеч дә дөвләтин варлығы үчүн зәрури олан гајдалардан бири дејилди. Бу принсип дөвләт гурулушу тарихиндә бөјүк рол ојнамыш олса да, һәр һалда бир чох дөвләтләр, һәм дә мәһз чох инкишаф етмиш дөвләтләр бунсуз кечинирди. Афинанын өзүндә дә бу принсип јалныз кечичи рол ојнамышды; Аристид заманындан һәр бир вәтәндаш үчүн бүтүн вәзифәләрә јол ачылмышды.

Сонракы сәксән ил әрзиндә Афина чәмиҗјәтинин тәкамүлү тәдричән елә бир истигамәт алды ки, сонракы әсрләр боју бу истигамәтдә инкишаф етмишди. Солондан әввәлки дөврдә тәрәгги едән торпаг сәләмчилији әмәлиҗјатына, һәмчинин торпаг мүлкиҗјәтинин һәдсиз тәмәркүзләшмәсинә һәдд гојулду. Тичарәт, һәмчинин гул әмәји әсасында кетдикчә даһа чох инкишаф едән сәнәт вә бәдии сәнәт һаким мәшғәлә олду. Адамлар даһа маарифли олдулар. Көһнә гајда илә өз һәмвәтәнләрини амансыз истисмар етмәк әвәзиндә, инди әсасән гуллары вә Афинадан кәнарда Афина маллары аланлары истисмар етмәјә башладылар. Дашынар әмлак, пулдан, гуллардан вә кәмиләрдән ибарәт сәрвәт кетдикчә даһа чох артырды, лакин инди даһа бу әмлак, бу сәрвәт һеч дә кечмишдәки гапалылыг вә мәһдудлуг заманларында олдуғу кими, јалныз торпаг мүлкиҗјәти әлдә етмәк васитәси дејилди, — о өзлүјүндә бир мәгсәд олмушду. Бунун нәтичәсиндә, бир тәрәфдән, ә'јанларын көһнә

гүдрәтинә гаршы јени синиф — сәнаје вә тичарәтлә мәшғул олан варлылар — галибијјәтли рәгабәт јаратмышдылар, дикәр тәрәфдән дә, көһнә гәбилә гурулушунун галыглары өзүнүн сон зәмининдән мәһрум олмушду. Инди үзвләри бүтүн Аттикаја сәпәләнмиш вә бир-бири илә бүсбүтүн гарышмыш олан гәбиләләр, фратријалар вә тајфалар бу сәбәбдән сијаси бирләшмәләр ролу үчүн тамамилә јарарсыз олмушдулар; Афина вәтәндашларынын чоху һеч бир гәбиләјә мәнсуб дејилди; бунлар кәлмәләр иди вә вәтәндашлыг һүгуглары алмышдыларса да, көһнә гәбилә иттифагларындан һеч биринә гәбул едилмәмишдиләр; бунунла јанашы, һимајә алтында олан јаделли кәлмәләр вар иди вә бунларын сајы арасыкәсилмәдән артырды[163].

Лакин партијаларын мүбаризәси давам едирди; ә'јанлар өз әввәлки имтијазларыны гајтармаға чәһд едирдиләр вә гыса бир мүддәтдә үстүнлүк газанмышдылар, нәһајәт, Клисфен ингилабы (бизим тарихдән әввәл 509-чу ил) онлары тамамилә јыхды, онларла бирликдә дә гәбилә гурулушунун сон галыгларыны девирди.

Клисфен тәрәфиндән кечирилән јени идарәчилијин тәшкили гәбиләләрә вә фратријалара әсасланан дөрд гәдим тајфа бөлкүсүнә е'тина етмирди. Онун јерини навкраријаларда артыг сынанмыш бөлкүјә — вәтәндашларын јалныз јашадыглары јерә көрә бөлкүсүнә — әсасланан тамамилә јени бир тәшкилат тутду. Артыг инди гәбилә иттифагларына мәнсуб олмағын дејил, јалныз даими јашајыш јеринин һәлледичи әһәмијјәти вар иди; халг бөлүнмәк дејил, әрази бөлүнүрдү; әһали сијаси чәһәтдән әразинин садәчә бир әлавәсинә чеврилирди.

Бүтүн Аттика өзү өзүнү идарә едән јүз ичма-маһала, јахуд демә бөлүнүрдү. Һәр демдә јашајан вәтәндашлар (демотлар) өзләринә ағсаггал (демарх) вә хәзинәдар, һабелә кичик чәкишмәләрә бахан отуз һаким сечирдиләр. Демләрин һәмчинин өз мә'бәди вә һами аллаһы, јахуд гәһрәманы олурду вә бундан өтрү онлар дин хадимләри сечирдиләр. Демдә али һакимијјәт демотлар јығынчағына мәхсус иди. Морганын һаглы олараг гејд етдији кими, бу, өзү өзүнү идарә едән Америка шәһәр ичмасынын нүмунәсидир. Афинада мејдана кәлмәкдә олан дөвләт мүасир дөвләтин өз јүксәк инкишафы нәтичәсиндә кәлиб чатдығы ејни ваһиддән башлады.

Он бу чүр ваһид, јә'ни дем, тајфаны тәшкил едирди, лакин көһнә гәбилә тајфасындан фәргли олараг бу тајфа инди әрази тајфасы адланмаға башламышды. Бу, нәинки өзү өзүнү идарә едән сијаси бирләшмә, һабелә һәрби бирләшмә иди, о, сүваријә команданлыг едән филарх* вә ја тајфа ағсаггалы,

* — гәдим јунан дилиндәки «фила» — тајфа сөзүндәндир. *Ред.*

пијадаја команданлыг едән таксиарх вә тајфанын әразисиндә топланмыш бүтүн гошуна команданлыг едән стратег сечирди. Сонра, бу тајфа екипажла вә командири илә бирликдә беш һәрб кәмиси тәчһиз едирди, о өз мүгәддәс һамиси олмаг е'тибары илә мүәјјән бир Аттика гәһрәманы алырды вә онун ады илә адланырды. Нәһајәт, о, Афина шурасына әлли нүмајәндә сечирди.

Бунун зирвәси Афина дөвләти олду, бу дөвләти он тајфанын беш јүз сечилмиш нүмајәндәсиндән ибарәт шурасы, сон мәрһәләдә исә, һәр бир Афина вәтәндашынын кәлмәк вә сәс вермәк һүгугу олдуғу халг јығынчағы идарә едирди; бунунла јанашы архонтлар вә башга вәзифәли шәхсләр мүхтәлиф идарә саһәләри вә мәһкәмә ишләри илә мәшғул олурдулар. Афинада ичраијјә һакимијјәтинин башчысы јох иди.

Бу јени идарәчилик тәшкилатынын тәтбиг едилмәси илә вә бураја һимајә алтында олан олдугча чох адамын бурахылмасы илә — бунларын бир һиссәси кәлмәләр, бир һиссәси дә азад едилмиш гуллар иди — гәбилә гурулушу органлары ичтимаи ишләрдән узаглашдырылды; бунлар позулуб хүсуси характерли иттифаглар вә дини бирликләр шәклинә дүшдү. Лакин көһнә гәбилә дөврүнүн мә'нәви тә'сири, ондан ирс галан бахышлар вә тәфәккүр тәрзи һәлә узун мүддәт јалныз тәдричлә өлүб кедән ән'әнәләрдә јашајырды. Бу һал чох сонракы дөвләт тә'сисатларындан бириндә өзүнү көстәрди.

Биз көрдүк ки, дөвләтин мүһүм әламәти халг күтләсиндән ајры олан күтләви һакимијјәтдән ибарәтдир. О заман Афинанын јалныз халг гошуну вә билаваситә халгын вердији донанмасы вар иди; гошун вә донанма харичи дүшмәнләрдән мүдафиә едирди вә артыг о заман әһалинин бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән гуллары итаәтдә сахлајырды. Вәтәндашлара мүнасибәтдә күтләви һакимијјәт әввәлләр јалныз полис шәклиндә мөвчуд иди ки, бу да дөвләт гәдәр гәдимдир, буна көрә дә XVIII әсрин үрәјиачыг франсызлары сивилизасијалы халглардан дејил, полисләшдирилмиш халглардан (nations policées)* бәһс едирдиләр. Беләликлә, афиналылар өз дөвләтләри илә бир заманда полис дә јаратмышдылар, һәмин полис пијада вә сувари ох атычыларындан—Чәнуби Алманијада вә Исвечрәдә дејилдији кими, ландјекерләрдән ибарәт әсл жандармерија иди. Лакин бу жандармерија *гуллардан* тәшкил олунурду. Һәмин полис хидмәти азад афиналыја о гәдәр алчалдычы көрүнүрдү ки, силаһлы гулун ону һәбсә алмасыны даһа үстүн тутурду, тәки өзү бу чүр биабырчы ишлә мәшғул

* Чинасдыр: «policé» — «сивилизасијалы», «police» — «полис» демәкдир. *Ред.*

олмасын. Бунда һәлә көһнә гәбилә мәишәтинин тәфәккүр тәрзи өзүнү көстәрирди. Дөвләт полиссиз јашаја билмәзди, лакин о һәлә кәнч иди вә кечмиш гәбилә үзвләринә һөкмән ијрәнч көрүнмәли олан бир мәшғәләјә һөрмәт ојатмаг үчүн һәлә кифајәт гәдәр мә'нәви нүфуза малик дејилдир.

Афиналыларын јени ичтимаи мөвгејинә өзүнүн башлыча чәһәтләриндә тәшәккүл тапмыш олан дөвләтин нә дәрәчә ујғун олдуғуну сәрвәт, тичарәт вә сәнајенин сүр'әтли тәрәггиси көстәрир. Инди ичтимаи вә сијаси тә'сисатын әсасында дуран синфи антагонизм даһа ә'јанларла садә халг арасында антагонизм дејил, гулларла азад адамлар арасында, һимајә алтында оланларла там һүгуглу вәтәндашлар арасында антагонизм иди. Афинанын ән јүксәк тәрәггиси заманы, гадынлар вә ушаглар да дахил олмагла, азад вәтәндашларын үмуми сајы тәгрибән 90 000 нәфәр иди, һәр ики чинсдән олан гулларын сајы 365 000 нәфәр вә һимајә алтында оланларын—јаделлиләрин вә азад едилмишләрин сајы исә 45 000 нәфәр иди. Беләликлә, һәр јашлы киши вәтәндаша азы 18 гул вә ики нәфәрдән чох һимајә алтында олан шәхс дүшүрдү. Гулларын чох олмасы бунунла бағлы иди ки, онларын чоху нәзарәтчиләрин мүшаһидәси алтында бирликдә мануфактураларда, бөјүк биналарда ишләјирди. Лакин тичарәт вә сәнајенин инкишаф етмәси илә сәрвәт аз мигдар адамын әлиндә топланыр вә тәмәркүзләширди, һабелә азад вәтәндашлар күтләси диләнчиләширди вә онлар үчүн јалныз белә бир чарә галырды: ја сәнәтлә мәшғул олараг, гул әмәји илә рәгабәтә кирмәк, — бу да ејиб, алчаг бир мәшғәлә һесаб едилирди, һәм дә бундан бөјүк бир мүвәффәгијјәт көзләнмирди, — ја да дөнүб диләнчи олмаг. Онлар — һәмин шәраитдә лабүд олараг — ахырынчы јолла кедирдиләр, һәм дә онлар әһалинин хејли һиссәсини тәшкил етдикләринә көрә, бу, бүтүн Афина дөвләтини дә фәлакәтә апарды. Афинаны һеч дә монархлар гаршысында гујруг булајан Авропа мәктәб педантларынын иддиа етдикләри кими демократија дејил, азад вәтәндашын әмәјини мәнфур шәклә салан көләлик мәһв етди.

Афиналыларда дөвләтин мејдана кәлмәси үмумијјәтлә дөвләтин јаранмасынын сон дәрәчә типик нүмунәсидир, бир тәрәфдән, она көрә ки, бу, кәнардан вә ја ичәридән һеч бир зоракы мүдахилә олмадан, халис шәкилдә баш верир, — Писистрат тәрәфиндән һакимијјәтин гыса мүддәтдә гәсб едилмәси һеч бир из гојмамышды, — дикәр тәрәфдән, она көрә ки, бу һалда чох јүксәк инкишаф етмиш дөвләт формасы, демократик республика билаваситә гәбилә чәмијјәтиндән мејдана кәлир вә нәһајәт она көрә ки, һәмин дөвләтин әмәлә кәлмәсинин бүтүн мүһүм тәфәррүаты бизә кифајәт гәдәр мә'лумдур.

VI
РОМАДА ГӘБИЛӘ ВӘ ДӨВЛӘТ

Романын әсасынын гојулмасы һаггындакы нағылдан көрүнүр ки, бурада илк мәскәни бир тајфа һалында бирләшән бир сыра латын гәбиләси салмыш (нағыла көрә, онларын сајы јүз олмуш), аз сонра онлара, куја һабелә јүз гәбиләдән ибарәт бир сабел тајфасы гошулмуш, даһа сонра мүхтәлиф үнсүрләрдән вә рәвајәтә көрә, јенә јүз гәбиләдән, ибарәт үчүнчү бир тајфа гошулмушдур. Илк нәзәрдә бүтүн бу нағыл көстәрир ки, бурада гәбиләдән башга тәбии сурәтдә јаранмыш һеч бир шеј јох иди, бә'зи һалларда гәбилә өзү дә көһнә вәтәниндә јашамагда давам едән илк гәбиләнин јалныз бир голу иди. Тајфаларда сүн'и јаранма әламәти көрүнүр, лакин әсас е'тибары илә гоһум үнсүрләрдән вә сүн'и сурәтдә јарадылмыш дејил, тәбии сурәтдә, гәдим нүмунә үзрә әмәлә кәлмиш бир тајфа әламәти көрүнүр, һәм дә ола биләр ки, үч тајфадан һәр биринин өзәјини әсл көһнә тајфа тәшкил етсин. Аралыг василәси, фратрија он гәбиләдән ибарәт иди вә курија адланырды; беләликлә, бунлар отуз иди.

Үмумән гәбул едилмишдир ки, Рома гәбиләси дә јунан гәбиләси кими бир тә'сисат иди; әкәр јунан гәбиләси, ибтидаи формасыны гырмызы дәрили америкалыларда көрдүјүмүз ичтимаи өзәјин сонракы инкишафындан ибарәтдирсә, бу тамамилә Рома гәбиләсинә дә аиддир. Буна көрә дә биз бурада даһа мүхтәсәр бәһс едә биләрик.

Рома гәбиләси һәр һалда шәһәрин мөвҹуд олдуғу ән гәдим дөврдә ашағыдакы гурулушда иди:

1. Гәбилә үзвләринин бир-биринә вәрәсә олмаг һүгугу; әмлак гәбилә дахилиндә галырды. Јунан гәбиләсиндә олдуғу кими Рома гәбиләсиндә дә артыг ата һүгугу һөкм сүрдүјүнә көрә, гадын хәтти илә олан нәсил вәрәсәликдән кәнар едилирди. Рома һүгугунун бизә мә'лум чох гәдим јазылы абидәси олан Он ики ҹәдвәл ганунларына[164] көрә, билаваситә варис кими биринчи нөвбәдә ушаглар вәрәсә олурдулар, онлар олмадыгда агнатлар (*киши* хәтти илә олан гоһумлар), бунлар да олмадыгда гәбилә үзвләри вәрәсә олурдулар. Бүтүн һалларда әмлак гәбилә дахилиндә галырды. Биз бурада сәрвәтин артмасындан вә моногамијадан доған јени һүгуг нормаларынын тәдриҹлә гәбилә адәтинә дахил олдуғуну көрүрүк: ибтидадан бүтүн гәбилә үзвләринин бәрабәр олан вәрәсәлик һүгугу практикада әввәлҹә — вә, јухарыда көстәрилдији кими, чох еркән — агнатлара мәхсус олур, сон нәтиҹәдә исә, ушаглара вә онларын киши хәтти илә олан өвладларына кечир; өзлүјүндә ајдындыр ки, Он ики ҹәдвәлдә бу һал әкс гајдада верилмишдир.

2. Үмуми дәфн јери олмасы. Ҝлавди патриси гәбиләси Рекилл шәһәриндән Ромаја көчәркән, торпаг саһәси вә бундан әлавә, шәһәрин өзүндә үмуми дәфн јери алмышды. Һәлә Август заманы Тевтобург мешәсиндә һәлак олмуш Варын Ромаја кәтирилән башы gentilitius tumulus*-да дәфн едилмишди — демәли, гәбиләнин (Квинтили гәбиләсинин) даһа хүсуси бир мәгбәрәси дә вар**.

3. Үмуми дини бајрамлар. Бу sacra gentilitia*** мә'лумдур.

4. Гәбилә дахилиндә никаһ әлагәсинә кирмәмәк тәәһһүдү. Бу, көрүнүр, Ромада һеч вахт јазылы бир ганунa чеврилмәмишди, лакин бир адәт олараг галмышдыр. Адлары бизә кәлиб чатмыш олан чохлу Рома әр-арвадлары ичәрисиндә һеч бир әр вә арвад үчүн ејни гәбилә ады јохдур. Вәрәсәлик һүгугу да бу гајданы тәсдиг едир. Гадын әрә кетдикдә, өз агнатик һүгугларыны итирир, өз гәбиләсиндән чыхыр; нә о өзү, нә дә онун ушаглары онун атасынын вә ја әмиләринин вәрәсәси ола билмәз, чүнки әкс һалда ата гәбиләсинә чатан вәрәсәлик пајынын бир һиссәси әлдән чыхарды. Бунун јалныз белә бир еһтимал олдугда мә'насы вар ки, гадын өз гәбиләсинин үзвүнә әрә кедә билмир.

5. Үмуми торпаг саһиблији. Бу исә ибтидаи дөврдә, тајфанын торпағы бөлүшдүрүлмәјә башландығы вахтдан е'тибарән һәмишә мөвҹуд олмушдур. Латын тајфалары ичәрисиндә биз торпағын гисмән тајфа саһиблијиндә, гисмән гәбилә саһиблијиндә, гисмән дә ев тәсәррүфатларынын саһиблијиндә олдуғуну көрүрүк, о заман исә белә ев тәсәррүфатларынын ајрыајры аиләләрдән ибарәт олмасы чәтин иди****. Торпағын биринҹи олараг ајры-ајры шәхсләр арасында, тәхминән адамбашына бир һектар (ики јукер) һесабы илә бөлүшдүрүлмәси Ромула иснад верилир. Лакин биз сонралар да гәбиләләрә мәхсус торпаг мүлкләринә тәсадүф едирик, республиканын бүтүн дахили тарихи үчүн бир меһвәр олан дөвләт торпағы һәлә бир јана дурсун.

6. Гәбилә үзвләринин бир-бирини мүдафиә етмәјә вә бирбиринә јардым көстәрмәјә борҹлу олмасы. Јазылы тарих бизә бу адәтин јалныз гырынтыларыны көстәрир; Рома дөвләти дәрһал мејдана елә бир әзәмәтли гүввә кими чыхды ки, шәрдән мүдафиә һүгугу она кечди. Аппи Ҝлавди һәбсә алындығда,

* — гәбилә мәгбәрәси. *Ред.*

** «демәли, гәбиләнин (Квинтили гәбиләсинин) даһа хүсуси бир мәгбәрәси дә вар иди» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1891-ҹи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

*** — мүгәддәс гәбилә бајрамлары. *Ред.*

**** 1884-ҹү ил нәшриндә «чәтин иди» сөзләри әвәзиндә «мәҹбури дејилди» чап едилмишдир. *Ред.*

онун бүтүн гәбилә үзвләри, һәтта онун шәхси дүшмәнләри дә матәм сахладылар. Икинчи Пун мүһарибәси[165] заманы гәбиләләр әсир дүшмүш өз һәмгәбиләләрини сатын алмаг үчүн бирләширдиләр; сенат буну онлара *гадаған* етмишди.

7. Гәбилә ады дашымаг һүгугу. Бу һүгуг империја вахтларына гәдәр галмышды; азад едиләнләрә ичазә верилирди ки, өз кечмиш ағаларынын гәбилә адыны гәбул етсинләр, лакин онлар гәбилә үзвү һүгуглары әлдә едә билмәздиләр.

8. Гәбиләјә кәнар адамлары гәбул етмәк һүгугу. Бу, аиләләрдән биринин (һиндиләрдә олдуғу кими) оғуллуға көтүрмәси јолу илә олурду, бу да гәбилә тәркибинә гәбул олунмагла нәтичәләнирди.

9. Ағсаггал сечмәк вә ону вәзифәдән көтүрмәк һүгугу барәсиндә һеч бир јердә данышылмыр. Лакин Рома тарихинин илк дөврүндә сечки илә олан чардан башлајараг, бүтүн вәзифәләр сечкијә вә ја тә'јината әсасән тутулдуғуна көрә вә куријаларын каһинләри дә куријалар тәрәфиндән сечилдијинә көрә, биз гәбиләләрин ағсаггаллары (principes) барәсиндә дә ејни шеји фәрз едә биләрик, һәрчәнд гәбиләдә ејни аиләдән сечмәк артыг бир гајда ола биләрди.

Рома гәбиләсинин вәзифәләри belә иди. Ата һүгугуна кечирилмәсинин баша чатмасы истисна олмагла, бу вәзифәләр ирокез гәбиләсинин һүгуг вә вәзифәләринин там ејнидир; бурада да «ирокез ајдын көрүнүр»*.

Тәкчә** бир мисалла көстәрәк ки, һәлә инди дә бизим һәтта ән мәшһур тарихчиләр арасында Рома гәбилә гурулушу мәсәләсиндә нә кими долашыглыг һөкм сүрмәкдәдир. Республика вә Август заманларынын Рома хүсуси адлары һаггында Моммзенин әсәриндә («Рома тарихинә даир тәдгигләр», Берлин, 1864, I чилд) белә дејилир:

«Әлбәттә, гуллар истисна едилмәклә, лакин гәбилә тәрәфиндән гәбул едилән вә онун һимајәсиндә олан шәхсләр дахил едилмәклә, гәбилә ады бүтүн киши гәбилә үзвләриндән әлавә, гадынлара да шамил едилир... Тајфа» (gens сөзүнү Моммзен бурада белә тәрчүмә едир) «бу ...бирликдир — һәгиги вә ја фәрз олунан, јахуд һәтта ујдурма — мәншә әсасында мејдана кәлмиш, бајрам, дәфн јери вә вәрәсәлик барәсиндә јолдашлыг телләри илә бағланмыш бирликдир, елә бир бирликдир ки, шәхсән азад олан бүтүн фәрдләр, демәли, гадынлар да өзләрини бу бирлијә мәнсуб һесаб етмәлидирләр вә едә биләрләр. Јалныз әрли гадынларын гәбилә адыны тә'јин етмәк чәтин олур. Нә гәдәр ки, гадын јалныз өз гәбиләсинин үзвүнә әрә кедә биләрди, бу чәтинлик, әлбәттә, јох иди, һәм дә сүбут едилә билдијинә көрә, узун мүддәт гадынын өз гәбиләсиндән кәнарда әрә кетмәси бу гә-

---

* Бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 134. *Ред.*

** «Романын әсасы гојуландан һәлә аз гала үч јүз ил сонра» сөзләринә гәдәр бүтүн бу мәтн (бах: бу нәшр, сәһ. 333) Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

билә дахилиндә әрә кетмәсиндән чәтин иди, чүнки ахы гәбиләдән кәнарда — gentis enuptio — никаһ бағламаг үчүн олан бу һүгуг һәлә VI әсрдә шәхси имтијаз шәклиндә мүкафат олараг верилирди... Лакин гәбиләдән кәнарда бу чүр никаһлар олдуғу јердә гадын ән гәдим дөврдә, көрүнүр, әринин тајфасына кечмәли иди. Һеч бир шүбһә јохдур ки, гәдим дини никаһа көрә, гадын тамамилә әринин һүгуги вә дини ичмасына дахил олур, өз ичмасындан исә чыхыр. Ким билмир ки, әрли гадын вәрәсәлик һүгугуну вә өз әмлакыны өзүнүн гәбилә үзвләринә вермәк барәсиндәки һүгугуну итирир, әвәзиндә үмуми вәрәсәлик һүгуглары олан иттифага, онун әринин, ушагларынын вә үмумиjјәтлә онларын гәбилә үзвләринин мәнсуб олдуглары бир иттифага кирир. Һәм дә әкәр гадын өз әри тәрәфиндән санки гызлығa көтүрүлүрсә вә онун аиләсинә дахил олурса, онда әринин гәбиләсинә нечә јад ола биләр?» (сәһ. 8—11).

Беләликлә, Моммзен тәсдиг едир ки, мүәјјән бир гәбиләјә мәнсуб олан Рома гадынлары илк әввәл јалныз өз гәбиләси *дахилиндә* әрә кедә биләрди, демәли, Рома гәбиләси екзогам дејил, ендогам гәбилә иди. Башга халгларын бүтүн практикасына зидд олан бу бахыш башлыча олараг, мүстәсна олмаса да, Ливинин әсәринин чохлу мүбаһисәјә сәбәб олмуш јеқанә бир јеринә әсасланыр (XXXIX китаб, 19-чу фәсил); орада дејилдијинә көрә, шәһәр тә'сис едилдији вахтдан көтүрүлән 568-чи илдә, јә'ни бизим тарихдән әввәл 186-чы илдә сенат белә гәрара алмышдыр:

«uti Fecenlae Hispalae datio, deminutio gentis, enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset» — «Фесенија Һиспаланын өз әмлакы барәсиндә сәрәнчам вермәк, ону азалтмаг, гәбиләдән кәнарда әрә кетмәк вә өзүнә гәјјум сечмәк һүгугу олсун, елә бил ки, она бу һүгугу өз» (өлмүш) «әри вәсијјәт үзрә вермишдир; о, азад доғулмуш адама әрә кедә билсин вә ону өзүнә арвад едән үчүн бу, бир пис һәрәкәт вә ја шәрәфсизлик һесаб олунмасын».

Беләликлә, шүбһәсиздир ки, бурада азад едилмиш Фесенијаја гәбиләдән кәнарда әрә кетмәк һүгугу верилир. Бурадан ејни дәрәчәдә шүбһәсиз олан белә бир нәтичә чыхыр: әрин ихтијары вар иди вәсијјәт едиб арвадына һүгуг версин ки, өзү өләндән сонра арвады гәбиләдән кәнарда әрә кетсин. Лакин *һансы* гәбиләдән кәнарда?

Гадын, Моммзенин күман етдији кими, өз гәбиләси дахилиндә әрә кетмәјә борчлу идисә, о, әрә кетдикдән сонра да һәмин гәбиләдә галырды. Лакин, әввәлән, гәбиләнин ендогам олдуғу һаггындакы мәһз бу мүддәаны сүбут етмәк лазым кәлир. Икинчиси дә, әкәр гадын өз гәбиләси дахилиндә никаһ әлагәсинә кирмәли идисә, онда тәбиидир ки, киши дә белә етмәли иди, чүнки әкс һалда киши арвад тапа билмәзди. Лакин онда белә ашкар олур: әр вәсијјәт едиб өз арвадына елә һүгуг верә биләрмиш ки, онун өзүнүн белә бир һүгугу јох иди вә о өзү үчүн бундан истифадә едә билмирди; бу исә һүгуги

нөгтеји-нәзәрдән мә'насызлыгдыр. Моммзен дә буну һисс едир вә буна көрә ашағыдакы фәрзиј̃јәни гурур:

«гәбиләдән кәнарда никаһ әлагәсинә кирмәк үчүн һүгуги чәһәтдән, көрүнүр, нәинки һакимиј̃јәти оланын, һабелә бүтүн гәбилә үзвләринин разылығы лазым кәлирмиш» (сәһ. 10, гејд).

Бу, әввәлән, чох чәсарәтли бир фәрзиј̃јәдир, икинчиси, кәтирилмиш парчанын ајдын мәтнинә зиддир; сенат она бу һүгугу *әринин әвәзиндә* верир, сенатын гадына вердији, она әринин верә биләчәјиндән нә чох, нә дә аздыр, лакин онун гадына вердији һүгуг һеч бир башга мәһдудлугла бағлы олмајан *мүтләг* һүгугдур, белә ки, гадын һәмин һүгугдан истифадә етсә, онун јени әри дә бундан әзаб чәкмәмәлидир; сенат һәтта һазырки вә кәләчәк консуллара вә преторлара онун да гајғысына галмағы тапшырыр ки, бунун нәтичәсиндә гадына һеч бир зәрәр дәјмәсин. Беләликлә, Моммзенин фәрзиј̃јәси әсла гәбул едилә билмәз.

Јахуд башга бир һал фәрз едәк: гадын башга гәбиләдән олан бир кишијә әрә кедирди, лакин өзү өз әввәлки гәбиләсиндә галырды. Онда јухарыда кәтирилән парчаја көрә әрин һүгугу олмалы иди ки, арвадынын өз гәбиләсиндән кәнарда никаһ әлагәсинә кирмәсинә ичазә версин. Бу о демәкдир ки, әрин әсла мәнсуб олмадығы гәбиләјә аид олан ишләрә гарышмаг һүгугу вар иди. Бу елә бир мә'насызлыгдыр ки, бу барәдә даһа данышмағына да дәјмәз.

Беләликлә, анчаг буну фәрз етмәк галыр ки, гадын биринчи никаһда башга гәбиләдән олан кишијә әрә кетмишдир вә һәмин никаһ нәтичәсиндә дәрһал әрин гәбиләсинә кечмишдир, — фе'лән бу чүр һаллар үчүн Моммзен мәһз белә дә күман едир. Онда бүтүн гаршылыглы мүнасибәтләр дәрһал ајдын олур. Әрә кетмәк нәтичәсиндә өз көһнә гәбиләсиндән ајрылан вә әринин јени гәбилә иттифагына гәбул едилән гадын орада тамамилә хүсуси бир мөвге тутур. О, һәмин гәбиләнин үзвү олса да, бу гәбилә илә онун ган гоһумлуғу јохдур; онун гәбул едилмәси характеринин өзү ирәличәдән ону, мәһз әрә кетмәк јолу илә дахил олдуғу гәбиләнин ичәрисиндә никаһ әлагәсинә кирмәк кими үмуми бир гадағандан азад едир; сонра, о, үмуми вәрәсәлик һүгугу олан гәбилә иттифагына гәбул едилмишдир вә әри өлдүкдә, онун, јә'ни гәбилә үзвүнүн әмлакына вәрәсә олур. Әмлакы гәбиләдә сахламаг мәгсәди илә гадыны башга бирисинә дејил, биринчи әринин гәбилә үзвүнә әрә кетмәјә мәчбур едән гајдадан даһа тәбии нә ола биләр? Һәм дә истисна лазым кәлирсә, она бу һүгугу вермәк үчүн, һәмин әмлакы она вәсиј̃јәт етмиш өз биринчи әриндән башга кимин кифајәт гәдәр сәлаһиј̃јәти ола биләр? О, әмла-

кынын бир һиссәсини арвадына вәсијјәт етдији вә ејни заманда әмлакынын бу һиссәсинин никаһ јолу илә вә ја никаһ нәтиҹәсиндә өзкә гәбиләјә кечирмәјә иҹазә вердији заман бу әмлак һәлә она мәхсусдур; демәли, о анҹаг өз мүлкијјәти барәсиндә сәрәнҹам верир. Арвадынын өзүнә вә онун өз әринин гәбиләсинә мүнасибәтинә кәлдикдә, ону бу гәбиләјә мәһз әри өз ирадәсини азад билдирмәклә — никаһ васитәси илә дахил етмишдир; буна көрә дә ејни илә тәбиидир ки, мәһз әр арвадына икинҹи никаһ васитәси илә бу гәбиләдән чыхмаг һүгугу верә билән бир шәхсдир. Бир сөзлә, биз Рома гәбиләсинин ендогамлығы һаггындакы гәрибә тәсәввүрү бир кәнара атыб, онун әввәлләр екзогам олдуғуну Морганла бирликдә гәбул етдикдә, мәсәлә дәрһал садә вә өзлүјүндә ајдын олур.

Бир дә ахырынҹы фәрзијјә галыр ки, бунун да тәрәфдарлары тапылмыш, өзү дә олсун ки, ән чох тәрәфдары тапылмышдыр: көстәрилән парча куја јалныз ону көстәрир ки,

«азад едилмиш гуллугчу гадынлар (libertae) хүсуси иҹазә олмадан egente enubere» (гәбиләдән кәнарда никаһ әлагәсинә кирә) билмәзләр «вә ја һеч елә бир башга иш көрә билмәздиләр ки, бу да capitis diminutio minima* илә әлагәдар олуб liberta-нын гәбилә иттифагындан чыхмасы илә нәтиҹәләнсин» (Ланке, «Рома гәдимликләри», Берлин, 1856, 1, сәһ, 195, орада бизим Ливидән ситат кәтирдијимиз парча мүнасибәти илә Һушкејә истинад едилир).

Әкәр бу фәрзијјә доғрудурса, кәтирилән парча азад доғулмуш ромалы гадынларын вәзијјәти барәсиндә даһа әсла һеч бир шеји сүбут етмир вә белә олдугда онларын гәбилә дахилиндә әрә кетмәјә борчлу олмасы барәсиндә һеч данышмаг да ола билмәз.

Бу enuptio gentis ифадәсинә тәкҹә бу јердә тәсадүф едилир вә бүтүн Рома әдәбијјатында даһа һеч бир јердә тәсадүф олунмур; enubere — кәнарда никаһ әлагәсинә кирмәк — сөзүнә јалныз үч дәфә, өзү дә јенә Ливидә тәсадүф олунур, һәм дә бу, гәбилә илә әлагәдар дејилдир. Ромалы гадынларын куја јалныз гәбилә дахилиндә никаһ әлагәсинә кирә билдикләри һаггындакы фантастик идеја мејдана кәлмәси илә јалныз бу парчаја борчлудур. Лакин бу идеја әсла тәнгидә дөзмүр. Доғрудан да, ја бу парча азад едилмиш гадынлар үчүн олан хүсуси мәһдудлуглара аиддир вә онда азад доғуланлар (ingenuae) һаггында һеч бир шеји сүбут етмир; јахуд азад доғуланлара да аиддир вә онда даһа чох буну сүбут едир ки, гадын, үмуми бир гајда олараг, өз гәбиләсиндән кәнарда әрә кедирди, һәм дә әрә кетмәсилә әринин гәбиләсинә кечирди,

*— аилә һүгугларыны итирмәклә. *Ред.*

демәли, бу парча Моммзенин әлеј̇һинә вә Морганын леһинәдир.

Романын әсасы гојуландан һәлә аз гала үч јүз ил сонра гәбилә әлагәләри о гәдәр мөһкәм иди ки, бир патриси гәбиләси, мәһз Фабиләр гәбиләси сенатын ичазәси илә гоншулугдакы Веји шәһәри үзәринә өз гүввәләри илә һәрби јүрүшә башлаја билмишди. Куја 306 нәфәр Фаби јүрүшә башламыш вә пусгуда дуранлар тәрәфиндән һамысы өлдүрүлмүшдү; сағ галан јеканә бир оғлан нәсли давам етдирмишдир.

Јухарыда дејилдији кими, он гәбилә бир фратрија тәшкил едирди вә бурада курија адланан һәмин фратрија јунан фратријасындан даһа мүһүм ичтимаи вәзифәләр дашыјырды. Һәр куријанын өз дини мәрасимләри, мүгәддәсләри вә каһинләри вар иди; бу ахырынчылар бирликдә Рома каһинлик һеј'әтләриндән бирини тәшкил едирди. Он курија бир тајфа тәшкил едирди, галан латын тајфалары кими, бунун да еһтимал ки, әввәлләр өз сечкили ағсаггалы — сәркәрдәси вә баш каһини олурду. Бирликдә бүтүн үч тајфа Рома халгыны—populus romanus тәшкил едирди.

Беләликлә, Рома халгына јалныз о адам мәнсуб ола биләрди ки, гәбиләнин үзвү олсун, өз гәбиләси васитәси илә дә курија вә тајфанын үзвү олсун. Бу халгын илк идарәчилијинин тәшкили ашағыдакы кими иди. Ичтимаи ишләри әввәлләр сенат идарә едирди, сенат да, Нибурун илк дәфә доғру гејд етдији кими, үч јүз гәбиләнин ағсаггалларындан ибарәт иди; мәһз буна көрә дә гәбилә ағсаггаллары олмаг сифәти илә онлар ата, patres, онларын мәчмусу исә сенат (ағсаггаллар шурасы, senex—гоча сөзүндәндир) адланырды. Бир адәт олараг ағсаггалларын һәмишә һәр гәбиләдә ејни бир аиләдән сечилмәси бурада да илк гәбилә ә'јанлары јаратды; һәмин аиләләр патриси адланыр вә онлар сенатын тәркибинә дахил олмагда вә бүтүн башга вәзифәләри тутмагда мүстәсна һүгуг иддиасында идиләр. Халгын бир мүддәт сонра бу иддиаларын үстүн олмасына имкан вермәси вә бу иддиаларын гүввәдә олан бир һүгуга чеврилмәси факты өз ифадәсини белә бир нағылда тапмышдыр ки, Ромул илк сенаторлара вә онларын нәслинә мүәјјән имтијазлара малик патрисат вермишди. Афина bulê-си кими, сенат да бир чох мәсәләләр барәсиндә гәти гәрарлар гәбул етмәк вә бунлардан ән чох мүһүм оланларыны, хүсусилә јени ганунлары ирәличәдән мүзакирә етмәк һүгугуна малик иди. Бу ганунлар comitia curiata (куријалар јығынчағы) адланан халг јығынчағы тәрәфиндән гәти гәбул едилирди. Халг топлашаркән куријалар үзрә, һәр бир куријада да еһтимал ки, гәбиләләр үзрә груплашырды; гәрарлар гәбул едиләркән отуз куријадан һәрәсинин бир сәси олурду. Куријалар јығынчағы бүтүн га-

кунлары гəбул вə ја рəдд едирди, бүтүн јүксəк вəзифəли шəхслəри, о чүмлəдəн гех (чар адлананы) сечирди, мүһарибə е'лан едирди (лакин сүлһү сенат бағлајырды) вə Рома вəтəндашы һаггында өлүм һөкмү верилдији бүтүн һалларда тəрəфлəрин шикајəти үзрə əн јүксəк мəһкəмə пиллəси олмаг е'тибары илə гəти гəрар чыхарырды. — Нəһајəт, сенат вə халг јығынчағы илə јанашы олараг рекс вар иди, бу да ејнилə јунан басилејинə мүтабиг иди вə һеч дə Моммзенин тəсвир етдији кими аз гала мүтлəг монарх дејилди*. О да сəркəрдə, баш каһин иди вə бə'зи мəһкəмəлəрдə сəдрлик едирди. Онун мүлки идарəчилик саһəсиндə сəлаһијјəти, һəмчинин вəтəндашларын һəјаты, азадлығы вə мүлкијјəти үзəриндə һакимијјəти əсла јох иди, əкəр бунлар, əлбəттə, сəркəрдəнин интизам тəлəб едəн һакимијјəтиндəн вə ја мəһкəмə органы башчысынын һөкмү ичра етмəк сəлаһијјəтиндəн ирəли кəлмəсəјди. Рекс вəзифəси ирси дејилди; əксинə, о əввəлчə, көрүнүр, һəмин вəзифəдəки сəлəфинин тəклифи илə, куријалар јығынчағы тəрəфиндəн сечилирди, сонра исə икинчи јығынчагда тəнтəнəли сурəтдə вəзифəјə кечирилирди. Онун да вəзифəдəн көтүрүлə билəчəјини Мəғрур Тарквининин талеји сүбут едир.

Гəһрəманлыг дөврүндə јунанларда олдуғу кими, чар адлананлар заманы ромалыларда да гəбилəлəрə, фратријалара вə тајфалара əсасланан вə бунлардан инкишаф етмиш олан һəрби демократија мөвчуд иди. Куријалар вə тајфалар, доғрудур, гисмəн сүн'и бирлəшмəлəр иди, лакин бунлар һансы чəмијјəтин ичəрисиндəн əмəлə кəлмишдилəрсə вə һəлə онлары һəр тəрəфдəн һансы чəмијјəт əһатə едирдисə, һəмин чəмијјəтин əсл, тəбии сурəтдə мејдана кəлмиш формалары тимсалында тəшкил едилмишди. Көртəбии сурəтдə инкишаф едəн патриси ə'јанлары артыг мөһкəм бир зəмин əлдə етмиш олсалар да, рекслəр өз сəлаһијјəтлəрини јаваш-јаваш кенишлəндирмəјə чалышсалар да, бүтүн бунлар гурулушун əввəлдəки əсас характерини дəјишдирмир, бүтүн мəсəлə исə бундадыр.

Һалбуки Рома шəһəринин вə фəтһлəр сајəсиндə кенишлəнмиш Рома вилајəтинин əһалиси гисмəн кəлмəлəр һесабына, гисмəн дə табе едилəн маһалларын, башлыча олараг латын

---

* Латынча rex сөзү келт—ирландча ringh (тајфа ағсаггалы) вə готча reiks сөзүнə мүтабигдир; бу ахырынчы сөзүн дə, əввəллəр алманча Fürst (инкилисчə first, данимаркача forste, јə'ни «биринчи» сөзүнүн ејнидир) кими, ејни илə гəбилə вə ја тајфа ағсаггалы демəк олдуғу ондан көрүнүр ки, артыг IV əсрдə готларда сонракы заманын кралы, өз халгынын сəркəрдəси үчүн хүсуси бир thiudans сөзү олмушдур. Улфила тəрəфиндəн тəрчүмə едилəн библијада Артаксеркс вə Ирод һеч заман reiki адланмыр, јалныз thiudans адланыр, император Тиберинин дөвлəти reiki дејил, thiudinassus адланыр. Гот тиуданс-ынын, јахуд, бизим дүруст тəрчүмə етмəдијимиз шəкилдə десəк, крал Тиударејксин, Теодорихин, башга чүр десəк, Дидрихин адында бу һəр ики ад бир вəһдəт һалында бирлəшмишдир.

маһалларынын әһалиси һесабына артырды. Дөвләтин бүтүн бу јени тәбәәләри (биз бурада муштәриләр мәсәләсиндән бәһс етмирик) көһнә гәбиләләрдән, куријалардан вә тајфалардан кәнарда идиләр вә демәли, populus romanus-ун, әсл Рома халгынын тәркиб һиссәси дејилдиләр. Онлар шәхсән азад адамлар идиләр, торпаг мүлкијјәтинә саһиб ола биләрдиләр, верки вермәли вә һәрби хидмәт кечмәли идиләр. Лакин онлар һеч бир вәзифә тута билмәздиләр вә нә куријалыларын јығынҹағында, нә дә фәтһ јолу илә әлдә едилән дөвләт торпагларынын бөлүшдүрүлмәсиндә иштирак едә билмәздиләр. Онлар бүтүн сијаси һүгуглардан мәһрум плебс идиләр. Онлар өзләринин сајҹа даим артмасы, һәрби тә'лим кечмәси вә силаһланмасы сајәсиндә, инди кәлмә үнсүрләр һесабына һәр ҹүр артымдан мөһкәм горунулмуш көһнә populus-а гаршы дуран зәһмли бир гүввә олмушдулар. Буна әлавә олараг, торпаг мүлкијјәти, көрүнүр, populus илә плебс арасында демәк олар, бәрабәр бөлүшдүрүлмүшдү, һалбуки һәлә күчлү инкишаф етмәмиш олан тиҹарәт вә сәнаје сәрвәти әсасән плебсин әлиндә иди.

Романын бүтүн ән гәдим әфсанәви тарихини бүрүјән сых бир зүлмәт үзүндән, — расионалист-прагматист руһда шәрһ етмәк ҹәһдләри сајәсиндә вә әсәрләриндән бир мәнбә кими истифадә етдијимиз даһа сонракы һүгугчу алимләрин дә бу ҹүр тәсвири сајәсиндә даһа чох гатылашмыш олан зүлмәт үзүндән,—гәдим гәбилә гурулушуна сон гојмуш ингилабын нә вахты, нә кедиши, нә дә баш вердији шәраит һаггында мүәјјән һеч бир шеј сөјләмәк мүмкүн дејилдир. Јалныз бу шүбһәсиздир ки, онун сәбәби плебс илә populus арасындакы мүбаризә олмушдур.

Рекс Серви Туллијә иснад верилән вә јунан нүмунәләринә, хүсусән Солона әсасланан идарәчилијин јени тәшкилинә көрә јени бир халг јығынҹағы јарадылмышды вә һәрби хидмәт дашыјыб-дашымадыгларындан асылы олараг populus вә плебејләр фәрг гојулмадан бурада иштирак едир вә ја бурадан кәнар едилирдиләр. Һәрби мүкәлләфијјәт дашыјан бүтүн киши әһали өз әмлакына көрә алты синфә бөлүнмүшдү. Беш синифдән һәр бири үчүн минимум әмлак дәрәҹәси белә иди: I—100 000 асс, II—75 000, III—50 000, IV—25 000, V—11 000 асс, бу да Дүро де Ла Малын фикринҹә, тәхминән 14 000, 10 500, 7 000, 3 600 вә 1 750 марка тәшкил едир. Алтынҹы синиф, пролетарлар, һәрби хидмәтдән вә веркиләрдән азад олан азтәваналылардан ибарәт иди. Јени халг сентуријалар јығынҹағында (comitia centuriata) вәтәндашлар һәрби гајда илә, нечә дејәрләр, роталар үзрә, 100 нәфәрлик сентуријаларла јерләшдирдиләр, һәм дә һәр сентуријанын бир сәси вар иди.

Лакин биринчи синиф 80 сентурија, икинчиси 22, үчүнчүсү 20, дөрдүнчүсү 22, бешинчиси 30, алтынчысы да әдәб-әркан хатиринә, бир сентурија чыхарырды. Бундан әлавә, ән чох варлы вәтәндашлардан топланан сүвариләр 18 сентурија тәшкил едирди; чәми 193 сентурија олурду; сәс чохлуғу үчүн 97 сәс кифајәт иди. Лакин сүвариләрлә биринчи синфин бирликдә 98 сәси вар иди, јә'ни чохлуг тәшкил едирдиләр; онлар һәмрә'ј олдугда, галанларын рә'јини һеч сорушмурдулар, гәти гәрар гәбул едилмиш һесаб олунурду.

Әввәлки куријалар јығынчағынын бүтүн сијаси һүгуглары (бә'зи номинал һүгуглардан башга) инди бу јени сентуријалар јығынчағына кечмишди; беләликлә, куријалар вә бунлары тәшкил едән гәбиләләр, Афинада олдуғу кими, садәчә хүсуси вә дини чәмијјәтләр ролу ојнамаг дәрәчәсинә ендирилмишди вә һәлә узун мүддәт белә бир рол ојнамаға мәһкум иди, һалбуки куријалар јығынчағы тезликлә бүсбүтүн мејдандан чыхды. Үч көһнә гәбилә тајфасыны да дөвләтдән кәнар етмәк үчүн дөрд әрази тајфасы јарадылмышды вә бунлардан һәр бири шәһәрин ајрыча бир мәһәлләсиндә јашајырды, она бир сыра сијаси һүгуглар верилмишди.

Беләликлә, Ромада да, чар һакимијјәти дејилән һакимијјәт һәлә ләғв едилмәздән әввәл, шәхси ган гоһумлуғу әлагәләринә әсасланан гәдим ичтимаи гурулуш дағыдылмыш, онун јериндә исә әрази бөлкүсүнә вә әмлак фәргләринә әсасланан јени гурулуш, һәгигәтән дөвләт гурулушу јарадылмышды. Бурада күтләви һакимијјәт һәрби мүкәлләфијјәтли вәтәндашларын әлиндә топланмышды вә јалныз гуллара гаршы дејил, һабелә һәрби хидмәтдән кәнар едилән вә силаһ дашымагдан мәһрум олан пролетар адлананлара гаршы јөнәлдилмишди.

Әсл чар һакимијјәтини гәсб етмиш ахырынчы рекс, Мәғрур Тарквини говулдугдан вә рекс ејни сәлаһијјәтә малик (ирокезләрдә олдуғу кими) ики сәркәрдә (консул) илә әвәз едилдикдән сонра даһа чох инкишаф етмиш олан бу јени гурулуш чәрчивәсиндә Рома республикасынын бүтүн тарихи вә вәзифәләрә јол тапмаг уғрунда, дөвләт торпагларындан истифадә олунмасында иштирак етмәк уғрунда патрисиләрлә плебејләр арасындакы бүтүн мүбаризәнин тарихи инкишаф едир, нәһајәт, патриси ә'јанлары ири торпаг саһибләри вә пул магнатларындан ибарәт јени бир синиф ичәрисиндә әријиб она гарышыр; бунлар исә һәрби хидмәт нәтичәсиндә вар-јохдан чыхмыш кәндлиләрин бүтүн торпаг мүлкијјәтини тәдричән әлә кечирмишдиләр, бу јолла әмәлә кәлән бөјүк маликанәләри гулларын әли илә бечәрирдиләр, Италијаны адамсыз гојмушдулар вә беләликлә дә тәкчә империја үчүн дејил, һабелә онун хәләфләри — керман барбарлары үчүн дә јол ачмышдылар.

VII

КЕЛТЛӘРДӘ ВӘ КЕРМАНЛАРДА ГӘБИЛӘ

Бу әсәрин һәчми ән мүхтәлиф вәһши вә барбар халгларда һәлә инди дә аз-чох саф шәкилдә мөвчуд олан гәбилә гурулушу тә'сисатыны, jахуд Асиjанын мәдәни халгларынын гәдим тарихиндә бу тә'сисатын изләрини әтрафлы көздән кечирмәк үчүн бизә имкан вермир*. Бунларын һәр икисинә һәр jердә тәсадүф олунур. Бир нечә мисал кифаjәтдир. Һәлә гәбиләнин нә олдуғуну биләндән әввәл, бу анлаjышын мә'насыны долашдырмаг үчүн ән чох сә'j етмиш олан Мак-Леннан калмыклар, чәркәзләр, самоjедләр** арасында вә үч һинд халгы — варлиләр, магарлар вә манипуриләр арасында гәбиләнин мөвчуд олдуғуну сүбут етмиш вә ону үмумиjjәтлә дүзкүн тәсвир етмишдир. Бу jахынларда М. Ковалевски пшавлар, хевсурлар, сванлар вә башга Гафгаз таjфалары арасында гәбилә олдуғуну ашкара чыхармыш вә ону тәсвир етмишдир. Бурада биз келтләрдә вә керманларда гәбиләнин мөвчуд олдуғу һаггында бә'зи гыса геjдләрлә кифаjәтләнәчәjик.

Бизә кәлиб чатмыш олан келт ганунларындан ән гәдимләри бизә һәлә там һәjат сүрән гәбиләни көстәрир; Ирландиjада һәлә инди, инкилисләр гәбиләни зорла дағытдыгдан сонра да, халгын шүурунда, һәр һалда инстинктив сурәтдә jашаjыр; Шотландиjада гәбилә һәлә кечән әсрин орталарында там чичәкләнмә һалында иди вә бурада да jалныз инкилисләрин силаһы, ганунлары вә мәһкәмәләри васитәси илә мәһв едилмишдир.

Инкилисләрин фәтһиндән[166] бир чох әср әввәл, ән кечи XI әсрдә jазылмыш олан гәдим уелс ганунлары, әввәлләр кениш jаjылмыш адәтин анчаг бир истисна кими галығы шәклиндә олса да, торпағын бүтөв кәндләр тәрәфиндән бирликдә бечәрилмәси һалынын һәлә мөвчуд олдуғуну көстәрир; һәр бир аиләнин мүстәгил бечәрилмәк үчүн беш акр торпағы варды, бунунла jанашы бир саһә биркә бечәрилирди вә мәһсул бөлүшдүрүлмәли иди. Шүбһә jохдур ки, бу кәнд ичмалары гәбиләләрдән вә jа гәбиләләрин бөлмәләриндән ибарәтдир; һәтта Уелс ганунларынын jени тәдгиги, — бунун үчүн исә мәним вахтым jохдур (мәним чыхарышларым 1869-чу илдә едилмишдир[167]), — буну билаваситә тәсдиг етмәсәjди дә, Ирландиjа вә Шотландиjа илә аналокиjа буну артыг сүбут един. Лакин Уелс мә'хәзләри, бунларла да бирликдә Ирландиjа мә'хәзләри ачыгча сүбут един ки, XI әсрдә келтләрдә икили никаһы

---

* Бу абзасда «бурада биз келтләрдә вә керманларда» сөзләринә гәдәр сонракы мәтн Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

** Ненләрин кечмиш адыдыр. *Ред.*

моногамија һәлә һеч дә сыхышдырыб арадан чыхармамышды. Уелсдә јалныз једди ил кечәндән сонра никаһ даһа позула билмәзди вә ја, даһа доғрусу, тәрәфләрдән биринин тәләби илә ләғв едилә билмәзди. Әкәр једди илин тамамына үччә кечә галсајды, әр-арвад бир-бириндән ајрыла биләрди. Онда әмлак бөлүнүрдү: арвад бөлүр, әр исә өз пајыны сечирди. Ев шејләри мүәјјән, чох гәрибә гајдада бөлүнүрдү. Әкәр никаһы әр позурдуса о, арвадын чеһизини вә бә'зи башга шејләри она гајтармалы иди; әкәр арвад позурдуса, онда о аз шеј алырды. Ушаглардан икиси әрә, бири, јә'ни ортанчылы арвада чатырды. Талагдан сонра арвад јенидән әрә кетдикдә, биринчи әри исә ону јенидән алмаг истәдикдә, о, һәтта *бир* ајағыны јени әрин јатағына гојмуш олса да, әввәлки әринин јанына кетмәли иди. Лакин онлар једди ил биркә јашамышдыларса, һәтта онларын никаһы әввәлләр рәсми шәклә салынмамыш олса да, онлар әр-арвад олурдулар. Никаһа гәдәр гызларын бакирәлији һеч дә чидди сурәтдә көзләнмир вә тәләб олунмурду; бураја аид олан гајдалар олдугча әдәбдән кәнардыр вә буржуа әхлагына гәтијјән ујғун кәлмир. Әкәр гадын әр-арвад сәдагәтини позурса, әр ону дөјә биләрди (бу, арвады дөјмәк үчүн әрә ичазә верилән үч һалдан биридир, бүтүн башга һалларда бунун үстүндә чәза верилмәли иди), лакин бундан сонра арвадын һәмин һәрәкәти үстүндә әрин башга бир шеј тәләб етмәјә һагты јох иди, чүнки

«ејни бир һәрәкәт үстүндә ја күнаһы јудуртмаг, ја да интигам алмаг олар, амма бирликдә бунларын һәр икиси олмаз»[168].

Арвадын талаг тәләб едиб әмлак бөлкүсүндә өз һүгугларындан һеч бирини итирмәмәси сәбәбләри чох мүхтәлиф иди: әринин ағзындан пис иј кәлмәси кифајәт иди. Тајфа башчысына вә ја крала биринчи кечә һүгугу әвәзинә верилән өдәнч пулу (gobr merch, бурадан да орта әсрләрдәки marcheta, франсызча — marquette ады јаранмышдыр) ганун мәчмуәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Гадынлар халг јығынчагларында сәс вермәк һүгугуна малик идиләр. Буна әлавә едәк ки, Ирландијада да бу чүр гајдалар олдуғу сүбут едилмишдир; орада да мүвәггәти никаһлар тамамилә ади һал иди вә талаг заманы арвада дүрүст мүәјјән едилән бөјүк үстүнлүкләр верилмәси, һәтта ев тәсәррүфатында ишләдијинә көрә бунун әвәзинин өдәнмәси тә'мин олунурду; орада башга арвадларла јанашы «биринчи арвада» тәсадүф олунурду вә ирс галан әмлак бөлүнәркән никаһдан доғулан ушагларла никаһсыз доғулан ушаглар арасында һеч бир фәрг гојулмурду. Беләликлә, гаршымызда икили никаһ мәнзәрәси дурур; буна нисбәтән

Шимали Америкада мөвчуд олан никаһ формасы чидди көрүнүр, лакин һәлә Сезар заманы груп никаһы һалында јашајан бир халгда XI әсрдә бунун олмасы һеч тәәччүблү дејилдир.

Ирландија гәбиләсинин (sept, тајфа clainne, клан адланырды) мөвчуд олмасы тәсдиг едилир вә бу гәбилә тәкчә гәдим ганун мәчмуәләриндә дејил, һабелә кланларын торпагларыны инкилис кралынын маликанәләринә чевирмәк үчүн Ирландијаја көндәрилмиш XVII әср инкилис һүгугчулары тәрәфиндән дә тәсвир едилмишдир. Торпаг артыг башчылар тәрәфиндән онларын хүсуси домениал маликанәләринә чеврилмәмишдисә, лап бу вахтлара гәдәр клан вә ја гәбиләнин үмуми мүлкиііәти иди. Гәбиләнин һәр һансы бир үзвү өлдүкдә вә, демәли, тәсәррүфатлардан бири сырадан чыхдыгда, ағсаггал (инкилис һүгугчуларынын адландырдыглары кими, caput cognationis) бүтүн торпағы галан тәсәррүфатлар арасында јенидән бөлүрдү. Бу бөлкү, көрүнүр, үмумиііәтлә Алманијада гүввәдә олан гајдалар үзрә олурду. Һәлә инди дә бә'зи кәндләрдә rundale системи дејилән системә дахил олан тарлалара тәсадүф едилир, гырх вә ја әлли ил бундан әввәл бу чүр тарлалар олдугча чох иди. Әввәлләр бүтүн гәбиләјә мәхсус олуб сонрадан инкилис фатеһләри тәрәфиндән тутулмуш торпағын фәрди ичарәдарлары олан кәндлиләрдән һәр бири өз саһәси үчүн ичарә һаггы верир, лакин онлар өз саһәләринин бүтүн әкин торпагларыны вә чәмәнликләрини бирләшдирир, буну јериндән вә кејфиііәтиндән асылы олараг, Мозелдә дејилдији кими, «конлара» [«Gewanne»] бөлүр вә һәр бир конда һәр кәсә өз пајыны верирләр; батаглыглар вә өрүшләр үмуми истифадәдә олур. Һәлә әлли ил бундан әввәл торпаг арабир, бә'зән һәр ил јенидән бөлүнүрдү. Rundale системинин гүввәдә олдуғу бу чүр бир кәндин мәрз планы тамамилә Мозелдә вә ја Һохвалдда олан һәр һансы бир алман һәјәт ичмасынын [Gehöferschaft] планына бәнзәјир. Гәбилә һәмчинин «factions*да јашамагда давам едир. Чох вахт Ирландија кәндлиләри заһирән тамамилә мә'насыз вә ја чәфәнк, инкилисләр үчүн әсла анлашылмаз әламәтләрә көрә фәргләнән партијалара бөлүнүр вә тәнтәнәли күнләрдә бу партијаларын адәтән төрәтдикләри мә'рәкәдән башга куја һеч бир мәгсәд күдмүрләр. Бу, мәһв едилмиш гәбиләләрин сүн'и сурәтдә дирчәлдилмәси, бунларын мәһвиндән сонра мејдана чыхан әвәзидир; бу да ирс галмыш гәбилә инстинктинин давамлы олдуғуну бир нөв көстәрир. Лакин бә'зи јерләрдә гәбилә үзвләри һәлә көһнә әразидә бирликдә јашајырлар; мәсәлән, һәлә отузунчу илләрдә Монахан графлығы әһалисинин хејли бөјүк

* — «партијаларда». *Ред.*

əксəриjjəтинин чəми дөрд фамилиjасы вар иди, jə'ни онлар дөрд гəбилə вə jа кландан əмəлə кəлмишдилəр*.

Шотландиjада гəбилə гурулушунун мəhв олмасы 1745-чи ил үсjанынын[170] jатырылмасы илə бир вахта дүшүр. Һəлə тəдгиг етмəк лазымдыр ки, Шотландиjа кланы бу гурулушун мəhз hансы василәсини тəшкил едир, лакин бу кланын белə бир вəсилə олдуғуна шүбhə jохдур. Валтер Скоттун романларында дағлыг Шотландиjанын бу кланы бизим гаршымызда бир чанлы кими дурур. Морган деjир ки, бу клан

«өз тəшкили вə өз руhу е'тибары илə гəбилəнин чох көзəл бир нүмунəсидир, гəбилə үзвлəри үзəриндə гəбилə мəншəтинин hөкмранлығына парлаг мисалдыр... Онларын чəкишмəлəриндə вə онларын ган интигамында, əразинин кланлар үзрə бөлүнмəсиндə, онларын торпагдан биркə истифадə етмəсиндə, клан үзвлəринин башчыjа вə бир-биринə сəдагəтиндə биз həр jердə гəбилə чəмиjjəтинин сабит чəhəтлəрини көрүрүк... Мəншə ата hүгугуна көрə көтүрүлүрдү, белə ки, кишилəрин ушаглары кланда галыр, гадынларын ушаглары исə өз аталарынын кланларына кечирди»[171].

Лакин Шотландиjада əввəллəр ана hүгугунун hөкм сүрдүjүнү белə бир факт сүбут едир ки, Беданын дедиjинə көрə, пиктлəрин крал фамилиjасында вəрəсəлик гадын хəтти илə кедирди. Һəтта пуналуа аилəсинин галдығы да биринчи кечə hүгугу шəклиндə истəр уелслилəрдə, истəрсə скоттларда орта əсрлəрə гəдəр галмышды; əкəр бу hүгугун əвəзи өдəнилмəмишдисə, клан башчысы вə jа крал, əввəлки үмуми əрлəрин ахырынчы нүмаjəндəси олараг, бу hүгугдан həр бир кəлин барəсиндə истифадə едə билəрди**.

---

* Ирландиjада кечирдиjим бир нечə күн əрзиндə[169] мəн бир даhа аjдын баша дүшдүм ки, орада кəнд əhалиси həлə нə дəрəчəдə гəбилə дөврүнүн тəсəввүрлəри илə jашаjыр. Кəндлинин торпаг ичарəjə көтүрдүjү торпаг саhиби həмин кəндлиjə həлə дə торпағы hамынын хеjринə идарə етмəли олан клан башчысы кими көрүнүр; кəндли күман едир ки, она ичарə hаггы формасында бач верир, лакин еhтиjачы олдугда ондан көмəк алмалыдыр. Орада hабелə hесаб едирлəр ки, həр бир даhа варлы адам өзүнүн аз таваналы гоншулары еhтиjач чəкдикдə, бунлара көмəк етмəлидир. Белə бир көмəк сəдəгə деjилдир, кланын аз таваналы үзвүнə даhа варлы клан үзвү вə jа клан башчысы бу көмəjи көстəрмəjə борчлудур. Мүасир буржуа мүлкиjjəти анлаjышыны Ирландиjа кəндлисинə баша салмағын мүмкүн олмадығы hаггында игтисадчыларын вə hүгугчуларын шикаjəтлəри аjдындыр; jалныз hүгуглары олан вə heч бир вəзифəси олмаjан бир мүлкиjjəт əсла ирландиjалынын ағлына сығышмыр. Лакин бу да аjдындыр ки, бу гəдəр садəлөвh, гəбилə гурулушуна хас тəсəввүрлəри олан ирландиjалылар бирдəн-бирə Инкилтəрə вə jа Американын бөjүк шəhəрлəринə, тамамилə башга əхлаг вə hүгуг бахышлары олан бир мүhитə дүшдүкдə, онлар əхлаг вə hүгуг мəсəлəлəриндə тамамилə башларыны итирирлəр, аjаглары алтында həр бир зəминдəн мəhрум олурлар вə чох заман күтлəви сурəтдə позғунлуг гурбаны олурлар *(1891-чи ил нəшринə Енкелсин геjди).*

** 1884-чү ил нəшриндə бу сөзлəрдəн сонра кəлəн ашағыдакы мəтни Енкелс 1891-чи ил нəшриндə вермəмишдир: «Белə бир hүгуг—буна Шимали Американын узаг шимал-гəрбиндə чох тəсадүф олунур—русларда да гүввə-

* * *

Шүбһә јохдур ки, керманлар лап халглар көчән вахта гәдәр гәбиләләр һалында тәшкил олунмушдулар. Онлар, көрүнүр, бизим ерадан јалныз бир нечә әср әввәл Дунај, Рејн, Висла вә шимал дәнизләри арасындакы әразини тутмушлар; кимврләрин вә тевтонларын көчмәси о заман һәлә там гызғын вәзијјәтдә иди, свевләр исә јалныз Сезар заманы мөһкәм отураг һәјата кечмишдиләр. Бу ахырынчылар һаггында Сезар ајдын дејир ки, онлар гәбиләләр вә гоһум груплар (gentibus cognationibusque) һалында мәскунлашмышдылар, gens Julia*-дан олан ромалыларын дилиндә исә бу gentibus сөзүнүн тамамилә мүәјјән вә шүбһәсиз мә'насы вардыр. Бу бүтүн керманлара аид иди; һәтта фәтһ едилмиш Рома әјаләтләриндә дә онлар, көрүнүр, гәбиләләр һалында мәскунлашырдылар. „Алема һүгуг мәчәлләс"индә тәсдиг олунур ки, Дунајдан чәнуба тутулан торпагда халг гәбиләләр һалында (genealogiae) мәскунлашмышды[172], бурада genealogia анлајышы тамамилә сонракы ичма—марка вә ја кәнд ичмасы мә'насында ишләдилмишдир**. Бу јахынларда Ковалевски белә бир бахыш ирәли сүрмүшдүр ки, бу genealogiae ири ев ичмаларындан ибарәт иди, торпаг бунларын арасында бөлүнмүшдү вә јалныз бунлардан кәнд ичмасы әмәлә кәлмишди. Онда fara ифадәси һаггында да ејни сөзләри демәк олар; бургундлар вә лангобардларда, —демәли,

---

дә олмушдур; бу һүгугу X әсрдә бөјүк кнјакинја Олга ләғв етмишдир». Даһа сонра «Нивериндә вә Франш-Контда олан вә серб-хорват торпагларындакы славјан аилә ичмаларына охшајан тәһкимли аиләләринин коммунист ичмалары» һаггында бир абзас кәлир, Енкелс бу абзасы 1891-чи ил нәшриндә II фәслә көчүрмүш вә бир гәдәр дәјишдирилмиш шәкилдә һәмин фәслә әлавәләрдән биринә дахил етмишдир (бах: бу чилд, сәһ. 267—268).

* Јули гәбиләси. *Ред*

** «Мексикалыларда вә јунанларда олдуғу кими, керманларда да» сөзләринә гәдәр (бах: бу чилд, сәһ. 342) сонракы мәтни Енкелс 1891-чи ил нәшринә 1884-чү ил нәшриндә чап едилән ашағыдакы мәтн әвәзинә дахил етмишди: «Беләликлә, биз көрүрүк ки, керман халгларындан бири вә јенә дә мәһз свевләр бурада гәбиләләр, gentes һалында мәскән салмышды вә һәр бир гәбиләјә әрази ајрылмышды. Бургундларда вә лангобардларда гәбиләјә fara дејилирди, «Бургунд һүгуг мәчәлләсиндә» ишләдилән гәбилә үзвләри (faramanni) ады исә, тәбиидир ки, бургунд гәбиләләринин тәркибинә дахил олмајан Рома әһалисинин әксинә олараг, ејни заманда бургундларын өзү демәкдир. Демәли, бургундларда да торпаглар гәбиләләр үзрә бөлүшдүрүлүрдү, Алман һүгугчуларынын јүз илләр әрзиндә әбәс јерә баш сындырдыглары faramanni һаггындакы мәсәлә белә һәлл едилир. Чәтин ки, fara ады бүтүн керманларда гәбиләнин үмуми ады олмушдур, һәрчәнд биз ону бир гот будағындан олан халгда вә бир дә һерминон (јухары алман) будағындан олан халгда көрүрүк. Алман дилиндә гоһумлуғу билдирмәк үчүн чохлу сөз көкләри вардыр вә бунлардан, фәрз едә биләчәјимиз кими, ејни заманда гәбиләјә дахил олан ифадәләрдә истифадә едилир». *Ред.*

гот вә һерминон, јахуд јухары алман тајфасында,—бу ифадә „Алеман һүгуг мәчәлләси“ндә олан genealogia сөзүнүн ифадә етдији анлајышын тамамилә ејни олмаса да, аз гала ејни мә’наны билдирирди. Гаршымыздакы һәгигәтән гәбилә вә ја ев ичмасыдырмы—буну һәлә тәдгиг етмәк лазымдыр.

Дил абидәләри бизә елә бир суалын чавабыны вермир ки, бүтүн керманларда гәбиләни билдирмәк үчүн үмуми бир ифадә олмушдурму, —олмушдурса, бу, мәһз һансы ифадәдир. Етимоложи чәһәтдән јунанча genos, латынча gens сөзүнә готча kuni, орта јухары алманча künne сөзү ујғун кәлир вә бу сөз ејни мә’нада ишләнир. Белә бир һал ана һүгугу заманларыны көстәрир ки, гадыны билдирән сөз һәмин көкдәндир: јунанча gyne, славјанча žena, готча bvino, гәдим скандинавча kona, kuna. —Лангобардларда вә бургундларда биз, јухарыда дејилдији кими, fara сөзүнә раст кәлирик вә Гримм бунун фәрзијјәјә әсасланан fisan—доғмаг көкүндән әмәлә кәлдијини көстәрир. Мән даһа ајдын олан faran—кетмәк*, көчмәк, гајытмаг көкүндән әмәлә кәлдијини әсас тутмағы даһа үстүн биләрдим, бу сөз көчәри групун мүәјјән бир һиссәсини билдирир, һәмин груп да, өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, јалныз гоһумлардан ибарәт иди, — бу сөз узун әсрләр боју әввәлчә шәргә, сонра да гәрбә тәрәф көчмәк нәтичәсиндә тәдричән гәбилә ичмасынын өзүнә шамил едилмишдир. Сонра, готча sibja, инкилис-саксча sib, гәдим јухары алманча sippia, sippa—гоһум** сөзү. Гәдим скандинав дилиндә јалныз чәм һалы sifjar—гоһумлар сөзүнә тәсадүф едилир; тәк һалда јалныз илаһә Сифин [Sif] ады олараг раст кәлир.—Нәһајәт, „Һилдебранд һаггында маһны“да[173] даһа башга бир ифадәјә тәсадүф олунур, мәһз о јердәдир ки, Һилдебранд Һадубранддан сорушур:

«Халг арасында кишиләрдән сәнин атан кимдир... јахуд сән һансы гәбиләдәнсән?» («eddo huelihhes cnuosles du sis»).

Әкәр үмумијјәтлә гәбилә үчүн үмуми бир керман ады олмушдурса, бу, көрүнүр, готча kuni кими сәсләнмишдир; буну гоһум дилләрдәки мүвафиг ифадә илә олан ејниликдән башга һәмчинин белә бир һал да көстәрир ки, бу сөздән kuning—крал*** сөзү әмәлә кәлмишдир, бу да әввәлләр гәбилә вә ја тајфа ағсаггалы демәк иди. sibja, гоһум сөзүнү, көрүнүр, нәзәрә алмаг лазым кәлмир; һәр һалда sifjar гәдим скандинав дилиндә тәкчә ган гоһум-

* алманча fahren *Ред.*
** — алманча Sippe. *Ред.*
*** — алманча König. *Ред.*

ларыны деjил, һабелә никаһ гоһумларыны да билдирир, jә'ни азы *ики гәбиләнин* үзвләрини әһатә едир: беләликлә, sif сөзүнүн өзү гәбиләни билдирә билмәзди.

Мексикалыларда вә jунанларда олдуғу кими, керманларда да сүвари дәстәсиндә вә паз шәкилли пиjада дәстәсиндә дөjүш сырасы гәбилә бирләшмәләри үзрә дүзүлүрдү; әкәр Татсит деjирсә ки, аиләләр вә гоһумлар груплар үзрә дүзүлүр, — бу гejри-мүәjјән ифадә онунла изаһ олунур ки, онун вахтында Ромада гәбилә jашамаға гадир бир ваһид кими артыг чохдан арадан галхмышды.

Татситдә бир jерин һәлледичи әһәмиjјәти вардыр; орада деjилир ки, даjы өз бачысы оғлуна бир оғул кими бахыр; бә'зиләри исә һәтта даjы илә бачыоғлуну бирләшдирән ган гоһумлуғу әлагәләрини ата илә оғул арасындакы әлагәдән даһа мүгәддәс вә сых һесаб едирләр, белә ки, киров адам тәләб олундугда, киров гоjанын бачысы оғлу онун өз оғлундан даһа бөjүк бир тә'минат һесаб едилир. Биз бурада ана һүгугуна мүвафиг тәшкил олунмуш гәбиләнин, демәли, илкин гәбиләнин, һәм дә керманлары фәргләндирән бир гәбиләнин чанлы галығыны көрүрүк*. Әкәр белә бир гәбиләнин үзвү өз оғлуну мүәjјән бир тәнтәнәли илтизам мүгабилиндә киров гоjурдуса вә оғул мүгавиләнин ата тәрәфиндән позулмасынын гурбаны олурдуса, бу анчаг атанын өз иши иди. Лакин бачыоғлу гурбан олурдуса, бунунла ән мүгәддәс бир гәбилә һүгугу позулмуш олурду; оғланын вә jа кәнчин ән jахын ган гоһуму олан вә ону башгаларындан артыг горумалы олан адам онун өлүмүнә баис һесаб едилирди; бу гоһум jа ону киров гоjмамалы иди, jа да мүгавиләни jеринә jетирмәли иди. Әкәр биз керманларда гәбилә гурулушунун һеч бир башга изини тапмасаjдыг да тәкчә бу jер кифаjәт оларды**.

---

* Даjы илә бачыоғлу арасында өз тәбиәти е'тибары илә хүсусилә сых олан, өз мәншәjини ана һүгугу дөврүндән алан вә бир чох халгларда тәсадүф едилән әлагә jунанлара jалныз гәһрәманлыг дөврүнүн мифолокиjасындан мә'лумдур. Диодора көрә (IV, 34), Мелеагр Тестинин оғулларыны, өз анасы Алтеjанын гардашларыны өлдүрүр. Алтеjа бу һәрәкәти һеч бир шеjлә бағышланыла билмәjәчәк елә бир чинаjәт саjыр ки, өз оғлу олан гатилә гарғыш едир вә онун өлүмүнү арзулаjыр. «Деjилдиjинә көрә, аллаһлар онун арзуларыны ешитмиш вә Мелеагрын өмрүнә сон гоjмушлар». Jенә һәмин Диодорун дедиjинә көрә (IV, 43 вә 44), Һераклын башчылығы илә аргонавтлар Фракиjа саһилинә чыхыр вә орада көрүрләр ки, өз jени арвады тәрәфиндән тәһрик едилән Финеj рәдд етмиш олдуғу арвады Бореада Клеопатрадан доғулмуш ики оғлуна рүсваjчы ишкәнчә верир. Лакин агронавтларын ичәрисиндә Клеопатранын гардашлары олан Бореадалар, jә'ни ишкәнчә вериләнләрин даjылары да олур. Онлар дәрһал өз бачысы ушагларынын көмәjинә кәлир, онлары азад едир вә кешикчиләри өлдүрүрләр.

** «Лакин Татситин вахтында» сөзләринә (бах: бу чилд, сәһ. 344) гәдәр сонракы мәтн Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

Аллаһларын гүрубу вә дүнјанын мәһви һаггында «Völuspâ» адлы гәдим Скандинавија маһнысындан бир јерин даһа чох һәлледичи әһәмијјәти вардыр, чүнки бу шәһадәт даһа сонракы дөврә, аз гала 800 ил кечәндән сонракы вахта аиддир. Инди Банг вә Бугге тәрәфиндән сүбут едилдији кими, христианлыг үнсүрләринин дә гатылмыш олдуғу бу «Гејбдән хәбәр верән гадынын вәһји» әсәриндә, бөјүк фәлакәтдән әввәлки үмуми позғунлуг вә корланма дөврү тәсвир едиләркән, дејилир:

«Broedhr munu berjask ok at bönum verdask, munu *systrungar* sifjun spilla».

«Гардашлар бир-бири илә дүшмәнчилик едәчәк вә бир-бирини өлдүрәчәк,
бачы ушаглары гоһумлуг телләрини гырачаглар».

Systrungr — халаоғлу демәкдир вә онларын, бачы ушагларынын гаршылыглы ган гоһумлуғундан имтина едәчәкләри шаирә гардаш гардашы өлдүрмәкдән даһа бөјүк бир чинајәт кими көрүнүр. Чинајәтин белә ағырлашмасы ана тәрәфиндән гоһумлуғу билдирән systrungar сөзү илә ифадә едилмишдир; әкәр бунун әвәзиндә syskina-börn — гардаш вә бачы ушаглары — вә ја syskina-synir — гардаш вә бачы оғуллары дејилмиш олсајды, онда икинчи мисра биринчисинә нисбәтән чинајәтин ағырлашмасы дејил, јүнкүлләшмәси демәк оларды. Беләликлә, һәтта «Гејбдән хәбәр верән гадынын вәһји» мејдана кәлдији викингләр заманы да Скандинавијада ана һүгугу барәсиндә хатирә һәлә јох олмамышды.

Лакин Татситин вахтында, һәр һалда она ән чох мә'лум олан* керманларда ана һүгугу өз јерини артыг ата һүгугуна вермишди; ушаглар атанын вәрәсәси олурдулар; ушаг олмадыгда, гардашлар, әми вә дајылар вәрәсә олурдулар. Дајынын вәрәсәликдә иштиракына јол верилмәси индичә көстәрилән адәтин галмасы илә әлагәдардыр вә һабелә сүбут едир ки, о заман керманларда ата һүгугу һәлә нә гәдәр дә јени бир шеј иди. Ана һүгугунун изләринә дә орта әсрләрдә һәлә узун мүддәт тәсадүф олунур. Һәлә о заманлар, хүсусилә тәһкимлиләр арасында, ушағын атадан мәншәјинә, көрүнүр, о гәдәр дә е'тибар етмирдиләр; белә ки, феодал гачмыш олан тәһкимлини мүәјјән бир шәһәрдән кери истәдикдә, мәсәлән, Аугсбургда, Базелдә, Кајзерслаутерндә олдуғу кими, чавабдеһин тәһкимли вәзијјәтини онун алты нәфәр ән јахын ган гоһуму анд ичиб тәсдиг етмәли иди, һәм дә бунлар анчаг ана тәрәфин гоһумлары олмалы идиләр (Маурер, «Шәһәр гурулушу», I, сәһ. 381).

* «Һәр һалда она ән чох мә'лум олан» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

Јеничә өлүб кетмиш ана һүгугунун даһа бир галығыны керманларда гадын чинсинә олан елә һөрмәтдә көрмәк олар ки, бу, ромалылар үчүн демәк олар анлашылмаз олурду. Нәчиб аиләдән олан гызлар керманларла мүгавиләләр бағланаркән ән е'тибарлы киров һесаб едилирдиләр; арвад вә гызларынын әсир вә ја гул ола биләчәји фикри керманлары дәһшәтә салыр вә дөјүшдә онларын мәрдлијини һәр шејдән чох артырыр; онлар гадында нә исә мүгәддәс вә пејғәмбәранә бир шеј көрүрләр; онлар һәтта ән мүһүм ишләрдә дә гадынын мәсләһәтинә гулаг асырлар; мәсәлән, Липпедә бруктерләр тајфасынын гадын каһини Веледа батавларын бүтүн үсјанынын чаны иди, һәмин үсјан заманы керманлара вә белгләрә башчылыг едән Сивилис бүтүн Галлијада Рома һөкмранлығыны сарсытмышды[174]. Евдә арвадын һөкмранлығы, көрүнүр, шүбһәсиздир; доғрудур, бүтүн ев ишләри онун, гочаларын вә ушагларын өһдәсинә дүшүр; әр ов едир, ичир вә ја һеч бир иш көрмүр. Татсит белә дејир; лакин о, тарланы кимин бечәрдијини сөјләмәдијинә вә гулларын јалныз төјчү вердикләрини, амма һеч бир бијар иш көрмәдикләрини ајдын-ашкар билдирдијинә көрә, көрүнүр ки, јашлы кишиләр күтләси һәр һалда әкинчилијин тәләб етдији кичик бир иши көрмәли иди.

Артыг јухарыда дејилдији кими, никаһ формасы тәдричән моногамијаја јахынлашан икили никаһ иди. Бу һәлә чидди бир моногамија дејилди, чүнки ә'јанларын чохарвадлылығына јол верилирди. Гызларын исмәти (кетләрин әксинә олараг) үмумијјәтлә чидди көзләнирди; ејни илә дә Татсит керманларда никаһ иттифагынын позулмазлығындан хүсуси бир рәғбәтлә данышыр. О, талаг үчүн әсас олараг анчаг арвадын зинакарлығыны көстәрир. Лакин онун нағылынын бу јериндә чатышмазлыг чохдур вә бундан әлавә, о, позғун ромалылар үчүн чох ајдын сурәтдә фәзиләт күзкүсү хидмәти көрүр. Бир шеј шүбһәсиздир: керманлар өз мешәләриндә белә мүстәсна фәзиләт рытсарлары олсалар да, харичи аләмлә јалныз азачыг әлагәјә кирмәк кифајәт иди ки, онлар Авропанын галан орта адамлары сәвијјәсинә енсинләр; Рома аләми ичәрисиндә әхлаг чиддилијинин сон изи керман дилиндән хејли тез арадан галхды. Григори Турлуну охумаг кифајәтдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, әл дәјмәмиш керман мешәләриндә һисси зөвг чәһәтдән Ромадакы кими кәскин бир исрафчылыг һөкм сүрә билмәзди вә, беләликлә, биз һәтта чисмани ишләрдә өзүнү сахлама кими бир һалы, бүтөв бир халг үчүн һеч бир јердә вә һеч вахт үмуми гајда олмајан бу һалы керманлара иснад вермәсәк дә, Рома аләминә нисбәтән керманларда бу чәһәтдән дә кифајәт гәдәр үстүнлүк галыр.

Гәбилә гурулушундан ата вә ја гоһумларын тәкчә достлуг

әлагәләрини дејил, һабелә дүшмәнчилик мүнасибәтләрини дә ирс көтүрмәк тәәһһүдү ирәли кәлирди; ејни илә дә веркелд— өлдүрмәк вә ја зәрәр вурмаг үстүндә ган интигамы әвәзиндә бағышланма чәримәси дә — ирсән кечирди. Һәлә кечән нәсил тәрәфиндән сырф керманлара мәхсус бир тә'сисат һесаб едилән бу веркелдин јүзләрлә халгларда мөвчуд олдуғу инди сүбут едилмишдир. Бу, гәбилә гурулушундан ирәли кәлән ган интигамыны јумшалтмаг үчүн үмуми формадыр. Биз буна, һәмчинин һөкмән гонагпәрәстлијә Америка һиндиләриндә дә тәсадүф едирик; Татситдә («Алманија», 21-чи фәсил) гонагпәрәстлијин тәсвири Морганын һиндиләрдә олан гонагпәрәстлик һаггында сөјләдикләринә, демәк олар, ән хырда шејләрә гәдәр ујғун кәлир.

Татсит заманындакы керманларын өз тарлаларыны артыг гәти бөлүшдүрмүш олуб-олмадыглары вә бу барәдә бәһс олунан јерләри нечә баша дүшмәк лазым кәлдији һаггындакы гызғын вә сонсуз мүбаһисә инди кечмишә аиддир. Сүбут едилмишдир ки, демәк олар бүтүн халгларда әкин јери гәбилә тәрәфиндән, сонралар исә коммунист аилә ичмалары тәрәфиндән бирликдә бечәрилирмиш вә Сезарын дедијинә көрә, һәлә свевләрдә белә ичмалар вар имиш, бу гајданын јерини торпағын ајры-ајры аиләләр арасында бөлүшдүрүлмәси вә вахташыры јенидән бөлүшдүрүлмәси тутмушдур, мүәјјән едилмишдир ки, әкин јеринин белә вахташыры јенидән бөлүшдүрүлмәси Алманијанын өзүндә бә'зи јерләрдә бизим заманәмизә гәдәр галмышдыр, — бундан сонра һәмин мүбаһисәни һәтта хатырламаг, чәтин ки, лазым кәлсин. Әкәр керманлар Сезарын сөјләдикләриндән Татситин көстәрдикләринә гәдәр кечән 150 ил әрзиндә Сезарын свевләрә ашкар иснад вердији кими торпағын биркә бечәрилмәсиндән (о дејир ки, свевләрдә бөлүнмүш вә ја хүсуси тарла һеч јохдур) торпағын ајры-ајры аиләләр тәрәфиндән бечәрилмәсинә вә һәр ил јенидән бөлүшдүрүлмәсинә кечмишләрсә, бу һәгигәтән әһәмијјәтли бир тәрәггидир; белә гыса мүддәтдә вә кәнардан һеч бир мүдахилә олмадан торпағын биркә бечәрилмәсиндән торпаг үзәриндә там хүсуси мүлкијјәтә кечилмәси садәчә гејри-мүмкүн кими көрүнүр. Демәли, мән Татситдә онун анчаг јығчам сөјләдијини охујурам: онлар бечәрилән торпағы һәр ил дәјиширләр (вә ја јенидән бөлүшдүрүрләр) вә бу һалда һәлә кифајәт гәдәр үмуми торпаг галыр. Бу, әкинчиликдә вә торпагдан истифадә олунмасында керманларын о заманкы гәбилә гурулушуна тамамилә ујғун кәлән бир пиллләдир*.

---

* «Сезара көрә, керманлар гисмән» сөзләринә гәдәр сонракы мәтн (бах: бу чилд, сәһ. 348). Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

Бундан әввәлки абзасы мән дәjишдирмәjиб, әввәлки нәшрләрдә олдуғу кими, сахлаjырам. Бу мүддәт әрзиндә мәсәлә башга бир шәкил алмышдыр. Ковалевски (jухарыjа бах, сәһ. 44*) ана һүгугуна әсасланан коммунист аиләси илә тәҹрид олунмуш мүасир аилә арасында аралыг пиллә олмаг е'тибары илә патриархал ев иҹмасынын кениш миглjасда, бәлкә дә һәр јердә jаjылдығыны сүбут етдикдән сонра, мәсәлә даһа һеч дә Маурерлә Ваjтс арасындакы мүбаһисәдә олдуғу кими гоjулмур, — деjилмир ки, торпаг үзәриндә үмуми мүлкиjjәт олмушдур, jохса хүсуси мүлкиjjәт,—мәсәлә беләгоjулур ки, үмуми мүлкиjjәтин *формасы* нечә иди. Һеч бир шүбһә jохдур ки, Сезар заманы свевләрдә нәинки үмуми мүлкиjjәт вар иди, һәмчинин торпаг үмуми гүввәләрлә биркә бечәрилирди. Һәлә узун заман мүбаһисә етмәк олар ки, тәсәррүфат ваһиди гәбиләми олмушдур, jохса ев иҹмасы, jахуд бунларын арасындакы һәр һансы бир аралыг коммунист гоһумлар групу олмушдур, jа да торпаг шәраитиндән асылы олараг, һәр үч груп мөвҹуд олмушдур; лакин бах Ковалевски тәсдиг едир ки, Татсит тәрәфиндән тәсвир едилән гаjдалар марка-иҹмаьын вә jа кәнд иҹмасынын мөвҹуд олдуғуну деjил, әксинә, аилә иҹмасынын мөвҹуд олдуғуну нәзәрдә тутур, чох сонралар, әһалинин артмасы нәтиҹәсиндә, jалныз бу ев иҹмасындан кәнд иҹмасы инкишаф етмишдир.

Бу бахыша көрә, керманларын Рома заманы јерләшдикләри әразидә, һабелә сонралар ромалылардан алдыглары әразидә олан jашаjыш јерләри кәндләрдән деjил, бөjүк аилә иҹмаларындан ибарәт иди, бунлар бир нечә нәсли әһатә едирдиләр, бечәрмәк үчүн мүвафиг торпаг саһәсинә малик идиләр вә гоншулары илә бирликдә үмуми бир марка олмаг е'тибары илә әтрафдакы бош јерләрдән истифадә едирдиләр. Белә олдугда, бечәрилән торпағы онларын дәjишдирмәси һаггында Татситин дедикләрини һәгигәтән агрономик мә'нада баша дүшмәк лазымдыр: иҹма һәр ил башга бир саһәни бечәрирди, кечән илки әкин jерини исә һерикә гоjурду вә jа бу jери тамамилә от басырды. Әһали сеjрәк олдуғуна көрә, һәмишә хејли бош jер галырды, буна көрә дә торпаға саһиб олмаг үстүндә һәр ҹүр мүбаһисә лүзумсуз олурду. Jалныз әсрләр кечдикдән сонра, ев иҹмалары үзвләринин саjы хеjли артдыгда вә о заманкы истеһсал шәраитиндә үмуми тәсәррүфатла мәшғул олмаг даһа мүмкүн олмадыгда, бу иҹмалар дағылды; о вахта гәдәр үмуми саһибликдә олан әкин јерләри вә чәмәнләр инди меjдана кәлән аjры-аjры ев тәсәррүфатлары арасында артыг мә'лум олан үсулла әввәлҹә мүвәггәти, сонра-

* Бах: бу ҹилд, сәһ. 266—268. *Ред.*

лар исә һәмишәлик бөлүшдүрүлмәјә башланды, һәрчәнд мешәләр, өрүшләр вә сулар үмуми истифадәдә галырды.

Русија үчүн belә бир инкишафын кедиши тарихән тамамилә сүбут едилмиш көрүнүр. Алманијаја вә, икинчи нөвбәдә, галан алман өлкәләринә кәлдикдә исә, инкар етмәк олмаз ки, бу фәрзијјә, индијәдәк һөкм сүрән вә кәнд ичмасынын мөвчуд олмасыны һәлә Татсит вахтларына чәкиб апаран нөгтеји-нәзәрә нисбәтән, мәхәзләри бир чох чәһәтдән даһа јахшы изаһ едир вә чәтинликләри даһа асан һәлл едир. Ән гәдим сәнәдләр, мәсәлән, Codex Laureshamensis[175], үмумијјәтлә кәнд марка-ичмасына нисбәтән ев ичмасы васитәси илә хејли јахшы изаһ олунур. Дикәр тәрәфдән, бу изаһат өзү һәлә өз һәллини тәләб едән јени чәтинликләр вә јени мәсәләләр доғурур. Бурада јалныз јени тәдгигатлар гәти гәрара кәтирә биләр; лакин мән аралыг пилләә олмаг е'тибары илә ев ичмасынын Алманијада, Скандинавијада вә Инкилтәрәдә дә мөвчуд олмасынын чох еһтимал едиләә биләчәјини инкар едә билмәрәм.

Сезара көрә, керманлар гисмән торпагда һәлә јеничә мәскунлашдығы, гисмән дә даими мәскән үчүн јер ахтардығы һалда, Татсит заманы онларын артыг архада там бир әсрлик отураг һәјаты вар иди; буна ујғун олараг јашајыш васитәләри истеһсалы да шүбһәсиз тәрәгги етмиш иди. Онлар тирләрдән тикилмиш евләрдә јашајырлар, һәлә мешә әһлинә мәхсус ибтидаи палтар кејирләр: габа јун ләббадә, вәһши һејван дәриси; гадынларын вә ә'јанларын кәтандан алт палтары олурду. Онларын јемәји сүд, әт, чыр мејвә иди вә Плининин әлавә етдији кими, јулаф сыјығы иди (бу һәлә инди дә Ирландијада вә Шотландијада келтләрин милли хөрәјидир). Онларын сәрвәти мал-гарадан, лакин пис чинсли мал-гарадан ибарәтдир; өкүз вә инәкләр хырда бој, көркәмсиз, бујнузсуз иди; атлар хырда пониләр олуб, пис гачырды. Пул надир һалларда вә аз ишләнирди, һәм дә јалныз Рома пулу ишләнирди. Онлар гызыл вә күмүш шејләр һазырламырдылар вә бунлары гијмәтләндирмирдиләр, дәмир аз иди вә, һәр һалда, Рејн вә Дунај бојунда јашајан тајфаларда, көрүнүр, мүстәгил һасил едилмирди, демәк олар јалныз кәнардан кәтирилирди. Руна јазылары (јунан вә ја латын һәрфләринә охшатма) јалныз кизли јазы кими мә'лум иди вә јалныз дини-сеһрбазлыг мәгсәдләри үчүн ишләдилирди. Адам гурбан вермәк һәлә дә адәт иди. Бир сөзлә, бурада гаршымызда барбарлығын орта пилләсиндән һәлә јеничә јүксәк пилләсинә галхмыш бир халг дурур. Лакин ромалыларла билаваситә һәмсәрһәд олан тајфаларда мүстәгил метал вә тохучулуг истеһсалынын инкишафына Рома сәнаје мәһсулларынын асанлыгла кәтирилмәси мане олдуғу һалда, белә бир истеһсал, һеч шүбһәсиз, шимал-шәргдә,

Балтик дәнизи саһилләриндә јарадылмышды. Шлезвиг батаглыгларында II әсрин ахырларындакы Рома сиккәләри илә бирликдә тапылан силаһ шејләри — узун дәмир гылынч, зиреһли кејим, күмүш дәбилгә вә с., һабелә халгларын көчмәси сајәсиндә јајылмыш олан керман метал мә'мулаты, һәтта онлар әввәлләрдәки Рома нүмунәләринә јахынлашдығы һалларда да хејли јүксәк инкишаф сәвијјәси илә фәргләнән тамамилә орижинал бир типдир. Сивилизасијалы Рома империјасына көчмәк Инкилтәрәдән башга һәр јердә бу өзүнәмәхсус истеһсал саһәсинә сон гојду. Бу истеһсалын мејдана чыхмасында вә даһа да инкишаф етмәсиндә олан ејнилији, мәсәлән, тунч тоггалар көстәрир; Бургундијада, Румынијада, Азов дәнизи саһилләриндә тапылан бу тоггалар ејни инкилис вә Исвеч е'малатханаларындан чыха биләрди вә бунлар ејни дәрәчәдә шүбһәсиз керман мәншәлидир.

Идарәчилијин тәшкили дә барбарлығын јүксәк пилләсинә ујғундур. Татситә көрә, һәр јердә ағсаггаллар (principes) шурасы вар иди, бу шура нисбәтән кичик мәсәләләри һәлл едирди, даһа мүһүм мәсәләләри исә халг јығынчағында һәлл олунмаг үчүн һазырлајырды; халг јығынчағы барбарлығын ашағы пилләсиндә, һәр һалда бизим билдијимиз јердә, американылар арасында, тајфа вә ја тајфалар иттифагы үчүн дә дејил, јалныз гәбилә үчүн мөвчуддур. Тамамилә ирокезләрдә олдуғу кими, ағсаггаллар (principes) һәрби башчылардан (duces) һәлә кәскин сурәтдә фәргләнирләр. Ағсаггаллар артыг гисмән, тајфа үзвләринин шәрәф билиб кәтирдикләри малгара, тахыл вә с. кими һәдијјәләр һесабына јашајырлар; Американа олдуғу кими, онлары чох заман ејни бир аиләдән сечирләр; Јунаныстанда вә Ромада олдуғу кими, ата һүгугуна кечилмәси сечки гајдасынын тәдричән ирси һүгуга чеврилмәсинә вә беләликлә, һәр гәбиләдә ә'јан аиләсинин мејдана кәлмәсинә көмәк едир. Тајфа ә'јанлары адланан бу гәдим ә'јанларын әксәријјәти халглар көчдүјү заман вә ја бундан бир аз сонра мәһв олуб кетмишди. Һәрби рәисләр мәншәләриндән асылы олмајараг јалныз бачарыгларына көрә сечилирдиләр. Онларын һакимијјәти кичик иди вә онлар нүмунә олмагла тә'сир көстәрмәли идиләр; гошунда әсл интизам һакимијјәтини Татсит ајдын шәкилдә каһинләрә иснад верир. Һәгиги һакимијјәт халг јығынчағынын әлиндә иди. Крал вә ја тајфа ағсаггалы сәдрлик едир; халг өз гәрарыны чыхарыр: мәнфи гәрары уғулту илә, мүсбәт гәрары бәјәнмә сәсләри илә вә силаһ ојнатмагла. Халг јығынчағы ејни заманда мәһкәмә хидмәти көрүр; бураја шикајәтлә мүрачиәт едирләр вә шикајәтләри бурадача һәлл едирләр, бурада өлүм һөкмләри чыхарылыр, һәм дә јалныз горхаглыг, өз халгына хәјанәт вә гејри-

тәбии әхлаг позғунлуғу үстүндә өлүм чәзасы кәсилир. Гәбиләләр вә башга бөлмәләр дахилиндә дә мүһакимә ағсаггалын сәдрлији илә һамы тәрәфиндән бирликдә ичра едилир, бүтүн гәдим керман мәһкәмәсиндә олдуғу кими, ағсаггал јалныз просесә рәһбәрлик едә биләр вә суаллар верә биләрди; керманларда һәмишә вә һәр јердә һөкмү бүтүн коллектив чыхарырды.

Сезар заманындан бәри тајфаларын иттифаглары мејдана кәлмишдир; бунларын бә'зиләриндә артыг краллар вар иди; јунанларда вә ромалыларда олдуғу кими, али сәркәрдә тиран һакимијјәтинә чан атыр вә бә'зән буна наил олурду. Лакин белә уғурлу гәсбкарлар һеч дә гејри-мәһдуд һөкмдарлар дејилдиләр; амма онлар артыг гәбилә гурулушунун буховларыны гырмаға башлајырдылар. Азад едилмиш гуллар үмумән һеч бир гәбиләјә мәнсуб ола билмәдикләриндән табе мөвге тутмалы олдуглары һалда, һәмин гуллар ичәрисиндән јени кралларын истәкли адамлары чох заман јүксәк вәзифәләрә чатыр, сәрвәт вә шөһрәт саһиби олурдулар. Рома империјасынын ишғалындан сонра сәркәрдәләр дә бу вәзијјәтдә идиләр, онлар инди бөјүк өлкәләрин краллары олурдулар. Франкларда кралын гуллары вә азад едилмиш адамлары әввәлләр сарајда, сонра дөвләтдә бөјүк рол ојнајырдылар; јени ә'јанларын бөјүк һиссәси өз мәншәјини онлардан алыр.

Крал һакимијјәтинин мејдана кәлмәсинә бир тә'сисат — дружиналар көмәк етмишди. Артыг биз Американын гырмызы дәрилиләри арасында гәбилә гурулушу илә јанашы олараг, өз билдикләри кими мүһарибә етмәк үчүн хүсуси бирләшмәләрин нечә јарандығыны көрдүк. Бу хүсуси бирләшмәләр керманларда артыг даими иттифаглар һалыны алмышды. Шөһрәт газанмыш һәрби башчы өз әтрафына гәнимәт һәриси олан кәнчләрдән бир дәстә топлајырды, онлар һәмин башчыја, башчы да онлара шәхсән садиг олмаға борчлу иди. Башчы онлары сахлајыр вә тәлтиф едирди, онларын арасында мүәјјән ашағы-јухары рүтбәләр гојурду; кичик јүрүшләрдә онлар башчы үчүн шәхси мүһафизәчиләр дәстәси вә һәмишә дөјүшә һазыр гошун олур, даһа бөјүк јүрүшләрдә һазыр забитләр корпусу олурдулар. Бу дружиналар нә гәдәр зәиф олмалы идиләрсә дә вә һәгигәтән нә гәдәр зәиф олмушдуларса да, — мәсәлән, сонралар Италијада Одоакр јахынлығында, — һәр һалда бунларын мөвчуд олмасы артыг гәдим халг азадлығынын тәнәззүлү рүшејми иди, халгларын көчмәси заманы вә бундан сонра онлар мәһз белә бир рол ојнамышдылар. Зира, әввәлән, онлар крал һакимијјәтинин мејдана кәлмәсинә көмәк едирдиләр; икинчиси, артыг Татситин гејд етдији кими, онлары мүтәшәккил бир там һалында јалныз даими мүһарибәләр

вә гулдур басгынлары илә сахламаг оларды. Сојғунчулуг бир мәгсәд олмушду. Әкәр дружинанын башчысы үчүн јахынлыгда көрүләси бир иш олмурдуса, о өз адамлары илә бирликдә мүһарибә едән башга халглара тәрәф үз тутурду, чүнки орада гәнимәт әлдә етмәјә үмиди олурду; бөјүк гүввәләр һалында Рома бајрағы алтында һәтта керманларын өзләринә гаршы вурушан јардымчы керман гошунлары гисмән бу чүр дружиналардан топланырды. Һәрби муздлулуг системи — алманлар үчүн рүсвајчылыг вә лә'нәт — бурада өз илкин формасында артыг мөвчуд иди. Рома империјасынын ишғалындан сонра кралларын бу дружиначылары, азад олмајанлардан вә ромалылардан ибарәт сарај хидмәтчиләри илә јанашы, сонракы ә'јанларын башлыча тәркиб һиссәләриндән икинчисини тәшкил етдиләр.

Беләликлә, үмумијјәтлә, халглар һалында бирләшмиш керман тајфаларында да, гәһрәманлыг дөврүндәки јунанларда вә чарлар дөврү адландырылан дөврдәки ромалыларда олан ејни идарәчилик тәшкилаты вар иди: халг јығынчағы, гәбилә ағсаггаллары шурасы, артыг әсл крал һакимијјәтинә чан атан сәркәрдә. Бу, гәбилә гурулушунда үмумијјәтлә мүмкүн ола билән ән чох инкишаф етмиш идарәчилик тәшкилаты иди; барбарлығын јүксәк пилләси үчүн о нүмунәви иди. Чәмијјәт бу тәшкилатын өз вәзифәсинә чаваб вердији чәрчивәдән кәнара чыхдыгда, гәбилә гурулушунун сону кәлиб чатырды; бу гурулуш дағылыр, онун јерини дөвләт тутурду.

VIII

КЕРМАНЛАРДА ДӨВЛӘТИН ЈАРАНМАСЫ

Татситин дедијинә көрә, керманлар сајча чох бөјүк бир халг олмушлар. Биз ајры-ајры керман халгларынын сајы һаггында Сезарын әсәриндән тәхмини тәсәввүр әлдә едирик; Рејнин сол саһилинә кәлән узипетләрин вә тенктерләрин сајыны Сезар, гадынлар вә ушаглар да дахил олмагла, 180 000 нәфәр һесаб едир. Демәли, һәр бир ајрыча халга 100 000 нәфәрә гәдәр дүшүр*, бу исә мәсәлән, ирокезләрин тәрәггиси дөврүндә онларын үмуми сајындан хејли чохдур; о за-

---

* Бурада гәбул едилән рәгәми Диодорун әсәриндә Галлија келтләриндән бәһс олунан бир јер тәсдиг едир: «Галлијада сајча бәрабәр олмајан бир чох халглар јашајыр. Бунлардан ән бөјүкләриндә әһалинин сајы тәхминән 200 000 нәфәрә, ән кичикләриндә 50 000 нәфәрә чатыр» (Diodorus Siculus, V, 25). Демәли, орта һесабла — 125 000 нәфәр; ајры-ајры Галлија халглары даһа јүксәк дәрәчәдә инкишаф етдикләринә көрә, шүбһәсиз, керман халгларындан сајча бир гәдәр чох һесаб едилмәлидир.

ман ирокезләр 20 000 нәфәрә чатмадыглары һалда, Бөјүк көлләрдән тутмуш Оһајо вә Потомака гәдәр бүтүн өлкә үчүн зәһимли бир гүввә идиләр. Бизә кәлиб чатан мә'лумата көрә, Рејн јахынлығында мәскунлашан ән мәшһур халгларын нечә јерләшдијини хәритәдә гејд етмәјә чалышсаг, һәр бир белә халг ајрылыгда орта һесабла Пруссија инзибати маһалынын саһәси гәдәр, јә'ни 10 000 кв. километрә гәдәр, јахуд 182 кв. чоғрафи мил гәдәр јер тутур. Лакин ромалыларын Germania Magna* Вислаја гәдәр, јуварлаг рәгәмлә 500 000 кв. километр әһатә едир. Ајры-ајры халгларын сајы орта һесабла 100 000 нәфәр олдугда, бүтүн Germania Magna әһалисинин үмуми сајы беш милјона чатмалы иди; барбар халглар групу үчүн бу рәгәм хејли бөјүкдүр, бизим шәраит үчүн — бир квадраткилометрә 10 нәфәр, јахуд бир квадрат чоғрафи милә 550 нәфәр — олдугча кичик рәгәмдир. Лакин бу һеч дә о заман јашајан бүтүн керманларын сајыны әһатә етмир. Биз билирик ки, Карпат бојунча лап Дунајын ағзына гәдәр гот тајфалары групундан олан керман халглары — бастарнлар, певкинләр вә башгалары јашајырдылар; бунлар о гәдәр чох иди ки, Плини бунлары керман тајфаларынын бешинчи әсас групу һесаб едирди; бизим тарихдән 180 ил әввәл Македонија чары Персејин јанында муздла хидмәт едән бу тајфалар Августун һакимијјәтинин һәлә биринчи илләриндә Адрианопол әтрафына гәдәр кедиб чыхмышдылар. Әкәр биз онларын сајыны бирчә милјон һесаб етсәк, онда бизим тарихин әввәлиндә керманларын тәхмини сајы ән азы алты милјон олар.

Онлар Алманијада мәскунлашдыгдан сонра, әһали кетдикчә даһа бөјүк сүр'әтлә артмалы иди; истеһсалын инкишафы саһәсиндә тәкчә јухарыда көстәрилән мүвәффәгијјәтләр буну сүбут едә биләрди. Шлезвиг батаглыгларында тапылан шејләр, бурада әлә кечән Рома сиккәләринә көрә фикир јеридиләрсә, III әсрә аиддир. Беләликлә, бу заман Балтик дәнизи саһилләриндә артыг инкишаф етмиш метал вә тохучулуг мә'мулаты истеһсалы јајылмышды, Рома империјасы илә гызғын тичарәт әлагәси сахланырды вә даһа варлылар артыг мүәјјән чаһ-чәлал ичәрисиндә јашајырды — бүтүн бунлар әһалинин даһа сых олмасы әламәтләридир. Јенә бу вахтлара јахын һәмчинин бүтүн Рејн, Рома сәрһәд сәдди вә Дунај хәтти бојунча, Шимал дәнизиндән Гара дәнизә гәдәр саһәдә керманларын үмуми һәрби һүчуму башланыр — бу да өз торпагларыны кенишләндирмәјә чан атан әһалинин кетдикчә даһа чох артдығыны ачыгча сүбут едир. Мүбаризә үч јүз ил давам етмишди вә бу мүбаризә заманы гот халгларынын бүтүн әсас

* — Бөјүк Алманија. *Ред.*

һиссəси (скандинав готлары вə бургундлар истисна олмагла) чəнуб-шəргə һəрəкəт етмиш вə кениш һүчум хəттинин сол ганадыны тəшкил етмишдир, бу хəттин мəркəзиндə исə јухары керманлар (керминонлар) Јухары Дунаја кəлиб чатмыш, сағ ганадда исə инди франклар адыны алан искевонлар Рејнə тəрəф кетмишлəр; инкевонларын пајына Британијаны фəтһ етмəк дүшмүшдү. V əсрин ахырларында күчсүз, тагəтсиз вə көмəксиз Рома империјасына керманларын сохулмасы үчүн јол ачылмышды.

Јухарыда биз антик јунан вə Рома сивилизасијасынын бешији башында дурмушдуг. Бурада биз онун мəзары өнүндə дајанмышыг. Аралыг дəнизи һөвзəсиндəки бүтүн өлкəлəрдə јүз иллəр боју Рома дүнја һөкмранлығынын һамарлајычы рəндəси ишлəмишдир. Јунан дилинин мүгавимəт көстəрмəдији јерлəрдə бүтүн милли диллəр өз јерини корланмыш латын дилинə вермəли олурду; бүтүн милли фəрглəр арадан галхмышды, даһа галлар, иберлəр, лигурлар, норикләр јох иди — онларын һамысы дөнүб ромалы олмушду. Рома идарəчилији вə Рома һүгугу һəр јердə гəдим гəбилə бирлəшмəлəрини, бунларла да бирликдə, јерли вə милли өзфəалиjjəтин сон галыгларыны дағытмышды. Јени мејдана чыхмыш Рома вəтəндашлығы бунун əвəзиндə һеч бир шеј тəклиф етмирди; о һеч бир миллиjjəти ифадə етмирди, јалныз миллиjjəт олмамасынын ифадəси иди. Һəр јердə јени миллəтлəрин үнсүрлəри вар иди; мүхтəлиф əјалəтлəрин латын диалектлəри бир-бириндəн кетдикчə даһа чох фəрглəнирди; бир заманлар Италијаны, Галлијаны, Испанијаны, Африканы мүстəгил əразилəрə чевирмиш олан тəбии сəрһəдлəр һəлə мөвчуд иди вə һəлə дə өзүнү һисс етдирирди. Лакин бу үнсүрлəри јени миллəтлəр һалында бирлəшдирə билəчəк гүввə һеч бир јердə јох иди; јарадычылыг гүввəси һəлə бир јана дурсун, һəлə һеч јердə инкишаф етмəк вə мүгавимəт көстəрмəк бачарығынын изи дə јох иди. Чох бөјүк əразидə јашајан күлли мигдарда адамы бирлəшдирəчəк јеканə əлагə Рома дөвлəти иди, бу дөвлəт исə заман кечдикчə һəмин адамларын əн гəддар дүшмəни вə залымы олду. Əјалəтлəр Романы məһв етдилəр; Рома өзү башгалары кими əјалəт шəһəринə чеврилди, о имтијазлы иди, лакин даһа һөкмранлыг етмирди, даһа дүнја империјасынын мəркəзи вə һəтта императорлар үчүн, һəмчинин онларын чанишинлəри үчүн игамəткаһ дејилди; инди онлар Константинополда,Трирдə, Миланда јашајырдылар. Рома дөвлəти јалныз өз тəəбəəлəринин ганыны сормаг үчүн нəһəнк бир мүрəккəб машына чеврилмишди. Веркилəр, дөвлəт мүкəллəфиjjəтлəри вə мүхтəлиф төјчүлəр əһали күтлəсини кетдикчə даһа дəрин бир сəфалəтə дүчар едирди; чанишинлəрин, верки топлајанларын, əскəрлə-

рин сојғунчулуг һәрәкәтләри бу зүлмү күчләндирир вә дөзүлмәз едирди. Дүнја һөкмранлығына чатмыш Рома дөвләтинин агибәти мәһз белә олду: о өз јашамаг һүгугуну дахилдә гајда-гануну горумаг вә харичдә барбарлардан мүдафиә олунмаг үзәриндә гурурду; лакин онун гојдуғу гајда ән гәддар бир гајдасызлыгдан да пис иди, онун барбарлардан горумаг истәдији вәтәндашлар исә һәмин барбарлары бир хиласкар кими көзләјирдиләр.

Чәмијјәтин вәзијјәти дә бу чүр дөзүлмәз иди. Республиканын сон заманларындан е'тибарән Рома һөкмранлығы артыг ишғал олунмуш әјаләтләрин амансыз истисмарына әсасланырды; империја бу истисмары нәинки арадан галдырмамышды, әксинә, ону бир систам һалына салмышды. Империја нә гәдәр тәнәззүл едирдисә, веркиләр вә мүкәлләфијјәтләр бир о гәдәр артырды, мә'мурләр бир о гәдәр даһа һәјасызлыгла таланчылыг вә сојғунчулуг едирдиләр. Тичарәт вә сәнаје һеч заман халглары итаәт алтына алан ромалыларын иши олмамышдыр; јалныз сәләмчиликдә онлар өзләриндән әввәл вә сонра оланларын һамысыны өтүб кечмишдиләр. Тичарәт саһәсиндә әввәлләр нә вардыса вә нә сахланмышдыса, мә'мурларын сојғунчулуғу үзүндән мәһв олду; тичарәтдән саламат галан нә вардыса, империјанын шәрг һиссәсиндә, јунан һиссәсиндә иди, бу да бизим тәдгигат саһәмиздән кәнара чыхыр. Һамы сәфаләт ичиндә иди, тичарәт, сәнәт вә инчәсәнәт тәнәззүл етмишди, әһали азалмышды, шәһәрләр виран галмышды, әкинчилик даһа ашағы сәвијјәјә гајытмышды — Романын дүнја һөкмранлығынын сон нәтичәси белә иди.

Бүтүн гәдим дүнјада истеһсалын һәлледичи саһәси олан әкинчилик инди јенидән һәмишәкиндән даһа чох дәрәчәдә белә бир әһәмијјәт кәсб етмишди. Италијада республиканын сүгутундан сонра демәк олар бүтүн әразини әһатә едән нәһәнк маликанә комплексләриндән (латифундијалардан) ики чүр истифадә олунурду: ја бир отлаг кими — бурада әһалинин јерини гојунлар вә өкүзләр тутмушду, бунлара бахмаг үчүн исә јалныз аз мигдар гул лазым кәлирди; ја да виллалар шәклиндә — бурада гуллар күтләсинин әли илә бөјүк мигјасда бағчылыг јарадылмышды — бу да гисмән чаһ-чәлал ичәрисиндә јашајан саһибин тәләбатыны өдәмәк үчүн, гисмән дә шәһәр базарларында сатмаг үчүн иди. Бөјүк отлаглар галмышды вә һәтта кенишләндирилмишди; вилла-маликанәләр вә бурадакы бағчылыг өз саһибләринин вар-јохдан чыхмасы вә шәһәрләрин виран галмасы илә бирликдә тәнәззүл етди. Латифундијаларын гул әмәјинә әсасланан тәсәррүфаты даһа кәлир вермирди; лакин бу дөврдә һәмин тәсәррүфат ири кәнд тәсәррүфатынын мүмкүн олан јеканә формасы иди. Хырда

тәсәррүфат јенидән әкинчилијин јеканә фајдалы формасы олду. Виллалар бир-биринин ардынҹа кичик парселләрә бөлүнүрдү, бунлар да мүәјјән мәбләғ мүгабилиндә ирси иҹарәдарлара верилирди, јахуд бунлары иҹарәдардан даһа чох, мүдир олан вә өз әмәји мүгабилиндә иллик мәһсулун алтыда бир һиссәсини, бә'зән дә ҹәми јалныз доггузда бир һиссәсини алан partiarii* әлдә едирдиләр. Лакин ән чох һалларда бу хырда парселләр һәр ил мүәјјән мәбләғ өдәјән, торпаға тәһким едилән вә өз парсели илә бирликдә сатыла билән колонлара иҹарәјә верилирди; доғрудур, онлар гул дејилдиләр, лакин азад да һесаб олунмурдулар, азад шәхсләрлә евләнә билмәздиләр вә онларын өз араларындакы никаһлары ганули һесаб едилмирди, гулларын никаһлары кими, садәҹә бир-бири илә јашамаг (contubernium) һесаб олунурду. Онлар орта әсрләрдәки тәһкимлиләрин сәләфләри идиләр.

Антик көләлик өз дөврүнү битирмишди. Нә ири кәнд тәсәррүфатында, нә дә шәһәр мануфактураларында көләлик даһа сәрф едилән әмәји доғрулдаҹаг гәдәр кәлир вермирди,—онун мәһсуллары үчүн олан базар арадан галхмышды. Империјанын тәрәггиси дөврүндәки нәһәнк истеһсалын кичиләрәк кәлиб чатдығы хырда әкинчилик вә хырда сәнәтдә исә чохлу гул тәтбиг етмәк үчүн јер јох иди. Јалныз варлыларын ев тәсәррүфатында ишләјән вә онларын ҹаһ-ҹәлаллы һәјат сүрмәсинә хидмәт едән гуллар үчүн ҹәмијјәтдә һәлә јер галмышды. Лакин өлүб кетмәкдә олан көләлик һәлә белә бир тәсәввүрү јашада билирди ки, һәр бир мәһсулдар әмәк азад ромалылара лајиг олмајан гул әмәјидир, инди исә бүтүн вәтәндашлар беләләридир. Нәтиҹәдә, бир тәрәфдән, лүзумсуз вә бир јүк олуб азад едилән гулларын сајы артмышды, дикәр тәрәфдән дә, колонларын вә јохсуллашмыш (Американын кечмиш гулдарлыг штатларындакы poor whites-и** хатырладан) азад адамларын сајы артмышды. Антик көләлијин тәдриҹлә өлүб кетмәсиндә христианлыг әсла мүгәссир дејилдир. Христианлыг там јүз илләр боју Рома империјасында көләликлә јола кетмиш вә сонралар һеч заман христианларда: нә шималда керманлар, нә Аралыг дәнизиндә венесијалылар арасында гул алверинә, нә дә сонралар зәнҹи алверинә мане олмамышдыр***. Көләлик даһа өз хәрҹини өдәмәди вә буна көрә дә өлүб кетди. Лакин өлмәкдә олан көләлик азад адамларын

---

* — пајдарлар. *Ред.*

** — ағ јохсуллары. *Ред.*

*** Јепископ Кремонски Лиутпрандын дедијинә көрә, X әсрдә Верденд ә, демәли, Мүгәддәс керман империјасында[176] башлыча пешә хәдимләр һазырламаг иди, онлар бөјүк мәнфәәтлә Испанијаја, мавритан һәрәмханалары үчүн ихраҹ едилирди.

мәһсулдар әмәјә нифрәти шәклиндә өз зәһәрли нештәрини гојуб кетди. Бу, Рома аләминин дүшдүјү чыхылмаз вәзијјәт иди: көләлик игтисади чәһәтдән даһа мүмкүн дејилди, азад адамларын әмәји әхлаг нөгтеји-нәзәриндән мәнфур бир шеј һесаб едилирди. Биринчиси артыг ичтимаи истеһсалын әсас формасы ола билмирди, икинчиси исә һәлә ола билмәзди. Бу вәзијјәтдән јалныз көклү бир ингилаб хилас едә биләрди.

Әјаләтләрдә вәзијјәт бундан јахшы дејилди. Бизим әлимиздә ән чох Галлија һаггында мә'лумат вардыр. Колонларла јанашы олараг бурада һәлә азад хырда кәндлиләр вар иди. Онлар мә'мурларын, һакимләрин вә сәләмчиләрин зоракылығындан өзләрини горумаг үчүн чох заман гүдрәтли бир шәхсин һавадарлығына, һимајәсинә сығынырдылар; тәкчә ајры-ајры кәндлиләр дејил, бүтөв ичмалар бу чүр һәрәкәт едирди, белә ки, IV әсрдә императорлар бунун гадаған едилмәси һаггында дәфәләрлә фәрманлар вермишдиләр. Лакин бу, һимајә ахтаранлара нә верирди? Һимајәчи онлара белә бир шәрт гојурду ки, өз торпаг саһәләри үзәриндә мүлкијјәт һүгугуну она версинләр, о да бунун әвәзиндә онларын һәмин саһәләриндән өмүрлүк истифадә етмәләрини тә'мин едирди. Мүгәддәс килсә бу һијләни гаврады вә бундан IX вә X әсрләрдә илаһи сәлтәнәти вә өз торпаг мүлкләрини кенишләндирмәк мәгсәди илә сә'јлә истифадә етди. Доғрудур, о заман, тәхминән 475-чи илдә јепископ Марселли Салвиан белә бир сојғунчулуға гаршы һәлә һиддәтләнир вә белә сөјләјир: Рома мә'мурларынын вә ири торпаг саһибләринин зүлмү о гәдәр дөзүлмәз олмушдур ки, бир чох «ромалылар» артыг барбарлар тәрәфиндән тутулмуш јерләрә гачырлар, орада јашајан Рома вәтәндашлары исә јенидән Романын һөкмранлығы алтына дүшмәкдән горхдуглары гәдәр һеч бир шејдән горхмурлар. О заман ата-аналарын јохсуллуг үзүндән чох вахт өз ушагларыны көләлијә сатдыгларыны буна гаршы верилән ганун тәсдиг едир.

Керман барбарлары ромалылары онларын өз дөвләтиндән азад етмәк мүгабилиндә ромалыларын бүтүн торпагларынын үчдә ики һиссәсини әлләриндән алыб өз араларында бөлүшдүрмүшдүләр. Бөлкү гәбилә гурулушу гајдалары илә олурду; ишғалчылар сајча нисбәтән чох олмадыгларына көрә, кениш торпаглар бөлүнмәмиш галырды, бунларын бир һиссәси бүтүн халгын, бир һиссәси дә ајры-ајры тајфа вә гәбиләләрин ихтијарында галырды. Һәр бир гәбилә дахилиндә әкин јери вә чәмәнләр пүшк атмаг јолу илә ајры-ајры тәсәррүфатлар арасында бәрабәр саһәләрлә бөлүнмүшдү; торпағын јенидән бөлүшдүрүлмәсинин сонралар тәкрар едилиб-едилмәдији бизә мә'лум дејилдир, һәр һалда Рома әјаләтләриндә торпаг бөлкүсү тезликлә арадан галхмышды вә ајры-ајры саһәләр өзкә-

нинкиләшдирилә билән хүсуси мүлкиjjәтә — аллода чеврилмишди. Мешә вә өрүшләр бөлүнмәдән үмуми истифадәдә галырды; онлардан беләә истифадә едилмәси, һәмчинин бөлүнмүш әкин jеринин бечәрилмәси үсулу гәдим адәт үзрә вә бүтүн ичманын гәрарлары илә тәнзим олунурду. Гәбилә өз кәндиндә нә гәдәр чох jашаjырдыса вә ромалылар тәдричән бирбиринә нә гәдәр чох гарышырдыса, әлагәнин әрази характери гаршысында гоһумлуг характери кетдикчә даһа чох арха сыраjа кечирди; ичма-марка дахилиндә гәбилә әриjиб кедирди, һәм дә онун ичма-маркада ичма үзвләринин гоһумлуг мүнасибәтләриндән әмәлә кәлмәси изләри һәлә кифаjәт гәдәр тез-тез көрүнүр. Беләликлә нәзәрә чарпмадан, һәр һалда ичма-марканын галдығы өлкәләрдә — Франсанын шималында, Инкилтәрәдә, Алманиjада вә Скандинавиjада,—гәбилә тәшкилаты әрази тәшкилатына кечирди вә буна көрә дә дөвләтә уjғунлаша билмишди. Лакин бу тәшкилат һәр һалда, тәбии сурәтдә jаранмыш олан вә бүтүн гәбилә гурулушуну фәргләндирән өз демократик характерини давам етдирирди вә һәтта сонралар она зорла гәбул етдирилмиш позулма формасында һәмин гурулушун чанлы үнсүрләрини, бунунла да мәзлумларын әлиндәки бу силаһы ән jени замана гәдәр сахламышды.

Беләликлә, әкәр гәбиләдә ган әлагәси тезликлә өз әһәмиjjәтини итирмишдисә, бу ондан ирәли кәлмишди ки, ишғал нәтичәсиндә таjфа вә бүтүн халг ичәрисиндә дә онун органлары позулмушду. Биз билирик ки, итаәт алына алынанлар үзәриндә һөкмранлыг гәбилә гурулушу илә бир jерә сығмыр. Бурада биз буну бөjүк мигjасда көрүрүк. Рома әjаләтләринин ағасы олмуш керман халглары өзләринин фәтһ етдикләри бу әразинин идарә олунмасыны тәшкил етмәли идиләр. Лакин нә ромалы күтләләри гәбилә бирләшмәләринә гәбул етмәк, нә дә һәмин бирләшмәләр васитәси илә бу күтләләр үзәриндә һөкмранлыг етмәк мүмкүн деjилди. Әввәлләр һәлә чох һиссәсинин мөвчуд олмагда давам етдиjи jерли Рома идарәчилиjи органларына башчылыг етмәк үчүн Рома дөвләтинин jеринә jени бир әвәзедичи гоjмаг лазым иди, бу исә jалныз башга бир дөвләт ола биләрди. Буна көрә дә гәбилә гурулушу органлары дөвләт органларына чеврилмәли иди, һәм дә вәзиjjәт үзүндән чох тезликлә чеврилмәли иди. Лакин фатеһ халгын ән jахын нүмаjәндәси сәркәрдә иди. Фәтһ едилән вилаjәтин дахили вә харичи тәһлүкәдән мүдафиәси сәркәрдәнин һакимиjjәтини күчләндирмәjи тәләб едирди. Сәркәрдәнин һакимиjjәтинин крал һакимиjjәтинә чеврилмәси вахты кәлиб чатды вә бу чеврилмә баш верди.

Франк краллығы үзәриндә даjанаг. Бурада галиб сали

франклары халгы нәинки кениш Рома дөвләт маликанәләрини тамамилә әлә кечирди, һабелә бөлкү заманы бөјүк вә кичик маһалларын [Gau] вә ичма-маркаларын ичма мүлкләринә дахил едилмәмиш олан бүтүн кениш торпаг саһәләринә — хүсусилә дә бүтүн бөјүк мешә саһәләринә саһиб олду. Ади бир али сәркәрдәдән әсл монарха чеврилмиш олан франк кралынын көрдүјү биринчи иш һәмин халг малыны крал әмлакына чевирмәк, буну халгдан оғурлајыб һәдијјә вә ја бәхшишләр шәклиндә өз дружинасына пајламаг олду. Әввәлләр онун шәхси һәрби мүшајиәтчиләриндән вә она табе башга сәркәрдәләрдән ибарәт олан бу дружина тезликлә нәинки ромалылар, јә'ни романлашмыш галлар һесабына бөјүдү — бу галлар өз јазы бачарыглары, өз тәһсилләри, роман данышыг дилини вә латын әдәби дилини, һәмчинин јерли һүгугу билмәләри сајәсиндә тезликлә онун үчүн зәрури олмушдулар; бу дружина һәмчинин гуллар, тәһкимлиләр вә азад едилмишләр һесабына бөјүдү, бунлар исә онун сарај күруһуну тәшкил едирдиләр вә бунларын ичәрисиндән о өзүнә истәкли адамлар сечирди. Бунларын һамысы халга мәхсус олан торпагдан саһәләр алырдылар, өзү дә илк заманлар әсасән һәдијјә олараг алыр, сонралар исә бу саһәләр онлара бенефисјалар шәклиндә бағышланырды, һәм дә әввәлләр, бир гајда олараг, кралын өмрүнүн ахырларына гәдәр верилирди[177]. Беләликлә, халгын һесабына јени ә'јанларын әсасы јаранырды.

Бундан әлавә. Дөвләт чох кениш олдуғуна көрә, көһнә гәбилә гурулушу васитәләриндән истифадә етмәклә ону идарә етмәк мүмкүн дејилди; ағсаггаллар шурасы, чохдан арадан галхмамышдыса, топлаша да билмирди вә тезликлә кралын даими јахын адамлары илә әвәз едилди; көһнә халг јығынҹағы көркәм үчүн галмагда давам едирди, лакин о да кетдикҹә даһа артыг дәрәҹәдә анҹаг крала табе олан сәркәрдәләрин вә јени јаранмагда олан ә'јанларын јығынҹағындан ибарәт олурду. Әввәлләр Рома кәндлиләринин республиканын сон заманларында вар-јохдан чыхдыглары кими, торпаға саһиб олан вә франк халгынын әсас һиссәсини тәшкил едән азад кәндлиләр дә даими дахили мүһарибәләр вә ишғалчылыг мүһарибәләри, хүсусән Бөјүк Карлын вахтында апарылан сон ишғалчылыг мүһарибәләри нәтиҹәсиндә тагәтдән дүшмүш вә вар-јохдан чыхмышдылар. Әввәлләр бүтүн гошуну, Франса әразиси ишғал едилдикдән сонра исә онун әсас өзәјини тәшкил едән бу кәндлиләр IX әсрин әввәлләриндә о гәдәр јохсуллашмышдылар ки, беш кәндлидән аз гала анҹаг бири јүрүшә кедә билирди. Билаваситә крал тәрәфиндән чағырылан вә азад кәндлиләрдән ибарәт олан јығма гошунун јерини јени мејдана чыхан ә'јанлар ичәрисиндәки хидмәтли адамлардан

дүзәлдилән гошун тутду, һәм дә бураја асылы кәндлиләр дә дахил едилди, бунлар исә кечмишдә кралдан башга һеч бир аға танымајан, даһа әввәлләр исә үмумијјәтлә һеч бир аға, о чүмләдән кралы да танымајан адамларын нәсилләри иди. Карлын хәләфләри заманы франк кәндли силкинин вар-јохдан чыхмасыны дахили мүһарибәләр, крал һакимијјәтинин зәифлији вә магнатларын мүвафиг гәсдләри баша чатдырмышды, — бунлара бир дә Карл тәрәфиндән тә'јин едилән вә өз вәзифәләрини ирси вәзифәјә чевирмәјә чалышан маһал графлары [Gaugrafen][178] әлавә олунмушду, — нәһајәт, буну норманларын басгынлары баша чатдырмышды. Бөјүк Карлын вәфатындан әлли ил сонра франкларын империјасы да, ондан дөрд јүз ил әввәл Рома империјасынын франкларын ајаглары алтына дүшдүјү кими, әлачсыз олараг норманларын ајаглары алтына дүшмүшдү.

Һәм дә о, тәкчә харичи дүшмәнләр гаршысында өз күчсүзлүјү чәһәтдән дејил, һабелә өз дахили ичтимаи гајдасы вә ја, даһа доғрусу, гајдасызлығы чәһәтдән дә демәк олар ејни илә белә олмушду. Азад франк кәндлиләри дә өз сәләфләри олан Рома колонлары кими бир вәзијјәтә дүшмүшдүләр. Онлар мүһарибәләр вә гарәтләр нәтичәсиндә вар-јохдан чыхараг, јени мејдана кәлән ә'јанларын вә ја килсәнин һимајәсинә әл атмалы идиләр, чүнки крал һакимијјәти чох зәиф олдуғуна көрә, онлары мүдафиә едә билмирди; лакин онлар бу һимајәни баһа гијмәтә әлдә етмәли олурдулар. Әввәлләр Галлија кәндлиләри кими онлар да өз торпаг саһәси үзәриндә мүлкијјәт һүгугуну һимајәчијә вермәли идиләр, сонра бу саһәни ондан мүхтәлиф вә дәјишилән шәртләрлә асылы шәкилдә кери алыб сахлаја билирдиләр, лакин һәмишә мүкәлләфијјәтләр ичра етмәк вә төјчү вермәк мүгабилиндә кери алырдылар; бир дәфә бу асылылыға дүшдүкдә, онлар јаваш-јаваш өз шәхси азадлыгларыны да итирирдиләр; бир нечә нәсилдән сонра онларын әксәријјәти артыг тәһкимли иди. Азад кәндли силкинин нә гәдәр тезликлә арадан галхдығыны о заман Парис јахынлығында, инди исә Парисин өзүндә олан Сен-Жермен-де-Пре аббатлығынын торпаг мүлкләринин Ирминон тәрәфиндән тәртиб едилән сијаһысы көстәрир. Бу аббатлығын әтрафа јајылмыш олан кениш мүлкләриндә о заман, һәлә Бөјүк Карлын сағлығында 2788 тәсәррүфат вар иди вә бурада јалныз керман адлары дашыјан франклар јашајырдылар. Бу рәгәмә 2080 колон, 35 лит, 220 гул вә анчаг 8 нәфәр азад сакин дахил иди! Белә бир адәт вар иди ки, һимајәчи кәндлини өз торпаг саһәсини онун мүлкијјәтинә вермәјә мәчбур едирди, сонра да бу саһәни кәндлијә јалныз өмүрлүк истифадәјә верирди; Салвиан тәрәфиндән аллаһсызлыг е'лан едилмиш олан бу адәтдән

инди һәр јердә килсә кәндлиләрә гаршы истифадә едирди. Инди кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә ади бир һал олан бијар мүкәлләфијјәтләринин илк тимсалы һәм Рома ангаријалары, дөвләт үчүн көрүлән мәчбури ишләр иди[179], һәм дә көрпү тикмәк, јол чәкмәк вә башга үмуми мәгсәдләр үчүн керман ичма-маркасы үзвләри тәрәфиндән јеринә јетирилән мүкәлләфијјәтләр иди. Беләликлә, әһали күтләси дөрд јүз илдән сонра санки өз илк вәзијјәтинә гајытмышды.

Бу исә јалныз ону сүбут едирди ки, әввәлән, тәнәззүл дөврүндәки Рома империјасында ичтимаи тәбәгәләшмә вә мүлкијјәтин бөлүшдүрүлмәси әкинчилик вә сәнаједә истеһсалын о заманкы сәвијјәсинә тамамилә ујғун иди, демәли, лабүд иди; икинчиси, сонракы дөрд јүз ил әрзиндә истеһсалын бу сәвијјәси әһәмијјәтли дәрәчәдә нә ашағы енмиш вә нә дә јүксәлмишди, буна көрә дә ејни бир зәрурәтлә јенидән мүлкијјәтин бу чүр бөлүшдүрүлмәсинә сәбәб олмуш вә ејни әһали синифләрини доғурмушду. Рома империјасынын мөвчуд олдуғу сон јүз илләр әрзиндә шәһәр кәнд үзәриндә өз әввәлки һөкмранлығыны итирмишди вә керманларын һөкмран олдуглары илк јүз илләр әрзиндә бу һөкмранлығы јенидән әлдә едә билмәмишди. Бу исә һәм әкинчилијин, һәм дә сәнајенин ашағы инкишаф пилләсиндә дурдуғуну көстәрир. Белә бир үмуми вәзијјәт зәрури олараг, һакимијјәтә малик ири торпаг саһибләрини вә асылы хырда кәндлиләри доғурур. Белә бир чәмијјәтә, бир тәрәфдән, гул ишләдән Рома латифундијалары тәсәррүфатыны, дикәр тәрәфдән бијар әмәји тәтбиг едилән ән јени ири тәсәррүфаты гәбул етдирмәк үчүн нә гәдәр аз имкан олдуғуну мәшһур император виллалары барәсиндә Бөјүк Карлын кечирдији әзәмәтли, лакин демәк олар һеч бир изи галмајан тәчрүбәләр сүбут едир. Бу тәчрүбәләри јалныз монастырлар давам етдирирди вә јалныз бурада һәмин тәчрүбәләр сәмәрәли олурду; лакин монастырлар субајсызлыға әсасланан гејри-нормал ичтимаи организмләр иди; бунлар мүстәсна нәтичәләр верә биләрди, лакин мәһз буна көрә дә өзләри бир истисна олараг галмагда иди.

Һәр һалда бу дөрд јүз ил әрзиндә ирәлијә доғру аддым атылмышды. Әкәр бу дөврүн ахырларында да биз онун әввәлләриндәки аз гала ејни әсас синифләрә тәсадүф едириксә дә, һәмин синифләрин ибарәт олдуғу адамлар һәр һалда башгалашмышдылар. Антик көләлик арадан галхмышды, әмәјә бир гул мәшғәләси кими нифрәт едән, вар-јохдан чыхыб, диләнчиләшмиш азад адамлар арадан галхмышды. Рома колону илә јени тәһкимли арасында азад франк кәндлиси дурурду. Мәһв олмаға үз гојмуш Рома аләминин «фајдасыз хатирәләри вә әбәс мүбаризәси» һәмишәлик јох олмушду. IX әсрдәки ич-

тимаи синифләр мәһв олмаға үз гојмуш сивилизасијанын тәнәззүлү шәраитиндә дејил, јени сивилизасијанын доғум әзаблары шәраитиндә мејдана кәлмишди. Јени нәсил — истәр ағалар, истәрсә нөкәрләр — өз Рома сәләфләринә нисбәтән кишиләр нәсли иди. Гүдрәтли торпаг магнатлары илә онлардан асылы олан кәндлиләр арасындакы мүнасибәтләр, ромалылар үчүн антик дүнјанын гәти мәһвини ифадә етмәк формасы олан бу мүнасибәтләр јени нәсил үчүн јени инкишафын башланғыч нөгтәси иди. Сонра, һәмин дөрд јүз ил нә гәдәр сәмәрәсиз көрүнсә дә, бу илләрин *бир* бөјүк нәтичәси галмышды: мүасир милләтләр мејдана кәлмишди, кәләчәк тарих үчүн бәшәријјәтин Гәрби Авропада олан һиссәси јенидән тәшәккүл тапмыш вә парчаланмышды. Керманлар Авропаны һәгигәтән јенидән чанландырдылар, буна көрә дә керман дөврүндә дөвләтләрин дағылмасы норман-сарасин әсарәти илә битмәди, әксинә, бенефисијалар вә һимајә (коммендасија[180]) мүнасибәтләри системинин јүксәлиб феодализмә кечмәси илә вә әһалинин о гәдәр чох артмасы илә битди ки, ики јүз илдән дә аз бир мүддәтдән сонра сәлиб јүрүшләриндә дәһшәтли дәрәчәдә ган ахыдылмасынын зәрәри һисс едилмәди*.

Бәс бу нечә әсрарәнкиз сеһрли бир васитә иди ки, бунун көмәји илә керманлар өлмәкдә олан Авропаја јени бир һәјат гүввәси вердиләр? Бу гүввә, бизим шовинист тарихнәвислијин ујдурдуғу кими, керман иргинә фитрәтән хас олан ајрыча бир мө'чүзәкар гүввә идими? Гәтијјән јох. Керманлар, хүсусән о заман, ари групунун јүксәк дәрәчәдә исте'дадлы бир будағы идиләр, һәм дә һәјат гүввәләринин там чичәкләндији пилләдә идиләр. Лакин Авропаны онларын спесифик милли хүсусијјәтләри дејил, садәчә олараг онларын барбарлығы, онларын гәбилә гурулушу чаванлашдырды.

Онларын шәхси бачарығы вә икидлији, азадлыгсевәрлији вә бүтүн ичтимаи ишләрә өз иши кими бахмаға сөвг едән демократик инстинкти,—бир сөзлә, ромалыларын итирдикләри вә Рома аләми леһмәсиндән јени дөвләтләр јарадыб јени милләтләрин мејдана кәлмәсинә тәкан верә биләчәк бүтүн кејфијјәтләр, — бүтүн бунлар барбарлығын јүксәк пилләсиндә дуран адамын сәчијјәви чәһәтләри, онун гәбилә гурулушунун бәһрәләри дејилдисә бәс нә иди?

Әкәр керманлар моногамијанын антик формасыны дәјишмишдиләрсә, аиләдә кишинин һөкмранлығыны јумшалтмышдыларса, гадыны классик дүнјада һеч заман көрүнмәјән даһа јүксәк бир мөвгејә галдырмышдыларса, — онлары буна гадир

* Ибарәнин «вә әһалинин о гәдәр чох артмасы илә» сөзләриндән сонра кәлән һиссәси Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

едән онларын барбарлығы, онларын гәбилә адәтләри, онларын арасында ана һүгугу дөврүндән һәлә јашајан галыглар дејилдисә бәс нә иди?

Әкәр онлар, һәр һалда үч ән мүһүм өлкәдә, Алманијада, Шимали Франсада вә Инкилтәрәдә әсл гәбилә гурулушунун ичма-марка формасында галығыны хилас едиб феодал дөвләтинә кечирә билмишдиләрсә вә бунунла да мәзлум синфә, кәндлиләрә һәтта ән ағыр орта әсрләр тәһкимчилик гајдалары шәраитиндә, нә антик гулларын, нә дә мүасир пролетарларын һазыр шәкилдә көрә билмәдикләри мәһәлли бирлик вә мүгавимәт васитәси вермишдиләрсә, — буна сәбәб онларын барбарлығы, онларын гәбиләләрлә мәскунлашмаг үсулу, јалныз барбарлыг дөврүнә хас олан бу үсул дејилдисә, бәс нә иди?

Нәһајәт, онлар Рома империјасында да көләлијин кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә кечмәкдә олдуғу даһа јумшаг бир асылылыг формасыны, онларын өз вәтәниндә артыг мөвҹуд олмуш бу форманы инкишаф етдириб ән үмуми бир форма һалына сала билмишдиләрсә, — бу форма, Фурјенин илк дәфә гејд етдији кими, мәһкумлара онларын *бир синиф кими* тәдричлә азад олмасы васитәсини верир (fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement *collectif et progressif**), бунун да сајәсиндә һәмин форма көләликдән чох јүксәкдә дурурду, һәм дә бу форма шәраитиндә јалныз ајрыча шәхсин аралыг вәзијјәт кечирмәдән дәрһал азадлыға бурахылмасы мүмкүн иди (гәдим дүнја галибијјәтли үсјан васитәси илә көләлији мәһв етмәји билмирди); һалбуки орта әсрләрдәки тәһкимлиләр һәгигәтән бир синиф кими өзләрини тәдричән азад етмәјә чалышырдылар, — бунун үчүн биз онларын өз барбарлығына дејилсә, бәс нәјә борҹлујуг? — ахы һәмин барбарлыг үзүндән онлар бу асылылығы өз јерләриндә там инкишаф етмиш көләлијә чатдырмамышлар: нә антик көлә әмәји формасына, нә дә Шәргдәки ев көләлијинә чатдырмышлар.

Рома аләминә керманларын вердикләри ҹанлы вә сәмәрәли нә варса, буларын һамысы барбарлыға мәхсус иди. Доғрудан да, мәһв олмаға үз гојан ҝоҹалмыш сивилизасија дүнјасыны јалныз барбарлар ҹаванландыра биләрдиләр. Халгларын көчмәси әрәфәсиндә керманларын кәлиб чатдыглары вә јүксәлдикләри пилләбарбарлығын јүксәк пилләси — бу просес үчүн мәһз ән чох әлверишли иди. Бунунла һәр шеј изаһ едилмиш олур.

---

* — әкинчиләрә *коллектив сурәтдә вә тәдричи олараг* азадлыға чыхмаг үчүн васитәләр верир. *Ред.*

IX

БАРБАРЛЫГ ВӘ СИВИЛИЗАСИЈА

Биз үч ајрыча бөјүк мисал әсасында — јунанларын, ромалыларын вә керманларын тимсалында гәбилә гурулушунун дағылмасыны изләдик. Јекунда барбарлығын артыг јүксәк пилләсиндә чәмиј̌јәтин гәбилә тәшкилатыны сарсыдан вә сивилизасијанын мејдана кәлмәси илә бу тәшкилаты тамамилә арадан галдыран үмуми игтисади шәраити нәзәрдән кечирәк. Бурада Марксын «Капитал»ы да бизим үчүн Морганын китабы гәдәр зәрури олачагдыр.

Вәһшилијин орта пилләсиндә мејдана кәлән вә онун јүксәк пилләсиндә өз инкишафыны давам етдирән гәбилә, әлимиздә олан мәнбәләрин фикир јүрүтмәјә имкан вердијинә көрә, барбарлығын ашағы пилләсиндә өзүнүн чичәкләнмәсинә чатыр. Биз дә бу инкишаф пилләсиндән башлајаг.

Америка гырмызы дәрилиләринин бизим үчүн мисал олмасы лазым кәлдији бу јердә биз там инкишаф етмиш гәбилә гурулушу көрүрүк. Тајфа бир нечә гәбиләјә, ән чох һалларда ики гәбиләјә* бөлүнүрдү; әһали артдыгча, бу илкин гәбиләләрдән һәр бири бир нечә гыз гәбиләсинә бөлүнүр, бунлара нисбәтән илкин гәбилә бир фратрија кими мејдана чыхыр; тајфа өзү бир нечә тајфаја бөлүнүр, бунлардан һәр бириндә биз чох заман јенә әввәлки гәбиләләри көрүрүк; иттифаг, һеч олмазса ајры-ајры һалларда, гоһум тајфалары еһтива един. Бу садә тәшкилат онун мејдана кәлдији ичтимаи шәраитә тамамилә ујғундур. Бу тәшкилат һәмин шәраитә хас олан, тәбии сурәтдә мејдана чыхан структурдан башга бир шеј дејилдир; һәмин тәшкилат бу чүр тәшкил олунмуш чәмиј̌јәт дахилиндә баш верә биләчәк бүтүн мүнагишәләри јолуна гојмаға гадирдир, харичи аләмлә олан мүнагишәләри мүһарибә арадан галдырыр; мүһарибә тајфанын мәһв едилмәси илә гуртара биләр, лакин онун әсарәт алтына алынмасы илә әсла јох. Гәбилә гурулушунун әзәмәти, ејни заманда онун мәһдудлуғу өзүнү бунда көстәрир ки, бурада ағалыг вә әсарәт үчүн јер јохдур. Гәбилә гурулушу дахилиндә һүгугларла вәзифәләр арасында һәлә һеч бир фәрг мөвчуд дејилдир; һинди үчүн: ичтимаи ишләрдә иштирак етмәк, ган интигамы вә ја бу интигам мүгабилиндә әдәнч верилмәси һүгугдур, ја вәзифә — суалы мөвчуд дејилдир; бу суал да она белә бир суал кими мә'насыз көрүнәрди ки, јуху, ов етмәк һүгугдурму, јохса вәзифә? Ејни илә тајфа вә гәбиләнин мүхтәлиф синифләрә тәбәгәләшмәси мүмкүн

* «Ән чох һалларда ики гәбиләјә» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

дејилдир. Бу да бизи һәмин гурулушун игтисади базисини нәзәрдән кечирмәјә кәтириб чыхарыр.

Әһали сон дәрәчә сејрәкдир; о јалныз тајфанын јашадығы јердә сыхдыр; бу јерин әтрафында кениш бир саһә шәклиндә, һәр шејдән әввәл, овчулуг үчүн олан әрази вардыр, сонра да, бу тајфаны башга тајфалардан ајыран вә онун үчүн мүдафиә хидмәти көрән битәрәф мешә золағы вардыр. Әмәк бөлкүсү халис тәбии јолла әмәлә кәлмишдир; о јалныз чинсләр арасында мөвчуддур. Киши вурушур, ова вә балыг тутмаға кедир, чиј шәклиндә јејинти мәһсуллары әлдә едир вә бунун үчүн лазым кәлән аләтләри һазырлајыр. Гадын евдә ишләјир, јемәк вә палтар һазырламагла мәшғулдур — биширир, тохујур, тикир. Бунлардан һәр бири өз саһәсиндә: киши мешәдә, гадын исә евдә саһибкардыр. Һәр бири өзүнүн һазырладығы вә ишләтдији аләтләрин мүлкијјәтчисидир: киши — силаһын, овчулуг вә балыгчылыг ләвазиматынын, гадын исә — ев шејләринин. Ев тәсәррүфаты бир нечә, чох заман бир чох аиләләр тәрәфиндән коммунист әсаслары илә идарә олунур*. Бирликдә һазырланан вә истифадә едилән шеј үмуми мүлкијјәтдир: ев, диррик, гајыг. Беләликлә, сивилизасијалы чәмијјәтин һүгугчулары вә игтисадчылары тәрәфиндән уҹдурулан «өз әмәји илә әлдә едилмиш мүлкијјәт» әслиндә бурада вә јалныз бурада мөвчуддур, һәм дә бу, мүасир капиталист мүлкијјәтинин һәлә дә архаландығы ахырынчы гондарма һүгуги әсасдыр.

Лакин инсанлар һеч дә һәр јердә бу пилләдә дајанмадылар. Асијада онлар елә һејванлар тапдылар ки, бунлары әһлиләшдирмәк вә сонралар әһлиләшдирилмиш һалда чохалтмаг мүмкүн иди. Вәһши чамышы овламаг лазым иди, әһлиләшдирилдикдә исә һәр ил бала доғур вә бундан әлавә, сүд верирди. Бә’зи ән габагчыл тајфаларда — ариләрдә, семитләрдә, бәлкә артыг туранларда да—башлыча әмәк саһәси әввәлчә мал-гараны әһлиләшдирмәк вә јалныз сонралар ону артырмаг вә она бахмаг олмушдур. Чобан тајфалар галан барбарлар күтләсиндән ајрылдылар — бу, *биринчи бөјүк ичтимаи әмәк бөлкүсү* иди. Чобан тајфалар нәинки галан барбарлардан чох истеһсал едирдиләр, һәмчинин онларын истеһсал етдикләри јашајыш васитәләри дә башга иди. Онлара нисбәтән бу тајфаларын нәинки сүдү, сүд мәһсуллары вә әти хејли чох иди, һабелә онларын әлиндә дәри, јун, гәзил вар иди вә хаммал күтләси артдыгча даһа да чох иплик вә парча олурду. Бунун сајәсиндә илк дәфә олараг мүнтәзәм мүба-

* Хүсусилә Американын шимал-гәрб саһилиндә — бах: Банкрофтда. Кралича Шарлотта адаларындакы һајда тајфасында бир дамын алтында 700-ә гәдәр адамы әһтә едән ев тәсәррүфатына тәсадүф олунур. Нуткаларда бир дамын алтында бүтөв тајфалар јашајырды.

дилә мүмкүн олду. Даһа әввәлки инкишаф пилләләриндә јалныз тәсадүфи мүбадилә ола биләрди; силаһ вә аләт һазырланмасында хүсуси бир мәһарәт мүвәггәти әмәк бөлкүсүнә сәбәб ола биләрди. Мәсәлән, бир чох јерләрдә сонракы даш аләтләр һазырлајан е'малатханаларын шүбһәсиз из галыглары тапылмышдыр; бурада өз мәһарәтини көстәрән усталар, еһтимал ки, һәлә инди дә Һиндистанда гәбилә ичмаларынын даими сәнәткарларынын етдији кими, бүтүн коллективин һесабына вә онун хејринә ишләјирдиләр. Бу инкишаф пилләсиндә мүбадилә јалныз тајфа дахилиндә мејдана чыха биләрди, буранын өзүндә дә о, мүстәсна бир һал олараг галырды. Инди, чобан тајфалар ајрылдыгдан сонра исә биз, әксинә, мүхтәлиф тајфаларын үзвләри арасында мүбадилә үчүн, онун даими бир тә'сисат кими инкишаф едиб мөһкәмләнмәси үчүн бүтүн шәраити һазыр шәкилдә көрүрүк. Әввәлләр мүбадилә тајфалар арасында һәр тәрәфин гәбилә ағсаггаллары васитәсилә едилирди; сүрүләр әлаһиддә мүлкијјәтә* чеврилмәјә башладыгда исә, ајры-ајры шәхсләр арасындакы мүбадилә кетдикчә даһа үстүн јер тутду вә нәһајәт, мүбадиләнин јеканә формасы олду. Лакин чобан тајфаларын өз гоншулары илә мүбадилә етдикләри башлыча шеј мал-гара иди; мал-гара елә бир әмтәә олмушду ки, онун васитәси илә бүтүн башга әмтәәләрә гијмәт гојулурду вә о һәр јердә б[illegible] әмтәәләр мүгабилиндә мәмнунијјәтлә гәбул олунурду, — бир сөзлә, артыг бу пилләдә мал-гара пул функсијасыны кәсб етди вә пул хидмәти көрүрдү. Әмтәә мүбадиләси артыг мејдана кәлдији заман хүсуси әмтәәјә—пула олан тәләбат беләбир зәрурәт вә сүр'әтлә инкишаф едирди.

Барбарлығын ашағы пилләсиндә олан Асија сакинләринә, көрүнүр, мә'лум олмајан диррикчилик онларда орта пилләдән кеч олмајараг, тарлачылығын сәләфи кими мејдана кәлмишдир. Туран дүзәнлијинин иглим шәраитиндә узун сүрән сәрт гыш үчүн јем еһтијаты олмадан чобан һәјаты мүмкүн дејилдир; беләликлә, бурада чәмәнчилик вә дәнли биткиләр зәрури иди. Гара дәниздән шималда олан чөлләр һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Лакин әввәлләр дән мал-гара үчүн истеһсал едилирдисә, тезликлә о инсан үчүн дә гида олду. Бечәрилән торпаг һәлә тајфанын мүлкијјәти олараг галырды вә әввәлчә гәбиләнин истифадәсинә, сонралар гәбиләнин өзү тәрәфиндән ев ичмаларынын, нәһајәт**, ајры-ајры шәхсләрин

---

* 1884-чү ил нәшриндә «әлаһиддә мүлкијјәтә» («Sondereigenthum») сөзләри әвәзиндә «хүсуси мүлкијјәт» («Privateigenthum») чап едилмишдир. *Ред.*

** «Ев ичмаларынын, нәһајәт» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1891-чи ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

истифадәсинә верилирди; онларын бу торпаға мүәјјән саһиблик һүгуглары ола биләрди, лакин бундан артыг јох.

Бу пилләдә сәнаје фәалијјәти саһәсиндәки наилијјәтләрдән икисинин хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вардыр; биринчиси тохучу дәзкаһы, икинчиси — метал филизләринин әридилмәси вә метал е'малыдыр. Бунлардан ән мүһүмләри мис вә галај, һәмчинин бунларын әридилиб гарышдырылмасындан алынан тунч иди; тунчдан јарарлы аләт вә силаһ һазырланырды, лакин о, даш аләтләри сыхышдырыб арадан чыхара билмирди; буну јалныз дәмир едә биләрди, дәмири исә һәлә һасил едә билмирдиләр. Бәзәк вә зинәт үчүн гызыл вә күмүш ишләтмәјә башламышдылар, онлар көрүнүр, артыг мис вә тунча нисбәтән даһа чох дәјәрли иди.

Бүтүн саһәләрдә — малдарлыгда, әкинчиликдә, ев сәнәтиндә — истеһсалын артмасы нәтичәсиндә инсанын иш гүввәси ону сахламаг үчүн лазым кәлдијиндән даһа чох мигдарда мәһсул истеһсал едә билирди. Ејни заманда истеһсалын артмасы һәр бир гәбилә, ев ичмасы вә ја ајрыча аилә үзвүнүн пајына дүшән күндәлик әмәјин гәдәрини артырырды. Јени иш гүввәси чәлб етмәк тәләбаты мејдана кәлди. Мүһарибә бу иш гүввәсини верирди: һәрби әсирләри гуллара чевирмәјә башладылар. Биринчи бөјүк ичтимаи әмәк бөлкүсү, бунунла бирликдә әмәк мәһсулдарлығынын, демәли, сәрвәтин дә артмасы, мәһсулдар фәалијјәт даирәсинин кенишләнмәси, бүтүнлүкдә көтүрүлән о заманкы тарихи шәраитдә зәрури олараг көләлијә кәтириб чыхартды. Биринчи бөјүк ичтимаи әмәк бөлкүсүндән чәмијјәтин дә ики синфә биринчи бөјүк бөлкүсү — ағаларла гуллара, истисмарчыларла истисмар олунанлара бөлкүсү мејдана кәлди.

Тајфа вә ја гәбиләнин үмуми саһиблијиндән сүрүләрин нечә вә нә заман ајры-ајры аилә башчыларынын мүлкијјәтинә кечдији барәсиндә биз индијәдәк һеч бир шеј билмирик. Лакин һәмин кечид, әсасән, бу пилләдә олмалы иди. Сүрүләрин вә башга јени сәрвәтләрин әлдә едилмәси илә дә, аиләдә ингилаб баш верди. Пешә һәмишә кишиләрә мәхсус бир иш иди, пешә васитәләри киши тәрәфиндән һазырланырды вә онун мүлкијјәти иди. Сүрүләр јени пешә васитәләри иди; онларын илкин әһлиләшдирилмәси, сонралар да онлара бахылмасы кишинин иши иди. Буна көрә дә мал-гара кишијә мәхсус иди; мал-гаранын мүбадиләси јолу илә алынан әмтәәләр вә гуллар да она мәхсус иди. Инди пешәнин вердији бүтүн изафи һиссә кишијә чатырды; гадын бунун истеһлакында иштирак едирди, лакин мүлкијјәтдә онун пајы јох иди. «Вәһши» дөјүшчү вә овчу, евдә гадындан сонра икинчи јер тутмагла кифајәтлә-

нирди, «даhа мүлаjим» чобан өз сәрвәти илә өjүнәрәк, биринчи jерә кечмишди, гадыны исә икинчи jерә сыхышдырмышды. Һәм дә гадын шикаjәт едә билмәзди. Аиләдә әмәк бөлкүсү киши илә гадын арасында мүлкиjjәтин бөлкүсүнү шәртләндирирди; аиләдә әмәк бөлкүсү әввәлки hалында галмышды вә бунунла белә, о вахта гәдәр мөвчуд олан ев мүнасибәтләрини инди тамамилә алт-үст етмишди, hәм дә анчаг она көрә ки, аиләдән кәнарда әмәк бөлкүсү башгалашмышды. Әввәлләр гадынын евдә hөкмранлығыны тә'мин едән сәбәб — онун әмәjинин ев иши илә мәhдуд олмасы, — hәмин сәбәб инди евдә кишинин hөкмранлығыны лабүд едирди; инди кишинин пешә әмәjинә нисбәтән гадынын ев иши өз әhәмиjjәтини итирмишди; кишинин әмәjи hәр шеj иди, гадынын әмәjи исә чүзи бир әлавә. Артыг бурада ашкар олур ки, гадын ичтимаи мәhсуллар әмәкдән кәнар едилдикчә вә хүсуси ев әмәjи илә кифаjәтләнмәjә мәчбур олдугча, гадынын азад едилмәси, онун hүгугда киши илә бәрабәрләшмәси нә инди, нә дә кәләчәкдә мүмкүн дejилдир. Гадынын азадлыға чыхмасы jалныз о заман мүмкүн олачагдыр ки, о, истеhсалда бөjүк, ичтимаи мигjасда иштирак едә билсин, ев иши исә онун jалныз чүзи бир вахтыны алсын. Бу исә jалныз мүасир ири сәнаjе саjәсиндә мүмкүн олмушдур; бу сәнаjе нәинки гадын әмәjинә бөjүк мигjасда jол верир, hәтта буну ачыгча тәләб едир, хүсуси ев әмәjини исә кетдикчә даhа артыг дәрәчәдә ичтимаи истеhсалда әритмәjә чалышыр.

Евдә кишинин фе'лән hөкмранлығынын гәрар тумасы илә онун тәкбашына hакимиjjәти jолундакы сон манеәләр арадан галхды. Бу тәкбашына hакимиjjәт ана hүгугунун деврилмәси, ата hүгугунун тәтбиг едилмәси, икили никаhдан тәдричлә моногамиjаjа кечилмәси нәтичәсиндә мөhкәмләниб әбәдиләшди. Бу исә гәдим гәбилә гурулушуна зәрбә вурду: аjрыча аилә гәбиләjә гаршы дуран зәhмли бир гүввә олду.

Сонракы аддым бизи барбарлығын jүксәк пилләсинә, елә бир дөврә кәтириб чыхарыр ки, бу заман бүтүн мәдәни халглар өз гәhрәманлыг дөврүнү, — дәмир гылынч, бунунла да бирликдә дәмир котан вә балта дөврүнү кечирир. Тарихдә ингилаби рол оjнамыш бүтүн хаммал нөвләриндән ахырынчысы вә ән мүhүм оланы, jә'ни картоф меjдана чыхана гәдәр ахырынчысы олан дәмир инсана хидмәт етмәjә башлады. Дәмир даhа бөjүк саhәләрдә тарлачылыг үчүн, кениш мешә саhәләрини тәмизләjиб әкин jеринә чевирмәк үчүн имкан jаратды; дәмир сәнәткара елә мөhкәм вә кәскин аләтләр верди ки, бунларын гаршысына hеч бир даш, о заман мә'лум олан металлардан hеч бири чыха билмәди. Бунларын hамысы бирдән-бирә олмамышды; биринчи дәмир чох заман тунчдан jум-

шаг олурду. Буна көрә дә даш силаһ јалныз тәдричлә арадан галхырды; тәкчә «Һилдебранд һаггында маһны»да дејил, 1066-чы илдә Һастингс јахынлығындакы дөјүшдә дә һәлә даш балталар ишә салынырды[181]. Лакин инди тәрәгги арасыкәсилмәдән даһа кичик фасиләләрлә вә даһа сүр'әтлә давам едирди. Өз даш һасарлары, гүлләләри вә дишли мәһәччәрләри илә даш вә ја кәрпич евләри әһатә едән шәһәр тајфанын вә ја тајфалар иттифагынын мәркәзи олмушду, — бу, тикинти сәнәтиндә нәһәнк тәрәггинин көстәричиси иди, лакин бунунла белә тәһлүкәнин вә мүдафиәјә олан тәләбатын артмасы әламәти иди. Сәрвәт сүр'әтлә, лакин ајры-ајры шәхсләрин сәрвәти кими артырды; бир-бириндән кетдикчә даһа чох араланан тохучулугда, метал е'малында вә башга пешәләрдә даһа чох јүксәлән дәрәчәдә истеһсал мүхтәлифлији артыр вә истеһсал мәһарәти тәкмилләширди; инди әкинчилик тахылла, габыглы биткиләрлә вә мејвәләрлә јанашы олараг, битки јағы вә шәраб да вермәјә башлады — бунлары һазырламағы өјрәнмишдиләр. Бу гәдәр мүхтәлиф иш даһа ејни бир шәхс тәрәфиндән көрүлә билмәзди; *икинчи бөјүк әмәк бөлкүсү баш верди:* сәнәт әкинчиликдән ајрылды. Истеһсалын вә бунунла да бирликдә әмәк мәһсулдарлығынын арасыкәсилмәдән артмасы инсанын иш гүввәсинин дәјәрини артырырды, әввәлки инкишаф пилләсиндә јени чә мејдана кәлән вә арабир тәсадүф едилән көләлик инди ичтимаи системин мүһүм бир тәркиб һиссәси олур; гуллар даһа садәчә көмәкчи олмурлар; инди онларча гулу говуб тарлаларда вә е'малатханаларда ишләдирләр. Истеһсал ики бөјүк әсас саһәјә, әкинчилијә вә сәнәтә бөлүндүкдә, билаваситә мүбадилә үчүн истеһсал — әмтәә истеһсалы мејдана кәлир, бунунла бирликдә тичарәт, һәм дә тәкчә тајфа дахилиндә вә онун сәрһәдләриндә дејил, һабелә дәниз ашыры өлкәләрлә дә тичарәт мејдана кәлир. Лакин бүтүн бунлар һәлә чох аз инкишаф етмиш бир шәкилдә иди; нәчиб металлар үстүн вә ән үмуми бир әмтәә — пул олмаға башлајыр, лакин һәлә ону кәсмирләр, садәчә чәкисинә көрә мүбадилә едирләр.

Азад шәхсләрлә гуллар арасындакы фәргլә јанашы варлыларла јохсуллар арасындакы фәрг өзүнү көстәрир, — јени әмәк бөлкүсү илә бәрабәр чәмијјәтин јенидән синифләрә бөлүнмәси мејдана чыхыр. Ајры-ајры аилә башчылары арасындакы әмлак фәргләри көһнә коммунист ев ичмасыны онун һәлә галмагда олдуғу һәр јердә партладыр; бунунла бирликдә бу ичманын васитәләри илә торпағын биркә бечәрилмәси дә арадан галхыр. Әкин јерләри ајры-ајры аиләләрин истифадәсинә верилир — әввәлчә мүвәггәти, сонра исә һәмишәлик; әкин јерләринин там хүсуси мүлкијјәтә кечмәси тәдричлә вә

икили никаһдан моногамиjаjа кечилмәси илә jанашы баш верир. Аjрыча аилә ҹәмиjjәтин тәсәррүфат ваһиди олур.

Әһалинин артмагда олан сыхлығы һәм дахилдә, һәм дә харичи аләмә мүнасибәтдә даһа сых бирләшмәjә мәҹбур едир. Гоһум таjфаларын иттифагы һәр јердә бир зәрурәт олур, тезликлә исә бунларын һәтта бирләшмәси вә беләликлә аjры-аjры таjфа әразиләринин бүтүн халгын үмуми бир әразиси һалында бирләшмәси зәрури олур. Халгын һәрби башчысы — rex, basileus, thiudans — зәрури, даими бир вәзифәли шәхс олур. Һәлә халг jығынҹағынын мөвҹуд олмадығы јердә бу ҹүр jығынҹаг меjдана кәлир. Сәркәрдә, шура, халг jығынҹағы инкишаф едиб һәрби демократиjаjа кечән гәбилә ҹәмиjjәтинин органларыны тәшкил едир. Бу она көрә һәрби демократиjа иди ки, инди мүһарибә вә мүһарибәдән өтрү тәшкил олунмаг халг һәjатынын мунтәзәм функсиjалары олур. Гоншуларын сәрвәти, сәрвәт әлдә етмәк артыг ән мүһүм һәjати мәгсәдләриндән бири олан халгларда тамаһкарлыг доғурур. Онлар барбардырлар: гарәт онлара jарадыҹы әмәкдән даһа асан вә һәтта даһа шәрәфли көрүнүр. Әввәлләр jалныз һүҹумун интигамыны алмаг үчүн, jахуд даһа кифаjәт етмәjән әразини кенишләндирмәк үчүн едилән мүһарибә инди jалныз гарәт наминә апарылыр, даими бир пешә олур. Әбәс деjилдир ки, jени, мөһкәмләндирилмиш шәһәрләрин әтрафында зәһмли һасарлар учалыр: бунларын хәндәкләриндә гәбилә гурулушунун мәзары көрүнүр, гүлләләри исә артыг сивилизасиjаjа чатыр. Ҹәмиjjәт дахилиндә дә еjни һал баш верир. Гарәтчилик мүһарибәләри али сәркәрдәнин, һабелә она табе олан сәркәрдәләрин һакимиjjәтини күчләндирир; онларын хәләфләринин адәт үзрә еjни аиләләрдән сечилмәси jаваш-jаваш, хүсусилә ата һүгугу мөһкәмләндиjи замандан е'тибарән, ирси һакимиjjәтә кечир, буна исә әввәлләр дөзүрләр, сонра буну тәләб едирләр вә, нәһаjәт, буну гәсб едирләр; ирси крал һакимиjjәти вә ирси ә'jанлар үчүн тәмәл гоjулур. Беләликлә, гәбилә гурулушу органлары халг, гәбилә, фратриjа, таjфа ичәрисиндәки өз көкләриндән тәдричлә аjрылыр, бүтүн гәбилә гурулушу исә өзүнүн әксинә чеврилир: таjфаларын өз ишләрини азад тәнзим етмәк тәшкилатындан о, гоншулары гарәт етмәк вә онлара зүлм етмәк тәшкилатына чеврилир, буна да уjғун олараг онун органлары халг ирадәси аләтләриндән дөнүб өз халгына гаршы јөнәлдилән мүстәгил һөкмранлыг вә зүлм органларына чеврилир. Лакин гызғын сәрвәт еһтирасы гәбилә үзвләрини варлыларла јохсуллара парчаламасаjды, «еjни бир гәбилә дахилиндәки әмлак фәргләри мәнафе үмумилиjини гәбилә үзвләри арасында антагонизмә чевирмәсәjди» (Маркс)* вә

* Бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX ҹилд, сәһ. 153—154. *Ред.*

көләлијин јајылмасы нәтичәсиндә даһа јашајыш васитәләринин шәхси әмәклә әлдә едилмәси јалныз гула лајиг, гарәтдән даһа биабырчы бир иш һесаб едилмәјә башланмасајды, бу һеч вахт баш верә билмәзди.

* * *

Инди биз сивилизасијанын кандарына кәлиб чатдыг. Сивилизасија әмәк бөлкүсүндә ирәлијә доғру јени бир аддымла башланыр. Ашағы пилләдә адамлар јалныз билаваситә өз истеһлакы үчүн истеһсал едирдиләр; ара-сыра баш верән мүбадилә тәк-тәк һалларда олурду, јалныз тәсадүфән артыг галан мәһсула аид иди. Барбарлығын орта пилләсиндә биз чобан халгларда мал-гара шәклиндә әмлак олдуғуну көрүрүк, бу да, сүрү мүәјјән дәрәчәјә чатмыш олдугда, мүнтәзәм сурәтдә шәхси истеһлакдан бир гәдәр артыг верир; ејни заманда биз чобан халгларла сүрүләри олмајан кери галмыш тајфалар арасында да әмәк бөлкүсү олдуғуну, беләликлә, бир-бири илә јанашы ики мүхтәлиф истеһсал пилләси олдуғуну вә, демәли, мүнтәзәм мүбадилә үчүн шәраит олдуғуну көрүрүк. Барбарлығын јүксәк пилләсиндә әкинчиликлә сәнәт арасында әмәк бөлкүсү даһа да ирәлиләјир, демәли, әмәк мәһсулларынын кетдикчә даһа артыг һиссәси билаваситә мүбадилә үчүн истеһсал едилир, беләликлә, ајры-ајры истеһсалчылар арасындакы мүбадилә чәмијјәт үчүн һәјати бир зәрурәтә чеврилир. Сивилизасија өзүндән әввәл јаранмыш олан бүтүн бу әмәк бөлкүсү нөвләрини, хүсусән шәһәрлә кәнд арасындакы экслијин кәскинләшдирилмәси јолу илә мөһкәмләдиб күчләндирир (һәм дә гәдим дөврдә олдуғу кими, игтисади чәһәтдән шәһәр кәнд үзәриндә һөкмранлыг едә биләр, јахуд орта әсрләрдә олдуғу кими кәнд шәһәр үзәриндә һөкмранлыг едә биләр), һәм дә буна һәлледичи әһәмијјәтә малик олан, јалныз өзүнә хас олан үчүнчү бир әмәк бөлкүсүнү әлавә едир—даһа истеһсалла дејил, јалныз мәһсул мүбадиләси илә мәшғул олан бир синиф, јә'ни *тачирләри* јарадыр. Бу вахта гәдәр синифләрин јаранмасы сәбәбләри һәлә јалныз истеһсалла бағлы иди; бу сәбәбләр истеһсалда мәшғул олан адамлары рәһбәрләрә вә ичрачылара, јахуд даһа чох вә даһа аз мигјаслы истеһсалчылара бөлүрдү. Бурада илк дәфә елә бир синиф мејдана чыхыр ки, о, истеһсалда әсла иштирак етмәдији һалда, үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә истеһсалын рәһбәрлијини өз әлинә кечирир вә истеһсалчылары игтисади чәһәтдән өзүнә табе едир, һәр ики истеһсалчы арасында арадан галдырылмаз бир васитәчи олур вә онларын һәр икисини истисмар едир. Истеһсалчылары мүбадилә илә әлагәдар олан зәһмәт вә тәһлүкәдән азад ет-

мәк, онларын мәһсулларынын сатышыны кенишләндириб ән узаг базарлара гәдәр апарыб чыхармаг вә беләликлә, куја әһалинин ән фајдалы синфини јаратмаг бәһанәси илә түфејлиләр синфи, әсл ичтимаи мүфтәхорлар синфи мејдана кәлир; бу синиф өзүнүн һәгигәтдә чох чүзи олан хидмәтләринин әвәзиндә истәр вәтәндәки истеһсалын, истәрсә әчнәби истеһсалын күлүнү дәрир, тез бир заманда бөјүк сәрвәт вә чәмијјәтдә буна мүвафиг нүфуз саһиби олур, мәһз буна көрә дә сивилизасија дөврүндә кетдикчә даһа фәхри мөвге тутур вә истеһсалы кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә өзүнә табе едир, нәһајәт, өзү өз мәһсулуну — вахташыры тичарәт бөһранларыны јарадыр.

Нәзәрдән кечирдијимиз инкишаф пилләсиндә кәнч тачирләр онларын гаршысына чыхачаг бөјүк ишләр һаггында һәлә һеч бир шеј билмирләр. Лакин тачирләр тәшәккүл тапыр вә зәрури олурлар, бу исә кифајәтдир. Онларла бирликдә *метал пул,* кәсилмиш сиккә мејдана кәлир вә метал пулла да бәрабәр гејри-истеһсалчынын истеһсалчы вә онун истеһсалы үзәриндә һөкмранлығы үчүн јени васитә јаранып. Кизли шәкилдә бүтүн башга әмтәәләри өзүндә еһтива едән әмтәәләр әмтәәси, истәдикдә һәр бир чәлбедичи вә истәнилән шејә чеврилә билән е'чазкар бир васитә кәшф едилмиш олур. Ким бу әмтәәјә саһиб идисә, о, истеһсал аләминә һөкмран олурду. Бәс буна ән әввәл ким саһиб иди? Тачир. Пул сәчдәкаһыны о өз әлиндә мөһкәм сахлајырды. О зәһмәт чәкиб белә е'лан етмишди ки, бүтүн әмтәәләр вә бунларла бирликдә бүтүн әмтәә истеһсалчылары пулун гаршысында диз чөкмәлидирләр. О, практикада сүбут етди ки, бүтүн башга сәрвәт формалары бу үмумијјәтлә сәрвәт тәчәссүмү гаршысында јалныз бир көлкәдир. Пулун һөкмранлығы сонралар һеч заман онун бу кәнчлик дөврүндәки гәдәр ибтидаи кобуд вә зоракы формада мејдана чыхмамышдыр. Пула әмтәә алынмасынын ардынча борч пул верилмәси, бунунла да бирликдә фаиз вә сәләмчилик мејдана кәлди. Һәм дә сонракы вахтларда һеч бир ганунверичилик борчлуну, борч верән сәләмчинин ајаглары алтына Гәдим Афина вә Рома ганунверичилији гәдәр рәһмсизлик вә амансызлыгла атмыр,—бунларын һәр икиси исә өз-өзүнә ади һүгуг кими, јалныз игтисади зәрурәт үзүндән мејдана кәлмишди.

Әмтәәләрдә вә гулларда еһтива олунан сәрвәтлә јанашы, пул сәрвәти илә јанашы инди торпаг сәрвәти дә мејдана кәлди. Әввәлләр гәбилә вә ја тајфа тәрәфиндән ајры-ајры шәхсләрә верилмиш торпаг парселләринә онларын саһиб олмаг һүгугу инди о гәдәр мөһкәмләнмишди ки, бу парселләр ирси мүлкијјәт һүгуглары әсасында онларын ихтијарына кечмиш-

ди. Ахы сон заманлар онлар ән чох мәһз буна чалышырдылар ки, гәбилә иҹмасынын парселә олан һүгугларындан, онлар үчүн бир бухов олмуш бу һүгуглардан парсели азад етсинләр. Онлар бу буховлардан хилас олдулар, лакин бундан аз сонра өз јени торпаг мүлкијјәтиндән дә хилас олдулар. Торпаг үзәриндә там, азад мүлкијјәт нәинки торпаға манеәсиз вә гејри-мәһдуд саһиб олмаг имканы демәк иди, һабелә ону өзкәнинкиләшдирмәк имканы демәк иди. Торпаг гәбиләнин мүлкијјәти олараг галдыгҹа, бу имкан јох иди. Лакин јени торпаг саһиби гәбилә вә тајфанын али мүлкијјәти буховуну өз үзәриндән гәти олараг атдыгда, бу вахта гәдәр ону торпаға гырылмаз телләрлә бағлајан әлагәләри дә гырды. Бунун нә демәк олдуғуну она торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтлә бир заманда ихтира едилән пул изаһ етди. Инди торпаг сатылан вә киров гојулан бир әмтәә ола биләрди. Торпаг үзәриндә мүлкијјәт јарандыгда, дәрһал һипотек дә иҹад едилди (бах: Афина). Моногамијанын ардынҹа һетеризм вә фаһишәлик кәлдији кими, бу замандан е'тибарән торпаг мүлкијјәтинин дә ардынҹа даим һипотек кәлир. Сиз там, азад, өзкәнинкиләшдириләбилән торпаг мүлкијјәти истәјирдиниз, — бујурун, алын: tu l'as voulu, George Dandin!*

Беләликлә, тиҹарәтин кенишләнмәси илә бирликдә, пулла вә сәләмчиликлә, торпаг мүлкијјәти вә һипотек илә бирликдә сәрвәт сајҹа кичик олан бир синфин әлиндә сүр'әтлә тәмәркүзләшир вә мәркәзләшир, бунунла јанашы исә күтләләрин јохсуллашмасы артыр вә јохсуллар күтләси чохалырды. Јени сәрвәт аристократијасы көһнә гәбилә ә'јанларыны (Афинада, Ромада, керманлар арасында), әкәр онлар лап әввәлдән бу аристократијаја ујғун кәлмирдиләрсә, тамамилә сыхышдырыб арха сыраја кечирирди. Һәм дә азад шәхсләрин әмлак вәзијјәтинә көрә белә синифләрә бөлүнмәси илә јанашы, хүсусән Јунаныстанда, гулларын сајы олдугҹа артырды**, гулларын мәҹбури әмәји елә бир әсас иди ки, бүтүн ҹәмијјәтин үстгуруму бунун үзәриндә јүксәлирди.

Инди исә көрәк, бу иҹтимаи чеврилиш заманы гәбилә гурулушу нә һала дүшдү. Бу гурулуш онун иштиракы олмадан инкишаф етмиш јени үнсүрләр гаршысында аҹиз галды. Бу гурулушун мүгәддәм шәрти ондан ибарәт иди ки, ејни бир гәбилә вә ја һәр һалда тајфа үзвләри јалныз онларын мәскун

---

* — сән буну истәјирдин, Жорж Данден! (Молјер. «Жорж Данден», I пәрдә, доггузунҹу сәһнә). *Ред.*

** Афинада гулларын сајы үчүн бах: јухарыда, сәһ. 117 [бах: бу ҹилд, сәһ. 326. *Ред.*]. Коринфдә шәһәрин чичәкләндији дөврдә гулларын сајы 460 000 нәфәрә, Екинада 470 000 нәфәрә чатырды, һәр ики һалда азад вәтәндашларын сајындан он гат артыг иди.

олдуғу еjни бир әразидә биркә jашаjырдылар. Бу артыг чохдан арадан галхмышды. Һәр јердә гәбиләләр вә таjфалар бир-биринә гарышмышды, һәр јердә азад вәтәндашлар арасында гуллар, һимаjәдә олан шәхсләр, јадјерлиләр jашаjырдылар. Jалныз барбарлығын орта пилләсинин ахырларында әлдә едилән әһали отураглығыны тичарәт фәалиjjәти, мәшғәләләрин дәjишилмәси, торпаг мүлкиjjәтинин өзкәнинкиләшдирилмәси үзүндән әһалинин тәркибиндә jаранан дәjишикликләр вә jашаjыш јеринин тез-тез дәjишдирилмәси һеj позурду. Гәбилә бирләшмәләринин үзвләри өз үмуми ишләрини мүзакирә етмәк үчүн даһа бир јерә топлаша билмирдиләр; һәлә jалныз чүзи ишләр, мәсәлән, дини баjрамлар кечирилмәси бир тәһәр гаjдаjа салынырды. Тә'мин едилмәси үчүн гәбилә бирләшмәләринин уjғунлашдырылдығы тәләбат вә мәнафе илә jанашы, истеһсал шәраитиндәки чеврилиш вә онун ичтимаи гурулушда доғурдуғу дәjишикликләр нәтичәсиндә нәинки гәдим гәбилә гурулушуна jабанчы олан вә һабелә она һәр чәһәтдән әкс олан јени тәләбат вә мәнафе меjдана кәлмишди. Әмәк бөлкүсү саjәсиндә меjдана кәлмиш сәнәткар групларынын мәнафеjи, кәндин әксинә олараг, шәһәрин хүсуси тәләбаты јени органлар тәләб едирди; лакин бу груплардан һәр бири мүхтәлиф гәбилә, фратриjа вә таjфалара мәнсуб адамлардан ибарәт иди, һәтта jадјерлиләри дә еһтива едирди; буна көрә дә һәмин органлар гәбилә гурулушундан кәнарда, онунла jанашы, һәмчинин она гаршы jаранмалы иди. — Һәм дә һәр бир гәбилә бирләшмәсиндә бу мәнафе тоггушмасы өз нөвбәсиндә өзүнү көстәрир, варлыларла jохсулларын, сәләмчиләрлә борчлуларын еjни бир гәбиләдә вә еjни бир таjфада бирләшдиjи јердә ән jүксәк кәскинлик дәрәчәсинә чатырды. — Бундан әлавә, гәбилә ичмаларына jад олан јени әһали күтләси вар иди вә бу әһали, Ромада олдуғу кими, өлкәдә бир гүввә ола биләрди, һәм дә бу әһали саjча о гәдәр чох иди ки, ону тәдричән ган гоһумлуғуна әсасланан гәбиләләрә вә таjфалара дахил етмәк мүмкүн деjилди. Гәбилә ичмалары бу күтләjә гапалы, имтиjазлы корпорасиjалар шәклиндә гаршы дururду; тәбии сурәтдә јетишмиш ибтидаи демократиjа нифрәт едилән бир аристократиjаjа чеврилмишди. — Нәһаjәт, гәбилә гурулушу һеч бир дахили әксликләри олмаjан бир чәмиjjәтдән меjдана кәлмишди вә jалныз бу чәмиjjәтә уjғун иди. Онун ичтимаи рә'jдән башга һеч бир мәчбуретмә васитәси jох иди. Бурада исә елә бир чәмиjjәт jаранмышды ки, о, бүтүн өз игтисади һәjат шәраити үзүндән, азад адамларла гуллара, истисмарчы варлыларла истисмар олунан jохсуллара парчаланмалы иди, — бу чәмиjjәт һәмин әксликләри нәинки јенидән барышдыра билмәзди, һәтта бунлары кетдикчә даһа чох кәскинләш-

дирмәли иди. Белә бир ҹәмијјәт јалныз һәмин синифләр арасындакы даими ачыг мүбаризәдә вә ја үчүнчү бир гүввәнин һөкмранлығы алтында мөвҹуд ола биләрди, бу гүввә исә бирбири илә мүбаризә едән синифләрдән куја јүксәкдә дурараг, онларын ачыг тоггушмаларыны јатырырды вә синфи мүбаризәнин ән чоху јалныз игтисади саһәдә, гануни дејилән формада апарылмасына јол верирди. Гәбилә гурулушу өз дөврүнү баша вурмушду. Ону әмәк бөлкүсү вә бунун нәтиҹәсиндә ҹәмијјәтин синифләрә парчаланмасы дағытды. Онун јерини *дөвләт* тутду.

* * *

Јухарыда биз гәбилә гурулушунун харабалары үзәриндә дөвләтин јүксәлдији үч башлыҹа форманы ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирдик. Афина ән халис, ән классик бир формадыр: бурада дөвләт билаваситә вә әсас е'тибары илә, гәбилә ҹәмијјәтинин өз дахилиндә инкишаф едән синфи әксликләрдән мејдана кәлир. Ромада гәбилә ҹәмијјәти бу ҹәмијјәтдән кәнарда дуран, сајҹа чох, һүгугсуз олса да, вәзифә дашыјан плебс тәрәфиндән әһатә олунмуш гапалы аристократијаја чеврилир; плебсин гәләбәси көһнә гәбилә гурулушуну партладыр вә онун харабалары үзәриндә дөвләт јарадыр, бурада да тезликлә һәм гәбилә аристократијасы, һәм дә плебс бүсбүтүн әријир. Нәһајәт, Рома империјасына галиб кәлән керманларда дөвләт билаваситә кениш өзкә әразиләрин фәтһ едилмәси нәтиҹәси кими мејдана кәлир, һәмин әразиләр үзәриндә һөкмранлыг үчүн гәбилә гурулушу һеч бир васитә вермирди. Лакин бу фәтһ илә нә әввәлки әһалијә гаршы ҹидди бир мүбаризә, нә дә мүтәрәгги бир әмәк бөлкүсү бағлы олмадығына көрә; фәтһ олунан халгларла фәтһ едәнләрин игтисади инкишаф сәвијјәси, демәк олар, бәрабәр олдуғуна көрә, демәли, ҹәмијјәтин игтисади әсасы әввәлки кими галдығына көрә, гәбилә гурулушу бундан сонра да там јүз илләр әрзиндә марка гурулушу шәклиндә дәјишилмиш бир формада, әрази формасында мөвҹуд ола биләр вә һәтта сонракы задәкан вә патриси гәбиләләриндә, һәтта, мәсәлән, Дитмаршендә олдуғу кими, кәндли гәбиләләриндә даһа зәиф шәкилдә бир мүддәт бәрпа олуна биләр*.

Беләликлә, дөвләт һеч дә ҹәмијјәтә кәнардан гәбул етдирилмиш бир гүввә дејилдир. Һәмчинин дөвләт һеч дә Һекелин иддиа етдији «мә'нәви идејанын керчәклији», «әглин сурәти вә

---

* Гәбиләнин маһијјәти һаггында һеч олмазса тәхмини тәсәввүрү олан илк тарихчи Нибур иди; бу да, — һабелә мәһз орадан көтүрдүјү сәһвләр дә, — онун Дитмаршен[182] гәбиләләринә бәләд олмасынын нәтиҹәсидир.

керчәклиjи»[183] дејилдир. Дөвләт мүәjјән инкишаф пилләсиндә чәмиjјәтин мәһсулудур; дөвләт бунун е’тираф едилмәсидир ки, һәмин чәмиjјәт өз-өзү илә елә һәлледилмәз зиддиjјәт ичәрисиндә долашыб галмыш, елә барышмаз експликләрә парчаланмышдыр ки, бунлардан хилас олмагда ачиздир. Бу експликләрин, бир-биринә зидд игтисади мәнафеjи олан синифләрин бир-бирини вә чәмиjјәти сәмәрәсиз мүбаризәдә дидишдириб јемәмәси үчүн, көрүнүр, чәмиjјәтдән јүксәкдә дуран бир гүввә, тоггушманы мө’тәдилләшдирән, ону «гајда» чәрчивәсиндә сахлајан бир гүввә зәрури олду. Чәмиjјәтдән төрәмиш олан, лакин өзүнү онун үзәриндә јүксәлдән, өзүнү кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә ондан ајыран бу гүввә мәһз дөвләтдир.

Көһнә гәбилә тәшкилатына нисбәтән дөвләт, әввәлән, дөвләт тәбәәләринин *ərази бөлкүләри* үзрә тәгсими илә фәргләнир. Ган әлагәләри үзүндән меjдана кәлиб давам едән көһнә гәбилә бирләшмәләри, көрдүјүмүз кими, ән чох она көрә даһа кифајәт олмады ки, бунларын мүгәддәм шәрти, гәбилә үзвләринин мүәjјән әрази илә бағлылығы чохдан арадан галхмышды. Әрази галмышды, лакин адамлар мүтәһәррик олмушдулар. Буна көрә дә башланғыч нөгтәси олараг әрази бөлкүсү гәбул едилди вә вәтәндашлара, гәбилә вә тајфадан асылы олмадан мәскунлашдыглары јерләрдә өз ичтимаи һүгуг вә вәзифәләрини һәјата кечирмәк имканы верилди. Вәтәндашларын јашадыглары јерә көрә бу чүр тәшкили бүтүн дөвләтләрдә үмумән гәбул едилмишдир. Буна көрә дә о бизә тәбии көрүнүр; лакин биз бу чүр тәшкилин Афина вә Ромада гәбиләләр үзрә олан көһнә тәшкилатын јериндә бәргәрар ола билдиjи вахта гәдәр нә кими инадлы вә узун мүбаризә апарылмасы лазым кәлдиjини көрдүк.

Икинчи фәргләндиричи чәһәт — өзүнү бир силаһлы гүввә кими тәшкил едән әһалиjә артыг билаваситә мүтабиг кәлмәjән *күтләви һакимиjјәтин* тә’сис едилмәсидир. Бу хүсуси күтләви һакимиjјәт она көрә лазымдыр ки, чәмиjјәт синифләрә парчаландығы замандан бәри әһалинин өз-өзүнә фәалиjјәт көстәрән силаһлы тәшкилаты мүмкүн олмады. Гуллар да әһалинин тәркибинә дахилдиләр; 365 000 гула нисбәтдә 90 000 Афина вәтәндашы јалныз имтиjазлы синиф тәшкил едир. Афина демократиjасынын халг гошуну гуллара гаршы јөнәлдилмиш аристократик күтләви һакимиjјәт иди вә онлары итаәтдә сахлајырды; лакин вәтәндашлары да итаәтдә сахламаг үчүн, јухарыда сөјләнилдиjи кими, жандармериjа зәрури олду. Бу күтләви һакимиjјәт һәр бир дөвләтдә вардыр. О, тәкчә силаһлы адамлардан дејил, һабелә мадди әлавәләрдән, һәбсханалардан вә һәр чүр мәчбуретмә идарәләриндән ибарәтдир, һәм дә бунлар чәмиjјәтин гәбилә гурулушуна бәлли дејилди. О,

һәлә инкишаф етмәмиш синфи әксликләри олан чәмијјәтләрдә вә узаг вилајәтләрдә, бә'зән Америка Бирләшмиш Штатларынын мүхтәлиф јерләриндә мүшаһидә олундуғу кими, чох чүзи, демәк олар, нәзәрә чарпмајан бир дәрәчәдә ола биләр. Дөвләт дахилиндә синфи зиддијјәтләр кәскинләшдикчә вә бир-биринә гоншу олан дөвләтләр даһа бөјүк, онларын әһалиси даһа чох олдугча, күтләви һакимијјәт күчләнир. Һеч олмазса индики Авропаја бир нәзәр салын: бурада синфи мүбаризә вә фәтһләр рәгабәти күтләви һакимијјәти елә бир јүксәклијә галдырмышдыр ки, о, бүтүн чәмијјәти вә һәтта дөвләти дә удмаг тәһлүкәси доғурур.

Бу күтләви һакимијјәти сахламаг үчүн вәтәндашларын тә'дијәси — *веркиләр* лазымдыр. Гәбилә чәмијјәтиндә веркиләр гәтијјән мә'лум дејилди. Лакин биз инди буна чох јахшы бәләдик. Сивилизасијанын инкишаф етмәси илә һәтта веркиләр дә кифајәт етмир; дөвләт кәләчәк үчүн векселләр верир, борча кирир, *дөвләт борчлары* алыр. Гоча Авропа бу барәдә чох шеј сөјләјә биләр.

Күтләви һакимијјәтә вә верки алмаг һүгугуна малик олан мә'мурлар, чәмијјәт органлары олмаг е'тибары илә, чәмијјәтин *фөвгүндә* дурурлар. Гәбилә чәмијјәти органларына олан азад, көнүллү һөрмәт онлара, һәтта белә бир һөрмәт газана билсәләр дә, даһа кифајәт дејилдир; чәмијјәтдән ајрылмагда олан һакимијјәтин бу тәмсилчиләри мүстәсна ганунлар васитәси илә өзләринә һөрмәт газанмалыдырлар; һәмин ганунлар сајәсиндә онлар хүсуси бир мүгәддәслик вә тохунулмазлыг әлдә едирләр. Сивилизасијалы дөвләтин ән мискин бир полис хидмәтчиси гәбилә чәмијјәтинин бирликдә көтүрүлән бүтүн органларындан даһа чох «нүфуза» маликдир; лакин сивилизасија дөврүнүн ән гүдрәтли бир монархы вә ән бөјүк бир дөвләт хадими јахуд сәркәрдәси ән кичик бир гәбилә ағсаггалынын дәјәнәксиз газандығы вә шүбһә доғурмајан һөрмәтә һәсәд апара биләрди. Бу ағсаггал чәмијјәт дахилиндә дурур, һалбуки әввәлкиләр чәмијјәтдән кәнарда вә онун үзәриндә дурмаға чәһд етмәк мәчбуријјәтиндәдирләр.

Дөвләт синифләрин әкслијини чиловда сахламаг тәләбатындан мејдана кәлдијинә көрә, о ејни заманда, һәмин синифләрин тоггушмаларындан мејдана кәлдијинә көрә, о үмуми бир гајда олараг ән гүдрәтли, игтисади чәһәтдән һөкмран синфин дөвләти олур; бу синиф исә дөвләтин көмәји илә һәмчинин сијаси чәһәтдән һөкмран синиф олур вә, беләликлә, мәзлум синфи әзмәк вә истисмар етмәк үчүн јени васитәләр әлдә едир. Мәсәлән, антик дөвләт, һәр шејдән әввәл, гуллары әзмәк үчүн гулдарларын дөвләти иди, феодал дөвләти тәһкимли вә асылы кәндлиләри әзмәк үчүн задәканларын органы

иди, мүасир нүмајәндәли дөвләт исә муздлу әмәји капиталын истисмар етмәси аләтидир. Лакин бир истисна олараг белә дөврләрә дә тәсадүф едилир: мүбаризә едән синифләрин гүввәләри арасында елә бир мүвазинәт јараныр ки, дөвләт һакимијјәти бир мүддәт һәр ики синфә мүнасибәтдә бунларын арасында санки бир васитәчи кими, мүәјјән бир мүстәгиллик әлдә едир. XVII вә XVIII әсрләрдә задәканларла буржуазијаны бир-биринә гаршы мүвазинәтдә сахлајан мүтләг монархија бу гәбилдәндир; Франсада Биринчи вә хүсусән Икинчи империјанын бонапартизми бу гәбилдәндир; о, пролетариаты буржуазијанын вә буржуазијаны пролетариатын үзәринә галдырырды. Бу саһәдә һакимлә мәһкумларын ејни дәрәчәдә күлүнч вәзијјәтдә олдугларыны көстәрән ән јени наилијјәт Бисмарк милләтинин јени Алманија империјасыдыр: бурада бир-биринә гаршы дуран капиталистләрлә фәһләләр арасында мүвазинәт сахланыр вә онлар зәифләмиш Пруссија әјаләт јункерләринин хејринә олараг ејни дәрәчәдә алдадылырдылар.

Бундан әлавә, тарихдә мә'лум олан дөвләтләрин чохунда вәтәндашлара верилән һүгуглар онларын әмлак вәзијјәти илә өлчүлүр вә бунунла да ачыгча билдирилир ки, дөвләт варлы синфин ону јохсул синифдән мүдафиә етмәк тәшкилатыдыр. Әмлак категоријаларына бөлкүнүн мөвчуд олдуғу Афина вә Ромада артыг белә иди. Орта әсрләрдәки феодал дөвләтиндә дә белә иди, орада сијаси нүфуз дәрәчәси торпаг саһиблијинин һәчми илә мүәјјән олунурду. Бу өз ифадәсини мүасир нүмајәндәли дөвләтләрдәки сечки сензиндә дә тапыр. Лакин әмлак вәзијјәтиндәки фәргләрин бу сијаси е'тирафы һеч дә мүһүм дејилдир. Әксинә, бу, дөвләтин инкишафынын ашағы пилләдә олдуғуну көстәрир. Дөвләтин јүксәк формасында, бизим мүасир ичтимаи шәраитдә кетдикчә даһа чох дәрәчәдә лабүд бир зәрурәт олан вә пролетариатла буржуазија арасындакы ахырынчы гәти мүбаризәнин сона чатдырыла биләчәји јеканә дөвләт формасы олан демократ республикада, — бу демократик республикада сәрвәт фәргләри һаггында рәсмән һеч бир шеј мә'лум дејилдир. Бурада сәрвәт өз һакимијјәтиндән долајы јолла, лакин даһа сәрраст истифадә едир: бир тәрәфдән, мә'мурлары билаваситә пулла әлә алмаг формасында,—бунун классик нүмунәси Америкадыр, — дикәр тәрәфдән, һөкумәтлә биржа арасында иттифаг формасында истифадә едир; һәм дә дөвләт борчлары нә гәдәр чох артырса вә сәһмдар чәмијјәтләри бир тәк нәглијјаты дејил, һәмчинин истеһсалын өзүнү дә өз әлинә нә гәдәр чох топлајырса вә һәмин биржаны нә гәдәр артыг дәрәчәдә өзү үчүн бир мәркәзә чевирирсә, бу иттифаг да бир о гәдәр асанлыгла һәјата кечирилир.

Америкадан башга, бунун парлаг нүмунәси ән јени Франса республикасыдыр вә һәтта әдәб-эрканлы Исвечрә дә бу саһәдә өз пајыны вермишдир. Лакин һөкумәтлә биржанын бу гардашлыг иттифагы үчүн гәтијјән демократик республика тәләб олунмадығыны Инкилтәрәдән башга, јени Алманија империјасы да сүбут едир; бурада үмуми сечки һүгугунун кими: Бисмаркымы, јохса Блејхрједери даһа чох јүксәјә галдырдығыны сөјләмәк мүмкүн дејилдир. Нәһајәт, варлы синиф үмуми сечки һүгугунун көмәји илә билаваситә һөкмранлыг едир. Нә вахта гәдәр ки, мәзлум синиф — демәли, бу һалда пролетариат — өзүнү азад етмәк үчүн һәлә јетишмәмишдир, онун әксәријјәти мөвчуд ичтимаи гајданы јеканә мүмкүн олан бир гајда һесаб едәчәк вә сијаси чәһәтдән капиталистләр синфинин гујруғунда кедәчәк, онун ифрат сол ганадыны тәшкил едәчәкдир. Лакин о өз-өзүнү азад етмәк үчүн јетишдикчә, өз партијасыны јарадар, капиталистләрин нүмајәндәләрини дејил, өз нүмајәндәләрини сечәр. Үмуми сечки һүгугу фәһлә синфинин јеткинлијинин көстәричисидир. Индики дөвләтдә бу һүгуг бундан артыг бир шеј верә билмәз вә һеч вахт вермәјәчәкдир; лакин бунун өзү дә кифајәтдир. Үмуми сечки һүгугунун термометри фәһләләрин гајнама нөгтәсинә чатдығыны көстәрәчәји күн, онлар да, капиталистләр кими, нә етмәк лазым кәлдијини биләчәкләр.

Демәли, дөвләт әзәлдән мөвчуд дејилдир. Дөвләтсиз кечинмиш олан, дөвләт һаггында вә дөвләт һакимијјәти һаггында һеч тәсәввүрләри дә олмајан чәмијјәтләр олмушдур. Чәмијјәтин синифләрә парчаланмасы илә зәрури сурәтдә бағлы олан мүәјјән игтисади инкишаф пилләсиндә дөвләт һәмин парчаланма нәтичәсиндә бир зәрурәт олмушдур. Инди биз сүр'әтли аддымларла истеһсалын инкишафында елә бир пилләјә јахынлашмагдајыг ки, бу пилләдә һәмин синифләрин мөвчуд олмасы нәинки даһа бир зәрурәт дејилдир, һәтта истеһсал үчүн билаваситә манеә олур. Синифләр кечмишдә лабүд олараг мејдана кәлдији кими, лабүд олараг јох олачагдыр. Синифләрин јох олмасы илә дөвләт дә лабүд олараг јох олачагдыр. Истеһсалчыларын азад вә бәрабәр бирлији әсасында истеһсалы јени гајда илә тәшкил едәчәк чәмијјәт бүтүн дөвләт машыныны о заман һәгигәтән лајиг олдуғу јерә: чәһрә вә тунч балта илә јанашы гәдим шејләр музејинә көндәрәчәкдир.

* * *

Беләликлә, дејиләнләрә көрә, сивилизасија ичтимаи инкишафын елә бир пилләсидир ки, бурада әмәк бөлкүсү, бунун нәтичәси олараг, ајры-ајры шәхсләр арасында мүбадилә вә

бу просесләрин һәр икисини бирләшдирән әмтәә истеһсалы там тәрәггиjә чатыр вә бүтүн әввәлки ҹәмиjјәтдә чеврилиш јарадыр.

Иҹтимаи инкишафын бүтүн әввәлки пилләләриндә истеһсал маһиjјәтҹә коллектив истеһсал иди, еjни илә истеһлак да даһа бөјүк вә ја даһа кичик коммунист ичмалары дахилиндә мәһсулларын билаваситә бөлүшдүрүлмәсиндән ибарәт иди. Истеһсалын бу коллектив характери ән мәһдуд чәрчивәдә һәјата кечирилирди, лакин бу, истеһсалчыларын өз истеһсал просеси вә истеһсал мәһсулу үзәриндә һөкмранлығына сәбәб олурду. Онлар мәһсулун башына нә кәлдиjини билирләр: онлар буну истеһлак едирләр, мәһсул онларын әлиндән чыхмыр вә истеһсал бу әсас үзәриндә давам етдикҹә, о истеһсалчылары өтүб кечә билмәз, сивилизасија дөврүндә даим вә лабүд сурәтдә олдуғу кими, онлара јабанчы олан әсрарәнкиз гүввәләр доғура билмәз.

Лакин бу истеһсал просесинә јаваш-јаваш әмәк бөлкүсү нүфуз едир. Әмәк бөлкүсү истеһсалын вә мәнимсәмәнин коллектив характерини позур, аjры-аjры шәхсләр тәрәфиндән мәнимсәмәни үстүн бир гајда едир вә бунунла бирликдә онларын арасында мүбадилә доғурур — бунун нечә баш вердиjини биз јухарыда тәдгиг етдик. Тәдриҹлә әмтәә истеһсалы һаким форма олур.

Әмтәә истеһсалы шәраитиндә, артыг өз истеһлакы үчүн дејил, мүбадилә үчүн олан истеһсал шәраитиндә мәһсуллар зәрури олараг әлдән-әлә кечир. Истеһсалчы мүбадилә заманы өз мәһсулуну верир; о даһа һәмин мәһсулун башына нә кәләҹәјини билмир. Истеһсалчылар арасында васитәчи ролунда пул, пулла бирликдә исә тачир мејдана кәлдикдә, мүбадилә просеси даһа чох долашыг олур, мәһсулларын сон талеји даһа чох ғејри-мүәjјән олур. Тачирләр чохдур вә онлардан һеч бири дикәринин нә етдиjини билмир. Инди әмтәәләр нәинки әлдән-әлә, һәтта бир базардан дикәр базара кечир; истеһсалчылар бүтүн өз һәјат шәраитинин истеһсалы үзәриндә һакимиjјәти итирмишләр, лакин бу һакимиjјәт тачирләрин дә әлинә кечмәмишдир. Мәһсуллар вә истеһсал тәсадүфүн һөкмранлығы алтына кечир.

Лакин тәсадүф гаршылыглы асылылығын јалныз бир гүтбүдүр, онун дикәр гүтбү исә зәрурәт адланыр. Санки еjни илә тәсадүфүн һөкм сүрдүjү тәбиәтдә биз артыг чохдан һәр бир аjрыҹа саһәдә һәмин тәсадүф чәрчивәси дахилиндә өзүнә јол ачан дахили зәрурәт вә ганунаујғунлуг олдуғуну мүәjјән етмишик. Лакин тәбиәт үчүн гүввәдә олан шеј ҹәмиjјәт үчүн дә гүввәдәдир. Мүәjјән бир иҹтимаи фәалиjјәт, там бир сыра иҹтимаи просесләр инсанларын шүурлу нәзарәти алтындан нә

гәдәр чох гачырса, онларын һакимиjjәти алтындан чыхырса, бу фәалиjjәт нә гәдәр чох халис тәсадүфүн ихтиjарына верилмиш бир шеj кими көрүнүрсә, бир о гәдәр артыг дәрәҹәдә бу тәсадүфә хас олан дахили ганунлар һәмин тәсадүф чәрчивәси дахилиндә тәбии зәрурәт кими өзүнә јол ачыр. Бу ҹүр ганунлар әмтәә истеһсалы вә әмтәә мүбадиләси тәсадүфләри үзәриндә дә һөкм сүрүр: аjрыҹа бир истеһсалчыjа вә мүбадилә иштиракчысына бунлар јад, әввәлҹә һәтта намә'лум гүвәләр кими гаршы дурур, бу гүввәләрин тәбиәти һәлә диггәтлә өjрәнилмәли вә дәрк едилмәлидир. Әмтәә истеһсалынын бу игтисади ганунлары һәмин истеһсал формасынын мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә өз шәклини дәjишир, лакин үмумиjjәтлә вә бүтөвлүкдә бүтүн сивилизасиjа дөврү онларын һөкмранлығы алтында давам едир. Мәһсул һәлә инди дә истеһсалчылар үзәриндә һөкмранлыг едир, һәлә инди дә бүтүн иҹтимаи истеһсал бирликдә дүшүнүлмүш план үзрә тәнзим олунмур, кортәбии бир гүввә илә, сон мәрһәләдә — вахташыры тиҹарәт бөһранлары фыртыналарында тәзаһүр едән кор-коранә ганунларла тәнзим олунур.

Биз көрдүк ки, истеһсалын нисбәтән еркән инкишаф пилләсиндә инсанын иш гүввәси истеһсалчынын јашамасы үчүн лазым олдуғундан хејли артыг мәһсул вермәjә габил олур вә бу инкишаф пилләси, әсасән, елә о пиллэдир ки, бурада аjры-аjры шәхсләр арасында әмәк бөлкүсү вә мүбадилә меjдана чыхыр. Һәм дә инди аз бир вахт тәләб олунурду ки, belә бир бөjүк «һәгигәт» кәшф едилсин: инсан да әмтәә ола биләр, инсан гула чеврилдикдә, инсанын гүввәсини* мүбадилә вә истеһлак етмәк олар. Инсанлар мүбадилә етмәjә башлар-башламаз, өзләри дә мүбадилә предмети олдулар. Мүбадилә едән дөнүб мүбадилә олунан олду — инсанлар истәсәләр дә, истәмәсәләр дә белә олду.

Сивилизасиjада өзүнүн ән јүксәк инкишафына чатмыш олан көләлиjин меjдана кәлмәси илә ҹәмиjjәтин истисмар едән синифлә истисмар олунан синфә биринҹи бөjүк бөлкүсү баш верди. Бу бөлкү бүтүн сивилизасиjа дөврү әрзиндә давам етмишдир. Көләлик антик дүнjаjа хас олан илк истисмар формасыдыр; бунун ардынҹа: орта әсрләрдә тәһкимчилик, јени дөврдә муздлу әмәк кәлир. Сивилизасиjанын үч бөjүк дөврү үчүн характерик олан үч бөjүк әсарәт формасы бунлардыр; ачыг көләлик, јахын заманлардан бәри исә үстүөртүлү көләлик һәмишә ону мүшаjиәт едир.

Әмтәә истеһсалынын сивилизасиjа башланан пилләси игти-

* 1884-ҹү ил нәшриндә «инсанын гүввәсини» сөзләри әвәзиндә «инсанын иш гүввәсини» чап едилмишдир. *Ред.*

сади чәһәтдән бунунла сәчијјәләнир: 1) метал пулун, бунунла да бирликдә пул капиталынын, фаиз вә сәләмчилијин тәтбиг едилмәси; 2) истеһсалчылар арасында васитәчи синиф олараг тачирләрин мејдана кәлмәси; 3) торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин вә һипотекин мејдана кәлмәси вә 4) истеһсалын һаким формасы олараг гул әмәјинин мејдана кәлмәси. Сивилизасијаја јени аилә формасы — моногамија, кишинин гадын үзәриндә һөкмранлығы вә чәмијјәтин тәсәррүфат ваһиди олмаг е'тибары илә ајрыча аилә ујғун кәлир вә бу јени аилә формасы онунла бирликдә өз һөкмранлығыны гәти бәргәрар едир. Сивилизасијалы чәмијјәтдә әлагәләндиричи гүввә хидмәтини дөвләт көрүр, бу да бүтүн типик дөврләрдә јалныз һаким синфин дөвләтидир вә бүтүн һалларда әслиндә мәзлум, истисмар олунан синфи әзмәк машыны олараг галыр. Сивилизасија үчүн бир дә ашағыдакы чәһәт сәчијјәвидир: бир тәрәфдән, бүтүн ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн әсасы олмаг е'тибары илә шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин мөһкәмләнмәси; дикәр тәрәфдән, вәсијјәт тәтбиг едилмәси; бунун васитәси илә мүлкијјәтчи өз өлүмүндән сонракы вахт үчүн дә өз мүлкијјәти һаггында сәрәнчам верә билир. Гәдим гәбилә гурулушуна ачыгча зидд олан бу тә'сисат Афинада лап Солона гәдәр мә'лум дејилди; Ромада бу артыг әввәлки мәрһәләдә тәтбиг едилмишди, лакин мәһз нә заман тәтбиг едилдији бизә мә'лум дејилдир*; керманларда буну кешишләр тәтбиг етмишдиләр ки, әдәб-әрканлы керман өз әмлакыны манеәсиз килсәјә вәсијјәт едә билсин.

Бу дајаглара әсасланан сивилизасија елә ишләр көрмүшдүр ки, гәдим гәбилә чәмијјәти һәтта ән узаг дәрәчәдә дә буна кәлиб чатмамышды. Лакин сивилизасија адамларын ән алчаг арзу вә еһтирасларыны һәрәкәтә кәтирмәклә вә бу һиссләри онларын бүтүн галан тәмајүлләри зәрәринә инкишаф етдирмәклә һәмин ишләри көрмүшдүр. Алчаг бир тамаһкарлыг сивилизасијанын биринчи күнүндән бу күнәдәк онун һәрәкәтверичи гүввәси олмушдур; сәрвәт, бир даһа сәрвәт вә үч гат

* Лассалын «Газанылан һүгуглар системи» икинчи һиссәдә башлыча олараг белә бир мүддәа әтрафында долашыр ки, Рома вәсијјәти дә Романын өзү гәдәр гәдимдир, Рома тарихиндә һеч вахт «вәсијјәтсиз дөвр олмамышдыр», вәсијјәт даһа чох Ромадан әввәлки дөврдә өлүләр ајининдән мејдана кәлмишдир. Е'тигадлы көһнә һекелчи олан Лассал Рома һүгуг нормаларыны ромалыларын ичтимаи мүнасибәтләриндән дејил, ирадә һаггындакы «спекулјатив анлајышдан» һасил едир вә бу заман тарихә тамамилә зидд олан јухарыдакы мүддәаја кәлиб чыхыр. Мүәллифин ејни спекулјатив анлајыш әсасында ромалыларда вәрәсәлик заманы әмлакын башгасына верилмәси халис икинчи дәрәчәли бир иш олмасы нәтичәсинә кәлиб чыхдығы бир китабда бу, тәәччүблү дејилдир. Лассал нәинки Рома һүгугчуларынын, хүсусән даһа әввәлки дөврдә олан һүгугчуларын хүјаларына инаныр, һәтта бу хүјалардан даһа ирәлиләрә кедир.

сәрвәт, һәм дә чәмијјәтин сәрвәти дејил, бу ајрыча бир заваллы фәрдин сәрвәти сивилизасијанын јеканә, мүәјјәнедичи мәгсәди олмушдур. Һәм дә бу чәмијјәтин дәринликләриндә елм кетдикчә даһа чох инкишаф етмишсә вә инчәсәнәтин ән јүксәк чичәкләнмәси дөврләри тәкрар олунмушса, буна сәбәб јалныз одур ки, бунсуз сәрвәт јығымы саһәсиндә бизим зәманәмиздәки бүтүн наилијјәтләр мүмкүн олмазды.

Сивилизасијанын әсасыны бир синфин дикәр синиф тәрәфиндән истисмары тәшкил етдијинә көрә, онун бүтүн инкишафы даими бир зиддијјәт ичәрисиндә давам едир. Истеһсалда ирәлијә доғру һәр бир аддым ејни заманда мәзлум синфин, јә'ни бөјүк әксәријјәтин вәзијјәтиндә керијә доғру бир аддым демәкдир. Бә'зиләри үчүн һәр чүр не'мәт лабүд олараг башгалары үчүн бир бәладыр, бир синфин һәр һансы јени азадлығы дикәри үчүн јени бир зүлмдүр. Бунун ән парлаг нүмунәси машынлар тәтбиг едилмәсидир, бунун нәтичәләри дә инди һамыја мә'лумдур. Һәм дә көрдүјүмүз кими, барбарларда һүгуглары вәзифәләрдән күчлә фәргләндирмәк олурдуса, сивилизасија бир синфә демәк олар бүтүн һүгуглары вермәклә вә дикәр синиф үзәринә демәк олар бүтүн вәзифәләри јыхмагла, бунларын арасындакы фәрги вә әкслији ән ахмаг бир адама да изаһ едир.

Лакин бу олмамалыдыр. Һаким синиф үчүн јахшы олан бир шеј һаким синфин өзүнү ејниләшдирдији бүтүн чәмијјәт үчүн дә бир не'мәт олмалыдыр. Буна көрә дә сивилизасија нә гәдәр ирәлиләјирсә, о өзүнүн төрәтдији мәнфи һадисәләри лабүд олараг мәһәббәт пәрдәси илә бир о гәдәр артыг пәрдәләмәли, бунлара бәзәк-дүзәк вермәли вә ја јаландан инкар етмәлидир, — бир сөзлә, үмумән гәбул олунмуш елә бир ријакарлыг ишләтмәлидир ки, бу да нә чәмијјәтин даһа әввәлки формаларында, нә дә сивилизасијанын һәтта илк пилләләриндә олмушдур, һәм дә бу ријакарлыг, нәһајәт, белә бир мүддәада өз јүксәк нөгтәсинә чатыр: истисмарчы синиф мәзлум синфи јалныз вә анчаг һәмин истисмар олунан синфин хејринә истисмар едир, әкәр истисмар олунан синиф буну баша дүшмүшсә вә һәтта буна гаршы үсјан етмәјә башлајырса бу, хејирхаһлара — истисмарчылара гаршы ән алчаг бир нанкорлуғдур*.

---

* Әввәлчә мән сивилизасија һаггында Морганын тәнгиди вә мәним өз тәнгидимлә јанашы, Шарл Фурјенин әсәрләринин мүхтәлиф јерләриндә сивилизасија һаггында тәсадүф едилән парлаг тәнгиди дә вермәк истәјирдим. Тәәссүф ки, мәним бунунла мәшғул олмаға вахтым јохдур. Анчаг буну гејд едим: артыг Фурједә моногамија вә торпаг мүлкијјәти сивилизасијанын башлыча фәргләндиричи әламәтләридир вә Фурје сивилизасијаны варлыларын јохсуллара гаршы мүһарибәси адландырыр. Ејни илә биз онун

Инди исә нәтичәдә сивилизасија һаггында Морганын мүлаһизәси:

«Сивилизасијанын кәлмәси илә, сәрвәт о гәдәр чох артды, онун формалары о гәдәр мүхтәлиф олду, онун тәтбиги о гәдәр кенишләнди, мүлкиjјәтчиләрин хејринә онун идарә едилмәси елә мәһарәт газанды ки, бу сәрвәт халга гаршы дуран *јенилмәз бир гүввә олду. Инсан ағлы өз јаратдығынын гаршысында чашмыш вә тәшвиш ичәрисиндә галмышдыр.* Лакин һәр һалда елә бир заман кәлиб чатачаг ки, инсан зәкасы сәрвәт үзәриндә һөкмранлыг үчүн мөһкәмләнәчәкдир, һәм дөвләтин мүдафиә етдији мүлкиjјәтә дөвләтин мүнасибәтини, һәм дә мүлкиjјәтчиләрин һүгуг даирәсини мүәjјән едәчәкдир. Чәмиjјәтин мәнафеји ајры-ајры шәхсләрин мәнафејиндән шүбһәсиз јүксәкдир вә бунларын арасында әдаләтли вә аһәнкдар мүнасибәтләр јаратмаг лазымдыр. Тәрәгги кечмишин гануну олдуғу кими, кәләчәјин дә гануну олараг галарса, садәчә сәрвәт ардынча гачмаг бәшәријјәтин сон мәгсәди дејилдир. Сивилизасијанын кәлмәсиндән бәри кечән мүддәт бәшәријјәтин јашадығы вахтын чүзи бир һиссәсидир, онун һәлә јашајачағы вахтын чүзи бир һиссәсидир. Јеканә сон мәгсәди сәрвәт олан бир тарихи саһәнин баша чатмасы бизә чәмиjјәтин мәһв олмасы тәһлүкәсини доғурур, чүнки белә бир саһәнин өзүндә онун мәһв олмасы үнсүрләри вардыр. Идарәчиликдә демократија, чәмиjјәт дахилиндә гардашлыг, һүгуг бәрабәрлији, үмуми тәһсил чәмиjјәтдә тәчрүбә, зәка вә елмин даим чан атдығы сонракы, даһа јүксәк пилләјә нур сачачагдыр. *Бу чәмиjјәт гәдим гәбиләләрин азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлығынын бәрпасы — лакин јүксәк формада бәрпасы — олачагдыр»* (Морган, «Гәдим чәмиjјәт», сәһ. 552)*.

1884-чү ил мартын ахырларында — мајын 26-да јазылмышдыр.

1884-чү илдә Сүрихдә ајрыча китаб шәклиндә чап едилмишдир.

Имза: *Фридрих Енкелс*

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 28—178.

әсәрләриндә артыг буну да дәриндән баша дүшдүјүнү көрүрүк ки, мүкәммәл олмајан, зиддиjјәтләрлә дидишдирилән бүтүн чәмиjјәтләрдә ајрыча аиләләр (les familles incohérentes) тәсәррүфат ваһидләридир.

* Һәмчинин бах: «Маркс вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 56—57. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

ЛУДВИГ ФЕЈЕРБАХ ВӘ КЛАССИК АЛМАН ФӘЛСӘФӘСИНИН СОНУ[184]

1888-чи ИЛ НӘШРИНӘ МУГӘДДИМӘ

Карл Маркс өз «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринә, Берлин, 1859-чу ил, мүгәддимәдә дејир: биз 1845-чи илдә Брүсселдә бу гәрара кәлдик ки, «алман фәлсәфәсинин идеоложи бахышларынын әксинә олараг өз бахышларымызы», јә'ни башлыча олараг Марксын һазырладығы тарихи материалистчәсинә анлашылмасыны «бирликдә ишләјиб һазырлајаг, әслиндә өз әввәлки фәлсәфи вичданымызла бүтүн һагг-һесабы битирәк. Бу нијјәт, Һекелдән сонракы фәлсәфәни тәнгид етмәк шәклиндә јеринә јетирилди. Вәрәгин сәккиздә бири һәчминдә ики галын чилддән ибарәт әлјазмасы чап олуначағы јерә — Вестфалијаја кәлиб чатандан чох сонра бизә хәбәр вердиләр ки, вәзијјәт дәјишилдијинә көрә онун чап едилмәси мүмкүн дејилдир. Башлыча мәгсәдимиз, јә'ни мәсәләни өзүмүз үчүн ајдынлашдырмаг мәгсәди әлдә едилмиш олдуғундан биз әлјазмасыны чох һәвәслә сичанларын чејнәмә тәнгидинә вердик»*.

О замандан гырх илдән чох кечир вә Маркс артыг вәфат етмишдир. Нә Маркс, нә дә мән ады чәкилән мөвзу үзәринә бир даһа гајытмаға фүрсәт тапмадыг. Һекелә мүнасибәтимиз барәдә биз јери кәлдикдә фикримизи билдирмишик, лакин буну һеч јердә там долғун бир шәкилдә ифадә етмәмишик. Һекелин фәлсәфәси илә бизим нәзәријјәмиз арасында һәр һалда мүәјјән чәһәтдән әлагә васитәси олан Фејербаха кәлдикдә, биз онун үзәринә һеч гајытмамышыг.

Бу мүддәт әрзиндә Марксын дүнјакөрүшү өзүнә Алманија вә Авропадан чох узагларда вә дүнјанын бүтүн әдәби дил-

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 553. *Ред.*

ләриндә тәрәфдарлар тапмышдыр. Дикәр тәрәфдән, классик алман фәлсәфәси харичдә, хүсусилә Инкилтәрәдә вә Скандинавија өлкәләриндә, дирчәлмәјә бәнзәр бир вәзијјәт кечирир. Һәтта Алманијада да, университетләрдә фәлсәфә ады илә верилән чүзи еклектик һорра, көрүнүр, һамынын зәһләсини төкмәјә башлајыр.

Буна көрә дә, Һекел фәлсәфәсинә өз мүнасибәтимизи — ондан нечә нәш'әт етдијимизи вә онунла әлагәни нечә кәсдијимизи, — јығчам, систематик шәкилдә шәрһ етмәк вахтынын чатдығыны кетдикчә даһа чох һисс едирдим. Һабелә мән белә һесаб едирдим ки, биз өз шәрәф борчумузу да јеринә јетирмәлијик: кечирдијимиз фыртына вә тәзјиг дөврүндә Фејербахын бизә Һекелдән сонра һәр һансы бир дикәр философдан даһа чох дәрәчәдә тә'сири олдуғуну тамамилә е'тираф етмәлијик. Буна көрә дә, «Neue Zeit»[21] журналы редаксијасы Штаркенин Фејербах һаггындакы китабына тәнгиди тәһлил јазмағы мәндән хаһиш етдикдә мән бу фүрсәтдән һәвәслә истифадә етдим. Мәним әсәрим ады чәкилән журналын 1886-чы илдәки 4 вә 5-чи №-ләриндә чыхды, инди исә, тәкрар нәзәрдән кечирдијим ајрыча китабча һалында чыхмагдадыр.

Бу сәтирләри чапа көндәрмәздән әввәл, 1845—1846-чы илләрдәки көһнә әлјазмасыны тапыб бир даһа нәзәрдән кечирдим*. Фејербах һаггындакы бөлмә** орада битмәмишдир. Һазыр һиссәси, тарихин материалистчәсинә анлашылмасынын шәрһиндән ибарәтдир; бу шәрһ анчаг бизим, игтисади тарих саһәсиндә о заманкы биликләримизин һәлә нә гәдәр кифајәт етмәдијини көстәрир. Әлјазмасында Фејербах тә'лиминин өзүнүн тәнгиди јохдур; она көрә дә әлјазмасы бу мәгсәд үчүн јарарлы ола билмәзди. Бунун әвәзиндә Марксын бир көһнә дәфтәриндә Фејербах һаггында он бир тезис*** тапдым; бу тезисләр әлавә шәкилдә чап едилмишдир. Бу тезисләр тәләсик јазылан, сонра үзәриндә ишләмәк лазым кәлән вә һеч дә чап едилмәк үчүн нәзәрдә тутулмајан гејдләрдир. Лакин бу тезисләр, јени дүнјакөрүшүнүн даһијанә рүшејмини өзүндә еһтива едән илк сәнәд олмаг е'тибары илә сон дәрәчә гијмәтлидир.

Лондон, 21 феврал 1888-чи ил.

Фридрих Енкелс

Бу китабда чап едилмишдир:
F. Engels. „Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie„. Stuttgart, 1888

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 370—371.

---

* *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* «Алман идеолокијасы» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 7—544), *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 4—79. *Ред.*

*** Бах: Јенә орада, сәһ. 1—3. *Ред.*

ЛУДВИГ ФЕЈЕРБАХ ВӘ КЛАССИК АЛМАН ФӘЛСӘФӘСИНИН СОНУ[184]

I

Нәзәрдән кечирдијимиз әсәр* бизи вахт е'тибары илә өзүмүздән бир инсан нәсли габагкы дөврә гајтарыр, лакин бу дөвр Алманијада индики нәсил үчүн о дәрәчәдә јабанчы олмушдур ки, елә бил арадан артыг там бир әср кечмишдир. Бунунла белә һәмин дөвр Алманијаны 1848-чи ил ингилабына һазырлајан дөвр иди, сонралар исә биздә нә олмушса, һамысы 1848-чи илин анчаг давамы, ингилабын вәсијјәтинин јеринә јетирилмәси олмушдур.

XVIII әсрдә Франсада олдуғу кими, Алманијада да XIX әсрдәки фәлсәфи ингилаб сијаси чеврилишдән әввәл кәлмишдир. Лакин бу фәлсәфи ингилаблар нә гәдәр дә бири дикәринә охшамыр! Франсызлар бүтүн рәсми елмә гаршы, килсәјә гаршы, чох заман һәтта дөвләтә гаршы ачыг мүбаризә апарырлар; онларын әсәрләри сәрһәддән о тәрәфдә, Һолландијада вә ја Инкилтәрәдә чап олунур, өзләри исә чох вахт Бастилијаја дүшмәјә јахын бир вәзијјәтдә олурлар; Алманлар исә, әксинә, професорлардыр, кәнчләрин дөвләт тәрәфиндән тә'јин едилмиш тәрбијәчиләридир; онларын әсәрләри — һамы тәрәфиндән бәјәнилмиш рәһбәр вәсаитдир, бүтүн фәлсәфи инкишафын зирвәси олан Һекел системи исә, мүәјјән дәрәчәдә һәтта крал Пруссијасынын дөвләт фәлсәфәси рүтбәсинә јүксәлдилмишдир! Һәм дә бу професорларын архасында, онларын педантчасына думанлы сөзләри архасында, онларын јөндәмсиз вә чансыхан мүчәррәд ибарәләриндә ингилаб кизләнирмиш? Мәкәр о заман ингилаб нүмајәндәләри һесаб олунан

* „Ludwig Feuerbach", von C. N. Starcke, Dr. phil—Stutgart, Ferd. Encke, 1885 [«Лудвиг Фејербах». Фәлсәфә доктору К. Н. Штаркенин әсәри, Штутгарт, Ферд. Јенке нәшри, 1885].

адамлар,—либераллар,—инсанларын башыны думанландыран бу фәлсәфәнин ән гаты дүшмәнләри дејилдиләрми? Лакин нә һөкумәтләрин, нә дә либералларын сезә билмәдикләри шеји, һәлә 1833-чү илдә, һеч олмазса бир нәфәр көрүрдү; онун ады, доғрудур, Һенрих Һејне[185] иди.

Мисал көстәрәк. Һеч бир фәлсәфи мүддәа Һекелин мәшһур:

«керчәк олан һәр шеј әглә ујғундур, әглә ујғун олан һәр шеј керчәкдир»[186]

мүддәасы гәдәр бәсирәтсиз һөкумәтләр тәрәфиндән бунча миннәтдарлыға, ејни дәрәчәдә бәсирәтсиз либераллар тәрәфиндән исә бунча һиддәтә сәбәб олмамышдыр.

Ахы, бу мүддәа көрүнүр, мөвчуд олан һәр шејә һагг газандырырды, истибдады, полис дөвләтини, крал әдлијјәсини вә сензураны фәлсәфи чәһәтдән тәгдис едирди. III Фридрих-Вилһелм белә дүшүнүрдү; онун тәбәәләри дә белә дүшүнүрдүләр. Лакин Һекелдә һеч дә мөвчуд олан һәр шеј һабелә сөзсүз керчәк дејилдир. Һекелдә керчәклик атрибуту јалныз о шејә мәхсусдур ки, о ејни заманда зәруридир.

«Керчәклик өзүнүн кенишләнмәсиндә бир зәрурәт кими ортаја чыхыр».

Буна көрә Һекел бу вә ја башга һөкумәт тәдбирини,— Һекелин өзү мисал олараг «мә'лум верки ганунуну» көтүрүр,— һеч дә сөзсүз керчәк бир шеј кими гәбул етмир. Лакин, нәтичә е'тибарилә, зәрури олан һәр шеј һәм дә әгләујғун олур вә демәли, о заманкы Пруссија дөвләтинә тәтбиг едилдикдә, Һекелин мүддәасы анчаг ашағыдакы демәкдир: бу дөвләт нә гәдәр зәруридирсә, бир о гәдәр әгләбатандыр, бир о гәдәр әгләујғундур. Әкәр бу дөвләт, бизим фикримизчә, һәр һалда јарарсыздырса, һәм дә јарарсызлығына бахмајараг јашамагда давам едирсә, онда һөкумәтин јарарсызлығы өз бәраәтини вә изаһыны тәбәәләрин мүвафиг јарарсызлығында тапыр. О заманкы пруссијалыларын һөкумәти онларын өзләринә лајиг һөкумәт иди.

Лакин Һекелә көрә керчәклик, һеч дә мөвчуд ичтимаи вә сијаси гурулуша һәр бир шәраитдә вә бүтүн заманларда хас олан бир атрибут дејилдир. Әксинә, Рома республикасы керчәк иди, лакин ону сыхышдырыб јерини тутан Рома империјасы да керчәк иди. 1789-чу илдә Франса монархијасы о дәрәчәдә гејри-керчәк олду ки, јә'ни о дәрәчәдә һәр бир зәрурәтдән мәһрум олду вә о дәрәчә әгләујғун олмады ки, ону Һекелин һәмишә ән бөјүк бир руһ јүксәклији илә гејд етдији бөјүк ингилаб мәһв етмәли олду. Демәли, бурада монархија гејри-керчәк, ингилаб исә керчәк иди. Тамамилә ејни илә дә,

инкишаф етдикҹә, әввәлләр керчәк олан һәр шеј гејри-керчәк олур, өз зәрурилијини, јашамаг һүгугуну вә әгләујғунлуғуну итирир. Өлүб кетмәкдә олан керчәклијин јерини јени, јашамаға гадир керчәклик тутур, — әкәр көһнә кифајәт гәдәр дәрракәли олуб мүгавимәт көстәрмәсә динҹ јолла тутур, бу зәрурәтә гаршы мүгавимәт көстәрсә зорла тутур. Беләликлә, бу Һекел мүддәасы, Һекелин өз диалектикасы сајәсиндә, өзүнүн әксинә чеврилир: бәшәр тарихи саһәсиндә керчәк олан һәр шеј, заман кечдикдә әгләујғун олмур, демәли, о артыг өз тәбиәтинә көрә әгләујғун олмајан бир шејдир, әввәл башдан әгләујғун олмамаға мәһкумдур; әксинә, инсанларын башында әгләујғун нә варса, һамысы, мөвҹуд керчәклијә нә гәдәр зидд көрүнсә дә, ирәличәдән керчәк олмаг үчүн мүәјјән едилмишдир. Һекелин тәфәккүр методунун бүтүн гајдаларына көрә, керчәк олан һәр шејин әгләујғун олмасы тезиси башга бир тезисә чеврилир: мөвҹуд олан һәр шеј мәһв олмаға лајигдир*.

Һекел фәлсәфәсинин (Кант заманындан бәри бүтүн фәлсәфи һәрәкатын зирвәси олан бу фәлсәфә илә биз бурада тәдгигимизи мәһдудлашдырмалыјыг) әсл әһәмијјәти вә ингилаби характери дә мәһз ондан ибарәтдир ки, о, инсан тәфәккүрү вә һәрәкәти нәтиҹәләринин сон-гәти характери һаггындакы һәр ҹүр тәсәввүрә бирдәфәлик сон гојду. Фәлсәфәнин дәрк етмәли олдуғу һәгигәти Һекел даһа, бирдәфәлик кәшф едилдијинә көрә анҹаг әзбәрләнәси лазым кәлән дәјишилмәз һазыр мүддәалар јығыны шәклиндә тәсәввүр етмирди; инди һәгигәт идрак просесинин өзүндән, елмин узун тарихи инкишафындан ибарәт иди ки, бурада елм билијин ашағы пилләләриндән кетдикҹә даһа јүксәк пилләләринә галхыр, лакин һеч вахт елә бир нөгтәјә чатмыр ки, бурада мүтләг һәгигәт дејилән шеји тапараг, даһа ирәли кедә билмәсин вә бурада елм үчүн анҹаг әлләрини гојнуна гојуб тапдығы бу мүтләг һәгигәти сејр етмәкдән башга һеч бир иш галмасын. Һәм дә тәкчә фәлсәфи идракда дејил, һәр бир башга идракда да, һәмчинин әмәли һәрәкәт саһәсиндә дә иш беләдир. Идрак кими тарих дә һеч бир заман бәшәријјәтин мүәјјән бир мүкәммәл вә идеал вәзијјәтиндә гәти баша чата билмәјәҹәкдир; мүкәммәл ҹәмијјәт, мүкәммәл «дөвләт», — бунлар анҹаг хәјалда мөвҹуд ола билән шејләрдир. Әксинә, тарихин кедишиндә бир-бирини әвәз едән бүтүн иҹтимаи гајдалар анҹаг, бәшәр ҹәмијјәтинин ашағы пилләдән јүксәк пилләјә сонсуз инкишафынын кечичи пилләләриндән ибарәтдир. Һәр бир пилләзәруридир вә беләликлә, онун һә-

* Көтенин «Фауст» фаҹиәсиндән Мефистофелин башга шәкилдә ифадә едилмиш сөзләридир, I һиссә, үчүнҹү сәһнә («Фаустун кабинети»). *Ред.*

мин пилләни доғурмуш олан заман вә шәраит үчүн бәраәти вардыр. Лакин бу пиллә, онун өз ичәрисиндә тәдричлә инкишаф едән јени, даһа јүксәк шәраит гаршысында мөһкәмлијини итирир вә өз бәраәтиндән мәһрум олур. Бу пиллә өз јерини даһа јүксәк пилләјә тәрк етмәјә мәчбурдур, о да һабелә өз нөвбәсиндә сүгут едир вә мәһв олур. Буржуазија гәрарлашмыш, әсрләрин мүгәддәсләшдирдији бүтүн тә'сисаты ири сәнаје, рәгабәт вә үмумдүнја базары васитәси илә ишдә дағытдығы кими, һәмин диалектик фәлсәфә дә сон мүтләг һәгигәт һаггындакы вә бәшәријјәтин она мувафиг мүтләг вәзијјәтләри һаггындакы бүтүн тәсәввүрләри дағыдыр. Диалектик фәлсәфә үчүн һәмишәлик олараг гәрарлашмыш, шәртсиз вә мүгәддәс һеч бир шеј јохдур. Диалектик фәлсәфә һәр шејин үзәриндә вә һәр шејдә лабүд сүгут мөһрүнү көрүр вә арасы кәсилмәдән төрәмәк вә мәһв олмаг просесиндән башга ашағы пилләдән јүксәк пилләјә сонсуз јүксәлмәкдән башга һеч бир шеј онун гаршысында дура билмәз. Диалектик фәлсәфәнин өзү һәмин просесин дүшүнән бејиндә јалныз садәчә ин'икасыдыр. Доғрудур, онун мүһафизәкарлыг тәрәфи дә вардыр: о, идракын вә ичтимаи мүнасибәтләрин инкишафынын һәр бир верилмиш пилләсинә өз заманы вә шәраити үчүн һагг газандырыр, лакин бундан артыг бир шеј етмир. Бу анлама үсулунун мүһафизәкарлығы нисбидир, онун ингилаби характери мүтләгдир — диалектик фәлсәфәнин гәбул етдији јеканә мүтләг шеј будур.

Тәбиәт елмләринин индики вәзијјәтинә бу анлама үсулунун тамамилә ујғун кәлиб кәлмәдији мәсәләсини бурада тәдгиг етмәјимизә лүзум јохдур, тәбиәт елмләри Јерин өз сонунун мүмкүнлүјүнү, орадакы һәјатын сонунун исә кифајәт гәдәр мө'тәбәрлијини габагчадан хәбәр верир, бунунла да көстәрир ки, бәшәријјәт тарихинин дә анчаг јүксәлиш голу дејил, һабелә тәнәззүл голу да олачагдыр. Һәр һалда биз чәмијјәт тарихинин тәнәззүл хәтти илә һәрәкәтә башлајачағы дөнүш нөгтәсиндән һәлә чох узагдајыг, вә биз Һекел фәлсәфәсиндән тәләб едә билмәрик ки, өз заманәсиндәки тәбиәтшүнаслығын һәлә гаршыја гојмадығы бир мәсәлә илә мәшғул олсун.

Лакин бурада ашағыдакы чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр: Һекел јухарыда көстәрилән бахышлары бунча кәскин шәкилдә ифадә етмәмишдир. Бу, Һекел методунун лабүд олараг кәтириб чыхардығы нәтичәдир, лакин бу нәтичәни Һекел өзү һеч бир заман бу гәдәр мүәјјән бир шәкилдә көстәрмәмишдир, сәбәби дә садәчә олараг будур ки, Һекел систем гурмалы иди, фәлсәфә системи исә, гәрарлашмыш адәтә көрә, бу вә ја башга чүр мүтләг һәгигәтлә баша чатмалы иди. Һекелин өзү, — бу әбәди һәгигәтин мәнтиги (resp.*: тарихи) просесин

* — respective — мувафиг сурәтдә. *Ред.*

өзүндән башга бир шеј олмадығыны хүсусилә өзүнүн «Мәнтиг» әсәриндә гејд едән һәмин Һекелин өзү — бу просесә сон гојмаға мәҹбур олур, чүнки Һекел кәрәк өз системини нәһајәт бир шејлә гуртарајды. «Мәнтиг»дә бу сону Һекел јенә дә башланғыч едә биләр, чүнки орада сон нөгтә, мүтләг идеја — о гәдәр мүтләгдир ки, Һекел онун һаггында әсла һеч бир шеј дејә билмир, — өзүнү тәбиәтә «өзкәнинләшдирир» (јә'ни чеврилир), сонра исә руһда, — јә'ни тәфәккүрдә вә тарихдә, — јенидән өзү өзүнә гајыдыр. Лакин бүтүн фәлсәфәнин сонунда, башланғыча бу ҹүр гајытмаг үчүн јалныз бирҹә јол галырды. Тарихин сонуну мәһз белә тәсәввүр етмәк лазым иди: бәшәријјәт лап бу мүтләг идејаны дәрк етмәјә кәлиб чыхыр вә е'лан едир ки, мүтләг идејанын һәмин дәрк едилмәси Һекел фәлсәфәсиндә әлдә едилмишдир. Лакин бу, Һекел системинин бүтүн еһкамчы мәзмунуну мүтләг һәгигәт е'лан етмәк, бунунла да онун еһкам олан һәр шеји дағыдан диалектик методуна зидд чыхмаг демәкди. Бу, һәдсиз дәрәҹәдә бөјүмүш мүһафизәкар тәрәфин ағырлығы алтында ингилаби тәрәфи боғмаг демәк иди, — һәм дә тәкҹә фәлсәфи идрак саһәсиндә дејил, тарихи практика саһәсиндә дә боғмаг демәк иди. Һекелин шәхсиндә мүтләг идејаны дәрк етмәјә кәлиб чатан бәшәријјәт практика саһәсиндә дә о гәдәр ирәлиләмиш олмалы иди ки, бу мүтләг идејаны керчәклијә чевирмәк артыг онун үчүн мүмкүн олајды. Демәли, мүтләг идеја өз мүасирләри гаршысына чох јүксәк әмәли сијаси тәләбләр гојмамалы иди. Буна көрә дә биз «Һүгуг фәлсәфәси»нин ахырында көрүрүк ки, мүтләг идеја, III Фридрих-Вилһелмин өз тәбәәләринә бунҹа инадла вә нәтиҹәсиз вә'д етдији һәмин силки монархијада һәјата кечмәлидир, јә'ни, демәли, варлы синифләрин Алманијада о заманкы хырда буржуа мүнасибәтләринә ујғунлашдырылан мәһдуд вә мө'тәдил бир долајы һөкмранлығында һәјата кечмәлидир. Һәм дә задәканларын зәрури олдуғу да мүҹәррәд мүһакимә јолу илә бизә сүбут едилир.

Беләликлә, системин артыг тәкҹә дахили еһтијаҹлары, сон дәрәҹә ингилаби бир тәфәккүр методунун нә үчүн чох динҹ бир сијаси нәтиҹәјә кәтириб чыхардығыны лазымынҹа изаһ едир. Лакин биз бу нәтиҹәнин спесифик формасы үчүн; әлбәттә, она борҹлујуг ки, Һекел алман иди вә өз мүасири Көте кими о да хејли мигдар филистерликдән азад дејилди. Һекел кими Көте дә өз саһәсиндә әсл олимпијалы Зевс иди, амма нә бу, нә дә о, алман филистерлијиндән јахаларыны һеч дә тамам гуртара билмәмишдиләр.

Лакин бүтүн бунлар, Һекел системинин, өзүндән габагкы һәр бир системдән мүгајисә едилмәјәҹәк дәрәҹәдә даһа кениш бир саһә гаврамасына вә бу саһәдә зәнкинлик е'тибары

илә һәлә индијәдәк адамы һејран едән фикирләр ирәли сүрмәсинә мане олмады. Руһ феноменолокијасы (буну руһ ембриолокијасы вә палеонтолокијасынын паралели, инсан шүурунун тарихән кечдији пилләләрин ихтисарла бәрпасы кими бахылан мүхтәлиф пилләләрдә фәрди шүурун инкишафынын ин'икасы адландырмаг оларды), мәнтиг, тәбиәт фәлсәфәси, руһ фәлсәфәси, онун ајры-ајры тарихи бөлмәләринә көрә ишләнилиб һазырланмыш: тарих фәлсәфәси, һүгуг фәлсәфәси, дин фәлсәфәси, фәлсәфә тарихи, естетика вә и. а., — бу мүхтәлиф тарихи саһәләрин һәр бириндә Һекел о саһәдән кечән инкишаф хәттини тапыб көстәрмәјә чалышыр. Һекел тәкчә јарадычылыг даһилијинә малик олмаг дејил, һабелә һәртәрәфли алим олдуғуна көрә, онун һәр саһәдәки чыхышы бир дөвр тәшкил етмишдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, «системин» еһтијачлары Һекели бурада чох тез-тез елә зоракы тәркибләрә әл атмаға мәчбур едирди ки, Һекелин мискин әлејһдарлары бу тәркибләр һаггында һәлә индијәдәк бар-бар бағрышырлар. Лакин бу тәркибләр Һекел үчүн анчаг, тикмәкдә олдуғу бинанын чәрчивәси иди, тахтабәнди иди. Бунларын үзәриндә чох дајанмајыб мөһтәшәм бинанын ичәриләринә дахил оланлар орада, һәлә индијәдәк там гијмәтини һифз етмиш һәдсиз хәзинәләр тапырлар. Бүтүн философларда мәһз «систем» кечичи олур, һәм дә мәһз она көрә ки, системләр инсан руһунун гејри-кечичи тәләбатындан: бүтүн зиддијјәтләри арадан галдырмаг тәләбатындан ирәли кәлир. Лакин бүтүн зиддијјәтләр һәмишәлик арадан галдырылмыш олсајды, онда биз мүтләг һәгигәт дејилән шејә кәлиб чатардыг, — үмумдүнја тарихи гуртарарды вә ејни заманда, онун үчүн даһа көрүләси бир иш галмаса да, јенә давам етмәли оларды. Беләликлә, бурада јени, һәлледилмәз бир зиддијјәт алыныр. Фәлсәфәдән бүтүн зиддијјәтләрин һәллини тәләб етмәк, анчаг бүтүн бәшәријјәтин өз ирәлијә доғру инкишафында јеринә јетирмәјә гадир олдуғу иши бирчә философдан көрмәји тәләб етмәк демәкдир. Бир һалда ки, биз буну анламышыг,—буну анламагда исә биз һамыдан чох Һекелә борчлујуг, — демәли, сөзүн көһнә мә'насында бүтүн фәлсәфәнин сону чатыр. Бу јолла кетдикдә ајрылыгда һәр бир адамын да әлдә етмәси мүмкүн олмајан «мүтләг һәгигәти», биз динч бурахыр вә бунун әвәзиндә мүсбәт елмләр јолу илә, бунларын нәтичәләрини диалектик тәфәккүрүн көмәји илә үмумиләшдирмәк јолу илә әлдә едә биләчәјимиз нисби һәгигәтләр ардынча гачмаға үз гојуруг. Фәлсәфә үмумијјәтлә Һекелдә гуртарыр, — бир тәрәфдән она көрә ки, Һекелин системи фәлсәфәнин бүтүн әввәлки инкишафынын әзәмәтли јекунудур, дикәр тәрәфдән исә, она көрә ки, Һекел өзү, шүурсузчасына олса да, систем-

ләр долашыглығындан чыхыб дүнјаны һәгиги, мүсбәт шәкилдә дәрк етмәјә доғру кетмәк јолуну бизә көстәрир.

Алманијанын фәлсәфәдән боја чәкилмиш мүһитиндә Һекел системинин нә гәдәр бөјүк тә'сир көстәрмәли олдуғуну анламаг чәтин дејилдир. Бу, бир зәфәр јүрүшү олуб он илләр боју давам етмиш вә Һекел өләндән сонра да дајанмамышды. Әксинә, һәтта өз әлејһдарларына да аз-чох сирајәт етмиш «һекелчилијин» мүстәсна һөкмранлығы мәһз 1830-чу илдән 1840-чы иләдәк олан дөврдә ән јүксәк зирвәсинә чатмышды; мәһз о дөврдә Һекелин бахышлары шүурлу вә ја шүурсузчасына олараг ән мүхтәлиф елмләрә чох кениш өлчүдә нүфуз едир вә һәтта, орта сәвијјәдә «тәһсилли шүурун» бүтүн өз идејалары еһтијатыны әхз етдији популјар әдәбијјата вә күндәлик мәтбуата да маја верирди. Лакин бу гәләбә бүтүн хәтт боју анчаг дахили мүһарибә үчүн башланғыч иди.

Көрдүјүмүз кими, бүтөвлүклә көтүрүлән Һекел тә'лими ән мүхтәлиф әмәли партија бахышлары үчүн кениш мејдан гојурду. Алманијанын о заманкы нәзәри һәјатында исә һәр шејдән әввәл ики шејин: дин вә сијасәтин әмәли әһәмијјәти вар иди. Башлыча әһәмијјәти Һекелин *системинә* верән адам, һәмин саһәләрин һәр бириндә кифајәт гәдәр мүһафизәкар ола биләрди. Диалектик *методу* әсас сајан шәхс исә, һәм сијасәтдә, һәм дә дин мәсәләсиндә ән ифрат мүхалифәтә мәнсуб ола биләрди. Һекелин өзү исә, әсәрләриндә тез-тез тәсадүф едилән ингилаби гәзәб чошгунлуғуна бахмајараг, үмумијјәтлә, көрүнүр, мүһафизәкар тәрәфә даһа чох мејл едирди: әбәс дејил ки, Һекелин системи она өз методундан даһа «ағыр фикри иш» баһасына баша кәлмишдир. Отузунчу илләрин ахырларында онун мәктәбиндәки парчаланма кетдикчә даһа чох көзә чарпмаға башлајыр. Сол ганад—кәнч һекелчи дејиләнләр — мө'мин пиетистләрә вә феодал иртичачылара гаршы мүбаризәдә, күнүн ән вачиб мәсәләләринә философчасына е'тинасыз мүнасибәт көстәрмәкдән јаваш-јаваш әл чәкирдиләр, һалбуки һөкумәт Һекелин тә'лиминә анчаг бу мүнасибәт хатиринә дөзүр вә һәтта ону һимајә едирди. Мө'мин ријакарлыг вә феодал-мүтләгијјәт иртичасы 1840-чы илдә IV Фридрих-Вилһелмин шәхсиндә тахта отурдугда исә, ачыгча бу вә ја дикәр партијанын тәрәфинә кечмәк лазым кәлди. Мүбаризә һәлә фәлсәфә силаһы илә апарылырды, лакин даһа мүчәррәд фәлсәфи мәгсәдләр наминә јох. Инди билаваситә мәсәлә, кечмишдән мирас галмыш дини вә мөвчуд дөвләти мәһв етмәк барәсиндә кедирди. Әкәр «Deutsche Jahrbücher»дә[187] сон әмәли мәгсәдләр башлыча олараг һәлә фәлсәфә донунда мејдана чыхырдыса, 1842-чи ил «Rheinische Zeitung»[46]-да кәнч һекелчиләрин апардығы тәблиғат артыг ачыгча баш галды-

ран радикал буржуазијанын фәлсәфәси иди; фәлсәфә дону һәмин буржуазијаја јалныз сензуранын диггәтини јајындырмаг үчүн лазым иди.

Лакин сијасәт јолу о заман олдугча ағыр иди, буна көрә дә әсас мүбаризә динә гаршы апарылырды. Һәм дә о заман, хүсусилә 1840-чы илдән е'тибарән динә гаршы мүбаризә, һабелә долајысы илә сијаси мүбаризә иди. Штраусун 1835-чи илдә чыхан «Исанын һәјаты» китабы илк тәкан олду. Сонра Бруно Бауер, инчил әфсанәләринин мејдана кәлмәси һаггында һәмин китабда шәрһ олунан нәзәријјәнин әлејһинә чыхыб сүбут етди ки, инчилдәки бир сыра нағыллары инчил мүәллифләринин өзләри уjдурмушлар. Штраус вә Бауер арасындакы мүбаһисә, «мәнлик шүуру» илә «субстансија» арасындакы фәлсәфи мүбаризә пәрдәси алтында кедирди. Инчилдә јазылан мө'чүзәләр һаггындакы нағылларын нечә мејдана кәлдији мәсәләси, — бу нағылларын, ичма дахилиндә ән'әнәјә әсасән шүурсузчасына әфсанәләр јаратмаг јолу илә ми әмәлә кәлдији, јохса инчилчиләрин өзләри тәрәфиндән гурашдырылдығы мәсәләси, — кенишләниб үмумдүнја тарихиндә башлыча фәалијјәт гүввәсинин нәдән: «субстансијадан», јохса «мәнлик шүурундан» ибарәт олдуғу мәсәләси шәклини алды. Нәһајәт, мүасир анархизмин пејғәмбәри олан Штирнер мејдана чыхды, — Бакунин ондан чох шеј көтүрмүшдүр, — вә өзүнүн суверен «јеканәси»[188] илә суверен «мәнлик шүуруну» өтүб кечди.

Һекел мәктәби сыраларында позулма просесинин бу чәһәтини биз әтрафлы арашдырмајачағыг. Бизим үчүн даһа әһәмијјәтлиси ашағыдакылардыр: чари динә гаршы онларын мүбаризәсинин әмәли тәләбаты ән гәтијјәтли кәнч һекелчиләрдән чохуну инкилис-франсыз материализминә кәтириб чыхартды. Һәм дә онлар бурда өз мәктәбләринин системи илә тоггушдулар. Материализм тәбиәти јеканә керчәклик һесаб етдији һалда, Һекел системиндә тәбиәт мүтләг идејанын анчаг «өзкәнинләшмәсидир», онун бир нөв тәнәззүл етмәсидир; һәр һалда, тәфәккүр вә онун фикир мәһсулу олан идеја бурада биринчидир, тәбиәт исә төрәмәдир, идејанын бу дәрәчәјә енмәси сајәсиндә мөвчуд олан бир шејдир. Кәнч һекелчиләр дә мәһз бу зиддијјәт ичәрисиндә мүхтәлиф тәрздә долашдылар.

Онда Фејербахын «Христианлығын маһијјәти» әсәри мејдана чыхды. Бу әсәр һәмин зиддијјәти бир зәрбә илә дағытды, јенидән вә амма гојмадан материализмин тәнтәнәсини е'лан етди. Тәбиәт һәр һансы бир фәлсәфәдән асылы олмадан мөвчуддур. Тәбиәт елә бир әсасдыр ки, онун мәһсулу олан биз инсанлар онун үзәриндә јетишмишик. Тәбиәтдән вә инсандан кәнар һеч бир шеј јохдур вә бизим дини тәхәјјүлүмүзүн јаратмыш олдуғу али вүчудлар бизим өз маһијјәтимизин анчаг

әфсанәви ин'икасларыдыр. Тилсим сындырылды; «систем» партладылыб бир кәнара атылды, зиддијјәт, онун анҹаг тәсәввүрдә мөвҹуд олдуғу садәҹә ашкара чыхарылмагла һәлл едилди.—Бу барәдә өзүнә бир тәсәввүр јаратмаг үчүн адам кәрәк бу китабын азадлыг тә'сирини һисс едәјди. Һамыда бир руһ јүксәклији әмәлә кәлди: биз һамымыз дәрһал фејербахчы олдуг. Бу јени бахышы Марксын нә гәдәр бөјүк бир руһ јүксәклији илә алгышладығыны вә бу бахышын она, — бүтүн тәнгиди гејдләринә бахмајараг, — нә гәдәр күчлү тә'сир көстәрдијини «Мүгәддәс аиләдә»* охујуб көрмәк олар.

Һәтта Фејербахын китабындакы нөгсанлар да о заман бу китабын тә'сирини артырырды. Бу китабын беллетристик, бә'зән һәтта тәмтәраглы үслубу онун кениш охуҹу күтләси тәрәфиндән охунмасыны тә'мин едирди вә һәр һалда абстракт вә тутгун һекелчилијин илләр узуну давам едән һөкмранлығындан сонра тәравәтләндириҹи тә'сир көстәрирди Буну, мәһәббәтин һәдсиз тәгдис едилмәси һаггында да сөјләмәк лазымдыр, ону доғрултмаг олмаса да бағышламаг оларды, чүнки «халис тәфәккүрүн» тамамилә дөзүлмәз олмуш мүтләгијјәтинә гаршы әкс тә'сир иди. Лакин унутмамалыјыг ки, «һәгиги сосиализм» Фејербахын мәһз бу ики зәиф ҹәһәтиндән јапышды; 1844-ҹү илдән башламыш Алманијанын «тәһсилли» адамлары арасында бир јолухма хәстәлији кими јајылан бу «һәгиги сосиализм», елми тәдгигаты беллетристика ибарәси илә әвәз едир, истеһсалы игтисади ҹәһәтдән дәјишдирмәк јолу илә пролетариаты азад етмәк јеринә исә, бәшәријјәти «мәһәббәт» васитәсилә азад етмәји гојурду, — бир сөзлә, ән ијрәнҹ беллетристикаја вә бол мәһәббәт бошбоғазлығына гапылды. Бу ҹәрәјанын типик нүмајәндәси ҹ. Карл Грүн иди.

Даһа сонра ашағыдакыны да унутмаг лазым дејилдир: Һекел мәктәби позулмушду, лакин Һекел фәлсәфәси һәлә тәнгиди сурәтдә арадан галдырылмамышды. Штраус илә Бауерин һәрәси Һекел фәлсәфәсинин бир тәрәфини көтүрүб онлары мүбаһисә силаһы кими бир-биринә гаршы јөнәлтдиләр. Фејербах системи дағытды вә ону садәҹә бир кәнара туллады. Лакин мүәјјән бир фәлсәфәнин сәһв олдуғуну е'лан етмәк, һәлә онунла иши гуртармаг демәк дејилдир. Милләтин мә'нәви инкишафына чох бөјүк тә'сири олан Һекел фәлсәфәси кими нәһәнк бир ирси садәҹә е'тинасызлыг көстәрмәк васитәсилә кәнар етмәк олмазды. Һекел фәлсәфәсини, онун өз мә'насында «арадан көтүрмәк» лазым иди, јә'ни тәнгид онун формасыны мәһв

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-ҹи нәшри, 2-ҹи ҹилд, сәһ. 3—230. *Ред.*

етмәли, онун әлдә етдији јени мәзмуну хилас етмәли иди. Бу мәсәләнин нечә һәлл олундуғуну биз ашағыда көрәчәјик.

Лакин, бу заман Фејербах өз Һекелини е'тинасызлыгла бир кәнара атдығы кими, 1848-чи ил ингилабы да һәр чүр фәлсәфәни ејни е'тинасызлыгла бир кәнара тулллады. Бунунла бирликдә исә Фејербахын өзү дә арха плана сыхышдырылды.

II

Бүтүн фәлсәфәнин, хүсусән ән јени фәлсәфәнин, бөјүк әсас мәсәләси, тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләсидир. Артыг чох узаг заманлардан бәри, инсанлар һәлә өз бәдәнләринин гурулушу һаггында һеч бир шеј билмәдикләри вә јуху көрмәјин* сәбәбини изаһ едә билмәдикләри заманлардан бәри, онларда елә бир тәсәввүр ојанмышды ки, онларын тәфәккүр вә дујғулары онларын бәдәнләринин фәалијјәти дејил, әксинә, бир нөв хүсуси руһун — бу бәдәндә мәскун олан вә өлдүкдә ону тәрк едән руһун — фәалијјәтидир; һәлә о замандан е'тибарән инсанлар бу руһун харичи аләмә мүнасибәти үзәриндә дүшүнмәли олмушдулар. Әкәр руһ өлүм анында бәдәндән ајрылыр вә јашамагда давам едирсә, бу һалда онун үчүн бир нөв хүсуси өлүм ујдурмаға һеч бир әсас јохдур. Руһун өлмәзлији һаггындакы тәсәввүр белә мејдана кәлмишди; һәмин инкишаф пилләсиндә бу тәсәввүр һеч дә тәсәлли кими дејил, әксинә, гаршысыалынмаз бир тале кими көрсәнирди вә чох заман, мәсәлән, јунанларда әсл бәдбәхтлик һесаб олунурду. Шәхси өлмәзлик һаггындакы чансыхычы ујдурмаја һәр јердә дини тәсәлли тәләбаты дејил, садәчә олараг бу һал кәтириб чыхармышдыр: инсанлар руһун варлығыны артыг гәбул етдикдә, үмуми мәһдудлуг үзүндән өзләринә әсла изаһ едә билмирдиләр ки, бәдән өләндән сонра руһ нечә олур. Тамамилә ејни тәрздә, тәбиәт гүввәләрини чанлылашдырмаг нәтичәсиндә илк аллаһлар мејдана кәлмишдир, динин сонракы инкишафы кедишиндә бу аллаһлар кет-кедә даһа чох дүнјадан кәнар гүввәләр шәклини алмыш, абстраклашдырма просеси, — аз галмышды дејим: дестилләјасија просеси, — нәтичәсиндә тамамилә тәбии олараг әгли инкишафын кедишиндә, нәһајәт, инсанларын башында аз-чох мәһдуд олан вә бир-бирини мәһдуд едән бир чох аллаһлар әвәзинә монотеист динләрин ваһид, мүстәсна аллаһы һаггындакы тәсәввүр мејдана кәлмишдир.

---

* Ашағы пилләдә олан вәһши инсанларда вә барбарларда һәлә инди дә һәр јердә белә бир тәсәввүр јајылмышдыр ки, јухуда көрдүкләри инсан сурәтләри, бәдәнләри мүвәггәти тәрк етмиш руһлардыр; һәм дә, јухуда көрүлән адамын һәрәкәтләринин мәс'улијјәти керчәк адамын үзәринә гојулур. Буну, мәсәлән, Им Турн 1884-чү илдә Гвиана һиндиләри арасында көрмүшдүр.

Демәли, бүтүн фәлсәфәнин ән јүксәк мәсәләсинин, тәфәккүрүн варлыға, руһун тәбиәтә мүнасибәти мәсәләсинин, вәһшилик дөврүндәки инсанларынын мәһдуд вә надан тәсәввүрләриндә һәр чүр динин малик олдуғу дәрәчәдә өз көкләри вардыр. Лакин бу мәсәлә јалныз, Авропа әһалиси орта әсрләрдәки христианлыг дөврүнүн узун гыш јухусундан ајылдыгдан сонра там кәскинлији илә гојулуб өзүнүн бүтүн әһәмијјәтини кәсб едә биләрди. Тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләси, нәјин: руһунму, јохса тәбиәтин илкин олмасы мәсәләси, — о чүмләдән орта әср схоластикасында да бөјүк рол ојнамыш олан бу мәсәлә, килсәнин ачығына даһа кәскин бир шәкил алды: дүнја аллаһ тәрәфиндән јарадылмышдыр, јохса әзәлдән мөвчуддур?

Философлар бу суала вердикләри чаваба мүвафиг олараг ики бөјүк чәбһәјә бөлүндүләр. Руһун тәбиәтдән әввәл мөвчуд олдуғуну иддиа едәнләр, демәли, нәтичә е'тибары илә дүнјанын јарадылмыш олдуғуну бу вә ја башга шәкилдә е'тираф едәнләр, — философларда исә, мәсәлән, Һекелдә, дүнјанын јарадылмасы, бир чох һалларда христианлыгдакындан даһа долашыг вә мә'насыз бир шәкил алыр, — идеализм чәбһәсини тәшкил етдиләр. Тәбиәти илкин һесаб едәнләр исә материализмин мүхтәлиф мәктәбләринә гошулдулар.

Идеализм вә материализм ифадәләри әввәл башдан бундан башга һеч бир шеј дә билдирмир вә бурада онлар анчаг бу мә'нада да ишләдилир. Ашағыда көрәчәјик ки, бунлара һәр һансы башга бир мә'на верилдији һалларда нә кими долашыглыг әмәлә кәлир.

Лакин тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләсинин башга бир тәрәфи дә вардыр: бизи әһатә едән аләм һаггындакы фикирләримизин бу аләмин өзүнә мүнасибәти нечәдир? Бизим тәфәккүрүмүз керчәк аләми дәрк етмәјә гадирдирми, керчәк аләм һаггындакы тәсәввүр вә анлајышымызла биз керчәклијин дүзкүн ин'икасыны верә биләрикми? Фәлсәфә дилиндә бу мәсәлә, тәфәккүрлә варлығын ејнијјәти мәсәләси адланыр. Философларын бөјүк әксәријјәти бу мәсәләни мүсбәт һәлл едир. Мәсәлән, Һекелдә бу суала мүсбәт чаваб өзлүјүндә нәзәрдә тутулур: керчәк аләмдә биз онун мәһз фикри мәзмунуну дәрк едирик, мәһз ону дәрк едирик ки, бунун сајәсиндә аләм, ондан асылы олмајараг вә ондан габаг һарада исә әзәлдән мөвчуд олан мүтләг идејанын тәдричлә һәјата кечмәсиндән ибарәт олур. Өзлүјүндә ајдындыр: тәфәккүр о мәзмуну дәрк едә биләр ки, бу артыг әввәлчәдән фикрин мәзмунудур. Ејни дәрәчәдә бу да ајдындыр ки, сүбут едилән мүддәа бурада динмәзчә мүгәддимәнин өзүндә артыг еһтива олунур. Лакин бу Һекелин тәфәккүрлә варлығын ејнијјәти һаггындакы сүбу-

тундан даhа сонра белә бир нәтичә чыхармасына heч дә мане олмур ки, онун тәфәккүрү онун фәлсәфәсини дүзкүн hесаб етдијинә көрә, демәли, бу фәлсәфә јеканә дүзкүн фәлсәфәдир вә тәфәккүрлә варлыг ејнијјәт тәшкил етдијиндән бәшәријјәт бу фәлсәфәни дәрhал нәзәријјәдән практикаја кечирмәли вә бүтүн дүнјаны Һекел принсипләринә мувафиг олараг јенидән гурмалыдыр. Бу хүлјаја о, демәк олар бүтүн башга философларла бирликдә шәрик иди.

Лакин бунунла јанашы олараг, бир сыра башга философлар вар ки, бунлар дүнјаны дәрк етмәјин мүмкүн олдуғуну вә ја hәр hалда мүфәссәл дәрк етмәјин мүмкүн олдуғуну шүбhә алтына алырлар. Ән јени философлар арасында Јум вә Кант hәмин гәбилдәндир, вә онлар фәлсәфәнин инкишафында олдугча бөјүк рол ојнамышлар. Бу бахышы тәкзиб етмәк үчүн hәлледичи сөз артыг Һекел тәрәфиндән, — идеализм нөгтеји-нәзәриндән мүмкүн олдуғу бир дәрәчәдә — сөјләнмишдир. Фејербахын әлавә етдији материалист мүлаhизәләр дәрин олмагдан даhа чох инчәдир. Бүтүн башга фәлсәфи ујдурмалары кими бу ујдурмалары да практика, мәhз експеримент вә сәнаје ән гәтијјәтлә тәкзиб едир. Әкәр биз мүәјјән бир тәбиәт hадисәсини өзүмүз әмәлә кәтирмәклә, ону өз шәраитиндән доғуруб мејдана чыхармагла, hәм дә ону өз мәгсәдләримизә хидмәт етмәјә мәҹбур етмәклә hәмин hадисәни дүзкүн анладығымызы сүбут едә билириксә, онда Кантын гаврапылмаз «өзүндә шеји»нин сону чатмыш олур. Һејванларын вә биткиләрин ҹисимләриндә әмәлә кәлән кимјәви маддәләр, үзви кимја бунлары бир-биринин ардынча hазырламаға башламадыгҹа, бу кими «өзүндә шејләр» олараг галмагда иди; бунунла да, «өзүндә шеј» бизим үчүн шејә чеврилирди, мәсәлән, бојаг отунун тәркибиндә олан рәнк маддәсини, ализарини, биз инди, тарлада јетишдирилән бојаг оту көкүндән дејил, даhа уҹуз вә даhа садә бир үсулла даш көмүр гәтранындан hасил едирик. Коперникин Күнәш системи үч јүз ил әрзиндә бир hипотез, сон дәрәҹә еhтимал hипотез олса да, hәр hалда hипотез олараг галырды. Бу системин дәлилләринә әсасән Леверје о вахта гәдәр мә'лум олмајан даhа бир планетин мөвҹуд олмасынын лабүдлүјүнү тәкчә сүбут етмәк дејил, hәтта онун фәзада тутдуғу јери дә hесабламалар васитәсилә мүәјјән етдикдә вә бундан сонра Галле hәмин планети[189] hәгигәтән тапдыгда Коперник системи сүбут едилмиш олду. Әкәр Алманијада јени кантчылар Кантын бахышларыны, Инкилтәрәдә исә агностикләр Јумун (орада heч бир заман өлүб кетмәмиш) бахышларыны, — онларын hәр икисини hәм нәзәријјә, hәм дә практика артыг чохдан тәкзиб етмиш олдуғуна бахмајараг, — дирчәлтмәјә чалышырларса, бу hал елми

чәһәтдән керијә доғру бир аддымдыр, практикада исә анчаг, ачыг шәкилдә материализмдән үз дөндәриб кизлинчә ону ирәли сүрмәк кими утанчаг бир әдадыр.

Лакин Декартдан Һекеләдәк вә Һоббсдан Фејербахадәк олан бу узун дөвр әрзиндә философлары ирәли итәләјән һеч дә тәкчә, онларын дүшүндүкләри кими, халис тәфәккүр гүвәси олмамышдыр. Әксинә. Һәгигәтдә онлары ирәли итәләјән башлыча олараг тәбиәтшүнаслығын вә сәнаjенин гүдрәтли, кетдикчә даһа сүр'әтли вә даһа чошғун инкишафы иди. Бу һал материалистләрдә ачыгча көзә чарпырды. Лакин идеалист системләр дә кетдикчә даһа чох материалист мәзмунла долдурулурду, руһ илә материјанын әкслијини пантеистчәсинә барышдырмаға чалышырды. Һекел системиндә, нәһајәт, иш о јерә чатмышдыр ки, бу систем һәм метод, һәм дә мәзмунча анчаг, идеалистчәсинә башы үстә гојулмуш материализмдән ибарәтдир.

Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра ајдын олур ки, нә сәбәбә Штарке Фејербаха вердији характеристикада һәр шејдән әввәл онун бу әсас мәсәләдә — тәфәккүрүн варлыға мүнасибәти мәсәләсиндә — тутдуғу мөвгеји тәдгиг едир. Гысача бир киришдән сонра, — бу киришдә мүәллиф кечмиш философларын бахышларыны, хүсусилә Кантдан башлајараг, чох ағыр фәлсәфи бир дил илә шәрһ едир вә Һекелә лајигинчә гијмәт вермәјиб онун әсәрләринин ајры-ајры јерләриндән ифрат формализмлә јапышыр, — Фејербах «метафизикасы»нын инкишафы кедиши мүфәссәл сурәтдә шәрһ олунур вә бу философун бураја аид әсәрләриндә һәмин инкишафын нечә ардычыл сурәтдә әкс олундуғу көстәрилир. Бу шәрһ сә'јлә едилмишдир, вә гурулуш ајдынлығы илә сечилир; анчаг о да Штаркенин бүтүн китабы кими, әсла һәмишә лабүд олмадан ишләдилән фәлсәфи ифадәләр јүкү илә һәддиндән артыг ағырлашдырылмышдыр. Бу артыг јүк хүсусән она көрә бөјүк манеәдир ки, мүәллиф һәр һансы бир мәктәбин вә ја һеч олмазса Фејербахын өзүнүн гәбул етдији терминолокијаја риајәт етмир, әксинә, ән мүхтәлиф чәрәјанларын гәбул етдији терминләри вә башлыча олараг, өзләрини фәлсәфи чәрәјанлар адландыран вә инди бир јолухучу хәстәлик кими јајылан чәрәјанларын гәбул етдији терминләри гатыб гатышдырыр.

Фејербахын инкишафынын кедиши бир һекелчинин, — доғрудур, Фејербах һеч заман мө'мин һекелчи олмамышдыр, — материализмә доғру инкишафдыр. Бу инкишаф мүәјјән пилләдә Фејербахы өз сәләфинин идеалист системи илә әлагәни тамамилә кәсмәјә кәтириб чыхарыр. О, нәһајәт гаршысыалынмаз бир гүввә илә анламаға башлајыр ки, «мүтләг идеја»нын әзәлдән мөвчуд олмасы, дүнја јаранандан габаг

«мәнтиг категоријаларынын әзәлдән мөвчуд олмасы» һаггында Һекелин иддиалары о дүнјалыг јарадычыја олан инамын әфсанәви галығындан башга бир шеј дејилдир; һабелә бизим өзүмүзүн мәнсуб олдуғумуз, бизим һисс илә гаврадығымыз һәмин мадди аләм јеканә керчәк аләмдир, бизим шүур вә тәфәккүрүмүз, нә гәдәр фөвгәлһисси көрүнсәләр дә, мадди, чисмани бир органын, јә'ни бејнин мәһсулудур. Материја руһун мәһсулу дејил, әксинә, руһ анчаг материјанын јүксәк мәһсулудур. Бу, әлбәттә, халис материализмдир. Лакин Фејербах буна чатдыгда бирдән дајаныр. О, ади фәлсәфи мөвһумата, ишин әсл маһијјәтинә гаршы дејил, әксинә, «материализм» сөзүнә гаршы олан мөвһумата үстүн кәлә билмир. О дејир:

«Мәним үчүн материализм инсан маһијјәти вә инсан билији бинасынын тәмәлидир; лакин о мәним үчүн сөзүн дар мә'насында бир физиолог үчүн, бир тәбиәтшүнас үчүн, мәсәлән, Молешотт үчүн олан шеј дејилдир вә онларын нөгтеји-нәзәрләринә вә ихтисасларына мүвафиг олараг онлар үчүн олмаја билмәјән шеј дејилдир, јә'ни мәним үчүн материализм бинанын өзү дејилдир. Керијә кедәндә мән тамамилә материалистләрләјәм; ирәлијә кедәндә мән онларла дејиләм».

Фејербах бурада, материја илә руһун мүнасибәтинин мүәјјән гајдада анлашылмасына әсасланан үмуми бир дүнјакөрүшү олмаг е'тибары илә материализми, бу дүнја көрүшүнүн мүәјјән тарихи пилләдә, мәһз XVIII әсрдә ифадә олундуғу хүсуси форма илә гарышдырыр. Бундан әлавә, о материализми, XVIII әср материализминин инди тәбиәтшүнасларын вә һәкимләрин башында јашамагда давам етдији вә 50-чи илләрдә сәјјар тәблиғатчыларын — Бухнер, Фогт вә Молешоттун — гәләмә вердикләри бајағылашдырылмыш, вулгарлашдырылмыш формасы илә гарышдырыр. Лакин материализм дә, идеализм кими бир сыра инкишаф пилләси кечмишдир. Һәтта тәбиәт тарихи саһәсиндә јени дөвр ачан һәр бир кәшф мејдана кәлдикдә материализм лабүд олараг өз формасыны дәјишмәлидир. Тарих дә материалистчәсинә изаһ едилән замандан бәри исә, бурада да материализмин инкишафы үчүн јени јол ачылыр.

Кечән әсрин материализми башлыча олараг механики материализм иди, чүнки о заман бүтүн тәбиәт елмләриндән анчаг механика, һәм дә анчаг бәрк чисимләрин (јер вә көј чисимләринин) механикасы, мүхтәсәри—ағырлыг механикасы мүәјјән биткинлијә чатмышды. Кимја һәлә флокистон нәзәријјәсинә[30] әсасланан садәлөвһ формада мөвчуд иди. Биолокија һәлә бәләкдә иди: битки вә һејван организми јалныз ән кобуд шәкилдә тәдгиг едилмишди, ону халис механики сәбәбләрлә изаһ едирдиләр. Декартын нәзәриндә һејван бир машын

олдуғу кими, XVIII әср материалистләринин нәзәриндә дә инсан бир машын иди. Кимјәви вә үзви характерли просесләрә анчаг бу механика мигјасынын тәтбиг олунмасы — бу саһәләрдә механика ганунлары фәалијјәт көстәрмәкдә давам етсә дә, лакин башга, даһа јүксәк, ганунлар гаршысында арха сыраја чәкилир, — классик франсыз материализминин биринчи спесифик мәһдудлуғуну, һәм дә о вахт лабүд олан мәһдудлуғуну тәшкил едир.

Бу материализмин икинчи спесифик мәһдудлуғу ондан ибарәт иди ки, о, дүнјаны бир просес кими, фасиләсиз тарихи инкишафда олан бир материја кими анламаға гадир дејилди. Бу, тәбиәтшүнаслығын о заманкы вәзијјәтинә вә онунла бағлы олан метафизик, јә'ни антидиалектик фәлсәфи тәфәккүр методуна мүвафиг иди. Тәбиәт даими һәрәкәтдәдир; буну о заман да билирдиләр. Лакин о заманкы тәсәввүрә көрә, бу һәрәкәт даим бунча ејни бир даирә дахилиндә һәрләнир вә, беләликлә, әслиндә һәмин јердә дә галырды: бу һәрәкәт һәмишә ејни нәтичәләрә кәтириб чыхарырды. Белә бир тәсәввүр о заман лабүд иди. Күнәш системинин әмәлә кәлмәси һаггында Кант нәзәријјәси о заман тәзәчә мејдана кәлмишди вә һәләлик гәрибә бир шеј кими көрүнүрдү. Јерин инкишаф тарихи кеолокија, һәлә гәтијјән мә'лум дејилди, индики чанлы вүчудларын бәситдән мүрәккәбә доғру давам едән узун инкишафын нәтичәси олмасы фикри о заман һәлә үмумијјәтлә елм тәрәфиндән ирәли сүрүлә билмәзди. Демәли, тәбиәтә гејри-тарихи бахыш лабүд иди. Һәм дә бу гүсуру XVIII әсрин философлары үчүн о гәдәр дә тәгсир сајмаг олмаз, бу гүсур Һекелдә дә јох дејилдир. Һекелдә тәбиәт, идејанын садәчә «өзкәләшмәси» олуб заман дахилиндә инкишаф етмәјә гадир дејилдир; о өз мүхтәлифлилијини анчаг мәканда кенишләндирә биләр вә, беләликлә, ејни просесләри даим тәкрар етмәјә мәһкум олан тәбиәт, өзүндәки бүтүн инкишаф пилләләрини ејни заманда вә бир-бири илә јанашы мејдана гојур. Һәм дә Һекел бу мә'насыз мәканда инкишафы, — лакин замандан кәнарда, — һәр бир инкишафын әсас шәрти олан заман е'тибары илә инкишафа рәғмән, мәһз елә бир вахтда тәбиәтин бојнуна сарымаг истәјирди ки, онда һәм кеолокија, һәм ембриолокија, һәм битки вә һејванлар физиолокијасы, һәм үзви кимја артыг кифајәт гәдәр ишләнмишди вә бу јени елмләр әсасында сонракы инкишаф нәзәријјәсини габагчадан сезән даһијанә фәһмләр артыг һәр јердә доғулмагда иди (мәсәлән: Көте вә Ламарк). Лакин систем белә һөкм едирди вә системин хатири үчүн метод өз-өзүнә хәјанәт етмәли иди.

Тарих саһәсиндә — ејни илә шејләрә тарихи бахыш јох иди. Бурада нәзәри орта әср галыгларына гаршы мүбаризә

чәлб едирди. Орта әсрләрә, тарихин кедишиндә мин иллик үмуми барбарлығын әмәлә кәтирдији садәчә бир фасилә кими бахырдылар. Орта әсрләр әрзиндә әлдә едилмиш бөјүк мүвәффәгијјәтләрә: Авропанын мәдәнијјәт саһәсинин кенишләндијинә, орада бир-бири илә гоншулугда јашамаға гадир бөјүк милләтләрин әмәлә кәлдијинә, нәһајәт, XIV вә XV әсрләрин нәһәнк техники наилијјәтләринә һеч кәс фикир вермирди. Бунунла да бөјүк тарихи әлагәјә дүзкүн бахыш мүмкүн олмурду вә тарих, ән јахшы һалда, философлара хидмәт етмәјә һазыр олан мисал вә рәсмләр мәчмуәсинә чеврилирди.

Әллинчи илләрдә Алманијада материализмин чарчылары ролуну өз өһдәсинә көтүрән вулгарлашдырычылар һеч бир шејдә өз мүәллимләринин тә'лимләриндән кәнара чыхмадылар. Тәбиәт елмләринин бүтүн сонракы мүвәффәгијјәтләри онлар үчүн анчаг, каинаты јараданын мөвчуд олмасына гаршы јени дәлилләр иди. Онлар нәзәријјәни даһа да инкишаф етдирмәк фикриндә belә дејилдиләр. О вахт үчүн һикмәти артыг тамамилә түкәнән вә 1848-чи ил ингилабынын өлүмчүл јараладығы идеализм, беләликлә, бу заман материализмин даһа да тәнәззүл етмәсиндән кам алды. Бу материализм үчүн һеч бир мәс'улијјәт дашымаг истәмәмәкдә Фејербах тамамилә һаглы иди; лакин сәјјар тәблиғатчыларын тә'лими илә үмумијјәтлә материализми гарышдырмаға онун һагты јох иди.

Бир дә бурада ики чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр. Әввәлән, Фејербахын сағлығында да тәбиәтшүнаслыг елә шиддәтли гычгырма просесиндә иди ки, бу просес анчаг ахырынчы он беш ил әрзиндә, ајдынлыг һасил едә биләчәк нисби бир камиллијә чатды. Дәрк етмәк үчүн о вахтадәк мисли көрүнмәмиш чохлу јени материал топланмышды, лакин бөјүк сүр'әтлә үст-үстә галанан бу кәшфләр јығынында анчаг лап сон заманлар әлагә јаратмаг вә демәли, бунлары гајдаја салмаг мүмкүн олду. Доғрудур, Фејербах үч чох мүһүм кәшфин — һүчејрәнин кәшфинин, енеркијанын чеврилмәси тә'лиминин вә Дарвинин ады илә адландырылмыш инкишаф нәзәријјәсинин мүасири иди. Лакин кәнд тәнһалығында јашајан философ, елми кифајәт дәрәчәдә изләјә биләрдими ки, тәбиәтшүнасларын өзләринин о заман гисмән һәлә шүбһә алтына алдыглары, гисмән дә лазымынча истифадә едә билмәдикләри кәшфләри там гијмәтләндирә билсин? Бурада мүгәссир тәкчә ачыначаглы алман гајдалары иди ки, бу гајдаларын сајәсиндә фәлсәфә кафедраларына анчаг әлламәлик көстәрән еклектик хырдачылар тә'јин олунурду, онларын һамысындан һәдсиз дәрәчәдә үстүн олан Фејербах исә кәндлиләшиб күнүнү учгар кәнддә кечирмәјә мәчбур олмушду. Демәли, тәбиәтә олан тарихи бахышын, инди мүмкүн олуб франсыз материализминин бүтүн

биртэрэфлилијини арадан галдыран бахышын Фејербаха мүјэссэр олмамасынын тэгсири Фејербахда дејилдир.

Икинчиси, Фејербах тамамилэ һаглы олараг дејирди ки, анчаг тэбии-елми материализм «инсан билији бинасынын тэмэлидир, лакин һэлэ бу бинанын өзү дејилдир». Зира биз тэкчэ тэбиэтдэ дејил, һабелэ инсан чэмијјэтиндэ јашајырыг, бу чэмијјэтин дэ тэбиэт гэдэр өз инкишаф тарихи вэ өз елми вардыр. Демэли, вэзифэ, чэмијјэт һаггындакы елми, јә'ни тарих вэ фэлсэфэ елмлэри дејилэн елмлэрин бүтүн мэчмусуну материалист эсасла ујғунлашдырмаг вэ ону бу эсаса мүвафиг шэкилдэ јенидэн гурмагдан ибарэт иди. Лакин буну етмэк Фејербаха нэсиб дејилмиш. Бурада Фејербах, материалист «эсаса» бахмајараг, һэлэ көһнэ идеалист буховларындан азад олмамышды, буну өзү дэ е'тираф едэрэк дејирди: «Керијэ кедэндэ мэн материалистлэрлэјэм, ирэлијэ кедэндэ мэн онларла дејилэм». Лакин мэһз бурада,ичтимаи саһэдэ Фејербах өзү «ирэлијэ», өзүнүн 1840 вэ ја 1844-чү иллэрдэки нөгтеји-нэзэриндэн габаға кетмэди, јенэ дэ башлыча олараг өзүнүн кушэнишинлији нэтичэсиндэ, өз хасијјэтинэ көрэ чэмијјэт ичэрисиндэ јашамаға бүтүн башга философлардан даһа чох еһтијачы олдуғу бир һалда бу кушэнишинлијин үзүндэн өз фикирлэрини өзүнүн тајы-бэрабэри олан дикэр адамларла дост вэ ја дүшмэн көрүшмэлэриндэ дејил, эксинэ тамамилэ тэнһалыгда ишлэјиб һазырламаға мэчбур олмушду. Көстэрилэн саһэдэ Фејербахын нэ гэдэр чох дэрэчэ идеалист олараг галдығыны биз ашағыда этрафлы сурэтдэ нэзэрдэн кечирэчэјик.

Ону да гејд едэк ки, Штарке Фејербахын идеализмини эслиндэ онун ибарэт олдуғу шејдэ көрмүр.

«Фејербах идеалистдир; о, бэшэријјэтин тэрэггисинэ инаныр» (сэһ. 19). «Һэр шејин эсасы, бүнөврэси јенэ дэ идеализм олараг галыр. Реализм бизи анчаг, өз идеал арзуларымыза эмэл етдијимиз заман, сэһв етмэкдэн горујур. Мэкэр мэрһэмэт, мэһэббэт, һэгигэтэ вэ һагга хидмэт идеал гүввэлэр дејилми?» (сэһ. VIII).

Эввэлэн, бурада идеализм идеал мэгсэдлэрэ доғру чан атмагдан башга бир шеј адланмыр. Лакин бу мэгсэдлэр анчаг Кант идеализми илэ, Кантын «гэти императиви» илэ зэрури сурэтдэ бағлыдыр. Лакин һэтта Кант өз фэлсэфэсини, орада мэ'нэви идеаллардан да бэһс олундуғу үчүн дејил, эксинэ, тамамилэ башга, элбэттэ, Штаркеjэ мэ'лум олмамыш олан сэбэблэрэ көрэ «транссендентал идеализм» адландырмышдыр. Мэ'нэви, јэ'ни ичтимаи идеаллара инамын куја фэлсэфи идеализмин маһијјэтини тэшкил етдији һаггындакы мөвһумат фэлсэфэдэн кэнарда, Шиллерин ше'рлэриндэн өзлэри үчүн лазым олан фэлсэфи тэһсил гырынтыларыны jы-

ғышдыран алман филистерләри арасында мејдана кәлмишдир. Кантын ачиз «гәти императиви»ни (мүмкүн олмајан бир шеји тәләб етдијинә көрә, демәли, һеч заман керчәк бир нәтичәјә кәлмәдијинә көрә ачиз) һеч кәс Һекелдән даһа кәскин тәнгид етмәмишдир, Шиллерин јајдығы һәјата кечирилә билмәјәчәк идеаллар хәјалына дүшмәк кими филистер мејлләрини һеч кәс биткин идеалист олан Һекелдән даһа амансызчасына лаға гојмамышдыр (мәсәлән, бах: «Феноменолокија»).

Икинчиси, белә бир һалдан һеч гачынмаг олмаз ки, инсаны фәалијјәтә сөвг едән һәр шеј онун башындан кәлиб кечмәлидир: инсан һәтта јејиб-ичмәјә она көрә киришир ки, онун башында ачлыг вә сусузлуг дујғулары әкс олунур вә она көрә јејиб-ичмәкдән әл чәкир ки, онун башында дојмаг дујғусу әкс олунур. Харичи аләмин инсана олан тә'сирләри онун башында нәгш олунур, орада һиссләр, фикирләр, тәһрикләр, ирадә тәзаһүрләри шәклиндә, бир сөзлә — «идеал сә'јләр» шәклиндә әкс олунур вә бу шәкилдә онлар «идеал гүввәләр» олурлар. Һәм дә әкәр адам анчаг «идеал сә'јләрә» әмәл етдијинә көрә вә «идеал гүввәләрин» она олан тә'сирини е'тираф етдијинә көрә идеалист олурса, онда аз-чох нормал инкишаф етмиш һәр бир адам фитрәтән идеалистдир, онда анлашылмаз бир шеј галыр: дүнјада үмумијјәтлә һарадан материалист ола биләр?

Үчүнчүсү, бәшәријјәтин, — һеч олмазса һазырда, — бүтөвлүкдә вә үмумијјәтлә ирәли һәрәкәт етдији әгидәсинин, материализмлә идеализмин әкслијинә гәтијјән һеч бир дәхли јохдур. Франсыз материалистләри, демәк олар, фанатикчәсинә, — деист[75] Волтер вә Руссодан аз јох, — бу әгидәдә идиләр вә она чох заман бөјүк шәхси гурбанлар верирдиләр. Әкәр бириси өмрү бoју өз үнүн бүтүн һәјатыны «һәгигәтә вә һагга», — бу сөзләрин јахшы мә'насында, — «хидмәт етмәјә» һәср етмишсә, онда белә бир адам, мәсәлән, Дидро олмушдур. Одур ки, Штарке бүтүн бунлары идеализм е'лан етдикдә, о јалныз буну сүбут едир ки, материализм сөзү вә онунла бирликдә исә һәр ики чәрәјанын бүтүн әкслији бурада Штарке үчүн һәр чүр мә'насыны итирмишдир.

Фе'лән бурада Штарке, материализм адына гаршы илләр узуну кешиш ифтираларынын тә'сири алтында көк салмыш филистер мөвһуматына, — ола биләр ки, дүшүнмәдән, — бағышланылмаз күзәштә кедир. Филистер материализм дедикдә, гарынгулулуг, сәрхошлуг, шәһвәт, чисмани зөвгләр вә шөһрәтпәрәстлик, гәрәзкарлыг, хәсислик, ачкөзлүк, газанч далынча гачмаг вә биржа кәләкләри баша дүшүр, бир сөзлә — онун өзүнүн хәлвәтдә гапылдығы бүтүн бу чиркин һәрәкәтләри баша дүшүр. Идеализм исә, онун нәзәриндә фәзиләтә инам, бү-

түн бәшәријјәтә мәһәббәт вә үмумијәтлә «даһа јахшы аләмә» инам демәкдир, филистер бу аләм һаггында башгаларына курулту илә данышдығы һалда өзү исә буна анчаг сәрхошлугдан сонра башы ағрыјанда вә ја ифлас оланда, — бир сөзлә өзүнүн адәт етдији «материалист» ифратчылыгларынын лабүд нәтичәләрини дадмаг лазым кәләндә инанмаға башлајыр. Бу һалда о өзүнүн севдији маһнына охујур: Инсан бәс нәдир? О јары вәһши, јары мәләкдир.

Галан мәсәләләрдә исә Штарке Фејербахы, инди Алманијада философ ады илә һај-күј салан досентләрин һүчум вә тә'лимләриндән сә'јлә мүдафиә етмәјә чалышыр. Классик алман фәлсәфәсинин чылызлашмыш нәсли илә марагланан адамлар үчүн бу, әлбәттә, әһәмијјәтлидир; Штаркенин өзү үчүн бу, зәрури көрүнә биләрди. Лакин биз охучуја әзијјәт вермәјәчәјик.

III

Биз Фејербахын дин фәлсәфәсинә вә етикасына јанашан кими, онун һәгиги идеализми дәрһал мејдана чыхыр. Фејербах дини һеч дә ләғв етмәк истәмир; о дини тәкмилләшдирмәк истәјир. Фәлсәфәнин өзү диндә әримәлидир.

«Бәшәријјәт дөврләри бири дикәриндән анчаг, диндәки дәјишикликләрлә фәргләнир. Мүәјјән тарихи һәрәкат анчаг, инсанын үрәјинә дәрин нүфуз етдикдә, өз әсасына чатмыш олур. Үрәк динин формасы дејилдир, буна көрә belə демәк олмаз ки, дин һәмчинин үрәкдә дә олмалыдыр; үрәк динин маһијјәтидир» (ситат Штаркедән кәтирилмишдир, сәһ. 168).

Фејербахын тә'лиминә көрә, дин инсанла инсан арасында һиссә әсасланан үрәк мүнасибәтидир, бу мүнасибәт индијә гәдәр өз һәгигәтини керчәклијин әфсанәви ин'икасында,—инсани хассәләрин әфсанәви ин'икасы олан бир вә ја бир нечә аллаһ васитәсилә,—ахтарырды, инди исә ону билаваситә вә бирбаша «мән» илә «сән» арасындакы мәһәббәтдә тапыр. Һәм дә, беләликлә, Фејербахда, нәһајәт, чинси мәһәббәт онун јени дининин ән јүксәк е'тигад формаларындан биридир, бәлкә дә ән јүксәк формасыдыр.

Инсанлар арасында, хүсусән мүхтәлиф чинсләрә мәнсуб олан инсанлар арасында һиссә әсасланан мүнасибәтләр инсанларын мөвчуд олдуглары заманлардан бәри мөвчуддур. Чинси мәһәббәтә кәлдикдә, бу мәһәббәт сон сәккиз әср әрзиндә елә бир мә'на кәсб етмиш вә елә бир мөвге фәтһ етмишдир ки, әтрафында бүтүн поезијанын һәрләндији вачиб бир меһвәр олмушдур. Мөвчуд позитив динләр, чинси мәһәббәтин дөвләт тәрәфиндән тәнзим едилмәсинә, јә'ни никаһ һаггында

ганунчулуға јүксәк мүгәддәслик вермәклә кифајәтләнир; бу динләрин һамысы лап күнү сабаһ тамамилә арадан галха биләр, мәһәббәт вә достлуг тәчрүбәсиндә исә зәррә гәдәр дәјишиклик әмәлә кәлмәз. 1793-чү вә 1798-чи илләр арасында Франсада христиан дини һәгигәтән о дәрәчәдә јох олуб кетмишди ки, Наполеонун өзүнүн бу дини јенидән тәтбиг етмәси зәһмәтсиз вә мүгавимәтсиз олмады. Лакин бу мүддәт әрзиндә христианлығы Фејербахын јени дини кими бир шејлә әвәз етмәк үчүн һеч бир тәләбат јаранмады.

Фејербахын идеализми бурада ондан ибарәтдир ки, о, инсанларын гаршылыглы мејлләринә әсасланан бүтүн мүнасибәтләри, — чинси мәһәббәти, достлуғу, мәрһәмәти, фәдакарлығы вә с., — онларын өз-өзлүјүндә малик олдуглары ән ади мә'нада, онун да рә'јинчә кечмишә мәхсус олан һәр һансы хүсуси бир дин һаггындакы хатирәләрдән асылы олмајараг көтүрмүр. Фејербах иддиа едир ки, бу мүнасибәтләр, јалныз дин сөзү илә мүгәддәсләшдирилдикдә өзү үчүн там әһәмијјәт кәсб етмиш олар. Фејербах үчүн башлыча чәһәт бу кими халис инсани мүнасибәтләрин мөвчуд олмасында дејилдир, әксинә, ондадыр ки, бу мүнасибәтләрә јени, һәгиги бир дин кими бахсынлар. Фејербах јалныз о һалда бу мүнасибәтләрин тамамилә дәјәрли мүнасибәтләр олмасыны е'тираф етмәјә разы олур ки, онлара дин мөһрү вурулмуш олсун. Дин сөзү religare* сөзүндән әмәлә кәлмишдир вә онун илкин мә'насы әлагә демәкдир. Демәли, ики адамын һәр чүр гаршылыглы әлагәси диндир. Бу гәбил етимоложи һоггабазлыглар идеалист фәлсәфәнин әл атдығы сон чыхыш јолудур. Сөзләрә, онларын һәгигәтдә ишләдиләрәк тарихи инкишафын кедишиндә алдығы мә'на дејил, әксинә, өз етимоложи мәншәләринә көрә дашымалы олдуглары мә'на иснад верилир. Идеалист хатирәләри үчүн әзиз олан дин сөзү дилдән анчаг итиб кетмәсин дејә, чинси мәһәббәт вә чинсләр арасындакы мүнасибәтләр «дин» рүтбәсинә галдырылыр. Гырхынчы илләрдә Луи Блан мәсләкли Парис реформистләри дә тамамилә белә дүшүнүрдүләр: онлар да динсиз адамы мүдһиш бир шәхс кими тәсәввүр едир вә бизә дејирдиләр: Donc, l'atheisme c'est votre religion!** Тәбиәтин әслиндә материалистчәсинә анлашылмасы әсасында Фејербахын һәгиги дин гурмаға көстәрдији сә'јини мүасир кимјаны һәгиги әлкимја кими шәрһ етмәк чәһдинә бәнзәтмәк олар. Әкәр аллаһсыз дин мүмкүнсә, онда өзүнүн иксири олмадан әлкимја да мүмкүндүр. Һәм дә әлкимја илә дин арасында чох сых әлагә вардыр. Иксирин бир

* — әлагәләндирмәк. *Ред.*
** Демәли, атеизм, бу елә сизин дининиздир. *Ред.*

чох аллаһабәнзәр хассәләри вардыр, Қопп вә Бертлонун кәтирдикләри мә'луматдан көрүндүјү кими, христиан тә'лиминин һазырланмасында, тарихимизин биринчи ики әсриндәки Мисир вә Јунаныстан әлкимјакәрләринин дә әли вардыр.

Фејербахын: «бәшәријјәт дөврләри бири дикәриндән анчаг диндәки дәјишикликләрлә фәргләнир» иддиасы әсла доғру дејилдир. Сөһбәт јалныз индијәдәк мөвчуд олан үч дүнја дининдән: буддизм, христианлыг вә исламдан кетдији дәрәчәдә бөјүк тарихи чеврилишләр диндәки дәјишикликләрлә *мүшајиәт едилмишдир.* Қортәбии сурәтдә јаранан көһнә тајфа динләринин вә милли динләрин тәблиғат характери јох иди вә һәмин тајфа вә ја халгларын мүстәгиллији позулдугда бу динләр дәрһал һәр чүр мүгавимәт гүввәсини итирирди. Керманларда бунун үчүн, һәтта чүрүмәкдә олан Рома дүнја империјасы илә вә онун христиан дүнја дини илә садәчә тәмасда олмаг кифајәт иди, онда бу дини Рома јенинчә гәбул етмишди вә онун игтисади, сијаси вә мә'нәви вәзијјәтинә ујғун кәлирди. Јалныз аз-чох сүн'и сурәтдә мејдана кәлән бу дүнја динләри һаггында, хүсусән христианлыг вә ислам һаггында демәк олар ки, үмуми тарихи һәрәкатлар дини рәнк алыр. Лакин һәтта христианлығын јајылдығы саһәдә, һәгигәтән универсал әһәмијјәти олан ингилаблар анчаг, буржуазијанын өз азадлығы уғрунда апардығы мүбаризәнин илк пилләләриндә, XIII әсрдән XVII әсрин ахырынадәк дини рәнк алыр. Бу да, Фејербахын фикирләшдији кими, инсан үрәјинин хассәләри илә дејил вә инсанын дини тәләбаты илә дејил, јалныз бирчә идеоложи форманы: дин вә илаһијјаты билән орта әсрләрин бүтүн әввәлки тарихи илә изаһ олунур. Лакин XVIII әсрдә буржуазија өз синфи вәзијјәтинә ујғун өз хүсуси идеолокијасыны јаратмаг үчүн кифајәт гәдәр мөһкәмләндикдә өз бөјүк вә биткин ингилабыны — Франса ингилабыны әмәлә кәтирди, бу һалда буржуазија анчаг һүгуги вә сијаси идејалара мүрачиәт едирди вә дин һаггында јалныз бу ахырынчы онун јолуну кәсдији дәрәчәдә фикирләширди. Лакин бу һалда буржуазијанын ағлына да кәлмирди ки, көһнә дини һәр һансы јени бир динлә әвәз етмәк лазымдыр. Робеспјерин бурада нә кими мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадығы мә'лумдур.

Инди бизим јашамаға мәчбур олдуғумуз, һабелә синифләрин әкслији вә синфи һөкмранлыг үзәриндә гурулмуш чәмијјәтдә башгаларына гаршы мүнасибәтдә халис инсани һиссләр көстәрмәк имканы онсуз да олдугча мәһдуддур; бу һиссләри дин рүтбәсинә јүксәлтмәклә ону даһа да мәһдудлашдырмаг үчүн әлимиздә зәррә гәдәр дә әсас јохдур. Ејни илә ара тарихнәвислији бөјүк тарихи синфи дөјүшләрин анлашылмасыны бизим үчүн, хүсусилә Алманијада, артыг кифа-

јәт гәдәр гаранлыглашдырмышдыр, вә бу мүбаризәнин тарихини килсә тарихинин ади бир әлавәсинә чевирмәклә ону тамамилә анлашылмаз етмәјимизә еһтијач јохдур. Артыг бундан көрүнүр ки, инди биз Фејербахдан нә гәдәр ирәли кетмишик. Инди онун әсәрләриндә бу јени, мәһәббәт дининин јүксәкләрә галдырылдығы «көзәл јерләри» садәчә охумаг даһа мүмкүн дејилдир.

Фејербах анчаг бир дини — христианлығы, Гәрбин монотеизмә әсасланан һәмин дүнја динини чидди тәдгиг едир. О, көстәрир ки, христиан аллаһы анчаг инсанын әфсанәви ин'икасыдыр. Лакин бу аллаһ өзү дә, узун сүрән мүчәррәдләшдирмә просесинин мәһсулудур, әввәлки чохлу тајфа вә милләт аллаһларынын чәмләнмәси маһијјәтидир. Буна мүтабиг олараг, ин'икасы һәмин аллаһ олан инсан да керчәк инсан дејилдир, о да ејнилә чохлу керчәк инсанларын маһијјәтидир; бу — мүчәррәд инсандыр, јә'ни јенә анчаг фикри сурәтдир. Әсәринин һәр сәһифәсиндә һиссијјат вә конкрет, керчәк дүнјаја гәрг олмағы тәблиғ едән һәмин Фејербахын өзү, инсанлар арасында тәкчә чинси мүнасибәтләрдән дејил, һәр һансы башга мүнасибәтләрдән бәһс етмәли олдугда, дәрһал сон дәрәчә мүчәррәдләшир.

Бу мүнасибәтләрдә Фејербах јалныз бир тәрәфи — әхлагы көрүрдү. Фејербахын бурада да Һекелә нисбәтән чох јохсуллуғу бизи јенә дә тәәччүбләндирир. Һекелдә етика вә ја мә'нәвијјат һаггында тә'лим һүгуг фәлсәфәсидир, һәм дә: 1) мүчәррәд һүгуг, 2) әхлаг, 3) мә'нәвијјат саһәләрини әһатә едир, бу ахырынчыја да өз нөвбәсиндә: аилә, вәтәндаш чәмијјәти вә дөвләт аиддир. Бурада форма нә гәдәр идеалистдирсә, мәзмун бир о гәдәр реалистдир. Бу мәзмун өзүндә әхлагла бирликдә бүтүн һүгуг, игтисадијјат вә сијасәт саһәсини еһтива едир. Фејербахда исә мәһз бунун әксинәдир. Фејербах формача реалистдир, о, чыхыш нөгтәси олараг инсаны көтүрүр; лакин бу инсанын јашадығы дүнја һаггында о бир кәлмә дә данышмыр вә буна көрә дә онун бәһс етдији инсан, даим дин фәлсәфәсиндәки ејни мүчәррәд инсан олараг галыр. Бу инсан дүнјаја ана бәтниндән кәлмәмишдир: кәпәнәк барамадан чыхан кими бу инсан да монотеист динләрин аллаһындан нәш'әт етмишдир. Она көрә дә бу инсан керчәк дүнјада, тарихән инкишаф етмиш вә тарихән мүәјјән олан дүнјада да јашамыр. Һәрчәнд о башга инсанларла үнсијјәтдәдир, лакин һәмин инсанларын һәр бири јенә дә онун өзү кими мүчәррәддир. Дин фәлсәфәсиндә биз бунунла белә һәлә киши вә гадын олдуғуну көрдүк, етикада исә бу сон фәрг дә јох олур. Доғрудур, Фејербахда һәрдән, мисал үчүн, белә мүддәалара да тәсадүф олунур:

«Сарајларда бир чүр, комаларда исә башга чүр дүшүнүрләр». — «Әкәр ачлыгдан вә јохсуллуг үзүндән сәнин бәдәниндә гида маддәләри јохдурса, онда сәнин башында да, сәнин һиссләриндә вә сәнин үрәјиндә дә әхлаг үчүн гида јохдур».—«Сијасәт бизим динимиз олмалыдыр» вә и. а.

Лакин Фејербах бу мүддәаларла нә етмәли олдуғуну әсла билмир, һәмин мүддәалар онун үчүн гуру ибарәләр олараг галыр вә һәтта Штарке дә е'тираф етмәјә мәчбур олур ки, сијасәт Фејербах үчүн мүјәссәр олмајан саһәдир,

«чәмијјәт һаггында елм, сосиолокија исә — terra incognita*дир.

Фејербах хејир илә шәр арасындакы экслији тәдгиг етдикдә дә, Һекелә нисбәтән јенә ејни дәрәчәдә сәтһидир.

Һекел гејд едир: «Бә'зиләри белә дүшүнүрләр ки, онлар: инсан өз тәбиәти е'тибары илә хејирхаһдыр, — дедикдә, олдугча дәрин бир фикир сөјләјирләр; лакин онлар унудурлар ки, инсан өз тәбиәти е'тибары илә шәрирдир — сөзләриндә даһа дәрин мә'на вардыр».

Һекелдә шәр, тарихи инкишафын һәрәкәтверичи гүввәсинин тәзаһүр етдији формадыр. Бунда ики мә'на вардыр. Бир тәрәфдән, ирәли атылан һәр бир јени аддым, мүгәддәс сајылан бир шејин һөкмән тәһгир олунмасыдыр; көһнәјә, өлүб кедәнә, лакин адәт гајдасы илә тәгдис олунмуша гаршы гијамдыр. Дикәр тәрәфдән, синифләрин эксліји мејдана кәләндән бәри инсанларын пис еһтираслары: ачкөзлүк вә һакимијјәтпәрәстлик тарихи инкишафын васитәләри олмушдур. Мәсәлән, феодализмин вә буржуазијанын тарихи бунун үчүн фасиләсиз бир сүбутдур. Лакин, әхлаги шәрин тарихи ролуну тәдгиг етмәк Фејербахын һеч ағлына да кәлмир. Тарих саһәси Фејербах үчүн үмумијјәтлә мүнасиб вә үрәјә јатан дејилдир. Һәтта онун кәламы:

«Инсан тәбиәтин ағушундан јеничә чыхдығы заман һәлә инсан олмамыш, јалныз халис тәбии вүчуд олмушдур. Инсан—инсанын мәһсулудур. мәдәнијјәтин, тарихин мәһсулудур» —

һәтта бу кәламы да онун үчүн тамамилә сәмәрәсиз галыр.

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, Фејербах әхлаг һаггында бизә анчаг сон дәрәчә чылыз бир шеј дејә биләр. Сәадәтә чан атма инсанда анадан кәлмәдир; она көрә дә бу сә'ј һәр бир әхлагын әсасы олмалыдыр. Лакин сәадәтә чан атма ики чәһәтдән тәсһиһә мә'руздур. Әввәлән, давранышларымызын тәбии нәтичәләри тәрәфиндән: кефләнмәјин ардынча хумарлыг кәлир, адәтә кечмиш ифратчылығын ардынча исә — хәстәлик. Икинчиси, давранышларымызын ичтимаи нәтичә-

* — мәчһул торпаг. *Ред.*

ләри тәрәфиндән: биз башга адамларда да, белә сәадәтә чан атмаға һөрмәт етмәдикдә, онлар мүгавимәт көстәрир вә бизим сәадәтә чан атмағымыза мане олурлар. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, әкәр биз өзүмүзүн сә'јимизи тә'мин етмәк истәјириксә, онда биз өз давранышларымызын нәтичәләрини дүзкүн гијмәтләндирмәји бачармалыјыг вә бундан әлавә, башгаларынын да ејни сә'јә бәрабәр һүгугуна һөрмәт етмәлијик. Демәли, өзүмүн өзүмә мүнасибәтиндә әгилли өзүнүмәһдудлашдырма вә башгалары илә үнсијјәтдә мәһәббәт — јенә мәһәббәт!, — Фејербах әхлагынын әсас гајдалары бунлардыр, бүтүн јердә галанлар бунлардан чыхарылыр. Нә Фејербахын ән кәскин ағыллы мүлаһизәләри, нә дә Штаркенин ән күчлү тә'рифләри бу ики-үч мүддәанын мискинлијини вә бошлуғуну пәрдәләјә билмәз.

Инсан өз-өзү илә мәшғул олдугда, өзүнүн сәадәтә чан атмасыны чох надир һалларда һәм дә өзү үчүн вә башгалары үчүн фајдалы олараг тә'мин едир. Инсанын харичи аләмлә үнсијјәти олмалыдыр, өз тәләбатыны өдәмәк үчүн васитәләри: јемәји, башга чинсдән олан фәрди, китаблары, әјләнчәләри, мүбаһисәләри, фәалијјәти, истеһлак вә әмәк васитәләри олмалыдыр. Һәр ики шејдән бири дир: ја Фејербахын әхлагы әввәлчәдән нәзәрдә тутур ки, һәр бир адам өз тәләбатыны өдәмәк үчүн бүтүн бу васитә вә шејләрә шәксиз маликдир, ја да бу әхлаг анчаг хош, лакин һәјата кечирилә билмәјән мәсләһәтләр верир, вә онда һәмин әхлагын көстәрилән васитәләрдән мәһрум олан адамлар үчүн јејилмиш јумурта гәдәр дәјәри јохдур. Фејербах өзү дә бу барәдә ачыгча дејир:

«Сарајларда бир чүр, комаларда исә башга чүр дүшүнүрләр». «Әкәр ачлыгдан вә јохсуллуг үзүндән сәнин бәдәниндә гида маддәләри јохдурса, онда сәнин башында да, сәнин һиссләриндә вә сәнин үрәјиндә дә әхлаг үчүн гида јохдур».

Бүтүн инсанларын бәрабәр сәадәт һүгугу бундан јахшы вәзијјәтдәдирми? Фејербах бу тәләби бүтүн заманларда вә һәр бир шәраитдә шәксиз мәчбури бир тәләб кими ирәли сүрүр. Лакин нә замандан бәри бу һүгуг һамылыгча е'тираф едилмишдир? Гәдим заманларда гулларла онларын саһибләри арасында вә ја орта әсрләрдә тәһкимли кәндлиләрлә онларын баронлары арасында бүтүн инсанларын бәрабәр сәадәт һүгугу һаггында һеч данышыг олмушдурму? Мәзлум синифләрин сәадәтә чан атмасы амансыз сурәтдә вә «ганун әсасында» һаким синифләрин ејни сә'јинә мәкәр гурбан едилмәмишдирми? Едилмишдир, лакин бу әхлагсызлыг иди; инди исә бу һүгуг бәрабәрлији е'тираф едилмишдир. — Буржуазија феодализмә гаршы мүбаризәдә вә капиталист истеһсалыны ин-

кишаф етдирмәк хатиринә бүтүн силки, јә'ни шәхси имтијазлары мәһв етмәјә вә әввәлчә, хүсуси һүгуг, сонра исә тәдричән дөвләт һүгугу саһәсинә шәхсијјәтин јуридик һүгуг бәрабәрлијини тәтбиг етмәјә мәчбур олдуғу замандан бәри сөздә е'тираф едилмишдир. Лакин сәадәтә чан атмаг үчүн ән аз дәрәчәдә идеал һүгуглар лазымдыр. Бу сә'јин ән чох мадди васитәләрә еһтијачы вардыр; капиталист истеһсалы исә чалышыр ки, бәрабәр һүгуглу адамларын бөјүк әксәријјәти анчаг, ән ашағы бир һәјат үчүн ән зәрури шејләрә малик олсун. Беләликлә, әксәријјәтин сәадәтә олан бәрабәр һүгугуна капитализм, чәтин ки, гулдарлыгдан вә ја тәһкимчиликдән чох һөрмәт көстәрир. Мәкәр сәадәти тә'мин едәчәк мә'нәви васитәләр, тәһсил алмаг васитәләри бундан јахшы вәзијјәтдәдир? Мәкәр «Садова јанында галиб кәлән мәктәб мүәллими»[190] өзү әфсанәви бир шәхсијјәт дејилми?

Бундан башга, Фејербахын әхлаг нәзәријјәсиндән беләчыхыр ки, фонд биржасы ән јүксәк әхлаг мә'бәдидир, анчаг бу шәртлә ки, орада ағыллы мөһтәкирлик етсинләр. Әкәр мәним сәадәтә чан атмағым мәни апарыб биржаја чыхарырса вә мән орада өз һәрәкәтләримин нәтичәләрини о гәдәр дүзкүн өлчүб-бичә билирәмсә ки, бу һәрәкәтләр мәнә анчаг ләззәт верир вә һеч бир зәрәр вурмур, јә'ни әкәр мән даим удурамса, онда Фејербахын көстәриши јеринә јетмиш олур. Һәм дә бу һалда мән өзүмә јахын адамын беләчә сәадәтә чан атмасына һеч дә мане олмурам, чүнки о да биржаја мәним кими көнүллү олараг кәлмишдир, мәнимлә еһтикар сазиши бағларкән мән өз сәадәтимә чан атдығым кими, о да тамамилә ејнилә өз сәадәтинә чан атыр. Әкәр о өз пулуну итирирсә, онда бунунла онун һәрәкәтләринин әхлагсызлығы сүбут олмуш олур, чүнки о өз һәрәкәтләрини пис өлчүб-бичмишдир вә ону лајиги чәзасына дүчар етмәклә мән һәтта мүасир Радамант кими ловғалана биләрәм. Мадам ки, мәһәббәт садәчә сентиментал бир ифадә дејилдир, биржада һәмчинин мәһәббәт дә һөкмрандыр; чүнки һәр кәс өз сәадәтә чан атма сә'јини башгасынын көмәји илә тә'мин едир, мәһәббәт мәһз буну да етмәлидир, мәһәббәтин әмәли сурәтдә јеринә јетирилмәси бундан ибарәтдир. Демәли, әкәр мән өз әмәлијјатымын нәтичәләрини габагчадан дүзкүн көрүрәмсә, јә'ни әкәр мән мүвәффәгијјәтлә ојун ојнајырамса, онда мән Фејербах әхлагынын бүтүн ән чидди тәләбләрини јеринә јетирмиш олурам, һәм дә үстәлик варланырам. Башга сөзлә десәк, Фејербахын арзу вә нијјәтләри нечә олурса олсун, онун әхлагы индики капитализм чәмијјәтинин өлчүсү илә бичилмиш олур.

Бәс мәһәббәт! — Бәли, Фејербахда, мәһәббәт адамы һәмишә вә һәр јердә әмәли һәјатын бүтүн чәтинликләриндән гур-

тармалы олан е'чазкар бир шејдир, — бу да мәнафеләри бир-биринә дабан-дабана экс синифләрә бөлүнмүш бир чәмијјәтдә! Беләликлә, Фејербахын фәлсәфәсиндән онун ингилаби характеринин сон галыглары учуб кедир вә анчаг чағырылмыш көһнә бајаты галыр: бир-биринизи севин, чинс вә рүтбәниздән асылы олмајараг бир-биринизин гучағына атылын, — үмуми бир барышыгла мәст олун!

Гыса десәк, Фејербахын әхлаг нәзәријјәсинин агибәти онун бүтүн сәләфләринин агибәти кими олду. Фејербахын әхлагы бүтүн зәманәләр үчүн, бүтүн халглар үчүн, бүтүн вәзијјәтләр үчүн бичилмишдир вә мәһз буна көрә дә һеч јердә вә һеч бир заман тәтбиг едилә билмәз. Кантын гәти императиви кими бу әхлаг да керчәк аләмә мүнасибәтиндә ачиздир. Һәгигәтдә һәр синфин вә һәтта һәр пешәнин өз хүсуси әхлагы вардыр вә онлар бунун чәзасыны чәкмәкдән горхмајанда һәмин әхлагы һәр заман позурлар. Һамыны бирләшдирмәли олан мәһәббәт исә, мүһарибәләрдә, савашмаларда, чәкишмәләрдә, ев сөјүшләриндә, бошаныб-ајрылмада вә биринин дикәрини максимум дәрәчәдә истисмар етмәсиндә тәзаһүр едир.

Лакин нечә ола билмишдир ки, эгли һәрәкәтә Фејербахын вердији гүдрәтли тәкан, онун өзү үчүн тамамилә сәмәрәсиз галмышдыр? Садәчә она көрә ки, Фејербах өзүнүн сон дәрәчә нифрәт етдији абстраксијалар аләминдән чанлы, керчәк аләмә јол тапа билмәмишдир. Фејербах вар гүввәси илә тәбиәтдән вә инсандан јапышыр. Лакин тәбиәт дә, инсан да онун үчүн анчаг сөз олараг галыр. Фејербах нә керчәк тәбиәт һаггында, нә дә керчәк инсан һаггында мүәјјән һеч бир шеј дејә билмир. Фејербахын мүчәррәд инсанындан керчәк инсанлара, чанлы инсанлара кечмәк үчүн бу инсанлары өз тарихи һәрәкәтләриндә өјрәнмәк лазым иди. Фејербах исә буна гаршы инад едирди вә буна көрә дә анламадығы 1848-чи ил онун үчүн анчаг керчәк аләмлә әлагәни гәти кәсмәк, кушәнишинлијә кечмәк демәк иди. Бунун башлыча тәгсири јенә дә һәмин алман ичтимаи мүнасибәтләриндә иди ки, Фејербахы белә бир ачыначаглы агибәтә чатдырмышды.

Лакин Фејербахын атмадығы аддымы, һәр һалда атмаг лазым иди. Фејербахын јени дининин өзәји олан мүчәррәд инсана пәрәстиши керчәк инсанлар һаггында вә онларын тарихи инкишафы һаггында елмлә әвәз етмәк лазым иди. Фејербахын фәлсәфәсинин чәрчивәсиндән кәнара чыхан Фејербах нөгтеји-нәзәринин бу сонракы инкишафы 1845-чи илдә Маркс тәрәфиндән «Мүгәддәс аилә»* китабында башланмыш олду.

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 3—320. *Ред.*

IV

Нә гәдәр ки, Штраус, Бауер, Штирнер, Фејербах фәлсәфи зәмини тәрк етмәмишдиләр, онлар Һекел фәлсәфәсинин төрәмәләри идиләр. Штраус өзүнүн «Исанын һәјаты» вә «Догматика»сындан сонра Ренан à la анҹаг фәлсәфи вә тарихи-дини беллетристика илә мәшғул олмушдур. Бауер анҹаг христианлығын мејдана кәлмәси тарихи саһәсиндә әһәмијјәтли бир иш көрдү. Штирнер, һәтта Бакунин ону Прудонла бирләшдириб бу гатышығы «анархизм» адландырдыгдан сонра да садәҹә өз гәрибәлијиндә галды. Тәкҹә Фејербах көркәмли философ иди. Лакин Фејербах, өзүнү елмләр елми кими гәләмә верән, бүтүн ајры-ајры елмләрдән јүксәкләрдә сүзән вә онлары бир јердә бирләшдирән фәлсәфәнин һүдудуну нәинки аша билмәди, — бу фәлсәфә Фејербахын нәзәриндә тохунулмаз мүгәддәс бир шеј кими галырды, — һәтта бир философ олараг јары јолда дајанды, ашағыдан материалист, јухарыдан идеалист иди. Фејербах Һекели тәнгид ислаһы илә мәғлуб етмәди, ону ишләдилмәјә јарарсыз бир шеј кими садәҹә олараг бир кәнара туллады; ејни заманда Фејербах өзү Һекел системинин һәртәрәфли зәнкинлијинә гаршы, дәбдәбәли мәһәббәт дининдән вә зәиф, аҹиз әхлагдан башга һеч бир мүсбәт шеј чыхармаг игтидарында дејилди.

Лакин Һекел мәктәби позулдугда, јеканә, һәгигәтән сәмәрә верән башга бир истигамәт јаранды. Бу истигамәт башлыча олараг Марксын ады илә бағлыдыр*.

Һекел фәлсәфәси илә әлагә, бурада да материализм нөгтеји-нәзәринә гајытмаг јолу илә, кәсилди. Бу о демәкдир ки, һәмин истигамәтин адамлары бу гәрара кәлдиләр ки, керчәк аләми — тәбиәти вә тарихи — габагҹадан дүшүнүлмүш идеа-

* Мән бурада шәхси бир мәсәләни изаһ етмәк истәјирәм. Бу нәзәријјәнин ишләниб һазырланмасында мәним иштиракыма сон заманлар, дәфәләрлә ишарә етмишләр. Она көрә дә мән бурада бу мәсәләни гәти изаһ едән бир нечә сөз сөјләмәјә мәҹбурам. Мән инкар едә билмәрәм ки, Марксла бирликдә ишләдијим гырх иллик дөврдән әввәл дә, һәмин дөврдә дә, һаггында бәһс олунан нәзәријјәнин истәр әсасландырылмасында, истәрсә дә хүсусән һазырланмасында мүәјјән дәрәҹәдә мүстәгил сурәтдә иштирак етмишәм. Лакин әсас рәһбәр фикирләрин, хүсусән игтисадијјат вә тарих саһәсиндәки фикирләрин олдугҹа бөјүк һиссәси вә даһа чох, бу фикирләрин сон дәгиг ифадәси Марксындыр. Мәним етдикләрими, бәлкә дә ики-үч ихтисас саһәси мүстәсна олмагла, Маркс өзү, мәнсиз дә асанлыгла едә биләрди. Марксын көрдүјү иши исә мән һеч бир заман көрә билмәздим. Маркс бизим һамымыздан даһа јүксәк иди, даһа узаглары көрүрдү, һәр шеји һамымыздан чох вә тез гаврајырды. Маркс даһи иди, биз исә, олса-олса истеʼдадлы бир адам. Маркссыз бизим нәзәријјәмиз һеч дә инди олдуғу кими олмазды. Буна көрә бу нәзәријјә һаглы олараг Марксын адыны дашыјыр.

лист уідурмалара е'тина етмәдән она јанашан һәр кәсин анладығы кими анласынлар; онлар бу гәрара кәлдиләр ки, һәр һансы бир әфсанәви әлагәдә көтүрүлән фактлара дејил, әксинә, өз-өзүнүн әлагәсиндә көтүрүлән фактлара мүтабиг олмајан һәр чүр идеалист уідурмалары һејфсләнмәдән рәдд етсинләр. Материализм дә үмумијјәтлә бундан артыг бир шеј дејилдир. Јени истигамәт јалныз онунла фәргләнир ки, бурада материалист дүнјабахышына илк дәфә олараг һәгигәтән чидди јанашдылар вә бу дүнјабахышы, — һеч олмазса әсас чәһәтләрдә, — нәзәрдән кечирилән бүтүн билик саһәләриндә ардычыл сурәтдә һәјата кечирилди.

Һекел садәчә бир кәнара тулланылмады. Әксинә, онун фәлсәфәсинин јухарыда көстәрилән ингилаби тәрәфи, диалектик метод чыхыш нөгтәси олараг көтүрүлдү. Лакин бу метод өзүнүн Һекел формасында јарарлы дејилди. Һекелдә диалектика — анлајышын өз-өзүнә инкишафыдыр. Мүтләг анлајыш нәинки әзәлдән, — мә'лум олмајан јердә, — мөвчуддур, һабелә бүтүн мөвчуд аләмин һәгиги, һәјати чанıдыр. Мүтләг анлајыш «Мәнтиг»дә мүфәссәл тәдгиг едилмиш олан вә бүтүнлүкдә онун өзүндә еһтива олунан бүтүн илк пилләләр васитәсилә өзүнә доғру истигамәтдә инкишаф едир. Сонра бу мүтләг анлајыш, тәбиәтә чевриләрәк өзүнү «өзкәнинләшдирир», бурада о өз-өзүнү дәрк етмәдән, тәбии зәрурәт шәкли алыб јени инкишаф кечирир вә, нәһајәт, инсанда јенидән өзүнү дәрк етмәјә гајыдыр. Тарихдә исә бу өзүнү дәркетмә јенә јол тапыб әввәлчә верилмиш вәзијјәтдән чыхыр вә, нәһајәт, мүтләг анлајыш јенә дә Һекел фәлсәфәсиндә тамамилә өзүнә гајыдыр. Тәбиәтдә вә тарихдә өзүнү көстәрән диалектик инкишаф, јә'ни бүтүн доланбач јоллардан вә бүтүн мүвәггәти кериләмә аддымларындан кечиб ибтидаидән алијә доғру ирәлиләмә һәрәкәтинин сәбәбијјәт әлагәси,—бу инкишаф Һекелдә, јалныз анлајышын өз-өзүнә, мә'лум олмајан бир јердә даим баш верән, лакин һәр һалда һәр бир дүшүнән инсан бејниндән әсла асылы олмајараг баш верән һәрәкәтинин изидир. Бу идеоложи тәһрифи арадан галдырмаг лазым иди. Материализм нөгтејинәзәринә гајытдыгда, керчәк шејләрдә мүтләг анлајышын бу вә ја дикәр пилләләринин ин'икасларыны көрмәк әвәзинә, биз јенә дә инсан анлајышларында керчәк шејләрин ин'икасларыны көрдүк. Бунунла диалектика, истәр харичи аләмин, истәрсә дә инсан тәфәккүрүнүн үмуми һәрәкәт ганунлары һаггында елмә мүнчәр олурду: ики сыра ганунлар әслиндә бир-биринин ејнидир, өз ифадә олунмаг чәһәтдән исә анчаг она көрә мүхтәлифдир ки, инсан башы бу ганунлары шүурлу олараг тәтбиг едә билдији һалда, тәбиәтдә — индијәдәк чох вахт бәшәр тарихиндә дә — бу ганунлар өзүнә шүурсузчасына,

харичи зәрурәт шәклиндә вә һәдсиз тәсадүфләр сырасы арасындан јол ачыр. Беләликлә, анлајышлар диалектикасынын өзү, керчәк аләмин диалектик һәрәкәтинин анчаг шүурлу ин'икасы олурду. Бунунла да Һекел диалектикасы чеврилди, даһа јахшы олар дејәк ки, ајаг үстә гојулду, чүнки әввәл башы үстә дурмушду. Һәм дә диггәтә лајиг чәһәт орасыдыр ки, узун илләр боју бизим үчүн ән јахшы иш аләти вә ән кәскин силаһ олан бу материалист диалектиканы кәшф едән тәкчә биз дејилдик; алман фәһләси Иосиф Дитскен буну биздән асылы олмајараг вә һәтта Һекелдән асылы олмајараг јенидән кәшф етмишдир*.

Бунунла Һекел фәлсәфәсинин ингилаби тәрәфи бәрпа едилди вә ејни заманда онун ардычыл һәјата кечирилмәсини Һекел үчүн чәтинләшдирән идеалист габыгдан азад едилмиш олду. О бөјүк әсас фикир ки, дүнја һазыр, битмиш *шејләрдән* ибарәт олмајыб *просесләр* мәчмусундан ибарәтдир вә бу мәчмуда, дәјишмәз көрүнән шејләр, һабелә бу шејләрин инсан башында јаранан фикри сурәтләри, анлајышлар фасиләсиз олараг дәјишмәкдәдир, бунлар кәһ мејдана кәлир, кәһ мәһв олур, һәм дә ирәлијә доғру инкишаф нә гәдәр тәсадүфи көрүнсә дә вә мүвәггәти кериләмәләрә рәғмән, нәтичә е'тибарилә өзүнә јол ачыр, — бу бөјүк әсас фикир Һекел заманындан бәри үмумун шүуруна о дәрәчәдә мөһкәм јерләшмишдир ки, чәтин, кимсә буна үмуми шәкилдә е'тираз етсин. Лакин буну сөздә е'тираф етмәк бир мәсәләдир, һәр бир ајрыча һалда вә һәр бир мүәјјән тәдгигат саһәсиндә тәтбиг етмәк исә — башга бир мәсәләдир. Әкәр биз тәдгигат заманы даим бу нөгтеји-нәзәри әсас тутуругса, о һалда гәти һәлләр вә әбәди һәгигәтләр тәләби бизим үчүн һәр чүр мә'насыны һәмишәлик итирир; биз һеч бир заман унутмуруг ки, әлдә етдијимиз биликләр лабүддән мәһдуддур вә бу биликләр онлары әлдә етдијимиз шәраитдән асылыдыр. Бунунла белә көһнә, лакин һәлә индијә гәдәр чох јајылмыш олан метафизика үчүн әсла арадан галдырыла билмәјән әксликләр, һәгигәтлә јанылма арасында, хејирлә шәр, ејнијјәтлә фәргләнмә, зәрурәтлә тәсадүф арасында әксликләр даһа бизим нәзәримиздә о гәдәр дә чох һөрмәт газана билмәз. Биз билирик ки, бу әксликләрин анчаг нисби мә'насы вардыр. Һазырда һәгигәт олараг е'тираф олунан шејин өзүнүн инди кизлиндә олан сәһв тәрәфи вардыр, бу да бир вахт ашкара чыхачагдыр; ејнилә инди јанылма һесаб олунан шејин һәгиги тәрәфи вардыр, бунун сајәсиндә һәмин јанылма кечмишдә һәгигәт һесаб олуна биләрди; зәру-

---

* Бах: «Әгли әмәјин маһијјәти, физики әмәк нүмајәндәси тәрәфиндән шәрһ олунмушдур». Һамбург, Мејснер нәшријјаты.

рәт олараг тәсдиг олунан шеј халис тәсадүфләрдән тәшәккүл едир, тәсадүф һесаб олунан шеј исә, архасында зәрурәтин кизләндији бир формадыр вә и. а.

Һекелин «метафизик метод» адландырдығы көһнә тәдгигат вә тәфәккүр методунун, *шејләрә* башлыча олараг биткин вә дәјишилмәз бир шеј кими бахан вә галыглары һәлә индијәдәк бејинләрдә дәрин көк салан бу методун өз вахтында бөјүк тарихи бәраәти олмушдур. Просесләри тәдгиг етмәјә башлаја билмәк үчүн әввәлчә шејләри тәдгиг етмәк лазым иди. Мүәјјән бир шејдә баш верән дәјишикликләри өјрәнә билмәк үчүн әввәлчә бу шејин нә олдуғуну билмәк лазымдыр. Тәбиәт елмләриндә дә мәһз белә олмушдур. Шејләри биткин һесаб едән көһнә метафизика, чансыз вә чанлы тәбиәт чисимләрини биткин бир шеј кими тәдгиг етмиш олан тәбиәтшүнаслыгдан әмәлә кәлмишдир. Ајры-ајры шејләрин бу чүр өјрәнилмәси чох тәрәгги етдикдә вә ирәлидә јени бир гәти аддым атмаг мүмкүн олдугда, јә'ни тәбиәтин өзүндә бу шејләрдә баш верән дәјишикликләри мүнтәзәм сурәтдә өјрәнмәјә кечмәк мүмкүн олдугда исә, фәлсәфә саһәсиндә дә көһнә метафизиканын өлүм зәнки чалынды. Доғрудан да, әкәр кечән әсрин ахырларынадәк тәбиәтшүнаслыг башлыча олараг *топлајычы* елм идисә, биткин шејләр һаггында елм идисә, бизим әсримиздә бу елм маһијјәтчә *низамлашдырычы* елм олмушдур, просесләр һаггында, һәмин шејләрин әмәлә кәлмәси вә инкишафы һаггында вә тәбиәтин бу просесләрини бөјүк бир күлл һалында бирләшдирән әлагә һаггында елм олмушдур. Битки вә һејван организминдәки просесләри тәдгиг едән физиолокија; тәк организмин рүшејм һалындан тутмуш јеткинлик һалына гәдәр инкишафыны өјрәнән ембриолокија; Јер габығынын тәдричән әмәлә кәлмәсини өјрәнән кеолокија, — бүтүн бу елмләр бизим әсримизин јетирмәләридир.

Тәбиәтдә баш верән просесләрин гаршылыглы әлагәсинин дәрк едилмәси, хүсусилә үч бөјүк кәшф сајәсиндә сон дәрәчә бөјүк аддымларла ирәлиләди:

Биринчиси, һүчејрәнин кәшф едилмәси сајәсиндә; битки вә һејванын бүтүн вүчуду һәмин ваһидин төрәјиб артмасы вә бөлүнүб фәргләнмәси нәтичәсиндә инкишаф едир. Бу кәшф бизи бүтүн али организмләрин үмуми бир ганун әсасында инкишаф едиб бөјүдүјүнә инандырмагдан башга, һүчејрәнин дәјишмәк габилијјәтинә малик олдуғуну көстәрмәклә, организмләрин нөв дәјишмәләринә доғру јолуну да көстәрди, бу дәјишмәләр нәтичәсиндә организмләрин анчаг фәрди инкишаф дејил, бундан даһа артыг бир шеј тәшкил едән инкишаф просеси кечирә билдијини көстәрди.

Икинчиси, енеркијанын чеврилмәсинин кәшф едилмәси са-

јәсиндә; бу кәшф көстәрди ки, һәр шејдән әввәл гејри-үзви тәбиәтдә фәалијјәтдә олан гүввәләрин һамысы, — механики гүввә вә онун әлавәси олуб потенсиал енеркија адланан гүввә, истилик, шүаланма, (ишыг, resp.* шүа истилији), електрик, магнетизм, кимјәви енеркија, — универсал һәрәкәтин мүхтәлиф тәзаһүр формаларыдыр, бу формалар мүхтәлиф кәмијјәт нисбәтләриндә бир-биринә чеврилир, белә ки, бунлардан бири мүәјјән мигдарда јоха чыхдыгда, онун јериндә мүәјјән мигдарда башгасы мејдана чыхыр вә тәбиәтдәки бүтүн һәрәкәт даим бир форманын башга бир формаја фасиләсиз чеврилмәси просесиндән ибарәтдир.

Нәһајәт, үчүнчүсү, илк дәфә Дарвинин рабитәли шәкилдә вердији белә бир сүбут сајәсиндә ки, инсанын өзү дә истисна едилмәдән инди бизи әһатә едән бүтүн организмләр, ибтидада бирһүчејрәли олан аз мигдар рүшејмләрин узун инкишаф просеси нәтиҹәсиндә мејдана кәлмишдир, һәмин рүшејмләр исә, өз нөвбәсиндә кимјәви јолла јаранмыш протоплазмадан вә ја зүлалдан әмәлә кәлмишдир.

Бу үч бөјүк кәшф сајәсиндә, һабелә тәбиәтшүнаслығын башга нәһәнк мүвәффәгијјәтләри сајәсиндә биз инди, тәбиәтин нәинки тәкҹә ајры-ајры саһәләриндәки просесләр арасында олан рабитәни, һабелә бу ајры-ајры саһәләрин арасындакы рабитәни дә үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә ашкар едә билирик. Беләликлә, емприк тәбиәтшүнаслығын өзүнүн вердији фактларын көмәји илә рабитәли бир күлл шәклиндә тәбиәтин үмуми мәнзәрәсини олдугҹа мүнтәзәм бир шәкилдә вермәк олар. Тәбиәтин бу ҹүр үмуми мәнзәрәсини вермәк, әввәлләрдә, натурфәлсәфә адланан елмин вәзифәси иди; натурфәлсәфә һәмин вәзифәни анҹаг белә јеринә јетирә билирди ки, һадисәләрин она һәлә мә'лум олмајан керчәк рабитәләрини идеал, әфсанәви рабитәләрлә әвәз едир, чатышмајан фактларын јеринә уҹдурмаларыны гојур, керчәк кәсирләрин јерини анҹаг тәхәјјүллә долдурурду. Һәм дә натурфәлсәфә бир чох даһијанә фикирләр сөјләмиш вә сонралар едилән бир чох кәшфләри габагҹадан дујмушду, лакин һабелә ҹәфәнкијат да аз дејилмәмишди. О заманлар башга ҹүр ола да билмәзди. Инди исә, өз зәманәмиз үчүн гәнаәтбәхш «тәбиәт системи» тәртиб етмәкдән өтрү тәбиәтин өјрәнилмәси нәтиҹәләринә диалектик нәзәрлә, јә'ни бу нәтиҹәләрин өз рабитәси нөгтеји-нәзәриндән бахмағымыз кифајәт етдији заман вә бу рабитәнин диалектик характеринин баша дүшүлмәси тәбиәтшүнасларын ирадәсинә рәғмән онларын һәтта метафизик тә'лим көрмүш бејинләринә дә нүфуз етдији заман, — инди натурфәлсәфәнин сону чатмыш олур.

---

* respective — мүвафиг сурәтдә. *Ред.*

Натурфәлсәфәни дирчәлтмәк үчүн көстәрилән һәр чүр чәһд нәинки јерсиз оларды, һабелә *керијә бир аддым оларды.*

Лакин, инди тарихи инкишаф просеси кими анладығымыз тәбиәтә тәтбиг едилә билән шеј, һабелә чәмијјәт тарихинин бүтүн саһәләриндә дә, инсани (вә илаһи) шејләрлә мәшғул олан бүтүн елмләр мәчмусуна да тәтбиг едилә биләр. Натурфәлсәфә кими тарих, һүгуг, дин вә и. а. фәлсәфәси дә ондан ибарәт иди ки, һадисәләрдә ашкар едилмәси лазым кәлән керчәк рабитәнин јерини, философларын ујдурдуглары рабитә тутурду; тарихә — һәм бүтөвлүкдә, һәм дә онун ајры-ајры һиссәләриндә, — идејаларын, һәм дә ајдындыр ки, һәмишә анчаг, һәр бир мүәјјән философун севдији идејаларын тәдричлә һәјата кечмәси кими бахырдылар. Беләликлә бурадан белә чыхырды ки, тарих мә'лум, ирәличәдән гаршыја гојулмуш идеал бир мәгсәдин јеринә јетирилмәсинә шүурсузчасына, лакин зәрури олараг чалышмышдыр; мәсәлән, Һекелдә белә бир мәгсәд, онун мүтләг идејасынын һәјата кечилмәси иди вә онун фикринчә, тарихи һадисәләрин дахили рабитәсини, бу мүтләг идејаја дөнмәдән чан атмаг тәшкил едир. Беләликлә, һәлә мә'лум олмајан керчәк рабитәнин јеринә, бир нөв јени, шүурсуз вә ја тәдричлә шүура чатан сирли бир тале гојулурду. Демәли, тамамилә тәбиәт саһәсиндә олдуғу кими, бурада да һәмин ујдурма, сүн'и рабитәләри бир кәнара атыб керчәк рабитәләри ачмаг лазым иди. Бу вәзифә исә, нәтичә е'тибары илә бәшәр чәмијјәти тарихиндә һаким ганунлар кими өзүнә јол ачан һәмин үмуми һәрәкәт ганунларыны ачмагдан ибарәт олурду.

Лакин чәмијјәтин инкишаф тарихи бир нөгтәдә тәбиәтин инкишаф тарихиндән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнир. Тәбиәтдә (мадам ки, биз инсанын тәбиәтә көстәрдији әкс тә'сири бир јана гојуруг) анчаг кор, шүурсуз гүввәләр бир-биринә тә'сир көстәрир вә үмуми ганунлар мәһз бу гүввәләрин гаршылыглы тә'сириндә тәзаһүр едир. Бурада һеч јердә: нә үздә көрүнән һәдсиз-һесабсыз заһири тәсадүфләрдә, нә дә бу тәсадүфләр дахилиндә ганунаујғунлуғун мөвчуд олдуғуну тәсдиг едән сон нәтичәләрдә дүшүнүлмүш, арзу едилән бир мәгсәд јохдур. Әксинә, чәмијјәт тарихиндә шүура габил олан, дүшүнә-дүшүнә вә ја еһтирасын тә'сири алтында һәрәкәт едән, өз гаршыларына мүәјјән мәгсәд гојан инсанлар фәалијјәт көстәрир. Бурада дүшүнүлмүш нијјәт олмадан, арзу едилән мәгсәд олмадан һеч бир иш көрүлмүр. Лакин бу фәрг тарихи тәдгигат үчүн, — хүсусилә ајры-ајры дөвр вә һадисәләри тәдгиг етмәк үчүн, — нә гәдәр мүһүм олса да, тарихин кедишинин үмуми дахили ганунлара табе олмасы фактыны әсла дәјишдирмир. Һәгигәтдә бу саһәдә дә, һәр бир ајрыча адамын

шүурлу олараг арзу етдији мәгсәдләрә бахмајараг һадисәләрин сәтһиндә үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә, көрүнүр, тәсадүф һөкм сүрүр. Арзу олунан шеј јалныз надир һалларда баша јетир; чох һалларда исә инсанларын өз гаршыларына гојдуглары мәгсәдләр гаршылыглы тоггушма вә зиддијјәтләрә дүшүр вә ја гисмән өз хүсуси маһијјәтинә көрә, гисмән дә онлары јеринә јетирмәк үчүн васит чатышмадығына көрә әлдә едилмәз олур. Сајсыз-һесабсыз ајры-ајры сә'јләрин вә ајры-ајры һәрәкәтләрин тоггушмасы тарих саһәсиндә дә шүуру олмајан тәбиәтдә һөкм сүрән вәзијјәтин тамамилә ејни олан бир вәзијјәтә кәтириб чыхарыр. Һәрәкәтләрин арзу едилән мүәјјән мәгсәди олур; лакин бу һәрәкәтләрдән доған нәтичәләр, ишдә гәтијјән арзуедилмәз олур. Әкәр әввәлдә бу һәрәкәт арзу едилән мәгсәдә мүвафиг көрүнсә дә, ахырда бунлар һеч дә арзу олунан нәтичәләри вермир. Беләликлә, елә алыныр ки, үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә тәсадүф, тарихи һадисәләр саһәсиндә дә һөкм сүрүр. Лакин заһирдә тәсадүф ојуну баш верән јердә бу тәсадүфүн өзү һәмишә дахили, кизли ганунлара табе олур. Бүтүн мәсәлә дә анчаг бу ганунлары ачмагдан ибарәтдир.

Тарихин кедиши нечә олурса-олсун, инсанлар ону белә јарадырлар: һәр кәс өз хүсуси, шүурлу олараг гаршыја гојдуғу мәгсәдләрини күдүр, мүхтәлиф истигамәтләрдә һәрәкәт едән бу чохлу сә'јләрин вә бунларын харичи аләмә көстәрдији чүрбәчүр тә'сирләрин үмуми јекуну исә, — мәһз тарихдир. Демәли, мәсәлә, һабелә бундан ибарәт олур ки, бу күлли мигдар ајры-ајры шәхсләр нәји истәјир. Ирадә еһтирас вә ја дүшүнчә илә мүәјјән олунур. Лакин еһтирасын вә ја дүшүнчәнин өз нөвбәсиндә билаваситә мүәјјән олундуғу васитәләр ән мүхтәлиф характердә олур. Бу, гисмән заһири шејләрдән, гисмән дә идеал тәһрикләрдән: шөһрәтпәрәстлик, «һәгигәтә вә һагга хидмәт етмәк», шәхси нифрәт вә ја һәтта һәр чүр халис фәрди шылтаглыгдан ибарәт ола биләр. Лакин бир тәрәфдән, биз артыг көрдүк ки, тарихдә фәалијјәт көстәрән бир чох ајры-ајры сә'јләр әксәр һалларда арзу олунан нәтичәләри дејил, тамамилә башга, чох заман нәзәрдә тутулана бирбаша әкс олан нәтичәләр доғурур, белә ки, бу тәһрикләр дә ахыр нәтичәјә мүнасибәтдә, демәли, анчаг табе әһәмијјәтә маликдир. Дикәр тәрәфдән исә, јени бир мәсәлә мејдана чыхыр: бу тәһрикләрин архасында өз нөвбәсиндә һансы кизли һәрәкәтверичи гүввәләр кизләнмишдир, фәалијјәт көстәрән инсанларын башында мүәјјән тәһрикләр формасыны алан һәмин тарихи сәбәбләр һансылардыр?

Көһнә материализм һеч вахт өз гаршысында белә бир суал гојмамышдыр. Көһнә материализмин тарихә бахышы — әкәр

үмумијјәтлә онун белә бир бахышы олмушса, — буна көрә дә маһијјәтчә прагматик бахыш иди: о һәр шеј һаггында һәрәкәтләрин сәбәбләринә көрә мүһакимә јеридирди, тарихи хадимләри намуслулара вә намуссузлара бөлүр вә белә тапырды ки, намуслулар, бир гајда олараг, алдадылмыш, намуссузлар исә галиб кәлмишләр. Көһнә материализм үчүн бундан анчаг белә бир нәтиҹә чыхырды ки, тарихин өјрәнилмәси чох аз ибрәтамиз шеј верир, бизим үчүн исә белә бир нәтиҹә чыхыр ки, көһнә материализм, тарих саһәсиндә фәалијјәт көстәрән идеал тәһрикедиҹи гүввәләрин архасында нәләр кизләндијини, бу тәһрикедиҹи гүввәләрин тәһрикедиҹи гүввәләринин нәдән ибарәт олдуғуну тәдгиг етмәк әвәзинә һәмин идеал тәһрикедиҹиләри һадисәләрин сон сәбәбләри һесаб етмәклә өзү-өзүнә зидд чыхыр. Ардычылсызлыг *идеал* тәһрикедиҹи гүввәләрин мөвҹуд олдуғуну е'тираф етмәкдән ибарәт дејил, ондан ибарәтдир ки, бу идеал тәһрикедиҹи гүввәләр үзәриндә дајаныр вә ирәлијә, онлары һәрәкәтә кәтирән сәбәбләрә доғру кетмирләр. Әксинә, тарих фәлсәфәси, хүсусилә Һекелин шәхсиндә, е'тираф едирди ки, тарихи хадимләрин һәм заһирдә көстәрилән, һәм дә керчәк тәһрикләри тарихи һадисәләрин һеч дә сон сәбәбләри дејилдир вә бу тәһрикләрин архасында башга һәрәкәтвериҹи гүввәләр дурур вә мәһз бунлары өјрәнмәк лазымдыр. Лакин тарих фәлсәфәси бу гүввәләри тарихин өзүндә ахтармырды; әксинә, о гүввәләри тарихә хариҹдән, фәлсәфә идеолокијасындан кәтирирди. Мәсәлән, Һекел Гәдим Јунаныстанын тарихини онун өз дахили рабитәсиндән изаһ етмәк әвәзинә, садәҹә олараг е'лан едир ки, бу тарих «көзәл фәрдилик формаларыны» ишләјиб һазырламагдан, «бәдии әсәрин» бир бәдии әсәр олараг һәјата кечирилмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Һәм дә Һекел гәдим јунанлар һаггында бир чох олдугҹа көзәл вә дәрин фикирләр сөјләјир, лакин бунунла белә, анҹаг ибарәләрдән ибарәт олан бу кими изаһат инди артыг бизи даһа кифајәтләндирмир.

Демәли, тарихи хадимләрин тәһрикләри архасында дуран, — баша дүшүлмүш вә ја чох заман олдуғу кими, баша дүшүлмәмиш, — һәрәкәтвериҹи гүввәләри, нәтиҹә е'тибары илә тарихин әсл һәрәкәтвериҹи гүввәләрини тәшкил едән гүввәләри тәдгиг етмәкдән бәһс олундугда, ајры-ајры шәхсләрин, һәтта ән көркәмли шәхсләрин, тәһрикләриндән даһа чох бөјүк инсан күтләләрини, бүтөв халглары вә һәр бир мүәјјән халгда исә өз нөвбәсиндә бүтөв синифләри һәрәкәтә кәтирән тәһрикләри нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Һәм дә бурада гыса мүддәтли партлајышлар дејил, тез сөнән алышмалар дејил, бөјүк тарихи дәјишикликләрә кәтириб чыхаран узун мүддәтли һәрәкәтләр мүһүмдүр. Һәрәкәт едән күтләләрин вә онларын

рәһбәрләринин, бөјүк адамлар дејилән шәхсләрин башында шүурлу тәһрикләр шәклиндә, ајдын вә ја думанлы олараг, билаваситә вә ја идеоложи, ола биләр, һәтта әфсанәви формада әкс олунан һәрәкәтверичи сәбәбләри тәдгиг етмәк, — үмумијјәтлә тарихдә, онун ајры-ајры дөврләриндә вә ја ајры-ајры өлкәләрдә һөкм сүрән ганунлары дәрк етмәјә доғру апаран јеканә јолдур. Инсанлары һәрәкәтә кәтирән һәр шеј, онларын башындан кәлиб кечмәлидир; лакин һәмин башда онун нә кими бир шәкил алачағы чох бөјүк бир дәрәчәдә шәраитдән асылыдыр. Инди фәһләләр, 1848-чи илдә Рејндә етдикләри кими, даһа машынлары дағытмырлар, лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, фәһләләр машынларын капиталистчәсинә тәтбиги илә разылашмышлар.

Лакин әкәр бүтүн кечмиш дөврләрдә тарихин бу һәрәкәтверичи сәбәбләринин тәдгиги, демәк олар ки, мүмкүн дејилдисә, зира бу сәбәбләр илә онларын нәтичәләри арасындакы рабитә долашыг вә кизли иди, бизим зәманәмиздә исә бу рабитә о дәрәчә садәләшмишдир ки, тапмачанын һәлли, нәһајәт, мүмкүн олмушдур. Ири сәнаје ишә салынандан бәри, јә'ни һеч олмазса 1815-чи ил Авропа сүлһү заманындан бәри, Инкилтәрәдә артыг һеч кәс үчүн сирр дејилди ки, бу өлкәдә бүтүн сијаси мүбаризәнин мәркәзи, ики синфин: бир тәрәфдән, торпаг саһиби олан аристократијанын (landed aristocracy), дикәр тәрәфдән, буржуазијанын (middle class) һөкмранлыға чан атмасындан ибарәт олмушду. Франсада бу факт Бурбонларын гајытмасы илә бирликдә шүурлара чатды. Тјерридән тутмуш Кизо, Минје вә Тјерә гәдәр Реставрасија дөврү тарихчиләри, бу фактын орта әсрләрдән башлајараг Франса тарихини анламаг үчүн бир ачар олдуғуну даим көстәрирләр. 1830-чу илдән е'тибарән исә, бу өлкәләрин һәр икисиндә фәһлә синфи, пролетариат һөкмранлыг уғрунда мүбаризә едән үчүнчү бир синиф олдуғу е'тираф едилди. Мүнасибәтләр о дәрәчә садәләшмишди ки, анчаг көзләрини гәсдән јуммуш олан адамлар көрмәјә биләрдиләр ки, һеч олмазса һәмин ики ән габагчыл өлкәдә бүтүн ән јени тарихин һәрәкәтверичи гүввәси, бу үч бөјүк синфин мүбаризәсиндән вә онларын мәнафеләринин тоггушмасындан ибарәтдир.

Лакин бу синифләр нечә мејдана кәлди? Әкәр бир заманлар ири олан феодал торпаг саһиблијинин әмәлә кәлмәси, илк нәзәрдә, һеч олмазса илк нөвбәдә һәлә сијаси сәбәбләрә, зоракы гәсбкарлыға иснад верилә биләрдисә, буржуазија вә пролетариат һаггында буну демәк артыг мә'насыз иди. Бу ики бөјүк синфин халис игтисади сәбәбләр нәтичәсиндә әмәлә кәлиб инкишаф етдији тамамилә ајдын иди. Ејни дәрәчәдә ајдын иди ки, ири торпаг саһибләри илә буржуазија арасын-

дакы мүбаризә, һабелә ејнилә буржуазија илә пролетариат арасындакы мүбаризә, һәр шејдән әввәл игтисади мәнафе хатиринә апарылан мүбаризәдир, сијаси һакимијјәт исә бу мәнафејин һәјата кечирилмәси үчүн анчаг бир васитә хидмәтини көрмәли иди. Һәм буржуазија, һәм дә пролетариат игтисади мүнасибәтләрдәки дәјишикликләрин, даһа доғрусу, истеһсал үсулундакы дәјишикликләрин нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. Бу ики синиф әввәлчә сех сәнәткарлығындан мануфактураја, сонра исә мануфактурадан бухар вә машынларла тәчһиз олунмуш ири сәнајеjә кечилмәси сајәсиндә инкишаф етмишдир. Буржуазија тәрәфиндән ишә салынмыш јени мәһсулдар гүввәләр, — һәр шејдән әввәл әмәк бөлкүсү вә бир чох һиссә фәһләләринин бир үмуми мануфактура мүәссисәсиндә бирләшдирилмәси, — вә бунларын сајәсиндә инкишаф етмиш мүбадилә шәраити вә тәләбаты, мүәјјән инкишаф пилләсиндә мөвчуд, тарихән мирас алынмыш вә ганун тәрәфиндән тәсдиг едилмиш истеһсал гурулушу илә, јә'ни феодал ичтимаи гурулушуна хас олан сех имтијазлары вә сајсыз-һесабсыз дикәр шәхси вә јерли имтијазларла (имтијазсыз силкләр үчүн ејни дәрәчә сајсыз-һесабсыз бухов олан бу имтијазларла) даһа бир араја сығмады. Мәһсулдар гүввәләр өз нүмајәндәси олан буржуазијанын симасында феодал торпаг саһибләри вә сех усталарынын тәмсил етдији истеһсал үсулуна гаршы үсјан етди. Мүбаризәнин нәтичәси мә'лумдур. Феодал буховлары дағыдылды: Инкилтәрәдә тәдричлә, Франсада бир зәрбә илә. Алманијада исә бу буховлар һәлә дә арадан галдырылмамышлар. Лакин мануфактура өз инкишафынын мүәјјән пилләсиндә феодал истеһсал гурулушу илә тоггушдуғу кими, ири сәнаје дә инди ону әвәз едән буржуа гурулушу илә артыг тоггушмагдадыр. Буржуа гурулушу илә бағлы олан, капиталист истеһсал үсулунун дар чәрчивәләри илә буховланан ири сәнаје, бир тәрәфдән, бүтүн бөјүк халг күтләсинин арасы кәсилмәдән даһа чох пролетарлашмасына сәбәб олур, дикәр тәрәфдән исә, кетдикчә артыб сатыла билмәјән күлли мигдарда мәһсул јарадыр. Һәддиндән артыг истеһсал илә күтләви јохсуллуг, — бири о биринин сәбәбидир, — ири сәнајенин кәлиб чыхдығы мә'насыз зиддијјәт беләдир вә бу зиддијјәт истеһсал үсулуну дәјишдирмәк васитәсилә мәһсулдар гүввәләрин өз буховларындан азад едилмәсини тә'кидлә тәләб едир.

Беләликлә, һеч олмазса ән јени тарих үчүн сүбут едилмишдир ки, һәр бир сијаси мүбаризә синфи мүбаризәдир вә синифләрин өз азадлығы уғрунда апардығы һәр бир мүбаризә, онун лабүд сијаси формасына бахмајараг, — чүнки һәр бир мүбаризә сијаси мүбаризәдир, — нәтичә е'тибары илә *игтисади* азадлыг уғрунда апарылыр. Демәли, шүбһәсиздир ки,

һеч олмазса ән јени тарихдә, дөвләт, сијаси гурулуш табе үнсүрдүр, вәтәндаш чәмијјәти, игтисади мүнасибәтләр аләми исә һәлледичи үнсүрдүр. Һекелин дә шәрик олдуғу көһнә бахыша көрә дөвләт, әксинә, мүәјјәнедичи үнсүр, вәтәндаш чәмијјәти исә — мүәјјән едилән үнсүр иди. Заһири көрүнүш буна ујғундур. Ајрыча бир адамын һәрәкәт етмәси үчүн, онун һәрәкәтләринә сәбәб олан бүтүн тәһрикедичи гүввәләр һөкмән онун башындан кечмәли олдуғу кими, онун ирадәсинин тәһрикләринә чеврилмәли олдуғу кими, ејнилә вәтәндаш чәмијјәтинин бүтүн тәләбаты да, — һазырда һансы синфин һөкмранлыг етдијиндән асылы олмајараг, — ганунлар формасында үмуми әһәмијјәт кәсб етмәк үчүн һөкмән дөвләтин ирадәсиндән кечир. Бу, ишин формал тәрәфидир вә өзлүјүндә ајдындыр. Лакин суал олунур ки, бәс бу анчаг формал ирадәнин мәзмуну, — фәрги јохдур, ајрыча бир шәхсин вә ја бүтөв дөвләтин ирадәсинин мәзмуну, — нәдән ибарәтдир, бу мәзмун һарадан алыныр вә нә үчүн мәһз буну арзу едирләр, башгасыны арзу етмирләр? Бу суала чаваб ахтараркән биз көрүрүк ки, ән јени тарихдә дөвләт ирадәси үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә вәтәндаш чәмијјәтинин дәјишән тәләбаты илә мүәјјән олунур, бу вә ја башга бир синфин һөкмранлығы илә, сон нәтичәдә исә мәһсулдар гүввәләрин вә мүбадилә мүнасибәтләринин инкишафы илә мүәјјән олунур.

Әкәр һәтта нәһәнк истеһсал вә рабитә васитәләринин мөвчуд олдуғу бизим ән јени заманәмиздә дөвләт мүстәгил бир саһә тәшкил етмәјәрәк, мүстәгил инкишаф етмирсә, һәм өзүнүн јашамасында, һәм дә өз инкишафында, нәтичә е'тибары илә, чәмијјәт һәјатынын игтисади шәраитиндән асылыдырса, онда бу һал, бүтүн кечмиш заманлара, инсанларын мадди һәјатынын истеһсалы үчүн бу гәдәр зәнкин васитәләр олмадығы вә, демәли, бу истеһсал зәрурәтинин инсанлар үзәриндә һөкмән даһа артыг дәрәчәдә һөкмранлыг етмәли олдуғу заманлара даһа чох аиддир. Әкәр һәтта инди, ири сәнаје вә дәмир јоллар дөврүндә дөвләт бүтөвлүкдә истеһсалда һөкмранлыг едән синфин игтисади тәләбатынын анчаг тәмәркүзләшмиш формада ифадәсидирсә, онда һәр бир мүәјјән инсан нәсли өз мадди тәләбатынын өдәнилмәсинә өз һәјатынын даһа чох һиссәсини сәрф етмәли олдуғу заман вә демәли, бу нәсил һәмин мадди тәләбатдан инди бизим асылы олдуғумуздан даһа чох асылы олдуғу заман дөвләтин белә бир рол ојнамасы даһа артыг лабүд иди. Кечмиш дөврләрин тарихинин өјрәнилмәси, ишин бу чәһәтинә чидди фикир вердикдә, буну дәрһал ән инандырычы сурәтдә сүбут едир. Лакин, ајдындыр ки, биз бурада онун әтрафлы тәдгигатына киришә билмәрик.

Әкәр дөвләт вә дөвләт һүгугу игтисади мүнасибәтләрлә мүәјјән олунурса, о һалда өзлүјүндә ајдындыр ки, мүлки һү-

гуг да һәмин мүнасибәтләрлә мүәјјән олунур, зира бу һүгугун ролу әслиндә мүәјјән шәраитдә ајры-ајры шәхсләр арасында мөвчуд олан нормал игтисади мүнасибәтләри ганунилашдирмәкдән ибарәтдир. Лакин бу ганунилашдирмәнин верилдији форма чох мүхтәлиф ола биләр. Мәсәлән, Инкилтәрәдә, онун бүтүн милли инкишафынын кедишинә мүтабиг олараг едилдији кими, көһнә феодал һүгугу формаларына буржуа мәзмуну вермәклә бу формаларын чох гисмини сахламаг вә һәтта феодал ады алтында бирбаша буржуа мә'насыны вермәк олар. Лакин, һабелә, континентал Гәрби Авропада олдуғу кими әмтәә истеһсалчылары чәмијјәтинин биринчи үмумдүнја һүгугуну, јә'ни ади әмтәә саһибләринин бүтүн мүһүм һүгуг мүнасибәтләрини(алычы вә сатычы, борч верән вә борч алан, мүгавилә, тәәһһүд вә и. а.) мисилсиз сурәтдә дүрүст ишләмиш олан Рома һүгугуну әсас көтүрмәк олар. Һәм дә,—хырда буржуа вә јарымфеодал бир чәмијјәтин еһтијачы үчүн, — бу һүгугу ја садәчә мәһкәмә тәчрүбәси васитәсилә һәмин чәмијјәтин сәвијјәсинә ендирмәк олар (үмумкерман һүгугу), ја да күја маарифчи, өјүд-нәсиһәтчи һүгугшүнасларын јардымы илә ону дәјишдириб хүсуси ганун мәчәлләсинә чевирмәк олар ки, бу мәчәллә чәмијјәтин инкишафынын көстәрилән сәвијјәсинә ујғун олсун вә о һәмин шәраитдә јуридик чәһәтдән дә пис олачагдыр (Пруссија һүгугу). Нәһајәт, бөјүк буржуа ингилабындан сонра, јенә дә һәмин Рома һүгугунун әсасында буржуа чәмијјәти үчүн Франса Code civile* кими классик бир ганун мәчәлләси јаратмаг олар. Демәли, әкәр мүлки һүгугу нормалары ичтимаи һәјатын игтисади шәраитинин анчаг јуридик ифадәсидирсә, о һалда бунлар, вәзијјәтдән асылы олараг, һәмин шәраити бә'зән јахшы, бә'зән дә пис ифадә едә биләр.

Дөвләтин шәхсиндә биз, инсан үзәриндәки илк идеоложи гүввәнин гаршымыза чыхдығыны көрүрүк. Чәмијјәт өз үмуми мәнафејини дахили вә харичи һүчумлардан горумаг үчүн өз органыны јарадыр. Бу орган дөвләт һакимијјәтидир. Бу орган мејдана кәлән кими дәрһал чәмијјәтә мүнасибәтдә мүстәгиллик кәсб едир вә мүәјјән бир синфин органына чеврилдикчә, һәмин синфин һөкмранлығыны ачыг-ачығына һәјата кечирдикчә, бу јолда даһа чох мүвәффәгијјәт газаныр. Һаким синфә гаршы мәзлум синфин мүбаризәси лабүддән сијаси мүбаризәјә чеврилир, һәр шејдән әввәл һаким синфин һөкмранлығына гаршы апарылан бир мүбаризә олур. Бу сијаси мүбаризәнин өз игтисади әсасы илә әлагәдар олмасы дүшүнчәси зәифләјир, бә'зән исә тамамилә јох олур. Бу дүшүнчә мүбари-

* — Мүлки мәчәллә[32]. *Ред.*

зәнин өз иштиракчыларында тамамилә јох олмаса да, тарихчиләрдә демәк олар һәмишә олмур. Рома республикасы дахилиндә баш вермиш мүбаризәни тәсвир едән гәдим тарихчиләрдән анчаг Аппиан бу мүбаризәнин нәтичә е'тибары илә нә үстүндә: торпаг мүлкијјәти үстүндә олдуғуну бизә ачыг вә ајдын сөјләјир.

Лакин чәмијјәтә мүнасибәтдә мүстәгил бир гүввә олан кими, дөвләт јени идеолокија доғурур. Пешәкар сијасәтчиләрин, дөвләт һүгугу нәзәријјәчиләринин вә мүлки һүгуг илә мәшғул олан һүгугчуларын игтисади фактларла әлагәси тамамилә итиб кедир. Игтисади фактлар ганун шәклиндә тәсдиг олунмаг үчүн һәр бир ајрыча һалда һүгуги сәбәб шәклини алмалы олдуғуна көрә, һәм дә, ајдындыр ки, бу һалда артыг бүтүн мөвчуд һүгуг системи илә һесаблашмаг лазым кәлдијинә көрә, инди һүгуги форма һәр шеј, игтисади мәзмун исә һеч бир шеј кими көрүнүр. Дөвләт һүгугу вә мүлки һүгуг, өз мүстәгил тарихи инкишафы олан, өзлүјүндә мүнтәзәм сурәтдә шәрһ олуна билән вә бүтүн дахили зиддијјәтләри ардычыл сурәтдә арадан галдырмаг јолу илә белә бир мүнтәзәмләшмә тәләб едән мүстәгил саһәләр кими көтүрүлүр.

Даһа јүксәк дәрәчәли идеолокијалар, јә'ни мадди игтисади әсасдан даһа чох узаглашан идеолокијалар, фәлсәфә вә дин формасы алыр. Бурада тәсәввүрләрин өз мадди мөвчудлуг шәраити илә әлагәси даһа чох долашыр, ара василәләрлә даһа чох тутгунлашыр. Лакин бу әлагә јенә дә мөвчуддур. XV әсрин орталарындан башлајараг бүтүн Интибаһ дөврү кими, о замандан бәри јенидән ојанмыш фәлсәфә дә, әслиндә шәһәрләрин, јә'ни бүркерләрин инкишафынын нәтичәси иди. Фәлсәфә хырда вә орта бүркерләрин ири буржуазијаја инкишаф етмәсинә мүтабиг олан фикирләри анчаг өз билдији кими ифадә едирди. Бу һал, кечән әсрдә чох заман философ олдуглары гәдәр дә игтисадчы олан инкилисләрдә вә франсызларда ајдын көрүнүр. Һекел мәктәби барәсиндә биз буну јухарыда көстәрмишик.

Лакин мадди һәјатдан ән чох узаг олан вә бу һәјата ән чох јабанчы көрүнән динә дә өтәри бир нәзәр салаг. Дин ән ибтидаи заманларда инсанларын өз тәбиәти һаггында вә онлары әһатә едән харичи тәбиәт һаггында ән надан, чаһил вә ибтидаи тәсәввүрләриндән мејдана кәлмишдир. Лакин һәр бир идеолокија, бир һалда ки мејдана кәлмишдир, бүтүн мөвчуд тәсәввүрләр мәчмусу илә әлагәдар олараг инкишаф едир вә онлары јенидән ишләјиб даһа да дәјишдирир. Ајры чүр олсајды, о идеолокија олмазды, јә'ни мүстәгил сурәтдә инкишаф едән вә анчаг өз хүсуси ганунларына табе олан мүстәгил маһијјәтләр олмаг е'тибары илә фикирләрдән бәһс етмәзди.

Инсанларын башында чәрәјан едән бу фикир просесинин кедишинин нәтичә е'тибары илә онларын мадди һәјат шәраити илә мүәјјән олунмасы факты лабүд олараг һәмин инсанлар тәрәфиндән баша дүшүлмәмиш галыр, чүнки ајры чүр олсајды бүтүн идеолокијанын сону чатмыш олларды. Мүәјјән гоһум халг групларындан һәр бири үчүн чох вахт үмуми олан бу ибтидаи дини тәсәввүрләр, һәмин груплар парчаландыгдан сонра һәр бир ајрыча халг арасында, бу халга нәсиб олмуш һәјат шәраитинә мүтабиг олараг спесифик тәрздә инкишаф едир. Бу чүр халг групларынын бир сырасында, мәһз ари халгында (Һинд-Авропа халгы дејилән халгда) бу инкишаф просеси, мүгајисәли мифолокија тәрәфиндән әсаслы сурәтдә тәдгиг едилмишдир. Һәр бир ајрыча халгын бу јолла јарадылмыш аллаһлары, милли аллаһлар олмуш вә бу аллаһларын һакимијјәти, онларын горудуғу милли саһә һүдудларындан кәнара чыхмамышдыр, бу һүдудларын харичиндә исә, шәриксиз олараг башга аллаһлар һөкмранлыг едирдиләр. Бүтүн бу аллаһлар инсанларын тәсәввүрүндә анчаг, онлары јарадан милләт мөвчуд олдуғу вахта гәдәр јашамышлар вә бу милләтин мәһв олмасы илә бирликдә јыхылмышлар. Көһнә миллијјәтләр, мејдана кәлмәсинин игтисади шәраитини бурада тәдгиг едә билмәјәчәјимиз дүнја Рома империјасынын зәрбәләри алтында мәһв олмушлар. Көһнә милли аллаһлар тәнәззүл етдиләр, һәтта Рома шәһәринин дар өлчүсү илә бичилмиш Рома аллаһлары да бу агибәтдән гачына билмәмишләр. Дүнја империјасыны дүнја дини илә тамамламаг тәләбаты, Ромада јерли аллаһларла јанашы һамылыгла аз-чох мө'тәбәр сајылан јаделли аллаһлара да ситајишин тәтбиг едилмәси чәһдләриндән ајдын көрүнүр. Лакин бу үсулла, император декретләри илә јени дүнја дини јаратмаг олмазды. Јени дүнја дини, христианлыг, үмумиләшдирилмиш шәрг илаһијјатынын, хүсусилә јәһуди илаһијјатынын вә бајағылашдырылмыш јунан фәлсәфәсинин, хүсусән стоисизм фәлсәфәсинин гатышығындан артыг сакит јердә мејдана кәлмишди. Христианлығын ибтидада нә шәкилдә олдуғуну биз инди јалныз чох диггәтли бир тәдгигат јолу илә өјрәнә билирик, чүнки христианлыг бизә, ону дөвләт дини ролуна ујғунлашдырмыш олан Никеј баш килсәсинин[191] она вердији рәсми шәкилдә кәлиб чатмышдыр. Лакин, һәр һалда, христианлығын 250 илдән сонра дөвләт дини олмасы факты, онун о заманкы вәзијјәтә нә дәрәчәдә ујғун олдуғуну кифајәт гәдәр көстәрир. Орта әсрләрдә, феодализм инкишаф етдији дәрәчәдә христианлыг да она ујғун олан вә феодализм иерархијасына мүвафиг гурулан бир дин шәклини алырды. Бүркерләр мөһкәмләндикдә исә, феодал католисизминин әксинә олараг, әввәлчә Чәнуби Франсада, орадакы шә-

һәрләр ән јүксәк дәрәчәдә тәрәгги етдији дөврдә, албигој-ларын[192] арасында протестант бид'әти инкишаф етди. Орта әсрләр бүтүн башга идеолокија формаларыны: фәлсәфә, сијасәт вә һүгугшүнаслығы илаһијјатла бирләшдирилиб онун бөлмәләринә чевирмишди. Бунун нәтичәсиндә һәр бир ичтимаи вә сијаси һәрәкат илаһијјат формасы алмаға мәчбур олурду. Күтләләрин һиссијјаты анчаг дини гида илә бәсләнмиш иди; буна көрә дә, чошгун бир һәрәкат доғурмаг үчүн, бу күтләләрин өз мәнафејини дин либасы кејдирилмиш шәкилдә онлара тәгдим етмәк лазым иди. Бүркерләр лап әввәлдән өзләринә, һеч бир мүәјјән силкә мәнсуб олмајан таванасыз шәһәр плебејләриндән, күнәмуздчулардан вә һәр чүр хидмәтчиләрдән — сонралардакы пролетариатын сәләфләриндән, — ибарәт бир әлавә јаратдыглары кими, дини бид'әт дә чох тез артыг ики нөвә ајрылмышды: мө'тәдил-бүркер бид'әти вә һәтта кафир бүркерләрин нифрәт етдикләри ингилаби-плебеј бид'әти.

Протестант бид'әтинин мәһведилмәзлији, јүксәлән бүркерләрин мәғлубедилмәзлијинә мүтабиг иди. Бу бүркерләр кифајәт гәдәр мөһкәмләндикдә, феодал задәканлара гаршы онларын апардығы вә о замана гәдәр әсасән јерли характер дашыјан мүбаризәси, милли мигјас алмаға башлады. Биринчи бөјүк чыхыш Алманијада олду ки, буна да Реформасија дејилир. Бүркерләр һәлә бүтүн дикәр гијамчы силкләри: шәһәрләрдә плебејләри вә кәндләрдә задәканларын ашағы тәбәгәләри илә кәндлиләри өз бајрағы алтында бирләшдирә биләчәк гәдәр күчлү дејилди вә кифајәт дәрәчәдә инкишаф етмәмишди. Һамыдан әввәл задәканлар мәғлуб олду; о заман бүтүн бу ингилаби һәрәкатын ән јүксәк нөгтәсини тәшкил едән кәндли үсјаны башланды. Лакин шәһәрләр кәндлиләрә көмәк етмәди, һөкмдар кнјазларын гошунлары ингилабы боғду вә ингилабын бүтүн әлверишли нәтичәләриндән истифадә етдиләр. О замандан е'тибарән там үч јүз ил әрзиндә Алманија, тарихдә мүстәгил вә фәал һәрәкәт едән өлкәләр сырасындан јох олур. Лакин алман Лүтерлә јанашы франсыз Калвин дә чыхыш етди. Калвин реформасијанын буржуа характерини халис франсыз кәскинлији илә ирәли сүрүб килсәјә республикачы, демократик шәкил верди. Бу дәмдә Алманијада Лүтерин реформасијасы бајағылашдығы вә өлкәни мәһв олмаға доғру апардығы һалда, Калвинин реформасијасы Ченеврәдә, Һолландија вә Шотландијада республикачылар үчүн бајраг олду, Һолландијаны Испанијанын вә Алманија империјасынын һөкмранлығындан азад етди[193] вә буржуа ингилабынын Инкилтәрәдә баш верән икинчи пәрдәси үчүн идеоложи костјум верди. Бурада калвинизм о заманкы буржуазијанын мәнафеји үчүн әсл дини пәрдә олду, буна көрә дә о задәканларын бир һиссәси

илә буржуазија арасында сазишлә гуртаран 1689-чу ил ингилабындан[194] сонра тамамилә е'тираф олунмасына да наил олмады. Инкилтәрә дөвләт килсәси бәрпа едилди, лакин артыг өз әввәлки шәклиндә јох, папа ролуну ојнајан кралын башчылыг етдији католисизм шәклиндә јох: инди она түнд калвинизм рәнки верилмишди. Көһнә дөвләт килсәси шән католик базар күнүнү бајрам едир вә калвинистләрин чансыхан базар күнүнү тә'гиб едирди. Јени, буржуа руһунда олан дөвләт килсәси, һәлә индијә гәдәр дә Инкилтәрәни бәзәјән мәһз бу ахырынчы тәдбири тәтбиг етди.

Франсада азлыгда галан калвинистләр 1685-чи илдә мәғлуб едилди, онлары католик етдиләр вә ја говдулар. Лакин бу нәјә кәтириб чыхартды? Азад фикирли Пјер Бејл артыг о заман фәалијјәтинин зирвәсиндә иди, 1694-чү илдә исә Волтер анадан олду. XIV Лүдовикин зоракылыг тәдбирләри франсыз буржуазијасы үчүн өз ингилабыны дини формада дејил, анчаг сијаси формада һәјата кечирмәк имканыны јалныз јүнкүлләшдирди вә анчаг бу јеканә форма буржуазијанын инкишаф етмиш вәзијјәтинә ујғун иди. Милли мәчлисләрдә протестантлар әвәзинә азадфикирлиләр ичлас едирдиләр. Бу, христианлығын өз сон мәрһәләсинә гәдәм гојмасы демәк иди. Христианлыг даһа кәләчәкдә һеч бир мүтәрәгги синфин сә'јләри үчүн идеоложи пәрдә олмаға гадир дејилди; христианлыг кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә јалныз һаким синифләрин малы олурду вә бу синифләр ондан анчаг идарәчилик васитәси кими, ашағы синифләр үчүн бир чилов кими истифадә едирдиләр. Һәм дә һаким синифләрдән һәр бири өз хүсуси дининдән истифадә едир: торпаг саһибләри-задәканлар католик иезуитизминдән вә ја протестант ортодокслуғундан; либерал вә радикал буржуалар — расионализмдән истифадә едирләр. Буна үстәлик мә'лум олур ки, ишдә бу чәнабларын өзләринин өз динләринә инаныб-инанмадыгларынын һеч фәрги јохдур.

Демәли, биз көрүрүк ки, дин бир дәфә мејдана кәлиб габагкы зәманәләрдән ирс алдығы мүәјјән тәсәввүрләр еһтијатыны һәмишә мүһафизә едир, чүнки үмумијјәтлә бүтүн идеолокија саһәләриндән ән'әнә чох бөјүк мүһафизәкар гүввәдир. Лакин бу тәсәввүрләр еһтијатында јаранан дәјишикликләр, һәмин дәјишикликләри әмәлә кәтирән инсанларын синфи, демәли, игтисади мүнасибәтләри илә мүәјјән олунур. Бурада елә бу да кифајәтдир.

Әввәлки шәрһимиздә тарихин марксчасына анлашылмасынын анчаг үмуми хүласәси верилә биләрди вә ән чоху, ону бә'зи мисалларла ајдынлашдырмаг оларды. Бу анлашылманын һәгигилијинин сүбуту анчаг тарихин өзүндән көтүрү-

лә биләр вә мән бурада һаглы олараг дејә биләрәм ки, башга әсәрләрдә бу кими сүбутлар артыг кифајәт гәдәр кәтирилмишдир. Лакин тәбиәтин диалектикчәсинә анлашылмасы һәр чүр натурфәлсәфәни лүзумсуз вә намүмкүн етдији кими, тарихин беләә анлашылмасы да тарих саһәсиндә фәлсәфәјә өлдүрүчү зәрбә вурур. Инди һәм бу, һәм дә о саһәдә вәзифә һеч дә рабитәләри башымыздан ујдурмаг дејил, онлары фактларын өзүндә кәшф етмәкдән ибарәтдир. Беләликлә, тәбиәтдән вә тарихдән говулан фәлсәфәнин өһдәсиндә һәләлик, јалныз халис тәфәккүр аләми галыр, буна көрә дә һәлә тәфәккүр просесинин өз ганунлары һаггында тә'лим, мәнтиг вә диалектика галыр.

* * *

1848-чи ил ингилабындан сонра «тәһсилли» Алманија нәзәријјә илә видалашды вә әмәли зәминә кечди. Әл әмәјинә әсасланан хырда пешә вә мануфактура өз јерини әсл ири сәнајејә тәрк етди. Алманија јенидән дүнја базарына чыхды. Јени кичик Алманија империјасы бу инкишафын јолунда бир чох хырда дөвләтләрин мөвчуд олмасы, феодализм галыглары вә бүрократик идарә системинин төрәтдији манеәләрин һеч олмазса ән биабырчыларыны арадан галдырды. Лакин мүчәррәд дүшүнчәләр философларын кабичетләрини тәрк едиб фонд биржасында өзүнә мә'бәд тикдији дәрәчәдә тәһсилли Алманија да нәзәријјәјә олан бөјүк марағыны итирди, — ән бөјүк сијаси алчалмасы дөврүндә Алманијанын шөһрәтини тәшкил едән марағыны, алынмыш нәтичәнин әмәли ишдә әлверишли олуб-олмајачағындан, полис әмрләринә зидд олуб-олмајачағындан асылы олмајараг халис елми тәдгигата олан марағыны итирди. Доғрудур, рәсми алман тәбиәтшүнаслығы, хүсусилә ајры-ајры тәдгигат саһәсиндә өз заманәсинә көрә һәлә јүксәк сәвијјәдә иди. Лакин американ журналы «Science»-ин һаглы олараг гејд етдији кими, ајры-ајры фактлар арасындакы бөјүк рабитәни тәдгиг етмәк ишиндә вә рабитәни ганун шәклиндә үмумиләшдирмәк ишиндә гәти мүвәффәгијјәтләр инди даһа кечмишдәки кими Алманијада дејил, әсасән Инкилтәрәдә әлдә едилир. Фәлсәфә дә дахил олмагла тарих елмләринә кәлдикдә исә, бурада классик фәлсәфә илә бирликдә, һеч бир шеј гаршысында дајанмајан көһнә нәзәри тәдгигат руһу да тамамилә јох олуб кетди. Онун јерини кәмағыл еклектизм, горхагчасына вәзифә вә кәлир гајғысы вә һәтта ән алчаг мәнсәбпәрәстлик тутду. Бу елмин рәсми нүмајәндәләри буржуазијанын вә мөвчуд дөвләтин ачыг идеологлары олдулар, өзү дә елә бир заманда ки, һәм буржуазија, һәм дә мөвчуд дөвләт фәһлә синфинә ачыгча дүшмәндиләр.

Нәзәријјәјә олан алман марағы инди анчаг фәһлә синфи

ичәрисиндә сөнмәјиб јашајыр. Һәм дә бурадан ону даһа һеч бир васитә илә чыхарыб атмаг мүмкүн дејилдир. Бурада мәнсәбпәрәстлик, варланмаг вә јухарыдан лүтфкарлыгла һимајә олунмаг мүлаһизәләри әсла јохдур. Әксинә, елм нә гәдәр чәсарәт вә гәтијјәт көстәрирсә, о фәһләләрин мәнафе вә сә'јләринә бир о гәдәр ујғун кәлир. Чәмијјәтин бүтүн тарихини анламағын ачарыны әмәјин инкишафы тарихиндә тапан јени истигамәт, лап әввәлдән башлыча олараг фәһлә синфинә мүрачиәт етмиш вә фәһлә синфи тәрәфиндән о гәдәр бөјүк рәғбәтлә гаршыланмышдыр ки, буну о рәсми елмдә ахтармыр вә ондан көзләмирди. Алман фәһлә һәрәкаты классик алман фәлсәфәсинин варисидир.

1886-чы илин әввәлиндә јазылмышдыр.
1886-чы илдә «Die Neue Zeit» журналынын 4 вә 5-чи №-ләриндә чап олунмуш вә 1888-чи илдә Штутгартда ајрыча олараг нәшр едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 269—317.

Ф. ЕНКЕЛС

ТАРИХДӘ ЗОРАКЫЛЫҒЫН РОЛУ[195]

Инди бу нәзәријјәмизи мүасир алман тарихинә вә бу тарихин ган вә дәмирлә көстәрилән зоракылыг фәалијјәтинә тәтбиг едәк. Онда биз ајдын көрәрик ки, ган вә дәмир сијасәти нә сәбәбә мүвәггәти мүвәффәгијјәт газанмалы вә сон нәтичәдә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамалы иди.

1815-чи илдәки Вјана конгреси Авропаны еlә бөлүшдүрүб сатды ки, бүтүн аләм монархларын вә дөвләт хадимләринин тамамилә габилијјәтсизлијинә әмин олду. Халгларын Наполеона гаршы үмуми мүһарибәси, Наполеонун бүтүн халгларын милли һиссини өз ајаглары алтында тапдаламасына гаршы вердији чаваб иди. Бунун мүгабилиндә тәшәккүр олараг, Вјана конгресиндә падшаһ вә дипломатлар һәмин милли һисси даһа кобуд шәкилдә тапдаладылар. Ән кичик сүлалә ән бөјүк халгдан даһа артыг әһәмијјәтли иди. Алманија вә Италија јенидән хырда дөвләтләрә парчаланды. Полша дөрдүнчү дәфә бөлүшдүрүлдү, Мачарыстан әсарәт алтында галды. Һәтта демәк олмаз ки, халгларла әдаләтсиз рәфтар едилди: онлар нә үчүн буна јол вердиләр вә нә үчүн рус чарыны* өзләринин хиласкары кими тәбрик етдиләр?

Лакин узун заман белә давам едә билмәзди. Орта әсрләрин сонундан е'тибарән тарих иши Авропада ири милли дөвләтләр јаранмасына доғру апарыр. Анчаг белә дөвләтләр һаким Авропа буржуазијасынын нормал сијаси тәшкилатыны мәһз тәмсил едирләр вә ејни заманда халгларын аһәнкдар бејнәлмиләл әмәкдашлығыны тә'сис етмәк үчүн зәрури илкин шәртдир ки, бу әмәкдашлыг олмадан пролетариатын һөкмранлығы мүмкүн дејилдир. Бејнәлхалг сүлһү тә'мин ет-

* — I Александры. *Ред.*

мәк үчүн һәр шејдән әввәл мүмкүн олан бүтүн милли чәкишмәләри арадан галдырмаг лазымдыр вә һәр бир халг мүстәгил олмалыдыр вә өз евинин саһиби олмалыдыр. Доғрудан да тичарәт, әкинчилик вә сәнајенин инкишаф етмәси илә вә бунунла бирликдә дә буржуазијанын сосиал гүдрәтинин артмасы илә һәр јердә милли һисс јүксәлмәјә башлајырды, парчаланмыш вә мәзлум милләтләр исә бирлик вә истиглалијјәт тәләб едирдиләр.

Буна көрә дә 1848-чи ил ингилабы, Франсадан башга һәр јердә, азадлыг тәләбләри илә јанашы милли тәләбләрин тә'мин едилмәсинә доғру јөнәлдилмишди. Лакин биринчи һүчум нәтичәсиндә галиб кәлән буржуазијанын архасында пролетариатын зәһмли фигуру һәр јердә артыг јүксәлмәјә башламышды вә гәләбә фе'лән пролетариатын әли илә газанылмышды вә бу һал буржуазијаны өзүнү тәзәчә мәғлуб олмуш дүшмән гучағына, монархист, бүрократ, јарымфеодал вә һәрби иртичанын гучағына атмаға мәчбур етди вә бунун нәтичәсиндә ингилаб 1849-чу илдә мәғлуб олду. Руслар, шәраитин башга шәкил алдығы Мачарыстана кириб ингилабы әздиләр. Бунунла да кифајәтләнмәјиб рус чары Варшаваја кәлди вә орада Авропанын мүнсифи кими диван гурмаға башлады. О өзүнүн мүти әлалтысы Кристиан Глүксбургскини Данимарка тахт-тачынын вариси тә'јин етди. Рус чары, алманларын бирләшмәк сә'јләриндән өз мәнафеји үчүн истифадә етмәк јолунда Пруссијанын һәтта ән чәсарәтсиз тәшәббүсләрини гадаған етмәклә вә ону Иттифаг сејмини[196] бәрпа едиб Австријаја табе олмаға мәчбур етмәклә Пруссијаны о дәрәчәдә алчалтды ки, Пруссија һеч вахт бу гәдәр алчалдылмамышды. Беләликлә, ингилабын бүтүн јекуну илк бахышда бундан ибарәт олду ки, Австрија вә Пруссијада формача конститусијалы, лакин өз руһуна көрә көһнә идарә үсулу гурулду вә рус чары һәр заманкындан артыг дәрәчәдә Авропанын һакими олду.

Лакин һәгигәтдә ингилаб буржуазијаны, һәтта парча-парча олмуш өлкәләрдә, хүсусән Алманијада, күчлү зәрбә илә вуруб көһнә ән'әнәви әталәтдән чыхартды. Буржуазија сијаси һакимијјәтин, чүзи олса да, мүәјјән бир пајыны алды, өзүнүн һәр бир сијаси мүвәффәгијјәтиндән исә сәнајени јүксәлтмәк үчүн истифадә едир. Уғурла керидә галан «Ағылсыз ил»[197] буржуазијаја ајдын сүбут етди ки, көһнә гәфләт јухусуна вә сүстлүјә бирдәфәлик сон гојмаг лазымдыр. Калифорнија вә Австралијада гызыл јағышы[198] вә башга һадисәләр нәтичәсиндә дүнја тичарәт әлагәләри мисилсиз дәрәчәдә кенишләнмәјә вә тичарәт ишләриндә көрүнмәмиш чанланма әмәлә кәлмәјә башланмышды — анчаг фүрсәти фөвтә вермәјиб өз пајыны көтүрмәји тә'мин етмәк лазым иди. Әсасы 1830-чу вә

хүсусән 1840-чы илдән Рејндә, Саксонија вә Силезијада, Берлиндә вә Ҹәнубун ајры-ајры шәһәрләриндә гојулан ири сәнаје инди сүр'әтлә инкишаф едиб кенишләнмәјә башлады; кәнд маһалларынын ев сәнајеси кетдикчә даһа чох интишар тапырды, дәмир јол иншааты чох сүр'әтлә ирәлиләјирди, чох бөјүк өлчүдә артан мүһачирлик исә бу һалда һеч бир мадди јардыма еһтијачы олмајан алман трансатлантик кәмичилијини јаратды. Алман тачирләри дәнизләрин о тајындакы бүтүн сатыш базаларында һәр заманкындан даһа кениш мигјасда гәрар тутмаға, дүнја тичарәтиндә кетдикчә даһа бөјүк рол ојнамаға вә тәдричән нәинки тәкчә инкилис, һәтта алман сәнаје мә'мулатынын сатышына хидмәт етмәјә башладылар.

Лакин Алманијанын хырда дөвләтләрә парчаланмыш олмасы вә бу дөвләтләрин ән мүхтәлиф тичарәт-сәнаје ганунлары сәнајенин вә онунла әлагәдар олан тичарәтин бу күчлү јүксәлиши үчүн чох тез бир заманда дөзүлмәз бухова чеврилмәли иди. Һәр нечә миллик мәсафәдә башга вексел һүгугу, сәнајенин фәалијјәти үчүн башга шәраит вар иди, һәр јердә һәр дәфә хүсуси өчәшмәләрә, бүрократик манеәләрлә хәзинә манеәләринә, чох заман исә үстәлик сех чәпәрләринә раст кәлмәк олурду вә һәтта бу әнкәлләрә гаршы рәсми патентләр һеч көмәк етмирди! Бундан әлавә јерли сакинләрин һүгуглары һаггында верилән бир чох мүхтәлиф ганунлар вә јашајыш игамәтләринин верилмәсиндәки мәһдудлашдырмалар капиталистләри өз ихтијарында олан фәһлә гүввәсини кифајәт едәчәк мигдарда елә јерләрә кечиртмәк имканындан мәһрум едирди ки, орада филиз, көмүр, су енержиси вә дикәр әлверишли тәбии шәраитин мөвчуд олмасы өзлүјүндә инсанлары сәнаје мүәссисәләри тә'сис етмәјә сөвг едирди! Вәтәндәки фәһлә гүввәсини күтләви шәкилдә истисмар етмәк имканы сәнајенин инкишафынын биринчи шәрти иди, лакин вәтәнпәрвәр фабрикчинин һәр тәрәфдән фәһлә кәтириб јығдығы һәр јердә полис вә јохсул гәјјумлуглары кәлмәләрин јерләшдирилмәсинә мане олурду. Ваһид үмумалман вәтәндашлығы вә өлкәнин бүтүн вәтәндашлары үчүн там јер дәјишдирмәк азадлығы ваһид тичарәт-сәнаје ганунверичилији инди даһа вәчдә кәлмиш тәләбәләрин вәтәнпәрвәрлик хүлјасы дејил, әксинә, сәнајенин мөвчуд олмасынын зәрури шәрти иди.

Һәм дә һәр бир дөвләтдә, о ҹүмләдән чыртдан дөвләтдә дә, мүхтәлиф өлчү вә чәки системләри вар иди вә чох вахт һәтта бирчә дөвләтдә бу ҹүр ики вә үч систем олурду. Бүтүн бу сајсыз-һесабсыз сиккә, өлчү вә чәкиләрдән һеч бири дүнја базарында гәбул едилмәмишди. Буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, дүнја базарында иши олан вә ја харичдән кәтирилән малла рәгабәт етмәјә мәчбур олан тачир вә фабрикчи-

ләр өзләринин чохлу сиккә, өлчү вә чәкиләри илә јанашы харичи сиккә, өлчү вә чәкиләр дә ишләтмәли олурдулар; памбыг-парча иплији инкилис фунту илә чәкилирди, ипәк парча метр илә өлчүлүрдү, харич үчүн һагг-һесаб фунт стерлинг, доллар вә франк әсасында тәртиб едилирди! Јајылма саһәси бунча мәһдуд олан валјута системләри әсасында ири кредит идарәләри нечә әмәлә кәлиб дүзәлдилә биләрди? Бурада — гулден банкноту, орада—Пруссија талери, јанындача гызыл талер, «јени үчдә ики» талери, банк маркасы, тәдавүлдә олан марка, ијирми гулденлик сиккә системи, ијирми дөрд гулденлик сиккә системи, — һәм дә бунларын һамысы сајсыз-һесабсыз јени һагг-һесаблар вә мәзәннәнин галхыб-дүшмәси шәраитиндә.

Бунларын һамысына нәһајәт үстүн кәлмәк һәтта мүмкүн олса да, бүтүн бу чәкишмәләрә нә гәдәр сә'ј, пул вә вахт сәрф едилирди! Бу арада, нәһајәт, Алманијада да баша дүшмәјә башладылар ки, бизим заманәмиздә вахт — пулдур.

Кәнч алман сәнајеси өзүнү дүнја базарында көстәрмәли иди: бу сәнаје анчаг ихрачат әсасында артыб бөјүјә биләрди. Лакин бунун үчүн о гүрбәтдә бејнәлхалг һүгугун мүдафиәсиндән истифадә етмәли иди. Инкилис, франсыз вә американ тачири өзүнә харичдә вәтәниндә көрдүјүндән артыг рәва көрүрдү. Өз вәтәнинин сәфирлији, лазым олдуғу һалда исә һәтта бир нечә һәрби кәми она гаһмар чыхырды. Бәс алман? Австријалы Јахын Шәргдә өз сәфирлијинә һәлә мүәјјән дәрәчәдә бел бағлаја биләрди, башга јерләрдә исә бу сәфирлик она о гәдәр дә көмәк етмирди. Пруссијалы тачир исә гүрбәтдә өз сәфиринә мүрачиәт едиб ону инчитдикләриндән шикајәт едәндә, демәк олар, һәмишә белә бир чаваб алырды; «Сизә елә дә лазымдыр! Бурада ахтардығыныз нәдир? Евиниздә раһат отурајдыныз!» Хырда бир дөвләтин тәбәәси исә һәр јердә тамамилә һүгугсуз иди. Алман тачирләри һараја кәлсәләр, һәр јердә харичи — франсыз, инкилис, американ, — һимајәсиндән истифадә етмәли вә ја јени вәтәндә мүмкүн гәдәр тез онун тәбәәлијини гәбул етмәли олурду*. Һәм дә әкәр онларын сәфирләри һәтта онлара гаһмар чыхмаг истәсәләр дә, бунун нә фајдасы ола биләрди? Дәнизләрин о тајындакы өлкәләрдә алман сәфирләринин өзләри илә елә рәфтар едирдиләр ки, санки бунлар чәкмәсиләндирләр.

Бурадан көрүнүр ки, ваһид «вәтән»ә чан атмағын чидди мадди әсасы вар иди. Бу артыг буршеншафт үзвләринин Вартбург бајрам шәнлијиндәки[199] думанлы һиддәти дејил иди; онда «алманларын үрәји рәшадәт алову илә јанырды» вә

---

* Кәнарда Енкелс карандашла гејд едир: «Веерт». *Ред.*

франсызсајағы бир маһныда охундуғу кими «чаван оғлан ана јурд уғрунда һәлак олмаг үчүн гызғын дөјүшә кирмәјә чан атырды»*, орта әсрләрдәки империјанын романтик әзәмәтини бәрпа етмәк уғрунда өлүмә кедирди, — бу аловлу чаван оғлан синнә долдугда исә ән ади бир ријакара, өз һөкмдарынын мүтләгијјәтинә садиг нөкәрә чеврилирди. Бу һабелә Гамбах бајрам шәнликләри[200] вәкилләринин вә дикәр буржуа идеологларынын е'лан етдији даһа бөјүк дүнјәви бирлик чағырышы дејил иди; онлар белә хәјал едирдиләр ки, азадлығы вә бирлији јалныз бунларын өз хатиринә севирләр вә көрмүрдүләр ки, өз араларында ән ајыг оланларын идеалынын мүнчәр олдуғу, Алманијаны Исвечрәсајағы кантонлар республикасына чевирмәк дә јухарыда гејд едилән тәләбәләрин һокенштауфен империјасы кими мүмкүн дејилдир. Хејр, бу сә'ј әмәли тачир вә сәнајечинин хырда дөвләтләрдән тарихән мирас галыб тичарәт вә сәнајенин сәрбәст инкишафы јолунда дуран бүтүн зир-зибили сүпүрүб атмаг вә алман тачиринин дүнја базарына чыхмаг истәјәндә бүтүн өз рәгибләринин раст кәлмәдији лүзумсуз манеәләри онун өз вәтәниндә арадан галдырмаг кими билавасиtә ишкүзарлыг тәләбатындан ирәли кәлмишди. Алман бирлији игтисади зәрурәт олмушду. Инди бу бирлији тәләб едән адамлар да, нә истәдикләрини билирдиләр. Онлар тичарәтдә вә тичарәт үчүн тәрбијә олунмагда идиләр, алвери вә сөвдәләшмәји бачарырдылар. Онлар билирдиләр ки, баһа гијмәт истәмәк, лакин ејни заманда күзәштә кетмәјә һазыр олмаг лазымдыр. Онлар Штирија вә Тирол илә, һабелә «Гәләбә вә шөһрәти зәнкин олан Австрија дөвләти»** илә бирликдә «Алманын вәтәни» маһнысыны, һәмчинин:

«Маасдан башламыш Мемеләдәк,
Ечдән башламыш Белтин өзүнәдәк
Узанан Алманијадыр һәр шејдән јүксәк,
Дүнјада сәнсән һәр шејдән јүксәк»***

нәғмәсини охујурдулар.

Лакин онлар кетдикчә даһа кенишләнмәли олан һәмин вәтәнин**** хејли һиссәсини—25—30 фаизини — нағд пула күзәшт етмәјә һазыр идиләр. Онларын бирләшдирмә планы һазыр иди вә дәрһал һәјата кечирилә биләрди.

* Һәр ики ситат. К. Һинкелин «Иттифаг маһнысы» ше'риндән көтүрүлмүшдүр. *Ред.*

** Е. М. Арндтын «Алманын вәтәни» ше'риндән. *Ред.*

*** Һофман фон Фаллерслебенин «Алманларын маһнысы»ндан. *Ред.*

**** Бах: Е. М. Арндтын «Алманын вәтәни» ше'ри. *Ред.*

Лакин Алманијанын бирлији тәкчә алман мәсәләси дејилди. Отузиллик мүһарибә[201] заманындан е'тибарән һеч бир үмуми алман мәсәләси чох һисс олунан әчнәби мүдахиләси олмадан һәлл едилмирди*. II Фридрих 1740-чы илдә Силезијаны франсызларын көмәји илә истила етди. Империја нүмајәндәлијинин гәрары илә Мүгәддәс Рома империјасынын 1803-чү илдә јенидән тәшкил едилмәси Франса вә Русија тәрәфиндән һәрфијјән диктә едилмишди[203]. Сонра Наполеон Алманијада өз мәнафејинә ујғун кәлән гајда-ганун гојду. Нәһајәт, Вјана конгресиндә** һамыдан әввәл Русијанын, һабелә Инкилтәрә вә Франсанын тә'сири илә Алманија јенидән парчаланыб ики јүздән артыг бөјүк вә кичик әлаһиддә торпаг парчасындан ибарәт олан отуз алты дөвләтә бөлүндү, һәм дә алман монархлары, 1802—1803-чү илләрдәки Рекенсбург империја сејминдә[204] олдуғу кими, буна вичданла көмәк етдиләр вә өлкәнин пәракәндәлијини даһа да күчләндирдиләр. Үстәлик, Алманијанын ајры-ајры өлкәләри јаделли һөкмдарлара верилди. Беләликлә, Алманија нәинки күчсүз вә ачиз, дахили чәкишмәләрлә дидишдирилән, сијаси, һәрби вә һәтта сәнаје чәһәтдән дә мискин вәзијјәтә мәһкум олан бир өлкә олду, һабелә бундан даһа бетәри Франса вә Русија көк салмыш адәт күчүнә Алманијаны парчаламаг һүгугуну газандылар, нечә ки, ејнилә Франса вә Австрија өзләринә Италијанын парчаланмыш вәзијјәтдә галмасына көз гојмаг һүгугуну мәнимсәмишдиләр. 1850-чи илдә чар Николај мәһз бу мөвһум һүгугдан истифадә едәрәк, Алманија конститусијасынын һәр чүр өзбашына дәјишдирилмәсинә һәјасызчасына мане олду, Алманијанын күчсүзлүјүнүн рәмзи олан Иттифаг сејмини бәрпа етмәјә мәчбур еләди.

Беләликлә, Алманијанын бирлијини нәинки алман монархларына вә дикәр дахили дүшмәнләрә гаршы мүбаризәдә, һабелә харичә гаршы мүбаризәдә фәтһ етмәк лазым кәлирди. Јахуд да харичин көмәји илә лазым кәлирди. Бәс о заман Алманијадан харичдә вәзијјәт нечә иди?

Франсада Луи Бонапарт кәндлиләрин көмәји илә президент креслосуна отурмаг, сонра да ордунун көмәји илә император тахтына чыхмаг үчүн буржуазија илә фәһлә синфи арасындакы мүбаризәдән истифадә етди. Лакин ордунун тахта чыхартдығы јени император Наполеон 1815-чи илдәки Франса сәрһәдләриндә һәјата кечирилә билмәјән бир ојун иди. Ди-

---

* Кәнарда Енкелс карандашла гејд едир: «Вестфалија вә Тешен сүлһү»[202]. *Ред.*

** Әлјазмасында бу сәтрин үстүндә Енкелсин әли илә јазылмышдыр: «Алманија—Полша». *Ред.*

рилән Наполеон империјасы Франсанын Рејнәдәк кенишләнмәси вә франсыз шовинизминин ән'әнәви хүлјасынын һәјата кечмәси демәк иди. Лакин илк вахтларда Рејни ишғал етмәјә Луи Бонапартын күчү чатмазды: бу истигамәтдә һәр бир тәшәббүс Франсаја гаршы Авропа коалисијасынын тәшкил олунмасына кәтириб чыхара биләрди. Бу арада Франсанын нүфузуну јүксәлтмәк вә ордуну јени гәләбә илә шөһрәтләндирмәк фүрсәти әлә кечди, демәк олар, бүтүн Авропанын разылығы илә Русијаја гаршы мүһарибә башланды, зира Русија Дунај кнјазлыгларыны хәлвәти ишғал етмәк вә Түркијәјә гаршы јени истилачы мүһарибә һазырламаг үчүн Гәрби Авропадакы ингилаби дөврдән истифадә етмишди. Инкилтәрә Франса илә иттифаг бағлады, Австрија бунларын һәр икисинә хејирхаһлыгла јанашырды, јалныз гәһрәман Пруссија һәлә дүнән өз белиндә һисс етдији рус шаллағыны өпмәкдә давам етди вә Русија үчүн достанә олан битәрәфлији көзләјирди. Лакин нә Инкилтәрә, нә дә Франса дүшмән үзәриндә чидди гәләбә чалмаг истәмирдиләр вә буна көрә дә мүһарибә Русијанын јалныз чүзи алчалдылмасы илә вә Австрија әлејһинә рус-франсыз иттифагынын дүзәлмәси илә гуртарды*.

* Крым мүһарибәси өзүнә көрә јеканә нәһәнк сәһвләр комедијасы иди, бу комедијада һәр бир јени сәһнәнин әввәлиндә адам өзүндән сорушур: көрәсән, бу дәфә ким алданачаг? Лакин бу комедија сајсыз-һесабсыз мәсарифә вә бир милјондан артыг инсан һәјатына баша кәлди. Мүһарибә тәзәчә башламышды ки, Австрија Дунај кнјазлыгларына кирди; руслар австријалыларын гаршысында кери чәкилдиләр вә, беләликлә, Австрија битәрәф галдыгча гурудакы рус сәрһәддиндә Түркијә илә мүһарибә етмәк мүмкүн олмады. Лакин бу сәрһәддә Австријаны мүттәфиг кими мүһарибәјә чәлб етмәк анчаг о һалда мүмкүн оларды ки, мүһарибә чидди апарылајды, Полшаны бәрпа етмәк вә Русијанын гәрбдәки сәрһәддини узун мүддәт үчүн кери чәкмәк мәгсәди гаршыја гојулмуш олајды. Онда Пруссија да мүһарибәјә гошулмаға мәчбур оларды, чүнки Русија бүтүн идхал етдији маллары һәлә Пруссија васитәси илә алырды; Русија һәм гурудан, һәм дә дәниздән мүһасирәјә алынмыш оларды вә тезликлә мәғлуб едилмиш оларды. Лакин бу, мүттәфигләрин планына дахил дејилди. Әксинә, онлар чох разы галмышдылар ки, чидди мүһарибә тәһлүкәси даһа кечиб кетди. Палмерстон һәрби әмәлијјат мејданынын Крыма кечирилмәсини тәклиф етди. Русијанын өзү дә буну истәјирди вә Луи-Наполеон буна һәвәслә разылыг верди. Крымда мүһарибә јалныз көстәрилмәк үчүн едилән мүһарибә олараг гала биләрди вә бу һалда мүһарибәнин бүтүн башлыча иштиракчылары мәмнун ола биләрдиләр. Лакин император Николај бејнинә белә бир фикир јеритмишди ки, Крымда чидди мүһарибә етмәк лазымдыр, анчаг император унудурду ки, Крым көстәриш мүһарибәси үчүн ән әлверишли јердирсә, чидди мүһарибә үчүн тамамилә әлверишсиздир. О шәраит ки, мүдафиә заманы Русијанын гүввәсини тәшкил едир, — онун әһалиси сејрәк, јолсуз вә көмәкчи вәсаитдән јохсул олан әразисинин олдугча узунлуғу — Русијанын етдији һәр бир һүчум мүһарибәсиндә онун өз әлејһинә чеврилир вә бу вәзијјәт өзүнү һәр јердән чох мәһз Крым истигамәтиндә көстәрир. Чәнуби Русијанын чөлләри өлкәјә сохулмуш дүшмән үчүн гәбристан олмасы лазым кәлдији һалда, рус ордулары үчүн гәбристан олду, чүнки күтбејин

Крым мүһарибәси Франсаны рәһбәр Авропа дөвләтинә чевирди, маҹәрапәрәст Луи-Наполеону исә күнүн гәһрәманы етди; доғрудур, бунун үчүн чох бир шеј тәләб олунмурду. Лакин Крым мүһарибәси Франсанын әразисини артырмады, буна көрә дә јени бир мүһарибә тәһлүкәси вар иди вә Луи-Наполеон бу јени мүһарибәдә өзүнүн әсл вәзифәсини јеринә јетирмәли — «империја торпагларыны артыран»* адам олмалы иди. Бу јени мүһарибә һәлә биринчи мүһарибә заманында онунла һазырланмышды ки, император Франсасынын әлалтысы сифәти илә вә Австрија әлејһинә мәһз онун форпосту кими Сардинијаја гәрб дөвләтләринин иттифагына гошулмаг иҹазәси верилмишди; сонра, бу мүһарибә сүлһ бағлананда Луи-Наполеон илә Русија арасындакы сазишлә[204] дә һазырланмышды, зира Русија чох истәјирди ки, Австријаны ҹәзаландырсын.

Инди Луи-Наполеон Авропа буржуазијасынын пәрәстишкаһы олду. Јалныз она көрә јох ки, Луи-Наполеон 1851-чи ил декабрын 2-дә[89] «ҹәмијјәти хилас» етмишди вә доғрудур, бунунла о, буржуазијанын анҹаг сосиал һөкмранлығыны хилас етмәк үчүн онун сијаси һөкмранлығыны мәһв етмишди; јалныз она көрә јох ки, Луи-Наполеон үмуми сечки һүгугуну мүнасиб шәраитдә күтләләрә зүлм етмәк аләтинә чевирмәјин нечә мүмкүн олдуғуну көстәрмишди; јалныз она көрә јох ки, Луи-Наполеонун идарәчилији заманында тиҹарәт вә сәнаје, хүсусән еһтикар вә биржа фырылдаглары мисли көрүнмәмиш дәрәҹәдә артмышды. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, буржуазија Луи-Наполеону илк «бөјүк дөвләт хадими» кими танымышды, онун ганы буржуазијанын ганындан, ҹаны да буржуазијанын ҹанындан иди. Һәр бир әсл буржуа кими Луи-Наполеон да бамбылы иди. Италијада «оддан вә судан кечән» гәсдчи карбонари, Исвечрәдә артиллерија забити, Инкилтәрәдә чохлу борҹа дүшмүш адлы-санлы авара вә хүсуси констебл[206], лакин һәр јердә вә һәр заман тахт-таҹ иддиасында олан Луи-Наполеон өзүнүн маҹәрапәрәст кечмиши илә вә бүтүн өлкәләрдә өз адыны мә'нәви ҹәһәтдән бәднам етмәклә өзүнү франсызла-

---

вә амансыз Николај бу ордулары лап гышын ортасынадәк бир-биринин ардынча говлајыб Севастопола јеридирди. Тәләсик јығылыб алајарымчыг силаһландырылан вә әрзаг ҹәһәтдән чох јохсул тәҹһиз олунан сон орду өз тәркибинин, демәк олар, үчдә икисини јолда итирдикдә (човғунда бүтөв баталјонлар мәһв олурду), ордунун галыглары исә дүшмәни рус торпағындан говуб чыхарда билмәдикдә, ловға вә башыбош Николај аҹынаҹаглы тәрздә руһдан дүшдү вә өзүнү зәһәрләди. Бу вахтдан е'тибарән мүһарибә јенә дә көстәриш мүһарибәси олду вә тез бир заманда сүлһ илә гуртарды.

* Бурада Енкелс «Mehrer des Reiches» ифадәсини ишләтмишдир ки, бу да орта әсрләрдә Мүгәддәс Рома империјасы императорларына верилән ләгәбин бир һиссәсидир. *Ред.*

рын императору вә Авропанын талејини һәлл едән һөкмдар ролуну ојнамаға һазырламышды, һәм дә классик буржуа нүмунәси олан американы бир сыра һәгиги вә сахта ифласларла өзүнү милјонерлијә һазырладығы кими һазырламышды. Луи-Наполеон император оландан сонра нәинки сијасәти капиталист газанчы вә биржадакы фырылдаглар мәнафејинә табе етмишди, һабелә сијасәтин өзүндә тамамилә фонд биржасынын гајдаларына әмәл едирди вә «милләтләр принсипи»ндән[207] еһтикарлыгла истифадә едирди. Алманија вә Италијанын пәракәндәлији әввәлки франсыз сијасәти үчүн Франсанын алынмаз сенјорлуг һүгугу иди; Луи-Наполеон бу сенјорлуг һүгугуну дәрһал гаршылығынын өдәнилмәси мүгабилиндә хырда-хырда сатмаға башлады. О, Италија вә Алманијаја пәракәндәликдән хилас олмагда көмәк етмәјә һазыр иди, бу шәртлә ки, Алманија вә Италија милли бирлијә доғру атдыглары һәр аддымын мүгабилини Луи-Наполеона әрази күзәшт етмәклә өдәсинләр. Бу нәинки франсыз шовинизмини разы салырды вә империјанын тәдричән 1801-чи ил сәрһәдләринә[208] гәдәр кенишләнмәсинә кәтириб чыхарырды, һабелә Франсаны јенидән мүстәсна маарифпәрвәр бир дөвләт вәзијјәтинә, халгларын хиласкарына, Луи-Наполеону исә — мәзлум милләтләрин мүдафиәчиси вәзијјәтинә галдырырды. Милли идеја илә руһланан бүтүн маарифпәрвәр буржуазија—дүнја базарында тичарәтә мане олан бүтүн әнкәлләрин арадан галдырылмасында јахындан марағы олдуғуна көрә—бүтүн дүнјаја азадлыг кәтирән бу маарифпәрвәр фәалијјәти јекдилликлә алгышлајырды.

Бунун башланғычы Италијада гојулду*. Бурада 1849-чу илдән е'тибарән Австрија гејри-мәһдуд һөкмранлыг едирди; Австрија исә о заманлар бүтүн Авропа үчүн гапазалты олмушду. Крым мүһарибәсинин ачыначаглы нәтичәләрини анчаг көстәриш мүһарибәси етмәк арзусунда олан гәрб дөвләтләринин гәтијјәтсизлијинә дејил, Австријанын мүтәрәддид мөвге тутмуш олмасына иснад верилирди, һалбуки Австријанын белә мөвге тутмасында һамыдан чох гәрб дөвләтләринин өзү мүгәссир иди. Русија исә австријалыларын Прута доғру ирәлиләмәси илә—1849-чу илдә Мачарыстандакы рус көмәјинә тәшәккүр олараг (һәрчәнд, мәһз бу ириләләмә ону хилас етди), — өзүнү елә тәһгир олунмуш һесаб едирди ки, Австријаја һәр бир һүчума шад иди. Пруссијаны даһа һесаба салмырдылар вә артыг Парис сүлһ конгресиндә[209] ону en canaille** лаға гојурдулар. Беләликлә, Италијаны «Адриатикә

* Кәнарда Енкелс карандашла гејд едир: «Орсини». *Ред.*

** — һеч чәкинмәдән. *Ред.*

гәдәр» азад етмәк үчүн Русијанын көмәји илә дүзәлдилән мүһарибә 1859-чу илин баһарында башлајыб јајда Минчода гуртарды. Австрија Италијадан чыхарылмады, Италија «Адриатикә гәдәр азад» олмады вә бирләшдирилмәди, Сардинија өз әразисини артырды, лакин Франса Савоја илә Ниссаны әлә кечирди вә беләликлә Италија илә өзү арасында олан 1801-чи ил сәрһәддинә чатды[60].

Лакин бу вәзијјәт италјанлары разы салмады. О заман Италијада һәлә халис мануфактура истеһсалы һаким иди вә ири сәнаје гундагда иди. Фәһлә синфи тамамилә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәкдән вә пролетарлашдырылмагдан һәлә узаг иди; шәһәрләрдә бу синиф һәлә өзүнә мәхсус истеһсал аләтләринә малик иди, кәндләрдә сәнаје әмәји хырда мүлкијјәтчи кәндлиләрин вә ја ичарәдарларын јардымчы пешәси иди. Буна көрә дә буржуазијанын енержиси, онунла өз синфи мәнафејини дәрк етмиш мүасир пролетариат арасындакы әкслијин мөвчуд олмасы илә һәлә сарсынмамышды. Италијанын пәракәндәлији јалныз јаделли Австријанын һөкмранлығы нәтичәсиндә мүһафизә едилдијинә көрә вә бу һөкмранлығын һимајәси алтында монархист һөкумәтләрин ганунсуз һәрәкәтләри сон һәддинә чатмыш олдуғуна көрә ири торпаг саһибләриндән ибарәт задәканлар да, шәһәрләрдәки халг күтләләри дә милли истиглалијјәт уғрунда габагчыл мүбариз олан буржуазијанын тәрәфиндә дурурдулар. Лакин јаделли һөкмранлыг 1859-чу илдә Венесијадан башга һәр јердә јыхылмышды; Франса вә Русија Австријанын италјан ишләринә сонра да мүдахилә етмәсинә сон гојдулар, даһа һеч кәс бундан горхмурду. Гарибалдинин шәхсиндә исә Италијанын харигәләр јаратмаға гадир олан вә һәгигәтдә јарадан антиксајағы гәһрәманы вар иди. О, мин нәфәр көнүллү әскәрлә бүтүн Неапол краллығыны алт-үст етди, Италијаны фе'лән бирләшдирди, мәһарәтлә тохунмуш бонапартчы сијасәт торуну дағытды. Италија азад олуб әслиндә бирләшдирилди, — лакин Луи-Наполеонун фырылдаглары дејил, ингилаб бирләшдирди.

Италија мүһарибәси заманындан е'тибарән Икинчи империјанын харичи сијасәти даһа һеч кәс үчүн сирр дејил иди. Бөјүк Наполеона галиб кәләнләр өз чәзаларыны чәкмәли идиләр, лакин l'un après l'autre — бири о бириндән сонра. Русија вә Австрија өз пајларыны алмышдылар, инди Пруссија нөвбәдә дурурду. Инди исә Пруссијаја һәр заманкындан чох нифрәт едирдиләр; Италија мүһарибәси заманында Пруссијанын јеритдији сијасәт, тамамилә 1795-чи илдәки Базел сүлһү[210] заманындакы сијасәти кими горхаг вә ачыначаглы сијасәт иди. Пруссијанын јеритдији «азад әлләр сијасәти»[211] ону о је-

рә чатдырды ки, Авропада тамамилә тәчрид олунмуш вәзијјәтдә галмышды, онун бүтүн бөјүк вә кичик гоншулары Пруссијанын нечә дармадағын едиләчәјини әввәлчәдән көрүр вә буна анчаг севинирдиләр вә онун әлләри анчаг она көрә азад олмушду ки, Рејн чајынын сол саһилини Франсаја күзәшт етсин.

Доғрудан да, 1859-чу илдән сонракы илк илләрдә һәр јердә вә биринчи нөвбәдә Рејнин өзүндә белә бир әгидә јајылмышды ки, Рејн чајынын сол саһили һәмишәлик Франсаја кечәчәкдир. Доғрудур, бунун кечмәси о гәдәр дә арзу олунмурду, лакин ону гисмәт кими гаршысыалынмаз бир иш һесаб едирдиләр вә, ачығыны десәк, чох да горху төрәтмирди. Кәндлиләр вә шәһәр хырда буржуалары ичәрисиндә франсыз һөкмранлығы заманынын көһнә хатирәләри јенидән чанланырды, зира франсыз һөкмранлығы онлара доғрудан да азадлыг кәтирмишди; буржуазија сыраларында исә малијјә аристократијасы, хүсусән Көлн аристократијасы Парисдәки «Grédit Mobilier»ин[212] вә дикәр бош бонапартчы кампанијаларын фырылдагчы әмәлијјатында артыг бәрк долашмышды вә Рејнин сол саһилинин Франсаја гатылмасыны учадан тәләб едирди*.

Лакин Рејн чајынын сол саһилини итирмәк јалныз Пруссијанын дејил, Алманијанын да зәифләмәси демәк иди. Алманија исә һәр заманкындан даһа чох парчаланмыш вәзијјәтдә иди. Австрија илә Пруссија арасында јаранмыш сојуглуг Италија мүһарибәси заманында Пруссијанын битәрәфлији үзүндән сон һәддинә чатмышды; хырда кнјаз төр-төкүнтүсү Луи-Наполеона горха-горха, ејни заманда исә, бәрпа едилмиш Рејн иттифагынын[213] кәләчәк һимајәчиси олмасы арзусу илә бахырды; — рәсми Алманијанын вәзијјәти белә иди. Һәм дә елә бир заманда ки, анчаг бүтүн милләтин бирләшмиш гүввәләри парчаланма тәһлүкәсинин гаршысыны алмаға гадир иди.

Лакин бүтүн милләтин гүввәси нечә бирләшдирилмәли иди? 1848-чи илдә едилән вә демәк олар, һамысы думанлы характер дашыјан чәһдләр мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајандан сонра мүмкүн олан үч јол галырды вә мәһз бу мүвәффәгијјәтсизлик үзүндән думан бир гәдәр дағылды.

Биринчи јол ајры-ајры дөвләтләрин һамысыны мәһв етмәк васитәсилә һәгиги бирлик јаратмаг јолу, јә'ни ачыгдан-ачыға ингилаби јол иди. Бу јол Италијада тәзәчә кәтириб мәгсәдә

* О заман Рејндә үмуми әһвали-руһијјәнин белә олдуғуна Маркс вә мән јериндә дәфәләрлә әмин олмушдуг. Рејн чајынын сол саһилиндәки сәнајечиләр, јери кәләндә, мәндән сорушурдулар ки, франсыз көмрүк тарифинә кечмәк онларын мүәссисәләринә нә кими тә'сир көстәрә биләр.

чатдырмышды; Савоіја сүлаләси ингилаба гошулмуш вә бе-ләликлә италјан тачыны мәнимсәмишди. Лакин бизим алман савојјалыларымызын, һокенсоллернләрин вә һәтта онларын ән гәтијјәтли Қавурлары Бисмарк а la бунча чәсарәтли бир аддым атмаға әсла габилијјәти јох иди. Һәр шеји халгын өзү етмәли оларды, — Рејн чајынын сол саһили уғрунда мүһарибәдә дә халг лазым олан һәр шеји, әлбәттә, едә биләрди. Пруссијалыларын лабүддән Рејн чајынын бу саһилинә кери чәкилмәләри, Рејн галаларынын узун заман мүһасирә едилмәси вә бундан сонра чәнуби Алманија һөкмдарларынын шүбһәсиз хәјанәт едә билмәләри, —елә бунлар кифајәт едәрди ки, бөјүк бир милли һәрәкат әмәлә кәлсин вә бүтүн бу сүлалә гајдалары һәмин һәрәкат нәтичәсиндә мәһв олуб кетсин. Онда Луи-Наполеон биринчи олараг, өз гылынчыны гынына гојарды. Икинчи империја анчаг мүртәче дөвләтләрлә мүһарибә едә биләрди, о бунлара гаршы Франса ингилабынын хәләфи кими, халгларын хиласкары кими һәрәкәт едирди. Ингилабын бүрүдүјү халгын өзүнә гаршы Икинчи империја бир шеј етмәкдә ачиз иди; һәм дә галибијјәтли алман ингилабы бүтүн Франса империјасынын деврилмәсинә тәкан верә биләрди. Бу, ән әлверишли бир гәзијјә ола биләрди; бәд ајагда, һөкмдар кнјазлар һәрәката башчылыг етсәләр, Рејн чајынын сол саһили мүвәггәти олараг Франсаја вериләрди, монархларын актив вә ја пассив хәјанәти бүтүн дүнја гаршысында ифша едиләрди вә елә бөһранлы вәзијјәт әмәлә кәләрди ки, Алманијанын бу вәзијјәтдән чыхмаг үчүн ингилаб етмәкдән, бүтүн монархлары говмагдан вә ваһид Алманија республикасы јаратмагдан башга бир чарәси галмазды.

Мөвчуд шәраитдә Алманија бу бирләшмә јолуна анчаг о заман гәдәм гоја биләрди ки, Луи-Наполеон Рејн чајы үзрә сәрһәдди тә'јин етмәк үчүн мүһарибәјә башламыш олајды. Лакин бу мүһарибә, ирәлидә гејд едәчәјимиз сәбәбләрә көрә, баш вермәди. Бунунла бирликдә исә милли бирлик мәсәләси дә, мәһв олмаг горхусу гаршысында дәрһал һәлл едилмәси лазым кәлән тә'хирәсалынмаз һәјати мәсәлә олмагдан чыхды. Милләт бир заманадәк көзләјә биләрди.

Икинчи јол Австријанын башчылығы алтында бирләшмәк јолу иди. Австрија 1815-чи илдә Наполеон мүһарибәләринин она гәбул етдирдији јығчам вә јуварлаг әразили дөвләт вәзијјәтини разылыгла мүһафизә етмишди. Австрија Чәнуби Алманијада өзүндән ајрылмыш әввәлки торпагларынын даһа иддиасында дејилди, монархијанын һәлә саламат галан өзәјинә чоғрафи вә стратежи чәһәтдән бағламаг мүмкүн олан көһнә вә јени әразини өзүнә илһаг етмәклә кифајәтләнирди. Алман Австријасынын јердә галан Алманијадан ајрылмасы,

II Иосифин һимајәчилик рүсумларынын тәтбиг едилмәсилә башламыш, I Франсын Италијадакы полис режими илә күчләндирилмиш вә Алманија империјасынын ләғв едилмәси, Рејн иттифагынын тәшкил олунмасы илә сон һәддинә чатдырылмышды,—бу, 1815-чи илдән сонра да фе'лән гүввәдә галырды. Меттерних өз дөвләти илә Алманија арасында әсл Чин сәдди чәкмишди. Көмрүк рүсумлары мадди алман мәһсулунун, сензура исә — мә'нәви мәһсулун кечмәсинә јол вермирди; ағласығмаз паспорт мәһдудијјәтләри шәхси әлагәләри сон дәрәчә азалдыб минимума чатдырмышды. Һәтта Алманијада јеканә олан мүтләгијјәт өзбашыналығы, дахилдә өлкәни һәр чүр, һәтта ән зәиф сијаси һәрәкатдан сығорта етмишди. Беләликлә Австрија Алманијадакы бүтүн буржуа-либерал һәрәкатына тамамилә јабанчы галырды. Бунларын арасындакы, һеч олмазса, мә'нәви манеәләрин чох һиссәси 1848-чи илдә учурулду; лакин бу илдәки һадисәләр вә бунларын нәтичәләри Австријанын јердә галан Алманија илә јахынлашмасына һеч дә көмәк етмәди; әксинә, Австрија өзүнүн мүстәгил бөјүк дөвләт олмаг вәзијјәти илә кетдикчә даһа чох ловғаланырды. Буна көрә дә мүттәфиг галаларындакы[214] австријалы әскәрләри севсәләр дә, пруссијалы әскәрләри исә лаға гојсалар вә онлара нифрәт етсәләр дә, чох һиссәси католик олан бүтүн Ҹәнубда вә Гәрбдә Австрија һәлә популјар вә һөрмәтли олса да хырда вә орта алман дөвләтләринин, бәлкә, бир нечә тачлы һөкмдарындан башга һәр һалда һеч кәс Австријанын башчылығы алтында Алманијанын бирләшдирилмәси барәдә чидди дүшүнмүрдү.

Башга чүр дә ола билмәзди. Австрија өзү, империја һаггында хәлвәти романтик хәјала далмагда давам етсә дә, башга һеч бир шеј истәмирди. Мүәјјән заман кечәндән сонра Австријанын көмрүк сәрһәдди Алманија дахилиндә саламат галан јеканә мадди манеә олду вә кетдикчә өзүнү даһа кәскин һисс етдирди. Мүстәгил бөјүк дөвләт сијасәтинин јеридилмәси, Алманијанын мәнафејини Австријанын хүсуси мәнафејинә, јә'ни Италијаја, Мачарыстана вә и. а. аид мәнафејә гурбан вермәкдән ибарәт олмасајды, бу сијасәтин һеч бир мә'насы ола билмәзди. Ингилабдан әввәл олдуғу кими ингилабдан сонра да Австрија Алманијанын мүасир инкишаф јолуна ән һәвәссиз шәкилдә гәдәм гојмуш ән иртичачы дөвләти олараг галырды; һәм дә Австрија јеканә мүһафизә олунуб галан хүсуси католик бөјүк дөвләти иди. Мартдан сонракы[215] һөкумәт кешишләрин вә језуитләрин көһнә ағалығыны бәрпа етмәјә нә гәдәр чәһд едирдисә, үчдә бир-ики һиссәси протестант олан өлкә үзәриндәки һөкмранлығы бир о гәдәр гејри-мүмкүн олурду. Нәһајәт, Австријанын башчылығы ал-

тында Алманијанын бирләшдирилмәси анҹаг Пруссијанын дармадағын едилмәси нәтиҹәсиндә мүмкүн ола биләрди. Лакин бу сонунҹу һадисә Алманија үчүн өзлүјүндә бир фәлакәт олмаса да, Австријанын Пруссијаны дармадағын етмәси, Русијада ингилабын газанаҹағы галибијјәт әрәфәсиндә Пруссијанын Австријаны дармадағын етмәсиндән аз фәлакәтли олмазды (Русијада ингилаб галиб кәләндән сонра Пруссијанын Австријаны дармадағын етмәси кәрәксиз оларды, чүнки Австрија лүзумсуз олуб дағылмалы оларды).

Сөзүн гысасы, Австријанын көлкәси алтында алман бирлији романтик бир хәјал иди ки, бу да хырда вә орта алман һөкмдарлары австријалы Франс-Иосифи Алманија императору е'лан етмәк үчүн 1863-ҹү илдә Франкфуртда бир јерә јығышанда ашкар олду. Пруссија кралы* бу јығынҹаға һеч кәлмәди вә бу комедија ачынаҹаглы шәкилдә боша чыхды.

Галырды үчүнҹү јол: Пруссијанын башчылығы алтында бирләшмәк јолу. Тарихин һәгигәтән кечдији бу јол да бизи мүҹәррәд дүшүнҹәләр саһәсиндән, кифајәт гәдәр кирли олса да, мөһкәм, әмәли «реал сијасәт»[216] зәмини үзәринә гајтарыр.

II Фридрихин заманындан е'тибарән Пруссија Полшаја олдуғу кими Алманијаја да јалныз фәтһ едиләси бир әрази кими, бахырды, елә бир әрази кими бахырды ки, орадан мүмкүн олан бир шеј гопарырлар, лакин өзлүјүндә ајдындыр ки, ораны башгалары илә бөлүшдүрмәк лазым кәлир. 1740-чы илдән е'тибарән Пруссијанын «алманлыг вәзифәси» Алманијаны харичи дөвләтләрлә, биринҹи нөвбәдә Франса илә бөлүшдүрмәк иди. „Je vais, je crois, jouer votre jeu; si les as me viennent, nous partagerons» (мән, көрүнүр, сизин әлинизә ујғун ојнајарам; удан халлар әлимә дүшсә, бөлүшәрдик)—Фридрих илк һәрби сәфәринә[217] јола дүшәндә франсыз сәфири** илә видалашараг һәмин сөзләри демишди. Бу «алманлыг вәзифәси»нә садиг олан Пруссија 1795-чи илдә Базел сүлһү бағландығы заман (1796-чы ил 5 август тарихли мүгавилә) өз әразисинин артырылаҹағы барәдә верилән вә'д мүгабилиндә Рејн чајынын сол саһилини франсызлара күзәшт етмәјә габагҹадан разылыг вермәклә Алманијаја хәјанәт етди вә һәгигәтән империјаја бу хәјанәтин әвәзиндә, империја нүмајәндәлијинин Франса вә Русијанын диктә етдији гәрары илә мүкафат алды. 1805-чи илдә Пруссија даһа бир дәфә хәјанәт етди, Наполеон Һанновери Пруссијаја вә'д едән кими о өз мүттәфигләрини, Русија вә Австријаны сатды, — Пруссија белә алдадычы вә'дләрә һәмишә кедирди,—о өзүнүн ахмаг һијләкәрлијиндә елә дола-

---

* — I Вилһелм. *Ред.*
** — Бово. *Ред.*

шыға дүшдү ки, Наполеонла мүһарибә етмәјә чәлб олунду вә Ијена вурушмасында лајиг олдуғу чәзаја чатды[218]. III Фридрих-Вилһелм бу зәрбәләрин тәәссүраты алтында галмагда давам едәрәк, һәтта 1813 вә 1814-чү илләрдәки галибијјәтләрдән сонра Гәрби Алманијадакы форпостларындан әл чәкмәк, Шимал-Шәрги Алманијадакы маликанәләри илә кифајәтләнмәк вә алман ишләриндән Австрија кими мүмкүн гәдәр узагда дурмаг истәјирди ки, бу да бүтүн Гәрби Алманијаны рус вә ја франсыз һимајәси алтында јени бир Рејн иттифагына чевирәрди. План баш тутмады: кралын ирадәсинә рәғмән Вестфалија вә Рејн әјаләти вә бунларла бирликдә јени «алманлыг вәзифәси» онун бојнуна гојулду.

Инди ајры-ајры хырда торпаг парчаларынын сатын алынмасы һесаба алынмазса, торпаг ишғалларына мүвәггәти сон гојулмушду. Өлкә дахилиндә көһнә јункер-бүрократија гајдалары тәдричән јенидән тәрәгги тапды; вәзијјәт сон дәрәчә кәскинләшдији заман конститусија тәтбиг етмәк һаггында халга верилән вә'дләр инадла позулурду. Лакин бунунла белә Пруссијада да буржуазијанын әһәмијјәти кетдикчә артырды, чүнки инди һәтта тәкәббүрлү Пруссија дөвләти дә сәнајесиз вә тичарәтсиз сыфыр демәк иди. Буржуазијаја јаваш-јаваш, инад едәрәк, гомеопатик дозаларла игтисади күзәштләрә кетмәк лазым кәлирди. Лакин дикәр тәрәфдән, бу күзәштләр Пруссијаја әсас верирди ки, өзүнүн һәр ики јарысы арасында олан өзкә көмрүк сәрһәдләрини арадан галдырмаг мәгсәди илә көмрүк бирлији јаратмағы гоншу алман дөвләтләринә тәклиф едәндә онун бу «алманлыг вәзифәси»нин мүдафиә едиләчәјинә бел бағласын. 1830-чу иләдәк јалныз хош арзу кими галан көмрүк иттифагы (о заман бу иттифага јалныз Һессен-Дармштадт дахил олмушду) белә јаранды, лакин сонралар сијаси вә игтисади инкишаф бир гәдәр сүр'әтләндикдә, Алманијанын дахили әјаләтләринин чох һиссәсини игтисади чәһәтдән Пруссија илә бирләшдирди. Пруссија олмајан дәниз саһили торпаглары 1848-чи илдән сонра да бу Иттифагдан кәнарда галырды.

Көмрүк иттифагы Пруссијанын бөјүк мүвәффәгијјәти иди. Бу иттифагын, Австријанын нүфузу үзәриндә газанылан галибијјәт олмасы һәлә һеч дә ән мүһүм чәһәт дејил иди. Башлыча чәһәт ондан ибарәт иди ки, бу иттифаг бүтүн орта вә хырда алман дөвләтләринин буржуазијасыны Пруссијанын тәрәфинә чәлб етди. Саксонијадан башга һеч бир алман дөвләтиндә сәнаје, Пруссијада олдуғу инкишаф сәвијјәсинә, һеч олмазса, тәхмини олараг чатмамышды; һәм дә бу јалныз тәбии вә тарихи мүгәддәм шәртләрин дејил, һәмчинин көмрүк әразисинин вә дахили базарын даһа бөјүк олмасынын нәтичәси иди.

һәм дә көмрүк иттифагы хырда дөвләтләри бу дахили базара чәлб едәрәк кенишләндикчә, бу дөвләтләрин јүксәлән буржуазијасы Пруссијаја өзүнүн игтисади, кәләчәкдә исә һабелә сијаси форпосту нәзәри илә бахмаға алышырды. Лакин буржуалар нә дүшүнүрдүләрсә, ону професорлар дeмәлиидиләр. Әкәр Берлиндә һекелчиләр Пруссијанын Алманијаја башчылыг етмәк вәзифәсини фәлсәфи чәһәтдән әсасландырырдыларса, ејни шеји Һејделбергдә Шлоссерин шакирдләри, хүсусән Һејсер вә Һервинус тарихи иснадларла исбат едирдиләр. Һәм дә, әлбәттә, нәзәрдә тутулурду ки, Пруссија өз сијаси системини дәјишдирәчәк, буржуазија идеологларынын тәләбләрини јеринә јетирәчәкдир*.

Амма бүтүн бунлар, мәсәлән, италјан буржуаларында олдуғу кими, Пруссија дөвләтинә хүсуси бир рәғбәтә көрә едилмирди, италјан буржуалары Пјемонтун рәһбәр рол ојнамасыны анчаг о заман гәбул етмишдиләр ки, Пјемонт милли һәрәката вә конститусија һәрәкатына ачыгдан-ачыға башчылыг етмишди. Хејр, бу һәвәссиз едилирди; буржуалар Пруссијаны бәланын азы кими сечмишдиләр, чүнки Австрија онлары өз базарларына бурахмырды, бир дә она көрә ки, Австријаја нисбәтән Пруссија артыг малијјә ишләриндәки симичлик үзүндән һәр һалда бир дәрәчәјәдәк буржуа характери дашыјырды. Ики јахшы тә'сисат дикәр ири дөвләтләр гаршысында Пруссијанын үстүнлүјүнү тәшкил едирди: үмуми әскәрлик мүкәлләфијјәти вә үмуми мәчбури мәктәб тәһсили. Пруссија бу тә'сисаты сон дәрәчә еһтијач һисс етдији дөврдә тәтбиг етмишди, даһа јахшы заманларда исә бунлары бир тәһәр һәјата кечирмәклә кифајәтләнирди вә гәсдән тәһриф едәрәк онлары мә'лум шәраитдә тәһлүкәли характердән мәһрум етмишди. Лакин бунлар кағыз үзәриндә мөвчуд олмагда давам едирди вә бунунла Пруссија халг күтләләри ичәрисиндә мүркүләјән потенсиал енержини күнләрин бириндә елә бөјүк мигјасда ишә салмаг имканыны мүһафизә едирди ки, әһалинин сајы ејни олдугда һеч бир башга јердә буна наил олмаг олмазды. Буржуазија бу тә'сисатын һәр икисинә ујғунлашмышды; 1840-чы илә јахын көнүллү забитләрин, јә'ни буржуа балаларынын әскәрлик мүкәлләфијјәтини шәхсән јеринә јетирмәкдән рүшвәт вермәклә азад олмалары хејли асан иди вә учуз баша кәлирди, хүсусилә она көрә ки, о заман ордунун

---

* «Rheinische Zeitung»[46] 1842-чи илдә Пруссијанын һекемонлуғу мәсәләсини бу нөгтеји-нәзәрдән мүзакирә едирди. Кервинус артыг 1843-чү илин јајында Остенддә мәнә демишди: Пруссија Алманијаја башчылыг етмәлидир, лакин бунун үчүн үч шәрт лазымдыр: Пруссија конститусија вермәли, мәтбуат азадлығыны тәтбиг етмәли вә даһа мүәјјән харичи сијасәт јеритмәлидир.

өзүндә тачир вә сәнаје даирәләриндән јығылан ландвер[219] забитләрини о гәдәр дә гијмәтләндирмирдиләр. Пруссијада мүәјјән ади билик еһтијатына малик олан хејли адамларын — мәчбури мәктәб тәһсил сајәсиндә—шүбһәсиз һәлә дә мөвчуд олмасы исә буржуазија үчүн сон дәрәчә фајдалы иди; ири сәнаје артдыгча бу чүр биликли адамлар, нәһајәт, һәтта кифајәт етмәди*. Бу ики тә'сисаты сахламаг үчүн сәрф едилән вә јүксәк веркиләрдә** ифадә олунан бөјүк хәрчләрдән башлыча олараг, хырда буржуазија сыраларындан шикајәтләр ешидилирди; гүввә топламагда олан ири буржуазија нәзәрдә тутурду ки, бир бөјүк дөвләт кими өлкәнин кәләчәк вәзијјәти илә бағлы олан, доғрудур, хошакәлмәз, лакин лабүд мәсарифин әвәзи, артан мәнфәәт нәтичәсиндә артыгламасы илә чыхачагдыр.

Бир сөзлә, алман буржуалары Пруссијанын хош рәфтарлығы барәсиндә һеч бир хүлјаја ујмурдулар. Әкәр Пруссијанын һекемонлуғу идејасы 1840-чы илдән е'тибарән алман буржуалары ичәрисиндә нүфуз газанмаға башламышдыса, јалныз она көрә ки, Пруссија буржуазијасы өзүнүн даһа сүр'әтли игтисади инкишафы сајәсиндә игтисади вә сијаси чәһәтләрдән алман буржуазијасынын башчысы олурду, бир дә она көрә ки, Пруссија шималынын Кампһаузенләри, Һанземанлары вә Милделәри чохдан бәри конститусијасы олан Чәнубун Роттекләрини вә Велкерләрини, тачирләр вә фабрикчиләр вәкилләри вә профессорлары арха плана сыхышдырмаға башламышдылар. Доғрудан да 1848-чи илдән габагкы сон илләрин пруссијалы либераллары ичәрисиндә, хүсусилә Рејндә, Чәнуби Алманијанын кантончу либераллары[220] ичәрисиндә олдуғундан тамамилә башга әһвали-руһијјәләр һисс олунурду. Онда XVI әсрдән бәри ики ән јахшы сијаси халг маһнысы јаранды: бургомистр Чех һаггында маһны вә баронесса фон Дросте-Фишеринг һаггында маһны; 1846-чы илдә һәмин маһнылары охуја-охуја:

Көр, иш нечә тәрс кәтирди,
Бизим бургомистр Чех, —
Ики аддымлыгдан вура билмәди,
Бу бөјүк комбулу!

шадланан адамлар инди, гоча јашларында, онларын күнаһкар руһуна һиддәтләнирләр.

---

* Һәтта «културкампф»[13] заманында Рејн фабрикчиләри мәнә шикајәтләниб дејирдиләр ки, һәр чәһәтдән үстүн олан фәһләләри кифајәт гәдәр мәктәб билikләри олмадығына көрә нәзарәтчи тә'јин едә билмирләр. Бу, хүсусилә католикләрин јашадығы јерләрә аид иди.

** Кәнарда Енкелс гејд едир: «буржуазија үчүн орта мәктәбләр». *Ред.*

Лакин бүтүн бунлар чох тез дәјишмәли иди. Феврал ингилабы курлады, онун ардынча Вјанада март күнләри вә 18 март Берлин ингилабы баш верди. Буржуазија чидди мүбаризә етмәдән галиб кәлди; иш чидди мүбаризә тәләб едәндә буржуазија буну һеч етмәк истәмәди. Чүнки һәлә јахын кечмишдә о заманкы сосиализм вә коммунизмә (хүсусән Рејндә) көз-гаш едән буржуазијанын өзү инди бирдән көрдү ки, о јалныз ајры-ајры фәһләләри дејил, фәһлә *синфини* дә јетишдирмишдир — һәлә јары мүркүләјән, лакин артыг тәдричән јухудан ојанан вә өз тәбиәтинә көрә ингилабчы олан пролетариаты да јетишдирмишдир. Һәм дә һәр јердә буржуазија үчүн галибијјәт газанан бу пролетариат — хүсусән Франсада — бүтүн буржуа гурулушунун мөвчуд олмасы илә бир јерә сығмајан тәләбләр ирәли сүрүрдү; 1848-чи ил ијун ајынын 23-дә Парисдә иш о јерә чатды ки, һәр ики синиф арасында илк дәһшәтли вурушма олду; дөрд күнлүк дөјүшдән сонра пролетариат мәғлуб олду. Бу замандан е'тибарән бүтүн Авропада буржуа күтләси иртича тәрәфинә кечди, фәһләләрин көмәји илә буржуазијанын тәзәчә девирдији мүтләгијјәтчи бүрократларла, феодалларла вә кешишләрлә бирликдә «чәмијјәтин дүшмәнләринә» гаршы, јә'ни ејни фәһләләрә гаршы бирләшди.

Пруссијада бу һал өз ифадәсини онда тапды ки, буржуазија өзүнүн сечдији нүмајәндәләрә хәјанәт етди вә 1848-чи илин нојабрында һөкумәтин бу нүмајәндәләри нечә говладығыны[221] кизли вә ја ачыг севинчлә мүшаһидә едирди. Инди Пруссијада там он иллик мүддәт үчүн өз јерини мөһкәмләдән бүрократик-јункер һөкумәти өлкәни, доғрудур, конститусија формасында идарә етмәјә мәчбур олмушду, лакин бунун мүгабилиндә индијәдәк һәтта Пруссијада мисли көрүнмәмиш хырда өчәшмәләр вә сыхышдырмалар системи илә гисас алырды, бундан да һамыдан чох буржуазија әзијјәт чәкирди. Лакин буржуазија итаәткарлыгла өз гынына чәкилиб, өзүнә долу кими дәјән зәрбә вә тәпикләрә һеч бир шикајәт етмәдән дөзүрдү, о бунлары кечмишдәки ингилаби тәшәббүсләринин чәзасы һесаб едирди вә сонралар сөјләдији бу фикрә инди тәдричән алышырды: һәр һалда биз көпәјик!

Сонра дөвләт наиблији дөврү кәлиб чатды. Инди Путкамер «Sozialdemokrat»[222] редаксијасыны часусларла әһатә етдији кими Мантөјфел дә тахт-тача сәдагәт бәсләдијини исбат етмәк үчүн вәлиәһди* часусларла әһатә етмишди. Вәлиәһд дөвләт наиби олан кими Мантөјфели, тәбиидир ки, бајыра атдылар вә «јени дөвр»[223] башланды. Бу анчаг декорасија дәји-

---

* Сонралар император I Вилһелм олан принс Вилһелми. *Ред.*

шиклији иди. Вәлиәhд-наиб лүтфкарлыгла буржуазијанын јенә дә либерал олмасына ичазә верди. Буржуалар бу ичазәдән мәмнунијјәтлә истифадә етдиләр, лакин белә күман етдиләр ки, инди онлар вәзијјәтин ағасыдырлар вә Пруссија дөвләти онларын чалдығы кими ојнамалыдыр. Лакин бу вәзијјәт, сатгын мәтбуатын дили илә десәк, «мө'тәбәр даирәләрин» планына heч дә дахил дејилди. Либерал буржуазија «јени дөврүн» әвәзини, ордуну јенидән тәшкил етмәк баhасына өдәмәли иди. Һәм дә hөкумәт үмуми әскәрлик мүкәлләфијјәтинин јалныз 1816-чы илә јахын hәјата кечирилдији дәрәчәдә фе'лән тәтбиг олунмасыны тәләб едирди. Либерал мүхалифәт нөгтеји-нәзәриндән буна гаршы гәтијјән елә бир е'тираз ирәли сүрмәк олмазды ки, Пруссијанын нүфузу вә алманлыг вәзифәси hаггында мүхалифәтин ишләтдији ибарәләрә дабан-дабана зидд олмасын. Лакин либерал мүхалифәт өз разылығына шәрт гојду ки, әскәрлик хидмәтинин мүддәти ганунла ики илә гәдәр мәhдуд едилсин. Бу өзлүјүндә тамамилә ағлабатан бир иш иди; мәсәлә јалныз бунда иди ки, буна наил олмаг мүмкүндүрмү, өлкәнин либерал буржуазијасы, hансы гурбанлар баhасына олурса-олсун, бу шәрти ахырадәк мүдафиә етмәјә hазырдырмы. Һөкумәт үчиллик, палата исә икиллик әскәрлик хидмәти үзәриндә мөhкәм исрар едирди; мүнагишә баш верди[224]. Һәрби мәсәләдә мүнагишә илә бирликдә харичи сијасәт дә hәмчинин дахили сијасәт үчүн јенидән hәлледичи әhәмијјәт кәсб етди.

Биз көрдүк ки, Пруссија Крым вә Италија мүhарибәләри заманындакы давранышы нәтичәсиндә бүтүн hөрмәтини итирмишди. Бу ачыначаглы сијасәти гисмән онунла доғрултмаг оларды ки, Пруссија ордусу пис вәзијјәтдә иди. Артыг 1848-чи илдә вә ондан әввәл дә силкләрин разылығы олмадан јени верки гојмаг вә ја пул борч алмаг олмазды вә бунун үчүн силк нүмајәндәләрини бир јерә јығмаг да истәмирдиләр, буна көрә дә ордуја heч вахт пул чатмырды вә hәдсиз симичлик үзүндән орду тамамилә позулмуш hалда иди. III Фридрих-Вилhелм заманында ордуда дәрин көк салан парадчылыг вә ајагдөјмәклик руhу бу позғунлуғу ахыра чатдырды. Парадларда тәрбијә олунан бу ордунун 1848-чи илдә Данимаркадакы вурушмалар мејданында нечә ачиз вәзијјәтә дүшдүјүнә граф Валдерзеједә охумаг олар. 1850-чи илдәки сәфәрбәрлик там мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады[225]: heч бир шеј чатышмырды, олан шеј исә әксәријјәтлә јарамырды. Палаталарын сәс вердији кредитләр, доғрудур, ишә көмәк етди; орду көhнә әталәтдән чыхарылды; чөлдәки хидмәт, heч олмазса бир чох hалларда, парадлары сыхышдырмаға башлады. Лакин ордунун сајы 1820-чи илин әрәфәсиндә олдуғу сәвијјәдә галырды, hалбуки бүтүн башга бөјүк дөвләтләр, хүсусән мәhз инди тәhлүкә

мәнбәји олан Франса өз силаһлы гүввәләрини хејли артырмышдылар. Амма Пруссијада үмуми әскәрлик мүкәлләфијјәти вар иди; һәр бир пруссијалы кағыз үзәриндә әскәр иди, лакин әһали $10^1/_2$ милјондан (1817-чи ил) артыб $17^3/_4$ милјона чатдығы (1858-чи ил) һалда, ордунун мүәјјән олунмуш саj һеј'әти һәрби хидмәтә јарајанларын үчдә бир һиссәсиндән артығыны гуллуға көтүрүб онлара һәрби тә'лим өјрәтмәјә јол вермирди. Инди һөкумәт ордунун, 1817-чи илдән сонра әһалинин артымына, демәк олар, тамамилә ујғун дәрәчәдә артырылмасыны тәләб едирди. Лакин һәмин либерал депутатлар ки, бүтүн Алманијаја башчылыг етмәсини, әчнәби дөвләтләр гаршысында Алманијанын нүфузуну горумасыны вә онун бејнәлхалг һөрмәтини бәрпа етмәсини һөкумәтдән мүттәсил тәләб едирдиләр, — бу адамларын өзләри инди хәсислик едир, сөвдәләширдиләр вә икииллик әскәрлик хидмәти әсасындан кәнарда һеч бир шејә разылыг вермәк истәмирдиләр. Лакин онлар бунча инадла тә'кид етдикләри арзуларыны һәјата кечирмәк үчүн кифајәт гәдәр күчлүјдүләрми? Гәти һәрәкәтләрә һазыр олан халг вә ја, һеч олмазса, анчаг буржуазија онларын архасында дурурдуму?

Әсла јох. Буржуазија онларын Бисмарк илә сөз дөјүшдүрмәләрини алгышлајырды, лакин һәгигәтдә о беләбир һәрәкат тәшкил етмишди ки, гејри-шүури олса да, фе'лән Пруссија палатасы әксәријјәтинин сијасәтинә гаршы чеврилмишди. Данимарканын Һолштејн конститусијасына һүчуму вә Шлезвиги зорла данимаркалашдырмаг тәшәббүсләри алман буржуаларыны һиддәтләндирирди. Алман буржуалары бөјүк дөвләтләрин онлара хор бахмаларына алышмышды, лакин кичик Данимарканын тәпикләри онлары һиддәтә кәтирирди. Милли иттифаг[226] тә'сис едилмишди; онун гүввәсини мәһз хырда дөвләтләрин буржуазијасы тәшкил едирди. Милли иттифаг исә, өзүнүн бүтүн либерализминә бахмајараг, һәр шејдән әввәл Пруссијанын — мүмкүн гәдәр либерал Пруссијанын, һеч олмазса, мөвчуд Пруссијанын, — рәһбәрлији алтында милли бирлик тәләб едирди. Милли иттифаг биринчи нөвбәдә тәләб едирди ки, дүнја базарында икинчи дәрәчәли адам сајылан алманларын бу ачыначаглы вәзијјәтинә, нәһајәт, сон гојулсун, Данимарка чиловлансын вә Шлезвиг-Һолштејндә бөјүк дөвләтләрә диш гычырдадылсын. Һәм дә инди Пруссијанын башчылығы тәләби, 1850-чи иләдәк бу тәләбә хас олан бүтүн анлашылмазлыг вә хүлјалардан азад едилмишди. Дүрүст мә'лум иди ки, бу тәләб Австријаны Алманијадан говмаг вә хырда дөвләтләрин суверенлијини фе'лән ләғв етмәк демәкдир вә вәтәндаш мүһарибәси олмадан, Алманија бөлүшдүрүлмәдән бунларын һәр икисини һәјата кечирмәк мүмкүн дејилдир. Ла-

кин вәтәндаш мүһарибәсиндән даһа горхмурдулар. Алманијанын бөлүшдүрүлмәси исә Австријанын гадағанедичи көмрүк сијасәтинә анчаг јекун вурурду. Алман сәнајеси вә тичарәти о дәрәчәдә инкишаф етмиш, дүнја базарыны әһатә едән алман тичарәт фирмалары шәбәкәси елә кенишләнмиш вә о гәдәр сых олмушдур ки, вәтәндә хырда дөвләтләр системинә вә харичдә һүгугсузлуг вә мүдафиәсизлијә даһа дөзмәк олмазды. Алман буржуазијасынын ихтијарында һәр һансы бир вахт олан ән гүввәтли сијаси тәшкилат Берлиндә депутатлара фе'лән е'тимадсызлыг көстәрмәк һаггында гәрар чыхартдығы бир заманда бу депутатлар һәрби хидмәт мүддәти үстүндә сөвдәләшмәкдә давам едирдиләр!

Бисмарк харичи сијасәтә фәал мүдахилә етмәк гәрарына кәләндә вәзијјәт белә иди.

Бисмарк ејни илә тахт-тач иддиасында олан франсыз мачәрапәрәсти Луи-Наполеондур ки, чилдини дәјишдириб пруссијалы учгар кәнд јункери вә алман тәләбәси корпоранты либасы кејмишдир. Луи-Наполеон кими Бисмарк да бөјүк әмәли ағыл саһиби, сон дәрәчә зирәк бир адам иди, анадан кәлмә вә сүртүк бир ишбаз олуб, башга шәраитдә Нју-Јорк биржасында Вандербилтләр вә Чеј Гулдларла чәкишә биләрди; доғрудан да, о өз хүсуси ишләрини һеч дә пис дүзәлтмәмишди. Лакин чох заман белә олур ки, әмәли һәјат саһәсиндә белә инкишаф етмиш ағыл көрүш даирәсинин мүвафиг мәһдудлуғу илә әлагәдар олур; бу чәһәтдән Бисмарк өзүнүн франсыз сәләфиндән үстүндүр. Бу сонунчу нечә олса да, јенә өзү аварачылыг илләриндә өз «Наполеон идејалары»ны[227] һазырламышды, — доғрудур, бунлар онун өз өлчүсү илә бичилмишди, — һалбуки Бисмаркда, бизим көрәчәјимиз кими, һәр һансы бир орижинал сијаси идеја олдуғунун һеч вахт һәтта изи дә олмамышды,—Бисмарк анчаг башгаларынын һазыр идејаларыны өз билдији кими гурашдырырды. Лакин Бисмаркын мәһз хошбәхтлији онун бу мәһдудлуғунда иди. Бу мәһдудлуг олмасајды, Бисмарк бүтүн дүнја тарихинә хүсуси Пруссија нөгтеји-нәзәриндән бахмағы һеч вахт ағлына да кәтирә билмәзди; онун бу ифрат пруссијалы дүнјакөрүшүндә, һеч олмазса, күндүз ишығынын дүшә биләчәји бир дешик олсајды, Бисмарк өз бүтүн вәзифәси ичиндә долашыб галарды вә онун шөһрәти ахыра чатмыш оларды. Доғрудан да, Бисмарк өзүнә харичдән верилән хүсуси вәзифәни өз билдији гајдада јеринә јетирән кими чыхылмаз вәзијјәтдә галды; өзүнүн ағлабатан идејалары әсла олмадығына вә јенә дә өзүнүн јаратдығы тарихи вәзијјәти баша дүшмәк игтидарында олмадығына көрә Бисмаркын нечә сычрајышлар етмәјә мәчбур олдуғуну биз ирәлидә көрәчәјик.

Луи-Наполеонун кечмиши ону вәсаит сечмәкдә утанмамаға өјрәтмишдисә, Пруссија сијасәтинин вә хүсусән бөјүк курфүрст* адланан һөкмдарын вә II Фридрихин јүрүтдүкләри сијасәтин тарихи Бисмаркы даһа аз васвасылыгла һәрәкәт етмәјә өјрәтмишди, һәм дә Бисмарк бу дәмдә вәтәнинин ән'ә-нәсинә садиг галдығы нәчиб шүуру мүһафизә едә биләрди. Бисмарка хас олан әмәли дујғу она лазым олдуғу һалда өзү-нүн јункерлик иштаһаларыны арха плана кечирмәји өјрәдирди; буна олан еһтијач јох олдуғу көрүндүкдә исә, бу иштаһалар јенидән кәскин шәкилдә ашкара чыхырды; әлбәттә, бу сүгут әламәти иди. Онун сијаси методу корпорант методу иди; тәләбә мејханаларында чәтин вәзијјәтдән чыхмаг үчүн ишлә-дилмәси мәгбул олан пивәхана адәтләринин күлүнч дәрәчәдә һәрфијјән шәрһини Бисмарк палатада Пруссија конститусијасы мәсәләсиндә чәкинмәдән тәтбиг едирди; Бисмарк дипломатија дахил етдији јениликләрин һамысыны корпорант тәләбәләрин мәишәтиндән әхз етмишди. Лакин әкәр Луи-Наполеон бөһранлы дәгигәләрдә чох вахт тәрәддүд едирдисә, мәсәлән, 1851-чи илдәки дөвләт чеврилиши заманында Морни Луи-Наполеону башладығы иши баша чатдырмаға там зорла мәчбур етмәли олмушдуса вә ја 1870-чи илдәки мүһарибә әрәфәсиндә Луи-Наполеон гәтијјәтсизлији илә өз вәзијјәтини корламышдыса, е'тираф етмәк лазымдыр ки, Бисмаркын башына һеч вахт белә иш кәлмәмишди. Ирадә гүввәси ону һеч вахт тәрк етмирди, бәлкә, әксинә, онда бу гүввә ачыгдан-ачыға кобудлуг шәклини алырды. Онун газандығы мүвәффәгијјәтләрин сирри, һәр шејдән әввәл, бунда иди. Алманијанын бүтүн һаким синифләриндә, буржуаларда олдуғу кими јункерләрдә дә сон енержи галыглары о дәрәчәдә түкәнмиш вә «тәһсилли» Алманијада ирадәси олмамаг о дәрәчәдә адәт шәклини алмышды ки, онларын ичәрисиндә һәлә һәгигәтдә ирадәси олан јеканә адам мәһз буна көрә онларын ән бөјүк адамы вә тираны олду; бу адам онларын һамысына һөкмранлыг едирди вә онлар онун гаршысында, дүшүнчә вә вичдана әкс олараг, өзләри демишкән, әмрә һазыр вәзијјәтдә «чубуг үстүндән сычрајыб атылырдылар». Һәр һалда «тәһсилсиз» Алманијада иш һеч вахт бу гәдәр узаға кетмәди: фәһлә синфи көстәрди ки, онун ирадәси вардыр, һәтта Бисмаркын гүввәтли ирадәси дә бу ирадәнин өһдәсиндән кәлә билмәз.

Бизим Бранденбург јункеримизин гаршысында парлаг фәалијјәт мејданы ачылырды, она анчаг чәсарәт вә ағылла ишә киришмәк лазым иди. Мәкәр Луи-Наполеон буржуазијанын парламентини дағытдығына вә әвәзиндә онун газанчыны ар-

---

* — Фридрих-Вилһелмин. *Ред.*

тырдығына көрә онун пәрәстишкаһы олмамышдымы? Мәкәр јаланчы-Наполеонда буржуалары мәфтун едән ишбаз адам бачарығы Бисмаркда јох иди? Мәкәр Луи-Наполеон өзүнүн Фулдуна мејл бағладығы кими Бисмарк да өзүнүн Блејхрөдеринә мејл бағламамышды? Мәкәр 1864-чү илдә Алманијада буржуазијанын палатада отуруб хәсислик үзүндән һәрби хидмәт мүддәтини азалтмаг истәјән нүмајәндәләри илә палатадан кәнарда, Милли иттифагда отуруб, нә олурса-олсун, милли шүчаәт һәсрәтини чәкән вә буну һәјата кечирмәк үчүн орду тәләб едән буржуалар арасында зиддијјәт јох иди? Мәкәр ејни илә 1851-чи илдә Франсада депутатлар палатасында отуруб президентин һакимијјәтини чиловлајан буржуалар илә палатадан кәнарда архајынчылығын вә күчлү һөкумәтин, нә олурса-олсун, һөкмән архајынчылығын һәсрәтини чәкән буржуалар арасында белә бир зиддијјәт јох иди вә мәкәр Луи-Наполеон парламентдә чығыр-бағыр саланлары говуб дағытмагла вә буржуазија күтләсинә архајынчылыг тә'мин етмәклә бу зиддијјәти һәлл етмәдими? Мәкәр Алманијада вәзијјәт чәсарәтли зәрбә ендирмәк үчүн даһа әлверишли дејилди? Мәкәр ордуну јенидән тәшкил етмәк планы тамамилә даһа һазыр шәкилдә буржуазија тәрәфиндән тәгдим олунмамышды вә мәкәр буржуазија өзү чәсарәтли бир пруссијалы дөвләт хадиминин ортаја чыхыб буржуазијанын бу планыны һәјата кечирмәсини, Австријаны Алманија дахилиндән чыхардыб кәнара атмасыны вә бүтүн хырда алман дөвләтләрини Пруссијанын башчылығы алтында бирләшдирмәсини арзу етдијини учадан ифадә етмирди? Һәм дә бу заман Пруссија конститусијасы илә чох да нәзакәтлә рәфтар етмәмәк, һәмчинин парламент дахилиндә вә харичиндә олан идеологлары кәнар едиб онларын һаггыны әлинә вермәк лазым кәлсәјди, Луи-Бонапарт кими үмуми сечки һүгугуна архаланмаг олмаздымы? Үмуми сечки һүгугунун тәтбиг едилмәсиндән даһа демократик нә ола биләрди? Мәкәр Луи-Наполеон үмуми сечки һүгугу илә лазым олдуғу кими рәфтар етдикдә онун тамамилә тәһлүкәсиз олдуғуну сүбут етмәдими? Мәһз бу үмуми сечки һүгугу елә бир васитә дејилдими ки, онун көмәји илә кениш халг күтләләринә мүрачиәт етмәк вә буржуазија инад едәрсә, доғулмагда олан сосиал һәрәкат гаршысында азча наз еләмәк мүмкүн олмасын?

Бисмарк ишә киришди. Луи-Наполеонун дөвләт чеврилишини тәкрар етмәк, алман буржуазијасына гүввәләрин һәгиги нисбәтини көстәрмәк, онун либералчасына өз-өзүнү алдатмасыны зорла дағытмаг, һәм дә онун, Пруссијанын сә'јләринә мүтабиг олан милли тәләбләрини јеринә јетирмәк лазым иди. Һәр шејдән әввәл Шлезвиг-Һолштејн һәрәкәтә кәлмәк үчүн

бәһанә верди. Харичи сијасәт чәһәтдән зәмин һазырланмышды. Бисмарк 1863-чү илдә үсјан едән полјаклара[228] гаршы мүбаризәдә рус чарына* полис хидмәти көстәрмәклә ону өз тәрәфинә чәлб етмишди. Луи-Наполеон да бишириլиб јола кәтирилмишди вә о, Бисмаркын планлары гаршысында өзүнүн лагејдлијинә, бәлкә дә сәсини чыхармадан бу планлара көмәк көстәрмәсинә өзүнүн чох севдији «милләтләр принсипи» илә һагг газандыра биләрди; Инкилтәрәдә баш назир, кичик лорд Чон Рассели анчаг тәлхәк јеринә гојмаг мәгсәди илә харичи ишләр идарәсинин башына кечирән Палмерстон иди. Австрија исә Алманијада һекемонлуг уғрунда мүбаризәдә Пруссијанын рәгиби иди вә мәһз бу ишдә биринчи јери Пруссијаја тәрк етмәјә һеч дә мејл көстәрмирди, хүсусән 1850 вә 1851-чи илләрдә Шлезвиг-Һолштејндә император Николајын жандармы кими чыхыш едәрәк, Пруссијанын өзүндән фе'лән даһа алчагчасына һәрәкәт етмишди. Беләликлә, вәзијјәт олдугча әлверишли иди. Бисмарк Австријаны нә гәдәр көзү көтүрмәсә дә вә Австрија да өз тәрәфиндән ачығыны Пруссија үзәринә нечә төкмәк истәмиш олса да, Данимарка кралы VII Фредерик өләндән сонра Австрија вә Пруссија үчүн—Франса вә Русијанын динмәз ичазәси илә—бирликдә Данимаркаја гаршы чыхмагдан савајы башга бир иш көрмәк галмырды. Нә гәдәр ки, Авропа битәрәф галырды, мүвәффәгијјәт габагчадан тә'мин едилмишди; елә бу чүр дә олду: һерсоглуглар тутулду вә сүлһ мүгавиләси илә күзәшт едилди[229].

Бу мүһарибәдә Пруссијанын башга бир мәгсәди дә вар иди; Пруссија 1850-чи илдән е'тибарән јени гајдада тә'лимләндирилән, 1860-чы илдән сонра исә јенидән тәшкил едилиб сајы артырылан ордусуну вурушма мејданында сынагдан кечирмәк истәјирди. Орду бу сынагдан, һәм дә ән мүхтәлиф һәрби шәраитдә, көзләнилдијиндән чох јахшы чыхды. Ијнәли түфәнкин, луләсинин ағзындан долдурулан түфәнкдән чох үстүн олдуғуну вә ондан пис истифадә едилмәдијини Јутландијада Лүнгбү вурушмасы сүбут етди; орада чанлы һасарын архасында мөвге тутан 80 пруссијалы тез-тез атәш ачмагла үчгат артыг данимаркалыны гачмаға мәчбур етмишди. Бунунла белә бир шеји көрмәк фүрсәти әлдә едилди: австријалылар Италија мүһарибәсиндән вә франсызларын вурушмаг үсулундан анчаг белә бир дәрс алмышдылар ки, атышманын бир гијмәти јохдур вә әсл әскәр дүшмәни сүнкү илә бирдәнбирә ашырмалыдыр; буну јадда сахладылар, чүнки күлләси хәзинәсиндән долдурулан түфәнкин луләси гаршысында бундан

---

* II Александра. *Ред.*

даһа әлверишли дүшмән тактикасыны һеч арзу етмәк олмазды. Австријалыларын тәҹрүбәдә буна инанмалары имканыны тезликлә онлара вермәк үчүн тутулан һерсоглуглар сүлһ мүгавиләси илә Австрија вә Пруссијанын үмуми суверенлији алтына верилди; беләликлә, мүвәггәти бир вәзијјәт јарадылды, бу вәзијјәт һәдсиз мүнагишәләр мәнбәји олмаја билмәзди, буна көрә дә Бисмарка там имкан верирди ки, бу мүнагишәләрин бириндән Австријаја гаршы үмуми һүчум бәһанәси олараг истифадә етмәјин вахтыны өз билдији кими сечсин. Ән'әнәви Пруссија сијасәти шәраитиндә — ҹ-б фон Зибел демишкән, әлверишли вәзијјәтдән «тәрәддүдсүз истифадә етмәк» сијасәти шәраитиндә — тамамилә тәбии иди ки, алманлары Данимарканын зүлмүндән азад етмәк бәһанәси илә шимали Шлезвигдә јашајан тәхминән 200 000 данимаркалы Алманијаја гатылды. Анҹаг Шлезвиг-Һолштејн тахт-таҹына хырда алман дөвләтләринин вә алман буржуазијасынын намизәди һерсог Аугустенборгски әлибош галды.

Беләликлә, Бисмарк һерсоглугларда алман буржуазијасынын ирадәсини онун өз ирадәси әлејһинә јеринә јетирди. О, данимаркалылары говлады, әҹнәби дөвләтләрә мејдан охуду—вә бу дөвләтләр һеч тәрпәнмәдиләр. Лакин тәзәҹә азад едилмиш һерсоглугларла истила едилмиш бир өлкә кими рәфтар етмәјә башлајыб онларын арзусу илә һеч марагланмадылар: онлары Австрија илә Пруссија арасында садәҹә олараг мүвәггәти бөлүшдүрдүләр. Пруссија јенидән бөјүк дөвләт олду вә даһа Авропа сијасәт арабасынын бешинҹи тәкәри дејилди; буржуазијанын милли диләкләри мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилирди, лакин бунун үчүн сечилән јол буржуазијанын либераллыг јолу дејилди. Буна көрә дә Пруссија һәрби мүнагишәси давам едирди вә һәтта ону һәлл етмәк имканы кетдикҹә даһа да азалырды. Бисмарк актјорлуғунун икинҹи пәрдәси гаршыда дурурду.

* * *

Данимарка мүһарибәси милли диләкләрин бир һиссәсини һәјата кечирмишди. Шлезвиг-Һолштејн «азад едилмиш», бөјүк дөвләтләрин Алманијанын Данимарка гаршысында алчалмасыны көстәрән Варшава вә Лондон протоколлары[230] ҹырылыб бу дөвләтләрин ајаглары алтына атылмыш, онлар исә һәтта ағызларыны ачмамышдылар. Австрија вә Пруссија јенә дә бир јердә идиләр, онларын гошунлары чијин-чијинә вурушурдулар вә һеч бир һөкмдар алман әразисинә гәсд етмәји даһа фикринә дә кәтирмирди. Луи-Наполеонун Рејн һаггында бәслӘдији вә индијәдәк башга ишләрин — Италија ингилабы, полјак үсјаны, Данимарка чәтинликләри вә, нәһајәт,

Мексика һәрби сәфәринин[231]—арха плана кечирдији иштаһалары инди һеч бир нөв мүвәффәгијјәт газана билмәзди. Беләликлә, Пруссијанын мүһафизәкар дөвләт хадими үчүн бејнәлхалг вәзијјәт харичи сијасәт нөгтеји-нәзәриндән бундан даһа јахшы ола билмәзди. Лакин Бисмарк 1871-чи иләдәк вә хүсусән бу анда һеч дә мүһафизәкар дејилди, алман буржуазијасы исә һеч дә гане олмамышды.

Алман буржуазијасы әввәлләр олдуғу кими јенә дә көһнә зиддијјәтин һөкмү алтында иди. Бир тәрәфдән о, өзү үчүн, јә'ни палатанын либерал әксәријјәтиндән сечилән һөкумәт үчүн мүстәсна сијаси һөкмранлыг тәләб едирди; һөкумәт исә, онун јени һакимијјәти гәти шәкилдә танынмаздан әввәл тахттачын тәмсил етдији көһнә системлә он иллик мүбаризә етмәли оларды ки, бу да өлкәнин он илләрлә дахилән зәифләмәси демәк оларды. Лакин, дикәр тәрәфдән, буржуазија Алманијанын ингилаби јолла јенидән тәшкилини тәләб едирди ки, бу да анчаг, зоракылыгла, — демәли, анчаг фе'лән диктатура васитәси илә һәјата кечирилә биләрди. Һалбуки 1848-чи илдән е'тибарән һәр бир һәлледичи анда буржуазија, бу тәләбләрин һәр икиси һәлә бир јанда дурсун, һеч олмазса, бунлардан бирини һәјата кечирмәк үчүн зәрури олан енержинин һеч изи белә онда олмадығынын сүбутуну тәкрар вә тәкрар верирди. Сијасәтдә анчаг ики һәлледичи гүввә вар: дөвләтин мүтәшәккил гүввәси, орду вә халг күтләләринин гејри-мүтәшәккил, кортәбии гүввәси. Буржуазија күтләләрә мүрачиәт етмәји 1848-чи илдә тәркитмишди, о мүтләгијјәтдән чох күтләләрдән горхурду. Орду исә һеч дә буржуазијанын ихтијарында дејилди. Ајдындыр ки, орду Бисмаркын ихтијарында иди.

Бисмарк һәлә давам едән конститусија мүнагишәсиндә буржуазијанын парламент тәләбләринә гаршы сон дәрәчә гәтијјәтлә мүбаризә едирди. Лакин онун гәлби буржуазијанын милли тәләбләрини һәјата кечирмәк арзусу илә јанырды; ахы бу тәләбләр Пруссија сијасәтинин ән мүһүм сә'јләринә мутабиг иди. Инди Бисмарк буржуазијанын ирадәсини бир даһа онун ирадәсинин әксинә олараг јеринә јетирсәјди, Алманијанын бирлијини буржуазијанын ифадә етдији шәкилдә һәјата кечирсәјди, мүнагишә өзлүјүндә һәлл едиләрди вә Бисмарк өзүнә өрнәк олан Луи-Наполеон кими буржуазијанын сәчдә етдији пәрәстишкаһ оларды.

Буржуазија она мәгсәдини көстәрмишди, Луи-Наполеон исә бу мәгсәдә чатмаг јолуну. Бисмарка анчаг бу мәгсәди һәјата кечирмәк галырды.

Пруссијаны Алманијанын башында гојмаг үчүн јалныз Австријаны Алман иттифагындан[232] зорла говмаг дејил, һабелә хырда алман дөвләтләрини дә табе етмәк лазым иди.

Алманларын алманлара гаршы белә «чәсарәтли шән мүһарибәләри»[233] Пруссија сијасәти үчүн лап әзәлдән әразини кенишләндирмәјин башлыча васитәси иди; һеч бир гочаг пруссијалы бу чүр шејләрдән горхмурду. Икинчи әсас васитә дә — алманлара гаршы харич илә иттифаг — ејни дәрәчәдә аз шүбһә ојадырды. Һәссас рус чары Александр гуллуг көстәрмәјә һәмишә һазыр иди. Луи-Наполеон Пруссијанын Алманијада Пјемонт ролу ојнамаг вәзифәсини һеч вахт инкар етмирди вә Бисмаркла сөвдәләшмәјә тамамилә һазыр иди. О өзүнә лазым оланы, мүмкүн олса; динч јолла, гаршылыглы әвәз олараг алмағы үстүн тутурду. Бундан әлавә Рејн чајынын бүтүн сол саһили она һеч дә бирдән лазым дејилди; бу саһили она һиссә-һиссә, Пруссијанын һәр јени ирәлиләмәси мүгабилиндә әвәз олараг тикә-тикә версәјдиләр, бу һеч елә көзә дәјмәзди вә буна бахмајараг мәгсәдә доғру апарарды. Франсыз шовинистләринин нәзәриндә исә Рејндә бир квадрат мил бүтүн Савоја вә Нитсаја дәјәрди. Демәли, Луи-Наполеон илә данышыг башланды вә Пруссијаны кенишләндирмәјә вә Шимали Алманија иттифагыны[234] јаратмаға онун ичазәси алынды. Бунун мүгабилиндә она Рејндәки алман әразисинин бир парчасы* тәклиф едилдијинә һеч шүбһә јохдур. Бисмарк Говоне илә данышыгларда Рејн Баваријасы вә Рејн Һессениндән бәһс етмишди. Доғрудур, сонралар Бисмарк буну данырды. Лакин һәгигәти бир гәдәр зорламаға нә дәрәчәдә һаглы вә ја һәтта буну етмәјә мәчбур олдуғу барәдә дипломатын, хүсусән Пруссија дипломатынын өз хүсуси нөгтеји-нәзәри вардыр. Ахы һәгигәт гадындыр, демәли, јункер тәсәввүрүнә көрә, ону зорламаг, әслиндә, онун һәтта чох хошуна кәлир. Луи-Наполеон о гәдәр дә ахмаг дејилди ки, Пруссија әразисинин кенишләнмәсинә ичазә вериб, бунун әвәзиндә онун тәрәфиндән өз хејринә вә'д гопармасын; Блејхрөдер фаизсиз пул борч вермәјә даһа тез разы оларды. Лакин о өз пруссијалыларына кифајәт гәдәр бәләд дејилди, һәр һалда, нәһајәт ахмаг вәзијјәтә дүшдү. Бир сөзлә, ону тәһлүкәсизләшдириб «гәлбинә зәрбә вурмаг» үчүн Италија илә иттифаг бағладылар.

Бу ифадә мүхтәлиф өлкәләрин филистерләрини дәриндән һиддәтләндирирди. Тамамилә әбәс јерә! A la guerre comme *a* la guerre**. Бу ифадә анчаг ону исбат едир ки, Бисмарк 1866-чы илдәки алман вәтәндаш мүһарибәсини[235], бу мүһарибә һәгигәтдә нә идисә, о, јә'ни *ингилаб* һесаб едирди вә бу ингилабы ингилаби васитәләрлә кечирмәјә һазыр иди.

* Кәнарда Енкелс карандашла гејд едир: «Бөлүшдүрмә хәтти Мајн үзрә» (бах: һәмин чилд, сәһ. 460). *Ред.*

** — Мүһарибәдә мүһарибәдәки кими олар. *Ред.*

Бисмарк буну да етди. Иттифаг сејминә мүнасибәтдә онун һәрәкәт тәрзи ингилаби иди. Бисмарк иттифаг органынын конститусија гәрарына табе олмаг әвәзинә бу органы иттифаг мүгавиләнамәсини позмагда тәгсирләндирди — бу ашкар кәләк иди! — Иттифагы партлатды, ингилаби үмуми сечки һүгугу әсасында сечилмиш рејхстагла јени конститусија е'лан етди вә нәтичәдә, Иттифаг сејмини Франкфуртдан говлады[236]. Јухары Силезијада Бисмарк ингилабчы кенерал Клапканын вә башга ингилабчы забитләрин командасы алтында бир мачар лекиону дүзәлтди. Мачар фәрариләри вә әсирләриндән ибарәт бу лекионун әскәрләри өзләринин гануни баш команданына гаршы мүһарибә етмәли идиләр*. Бисмарк Боһемија тутулдугдан сонра «Шанлы Боһемија краллығы әһалисинә» бәјаннамәсини нәшр етди, бу бәјаннамәнин мәзмуну да лекитимист ән'әнәләрә кәскин шәкилдә зидд иди. Артыг сүлһ бағланандан сонра Бисмарк Алман иттифагынын үзвү олан үч гануни монархын вә бир азад шәһәрин** бүтүн мүлкләрини Пруссијанын хејринә онларын әлиндән алды; һәм дә Пруссија кралындан һеч дә аз олмајараг «аллаһын инајәти илә һөкмдар олан» бу монархларын говулмасы онун христиан вә лекитимист вичданына гәтијјән әзаб вермәди. Сөзүн гысасы, бу, ингилаби васитәләрлә кечирилән там бир ингилаб иди. Ајдындыр ки, биз бунун үстүндә ону мәзәммәт етмәк фикриндән узағыг. Әксинә, биз ону бунда мәзәммәт едирик ки, о, кифајәт гәдәр ингилабчы дејилди, јалныз јухарыдан Пруссија ингилабчысы иди; о елә мөвгедән там бир ингилаб етмәк фикринә дүшмүшдү ки, бу мөвгедән ингилабы анчаг јарымчыг һәјата кечирә биләрди; илһагчылыг јолуна бирдәфәлик гәдәм гојдугда дөрд јазыг хырда дөвләтлә кифајәтләнди.

Лакин бу јердә Кичик Наполеон кәлиб чыхды вә өзүнә чатасы мүкафаты тәләб етди. Мүһарибә вахты о, Рејндә истәдији һәр шеји әлә кечирә биләрди: нәинки бүтүн әрази, һабелә галалар да мүдафиәсиз иди. Кичик Наполеон тәрәддүд едирди; о узун чәкән, һәр ики тәрәфи тагәтдән салан бир мүһарибә көзләјирди, бурада исә бу сүр'әтли зәрбәләр ендирилди: Австрија сәккиз күнүн ичиндә мәғлуб едилди. Кичик Наполеон әввәлчә Бисмаркын кенерал Говонејә мүмкүн гаршылыглы әвәз олараг хатырлатдығы јерләри—Рејн Баваријасыны вә Мајнтс илә бирликдә Рејн Һессенини тәләб етди: Лакин инди Бисмарк бу јерләри, һәтта истәсә дә, даһа верә билмәзди. Олдугча бөјүк һәрби мүвәффәгијјәтләр онун үзәринә јени вәзифәләр

---

* Кәнарда Енкелс карандашла гејд едир: «Анд!». *Ред.*

** —Һанновер краллығы, Һессен-Кассел курфүрстлүјү, Нассау һерсоглуғу вә Франкфурт-Мајн азад шәһәри. *Ред.*

гојмушду. Пруссија Алманијаны мүдафиә етмәји вә горуманы өз өһдәсинә көтүрдүјү вахтдан е'тибарән Орта Рејн үчүн ачар олан Мајнтсы әчнәбиләрә сата билмәзди. Бисмарк рәдд чавабы верди. Луи-Наполеон сөвдәләшмәјә һазыр иди; о, анчаг Лүксембург, Ландау вә Саарлуини, һабелә Саарбрүккен көмүр рајонуну тәләб етди. Лакин Бисмарк инди буну да даһа күзәшт едә билмәзди, хүсусилә она көрә ки, бу дәфә Пруссија әразисинә дә иддиа ирәли сүрүлмүшдү. Нә үчүн Луи-Неполеон пруссијалыларын әл-голу Боһемијада бағлы олдуғу заман фүрсәтдән истифадә едиб бу јерләри өзү ишғал етмәмишди? Һәр һалда, Франсанын хејринә әвәз верилмәсиндән бир шеј чыхмады. Бунун ирәлидә Франса илә мүһарибә демәк олдуғуну Бисмарк билирди, лакин онун өзү дә мәһз буну истәјирди.

Бу дәфә Пруссија сүлһ бағлананда әлверишли вәзијјәтдән чәкинмәдән истифадә етмәди, мүвәффәгијјәт газананда о адәтән белә едирди. Бунун үчүн кифајәт гәдәр әсас вар иди. Саксонија вә Һессен-Дармштадт јени Шимали алман иттифагына чәлб едилдиләр вә артыг буна көрә дә онлара аман верилди. Баварија, Вүртемберг вә Баденә илтифатла јанашмаг лазым иди, чүнки Бисмарк бунларла кизли мүдафиә вә һүчум иттифаглары бағламаг истәјирди. Бәс Австрија — мәкәр Бисмарк Австријаны Алманија илә Италијаја бағлајан ән'әнәви буховлары гылынчла шаггаламагла она гуллуг көстәрмәмишди? Мәкәр Бисмарк Австрија үчүн бунча көзләдији мүстәгил бөјүк дөвләт вәзијјәтини, нәһајәт, илк дәфә олараг, јаратмамышды? Мәкәр Бисмарк Боһемијада Австријаја галиб кәләндә, Австрија үчүн нәјин фајдалы олачағыны Австријанын өзүндән әслиндә даһа јахшы баша дүшмүрдү? Мәкәр Австрија сағлам дүшүнмәклә буна әмин олмамалыјдымы ки, һәр ики өлкәнин чоғрафи вәзијјәти вә әрази чәһәтдән јахынлығы Пруссијанын бирләшдирдији Алманијаны Австријанын зәрури вә тәбии мүттәфигинә чевирир?

Беләликлә, Пруссија өзүнүн бүтүн мөвчудлуғу әрзиндә илк дәфә олараг, өзүнү аличәнаблыг шәфәги илә әһатә едә билди,—чүнки гахач буд хатиринә колбасадан әл чәкирди.

Боһемија вурушма мејданларында јалныз Австрија дејил, алман буржуазијасы да мәғлуб едилди. Бисмарк алман буржуазијасына исбат етди ки, о нәјин бу буржуазија үчүн даһа сәрфәли олдуғуну буржуазијанын өзүндән јахшы билир. Палатанын мүнагишәни давам етдирәчәјини һеч фикрә кәтирмәк дә олмазды. Буржуазијанын либерал иддиалары узун мүддәт үчүн арадан галдырылмышды, әвәзиндә онун милли тәләбләри күндән-күнә даһа артыг јеринә јетирилирди. Бисмарк буржуазијанын милли програмыны һәтта онун өзүнү тәәччүб-

ләндирән бир сүр'әт вә дәгигликлә һәјата кечирирди. О, буржуазијанын сүстлүјү вә гејрәтсизлијини вә өз програмыны һәјата кечирмәкдә тамамилә ачиз олдуғуну in corpore vili — онун өз ијрәнч бәдәниндә—һисс едиләчәк дәрәчәдә она көстәрәндән вә она мүнасибәтиндә дә аличәнаблыг ојунуну ојнадыгдан сонра, инди фе'лән тәрк-силаһ едилмиш палатаја, мүнагишә заманында конститусијаја зидд идарәчилик үчүн мәс'улијјәтин ләғв едилмәси һаггында ганун лајиһәси илә тәшриф кәтирди. Көз јашы төкмәк дәрәчәсиндә мүтәәссир олан палата да инди даһа тәһлүкәли олмајан бу тәрәггини бәјәнди[237].

Буна бахмајараг, Көниггрес[238] јахынлығында буржуазијанын да мәғлуб едилдији онун јадына салынды. Шимали Алманија иттифагынын конститусијасы Пруссија конститусијасынын[239] гәлиби әсасында бичилди, һәм дә онун конститусија мүнагишәсиндә алдығы әсл шәрһиндә бичилди. Веркиләрә сәс вермәкдән бојун гачырмаг гадаған едилди. Иттифаг канслери вә онун назирләри парламентдәки һәр чүр әксәријјәтдән асылы олмадан крал тәрәфиндән тә'јин едилирди. Мүнагишә сајәсиндә бәргәрар олан ордунун парламентдән асылы олмамасы рејхстаг барәсиндә дә мүһафизә едилди. Әвәзиндә рејхстаг үзвләри гүррәләниб белә дүшүнүрдүләр ки, онлар үмуми сечки һүгугу әсасында сечилмишләр. Рејхстагдакы үзвләр ичәрисиндә отуран ики сосиалистин* сифәти дә буну, доғрудур, хошакәлмәјәчәк шәкилдә олса да, онлара хатырладырды. Сосиалист депутатлар, пролетариатын нүмајәндәләри парламентин тәркибиндә илк дәфә олараг көрүнмүшдүләр. Бу чох зәһмли бир хәбәрдарлыг иди.

Илк вахтлар бүтүн бунларын әһәмијјәти јох иди. Инди вәзифә тәзәчә әлдә едилмиш дөвләт бирлијини — гој јалныз Шимали Алманијанын олсун — мөһкәмләтмәкдән вә буржуазијанын хејринә олараг, бундан истифадә етмәкдән, Чәнуби Алманија буржуаларыны да бу васитә илә јени иттифага чәлб етмәкдән ибарәт иди. Иттифаг конститусијасы ганунверичилијин игтисади чәһәтдән ән мүһүм саһәләрини ајры-ајры дөвләтләрин сәлаһијјәтиндән алыб Иттифагын ихтијарына верди, јә'ни: бүтүн Иттифаг әразисиндә ваһид вәтәндашлыг вә бу әразидә бир јердән башга јерә һәрәкәт азадлығы, игамәт һүгугу, сәнаје, тичарәт, көмрүк рүсуму, кәмичилик, сиккә кәсмәк, өлчү вә чәки, дәмир јоллары, су нәглијјаты јоллары, почт вә телеграф, патент, банклар, бүтүн харичи сијасәт, консуллуглар, харичдә тичарәти мүһафизә етмәк, сәһијјә полиси, чинајәт һүгугу, мәһкәмә ишләри вә и. а. саһәләрдә ганунверичилик. Инди бу мәсәләләрин чоху ганунверичилик јолу илә

* — А. Бебелин вә В. Либкнехтин. *Ред.*

тез вә үмумиjjәтлә либерал руhда низама салынды. Бир тәрәфдән капитализмин инкишафына, дикәр тәрәфдән исә, Пруссиjанын hакимиjjәтпәрәстлик фикирләринә ән чох мане олан хырда дөвләтләр системинин бу ән еjбәчәр тәзаhүрләри беләликлә, нәhаjәт,—нәhаjәт ки!—мәhв едилмиш олду. Лакин бу, heч дә инди шовинист олан буржуанын учадан бағырыб дедиjи кими үмумдүнjа тарихи бир наилиjjәт деjилди, Франса ингилабынын бундан jетмиш ил әввәл етдиjи вә бүтүн башга мәдәни дөвләтләрин чохдан hәjата кечирдиjи шеjин анчаг чох-чох кечикмиш вә мүкәммәл олмаjан тәглиди иди. Ловғаланмаг әвәзинә утанмаг лазым иди ки, «чох охумуш» Алманиjа буна hамыдан сонра кәлиб чыхмышды.

Шимали Алманиjа иттифагынын мөвчуд олдуғу бүтүн мүддәт әрзиндә Бисмарк игтисади саhәдә буржуазиjаjа hәвәслә күзәштә кедирди вә hәтта парламентин сәлаhиjjәти мәсәләси мүзакирә едиләндә дәмир jумруғуну анчаг мәхмәр әлчәк ичиндә көстәрирди. Бу, Бисмаркын ән jахшы вахты иди; бә'зән hәтта Бисмаркын хүсуси пруссиjалы мәhдудлуғуна вә дүнjа тарихиндә hабелә ордулардан вә бунлара архаланан дипломатик интригалардан даhа күчлү гүввәләр олдуғуну онун анлаjа билмәмәк габилиjjәтинә шүбhә етмәк оларды.

Бисмарк Австриjа илә бағланан сүлhдә Франса илә мүhарибә тәhлүкәсинин олдуғуну нәинки билирди, hәтта буну арзу едирди. Мәhз бу мүhарибә алман буржуазиjасынын Бисмаркдан тәләб етдиjи Пруссиjа-Алманиjа империjасынын jарадылмасыны баша чатдырмаг үчүн лазым олан васитәләри вермәли иди*. Көмрүк парламентини[241] тәдричән реjхстага чевирмәк вә беләликлә, чәнубдакы дөвләтләри jаваш-jаваш Шимал иттифагына чәлб етмәк тәшәббүсләри боша чыхды.—Чәнуби Алманиjа депутатларынын: сәлаhиjjәти кенишләндирмәк олмаз!—бағыртысы илә гаршыланды. Вурушма меjданында тәзәчә мәғлуб олан hөкумәтләрин әhвали-руhиjjәси бундан даhа әлверишли деjилди. Пруссиjанын нәинки бу hөкумәтләрдән хеjли күчлү олдуғунун, hәмчинин онлары мүдафиә етмәк үчүн кифаjәт гәдәр күчлү олдуғунун jалныз jени әjани сүбуту,—демәли, jалныз jени үмуми алман мүhарибәси онлары тезликлә тәслим олмаға вадар едә биләрди. Һәм дә Бисмарк илә Луи-Наполеон арасында әввәлчәдән кизли разылашдырылан Маjн чаjы боjунча сәрhәд хәтти[242], гәләбә газаныландан сонра Луи-Наполеонун Пруссиjаjа зорла гәбул етдирдиjи кими көрүнәрди; буна көрә дә Чәнуби Алманиjа илә бирләшмәк, Алманиjаны парчаламаг барәсиндә бу дәфә франсызла-

* Һәлә Австриjа илә мүhарибәдән әввәл онун, Бисмаркын jеритдиjи демагог алман сиjасәти барәсиндә орта алман дөвләтләриндән бирисинин

рын рәсмән танынан һүгугунун позулмасы мүһарибә үчүн бәһанә иди.

Бу арада Луи-Наполеон Садова мүгабилиндә алман сәрһәддинин бир јериндә тута биләчәји бир парча торпағын тапылыб-тапылмајачағыны ахтармалы иди. Шимали Алманија Иттифагы тәшкил олунанда Лүксембург она дахил едилмәмишди, белә ки, инди Лүксембург Һолландија илә шәхси иттифагда олан бир дөвләт иди, үмумијјәтлә исә, тамамилә мүстәгил иди. Һәм дә Елзас кими Лүксембург да, демәк олар, франсызлашдырылмышды вә там нифрәт етдији Пруссијадан даһа чох Франсаја мејл көстәрирди.

Лүксембург орта әсрләрин сонундан е'тибарән Алманијанын сијаси мискинлији үзүндән алман-франсыз сәрһәд торпагларынын башына нәләр кәлдијинин һејрәтамиз тимсалыдыр, хүсусән она көрә һејрәтамиз тимсалыдыр ки, 1866-чы иләдәк Лүксембург јалныз сөздә Алманијаја мәхсус иди. 1830-чу иләдәк Лүксембург јары франсыз, јары алман олса да, онун алман һиссәси дә артыг чохдан даһа јүксәк франсыз мәдәнијјәтинин тә'сиринә табе олмушду. Лүксембург сүлаләсиндән олан алман императорлары дил вә тәһсилчә франсыз идиләр. Лүксембург Бургундија торпагларына гатылдығы замандан (1440-чы ил) е'тибарән, јердә галан Нидерланд кими о да Алманија илә јалныз сөздә бағлы иди; Лүксембургун 1815-чи илдә Алман иттифагына гәбул олунмасы бу чәһәтдән һеч бир дәјишиклик әмәлә кәтирмәди. 1830-чу илдән сонра Лүксембургун франсыз јарысы вә алман јарысынын хејли һиссәси Белчикаја кечди. Лакин Лүксембургун һәлә галмыш олан алман һиссәсиндә һәр шеј франсызсајағы сахланылырды: мәһкәмәләрдә, һөкумәт идарәләриндә, палатада бүтүн ишләр франсыз дилиндә кедирди; бүтүн рәсми вә хүсуси сәнәдләр, бүтүн тичарәт китаблары франсызча тәртиб едилирди. Бүтүн орта мәктәбләрдә дәрсләр дә франсызча кечилирди; охумуш адамларын дили франсыз дили иди вә франсыз дили олараг галырды, — ајдындыр ки, франсыз дили јухары алман дилиндәки самитләрин јер дәјишдирмәсиндән ибарәт бир чәтинликлә гаршылашырды. Бир сөзлә, Лүксем-

---

бир назиринин сорушдуғу суала чаваб вериб демишди ки, о, бүтүн бош ибарәләрин әксинә олараг, Австријаны Алманијадан чыхардыб атачаг вә Алман иттифагыны партладачаг. — «Сиз еlә күман едирсиниз ки, орта алман дөвләтләри отуруб буна сакит бахачаглар?» — «Сиз, орта алман дөвләтләри һеч бир шеј едә билмәзсиниз» — «Бәс бундан сонра алманларын һалы нә олачаг?» — «Онда мән алманлары Парисә апарарам вә орада бирләшдирәрәм». (Австрија илә мүһарибә әрәфәсиндә һәмин назир буну Парисдә данышмышды вә мүһарибә заманы «Manchester Guardian»[240] гәзетинин Парис мухбири ханым Крофорд тәрәфиндән һәмин гәзетдә чап едилмишди).

бургда ики дилдә данышырдылар; рејн-франк халг диалектиндә вә франсыз дилиндә, јухары алман дили исә јад дил кими галырды. Пајтахтда Пруссија гарнизонунун олмасы вәзијјәти јахшылашдырмаг дејил, даһа чох писләшдирирди. Бүтүн бунлар Алманија үчүн кифајәт гәдәр ајыбдыр, лакин фактлар беләдир. Лүксембургун бу чүр көнүллү сурәтдә франсызлашмасы Елзасда вә алман Лотаринкијасында баш верән бу гәбил һадисәләрә һәгиги ишыг салыр.

Һолландија кралы*, Лүксембургун суверен һерсогу, нағд пул чох лазым олдуғуна көрә һерсоглуғу Луи-Наполеона сатмаға һазыр олдуғуну билдирди. Лүксембурглулар Франса илә бирләшмәји, шүбһәсиз, бәјәнәрдиләр: 1870-чи ил мүһарибәсиндә онларын тутдуғу мөвге буну сүбут етди. Пруссија бејнәлхалг һүгуг нөгтеји-нәзәриндән һеч бир е'тираз едә билмәзди, чүнки Лүксембургун Алманијадан чыхарылмасына өзү көмәк етмишди. Пруссија гошуну Лүксембургун пајтахтында јалныз Алман иттифагынын галасындакы иттифаг гарнизону кими дурурду; Лүксембург иттифагдан чыхдығы замандан е'тибарән Пруссија гошуну бу һүгугуну итирди. Бәс нә үчүн бу гошун Лүксембург пајтахтындан чыхмады, нә үчүн Бисмарк бу илһага јол верә билмәзди?

Садәчә онун үчүн ки, Бисмаркын долашыб галдығы зиддијјәтләр инди өзүнү ашкар көстәрди. 1866-чы *илә дәк* Пруссија үчүн Алманија анчаг илһаг едиләси әрази иди вә бу әразини харич илә бөлүшдүрмәк лазым кәлирди. 1866-чы илдән *сонра* исә Алманија Пруссија үчүн *горунан әрази* олду вә бу әразини әчнәбиләрин гәсдләриндән мүдафиә етмәк лазым иди: доғрудур, Пруссијанын өз мәнафејинә көрә, бүтөв алман вилајәтләри тәзәчә тә'сис едилмиш Алманија дејилән дөвләтә дахил едилмәмишди. Лакин алман милләтинин бүтүн өз әразисинә олан һүгугу инди Пруссија тахт-тачы үзәринә белә бир вәзифә гојурду ки, Пруссија әввәлки иттифаг әразисинин бу һиссәләринин әчнәби дөвләтләр тәркибинә дахил едилмәсинә јол вермәсин вә бунларын кәләчәкдә јени Пруссија-Алманија дөвләти илә бирләшдирилмәси үчүн гапыны бағламасын. Буна көрә дә Италија Тирол сәрһәддиндә[243] дајандырылды вә буна көрә инди Лүксембург Луи-Наполеонун әлинә кечмәмәли иди. Әсл ингилабчы һөкумәт буну ачыг е'лан едә биләрди, лакин Алманијаны, нәһајәт, Меттернихин «чоғрафи анлајыш»ына[244] чевирән крал-прусс ингилабчысы исә буну дејә билмәзди. Бејнәлхалг һүгуг нөгтеји-нәзәриндән о өзүнү һүгугу позан адам вәзијјәтинә салмышды вә чәтинликдән анчаг бејнәлхалг һүгуга чох севдији корпорант-мејхана шәрһини тәтбиг етмәклә чыха биләрди.

* — III Вилһелм. *Ред.*

һәм дә ону садәчә лаға гојмадыларса, анчаг она көрә ки, 1867-чи илдә Луи-Наполеон бөјүк мүһарибәјә һәлә һеч һазыр дејилди. Лондон конфрансында сазиш баш верди. Пруссијалылар Лүксембургу бошалтдылар; гала учурулду, һерсоглуг битәрәф е'лан едилди[245]. Мүһарибә јенидән тә'хирә салынды.

Луи-Наполеон бунунла сакит ола билмәзди. О, Пруссијанын гүдрәтинин артмасына, анчаг Рејндә она мүвафиг әвәз верилмәси шәрти илә разы иди. О, аз бир шејлә гане олмаға һазыр иди вә һәтта бу аздан да бир шеј күзәшт едә биләрди, лакин һеч бир шеј алмамыш, һәр чәһәтдән алдадылмышды. Лакин Франсада бонапартчы империјанын мөвчуд олмасы јалныз бу шәртлә мүмкүн иди ки, Франсанын сәрһәдди тәдричән Рејн чајына доғру ирәлиләсин вә Франса — һәгигәтдә вә ја тәхәјјүлдә — Авропанын мүнсифи олараг галсын. Сәрһәди ирәлиләтмәк мүмкүн олмады, мүнсифлик вәзијјәти артыг горху алтында иди, бонапартчы мәтбуат Садованын интигамыны алмаг барәдә бар-бар бағырырды; Луи-Наполеон тахт-тачы әлдән вермәмәк үчүн өз ролуна садиг галмалы вә көстәрилән бүтүн хидмәтләрә бахмајараг, хошлугла әлдә едә билмәдијини зорла алмалы иди.

Беләликлә, һәр ики тәрәф сә'јлә дипломатик вә һәрби мүһарибә һазырлығына башлады. Елә бу јердә ашағыдакы дипломатик мүнагишә баш верди.

Испанија тахта чыхарыласы намизәд ахтарырды. Март ајында* Берлиндәки франсыз сәфири Бенедетти бу тахты принс Леополд Һокенсоллернин иддиа етдијини шајиәләрдән өјрәнир вә Парисдән буну јохламаг тапшырығыны алыр. Дөвләт катибинин көмәкчиси фон Тиле намуса анд ичиб ону инандырыр ки, бу барәдә Пруссија һөкумәтинә һеч бир шеј мә'лум дејилдир. Бенедетти Парисә кәләндә императорун бу фикрини өјрәнир: «бу намизәд ачыгдан-ачыға гејри-миллидир, өлкә буна разы олмаз, буна јол вермәк олмаз».

Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, Луи-Наполеон бунунла өз вәзијјәтинин чох сарсылмыш олдуғуну сүбут етди. Доғрудан да, «Садованын интигамыны алмаг үчүн» бундан: Пруссија принсинин Испанијада крал тахтына чыхмасындан, бурадан һөкмән доған гангаралыгдан, Пруссијанын Испанијада партијаларын дахили гаршылыглы мүнасибәтләринә чәлб олунмасындан вә һәтта, бәлкә дә мүһарибәдән, Пруссијанын чох кичик донанмасынын мәғлуб олмасындан вә һәр һалда Авропанын нәзәриндә Пруссијанын сон дәрәчә күлүнч вәзијјәтә дүшмәсиндән даһа јахшы интигам нә ола биләрди? Лакин Луи-Бонапарт бу чүр тамаша көстәрмәји даһа өзүнә

---

* 1869-чу илин. *Ред.*

рәва көрә билмәзди. Онун е'тибары артыг о гәдәр сарсылмышды ки, ән'әнәви нөгтеји-нәзәрлә һесаблашмаға мәчбур иди; бу нөгтеји-нәзәрә көрә Испанија тахтында отурач алман монархы Франсаны ики од арасында гоја биләрди вә демәли, 1830-чу илдән сонра ушаг садәлөвһлүјүнә чеврилән бу нөгтеји-нәзәр дөзүлмәз оларды.

Беләликлә, Бенедетти Бисмаркдан әлавә изаһат алмаг вә Франсанын мөвгејини она изаһ етмәк үчүн (1869-чу ил мајын 11-дә) Бисмаркын јанына кетди. О, Бисмаркдан һеч бир мүәјјән шеј өјрәнмәди. Бунун әвәзиндә Бисмарк өјрәнмәк истәдији шеји ондан өјрәнди, — өјрәнди ки, Леополдун намизәдлијини ирәли сүрмәк Франса илә дәрһал мүһарибә демәк оларды. Беләликлә, Бисмарк истәдији вахтда мүһарибәјә башламаг имканы әлдә етмиш олду.

Доғрудан да, 1870-чи илин ијул ајында Леополдун намизәдлији јенә дә ортаја чыхыр вә Луи-Наполеонун һәр чүр манечилик көстәрмәсинә бахмајараг, дәрһал мүһарибәјә сәбәб олур. Луи-Наполеон нәинки тәләјә дүшдүјүнү көрдү, о һабелә билди ки, мәсәлә онун императорлуг һакимијјәти үстүндәдир вә өзүнүн әскәр гунчларынын ахырынчы дүјмәсинә гәдәр һәр шејин һазыр олдуғуна ону инандыран бонапартист күкүртлү гулдур дәстәсинин[246] намуслу олмасына аз инанырды, онун һәрби вә инзибати бачарығына исә даһа аз инанырды. Лакин онун өз кечмишинин мәнтиги нәтичәләри ону мәһв олмаға сөвг едирди; онун тәрәддүдләринин өзү онун сүгутуну сүр'әтләндирирди.

Бисмарк исә, әксинә, һәрби чәһәтдән нәинки тамамилә һазырды, һәтта бу дәфә халг һәгигәтән онун архасында дурурду, чүнки көрүрдү ки, һәр ики тәрәфин јајдығы бүтүн дипломатик јаланын далында јалныз бир шеј дурур: сөһбәт јалныз Рејн уғрунда дејил, һәтта милли варлыг уғрунда мүһарибәдән кедир. Ландверин еһтијатда вә хидмәтдә олан әскәрләри—1813-чү илдән сонра илк дәфә олараг, — дөјүшә һазыр олан чошғунлугла јенә дә өз бајраглары алтына ахышырдылар. Бүтүн бунларын нечә баш вердији мүһүм дејил иди, ики мин иллик тарихи олан милли мирасын һансы һиссәсини Бисмаркын өзбашына Луи-Наполеона вә'д етдији вә ја етмәдији мүһүм дејил иди,—әсл мәсәлә бунда иди ки, харичә бирдәфәлик һисс етдирмәк лазым иди ки, дахили алман ишләринә гарышмаг харичин иши дејилдир вә Алманијанын вәзифәси һеч дә бу дејилдир ки, Луи-Наполеонун лахлајан тахт-тачыны сахламаг үчүн алман әразисини она күзәшт едиб версин. Һәм дә бу милли чошғунлуг гаршысында бүтүн синфи фәргләр итиб кетмиш, Рејн иттифагы һаггында Чәнуби Алманија сарајларынын бүтүн фикир вә нијјәтләри, бүтүн го-

вулмуш монархларын јенидән тахта чыхмаг гәсдләри дағылыб пуч олмушду.

Һәр ики тәрәф өзүнә мүттәфиг ахтарырды. Луи-Наполеон Австријаја вә Данимаркаја вә—мүәјјән дәрәчәдә—Италијаја инанырды. Бисмаркын тәрәфиндә Русија дурмушду. Лакин Австрија, адәтән олдуғу кими, һазыр дејилди вә сентјабрын 2-синәдәк фәал һәрәкәтә кечә билмәди,—сентјабрын 2-синдә исә Луи-Наполеон артыг алман һәрби әсири иди; бундан әлавә Австрија Пруссијаја һүчум едән кими, Русија Австријаја һүчум едәчәјини она билдирмишди. Италијада исә Луи-Наполеон, јеритдији икили сијасәтин чәзасыны чәкирди: о бурада милли бирлик һәрәкаты галдырмаг, лакин ејни заманда папаны бу милли бирликдән горумаг истәјирди; инди она өз өлкәсиндә гошун лазым олдуғу һалда о, Ромада гошун сахламагда давам едирди, чүнки әввәлчәдән Италијаны Романын вә папанын суверенлик һүгугуна риајәт етмәјә мәчбур етмәдән орадан гошуну чыхарда билмирди, бу исә Италијанын она көмәјә кәлмәсинә мане олурду. Нәһајәт, Данимарка Русијадан әмр алмышды ки, динч отурсун.

Лакин Шпихерн вә Вөртдән тутмуш Седанадәк алман силаһынын вурдуғу сүр'әтли зәрбәләр мүһарибәнин јајылмајыб мәһдудлашмасына бүтүн дипломатик данышыглардан даһа гәти тә'сир көстәрирди[247]. Луи-Наполеонун ордусу һәр дөјүшдә мәғлуб олурду, одур ки, нәһајәт, ордунун дөрддә үчү алман әсири олду. Бунун тәгсири әскәрләрдә дејилди, онлар кифајәт гәдәр икидликлә дөјүшүрдү, тәгсир рәһбәрләрдә вә идарәчиликдә иди. Лакин бир адам ки, Луи-Наполеон кими өз империјасыны фырылдагчылар дәстәсинин көмәји илә јаратмышды, бир адам ки, он сәккиз ил әрзиндә бу империја үзәриндәки һакимијјәти өз әлиндә анчаг бу фырылдагчылар дәстәсинә Франсаны истисмар етмәк имканы вермәклә сахлајырды, бир адам ки, һәмин дәстәдән оланлары дөвләтдә чох мүһүм вәзифәләрә, онларын әлалтыларыны исә бүтүн икинчи дәрәчәли јерләрә тә'јин едирди, — белә бир адам чарәсиз вәзијјәтдә галмаг истәмирсә, өлүм-дирим мүбаризәсинә атылмамалыдыр. Узун илләр әрзиндә Авропа филистерини һејран едән империја бинасынын учуб јыхылмасы беш һәфтә дә чәкмәди. 4 сентјабр ингилабы[63] јалныз учан бинанын галыгларыны јығыб тәмизләди, кичик Алманија империјасыны гурмаг нијјәтилә мүһарибәјә башлајан Бисмарк исә күнләрин бириндә сәһәрчағы Франса республикасынын баниси ролуну ојнады.

Бисмаркын өзүнүн бәјаннамәсинә көрә мүһарибә франсыз халгына гаршы дејил, Луи-Наполеона гаршы иди. Демәли, Луи-Наполеонун сүгуту илә мүһарибәнин сәбәби тамамилә

арадан галхырды. Башга мәсәләләрдә о гәдәр дә садәлөвһ олмајан 4 сентјабр һөкуməти дә белә хәјал едирди,—одур ки, Бисмарк өзүнүн пруссијалы јункер сифәтини бирдән көстәрән кими сон дәрәчә һејрәт етди.

Дүнјада һеч кәс франсызлара пруссијалы јункерләр гәдәр нифрәт етмир. Мәсәлә јалныз бунда дејилдир ки, әввәлләрдә веркидән азад олан јункер 1806—1813-чү илләрдә өзүнүн дикбашлығы үзүндән франсызларын онлара тутдуғу диван заманы чох әзаб чәкмишди; даһа писи бу иди ки, аллаһсыз франсызлар етдикләри күнаһкар ингилабла бејинләрдә елә һәрч-мәрчлик әмәлә кәтирмишдиләр ки, кечмиш јункер әзәмәтиндән һәтта көһнә Пруссијада әксәр һалда бир шеј галмамышды вә бичарә јункерләр бу әзәмәтин сон галыглары уғрунда илдән-илә шиддәтли мүбаризә етмәли олурдулар вә онларын чох һиссәси алчалыб заваллы түфејли задәкан һалына дүшмүшдү. Бунун үчүн Франсадан гисас алмаг лазым иди вә Бисмаркын рәһбәрлији илә ордудакы забит јункерләр бу ишин гејдинә галдылар. Пруссијадан алынмыш франсыз һәрби тәзминатынын сијаһылары тәртиб едилди вә Франсанын ајры-ајры шәһәрләри вә департаментләриндән алынасы һәрби тәзминатын мигдары бу сијаһылар әсасында мүәјјән олунду, — ајдындыр ки, Франсанын даһа чох сәрвәти олдуғу нәзәрә алынды. Әрзаг еһтијатлары, һејван јеми, палтар, ајаггабы вә саирә ачыг-ачығына амансызлыгла мүсадирә едилирди. Ардендә бир бәләдијјә рәиси тәдарүкү верә билмәјәчәјини билдирдијинә көрә она данышыгсыз ијирми беш чубуг зәрбәси вурдулар; Парис һөкумәти бунун рәсми сүбутуну дәрч етди. Пруссијалыларын 1813-чү илдәки «Ландштурм әсаснамәсини»[248] санки хүсуси олараг әзбәрләјиб өјрәнән вә нөгтәси-нөгтәсинә бу руһда һәрәкәт едән франтирерләр[249] јериндәчә амансызлыгла күлләләнирдиләр. Вәтәнә көндәрилән дивар саатлары һаггындакы нағыллар да доғрудур: «Kölnische Zeitung»[47]ун өзү бу барәдә хәбәр вермишди. Анчаг пруссијалыларын анлајышына көрә бу саатлар оғурланмыш һесаб едилмирди, Парис јахынлығында тәрк едилмиш көшкләрдә тапылан вә вәтәндәки гоһум-әгрәбанын вә јахын адамларын хејринә мүсадирә олунан саһибсиз шејләр һесаб олунурду. Беләликлә, Бисмаркын рәһбәрлији илә јункерләр бунун гејдинә галмышдылар ки, һәм әскәрләрин, һәм дә забитләрин чох һиссәсинин гүсурсуз давранышына бахмајараг, мүһарибәнин спесифик Пруссија характерини мүһафизә едиб буну зорла франсызларын бејнинә јеритсинләр; бунун мүгабилиндә франсызлар да јункерләрин хырда-пара алчаглыгларынын мәс'улијјәтини бүтүн ордунун үстүнә јыхдылар.

Буна бахмајараг, франсыз халгына тарихдә мисли кө-

рүнмәмиш һөрмәт көстәрмәк вәзифәси мәһз бу јункерләрә гисмәт олду. Парисин мүһасирәсини арадан галдырмаға дүшмәни вадар етмәк тәшәббүсләринин һамысы нәтичәсиз галдығы, бүтүн франсыз ордулары кери отурдулдуғу вә алманларын рабитә јолларына Бурбакинин сон бөјүк һүчуму да бир нәтичә вермәдији заман; бүтүн Авропа дипломатијасы Франсаны тәкликдә бурахыб һеч бир тәшәббүс көстәрмәдији заман ачлыг чәкән Парис нәһајәт тәслим олмаг мәчбуријјәтиндә галды. Јункерләр бу аллаһсызлар јувасына зәфәрлә ајаг басмаг вә Парис гијамчыларындан тамамилә гисас алмаг имканынын, нәһајәт, кәлиб чатдығыны көрәндә севинчдән үрәкләри ачылды; 1814-чү илдә рус императору Александр, 1815-чи илдә исә Веллингтон јункерләрин буну етмәләринә јол вермәмишди; инди онлар ингилаб очағы вә вәтәнинә диван тутмагла истәдикләри гәдәр зөвг ала биләрдиләр.

Парис тәслим олду, о, 200 милјон тәзминат өдәди; шәһәрин галалары пруссијалыларын ихтијарына верилди; шәһәр гарнизону өз силаһыны галиб кәләнләрин ајаглары алтына төкдү вә сәһра топларыны онлара верди; Парис гала бәндиндәки топлар гундағындан ачылыб чыхарылды; дөвләтин ихтијарында олан бүтүн мүгавимәт васитәләри бир-бир тәһвил верилди. Лакин Парисин һәгиги мүдафиәчиләри — милли гвардија, силаһлы Парис халгы — тохунулмаз галдылар; һеч кәс чәсарәт едиб силаһы — нә түфәнк, нә дә топлары* тәһвил вермәји онлардан тәләб едә билмәди. Галибијјәтли алман ордусунун силаһлы Парис халгы гаршысында һөрмәтлә дајаныб дурдуғуну бүтүн дүнјаја билдирмәк үчүн галибләр Парисә кирмәдиләр вә анчаг буна гане олдулар ки, Јелисеј чөлләрини — ичтимаи паркы! — үч күнлүјә тутмаг ичазәси онлара верилди вә орада онлар парислиләрин кешикчи дәстәләри тәрәфиндән һәр тәрәфдән әһатә олунмуш вәзијјәтдә нәзарәт алтында галдылар. Һеч бир алман әскәри Парис бәләдијјәси бинасына ајаг гојмады, һеч бири булварларда кәзмәди, Луврдакы инчәсәнәт сәрвәтләринә тамаша етмәк үчүн ораја бурахылан бир нечә нәфәр исә тәслим олмаг шәртләрини позмамаг мәгсәди илә хүсуси ичазә верилмәсини хаһиш етмәли олмушду. Франса дармадағын едилмишди, Парис ачлыгдан һәлак олмаг дәрәчәсинә чатмышды, лакин Парис халгы өзүнүн шанлы кечмиши илә *елә* һөрмәт газанмышды ки, галибләрдән һеч бири чәсарәт едиб онун өз силаһыны јерә гојмасыны һәтта тәләб етмәди, һеч бири чүр'әт едиб онун ев-

---

* Мәһз дөвләтә дејил, милли гвардијаја мәхсус олан вә буна көрә дә пруссијалылара тәһвил верилмәјән бу топларын парислиләрдән *оғурланмасыны* Тјер 1871-чи ил мартын 18-дә әмр етмишди ки, бу да үсјана сәбәб олду вә бу үсјандан Коммуна әмәлә кәлди.

ләриндә ахтарыш кечирмәди, зәфәр јүрүшү дүзәлтмәклә бу күчәләри, бу гәдәр ингилабларын мејданыны мурдарламады. Санки тәзәчә тахта чыхан алман императору* Парисин чанлы ингилабчылары гаршысында онлара һөрмәт үчүн башыны ачмышды, нечә ки, вахты илә онун гардашы** Берлиндә март дөјүшчүләринин мејидләри гаршысында онлара һөрмәт үчүн башыны ачмышды[250] вә санки бүтүн алман ордусу императорун далында дуруб онлары саламлајырды.

Лакин бу, ејни заманда јеканә гурбан иди ки, Бисмарк ону вермәјә вадар олмушду. Бисмарк Франсада онунла сүлһ бағлаја биләчәк һөкумәтин олмадығыны — һәм 4 сентјабрда, һәм дә 28 јанварда, бу, ејни дәрәчәдә доғру иди вә доғру дејилди, — бәһанә едәрәк, өз мүвәффәгијјәтләриндән халис пруссчасына, сон дамласынадәк истифадә етди вә анчаг Франса тамамилә мәғлуб едилиб јерә сәриләндән сонра сүлһ бағламаға разы олду. Сүлһ бағлајаркән о јенә дә көһнә пруссијалы әдасыны ишә салыб «әлверишли вәзијјәтдән тәрәддүдсүз истифадә етди». Нәинки 5 милјард мәбләғиндә мисли көрүнмәмиш тәзминат Франсадан сыхылыб алынды, һәтта буна үстәлик олараг ики әјаләт, Метс вә Страсбург шәһәрләри илә бирликдә Елзас вә алман Лотаринкијасы әјаләтләри Франсадан гопарылыб Алманијанын тәркибинә гатылды. Бисмарк бу әрази илһагы илә илк дәфә олараг, еләә мүстәгил сијасәтчи кими һәрәкәт етди ки, кәнардан өзүнә көстәрилән програмы садәчә өз методлары илә јеринә јетирмәклә кифајәтләнмәјиб өз зеһни фәалијјәтинин мәһсулуну да һәјата кечирди; мәһз бурада Бисмарк өзүнүн илк чох бөјүк сәһвинә јол верди***.

Франса Елзасы әсас е'тибары илә һәлә отузиллик мүһарибә заманында истила етмишди. Бунунла Ришелје IV Һенрихин ашағыдакы е'тибарлы принсипинә хәјанәт етмишди:

«О јердә ки испанча данышырлар гој бу јер испанларын олсун, о јердә ки алманча данышырлар гој бу јер алманларын олсун, амма о јердә ки франсызча данышырлар бу јер мәнә мәхсусдур».

Һәм дә Ришелје Рејн чајындан кечән тәбии сәрһәддә, гәдим Галлијанын тарихи сәрһәддинә истинад едирди. Бу ахмаглыг иди; тәркибинә әһалиси франсызча данышан Лотаринкија вә Белчика вилајәтләринин вә һәтта Франш-Контенин дахил олдуғу Алманија империјасынын Франсаны әһалиси

* — I Вилһелм. *Ред.*

** IV Фридрих-Вилһелм. *Ред.*

*** Бундан сонракы мәтн «Бисмарк өз мәгсәдинә чатмагда иди» сөзләринәдәк (бах: бу чилд, сәһ. 475) әлјазмасынын мувафиг сәһифәләри олмадығына көрә «Neue Zeit», Bd. I, № 25, 1895—1896, S. 772—776) журналынын мәтниндән көтүрүлмүшдүр. *Ред.*

алманча данышан јерләри ишғал етмәкдә мәзәммәт етмәјә һаггы јох иди. 1681-чи илдә XIV Лүдовик Страсбург шәһәрини шәһәрдәки франсызпәрәст партијанын[251] көмәји илә динчлик заманы ишғал етмишдисә, бунун үстүндә һәр һалда Пруссија һиддәтләнмәмәлидир, хүсусилә елә бир фактдан сонра ки, Пруссијанын өзү 1796-чы илдә азад империја шәһәри Нүрнбергә гаршы, мүвәфәгијјәтсиз олса да, ејни шәкилдә зоракылыг ишләтмишди вә ораја һәр һалда һеч бир Пруссија партијасы тәрәфиндән чағырылмамышды*.

Лотаринкијаны 1735-чи илдә Австрија Вјана сүлһ мүгавиләси үзрә Франсаја сатмышды, 1766-чы илдә исә Лотаринкија гәти олараг, Франсанын ихтијарына кечди. Әсрләр боју Лотаринкија анчаг кағыз үзәриндә Алманија империјасына дахил олмушду, Лотаринкија һерсоглары исә һәр чәһәтдән франсыз олуб, демәк олар, һәмишә Франса илә мүттәфиг олмушдулар.

Вокездә Франса ингилабынадәк бир чох хырда сенјорлар варды ки, Алманијаја мүнасибәтдә өзләрини императора билаваситә табе олан империја мә'мурлары кими көстәрирдиләр, Франсаја мүнасибәтдә исә өзләри үзәриндә онун суверенлијини гәбул едирдиләр; онлар бу икили вәзијјәтдән хејир көтүрүрдүләр вә әкәр Алманија империјасы һаким кнјазлары мәс'улијјәтә чәкмәк әвәзинә онлара дөзүрдүсә, Франса өзүнүн

* XIV Лүдовики мәзәммәт едиб дејирләр ки, о ән динч бир заманда өзүнүн «бирләшдирмә палаталарыны»[252] өз торпағы олмајан алман вилајәтләринә јеритмишди. Пруссијалыларын ән гәддар ифтирачылары исә онлар һаггында буна бәнзәр һеч бир шеј дејә билмәзләрмиш. Әксинә. Пруссијалылар 1795-чи илдә империја конститусијасыны ачыгдан-ачыға позуб Франса илә тәкликдә сүлһ бағлајараг вә сәрһәд хәттинин архасында өзләри гәдәр вәфасыз олан хырда гоншуларыны өз әтрафында бирләшдириб биринчи Шимали Алманија Иттифагыны јарадараг, Франконијада ишғалчылыг тәшәббүсләринә кечмәк мәгсәди илә Чәнуби Алманијадакы империја мә'мурларынын чәтин вәзијјәтиндән истифадә етдиләр вә онлар мүһарибәни Австрија илә иттифага кириб тәкликдә давам етдирмәли олдулар. Пруссијалылар Ансбахда вә Бајрәјтдә (о заман бунлар пруссијалыларын иди) Лүдовикдән нүмунә көтүрүб «бирләшдирмә палаталары» гурмуш вә там бир сыра гоншу әразиләринә гаршы торпаг иддиасы ирәли сүрмүшдүләр ки, Лүдовикин һүгуги дәлилләри бу бәһанәләрин јанында сон дәрәчә ајдын вә инандырычы иди. Алманлар мәғлуб едилиб кери чәкиләндә, франсызлар исә Франконијаја дахил оланда хиласкар пруссијалылар Нүрнберг әтрафындакы әразинин һамысыны, о чүмләдән лап шәһәр һасарынын өзүнәдәк олан әтраф јерләри тутдулар вә горхудан тир-тир әсән Нүрнберг мешшанларыны (1796-чы ил сентјабрын 2-дә) һијләкәрликлә елә бир мүгавилә имзаламаға мәчбур етдиләр ки, бу мүгавиләјә көрә шәһәр пруссијалылара табе олурду вә јәһудиләр һеч вахт шәһәр даирәсинә бурахылмамалы иди. Лакин бундан сонра ерсһерсог Карл јенә дә һүчума кечиб 1796-чы ил сентјабрын 3 вә 4-дә франсызлары Вүртсбург јахынлығында мәғлуб етди вә беләликлә, өзләринин алманлыг вәзифәси тәсәввүрүнү нүрнберглиләрин бејнинә зорла јеритмәк үчүн Пруссијанын етдији бу чәһд дә өзүндән сонра һеч бир из бурахмадан боша чыхмыш олду.

суверенлик һүгугуна әсасән бу әрази әһалисини говулмуш кнјазлара гаршы мүдафиә едәндә Алманија империјасынын бундан шикајәт етмәјә даһа јери јох иди.

Үмумијјәтлә, бу алман әразиси ингилабадәк, демәк олар, һеч франсызлашдырылмамышды. Орада алман дили, һеч олмазса Елзасда, мәктәб вә рәсми идарәләрдә ишләдилән дил кими галырды. Франса һөкумәти узун илләр давам едән дағыдычы мүһарибәләрдән сонра инди, XVIII әсрин әввәлләриндән бәри өз торпагларында даһа дүшмән үзү көрмәјән алман әјаләтләрини һимајә едирди. Даими дахили мүһарибәләр үзүндән дидилән Алманија империјасы, доғрудан да, елзаслыларда елә бир арзу ојада билмәзди ки, онлар ана вәтәнин гучағына гајытмаг истәсинләр; елзаслылар ичәрисиндә, һеч олмазса, динчлик вә раһатлыг бәргәрар олмушду, ишләрин нә јердә олдуғу мә'лум иди вә һәр шејдә сөзү кечән филистерләр аллаһ-тааланын ағылчатмаз јолларыны бунда көрүрдүләр. Бундан әлавә онлар бу вәзијјәтдә тәк дејилдиләр: Һолштејн әһалиси дә харичи Данимарканын һөкмранлығы алтында иди.

Лакин будур, Франса ингилабы баш верди. Елзас вә Лотаринкијанын Алманијадан алыб әлдә етмәк үмидиндә олмадыглары шеји Франса онлара бағышлады. Феодализм буховлары гырылды. Бијара кетмәјә мәчбур олан тәһкимли кәндли азад адам олду, бир чох һалларда өз һәјәти вә тарласынын азад мүлкијјәтчиси олду. Патрисилик һөкмранлығы вә шәһәрләрдә сех имтијазлары јох олуб кетди. Задәканлары говладылар, хырда кнјазларын вә баронларын мүлкләриндә исә кәндлиләр өз гоншуларындан нүмунә көтүрүб һаким шәхсләри, һөкумәт палаталарыны вә задәканлары говурдулар вә өзләрини азад франсыз вәтәндашы е'лан едирдиләр. Франсанын һеч бир јериндә халг ингилаба алманча данышан әһалинин јашадығы әјаләтләрдә олдуғу гәдәр чошғунлугла гошулмамышды. Алманија империјасы ингилаба мүһарибә е'лан едәндә, алманларын јалныз өз әсарәт зәнчирләрини итаәткарлыгла дашымагда давам етдикләри дејил, јенидән франсызлара көһнә әсарәт зәнчирини вурмаг вә тәзәчә говланмыш феодал ағалары јенә дә елзаслы кәндлиләрин белинә сарымаг үчүн дә истифадә олундуглары ашкара чыханда, елзаслылар илә лотаринкијалыларын алман милләтинә мәнсуб олдугларына сон гојулду вә онлар алманлара нифрәт етмәји өјрәндиләр, онда Страсбургда гошулуб бәстәләнән «Марселјоза»ны илк дәфә олараг елзаслылар охудулар вә онда алман франсызлары өз дилләринә вә кечмишләринә бахмајараг, ингилаб уғрундакы мүбаризәнин јүзләрчә вурушма мејданында гәдим франсызлара говушуб ваһид бир халг олдулар.

Мәкәр бөјүк ингилаб Дүнкерк фәләмәндлиләринин, Бретан келтләринин вә Корсика италјанларынын башында да бу мө'чүзәни көстәрмәди? Биз ејни ишин алманларын да башына кәлдијиндән шикајәт едириксә, буну мүмкүн едән бүтүн тарихимизи унутмуругму? Мәкәр биз Рејн чајынын бүтүн сол саһилинин, ингилабда анчаг пассив шәкилдә иштирак етмиш олса да, франсызлар тәрәфиндә олдуғуну вә 1814-чү илдә алманлар ораја јенидән сохуландан сонра 1848-чи иләдәк франсызлар тәрәфиндә галдығыны вә о заман ингилабын Рејн вилајәтләри әһалисинин көзүндә алманлара бәраәт газандырдығыны унутдугму? Мәкәр биз унутмушуг ки, франсызларын Һејнени һејран етмәси вә һәтта онун бонапартизми Рејнин сол саһилиндәки халг күтләләринин үмуми әһвали-руһијјәсинин анчаг әкс-сәдасы иди?

1814-чү илдә мүттәфигләр ирәлиләјәндә мәһз Елзасда вә алман Лотаринкијасында халг онлары ән бөјүк дүшмәнчиликлә вә ән шиддәтли мүгавимәтлә гаршылады, чүнки бурада јенә дә алман вәтәндашы олмаг тәһлүкәсинин мөвчуд олдуғуну һисс едирдиләр. Һалбуки о заман бу вилајәтләрдә һәлә демәк олар анчаг алманча данышырдылар. Франсадан гопардылыб ајрылмаг тәһлүкәси арадан галханда вә романтик алман шовинистләринин ишғалчылыг истәкләринә сон гојуланда көрдүләр ки, Франса илә дил чәһәтдән дә даһа сых јахынлашыб бирләшмәк лазымдыр вә о замандан е'тибарән лүксембурглуларын өз хошлары илә етдикләри кими бурада да мәктәб франсызлашдырылмаға башланды. Буна бахмајараг, ислаһат просеси чох јаваш баш верирди; јалныз индики буржуазија нәсли һәгигәтән франсызлашмышдыр, һалбуки кәндли вә фәһләләр алманча данышырлар. Вәзијјәт тәхминән Лүксембургда олдуғу кимидир: франсыз дили, гисмән килсә кафедрасы мүстәсна олмагла, әдәби алман дилини сыхышдырыб арадан чыхартмышдыр, лакин алман халг диалекти јалныз дил сәрһәддиндә дәбдән чыхмышдыр вә мәишәтдә Алманијанын чох јерләриндәкиндән даһа кениш ишләдилир.

Көрүнүр бүтүн алман тәшәббүсләриндән ајрылмаз бир тәрздә шовинист романтикасынынын чанланмасындан руһланан Бисмаркын вә пруссијалы јункерләрин јенидән алманлашдырмаг нијјәтиндә олдуглары өлкә беләдир. «Марселјоза»нын вәтәни Страсбург шәһәрини алман шәһәри етмәк нијјәти дә Гарибалдинин вәтәни Нитса шәһәрини франсызлашдырмаг арзусу гәдәр мә'насыз иди. Лакин Нитсада Луи-Наполеон, һеч олмазса, нәзакәтлә һәрәкәт едиб шәһәри Франсаја илһаг етмәк мәсәләсини сәсә гојмуш вә онун бу маневри баш тутмушду. Пруссијалыларын бу кими ингилаби методлара нифрәт етмәләри үчүн онларын әлиндә чидди әсаслар олдуғу һәлә

бир тәрәфә дурсун, — һәлә белә бир һадисә олмамышды ки, бир јердә халг күтләләри Пруссијаја гатылмағы истәмиш олсунлар, — чох јахшы мә'лум иди ки, мәһз бурада әһали Франсаја әсл франсызларын өзләриндән даһа чох јекдилликлә бағланмышды. Һәм дә гопарылма ачыгдан-ачыға зоракылыгла апарылмышды. Бу Франса ингилабы үчүн гисас алмаг кими бир иш иди; мәһз ингилаб сајәсиндә Франса илә говушуб бирләшән парчалардан бири гопарылмышды.

Һәрби нөгтеји-нәзәрдән Елзас-Лотаринкијанын илһагы, һәр һалда, мүәјјән мәгсәд күдүрдү. Алманија Метс вә Страсбург шәһәрләрини әлә кечирмәклә мүстәсна мөһкәм мүдафиә хәтти әлдә едир. Нә гәдәр ки, Белчика вә Исвечрә битәрәф галырлар, франсызлар анчаг Метс вә Вокез арасындакы дар золагда күтләви шәкилдә һүчума башлаја биләрләр, бундан әлавә, Кобленс, Метс, Страсбург вә Мајнтс дүнјада ән мөһкәм вә ән ири дөрдбучаг гала тәшкил едир. Лакин бу дөрдбучағын да Ломбардијадакы Австрија дөрдбучағы* кими јарысы дүшмән өлкәсиндә јерләшмишдир вә орада әһалини итаәт алтында сахлајан ич гала вәзифәсини көрүр. Бундан әлавә, дөрдбучағы кип бағламаг үчүн алман дилинин јајылдығы саһәнин харичинә чыхмаг вә дөрддә бир милјон әсл франсызы зорла тутмаг лазым иди.

Демәли, бөјүк стратежи фајда илһага һагг газандыра биләчәк јеканә чәһәтдир. Лакин бу фајда онун доғурдуғу зәрәрлә һеч мүгајисә едилә биләрми?

Пруссијалы јункер буну нәзәрә алмыр ки, кәнч Алманија империјасы кобудчасына зоракылығы ачыгдан-ачыға вә утанмадан өзүнүн әсас принсипи е'лан етмәклә өзүнә чох бөјүк мә'нәви зәрәр вурмушдур. Әксинә, итаәт етмәјән, зоракылыгла әзилән тәбәәләр она лазымдыр, бу тәбәәләр Пруссијанын гүдрәтинин артдығыны исбат едир; әслиндә онун әлиндә башга сүбут һеч вахт олмамышды. Лакин прусс јункери нәзәрә алмаға мәчбур олдуғу шеј илһагын сијаси нәтичәләри иди. Бу нәтичәләр исә тамамилә ајдын иди. Бу илһаг һәлә гануни гүввәјә минмәздән әввәл Маркс буну Интернасионалын бәјаннамәсиндә бүтүн дүнјаја хәбәр вериб демишди: *Елзас вә Лотаринкијанын илһагы Русијаны Авропанын мүнсифи едир***. Сосиал демократлар да буну рејхстагын трибунасындан тез-тез тәкрарлајырдылар, о вахта гәдәр ки, нәһајәт, Бисмаркын

---

* Шимали Италијанын Верона, Ленјаго, Мантуја вә Пескјера галалары. *Ред.*

** *К. Маркс.* «Бејнәлхалг Фәһлә чәмијјәти Баш Шурасынын Франса—Пруссија мүһарибәси һаггында Икинчи бәјаннамәси» (бах: бу нәшр, 2-чи чилд, сәһ. 215—223)). *Ред.*

өзү 1888-чи ил февралын 6-да рејхстагда сөјләдији нитгиндә мүһарибә вә сулһ мәсәләләриндә халгларын мүгәддәратыны һәлл едән гүдрәтли чар гаршысында сүрүнәрәк, бу сөзләрин доғрулуғуну е'тираф етди.

Доғрудан да бу, күнәш кими ајдын иди. Франсанын фанатизм дәрәчәсиндә вәтәнпәрвәр ики әјаләтини ондан гопартмагла ону, бу әјаләтләри гајтармаг үмидини верән һәр бир дөвләтин гучағына атыр вә ону өзүнә әбәди дүшмән едирдиләр. Доғрудур, бу чәһәтдән алман филистерини ләјагәт вә вичданла тәмсил едән Бисмарк франсызлардан тәләб едир ки, онлар Елзас-Лотаринкијадан јалныз дөвләт һүгугу мә'насында дејил, һабелә мә'нәви чәһәтдән дә әл чәксинләр вә буна әлавә олараг, һәтта севинсинләр ки, ингилабчы Франсанын бу ики парчасы һеч танымаг да истәмәдикләри «көһнә вәтәнә гајтарылмышдыр». Лакин франсызлар, чох тәәссүф ки, буну етмәк истәмирләр, нечә ки, алманлар да Наполеон мүһарибәләри заманында Рејн чајынын сол саһилиндән мә'нәви чәһәтдән әл чәкмирдиләр, һәрчәнд бу вилајәт дә о заман гајыдыб алманларла бирләшмәји һеч истәмирди. Нә гәдәр ки, елзаслылар вә лотаринкијалылар гајыдыб Франса илә бирләшмәк истәјирләр, Франса онларын гајтарылмасына наил олмаға, бунун васитәләрини ахтармаға вә демәли, мүттәфиг ахтарыб тапмаға сә'ј едәчәк вә етмәлидир. Алманија әлеһинә Франсанын тәбии мүттәфиги исә Русијадыр.

Гәрб континентинин ики чох бөјүк вә чох күчлү милләти бир-бирини дүшмәнчиликлә нејтраллашдырырса, бундан әлавә, онларын арасында әбәди нифага сәбәб олан әрази онлары гаршылыглы мүбаризәјә сөвг едирсә, бундан анчаг Русија газаныр, чүнки онда Русијанын әл-голу даһа чох ачылыр, — о Русијанын ки, өз истилачылыг истәкләриндә Франсадан шәксиз көмәк умачағына бел бағламаг әсасы нә гәдәр чох оларса, Алманија тәрәфиндән бир о гәдәр аз мүгавимәт көрә биләр. Мәкәр Бисмарк Франсаны елә вәзијјәтдә гојмамышдырмы ки, Русија Франсанын итирдији әјаләтләрин она гајтарылачағыны тәкчә вә'д едәрсә, Франса онунла иттифаг бағланмасыны Русијадан јалварыб хаһиш етмәли вә Истамбулу илтифат едиб Русијаја бағышламалы олачагдыр? Буна бахмајараг, сулһ он једди ил әрзиндә позулмамышса, мәкәр бунун сәбәби о дејилдирми ки, Франса вә Русијада тәтбиг олунан ландвер системи лазым олдуғу гәдәр тамамилә тә'лим көрмүш јарарлы әскәр континкентини верә билмәк үчүн арадан, ән азы, он алты ил, бир аз әввәлки алман јенилијиндән сонра исә — һәтта ијирми беш ил кечмәсини тәләб едир? Мәкәр Елзас-Лотаринкијанын гәсб едилмәси, сон он једди ил әрзиндә бүтүн Авропа сијасәтини мүәјјән едән әсас факт олмушса, инди дә

гитэмизин бизэ аид һиссэсиндэ мүһарибэ тэһлүкэси доғуран бөһранын башлыча сэбэби дејилдирми? Бу бир факты арадан галдырын — вэ сүлһ тэ'мин едилмишдир!

Јухары Алманија тэлэффүзү илэ франсызча данышан елзаслы буржуа эсл јерли франсыз кими франсыз эдаларына эмэл етмэкдэ тэшэххүс сатан, бу јелбејин мэлэз, Көтејэ јухарыдан ашағы бахыб Расинэ һејран олан, лакин буна бахмајараг, өзүнүн эслэн алман олдуғунун сиррини дэрк едиб эзаб чэкмэкдэн хилас ола билмэјэн вэ мэһз буна көрэ алманлыға аид һэр шејдэн нифрэтлэ наггаллыг етмэли олуб һэтта Алманија илэ Франса арасында васитэчи олмаға да јарамајан бу елзаслы буржуа, истэр Мүлһаузен фабрикчиси олсун, истэрсэ дэ Парис журналисти — шүбһэсиз ки, чох нифрэт едилэси бир вүчуддур. Лакин ону бу һала салан, сон үч јүз иллик алман тарихи дејилсэ, бэс нэдир? Мэкэр харичдэки алманларын, демэк олар, һамысы хүсусилэ өз алман мэншэјини даныб өзүнүн јашадығы јени вэтэниндэки өзкэ миллэтэ мэнсуб бир адам кими көстэрмэклэ өзүнү эзијјэтэ, эсл ишкэнчэјэ дүчар едэн тачирлэр, чох јахын заманадэк елзаслыларла ејни вэзијјэтдэ дејилдирлэрми, һэм дэ елзаслылар мөвчуд шэраит үзүндэн өзлэрини аз-чох күлүнч вэзијјэтэ салмаға мэчбур олдуглары һалда, һэмин тачирлэр өз хошлары илэ өзлэрини азы ејни вэзијјэтэ салмырдылар? Мэсэлэн, Инкилтэрэдэ 1815-чи ил илэ 1840-чы ил арасында ораја көчэн бүтүн алман тачирлэри, демэк олар, башдан-баша инкилислэшдирилиб өз араларында, демэк олар, анчаг инкилисчэ данышырдылар вэ һэлэ инди, мэсэлэн, Манчестер биржасына чохлу көһнэ алман филистери топланыр ки, онлар анчаг эсл инкилис кими танынмаг үчүн өз вар-дөвлэтлэринин јарысыны верэ билэрди. Јалныз 1848-чи илдэн сонра бу чэһэтдэн дэ дэјишиклик эмэлэ кэлди, 1870-чи илдэн исэ һэтта еһтијатда олан лејтенантлар Инкилтэрэјэ кэлэндэ вэ Берлин өз эскэрлэрини бураја көндэрэндэ эввэлки јалтаглыг арадан галхыб пруссијалы тэшэххүсү буну эвэз едир; бу тэшэххүс исэ бизи эчнэбилэрин көзүндэ ејни дэрэчэдэ күлүнч вэзијјэтэ салыр.

Мэкэр 1871-чи илдэн сонра Алманија илэ бирлэшмэк елзаслылар үчүн даһа чазибэли олдуму? Эксинэ. Онлары диктатураја табе етдилэр, һалбуки онларын јанында, Франсада республика вар иди. Онларын јашадығы јердэ пруссијалыларын инсаны васвасылыг дэрэчэсиндэ тэнкэ кэтирэн ландратлар системини тэтбиг етдилэр, һалбуки бэднам франсыз префектлэринин мүдахилэсини ганунла чидди низама салмаг системи ландратлар системинин јанында эсл бөјүк не'мэт иди. Мэтбуат азадлығы, јығынчаг дүзэлтмэк вэ иттифаглар тэшкил етмэк һүгугунун сон галыглары тезликлэ арадан галдырыл-

ды, шылтаглыг едән бәләдијјә шуралары бурахылды вә алман бүрократлары бәләдијјә рәиси тә'јин едилди. Бунун мүгабилиндә исә «нотабллары», јә'ни башдан-баша франсызлашмыш задәкан вә буржуалары һәр чүр разы салыб онларын истисмарчы мәнафејини, алман әһвали-руһијјәсиндә олмасалар да, алманча данышан вә разылыға кәлмәјә чәһд етмәк үчүн јеканә үнсүр олан кәндли вә фәһләләрә гаршы мүдафиә едирдиләр. Лакин бунунла нә әлдә едилди? Бу әлдә едилди ки, 1887-чи илин февралында бүтүн Алманија ваһимәјә дүшүб бисмаркчы картелә[253] мәнсуб оланлардан ибарәт әксәријјәти рејхстага көндәрәндә Елзас-Лотаринкија анҹаг гаты франсызпәрәстләри сечиб алманлара һеч олмазса, азачыг рәғбәт бәсләмәк чәһәтдән бәдкуман оланларын һамысыны рәдд етди.

Әкәр елзаслылар, мәһз олдуглары кимидиләрсә, бизим бундан һиддәтләнмәјә һаггымыз вардырмы? Һеч бир һалда јохдур. Онларын илһага бәсләдији нифрәт елә бир тарихи фактдыр ки, бунун изаһ олунмаға еһтијачы вардыр, бу барәдә сөјүш сөјмәјә исә еһтијач јохдур. Бурада биз өзүмүздән сорушмалыјыг: Алманија нә гәдәр чох вә нә гәдәр бөјүк тарихи күнаһ етмиш олмалыдыр ки, Елзасда белә бир әһвали-руһијјә әмәлә кәлмишдир? Елзаслылары јенидән алманлашдырмаг үчүн он једди илдән бәри едилән чәһдләрдән сонра онлар бир ағыздан бизә «гојун бизи раһат отураг» дејирләрсә, бизим јени Алманија империјасы кәнардан нечә көрүнмәлидир? Үч јүз иллик рүсвајчы тарихин пис нәтичәләрини јох етмәк үчүн мүвәффәгијјәтли ики һәрби сәфәрин вә он једди иллик Бисмарк диктатурасынын кифајәт етдијини дүшүнүб хәјал етмәјә һаггымыз вармы?

Бисмарк өз мәгсәдинә чатмагда иди. Онун јени Пруссија-Алманија империјасы Версалда XIV Лүдовикин тәнтәнә салонунда рәсмән е'лан едилди[254]. Франса мүдафиәсиз һалда онун ајаглары алтына сәрилмишди; онун өзү бојун әјмәјән Парисә чәсарәт едиб тохунмадығы һалда Тјер Париси Коммуна үсјаны һалына чатдырды вә сонра кечмиш император ордусунун әсирликдән гајтарылан әскәрләри тәрәфиндән дармадағын едилди. 50-чи илләрдә бүтүн Авропа филистерләри Бисмаркын өрнәји олан Луи-Бонапарта һејран олдуглары кими инди дә Бисмарка һејран олмушдулар. Русијанын көмәји илә Алманија Авропада биринчи дөвләт олду, Алманијада бүтүн һакимијјәт исә диктатор Бисмаркын әлиндә чәмләшмишди. Инди һәр шеј онун бу һакимијјәтдән нечә истифадә едә биләчәјиндән асылы иди. Индијәдәк Бисмарк буржуазијанын бирләшдирмә планларыны, буржуа васитәләри илә олмаса да, бонапартчы васитәләрлә һәјата кечирирдисә, инди

бу мәсәлә кифајәт дәрәчәдә һәлл едилмишди; инди о өз планларыны јаратмалы, онун өз башынын нә кими идејалар доғура биләчәјини көстәрмәли иди. Һәм дә бу, јени империјанын дахили гурулушунда ашкара чыхмалы иди.

Алман чәмијјәти ири торпаг саһибләриндән, кәндлиләрдән, буржуазија, хырда буржуа вә фәһләләрдән ибарәтдир; бунларын һамысы, өз нөвбәсиндә, башлыча үч синифдә груплашыр.

Ири торпаг саһиблији сајча аз олан магнатларын (әксәријјәтлә Силезијада) вә Елба чајындан шәргдәки көһнә Пруссија әјаләтләриндә олан хејли мигдар орта һаллы мүлкәдарларын әлиндә топланмышдыр. Мәһз бу пруссијалы јункерләр бүтүн ири торпаг саһибләри ичәрисиндә аз-чох башлыча рол ојнајырлар. Онлар өзләри кәнд тәсәррүфат саһибидирләр, чүнки өз мүлкләриндә, чох вахт мүдирләр васитәсилә, тәсәррүфатла мәшғул олурлар вә бундан әлавә бир чох һалларда шәраб вә чуғундур шәкәри заводларынын саһибидирләр. Шәраитин әлверишли олдуғу јерләрдә онларын торпағы мајорат торпағы кими бүтүн нәслә тәһким едилмишдир. Кичик оғуллары ордуја вә ја мүлки дөвләт гуллуғуна кирирләр вә беләликлә, торпаг саһиби олан бу хырда задәканларын архасынча даһа хырда забит вә мә'мур задәканлар кәлир ки, бунларын сыралары, онларын өзүндән башга, буржуазијаја мәнсуб јүксәк забит вә мә'мурлар ичәрисиндән күчлә дүзәлдилмиш задәканлар һесабына артыр. Бүтүн бу задәкан чинсинин ашағы тәбәгәләриндә тәбии олараг, чохлу түфејли задәкан, задәканлар лүмпен-пролетариаты әмәлә кәлир ки, бунлар да борча кирмәклә, шүбһәли ојун ојнамагла, зәһлә төкән диләнчиликлә вә сијаси часуслуг етмәклә доланыр. Бүтүн бу күруһ бүтөвлүкдә Пруссија јункерләрини тәшкил едир вә көһнә Пруссија дөвләтинин башлыча дајагларындан бири хидмәтини көрүр. Лакин бу јункерләрин торпаг саһибләриндән ибарәт олан өзәји өзлүјүндә ајаг үстүндә чох да мөһкәм дурмур. Бу силкә јарашан һәјат тәрзиндә јашамаг зәрурәти күнү-күндән даһа баһа баша кәлир; кичик оғуллара лејтенант вә ја асессор рүтбәсинә чатанадәк көмәк етмәк вә гызлары әрә вермәк — бунларын һамысы пул истәјир; бүтүн башга мүлаһизәләр бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәси гаршысында архаја кечмәли олдуғуна көрә, һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, кәлир чатышмыр вә борч векселләринә гол чәкмәк вә ја һәтта мүлкү киров гојуб борч алмаг лазым кәлир. Бир сөзлә бүтүн јункерләр учурум кәнарында дурурлар: истәр мүһарибә олсун, истәрсә дә гытлыг вә ја тичарәт бөһраны, һәр бир фәлакәт јункерләр үчүн ифлас олмаг тәһлүкәси доғурур, буна көрә дә, тәәччүблү дејилдир ки, сон бир нечә јүз ил әрзиндә онлары анчаг дөвләтин мүх-

тәлиф шәкилдә етдији көмәк мәһв олмагдан хилас едирди; доғрудан да јункерләр анчаг дөвләтин көмәји сајәсиндә мөвчуд олмагда давам едирләр. Јалныз сүн'и сурәтдә көмәклә сахланылан бу синиф өлүмә мәһкумдур; һеч бир мадди јардым ону узун мүддәт јашада билмәз. Лакин бу синифлә бирликдә көһнә Пруссија дөвләти дә јох олуб кедәчәкдир.

Кәндли сијаси чәһәтдән о гәдәр дә фәал олмајан үнсүрдүр. Нә гәдәр ки, кәндлинин өзү мүлкијјәтчи олараг галыр, кәндли марканын гәдим үмуми торпаг јерләриндән вә ја үмуми отлағындан зорла мәһрум едилән парселли кәндли тәсәррүфатында истеһсалын әлверишли олмамасы үзүндән кетдикчә даһа чох вар-јохдан чыхыр, чүнки үмуми отлағын олмамасы она мал-гара сахламаға имкан вермир. Кәндли бир ичарәдар кими даһа пис вәзијјәтдәдир. Хырда кәндли истеһсалы әксәријјәтлә натурал тәсәррүфат олмасыны тәләб едир, чүнки пул тәсәррүфатында бу истеһсал мәһв олур. Өзүнүн бир парча торпағындан тамамилә мәһрум олмамаг үчүн кәндлинин борч јүкүнүн артмасы, мүлк мүгабилиндә борч верән кредиторлар тәрәфиндән күтләви шәкилдә әмлакдан мәһрум едилмәси, евдә сәнәт илә мәшғул олмаг зәрурәти бурадан ирәли кәлир. Кәндлиләр сијаси чәһәтдән әксәријјәтлә лагејд вә ја иртичачыдырлар: Рејндә онлар пруссијалылара көһнәдән бәсләдикләри нифрәт үзүндән ифрат католик әһвали-руһијјәдәдирләр; башга јерләрдә онлары партикуљаризм вә ја протестант мүһафизәкарлығы руһу чулғамышдыр. Бу синфин дини һисси һәлә дә онун ичтимаи вә ја сијаси мәнафејини ифадә едир.

Буржуазија һаггында биз артыг данышмышыг. 1848-чи илдән е'тибарән буржуазија мисли көрүнмәмиш игтисади јүксәлиш кечирирди. 1847-чи илдәки тичарәт бөһранындан сонра о заман јарадылан океан кәмичилијинин тә'сири илә, һәмчинин дәмир јолу шәбәкәсинин олдугча кенишләнмәси вә Калифорнија илә Австралијада гызыл сәрвәтләринин кәшф едилмәси нәтичәсиндә сәнаједә башланан чох бөјүк инкишафда Алманија кетдикчә даһа кениш иштирак едирди. Мәһз буржуазијанын хырда дөвләтләрә парчаланманын сәрбәст әлагәләр јолунда доғурдуғу манеәләри арадан галдырмаг вә дүнја базарында өзүнүн әчнәби рәгибләри илә бәрабәр һүгуглу вәзијјәтә наил олмаг чәһди Бисмаркын ингилабына сәбәб олмушду. Инди, франсыз милјардлары Алманијаја ахынла кәлдији бир заманда буржуазијанын гаршысында гызғын саһибкарлыг фәалијјәтинин јени дөврү ачылды вә бурада буржуазија бөјүк сәнаје милләти олдуғуну — милли-алман мигјасындакы ифлас васитәсилә[45] — исбат етди. О заман буржуазија даһа әһалинин игтисади чәһәтдән ән гүввәтли синфи

иди, дөвләт өз сијасәтини буржуазијанын игтисади мәнафејинә табе етмәли иди; 1848-чи ил ингилабы дөвләтә заһири конститусија формасы верди, бу форма шәраитиндә буржуазијанын сијаси чәһәтдән дә һөкмранлыг етмәк вә бу һөкмранлығыны кенишләндирмәк имканы варды. Буна бахмајараг, буржуазија һәгиги сијаси һакимијјәтдән һәлә узагда иди. Буржуазија Бисмарк илә мүнагишәсиндән галиб чыхмады; Алманијада јухарыдан ингилаб етмәклә мүнагишәнин арадан галдырылыб ләғв едилмәси буржуазијаја даһа чох көстәрди ки, ичра һакимијјәти һәләлик, ән јахшы һалда, онун өзүндән анчаг чох зәиф вә долајы шәкилдә асылыдыр, о нә назирләри ишдән кәнар едә билир, нә онларын тә'јин олунмасына тә'сир көстәрә билир вә нә дә ордуја бир сәрәнчам верә билир. Бундан әлавә, буржуазија чох фәал ичра һакимијјәти гаршысында горхаг вә зәиф иди; лакин јункерләр дә белә идиләр, буржуазија үчүн исә бу һал даһа чох үзүрлү иди, чүнки буржуазија илә ингилабчы сәнаје фәһлә синфи арасында доғрудан-доғруја игтисади антагонизм варды. Лакин һеч шүбһә јохду ки, буржуазија јункерләри игтисади чәһәтдән тәдричән јох етмәли иди, чүнки бүтүн варлы синифләр ичәрисиндә јалныз буржуазијанын кәләчәк үчүн мәгсәд вә планы варды.

Хырда буржуазија, биринчиси, өз инкишафында узун заман керидә галмыш Алманијада јердә галан Гәрби Авропаја нисбәтән даһа бөјүк күтлә тәшкил едән орта әср сәнәткарларынын галыгларындан, икинчиси, вар-јохдан чыхмыш буржуалардан вә үчүнчүсү, касыб әһалидән олуб хырда алверчиләр сырасына гарышан үнсүрләрдән ибарәт иди. Ири сәнаје кенишләндикчә бүтүн хырда буржуазијанын варлығы өз сабитлијинин сон галыгларындан мәһрум олурду; иш мәшғулијјәтини дәјишдирмәк вә вахташыры ифласлар бир гајда олмушду. Кечмишдә бунча дәјанәтли олуб алман филистерлијинин әсас өзәјини тәшкил едән, фираван јашајан вә өзүнүн дингчлији, итаәткарлығы, мө'минлији вә көзәл әдәби илә фәргләнән бу синиф инди алчалыб тамамилә чашгынлыг вә аллаһын она јолладығы таледән наразылыг һалына дүшмүшдүр. Саламат галан сәнәткарлар сех имтијазларынын бәрпа едилмәсини учадан тәләб едирдиләр, башгалары исә гисмән мүлајим демократлар тәрәггипәрвәрләр[255] олурдулар, гисмән һәтта сосиал-демократларла јахынлашыр вә бә'зи јерләрдә ачыгдан-ачыға фәһлә һәрәкатына гошулурдулар.

Нәһајәт, фәһләләр. Кәнд фәһләләри, һәр һалда Шәрги Алманијада, һәлә дә јарымтәһкимли кими асылы вәзијјәтдә олдугларына көрә һесаба алына билмәзди. Бунун мүгабилиндә шәһәр фәһләләри ичәрисиндә сосиал-демократија сүр'әтлә мүвәффәгијјәт газанырды вә ири сәнаје халг күтләләрини про-

летарлашдырдыгча бөјүјүб артырды, бунунла да капиталистләрлә фәһләләр арасындакы синфи әкслији сон дәрәчә кәскинләшдирирди. Сосиал-демократ фәһләләр бир мүддәт парчаланыб бир-бири илә мүбаризә едән ики партијаја бөлүнмүшдүләрсә дә[3], Марксын «Капитал»ы чапдан чыхандан сонра бу ики партија арасындакы принсип ихтилафлары, демәк олар, тамамилә јох олду. Мө'мин лассалчылыг вә онун «дөвләтин көмәји илә мәһсулдар чәмијјәтләр» јаратмаг кими хүсуси тәләби тәдричән арадан галхырды вә бонапартчы-дөвләт-сосиалист фәһлә партијасынын өзәјини јаратмагда ачиз олдуғуну кетдикчә даһа чох ашкара чыхарырды. Ајры-ајры рәһбәрләрин бу чәһәтдән вердији зәрәр күтләләрин сағлам дујғусу сајәсиндә арадан галдырылды. Һәр ики сосиал-демократ чәрәјанынын бирләшмәси, демәк олар, јалныз шәхси характерли мәсәләләр үзүндән һәлә ләнкидији һалда, јахын кәләчәкдә тә'мин едилди. Лакин һәлә тәфригә заманында вә она рәғмән, фәһлә һәрәкаты кифајәт гәдәр күчләнди ки, сәнаје буржуазијасынын үрәјинә ваһимә салсын вә һәлә онун өзүндән асылы олмајан һөкумәтә гаршы мүбаризәсини күчдән салсын; бурасыны да гејд етмәли ки, үмумијјәтлә 1848-чи илдән е'тибарән алман буржуазијасы гырмызы кабусдан даһа хилас ола билмирди.

Бу синифләр бөлкүсү парламентдә вә ландтаглардакы партијалар бөлкүсүнүн әсасыны тәшкил едирди. Ири торпаг саһибләри вә кәндлиләрин бир һиссәси мүһафизәкарлар күтләсини тәшкил едирдиләр; сәнаје буржуазијасы буржуа либерализминин сағ чинаһы олан насионал-либераллары тәшкил едирди, һалбуки буржуа либерализминин сол чинаһы олан зәифләмиш демократик партија вә ја тәрәггипәрвәрләр партијасы дејилән партија хырда буржуазијадан ибарәт иди вә буржуазијанын бир һиссәси, һәмчинин фәһләләрин бир гисми буна көмәк едирди. Нәһајәт, сосиал-демократијанын шәхсиндә фәһләләрин өз мүстәгил партијасы варды вә бу партијаја хырда буржуалар да дахил иди.

Бисмаркын вәзијјәтиндә вә онун кими кечмиши олан бир адам јаранмыш шәраити бир гәдәр баша дүшәндә өзүнә демәли иди ки, јункерләр олдуғу шәклиндә јашамаг габилијјәти олан бир синиф дејилдир, бүтүн варлы синифләрдән јалныз буржуазија кәләчәк иддиасында ола биләрди (биз бурада фәһлә синфиндән бәһс етмирик вә онун тарихи вәзифәсини баша дүшмәји Бисмаркдан тәләб етмәк нијјәтиндә дејилик), буна көрә дә Бисмарк өз јени империјасынын тәдричән муасир буржуа дөвләтинә чеврилмәсини нә гәдәр кениш өлчүдә һазырлајарса, бу империјанын бир о гәдәр мөһкәмлији тә'мин едилмиш олар. Һәмин шәраитдә Бисмарк үчүн мүмкүн

олмајан шеји ондан тәләб етмәјәчәјик. Дәрһал парламент идарәсинә кечмәк вә рејхстага (Инкилтәрәдәки нүмајәндәләр палатасынын ихтијарына верилән һакимијјәт кими) гәти һакимијјәт вермәк мүмкүн олмазды вә о заман һәтта ағлабатан бир иш дејилди; Бисмарк диктатурасынын парламентли формалары онун өзүнә һәләлик зәрури көрүнмәли иди; биз ону һеч дә илк заманлар диктатураны мүһафизә етмәкдә тагсырландырмырыг; биз анчаг сорушуруг ки, диктатурадан һансы мәгсәдлә истифадә етмәк лазым иди. Чәтин шүбһә етмәк олар ки, инкилис конститусијасына охшар гајда-ганунун башланғычыны гојмаг јени империјаја мөһкәм әсас вә сакит дахили инкишаф тә'мин етмәк перспективини ачан јеканә јол иди. Һәр һалда мәһв олмаға мәһкум олан јункерләрин чох һиссәсини өз лабүд талејинин ихтијарына вермәклә онларын галан һиссәсиндән вә јени үнсүрләрдән мүстәгил ири торпаг саһибләри синфини тәшкил етмәк һәлә мүмкүн көрүнүрдү; бу синиф өзү буржуазијанын анчаг бәзәкли јухары һиссәси оларды вә буржуазија һәтта бүтүн һакимијјәти өз әлиндә сахладыгда бу синфә дөвләтдә рәсми нүмајәндәлик вә ејни заманда ән кәлирли вәзифәләр вә чох күчлү нүфуз вермәли оларды. Вахты кәләндә имтина етмәк һәр һалда мүмкүн олмајан сијаси күзәштләри буржуазијаја вермәклә (варлы синифләрин нөгтеји-нәзәриндән, һеч олмазса, белә фикир јеритмәк лазым иди), она бу күзәштләри тәдричән вә һәтта һәрдәнбир вә кичик өлчүдә етмәклә, јени империјаны, һеч олмазса, елә бир јола јөнәлтмәк оларды ки, бу јолда јени империја, ону сијаси чәһәтдән чох өтүб кечмиш Гәрби Авропа дөвләтләринә чата биләрди, феодализмин сон галыгларындан вә бүрократик даирәләрдә һәлә чох күчлү олан филистерлик ән'әнәсиндән, нәһајәт, азад ола биләрди вә башлыча олараг, јени империјанын һеч дә кәнч олмајан баниләри фани һәјатдан чәкилиб онунла видалашан заманадәк өз ајаглары үстүндә дурмаг игтидарында оларды.

Һәм дә буну етмәк о гәдәр дә чәтин дејилди. Нә јункерләрдә вә нә дә буржуазијада һәтта орта дәрәчәдә гәтијјәт јох иди. Јункерләр буну сон алтмыш ил әрзиндә исбат етмишдиләр, дөвләт о заман бу Дон-Кихотларын мүхалифәтинә экс олараг, онларын мәнафејинә ујғун тәдбирләр көрүрдү. Узун чәкән әввәлки тарих буржуазијаны да үзүјола олуб күзәштә кетмәјә өјрәтмишди, мүнагишәдән сонра онун јанлары бәрк ағрыјырды; о вахтдан е'тибарән Бисмаркын мүвәффәгијјәтләри буржуазијанын көстәрдији мүгавимәти даһа чох күчдән салмышды, горхунч шәкилдә артан фәһлә һәрәкаты гаршысында онун дујдуғу ваһимә исә ишин галаныны көрүб баша чатдырмышды. Бу шәраитдә буржуазијанын милли истәклә-

рини һәјата кечирән адам, буржуазијанын сијаси тәләбләрини һәјата кечирмәкдә һеч бир чәтинлик чәкмәдән она әлверишли олан һәр бир сүр'әтә риајәт едә биләрди, бу сүр'әт исә, үмумијјәтлә, онсуз да бөјүк дејилди. Бу адам анчаг мәгсәди ајдын тәсәввүр етмәли иди.

Варлы синифләрин нөгтеји-нәзәриндән бу, ағлабатан јеканә јол иди. Фәһлә синфинин нөгтеји-нәзәриндән ајдын иди ки, буржуазијанын мөһкәм һөкмранлығыны гурмаг вахты чох кечикмишдир. Алманијада ири сәнаје вә онунла бирликдә буржуазија вә пролетариат елә бир заманда әмәлә кәлмишди ки, пролетариат бу буржуазија илә, демәк олар, ејни заманда сијасәт мејданына мүстәгил шәкилдә атыла биләрди, демәли, һәр ики синиф арасындакы мүбаризә һәлә буржуазија сијаси һөкмранлығы тәкликдә вә ја үстүн бир гүввә олараг, өз әлинә кечирмәздән әввәл башланмышды. Лакин Алманијада буржуазијанын сакит вә мөһкәм һөкмранлығынын вахты һәтта кечмиш олса да, 1870-чи илдә үмумијјәтлә варлы синифләрин нөгтеји-нәзәриндән һәлә дә ән дүзкүн сијасәт буржуазијанын бу һөкмранлығына кедән јол иди. Доғрудан да, ганунверичиликдә вә идарә ишиндә чүрүјән феодализм заманынын һөкм сүрмәкдә давам едән бир јығын галыгларыны анчаг бу јолла арадан галдырмаг оларды; бөјүк Франса ингилабынын бүтүн наилијјәтләрини Алманија зәмининә анчаг бу јолла тәдричән кечирмәк оларды,—бир сөзлә, Алманијанын көһнә дәбли чох узун һөрүјүнү кәсиб ону шүурлу олараг вә гәти сурәтдә, мүасир инкишаф јолуна јөнәлтмәк, онун сијаси гурулушуну өзүнүн сәнаје саһәсиндәки инкишафына ујғун һала кәтирмәк мүмкүн оларды. Нәһајәт, сонралар, буржуазија илә пролетариат арасында лабүд олан мүбаризә башлајан заман бу мүбаризә 1848-чи илдә Алманијада мүшаһидә етдијимиз кими гарышыглыг, анлашылмазлыг, бир-бири илә чарпазлашан мәнафе вә чашгынлыг шәраитиндә чәрәјан етмәјиб, һеч олмазса, нормал шәраитдә чәрәјан едәрди вә һәр кәс мүбаризәнин нә үчүн едилдијини көрә биләрди. Фәрг јалныз бундадыр ки, бу дәфә јалныз варлы синифләр чашыб галардылар; фәһлә синфи нә истәдијини билир.

1871-чи илдә Алманијада әмәлә кәлән шәраитдә Бисмарк кими бир адам, доғрудан да, мүхтәлиф синифләр арасында маневр етмәк сијасәтинә әл атмалы олурду. Бунун үстүндә ону гынамаг лазым кәлмир. Сөһбәт анчаг бу барәдә кедирди ки, бу сијасәт нә мәгсәд күдүрдү? Әкәр бу сијасәт шүурлу олараг вә мөһкәм шәкилдә, нә сүр'әтлә олурса-олсун, нәтичә е'тибары илә буржуазијанын һөкмранлығына чан атырдыса, онда бу сијасәт тарихи инкишафа, варлы синифләрин мөвгејиндән јеридилән сијасәт үчүн үмумијјәтлә мүмкүн олдуғу

дәрәчәдә ујғун иди. Әксинә әкәр, бу сијасәт көһнә Пруссија дөвләтини мүһафизә етмәк вә Алманијаны тәдричән пруссијалашдырмаға чан атырдыса, онда бу сијасәт мүртәче сијасәт иди вә нәһајәт мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамаға мәһкумдур. Әкәр бу сијасәт анчаг Бисмаркын һакимијјәтини мүһафизә етмәјә чан атырдыса, онда бу сијасәт бонапартчы сијасәт иди вә һәр чүр бонапартизм нечә гуртармышса, бу сијасәт дә о чүр гуртармалы иди.

* * *

Ән јахын вәзифә империјанын конститусијасы иди. Материал олараг, бир тәрәфдән Шимали Алманија иттифагынын конститусијасы, дикәр тәрәфдән дә Чәнуби Алманија дөвләтләри илә бағланан мүгавиләләр[256] вар иди. Бисмарка конститусија јаратмагда көмәк едәчәк амилләр бир тәрәфдән Иттифаг шурасында тәмсил олунан сүлаләләр, дикәр тәрәфдән исә рејхстагда тәмсил едилән халг иди. Сүлаләләрин иддиаларына Шимали Алманија иттифагынын конститусијасы вә мүгавиләләр мүәјјән һәдд гојмушду. Халг, әксинә, сијаси һакимијјәтдә өз пајынын хејли артырылмасыны иддиа едирди. Халг харичи мүдахиләдән өз истиглалијјәтини вә бирлијини (бирликдән бәһс етмәк мүмкүн олдуғу дәрәчәдә) вурушма мејданында газанмышды, бу истиглалијјәтдән нечә истифадә етмәк, бу бирлији әјани шәкилдә нечә һәјата кечирмәк вә ондан нечә истифадә етмәк мәсәләсини биринчи нөвбәдә мәһз халг һәлл етмәли иди. Әкәр халг Шимали Алманија иттифагы конститусијасынын вә мүгавиләләрин әсасландығы һүгуг принсипләрини һәтта танымыш олса, бу һеч дә она мане олмурду ки, јени конститусија әсасында халгын әлдә едәчәји һакимијјәт пајы әввәлкинә нисбәтән артыг олсун. Рејхстаг, јени «бирлији» һәгигәтән тәчәссүм етдирән јеканә идарә иди. Рејхстагын сәси нә гәдәр чох е'тибар газанырдыса, империја конститусијасы ајры-ајры әјаләтләрин конститусијаларына нисбәтән нә гәдәр мүстәгил олсајды, јени империја бир о гәдәр сых бирләшмәли вә баваријалы илә саксонијалы вә пруссијалы бир о гәдәр долғун шәкилдә бир-биринә говушуб алман олмалы идиләр.

Бурнунун учундан узағы көрән һәр бир адам үчүн бу тамамилә ајдын олмалы иди. Лакин Бисмарк башга фикирдә иди. Әксинә, Бисмарк мүһарибәдән сонра күчләнән вәтәнпәрвәрлик мәстлијиндән мәһз онун үчүн истифадә етди ки, рејхстагын әксәријјәтини халгын һүгугуну нәинки јалныз кенишләндирмәкдән, һәтта ајдын шәкилдә мүәјјән етмәкдән әл чәкмәјә вә Шимали Алманија иттифагынын конститусијасындакы вә мүгавиләләрдәки һүгуг әсасларыны империјанын конститусијасында садәчә јенидән тәкрар етмәклә кифајәтләнмәјә разы

салсын. Халгын сијаси азадлыглар һүгугуну конститусијада әкс етдирмәк үчүн хырда партијалар тәрәфиндән едилән бүтүн тәшәббүсләр, — о чүмләдән һәтта Пруссија конститусијасындан мәтбуат, иттифаглар вә јығынчаглар азадлығына вәкилсәнин мүстәгиллијинә тә'минат верән маддәләри империја конститусијасына дахил етмәк һаггында католик мәркәз партијасынын ирәли сүрдүјү тәклиф — рәдд едилди. Беләликлә, Пруссија конститусијасы, нә гәдәр јарымчыг вә кәсик олса да, империја конститусијасындан даһа либерал конститусија кими галырды. Веркиләр һәр ил сәсә гојулмајыб «ганун үзрә» һәмишәлик мүәјјән едилирди, белә ки, рејхстагын веркиләри тәсдиг етмәк мәсәләсиндә һөкумәтин дедијини рәдд етмәк имканы әлиндән алынмышды. Алманијадан харичдәки конститусија аләминин дәрк едә билмәјәчәји Пруссија доктринасы— бу доктринаја көрә һөкумәт хәзинәјә чинкилдәјән сиккә илә кәлир топладығы һалда халгын нүмајәндәләри хәрчи анчаг кағыз үзәриндә рәдд етмәк һүгугуна маликдир, — Алманијада бу јолла тәтбиг едилди. Лакин, беләликлә рејхстаг ән јахшы мүбаризә васитәләриндән мәһрум едилиб 1849 вә 1850-чи илләрдә конститусијанын көздән кечириләрәк, дәјишдирилмәси, мантөјфелчилик, конститусија мүнагишәси вә Садова нәтичәсиндә күчдән дүшән Пруссија палатасынын мискин вәзијјәтинә дүшдүјү һалда, Иттифаг шурасы көһнә Иттифаг сејминин јалныз кағыз үзәриндә малик олдуғу һакимијјәтдән әсасән бүтүн долғунлуғу илә истифадә едир, һәм дә һәгигәтдә истифадә едир, чүнки о Иттифаг сејминин әл-голуну бағлајан бұховлардан азаддыр. Иттифаг шурасы ганунверичилик мәсәләләриндә рејхстагла јанашы һәлледичи сәсә малик олмагдан әлавә јүксәк инзибати инстансијадыр, империја ганунларыны һәјата кечирмәк һаггында тә'лимат верир вә бундан башга «империја ганунлары һәјата кечириләндә әмәлә кәлән нөгсанлар һаггында...», јә'ни башга мәдәни өлкәләрдә анчаг јени ганун вермәклә арадан галдырыла биләчәк нөгсанлар һаггында (әдлијјә ишиндә ән долашыг мүбаһисәли һаллара чох бәнзәјән 7-чи маддә, 3-чү абзас) гәрарлар верир.

Беләликлә, Бисмарк өзү үчүн башлыча истинадкаһы милли бирлији тәмсил едән рејхстагда дејил, партикулјар пәракәндәлијин нүмајәндәси олан Иттифаг шурасында ахтарырды. Бисмарк өзүнү милли идејанын тәрәфдары кими көстәрсә дә, һәгигәтдә милләтин вә ја онун нүмајәндәләринин башында дурмаға онун мәрдлији чатмады; о демократијаја дејил, демократија она хидмәт етмәли иди; о халга бел бағламырды, әксинә, даһа чох пәрдә далында шүбһәли интригалар дүзәлтмәк, дипломатик васитәләрлә, гамчы вә гоғал сијасәти јеритмәклә Иттифаг шурасында, шылтаг олса да, әксәријјәт ду-

зәлтмәк бачарығына бел бағлајырды. Биз индијәдәк бу адамы нечә танıјырыгса, бурада гаршымызда ашкара чыхан бу көрүш даирәси дарлығы вә бахыш алчаглығы онун характеринә тамамилә ујғундур. Буна бахмајараг һеч дә тәәччүб етмәмәк олмаз ки, нә сәбәбә онун бөјүк мүвәффәгијјәтләри, һеч олмазса, бир ан үчүн өз сәвијјәсиндән јухары галхмасына көмәк етмәди.

Лакин јаранмыш вәзијјәтдә бүтүн иш империја конститусијасына јеканә мөһкәм ох, мәһз империја канслери вермәкдән ибарәт олду. Иттифаг шурасыны елә бир вәзијјәтә гојмаг лазым иди ки, бу вәзијјәтдә империја канслеринин һакимијјәтиндән башга һеч бир мәс'улијјәтли ичра һакимијјәти ола билмәсин, буна көрә дә мәс'улијјәтли империја назирләринин олмасы имканы арадан галдырылырды. Һәгигәтән, мәс'улијјәтли һөкумәт тә'јин етмәклә империјанын идарә олунмасыны низама салмаг үчүн едилән һәр бир чәһдә Иттифаг шурасынын һүгугуна гәсд етмәк нәзәри илә бахылырды вә арадан галдырылмаз бир мүгавимәтлә гаршыланырды. Тезликлә ашкар олду ки, конститусија Бисмаркын «өлчүсү илә бичилмишдир». Бу конститусија Бисмаркын тәкбашына һөкмранлығы јолунда атылан сонракы аддым иди, бу да рејхстагдакы партијалар арасында, һабелә бонапартизм јолундакы јени аддым олан Иттифаг шурасындакы партикулјар дөвләтләр арасында таразлыг сахламагла һәјата кечирилирди.

Һәм дә, демәк олмаз ки, империјанын јени конститусијасы, Баварија вә Вүртембергә едилән бә'зи күзәштләр нәзәрә алынмазса, доғрудан-доғруја керијә атылмыш бир аддым иди. Лакин конститусија барәсиндә дејилә биләчәк сөзүн ән јахшысы елә будур. Буржуазијанын игтисади тәләбләри әсасән өдәнилиб тә'мин едилмишди, онун сијаси иддиаларына исә, нә гәдәр ки, буржуазија бу иддиалары һәлә ирәли сүрүрдү, конститусија мүнагишәси дөврүндә олдуғу кими, јени һәдләр гојулмушду.

Нә гәдәр ки, буржуазија һәлә сијаси иддиалар ирәли сүрүрдү! Доғрудан да, инкар етмәк олмаз ки, насионал-либералларын ағзында бу иддиалар чох тәвазөкар өлчүјәдәк азалмышды вә һәр күн даһа чох азалырды. Бу чәнаблар Бисмаркын онларла әмәкдашлығы асанлашдырмасыны нәинки тәләб етмирдиләр, әксинә, мүмкүн олан һәр јердә, бир чох һалларда исә һәтта мүмкүн олмадығы вә ја јол верилмәдији јерләрдә дә онун хошуна кәлмәјә сә'ј едирдиләр. Онлара нифрәт етмәси үстүндә һеч кәс Бисмаркы тәгсирләндирмәз, — мәкәр онун јункерләри ондан, һеч олмазса, зәррә гәдәр јахшы вә мәрддирләрми?

Империјанын бирлијини јаратмаг лазым кәлдији дикәр

бир саһә пул тәдавүлү саһәси иди ки, бу да 1873—1875-чи илләрдәки сиккә вә банк ганунверичилији илә низама салынды. Гызыл валјутанын тәтбиг едилмәси бөјүк бир тәрәгги иди, лакин о чох ләнк вә бөјүк тәрәддүдлә тәтбиг едилирди вә һәлә индијәдәк гәти шәкилдә мөһкәмләнмәмишдир. Гәбул едилән пул системини һәлә 30-чу илләрин сонунда Зөтбер тәклиф етмишди вә бунун әсасыны талерин үчдә бири олуб он һиссәјә бөлүнән марка тәшкил едирди; фе'лән пул ваһиди ијирми маркалыг гызыл сиккә олду. Онун дәјәрини, демәк олар, көзә дәјмәјән шәкилдә дәјишдирмәклә бу пул ја инкилис соверенинә, ја 25 франклыг гызыл сиккәјә, ја да 5 долларлыг американ гызыл сиккәсинә тамамилә бәрабәр етмәк вә беләликлә дүнја базарынын башлыча үч пул системиндән биринә говушмаг оларды. Лакин өз хүсуси пул системини јаратмағы үстүн тутдулар, бунунла да һеч бир еһтијач олмадан тичарәти вә мәзәннә һесабларыны чәтинләшдирдиләр. Империја хәзинә билетләри вә банклар һаггындакы ганунлар хырда дөвләтләрин вә бунларын банкларынын гијмәтли кағыз еһтикары илә мәшғул олмаларыны мәһдудлашдырды вә о заман башланан ифлас үзүндән, һәлә бу саһәдә сәриштәси олмајан Алманија үчүн тамамилә мүнасиб гәдәр еһтијатлы олмағы нәзәрдә тутурду. Буржуазијанын игтисади мәнафеји бурада да, үмумијјәтлә, мүвафиг шәкилдә нәзәрә алынмышды.

Нәһајәт, мәһкәмә һүгугу саһәсиндә дә разылашдырылмыш ваһид ганунверичилик тәтбиг етмәк лазым иди. Империја сәлаһијјәтинин мадди мүлки һүгуга шамил едилмәсинә орта алман дөвләтләринин мүгавимәти арадан галдырылмышды, лакин мүлки кодекс һәлә тәртиб едилмәк просесиндә иди, һалбуки чинајәт кодексиндә, чинајәт вә мүлки мүһакимәдә, тичарәт һүгугунда, мүсабигә низамнамәсиндә вә мүһакимә үсулунда ваһид гајда гојулмушду. Хырда дөвләтләрдә гүввәдә олан чүрбәчүр, формал вә мадди, һүгуг әсасларыны арадан галдырмаг буржуа чәмијјәтинин даһа да инкишаф етмәси үчүн өзлүјүндә вачиб бир тәләб иди,—јени ганунларын башлыча хидмәти, онларын мәзмунундан чох, бу чүрбәчүр һүгуг әсасларыны арадан галдырмасындадыр.

Инкилис һүгугчусу һүгугун елә бир тарихи инкишафына истинад едир ки, бу һүгуг гәдим керман азадлығынын хејли һиссәсини орта әсрләрдән кечириб мүһафизә етмишдир, бу һүгуг XVII әсрдәки ики ингилабын рүшејм һалында боғдуғу полис дөвләтинин нә олдуғуну билмир вә вәтәндашлыг азадлығынын ики әсрлик фасиләсиз инкишафы нәтичәсиндә өз јүксәк нөгтәсинә чатыр. Франсыз һүгугчусу елә бөјүк ингилаба истинад едир ки, феодализми вә мүтләгијјәтчи полис өзбашыналығыны тамамилә мәһв едиб тәзәчә әмәлә кәлмиш мүасир чәмијјәтин

игтисади һәјат шәраитини Наполеонун һамыја е'лан етдији классик кодексиндә һүгуг нормалары дилинә чевирмишди. Бәс бизим алман һүгугчуларынын истинад етдикләри тарихи әсас нәдир? Орта әср галыгларынын әсрләр боју давам едән, пассив вә бир чох һалларда харичдән вурулан зәрбәләрлә ујғунлашдырылан вә индијәдәк баша чатдырылмајан чүрүмәси просесиндән башга һеч бир шеј; игтисади чәһәтдән кери галмыш бир чәмијјәт ки, бурада феодал јункер вә сех устасы өз јени тәчәссүм ахтарышларында бир кабус кими вејлләнирләр; еләбир һүгуг гајда-гануну ки, орада монархларын кизли әдлијјәсинин 1848-чи илдә ләғв едилмиш олмасына бахмајараг, полис өзбашыналығы индијәдәк һәр күн онда јени јарыглар ачыр. Јени империја кодексләринин јарадычылары пис мәктәбләрин бу ән писиндән чыхмышлар вә мүәллифләр нечәдирсә, онларын иши дә eләчә олду. Халис һүгуг чәһәти һәлә бир тәрәфдә дурсун, бу кодексләрдә сијаси азадлығын јери чох дардыр. Әкәр шеффенләр мәһкәмәси[257] буржуазија илә хырда буржуазијаја фәһлә синфини чиловламагда иштирак етмәк имканы верирсә, онда дөвләт, андлы ичласчылар мәһкәмәсинин сәлаһијјәтини мәһдудлашдырмагла буржуа мүхалифәтинин јенидән төрәмәси тәһлүкәсиндән өзүнү мүмкүн гәдәр тә'мин едир. Чинајәт кодексинин сијаси маддәләри чох заман о гәдәр гејри-мүәјјән вә һәр чүр јозула биләндир ки, санки индики империја мәһкәмәсинин өлчүсү илә, бу мәһкәмә исә һәмин маддәләрин өлчүсү илә бичилмишдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, јени кодексләр Пруссија һүгугуна—ганунлар мәчәлләсинә нисбәтән ирәлијә доғру атылмыш бир аддымдыр вә бизим күнләримиздә Штөккер, һәтта сүннәт едилмиш олсајды да, бу мәчәлләдән даһа дәһшәтли бир шеј гурашдыра билмәзди. Лакин индијәдәк франсыз һүгугунун гүввәдә олдуғу әјаләтләр онун солмуш сурәти илә классик әсли арасындакы фәрги чох кәскин шәкилдә һисс едирләр. Мәһз насионал-либералларын өз програмларындан әл чәкмәләри дөвләт һакимијјәтинин вәтәндашлыг азадлыглары һесабына бу чүр гүввәтләнмәсини мүмкүн етди ки, бу да һәгигәтән керијә доғру атылан илк аддымдыр.

Мәтбуат һаггындакы империја ганунуну да гејд етмәк лазымдыр. Бураја аид олан мадди һүгугун әсас чәһәтләри чинајәт кодексиндә низама салынмышды; беләликлә һәмин ганунун башлыча мәзмуну бүтүн империја үчүн ејни шәкилдә олан формал тә'рифләрин мүәјјән едилмәсиндән вә бә'зи јерләрдә һәлә мөвчуд олан киров вә штемпел рүсумларынын ләғв олунмасындан ибарәт иди ки, о да бунунла белә һәмин саһәдә әлдә едилән јеканә тәрәгги иди.

Пруссија өзүнү бир дәфә дә нүмунәви дөвләт кими көстәрә

билсин дејә бурада өзүнүидарә адланан систем тәтбиг едилди. Вәзифә феодализмин ән биабырчы галыгларыны арадан галдырмагдан вә ејни заманда һәр шеји мүмкүн гәдәр олдуғу кими сахламагдан ибарәт иди. Маһаллар һаггындакы әсаснамә[258] буна хидмәт етди. Јункер чәнабларынын сенјорлуг полис һакимијјәти анахронизм олду. Бу һакимијјәт сөздә бир феодал имтијазы кими ләғв едилди, лакин мүстәгил земство маһаллары [Gutsbezirkel] јарадылмагла фе'лән јенидән бәрпа олунду; бу маһалларын дахилиндә мүлкәдар ја өзү кәнд ичмасы ағсаггалы [ländlicher Gemeindevorsteher] сәлаһијјәти илә земство рәиси [Gutsvorsteher] кими чыхыш едир, ја да белә бир рәиси тә'јин едир; јункерләрин бу һакимијјәти фе'лән инзибати маһал [Amtsbezirk] дахилиндә бүтүн полис һакимијјәтинин вә полис һүгуг сәлаһијјәтинин маһал рәисинә [Amtsvorsteher] верилмәси сајәсиндә дә јенидән бәрпа едилди; ајдындыр ки, кәнд јерләриндә белә маһал рәиси, демәк олар, анчаг ири торпаг саһиби иди; беләликлә кәнд ичмалары да онун нәзарәти алтына кечирди. Феодал имтијазлары ајры-ајры шәхсләрин әлиндән алынмышды, лакин бу имтијазларла бағлы олан там һакимијјәт бүтүн синфин ихтијарына верилмишди. Инкилис ири торпаг саһибләри буна бәнзәр фырылдагчы үсулларла барышыг һакимләри вә кәнд инзибати идарәләриндә, полисдә вә ашағы мәһкәмә органларында аға олдулар вә беләликлә јени, муасирләшдирилмиш титулларла идарә ишиндә бүтүн чох мүһүм вәзифәләрдән кәләчәкдә истифадә етмәк имканыны өзләринә тә'мин етдиләр, һалбуки көһнә феодал формасында өзләринә бу вәзифәләри һифз едә билмәздиләр. Лакин инкилис вә алман «өзүнүидарә» системләри арасындакы јеканә бәнзәрлик бундадыр. Мән истәрдим бир инкилис назирини көрүм ки, јерләрдә сечилән вәзифәли шәхсләри тәсдиг етмәк лазым кәлдијини чүр'әт едиб парламентдә тәклиф едә билсин, сечки нәтичәси хоша кәлмәјәндә һөкумәт бу шәхсләрин әвәзиндә мәчбури сурәтдә муавинләр тә'јин етсин, Пруссијадакы ландратларын, маһал идарәләри үзвләринин вә обер-президентләринин сәлаһијјәтинә малик олан дөвләт мә'мурлары вәзифәләри дүзәлдилсин, дөвләт органларынын маһаллар әсаснамәси илә нәзәрдә тутулан ичмаларын, хырда инзибати ваһидләрин вә маһалларын дахили ишләринә гарышмаг һүгугу һәјата кечирилсин, вә нәһајәт, инкилис дилиндә данышылан вә инкилис һүгугунун гүввәдә олдуғу өлкәләрдә һеч ешидилмәмиш өзүнү мүдафиә етмәк һүгугунун гадаған олунмасы тәтбиг едилсин, һалбуки маһаллар әсаснамәсинин, демәк олар, һәр сәһифәсиндә биз бунларын һамысына тәсадүф едирик. Маһал мәчлисләри вә әјаләт ландтаглары һәлә дә көһнә феодал үсулу илә үч силкин — ири торпаг

саһибләринин, шәһәрләрин вә кәнд ичмаларынын нүмајәндәләриндән тәртиб едилдији һалда, Инкилтәрәдә һәтта ән ифрат мүһафизәкар һөкумәт графлыгларда бүтүн идарә ишини, демәк олар, үмуми сәсвермә илә сечилән органларын ихтијарына вермәји нәзәрдә тутан ганун лајиһәләри тәклиф едир[259].

Шәргдәки алты әјаләт үчүн маһаллар әсаснамәсинин лајиһәси (1871-чи ил) Бисмаркын Пруссијаны Алманија дахилиндә һеч дә әритмәк фикриндә олмадығына илк ишарә иди, әксинә, о, көһнә пруссијалылығын мөһкәм галасы олан бу алты Шәрг әјаләтини даһа да мөһкәмләндирмәк нијјәтиндәдир. Јункерләр өз һөкмранлыгларыны тә'мин едән бүтүн чох мүһүм мөвгеләри дәјишдирилмиш адларла мүһафизә етдиләр, Алманијанын илотлары исә, бу јерләрин кәнд тәсәррүфаты фәһләләри, һәм муздурлар, һәм дә күнәмузд ишләјәнләр, әввәлләрдә олдуғу кими, фе'лән тәһкимли вәзијјәтиндә галдылар вә анчаг ики ичтимаи вәзифә көрмәјә бурахылырлар: әскәрлик едирдиләр вә рејхстаг сечкиләриндә сәс верән һејван сүрүсү кими јункерләрә хидмәт едирдиләр. Бисмаркын бунунла ингилаби сосиалист партијасына көстәрдији хидмәт тәсвирә кәлмир вә һәр чүр тәшәккүрә лајигдир.

Лакин јункер чәнабларынын күтбејинлији һаггында нә дејәсән ки, анчаг онларын мәнафеји нәзәрдә тутулараг тәртиб олунан вә онларын феодал имтијазларыны јалныз азачыг мүасирләшдирилмиш ад алтында јенә дә мүһафизә етмәк мәнафејинә хидмәт едән маһаллар һаггындакы бу әсаснамәдән онлар әркөјүн бөјүдүлмүш ушаглар кими әлләри вә ајагларыны јерә вура-вура үз дөндәрмәјә башладылар? Пруссија ағалар палатасы вә ја, даһа доғрусу, јункерләр палатасы, демәк олар, бир ил вахт итирдикдән сонра бу лајиһәни әввәлчә рәдд етди вә анчаг 24 јени «ağa» тә'јин едиләрәк, «перләр палатасы јениләшдириләндән» сонра гәбул етди. Пруссија јункерләри бу ишдә өзләрини јенә дә хырдачылар, атилләр, милләтин һәјатында инкилис ири торпаг саһибләринин һәгигәтән етдији кими тарихи рол ојнамағы бачара биләчәк бөјүк мүстәгил партијанын өзәјини тәшкил етмәк игтидарында олмајан ислаһ едилмәз иртичачылар кими көстәрдиләр. Онлар бунунла ағылларынын тамамилә олмадығыны сүбут етдиләр; Бисмарка анчаг бу галырды ки, јункерләрин һеч мөһкәм характери дә олмадығыны бүтүн дүнја гаршысында нүмајиш етдирсин, аз-чох бачарыгла көстәрилән тәзјиг онлары sans phrase* Бисмаркын партијасына чевирди. «Културкампф» буна хидмәт етмәли иди.

Пруссија-Алманија империјасы планынын һәјата кечирилмәси буна гаршы бир әкс-зәрбә олараг, Пруссија әлејһинә

* — гејд-шәртсиз. *Ред.*

олуб әввәлки пәракәндә инкишафа архаланан бүтүн елементләрин тәк бир партијада бирләшмәсинә сәбәб олмалы иди. Бу алабәзәк елементләр үмуми бајрагларыны ултрамонтанлыгда[260] тапдылар. Бир тәрәфдән, папанын гүсурсузлуғу һаггындакы јени еһкама гаршы һәтта чохлу ортодокс католикләр ичәрисиндә ади сағлам дүшүнчәнин һәјәчана кәлмәси, дикәр тәрәфдән исә, килсә вилајәтинин јох едилмәси вә папанын Ромадакы әсирлији[261] дејилән һадисә католисизмин бүтүн мүбариз гүввәләрини даһа јахындан бирләшдирмәјә мәчбур етди. Беләликлә, һәлә мүһарибә заманы, 1870-чи илин пајызында, Пруссија ландтагында хүсуси католик мәркәз партијасы тәшкил олунду; бу партија 1871-чи илдәки биринчи Алманија рејхстагына анчаг 57 нәфәр кечирмишди, сонра исә һәр бир јени сечкидә күчләниб нәһајәт онларын сајыны јүздән јухары чыхартды. Бу партија ән мүхтәлиф елементләрдән ибарәт иди. Пруссијада онун башлыча гүввәсини һәлә дә өзләринә «истәр-истәмәз пруссијалы» нәзәри илә бахан Рејн хырда кәндлиләри; сонра—Вестфалијанын Мүнстер вә Падерборн јепископлугларында вә католик Силезијадакы католик мүлкәдарлар вә кәндлиләр тәшкил едирди. Икинчи ири континкент Ҹәнуби Алманија католикләриндән вә хүсусән баваријалылардан чәлб олунурду. Лакин мәркәзин гүввәси католик дининдән даһа чох ондан ибарәт иди ки, о, Алманијада инди һөкмранлыг етмәк иддиасында олан хүсуси пруссијачылыға гаршы халг күтләләринин бәсләдији әдавәти ифадә едирди. Бу әдавәт хүсусилә католикләрин јашадығы јерләрдә һисс едилирди; бунунла бирликдә орада инди Алманијадан кәнара атылмыш Австријаја рәғбәт бәсләнилирди. Бу ики танынмыш чәрәјана ујғун олараг, мәркәз гәти партикулјар вә федералист мөвге тутду.

Рејхстагын јердә галан хырда фраксијалары мәркәзин бу әсас антипруссија характерини дәрһал дујдулар; онлар сосиал-демократлар кими милли вә үмуми характердә олан сәбәбләр үзүндән дејил, әксинә, јерли мүлаһизәләрә көрә Пруссијанын әлејһинә идиләр. Јалныз католикләр — полјаклар вә елзаслылар — дејил, һәтта протестантлар-велфләр[262] дә мәркәз партијасы илә сых иттифага дахил олдулар. Либерал-буржуа фраксијалары ултрамонтан адлананларын әсл характерини өзләринә һеч вахт тамамилә ајдынлашдыра билмәсәләр дә, мәркәзи «вәтән танымајан» вә «империјаја дүшмән» е'лан етдикдә шејләрин һәгиги вәзијјәтинин нечә олдуғуну мүәјјән дәрәчәдә баша дүшдүкләрини ашкар етдиләр...*.

1887-чи ил декабрын сонунда—1888-чи илин мартында јазылмышдыр
Илк дәфә «Die Neue Zeit» журналында, Bd. I, №№ 22—26, 1895—1896, чап едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 419—479.

---

* Бурада әлјазмасынын арды кәсилир. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

1891-чи ИЛ СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ ПРОГРАМЫ ЛАЈИҺӘСИНИН ТӘНГИДИНӘ ДАИР[236]

Индики лајиһәнин әввәлки програмдан фәрги чох бөјүк үстүнлүкләри олмасындадыр[1]. Көһнәлиб вахты кечмиш спесифик лассалчылыг ән'әнәсинин дә, вулгар сосиализм ән'әнәсинин дә күчлү галыглары әсасән чыхарылыб атылмыш, бүтүн лајиһә нәзәри чәһәтдән мүасир елм әсасында тәртиб едилмишдир ки, бу да ону һәмин әсасда мүзакирә етмәјә имкан верир.

Лајиһә үч бөлмәјә ајрылыр: I. Әсасландырма һиссәси. II. Сијаси тәләбләр. III. Фәһләләрин һүгугларынын мүдафиәсинә даир тәләбләр.

I. ОН АБЗАСДАН ИБАРӘТ ӘСАСЛАНДЫРМА ҺИССӘСИ

Бу һиссәнин нөгсаны үмумијјәтлә ондан ибарәтдир ки, о бир-бири илә бирләшдирилә билмәјән ики шеји бирләшдирмәјә: һәм програм, һәм дә програмын *тәфсири* олмаға сә'ј көстәрир. Еһтијат едирләр ки, гыса вә инандырычы јазылса, кифајәт гәдәр анлашылмаз, буна көрә мәтнә изаһлар әлавә едирләр, бу да сөзү узатмаға вә узунчулуға кәтириб чыхарыр. Мәним зәннимчә, програм мүмкүн гәдәр гыса вә дәгиг олмалыдыр. Әчнәби сөзә, јахуд дәрһал анлашылмајан ибарәјә раст кәлсән дә, ејби јохдур. Јығынҹагларда едилән шифаһи мә'рузәләр, мәтбуатда верилән јазылы изаһат лазым олан һәр шеји ајдынлашдырар, онда баша дүшүлмүш гыса вә тә'сирли ибарә јаддашда һәкк олуб шүара чеврилләр;

сөз јығынындан ибарәт мулаһизәләр исә һеч бир заман белә олмур. Һәддиндән чох шеји садәлијә гурбан вермәк, фәһләләримизин әгли габилијјәтинә вә тәһсил сәвијјәсинә лазыми гәдәр гијмәт вермәмәк олмаз. Фәһләләримиз ән гыса, ән јығчам програмын онлара верә биләчәјиндән гат-гат чәтин шејләри баша дүшмүшләр; мүстәсна ганун[23] дөврү һәрәката јени гошулан күтләләр арасында һәртәрәфли биликләрин јајылмасыны чәтинләшдириб ајры-ајры јерләрдә һәтта гејри-мүмкүн етмиш олса да, тәблиғат әдәбијјатымызы манеәсиз сахламаг вә охумаг үчүн јенидән имкан јарандығы бир заманда бу кәсирин јери көһнә кадрларын рәһбәрлији алтында тезликлә долдурулачагдыр.

Мән бүтүн бу бөлмәни даһа гыса шәрһ етмәјә чалышачағам, әкәр буна мүвәффәг олсам, ону әлавә едәчәјәм вә ја сонра көндәрәчәјәм, инди исә 1-чидән 10-чујадәк ајры-ајры абзаслара кечирәм.

1-чи абзас.—«Бөлмә» вә и. а., «мә'дәнләрин, шахталарын, ғазмаларын»—ејни мәфһуму ифадә етмәк үчүн үч сөз ишләдилмишдир, икиси атылмалыдыр. Мән *мә'дәнләр* [Bergwerke] сөзүнү сахлајардым,—ахы биздә бунларын һәтта дүмдүз јердә оланлары белә адланыр,—вә һамысыны бу ән чох ишләнән сөзлә ифадә едәрдим. Әвәзиндә: *«дәмирјолларын вә башга* рабитә васитәләринин» сөзләрини артырардым.

2-чи абзас—Мән бурада: *«Ичтимаи* әмәк васитәләри *өз мәнимсәјичиләринин* (вә ја *саһибләринин)* әлиндә» сөзләрини, һәмчинин даһа ашағыда «әмәк васитәләри *саһибләриндән* (вә ја мәнимсәјичиләриндән)... асылылыг» вә и. а. сөзләрини әлавә едәрдим.

Бу чәнабларын бүтүн бу васитәләри мәнимсәјиб өз *«фәрди* әмлакына» чевирдикләри даһа 1-чи бәнддә көстәрилмишдир вә ону бурада јенидән тәкрар етмәкдән мәгсәд һөкмән «инһисарчылар» сөзүнү мәтнә салмагдыр. Лакин бу ики сөзүн һеч бири мә'наја бир шеј әлавә етмир. Програмда олан артыг шеј исә ону зәифләдир.

«Чәмијјәтин јашамасы үчүн зәрури әмәк васитәләри»

— бунлар һәмишә мәһз мөвчуд шејләрдир. Нә гәдәр ки, бухар машыны мејдана кәлмәмишди, онсуз да кечинирдиләр, амма инди бу артыг мүмкүн олмазды. Зәманәмиздә бүтүн әмәк васитәләри бирбаша вә ја долајы јолла—ја өз гурулушу е'тибары илә, ја да ичтимаи әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә—*ичтимаи әмәк васитәләри* олдуғуна көрә, бу үч сөз: индики заманда мејданда олан — мәфһуму кифајәт дәрәчәдә ифадә

едир, өзү дә јанлыш шәрһ үчүн һеч бир бәһанә јери гојмајараг дүзкүн ифадә едир.

Әкәр бу бәндин сону Интернасионал Низамнамәсинин әсасландырма һиссәсиндән көтүрүлмүшсә, мәнчә, јахшы оларды ки, *бүтүнлүклә:* «сосиал мәһрумијјәтин (бу 1 №-дир), әгли алчалдылманын вә сијаси асылылығын»* шәклиндә көтүрүләјди. Физики дүшкүнлүк сосиал мәһрумијјәт мәфһумуна дахилдир, сијаси *асылылыг* исә фактдыр, һалбуки сијаси *һүгугсузлуг* анчаг нисби мә'нада дүзкүн олан тәмтәраглы бир ибарәдир, буна көрә дә она програмда јер олмамалыдыр.

3-чү абзас.—Зәннимчә, биринчи ибарәни дәјишмәк лазымдыр.

«Фәрди мүлкијјәтчиләрин һөкмранлығы шәраитиндә».

Биринчиси, даһа сонра дејиләнләр игтисади фактдыр вә игтисади чәһәтдән дә изаһ едилмәлидир. «Фәрди мүлкијјәтчиләрин *һөкмранлығы»* ифадәси исә белә бир јанлыш тәсәввүр јарадыр ки, дејиләнләр куја бу гулдур дәстәсинин *сијаси* һөкмранлығындан доғмушдур. Икинчиси, бу фәрди мүлкијјәтчиләр сырасына мәнсуб оланлар һеч дә јалныз «капиталистләр вә ири торпаг саһибләри» дејилләр (бунун ардынча кәлән «буржуалар» сөзү нә мә'на дашымалыдыр? Бу нәдир—үчүнчү бир фәрди мүлкијјәтчиләр синфидирми? Ири торпаг саһибләри дә «буржуадырлармы?» Бир һалда ки, ири торпаг саһибләриндән сөз дүшмүшдүр, Алманијада бизим бүтүн сијаси әчлафлығымыза өз спесифик мүртәче мөһүрүнү вуран чох бөјүк феодализм галыгларына көз јуммаг олармы?). *Кәндлиләр* вә *хырда буржуалар* да һеч олмазса һәлә инди «фәрди мүлкијјәтчидирләр»; лакин програмын һеч јериндә онларын ады чәкилмир, буна көрә дә елә јазмаг лазымдыр ки, бәһс олунан фәрди мүлкијјәтчиләр категоријасына онлар үмумијјәтлә аид едилмәсинләр.

«Әмәк васитәләринин *вә* истисмар олунанларын јаратдығы сәрвәтләрин јығымы».

«Сәрвәт»: 1) әмәк васитәләриндән вә 2) һәјат васитәләриндән ибарәтдир. Одур ки, сәрвәтин бир *һиссәсиндән* данышандан сонра, онун дикәр һиссәсиндән данышмајыб бүтөвлүкдә сәрвәтдән данышмаг, бунларын икисинин арасына *вә* бағлајычысы гојмаг савадсызлыг вә мәнтигсизликдир.

«...*капиталистләрин* әлиндә... кетдикчә артан сүр'әтлә чохалыр».

* Бах: бу нәшр, 2-чи чилд, сәһ. 15. *Ред.*

Бәс јухарыда дејилән «ири торпаг саһибләри» вә «буржуалар» һаны? Әкәр бурада тәкчә капиталистләр кифајәтдирсә, демәли, јухарыда да јалныз онларын адыны чәкмәк кифајәт едәрди. Тәфәррүата вардыгда исә тәкчә капиталистләр үмумијјәтлә кифајәт дејилдир.

«Пролетарларын сајы вә *јохсуллуғу* кетдикчә даһа чох артыр».

Бу белә мүтләг шәкилдә, бурада дејилдији кими, доғру дејилдир. Фәһләләрин тәшкили, онларын даим артан мүгавимәти *јохсуллуғун артмасы* үчүн мүмкүн гәдәр мүәјјән әнкәл олачагдыр. Лакин *һәгигәтән* артан бир шеј варса, о да *јашајышын тә'минатсызлығыдыр.* Мәндән олсајды, буну әлавә едәрдим.

4-чү абзас.

«Хүсуси капиталист истеһсалынын лап маһијјәтинә көк салмыш планаујғунлуғун јохлуғу».

ибарәсини хејли јахшылашдырмаға еһтијач вардыр. Бир ичтимаи форма, бир игтисади мәрһәлә олмаг е'тибары илә капиталист истеһсалы вә һәмин мәрһәлә дахилиндә бу вә ја дикәр шәкилдә раст кәлән бир *һадисә* олмаг е'тибары илә *хүсуси* капиталист истеһсалы мәнә мә'лумдур. Бәс *хүсуси* капиталист истеһсалы нәдир?—*Ајрыча* саһибкарын идарә етдији истеһсалдыр; ахы, белә бир истеһсал кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә истисна бир һал олур. *Сәһмдар чәмијјәтләринин* идарә етдији капиталист истеһсалы артыг һеч дә *хүсуси* истеһсал дејилдир, бирләшмиш бир чох шәхсин хејринә олан истеһсалдыр. Әкәр биз сәһмдар чәмијјәтләриндән бүтөв сәнаје саһәләрини өзүнә табе едиб инһисара алан трестләрә кечириксә, бурада тәкчә *хүсуси истеһсал* дејил, һабелә *планаујғунлуғун јохлуғу* да гуртарыр. «Хүсуси» сөзүнү позсаныз, бу мүддәа да, дејәсән, гәбул едилә биләр.

«Кениш әһали тәбәгәләринин вар-јохдан чыхмасы».

Буржуа вә хырда буржуаларын вар-јохдан чыхдығына бизим кија тәәссүф етмәкдән әл чәкдијимизи көстәрән бу тәмтәраглы ибарә әвәзинә мән бир садә факты гејд едәрдим: «бунлар шәһәр вә кәнд орта тәбәгәләринин, хырда буржуаларын вә хырда кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасы нәтичәсиндә варлыларла јохсуллар арасында учуруму даһа да кенишләндирир (вә ја дәринләшдирир)».

Сон ики ибарәдә ејни шеј ики дәфә тәкрар едилир. Мән I бөлмәнин әлавәсиндә дәјишиклијин лајиһәсини верирәм*.

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 500. *Ред.*

5-чи абзас.—«Сәбәбләрин» əвəзинə *«онун* сәбәбләринин» олмалыдыр—еһтимал ки, бу садәчә јазы хәтасыдыр.

6-чы абзас.—«Мә'дәнләр, шахталар, газмалар»—јухарыда 1-чи абзаса верилән гејдә бах. *«Хүсуси* истеһсал»—јухарыда верилән гејдә бах. Мән беле дејәрдим: «Ајры-ајры шәхсләрин вә ја сәһмдар чәмијјәтләринин хејринә олан мүасир капиталист истеһсалыны бүтүн чәмијјәтин хејринә олуб габагчадан мүәјјән олунмуш планла идарә едилән сосиалист истеһсалына чевирмәк,—бундан өтрү вә и. а... јарадылыр... вә јалныз бунун васитәси илә фәһлә синфи, онунла бирликдә исә чәмијјәтин истиснасыз олараг бүтүн үзвләри дә азадлыға чыхарыла биләр».

7-чи абзас.—Мән I бөлмәнин әлавәсиндә тәклиф едилдији кими дејәрдим*.

8-чи абзас.—«Синфи чәһәтдән шүурлу»—арамызда бу мүхтәсәр ифадә—тамамилә анлашылса да,—әвәзиндә мән онун, баша дүшүлмәсини вә харичи дилләрә тәрчүмәсини асанлашдырмаг хатиринә «өз синфи мөвгејини дәрк етмиш фәһләләрлә», јахуд буна бәнзәр башга бир шеј дејәрдим.

9-чу абзас.—Сон ибарә «...гојур... вә бунунла да игтисади истисмар вә сијаси зүлм гүввәсини биринин әлиндә бирләшдирир».

10-чу абзас.—«Синфи һөкмранлығын» сөзләриндән сонра «вә синифләрин өзләринин» сөзләри чатышмыр. Синифләрин мәһв едилмәси бизим әсас тәләбимиздир, бунсуз синфи һөкмранлығын мәһв едилмәси игтисади нөгтеји-нәзәрдән чәфәнкијатдыр. Мән «һамынын һүгугу уғрунда» әвәзинә «һамынын бәрабәр һүгуглары вә *бәрабәр вәзифәләри* уғрунда» вә и. а. јазмағы тәклиф едирәм. *Бәрабәр вәзифәләр* бизим үчүн буржуа-демократик *бәрабәр һүгугларына* хүсусилә мүһүм әлавәләрдир, зира һәмин әлавә буржуа-демократик бәрабәр һүгугларыны онлара хас олан спесифик буржуа мә'насындан мәһрум едир.

Мән олсајдым,—«Өз мүбаризәсиндә... гадирдирләр»—дејилән сон ибарәни позардым. Бу ибарә гејри-мүәјјән олдуғундан—«бунлар үмумијјәтлә *халгын* (ким нәзәрдә тутулур?) вәзијјәтини јахшылашдырмаға вә... гадирдирләр»—һәр чүр мә'на верә биләр: һимајәчилик рүсумлары вә тичарәт азадлығы, сехләр вә сәнаје фәалијјәти азадлығы, торпаг кредити, мүбадилә банклары, мәчбури чичәк пејвәнди вә чичәк пејвәндинин гадаған едилмәси, алкоголизм вә спиртли ичкиләрин гадаған едилмәси вә и. а. вә с... О шеји ки, бурада демәк *лазым иди,* әввәлки ибарәләрдә артыг дејилмишдир, бүтөвү

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 501. *Ред.*

тәләб едәркән онун һәр бир ајры һиссәсини дә нәзәрдә тутдуғумузу хүсуси гејд етмәјә исә һеч бир лүзум јохдур; мәнә елә кәлир ки, бу, тә'сири зәифләдир. Јох әкәр бу ибарә ајры-ајры тәләбләрә кечмәк үчүн лазымдырса, онда тәхминән беләә демәк оларды: «сосиал-демократија *ону бу мәгсәдә јахынлашдыран бүтүн тәләбләр* уғрунда мүбаризә едир» («тәдбирләр вә гајдалар» сөзләри тәкрар олдуғу үчүн позулмалыдыр). Јахуд даһа јахшы олар ачыг дејилсин ки, сөһбәт нәдән кедир, јә'ни дејилсин ки, буржуазија фүрсәти әлдән гачырыб нәји етмәмишдирсә, ону етмәк лазымдыр; мән I әлавәдә* сон ибарәни мәһз бу руһда ифадә етмишәм. Мән буну сонракы бөлмәјә аид гејдләримлә әлагәдар олараг, һабелә орада ирәли сүрдүјүм тәклифләри әсасландырмаг үчүн вачиб һесаб едирәм.

II. СИЈАСИ ТӘЛӘБЛӘР

Лајиһәнин сијаси тәләбләринин бөјүк нөгсаны вардыр. Әсл дејиләси шеј *орада дејилмәмишдир.* Доғрудур, бүтүн бу 10 тәләб өдәнилмиш олсајды, әсас сијаси мәгсәдимизә чатмаг үчүн әлимиздә ән мүхтәлиф васитәләр даһа чох оларды, амма һәмин мәгсәд өзү әлдә едилмәзди. Халга вә онун нүмајәндәлијинә верилән һүгуглар нөгтеји-нәзәриндән Алманија империјасынын конститусијасы 1850-чи ил Пруссија конститусијасынын[239] садәчә сурәтидир;—о конститусијанын ки, маддәләриндә ән ифрат иртича өз ифадәсини тапмышдыр, һөкумәтә там һакимијјәт вердији һалда палаталара веркиләри рәдд етмәк һүгугу белә тә'мин етмир вә, конститусија мүнагишәси дөврүнүн[224] көстәрдији кими, һөкумәт бу конститусија илә нечә истәсә о чүр рәфтар едә билирди. Рејхстагын һүгуглары тамамилә Пруссија палатасы һүгугларынын ејнидир, одур ки, Либкнехт бу рејхстагы мүтләгијјәтин ејбини өртән пәрдә адландырмышдыр. Һәмин конститусија вә онун гануниләшдирдији Алманијанын хырда дөвләтләрә бөлкүсү әсасында, Пруссија илә Рејс-Грејс-Шлејс-Лобенштејн[264] арасындакы «иттифаг» әсасында, мүттәфигләрдән биринә нечә квадрат мил торпаг вермишсә дикәринә о гәдәр квадрат дүјм торпаг верән белә бир «иттифаг» әсасында «бүтүн әмәк аләтләрини үмуми мүлкијјәтә чевирмәји» арзу етмәк ачыгашкар чәфәнкијатдыр.

Бу мөвзуја тохунмаг горхулудур. Лакин, бунунла белә не-

* Бах: бу чилд, сәһ. 501. *Ред.*

чә олурса-олсун иш ирәлиләдилмәлидир. Бунун нә гәдәр зәрури олдуғуну мәһз инди сосиал-демократ мәтбуатынын бөјүк бир һиссәсиндә јајылан оппортунизм көстәрир. Сосиалистләр әлејһинә ганунун бәрпа едиләчәјиндән горхдугларына вә ја бу ганунун һөкм сүрдүјү дөврдә вахтындан әввәл верилмиш бәјанатлары хатырладыгларына көрә истәјирләр ки, инди партија бүтүн өз тәләбләрини динч јолла јеринә јетирмәк үчүн Алманијада һазырда мөвчуд олан ганун-гајданы гәнаәтбәхш һесаб етсин. Өзләрини вә партијаны «мүасир чәмијјәтин сосиализмә говушачағына» инандырмаға чалышаркән һеч өзләриндән сорушмурлар ки, беләликлә, мүасир чәмијјәт ејни зәрурәтлә өз көһнә ичтимаи гурулушуну ашыбдашмырмы; хәрчәнк өз габығыны јыртдығы кими, мүасир чәмијјәт дә бу көһнә габығы зоракылыгла јыртмамалыдырмы, бундан әлавә, о, Алманијада һәлә јарыммүтләгијјәтчи вә сөзлә ифадә едилмәјәчәк дәрәчәдә долашыг сијаси гурулушун буховларыны да парчалајыб дағытмалы дејилдирми. Тәсәввүр етмәк олар ки, халг нүмајәндәлијинин бүтүн һакимијјәти өз әлиндә топладығы өлкәләрдә, халгын чох һиссәсинә архаландыгда конститусија јолу илә һәр шеј етмәјин мүмкүн олдуғу өлкәләрдә: Франса вә Америка кими демократик республикаларда, һәмчинин ханәданын пул алыб мүгабилиндә тахт-тачдан әл чәкәчәји һәр күн мәтбуатда мүзакирә едилдији вә һәмин ханәданын халг ирадәси гаршысында ачиз олдуғу Инкилтәрә кими монархијаларда көһнә чәмијјәт динч јолла јени чәмијјәтә говуша биләрди. Һөкумәтин аз гала һәр шејә гадир олдуғу, рејхстагын вә бүтүн башга нүмајәндәли идарәләрин исә керчәк һакимијјәти олмадығы Алманијада буна бәнзәр бир шеј е'лан етмәк, һәм дә һеч лүзум олмадан е'лан етмәк о демәкдир ки, мүтләгијјәтин ејбини өртән пәрдәни көтүрүб өзүн онун чылпаглығыны кизләдән пәрдә олурсан.

Белә бир сијасәт нәтичә е'тибары илә партијаны анчаг јанлыш јола кәтириб чыхара биләр. Үмуми, абстракт сијаси мәсәләләр өн сыраја кечирилир вә бу сурәтлә ән јахын конкрет мәсәләләр,—бөјүк һадисәләр, илк сијаси бөһран баш верәндә өзлүјүндә дәрһал күнүн нөвбәти мәсәләсинә чеврилән мәсәләләр—өрт-басдыр едилир. Бундан анчаг о̆ нәтичә һасил олмазмы ки, партија һәлледичи анда бирдән-бирә көмәксиз галар вә һәлледичи мәсәләләр һеч вахт мүзакирә едилмәдији үчүн бу мәсәләләр барәсиндә партијада ајдынлыг вә бирлик олмаз? Бир заман баш вермиш һимајәчилик көмрүкләри әһвалаты, јә'ни һимајәчилик көмрүкләринин јалныз буржуазијаја аид бир мәсәлә олуб фәһләләрә зәррә гәдәр дәхли ол-

мадығынын е'лан едилдији вә, демәли, һәр кәсин истәдији кими сәс верә билдији замана аид бу әһвалат јенидән тәкрар едилмәзми, һалбуки инди бир чохлары әкс бир ифрата варыр вә протексионизмә гапылан буржуаларын әксинә олараг, Кобден вә Брајтын игтисади софизмләрини јенидән ирәли сүрүб халис сосиализм ады илә халис манчестерчилик[265] тәблиғ едирләр? Күнүн бир дәгигәлик мәнафеји үзүндән бөјүк, үмдә мүлаһизәләри бу чүр унутмаг, бир дәгигәлик мүвәффәгијјәтләрә бу чүр чан атмаг вә кәләчәк нәтичәләри нәзәрә алмадан бу мүвәффәгијјәтләр үчүн мүбаризә етмәк, кәләчәк һәрәкаты индики һәрәката бу чүр гурбан вермәк бәлкә дә «сәмими» сәбәбләрдән ирәли кәлир. Лакин бу, оппортунизмдир вә оппортунизм олараг галыр, «сәмими» оппортунизм исә, әлбәттә, бүтүн башгаларындан даһа тәһлүкәлидир.

Бәс бу чох инчә, лакин чох мүһүм маддәләр һансылардыр?

Биринчиси. Әкәр шәкк кәтирилмәјәчәк бир шеј варса, о да бундан ибарәтдир ки, партијамыз вә фәһлә синфи анчаг демократик республика кими бир сијаси форма шәраитиндә һакимијјәт башына кечә биләр. Бөјүк Франса ингилабынын артыг көстәрдији кими, демократик республика пролетариат диктатурасы үчүн һәтта спесифик формадыр. Ахы әсла ағласыған шеј дејилдир ки, бизим ән јахшы адамларымыз Микел кими император нәздиндә назир вәзифәсинә кечмәли олсунлар. Доғрудур, ганунлара көрә республика тәләбини програма бирбаша дахил етмәјә, дејәсән, ичазә верилмир, һәрчәнд Франсада бу һәтта Луи-Филипп дөврүндә дә мүмкүн иди, Италијада лап инди дә мүмкүндүр. Лакин ачыг республикачы партија програмы ирәли сүрмәјин Алманијада һеч мүмкүн белә олмадығы факты сүбут едир ки, куја бу өлкәдә динч-сакит јолла республика, һәм дә тәкчә республика дејил, һабелә коммунизм чәмијјәти дә гурула биләчәји хүлјасы нә гәдәр күчлүдүр.

Јери кәлмишкән демәлијәм ки, республика мәсәләсинин, һәр һалда, үстүндән кечмәк дә олар. Лакин програма салынмасы лазым вә мүмкүн олан бир шеј варса, о да, зәннимчә, *бүтүн сијаси һакимијјәти халг нүмајәндәлијинин әлиндә чәмләшдирмәк* тәләбидир. Әкәр бундан ирәли кетмәк мүмкүн дејилсә, бу өзү һәләлик кифајәтдир.

Икинчиси. Алманија дөвләт гурулушунун дәјишдирилмәси. Бир тәрәфдән, хырда дөвләтләрә бөлүнмәсинә сон гојмаг лазымдыр: Баваријанын вә Вүртембергин резерват һүгугларынын[256] һәлә мөвчуд олдуғу, мәсәлән, индики Туринкија хәритәсинин исә ачыначаглы мәнзәрә тәшкил етдији бир заманда, һүнәриниз вар, чәмијјәти ингилабиләшдирин! Дикәр

тәрәфдән, Пруссија ләғв олунмалыдыр, о өзүнү идарә едән әјаләтләрә парчаланмалыдыр ки, Алманија өз башынын үстүнү алмыш спесифик пруссијачылыгдан хилас олсун. Хырда дөвләтләрә бөлүнмәси вә спесифик пруссијачылыг—инди Алманијаны сыхыб әзән экслик мәнкәнәсинин ики тәрәфидир, һәм дә бу тәрәфләрин бири дикәринин мөвчуд олмасына даим һагг газандырмалы вә ону үзүрлү һесаб етмәлидир.

Бәс индики Алманијанын јерини нә тутмалыдыр? Мәнчә, пролетариат јалныз ваһид вә бөлүнмәз республика формасыны тәтбиг едә биләр. Федератив республика Бирләшмиш Штатларын шәргиндә бир манеә олмаға башламышса да, үмумән онун олдугча кениш әразисиндә һәлә инди дә зәруридир. Ики адада дөрд милләтин јашадығы Инкилтәрәдә федератив республика ирәлијә атылмыш аддым оларды вә парламентин бирлијинә бахмајараг орада үч ганунверичилик системи јанашы мөвчуддур. Федератив республика кичик Исвечрәдә чохдан бир манеә олмушдур вә орада федератив республикаја дөзмәк јалныз она көрә һәлә мүмкүндүр ки, Исвечрә Авропа дөвләт системинин анчаг пассив үзвү ролуна ганедир. Алманијанын Исвечрә кими федеративләшдирилмәси онун үчүн керијә атылан бөјүк бир аддым оларды. Иттифаг дөвләти там ваһид дөвләтдән мәһз ики шејлә фәргләнир: әввәлән, иттифага дахил олан һәр бир ајрыча дөвләтин, һәр бир кантонун өзүнәмәхсус мүлки ганунлары вә чәза ганунлары, өзүнәмәхсус мәһкәмә гурулушу вардыр, сонра халг палатасы илә јанашы дөвләтләрдән сечилән нүмајәндәләр палатасы да вардыр вә орада һәр бир кантон, бөјүк-кичиклијиндән асылы олмајараг, мүстәгил сурәтдә сәс верир. Биз бунлардан биринчинин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмишик вә ону бир даһа тәтбиг едәчәк дәрәчәдә садәлөвһ олмајачағыг; икинчиси исә биздә Иттифаг шурасы шәклиндә мөвчуддур вә бунсуз биз чох көзәл кечинә биләрик, һәм дә үмумијјәтлә бизим «иттифаг дөвләтимиз» там ваһид дөвләтә кечиддир. Бизим вәзифәмиз дә 1866-чы вә 1870-чи илләрдә јухарыдан едилән ингилабы кери дөндәрмәкдән ибарәт дејилдир, әксинә, ашағыдан һәрәкатла ону лазымынча тамамламагдан вә јахшылашдырмагдан ибарәтдир.

Беләликлә, ваһид республика үзәринә кәлирик. Лакин бу республика һеч дә 1798-чи илдә јарадылыб императорсуз империјадан[266] башга бир шеј олмајан индики Франса республикасы мә'насында дејилдир. 1792-чи илдән 1798-чи иләдәк Франсанын һәр бир департаментинин, һәр бир ичмасынын Америка нүмунәсинә ујғун там өзүнүидарә һүгугу вар иди вә биз дә буна малик олмалыјыг. Өзүнүидарәни нечә

тәшкил етмәји вә бүрократијасыз нечә кечинмәји Америка вә биринчи Франса республикасы бизә көстәрмиш вә сүбут етмишдир, Австралија, Канада вә дикәр инкилис мүстәмләкәләри исә инди дә һәлә көстәрмәкдәдир. Һәм дә белә бир әјаләт вә ичма өзүнүидарәси, мәсәлән, Исвечрә федерализминә нисбәтән хејли азад идарәләрдир, доғрудур, орада кантон бүтөв федератив дөвләт гаршысында чох мүстәгилдир, лакин ејни заманда маһал вә ичма гаршысында да мүстәгилдир. Кантон һөкумәтләри маһал рәисләрини вә префектләрини тә'јин едирләр, инкилис дилли өлкәләрдә исә әсла белә бир шеј јохдур вә биз кәләчәкдә өзүмүздә буну да Пруссија ландартлары вә рекирунгсратлары кими гәтијјәтлә арадан галдырмалыјыг.

Бүтүн бунларын програма јалныз аз бир гисмини дахил етмәк лазымдыр. Мән буну башлыча олараг бир дә ондан өтрү хатырладырам ки, белә шејләр һаггында ачыг данышмағын мүмкүн олмадығы Алманијада мөвчуд олан гајдаларын характеристикасыны верим вә ејни заманда бу гајдалары ачыг јолла дәјишдириб коммунизм чәмијјәтинә чевирмәк истәјәнләрин өзләрини алдатдыгларыны гејд едим. Мән даһа сонра партијанын Идарә һеј'әтинә хатырлатмаг истәјирәм ки, ганунверичиликдә халгын билаваситә иштирак етмәсиндән вә пулсуз әдаләт мәһкәмәсиндән башга,—биз нәһајәт бунларсыз да кечинә биләрик,—дикәр мүһүм сијаси мәсәләләр дә вардыр. Үмуми вәзијјәт сабит олмадығына көрә бу күн-сабаһ һәмин мәсәләләр сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәт кәсб едә биләр вә әкәр биз бу мәсәләләри габагчадан музакирә едиб өз арамызда разылыға кәлмәсәк, онда нечә олар?

Лакин ашағыдакы тәләб ачыг дејилә билмәјән мәсәләләрә һеч олмазса долајы бир ишарә кими програма дахил едилә биләр:

«Үмуми сечки һүгугу әсасында сечилән мә'мурлар васитәси илә әјаләтдә, маһалда вә ичмада там өзүнүидарә. Дөвләт тәрәфиндән тә'јин олунан бүтүн јерли вә әјаләт һакимијјәт органларынын ләғв едилмәси».

Јухарыда нәзәрдән кечирилмиш маддәләрлә әлагәдар олараг башга програм тәләбләри ирәли сүрмәјин мүмкүн олуб-олмадығы барәсиндә фикир сөјләмәк орада, ишин ичиндә олан сизләрә нисбәтән бурада мәним үчүн даһа чәтиндир. Лакин јахшы оларды ки, нә гәдәр кеч дејил, бу мәсәләләр партија дахилиндә музакирә едиләјди.

1) «Сечки һүгугу илә сәс һүгугу» арасында, һабелә «сечки илә сәсвермә» арасында нә кими фәрг олдуғу мәнә ајдын дејилдир. Әкәр белә бир фәрг гојмаг вачибдирсә, һәр һалда

буну даһа дүрүст ифадә етмәк вә ја лајиһәјә верилән тәфсирдә изаһ етмәк лазым иди.

2) «Халгын ганун лајиһәләри вермәк вә онлары рәдд етмәк һүгугу». *Бу нәјә аиддир?* Бүтүн ганунларамы аиддир, јохса халг нүмајәндәлијинин гәрарларына? Буну әлавә етмәк лазым иди.

5) Қилсәни дөвләтдән тамамилә ајырмаг. Дөвләт истиснасыз олараг бүтүн дини чәмијјәтләри хүсуси бирләшмәләр һесаб едир. Бу чәмијјәтләр һәр чүр дөвләт вәсаити јардымындан вә дөвләт мәктәбләринә һәр чүр тә'сир көстәрмәкдән мәһрум олунурлар. (Ахы *өз* вәсаитләри илә *өз* мәктәбләрини јаратмағы вә өз чәфәнкијатларыны орада тәдрис етмәји онлара гадаған етмәк олмаз.)

6) «Мәктәбин дүнјәви характери» бәнди бу һалда јерсиз олур, о әввәлки параграфа аиддир.

8) вә 9) Мән бурада диггәти ашағыдакы чәһәтә јетирмәк истәрдим: бу бәндләр 1) *вәкиллији,* 2) *һәкимлији,* 3) *аптекләри, диш мүаличәсини, мамалыг ишини, хәстәхана ишини* вә и. а вә и. а. дөвләтләшдирмәји тәләб едир, сонра даһа ашағыда исә фәһләләрин сығорта олунмасыны тамамилә дөвләтләшдирмәк тәләби дә ирәли сүрүлүр. Бүтүн бунлары ч-б Капривијә е'тибар етмәк олармы? Һәм дә бу, һәр чүр дөвләт сосиализминдән имтина етмәк һаггында јухарыда ирәли сүрүлән тәләблә ујушурму?

10) Бурада мән белә дејәрдим: «Дөвләтдә, маһалда, ичмада бүтүн хәрчләри өдәмәк үчүн тәләб олундуғу дәрәчәдә мүтәрәгги... верки. Бүтүн долајы дөвләт веркиләринин вә јерли веркиләрин, рүсумларын вә и. а. ләғв едилмәси». Јердә галаны тә'сири зәифләдән лүзумсуз тәфсир вә ја әсасландырмадыр.

III. ИГТИСАДИ ТӘЛӘБЛӘР

2-чи бәндә даир. Иттифаглар һүгугуну *дөвләтдән* дә горумаға башга јерләрдә олдуғундан даһа чох Алманијада еһтијач вардыр.

«Тәнзим етмәк үчүн» вә и. а.—сон ибарәни мүвафиг шәклә салыб *4-чү бәнд кими* әлавә етмәк лазым иди. Бунунла әлагәдар олараг гејд етмәк лазымдыр ки, јарысы фәһләләрдән вә јарысы саһибкарлардан ибарәт олан әмәк палаталары јаратсајдыг, ахмаг вәзијјәтә дүшәрдик. Бу шәраитдә узун илләр әрзиндә чохлуг даим саһибкарларын тәрәфиндә олarды, чүнки бунун үчүн фәһләләр арасында бирчә нәфәр јарамазын олмасы бәсдир. Әкәр белә бир гејд-шәрт гојулмаса

ки, мүбаһисәли һалларда палатанын *һәр ики јарысы* өз рә’-јини ајрыча верәчәкдир, онда саһибкарлар палатасынын вә *онунла јанашы мүстәгил фәһлә палатасынын* олмасы даһа јахшы оларды.

Мән ахырда хаһиш етмәк истәрдим ки, лајиһә франсыз програмы[267] илә бир даһа тутушдурулсун, зира орада мәһз III бөлмәдә бә’зи шејләр, дејәсән, даһа јахшы верилмишдир. Вахтым олмадығындан испан програмыны[268], тәәссүф ки, ахтарыб тапа билмирәм, бу програм да бир чох чәһәтдән чох јахшыдыр.

I БӨЛМӘЈӘ ӘЛАВӘ

1) «Шахталар, газмалар» сөзләрини чыхармалы, «дәмирјоллар вә башга рабитә васитәләри» сөзләрини әлавә етмәли.

2) Ичтимаи әмәк васитәләри өз мәнимсәјичиләринин (вә ја өз саһибләринин) әлиндә истисмар васитәләринә чеврилмишдир. Әмәк васитәләрини, јә’ни һәјат мәнбәләрини мәнимсәјәнләрә фәһләнин бурадан ирәли кәлән игтисади табелији бүтүн көләлик формаларынын: сосиал мәһрумијјәтин, әгли алчалдылманын, сијаси асылылығын әсасыдыр.

3) Бу истисмарын һөкм сүрдүјү шәраитдә истисмар олунанларын јаратдығы сәрвәт истисмарчыларын—капиталистләрин, ири торпаг саһибләринин — әлиндә кетдикчә артан сүр’әтлә чохалыр; истисмарчыларла истисмар олунанлар арасында әмәк мәһсулу бөлкүсү кетдикчә даһа да бәрабәрсизләшир, пролетариатын сајы вә јашајышынын тә’минатсызлығы кетдикчә артыр вә и. а.

4) *«Хүсуси»* (истеһсал) сөзүнү позмалы,.. шәһәр вә кәнд орта тәбәгәләринин, хырда буржуаларын вә хырда кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасы нәтичәсиндә... даһа да писләшдирир, варлыларла јохсуллар арасында учуруму даһа да кенишләндирир (вә ја дәринләшдирир), үмуми вәзијјәтин сабитсизлијини чәмијјәтин нормал һалы дәрәчәсинә галдырыр вә сүбут едир ки, ичтимаи әмәк васитәләринин мүлкијјәтчиләри синфи тәсәррүфата рәһбәрлик вә сијаси рәһбәрлик вәзифәси вә габилијјәтини итирмишдир.

5) «онун» сәбәбләринин.

6) ...вә ајры-ајры шәхсләрин вә сәһмдар чәмијјәтләринин хејринә олан капиталист истеһсалыны бүтүн чәмијјәтин хејринә олуб габагчадан мүәјјән олунмуш планла идарә едилән сосиалист истеһсалына чевирмәк,—бундан өтрү лазым олан мадди вә мә’нәви шәраит капитализм чәмијјәтинин өзү тәрәфиндән јарадылыр вә јалныз бунун васитәси илә фәһлә

синфи, онунла бирликдә исә ҹәмиј̆јәтин истиснасыз олараг бүтүн үзвләри дә азадлыға чыхарыла биләр.

7) Фәһлә синфини азадлыға чыхартмаг иши фәһлә синфинин анҹаг өз иши ола биләр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, фәһлә синфи өзүнү азадлыға чыхармаг ишини нә капиталистләрә вә ири торпаг саһибләринә, өзүнүн дүшмәнләринә вә истисмарчыларына е'тибар едә билмәз, нә дә хырда буржуалара вә хырда кәндлиләрә е'тибар едә билмәз, чүнки онлар өзләри ири истисмарчыларын рәгабәтинин тәзјиги алтында әзилирләр вә гаршыларында јеканә бир чыхыш јолу вардыр: ја истисмарчыларын тәрәфиндә чыхыш етмәк, ја да фәһләләрин*.

8) ...өз синфи мөвгејини дәрк етмиш фәһләләрлә вә и. а.

9) ...гојур вә бунунла да фәһләнин игтисади истисмарынын вә сијаси зүлмүнүн гүввәсини бир әлдә бирләшдирир.

10) ...синфи һөкмранлығын вә синифләрин өзләринин** вә фәргиндән и. а. ...мәншәјиндән асылы олмајараг һамынын бәрабәр һүгуглары вә бәрабәр вәзифәләри уғрунда (сону позулмалыдыр). Лакин бәшәриј̆јәтин... уғрунда онун мүбаризәсинә Алманијанын кери галмыш сијаси гајдалары мане олур. О, һәр шејдән әввәл, һәрәкат үчүн азад мејдан зәбт етмәли, феодализмин вә мүтләгиј̆јәтин чохлу галыгларыны мәһв етмәлидир, гысасыны десәк, о иши көрмәлидир ки, ону алман буржуа партијалары көрә билмирләр, чүнки онлар бу иш үчүн һәддән артыг дәрәҹәдә горхаг олмуш вә горхаг олараг галырлар. Буна көрә дә о һеч олмазса инди өз програмына елә тәләбләр дә дахил етмәлидир ки, дикәр мәдәни өлкәләрдә буржуазија өзү бу тәләбләри артыг һәјата кечирмишдир.

1891-ҹи ил ијунун 18-и илә 29-у арасында јазылмышдыр

Илк дәфә (әлавәсиз) «Die Neue Zeit» журналында № 1, 1901—1902 вә русҹа бүтөв шәкилдә К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләриндә чап едилмишдир, 1-ҹи нәшри, XVI ҹ., II һиссә. 1936-ҹы ил

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-ҹи нәшри, 22-ҹи ҹилд, сәһ. 227—243.

* «Ја истисмарчыларын» сөзләриндән башлајараг ибарәнин сону, үстүндән гәләм чәкилән ашағыдакы сөзләрин әвәзинә карандашла јазылмышдыр: «ја истисмарчыларындан јапышмаг, ја да пролетариат сыраларына енмәк, демәли, ја фәһлә синфинин дүшмәни олмаг, ја да әлавәси». *Ред.*

** «Вә синифләрин өзләринин» сөзләри карандашла јазылмышдыр. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

«ИНКИЛТӘРӘДӘ ФӘҺЛӘ СИНФИНИН ВӘЗИЈЈӘТИ»НИН 1892-чи ИЛ ИКИНЧИ АЛМАНЧА НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

Алман охучусунун диггәтинә јенидән тәгдим олунан бу китаб илк дәфә 1845-чи илин јајында чап олунмушдур*. Бу китабын истәр мүсбәт, истәрсә дә мәнфи чәһәтләриндә мүәллифин кәнчлијинин изләри вардыр. О заман мәним 24 јашым вар иди; инди јашым үчгат чохдур, лакин бу кәнчлик әсәрими јенидән охујаркән көрүрәм ки, бунун үчүн хәчаләт чәкиб гызармалы дејиләм. Буна көрә бу китабын үзәриндән һәмин кәнчлик әламәтини гәтијјән силмәк фикриндә дејиләм. Мән буну дәјишдирмәдән јенидән охучуја тәгдим едирәм. Анчаг о гәдәр дә ајдын олмајан бир нечә јери даһа ајдын ифадә етдим вә ајры-ајры јерләрдә сәһифәләрин алтында бу (1892) илә ишарә едилән гыса гејдләр вердим.

Бу китабын мүгәддәраты һаггында анчаг ону дејәчәјәм ки, 1887-чи илдә бу китаб Нју-Јоркда инкилис дилинә (Флоренс Келли-Вишневетскаја ханым тәрәфиндән) тәрчүмә едилиб нәшр олунуб вә һәмин тәрчүмә 1892-чи илдә Лондонда Суон Зонненшајн вә К°-сы тәрәфиндән јенидән нәшр едилмишди. Китабын Американдакы нәшринә мүгәддимә** инкилисчә нәшринин мүгәддимәсиндә*** әсас көтүрүлмүшдүр, ин-

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 231—517. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 345—353. *Ред.*

*** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 272—285. *Ред.*

килисчә нәшринин мүгәддимәси исә алманча нәшринин бу мүгәддимәсинин әсасыны тәшкил етмишдир. Мүасир ири сәнаје онун мејдана кәлдији бүтүн өлкәләрин игтисади мүнасибәтләрини о гәдәр јүксәк дәрәчәдә бәрабәрләшдирир ки, мән американ вә ја инкилис охучусуна нисбәтән алман охучусу илә, чәтин ки, башга чүр данышмалыјам.

Бу китабда тәсвир едилән вәзијјәт инди—һәр һалда Инкилтәрәјә аид олан һиссәси—бир чох чәһәтдән кечмишә аиддир. Мүасир сијаси игтисад ганунларындан бири, бизим үмумән гәбул едилмиш дәрсликләримиздә дәгиг ифадә едилмәсә дә, ондан ибарәтдир ки, капиталист истеһсалы нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, онун инкишафынын илк пилләләри үчүн характерик олан хырда алдадычылыг вә фырылдаг ишләтмәјә бир о гәдәр аз әл ата биләр. Авропа тичарәтинин ән ашағы инкишаф пилләсиндә бу тичарәтин нүмајәндәси олан Полша јәһудисинин хырда кәләкбазлыглары, өз вәтәниндә она бунча көзәл хидмәт едиб кениш мигјасда ишләдилән һәмин кәләкбазлыглар, Һамбурга вә ја Берлинә кедән кими ону чәтин вәзијјәтдә гојур: Ејнилә дә—һәр һалда һәлә бу јахынларда олдуғу кими—Берлиндән вә ја Һамбургдан Манчестер биржасына кедән јәһуди вә ја христиан комиссијачысы јәгин едирди ки, иплик вә ја парчаны учуз алмаг үчүн өзүнү о гәдәр дә кобуд олмајан, лакин һәр һалда чох мискин, кәләк вә һијләләриндән, өз вәтәниндә тичарәт зирәклијинин зирвәси һесаб едилән бу кәләк вә һијләләрдән јахшысы будур әл чәксин. Һәм дә ири сәнајенин инкишафы илә Алманијада да бир чох шеј, дејәсән, дәјишилмишдир вә хүсусилә алманларын Филаделфијада дучар олдуглары сәнаје Иjенасындан[269] сонра,—һәтта әдәб-эрканлы сајылан белә бир көһнә алман принсипи дә өз е'тибарыны итирмишдир ки, адамлара әввәлчә јахшы нүмунәләр көстәриб, сонра пис мал көндәрмәк онларын куја анчаг хошуна кәлә биләр! Доғрудан да, бу кәләкбазлыглар бөјүк базарда даһа өзүнү доғрултмур, орада вахт—пулдур вә орада мүәјјән тичарәт дүзлүјү сәвијјәси, ани хејирхаһлыг мејлиндән дејил, садәчә она көрә һөкмән инкишаф едир ки, һәдәр јерә вахт вә әмәк итирилмәсин. Инкилтәрәдә дә фабрикчинин өз фәһләләри илә мүнасибәти иши ејнән белә әмәлә кәлмишди.

1847-чи ил бөһранындан сонра ишкүзарлығын чанланмасы јени сәнаје дөврүнүн башланғычы олду. Тахыл ганунларынын ләғв едилмәси[84] вә лабүд сурәтдә бундан ирәли кәлән сонракы малијјә ислаһатлары инкилис сәнајеси вә тичарәтинин инкишафы үчүн лазым олан кениш имканлар јаратды. Бунун ардынча Калифорнија вә Австралијада гызыл јатаг-

лары кәшф едилди. Мүстәмләкә базарларынын инкилис сәнајеси мә'мулатыны һәзм етмәси игтидары кетдикчә даһа чох артырды. Ланкашир механики тохучу дәзкаһы Һиндистанда әл илә ишләјән милјонларла тохучуну гәти сурәтдә мәһв етди. Чин кетдикчә даһа чох кедилә билән јер олурду. Лакин Америка һамыдан артыг сүр'әтлә, һәтта нәһәнк тәрәгги өлкәси олан бу өлкә үчүн дә ешидилмәмиш бир сүр'әтлә инкишаф едирди, Америка исә—унутмамалыјыг ки,—о заман јалныз бир мүстәмләкә базары иди, доғрудур, галан базарларын һамысындан үстүн бир базар иди, јә'ни хаммал ихрач едиб сәнаје мә'мулаты алан, һәм дә Инкилтәрәдән алан бир өлкә иди.

Нәһајәт, бундан әввәлки дөврүн ахырларында мејдана кәлән јени нәглијјат васитәләри,—дәмир јоллар вә океан кәмиләри—инди бејнәлхалг мигјасда тәтбиг олунурду; онлар иштдә индијәдәк јалныз имканда олан *дүнја базары* јаратмышды. О заман бу дүнја базары һәлә әсас е'тибары илә вә ја јалныз бир нечә кәнд тәсәррүфаты өлкәсиндән ибарәт иди вә бу өлкәләр бирчә ири сәнаје мәркәзи олан Инкилтәрә әтрафында топланмышды; Инкилтәрә онларын артыг хаммалынын чох һиссәсини истеһлак едир вә бунун әвәзиндә онларын сәнаје мә'мулатына олан тәләбатынын бөјүк гисмини өдәјирди. Беләликлә, Инкилтәрәнин сәнаје чәһәтдән тәрәггиси о гәдәр бөјүк вә мисилсиз иди ки, онун 1844-чү илдә олдуғу вәзијјәт инди бизә нисбәтән чүзи, бәлкә дә ибтидаи көрүнмәси тәәччүблү дејилдир.

Һәмин артым баш вердији дәрәчәдә дә фабрик сәнајесиндә, көрүнүр, мүәјјән әхлаг нормалары гәрарлашырды. Фәһләләри хырда-хырда сојмаг үстүндә фабрикчиләрин өз араларында тәтбиг етдикләри рәгабәт даһа әлверишли олмурду. Ишин вүс'әти пул әлдә етмәк үчүн ишләдилән бу мискин үсуллары ашыб кечмишди; милјонер фабрикчинин белә хырда кәләкбазлыглара вахт сәрф етмәкдән даһа вачиб иши варды; бунлар јалныз рәгибләрә гаршы мүбаризәдә мәһв олмамаг үчүн һәр бир гәпик-гурушдан јапышмаға мәчбур олан хырда ишбазлар үчүн јарарды. Белә ки, фабрик рајонларында әмәк һаггыны малла өдәмәк системи ләғв едилди, он саатлыг иш күнү һаггында ганун лајиһәси[270] гәбул олунду вә бүтөв бир сыра башга икинчи дәрәчәли ислаһатлар кечирилди—бунлар азад тиҹарәт вә гејри-мәһдуд рәгабәт руһуна ачыгча зидд иди, лакин буна гаршы аз әлверишли шәраитдә олан һәмкарлары илә рәгабәтдә ири капиталистин тамамилә хејринә иди.

Бундан әлавә сәнаје мүәссисәси нә гәдәр иридирсә вә бу-

на мүвафиг олараг орада нә гәдәр чох фәһлә ишләјирдисә, фәһләләрлә һәр бир мүнагишә бир о гәдәр чох зәрәр вә ишдә чәтинлик төрәдирди. Беләликлә, бир мүддәтдән сонра фабрикчиләр арасында, хүсусән ири фабрикчиләр арасында јени бир әһвали-руһијјә әмәлә кәлди. Онлар кәрәксиз һөчәтләрдән чәкинмәји, тред-јунионларын мөвчуд олдуғуну вә күчүнү сәссиз-сәмирсиз гәбул етмәји өјрәндиләр вә нәһајәт һәтта көрдүләр ки, вахтында кечирилән тә'тилләр онларын өз мәгсәдләрини һәјата кечирмәк үчүн тә'сирли бир васитәдир. Әввәлләр фәһлә синфинә гаршы мүбаризә тәшәббүсчүсү олан ән ири фабрикчиләр инди биринчи олараг сүлһ вә аһәнкдарлыг тәблиғ етмәјә башладылар. Бунун үчүн онларын әлиндә чох тутарлы әсаслар вар иди.

Әдаләт вә инсанпәрвәрлик гаршысында едилән бүтүн бу күзәштләр әслиндә анчаг, капиталын сајча аз адам әлиндә тәмәркүз етмәсини сүр'әтләндирмәк вә белә әлавә кәлир олмадан јашаја билмәјән хырда рәгибләри мәһв етмәк үчүн бир васитә иди. Бу сајча аз адам үчүн кечмиш илләрдәки ачыначаглы пул гопармаг васитәләри, инди өз әһәмијјәтини нәинки тамамилә итирмиш, һабелә мигјасы кениш олан ишләр үчүн бир манеә олмушду. Беләликлә,—һәр һалда, башлыча сәнаје саһәләриндә, чүнки әһәмијјәти даһа аз олан саһәләр һаггында буну демәк олмаз,—капиталист истеһсалынын инкишафы өзлүјүндә, әввәлки илләрдә фәһләләрин һәјатыны бунча ағырлашдыран бүтүн хырда мәшәггәтләри арадан галдырырды. Беләликлә дә, белә бир бөјүк әсас факт кетдикчә даһа чох ајдынлашыр ки, фәһлә синфинин јохсул вәзијјәтинин сәбәбини бу хырда мәшәггәтләрдә дејил, әксинә, *капиталист системинин өзүндә* ахтармаг лазымдыр. Фәһлә өз иш гүввәсини мүәјјән бир мәбләғ мүгабилиндә һәр күн капиталистә сатыр. Бир нечә иш сааты әрзиндә фәһлә бу мәбләғин дәјәрини тәкрар истеһсал едир. Лакин фәһлә өз әмәк мүгавиләсинин шәртләринә көрә иш күнүнү тамамилә долдурмаг үчүн бир нечә саат да ишләмәлидир; бу әлавә изафи әмәк саатларында фәһләнин јаратдығы дәјәр елә бир изафи дәјәрдир ки, бу капиталист үчүн һеч шејә баша кәлир, лакин бу изафи дәјәр һәр һалда онун чибинә кедир. Мәдәни чәмијјәти кетдикчә даһа чох ики һиссәјә парчалајан,—бир тәрәфдән, бүтүн истеһсал вә истеһлак васитәләри мүлкијјәтчиси олан бир овуч Ротшилдләр вә Вандербилтләрә, дикәр тәрәфдән исә, өз иш гүввәсиндән савајы һеч бир шејә малик олмајан чох бөјүк муздлу фәһлә күтләсинә парчалајан—системин әсасы бундан ибарәтдир. Бу нәтичәнин исә фәһләләрин дүчар олдуғу бу вә ја башга чүзи мәшәггәтдән дејил, јалныз системин өзүндән ирәли кәлдији фактыны исә инди Инкилтә-

рәдә капитализмин инкишафы кедиши ән парлаг сурәтдә сүбут етмишдир.

Даһа сонра. Даим тәкрар олунан вәба, јаталаг, чичәк вә башга јолухучу хәстәликләр инкилис буржуасына көстәрмишди ки, әкәр о өз аиләси илә бирликдә һәмин хәстәликләрин гурбаны олмаг тәһлүкәсиндән хилас олмаг истәјирсә, өз шәһәринин санитарија вәзијјәти зәрури олараг јахшылашдырылмалыдыр. Буна көрә бу китабда тәсвир едилән гәбиһ биабырчылыглар инди ја арадан галдырылмышдыр вә ја һеч олмазса о гәдәр дә нәзәрә чарпмыр. Канализасија чәкилмиш вә ја јахшылашдырылмышдыр; ән пис «учугларын» чохунда кениш күчәләр салынмышдыр; «Кичик Ирландија» јох олмушдур, инди нөвбә «Једди ох»ундур[271]. Лакин бунун нә мә'насы вардыр? 1844-чү илдә һәлә аз гала шаиранә бир шәкилдә тәсвир едә билдијим бүтөв рајонлар инди, шәһәрләрин бөјүмәси нәтичәсиндә јенә ејни дәрәчәдә дағынты, хараба вә јохсуллуг вәзијјәтиндәдир. Инди донузлара вә зибил галыгларына даһа раст кәлмәк олмаз. Буржуазија фәһлә синфинин сәфаләтини кизләтмәк маһарәтиндә јени мүвәффәгијјәтләрә чатмышдыр. Лакин фәһлә мәнзилләринин јахшылашдырылмасы саһәсиндә һеч бир әһәмијјәтли тәрәгги јохдур вә «јохсулларын мәнзил шәраити һаггында» крал комиссијасынын 1885-чи ил үчүн һазырладығы һесабат буну тамамилә сүбут едир. Бүтүн башга чәһәтләрдә дә вәзијјәт беләдир. Бол-бол полис әмрләри верилир, лакин бу әмрләр фәһләләрин јохсуллуғуну јалныз азалда биләр, ону арадан галдыра билмәз.

Лакин инди Инкилтәрә тәсвир етдијим капиталист истисмарынын бу кәнчлик дөврүндән чыхмышдырса, башга өлкәләр анчаг инди буна кәлиб чатмышдыр. Франса, Алманија вә хүсусән Америка, 1844-чү илдә габагчадан көстәрдијим кими, Инкилтәрәнин сәнаје инһисарыны кетдикчә даһа чох сарсыдан дәһшәтли рәгибләрдир. Онларын сәнајеси Инкилтәрә сәнајесинә нисбәтән кәнчдир, лакин даһа артыг сүр'әтлә јүксәлир вә инди кәлиб Инкилтәрә сәнајесинин 1844-чү илдә дурдуғу инкишаф пилләсинә, демәк олар, чатмышдыр. Америка илә мүгајисә хүсусилә бариздир. Әлбәттә, Америка фәһлә синфинин заһири һәјат шәраити Инкилтәрә фәһләләринин һәјат шәраитиндән чох фәрглидир, лакин бу өлкәләрин һәр икисиндә ејни игтисади ганунлар фәалијјәт көстәрир, буна көрә дә нәтичәләр һәр чәһәтдән бир-биринин ејни олмаса да, һәр һалда бир чүр олмалыдыр. Мәһз буна көрәдир ки, биз Америкада да гыса иш күнү уғрунда, ганунверичилик јолу илә иш вахтынын хүсусилә фабрикләрдә ишләјән гадын вә ушаглар үчүн гысалдылмасы уғрунда ејни мүбаризәни кө-

рүрүк; әмәк һаггыны әмтәә илә өдәмәк системини вә кәнд јерләриндә коттеч системини[272] тамамилә инкишаф етмиш бир һалда көрүрүк, «босслар», капиталистләр вә онларын акентләри бу системдән фәһләләр үзәриндә ағалыг васитәси кими истифадә едирләр. 1886-чы илдә Коннелсвил маһалында Пенсилванија мә'дәнчиләринин бөјүк тә'тил етдикләрини[273] американ гәзетләриндә охујанда, мәнә елә кәлирди ки, 1844-чү илдә Шимали Инкилтәрәдә көмүрчүләрин тә'тили һаггындакы өз тәсвирими охујурам*. Фәһләләр сахта өлчү вә чәки васитәси илә ејни шәкилдә алдадылыр; әмәк һаггыны ејни гајдада малла өдәмәк системи тәтбиг олунур, мә'дәнчиләрин мүгавимәтини гырмаг мәгсәди илә капиталистләрин ејни сон, лакин сарсыдычы васитәсинә әл атылараг, фәһләләри компанијаја мәхсус мәнзилләрдән чыхармаға чәһд едилир.

Нә бу нәшрдә, нә дә инкилисчә нәшрләриндә мән китабы индики вәзијјәтин шәрһинә чатдырмаға, јә'ни 1844-чү илдән бәри баш верән бүтүн дәјишикликләри бир-бир сајыб ајрыча көстәрмәјә чалышмамышам. Мән буну ики сәбәбә көрә етмәмишәм: әввәлән, бунун үчүн мән китабын һәчмини икигат артырмалы олардым; икинчиси дә, Маркс Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәтини өз «Капитал»ынын** биринчи чилдиндә 1865-чи илә јахын заман үчүн, јә'ни бу өлкәдә сәнајенин тәрәггиси ән јүксәк нөгтәсинә чатдығы заман үчүн әтрафлы сурәтдә шәрһ едир. Бу һалда мән Марксын дедикләрини тәкрар етмәли олардым.

Гејд етмәјә еһтијач јохдур ки, фәлсәфи, игтисади вә сијаси чәһәтдән бу китабын үмуми нәзәри нөгтеји-нәзәри мәним индики нөгтеји-нәзәримә һеч дә тамамилә ујғун кәлмир. 1844-чү илдә һәлә мүасир бејнәлхалг сосиализм јох иди, һалбуки о замандан бәри бу сосиализм ән әввәл вә демәк олар јалныз Марксын сә'ји сајәсиндә инкишаф едиб бир елм олмушдур. Мәним китабым онун ембрионал инкишаф мәрһәләләриндән јалныз биридир. Инсан рүшејми өз инкишафынын ән илк пилләләриндә бизим әчдадымыз олан балыгларын гәлсәмә гөвсләрини еһја етдији кими, бу китабын да һәр јериндә мүасир сосиализмин, өз әчдадындан бири олан классик алман фәлсәфәсиндән әмәлә кәлдијинин изләрини көрмәк олар. Мәсәлән, китабда, хүсусән онун ахырларында белә бир тезисә бөјүк әһәмијјәт верилир ки, коммунизм фәһлә синфинин јалныз партија доктринасы дејил, һабелә елә бир нәзәријјәдир ки, онун сон мәгсәди, капиталистләр дә дахил

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 475—481. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, *Ред.*

олмагла, бүтүн чәмијјәти мүасир мүнасибәтләрин дар чәрчивәсиндән азад етмәкдир. Мүчәррәд мә’нада бу мүддәа доғрудур, әмәли ишдә исә нәинки чох һалларда фајдасыздыр вә һәтта бундан да писдир. Мадам ки, варлы синифләрин өзләри азад олмаға нәинки һеч бир еһтијач һисс етмир, һәтта фәһлә синфинин өз-өзүнү азад етмәсинә вар гүввә илә мане олурлар, демәли, фәһлә синфи сосиал ингилабы тәкликдә һазырлајыб кечирмәлидир. 1789-чу илдә франсыз буржуалары да е’лан етмишдиләр ки, буржуазијанын азад олмасы бүтүн бәшәријјәтин азад олмасы демәкдир; лакин задәканлар вә руһаниләр бунунла разылашмаг истәмәдиләр вә бу мүддәа о заман феодализм барәсиндә шәксиз мүчәррәд тарихи һәгигәт идисә дә, тезликлә халис сентиментал бир ибарәјә чеврилди вә ингилаби мүбаризә аловлары ичәрисиндә тамамилә јох олуб кетди. Инди дә елә адамлар вар ки, өзләринин гәрәзсиз нөгтеји-нәзәрләри јүксәклијиндән фәһләләрә мүрачиәт едәрәк, бүтүн синфи зиддијјәтләрин вә синфи мүбаризәнин фөвгүндә дуран бир сосиализм тәблиғ едирләр. Лакин бунлар ја ишә тәзәчә башлајан адамлар олуб һәлә олдугча чох шеј өјрәнмәлидирләр, ја да фәһлә синфинин гәддар дүшмәнләридир, гузу чилдинә кирмиш чанаварлардыр.

Китабда һесабландығына көрә бөјүк сәнаје бөһранлары дөвраны беш или әһатә едир. Дөвранын бу гәдәр давам етмәси нәтичәси, көрүнүр, һадисәләрин 1825-чи илдән 1842-чи иләдәк олан кедишиндән доғурду. Лакин 1842-чи илдән 1868-чи иләдәк сәнајенин тарихи көстәрди ки, һәгигәтдә бу дөвр он ил давам едир, аралыг бөһранлары икинчи дәрәчәли характер дашыјырды вә 1842-чи илдән е’тибарән кетдикчә даһа чох арадан галхмаға башламышды. 1868-чи илдән е’тибарән вәзијјәт јенә дә дәјишилди, лакин бу барәдә ашағыда бәһс олуначагдыр.

Кәләчәкдән хәбәр верән бир чох фикирләри, о чүмләдән Инкилтәрәдә сосиал ингилабын јахын олмасы барәдә, өзүмүн кәнчлик чошғунлуғумун тә’сири илә чәсарәт етдијим фикирләри мәтндән билә-билә силиб атмамышам. Мән нә өз әсәрими, нә дә өзүмү һеч дә о вахтдакындан јахшы гәләмә вермәк фикриндә дејиләм. Тәәччүблүсү габагчадан сөјләнилән бу фикирләрдән бир чохунун доғру чыхмадығында дејил, ондадыр ки, бунлардан чоху доғру чыхмышдыр вә континент, хүсусилә дә Америка сәнајеси рәгабәтинин Инкилтәрә сәнајесиндә доғурачағы һәлә о заман—доғрудур, чох гыса мүддәтләри нәзәрдә тутараг—габагчадан дедијим бөһранлы вәзијјәт инди һәгигәтән әмәлә кәлмишдир. Бу чәһәтдән мән китабы Инкилтәрәдәки индики вәзијјәтә ујғунлашдырмалыјам. Бу мәгсәдлә мән Лондонда чыхан 1885-чи ил 1 март та-

рихли «Commonweal»[274] журналында вә алманча һәмин илин ијун ајында «Neui Zeit»да[21] (6-чы нөмрә) чап едилмиш бир мәгаләми* бурада тәкрар верирәм.

«Гырх ил бундан әввәл Инкилтәрә, һәр еһтимала көрә, јалныз зоракылыг васитәси илә һәлл олуна биләчәк бир бөһран гаршысында дururду. Сәнајенин нәһәнк мигјасда вә сүр'әтли инкишафы харичи базарларын кенишләнмәсини вә тәләбин артмасыны чох өтүб кечмишди. Һәр он илдә бир дәфә истеһсалын кедиши үмуми тичарәт бөһраны үзүндән зорла дајанырды, бу бөһрандан сонра узун сүрән хроники дурғунлуг дөврү кәлиб кечдикдә, гыса бир тәрәгги дөврү башланырды ки, бу да һәр дәфә гызғын бир ифрат истеһсалла вә, нәһајәт, јени ифласла нәтичәләнирди. Капиталистләр синфи учадан азад тахыл тичарәти тәләб едир вә һәдә кәлирди ки, шәһәрләрдә ачлыг чәкән әһалини кәлдикләри кәнд рајонларына кери көндәрмәклә, һәм дә Чон Брајт демишкән: «чөрәк диләнән јохсуллар кими дејил, дүшмән әразисиндә јерләшән бир орду кими» кери көндәрмәклә бу тәләбинә наил олачагдыр. Шәһәрләрин фәһлә күтләләри өзләри үчүн сијаси һакимијјәтдә иштирак етмәк—Халг хартијасы[86] тәләб едирдиләр; хырда буржуазијанын әксәријјәти онлара тәрәфдар иди вә онларла хырда буржуазија арасында јеканә ихтилаф анчаг бундан ибарәт иди ки, Хартијаны нечә әлдә етмәк лазымдыр; зоракылыг јолу илә, јохса гануни јолла. Бу арада 1847-чи ил тичарәт бөһраны вә Ирландијада ачлыг баш верди, бунларла да бирликдә ингилаб перспективи јаранды.

1848-чи ил Франса ингилабы инкилис буржуазијасыны хилас етди. Галиб кәлмиш франсыз фәһләләринин сосиалист шүарлары инкилис хырда буржуазијасыны горхуја салды вә инкилис фәһләләринин даһа мәһдуд чәрчивәдә давам едән, лакин билаваситә даһа чох әмәли характер дашыјан һәрәкатына позғунлуг салды. Мәһз чартистләр һәрәкаты бүтүн күчүнү көстәрмәли олдуғу заман, 1848-чи ил апрелин 10-да заһири мәғлубијјәт[88] һәлә башланмадан бу һәрәкат ичәридән сарсыды. Фәһлә синфинин сијаси фәалијјәти арха сыраја кечди. Капиталистләр синфи бүтүн хәтт боју галиб кәлди.

1831-чи ил парламент ислаһаты[83] торпаг саһибләри олан аристократија үзәриндә бүтүн капиталистләр синфинин гәләбәси иди. Тахыл көмрүкләринин ләғв едилмәси тәкчә ири торпаг саһибләри үзәриндә дејил, һәмчинин мәнафеји торпаг саһибләринин мәнафеји илә аз-чох ејни олан вә ја сых бағлы олан капиталист групларынын, јә'ни банкирләрин, биржачыла-

---

* *Ф. Енкелс.* «Инкилтәрә 1845 вә 1885-чи илләрдә» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 21 чилд, сәһ. 198—205). *Ред.*

рын, рентачыларын вә илахир үзәриндә дә *сәнаје* капиталистләринин гәләбәси иди. Тичарәт азадлығы Инкилтәрәнин бүтүн дахили вә харичи малијјә вә тичарәт сијасәтинин сәнаје капиталистләри мәнафејинә, инди милләти тәмсил едән синфин мәнафејинә, ујғун сурәтдә дәјишдирилмәси демәк иди. Бу синиф дә чидди сурәтдә ишә киришди. Сәнаје истеһсалы гаршысына чыхан һәр бир манеә амансызлыгла арадан галдырылды. Көмрүк тарифиндә вә бүтүн верки системиндә там бир чеврилиш јарадылды. Һәр шеј тәкчә бир мәгсәдә, лакин сәнаје капиталистләри үчүн сон дәрәчә мүһүм олан бир мәгсәдә табе едилди, бу да бүтүн хаммал нөвләрини вә хүсусилә фәһлә синфи үчүн лазым олан бүтүн јашајыш васитәләрини учузлашдырмагдан, учуз хаммал истеһсал етмәкдән вә әмәк һаггыны *ашағы салмаг* олмаса да, әввәлки сәвијјәдә сахламагдан ибарәт иди. Инкилтәрә «дүнја е'малатханасы» олмалы иди; артыг Ирландија Инкилтәрә үчүн нә идисә, бүтүн башга өлкәләр дә Инкилтәрә үчүн ејни шеј олмалы иди, јә'ни онун сәнаје мә'мулаты үчүн сатыш базары, хаммал вә әрзаг мәнбәји олмалы иди. Инкилтәрә кәнд тәсәррүфат дүнјасынын бөјүк сәнаје мәркәзидир, елә бир сәнаје күнәшидир ки, тахыл вә памбыг истеһсал едән, сајы даим артмагда олан пејкләр онун әтрафында фырланыр. Нечә әзәмәтли бир перспективдир!

Сәнаје капиталистләри өзләринин филистерлик хәстәлијинә даһа чох тутулан континент рәгибләриндән һәмишә фәргләндикләри мөһкәм сағлам дүшүнчә илә вә ән'әнә принсипләринә нифрәтлә бу бөјүк мәгсәдләрини һәјата кечирмәјә башладылар. Чартизм өлүб кетмәкдә иди. 1847-чи ил ифласы тамамилә арадан галхдыгдан сонра јенидән башланыб тәбии вә аз гала өзлүјүндә ајдын олан сәнаје тәрәггиси дөврү јалныз тичарәт азадлығынын тә'сири нәтичәси һесаб едилирди. Бу ики сәбәб үзүндән инкилис фәһлә синфи сијаси чәһәтдән «бөјүк либерал партијанын»—фабрикчиләр тәрәфиндән рәһбәрлик едилән партијанын гујруғу олду. Бир дәфә әлдә едилән бу әлверишли вәзијјәти әбәдиләшдирмәк лазым иди. Тичарәт азадлығынын өзүнә гаршы дејил, тичарәт азадлығыны милләтин јеканә һәјати мәсәләсинә чевирмәјә гаршы чартистләрин гызғын мүхалифәти фабрикчиләрә көстәрди вә күндән-күнә даһа чох көстәрирди ки, фәһлә синфинин көмәји олмадан буржуазија милләт үзәриндә һеч бир заман там сосиал вә сијаси һөкмранлыға чата билмәз. Һәр ики синфин гаршылыглы мүнасибәтләри тәдричән белә дәјишилди. Бир заманлар бүтүн фабрикчиләр үчүн бир ујуг олан фабрик ганунларына инди онлар нәинки könүллү сурәтдә әмәл едирдиләр, һәтта бу ганунлар бүтүн сәнаје саһәләринә чох вә ја аз

дәрәчәдә аид едилмишди. Һәлә бу јахынларда әнтәр кими хор бахылан тред-јунионлар инди тамамилә гануни тәшкилат кими вә фәһләләр арасында сағлам игтисади бахышлар јајмаг үчүн фајдалы бир васитә кими фабрикчиләр тәрәфиндән илтифат вә һимајә көрмәјә башламышды. Һәтта 1848-чи илә гәдәр тә'гиб едилән тә'тилләр инди чох заман, хүсусилә фабрикчи чәнаблар өзләри лазыми вахтда бунлары төрәтдикдә, чох фајдалы һесаб олунурду. Фәһләни она иш верәни илә һүгуг бәрабәрлијиндән мәһрум едән ганунларын, һеч олмазса ән биабырчылары ләғв едилди, бир заман чох дәһшәтли олан Халг хартијасы исә әсасән сон заманлара гәдәр бунун әлејһинә чыхан фабрикчиләрин өзләринин сијаси програмы олду. *Әмлак сензинин ләғв едилмәси* вә *кизли сәсвермә* ганунверичилик јолу илә кечирилди. 1867[91] вә 1884-чү[275] илләрин парламент ислаһатлары артыг хејли дәрәчәдә *үмуми сечки һүгуна*, һеч олмазса, инди Алманијада олдуғу шәклиндә јахынлашмагдадыр; сечки даирәләриндә јерләрин јенидән бөлүшдүрүлмәси һаггында инди парламентдә мүзакирә едилән јени ганун лајиһәси *бәрабәр сечки даирәләри* јарадыр, һәр һалда үмумән Франсада вә ја Алманијада олдуғундан аз бәрабәр олмајан сечки даирәләри јарадыр. Артыг јахын кәләчәкдә шүбһәсиз бир наилијјәт олмаг е'тибары илә *депутатлара мааш верилмәси* вә мандатларын мүддәтинин гысалдылмасы нәзәрдә тутулур, һәрчәнд мәсәлә, доғрудур, һәлә *һәр ил јенидән сечилән парламентә* кәлиб чыхмамышдыр; һәм дә бунунла белә чартизм өлмүшдүр дејән адамлар тапылыр.

1848-чи ил ингилабынын, һабелә онун бир чох сәләфләринин гәрибә талеји олмушдур. Ону јатыран адамларын өзләри— Марксын демәји хошладығы кими,—дөнүб онун гәјјуму олмушдулар*. Луи-Наполеон ваһид вә мүстәгил Италија јаратмаға мәчбур олмушду, Бисмарк Алманијада бир нөв чеврилиш јаратмаға вә Мачарыстана муәјјән истиглалијјәт гајтармаға мәчбур олмушду, инкилис фабрикчиләри үчүн исә Халг хартијасына ганун гүввәси вермәкдән јахшы бир иш галмамышды.

Инкилтәрә үчүн сәнаје капиталистләринин бу һөкмранлығынын нәтичәләри әввәлләр һејрәтамиз иди. Сәнаје јенидән чанланмыш вә һәтта муасир сәнајенин бу бешији үчүн дә ешидилмәмиш сүр'әтлә инкишаф етмәјә башламышды. Бухар вә машын тәтбиг етмәк сајәсиндә әлдә едилән бүтүн әввәлки фөвгәл'адә мүвәффәгијјәтләр, 1850-чи илдән 1870-чи илә гәдәр давам едән ијирми ил әрзиндә истеһсалын гүдрәтли

* Бах: *К. Маркс.* «1859-чу илдә Ерфуртчулуг» (*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 432—434). *Ред.*

јүксәлишинә нисбәтән тамамилә солғун көрүнүрдү, чох бөјүк ихрач вә идхал рәгәмләри илә, капиталистләрин әлиндә топланмыш сајсыз мигдар сәрвәтлә вә нәһәнк шәһәрләрдә тәмәркүзләшмиш инсан иш гүввәси илә мүгајисәдә солғун көрүнүрдү. Доғрудур, бу јүксәлиш, әввәлләр олдуғу кими, һәр он илдән бир тәкрар олунан бөһранлар үзүндән кәсилирди: 1857-чи илдә, һәмчинин 1866-чы илдә; лакин ичәрисиндән кечмәк лазым кәлән бу тәкрарлар инди тәбии, лабүд һадисәләр һесаб едилирди, һәм дә бундан сонра ән нәһајәт һәр шеј әввәлки гајдасына гајыдырды.

Бәс бу дөврдә фәһлә синфинин вәзијјәти нечә иди? Арабир, һәтта кениш күтләләр үчүн дә, вәзијјәт јахшылашырды. Лакин ишсизләр еһтијатындан чохлу инсанын ахышыб кәлмәси, јени машынларын фәһләләри даим сыхышдырыб арадан чыхармасы вә инди машынларын кетдикчә даһа чох сыхышдырыб арадан чыхардығы кәнд фәһләләринин ахышыб кәлмәси үзүндән бу јахшылашма һәр дәфә јенидән һечә чыхырды.

Биз фәһлә синфинин јалныз ики имтијазлы категоријасынын вәзијјәтинин узун мүддәт үчүн јахшылашдығыны көрүрүк. Биринчи категоријаја фабрик фәһләләри дахилдир. Онларын иш күнүнә ганунверичилик јолу илә нисбәтән расионал һәдд гојулмасы онларын бәдән сағламлығыны мүәјјән дәрәчәјә гәдәр бәрпа етмиш вә онлара мә'нәви үстүнлүк вермишди ки, бу да онларын бир јердә чәмләшмәси нәтичәсиндә даһа чох күчләнмишди. Онларын вәзијјәти 1848-чи илә гәдәр олдуғундан шүбһәсиз јахшыдыр. Буну ән чох тәсдиг едән одур ки, онларын кечирдији он тә'тилдән доггузуну фабрикчиләр өзләри истеһсалы азалтмаг үчүн јеканә васитә олараг өз хејирләринә дүзәлтмиш олурлар. Фабрикчиләрин малы һеч сатылмаса да, сиз онлары һеч бир заман иш вахтыны гысалтмаға разы сала билмәзсиниз; лакин фәһләләри тә'тил е'лан етмәјә мәчбур един, онда капиталистләр һамысы өз фабрикләрини бағлајарлар.

Икинчи категоријаны ири тред-јунионлар тәшкил едирләр. Бу елә истеһсал саһәләринин тәшкилатларыдыр ки, бу саһәләрдә јалныз *јашлы кишиләрин* әмәји тәтбиг олунур вә ја онларын әмәји, һеч олмазса, үстүн јер тутур. Нә гадын вә ушаг әмәјинин рәгабәти, нә дә машынларын рәгабәти индијәдәк онларын мүтәшәккил гүввәсини гыра билмәмишдир. Механикләр, дүлкәрләр, харратлар вә бәнналар тәшкилатларынын ајрылыгда һәр бири елә гүввәдир ки, мәсәлән, бәнналар кими, һәтта машын тәтбиг едилмәсинә мүвәффәгијјәтлә гаршы дура билир. 1848-чи илдән бәри онларын вәзијјәти, шүбһәсиз,

хејли јахшылашмышдыр; бунун ән јахшы сүбуту одур ки, он беш илдән артыг бир мүддәт әрзиндә нәинки саһибкарлар онлардан, һәмчинин онлар да саһибкарлардан сон дәрәчә разы олмушлар. Онлар фәһлә синфи ичәрисиндә аристократија тәшкил едирләр; онлар нисбәтән тә'мин олунмуш бир вәзијјәт әлдә етмәјә наил олмушлар вә бу вәзијјәти гәти һесаб едирләр. Бунлар Лион Леви вә Чиффен чәнабларынын (һәмчинин чох мөһтәрәм Лујо Бретанонун нүмунәви фәһләләридир вә онлар ахмаг олмајан һәр бир ајрыча капиталист үчүн, бүтөвлүкдә капиталистләр синфи үчүн доғрудан да чох мүлајим, үзүјола адамлардыр.

Кениш фәһлә күтләсинә кәлдикдә исә, инди онун јохсуллуг вә јашајышынын тә'мин олунмамасы дәрәчәси һәмишәки кими јүксәк, бәлкә дә, даһа јүксәкдир. Лондонда Ист-Енд ишсизлик дөврүндә әлачсыз бир јохсуллуг, мә'јуслуг вә ачлығын, иш олдуғу вахт исә чисмани вә мә'нәви дүшкүнлүјүн дурмадан кенишләндији бир батаглыгдыр. Фәһләләрин јалныз имтијазлы азлығы нәзәрә алынмазса,, бүтүн башга бөјүк шәһәрләрдә дә ејни һал баш верир; нисбәтән кичик шәһәрләрдә вә кәнд рајонларында да вәзијјәт бунун кимидир. Иш гүввәсинин дәјәрини зәрури јашајыш васитәләринин дәјәринә мүнчәр едән ганун вә иш гүввәсинин орта гијмәтини, бир гајда олараг, һәмин јашајыш васитәләринин минимумуна мүнчәр едән башга ганун,—бу ганунларын һәр икиси фәһләләри өз тәкәрләри арасында сыхан автомат машынын гаршысыалынмаз гүввәси илә онлара өз тә'сирини көстәрир.

Демәли, 1847-чи илдән јеридилән тичарәт азадлығы сијасәти вә сәнаје капиталистләринин ијирми иллик һөкмранлығы үзүндән јаранмыш олан вәзијјәт белә иди. Лакин сонра дөнүш олду. Һәгигәтән, 1866-чы ил бөһранындан сонра 1873-чү илә јахын зәиф вә гыса мүддәтли бир чанланма олду, лакин бу узун сүрмәди. Доғрудур, көзләнилдији заман, 1877 вә ја 1878-чи илдә там бөһран олмады, лакин 1876-чы илдән е'тибарән бүтүн башлыча сәнаје саһәләри даими дурғунлуг һалындадыр. Нә там бир ифлас баш верир, нә дә истәр ифласдан әввәл, истәрсә ондан сонра үмид бағланыла биләчәк вә чохдан көзләнилән сәнаје тәрәггиси дөврү башланмыр. Өлкүнлүк доғуран бир дурғунлуг, бүтүн саһәләрдә бүтүн базарларын даим һәддиндән артыг долмасы—тәгрибән он ил әрзиндә јашадығымыз вәзијјәт беләдир. Бәс буну доғуран нәдир?

Тичарәт азадлығы нәзәријјәси белә бир еһтимала әсасланырды ки, Инкилтәрә кәнд тәсәррүфаты аләминин јеканә бөјүк сәнаје мәркәзи олмалыдыр. Фактлар исә көстәрди ки, бу еһтимал тамамилә јанлыш фикирдир. Мүасир сәнајенин

мөвчуд олмасы шәраити—бухарын күчү вә машынлар—јаначаг, хүсусилә көмүр, олан һәр јердә јарадыла биләр, көмүр исә Инкилтәрәдән савајы башга өлкәләрдә дә: Франсада, Белчикада, Алманијада, Америкада, һәтта Русијада да вардыр. Бу өлкәләрин әһалиси исә анчаг инкилис капиталистләринин бөјүк шөһрәт вә варланмасы хатиринә ирландијалы ач ичарәдарларын көкүнә дүшмәкдә өзү үчүн һеч бир хејир көрмүрдү. Онлар өзләри истеһсал етмәјә башладылар, һәм дә тәкчә өзләри үчүн дејил, галан дүнја үчүн дә истеһсал етмәјә башладылар; нәтичәдә Инкилтәрәнин аз гала там бир әср боју малик олдуғу сәнаје инһисары инди һәмишәлик әлдән верилмишдир.

Лакин Инкилтәрәнин сәнаје инһисары бу өлкәдә мөвчуд олан ичтимаи системин тәмәл дашыдыр. Һәтта бу инһисарын һөкм сүрдүјү вахтда да базарлар Инкилтәрә сәнајесинин артмагда олан мәһсулдарлығы илә ајаглаша билмирди; бунун нәтичәсиндә һәр он илдән бир бөһран баш верирди. Инди исә јени базарлар күндән-күнә даһа надир бир шеј олур, belә ки, һәтта Конгодакы зәнчиләрә дә Манчестер чити, Стаффордшир сахсы габ-гачағы вә Бирминһем метал мә'мулаты шәклиндә мәдәнијјәт гәбул етдирирләр. Бәс континент вә хүсусән американ малы кетдикчә даһа чох мигдарда ахыб кәләндә, бүтүн дүнја тәчһизатынын һәлә дә Инкилтәрә фабрикләринин әлиндә олан чох һиссәси илдән-илә азаланда нә олачагдыр? Универсал бир чарә олан тичарәт азадлығы гој буна чаваб версин!

Буну биринчи олараг көстәрән мән дејиләм. Һәлә 1883-чү илдә Саутпортда Британија ассосиасијасынын[276] гурултајында онун игтисади бөлмәсинин сәдри ч-б Инглис Палгрејв ачыг демишди ки:

«Инкилтәрә үчүн бөјүк мәнфәәт күнләри артыг кечмишдир вә мүхтәлиф ири сәнаје саһәләринин кәләчәк инкишафы дајанмышдыр. *Аз гала демәк олар ки, өлкә дурғунлуг һалына кечир».*

Бәс нәтичә нечә олачагдыр? Капиталист истеһсалы бир јердә дајана *билмәз:* бу истеһсал артыб кенишләнмәли, ја да өлүб кетмәлидир. Елә инди дүнја базарыны мал илә тәчһиз етмәкдә Инкилтәрәнин чох бөјүк пајынын тәкчә мәһдудлашмыш олмасы бир тәрәфдән дурғунлуг вә јохсуллуг, капитал артыглығы, дикәр тәрәфдән дә, ишләмәјән фәһлә артыглығы демәкдир. Бәс истеһсалда һәр ил артым тамамилә олмајанда нә олачагдыр? Капиталист истеһсалынын ән зәиф јери, Ахиллес дабаны бах бурададыр. Даим кенишләнмә онун вар-

лығы үчүн зәрури шәртдир, бу даими кенишләнмә исә инди гејри-мүмкүн олур. Капиталист истеһсалы чыхылмаз вәзијјәтә дүшмүшдүр. Илдән-илә Инкилтәрә гаршысында даһа кәскин шәкилдә белә бир мәсәлә дурур: ја өлкә мәһв олмалыдыр, ја капиталист истеһсалы; бунлардан һансы өлүмә мәһкумдур?

Бәс фәһлә синфи? Фәһлә синфи һәтта тичарәт вә сәнајенин 1848-чи илдән 1868-чи илә гәдәр ешидилмәмиш јүксәлиши заманы да белә бир јохсуллуг ичиндә јашамалы олурдуса, һәтта о заман бу синфин кениш күтләси ән јахшы һалда өз вәзијјәтинин јалныз гыса мүддәт јахшылашдығыны көрүрдүсә вә јалныз «мүһафизә олунан» кичик, имтијазлы азлыг узун мүддәт фајда көтүрүрдүсә, бәс бу парлаг дөвр гәти сона чатанда, индики ағыр дурғунлуг нәинки шиддәтләнәндә, һәтта шиддәтләниб өлкүнлүк доғуран бу ағыр вәзијјәт инкилис сәнајесинин даими, ади вәзијјәти шәклини аланда нә олачагдыр?

Һәгигәт беләдир: нә гәдәр ки, Инкилтәрәнин сәнаје инһисары мөвчуд иди, инкилис фәһлә синфи бу инһисарын вердији фајдада мүәјјән дәрәчәдә иштирак едирди. Бу фајда фәһләләр арасында олдугча гејри-бәрабәр бөлүнүрдү: ән чох һиссәсини имтијазлы азлыг көтүрүрдү, лакин кениш күтләләрә дә арабир бир шеј чатырды. Мәһз буна көрәдир ки, оуенизм өлүб кетдији замандан бәри Инкилтәрәдә даһа сосиализм олмамышдыр. Инкилтәрәнин сәнаје инһисарынын ифлас олмасы илә инкилис фәһлә синфи өз имтијазлы вәзијјәтини итирәчәкдир, имтијазлы вә рәһбәр азлыг да истисна олмадан, бүтүн бу фәһлә синфи башга өлкәләрдәки фәһләләрин олдуғу ејни сәвијјәдә олачагдыр. Мәһз буна көрә дә Инкилтәрәдә сосиализм јенидән мејдана кәләчәкдир».

1885-чи илдә мән белә јазмышдым. 1892-чи ил јанварын 11-дә инкилисчә нәшринә јаздығым мүгәддимәдә мән давам едирдим:

«1885-чи илдә тәсәввүр етдијим бу вәзијјәтин тәсвиринә әлавә едәчәјим аз бир шеј галыр. Демәјә чәтин еһтијач олсун ки, инди һәгигәтән «Инкилтәрәдә сосиализм јенидән мејдана кәлмишдир», һәм дә күтләви мигјасда, бүтүн чаларлардан олан сосиализм мејдана кәлмишдир: шүурлу вә шүурсуз сосиализм, нәср вә ше'рдә олан сосиализм, фәһлә синфинин вә буржуазијанын сосиализми. Доғрудан да, бу мүдһишдән дә мүдһишдир, бу сосиализм нәинки тамамилә респектаделли олмушдур, һәтта әјнинә фрак кејәрәк салонлардакы диванларда сәлигәсизликлә сәрилиб отурур. Бу һал, «јахшы чәмијјәтин» дәһшәтли мүстәбидинин, буржуа ичти-

маи рә'јинин ислаһ едилмәз сәбатсызлығыны бир даһа көстәрир вә әввәлки нәсилдән олан биз сосиалистләрин она һәмишә бәсләдијимиз нифрәтә бир даһа һагг газандырыр. Лакин бунунла белә, бизим бу јени әламәтдән наразы олмаг үчүн әсасымыз јохдур.

Лакин мәним фикримчә су гатылмыш сосиализм илә өзүнү буржуа даирәләриндә өтәри әдабазлыг етмәк модасындан даһа мүһүм олан шеј вә һәтта Инкилтәрәдә сосиализмин үмумијјәтлә газандығы мүвәффәгијјәтләрдән даһа мүһүм олан шеј,—Лондон Ист-Ендинин ојанмасыдыр. Бу чох бөјүк јохсуллуг јығынағы даһа алты ил бундан әввәл олдуғу кими дурғун бир батаглыг дејилдир. Ист-Енд үмидсизликдән доған руһ дүшкүнлүјүнү өз үзәриндән атмышдыр; о чанланмыш вә «јени јунионизмин», јә'ни «тә'лим көрмәмиш» кениш фәһлә күтләләри тәшкилатынын вәтәни олмушдур. Бу тәшкилат хејли дәрәчәдә «тә'лим көрмүш» фәһләләрин көһнә тред-јунионлары формасына кирмишдирсә дә, өз характери е'тибары илә һәр һалда бунлардан хејли фәргләнир. Көһнә тред-јунионлар мејдана кәлдији дөврүн ән'әнәләрини сахлајырлар; онлар муздлу әмәк системини әбәди, һәмишәлик бир гајда һесаб едирләр, һәмин тред-јунионлар бу гајданы ән јахшы һалда анчаг өз үзвләринин хејринә бир гәдәр јүнкүлләшдирә биләрдиләр. Јени тред-јунионлар исә, әксинә, елә бир заманда јарадылмышдыр ки, муздлу әмәк системинин әбәдилијинә олан инам артыг олдугча сарсымышдыр. Бунларын бани вә рәһбәрләри ја шүурлу сосиалист, ја да инстинктчә сосиалист идиләр; бунлара чан атан вә бунларын күчүнү тәшкил едән күтләләр кобуд вә фағыр идиләр, фәһлә аристократијасы онлара нифрәт едирди. Лакин онларын өлчүјәкәлмәз бир үстүнлүјү вардыр: онларын психикасы һәлә јахшы вәзијјәт тутан «көһнә јунионистләрин» бејнини чашдыран ирси, «мә'тәбәр» буржуа мөвһуматындан тамамилә азад олан әл дәјмәмиш зәминдир. Инди биз көрүрүк ки, бу јени тред-јунионлар нечә бүтүн фәһлә һәрәкатына рәһбәрлији өз әлинә кечирир, варлы вә мәғрур «көһнә» тред-јунионлары кетдикчә даһа чох једәјә алыр.

Шүбһәсиз, Лондон Ист-Ендинин хадимләри бир сыра чох бөјүк нөгсанлара јол вермишләр; лакин онларын сәләфләри дә белә етмишдиләр, инди онларын гаршысында тәкәббүр көстәрән доктриначы сосиалистләр дә буна јол верирләр. Бөјүк милләт кими, бөјүк синиф дә өз сәһвләринин нәтичәләриндән алдығы дәрси башга һеч бир шејдән о гәдәр тезликлә алмыр. Һәм дә кечмишдә, инди вә кәләчәкдәки һәр чүр сәһвләрә бахмајараг, Лондон Ист-Ендинин ојанмасы fin de

siécle* ән бөјүк вә ән сәмәрәли һадисәләрдән бири олараг галмагдадыр, мән дә шад вә мәғрурам ки, јашајыб буну көрә билмишәм»**.

Бу сәтирләри јаздығым вахтдан бәри јарым ил кечмиш вә инкилис фәһлә һәрәкаты јенидән ирәлијә доғру бөјүк бир аддым атмышдыр. Бир нечә күн бундан әввәл гуртаран парламент сечкиләри һәр ики рәсми партијаја, мүһафизәкарлара да, либераллара да, әјани олараг көстәрди ки, инди онлар үчүнчү бир партијанын, фәһлә партијасынын варлығы илә һесаблашмалы олачаглар. Бу фәһлә партијасы һәлә јеничә тәшәккүл тапыр: онун ајры-ајры үнсүрләри кечмишдән ирс галан мүхтәлиф мөвһуматдан—буржуа, көһнә јунионист вә һәтта артыг доктриначы сосиалист мөвһуматындан—һәлә өзләрини азад етмәли олурлар ки, нәһајәт, бунларын һамысы үчүн үмуми олан зәминдә бирләшмәк имканы әлдә етсинләр. Бунунла белә онлары бирләшдирән инстинкт елә инди дә о гәдәр күчлүдүр ки, Инкилтәрә сечкиләриндә һәлә индијәдәк ешидилмәмиш нәтичәләрә кәтириб чыхармышдыр. Лондонда ики нәфәр фәһлә***, һәм дә сосиалист олдугларыны ачыгча билдирән ики фәһлә өз намизәдлијини ирәли сүрмүшдү; либераллар онлара гаршы өз намизәдини ирәли сүрмәјә чәсарәт етмәдиләр вә бу ики сосиалист чох бөјүк вә көзләнилмәз сәс чохлуғу илә кечди. Мидлсброда фәһлә намизәди**** либерала вә мүһафизәкара гаршы чыхды вә онларын һәр икисинә үстүн кәлди; лакин либералларла иттифаг бағламыш олан јени фәһлә намизәдләринин бир нәфәриндән башга һамысы тамамилә мәғлуб олду. Фәһлә нүмајәндәләри адланан кечмиш нүмајәндәләрдән, јә'ни фәһлә синфинә мәнсуб олмасы онлара ејб тутулмајан адамлардан—бу хассәсини өз либерализми дәрјасында батырмаға өзләри һазыр олдугларына көрә—көһнә јунионизмин ән көркәмли нүмајәндәси Һенри Бродһөрст сечкиләрдә биабырчылыгла мәғлуб олду, чүнки сәккиз саатлыг иш күнүнүн әлејһинә чыхмышды. Глазгонун ики сечки даирәсиндә, Солфордун бир сечки даирәсиндә вә бир чох башгаларында мүстәгил фәһлә намизәдләри һәр ики көһнә партијанын намизәдләринә гаршы чыхмышды; онлар мәғлуб олдулар, лакин либерал намизәдләр дә мәғлуб олдулар. Бир сөзлә, бөјүк шәһәрләрин вә сәнаје мәркәзләринин там бир сыра сечки даирәләриндә фәһләләр һәр ики көһнә партија илә һәр чүр сазишдән гәти сурәтдә имтина етдиләр

* — әсрин сонунда. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 284—285. *Ред.*

*** —Ч. К. Һарди вә Ч. Бөрнс. *Ред.*

**** —Ч. Х. Уилсон. *Ред.*

вә бунунла да һәлә һеч бир сечкидә газанмадыглары билаваситә вә ја долајы мүвәффәгијјәт газандылар. Бу мүнасибәтлә фәһләләр арасында олан шадлыг тәсвирә кәлмир. Онлар өз сечки һүгугларындан өз синфинин мәнафеји үчүн истифадә етдикдә, нәјә наил ола биләчәкләрини илк дәфә көрүб һисс етдиләр. «Бөјүк либерал партијасына» хурафи бир пәрәстишә—инкилис фәһләләри арасында аз гала гырх ил әрзиндә һөкм сүрән бу пәрәстишә—сарсыдычы зәрбә вурулмушдур. Фәһләләр инандырычы мисаллар әсасында көрдүләр ки, онлар истәдикдә вә нә истәдикләрини билдикдә, Инкилтәрәдә һәлледичи бир гүввә тәшкил едирләр, 1892-чи ил сечкиләри исә бунун әсасыны гојду. Галан шејләрин гајғысына континентдәки фәһлә һәрәкаты галар; парламентләрдә вә бәләдијјә шураларында артыг бу гәдәр кениш тәмсил олунан алманлар вә франсызлар өз кәләчәк мүвәффәгијјәтләри илә инкилисләр арасында һәр васитә илә јарыш руһуну јашадарлар. Чох да узаг олмајан бир кәләчәкдә ч. Гладстон иш башында дурдугча парламентин ишә башлаја билмәјәчәји, ч. Гладстонун исә бу парламент мөвчуд олдугча һеч бир иш көрә билмәјәчәји ашкар олдугда, онда инкилис фәһлә партијасы артыг кифајәт гәдәр мүтәшәккил олачагдыр ки, буржуазијанын һакимијјәтини әбәдиләшдирмәк үчүн һакимијјәт башында бир-бирини әвәз едән ики көһнә партијанын јелләнчәк ојунуна һәмишәлик сон гојсун.

Лондон, 21 ијул 1892-чи ил

Ф. Енкелс

Бу китабда чап едилмишдир:
«F. Engels. Die Lage der Arbeitenden Klasse in England». Zweite Auflage. Stuttgart, 1892

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 326—341.

Ф. ЕНКЕЛС

КӘЛӘЧӘҜ ИТАЛИЈА ИНГИЛАБЫ ВӘ СОСИАЛИСТ ПАРТИЈАСЫ[277]

Зәннимчә, Италијада вәзијјәт беләдир.

Буржуазија милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризә дөврүндә вә сонра һакимијјәт башына кәләндә өз гәләбәсини ахыра чатдыра билмәмиш вә чатдырмаг истәмәмишдир. О феодализм галыгларыны мәһв етмәмиш вә милли истеһсалы мүасир буржуа гајдасында гурмамышдыр. Капитализм гурулушунун нисби вә мүвәггәти үстүнлүкләрини өлкә үчүн тә'мин едә билмәјән буржуазија бу гурулушун бүтүн чәтинликләрини, бүтүн ағырлыгларыны өлкәнин үзәринә јыхмышдыр. Буржуазија буна гане олмајыб, өз чиркин малијјә фырылдаглары илә өзүнү һәмишәлик һөрмәт вә е'тибардан салмышдыр.

Бир тәрәфдән, тәкчә феодализм заманларындан дејил, һабелә антик дүнјадан да мирас галан гәдим зүлм формалары (mezzadria*, гарамалын инсаны сыхышдырыб арадан чыхартдығы чәнуб латифундијалары), о бири тәрәфдән исә, буржуа гурулушунун бир вахт ичад етдији ән вәһши верки системи әмәкчи халгы—кәндлиләри, сәнәткарлары, кәнд тәсәррүфаты вә сәнаје фәһләләрини мәнкәнә кими сыхыр. Бурада Маркасла бирликдә ашағыдакы сөзләри демәк јеринә дүшәр: «Гәрби Авропанын башга континент өлкәләри кими биз дә капиталист истеһсалынын јалныз инкишаф етмәсиндән дејил, һабелә онун кифајәт гәдәр инкишаф етмәмәсиндән дә әзијјәт чәкирик. Мүасир дөврүн фәлакәтләри илә јанашы олараг биз кечмишдән ирс галан бир сыра фәлакәтләрдән дә

---

* јардар ичарә системи. *Ред.*

әзаб чәкирик, бунлар исә она көрә мөвчуддур ки, дөврү кечмиш, гәдим истеһсал үсуллары вә бунларла јанашы кәлән *көһнәлмиш* ичтимаи вә сијаси мүнасибәтләр донуб галмагдадыр. Биз јалныз дириләрдән дејил, өлүләрдән дә әзијјәт чәкирик. Өлү диринин јахасындан јапышыр!»*.

Белә бир вәзијјәт бөһрана доғру апарыр. Һәр јердә истеһсалчы күтләләр һәјәчана кәлирләр; бә'зи јерләрдә онлар артыг үсјан етмәкдәдирләр. Бу бөһран бизи һара кәтириб чыхарачагдыр?

Көрүнүр, сосиалист партијасы чох чаван вә игтисади шәраит үзүндән чох зәиф олдуғундан сосиализмин дәрһал гәләбә чалачағына үмид бәсләјә билмәз. Өлкәдә кәнд әһалиси шәһәр әһалисиндән хејли чохдур; шәһәрләрдә ири сәнаје зәиф инкишаф етмишдир вә бунун нәтичәсиндә орада әсл пролетариат аздыр; әксәријјәт сәнәткарлардан, хырда дуканчылардан вә синфи симасыны итирмиш үнсүрләрдән, јә'ни хырда буржуазија илә пролетариат арасында сәбатсыз мөвге тутан күтләдән ибарәтдир. Бунлар тәнәззүл вә позулма һалында олан орта әср хырда вә орта буржуазијасыдыр,—бунларын әксәријјәти, һазыркы анда һәлә пролетар олмајан кәләчәк пролетарлардыр. Јалныз бу синиф, даим игтисади ифлас тәһлүкәси гаршысында дуран, инди исә үмидсизлик дәрәчәсинә чатдырылмыш синиф, чохлу ингилаби һәрәкат дөјүшчүсү вә рәһбәри ирәли сүрә биләр. Бу синфи кәндлиләр мүдафиә едәчәкләр, онлар әрази чәһәтдән сәпәләндикләринә вә савадсыз олдугларына көрә әсл тәшәббүс көстәрә билмәсәләр дә, һәр һалда күчлү вә лазымлы мүттәфиг олачаглар.

Әкәр мүвәффәгијјәт аз-чох динч јолла әлдә едиләрсә, онда ади һөкумәт дәјишиклији баш верәр вә «дөнмә» республикачылар[278], Кавалотти вә К^{0}-сы һакимијјәт башына кәләрләр; амма ингилаб оларса, буржуа республикасы јаранар.

Белә бир шәраитдә сосиалист партијасы нә кими рол ојнамалыдыр?

1848-чи илдән е'тибарән сосиалистләрә ән чох мүвәффәгијјәт газандыран тактика *«Коммунист манифести»*нин тактикасы олмушдур. «Пролетариатын буржуазијаја гаршы мүбаризәсинин кечдији мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә сосиалистләр** һәмишә бүтөвлүкдә һәрәкатын мәнафејини тәмсил едирләр... Онлар фәһлә синфинин ән јахын мәгсәд вә мәнафеји уғрунда мүбаризә едирләр, лакин ејни заманда бу-

---

* «Капитал»ын биринчи чилдинин алманча биринчи нәшринә К. Марксын мүгәддимәси (бах: бу нәшр, 2-чи чилд, сәһ. 94). *Ред.*

** Енкелс ситат кәтирәркән «коммунистләр» сөзүнү «сосиалистләр» сөзү илә әвәз етмишдир. *Ред.*

күнкү һәрәкатда онлар һәрәкатын кәләчәјини дә мүдафиә едирләр»*.—Буна көрә дә онлар бу ики синиф арасында кедән мүбаризәнин һәр бир инкишаф мәрһәләсиндә фәал иштирак едир вә һеч бир заман нәзәрдән гачырмырлар ки, бу мәрһәләләр анчаг әсас бөјүк мәгсәдә доғру: чәмијјәти дәјишдирмәк васитәси олмаг е'тибары илә пролетариатын сијаси һакимијјәти әлә алмасына доғру апаран пилләләрдир. Онларын јери фәһлә синфи үчүн билаваситә һәр һансы мүвәффәгијјәт газанмаг уғрунда мүбаризә едәнләрин чәркәсиндәдир; лакин онлар бүтүн бу сијаси вә игтисади мүвәффәгијјәтләри анчаг *һиссә-һиссә өдәнилән* бир шеј кими гәбул едирләр. Буна көрә дә онлар һәр бир ингилаби вә ја мүтәрәгги һәрәката өзләринин кетдикләри јолда атылан аддым кими бахырлар; онларын хүсуси вәзифәси дикәр ингилабчы партијалары ирәли апармагдан вә онлардан бири галиб кәләндә пролетариатын мәнафејини мүдафиә етмәкдән ибарәтдир. Һеч бир заман бөјүк мәгсәди нәзәрдән гачырмајан бу тактика сосиалистләри ади мәрһәләјә һәрәкатын сон мәгсәди кими бахан аз бәсирәтли дикәр партијаларын—һәм халис республикачыларын, һәм дә сентиментал сосиалистләрин—лабүд олараг гапылдыглары үмидсизлијә гапылмагдан горујур.

Буну Италијаја тәтбиг едәк.

Беләликлә, позулмагда олан хырда буржуазијанын вә кәндлиләрин гәләбәси, олсун ки, «дөнмә» республикачылар һөкумәти јарадылмасына кәтириб чыхарачагдыр. Бу бизә үмуми сечки һүгугу вә даһа бөјүк һәрәкат азадлығы (мәтбуат, јығынчаг, иттифаг азадлығы, ammanizione**нин ләғв едилмәси вә и. а.) верәчәкдир, јә'ни елә јени силаһ верәчәкдир ки, она е'тинасызлыг көстәрмәк лазым дејилдир.

Јахуд ејни адамлар вә бир нечә мадзиничиләр башда олмагла буржуа республикасы јарадылачагдыр. Бу һеч олмазса бир мүддәт бизим фәалијјәт азадлығымызы вә мејданымызы даһа чох кенишләндирәрди. Ахы буржуа республикасы, Маркс демишкән, елә сијаси формадыр ки, пролетариатла буржуазија арасында кедән мүбаризә өз һәллини јалныз бу формада тапа биләр***. Биз бунун Авропаја нечә тә'сир көстәрә биләчәјини һәлә демирик.

Беләликлә, бизи күчләндирмәдән вә бизим үчүн даһа әлверишли ambiente**** јаратмадан индики ингилаби һәрәкат

---

* —Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 123 вә 142. *Ред.*

** —полис нәзарәтинин. *Ред.*

*** *К. Маркс.* «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» (бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 444). *Ред.*

**** шәраит. *Ред.*

гәләбә чала билмәз. Беләликлә, әкәр биз чәкинмәјә башласајдыг, әкәр «affini»* партијалара өз мүнасибәтимиздә халис мәнфи тәнгидлә кифајәтләнсәјдик, чох бөјүк бир сәһв етмиш олардыг. Елә бир ан кәлиб чата биләр ки, биз онларла мүсбәт шәкилдә әмәкдашлыг етмәли оларыг, амма ким билир бу ан нә заман кәлиб чатачагдыр?

Ајдындыр ки, һеч дә бизим тәмсил етдијимиз синфин һәрәкаты олмајан бир һәрәкаты билавситә һазырламаг бизим ишимиз дејилдир. Әкәр радикалларын вә республикачыларын фикринчә, күчәјә чыхмаг вахты чатмышдырса, гој онлар өзләри еһтирасларына мејдан версинләр. Бизә кәлдикдә, бу чәнабларын јағлы вә'дләринә чох тез-тез ујуб алданмыш олдуғумуза көрә, бир даһа тәләјә дүшмәрик. Онларын нә интибаһнамәләри, нә дә гәсдләри бизә тә'сир көстәрмәмәлидир. Әкәр һәр чүр *һәгиги* халг һәрәкатына көмәк етмәк бизим борчумуздурса, онда пролетар партијамызын јени тәшәккүл тапмыш өзәјини әбәс јерә гурбан вермәмәк вә пролетариатын фајдасыз јерли гијамларда мәһв едилмәсинә јол вермәмәк дә бизим борчумуздур.

Әксинә, һәрәкат һәгигәтән үмуммилли һәрәкат оларса, онда бизим адамларымыз бу һәрәкатда өз јерләрини һәлә ора чағырылмаздан әввәл тутарлар вә белә һәрәкатда бизим иштиракымыз өзлүјүндә ајдындыр. Лакин бу һалда өзүмүз үчүн ајдынлашдырмалы вә ачыгча билдирмәлијик ки, биз бу һәрәкатда *мүстәгил бир партија кими* иштирак едирик, радикаллар вә республикачыларла мүвәггәти иттифагда олуб онлардан бүсбүтүн фәргләнән бир партија кими иштирак едирик вә гәләбә әлдә едиләчәји тәгдирдә мүбаризәнин нә кими нәтичә верәчәји барәдә һеч бир хүлјаја гапылмырыг; бу нәтичә бизи әсла гане едә билмәз, әксинә, бизим үчүн јалныз әлдә едилмиш мәрһәләләрдән бири, сонракы наилијјәтләр үчүн јалныз јени әмәлијјат базасы олар; елә лап гәләбә күнүндә бизим јолларымыз ајрылачагдыр; һәмин күндән биз јени һөкумәтә гаршы *јени мүхалифәт* тәшкил едәчәјик, лакин бу мүхалифәт мүртәче мүхалифәт дејил, мүтәрәгги мүхалифәт, ән сол чинаһын мүхалифәти олуб газанылмыш наилијјәт һүдудуну ашыб кәнара чыхан наилијјәтләрә сөвг едәчәкдир.

Ола билсин ки, бирликдә газанылан гәләбәдән сонра бизә јени һөкумәтдә бир нечә вәзифә тәклиф едәчәкләр, амма һөкмән елә тәклиф едәчәкләр ки, биз *азлыгда* галаг. *Бу чох бөјүк тәһлүкәдир.* 1848-чи ил феврал ингилабындан сонра франсыз демократ-сосиалистләри («Réforme» гәзе-

* — «гоншу». *Ред.*

тиндән[130] оланлар, Ледру-Роллен, Луи Блан, Флокон вә башгалары) сәһв едәрәк бу чүр вәзифәләр тутмушдулар[279]. Һөкумәтдә азлыг тәшкил едән бу адамлар халис республикачылардан ибарәт чохлуғун фәһләләр барәсиндә етдији бүтүн алчаглыг вә хәјанәтләрә өз хошлары илә шәрик чыхмышдылар; фәһлә синфинин нүмајәндәләри ролуну ојнамаг иддиасына дүшән бу чәнабларын һөкумәтдә олмасы ејни заманда фәһлә синфинин ингилаби һәрәкәтләрини тамамилә позмушду.

Бүтүн бурада дејиләнләр мәним јалныз шәхси фикримдир; мән фикрими она көрә сөјләјирәм ки, һәм дә чох инамсыз дејирәм ки, ону мәндән сорушурлар. Үмуми тактикаја кәлдикдә, мән онун дүзкүнлүјүнү бүтүн өмрүм боју һәмишә јәгин етмишәм; бу тактика мәни бир дәфә дә олсун, пис вәзијјәтә салмамышдыр. Ону Италијанын һазыркы шәраитинә тәтбиг етмәјә кәлдикдә, бурада мәсәлә башга чүрдүр; бу мәсәләни јериндә һәлл етмәк лазымдыр вә ону һадисәләрин мәркәзиндә олан адамлар һәлл етмәлидирләр.

1894-чү ил јанварын 26-да јазылмышдыр

Италјан дилинә тәрчүмәси «Critica Sociale» журналынын 1894-чү ил 1 феврал тарихли 3-чү нөмрәсиндә чап едилмишдир.

Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 457—460.

Ф. ЕНКЕЛС

ФРАНСАДА ВƏ АЛМАНИЈАДА КƏНДЛИ МƏСƏЛƏСИ[280]

Буржуа партијалары вə мүртəче партијалар сон дəрəчə тəəччүб едирлəр ки, инди һəр јердə сосиалистлəрин гаршысында кəндли мəсəлəси гəфлəтəн нөвбəти бир мəсəлə кими дурмушдур. Онлар əслиндə бунун артыг чохдан гаршыда дурмадығына тəəччүб етмəли идилəр. Ирландијадан Сичилијаја гəдəр, Андалузијадан Русијаја вə Болгарыстана гəдəр кəндли—əһалинин, истеһсалын вə сијаси гүввəнин чох мүһүм бир амилидир. Гəрби Авропанын јалныз ики вилајəти истисна тəшкил едир. Бөјүк Британијада сөзүн əсл мə'насында ири торпаг саһиблији вə ири əкинчилик өз тəсəррүфаты илə јашајан кəндлини тамамилə сыхышдырыб арадан чыхармышдыр; Ост-Елба Пруссијасында артыг бир нечə əсрдəн бəри ејни просес баш вермəкдəдир вə бурада да кəндли игтисади вə сијаси чəһəтдəн кетдикчə даһа чох «арадан галдырылыр»* вə ја, һəр һалда, арха сыраја кечирилир.

Сијаси гүввə амили олмаг е'тибары илə, кəндли өзүнү индијəдəк əн чох һалларда јалныз өз лагејдлији илə көстəрир ки, бунун да көкү кəнд һəјатынын тəнһалығындадыр. Кениш əһали күтлəсинин бу лагејдлији тəкчə Парисдə вə Ромада парламент сатгынлығынын дејил, һəмчинин рус истибдадынын да чох күчлү бир дајағыдыр. Лакин бу лагејдлик һеч дə арадан галдырылмаз дејилдир. Фəһлə һəрəкаты мејдана кəлдији замандан е'тибарəн, Гəрби Авропа буржуалары үчүн хүсусилə кəндли парсел мүлкијјəтинин үстүн олдуғу

* Wird „gelegt". Bauernlegen — Алманија тарихиндə кəндлилəрин сүркүн едилмəси, мүлкијјəтдəн мəһрум едилмəси демəк олан техники терминдир *(Енкелсин əсəринин əввəлини тəрҹүмə едəркəн В. И. Ленинин она вердији гејддир).*

јерләрдә кәндлиләр арасында сосиалист фәһләләрә гаршы шүбһә вә нифрәт ојатмаг, сосиалист фәһләләри кәндлинин хәјалы гаршысында partageux кими, «бөлүшдүрмә» тәрәфдарлары кими, кәндли мүлкијјәтинә гәсд едән тәнбәл, ачкөз шәһәрлиләр кими гәләмә вермәк о гәдәр дә чәтин дејилди. 1848-чи ил феврал ингилабынын тутгун сосиалист чәһдләрини франсыз кәндлиләринин мүртәче сәсвермәси тезликлә арадан галдырды; раһат бурахылмасыны истәјән кәндли бурада өз хатирәләри дәрјасындан кәндли императору Наполеон һаггында бир әфсанә тапды вә Икинчи империја јаратды. Кәндлиләрин тәкчә бу икидлијинин франсыз халгына нәјин баһасына тамам олдуғуну биз һамымыз билирик; бу икидлијин нәтичәләриндән франсыз халгы һәлә инди дә әзијјәт чәкир.

Лакин о замандан бәри чох шеј дәјишилмишдир. Капиталист истеһсал формасынын инкишафы кәнд тәсәррүфатында хырда истеһсалын һәјат әсәбини кәсмишдир; бу хырда истеһсал гаршысы алынмаз сурәтдә мәһв олур вә тәнәззүл едир. Шимали вә Чәнуби Американын вә Һиндистанын рәгабәти үзүндән Авропа базарына учуз тахыл ахыб кәлмиш вә тахыл о гәдәр учуз олмушдур ки, һеч бир Авропа истеһсалчысы онунла рәгабәт едә билмәмишдир. Һәм ири торпаг саһиби, һәм дә хырда кәндли үзәринә, ејни дәрәчәдә онларын һәр икиси үзәринә фәлакәт чөкмәкдәдир. Онларын һәр икиси торпаг саһиби вә кәнд әһли олдуғуна көрә исә, ири торпаг саһиби өзүнү хырда кәндлинин мәнафеји уғрунда чарпышан габагчыл мүбариз е'лан едир вә хырда кәндли—үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә—ону өз мәнафеји уғрунда чарпышан мүбариз һесаб едир.

Бу арада Гәрбдә гүдрәтли сосиалист фәһлә партијасы јетишмишдир. Феврал ингилабы дөврүнүн тутгун һисси вә сә'јләри ајдынлашмыш, даһа кениш вә даһа дәрин олмуш, елмин бүтүн тәләбләринә ујғун кәлән вә мүәјјән, һисс едиләчәк тәләбләри олан бир програма чеврилмишдир; даим артмагда олан сосиалист депутатлар Алманија, Франса, Белчика парламентләриндә бу тәләбләри мүдафиә едирләр. Сијаси һакимијјәти сосиалист партијасынын әлә алмасы јахын кәләчәјин иши олмушдур. Лакин сијаси һакимијјәти әлә алмаг үчүн бу партија әввәлчә шәһәрдән кәндә кетмәли, кәнддә бир гүввә олмалыдыр. Игтисади сәбәбләрин сијаси нәтичәләрлә әлагәсини ајдын баша дүшмәси илә башга партијалардан фәргләнән сосиалист партијасы, өзүнү кәндлинин досту кими көстәрән ири мүлкәдарын гојун дәриси алтындакы чанавар үзүнү мәһз бунун сајәсиндә артыг чохдан ашкара чыхармыш олан бу партија, өлүмә мәһкум олан кәндлини раһатча өз јаланчы мүдафиәчиләринин әлиндә гоја биләрми, кәндли сәнаје

фәһләләринин пассив әлејһдарындан фәал әлејһдарына чевриләчәји вахта гәдәр раһат гоја биләрми? Будур, биз кәндли мәсәләсинин мәркәзиндәјик.

I

Бизим мүрачиәт едә биләчәјимиз кәнд әһалиси чох мүхтәлиф тәркиб һиссәләриндән ибарәтдир вә бу һиссәләр өз нөвбәсиндә ајры-ајры јерләрә көрә дә фәргләнирләр.

Алманијанын гәрбиндә, һәмчинин Франсада вә Белчикада парсел кәндлиләринин хырда истеһсалы һөкм сүрүр, онлар ән чох һалларда мүлкијјәтчи, аз һалларда өзләринин бир парча торпагларынын ичарәдарыдырлар.

Шимал-гәрбдә—Ашағы Саксонијада вә Шлезвиг-Һолштејндә—ири вә орта кәндлиләр үстүнлүк тәшкил едирләр ки, бунлар да муздур киши вә гадын, һәтта күнәмуздчу олмадан кечинә билмирләр. Баваријанын мүәјјән һиссәсиндә дә вәзијјәт бунун ејнидир.

Ост-Елба Пруссијасында вә Мекленбургда биз һәјәт нөкәрләри, муздур вә күнәмуздчулары олан ири торпаг саһиблији вә ири истеһсал саһәсини, бә'зи јерләрдә исә нисбәтән кичик вә даим азалан мигдарда хырда вә орта кәндлиләр олдуғуну көрүрүк.

Орта Алманијада биз јериндән асылы олараг, истеһсал вә торпаг саһиблијинин бүтүн бу формаларынын мүхтәлиф нисбәтләрдә гарышығыны көрүрүк, һәм дә бу формалардан һеч бири аз-чох ири саһәдә үстүнлүк газанмыр.

Бундан әлавә, мүхтәлиф өлчүдә јерләр вар ки, бурада шәхси вә ја ичарә едилән әкин јери аиләни доландырмаг үчүн кифајәт етмир вә мүәјјән бир кустар пешәси үчүн јалныз зәмин олур, онун үчүн әмәк һаггынын ашағы—бу шәрт олмадан ағлакәлмәз дәрәчәдә ашағы—олмасыны мүмкүн едир ки, бу да һәр һансы бир јад өлкәнин рәгабәти шәраитиндә бу пешә мәһсулларынын сатылмасыны тә'мин едир.

Бәс кәнд әһалисинин бу бөлмәләриндән һансылары сосиал-демократ партијасына чәлб едилә биләр? Өзлүјүндә ајдындыр ки, биз бу мәсәләни јалныз үмуми шәкилдә тәдгиг едирик; биз јалныз кәскин сурәтдә өзүнү көстәрән формалары нәзәрдән кечирәчәјик; јерин чатышмамасы бизә, ара пилләләр үзәриндә вә кәнд әһалисинин гарышыг тәркибдә олдуғу һаллар үзәриндә дајанмаға имкан вермир.

Хырда кәндлидән башлајаг. Бүтүн кәндлиләрдән бу дәрәчәси ән мүһүмдүр, һәм дә тәкчә үмумијјәтлә Гәрби Авропа үчүн мүһүм дејилдир. Јох, бүтүн мәсәләјә мүнасибәтдә дә ағырлыг мәркәзи кәндлиләрин мәһз бу дәрәчәсиндәдир. Бир

һалда ки, биз хырда кәндлијә өз мүнасибәтимизи ајдынлашдырмышыг, кәнд әһалисинин галан тәркиб һиссәләринә өз мүнасибәтимизи мүәјјән етмәк үчүн артыг дајаг нөгтәләримиз вардыр.

Хырда кәндли дедикдә, биз бурада елә бир парча торпағын мүлкијјәтчисини вә ја ичарәдарыны—хүсусилә мүлкијјәтчисини—нәзәрдә тутуруг ки, онун бу бир парча торпағы, үмуми бир гајда олараг, өз аиләси васитәси илә бечәрә биләчәјиндән бөјүк вә өз аиләсини доландыра биләчәјиндән кичик дејилдир. Беләликлә, хырда сәнәткар кими, бу хырда кәндли дә фәһләдир вә мүасир пролетардан онун фәрги бундадыр ки, онун һәлә өз әмәк васитәләри вардыр; демәли, бу, артыг кечмишә аид олан бир истеһсал үсулунун галығыдыр. Бу хырда кәндли өз әчдадындан, тәһкимли, асылы вә ја—чох надир мүстәсна һалларда—азад олан, лакин төјчү вермәјә вә бијара кетмәјә борчлу олан кәндлидән үч чәһәтдән фәргләнир. Әввәлән, бунунла фәргләнир ки, Франса ингилабы ону мүлкәдара вермәли олдуғу феодал веркиләриндән вә мүкәлләфијјәтләрдән азад етмиш вә чох һалларда, һеч олмазса Рејнин сол саһилиндә, ону өз азад мүлкијјәти олараг бир парча кәндли торпағы илә тә'мин етмишдир. Икинчиси, бунунла фәргләнир ки, о үзвү олдуғу вә өз-өзүнү идарә едән ичманын мүдафиәсиндән мәһрум олмушдур вә бунунла бирликдә, гәдимдән ичмаја мәхсус олан јерләрдән истифадә етмәк һүгугунда өзүнә дүшән пајдан мәһрум олмушдур. Ичма торпағы онун әлиндән фырылдагчылыг јолу илә гисмән онун кечмиш феодал ағасы тәрәфиндән, гисмән дә Рома һүгугуна әсасланан либерал, бүрократ ганунверичилији тәрәфиндән алынмышдыр, беләликлә дә мүасир хырда кәндли јем сатын алмадан өз иш һејваныны сахламаг имканындан мәһрум олмушдур. Тәсәррүфат чәһәтдән исә ичма торпағына олан һүгугун итирилмәси феодал төјчүләринин ләғв едилмәсиндән хејли үстүндүр; иш һејваны сахламаг имканы олмајан кәндлиләрин сајы арасы кәсилмәдән артыр. Үчүнчүсү, индики кәндли онунла фәргләнир ки, о өз әввәлки мәһсулдар ишинин јарысыны итирмишдир. Әввәлләр о, еһтијачы олдуғу сәнаје мәһсулларынын чох һиссәсини, өзү әлдә етдији хаммалдан өзү өз аиләси илә бирликдә истеһсал едирди; онун галан еһтијачларыны әкинчиликлә јанашы олараг сәнәтлә мәшғул олан кәнд гоншулары өдәјирди ки, онларын да һаггыны чох заман мүбадилә олунан мәһсулла вә ја гаршылыглы сурәтдә хидмәт көстәрилмәси шәклиндә верирдиләр. Аилә, даһа чох дәрәчәдә исә кәнд өз еһтијачыны өзү өдәјәрәк јашајырды, демәк олар, өзүнә лазым олан һәр шеји өзү истеһсал едирди. Бу демәк олар там натурал тәсәррүфат иди, пула де-

мәк олар, әсла еһтијач олмурду. Капиталист истеһсалы пул тәсәррүфаты вә ири сәнаје васитәси илә буна сон гојду. Ичма торпағы кәндлинин јашамасы үчүн биринчи әсас шәрт идисә, јардымчы сәнаје пешәси икинчи белә бир шәрт иди. Беләликлә, кәндли кетдикчә даһа чох ашағы енир. Веркиләр, гытлыг, вәрәсәләр арасында бөлкү, мәһкәмә просесләри кәндлиләри бир-биринин ардынча сәләмчинин јанына говур, борч кетдикчә даһа кениш јајылыр вә ајрылыгда һәр бири үчүн кетдикчә даһа ағыр олур,—бир сөзлә, вахты кечмиш истеһсал үсулунун һәр бир галығы кими, бизим хырда кәндли дә гаршысы алынмаз сурәтдә мәһв олмаға доғру кедир. Хырда кәндли—кәләчәк пролетардыр.

Хырда кәндли белә бир вәзијјәтдә олдуғуна көрә, социалист тәблиғатына һәвәслә гулаг асмалы иди. Лакин онун чанына вә ганына ишләмиш олан мүлкијјәт дујғусу һәлә бә'зән буна мане олур. Өзүнүн бу гәдәр тәһлүкәләрә дучар олан бир парча торпағы уғрунда мүбаризә онун үчүн нә гәдәр ағыр олурса, о бу торпагдан бир о гәдәр фәдакар бир инадла јапышыр, она торпаг мүлкијјәтини бүтүн чәмијјәтин ихтијарына вермәкдән данышан сосиал-демократы о өзү үчүн сәләмчи вә ја вәкил гәдәр тәһлүкәли бир дүшмән һесаб етмәјә мејл көстәрир. Бу мөвһумата гаршы сосиал-демократија нә кими васитәләрлә мүбаризә апармалыдыр? Сосиал-демократија өз әгидәсини дәјишмәдән, мәһв олмаға үз гојмуш хырда кәндлијә нә тәклиф едә биләр?

Биз бурада марксист мәсләкли франсыз социалистләринин аграр програмында әмәли бир дајаг нөгтәси көрүрүк вә бу програм хүсусилә она көрә даһа чох диггәтәлајигдир ки, хырда кәндли тәсәррүфатынын классик өлкәсини әсас көтүрүр.

1892-чи ил Марсел гурултајында партијанын биринчи аграр програмы гәбул едилмишди. Бу програм торпагсыз кәнд тәсәррүфат *фәһләләри* (јә'ни күнәмуздчулар вә һәјәт нөкәрләри) үчүн бунлары тәләб едир: һәмкарлар иттифаглары вә ичма шуралары тәрәфиндән мүәјјән едилән әмәк һаггы минимуму; јарысы фәһләләрдән ибарәт олан кәнд сәнәт мәһкәмәләринин тәтбиг едилмәси, ичма торпағынын сатылмасынын гадаған едилмәси вә дөвләт торпагларынын ичмалара ичарәјә верилмәси, ичмаларын бүтүн бу торпағы—һәм өз торпағыны, һәм дә ичарә едилән торпағы,—биркә бечәрилмәк үчүн кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин торпагсыз аиләләри бирликләринә ичарәјә вермәси, ичманын нәзарәти алтында да муздлу фәһлә ишләтмәјин гадаған едилмәси; гочалар вә әлилләр үчүн пенсија верилмәси вә бунун да ири торпаг мүлкијјәти үзәринә хүсуси верки гојулмагла өдәнилмәси.

Бурада һәлә ичарәдарларын да аид едилдији *хырда кәндлиләр* үчүн програм бунлары тәләб едир: ичмаларын кәнд тәсәррүфаты машынлары алараг бунлары маја дәјәри илә кәндлиләрә кирајә вермәси; күбрә, дренаж борулары, тохум вә с. алмаг үчүн вә мәһсуллары сатмаг үчүн кәндли ширкәтләринин јарадылмасы; дәјәри 5 000 франкдан артыг олмајан торпаг саһәләри бирисинин мүлкијјәтиндән башгасынын мүлкијјәтинә кечәркән алынан веркинин ләғв олунмасы; һәддиндән јухары ичарә гијмәтләрини ашағы салмаг үчүн вә чыхыб кедән ичарәдарларын вә јардарларын (métayers) әмәји сајәсиндә торпаг сәһәсинин јүксәлмиш олан дәјәрини онлара гајтармаг үчүн Ирландија тимсалы үзрә васитәчи комиссијалар тә'сис едилмәси; торпаг саһибинә борч мүгабилиндә мәһсулу кәндлинин әлиндән алмаг һүгугу верән Code civil*-ин 2102-чи маддәсинин ләғв олунмасы вә кредиторларын тахыл тарлада икән онун үзәринә гадаған гојмаг һүгугундан мәһрум едилмәси; мүәјјән минимум әкинчилик аләтләри, мәһсул, тохум, күбрә, иш һејванлары,—бир сөзлә, онсуз кәндлинин өз тәсәррүфаты илә мәшғул ола билмәјәчәји һәр шеј үзәринә гадаған гојулмасынын гадаған едилмәси; чохдан көһнәлмиш үмуми торпаг кадастрынын тәфтиш едилмәси, һәләлик исә һәр бир ичмада јерли тәфтиш апарылмасы; нәһајәт, пулсуз кәнд тәсәррүфаты ихтисас тәһсили верилмәси вә кәнд тәсәррүфат тәчрүбә стансијалары тәшкил едилмәси.

Биз көрүрүк ки, кәндлиләрин хејринә ирәли сүрүлән тәләбләр—фәһләләрин хејринә ирәли сүрүлән тәләбләрдән биз бурада һәләлик бәһс етмәјәчәјик—о гәдәр дә узаг кетмир. Бунларын бир һиссәси артыг башга өлкәләрдә һәјата кечирилмишдир. Ичарәдарлар үчүн васитәчи мәһкәмәләри гәти сурәтдә Ирландија нүмунәси илә гурулур. Кәндли ширкәтләри артыг Рејн саһили вилајәтләриндә мөвчуддур. Кадастрын тәфтиш едилмәси бүтүн Гәрби Авропада бүтүн либералларын вә һәтта бүрократларын даими бир хош арзусудур. Програмын галан бәндләри дә мөвчуд капитализм гурулушуна хүсуси зәрәр вурулмадан һәјата кечирилә биләр. Биз буну анчаг програма характеристика вермәк үчүн дејирик, һеч дә она ирад тутмаг үчүн демирик,—әксинә.

Бу програм васитәси илә партија Франсанын ән мүхтәлиф вилајәтләринин кәндлиләри арасында елә бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмышдыр ки,—ахы иштаһа јемәк заманы кәлир—бизим франсыз јолдашлар да буну кәндлиләрин зөвгүнә даһа чох ујғунлашдырмаг истәмишләр. Бу заман, доғрудур, һисс етмишләр ки, тәһлүкәли јол тутмушлар. Кәндлијә,—кәләчәк

* —Мүлки мәчәлләнин[82]. *Ред.*

пролетара дејил, индики мүлкијјәтчи кәндлијә,—үмуми сосиалист програмынын әсас принсипләрини позмадан нечә көмәк етмәк олар? Бу е'тираза јол вермәмәк үчүн, јени әмәли тәклифләрә мүгәддимә олараг нәзәри бир әсасландырма вермишләр вә бу әсасландырма илә сүбут етмәјә чалышырлар ки, сосиализм принсипләринә хырда кәндли мүлкијјәтини капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә мәһв олмагдан горумаг дахилдир, һәрчәнд бу мәһв олманын лабүд олдуғу мүәллифләрин өзләринә тамамилә ајдындыр. Бу әсасландырманы, һәмчинин бу илин сентјабрында Нант гурултајында гәбул едилән тәләбләрин өзүнү дә инди биз әтрафлы көздән кечирәк.

Һәмин әсасландырма белә башланыр:

«Фәһлә партијасы нәзәрә алыр ки, партијанын үмуми програмынын һәрфи мәтнинә көрә, истеһсалчылар јалныз истеһсал васитәләринә саһиб олмалары шәрти илә азад ола биләрләр;

нәзәрә алыр ки, сәнаје саһәсиндә бу истеһсал васитәләри истеһсалчылара јалныз коллектив вә ја ичтимаи формада гајтарыла биләчәк капиталист мәркәзләшмәси дәрәчәсинә чатмышдырса,—һеч олмазса индики Франсада—вәзијјәт кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә тамамилә башга чүрдүр, бурада истеһсал васитәләри, мәһз торпаг олдугча чох јерләрдә ајры-ајры истеһсалчыларын әлиндә һәлә фәрди мүлкијјәтдир;

нәзәрә алыр ки, парсел мүлкијјәти илә сәчијјәләнән бу вәзијјәт лабүддән мәһв олмаға мәһкумдурса да (est fatalement appele a disparaître) бунунла белә сосиализм онун мәһв олмасыны сүр'әтләндирмәли дејилдир, чүнки сосиализмин вәзифәси мүлкијјәти әмәкдән ајырмагдан ибарәт дејил, әксинә, һәр бир истеһсалын бу ики амилини бир әлдә бирләшдирмәкдән ибарәтдир, һәмин амилләрин парчаланмасы пролетарлашмыш ишчиләрин көләлијинә вә јохсуллуғуна сәбәб олур;

нәзәрә алыр ки, бир тәрәфдән, сосиализмин вәзифәси, ири маликанәләрин индики авара мүлкијјәтчиләри мүлкијјәтдән мәһрум едилдикдән сонра јенидән кәнд тәсәррүфаты пролетарларыны—коллектив вә ја ичтимаи формада—ири маликанәләрә саһиб етмәкдән ибарәтдирсә, дикәр тәрәфдән, сосиализмин ејни дәрәчәдә вачиб вәзифәси өз әмәји илә јашајан кәндлинин мүлкијјәтини хәзинәјә, сәләмчијә гаршы вә јени мејдана чыхан ири торпаг саһибләринин гәсдләринә гаршы мүдафиә етмәкдән ибарәтдир;

нәзәрә алыр ки, бу мүдафиәни ичарәдарлар вә ја јардарлар (meta yers) ады илә өзкә торпағыны бечәрән вә һәтта күнәмуздчулары истисмар етдикдә дә, онларын өз үзәриндәки истисмар нәтичәсиндә буна мүәјјән дәрәчәдә мәчбур олан истеһсалчылара да шамил етмәк мәгсәдәујғундур.—

Бунлары нәзәрә алан фәһлә партијасы, анархистләрин әксинә олараг ичтимаи гурулушу дәјишдирмәк үчүн јохсуллуғун артмасына вә кенишләнмәсинә бел бағламыр, әмәјин вә бүтүн чәмијјәтин азад олмасыны һәм шәһәр, һәм дә кәнд зәһмәткешләринин ичраијјә вә ганунверичилик һакимијјәтини өз әлләринә алачаглары заман јалныз онларын тәшкил олунмасындан вә биркә сә'јләриндән көзләјир,—бу Фәһлә партијасы үмуми дүшмәнә, феодал торпаг саһиблијинә гаршы биркә мүбаризә үчүн кәнд истеһсалынын бүтүн үнсүрләрини вә мүхтәлиф һүгуги әсасларла өлкә торпағынын бечәрилмәси ишинә билаваситә аидијјәти олан бүтүн фәалијјәт нөвләрини бирләшдирмәк үчүн ашағыдакы аграр програмы гәбул етмишдир».

Инди бу «әсасландырмалары» бир гәдәр әтрафлы нәзәрдән кечирәк.

Һәр шејдән әввәл, франсыз програмындакы истеһсалчыларын азадлығы үчүн истеһсал васитәләринә саһиб олмағын мүгәддәм шәрт олмасы мүддәасыны билавәситә онун ардынча кәлән бу мүддәа илә тамамламаг лазымдыр ки, истеһсал васитәләринә саһиб олмаг јалныз ики формада мүмкүндүр: ја фәрди саһиблик кими мүмкүндүр ки, бу да бүтүн истеһсалчылар үчүн үмуми олан бир һал шәклиндә һеч бир заман вә һеч бир јердә мөвчуд олмамышдыр вә сәнајенин тәрәггиси нәтичәсиндә күндән-күнә даһа чох истисна едилмәкдәдир, ја да үмуми саһиблик кими, јә'ни елә бир формада ки, бунун мадди вә әгли мүгәддәм шәртләрини артыг капитализм чәмијјәтинин өз инкишафы јаратмышдыр; демәли, пролетариатын сәрәнчамында олан бүтүн васитәләрлә истеһсал васитәләринин *үмуми* саһиблијә кечмәси уғрунда мүбаризә апармаг лазымдыр.

Беләликлә, истеһсал васитәләринә үмуми саһиблик програмда, әлдә едилмәси лазым кәлән јеканә башлыча мәгсәд кими ирәли сүрүлүр. Һәм дә зәмини һазырланмыш олан тәкчә сәнаје саһәсиндә дејил, һәмчинин һәр јердә, демәли, әкинчиликдә дә ирәли сүрүлүр. Програма көрә, фәрди саһиблик бүтүн истеһсалчылар үчүн үмуми олан бир һал шәклиндә һеч бир заман вә һеч бир јердә мөвчуд олмамышдыр; мәһз буна көрә, һәмчинин ону сәнајенин тәрәггиси онсуз да арадан галдырдығына көрә, социализм һеч дә онун сахланмасында дејил, арадан галдырылмасында мараглыдыр, ахы онун мөвчуд олдуғу јердә вә мөвчуд олдуғу дәрәчәдә, үмуми саһиблик дә мүмкүн олмур. Доғрусу, програма истинад едилсә бүтөвлүкдә бүтүн програма истинад етмәк лазымдыр ки, бу да Нант әсасландырылмасындан ситат кәтирилән мүддәаны әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишдирир, чүнки орада ифадә олунан үмуми тарихи һәгигәти елә шәртләрдән асылы едир ки, бу шәртләр олдугда һәмин һәгигәт јалныз инди Гәрби Авропа вә Шимали Америка үчүн гүввәдә ола биләр.

Ајры-ајры истеһсалчыларын истеһсал васитәләринә малик олмасы бизим заманымызда онлара даһа әсл азадлыг вермир. Шәһәрләрдә сәнәт артыг сарсылмышдыр, Лондон кими бөјүк шәһәрләрдә исә һәтта тамамилә арадан галхмыш, ири сәнаје илә, тәрләтмә системи вә бичарә ишбазларла әвәз едилмишдир ки, мүфлислик онлар үчүн јашамаг мәнбәјидир. Өз тәсәррүфаты илә јашајан хырда кәндли нә өзүнүн бир парча торпағына саһиб олмасына әминдир, нә дә азаддыр. Онун өзү кими онун еви, һәјәти, кичик тарласы да сәләмчијә мәхсусдур; онун јашамасы пролетарын јашамасындан даһа ар-

тыг үмидсиздир, зира пролетар үчүн һеч олмазса арабир сакит күн олур, борч алтында әзилән гул үчүн исә белә күн олмур. Мүлки мәчәлләнин 2102-чи маддәсини силиб атын, гануна әсасән кәндлијә киров көтүрүлмәси гадаған едилән әкинчилик аләтләриндән, мал-гарадан вә с. ибарәт еһтијаты олмасыны тә'мин един,—јенә дә ону чыхылмаз вәзијјәтдән хилас едә билмәзсиниз, чүнки о мәһв олмагдан гыса бир мүддәт мөһләт алмаг үчүн «көнүллү сурәтдә» өз мал-гарасыны да, өзүнү дә, өз чаныны вә руһуну да сәләмчијә сатмалыдыр. Сизин хырда кәндлини өз мүлкијјәтиндә мүдафиә етмәк тәшәббүсүнүз онун азадлығыны дејил, онун көләлијинин јалныз хүсуси бир формасыны мүдафиә едир; бу тәшәббүс елә бир вәзијјәти јубадыр ки, бу вәзијјәтдә хырда кәндли нә јашаја билир, нә дә өлә билир; буна көрә дә бурада сизин програмынызын биринчи абзасына истинад едилмәси тамамилә јерсиздир.

Әсасландырмада дејилир ки, мүасир Франсада истеһсал васитәси, јә'ни торпаг чох јердә фәрди мүлкијјәт олараг һәлә ајры-ајры истеһсалчыларын әлиндәдир; сосиализмин вәзифәси исә куја мүлкијјәти әмәкдән ајырмаг дејил, әксинә, һәр бир истеһсалын бу ики амилини ејни бир әлдә бирләшдирмәкдән ибарәтдир.—Артыг гејд едилдији кими, белә үмуми формада бу ахырынчы мүддәа һеч дә сосиализмин вәзифәси дејилдир; онун вәзифәси даһа чох анчаг истеһсал васитәләрини истеһсалчыларын *үмуми саһиблијинә* вермәкдән ибарәтдир. Биз буну нәзәрдән гачыран кими, јухарыда көстәрилән мүддәа бизи дәрһал белә бир сәһв фикрә кәтириб чыхарыр ки, куја сосиализм хырда кәндлинин өз тарласы үзәриндәки индики хәјали мүлкијјәтини һәгиги мүлкијјәтә чевирмәлидир, јә'ни хырда ичарәдары мүлкијјәтчи етмәли, борч алтында бели бүкүлән мүлкијјәтчини исә борчлардан азад мүлкијјәтчијә чевирмәлидир. Әлбәттә, сосиализм истәјир ки, бу јалан кәндли мүлкијјәти көрсәниши јох олсун, лакин белә бир үсулла јох.

Һәр һалда, иш бу јерә чатмышдыр ки, програмын әсасландырма һиссәсиндә ачыгча белә демәк мүмкүн олмушдур: куја сосиализмин вәзифәси, һәтта онун вачиб вәзифәси,

«өз әмәји илә јашајан кәндлинин мүлкијјәтини хәзинәјә, сәләмчијә гаршы вә јени мејдана чыхан ири торпаг саһибләринин гәсдләринә гаршы мүдафиә етмәкдән ибарәтдир».

Беләликлә, әсасландырма әввәлки абзасда мүмкүн һесаб етмәдији бир шеји јеринә јетирмәји сосиализмин вачиб вәзифәси е'лан едир. О, сосиализмә кәндлиләрин парсел мүлкиј-

јәтини «мүдафиә етмәји» тапшырыр, һәрчәнд өзү дә иддиа едир ки, бу мүлкијјәт «лабүддән мәһв олмаға мәһкумдур». Хәзинә, сәләмчи, јени мејдана чыхан ири торпаг саһибләри— бунлар капиталист истеһсалынын бу лабүддән мәһв олма ишини һәјата кечирдији садә аләтләр олмајыб бәс нәдир? «Сосиализмин» кәндлини бу үч бәладан нә кими васитәләрлә мүдафиә етмәли олдуғуну биз ашағыда көстәрәчәјик.

Лакин тәкчә хырда кәндлинин мүлкијјәтини мүдафиә етмәк тәләб олунмур. Бунунла јанашы:

«Бу мүдафиәни ичарәдарлар вә ја јардарлар (métayers) ады илә өзкә торпағыны бечәрән вә һәтта күнәмуздчулары истисмар етдикдә дә, онларын өз үзәрләриндәки истисмар нәтичәсиндә буна муәјјән дәрәчәдә мәчбур олан истеһсалчылара да шамил етмәк дә мәгсәдәујғундур».

Бурада биз артыг тамамилә хүсуси бир зәмин үзәринә кечирик. Сосиализм гәти сурәтдә муздлу әмәјин истисмары әлејһинә јөнәлдилмишдир. Бурада исә «күнәмуздчулары *истисмар* едән» франсыз ичарәдарларыны мүдафиә етмәк сосиализмин вачиб вәзифәси е'лан олунур,—һәрфијјән belә дә дејилмишдир! Бу да она көрәдир ки, һәмин ичарәдарлар буна муәјјән дәрәчәдә «өз үзәрләриндәки истисмар нәтичәсиндә» мәчбурдурлар!

Маил мүстәви үзәринә дүшдүкдә, ашағы јуварланмаг нә гәдәр дә асан вә хошдур! Бәс ири вә орта алман кәндлиси франсыз сосиалистләринин јанына кәлиб онлардан тәвәгге етсә ки, Алман партијасынын идарә һеј'әтиндән хаһиш олунсун ки, Алманија Сосиал-демократ партијасы ону өз муздурларыны вә муздур гадынларыны истисмар етмәк ишиндә мүдафиә етсин, бу һалда сәләмчи, верки јыған, тахыл мөһтәкири вә мал-гара алверчиси тәрәфиндән «онун өз үзәриндәки истисмары» әсас көстәрсә,—онлар буна нә чаваб верәрләр? Ким замин ола биләр ки, бизим бөјүк аграрилә дә граф Канитси (ахы о да тахыл идхалыны дөвләтин ихтијарына вермәк һаггында белә бир тәклиф вермишди) онларын јанына көндәриб биржа, сәләмчи, тахыл мөһтәкири тәрәфиндән «онларын өз үзәрләриндәки истисмары» әсас көстәрәрәк, кәнд фәһләләрини истисмар етмәк ишиндә сосиалистләрдән мүдафиә истәмәјәчәкләр?

Лакин, демәк лазымдыр ки, бизим франсыз достларымызын нијјәтләри һеч дә зәнн едилә биләчәји гәдәр пис дејилдир. Јухарыда кәтирилән абзасда јалныз тамамилә мүстәсна олан бир һал нәзәрдә тутулур, мәһз ашағыдакы һал нәзәрдә тутулур: бизим шәкәр чуғундуру истеһсалы рајонларымызда

олдуғу кими, Франсанын шималында да кәндлиләрә торпаг ичарәјә вериләркән, сон дәрәчә ағыр шәртләрлә чуғундур бечәрилмәси тәләб олунур: онлар чуғундуру мүәјјән завода вә һәмин завод тәрәфиндән гојулан гијмәтә сатмалыдырлар, мүәјјән тохум алмалы, торпаға гәти сурәтдә көстәрилән мүәјјән мигдар күбрә вермәлидирләр вә бунларын һамысындан да әлавә, чуғундур тәһвил верилдији заман онлары вичдансызчасына алдадырлар. Бунларын һамысы Алманијада бизә дә јахшы мә'лумдур. Лакин франсыз сосиалистләри кәндлиләрин мәһз бу категоријасыны мүдафиә етмәк истәмишләрсә, буну ачыг вә гәти сөјләмәк лазым иди. Нәзәрдән кечирилән абзас индики шәклиндә, сон дәрәчә үмуми хүласәдә тәкчә франсыз програмынын дејил, һәмчинин үмумијјәтлә сосиализмин әсас принсипинин ачыгча позулмасы демәкдир вә бу сәлигәсиз ифадәдән онун мүәллифләри үчүн арзу олунмајан мә'нада ән мүхтәлиф чәһәтләрдән истифадә едиләрсә, гој онлар өзләриндән күссүнләр.

Әсасландырманын ахырынчы сөзләри дә белә јанлыш шәрһ едилә биләр, бу сөзләрә көрә сосиалист фәһлә партијасынын гаршысында

«үмуми дүшмәнә, феодал торпаг саһиблијинә гаршы биркә мүбаризә үчүн кәнд истеһсалынын бүтүн үнсүрләрини вә мүхтәлиф һүгуги әсасларла өлкә торпағынын бечәрилмәси ишинә билавәситә аидијјәти олан бүтүн фәалијјәт нөвләрини бирләшдирмәк» вәзифәси дурур.

Мән гәти сурәтдә инкар едирәм ки, һәр һансы бир өлкәнин сосиалист фәһлә партијасы гаршысында өз сыраларына, кәнд пролетарларындан вә хырда кәндлиләрдән башга, һәмчинин орта вә ири кәндлиләри вә ја һәтта ири маликанәләрин ичарәдарларыны, капиталист малдарлары вә капиталист гајдасы илә өлкәнин торпағыны истисмар едән дикәр шәхсләри гәбул етмәк вәзифәси дурсун. Гој феодал торпаг саһиблији онларын һамысы үчүн үмуми дүшмән олсун. Биз бә'зи мәсәләләрдә онларла бирликдә кедә биләрик, һәр һансы мүәјјән мәгсәдләр уғрунда бир мүддәт онларын тәрәфиндә дуруб мүбаризә едә биләрик. Бизим партијамызда һәр һансы ичтимаи синифдән ајры-ајры шәхсләр ола биләр, лакин капиталистләрин, орта буржуазијанын вә ја орта кәндлиләрин үмуми мәнафејини тәмсил едән груплар гәтијјән ола билмәзләр. Бурада да нијјәт зәнн едилдији гәдәр пис дејилдир; бүтүн бунларын барәсиндә мүәллифләр, көрүнүр, һеч дүшүнмәмишләр; лакин, тәәссүф ки, үмумиләшдирмә һәвәси онлары алдатмышдыр вә әкәр онлары сөздә тутурларса, гој тәәччүб етмәсинләр.

Әсасландырмадан сонра програмын өзүнә јени гәбул еди-

лән әлавәләр кәлир. Бунлар да әсасландырма кими сәлигәсиз редактә олундуғуну көстәрир.

Ичмаларын кәнд тәсәррүфат машынлары алыб бунлары маја дәјәри илә кәндлиләрә ичарәјә вермәли олдугларыны көстәрән бәнд о мә’нада дәјишилир ки, әввәлән, ичмалар бу мәгсәд үчүн дөвләтдән малијјә јардымы алырлар, икинчиси исә, бунлар машынлары хырда кәндлиләрин ихтијарына пулсуз олараг вермәлидирләр. Бу јени күзәшт чәтин ки, хырда кәндлиләр ичәрисиндә мүвәффәгијјәт газана, чүнки онларын тарлалары вә тәсәррүфатчылыг үсулунун өзү јалныз чүзи өлчүдә машын тәтбиг етмәк имканы верир.

Сонра:

«Мөвчуд олан бүтүн долајы вә мүстәгим веркиләрин 3 000 франкдан јухары бүтүн кәлирләр үзәринә гојулан ваһид мүтәрәгги верки илә әвәз едилмәси».

Белә бир тәләб артыг бир чох илләрдән бәри, демәк олар, һәр бир сосиал-демократ програмында вардыр. Лакин бу тәләби хүсуси олараг хырда кәндлиләрин хејринә ирәли сүрмәләри јени бир шејдир вә анчаг сүбут едир ки, бунун әсл мә’насы нә гәдәр пис баша дүшүлмүшдүр. Мәсәлән, Инкилтәрәни көтүрәк. Орада дөвләт бүдчәси 90 милјон фунт стерлинг тәшкил едир. Бу мәбләғин $13^1/_2$ милјондан 14 милјона гәдәрини кәлир веркиси верир, галан 76 милјондан исә кичик бир һиссәси каркүзарлыг әмәлијјатларына (почт, телеграф, штемпел рүсуму) гојулан веркидән алыныр, лакин ән мүһүм һиссәси чохишләнән шејләрә гојулан веркиләрдән, бүтүн вәтәндашларын, ән чоху исә јохсул вәтәндашларын кәлирләрини— нәзәрә чарпмајан, лакин нәтичәдә милјонлар верән—кичик һиссәләрлә һәр аддымда кәсмәклә әлдә едилир. Һәм дә мүасир чәмијјәтдә дөвләт хәрчләрини башга бир үсулла өдәмәк чәтин ки, мүмкүн олсун. Фәрз едәк ки, Инкилтәрәдә бүтүн бу 90 милјон 120 фунт стерлинг (3 000 франк) вә даһа чох кәлирләрә гојулан мүстәгим мүтәрәгги верки васитәси илә әлдә едилир. Чиффенин фикринчә, орта иллик јығым, бүтүн милли сәрвәтин иллик артымы 1865—1875-чи илләрдә 240 милјон фунт стерлинг олмушдур. Тутаг ки, инди бу рәгәм илдә 300 милјона бәрабәрдир; 90 милјонлуг верки јүкү бу һалда бүтүн јығымын аз гала үчдә бир һиссәсини көтүрәрди. Башга сөзлә десәк, сосиалист һөкумәтиндән башга һеч бир һөкумәт белә бир иш көрә билмәз; һакимијјәт башына сосиалистләр кәлдикдә исә, елә тәдбирләр көрмәли олачаглар ки, бу верки ислаһаты анчаг мүвәггәти, тамамилә чүзи һиссәләрлә верилмәк ролу ојнајачаг, хырда кәндлиләр гаршысында исә тамамилә башга перспективләр ачылачагдыр.

Көрүнүр, програмын мүәллифләри өзләри дә баша дүшүрләр ки, кәндлиләр бу верки ислаһатыны узун мүддәт көзләмәли оларлар, буна көрә дә «һәләлик» (en attendant) онлара тәклиф едирләр:

«Өз әмәји илә јашајан бүтүн кәндлиләр үчүн торпаг веркиси ләғв едилсин вә һипотекләр басмыш бүтүн торпаг саһәләри үчүн бу верки азалдылсын».

Бу тәләбин икинчи һиссәси јалныз аиләнин өз күчү илә бечәрилә билмәјән *даһа ири* кәндли торпаг саһәләринә аид ола биләр; беләликлә, бу тәләб јенә дә «күнәмуздчулары истисмар едән» кәндлиләр үчүн әлверишлидир.

Сонра:

«Ов һејванларына, балыглара вә әкинләрә гајғы илә јанашмаг зәрурәтинин доғурдуғу мәһдудијјәтдән савајы, һеч бир башга мәһдудијјәт олмадан овчулуг вә балыг тутмаг азадлығы».

Бу чох популјар сәсләнир, лакин ибарәнин икинчи һиссәси биринчисини мәһв едир. Мәкәр инди бүтүн кәнд јерләриндә һәр бир кәндли аиләсинин пајына чохму довшан, кәклик, узунбурун балыг вә сазан дүшүр? О гәдәрми чох дүшүр ки, һәр бир кәндли илдә *бир* күндән артыг овчулугла вә балыг тутмагла мәшғул ола билсин?

«Гануни вә ади фаизин ашағы салынмасы»—

демәли, сәләмчилијә гаршы јени ганунлар, ики мин илдән бәри һәмишә вә һәр јердә боша чыхан полис тәдбири көрмәк үчүн јени бир чәһд. Әкәр хырда кәндли елә бир вәзијјәтә дүшүрсә ки, сәләмчијә мүрачиәт етмәк онун үчүн нисбәтән кичик бир бәла олур, онда сәләмчи сәләмчилијә гаршы ганундан јан кечәрәк, онун ганыны сормаг үчүн һәмишә васитә тапачагдыр. Бу тәдбир ән јахшы һалда хырда кәндлијә тәсәлли вермәјә көмәк едә биләр, фајда исә она вермәз; әксинә, бу тәдбир кәндлинин мәһз хүсусилә еһтијачы олдуғу заман онун кредит алмасыны чәтинләшдирәр.

«Пулсуз тибби јардым вә дәрманларын маја дәјәри илә верилмәси»—

бу һәр һалда хүсуси бир кәндли тәләби дејилдир; алман програмы бундан ирәли кедир вә һәмчинин пулсуз дәрман верилмәсини тәләб едир.

«Ордуја чағырылан еһтијат әскәрләринин хидмәтдә олдуғу мүддәтдә онларын аиләләринә тә'минат верилмәси»—

Алманијада вә Австријада, сон дәрәчә јарытмаз шәкилдә олса да, артыг һәјата кечирилир вә бу да хүсуси бир кәндли тәләби дејилдир.

«Күбрә, кәнд тәсәррүфат машынлары вә мәһсулларынын дашынмасы тарифинин ашағы салынмасы»—

Алманијада әсасән һәјата кечирилмишдир вә һәм дә башлыча олараг ири торпаг саһибләринин хејринә һәјата кечирилмишдир.

«Торпағы јахшылашдырмаг вә кәнд тәсәррүфат истеһсалыны јүксәлтмәк үчүн ичтимаи ишләр планыны тәртиб етмәкдән өтрү дәрһал һазырлыг ишләри көрүлмәси»—

бунларын һамысы гејри-мүәјјәнлик вә көзәл вә'дләр чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр вә һабелә һәр шејдән әввәл ири торпаг саһиблијинин мәнафејини күдүр.

Бир сөзлә, бүтүн курултулу нәзәри әсасландырмадан сонра, јени аграр програмынын әмәли тәклифләри бизә гәтијјән изаһ етмир ки, франсыз Фәһлә партијасы хырда кәндлиләрин парсел мүлкијјәтинин сахланмасына нечә наил олмаг истәјир, бу мүлкијјәт исә, онун өз дедијинә көрә, лабүддән мәһв олмаға мәһкумдур.

II

Бир мәсәләдә бизим франсыз јолдашлар сөзсүз һаглыдырлар: хырда кәндлинин *ирадәсинә рәғмән* Франсада һеч бир мөһкәм чеврилиш мүмкүн дејилдир. Анчаг мәнә елә кәлир ки, өзләринин кәндлијә јанашмаг чәһдләриндә онлар лазыми васитәләрә әл атмырлар.

Көрүнүр, онларын чалышдығы будур ки, хырда кәндлини бу күн-сабаһ дејил, мүмкүн олса артыг ән јахын үмуми сечкиләрдә өз тәрәфләринә чәлб етсинләр. Онлар буну анчаг чох тәһлүкәли кениш вә'дләр васитәсилә әлдә етмәк үмидиндә ола биләрләр, бу вә'дләри мүдафиә етмәк үчүн исә онлар даһа тәһлүкәли нәзәри мүлаһизәләри ишә салмаға мәчбурдурлар. Јахындан бахылса, ашкар олур ки, бу кениш вә'дләр өзү өзүнә зиддир (лабүд сурәтдә мәһв олмаға мәһкум олдуғу дәрһал е'лан едилән бир вәзијјәти мүдафиә етмәк вә'дләри) вә ајры-ајры тәдбирләр ја гәтијјән әмәли тә'сир көстәрә билмәз (сәләмчилик әлејһинә ганунлар), ја фәһләләрин үмуми тәләбләриндән ибарәтдир, ја һәмчинин ири торпаг саһиблијинин хејринәдир, ја да, нәһајәт, бунларын хырда кәндли үчүн чох кичик бир әһәмијјәти вардыр: беләки, програмын халис әмәли һиссәси өзү онун јанлыш кириш һиссәсини тәс-

һиһ едир вә әсасландырманын заһирән дәһшәтли көрүнән курултулу сөзләрини ишдә чох зәрәрсиз тәдбирләрә мүнҹәр едир.

Ачыг дејәк: хырда кәндлиләрин бүтүн игтисади вәзијјәтиндән, онларын тәрбијәсиндән вә ајрыча һәјат тәрзиндән ирәли кәлиб буржуа мәтбуаты вә ири торпаг саһибләри тәрәфиндән мүдафиә олунан мөвһумат шәраитиндә биз хырда кәндлиләр күтләсини бу күн-сабаһ јалныз о һалда өз тәрәфимизә ҹәлб едә биләрик ки, онлара јеринә јетирә билмәјәҹәјимиз әввәлҹәдән бизә мә'лум олан вә'дләр вермиш олаг. Мәһз: биз онларын мүлкијјәтини нәинки тәкҹә һәр бир шәраитдә онун үзәринә һүҹум едән бүтүн игтисади гүввәләрдән мүдафиә етмәји онлара вә'д етмәли, артыг индидән бу мүлкијјәти тәһдид едән јүкдән ону азад етмәји, иҹарәдары азад мүлкијјәтчијә чевирмәји, һипотек алтында әзилән мүлкијјәтчини исә борҹларындан азад етмәји дә онлара вә'д етмәлијик. Әкәр биз буну едә билсәк дә, јенә дә елә гајдалара гајытмыш оларыг ки, бунлардан лабүд сурәтдә индики гајдалар јенидән инкишаф етмәлидир. Биз кәндлини азад етмәк дејил, онун мәһв олмасыны анҹаг гыса мүддәтә тә'хирә салмыш оларыг.

Лакин бизим үчүн һеч дә хејирли дејилдир ки, артыг бу күн кәндлини өз тәрәфимизә ҹәлб едәк, сабаһ биз өз вә'дләримизи јеринә јетирә билмәдикдә, кәндли јенидән биздән узаглашсын. Өзүнүн уста вәзијјәтини әбәдиләшдирмәк истәјән хырда сәнәткар уста бизә лазым олмадығы кими, биздән өз парсел мүлкијјәтинин әбәдиләшдирилмәсини тәләб едән кәндли дә бизә партија үзвү олараг лазым дејилдир. Бу ҹүр адамларын јери антисемитләр арасындадыр. Гој онларын јанына кетсинләр, гој өз хырда тәсәррүфатларынын гуртулушу вә'дини онлардан алсынлар; онлар ораја бу курултулу ибарәләрин дәјәри нә олдуғуну вә антисемит скрипкаларын һансы чешид ҹәннәт сәадәти вә'д едән һавалар чалдығыны билдикдә кетдикҹә даһа чох анламаға башлајарлар ки, биз, даһа аз шеј вә'д едәнләр вә гуртулушу тамамилә башга бир истигамәтдә ахтаранлар, һәр һалда даһа е'тибарлы адамларыг. Әкәр франсызлар арасында биздәки кими курултулу антисемит демагокијасы олсајды, онлар чәтин ки, Нант сәһвини бурахардылар.

Бәс хырда кәндлиләрә бизим мүнасибәтимиз неҹәдир? Һәм дә дөвләт һакимијјәти бизим әлимизә кечәҹәји күн биз онларла неҹә рәфтар етмәлијик?

Әввәлән, франсыз програмынын бу мүддәасы шәртсиз доғрудур ки, биз хырда кәндлинин лабүд сурәтдә мәһв олаҹағыны ирәлиҹәдән көрүрүк, лакин өз мүдахиләмизлә буну һеч бир һалда сүр'әтләндирмәли дејилик.

Икинчиси исә, ејнилә ајдындыр ки, биз дөвләт һакимијјәтинә саһиб олдугда, һеч дүшүнә дә билмәрик ки, ири торпаг саһибләрини мүлкијјәтдән мәһрум етмәјә мәчбур олдуғумуз кими, хырда кәндлиләри дә зорла мүлкијјәтдән мәһрум едәк (бунун фәрги јохдур, әвәзини вермәклә вә ја вермәмәклә). Хырда кәндлиләр барәсиндә бизим вәзифәмиз һәр шејдән әввәл ондан ибарәтдир ки, онларын хүсуси истеһсалыны вә мүлкијјәтини ширкәтә чевирәк, лакин буну зоракылыг јолу илә дејил, нүмунә көстәрмәк вә бу мәгсәд үчүн ичтимаи јардым тәклиф етмәк васитәси илә едәк. О заман бизим әлимиздә, әлбәттә, кифајәт гәдәр васитә олачагдыр ки, хырда кәндлијә артыг инди ајдын олмасы лазым кәлән фајдалары көстәрәк.

Өлкәләриндә әслиндә, јалныз бирчә Копенһакен шәһәри олан, буна көрә дә бу шәһәрдән кәнарда демәк олар јалныз кәндлиләр арасында тәблиғат апармалы олан Данимарка социалистләри һәлә тәхминән 20 ил бундан әввәл бу чүр планлар ирәли сүрмүшдүләр. Бу вә ја дикәр бир кәндин вә ја мәһәлләнин кәндлиләри—Данимаркада чохлу ајры-ајры бөјүк һәјәтләр вардыр—өз торпагларыны бөјүк бир маликанә һалында бирләшдирмәли, буну үмуми һесаба бечәрмәли вә кәлири гојдугларына—торпагла вә пулла—вә әмәјә көрә пропорсионал сурәтдә бөлүшдүрмәлидирләр. Данимаркада хырда торпаг саһиблији јалныз икинчи дәрәчәли бир рол ојнајыр. Лакин биз бу идејаны парсел тәсәррүфаты саһәсинә тәтбиг етсәк, көрәрик ки, парселләр бирләшдирилдикдә вә бүтүн бирләшдирилмиш саһәдә ири тәсәррүфат јарадылдыгда, әввәлләр ишләјән ишчиләрин бир һиссәси артыг олачагдыр; ири тәсәррүфатын башлыча үстүнлүкләриндән бири дә әмәјә мәһз белә гәнаәт едилмәсиндәдир. Бу ишчиләр үчүн ики јолла иш тапмаг олар: ја кәндли ширкәтләринин ихтијарына гоншудакы ири маликанәләрдән башга торпаг саһәләри вермәклә, ја да онлара, мүмкүн гәдәр вә әсасән өз истеһлаклары үчүн, јардымчы сәнаје иши илә мәшғул олмагдан өтрү вәсаит вә имкан вермәклә. Һәр ики һалда онлар даһа јахшы игтисади вәзијјәтдә оларлар вә бу ејни заманда тәдричән кәндли ширкәтини јүксәк формаја кечирмәк вә истәр бүтөвлүкдә ширкәтин, истәрсә дә онун ајры-ајры үзвләринин һүгуг вә вәзифәләрини бүтүн чәмијјәтин галан һиссәләринин һүгуг вә вәзифәләри илә бәрабәрләшдирмәк үчүн мәркәзи ичтимаи һакимијјәтә лазыми бир нүфуз газандырар. Тәфәррүат чәһәтдән, ајры-ајры һалларда буну нечә һәјата кечирмәк конкрет бир һалын шәраитиндән вә сијаси һакимијјәти әлдә едәчәјимиз шәраитдән асылы олачагдыр. Ола биләр ки, беләликлә, биз һәмин ширкәтләрә даһа бөјүк үстүнлүкләр тәк-

лиф етмәк игтидарында олаг: фаизи күчлү сурәтдә ашағы салмаг шәрти илә милли банк онларын бүтүн һипотек борчлары мәбләғини өз үзәринә көтүрсүн; ири истеһсал тәшкил етмәк үчүн ичтимаи вәсаитдән (һөкмән вә ја јалныз пулла дејил, һәмчинин зәрури мәһсулларла: машын, сүн'и күбрә вә саирә илә) јардым көстәрилсин вә башга үстүнлүкләр верилсин.

Бүтүн бунларла бәрабәр башлыча вәзифә кәндлијә буну ајдын көстәрмәкдән ибарәтдир ки, биз онун маликанәсини вә торпаг мүлкүнү јалныз кооператив мүлкүнә вә кооператив истеһсалына чевирмәклә хилас едиб сахлаја биләрик. Мәһз тәк саһибликлә шәртләнән тәк тәсәррүфат кәндлиләри мәһв олмаға доғру апарыр. Әкәр онлар өз тәк тәсәррүфатлары үзәриндә исрар етсәләр, лабүд сурәтдә евдән дә, маликанәдән дә мәһрум оларлар, ири капиталист тәсәррүфаты онларын көһнәлмиш истеһсал үсулуну сыхышдырыб арадан чыхарар. Вәзијјәт беләдир. Будур биз кәлиб кәндлиләрә имкан веририк ки, онлар капиталистләрин хејринә дејил, өзләринин үмуми хејринә ири тәсәррүфат јаратсынлар. Мәкәр кәндлиләрә ајдын сурәтдә көстәрмәк олмазды ки, бу онларын өз хејринәдир, онларын јеканә гуртулуш јолу бундадыр?

Биз капиталист истеһсалынын үстүн олан гүввәләринә гаршы хырда кәндлиләрин тәк мүлкијјәтини вә тәк тәсәррүфатыны мүдафиә етмәји һеч бир заман бу кәндлиләрә вә'д едә билмәрик. Биз онлара анчаг буну вә'д едә биләрик ки, онларын ирадәсинә рәғмән онларын әмлак мүнасибәтләринә зорла мүдахилә етмәјәчәјик. Сонра, биз буна көмәк едә биләрик ки, хырда кәндлиләрә гаршы капиталистләрин вә ири торпаг саһибләринин мүбаризәси артыг инди мүмкүн гәдәр аз әдаләтсиз васитәләрлә апарылсын вә инди чох тез-тез әл атдыглары ачыг сојғунчулуг вә алдатмаја мүмкүн гәдәр манеә төрәдилсин. Бу јалныз бир истисна олараг мүмкүн олар. Инкишаф етмиш капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә һеч кәс баш ачмаз ки, дүзлүк һарада гуртарыр вә фырылдагчылыг һарада башланыр. Лакин сијаси һакимијјәт алдаданынмы, јохса алдадыланын тәрәфиндә дурур,—бу һәмишә чох фәргли олачагдыр. Биз исә гәти сурәтдә хырда кәндлинин тәрәфиндә дурурут; биз мүмкүн олан һәр бир иши көрәрик ки, онун талејини нисбәтән бабатлашдыраг, ширкәтә кечмәк гәрарына кәләрсә, буну онун үчүн асанлашдыраг вә һәләлик белә бир гәрара кәлә билмирсә, она өз парселиндә отуруб дүшүнмәјә һәтта мөһләт верәк. Биз буну едәчәјик тәкчә она көрә јох ки, өз әмәји илә јашајан хырда кәндлини бизим сыраларымызы долдура биләчәк бир әлавә һесаб едирик, һәмчинин она көрә ки, бу иш партијанын билаваситә хејри-

нәдир. Һәгигәтән пролетарлар сырасына кечмәкдән хилас едә биләчәјимиз, һәлә кәндли икән өз тәрәфимизә чәлб едә биләчәјимиз кәндлиләрин сајы нә гәдәр чох олса, ичтимаи чеврилиш бир о гәдәр тез вә асанлыгла баша кәләр, капиталист истеһсалынын инкишаф нәтичәләри өзүнүн ифрат формаларыны һәр јердә бүрузә верәнәдәк, ахырынчы хырда сәнәткар вә ахырынчы хырда кәндли капиталист ири истеһсалынын гурбаны оланадәк отуруб бу чеврилиши көзләмәјимизә еһтијач јохдур. Кәндлиләрин хејринә олараг ичтимаи вәсаитдән верилмәси лазым кәлән мадди гурбанлар, бу мә'нада, капиталист игтисадијјаты нөгтеји-нәзәриндән садәчә бајыра атылмыш пул кими көрүнә биләр, һалбуки бу, чох көзәл капитал гојулушу олачагдыр, чүнки бүтөвлүкдә ичтимаи дәјишикликләрә хәрч чәкиләндә, бәлкә дә онгат артыг бир мәбләғә гәнаәт етдирәр. Демәли, биз бу мә'нада кәндлиләр барәсиндә чох либерал ола биләрик. Бурада тәфәррүатдан бәһс етмәјин, бу истигамәтдә мүәјјән тәклифләр вермәјин јери дејилдир; бурада јалныз ән үмуми, әсас чәһәтләрдән бәһс олуна биләр.

Беләликлә, биз хырда кәндлиләрә белә вә'дләр версәк вә онлар бу вә'дләрә әсасән азачыг да олса белә дүшүнсәләр ки, биз парсел мүлкијјәтини узун мүддәт сахламаг фикриндәјик,—онда биз тәкчә партијаја дејил, хырда кәндлиләрин өзләринә дә бундан даһа пис бир хидмәт көстәрә билмәздик. Бу, кәндлиләрин азадлыг јолуну онларын үзүнә ачыгча бағламаг вә партијаны ејбәчәр антисемитизм сәвијјәсинә ендирмәк демәк олар. Әксинә. Партијамызын вәзифәси,—капитализм һөкм сүрдүкчә, кәндлиләрин вәзијјәтинин тамамилә әлачсыз олдуғуну һәмишә дөнә-дөнә онлара изаһ етмәкдән, онларын парсел мүлкијјәтини олдуғу кими сахламағын гәтијјән мүмкүн олмадығыны вә дәмир јол гатары әл арабасыны әздији кими, капиталист ири истеһсалы да онларын көһнәлмиш күчсүз хырда тәсәррүфатыны мүтләг әзәчәјини инамыны изаһ етмәкдән ибарәтдир. Белә һәрәкәт етмәклә биз игтисади инкишафын лабүд кедишинә ујғун һәрәкәт етмиш оларыг, бу инкишаф исә артыг бизим сөзләримизи баша дүшмәк үчүн кәндлиләрин бејнини тәмизләјәр.

Лакин мән, Нант програмы мүәллифләринин дә әслиндә мәним бахышларымын ејни олан бахышлары әсас көтүрдүкләри әгидәсиндә олдуғуму билдирмәдән бу мәсәләни битирә билмәрәм. Онлар чох ағыллы олдугларына көрә анламаја билмәзләр ки, инди парсел мүлкијјәтиндә олан торпаг да үмуми саһиблијә кечмәлидир. Онлар өзләри е'тираф едирләр ки, парсел мүлкијјәти јох олмаға мәһкумдур. Нант конгресиндә Милли шуранын Лафарг тәрәфиндән тәртиб едилән

мә’рузәси дә бу бахышы тамамилә тәсдиг едир. Һәмин мә’рузә Берлиндә чыхан «Sozialdemokrat»да бу ил октјабрын 18-дә алман дилиндә дәрч едилмишдир[281]. Нант програмындакы зиддијјәтли ифадәләрин өзү артыг көстәрир ки, онун мүәллифләри әслиндә истәдикләрини демирләр. Әкәр онлары башга дүшмәсәләр вә онларын дедикләриндән суи истифадә етсәләр—бу һәгигәтдә белә дә олмушдур,—бу, әлбәттә, онларын өз тәгсиридир. Һәр һалда, онлар өзләринин програмыны даһа әтрафлы изаһ етмәлидирләр, кәлән франсыз гурултајы исә буна әсаслы сурәтдә јенидән бахмалыдыр.

Инди даһа ири кәндлиләрә кечәк. Биз бурада—башлыча олараг ирсин бөлүнмәси нәтичәсиндә, һәмчинин борча дүшмәк вә торпағын мәчбури сурәтдә сатылмасы нәтичәсиндә—парсел кәндлисиндән башламыш өз көһнә пај торпағыны бүтөвлүклә сахламыш вә һәтта артырмыш олан ири кәндлијә гәдәр там бир сыра кечид пилләләри нүмунәләрини көрүрүк. Орта кәндлинин хырда кәндлиләр арасында јашадығы јерләрдә о өз мәнафеји вә бахышларына көрә һәмин хырда кәндлиләрдән аз-чох әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнмир; ахы онун өз тәчрүбәси она көстәрмәлидир ки, нә гәдәр онун кимиләри артыг хырда кәндлиләр вәзијјәтинә дүшмүшдүр. Лакин о јерләрдә ки, орта вә ири кәндлиләр үстүнлүк тәшкил едирләр вә тәсәррүфатын идарә олунмасы һәр јердә муздурларын вә муздур гадынларын көмәјини тәләб едир,—орада вәзијјәт тамамилә башга чүрдүр. Фәһлә партијасы, әлбәттә, илк нөвбәдә муздлу фәһләләрин, јә’ни муздурларын, муздур гадынларын вә күнәмуздчуларын мәнафејини мүдафиә етмәлидир; елә буна көрә бу партија кәндлиләрә һеч бир елә вә’д верә билмәз ки, фәһләләрин муздлу көләлијинин бундан сонра да галмасыны нәзәрдә тутмуш олсун. Лакин үмумијјәтлә ири вә орта кәндлиләр галдыгча, онлар муздлу фәһләләрсиз кечинә билмәзләр. Парсел кәндлиләринә бир парсел кәндлиси олараг узун мүддәт јашамаг үмидини вермәк бизим тәрәфимиздән садәчә мә’насыз бир иш олардыса, буну ири вә орта кәндлиләрә вә’д етмәк артыг билаваситә хәјанәт демәк оларды.

Бурада јенә дә шәһәр сәнәткарлары илә бир бәнзәјиш вардыр. Онлар кәндлиләрә нисбәтән даһа чох вар-јохдан чыхарылмыш олсалар да, һәр һалда онларын арасында һәлә еләләри тапылар ки, онларын јанында шакирдләри илә јанашы олараг, уста әлалтылары да ишләјир вә ја шакирдләр уста әлалтыларынын ишини көрүрләр. Бу уста сәнәткарлардан өз вәзијјәтини әбәдиләшдирмәк истәјәнләр гој антисемитләрин јанына кетсинләр, онлар, нәһајәт, баша дүшәрләр ки, онлара орада да көмәк едилмәјәчәкдир. Галанлары исә

өз истеһсал үсулларынын лабүддән мәһв олачағыны баша дүшәрәк бизим јанымыза кәлирләр, лакин онлар кәләчәкдә бүтүн башга фәһләләри көзләјән талејә шәрик олмаға һазыр олдугларыны көстәрирләр. Орта вә ири кәндлиләр дә беләдир. Онларын муздурлары, муздур гадынлары вә күнәмуздчулары бизи, әлбәттә, онларын өзләриндән даһа чох марагландырыр. Әкәр бу кәндлиләр өз тәсәррүфатларынын кәләчәкдә дә галмасына тә'минат истәјирләрсә, биз буну онлара һеч чүр тәклиф едә билмәрик. Онда онларын јери антисемитләрин, кәндли иттифагы үзвләринин вә һәр шеј вә'д етмәк вә һеч бир вә'ди јеринә јетирмәмәкдән хүсуси зөвг алан саир бу кими партијаларын сыраларындадыр. Биз белә бир игтисади һәгигәти мөһкәм билирик ки, ири кәндли дә, орта кәндли дә капиталист тәсәррүфатынын вә океанын о тајындакы учуз тахыл истеһсалынын рәгабәти нәтичәсиндә лабүддән мәһв олмалыдыр; буну кетдикчә артмагда олан борч вә һәр јердә онларын тәсәррүфатынын нәзәрә чарпан тәнәззүлү көстәрир. Биз бу тәнәззүлә гаршы һеч бир шеј едә билмәрик, јалныз буну мәсләһәт көрә биләрик ки, онларын тәсәррүфатлары бурада да ширкәтләр һалында бирләшсин; бу ширкәтләрдә исә муздлу әмәјин истисмарыны кетдикчә даһа чох арадан галдырмаг вә бу ширкәтләри тәдричән бөјүк үмуммилли истеһсал ширкәтинин бәрабәр һүгугу вә вәзифәләри олан тәркиб һиссәләринә чевирмәк мүмкүн оларды. Әкәр бу кәндлиләр өзләринин индики истеһсал үсулунун лабүддән мәһв олачағыны баша дүшсәләр вә бундан лазыми нәтичәләр чыхарсалар, онда онлар бизим јанымыза кәләрләр, бизим вәзифәмиз онларын да јени истеһсал үсулуна кечмәләрини мүмкүн гәдәр асанлашдырмагдан ибарәт олар. Әкс һалда биз онлары өз талеләринин ихтијарына вермәли вә онларын муздлу фәһләләринә мүрачиәт етмәли оларыг вә бу фәһләләрдән әлбәттә, рәғбәт көрәрик. Биз, еһтимал ки, бурада да зорла мүлкијјәтдән мәһрум етмәкдән имтина едәрик, лакин бунунла белә үмид едә биләрик ки, игтисади инкишаф бу тәрс башлары да ағыла кәтирәр.

Анчаг ири торпаг саһиблији мәсәләси тамамилә садәдир. Биз бурада тамамилә ачыг бир капиталист мүәссисәси көрүрүк, бир һалда ки, беләдир, биздә артыг һеч бир шүбһә ола билмәз. Биз бурада кәнд пролетарлары күтләсини көрүрүк вә бизим вәзифәмиз ајдындыр. Партијамыз дөвләт һакимијјәтинә саһиб олан кими о дәрһал ејнилә сәнаје фабрикчиләри кими, ири торпаг саһибләрини дә садәчә олараг мүлкијјәтдән мәһрум етмәли олачагдыр. Онлары мүлкијјәтдән мәһрум едәркән бунун әвәзинин верилиб-верилмәјәчәји ән чох биздән дејил, бизим һакимијјәт башына кәләчәјимиз шә-

раитдән, һәмчинин вә хүсусилә дә ҹәнаб ири торпаг саһибләринин өз һәрәкәтләриндән асылы олачагдыр. Биз һеч дә һесаб етмирик ки, һеч бир шәраитдә бунун әвәзи верилә билмәз; Маркс мәнә өзүнүн белә бир фикрини—һәм дә чох тез-тез!—билдирирди ки, биз бүтүн бу гулдурлар дәстәсиндән әвәз вермәклә јахамызы гуртара билсәјдик, бу бизим үчүн чох учуз баша кәләрди. Лакин биз бурада буна тохунмајаҹағыг. Бу јолда ҹәмијјәтә гајтарылан бөјүк маликанәләри биз ҹәмијјәтин нәзарәти алтында, ширкәтләр һалында тәшкил олунан вә артыг инди бу маликанәләри бечәрән кәнд фәһләләринин истифадәсинә верәҹәјик. Бунлары нә кими шәртләрлә верәҹәјимиз барәсиндә инди һәлә һеч бир гәти шеј демәк олмаз. Һәр һалда капиталист тәсәррүфатынын ичтимаи тәсәррүфата чеврилмәси бурада артыг тамамилә һазырланмышдыр вә бу иш, мәсәлән, ҹ-б Крупп вә ја ҹ-б фон Штуммун заводунда олдуғу кими, там ејнилә дәрһал һәјата кечирилә биләр. Һәм дә бу әкинчилик ширкәтләринин тимсалы һәлә мүгавимәт көстәрән ахырынчы парсел кәндлиләрини дә, һәмчинин бәлкә бә'зи ири кәндлиләри дә ири кооператив тәсәррүфатынын үстүнлүкләринә инандырар.

Демәли, сәнаје фәһләләринин гаршысында ачылан ејни парлаг перспективи, биз бурада кәнд пролетарлары гаршысында да кениш ача биләрик. Буна көрә дә Ост-Елба Пруссијасынын кәнд тәсәррүфаты фәһләләрини өз тәрәфимизә ҹәлб етмәк бизим үчүн јалныз вахт мәсәләсидир—һәм дә чох гыса бир вахт мәсәләсидир. Ост-Елба кәнд тәсәррүфаты фәһләләри бизимлә олдугда исә, дәрһал бүтүн Алманијада башга бир күләк әсәҹәкдир. Ост-Елба кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин фе'лән јарымтәһкимли вәзијјәти Пруссија јункерләри һөкмранлығынын, бунунла бирликдә дә Алманијада спесифик Пруссија һөкмранлығынын башлыча әсасыдыр. Кетдикҹә даһа чох борча дүшән, јохсуллашан, бир түфејли кими дөвләт һесабына вә өзкә һесабына јашајан, һәм дә мәһз буна көрә өз һөкмранлығындан даһа мөһкәм јапышан һәмин Ост-Елба јункерләри бүрократијанын вә ордудакы забитләр һеј'әтинин спесифик Пруссија характерини јаратмышлар вә мүдафиә едирләр; онларын ловғалығы, мәһдудлуғу вә дикбашлығы Пруссија милләтинин Алманија империјасыны[282]—тамамилә ајдындыр ки, һазыркы заманда милли бирлијин һәјата кечирилә биләҹәк јеканә формасы олмаг е'тибары илә бу империја лабүддүр,—елә бир вәзијјәтә салмышдыр ки, өз вәтәниндә она бу гәдәр нифрәт едилир, харичдә исә, бүтүн парлаг тәләбләринә бахмајараг, она бу гәдәр аз һөрмәт едилир. Һәмин јункерләрин һакимијјәти буна әсасланыр ки, једди көһнә Пруссија әјаләтинин баштан-баша бүтүн әразисиндә,—де-

мәли, бүтүн империја әразисинин аз гала үчдә бир һиссәсиндә—онларын ихтијарында торпаг мүлкијјәти вардыр вә ону бурада ичтимаи вә сијаси һакимијјәт мүшајиәт едир, һәм дә тәкчә торпаг мүлкијјәти дејил, һәмчинин чуғундур шәкәри вә шәраб заводлары васитәси илә һәмин әјаләтин ән мүһүм сәнаје саһәләри дә онларын әлиндәдир. Галан Алманијанын нә ири торпаг саһибләри, нә дә ири сәнајечиләри бу гәдәр әлверишли вәзијјәтдә дејилдирләр; бунлардан һеч биринин ихтијарында бүтөв бир краллыг јохдур. Онлар кениш бир саһәјә сәпәләнмишләр, игтисади вә сијаси үстүнлүк уғрунда, һәм бир-бирләри илә, һәм дә онлары әһатә едән галан ичтимаи үнсүрләрлә рәгабәт мүбаризәси едирләр. Лакин Пруссија јункерләринин бу гүдрәти өз игтисади әсасыны кетдикчә даһа чох итирир. Бүтүн дөвләт јардымына бахмајараг (II Фридрих заманындан бәри исә дөвләт јардымы, бир гајда олараг, һәр бир нормал јункер бүдчәсинә дахилдир), борч вә јохсуллашма бурада да јајылмагдадыр; јалныз ганунверичилик вә адәт үзүндән сахланылан фе'лән јарым тәһкимчилик гајдалары вә бу гајдаларла шәртләнән кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин һәдсиз истисмар едилмәси имканы сајәсиндә артыг батмагда олан јункерләр үздә сахланылыр. Бу фәһләләр ичәрисиндә сосиал-демократија тохумлары сәпин, онлары руһландырын вә өз һүгуглары уғрунда мүбаризә үчүн онлары бирләшдирин,—онда јункерләрин һөкмранлығынын сону чатар. Рус чаризми бүтүн Авропа үчүн барбар, ишғалчы бир үнсүр олдуғу кими, Алманија үчүн дә ејни үнсүр олан бу бөјүк мүртәче гүввә дешилмиш бир говуг кими јығышар. Пруссија ордусунун «сечмә алајлары» сосиал-демократ алајлары олар вә о заман гүввәләрин нисбәтиндә елә бир ирәлиләјиш әмәлә кәләр ки, бу ирәлиләјишдә там чеврилишин мүгәддәм шәрти гојулмуш олар. Лакин мәһз буна көрә дә Ост-Елба кәнд пролетарларыны бизим тәрәфимизә чәлб етмәк Гәрби Алманијанын хырда кәндлиләрини вә ја һәтта Чәнуби Алманијанын орта кәндлиләрини чәлб етмәкдән хејли әһәмијјәтлидир. Бура, Ост-Елба Пруссијасы бизим үчүн һәлледичи дөјүш мејданыдыр, буна көрә дә һөкумәт вә јункерләр бүтүн күчләрини гојачаглар ки, бизим бураја јолумузу кәссинләр. Әкәр бизи һәдәләдикләри кими, партијамызын јајылмасына гаршы јенидән чәбр тәдбирләри көрүлсә, бу биринчи нөвбәдә Ост-Елба кәнд пролетариатыны бизим тәблиғатымыздан кәнарда сахламаг үчүн едиләчәкдир. Бунун бизим үчүн фәрги јохдур. Биз һәмин пролетариаты һәр һалда өз тәрәфимизә чәкәчәјик.

1894-чү ил нојабрын 15-и илә 22-си арасында јазылмышдыр.
«Die Neue Zeit» журналында чап едилмишдир, Bd 1, № 10, 1894—1895
Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 501—525.

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

МӘКТУБЛАР

ЕНКЕЛС—ПЈОТР ЛАВРОВИЧ ЛАВРОВА

ЛОНДОНДА

Лондон, 12—17 нојабр 1875-чи ил

1) Дарвин тә'лиминдә мән *инкишаф нәзәријјәсини* гәбул едирәм, Дарвинин сүбут үсулуну исә (јашајыш уғрунда мүбаризә, тәбии сечилмә) јени̇чә кәшф едилмиш фактын анчаг илк, мүвәггәти, натамам ифадәси һесаб едирәм. Мәһз инди һәр јердә анчаг јашајыш уғрунда мүбаризәни көрән адамлар (Фогт, Бүхнер, Молешотт вә башгалары) Дарвиндән әввәл үзви тәбиәтдә мәһз *әмәкдашлығы* нәзәрә чарпдырырдылар, буну көстәрирдиләр ки, биткиләр һејванлара оксикен вә гида верир, һејванлар исә, әксинә, Либихин хүсусилә гејд етдији кими, биткиләрә карбон газы вә күбрә верир. Бу консепсијаларын һәр икиси мүәјјән һүдудда вә мүәјјән дәрәчәјә гәдәр дүзкүндүр, лакин бунларын һәр икиси ејни дәрәчәдә биртәрәфли вә мәһдуддур. Истәр чансыз вә истәрсә чанлы тәбиәт чисимләринин гаршылыглы тә'сиринә һәм аһәнкдарлыг, һәм дә мүнагишә, һәм мүбаризә, һәм дә әмәкдашлыг дахилдир. Буна көрә дә үздән ираг бир тәбиәтшүнас тарихи инкишафын бүтүн зәнкин мүхтәлифлијини «јашајыш уғрунда мүбаризә» кими биртәрәфли гуру бир формулдан, һәтта тәбиәт саһәсиндә дә анчаг cum grano salis* гәбул едилә биләчәк бир формулдан ибарәт едирсә, белә бир метод өзү-өзүнә иттиһам һөкмү чыхарыр.

2) Сизин ситат кәтирдијиниз үч нәфәр «мөһкәм әгидәли дарвинистдән»**, көрүнүр, анчаг Һелвалд диггәтә лајигдир.

---

* — һәрфијјән: бир чимдик дузла, мәчази мә'нада: мүәјјән гејд-шәртлә. *Ред.*

** Дырнаг арасына алынмыш сөзләр Лавровун мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр вә Енкелс тәрәфиндән латын һәрфләри илә русча јазылмышдыр. *Ред.*

Зејдлитс олса-олса кичик бир симадыр, Роберт Бир исә романчыдыр, онун «Үч дәфә» романы һазырда „Über Land und Meer“[283] журналында чап едилир. Онун бүтүн ловғалығынын јери елә орадыр.

3) Сизин тәнгид методунузун,—буну мән психоложи метод адландырардым—үстүнлүкләрини инкар етмәмәклә бәрабәр, мән башга бир метод сечәрдим. Бизим ән чох доландығымыз әгли мүһит бизим һәр биримизә чох вә ја аз дәрәчәдә тә’сир көстәрир. Өз чамаатынызы Сизин мәндән јахшы бәләд олдуғунуз Русија үчүн вә «әлагәләндиричи һәјәчана»*, әхлаг һиссинә истинад едән тәблиғат журналы үчүн Сизин методунуз, ола билсин, ән јахшы методдур. Сахта бир сентименталлығын бу гәдәр мисилсиз бир зәрәр вурдуғу вә вурмагда давам етдији Алманија үчүн бу метод јарамазды, о дүзкүн баша дүшүлмәзди, сентиментал руһда тәһриф едиләрди. Биздә—һәр һалда јахын заман үчүн—мәһәббәтдән даһа чох нифрәт лазымдыр вә һәр шејдән әввәл алман идеализминин сон галыгларындан әл чәкилмәли, мадди фактлар онларын тарихи һүгугларында бәрпа едилмәлидир. Буна көрә дә мән һәмин буржуа дарвинистләри үзәринә ашағыдакы шәкилдә һүчум едәрдим (вә бир заман бәлкә дә белә етдим):

Јашајыш уғрунда мүбаризә һаггында Дарвинин бүтүн тә’лими— bellum omnium cantra omnes** һаггында Һоббсун тә’лиминин вә Малтусун әһали нәзәријјәси илә јанашы олараг рәгабәт һаггында буржуа игтисадчыларынын тә’лиминин чәмијјәтдән чанлы тәбиәт саһәсинә садәчә көчүрүлмәсиндән ибарәтдир. Бу һоггабазлығы етдикдән сонра (бунун сөзсүз доғрулуғуна мән е’тираз едирәм, бу артыг 1-чи бәнддә, хүсусилә Малтус нәзәријјәси һаггында көстәрилмишдир) һәмин нәзәријјәләри јенә үзви тәбиәтдән тарихә көчүрүр вә сонра белә иддиа едирләр ки, бунларын инсан чәмијјәтинин әбәди ганунлары күчүнә малик олдуғу куја сүбут едилмишдир. Бу әмәлијјатын садәлөвһлүјү көз габағындадыр, бу барәдә данышмағына дәјмәз. Лакин мән бунун үзәриндә әтрафлы дајанмаг истәсәјдим, мән буну белә едәрдим: биринчи нөвбәдә онларын пис *игтисадчы* олдугларыны вә анчаг бундан сонра, онларын пис тәбиәтшүнас вә философ олдугларыны көстәрәрдим.

4) Һејванлар чәмијјәтиндән инсан чәмијјәтинин мүһүм фәр-

---

* Дырнаг арасына алынмыш сөзләр Енкелс тәрәфиндән Лавровун мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр; «әлагәләндиричи» сөзү онун тәрәфиндән латын һәрфләри илә русча јазылмышдыр. *Ред.*

** «Һамынын һамыја гаршы мүһарибәси» ифадәси Т. Һоббсун «Вәтәндашлыг һаггында» әсәриндә, охучулар үчүн мүгәддимәдә вә «Левиафан» әсәриндә, XIII—XIV фәсилләрдә раст кәлән ифадәдир. *Ред.*

ги бундадыр ки, һејванлар олса-олса *јығырлар*, инсанлар исә *истеһсал едирләр*. Артыг тәкчә бу,—јеканә, лакин әсас—фәрг һејванлар чәмијјәти ганунларыны мүвафиг гејд-шәртсиз инсан чәмијјәтинә көчүрмәјә имкан вермир. Сизин дүзкүн гејд етдијиниз кими, бу фәрг сајәсиндә belә мүмкүн олмушдур ки,

«инсан тәкчә јашајыш уғрунда дејил, һабелә зөвг уғрунда вә *өз зөвгләрини артырмаг уғрунда** мүбаризә едирди... јүксәк зөвг хатиринә ашағы зөвгләрдән әл чәкмәјә һазыр иди»**.

Бундан Сизин даһа сонра чыхардығыныз нәтичәләрә е'тираз етмәмәклә бәрабәр, мән өз мүгәддәм шәртләрими әсас тутуб бу нәтичәләри чыхарардым. Демәли, бәшәр истеһсалы мүәјјән пилләдә елә бир јүксәклијә чатыр ки, тәкчә зәрури тәләбаты өдәмәк үчүн дејил, һабелә зијнәтә олан тәләбаты өдәмәк үчүн дә шејләр истеһсал едилә билир, доғрудур, бу әввәлчә анчаг азлыг үчүн олур. Беләликлә, јашајыш уғрунда мүбаризә,—бу категоријаны бурада бир анлыға гүввәдә сахласаг,—зөвг уғрунда мүбаризәјә чеврилир, тәкчә *јашајыш* васитәләри уғрунда дејил, һәмчинин *инкишаф* васитәләри уғрунда, *чәмијјәтин истеһсал едә билдији* инкишаф васитәләри уғрунда мүбаризәјә чеврилир, һејван аләминдән олан категоријалар исә артыг бу пилләјә тәтбиг едилә билмәз. Лакин һазырда олдуғу кими, әкәр истеһсал өз капиталист формасында капитализм чәмијјәтинин истеһлак едә биләчәјиндән хејли артыг мигдарда јашајыш вә инкишаф васитәләри јарадырса,—чүнки капитализм чәмијјәти һәгиги истеһсалчыларын бөјүк әксәријјәтини бу јашајыш вә инкишаф васитәләрини истеһлак етмәкдән сүн'и сурәтдә мәһрум едир; әкәр бу чәмијјәтин өз һәјат гануну ону, өзү үчүн онсуз да һәддиндән артыг бөјүк олан бу истеһсалы даим кенишләндирмәјә мәчбур едир вә буна көрә дә һәмин чәмијјәт өзү вахташыры сурәтдә, һәр он илдән бир дәфә нәинки чохлу мәһсулу, һабелә мәһсулдар гүввәләрин өзүнү дә мәһв етмәјә мәчбурдурса,—онда «јашајыш уғрунда мүбаризә» һаггындакы чәфәнкијатын бурада нә мә'насы вардыр? Јашајыш уғрунда мүбаризә бурада бир дә анчаг ондан ибарәт ола биләр ки, истеһсалчы синиф истеһсала вә бөлкүјә рәһбәрлији, индијәдәк һәмин рәһбәрлији өз әлиндә сахлајан, лакин даһа буна гадир олмајан синфин әлиндән алар, бу исә мәһз социалист ингилабыдыр.

---

* Курсив Енкелсиндир. *Ред.*

** Дырнаг арасына алынмыш сөзләр Лавровун мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр вә Енкелс тәрәфиндән латын һәрфләри илә русча јазылмышдыр. *Ред.*

һәм дә тарихин әввәлки кедишинә синфи дөјүшләрин арасы кәсилмәјән бир сырасы кими бахмаг кифајәтдир ки, бу тарихи «јашајыш уғрунда мүбаризә»нин чүзи бир шәкилдә дәјишилмиш варианты олараг анламағын нә гәдәр сәтһи олдуғу дәрһал ашкара чыхсын. Буна көрә дә мән һәмин гондарма тәбиәтшүнаслара һеч заман белә бир лүтфкарлыг көстәрмәздим.

5) Јенә һәмин сәбәбә көрә, Сизин әслиндә тамамилә дүзкүн олан тезисинизи мүвафиг сурәтдә башга чүр ифадә едәрдим; Сизин тезисә көрә,

«мүбаризәни јүнкүлләшдирмәк үчүн һәмрә'јлик идејасы... нәһајәт о дәрәчәјә јүксәлә билмишдир ки, бүтүн бәшәријјәти әһатә етмиш вә гардашларын һәмрә'ј чәмијјәти кими бу бәшәријјәти галан минерал, битки вә һејван аләминә гаршы гојмушдур»*.

6) Лакин, дикәр тәрәфдән, мән Сизинлә разылаша билмәрәм ки, «һамынын һамыја гаршы мүбаризәси»* бәшәр инкишафынын илк мәрһәләси олмушдур. Мәним фикримчә, инсанын мејмундан инкишаф етмәси үчүн ичтимаи инстинкт ән мүһүм васитәләрдән бири олмушдур. Илк инсанлар, еһтимал ки, сүрүләр һалында јашамышлар вә, биз әсрләрин дәринликләринә нәзәр сала билдијимиз гәдәр, көрүрүк ки, бу мәһз белә олмушдур.

---

17 нојабр

Мәнә јенә мане олмушдулар вә мән һәмин мәктубу Сизә көндәрмәк үчүн јенидән ону давам етдирирәм. Сиз көрүрсүнүз ки, мәним гејдләрим Сизин тәнгидинизин маһијјәтинә аид олмагдан даһа чох, онун формасына, методуна аиддир. Үмид едирәм ки, Сиз бунлары кифајәт гәдәр ајдын һесаб едәчәксиниз, мән бунлары тәләсик јазмышам вә јенидән охујаркән чох шеји дәјишдирмәк истәрдим, лакин мәктубу чох чәтин охунан бир шәклә салмагдан горхурам...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 133—138.

---

* Дырнаг арасына алынмыш сөзләр Лавровун мәгаләсиндән көтүрүлмүш вә Енкелс тәрәфиндән латын һәрфләри илә русча јазылмышдыр. *Ред.*

МАРКС—ВИЛҺЕЛМ БЛОСА

ҺАМБУРГА

Лондон, 10 нојабр 1877-чи ил.

...Мән (Һејне демишкән) «һирсләнмирәм»* вә Енкелс дә мәним кими[284]. Һәр икимиз шан-шөһрәтин баһасына гара гуруш да вермәрик. Будур, буна бир сүбут: шәхсијјәтә һәр һансы шәкилдә пәрәстиш олунмасына нифрәт етдијим үчүн Интернасионал мөвчуд олдуғу заман мән мүхтәлиф өлкәләрдән өз адыма көндәрилән вә хидмәтләрими тә'рифләјәрәк зәһләми төкән чохлу мәктубун мә'лум олунмасына әсла ичазә вермирдим,—мән һеч вахт бу мәктублара һәтта чаваб вермирдим, анчаг онларын үстүндә һәрдән бир данлајырдым. Енкелслә мән коммунистләрин кизли чәмијјәтинә** илк дәфә дахил оларкән гәти шәрт гојмушдуг ки, нүфузлу сималар гаршысында кор-коранә сәчдә едилмәсинә имкан јарадан һәр шеј Низамнамәдән[285] силиниб атылачагдыр (сонралар Лассал бунун лап әксинә һәрәкәт етмишди)...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 241.

ЕНКЕЛС—КАРЛ КАУТСКИЈӘ

ВЈАНАЈА

Лондон, 12 сентјабр 1882-чи ил.

...Сиз мәндән сорушурсунуз ки, инкилис фәһләләри мүстәмләкә сијасәти һаггында нә дүшүнүрләр? Онлар үмумијјәтлә сијасәт һаггында нә дүшүнүрләрсә, бу барәдә дә ону дүшүнүрләр: буржуалар сијасәт барәсиндә нә дүшүнүрләрсә, онлар да ејнән буну дүшүнүрләр. Бурада фәһлә партијасы јохдур, анчаг мүһафизәкарлар партијасы вә либерал-радикал партија вардыр, фәһләләр исә онларла бирликдә Инкилтәрәнин мүстәмләкә инһисарындан вә онун үмумдүнја базарындакы инһисарындан сакитчә истифадә едирләр. Мәним рә'јимчә, әсл мүстәмләкәләр, јә'ни Авропа әһалисинин тутдуғу торпаглар, Канада, Кап***, Австралија, һамысы мүстәгил ола-

* *Һејне.* «Лирик интермеццо» ше'рләри, 18-чи ше'р. *Ред.*
** — Коммунистләр иттифагы (бах: бу чилд, сәһ. 197—216). *Ред.*
*** — Кап әјаләти. *Ред.*

чагдыр; эксинә, анчаг јерлиләрин јашадыглары табе торпаглары, Һиндистаны, Әлчәзаири, Һолландијанын, Португалијанын, Испанијанын јијәләндији торпаглары пролетариат бир мүддәт гәбул едиб мүмкүн гәдәр тезликлә мүстәгиллијә чатдырмалы олачагдыр. Бу просесин мәһз нечә кенишләнәчәјини сөјләмәк чәтиндир. Һиндистан, ола биләр, һәтта чох еһтимал ки, ингилаб етсин, азад олан пролетариат исә мүстәмләкә мүһарибәләри апара билмәјәчәјинә көрә, бу вәзијјәтә разылашмаг лазым кәләчәкдир, һәм дә, әлбәттә, иш һәр чүр дағынтысыз олмајачагдыр. Лакин бу чүр шејләр бүтүн ингилабларын ајрылмаз һиссәсидир. Һәлә башга јерләрдә дә, мәсәлән, Әлчәзаирдә вә Мисирдә дә ејни шеј ола биләр, бу исә *бизим үчүн,* шүбһәсиз, ән јахшы оларды. Бизим өз евимиздә кифајәт гәдәр ишимиз олачагдыр. Авропа вә Шимали Америкада дәјишиклик олан кими, бу елә бөјүк бир гүввә вә елә бир нүмунә верәчәкдир ки, јарым мәдәни өлкәләр өзләри бизим ардымызча кәләчәкләр; тәкчә игтисади тәләбат өзү буна имкан јарадачагдыр. Һәмин өлкәләр дә сосиалистчәсинә гурулмаға кәлиб чатачаглары вахта гәдәр онларын нә кими сосиал вә сијаси мәрһәләләрдән кечмәли олачаглары һаггында, мәним фикримчә, биз анчаг чох әсассыз фәрзијјәләр ирәли сүрә биләрик. Бирчә шеј шүбһәсиздир: галиб кәлән пролетариат һеч бир өзкә халга, өз гәләбәсини сарсытмадан, һеч бир хошбәхтлик гәбул етдирә билмәз. Әлбәттә, бу һеч дә мүхтәлиф нөв мүдафиә мүһарибәләрини рәдд етмир...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 35-чи чилд, сәһ. 297—298.

ЕНКЕЛС—ФЛОРЕНС КЕЛЛИ-ВИШНЕВЕТСКАЈАЈА

НЈУ-ЈОРКА

Лондон, 28 декабр 1886-чы ил

...Мәним мүгәддимәм*, әлбәттә, тамамилә сон 10 ај әрзиндә Америка фәһләләринин газандыглары бөјүк мүвәффәгијјәтләрә һәср едиләчәк вә ајдындыр ки, һәмчинин Һ. Чорча вә онун аграр програмына тохуначагдыр. Лакин бу мүгәддимә һәмин мәсәләни этрафлы ишыгландырмаг иддиасында ола билмәз; һәм дә бунун вахтынын чатмыш олдуғуну күман ет-

* *Ф. Енкелс.* «Америкада фәһлә һәрәкаты. «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәринин Америка нәшринә мүгәддимә» (бах: *К. Маркс,* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 345—353). *Ред.*

мирәм. Һәрәкатын лап әввәлдән гүсурсуз дүзкүн бир нәзәри әсас үзәриндә давам едиб инкишаф етмәсиндәнсә, даһа чох әһәмиjjәтлидир ки, һәрәкат јајылсын, аһәнкдар сурәтдә инкишаф етсин, көк салсын вә, мүмкүн олдугча, бүтүн Америка пролетариатыны әһатә етсин. Нәзәри анлајыш ајдынлығы үчүн өз сәһвләри, өз ачы тәчрүбәси әсасында өјрәнмәкдән даһа јахшы бир јол јохдур, бүтөв бир бөјүк синиф үчүн, хүсусилә американлылар кими мүстәсна дәрәчәдә әмәли чәһәти күдән вә нәзәриjjәjә лагеjдлик көстәрән бир милләт үчүн исә башга бир јол јохдур. Ән башлычасы буна наил олмагдан ибарәтдир ки, фәһлә синфи һәрәката *бир синиф кими* дахил олсун; бу әлдә едилдикдә исә, фәһлә синфи тезликлә дүзкүн бир истигамәт тапар вә онун јолу үзәриндә мәнеә тәшкил едәнләрин һамысы—истәр Һ. Чорч олсун, истәрсә Паудерли,—өз кичик секталары илә бирликдә бир кәнара атылмыш олар. Буна көрә дә мән «Әмәк рытсарларыны»[286] һәрәкатын ән мүһүм бир амили һесаб едирәм; онлара кәнардан, е'тинасызлыгла јанашмаг дејил, онлары ичәридән ингилабиләшдирмәк лазымдыр. Мән белә һесаб едирәм ки, Америкада јашајан алманларын чоху онларын иштиракы олмадан јарадылан бу күчлү вә мүзәффәр һәрәкатла үз-үзә кәлдикдә, өзләринин идхал едилмиш вә һеч дә һәмишә дүзкүн баша дүшүлмәјән нәзәриjjәсини һәр шејдән хилас едәчәк бир еһкама чевирмәјә чалышмагла вә бу еһкамы гәбул етмәјән һәр чүр һәрәкатдан кәнарда дурмагла бөјүк бир сәһв етмишдир. Бизим нәзәриjjәмиз еһкам дејил, бир сыра ардычыл мәрһәләләри еһтива едән инкишаф просесинин изаһыдыр. Даһа көһнә сәнаје өлкәләриндә ишләниб һазырланмыш нәзәриjjәни американлыларын тамамилә баша дүшүб һәрәката дахил олачагларына үмид бағламаг—мүмкүн олмајан бир шејә үмид бағламаг демәкдир. Әкәр алманлар өзләринин нәзәриjjәсини 1845—1848-чи илләрдә бизим ону баша дүшдүјүмүз кими баша дүшүрләрсә, бу нәзәриjjәjә ујғун сурәтдә һәрәкәт етмәли идиләр; онлар фәһлә синфинин һәр бир һәгиги үмуми һәрәкатынын фе'лән башланғыч нөгтәсини олдуғу кими көтүрүб бу һәрәкатда иштирак етмәли вә ону тәдричән нәзәриjjә сәвиjjәсинә јүксәлдәрәк көстәрмәли идиләр ки, бурахылан һәр бир сәһв, һәр бир мүвәффәгиjjәтсизлик илк програмдакы дүзкүн олмајан нәзәри мүддәаларын лабүд нәтичәсидир. «Коммунист манифести»нин сөзләрилә десәк, онлар бу күнүн һәрәкатында һәрәкатын кәләчәјини мүдафиә етмәли идиләр*. Лакин һәр шејдән әввәл һәрәкатын мөһкәмләнмәсинә имкан

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 142. *Ред.*

верин вә адамларын инди лазымынча баша дүшә билмәдикләри, лакин тезликлә өјрәнәчәкләри шејләри зорла онларын бејнинә јеритмәклә, илк заманлар лабүд олан долашыглыгы күчләндирмәјин. Кәлән илин нојабрында һәгиги фәһлә партијасына верилән бир вә ја ики милјон фәһләнин сәси һазыркы заманда, нәзәри чәһәтдән гүсурсуз бир програма верилән јүз минләрлә сәсдән һәдсиз дәрәчәдә әһәмијјәтлидир. Әкәр һәрәкат инкишаф едирсә, тезликлә едилмәли олан лап биринчи тәшәббүс—күтләләрин һәрәкатыны милли мигјасда бирләшдирмәк тәшәббүсү—онларын һамысыны: Чорчун тәрәфдарларыны, «Әмәк рытсарларыны», тред-јуниончулары вә бүтүн галанларыны бир-бири илә үз-үзә кәтирәр. Һәм дә о замана гәдәр бизим алман достларымыз дискуссијаларда иштирак едә билмәк үчүн өлкәнин дилини кифајәт гәдәр өјрәнсәләр, о заман онлар үчүн елә бир вахт чатмыш олар ки, башгаларынын бахышларыны тәнгид етсинләр вә мүхтәлиф мөвгеләрин ардычылсызлыгыны сүбут едиб, тәдричән фәһләләри онларын олдугу һәгиги вәзијјәти—капиталла муздлу әмәк арасындакы мүнасибәтин јаратдыгы вәзијјәти—баша дүшмәјә кәтириб чыхарсынлар. Лакин һәр һансы бир програм әсасында олурса-олсун фәһлә партијасынын милли бирләшмәсини тә'хирә сала биләчәк вә ја буна мане ола биләчәк һәр бир шеји мән бөјүк бир сәһв һесаб едәрдим. Бах буна көрә дә мән бу фикирдәјәм ки, истәр Һ. Чорч һаггында, истәрсә «Әмәк рытсарлары» һаггында там вә мүкәммәл рә'ј сөјләмәк вахты һәлә кәлиб чатмамышдыр...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 36-чы чилд, сәһ. 497—498.

ЕНКЕЛС—КОНРАД ШМИДТӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 5 август 1890-чы ил

...Паул Бартын китабы[287] һаггында башыбәлалы Моритс Вирт[288] тәрәфиндән јазылмыш олан рә'ји мән Вјанада чыхан «Deutsche Worte»дә охудум вә *бу* тәнгид мәндә китабын өзү һаггында да јахшы тә'сир бурахмады. Мән бу китабы нәзәрдән кечирәрәм, лакин демәлијәм ки, әкәр Моритсһен ондан дүзкүн ситат кәтирирсә, онда Барт иддиа едир ки, куја о Марксын бүтүн әсәрләриндә фәлсәфәнин вә и. а. мадди јаша-

јыш шәраитиндән асылы олмасына даир чәми бирчә мисал, мәһз Декартын һејванлары машын адландырмасы мисалыны тапа билмишдир. Белә шејләр јаза билән бир адама мәним садәчә јазығым кәлир. Һәм дә бу адам һәлә баша дүшмәмишдир ки, һәрчәнд мадди јашајыш шәраити primum agens*-дир, лакин бу, идеоложи саһәләрин дә өз нөвбәсиндә һәмин мадди шәраитә әкс тә'сир, амма икинчи тә'сир көстәрмәсини рәдд етмир; бир һалда ки, бу она ајдын дејил, о јаздығы предмети дә әсла анлаја билмәз. Лакин, тәкрар едирәм, ахы бунларын һамысы башга адамдан көтүрүлмүшдүр,—Моритс-һен тәһлүкәли достдур. Тарихин материалистчәсинә анлашылмасынын да инди бир чох елә достлары вардыр ки, бу онларын әлиндә тарихи *өјрәнмәмәк* үчүн бир бәһанә олмушдур. Инди дә вәзијјәт тамамилә, 70-чи илләрин ахырларындакы франсыз «марксистләри» һаггында Марксын дедији кимидир: «Мән анчаг бир шеј билирәм ки, мән марксист дејиләм».

Будур, «Volks-Tribüne»-дә дә кәләчәк чәмијјәтдә мәһсул бөлкүсү һаггында дискуссија олмушдур ки, бу әмәјин мигдарына көрәми олачагдыр, јохса башга чүр олачагдыр[289]. Әдаләт һаггындакы мә'лум идеалист ибарәләринин әксинә оларағ, мәсәләјә халис «материалистчәсинә» јанашмышлар. Лакин нә гәдәр гәрибә олса да, һеч кәсин ағлына кәлмәмишдир ки, ахы бөлкү үсулу әһәмијјәтли дәрәчәдә бөлүшдүрүлән мәһсулларын *мигдарындан* асылыдыр вә бу мигдар, әлбәттә, истеһсалын вә чәмијјәтин тәшкилинин тәрәггиси илә бирликдә дәјишилир, демәли, бөлкү үсулу да дәјишилмәлидир. Лакин дискуссијада иштирак едәнләрин һамысы «социализм чәмијјәтинә» даим дәјишилән вә тәрәгги едән бир шеј кими дејил, әксинә, сабит, һәмишәлик мүәјјән олунмуш бир шеј кими бахырлар, демәли, о һәмишәлик мүәјјән едилмиш бир бөлкү үсулуна малик олмалы имиш. Лакин сағлам дүшүндүкдә, һәр һалда: 1) *башланылачаг* бөлкү үсулуну ахтарыб тапмаға чалышмаг олар, вә 2) сонракы инкишафын *үмуми мејлини* ахтарыб тапмаға чалышмаг олар. Лакин мән бүтүн дискуссијада бу барәдә бирчә кәлмә дә тапмырам.

Үмумијјәтлә, Алманијада бир чох кәнч јазычылар үчүн «материалист» сөзү садә бир ибарәдир, онлар истәдикләри һәр шејә бу ады верирләр, даһа зәһмәт чәкиб мәсәләни әтрафлы өјрәнмирләр, јә'ни һәр шејә бу дамғаны вурурлар вә бунунла да мәсәләни битмиш һесаб едирләр. Лакин бизим тарихи анламағымыз һекелчилик сајағы гурамачылыгла мәшғул олмаг

* — илк сәбәбдир. *Ред.*

васитәси дејил, һәр шејдән әввәл өјрәнмәк үчүн рәһбәр тутулан бир васитәдир. Бүтүн тарихи јенидән өјрәнмәк лазымдыр, мүхтәлиф ичтимаи формасијалара ујғун олан сијаси, хүсусиһүгуги, естетик, фәлсәфи, дини вә с. көрүшләри бу ичтимаи формасијалардан чыхармаг үчүн, әввәлчә һәмин формасијаларын мөвчуд олдуғу шәраити әтрафлы сурәтдә тәдгиг етмәк лазымдыр. Бу чәһәтдән индијәдәк чох аз иш көрүлмүшдүр, чүнки чох аз адам бу ишлә чидди мәшғул олмушдур. Бу чәһәтдән бизә бөјүк көмәк лазымдыр, саһә сон дәрәчә бөјүкдүр вә ким чидди чалышмаг истәјирсә, чох иш көрүб фәргләнә биләр. Лакин бунун әвәзиндә, кәнч нәсилдән олан бир чох алманларын әлиндә тарихи материализм һаггындакы ибарәләр (ахы *һәр шеји* ибарәјә чевирмәк олар) јалныз она хидмәт едир ки, тарихә даир өзләринин нисбәтән чох јохсул олан биликләрини мүмкүн гәдәр тезликлә системләшдириб гајдаја салсынлар (ахы игтисади тарих һәлә бәләкдәдир!), сонра да ловғаланыб өзләрини бөјүк сима һесаб етсинләр. Мәһз о заман Барт кими бириси мејдана чыха биләр вә һәтта онун өз мүһитиндә, һәр һалда, артыг бош ибарәјә чеврилмиш бир шејә киришә биләр.

Лакин бунларын һамысы, әлбәттә, һамарлашмагдадыр. Инди Алманијада биз о гәдәр күчлүјүк ки, чох шејә дөзә биләрик. Сосиалистләр әлејһинә ганунун[23] бизә көстәрдији чох бөјүк хидмәтләрдән бири бу олду ки, о бизи сосиалист өртүјүнә бүрүнмүш алман тәләбәсинин зәһләтөкәнлијиндән азад етди. Инди биз о гәдәр күчлүјүк ки, јенидән чох ловғаланмыш олан бу алман тәләбәсинә дә дөзә биләрик. Артыг сиз өзүнүз һәгигәтән бир гәдәр иш көрмүшсүнүз вә јәгин көрмүсүнүз ки, партијаја гошулан кәнч әдибләр арасында зәһмәт чәкиб сијаси игтисады, сијаси игтисад тарихини, тичарәтин, сәнајенин, әкинчилијин, ичтимаи формасијаларын тарихини өјрәнәнләр чох аздыр. Онларын ичәрисиндә Мауберин тәкчә адындан савајы онун һаггында башга мә'луматы оланлар чохдурму! Журналист тәкәббүрү һәр шејә үстүн кәлмәлидир, нәтичәләр дә буна ујғун олур. Бу чәнаблар чох заман белә хәјал едирләр ки, фәһләләр үчүн һәр шеј јарајар. Каш онлар биләјдиләр ки, Маркс өзүнүн һәтта ән јахшы шејләрини дә фәһләләр үчүн һәлә лазымынча јарарлы һесаб етмирди, ән јахшы олмајан бир шеји фәһләләрә тәклиф етмәји о чинајәт сајырды!..

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 370—372.

ЕНКЕЛС—ОТТО БӨНИГКӘ

БРЕСЛАВЛА*

Дувр јахынлығында Фолкстон,
21 август 1890-чы ил

...Мән Сизин суалларыныза анчаг гысача вә үмуми шәкилдә чаваб верә биләрәм, јохса биринчи суалыныза чаваб вермәк үчүн бүтөв бир әсәр јазмалы олардым.

1. «Сосиализм чәмијјәти» дејилән чәмијјәт, зәннимчә, әбәди гәрарлашмыш бир шеј дејилдир, һәр бир башга ичтимаи гурулуш кими она да даим дәјишилән вә јени шәкил алан бир гурулуш кими бахмаг лазымдыр. Сосиализм чәмијјәтинин индики гурулушдан һәлледичи фәрги, әлбәттә, бундан ибарәтдир ки, орада истеһсал бүтүн истеһсал васитәләринин әввәлчә ајрыча бир милләтин үмуми мүлкијјәти олмасы әсасында тәшкил едиләчәкдир. Мән бу чеврилишин күнү сабаһ һәјата кечирилмәси јолунда—онун тәдричлә һәјата кечирилмәсиндән бәһс олунур—һеч бир чәтинлик көрмүрәм. Фәһләләримизин буна гадир олдуғуну онларын чохлу истеһсал вә истеһлак ширкәтләри сүбут едир; полисин бу ширкәтләри гәсдән дағытмадығы јерләрдә онлар да буржуа сәһмдар чәмијјәтләри кими јахшы вә һәмин чәмијјәтләрдән даһа намусла идарә олунурду. Мән баша дүшә билмирәм ки, фәһләләримиз өзләринин сијаси јеткинлијини сосиалистләр һаггындакы ганун[23] әлејһинә галибијјәтли мүбаризәдә парлаг шәкилдә сүбут етдәндән сонра Сиз Алманијада фәһләләрин надан олдуғу сөзләрини нечә дилинизә кәтирә билирсиниз. Мән тәһсиллиләримиз адланан адамларын јаланчы алим тәкәббүрүнү даһа чидди манеә һесаб едирәм. Әлбәттә, биздә техник, агроном, мүһәндис, кимјачы, ме'мар вә и. а. һәлә чатышмыр, лакин бәд ајагда капиталистләр кими биз дә онлары пул илә ала биләрик, әкәр бир нечә хаин—бу дәстәдә јәгин ки, беләләри олачагдыр—башгаларына ибрәт олмаг үчүн әмәлли-башлы чәзаландырыларса, онлар баша дүшәрләр ки, бизи даһа сојмамаг онларын өзләринин хејринәдир. Лакин мәктәб мүәллимләрини дә һәмин сыраја аид етдијим бу мүтәхәссисләримиз олдугда биз галан «тәһсиллиләр» олмадан чох көзәл кечинә биләрик, һәм дә, мәсәлән, әдибләрин вә тәләбәләрин партијаја һазыркы күчлү ахыны, әкәр бу чәнаблар лазыми чәрчивәдә сахланмасалар, һәр чүр зијан вура биләр.

Ост-Елба јункерләринин латифундијалары лазыми техни-

---

* Индики ады Вротславдыр. *Ред.*

ки рәһбәрлик шәраитиндә индики күнәмуздчулара вә муздурлара асанлыгла ичарәјә верилә биләр вә коллектив сурәтдә бечәрилә биләр. Әкәр бу заман асајиш позуларса, бунун үчүн, бүтүн мөвчуд мәктәб ганунларына бахмајараг, адамлары белә бир вәһшиләшмә дәрәчәсинә чатдырмыш олан чәнаб јункерләр чавабдеһдирләр.

Ән бөјүк манеә хырда кәндлиләр вә ишдән башлары чох аз чыхдығы һалда заһирән өзләрини һәр шејә бәләд көстәрән тәһсилли сыртыг әлламәләр олачагдыр.

Беләликлә, күтләләр ичәрисиндә кифајәт гәдәр тәрәфдарымыз олдугда, ири сәнајени вә латифундија типли ири әкинчилији чох сүр'әтлә ичтимаиләшдирмәк мүмкүн олачагдыр, чүнки сијаси һакимијјәт бизим әлимиздә олачагдыр. Галаны исә сүр'әтлә, јахуд тәдричән бунун ардынча кедәчәкдир. Ири истеһсалымыз олдугда исә биз вәзијјәтин ағасы олачағыг.

Сиз дејирсиниз мүвафиг шүур јохдур. Бу сөзләр дүздүр, амма јалныз задәкан вә буржуа даирәләри ичәрисиндән чыхан о тәһсиллиләр барәсиндә дүздүр ки, онлар фәһләләрдән һәлә нә гәдәр чох өјрәнмәли олдугларыны һеч тәсәввүрләринә дә кәтирмирләр.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 37-чи чилд. сәһ. 380—381.

ЕНКЕЛС—ЈОЗЕФ БЛОХА

КӨНИГСБЕРГӘ

Лондон, 21 [—22] сентјабр 1890-чы ил

...Тарихин материалистчәсинә анлашылмасына көрә, тарихи просесдә мүәјјәнедичи чәһәт *нәтичә е'тибары илә* керчәк һәјатын истеһсалы вә тәкрар истеһсалыдыр. Нә мән, нә дә Маркс һеч бир заман бундан артыг бир шеј иддиа етмәмишик. Әкәр бириси бу мүддәаны о мә'нада тәһриф едирсә ки, куја игтисади чәһәт *јеканә* мүәјјәнедичи чәһәтдир, онда бунунла да һәмин мүддәаны һеч бир шеј демәјән абстракт, мә'насыз бир ибарәјә чевирмиш олур. Игтисади вәзијјәт базисдир, лакин үстгурумун мүхтәлиф чәһәтләри дә: синфи мүбаризәнин сијаси формалары вә онун нәтичәләри—мүзәффәр вурушмадан сонра галиб синфин гурдуғу дөвләт гурулушу вә с., һүгуг формалары вә һәтта бүтүн бу керчәк вурушмаларын бунларда иштирак едәнләрин бејниндә ин'икасы, сијаси, һүгуги, фәлсәфи нәзәријјәләр, дини көрүшләр вә бунларын

еһкамлар системинә сонракы инкишафы да тарихи мүбаризәнин кедишинә тә'сир көстәрир вә бир чох һалларда әсасән онун *формасыны* мүәјјән едир. Бурада бүтүн бу чәһәтләрин гаршылыглы тә'сири вардыр ки, бунда да, нәһајәт, игтисади һәрәкат бир зәрурәт кими сајсыз-һесабсыз тәсадүфләр (јә'ни бу шејләрин вә һадисәләрин дахили әлагәси о гәдәр узагдыр вә ја о гәдәр чәтин сүбут едилә биләр ки, биз ону нәзәрә алмаја биләрик, ону јох һесаб едә биләрик) арасындан өзүнә јол ачыр. Әкс һалда нәзәријјәни һәр һансы бир тарихи дөврә тәтбиг етмәк—бир дәрәчәли ән садә бир тәнлији һәлл етмәкдән даһа асан оларды.

Биз өз тарихимизи өзүмүз јарадырыг, лакин, әввәлән, биз ону чох мүәјјән мүгәддәм шәртләрлә вә шәраитдә јарадырыг. Бунларын ичәрисиндә игтисади шәраит нәтичә е'тибары илә һәлледичидир. Лакин сијаси шәраит вә и. а., һәтта инсанларын башында јашајан ән'әнәләр, һәлледичи олмаса да, мүәјјән рол ојнајыр. Пруссија дөвләти дә тарихи сәбәбләр вә нәтичә е'тибары илә игтисади сәбәбләр үзүндән мејдана кәлиб инкишаф етмишдир. Лакин педант олмадан чәтин иддиа етмәк олар ки, Шимали Алманијанын чохлу хырда дөвләтләри ичәрисиндә мәһз Бранденбург бөјүк дөвләт ролу ојнамалы имиш, бу дөвләтдә Шимал илә Чәнуб арасында игтисади фәргләр, дил фәргләри, Реформасија заманындан е'тибарән исә дини фәргләр дә өз тәчәссүмүнү тапмышды, һәм дә буну мәһз јалныз игтисади зәрурәт ирәличәдән мүәјјән етмишди, башга чәһәтләр исә (бурада һәр шејдән әввәл белә бир вәзијјәт ки, Бранденбург Пруссијаја саһиб олдуғуна көрә Полша мәсәләләринә чәлб олунмушду вә бу васитә илә дә бејнәлхалг сијаси мүнасибәтләрә чәлб олунмушду, бу мүнасибәтләр исә Австрија сүлаләсинин мүлкләри дүзәлдиләндә дә һәлледичи олду) тә'сир көстәрмирди. Һеч кәс күлүнч вәзијјәтә дүшмәдән, кечмишдә вә һазырда һәр бир кичик алман дөвләтинин јашамасыны игтисади чәһәтлә изаһ едә билмәз вә ја јухары алманларда самитләрин јеринин дәјишилмәси мәншәјини игтисади чәһәтлә изаһ едә билмәз, самитләрин јеринин белә дәјишилмәси исә Судетдән Таунуса гәдәр узанан дағ силсиләсинин әмәлә кәтирдији чоғрафи бөлкүнү бүтүн Алманијадан кәлиб кечән әсл бир јарыға чевирмишдир.

Икинчиси, тарих елә јарадылыр ки, сон нәтичә һәмишә ајры-ајры чохлу ирадәләрин тоггушмасындан алыныр, һәм дә бу ирадәләрдән һәр бири нәдирсә, јенә дә чохлу хүсуси һәјат шәраити үзүндән, елә дә олур. Беләликлә, сонсуз мигдар кәсишән гүввәләр, сонсуз паралелограм гүввәләри груплары вардыр вә бу кәсишмәдән үмуми бир әвәзләјичи гүввә—тарихи һадисә ирәли кәлир. Бу нәтичәни дә јенә *шүурсуз* вә

ирадәсиз олараг, бир там кими фәалијјәт көстәрән бир гүввәнин мәһсулу һесаб етмәк олар. Ахы бирисинин истәдији шејә һәр бир башгасы мане олур вә нәтичәдә һеч кәсин истәмәдији бир шеј мејдана кәлир. Беләликлә, индијә гәдәр давам едән тарих тәбии бир просес кими баш верир вә әслиндә ејни һәрәкәт ганунларына табедир. Лакин өз бәдән гурулушунун вә харичи, нәтичә е'тибары илә игтисади вәзијјәтин (ја өз хүсуси, шәхси вәзијјәтинин, ја да үмуми сосиал вәзијјәтин) арзу етдији шеји истәјән ајры-ајры адамларын ирадәләри һеч дә истәдикләри шејә чатмајыб орта бир һалда, үмуми бир әвәзләјичи гүввә һалында бирләшир,—бундан һеч дә белә бир нәтичә чыхарылмамалыдыр ки, бу ирадәләр сыфра бәрабәрдир. Әксинә, һәр бир ирадә әвәзләјичи гүввәдә иштирак едир вә буна көрә дә һәмин гүввәјә дахилдир.

Сонра, мән Сиздән хаһиш едирәм бу нәзәријјәни илк мәнбәләрдән өјрәнәсиниз, башгаларынын дедикләриндән өјрәнмәјәсиниз—ахы доғрудан да бу хејли асандыр. Маркс һеч елә бир әсәр јазмамышдыр ки, орада бу нәзәријјә рол ојнамасын. Хүсусилә *«Луи Бонапартын 18 брүмери»**, һабелә *«Капитал»*да** чохлу көстәришләр һәмин нәзәријјәнин тәтбиг едилмәсинин чох көзәл нүмунәсидир. Сонра мән, әлбәттә, өз әсәрләримдән бунлары көстәрә биләрәм: «Чәнаб Јевкени Дүрингин елмдә јаратдығы чеврилиш»*** вә «Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону»****, бу әсәрләрдә мән, өзүмә мә'лум олдуғуна көрә, тарихи материализмин бүтүн мөвчуд шәрһләри ичәрисиндә онун ән әтрафлы шәрһини вермишәм.

Маркс вә мән гисмән өзүмүз тәгсиркарыг ки, кәнчләр бә'зән игтисади чәһәтә лазым кәлдијиндән артыг әһәмијјәт верирләр. Биз өз әлејһдарларымыза е'тираз едиркән, онларын инкар етдикләри башлыча принсипи хүсусилә нәзәрә чарпдырмалы олурдуг, лакин гаршылыглы тә'сирдә иштирак едән галан чәһәтләрә дә лазыми диггәт вермәк үчүн һеч дә һәмишә кифајәт гәдәр вахт, јер вә имкан олмурду. Лакин мүәјјән бир тарихи дөврү тәһлил етмәк, јә'ни буну әмәли сурәтдә тәдбиг етмәк лазым кәлдикдә, дәрһал мәсәлә дәјишилирди вә артыг бурада һеч бир сәһв ола билмәзди. Тәәссүф, чох заман белә күман едирләр ки, јени нәзәријјәни тамамилә анламышлар вә әсас мүддәалар мәнимсәнилдикдә, һәм дә чох

---

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 436—534. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд. *Ред.*

*** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 20-чи чилд. *Ред.*

**** Бах: бу чилд, сәһ. 384—429. *Ред.*

заман дүзкүн олмајараг мәнимсәнилдикдә, ону дәрһал тәтбиг едә биләрләр. Бунда мән бир чох ән јени «марксистләри» төһмәтләндирә биләрәм; ахы буна көрә дә һејрәт едиләчәк бир долашыглыг мејдана кәлмишдир...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 394—396.

ЕНКЕЛС—КОНРАД ШМИДТӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 27 октјабр 1890-чы ил.

Әзиз Шмидт!

Илк бош дәгигәдән истифадә едәрәк Сизә чаваб верирәм. Мәним зәннимчә, Сиз «Züricher Post»ун тәклифини гәбул етсәниз, дүзкүн һәрәкәт етмиш оларсыныз. Сиз орада игтисадијјат саһәсиндә чох шеј өјрәнә биләрсиниз, хүсусилә даим нәзәрдә тутсаныз ки, Сүрих һәлә јалныз үчүнчү дәрәчәли пул вә еһтикар базарыдыр, буна көрә дә орада алынан бүтүн тәәссүрат икинчи вә үчүнчү ин’икас нәтичәсиндә зәифләмиш вә ја шүурлу сурәтдә сахталашдырылмышдыр. Лакин Сиз ишдә бүтүн механизм илә таныш оларсыныз вә Лондондан, Нју-Јоркдан, Парисдән, Берлиндән, Вјанадан вә и. а. илк мәнбәдән алынан буржуа һесабатларыны изләмәјә мәчбур оларсыныз, онда дүнја базары өз ин’икасында Сизин көзүнүзүн гаршысында пул вә гијмәтли кағызлар базары кими көрүнәр. Игтисади, сијаси вә башга ин’икаслар мәсәләси дә инсан көзүндәки ин’икаслар кимидир. Бунлар топлајычы линзадан кечир вә буна көрә дә чеврилмиш шәкилдә—башы үстә көрүнүр. Анчаг бизим тәсәввүрүмүз үчүн онлары јенидән ајаг үстә гојачаг бир әсәб апараты јохдур. Биржачы сәнајенин вә дүнја базарынын һәрәкәтини јалныз пул базары вә гијмәтли кағызлар базарынын тәрсинә ин’икасында көрүр, буна көрә дә нәтичә онун үчүн дөнүб бир сәбәб олур. Буну мән һәлә 40-чы илләрдә Манчестердә мүшаһидә етмишдим: Лондонун биржа һесабатлары, бунлара әсасән сәнаје инкишафынын кедиши вә онун вахташыры максимум вә минимумлары һаггында тәсәввүр әлдә етмәјә әсла јарамырды, чүнки бу чәнаблар бүтүн һадисәләри пул базарынын бөһранлары илә изаһ етмәјә чәһд едирдиләр, һалбуки бу бөһранларын өзү әксәрән анчаг әламәт иди.—О заман сөһбәт сәнаје бөһранларынын мүвәггәти ифрат истеһсалдан әмәлә

кәлмәсинин бүсбүтүн инкар едилмәсиндән кедирди вә буна көрә дә мәсәләнин бир дә тәһрифләрә әл атмаға сөвг едән гәрәзли тәрәфи варды. Инди бу маддә бизим үчүн һәр һалда һәмишәлик арадан галхыр, һәм дә белә бир вәзијјәт шүбһәсиз фактдыр ки, пул базарынын да өз бөһранлары ола биләр вә бу заман сәнаје истеһсалынын ачыгча позулмасы һаллары анчаг табе бир рол ојнајыр вә ја һәтта һеч бир рол ојнамыр. Бурада, хүсусилә тарихи чәһәтдән сон 20 ил әрзиндә һәлә бә'зи шеји ашкара чыхармаг вә тәдгиг етмәк лазымдыр.

Ичтимаи мигјасда әмәк бөлкүсү олан јердә ајры-ајры әмәк просесләри бир-биринә нисбәтән мүстәгил олур. Истеһсал нәтичә е'тибары илә һәлледичидир. Лакин мәһсул тичарәти сөзүн әсл мә'насында истеһсалдан ајрылан кими, бу тичарәт өз јолу илә һәрәкәт едир вә бу һәрәкәтә истеһсалын һәрәкәти үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә башчылыг едир, лакин бу һәрәкәт ајры-ајры тәфәррүат вә үмуми асылылыг ичәрисиндә дә һәр һалда өз ганунларына, һәмин јени амилин тәбиәтинә хас олан ганунлара табедир. Бу һәрәкәтин фазалары вардыр вә өзү дә истеһсалын һәрәкәтинә әкс тә'сир көстәрир. Американын кәшф едилмәси гызыла олан чошғун һәвәсдән доғмушду, бу һәвәс һәлә бундан әввәл дә португалијалылары Африкаја сөвг едирди (мүгајисә ет: Зөтбер. «Нәчиб металлар истеһсалы»), чүнки XIV вә XV әсрләрдә бу гәдәр гүдрәтлә инкишаф едән Авропа сәнајеси вә она мүвафиг олан тичарәт даһа чох мүбадилә васитәси тәләб едирди, 1450—1550-чи илләрдә бөјүк бир күмүш өлкәси олан Алманија исә буну верә билмирди. 1500-чү илдән 1800-чү иләдәк Һиндистанын португалијалылар, һолландијалылар, инкилисләр тәрәфиндән ишғал едилмәсиндән мәгсәд Һиндистандан *идхал етмәк* иди. Ораја ихрач етмәк һаггында һеч кәс дүшүнмүрдү. Бунунла белә халис тичарәт мәнафејиндән доған бу кәшфләр вә ишғаллар сәнајејә нә гәдәр бөјүк әкс тә'сир көстәрди: һәмин өлкәләрә јалныз *ихрач етмәк* тәләбаты ири сәнајени јаратды вә инкишаф етдирди.

Пул базары мәсәләси дә беләдир. Пул тичарәти әмтәә тичарәтиндән ајрылан кими, о дәрһал—истеһсал вә әмтәә тичарәтинин мүәјјән етдији мүвафиг шәраитдә вә бу чәрчивә дахилиндә—өзү инкишаф едир, онун өз тәбиәтиндән ирәли кәлән хүсуси ганунлары вә фазалары олур. Бундан әлавә, пул тичарәти өз сонракы инкишафында кенишләниб гијмәтли кағызларын тичарәти дәрәчәсинә чатдыгда, һәм дә бу гијмәтли кағызлар тәкчә дөвләт кағызларындан ибарәт олмаг дејил, һәмчинин бунларда сәнаје вә нәглијјат мүәссисәләринин сәһмләри дә әлавә олундугда вә, беләликлә, пул тичарәти онун үзәриндә үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә һөкмран олан ис-

теһсалын бир һиссəсинə билаваситə һаким олдугда,— онда пул тиҹарəтинин истеһсала əкс тə'сири даһа күҹлү вə даһа мүрəккəб олур. Пул таҹирлəри дəмир јолларын, шахталарын, металлуркија заводларынын вə и. а. мүлкијјəтчиси олурлар. Бу истеһсал васитəлəри икили характер алыр: онларын иши каһ билаваситə истеһсалын мəнафејинə, каһ да сəһмдарларын тəлəбатына ујғунлашмалы олур, чүнки сəһмдарлар ејни заманда банкирдирлəр. Бунун əн парлаг мисалы Шимали Америка дəмир јолларыдыр. Һазырда онларын бүтүн иши Ҹеј Гулд, Вандербилт вə и. а. кимилəрин биржа əмəлијјатындан—нəглијјат васитəси олмаг е'тибары илə ајрыҹа бир јолун фəалијјəтинə вə онун мəнафејинə тамамилə јабанчы олан əмəлијјатдан асылыдыр. Һəтта бурада, Инкилтəрəдə дə биз мүхтəлиф дəмир јол ҹəмијјəтлəринин торпагларына сəрһəд чəкмəк үстүндə онларын он иллəр боју давам едəн мүбаризəсини көрмүшүк, елə бир мүбаризəсини көрмүшүк ки, бурада истеһсал вə нəглијјатын мəнафеји үчүн дејил, анҹаг рəгабəт үзүндəн һəдсиз пул хəрҹлəнирди: бу рəгабəт исə чох вахт сəһм саһиби олан пул таҹирлəринин биржа əмəлијјатыны јүнкүллəшдирмəк мəгсəди күдүрдү.

Истеһсалын əмтəə тиҹарəтинə вə бунларын һəр икисинин пул тиҹарəтинə мүнасибəтини мəним нечə анламағым һаггындакы бу бир нечə гејддə мəн үмумијјəтлə тарихи материализм һаггында Сизин суалларыныза артыг əсасəн ҹаваб вердим. Буну əмəк бөлкүсү нөгтеји-нəзəриндəн даһа асан баша дүшмəк олар. Ҹəмијјəт мүəјјəн үмуми вəзифəлəри доғурур ки, о, бунларсыз кечинə билмəз. Бу вəзифəлəри јеринə јетирмəли олан адамлар, *ҹəмијјəт дахилиндə* јени бир əмəк бөлкүсү саһəси јарадырлар. Бунунла бирликдə бу адамлар онлары вəкил едəнлəр барəсиндə дə хүсуси мəнафе кəсб едирлəр; бу адамлар онлары вəкил едəнлəрə мүнасибəтдə мүстəгил олурлар, белəликлə дə, дөвлəт мејдана кəлир. Сонра исə əмтəə тиҹарəтиндə вə хејли кечдикдəн сонра пул тиҹарəтиндə ејни һаллар баш верир. Јени мүстəгил гүввə, доғрудур, үмумијјəтлə вə бүтөвлүкдə истеһсалын һəрəкəтинин ардынҹа кетмəлидир, лакин бу гүввə өз нөвбəсиндə она хас олан, јахуд, даһа доғрусу, бир дəфə əлдə етдији вə тəдриҹəн инкишаф едəн нисби мүстəгиллик сајəсиндə истеһсал шəраитинə вə истеһсалын кедишинə əкс тə'сир көстəрир. Бу исə бəрабəр олмајан ики гүввəнин: бир тəрəфдəн, игтисади һəрəкатын, дикəр тəрəфдəн, мүмкүн гəдəр чох мүстəгиллијə ҹан атан јени сијаси гүввəнин, артыг мејдана кəлмиш олдуғуна көрə мүстəгил һəрəката да малик олан сијаси гүввəнин гаршылыглы тə'сиридир. Игтисади һəрəкат үмумијјəтлə вə бүтөвлүкдə өзүнə јол аҹаҹагдыр, лакин игтисади һəрəкат өзүнүн јаратдығы

вә нисби бир мүстәгиллијә малик олан сијаси һәрәкатын да әкс тә'сирини өз үзәриндә һисс едәчәкдир. Игтисади һәрәката, бир тәрәфдән дөвләт һакимијјәтинин һәрәкаты, дикәр тәрәфдән дә бу һакимијјәтлә бир заманда јаранмыш олан мүхалифәтин һәрәкаты тә'сир көстәрир. Пул базарында үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә, јухарыда көстәрилән гејд-шәртләрлә сәнаје базары һәрәкатынын әкс олундуғу кими вә, әлбәттә, *тәһриф олунмуш шәкилдә* әкс олундуғу кими, һөкумәтлә мүхалифәт арасындакы мүбаризәдә дә, артыг бундан әввәл мөвчуд олан вә мүбаризә едән синифләрин мүбаризәси әкс олунур—һәм дә ејнилә белә тәһриф олунмуш шәкилдә әкс олунур: даһа билаваситә дејил, долајы јолла әкс олунур, синифләр мүбаризәси кими дејил, сијаси принсипләр уғрунда кедән мүбаризә кими, һәм дә о гәдәр тәһриф олунмуш бир шәкилдә әкс олунур ки, мәсәләнин нә јердә олдуғуну баша дүшә билмәјимиз үчүн мин илләр лазым кәлмишдир.

Дөвләт һакимијјәтинин игтисади инкишафа әкс тә'сири үч чүр ола биләр. Дөвләт һакимијјәти ејни истигамәтдә тә'сир көстәрә биләр,—онда инкишаф сүр'әтләнир; о, игтисади инкишафын әлејһинә тә'сир едә биләр,—бу һалда, һазыркы заманда һәр бир бөјүк халгда бу һакимијјәт мүәјјән вахт кечдикдән сонра ифлас олур: јахуд дөвләт һакимијјәти игтисади инкишафа мүәјјән истигамәтләрдә манечилик көстәриб ону башга истигамәтләрдә ирәлиләдә биләр. Бу һал, нәтичә е'тибары илә, әввәлки һаллардан биринә мүнчәр олур. Лакин ајдындыр ки, икинчи вә үчүнчү һалларда сијаси һакимијјәт игтисади инкишафа чох бөјүк зәрәр вура биләр вә күлли мигдарда гүввә вә материалын исрафына сәбәб ола биләр.

Бундан әлавә, еләһал да вар ки, игтисади еһтијат гүввәләри зәбт едилиб зорла дағыдылыр, бунун да нәтичәсиндә кечмишдә мүәјјән шәраитдә бүтөв бир јерин вә ја милләтин бүтүн игтисади инкишафы тамамилә мәһв ола билирди. Инди бу кими һал чох заман әкс нәтичәләр верир, һеч олмазса бөјүк халгларда әкс нәтичәләр верир. Мәғлуб едилән бә'зән галиб кәләнә нисбәтән нәтичә е'тибары илә һәм игтисади, һәм сијаси, һәм дә мә'нәви чәһәтчә даһа чох газанмыш олур.

Һүгуг мәсәләси дә ејнән бунун кимидир. Пешәкар һүгугшүнаслары јарадан јени әмәк бөлкүсү зәрури олан кими, дәрһал јенә тәзә бир мүстәгил саһә мејдана кәлир вә бу саһә истеһсал вә тичарәтдән үмумијјәтлә нә гәдәр асылы олса да, һәр һалда бу саһәләрә әкс тә'сир көстәрмәк кими хүсуси бир габилијјәтә малик олур. Мүасир дөвләтдә һүгуг үмуми игтисади вәзијјәтә нәинки ујғун кәлмәлидир, нәинки онун ифадәси олмалыдыр, һабелә онун *дахилән разылашдырылмыш* бир ифадәси олмалыдыр, дахили зиддијјәтләри үзүндән өзүнү рәдд

етмәјин бир ифадәси олмалыдыр. Буна наил олунмасы үчүн исә игтисади мүнасибәтләрин дүруст ин'икасы кетдикчә даһа чох позулур. Ганунлар мәчәлләсиндә бир синфин һөкмранлығынын кәскин, јумшалдылмамыш вә тәһриф едилмәмиш шәкилдә ифадә олунмасы һаллары нә гәдәр аз олса, бу һал да бир о гәдәр чох баш верир: ахы бу, «һүгуг анлајышына» зидд оларды. 1792—1796-чы илләр дөврүндәки ингилабчы буржуазијанын халис ардычыл һүгуг анлајышы артыг Наполеон Мәчәлләсиндә[82] бир чох чәһәтдән сахталашдырылмышды, һәмин анлајыш бу Мәчәлләдә тәчәссүм едилдији дәрәчәдә о пролетариатын артмагда олан гүввәси сајәсиндә күндән-күнә һәр чәһәтдән јумшалдылмалы олур. Лакин бу, Наполеон Мәчәлләсинин дүнјанын бүтүн гитәләриндә дүзәлдилән јени мәчәлләләрин әсасыны тәшкил едән ганунлар күллијјаты олмасына мане олмур. Беләликлә, «һүгуги инкишафын» кедиши әксәрән анчаг ондан ибарәтдир ки, әввәлчә игтисади мүнасибәтләрин билаваситә һүгуги принсипләрә кечирилмәсиндән ирәли кәлән зиддијјәтләри арадан галдырмаға вә аһәнкдар бир һүгуг системи јаратмаға чалышырлар, сонра исә кәләчәк игтисади инкишафын тә'сири вә чәбр гүввәси јенә даим бу системи сындырыр вә ону чәкиб јени зиддијјәтләр ичәрисинә салыр (Мән бурада һәләлик јалныз мүлки һүгугдан бәһс едирәм).

Игтисади мүнасибәтләрин һүгуг принсипләри шәклиндә ин'икасы да бу мүнасибәтләри ејнилә лабүддән башы үстә гојур. Бу ин'икас просеси иштирак едәнин шүурундан асылы олмајараг баш верир; һүгугшүнас беләә хәјал едир ки, априор мүддәалар үзәриндә әмәлијјат апарыр, һалбуки бу јалныз игтисади мүнасибәтләрин ин'икасларыдыр. Беләликлә, һәр шеј башы үстә дурур. Һәлә ашкара чыхарылмамышкән бизим *идеоложи көрүш* адландырдығымыз шеји тәмсил едән бу тәһрифин өз нөвбәсиндә игтисади базисә экс тә'сир көстәрдији вә мүәјјән чәрчивә дахилиндә ону дәјишдирә билдији исә, мәнә беләә кәлир ки, өзлүјүндә ајдындыр. Аилә инкишафынын ејни пилләси көтүрүләрсә, ирси һүгугун әсасы—игтисади әсасдыр. Буна бахмајараг, чох чәтин сүбут етмәк олар ки, мәсәлән, Инкилтәрәдә вәсијјәтләрин тамамилә азад олмасы, Франсада исә бу азадлығын бүтүн тәфәррүаты илә чох мәһдуд едилмәси јалныз игтисади сәбәбләрлә изаһ едилир. Лакин бу һалларын һәр икиси әмлакын бөлүшдүрүлмәсинә тә'сир етмәси сајәсиндә игтисадијјата чох күчлү экс тә'сир көстәрмиш олур.

Даһа јүксәк сәмаларда сүзән идеоложи саһәләрә—дин, фәлсәфә вә и. а.—кәлдикдә, бунларын тарихдән әввәл мәзмуну, тарихи дөвр үчүн зәрури вә онун гәбул етдији бир мәз-

муну олмушдур ки, инди биз бу мәзмуну мә'насыз бир шеј адландырардыг. Тәбиәт, инсанын өзүнүн маһиijәти, руһлар, сеһрли гүввәләр вә и. а. һаггындакы бу мүхтәлиф јанлыш тәсәввүрләр әксәрән јалныз мәнфи мә'нада игтисади әсаса маликдир; тарихдән әввәлки дөврүн зәиф игтисади инкишафын бир әлавә, бә'зән дә бир шәрт кими вә һәтта сәбәб кими тәбиәт һаггында јанлыш тәсәввүрләри олмушдур. Һәрчәнд игтисади тәләбат тәбиәтин дәрк едилмәсини ирәлиләдән башлыча амил иди вә заман кечдикчә даһа чох белә бир амил олмушдур. Һәр һалда әкәр бириси бүтүн бу ибтидаи мә'насызлыглар үчүн игтисади сәбәбләр ахтарыб тапмаға чалышмыш олса, бу педантлыг оларды. Елмләрин тарихи, бу мә'насызлығын тәдричән арадан галдырылмасынын, јахуд онун јениси илә, һәр һалда аз чәфәнк олан бир мә'насызлыгла әвәз едилмәсинин тарихидир. Бу ишлә мәшғул олан адамлар да јенә әмәк бөлкүсүнүн хүсуси саһәләринә мәнсубдурлар вә онлара елә кәлир ки, куја мүстәгил бир саһәни тәдгиг едирләр. Онлар ичтимаи әмәк бөлкүсү дахилиндә мүстәгил бир груп тәшкил етдикләринә көрә, онларын әсәрләри, о чүмләдән сәһвләри дә бүтүн ичтимаи инкишафа, һәтта игтисади инкишафа да әкс тә'сир көстәрир. Бүтүн бунлара бахмајараг, онлар јенә дә игтисади инкишафын һөкмран тә'сири алтында олурлар. Буну, мәсәлән, фәлсәфәдә онун буржуа дөврү үчүн лап асанлыгла сүбут етмәк олар. Һоббс (XVIII әср руһунда) илк мүасир материалист иди, лакин о мүтләг монархија бүтүн Авропада тәрәгги дөврү кечирдији, Инкилтәрәдә исә халгла мүбаризәјә башладығы бир заманда јашамышды вә мүтләгијјәтин тәрәфдары иди. Локк диндә вә һабелә сијасәтдә 1688-чи ил синфи сазиш ишинин[78] оғлу иди. Инкилис денстләри[75] вә онларын даһа ардычыл давамчылары олан франсыз материалистләри әсл буржуазија философлары идиләр, франсызлар һәтта буржуа ингилабынын философлары идиләр. Кантдан Һекелә гәдәр олан алман фәлсәфәсиндә алман мешшаны каһ мүсбәт, каһ да мәнфи мә'нада әкс олунмушдур. Лакин әмәк бөлкүсүнүн хүсуси бир саһәси олмаг е'тибары илә һәр бир дөврүн фәлсәфәси мүгәддәм шәрт олараг мүәјјән тәфәккүр материалына малик олур вә бу материал она сәләфләри тәрәфиндән верилир, бу материала о әсасланыр. Игтисади чәһәтдән керидә галмыш өлкәләрин фәлсәфәдә һәр һалда биринчи јер тута билмәләри бунунла изаһ олунур: XVIII әсрдә Франса, фәлсәфәсинә франсызларын әсасландығы Инкилтәрәјә нисбәтән, сонра исә Алманија онларын һәр икисинә нисбәтән белә иди. Лакин һәм Франсада, һәм дә Алманијада о дөврдә фәлсәфәнин, һабелә әдәбијјатын үмуми тәрәггиси дә игтисади јүксәлишин нәтичәси иди. Бу саһәләрин

үзәриндә дә игтисади инкишафын нәтичә е'тибары илә һөкмран олмасы мәним үчүн шубһәсиздир, лакин бу һөкмранлыг һәмин саһәнин тә'јин етдији шәраит дахилиндә олур: мәсәлән, фәлсәфәдә сәләфләрдән ирс галыб мејданда олан фәлсәфә материалына игтисади һәрәкатын көстәрдији тә'сир (бу тә'сирләр јенә дә әксәрән јалныз өз сијаси вә с. ифадәсиндә фәалијјәт көстәрир). Бурада игтисадијјат һеч бир јени шеј јаратмыр, анчаг мејданда олан тәфәккүр материалынын дәјишилмәсинин вә кәләчәк инкишафынын шәклини мүәјјән едир, лакин бунун өзүнү дә әксәрән јалныз долајы јолла едир, һалбуки сијаси, һүгуги, мә'нәви ин'икаслар фәлсәфәјә билаваситә чох мүһүм тә'сир көстәрир.

Дин барәсиндә ән зәрури оланлары мән, Фејербах һаггындакы китабчанын сон фәслиндә сөјләмишәм*.

Демәли, әкәр Барт бу фикирдәдирсә ки, куја биз игтисади һәрәкатын сијаси вә и. а. ин'икасларынын бу һәрәката олан һәр чүр әкс тә'сирини инкар едирик, онда Барт садәчә, јел дәјирманлары илә вурушур. О кәрәк Марксын «18 *брүмеринә*** бир нәзәр салсын; бурада демәк олар јалныз сијаси мүбаризәнин вә һадисәләрин ојнадығы *хүсуси* ролдан, әлбәттә, игтисади шәраитдән онларын *үмуми* асылылығы чәрчивәси дахилиндә ојнадығы ролдан бәһс олунур; јахуд «Капитал»а, мәсәлән, иш күну шө'бәсинә*** нәзәр салсын; бурада ганунверичилијин нечә гәти бир тә'сир көстәрдији гејд олунмушдур, ганунверичилик исә сијаси актдыр, јахуд буржуазијанын тарихинә һәср олунан шө'бәјә (24-чү фәсил****) нәзәр салсын. Әкәр сијаси һакимијјәт игтисади чәһәтдән күчсүздүрсә, онда биз нә үчүн пролетариатын сијаси диктатурасы уғрунда мүбаризә едирик? Зоракылыг (јә'ни дөвләт һакимијјәти) өзү дә игтисади гүввәдир!

Инди китабын[287] өзүнү тәнгид етмәјә мәним вахтым јохдур. Әввәлчә кәрәк III чилд***** чыхсын; һәм дә мән үмумијјәтлә белә һесаб едирәм ки, бу иши, мәсәлән, Бернштејн чох көзәл јеринә јетирә биләр.

Бу чәнабларда чатышмајан чәһәт мәһз диалектикадыр. Онлар даим бурада анчаг сәбәб, орада исә нәтичә көрүрләр. Онлар көрүрләр ки, бу бош абстраксијадыр, кerчәк дүнјада

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 424—428. *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 436—534. *Ред.*

*** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 242—311. *Ред.*

**** Бах: бу нәшр, 2-чи чилд, сәһ. 107—159. *Ред.*

*****—«Капитал» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд). *Ред.*

бу чүр метафизики гүтби әксликләр јалныз бөһранлар заманы олур, бүтүн бөјүк инкишафын кедиши гаршылыглы тә'сир формасында баш верир (һәрчәнд гаршылыглы тә'сир көстәрән гүввәләр һеч дә бәрабәр дејилдир: бунларын ичәрисиндә игтисади һәрәкат ән күчлүсү, илкини вә һәлледичисидир), бурада мүтләг һеч бир шеј јохдур, һәр шеј нисбидир. Онлар үчүн Һекел јохмуш...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 414—421.

ЕНКЕЛС—ФРАНС МЕРИНГӘ

БЕРЛИНӘ

Лондон, 14 ијул 1893-чү ил.

Әзиз ч-б Меринг!

Лүтфән мәнә көндәрдијиниз «Лессинг һаггында әфсанә» үчүн, нәһајәт, јалныз бу күн Сизә тәшәккүр едә билирәм. Мән Сизә китабын алынмасы һаггында садәчә рәсми бир тәсдиг көндәрмәк истәмирдим, ејни заманда да онун өзү һаггында—онун мәзмуну һаггында бә'зи шејләр сөјләмәк истәјирдим. Чавабын ләнкимәсинә сәбәб будур.

Мән ахырдан—«Тарихи материализм һаггында» әлавәдән[290]—башлајырам, бурада Сиз мәсәләнин маһијјәтини чох көзәл шәрһ етмишсиниз вә габагчадан јанлыш рә'ји олмајан һәр кәс үчүн инандырычы шәкилдә шәрһ етмишсиниз. Мәним бә'зи е'тиразларым олса да, анчаг она гаршыдыр ки, Сиз мәнә лазым олдуғундан артыг хидмәт иснад верирсиниз, һәтта бәлкә дә мәним—бир вахт мүстәгил сурәтдә дүшүнүб чата биләчәјим һәр шеј нәзәрә алынса да белә, буну даһа узаг көрән көзү, даһа кениш көрүш даирәси олан Маркс хејли әввәл кәшф етмишдир. Маркс кими бир шәхслә 40 ил әрзиндә бирликдә ишләмәк сәадәти нәсиб олан бир адам, һәмин шәхсин сағлығында, адәтән, бәлкә дә, көзләдији дәрәчәдә ад газана билмир. Лакин бөјүк шәхс вәфат етдикдә, асанлыгла белә олур ки, онун аз әһәмијјәтли силаһдашыны лајиг олдуғундан јүксәк гијмәтләндирмәјә башлајырлар, инди дә бу иш, көрүнүр, мәним башыма кәлир. Тарих, нәһајәт, һәр шеји гајдаја салачагдыр, лакин о вахтадәк мән раһатча о дүнјаја јола дүшәчәјәм вә һеч бир шејдән һеч бир хәбәрим олмајачагдыр.

Бундан әлавә, јалныз бир чәһәт даһа бурахылмышдыр, бу чәһәт доғрудур, Марксын да, мәним дә әсәрләримдә бир

гајда олараг, кифајәт гәдәр гејд едилмәмишдир вә бу сәпкидә тәгсир ејни дәрәчәдә һамымызын үзәринә дүшүр. Мәһз башлыча әһәмијјәти биз әввәлчә сијаси, һүгуги вә башга идеоложи тәсәввүрләри вә бунларла бағлы олан һәрәкәтләри бунларын әсасыны тәшкил едән игтисади фактлардан *һасил етмәјә* вермишик вә *вермәли идик*. Һәм дә мәзмун үзүндән биз о заман форма мәсәләсинә: бу тәсәввүрләрин нә кими јолларла әмәлә кәлмәсинә вә с. е'тина етмирдик. Бу да бизим әлејһдарларымыза јанлыш шәрһләр үчүн, һабелә тәһрифләр үчүн арзу етдикләри бир бәһанәни вермишдир, бунун да ајдын нүмунәси Паул Бартдыр[287].

Идеолокија—мүтәфәккир адланан шәхсин, һәрчәнд шүурлу сурәтдә, лакин јанлыш шүурла ичра етдији бир просесдир. Ону фәалијјәтә тәһрик едән һәгиги һәрәкәтверичи гүввәләр она намә'лум олараг галыр, әкс тәгдирдә бу идеоложи просес олмазды. Демәли, о өзүндә јанлыш вә ја гондарма тәһрикедичи гүввәләр һаггында тәсәввүрләр јарадыр. Сөһбәт тәфәккүр просесиндән кетдијинә көрә, о, бунун һәм мәзмуну, һәм дә формасыны халис тәфәккүрдән—ја өз тәфәккүрүндән, ја да өз сәләфләринин тәфәккүрүндән—һасил едир. О анчаг тәфәккүр материалы илә иш көрүр; о даһа тәфсилата вармадан белә һесаб едир ки, бу материалы тәфәккүр доғурмушдур вә үмумијјәтлә даһа узаг олан вә тәфәккүрдән асылы олмајан һеч бир башга мәнбәји тәдгиг етмир. Ишә белә јанашмаг она өзлүјүндә ајдын көрсәнир, зира она белә кәлир ки, һәр бир һәрәкәт сон нәтичәдә тәфәккүрә *әсасланыр*, чүнки тәфәккүр *васитәсилә* баш верир.

Тарихи идеологун (бурада тарихи сөзү сијаси, һүгуги, фәлсәфи, теоложи анлајышлар үчүн,—бир сөзлә, садәчә тәбиәтә аид олмајыб *чәмијјәтә* аид олан бүтүн саһәләр үчүн садәчә топлајычы терминдир) һәр бир елм саһәсиндә мүәјјән материалы вардыр ки, бу материал әввәлки нәсилләрин тәфәккүрүндән мүстәгил сурәтдә әмәлә кәлмиш вә бир-биринин ардынча кәлән бу нәсилләрин бејниндә өзүнүн мүстәгил, хүсуси инкишаф јолуну кечмишдир. Әлбәттә, бу вә ја башга бир саһәјә аид олан харичи фактлар да бу инкишафа мүшајиәтчи сәбәбләр кими тә'сир көстәрә биләрди, лакин бу фактлар, динмәзчә фәрз едилдији кими, јенә дә садәчә тәфәккүр просесинин мәһсулудур, беләликлә дә биз даим халис фикир саһәсиндә галмагда давам едирик, санки фикир һәтта ән тәрс фактлары да мүвәффәгијјәтлә һәзм едир.

Һәр бир саһәдә дөвләт гурулушу формаларынын, һүгуг системләринин, идеоложи тәсәввүрләрин мәһз бу мүстәгил тарихи көрсәниши һәр шејдән әввәл инсанларын әксәријјәтини аздырыр. Әкәр Лүтер вә Калвин рәсми католик динини, Һе-

кел исә Канты вә Фихтени «арадан галдырырса», әкәр Руссо өз республикачы ичтимаи мүгавиләси илә конститусијачы Монтескјени долајысы илә «арадан галдырырса», бу, теолокија, фәлсәфә, дөвләт идарәчилији дахилиндә галан, һәмин тәфәккүр саһәләринин инкишафында бир мәрһәлә олан вә тәфәккүр чәрчивәсиндән әсла кәнара чыхмајан бир просесдир. Капиталист истеһсалынын әбәдилији вә мүтләг мүкәммәллији кими бир буржуа хүлјасы буна әлавә олунандан бәри исә, һәтта физиократларын вә Адам Смитин меркантилистләри «арадан галдырмасына» да фикрин халис гәләбәси кими бахылыр, дәјишилмиш игтисади фактларын тәфәккүр саһәсиндәки ин'икасы кими дејил, һәмишә вә һәр јердә фе'лән мөвчуд олан шәраитин, нәһајәт, әлдә едилән керчәк анлашылмасы кими бахылыр. Белә чыхыр ки, әкәр Аслан Үрәкли Ричард вә Филипп-Август сәлиб мүһарибәләринә баш гошмагданса, тичарәт азадлығы тәтбиг етсәјдиләр, 500 ил јохсуллуг вә чәһаләтдән гачынмаг оларды.

Мәсәләнин бурада анчаг өтәри тохуна билдијим бу чәһәтинә, зәннимчә, биз һамымыз лајиг олдуғундан аз диггәт јетирмишик. Бу көһнә әһвалатдыр: һәмишә әввәлдә мәзмун үзүндән формаја фикир вермирләр. Тәкрар едирәм, мән өзүм дә белә етмишәм вә һәр дәфә артыг post festum* көрмүшәм. Буна көрә дә мән нәинки бунун үстүндә Сизи мәзәммәт етмәк фикриндән узағам,—әксинә, бу ишдә Сиздән даһа әввәл мүгәссир олдуғума көрә, мәним буна һеч һаггым да јохдур,—әксинә, мән анчаг кәләчәк үчүн Сизин диггәтинизи бу маддәјә чәлб етмәк истәрдим.

Идеологларын мә'насыз тәсәввүрү дә бунунла әлагәдардыр ки: тарихдә рол ојнајан мүхтәлиф идеоложи саһәләрин мүстәгил тарихи инкишафыны е'тираф етмәдијимиз үчүн биз бунларын *тарихә* һәр чүр *тә'сир көстәрмәк* имканыны да инкар едирик. Бунун әсасыны сәбәб вә нәтичәнин даим бир-биринә әкс дуран ики гүтб олмасы һаггындакы шаблон, гејри-диалектик тәсәввүр тәшкил едир, онларын гаршылыглы тә'сири исә тамамилә нәзәрдән гачырылыр. Бу чәнаблар чох заман демәк олар гәсдән унудурлар ки, дикәр сәбәбләр, сон нәтичәдә игтисади сәбәбләр, тарихи һадисәни јарадан кими, о дәрһал өз нөвбәсиндә фәал амил олур, әтрафындакы мүһитә вә һәтта ону јаратмыш сәбәбләрә дә әкс тә'сир көстәрә билир. Белә ки, мәсәлән, Барт руһаниләр силки вә дин барәсиндә, Сизин мәгаләниздә—сәһ. 475. Мәним чох хошума кәлди ки, Сиз ағласығмајачаг дәрәчәдә бајағы олан бу һәрифин

* — һәрфијјән: бајрамдан сонра, јә'ни иш ишдән кечдикдән сонра. *Ред.*

чәзасыны вердиниз. Белә бир адамы да Лејпсигдә тарих профессору тә'јин едирләр! Ахы орада гоча Ваксмут вар иди, доғрудур, о да белә дар дүшүнчәли иди, лакин фактлары чох көзәл билир, о тамамилә башга чүр адамдыр.

Үмумијјәтлә китаб һаггында исә мән анчаг, «Neue Zeit»дә[21] чыхан мәгаләләр барәсиндә дәфәләрлә сөјләдикләрими тәкрар едә биләрәм; бу Пруссија дөвләтинин мәншәјинин мөвчуд олан шәрһләриндән ән јахшысыдыр, һәтта бәлкә дә дејә биләрәм ки, јеканә јахшысыдыр, әксәр һалларда бүтүн гаршылыглы әлагәләри хырда тәфәррүатына гәдәр дүзкүн ашкара чыхарыр. Анчаг тәәссүф етмәк олар ки, Сиз Бисмарка гәдәр бүтүн сонракы инкишафы бирдәфәјә әһатә едә билмәмишсиниз вә истәр-истәмәз белә бир үмид әмәлә кәлир ки, Сиз буну башга дәфә едәчәксиниз вә курфүрст Фридрих-Вилһелмдән башламыш гоча Вилһелмә* гәдәр буну рабитәли шәкилдә шәрһ едиб үмуми мәнзәрәни верәчәксиниз. Ахы Сиз иши әввәлчәдән көрмүшсүнүз вә һәр һалда әсас мәсәләләр үзрә иши, һәтта гәти көрүлмүш һесаб етмәк олар. Бу иш исә бүтүн бу көһнәлмиш бина дағылмаздан әввәл көрүлмәлидир. Монархист-вәтәнпәрвәрлик әфсанәләринин дағылмасы синфи һөкмранлығы пәрдәләјән монархијанын арадан галдырылмасы үчүн о гәдәр дә зәрури бир мүгәддәм шәрт олмаса да (чүнки Алманијада *халис* буржуа республикасы һеч мејдана кәлмәдән кечилмиш бир мәрһәлә олду), һәр һалда бунун арадан галдырылмасы үчүн ән күчлү тә'сир көстәрән амилләрдән биридир.

Онда үмумалман мискинлијинин бир һиссәси кими тәкчә Пруссијанын тарихини тәсвир етмәк үчүн Сизин дә даһа чох мејданыныз вә имканыныз олачагдыр. Бу исә елә һәмин маддәдир ки, орада мән Сизинлә бә'зи шејләрдә, мәһз Алманијанын пәракәндәлијинин вә XVI әср алман буржуа ингилабынын баш тутмамасынын мүгәддәм шәртләрини Сизин анламағынызла шәрик дејиләм. Әкәр мән «Кәндли мүһарибәси»** әсәримин тарихи киришини јенидән ишләмәјә мүвәффәг олсам, бу исә, үмидварам ки, кәлән гышда олачагдыр, онда мән буна аид мәсәләләри орада инкишаф етдирә биләрәм. Иш онда дејилдир ки, мән Сизин көстәрдијиниз мүгәддәм шәртләри дүзкүн һесаб етмирәм, лакин бундадыр ки, мән бунларла јанашы олараг башга шәртләри дә ирәли сүрүрәм вә бунлары бир гәдәр башга чүр груплашдырырам.

Башдан-баша бир мискинликдән ибарәт олан алман та-

---

* — I Вилһелмә. *Ред.*

** — Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 343—437. *Ред.*

рихини тәдгиг едәркән, мән һәмишә бу гәнаәтә кәлмишәм ки, јалныз Франса тарихинин мүвафиг дөврләри илә мүгајисә дүзкүн бир мигјас верир, чүнки орада мәһз биздәкинин әксинә олан бир шеј баш вермишдир. Орада феодал дөвләтинин disjectis membris* милли дөвләт әмәлә кәлир, биздә исә бу заман ән дәрин бир тәнәззүл дөврү кечилир. Орада просесин бүтүн кедишиндә надир бир објектив мәнтиг вардыр, биздә исә габа, кетдикчә артан бир анлашылмазлыг. Орада—орта әсрләр дөврүндә инкилис ишғалчысы шимали франсыз халгына гаршы провансал халгынын хејринә олараг ишә мүдахилә едәрәк, јаделли басгынын нүмајәндәси олур. Инкилисләрлә апарылан мүһарибәләр бир нөв Отузиллик мүһарибәдән[201] ибарәтдир, лакин орада бу мүһарибә харичи басгынчыларын говулмасы вә Чәнубун Шимала табе етдирилмәси илә гуртарыр. Сонра, өз харичи мүлкләринә архаланан Бургундија вассалына** гаршы мәркәзи һакимиђјәтин мүбаризәси олур, онун да ролу Бранденбургун—Пруссијанын ролуна ујғун кәлир, лакин бу мүбаризә мәркәзи һакимијјәтин гәләбәси илә гуртарыр вә милли дөвләтин әмәлә кәлмәсини баша чатдырыр. Биздә исә мәһз бу заман милли дөвләт тамамилә дағылыб кедир (Мүгәддәс Рома империјасы[176] һүдудлары дахилиндә «алман краллығыны» милли дөвләт адландырмаг мүмкүнсә) вә алман торпагларынын даһа бөјүк мигјасда талан едилмәси башланыр. Бу, алманлар үчүн сон дәрәчә рүсвајчы бир мүгајисәдир, лакин мәһз буна көрә дә бу мүгајисә хүсусилә ибрәтамиздир вә бизим фәһләләр јенидән Алманијаны тарихи һәрәкатын илк сыраларына чыхардыглары замандан е’тибарән исә кечмишин биабырчылығы илә разылашмаг бизим үчүн бир гәдәр асан олмушдур.

Алманијанын инкишафынын тамамилә хүсуси бир фәргләндиричи чәһәти һәмчинин ондан ибарәтдир ки, империјанын нәтичә е’тибары илә бүтүн Алманијаны өз араларында бөлүшдүрмүш олан ики тәркиб һиссәсиндән һәр бири, халис алман торпағы олмајыб, ишғал едилмиш славјан торпағындакы мүстәмләкәләр иди: Австрија Баваријанын, Бранденбург исә Саксонијанын мүстәмләкәси иди; Алманијанын *өзүндә* онлар һакимијјәти өзләринә јалныз она көрә әлдә етмишләр ки, өз әчнәби мүлкләринә, алман мүлкләри олмајан мүлкләрә архаланырдылар: Австрија Мачарыстана архаланырды (һәлә Боһемија бир јана дурсун), Бранденбург исә Пруссијаја архаланырды. Ән чох тәһлүкә гаршысында галан гәрб сәрһә-

---

* — дағыныг һиссәләриндән. *Ред.*
** — Чәсур Карла. *Ред.*

диндә гәтијјән белә бир шеј олмамышды, шимал сәрһәдиндә Алманијаны данимаркалылардан мүдафиә етмәк данимаркалыларын өзләринә тапшырылмышды, Ҹәнубун исә мүдафиәјә о гәдәр аз еһтијаҹы вар иди ки, сәрһәдләри горумалы оланлар—исвечрәлиләр—һәтта өзләри Алманијадан ајрыла билмишдиләр!

Лакин мән һәр ҹүр мүлаһизәләрә ујдум; гој бу бошбоғазлыг Сизин үчүн, һәр һалда, буну сүбут етсин ки, Сизин әсәриниз мәни нә гәдәр дәриндән марагландырмышдыр.

Бир даһа сәмими тәшәккүр вә салам Сизин

Ф. Енкелсиниздән

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-ҹи нәшри, 39-ҹу ҹилд, сәһ. 82—86.

ЕНКЕЛС—НИКОЛАЈ ФРАНСЕВИЧ ДАНИЕЛСОНА

ПЕТЕРБУРГА

Лондон, 17 октјабр 1893-ҹү ил.

...«Очеркләр»дән[291] көндәрдијиниз нүсхәләр үчүн Сизә чох тәшәккүр едирәм; мән бу нүсхәләрдән үчүнү бунлары гијмәтләндирә биләҹәк достларыма көндәрдим. Мәмнунијјәтлә гејд етдијим кими, китаб хејли тә'сир бурахмышдыр вә һәтта сенсасијаја сәбәб олмушдур вә буна тамамилә лајигдир. Көрүшдүјүмүз руслар арасында бу китаб башлыҹа сөһбәт мөвзусу иди. Лап дүнән онлардан бири* мәнә јазмышды: биздә Рус торпағында «Русијада капитализмин мүгәддәраты** барәсиндә мүбаһисә кедир. Берлиндә чыхан «Sozialpolitisches Centralblatt»***-да ҹ-б П. фон Струве адлы бириси Сизин китабыныз һаггында бөјүк бир мәгалә дәрҹ етдирмишдир; мән онунла бир маддәдә шәрик олмалыјам ки: мәним дә фикримҹә, Русијада капитализмин инкишафынын һазыркы мәрһәләси Крым мүһарибәсинин доғурдуғу тарихи шәраитин, 1861-ҹи илдә аграр мүнасибәтләри дәјишдириләркән ишләдилән үсулун вә, нәһајәт, бүтүн Авропадакы умуми сијаси

---

*— Голденберг. *Ред.*

** «Биздә» сөзүндән башлајараг сон ибарә Енкелс тәрәфиндән русҹа јазылмышдыр. *Ред.*

*** Үчүнҹү ил нәшри, № 1, 1 октјабр 1893-ҹү ил[292] [*Гејд Енкелсиндир. Ред.*]

дурғунлуғун лабүд нәтичәсидир. Лакин Струве кәләчәк һаггында Сизин бәдбин бахышыныз адландырдығы шеји рәдд етмәк истәјәрәк, Русијанын индики вәзијјәтини Бирләшмиш Штатларын вәзијјәти илә мүгајисә етдикдә тамамилә һагсыздыр. О дејир ки, Русијада мүасир капитализмин фәлакәтли нәтичәләри Бирләшмиш Штатларда олдуғу кими, асанлыгла арадан галдырылачагдыр. Бу һалда о тамамилә унудур ки, Бирләшмиш Штатлар артыг өзләринин лап јаранмасындан мүасирдир, буржуадыр; Бирләшмиш Штатлары, халис буржуа чәмијјәти гурмаг мәгсәди илә Авропа феодализминдән гачмыш олан хырда буржуалар вә кәндлиләр јаратмышлар. Һалбуки Русијада ибтидаи коммунизм характерли бир тәмәл вардыр, сивилизасија дөврүндән әввәл кәлән гәбилә чәмијјәти вардыр, доғрудур, бу чәмијјәт инди дағылыб кетмәкдәдир, лакин һәлә дә елә бир бүнөврә, елә бир материалдыр ки, капиталист ингилабы буну ишләдир, бунунла фәалијјәт көстәрир (чүнки Русија үчүн бу әсл сосиал ингилабдыр). Америкада пул тәсәррүфаты јүз илдән дә чох бундан әввәл тамамилә гәрарлашмышдыр, һалбуки Русијада натурал тәсәррүфат, демәк олар, һеч бир истисна олмадан, үмуми бир гајда иди. Буна көрә дә ајдындыр ки, Америкадакына нисбәтән Русијада һәмин дәјишиклик хејли артыг дәрәчәдә зоракы вә кәскин характер дашымалы вә мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә артыг әзабла мүшајиәт едилмәлидир.

Лакин бүтүн бунларла бәрабәр, јенә дә мәнә елә кәлир ки, Сиз мәсәләјә фактларын һагг газандыра биләчәјиндән даһа бәдбин бир нәзәрлә бахырсыныз. Шүбһәсиздир ки, чәмијјәт дәһшәтли бир дәрәчәдә сындырылмадан, бүтөв синифләр јох олмадан вә башга синифләрә чеврилмәдән ибтидаи, аграр коммунизминдән капиталист сәнајечилијинә кечмәк олмаз; бунун исә лабүддән нә гәдәр бөјүк әзаблар верәчәјини, нә гәдәр инсан һәјатыны вә мәһсулдар гүввәләри исраф едәчәјини биз, артыг кичик мигјасда олса да, Гәрби Авропада көрдүк. Лакин бунунла бөјүк вә јүксәк истеʼдадлы бир халгын тамамилә мәһв олмасы арасында һәлә чох мәсафә вардыр. Сизин адәт етдијиниз сүрʼәтли әһали артымы дајана биләр. Мешәләрин дүшүнчәсиз сурәтдә гырылмасы, бунунла бирликдә кәндлиләр кими көһнә мүлкәдарларын* да мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси мәһсулдар гүввәләрин чох исраф едилмәсинә сәбәб ола биләр; һәр һалда јүз милјондан артыг олан әһали нәтичә еʼтибарилә олдугча әһәмијјәтли бир *ири сәнаје* үчүн чох бөјүк дахили базар јарадар; дикәр өлкәләрдә олдуғу кими, сиздә дә һәр шеј нормал һала дүшәр,—әлбәттә

* «Мүлкәдарлар» сөзү Енкелс тәрәфиндән русча јазылмышдыр. *Ред.*

ки, әкәр Гәрби Авропада капитализм кифајәт гәдәр узун давам едәрсә.

Сиз өзүнүз е'тираф едирсиниз ки,

«Крым муһарибәсиндән сонра Русијада сосиал шәраит кечмиш тарихимиздән бизә ирс галан истеһсал формасынын инкишафы үчүн әлверишли олмамышдыр».

Мән даһа ирәлијә кедиб дејирәм ки, бу даһа јүксәк сосиал форма һәр һансы бир дикәр өлкәдә *артыг мөвчуд олмасајды* да вә бир нүмунә хидмәтини көрә билмәсәјди дә, һәр бир башга јердә олдуғу кими, Русијада да ибтидаи аграр коммунизминдән бу даһа јүксәк сосиал форманы инкишаф етдирмәк мүмкүн олмазды. Бу даһа јүксәк форма—тарихән онун мүмкүн олдуғу һәр јердә—капиталист истеһсал формасынын вә бу форманын јаратдығы сосиал дуалист антагонизмин зәрури нәтичәсидир, бу форма билаваситә ибтидаи торпаг ичмасындан артыг һарада исә мөвчуд олан бир нүмунәни тәглид етмәк шәклиндән башга чүр инкишаф едә билмәз. 1860—1870-чи илләрдә Гәрби Авропа белә бир шәкил дәјишиклији үчүн јетишмиш олсајды, бу шәкил дәјишиклији о заман Инкилтәрә, Франса вә и. а. тәрәфиндән едилмиш олсајды,—онда руслар һәгигәтән көстәрмәли олардылар ки, онларын о заман һәлә аз-чох әл дәјмәмиш олан ичмасындан нә дүзәлдилә биләрди. Лакин Гәрб дурғунлуг һалында иди вә белә бир шәкил дәјишиклији етмәјә чалышмырды, капитализм исә, кетдикчә даһа сүр'этлә инкишаф едирди. Беләликлә, Русија анчаг буну сечә биләрди: ја ичманы елә бир истеһсал формасына инкишаф етдирмәли иди ки, бу истеһсал формасыны ондан һәлә бир сыра ара тарихи пилләләр ајырырды вә бу форманы һәјата кечирмәк үчүн о заман һәтта Гәрбдә дә һәлә шәраит јетишмәмишди,—бу, көрүнүр, мүмкүн олмајан бир вәзифәдир,—ја да капитализм истигамәтиндә инкишаф етмәли иди. Суал олунур: бу сонунчу еһтималдан башга нә етмәк галырды?

Ичмаја кәлдикдә, о анчаг өз үзвләри арасындакы әмлак фәргләри чүзи олдуғу вахта гәдәр мүмкүндүр. Бу фәргләр бөјүјән кими, ичманын бә'зи үзвләри даһа варлы олан башга үзвләрин борчлу гулларына чеврилән кими,—онун бундан сонра јашамасы мүмкүн дејилдир. Сизин өлкәнизин голчомагглары вә муфтәхорлары ичманы нә кими бир амансызлыгла мәһв едиләрсә, Солондан әввәлки Афина голчомаглары* вә муфтәхорлары** да Афина *гәбиләсини* ејни амансызлыгла

---

* «Голчомаглар» вә «муфтәхорлар» сөзләри Енкелс тәрәфиндән русча јазылмышдыр. *Ред.*

мәһв етмишдиләр. Чох күман ки, бу тә'сисат мәһв олмаға мәһкумдур. Лакин дикәр тәрәфдән, капитализм јени перспективләр ачыр вә јени үмидләр верир. Бир бахын, капитализм Гәрбдә нәләр етмиш вә етмәкдәдир. Сизин милләт кими бөјүк бир милләт һәр бир бөһрандан чыхар. Һеч елә бир бөјүк тарихи фәлакәт јохдур ки, һәр һансы бир тарихи тәрәгги онун јерини өдәмәсин. Анчаг modus operandi* дәјишилир. Гој мүгәддәрат нечәдирсә, елә дә олсун!..

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 39-чу чилд, сәһ. 128—130.

ЕНКЕЛС—В. БОРКИУСА[293]

БРЕСЛАВЛА**

Лондон, 25 јанвар 1894-чү ил.

Мөһтәрәм чәнаб!

Сизин суалларыныза чаваб верирәм:

1. Чәмијјәт тарихини мүәјјән едән базис һесаб етдијимиз игтисади мүнасибәтләр дедикдә биз, мүәјјән чәмијјәтдәки инсанларын јашајыш васитәләри истеһсал етдикләри вә мәһсуллары бир-бирилә мүбадилә етдикләри (әмәк бөлкүсү мөвчуд олдуғуна көрә) үсулу нәзәрдә тутуруг. Беләликлә, бураја истеһсалын вә нәглијјатын *бүтүн техникасы* дахилдир. Бизим бахышларымыза көрә бу техника, мүбадилә үсулуну да, сонра мәһсулларын бөлүшдүрүлмәси үсулуну да мүәјјән едир, беләликлә, гәбилә гурулушу дағыландан сонра синифләрә бөлүнмәни дә, ағалыг вә табелик мүнасибәтләрини дә вә дөвләти, сијасәти, һүгугу вә и. а. да мүәјјән едир. Сонра игтисади мүнасибәтләр анлајышына һәм тәмәлиндә бу мүнасибәтләрин инкишаф етдији *чоғрафи әсас*, һәм әввәлки игтисади инкишаф мәрһәләләринин фе'лән кечмишдән мирас галыб чох заман јалныз ән'әнәјә көрә вә ја vis inertiae*** сајәсиндә сахланмагда давам едән галыглары, һәм дә, әлбәттә, бу ичтимаи форманы әһатә едән харичи мүһит дахилдир.

Әкәр, Сиз дедијиниз кими, техника хејли дәрәчәдә елмин вәзијјәтиндән асылыдырса, онда елм техниканын *вәзијјәт* вә *тәләбләриндән* даһа чох дәрәчәдә асылыдыр. Әкәр чәмијјәтдә техники тәләбат мејдан кәлирсә, бу елми онларча универ-

---

* — Һәрәкәт тәрзи. *Ред.*
** — Индики ады Врославдыр. *Ред.*
*** — Әталәт гүввәси. *Ред.*

ситетин ирлиләдә биләчәјиндән даһа чох ирәлиләдир. Бүтүн һидростатика (Торичелли вә и. а.) XVI вә XVII әсрләрдә Италијада сүр'әтлә дағдан ахан чајлары тәнзим етмәк тәләбатындан јаранмышдыр. Биз анчаг, електрикин техникада тәтбиг едилә билмәси кәшф едиләндән сонра онун барәсиндә ағыллы-башлы бир шеј билдик. Тәәссүф ки, Алманијада елмләрин тарихини елә јазмаға адәт етмишләр ки, куја елмләр көјдән душмүшдүр.

2. Биз белә һесаб едирик ки, тарихи инкишаф нәтичә е'тибары илә игтисади шәраитдән асылыдыр. Ирг өзү исә игтисади амилдир. Лакин бурада ики чәһәти унутмаг олмаз:

а) Сијаси, һүгуги, фәлсәфи, дини, әдәби, бәдии инкишаф вә и. а. игтисади инкишафа әсасланыр. Лакин бунларын да һамысы бир-биринә, һабелә игтисади базисә дә тә'сир көстәрир. Иш гәтијјән елә дејилдир ки, куја јалныз игтисади вәзијјәт *сәбәбдир, јалныз о фәалдыр,* бүтүн јердә галаны исә анчаг пассив нәтичәдир. Јох, бурада *сон нәтичәдә* һәмишә өзүнә јол ачан игтисади зәрурәт әсасында гаршылыглы тә'сир вардыр. Дөвләт, мәсәлән, һимајә көмрүкләри, тичарәт азадлығы, јахшы вә ја пис хәзинә сијасәти васитәси илә тә'сир көстәрир. Алман мешшанынын 1648-чи илдән 1830-чу илә гәдәр давам едән дөврдә Алманијанын ачыначаглы игтисади вәзијјәтиндән доған вә өз ифадәсини әввәлчә пиетизмдә, сонра исә сентименталлыгда вә кнјазларла задәканлар гаршысында гул кими сүрүнмәкдә тапан һәдсиз јорғунлуғу вә ачизлији дә игтисадијјата тә'сирсиз галмады. Бу һал, јени јүксәлиш үчүн ән бөјүк манеәләрдән бири иди вә бу манеә, анчаг ингилаби мүһарибәләрин вә Наполеон мүһарибәләринин даими јохсуллуғу кәскинләшдирмәси сајәсиндә сарсынмыш олду. Демәли, игтисади вәзијјәт өз тә'сирини һеч дә бә'зиләринин асанлыг хатиринә тәсәввүр етдикләри кими автоматик сурәтдә көстәрмир, инсанлар исә өз тарихини өзләри јарадырлар, лакин онлар үчүн шәрт гојан мә'лум бир мүһитдә, артыг мөвчуд олан керчәк мүнасибәтләр әсасында јарадырлар, бунларын ичәрисиндә исә игтисади шәраит, она башга шәраит,— сијаси вә идеоложи шәраит—нә гәдәр күчлү тә'сир көстәрсә дә, сон нәтичәдә јенә дә һәлледичидир вә бүтүн инкишафа нүфуз едән елә бир ана хәтт тәшкил едир ки, јалныз онун сајәсиндә бу инкишафы анламаг мүмкүн олур.

в) Инсанлар өзләри өз тарихини јарадырлар, лакин индијәдәк онлар буну үмуми ирадәни рәһбәр тутмадан, јарадырлар, ваһид үмуми план үзрә вә һәтта мүәјјән тәрздә мәһдуд, мүәјјән чәмијјәт чәрчивәсиндә дә јаратмырлар. Онларын сә'јләри чарпазлашыр, буна көрә дә бүтүн бу кими чәмијјәтләрдә *зәрурәт* һөкм сүрүр, бу зәрурәтин әлавәси вә тәзаһүр

формасы *тәсадүфдүр*. Бурада бүтүн тәсадүфләр арасындан өзүнә јол ачан зәрурәт сон нәтичәдә јенә дә игтисади зәрурәтдир. Биз бурада бөјүк сима адланан адамлар мәсәләсинә кәлиб чыхырыг. Мәһз филан бөјүк симанын мүәјјән өлкәдә, мүәјјән заманда мејдана чыхмасы һалы, әлбәттә, халис бир тәсадүфдүр. Лакин бу адам кәнар едилсә, онда онун әвәзинә башга бирисинә тәләб мејдана чыхыр вә белә әвәз тапылыр,—пис вә ја јахшы, һәр һалда заман кечдикчә тапылыр. Мүһарибә нәтичәсиндә тагәтдән дүшмүш Франса республикасына лазым олан һәрби диктаторун мәһз корсикалы Наполеон олмасы бир тәсадүф иди. Лакин Наполеон олмасајды белә, онун ролуну башга бири ифадә едәрди. Бунун сүбуту одур ки, һәр заман белә бир адам лазым оланда тапылмышдыр: Сезар, Август, Кромвел вә и. а. Тарихин материалистчәсинә анлашылмасыны Маркс кәшф етмишсә дә, Тјерри, Минје, Кизо, 1850-чи илә гәдәр олан бүтүн инкилис тарихчиләри буна бир сүбутдур ки, иш буна доғру кедирди, һәмин анлашылманын Морган тәрәфиндән дә кәшф едилмәси исә көстәрир ки, бунун вахты јетишмишди вә бу кәшф *кәрәк* едиләјди.

Тарихдәки бүтүн башга тәсадүфләр вә тәсадүф кими көрүнәнләр дә беләдир. Тәдгиг етдијимиз саһә игтисади саһәдән нә гәдәр чох узаглашса, бу саһә халис абстракт идеолокија саһәсинә нә гәдәр чох јахынлашса, онун инкишафында биз бир о гәдәр чох тәсадүф тапачағыг, онун әјриси бир о гәдәр чох әјри-үјрү олачагдыр. Әкәр Сиз бу әјринин орта охуну чызсаныз, көрәрсиниз ки, тәдгиг едилән дөвр нә гәдәр узун олса, тәдгиг едилән саһә нә гәдәр кениш олса, бу ох да игтисади инкишаф охуна бир о гәдәр чох јахынлашар, һәмин оха бир о гәдәр чох паралел кедәр.

Алманијада дүзкүн анлашылма јолунда ән бөјүк манеә, игтисади тарихә аид әдәбијјата, бағышланылмаз бир лагејдлик көстәрилмәсидир. Нәинки тарихи инкишаф һаггында мәктәбдә ашыланан тәсәввүрләри тәркитмәк чох чәтиндир, һабелә бунун үчүн лазым олан материалы топламаг даһа чәтиндир. Мәсәлән, һеч олмазса, гоча Г. фон Күлихи ким охумушдур, о, топладығы гуру материаллар[294] ичәрисиндә сонсуз дәрәчәдә чох сијаси фактлары изаһ етмәк үчүн бунча гијмәтли шејләрә јер вермишдир!

Үмумијјәтлә исә мәним фикрим беләдир ки, Марксын «Он сәккиз брүмер»дә* вердији көзәл нүмунә, Сизин суалларыныза тамамилә әтрафлы чаваб вермәлидир, мәһз она көрә ки, бу, әмәли бир нүмунәдир. Зәннимчә, мәсәләләрин чо-

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 436—534. *Ред.*

хуна «Анти-Дүринг»дә*, биринчи бөлмә, IX—XI фәсилләр, икинчи бөлмә, II—IV фәсилләр, үчүнчү бөлмә, I фәсилдә, јахуд киришдә, бундан әлавә исә «Фејербахын»** сон фәслиндә тохунулмушдур.

Сиздән хаһиш едирәм јухарыда јазылан һәр сөзә ирад тутмајыб даим үмуми рабитәјә фикир верәсиниз; тәәссүф ки, Сизә һәр шеји мәтбуат үчүн нәзәрдә тутулдугда лазым олдуғу гәдәр ајдын вә дүрүст шәрһ етмәјә вахтым олмады...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 39-чу чилд, сәһ. 174—176.

ЕНКЕЛС—ВЕРНЕР ЗОМБАРТА

БЕРЛИНӘ

Лондон, 11 март 1895-чи ил

Мөһтәрәм чәнаб!

Маркс һаггында әсәринизи лүтф едиб мәнә көндәрдијиниз үчүн, кечән ајын 14-ү тарихли мәктубунуза чаваб олараг бөјүк бир еһтирамла Сизә тәшәккүр едирәм; мән бу әсәри д-р Һ. Браунун достчасына көндәрдији «Archiv»[295] бурахылышында бөјүк марагла охумушдум вә «Капитал»ын, нәһајәт, алман университетиндә дә белә гаршыландығына севинмишдим. Өзлүјүндә ајдындыр ки, мән Марксын бахышларына Сизин вердијиниз шәрһлә тамам разылаша билмәрәм. Бу хүсусилә 576—577-чи сәһифәләрдә дәјәр анлајышынын шәрһинә аиддир; мәнә елә кәлир ки, бу анлајыш һәддиндән артыг сәрбәст шәрһ олунмушдур; мән, әввәлән, дәјәр анлајышыны тарихән мәһдудлашдырыб гејд едәрдим ки, бу анлајышын чәмијјәтин игтисади инкишафынын о пилләси үчүн мә'насы вардыр ки, јалныз о пилләдә дәјәрдән бәһс олуна биләрди вә бәһс олуна биләр—чәмијјәтин о формалары үчүн мә'насы вардыр ки, орада *әмтәә* мүбадиләси, буна мүвафиг әмтәә истеһсалы да мөвчуддур. Ибтидаи коммунизм дәјәр нә олдуғуну билмирди. Икинчиси исә, мәнә елә кәлир ки, тә'риф мәнтиги чәһәтдән дә даһа дар ола биләрди. Лакин бу бизи чох узаглара апарарды. Һәр һалда Сизин дедикләриниз әсасән доғрудур.

Лакин 586-чы сәһифәдә Сиз билаваситә мәнә мүрачиәт

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 20-чи чилд. *Ред.*

** Бах: бу чилд, сәһ. 386—429. *Ред.*

едирсиниз, һәм дә еләә гәшәнк бир үсулла боғазымдан јапышырсыныз ки, лап күлмәјим тутур. Лакин хатирҹәм ола биләрсиниз, мән Сизи «фикриниздән дашындырмаға» чалышмајачағам. Марксын ајры-ајры капиталист мүәссисәләриндә һасил едилән мүхтәлиф $\frac{m}{c} = \frac{m}{c+v}$ кәмијјәтләрдән ејни бир үмуми мәнфәәт нормасына кәлиб чыхдығы мәнтиги кечидләр ајры-ајры капиталистләрин шүуруна бүсбүтүн јабанчыдыр. Бу кечидләрин мүәјјән тарихи паралели јахуд бизим шүурумуздан кәнарда мөвҹуд олан мүәјјән бир реаллығы вардыр, онлар бу реаллығы, мәсәлән, онда кәсб едирләр ки, капиталист *А*-нын, [үмуми] мәнфәәт нормасындан артыг, демәли, буна мүгабил мәҹму изафи дәјәрдән өзүнә дүшән пајдан артыг истеһсал етдији изафи дәјәрдән ајры-ајры тәркиб һиссәләри капиталист *В*-нин ҹибинә кедир, о капиталистин ҹибинә кедир ки, онун истеһсал етдији изафи дәјәр, әлинә чатан газанҹ пајларындан mormaliter* аздыр. Лакин бу просес објектив сурәтдә, гејри-шүури олараг баш верир вә биз бу просесин нечә бөјүк зәһмәт баһасына дүзкүн анлашылдығы барәдә јалныз инди мүһакимә јеридә биләрик. Әкәр орта мәнфәәт нормасы јаратмаг үчүн ајры-ајры капиталистләрин *шүурлу сурәтдә* әмәкдашлыг етмәси тәләб олунсајды, әкәр ајрыча бир капиталист, изафи дәјәр истеһсал етдијини вә нә гәдәр истеһсал етдијини, бир чох һалларда өз изафи дәјәринин бир гисмини вермәли олдуғуну *баша дүшсәјди,* онда лап әввәлдән изафи дәјәрлә мәнфәәтин әлагәси кифајәт гәдәр ајдын олары вә јәгин ки, артыг Адам Смит, бәлкә һәтта Петти дә буну көстәрмиш олардылар.

Марксын нөгтеји-нәзәринҹә, индијәдәк тарихин бүтүн кедиши—мүһүм һадисәләр нәзәрдә тутулур—гејри-шүури олараг ҹәрәјан етмишдир, јә'ни бу һадисәләр вә онларын сонракы нәтиҹәләри инсанларын ирадәсиндән асылы олмамышдыр; тарихи һадисәләрин иштиракчылары ја әлдә едиләни дејил, билаваситә нә исә башга бир шеј арзуламышлар, ја да бу әлдә едилән әсла ағлакәлмәјән бүсбүтүн башга нәтиҹәләр доғурмушдур. Игтисадијјата тәтбигән: һәр бир капиталист *даһа бөјүк* мәнфәәт ардынҹа гачыр. Буржуа сијаси игтисады ашкара чыхармышдыр ки, ајры-ајрылыгда һәр бир капиталистин бу сајаг *даһа бөјүк* мәнфәәт ардынҹа гачмасы нәтиҹәсиндә *ејни* бир үмуми мәнфәәт нормасы, һәр бир капиталист үчүн тәгрибән *ејни* олан мәнфәәт дәрәҹәси әмәлә кәлир. Лакин нә капиталистләр, нә дә буржуа игтисадчылары баша дүшмүрләр ки, даһа бөјүк мәнфәәт ардынҹа

---

* — нормача. *Ред.*

гачмагдан әсл мәгсәд мәчму изафи дәјәри бүтүн мәчму капитала фаиз чәһәтдән бәрабәр шамил етмәкдир.

Бәс таразлашма просеси һәгигәтдә нечә баш вермишдир? Бу Марксын өзүнүн чох аз бәһс етдији сон дәрәчә мараглы бир мәсәләдир. Лакин Марксын бүтүн дүнјакөрүшү [Auffassungsweise] доктрина дејил, эксинә, методдур. Бу дүнјакөрүшү һазыр еһкамлар дејил, эксинә, сонракы тәдгигатын башланғыч нөгтәләрини вә бу тәдгигат *үчүн* метод верир. Бурада, демәли, Марксын өзүнүн бу биринчи ескиздә баша чатдырмадығы ишин мүәјјән бир гисми һәлә гаршыда дурур. Бурада бизим әлимиздә, һәр шејдән әввәл, III чилдин I һиссәсинин 153—156-чы сәһифәләриндә* верилән көстәришләр вардыр; бу көстәришләр дәјәр анлајышына Сизин вердијиниз шәрһ үчүн дә әһәмијјәтлидир, онлар сүбут едир ки, бу анлајыш Сизин она иснад вердијиниздән даһа реалдыр вә ја реал олмушдур. Мүбадиләнин башланғычында, мәһсуллар тәдричән дөнүб әмтәә олдуғу заман, бунлар тәгрибән *өз дәјәринә көрә* мүбадилә едилирди. Ики шејин дәјәрини мигдарча мүгајисә етмәк үчүн јеканә ме'јар онлара сәрф олунан әмәк иди. Демәли, о заман дәјәр *билавваситә реал сурәтдә мөвчуд иди.* Биз билирик ки, мүбадиләдә дәјәрин бу билаваситә мөвчудлуғу арадан галхды, о инди артыг јохдур. Мән күман едирәм ки, көстәрилән билаваситә реал дәјәрдән капиталист истеһсал формасына мәхсус дәјәрә доғру апаран аралыг васитәләрини һеч олмазса үмуми шәкилдә ашкара чыхармаг Сизин үчүн о гәдәр дә чәтин олмаз; бу ахырынчы дәјәр елә дәриндә кизләнмишдир ки, игтисадчыларымыз онун мөвчуд олдуғуну архајынча инкар едә биләрләр. Доғрудур, бу просесин әсл тарихи шәрһи мөвзуну диггәтлә өјрәнмәји тәләб едир, лакин һәмин шәрһин нәтичәләри, чәкилмиш зәһмәтин әвәзини артыгламасы илә верәр вә белә бир шәрһ «Капитал»а гијмәтли әлавә оларды[296].

Ахырда, мәним һаггымда јахшы рә'јдә олдуғунуз үчүн Сизә бир даһа тәшәккүр етмәлијәм, бу рә'ј Сизи белә һесаб етмәјә сөвг едир ки, мән III чилддән инди олдуғуна нисбәтән нә исә даһа јахшы бир шеј дүзәлдә биләрдим. Лакин мән бу рә'јә шәрик дејиләм вә белә һесаб едирәм ки, Марксын мәтнини ејнән онун өз ифадәләри илә вермәклә борчуму јеринә јетирмишәм, һәрчәнд бу чәһәт бәлкә дә охучуну мүстәгил тәфәккүр зәһмәтинә бир гәдәр чох гатлашмаг тәһлүкәси гаршында гојачагдыр...

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 39-чу чилд, сәһ. 350—353.

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, I һиссә, сәһ. 191—194. *Ред.*

ГЕЈДЛӘР

КӨСТӘРИЧИЛӘР

ГЕЈДЛӘР

[1] Марксын 1875-чи илдә јазылмыш *«Гота програмынын тәнгиди»* әсәри кәләчәк бирләшмиш алман фәһлә партијасынын програмы лајиһәсинә даир онун тәнгиди гејдләриндән ибарәтдир. Һәмин лајиһәдә чидди сәһвләр варды вә лассалчылыға принсипиал күзәштләр едилирди. Маркс вә Енкелс Алманија ваһид сосиалист партијасы јарадылмасы ишини бәјәнмәклә бәрабәр идеја чәһәтдән лассалчылара күзәшт едилмәсинә гаршы чыхыр вә ону кәскин тәнгид едирдиләр. Ејни заманда Маркс бу әсәриндә елми коммунизм нәзәријјәсинин әсас мәсәләләринә: сосиалист ингилабы, пролетариат диктатурасы, капитализмдән коммунизмә кечид дөврү, коммунизм чәмијјәтинин ики фазасы һаггында, сосиализмдә истеһсал вә ичтимаи мәһсулун бөлүшдүрүлмәси вә коммунизмин әсас хүсусијјәтләри һаггында, пролетар бејнәлмиләлчилији вә фәһлә синфинин партијасы һаггында бир сыра идејалары һазырлајыб ифадә етмишдир.

Бу әсәрдә дөвләт һаггында, пролетар диктатурасы һаггында марксизм тә'лиминин инкишафында ирәлијә доғру јени аддым атылыр. Маркс белә чох мүһүм бир мүддәа ирәли сүрүр ки, капитализмдән коммунизмә тарихән хүсуси кечид дөврү лабүддүр вә буна хүсуси дөвләт формасы — *«пролетариатын ингилаби диктатурасы»* (бах: бу чилд, сәһ 24) ујғун кәлир. «Гота програмынын тәнгиди» барәдә В. И. Ленин јазырды: «Марксын изаһатынын бөјүк әһәмијјәти бундадыр ки, о, материалист диалектиканы, инкишаф тә'лимини бурада да ардычыл сурәтдә тәтбиг едәрәк, коммунизми капитализм*дән* инкишаф етмәкдә олан бир шеј һесаб едир. Схоластикчәсинә ујдурулмуш, «гурашдырылмыш» тә'рифләр әвәзинә вә кәлмәләр үзәриндә (сосиализм нәдир, коммунизм нәдир) сәмәрәсиз мүбаһисәләр әвәзинә, Маркс тәһлил едиб көстәрир ки, нәји коммунизмин игтисади јеткинлији пилләләри адландырмаг олар» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 5-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 107—108). — *1, 9, 490.*

[2] Енкелс бу мүгәддимәни 1891-чи илдә К. Марксын «Гота програмынын тәнгиди» әсәринин нәшри илә әлагәдар олараг јазмышдыр. Бу мүһүм програм сәнәдини нәшр етмәјә тәшәббүс көстәрәрәк Енкелс алман сосиал-демократијасында фәаллашмагда олан оппортунист үнсүрләрә зәрбә вурмаға чалышырды, бу, Ерфурт гурултајында партијанын Гота програ-

мынын әвәзиндә јени програмын мүзакирә вә гәбул едиләчәји бир заманда чох вачиб иди. «Гота програмынын тәнгиди» әсәринин нәшри заманы алман сосиал-демократијасы башчыларынын, һабелә «Die Neue Zeit» журналынын нашири Дитсин вә журналын редактору Қ. Қаутскинин мүәјјән мүгавимәтинә раст кәлән Енкелс мәтндә бир сыра дәјишикликләр вә ихтисарлар етмәли олду. Марксын әсәри алман партијасы үзвләринин әсас күтләси вә дикәр өлкәләрин сосиалистләри тәрәфиндән разылыг һисси илә гаршыланды, онлар әсәри бүтүн бејнәлхалг сосиалист һәрәкаты үчүн бир програм сәнәди кими гијмәтләндирдиләр. Енкелс «Гота програмынын тәнгиди» илә бирликдә һабелә Марксын 1875-чи ил мајын 5-дә В. Браккејә јаздығы вә билаваситә програмла әлагәдар олан мәктубуну да нәшр етмишдир.

Енкелсин сағлығында «Гота програмынын тәнгиди» вә бу әсәрә онун мүгәддимәси тәкрар нәшр олунмамышдыр. «Гота програмынын тәнгиди»нин там мәтни илк дәфә 1932-чи илдә ССРИ-дә чап едилмишдир. Қ. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин икинчи нәшринин 19-чу чилдиндә әсәр илк дәфә Марксын әлјазмасындан чап олунмушдур. — *5.*

[3] 1875-чи ил мајын 22—27-дә *Готада кечирилән гурултајда* алман фәһлә һәрәкатында ики чәрәјан — А. Бебел вә В. Либкнехт тәрәфиндән башчылыг едилән Сосиал-демократ фәһлә партијасы (ејзенахлылар) илә лассалчы Үмумалман фәһлә иттифагы бирләшди. Бирләшмиш партија Алманија Сосиалист фәһлә партијасы адыны гәбул етди. Бунунла да алман фәһлә синфи сыраларында парчаланма арадан галдырылды. Бирләшмиш партијанын Гота гурултајына тәгдим едилән програм лајиһәсини, Маркс вә Енкелс тәрәфиндән кәскин сурәтдә тәнгид олунмасына бахмајараг, гурултај чох чүзи дүзәлишләрлә гәбул етди. — *5, 70, 479.*

[4] *Алман сосиал-демократијасынын* 1890-чы ил октјабрын 12—18-дә *Һалледә* кечирилән гурултајы белә гәрара кәлди ки, Ерфуртда кечириләчәк нөвбәти партија гурултајы үчүн јени програм лајиһәси һазырлансын, јерли партија тәшкилатларында вә мәтбуатда мүзакирә едилмәк мәгсәдилә гурултајдан үч ај әввәл е'лан олунсун. — *5.*

[5] Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин *Һаага конгреси* 1872-чи ил сентјабрын 2—7-дә олмушдур. Конгресдә 15 милли тәшкилатдан 65 нүмајәндә иштирак едирди. Конгресин ишинә Маркс вә Енкелс рәһбәрлик етмишләр. Фәһлә һәрәкатында хырда буржуа тәригәтчилијинин бүтүн нөвләринә гаршы Маркс вә Енкелсин, онларын силаһдашларынын апардыглары чохиллик мүбаризә конгресдә баша чатды. Анархистләрин тәфригәчилик фәалијјәти писләнилди вә онларын лидерләри Интернасионалдан харич едилдиләр. Һаага конгресинин гәрарлары кәләчәкдә мүхтәлиф өлкәләрдә фәһлә синфинин мүстәгил сијаси партијаларынын јарадылмасы үчүн бүнөврә гојду.— *6, 89.*

[6] 1869-чу ил августун 7—9-да Алманија, Австрија вә Исвечрә сосиал-демократларынын Ејзенахда кечирилән үмумалман гурултајында сонралар ејзенахлылар партијасы кими танынмыш олан алман Сосиал-демократ партијасы тә'сис едилди. Гурултајда гәбул едилән програм бүтөвлүкдә Интернасионалын тәләбләри руһунда иди. — *7, 29.*

[7] Бакунинин 1873-чү илдә Исвечрәдә чап олунмуш «Дөвләт вә анархија» китабы нәзәрдә тутулур. — *7.*

[8] 1865-чи илдә јаранмыш *Алман халг партијасы* хырда буржуазијанын демократик үнсүрләриндән вә гисмән дә башлыча олараг чәнуби алман

дөвләтләринин буржуазијасындан ибарәт иди. Партија Алманијада Пруссија һекемонлуғу јарадылмасы әлејһинә чыхыр вә «Бөјүк Алманија» дејилән планы мүдафиә едирди, Пруссија кими, Австрија да бураја дахил олмалы иди. Партија федератив алман дөвләти идејасыны тәблиғ едир, Алманијанын мәркәзләшмиш ваһид демократик республика формасында бирләшдирилмәси әлејһинә чыхырды. — *7, 24, 30.*

[9] Сосиал-демократ фәһлә партијасынын нәшријјаты нәзәрдә тутулур. «Volksstaat» гәзетини, һабелә сосиал-демократ әдәбијјаты бурахан бу нәшријјата А. Бебел рәһбәрлик едирди.

«Der Volksstaat» («Халг дөвләти») — алман Сосиал-демократ фәһлә партијасынын (ејзенахлыларын) мәркәзи органы, 1869-чу ил октјабрын 2-дән 1876-чы ил сентјабрын 29-дәк Лејпсигдә чыхмышдыр. Гәзетә үмуми рәһбәрлији В. Либкнехт һәјата кечирирди. Маркс вә Енкелс гәзетдә әмәкдашлыг едирдиләр, онун редактә олунмасына мүнтәзәм сурәтдә көмәк көстәрирдиләр. — *8, 30.*

[10] *Сулһ вә азадлыг чәмијјәти* — хырда буржуа республикачылары вә либераллар тәрәфиндән 1867-чи илдә Исвечрәдә јарадылмыш буржуа-пасифист тәшкилаты иди. Сулһ вә азадлыг чәмијјәти «Бирләшмиш Авропа Штатлары» јаратмаг јолу илә мүһарибәни баша чатдырмағын мүмкүн олмасы һаггында бәјанатларла күтләләр арасында сахта хүлјалар јајыр вә пролетариаты синфи мүбаризәдән јајындырырды. — *18, 31.*

[11] *«Norddeutsche Allgemeine Zeitung»* («Шимали алман үмуми гәзети») — күндәлик мүртәче гәзет, 1861-чи илдән 1918-чи иләдәк Берлиндә чыхмышдыр; 60—80-чи илләрдә Бисмарк һөкумәтинин рәсми органы иди; Маркс 1975-чи ил 20 март тарихли гәзетдә чыхмыш мәгаләни нәзәрдә тутур. — *19.*

[12] *«L'Atelier»* («Е'малатхана») — ајлыг франсыз журналы, 1840-чы илдән 1850-чи иләдәк Парисдә чыхмышдыр, христиан сосиализми идејаларынын тә'сири алтында олан сәнәткарларын вә фәһләләрин органы иди. — *22.*

[13] *«Културкампф»* («Мәдәнијјәт уғрунда мүбаризә») — Бисмарк һөкумәтинин XIX әсрин 70-чи илләриндәки ганунверичилик тәдбирләри системинә буржуа либераллары тәрәфиндән верилән аддыр, бу тәдбирләр дүнјәви мәдәнијјәт уғрунда мүбаризә бајрағы алтында кечирилирди. Бисмарк 80-чи илләрдә иртичачы гүввәләри бирләшдирмәк мәгсәди илә бу тәдбирләрин чох һиссәсини ләғв етмишди. — *26, 446.*

[14] Ф. Енкелсин А. Бебелә 1875-чи ил 18—28 март тарихли мәктубу өз мәзмуну чәһәтдән Марксын «Гота програмынын тәнгиди» әсәринә чох јахын иди, кәләчәк Алманија бирләшмиш сосиал-демократ фәһлә партијасынын програм лајиһәси һаггында Маркс вә Енкелсин үмуми фикрини ифадә едирди. Енкелс бу мәктубунда програмын компромисли лајиһәсини — онда олан бүтүн лассалчы еһкамлар системини, дөвләт мәсәләсинә даир опортунист мүддәаларыны, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипиндән имтина едилмәсини кәскин тәнгид етмишдир. — *29.*

[15] *«Frankfurter Zeitung und Handelsblatt»* («Франкфурт гәзети вә тичарәт вәрәгәси») — хырда буржуа демократијасы мәсләкли күндәлик гәзет; 1856-чы илдән (һәмин адла 1866-чы илдән) 1943-чү иләдәк чыхмышдыр. — *30.*

[16] Сөһбәт Гота програмы лајиһәсинин ашағыдакы бәндләриндән кедир:

«Алманија фәһлә партијасы дөвләтин сәрбәст әсасы олмаг е'тибары илә ашағыдакылары тәләб едир:

1. Дөвләтин вә ичманын бүтүн сечкиләриндә 21 јашындан е'тибарән бүтүн кишиләр үчүн үмуми бәрабәр, бирбаша вә кизли сечки һүгугу. 2. Тәклиф ирәли сүрмәк вә рәдд етмәк һүгугу илә бирбаша халг ганунверичилији. 3. Үмуми һәрби тә'лим. Даими орду әвәзинә халг гошуну. Мүһарибә вә сүлһә даир мәсәләнин һәллинин халг нүмајәндәлијинә верилмәси. 4. Бүтүн мүстәсна ганунларын, хүсусилә мәтбуат, иттифаглар вә јығынчаглар һаггында ганунларын ләғв едилмәси. 5. Халг мәһкәмәси. Мүһакимәнин пулсуз олмасы.

Алман фәһлә партијасы дөвләтин мә'нәви вә әхлаги әсасы кими тәләб едир:

1. Дөвләт васитәсилә һамы үчүн үмуми вә бәрабәр халг тәрбијәси. Мәчбури сурәтдә мәктәбә кетмәк. Пулсуз тәһсил. 2. Елм азадлығы. Виҹдан азадлығы». — *30.*

[17] 1870—1871-чи илләрдәки Франса-Пруссија мүһарибәси нәзәрдә тутулур. — *30.*

[18] Бах: В. Бракке: «Der Lassalle'sche Vorschlag». Braunschweig, 1873 («Лассалын тәклифи». Брауншвеjг, 1873). — *32.*

[19] *«Demokratisches Wochenblatt»* («Демократик һәфтәлик») — алман фәһлә гәзети; бу адла В. Либкнехтин редаксијасы алтында 1868-чи илин јанварындан 1869-чу илин сентјабрынадәк Лејпсигдә чыхмышдыр. Алман Сосиал-демократ фәһлә партијасынын јарадылмасында гәзет бөјүк рол ојнамышдыр. 1869-чу илдә кечирилән Ејзенах гурултајында гәзет Сосиал-демократ фәһлә партијасынын мәркәзи органы е'лан едилмиш вә онун ады дәјишдирилиб «Volksstaat» гојулмушдур (бах: гејд 9). Маркс вә Енкелс гәзетдә әмәкдашлыг едирдиләр. — *34.*

[20] Енкелс 1891-чи илин февралында Марксын «Гота програмынын тәнгидинә даир» әсәринин нәшр едилмәсини әсас е'тибары илә бәјәнән мәгаләләр дәрч едилмиш сосиал-демократ гәзетләринин адларыны садалајыр.

«Arbeiter-Zeitung» («Фәһлә гәзети») — Австрија сосиал-демократијасынын органы, 1889-чу илдән Вјанада чыхмышдыр. В. Адлер гәзетин редактору олмушдур. 90-чы илләрдә Ф. Енкелс бу гәзетин сәһифәләриндә өзүнүн бир сыра мәгаләләрини чап етдирмишдир.

«Sächsische Arbeiter-Zeitung» («Саксонија фәһлә гәзети») — күндәлик алман сосиал-демократ гәзети, 90-чы илләрин әввәлләриндә мүхалифәтчи јарыманархист «кәнчләр» групунун органы; 1890-чы илдән 1908-чи иләдәк Дрездендә чыхмышдыр.

«Züricher Post» («Сүрих почту») — демократик гәзет, 1879—1936-чы илләрдә Сүрихдә чыхмышдыр. — *38, 561.*

[21] *«Die Neue Zeit»* («Јени замана») — алман Сосиал-демократијасынын нәзәри журналы, 1883—1923-чү илләрдә Штутгартда чыхмышдыр. 1885—1894-чү илләрдә Енкелс өзүнүн бир сыра мәгаләләрини бу журналда чап етдирмишдир. — *38, 385, 510, 571.*

[22] Һаале гурултајында (бах: гејд 4) Либкнехт партијанын програмы һаггында мә'рузә илә чыхыш етмишдир. — *38.*

[23] *Социалистләрә гаршы мүстәсна ганун* Алманијада 1878-чи ил октјабрын 21-дә тәтбиг олунмушду. Һәмин гануна көрә сосиал-демократ партијасынын бүтүн тәшкилатлары, күтләви фәһлә тәшкилатлары, фәһлә мәтбуаты гадаған едилир, социалист әдәбијјаты мүсадирә олунур, сосиал-демократлара гаршы чәза тәдбирләри көрүлүрдү. Күтләви фәһлә һәрәкатынын тәзјиги алтында бу ганун 1890-чы ил октјабрын 1-дә ләғв едилди. — *38, 98, 129, 491, 556, 557.*

[24] Графинја Софја Һатсфелтдин 1846—1856-чы илләрдә мәһкәмәдә вәкил сифәти илә Лассал тәрәфиндән апарылан бошанма просеси нәзәрдә тутулур. Лассал гәдим аристократ аиләсинин мәнафејини күдән бу мәһкәмә просесинин әһәмијјәтини шиширдәрәк, ону мәзлумларын иши уғрунда мүбаризәјә бәрабәр тутурду. — *39.*

[25] *«Vorwärts. Berline Volksblatt»* («Ирәли. Берлин халг гәзети») — күндәлик алман сосиал-демократ гәзети; 1891-чи илдән Алманија Сосиал-демократ партијасынын мәркәзи органы, 1884-чү илдә тә'сис олунмушду, бу адла 1891-чи илдән чыхырды.

Сөһбәт 1891-чи ил 13 феврал тарихли гәзетин баш мәгаләсиндән кедир, бу мәгаләдә Марксын Гота програмына даир мулаһизәләринә вә бу мулаһизәләрдә Лассала верилән гијмәтә гаршы рејхстагын сосиал-демократ фраксијасынын наразылығы ифадә олунурду. — *40.*

[26] Фишер Енкелсә јаздығы 1891-чи ил 20 феврал тарихли мәктубунда Марксын «Франсада вәтәндаш мүһарибәси», «Муздлу әмәк вә капитал» әсәрләрини вә Енкелсин «Социализмин утопијадан елмә доғру инкишафы» әсәрини тәкрар нәшр етмәк һаггында Партија идарә һеј'әтинин гәрарыны билдирмиш вә мүвафиг мүгәддимәләр јазмағы ондан хаһиш етмишди. — *40.*

[27] *«Тәбиәтин диалектикасы»* — Ф. Енкелсин башлыча әсәрләриндән биридир; бу әсәрдә XIX әсрин орталарында тәбиәт елмләринин газандығы ән мүһүм наилијјәтләр диалектик материализм бахымындан үмумиләшдирилмиш, материалист диалектика даһа да инкишаф етдирилмиш, тәбиәтшүнаслыгда метафизик вә идеалист консепсијаларын тәнгиди верилмишдир.

«Тәбиәтин диалектикасы» материалларынын үчүнчү бағламасынын Енкелс тәрәфиндән тәртиб едилмиш мүндәричатында бу «Кириш» «Көһнә кириш» адланыр. «Кириши» 1875-чи вә ја 1876-чы илә аид етмәк олар. Бәлкә дә «Кириш»ин биринчи һиссәси 1875-чи илдә, икинчи һиссәси исә 1876-чы илин биринчи јарысында јазылмышдыр. — *41.*

[28] Енкелс Лүтерин «Ein feste Burg ist unser Gott» («Танры — бизим әсл дајағымыздыр») хоралыны нәзәрдә тутур. Һ. Һејне «Алманијада дин вә фәлсәфә тарихинә даир» адлы әсәринин икинчи китабында бу хоралы «Реформасија Марселјозасы» адландырыр. — *43.*

[29] Дүнјанын һелиосентрик системини шәрһ етдији «Сәма даирәләринин дөвраны һаггында» китабынын нүсхәсини Коперник вәфат етдији күн, јә'ни 1543-чү ил мајын 24-дә (көһнә үсулла) алмышды. — *43.*

[30] XVIII әсрдә кимјада һөкмран олан бахышлара көрә белә зәнн едилирди ки, јанма просеси хүсуси бир маддәнин, чисимләрдә флокистонун олмасы илә изаһ едилир, јанма заманы һәмин маддә чисимләрдән ајрылыр. Көркәмли франсыз кимјачысы А. Л. Лавуазје бу нәзәријјәнин әсассыз олдуғуну сүбут едәрәк, јанманы јанан маддәнин оксикенлә бирләшмәси кими изаһ етди. — *44, 69, 399.*

31 Кантын 1755-чи илдә имзасыз нәшр олунан «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels» («Үмуми тәбии тарих вә сәма нәзәријјәси») әсәри нәзәрдә тутулур. Әсәрдә Кантын космогоник һипотези шәрһ едилмишди, бу һипотезә көрә күнәш системи илкин думанлыгдан әмәлә кәлмишдир. Күнәш системинин әмәлә кәлмәси һаггында Лапласын һипотези илк дәфә онун «Exposition du systême du monde» («Дүнја системинин шәрһи»). I—II чилдләр, Парис, 1796, әсәринин сон фәслиндә шәрһ едилмишди. — *46.*

32 И. Нјутонун «Натурал фәлсәфәнин ријази әсаслары» адлы әсәринин Үмуми нәсиһәт адлы III китабында ирәли сүрдүјү фикир нәзәрдә тутулур. Нјутонун бу фикрини нәзәрдә тутараг Һекел өзүнүн «Фәлсәфи елмләрин енсиклопедијасы» § 98, 1-чи әлавәдә гејд едирди: «Нјутон... физиканы метафизикаја гапылмагдан ачыгча чәкиндирир...». — *47.*

33 *Лансетник* (амфиокс) — онурғасызлардан онурғалылара кечид формасыны тәмсил едән балығабәнзәр чох кичик һејвандыр; бир сыра дәнизләрдә вә океанларда јашајыр.

Пулчуглу (лепидосирен) — һәм ағ чијәрләри, һәм дә гәлсәмәләри олан вә ики чүр нәфәс алан балыглар јарымсинфинә мәнсуб һејвандыр, Чәнуби Африкада јашајыр. — *50.*

34 *Нарвал* (сератод) — ики чүр нәфәс алан балыг, Австралијада јашајыр.

Археоптерикс — гушлар синфинин ән гәдим нүмајәндәләриндән бири вә ејни заманда сүрүнәнләрин бә'зи хүсусијјәтләринә малик олан, газынтыда тапылан онурғалы һејвандыр. — *50.*

35 К. Ф. Волфун 1759-чу илдә нәшр олунан «Theoria generationis» («Әмәлә кәлмә нәзәријјәси») адлы диссертасијасы нәзәрдә тутулур. — *50.*

36 1859-чу илдә Ч. Дарвинин «Нөвләрин мәншәји һаггында» әсәри чапдан чыхмышдыр. — *51.*

37 *Протистләр* — Һекелин тәснифатына көрә ән садә организмләрин (тәкһүчејрәли вә һүчејрәсиз) кениш групудур ки, чохһүчејрәлиләрин ики аләми (нәбатат вә һејванат) илә јанашы үзви тәбиәтин үчүнчү хүсуси аләмини тәшкил едир. — *51.*

38 *Eozoon canadense* (еозоон канадензе) — Канадада газынты заманы тапылан вә ән гәдим примитив организмләрин галыглары сајылан һејван. Алман зоологу К. Мөбиус 1878-чи илдә һәмин һејванын үзви мәншәји һаггындакы фикри тәкзиб етмишди. — *53.*

39 *«Vorwärts»* («Ирәли» — Алманија Сосиалист фәһлә партијасынын мәркәзи органы, 1876-чы ил октјабрын 1-дән 1878-чи ил октјабрын 27-дәк Лејпсигдә чыхмышдыр. Енкелсин «Анти-Дүринг» әсәри гәзетдә 1877-чи ил јанварын 3-дән 1878-чи ил ијулун 7-дәк чап олунмушдур. — *61, 105.*

40 Алтынчы үмумдүнја сәнаје сәркиси 1876-чы ил мајын 10-да Филаделфијада (АБШ) ачылмышды. Сәркидә тәмсил едилән 40 өлкә арасында Алманија да вар иди. Сәрки көстәрди ки, алман сәнајеси дикәр өлкәләрин сәнајесиндән хејли дәрәчәдә кери галыр вә о, «учуздур, амма чүрүкдүр» принсипини рәһбәр тутур. — *62.*

[41] Енкелс Некели вә Вирховун 1877-чи илин сентјабрында алман тәбиәтшүнаслары вә һәкимләринин гурултајындакы чыхышларыны нәзәрдә тутур, гурултајын материаллары «Tageblatt der 50. Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in München 1877» («Алман тәбиәтшүнасларынын вә һәкимләринин 1877-чи илдә Мүнхендә кечирилән 50-чи гурултајынын бүллетениндә верилмишдир, һабелә Вирховун «Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat». Berlin, 1877, S. 13 («Мүасир дөвләтдә елм азадлыгы». Берлин, 1877, сәһ. 13) китабындакы мүлаһизәләри нәзәрдә тутур. — *63.*

[42] Бу китаблардан бәһс олунур: J. B. J. Fourier. «Théorie analytique de la chaleur». Paris, 1822 (Ж. Б. Ж. Фурје. «Истилијин аналитик нәзәријјәси», Парис, 1822) вә S. Carnot. «Réflexions sur la puissance motrice du feu et sur les machines propres à développer cette puissance». Paris, 1824 (С. Карно. «Одун һәрәкәтверичи гүввәси һаггында вә һәмин гүввәни инкишаф етдирмәјә гадир олан машынлар һаггында дүшүнчәләр». Парис, 1824). Енкелсин сонра хатырлатдығы С функсијасы Карнонун китабынын 73—79-чу сәһифәләриндәки гејддәдир. — *69.*

[43] Бу мәгалә әввәлчә «Әсарәтин үч әсас формасы» адлы даһа кениш бир әсәрә кириш кими нәзәрдә тутулмушду. Лакин бу нијјәт баш тутмады, буна көрә дә Енкелс јазмыш олдуғу кириш һиссәсини нәһајәт «Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу» адландырды. Енкелс мәгаләдә узун тарихи просесин нәтиҹәсиндә мејмуна бәнзәр әҹдадларымыздан кејфијјәтчә тамамилә фәргли бир варлығын — инсанын инкишаф етдијини көстәрир, инсанын физики типинин формалашмасында вә инсан ҹәмијјәтинин јаранмасында әмәјин, аләтләр истеһсалынын һәлледичи ролуну ајдынлашдырыр. Чох күман ки, мәгалә 1876-чы илин ијунунда јазылмышдыр. — *70.*

[44] Бах: Ч. Дарвинин 1871-чи илдә Лондонда нәшр едилән «The Descent of Man and Selection in Relation to Sex» («Инсанын мәншәји вә ҹинси сечмә») китабы. — *70.*

[45] 1873-чү ил дүнја игтисади бөһраны нәзәрдә тутулур. Алманијада бөһран 1873-чү илин мајында «бөјүк ифласла» башланды, бу «ифлас» 70-чи илләрин ахырларынадәк давам едән узунмүддәтли бөһранын башланғыҹы олду. — *83 93, 477.*

[46] *«Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe»* («Сијасәт, тиҹарәт вә сәнаје мәсәләләринә даир Рејн гәзети») — күндәлик гәзет, 1842-чи ил јанварын 1-дән 1843-чү ил мартын 31-дәк Көлндә чыхмышдыр. Маркс 1842-чи илин апрелиндән бу гәзетдә әмәкдашлыг етмиш, һәмин илин октјабрындан исә гәзетин редакторларындан бири олмушдур; гәзетдә Енкелс дә әмәкдашлыг етмишдир. — *84, 185, 393, 445.*

[47] *«Kölnische Zeitung»* (*«Көлн гәзети»*) — һәфтәлик алман гәзети, бу ад илә 1802-чи илдән Көлндә чыхмышдыр; 1848—1849-чу илләр ингилабы вә онун ардынҹа башланан иртиҹа дөврүндә Пруссија либерал буржуазијасынын горхаг вә хаин сијасәтини әкс етдирирди, XIX әсрин үчүнҹү рүбүндә насионал-либерал партија илә бағлы иди. — *84, 195, 466.*

[48] *Deutsch-Französische Jahrbücher»* («Алман-франсыз салнамәси») — К. Марксын вә А. Рукенин редакторлуғу илә Парисдә алман дилиндә чыхмышдыр. 1844-чү илин февралында јалныз биринҹи, гоша бурахылышы чапдан чыхмышды. Журналда К. Марксын «Јәһуди мәсәләсинә даир» вә «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» әсәрләри, һабелә

Ф. Енкелсин «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир илк гејдләр» вә «Инкилтәрәнин вәзијјәти. Томас Карлејл. «Кечмиш вә һазыркы дөвр»» әсәрләри дәрч олунмушду (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 382—413, 414—429, 544—571, 572—597). Маркс вә Енкелс өзләринин бу әсәрләриндә ингилаби демократизмдән тамамилә материализм вә коммунизм мөвгејинә кечирләр. Журналын нәшринин дајандырылмасына сәбәб Маркс илә буржуа радикалы Руке арасындакы принсипиал ихтилафлар иди. — *85, 203.*

[49] Пруссија һөкумәтинин тәзјиги илә Франса һөкумәти 1845-чи ил јанварын 16-да Марксын Франсадан сүркүн едилмәси һаггында сәрәнчам вермишди. — *85.*

[50] *Алман фәһлә чәмијјәтини* Маркс вә Енкелс Белчикада јашајан алман фәһләләрини сијаси чәһәтдән маарифләндирмәк вә елми коммунизм идејаларыны онларын арасында јајмаг мәгсәди илә 1847-чи ил августун ахырларында Брүсселдә јаратмышдылар. Марксын, Енкелсин вә онларын силаһдашларынын рәһбәрлији алтында бу чәмијјәт Белчикада алман ингилабчы пролетарлары бирлијинин легал мәркәзинә чеврилди. Чәмијјәтин ән јахшы үзвләри Коммунистләр иттифагынын Брүссел ичмасына дахил олурдулар. Брүсселдәки алман фәһлә чәмијјәтинин фәалијјәти онун үзвләринин Белчика полиси тәрәфиндән һәбс вә сүркүн едилмәси илә әлагәдар олараг 1848-чи ил Франса феврал буржуа ингилабындан азча сонра дајандырылды. — *85, 204.*

[51] *«Deutsche-Brüsseler-Zeitung»* («Алман Брүссел гәзети») — Брүсселдә алман сијаси мүһачирләри тәрәфиндән тә'сис едилән гәзетдир, 1847-чи илин јанварындан 1848-чи илин февралынадәк чыхмышдыр. Маркс вә Енкелс гәзетин даими әмәкдашы идиләр вә онун мәсләкинә билаваситә тә'сир көстәрирдиләр. Марксын вә Енкелсин рәһбәрлији илә гәзет Коммунистләр иттифагынын органы олмушду. — *86, 185, 204.*

[52] *Ијун үсјаны* — Парис фәһләләринин 1848-чи ил ијунун 23—26-да олмуш гәһрәманчасына үсјаныдыр, франсыз буржуазијасы бу үсјаны хүсуси бир амансызлыгла јатырды. Бу, пролетариат илә буржуазија арасында тарихдә илк бөјүк вәтәндаш мүһарибәси иди. — *87, 123, 194.*

[53] *«Kreuz-Zeitung»* («Хач гәзети») — «Neue Preußische Zeitung» («Јени Пруссија гәзети») адлы күндәлик алман гәзетини (емблемин башлығы јанында хач тәсвир олундуғу үчүн) беләадландырырдылар; 1848-чи илин ијунундан 1939-чу илә гәдәр Берлиндә чыхмышдыр; әксингилабчы сарај күрүһунун вә Пруссија јункерләринин органы иди. — *87, 191.*

[54] Сөһбәт 1849-чу ил *мајын 3—8-дә Дрездендә* олмуш силаһлы үсјандан вә 1849-чу ил мартын 28-дә Франкфурт Милли мәчлиси тәрәфиндән гәбул едилән, лакин бир сыра алман дөвләтләри тәрәфиндән рәдд олунан империја конститусијасыны мүдафиә мәгсәди илә мај—ијул ајларында *Чәнуби вә Гәрби Алманијада* кечирилән үсјанлардан кедир. Дағыныг, кортәбии характер дашыјан бу үсјанлар 1849-чу ил ијулун орталарында јатырылды. — *87, 211.*

[55] *1849-чу ил ијунун 13-дә* Парисдә хырда буржуа Дағ партијасы Италијада ингилабын јатырылмасы үчүн франсыз гошунларынын көндәрилмәси әлејһинә сакит е'тираз нүмајиши тәшкил етмишди. Нүмајиш гошун тәрәфиндән дағыдылды. Дағын бир чох лидерләри һәбсә алынды, сүркүн едилди вә ја Франсадан мүһачирәт етмәјә мәчбур олду. — *87, 196, 212.*

[56] *«Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue»* («Јени Рејн гәзети. Сијаси-игтисади ичмал») — журнал, Коммунистләр иттифагынын Маркс вә Енкелс тәрәфиндән тә'сис едилән нәзәри органы, 1849-чу илин декабрындан 1850-чи илин нојабрынадәк чыхмышдыр; журналын чәми алты нөмрәси бурахылмышдыр. — *88, 214.*

[57] Коммунистләр иттифагынын 11 үзвүнә гаршы Пруссија һөкумәтинин Көлндә фитнәкарлыгла тәшкил етдији мүһакимә нәзәрдә тутулур (4 октјабр—12 нојабр 1852-чи ил). Мүһакимә олунанлардан једди нәфәри сахта сәнәдләр вә јалан ифадәләр әсасында дөвләтә хәјанәт етмәкдә тәгсирләндириләрәк галаја салынмагла 3 илдән 6 иләдәк һәбс чәзасына мәһкум едилдиләр. — *88, 197.*

[58] *«New-York Daily Tribune»* («Нју-Јорк күндәлик трибунасы») — 1841-чи илдән 1924-чү иләдәк нәшр олунан мүтәрәгги буржуа гәзети. Маркс вә Енкелс 1851-чи илин августундан 1862-чи илин мартынадәк бу гәзетдә әмәкдашлыг етмишдир. — *88, 185.*

[59] *Америкада вәтәндаш мүһарибәси* (1861—1865) Шималын сәнаје штатлары илә көләлији сахламаға чалышан вә Шимал штатларындан ајрылмаг барәдә 1861-чи илдә гәрар гәбул едәрәк гијам галдырмыш Чәнуб гулдар штатлары арасында кедән мүһарибәдир. Мүһарибә ики сосиал гурулуш — гулдарлыг гурулушу вә муздлу әмәк гурулушу арасында кедән мүбаризәнин нәтичәси иди. — *88, 215.*

[60] *Италија мүһарибәси* — Франса вә Пјемонтун 1859-чу илдә Австрија-ја гаршы апардығы мүһарибәдир; мүһарибәни III Наполеон гуја Италијаны азад етмәк мәгсәди илә башламышды, әслиндә исә о, әрази гәсбкарлығына вә Франсада Бонапарт идарә үсулуну мөһкәмләндирмәјә чан атырды. Лакин Италијада кениш вүс'әт алмыш милли-азадлыг һәрәкатындан горхан вә онун сијаси чәһәтдән парчаланмасыны сахламаға чалышан III Наполеон Австрија илә сепарат сүлһ мүгавиләси бағлады. Франса мүһарибә нәтичәсиндә Савоја вә Нитсаја јијәләнди. Ломбардија Сардинијаја бирләшдирилди, Венесија Австријанын һөкмранлығы алтында галды. — *88, 439.*

[61] *«Das Volk»* («Халг») — һәфтәлик гәзет; Марксын јахындан иштиракы илә 1859-чу ил мајын 7-дән августун 20-дәк Лондонда алман дилиндә нәшр едилмишдир; ијулун әввәлиндән Маркс әслиндә гәзетин редактору иди. — *88.*

[62] *Тјуилри* — Парисдә сарај — III Наполеонун игамәткаһы. — *89.*

[63] 1870-чи ил сентјабрын 4-дә халг күтләләринин ингилаби чыхышы сајәсиндә Икинчи империја режими деврилди, республика е'лан едилди вә мүвәггәти һөкумәт јарадылды, һөкумәтин тәркибинә мө'тәдил республикачылардан башга монархистләр дә дахил олдулар. Парисин һәрби губернатору Трош вә онун фитвачысы Тјер башда олмагла бу һөкумәт милли хәјанәтә вә харичи дүшмәнлә хаин сөвдәләшмә јолуна гәдәм гојду. — *89, 465.*

[64] К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1879-чу ил сентјабрын 17—18-дә А. Бебелә көндәрилән, лакин алман Сосиал-демократијасынын бүтүн рәһбәрләринә аид олан *тә'мим мәктубу* партија сәнәди характери дашыјырды. Бу чилддә мәктубун III һиссәси чап олунур, бурада партијанын сағ чинаһынын башчылары Һөхберг, Бернштејн вә Шраммын тәслимчилик маһијјәти ачылыб көстәрилир. Онлар 1879-чу илдә «Jahrbuch für Sozialwissen-

schaft und Sozialpolitik»ин сәһифәләриндә ачыг оппортунизми тәблиғ едирдиләр.

Маркс вә Енкелс мәктубда ашкара чыхан оппортунизмин синфи-сијаси вә идеја әсасларыны ифша едир вә партија рәһбәрлијинин она гаршы барышдырычы мүнасибәти әлејһинә е'тираз едирләр. Онлар, сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун һәјата кечирилдикдән сонра партија дахилиндә мејдана чыхан оппортунист сәндәләмәләрини кәскин тәнгид едирдиләр. Маркс вә Енкелс пролетар партијасынын синфи мәтинлијини горујараг, партијаја вә партија органына һәр һансы бир оппортунист үнсүрүн тә'сиринин арадан галдырылмасыны тәләб едирләр. Маркс вә Енкелсин тәнгиди, мүстәсна ганунун фәалијјәти дөврүндә, һәр чүр тә'гиб шәраитиндә өз сыраларыны мөһкәмләтмәји, партија тәшкилатыны јенидән гурмағы, легал вә гејри-легал иш формаларындан истифадә етмәклә вә бу формалары әлагәләндирмәклә күтләләрә доғру јол тапмағы бачаран алман Сосиал-демократ партијасы рәһбәрләринә алман партијасында вәзијјәти дүзәлтмәкдә көмәк едирди. — *96.*

[65] «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik» («Ичтимаи елмләр вә ичтимаи сијасәт салнамәси») нәзәрдә тутулур. — К. Һөхбергин (Лүдвиг Рихтер тәхәллүсү илә) 1879—1881-чи илләрдә Сүрихдә нәшр етдирдији сосиал-реформист мәсләкли журналдыр; журналын үч нөмрәси чыхмышдыр. — *96.*

[66] Сөһбәт Сүрихдә тә'сис едилмәси нәзәрдә тутулан партија органындан кедир. — *96.*

[67] Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабынын башланғычы олан Берлиндәки 18 март баррикада вурушмалары нәзәрдә тутулур. — *98.*

[68] Сөһбәт 1878-чи илин октјабрында алман рејхстагынын гәбул етдији ганундан — сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганундан кедир (бах: гејд 23). — *100.*

[69] *«Die Zukunft»* («Кәләчәк») — сосиал-реформист истигамәтли журнал, 1877-чи илин октјабрындан 1878-чи илин нојабрынадәк Берлиндә чыхмышдыр. Журналын нашири К. Һөхберг иди. Маркс вә Енкелс партијаны реформизм јолуна чәкмәк чәһдләри үстүндә журналы кәскин тәнгид едирдиләр.

«Die Neue Gesellschaft» («Јени чәмијјәт») сосиал-реформист журнал, 1877—1880-чи илләрдә Сүрихдә чыхырды. — *102.*

[70] Енкелсин *«Сосиализмин утопијадан елмә доғру инкишафы»* әсәри «Анти-Дүринг»ин үч фәслидир, Енкелс бу фәсилләри фәһләләрә марксизм тә'лимини там бир дүнјакөрүшү кими популјар шәкилдә изаһ етмәк мәгсәди илә јенидән ишләмишдир. Енкелс бу әсәрдә марксизмин үч тәркиб һиссәсини сәчијјәләндирир. О диалектик вә тарихи материализмин мејдана кәлмәсинин нечә һазырланмыш олдуғуну, Марксын ики даһијанә кәшфи — тарихин материалистчәсинә анлашылмасынын һазырланмасы вә изафи дәјәр нәзәријјәсинин јарадылмасы—сајәсиндә сосиализмин нечә елмә чеврилдијини көстәрмишдир.

Енкелс елми сосиализмлә утопик сосиализмин бир-биринә тамамилә әкс олдуғуну көстәрәрәк, утопик сосиализмин тарихи ролуну вә онун зәиф чәһәтләрини гејд едәрәк, елми сосиализмин мејдана кәлмәси үчүн илкин шәртләри ајдынлашдырыр.

Енкелс өз әсәринин сон фәслиндә сүбут едир ки, капитализмин әсас зиддијјәти — истеһсалын ичтимаи характери илә капиталистчәсинә мәним-

сәмә арасындакы зиддијәт—анчаг пролетар ингилабы нәтичәсиндә һәлл олуна биләр.—*104, 129.*

[71] *Биметаллизм* — гызыл вә күмүш кими ики валјута металынын ејни заманда пул функсијасыны јеринә јетирдији пул системидир. — *105.*

[72] Енкелс М. М. Ковалевскинин 1890-чы илдә Стокһолмдә нәшр олунмуш «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriеté» («Аиләнин вә мүлкијјәтин мәншәји вә инкишафы очерки») вә «Ибтидаи һүгуг, I бурахылыш. Гәбилә». М., 1886, әсәрләрини нәзәрдә тутур.—*106.*

[73] *Номиналистләр* — орта әср фәлсәфәсиндә үмуми нөв анлајышларыны реал мөвчуд олан тәк-тәк шејләри ишарә етмәк үчүн јарарлы олан адлар—инсан тәфәккүрүнүн вә дилинин төрәтмәси һесаб едән чәрәјанын нүмајәндәләри. Орта әср реалистләринин әксинә олараг номиналистләр анлајышлары шејләрин илк сурәти вә јарадычы мәнбәји олмасыны рәдд едирдиләр. Беләликлә, онлар шејин биринчи вә анлајышын икинчи олдуғуну гәбул едирдиләр. Бу мә'нада номинализм орта әсрләрдә материализмин биринчи ифадәсидир. — *108.*

[74] *Һомеомеријалар* — кејфијјәтчә муәјјән олуб, сонсуз бөлүнән ән кичик мадди һиссәчикләрдир. Анаксагор белә һесаб едирди ки, һомеомеријалар бүтүн варлығын әсасыны тәшкил едир вә шејләрин бүтүн мүхтәлифлији бунларын бирләшмәси нәтичәсиндә баш верир.—*108.*

[75] *Деизм* — аллаһы дүнјанын шәхсиз, әгли илк сәбәби сајан, лакин тәбиәтин вә чәмијјәтин һәјатына онун мүдахилә етмәсини инкар едән дини-фәлсәфи тә'лимдир. — *109, 403, 566.*

[76] 1851-чи илин мај—октјабрында Лондонда кечирилмиш илк үмумдүнја тичарәт-сәнаје сәркиси нәзәрдә тутулур. — *110.*

[77] *«Хиласкар орду»* — 1865-чи илдә Инкилтәрәдә јарадылан вә 1880-чи илдә һәрби гајдада (ады елә бурадан көтүрүлүб) јенидән тәшкил едилән мүртәче дини-филантропик тәшкилатдыр. Бу тәшкилат буржуазијанын хејли дәрәчәдә көстәрдији јардымдан истифадә едәрәк бир чох өлкәләрдә зәһмәткешләри истисмарчылара гаршы мүбаризәдән јајындырмаг үчүн хејријјә тәшкилатлары шәбәкәси јаратмышды. — *110.*

[78] 1688-чи ил дөвләт чеврилиши инкилис буржуа тарихшүнаслығында *«шанлы ингилаб»* ады алмышды. Бу чеврилиш нәтичәсиндә Инкилтәрәдә Стүартлар сүлаләси деврилмиш вә башда Вилһелм Орански олмагла конститусијалы монархија (1689) јаранмышды. Бу монархија торпаг саһибләри аристократијасы илә ири буржуазија арасында компромисә әсасән јарадылмышды. — *117, 566.*

[79] *Гырмызы вә Ағ гызыл күлләр мүһарибәси* (1455—1485) — тач-тахт уғрунда мүбаризә апаран ики инкилис феодал нәсли: кербиндә ағ гызылкүл тәсвир едилән Јорклар вә кербиндә гырмызы гызылкүл олан Ланкастерләр нәсли нүмајәндәләри арасында мүһарибә. Јоркларын әтрафында чәнубун игтисади чәһәтдән даһа инкишаф етмиш ири феодалларынын бир һиссәси, рытсарлар вә шәһәр әһалиси топлашмышды; Ланкастерләрә шимал графлыгларынын феодал аристократијасы көмәк едирди. Мүһарибә көһнә

феодал нәсилләрини демәк олар ки, тамамилә мәһв етди вә һакимијјәт башына Инкилтәрәдә мүтләгијјәт гуран Түдорларын јени сүлаләсинин кәлмәси илә баша чатды. — *118.*

[80] *Картезиан фәлсәфәси* — XVII әср франсыз философу Декартын (латынча — Cartesius) ардычылларынын тә'лимидир. Онлар Декартын фәлсәфәсиндән материалист нәтичәләр чыхарырдылар. — *119.*

[81] *«Инсан вә вәтәндаш һүгуглары бәјаннамәси»* — Мүәссисләр мәчлиси тәрәфиндән 1789-чу илдә гәбул едилмишди. Бәјаннамәдә јени буржуа гурулушунун сијаси принсипләри өз әксини тапмышды. Бәјаннамә 1791-чи ил Франса конститусијасына дахил едилмишди; онун әсасында 1793-чү илдә јакобинчи «Инсан вә вәтәндаш һүгуглары бәјаннамәси» тәртиб олунмушду. Бу, Франсанын 1793-чү илдә милли конвент тәрәфиндән гәбул едилән биринчи республика конститусијасынын әввәлиндә верилмишди. — *120.*

[82] Енкелс бурада вә ашағыда *Наполеон мәчәлләси* дедикдә I Наполеонун дөврүндә, 1804-чү илдә гәбул едилән вә «Наполеон мәчәлләси» кими мәшһур олан тәкчә Мүлки мәчәлләни (Code civil) дејил, беш мәчәлләдә (мүлки мәчәллә, мүлки просессуал мәчәллә, тичарәт мәчәлләси, чинајәт мәчәлләси, чинајәт просессуал мәчәллә әкс олунан бүтүн буржуа һүгуг системини кениш мә'нада нәзәрдә тутур. Һәмин мәчәлләләр I Наполеон дөврүндә, 1804—1810-чу илләрдә гәбул олунмушду вә Наполеон Франсасы тәрәфиндән Гәрби вә Чәнуб-Гәрби Алманија әјаләтләриндә тәтбиг едилмишди вә Рејн әјаләти 1815-чи илдә Пруссијаја бирләшдикдән сонра да бурада гүввәдә галмагда иди. — *120, 190, 423, 530, 565.*

[83] Сөһбәт *сечки һүгугу ислаһатындан* кедир, бу барәдә ганун 1831-чи илдә Инкилтәрәнин нүмајәндәләр палатасында гәбул едилмиш вә 1832-чи илин ијунунда лордлар палатасы тәрәфиндән тәсдиг олунмушду. Ислаһат сәнаје буржуазијасы нүмајәндәләри үчүн парламентә јол ачмышды. Ислаһат уғрунда мүбаризәдә башлыча гүввә олан пролетариат вә хырда буржуазија либерал буржуазија тәрәфиндән алдадылды вә сечки һүгугу әлдә едә билмәди. — *122, 510.*

[84] Сөһбәт 1846-чы илин ијунунда тахыл ганунларынын ләғв едилмәси һаггында инкилис парламенти тәрәфиндән гәбул едилән ганун лајиһәсиндән кедир. *Тахыл ганунлары* адланан ганунлар харичдән тахыл кәтирилмәсини мәһдудлашдырыр, ја да гадаған едирди. Бу, Инкилтәрәдә ири торпаг саһибләри олан лендлордларын мәнафејинә ујғун олараг тәтбиг едилмишди. 1846-чы ил ганунунун гәбул едилмәси азад тичарәт шүары алтында тахыл ганунларына гаршы мүбаризә апаран сәнаје буржуазијасынын гәләбәси демәк иди. — *122, 504.*

[85] 1824-чү илдә күтләви фәһлә һәрәкатынын тәзјиги алтында инкилис парламенти фәһлә иттифагларыны (тред-јунионлары) гадаған едән гануну ләғв етмәјә мәчбур олду. — *122.*

[86] Чартистләрин тәләбләрини еһтива едән *халг хартијасы* 1838-чи ил мајын 8-дә парламентә тәгдим олунмаг үчүн ганун лајиһәси шәклиндә дәрч олунду; лајиһә алты бәнддән ибарәт иди: үмуми сечки һүгугу (21 јашына чатан кишиләр үчүн), парламентә һәр ил сечкиләр, кизли сәсвермә, сечки даирәләринин бәрабәрләшдирилмәси, парламент депутатлығына намизәдләр үчүн әмлак сензләринин ләғви, депутатлара мааш верилмәси. Халг хар-

тијасынын гәбул олунмасы һаггында чартистләрин парламентә верилән үч петисијасы 1839, 1841 вә 1849-чу илләрдә парламент тәрәфиндән рәдд едилмишди. — *122, 510.*

[87] *Тахыл ганунларына гаршы чәмијјәт* 1838-чи илдә Манчестр фабрикчиләри Кобден вә Брајт тәрәфиндән тә'сис едилмиш инкилис сәнаје буржуазијасы тәшкилатыдыр. Там тичарәт азадлығы тәләбини ирәли сүрән бу чәмијјәт фәһләләрин әмәк һаггыны ашағы салмаг, торпаг аристократијасынын игтисади вә сијаси мөвгеләрини зәифләтмәк мәгсәди илә тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинә чалышырды. Тахыл ганунлары ләғв едилдикдән (1846) сонра чәмијјәт өз фәалијјәтини дајандырды. — *122.*

[88] Халг хартијасынын гәбул едилмәси һаггында петисијаны парламентә вермәк үчүн чартистләрин Лондонда 1848-чи ил апрелин 10-на тә'јин етдикләри күтләви нүмајиш онун тәшкилатчыларынын гәтијјәтсизлији вә тәрәддүдү үзүндән мәғлубијјәтә уғрады. Мүртәче гүввәләр бу мәғлубијјәтдән фәһләләр үзәринә һүчум үчүн, чартистләрә гаршы чәза тәдбирләри көрмәк үчүн истифадә етдиләр. — *123, 510.*

[89] Луи Бонапарт тәрәфиндән 1851-чи ил декабрын 2-дә едилән дөвләт чеврилиши нәзәрдә тутулур. Бу чеврилиш Икинчи империјанын бонапартчы идарә үсулунун башланғычыны гојду.—*123, 437.*

[90] *Чонатан гардаш* — Инкилтәрәнин Шимали Америкадакы мүстәмләкәләринин истиглалијјәт уғрунда (1775—1783) апардыглары мүһарибә заманы инкилисләр тәрәфиндән шимали америкалылара верилән истеһзалы ләгәбдир.

Ревивализм — протестант килсәсиндә бир чәрәјандыр, XVIII әсрин биринчи јарысында Инкилтәрәдә мејдана кәлмиш вә Шимали Америкада јајылмышды; онун тәрәфдарлары дини тәблиғат апармаг вә диндарларын јени ичмаларыны јаратмаг јолу илә христиан дининин тә'сирини мөһкәмләтмәк вә кенишләндирмәк истәјирдиләр. — *123.*

[91] *1867-чи илдә* Инкилтәрәдә күтләви фәһлә һәрәкатынын тәзјиги алтында *икинчи парламент ислаһаты* кечирилди. Ислаһат уғрунда һәрәкатда I Интернасионалын Баш Шурасы фәал иштирак едирди. Ислаһат нәтичәсиндә Инкилтәрәдә сечичиләрин сајы ики дәфәдән чох артды, ихтисаслы фәһләләрин мүәјјән һиссәси дә сечки һүгугу газанды. — *125, 512.*

[92] *Катедер-сосиализм* — XIX әсрин 70—90-чы илләриндә буржуа идеолексијасында олан чәрәјанлардан бири, онун нүмајәндәләри—илк нөвбәдә алман университетләринин профессорлары — университет кафедраларындан (алманча Katheder) сосиализм пәрдәси алтында буржуа реформизмини тәблиғ едирдиләр. Катедер-сосиализмин нүмајәндәләри (А. Вагнер, Г. Шмоллер, Л. Брентано, В. Зомбарт вә башгалары) иддиа едирдиләр ки, дөвләт синфин фөвгүндә дуран тә'сисатдыр, о дүшмән синифләри барышдырмаға вә капиталистләрин мәнафејинә тохунмадан тәдричән «сосиализм» тәтбиг етмәјә гадирдир. Онларын програмы фәһләләрин хәстәлијә вә бәдбәхт һадисәләрә гаршы сығорта олунмасынын тәшкилиндән, фабрик ганунверичилији саһәсиндә бә'зи тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндән ибарәт иди. Катедер-сосиалистләр белә һесаб едирдиләр ки, јахшы тәшкил олунмуш һәмкарлар иттифагы олдугда, фәһлә синфинин сијаси мүбаризәсинә вә сијаси партијасына даһа еһтијач галмыр. Катедер-сосиализми тәфтишчилијин идеја мәнбәләриндән бири олмушдур. — *126.*

[93] *Ритуализм* (даһа чох јајылмыш ады пјузинизмдир) — XIX әсрин 30-чу илләриндә англикан килсәси дахилиндә мејдана кәлән чәрәјандыр,

онун тәрәфдарлары англикан килсәсиндә католик ајинләрини вә католисизмин бә'зи еһкамларыны бәрпа етмәјә (онун ады да бурадан көтүрүлмүшдүр) чағырырдылар. — *126.*

[94] Пролетар ингилабынын јалныз ејни заманда габагчыл капиталист өлкәләриндә галиб кәлә билмәси вә демәли, ингилабын бир өлкәдә гәләбә чалмасынын мүмкүн олмамасы һаггында чыхарылан, ән мүкәммәл сурәтдә 1847-чи илдә Енкелсин «Коммунизм принсипләри» әсәриндә (бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 80—98) ифадә едилмиш олан бу нәтичә инһисарчы капитализмдән әввәлки дөвр үчүн доғру иди. Јени тарихи шәраитдә В. И. Ленин өзүнүн кәшф етмиш олдуғу ганунa — империализм дөврүндә капитализмин игтисади вә сијаси инкишафынын гејри-бәрабәрлији ганунуна әсасланараг белә бир јени нәтичәјә кәлди ки, сосиалист ингилабынын әввәлчә бир нечә вә ја һәтта ајрылыгда көтүрүлмүш бир капиталист өлкәсиндә галиб кәлмәси мүмкүндүр. Бу јени нәтичә илк дәфә В. И. Ленинин «Авропа Бирләшмиш Штатлары шүары һаггында» адлы әсәриндә (1915) ифадә едилмишдир. — *128.*

[95] *Анабаптистләр* вә ја перекрешенчиләр, бу тәригәтин үзвләри адамлары шүурлу јаша чатдыгда икинчи дәфә хач сујуна салмағы тәләб етдикләринә көрә белә адландырылырдылар. — *132.*

[96] Енкелс *«һәгиги левеллерләри»* (бәрабәрләшдиричиләри) вә ја *«диккерләри»* («јер газанлары») — XVII әср инкилис буржуа ингилабы дөврүндә кәнд вә шәһәр әһалисинин ән јохсул тәбәгәләринин мәнафејини ифадә едән ифрат сол чәрәјанын нүмајәндәләрини нәзәрдә тутур. Онлар торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтини ләғв едилмәси тәләбини ирәли сүрүр, ибтидаи бәрабәрләшдиричи коммунизм идејасыны тәблиғ едир, бу идејалары ичма торпагларынын коллектив сурәтдә әкилиб бечәрилмәси јолу илә һәјата кечирмәјә чалышырдылар. — *132.*

[97] Енкелс һәр шејдән әввәл утопик коммунизм нүмајәндәләринин әсәрләрини — Т. Морун «Утопија» вә Т. Кампанелланын «Күнәш шәһәри» әсәрләрини нәзәрдә тутур. — *132.*

[98] *Террор вахты* — јакобинчиләрин ингилаби-демократик диктатурасы дөврү (ијун 1793—ијул 1794-чү ил). — *133.*

[99] *Директорија* (беш директордан ибарәт иди, онлардан һәр ил бири јенидән сечилирди) — Франсада 1795—1799-чу илләрдә ичраијјә һакимијјәтинин рәһбәр органы; демократик гүввәләр әлејһинә террор режимини мүдафиә едир вә ири буржуазијанын мәнафејини күдүрдү.—133.

[100] XVIII әсрин ахырларында олмуш Франса буржуа ингилабынын «Азадлыг. Бәрабәрлик. Гардашлыг» шүары нәзәрдә тутулур. — *134.*

[101] *Нју-Ланарк* (New Lanark) — Шотландијанын Ланарк шәһәри јахынлығында памбыг әјирмә фабрики; јанында кичик бир гәсәбәси олан бу фабрик 1784-чү илдә јарадылмышды. — *134.*

[102] *Јүз күн* — I Наполеон империјасынын гыса мүддәтли бәрпа дөврү, бу дөвр онун Елба адасына сүркүндән Парисә гајытдығы күндән — 1815-чи ил мартын 20-дән һәмин ил ијунун 22-дә икинчи дәфә һакимијјәтдән әл чәкмәсинәдәк олан дөврүдүр. — *137.*

[103] 1815-чи ил ијунун 18-дә *Ватерлоо* (Белчика) јахынлығында I Наполеон ордусу Веллингтонун команданлыг етдији инкилис-һолланд гошунлары вә Блүхерин командан олдуғу Пруссија ордусу тәрәфиндән мәғлуб едилмишди. — *137.*

[104] 1833-чү илин октјабрында Лондонда Оуенин сәдрлији илә кооператив чәмијјәтләри вә һәмкарлар иттифагларынын гурултајы олмушду, гурултајда рәсмән *Бөјүк Британија вә Ирландија истеһсалларынын бирләшмиш Бөјүк милли иттифагы* јарадылмышды. Буржуа чәмијјәти вә дөвләт тәрәфиндән чидди мүгавимәтә раст кәлән Иттифаг 1834-чү илин августунда дағылды. — *142.*

[105] Енкелс әмәк мәһсулларынын әдаләтли мүбадиләси үчүн олан базарлары нәзәрдә тутур, бу базарлар Инкилтәрәнин мүхтәлиф шәһәрләриндә фәһләләрин оуенчи кооператив чәмијјәтләри тәрәфиндән јарадылмышды; һәмин базарларда әмәк мәһсуллары әмәк кағыз пулу васитәсилә мүбадилә олунурду. Бу пулун ваһиди иш вахтынын бир сааты иди. Лакин бу мүәссисәләр тезликлә ифласа уғрады. — *142.*

[106] Прудон 1848—1849-чу илләр ингилабы заманы мүбадилә банкы тәшкил етмәк үчүн чәһд көстәрди. Онун Banque du peuple (Халг банкы) 1849-чу ил јанварын 31-дә Парисдә јарадылмышды. Банк ики аја јахын јашады. Фәалијјәтә башламадан ифласа уғрады. Апрелин әввәлиндә банк бағланды. — *142.*

[107] Адыны Мисир шәһәри Искәндәријјәдән алмыш (Аралыг дәнизи саһилиндәдир) ерамыздан әввәл III әсрдән ерамызын VII әсринә гәдәр олан дөвр нәзәрдә тутулур, Искәндәријјә о заманкы бејнәлхалг тәсәррүфат әлагәләринин ән бөјүк мәркәзләриндән бири иди. Искәндәријјә дөврүндә бир сыра елмләр: ријазијјат вә механика (Евклид вә Архимед), чоғрафија, астрономија, анатомија, физиолокија вә саир елмләр чох инкишаф етмишди. — *144.*

[108] *Seehandlung* (Дәниз тичарәти) — 1772-чи илдә Пруссијада јарадылмыш тичарәт-кредит чәмијјәти. Бир сыра вачиб дөвләт имтијазларындан истифадә етмиш вә һөкумәтә бөјүк мәбләғдә борч вермишдир. — *163.*

[109] Бу мәктуб В. И. Засуличин 1881-чи ил 16 феврал тарихли мәктубуна Марксын јаздығы чавабын илк гараламасыдыр. Засулич Маркса мәктубунда Русијада капитализмин мүгәддәраты һаггында рус социалистләринин мүбаһисәсиндә «Капитал»ын ојнадығы ролдан данышараг, өз јолдашлары — рус «ингилабчы социалистләри» — адындан Марксдан хаһиш едирди ки, бу мәсәлә, хүсусилә ичма мәсәләси барәсиндә өз мүлаһизәләрини јазсын. Бу мәктубу алдығы заман (Петербургдан «Народнаја Волја»нын Ичраијјә комитәсиндән дә бу чүр хаһишлә бир мәктуб да алмышды) «Капитал»ын III чилди үзәриндә ишләјән Маркс Русијада социал-сијаси мүнасибәтләри, рус кәндли ичмасынын дахили гурулушуну вә вәзијјәтини өјрәнмәјә хејли вахт сәрф етди. Гејд едилән хаһишләрлә әлагәдар олараг о әввәлләр өјрәнмиш олдуғу мәнбәләри үмумиләшдирмәк мәгсәди илә хејли әлавә иш көрдү вә белә нәтичәјә кәлди ки, рус ичмасыны һәр тәрәфдән сыхышдыран «позучу тә'сирләри» анчаг Гәрби Авропа пролетар ингилабы тәрәфиндән көмәк көстәрилән рус халг ингилабы арадан галдыра биләр. Рус ингилабы Гәрби Авропа пролетариатынын гәләбәси үчүн әлверишли шәраит јарадарды, Гәрби Авропа пролетариаты исә өз нөвбәсиндә Русијаја капиталист инкишафы јолундан јан кечмәкдә көмәк едәрди. Марксын бу консепсијасынын халгчы хүлјасы илә — ири сәнајени инкишаф етдирмәдән

ичманын көмәји илә бирбаша сычрајыб сосиалист ичтимаи гурулушуна кечмәк һүлјасы илә һеч бир әлагәси јох иди.

Ҡ. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 19-чу чилдиндә Марксын Засуличә чавабынын чап олунмуш илк гараламасындан көрүнүр ки, Маркс өзүнүн нисбәтән гыса чавабыны (19-чу чилд, сәһ. 250—251) јазаркән һәр бир ифадәни диггәтлә өлчүб бичмишдир. Чавабын габагчадан һазырланмыш вариантларында Маркс ашағыдакы проблемләрә тохунан там бир сыра мүддәалары ифадә етмишдир: коллектив истеһсалын ибтидаи типинин характери, гејри-капиталист инкишафы јолунун имкан вә шәраити, кәнд ичмасынын позулмасынын мәнбәләри вә Русијада ону «хилас» етмәјин шәртләри, капиталист истеһсал үсулунун бөһраны, кәндлиләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсинин формалары, торпағын күчдән дүшмәсинин вә тарлаларын мүнбитлијинин азалмасынын сәбәбләри, «әкинчиликдә кениш мигјасда тәшкил едилән кооператив әмәјинин» зәрурилији вә лабүдлүјү, Русијада торпағын «механики сурәтдә бечәрилмәси» вә кооператив әмәк формаларынын тәтбиги үчүн әлверишли шәраит олмасы.

Чавабын илкин гараламаларында, мәктубун өзүндә вә 1877-чи илдә «Отечественныје записки» журналына мәктубда (бах: 19-чу чилд, сәһ. 116—121) әлверишли тарихи шәраитдә бә'зи халглар үчүн гејри-капиталист инкишаф јолунун мүмкүн олмасы һаггында ирәли сүрүлән марксизм мүддәалары һәјат, ССРИ-нин вә бүтөвлүкдә сосиализм чәбһәсинин ингилаби тәчрүбәси тәсдиг етмишдир. — *172.*

110 L. H. Morgan. «Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization». London, 1877 p. 552 (Л. Һ. Морган. «Гәдим чәмијјәт, јахуд вәһшиликдән барбарлыг јолу илә сивилизасијаја доғру бәшәр тәрәггиси јолларынын тәдгиги». Лондон, 1877, сәһ. 552).—*174.*

111 H. S. Maine. «Village-Communities in the East and West». London, 1871 (Һ. С. Мејн. «Шәргдә вә Гәрбдә кәнд ичмалары», Лондон, 1871) — *174.*

112 Ерамыздан әввәл 321-чи илдә гәдим Рома шәһәри Ҡавдија јахынлығындакы Ҡавдија дәрәсиндә самнитләр (орта Аппенин дағ саһәсиндә јашамыш тајфалар) Рома лекионларыны мәғлубијјәтә уғратдылар вә онлары «бојундуруг алтындан кечмәјә мәчбур етдиләр ки, бу да мәғлуб едилмиш орду үчүн ән бөјүк биабырчылыг һесаб олунурду. Бурадан да «Ҡавдија дәрәсиндән кечмәк», јә'ни һәдсиз тәһгирә мә'руз галмаг ифадәси ирәли кәлир. — *177.*

113 *«Vorwärts!»* («Ирәли!») — алман гәзети, 1844-чү илин јанварындан декабрынадәк һәфтәдә ики дәфә Парисдә чыхмышдыр. Маркс вә Енкелс гәзетдә әмәкдашлыг едирдиләр. — *185, 127.*

114 Енкелс Марксын вәфатынын биринчи илдөнүмү мүнасибәти илә јаздығы бу мәгаләдә 1848—1849-чу илләрдәки буржуа-демократик ингилабы дөврүндә пролетар ингилабчыларынын јеритдикләри тактиканын хүсусијјәтләрини шәрһ едир. Енкелсин әсәри күтләләрин ингилаби мүбаризәсинин вә онларын фәалијјәтинә тактики чәһәтдән дүзкүн рәһбәрлијин тарихи әһәмијјәтини көстәрир. О гејд едир ки, пролетар партијасы бачарыб үмумдемократик вәзифәләри пролетар вәзифәләри илә әлагәләндирмәлидир. Енкелс Марксын 1848—1849-чу илләрдә јеритдији тактика тимсалына әсасланараг алман сосиал-демократларына өјрәдирди ки, үмумдемократик һәрәкатда фәһлә синфинин апарычы ролу уғрунда мүбаризә етсинләр, хыр-

да буржуа хүлјаларына гапылмасынлар вә һаким синифләрин пролетарнаты јалан вә'дләрлә алдатмаг чәһдләрини гәти ифша едәрәк пролетариатын синфи мәнафејини горусунлар. — *187.*

[115] 1848-чи ил март ингилабындан сонра һакимијјәт башына кәлән Пруссија һөкумәтинин назирләри — либерал буржуазијанын Һанземан, Кампһаузен вә башга лидерләри нәзәрдә тутулур, онлар иртича илә разылыға кәлмәк кими хаин сијасәт јеридирдиләр. — *191.*

[116] *Франкфурт мәчлиси* — Алманијада март ингилабындан сонра чағырылан вә 1848-чи ил мајын 18-дә Франкфурт-Мајнда өз ичласларына башламыш олан Милли мәчлисдир. Мәчлисин әсас вәзифәси Алманијанын сијаси чәһәтдән дағыныглығыны арадан галдырмагдан вә Үмумалманија конститусијасыны ишләјиб һазырламагдан ибарәт иди. Лакин Мәчлисин либерал чохлуғунун горхаглығы вә тәрәддүдү, сол чинаһын гәтијјәтсизлији вә ардычылсызлығы үзүндән Мәчлис өлкәдә али һакимијјәти өз әлинә алмагдан чәкинди вә 1848—1849-чу иллләрдәки алман ингилабынын әсас мәсәләләриндә һәлледичи мөвге тута билмәди. 1849-чу ил мајын 30-да Мәчлис јерини Штутгарта көчүрмәјә мәчбур олду. 1849-чу ил ијунун 18-дә Мәчлис гошун тәрәфиндән дағыдылды.

Берлин мәчлиси 1848-чи илин мајында Берлиндә «тахт-тачла разылыға» кәләрәк конститусија һазырламаг үчүн чағырылмышды. Бу формулу фәалијјәтинин әсасы кими гәбул едән Мәчлис бунунла бирликдә халг суверенлији принсипиндән имтина етмиш олду; кралын әмри илә Мәчлис нојабрда Бранденбурга көчүрүлдү; 1848-чи илин декабрында Пруссијада дөвләт чеврилиши баш верән заман мәчлис дағыдылды. — *191, 211.*

[117] Бужарын «Marat, l'Ami du Peuple» («Марат, халгын досту») китабы 1865-чи илдә Парисдә чыхмышдыр.

«L'Ami du Peuple» («Халгын досту») — Ж. П. Маратын 1789-чу ил сентјабрын 12-дән 1793-чү ил ијулун 14-дәк нәшр етдији гәзет; бу ад илә 1789-чу ил сентјабрын 16-дан 1792-чи ил сентјабрын 21-дәк чыхмышдыр; гәзетдә Marat, l'ami du Peuple имзасы гојулурду.—*193.*

[118] *1848-чи ил 24 феврал* — Франсада Луи Филипп монархијасынын девирилдији күндүр. Франсада феврал ингилабынын гәләбәси хәбәрини ешидән I Николај һәрби назирә Авропада ингилаба гаршы мүбаризәјә һазырлыг мәгсәди илә Русијада гисмән сәфәрбәрлик кечирмәк һаггында әмр вермишди. — *194.*

[119] В. Волфун мәгаләләр силсиләси 1849-чу ил мартын 22-дән апрелин 25-дәк «Neue Rheinische Zeitung»да чап олунмушду. — *194.*

[120] Виллихин көнүллү дәстәси сыраларында Енкелсин 1849-чу ил Баден-Пфалтс үсјанында иштиракы барәдә онун «Империја конститусијасы леһинә алман кампанијасы» әсәринә бах (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 111—207) — *196.*

[121] Енкелсин *«Коммунистләр иттифагынын тарихинә даир»* әсәри Марксын «Коммунистләрин Көлн просеси һаггында ифшалар» памфлетинин 1885-чи ил алман нәшринә мүгәддимә кими јазылмышды. (Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 423—491). Мүстәсна ганунун фәалијјәти илләриндә Алманијанын фәһлә синфи үчүн иртичанын 1849—1852-чи илләрдәки һүчуму дөврүндә ингилаби мүбаризә тәчрүбәсини мәнимсәмәк хүсусилә вачиб иди. Мәһз буна көрә Енкелс Марксын бу памфлетинин тәкрар нәшрини зәрури сајды.

Енкелс «Коммунистләр иттифагынын тарихинә даир» әсәриндә пролетаријатын илк бејнәлхалг тәшкилатынын, илк дәфә елми коммунизм програмыны өзү үчүн идеја бајрағы е'лан едән бу тәшкилатын бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын инкишафында тарихи ролуну вә мөвгејини шәрһ едир. Пролетар партијасы јаратмаг уғрунда мүһүм мәрһәлә олан Коммунистләр иттифагы тарихинин тимсалында Енкелс көстәрир ки, марксизм нәзәријјәсинин мүхтәлиф тәригәтчи чәрәјанлара галиб кәлмәсинин сәбәби о иди ки, бу нәзәријјә мејдана кәлдији замандан е'тибарән тамамилә пролетаријатын ингилаби мүбаризәсинин әмәли тәләбләрини әкс етдирирди вә онун ајрылмаз һиссәси иди. — *197.*

122 *Бабувизм* — XVIII әсрин сонунда франсыз ингилабчысы Гракх Бабөфүн вә онун тәрәфдарларынын јаратдыглары утопик бәрабәрләшдиричи коммунизм чәрәјанларындан биридир. — *198.*

123 *Société des Saisons* (Илин фәсилләри чәмијјәти) — 1837—1839-чу илләрдә Парисдә О. Бланки вә А. Барбесин рәһбәрлији алтында фәалијјәт көстәрән кизли республикачы-сосиалист гәсдчи тәшкилат иди.

1839-чу ил мајын 12-дә Парисдә баш верән вә ингилабчы фәһләләрин башлыча рол ојнадыглары үсјаны Илин фәсилләри чәмијјәти һазырламышды; кениш күтләләрә архаланмајан үсјан һөкумәт гошунлары вә милли гвардија тәрәфиндән дармадағын едилди. — *198.*

124 Сөһбәт Алманијада иртича әлејһинә алман демократларынын Франкфурт гәсди адланан мүбаризәсинин епизодларындан бири һаггында кедир; радикал үнсүрләрдән ибарәт груп 1833-чү ил апрелин 3-дә Алманија Иттифагынын мәркәзи органы — Франкфурт-Мајнда олан Иттифаг сејми әлејһинә чыхыш етмәклә өлкәдә чеврилиш јаратмаға вә үмумалман республикасы е'лан етмәјә чалышырды; чох пис тәшкил едилмиш бу чыхыш гошун тәрәфиндән јатырылды.— *198.*

125 1834-чү илин февралында Италија буржуа демократы Мадзини 1831-чи илдә өзүнүн јаратдығы «Кәнч Италија» чәмијјәти үзвләринин, һабелә харичи ингилабчы мүһачирләр групунун Исвечрәдән Савојјаја јүрүшүнү тәшкил етди; бу јүрүшдән мәгсәд Италијаны бирләшдирмәк вә мүстәгил буржуа Италија республикасы јаратмаг үчүн орада халгы үсјана галдырмаг иди; Савојјаја дахил олан дәстә Пјемонт гошунлары тәрәфиндән мәғлуб едилди. — *198.*

126 *«Демагоглар»* — алман дөвләтләриндә иртичачы гурулуш әлејһинә чыхан вә Алманијанын бирләшдирилмәсини тәләб едән алман зијалыларынын мүхалифәтчи һәрәкаты иштиракчыларыны 1819-чу илдән е'тибарән белә адландырдылар. «Демагоглар» алман һөкумәт органлары тәрәфиндән чидди тә'гиб олунурдулар. — *199.*

127 *Алман фәһләләринин Лондондакы Маариф чәмијјәти* нәзәрдә тутулур, бу чәмијјәт XIX әсрин 50-чи илләриндә Грејт-Уиндмиллстритдә јерләширди. Чәмијјәт К. Шаппер, И. Молл вә Әдаләтлиләр иттифагынын дикәр хадимләри тәрәфиндән 1840-чы илин февралында јарадылмышды. 1849—1850-чи илләрдә Маркс вә Енкелс Чәмијјәтин ишләриндә фәал иштирак едирдиләр. Чәмијјәт үзвләринин бөјүк бир һиссәси Виллих-Шапперин тәригәтчи авантүрист фраксијасынын тәрәфинә кечдији үчүн 1850-чи ил сентјабрын 17-дә Маркс илә Енкелс вә онларын бир сыра тәрәфдарлары Чәмијјәтдән чыхдылар. 1864-чү илдә Интернасонал тә'сис едилдикдән сонра Чәмијјәт Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Лондонда алман бөлмәсинә чеврилди. Лондон Маариф чәмијјәти 1918-чи иләдәк фәалијјәт көстәрди вә һәмин илдә Инкилтәрә һөкумәти тәрәфиндән бағланды. — *200.*

128 *«The Northern Star»* («Шимал улдузу») — инкилис һәфтәлик гәзети, чартистләрин мәркәзи органы, 1837-чи илдә тә'сис едилмишди; 1852-чи илә гәдәр әввәлчә Лидсдә, 1844-чү илин нојабрындан е'тибарән исә Лондонда нәшр едилмишдир. Гәзетин баниси вә редактору Ф. О'Коннор иди, редаксијаја Ч. Һарни да дахил иди. 1843-чү илдән 1850-чи иләдәк гәзәтдә Енкелсин мәгаләләри чап едилирди. — *204.*

129 *Демократик ассосиасија* — 1847-чи илин пајызында Брүсселдә јарадылмышды, өз сыраларында пролетар ингилабчыларыны, әсасән алман ингилабчы мүһачирләрини, буржуа вә хырда буржуа демократијасынын габагчыл үнсүрләрини бирләшдирирди. Ассосиасијанын јарадылмасында Маркс вә Енкелс фәал рол ојнамышдылар. 1847-чи ил нојабрын 15-дә Маркс Ассосиасија сәдринин мүавини сечилмиш, белчикалы демократ Л. Жотран сәдр вәзифәсинә ирәли сүрүлмүшдү. Марксын нүфузу сајәсиндә Брүссел Демократик ассосиасијасы бејнәлхалг демократик һәрәкатын ири мәркәзләриндән биринә чеврилди. Маркс 1848-чи ил мартын әввәлиндә Брүсселдән сүркүн едилдикдән вә Белчика һөкумәт органлары тәрәфиндән Ассосиасијанын ән ингилабчы үнсүрләринә диван тутулдугдан сонра Ассосиасијанын фәалијјәти мәһдуд, сырф јерли характер алды вә 1849-чу илдә фе'лән дајандырылды. — *204.*

130 *«La Réforme»* («Реформа») — франсыз күндәлик гәзети, республикачы хырда буржуа демократларынын вә хырда буржуа сосиалистләринин органы иди; 1843-чү илдән 1850-чи иләдәк Парисдә нәшр едилирди. Енкелс 1847-чи илин октјабрындан 1848-чи илин јанварынадәк бу гәзетдә өзүнүн бир сыра мәгаләләрини чап етдирмишди. — *204, 523.*

131 *«Der Volks-Tribun»* («Халг трибуну») — һәфтәлик гәзет, Нју-Јоркда алман «һәгиги сосиалистләри» тәрәфиндән тә'сис едилмишди; 1846-чы ил јанварын 5-дән декабрын 31-дәк чыхмышдыр. — *205.*

132 *«Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри»* (бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 1—3) Маркс вә Енкелс тәрәфиндән 1848-чи ил мартын 21-и илә 29-у арасында Парисдә јазылмышдыр. Бу тәләбләр башланмыш алман ингилабында Коммунистләр иттифагынын сијаси платформасы иди. Ајрыча вәрәгә шәклиндә чап олунан бу тәләбләр бир директив сәнәд кими Коммунистләр иттифагынын вәтәнә гајыдан үзвләринә тәгдим едилирди. Ингилабын кедишиндә Маркс, Енкелс вә онларын тәрәфдарлары бу програм сәнәдини халг күтләләри арасында тәблиғ етмәјә чалышырдылар. — *208.*

133 Сөһбәт Коммунистләр иттифагынын тәшәббүсү илә 1848-чи ил мартын 8—9-да Парисдә тә'сис едилмиш алман фәһләләри клубундан кедир. Маркс бу чәмијјәтдә рәһбәр рол ојнајырды. Клубу јаратмагдан мәгсәд Парисдә олан мүһачир алман фәһләләрини бирләшдирмәк вә буржуа-демократик ингилабында пролетариатын тактикасыны онлара изаһ етмәк иди. — *210.*

134 К. Марксын «Коммунистләрин Көлн просеси һаггында ифшалар» әсәринин 1885-чи ил нәшри үчүн Енкелс мүгәддимә әвәзинә бу мәгаләни јазмыш, бир сыра әлавәләр, о чүмләдән Коммунистләр иттифагына Мәркәзи комитәнин 1850-чи ил март вә ијун тарихли мүрачиәтини вермишди.—*212.*

135 *Зондербунд* (Хүсуси иттифаг) — Маркс вә Енкелс 1850-чи ил сентјабрын 15-дә Коммунистләр иттифагы парчаландыгдан сонра мүстәгил тәшкилат кими ајрылыб өз Мәркәзи комитәсини јаратмыш олан тәригәтчи

авантүрист Виллих — Шаппер фраксијасыны XIX әсрин 40-чы илләриндә Исвечрәдә мүртәче католик кантонларынын сепарат бирлијинә охшадараг кинајә илә Зондербунд адландырырдылар. Бу фраксија өз фәалијјәти илә Коммунистләр иттифагынын гејри-легал ичмаларыны ашкара чыхармагда Пруссија полисинә көмәк етмиш вә 1852-чи илдә Көлндә Коммунистләр иттифагынын көркәмли хадимләринә гаршы мәһкәмә просеси һазырламаг үчүн она бәһанә вермишди (бах: 57-чи гејд).—*215*.

136 *«Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји»* — марксизмин әсас әсәрләриндән биридир. Бу әсәрдә бәшәријјәтин илкин инкишаф мәрһәләләриндә онун тарихинин елми тәһлили верилмиш, ибтидаи ичма гурулушунун дағылмасы вә хүсуси мүлкијјәтә әсасланан синифли чәмијјәтин јаранмасы просеси ашкара чыхарылмыш, бу чәмијјәтин үмуми сәчијјәви әламәтләри көстәрилмиш, мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда аилә мүнасибәтләринин инкишаф хүсусијјәтләри ајдынлашдырылмыш, дөвләтин мәншәји вә маһијјәти ашкара чыхарылмыш вә синифсиз коммунизм чәмијјәтинин гәти гәләбәси илә дөвләтин өлүб кетмәсинин тарихән лабүдлүјү сүбут едилмишдир.

«Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» китабы Енкелс тәрәфиндән ики ај әрзиндә — 1884-чү ил мартын ахырларындан мајын ахырларына гәдәр олан мүддәтдә јазылмышдыр. Енкелс Марксын әлјазмаларыны арашдыраркән мүтәрәгги Америка алими Л. Һ. Морганын «Гәдим чәмијјәт» китабынын мүфәссәл конспектини тапмышды, Маркс тәрәфиндән 1880—1881-чи илләрдә тәртиб едилән бу конспектдә онун чохлу тәнгиди гејдләри вә өз мүддәалары, һабелә башга мәнбәләрдән көтүрүлән әлавәләри вар иди. Енкелс бу конспектлә таныш олуб јәгин етди ки, Морганын китабы Маркс вә Енкелсин өзү тәрәфиндән һазырланмыш олан тарихин материалистчәсинә анлашылмасы мүддәасыны вә ибтидаи чәмијјәт һаггында онларын бахышларыны тәсдиг едир, буна көрә дә Енкелс Марксын гејдләриндән, һабелә Морганын китабында олан бә'зи нәтичәләрдән вә факт материалындан кениш истифадә едәрәк хүсуси бир әсәр јазмағы лазым билмишди. Енкелс буна Марксын «вәсијјәтинин мүәјјән дәрәчәдә јеринә јетирилмәси» кими бахырды. Китаб үзәриндә ишләјәркән Енкелс Јунаныстан вә Рома, гәдим Ирландија тарихинә, гәдим керманларын тарихинә вә и. а. даир өз тәдгигләриндә әлдә етмиш олдуғу чохлу әлавә материалдан да истифадә етди. (Енкелсин бу әсәрләринә бах: «Марка», «Гәдим керманларын тарихинә даир» вә «Франк дөврү», бу әсәрләр К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин 2-чи нәшринин 19-чу чилдиндә чап едилмишдир).

Ибтидаи чәмијјәт тарихинә даир јени материал топланмасы илә әлагәдар олараг, 1890-чы илдә Енкелс өз китабынын јени, дөрдүнчү нәшрини һазырламаға башлады. Бу нәшр үзәриндә ишләркән о һәмин мәсәләјә даир бүтүн ән јени әдәбијјаты, хүсусилә рус алими М. М. Ковалевскинин әсәрләрини тәдгиг етмиш, илк мәтндә чохлу дәјишиклик вә дүзәлиш апармыш, һабелә хејли әлавәләр, хүсусән дә аилә һаггындакы фәслә хејли әлавә етмишди.

Енкелсин китабынын тәсһиһ едилиб тәкмилләшдирилмиш дөрдүнчү нәшри 1891-чи илин ахырларында Штутгартда чыхмыш вә сонралар даһа дәјишдирилмәмишдир. — *217, 232*.

137 Бу әсәри Енкелс өзүнүн «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» китабынын дөрдүнчү нәшринә мүгәддимә кими јазмышдыр. Китаб чыханадәк мүгәддимә «Neue Zeit» журналынын 1891-чи ил 41-чи №-синдә «Ибтидаи аиләнин тарихинә даир (Бахофен, Мак-Леннан, Морган)» ады илә нәшр едилмишди. — *219*.

[138] *«Contemporanul»* («Мүасир») — сосиалист мәсләкли румын журналы, 1881—1890-чы илләрдә Јассыда нәшр олунурду. — *220.*

[139] *Магарлар* — тајфадыр, һазырда Непалын гәрб рајонларында јашајан халгдыр. — *225.*

[140] Енкелс 1888-чи илин август—сентјабрында Америка Бирләшмиш Штатларына вә Канадаја сәјаһәт етмишди. Бу сәфәр һаггында Енкелсин јол тәәссүраты үчүн бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 484—486. — *230.*

[141] *Пуебло* — Шимали Американын Јени Мексика әразисиндә (һазырда АБШ-ын Чәнуб-Гәрби вә Шимали Мексика) јашајан, тарих вә мәдәнијјәтләринин үмумилији илә бирләшән һинди тајфалар групунун адыдыр. Испанча pueblo (халг, кәнд, ичма) сөзүндән әмәлә кәлмиш бу ад онлара кәндләринин хүсуси характери илә әлагәдар олараг испан ишғалчылары тәрәфиндән верилмишди, һәмин кәндләр 5—6 мәртәбәјә гәдәр олан, минә гәдәр адам тутан бөјүк ев-галалардан ибарәт иди; бу ад һәмин тајфаларын кәндләри барәсиндә дә ишләдилирди. — *235.*

[142] Марксын бу мәктубу бизә кәлиб чатмамышдыр. Енкелс бу мәктубу, өзүнүн Каутскијә 1884-чү ил 11 апрел тарихли мәктубунда јада салыр. — *246.*

[143] Сөһбәт Р. Вагнерин «Нибелунгун үзүјү» адлы опера тетралокијасынын мәтниндән кедир; бу мәтни бәстәкар өзү «Едда» адлы Скандинавија епосу вә «Нибелунглар һаггында маһны» адлы алман епосу әсасында јазмышды. — *246.*

[144] *«Едда» вә «Екисдрекка»* — Скандинавија халгларынын мифоложи вә гәһрәманлыг дастанлары вә маһнылары мәчмуәсидир. — *246.*

[145] *«Аслар вә ванлар»* — Скандинавија мифолокијасында аллаһларын ики групудур.

«Инглингләр һаггында дастан» — орта әср Исландија шаири вә салнамәчиси Снорри Стурлусонун Норвеч краллары (гәдим заманлардан XII әсрә гәдәр) һаггында китабында биринчи дастандыр. — *246.*

[146] Сөһбәт никаһ синифләриндән вә ја бөлмәләриндән — Австралија тајфаларынын чохунун бөлүндүјү хүсуси груплардан кедир. Һәр бир групдан олан кишиләр јалныз мүәјјән бир башга групдан олан гадынларла евләнә билирдиләр; һәр тајфада белә 4—8 груп вар иди. — *250.*

[147] *Сатурналијалар* — Гәдим Ромада Сатурн аллаһынын шәрәфинә һәр ил әкинчилик ишләринин баша чатмасы илә әлагәдар олараг кечирилән бајрамлардыр. Сатурналија күнләриндә чинси әлагә азадлығы һөкм сүрүрдү: «Сатурналија» сөзү кеф вә ејш-ишрәт мә'насында ишләдилән үмуми бир сөз олмушдур. — *259.*

[148] Бах: L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 465—466, һабелә «Марксын вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 29. — *266.*

[149] Бах: јенә орада, сәһ. 470, һабелә «Марксын вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 31. — *266.*

150 М. М. Ковалевскинин ашағыдакы әсәри нәзәрдә тутулур: «Ибтидаи һүгуг, I бурахылыш. Гәбилә». М., 1886. Ковалевски бу әсәриндә Русијада аилә иҹмасы барәсиндә 1875-чи илдә Оршански вә 1878-чи илдә А. J. Јефименко тәрәфиндән верилән мә'лумата иснад едир. — *268.*

151 *Јарославын «Правда»сы* дедикдә «Русија Правдасы»нын ән гәдим мәтнинин биринчи һиссәси нәзәрдә тутулур. Бу исә XI—XII әсрләрдә о дөврүн ади һүгугу әсасында мејдана кәлмишди вә ҹәмијјәтин игтисади вә сосиал мүнасибәтләрини әкс етдирән Гәдим Русијанын ганунлар мәҹмуәси иди.

Далматсија ганунлары — XV—XVII әсрләрдә Политсда (Далматсијанын бир һиссәси) гүввәдә олан ганунлар мәҹмуәсидир, Политс статусу ады илә мәшһурдур. — *268.*

152 *Calpullis* — Мексика испанлар тәрәфиндән ишғал едилдији дөврдә Мексика һиндиләринин аилә иҹмаларыдыр; бүтүн үзвләри бир мәншәдән олан һәр бир аилә иҹмасы (calpulli) үмуми торпаг саһәсинә малик иди вә бу саһә нә башгасына верилир, нә дә вәрәсәләр арасында бөлүшдүрүлүрдү. — *268.*

153 *«Das Ausland»* («Хариҹи өлкәләр») — ҹоғрафија, етнографија вә тәбиәтшүнаслыг мәсәләләринә даир алман журналы, 1828—1893-ҹү илләрдә нәшр едилирди; 1873-ҹү илдән е'тибарән Штутгартда чыхырды. — *268.*

154 Сөһбәт мүлки мәҹәлләнин 230-ҹу маддәсиндән кедир (бах: 82-чи гејд). — *270.*

155 *Спартиатлар* — Гәдим Спартанын там һүгуглу вәтәндашлары.

Илотлар — Гәдим Спартанын һүгугсуз сакинләридир, онлар торпаға тәһким едилмишдиләр вә торпаг саһиби олан спарталыларын хејринә мүәјјән мүкәлләфијјәтләр дашыјырдылар. — 272.

156 Аристофан. «Гадынлар фесмофори бајрамында». — *272.*

157 *Һијеродуллар* — Гәдим Јунаныстанда вә јунан мүстәмләкәләриндә мә'бәдләрә мәнсуб олан гуллар вә кәнизләрдир; бир чох јерләрдә, хүсусилә дә Өн Асија шәһәрләриндә вә Коринфдә һијеродул гадынлар мә'бәдләрдә фаһишәликлә мәшғул олурдулар. — *275.*

158 *«Гудрун»* (јахуд «Кудрун») — алманларын XIII әсрә аид орта әср епик поемасыдыр. — *286.*

159 Сөһбәт 1519—1521-чи илләрдә испан конкистадорлары тәрәфиндән Мексиканын ишғал едилмәсиндән кедир. — *298.*

160 L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 115. — *300.*

161 *«Битәрәф милләт»* — ирокезләрә гоһум олан вә Ери көлүнүн шимал саһилиндә јашајан бир нечә һинди тајфасынын һәрби иттифагы XVII әсрдә белә адланырды. Франсыз колонистләри тәрәфиндән бу иттифага белә бир ад она көрә верилмишди ки, һәмин иттифаг әсл ирокез вә гурон тајфалары арасында баш верән мүһарибәләрдә битәрәф галырды. — *304.*

162 Сөһбәт инкилис мүстәмләкәчиләринә гаршы зулусларын 1879—1887-чи илләрдәки милли азадлыг мубаризәсиндән кедир.

Нубијалыларын, әрәбләрин вә Суданда јашајан башга халгларын мүсәлман тәблиғатчысы Мәһәммәд-Әһмәд тәрәфиндән башчылыг едилән милли азадлыг үсјаны 1881—1884-чү илләрдә баш вермишди. Үсјан кедишиндә мәркәзләшдирилмиш мүстәгил Маһди дөвләти јаранмышды. Јалныз 1899-чу илдә инкилисләр Суданы ишғал етдиләр. — *305.*

[163] Метек дејиләнләр — даими мәскән салыб јашамаг үчүн Аттикаја көчүб кәлән јаделлиләр нәзәрдә тутулур; онлар азаддылар, лакин Афина вәтәндашы һүгуглары јох иди. Метекләр башлыча олараг сәнәткарлыг вә тиҹарәтлә мәшғул олурдулар, хүсуси верки вермәли идиләр вә онларын там һүгуглу вәтәндашлар ичәрисиндән «һимајәчиләри» олмалы иди, бунларын васитәси илә онлар идарә органларына мүраҹиәт едә билердиләр. — *324.*

[164] *Он ики ҹәдвәл ганунлары* — бу ганунлар патрисиләрә гаршы плебејләрин мүбаризәси нәтиҹәсиндә ерамыздан әввәл V әсрин орталарында тәртиб едилмишди; бу ганунлар Рома ҹәмијјәтиндә әмлак ҹәһәтдән тәбәгәләшмә, гулдарлығын инкишафы вә гулдарлыг дөвләтинин формалашмасы просесләрини әкс етдирирди; ганунлар он ики тахтада (ҹәдвәлдә) јазылмышды. — *327.*

[165] *Икинҹи Пун мүһарибәси* (ерамыздан әввәл 218—201-ҹи илләр) — Аралыг дәнизинин гәрб һиссәсиндә һөкмранлыг уғрунда, јени әрази тутмаг вә гуллар әлдә етмәк уғрунда гәдим дөврүн ики ән бөјүк гулдарлыг дөвләти олан Рома илә Карфакен арасында кедән мүһарибәдир. Мүһарибә Карфакенин мәғлубијјәти илә нәтиҹәләнди. — *327.*

[166] Уелсин инкилисләр тәрәфиндән ишғал олунмасы 1283-чү илдә баша чатдырылмышды, лакин бундан сонра Уелс өз мухтаријјәтини сахламагда давам едирди; Уелс XVI әсрин орталарында Инкилтәрәјә тамамилә бирләшдирилди. — *337.*

[167] 1869—1870-ҹи илләрдә Енкелс Ирландија тарихинә һәср едилән бөјүк бир әсәр үзәриндә ишләјирди. Лакин әсәр баша чатдырылмады (Енкелс тәрәфиндән әсәрин јазылмыш һиссәси үчүн бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-ҹи нәшри, 16-ҹы ҹилд, сәһ. 479—524, әсәрә һазырлыг материалларынын бир һиссәси үчүн бах: «Марксын вә Енкелсин архиви», X ҹилд, 1948, сәһ. 100—263); Енкелс келтләрин тарихини өјрәнмәклә әлагәдар олараг гәдим Уелс ганунларыны да тәдгиг етмишди. — *337.*

[168] Енкелс бу китабдан ситат кәтирир: «Ancient Laws and Institutes of Wales» («Уелсин гәдим ганун вә гајдалары»). I ҹилд, 1841, сәһ. 93. — *338.*

[169] Енкелс 1891-ҹи илин сентјабрында Шотландијаја вә Ирландијаја сәфәр етмишди. — *340.*

[170] 1745—1746-чы илләрдә Шотландијада Инкилтәрә-Шотландија торпаг аристократијасынын вә буржуазијасынын хејринә көстәрилән тәзјигә вә торпагдан мәһрум етмә һалларына гаршы дағлы кланларын үсјаны олмушду; дағлылар гәдим гәбилә тәшкилатынын горунуб сахланмасы уғрунда мүбаризә едирдиләр. Үсјанын јатырылмасы нәтиҹәсиндә дағлыг Шотландијада клан системи арадан галдырылды, гәбилә торпаг саһиблијинин галыглары ләғв едилди. Шотландија кәндлиләринин говулуб торпагдан чыхарылмасы просеси күчләнди, гәбилә мәһкәмәләри ләғв едилди, бә'зи гәбилә адәтләри гадаған олунду. — *340.*

[171] L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 357—358, — *340.*

[172] «Алеманн правдасы» — V әсрдән е'тибарән мүасир Елзас, Шәрги Исвечрә вә Чәнуби-Гәрби Алманија әразини тутан алеманнлар (аламаннлар) адлы керман тајфа иттифагынын ади һүгуг мәчмуәсидир; бу, VI әсрин ахырларына — VII әсрин әввәлләринә вә VIII әсрә аиддир. Енкелс бурада «Алеманн правдасы»нын LXXXI (LXXXIV) ганунуна иснад едир.—*331.*

[173] *«Һилдебранд һаггында маһны»* — гәһрәманлыг поемасыдыр, VIII әсрә аид гәдим алман епик поезијасынын парчалар шәклиндә галмыш абидәсидир. — *342.*

[174] Рома һөкмранлығына гаршы керман вә Галлија тајфаларынын үсјаны 69—70-чи илләрдә (бә'зи мә'хәзләрә көрә 69—71-чи илләрдә) баш вермишди; үсјана Сивилис башчылыг едирди. Үсјан Галлијанын вә Ромаја табе олан керман вилајәтләринин хејли һиссәсини әһатә едәрәк Рома үчүн һәмин әразини итирмәк тәһлүкәси доғурмушду. Үсјан едәнләр мәғлубијјәтә уғрадылар вә Рома илә сүлһ бағламаға мәчбур олдулар: — *345.*

[175] *«Codex Laureshamensis»* («Лорш мәчәлләси») — Лорш монастырынын һәдијјә фәрманлары вә имтијазларынын сурәтләринин XII әсрдә тәртиб едилән мәчмуәсидир; бу мәчмуә VIII—IX әсрләрдә кәндли вә феодал торпаг саһиблији тарихинә даир ән мүһүм мә'хәзләрдән биридир. — *347.*

[176] *Керман милләтинин мүгәддәс Рома империјасы* — 962-чи илдә јарадылан, Алманија әразисини вә Италијанын бир һиссәсини әһатә едән орта әср империјасыдыр. Сонралар Империјанын тәркибинә һабелә бә'зи франсыз торпаглары, Чехија, Австрија, Нидерланд, Исвечрә вә башга өлкәләр дә дахил олурду. Империја мәркәзләшдирилмиш дөвләт дејилди вә императорун али һакимијјәтини гәбул едән феодал кнјазлыгларынын вә азад шәһәрләрин зәиф бирлији иди. Франса илә мүһарибәдә мәғлубијјәтдән сонра һабсбурглар Мүгәддәс Рома империјасынын императору титулундан әл чәкмәјә мәчбур олдулар вә беләликлә 1806-чы илдә империја арадан галдырылмыш олду. — *355.*

[177] *Бенефис* (beneficium, һәрфијјән: «мүкафат») — VIII әсрин биринчи јарысында франк дөвләтиндә кениш јајылмыш олан торпаг бағышламаг формасыдыр. Бенефис формасында бағышланан торпаг саһәси бурада јашајан асылы кәндлиләрлә бирликдә буну аланын (бенефисчинин) өмүрлүк истифадәсинә верилир, бундан өтрү о, мүәјјән хидмәтләри, чох заман һәрби хидмәтләри јеринә јетирмәли олурду. Бенефис системи феодаллар, хүсусилә хырда вә орта задәканлар синфинин формалашмасына, кәндли күтләләринин тәһкимли вәзијјәтинә салынмасына, вассал мүнасибәтләринин вә феодал иерархијасынын инкишафына көмәк едирди. Сонралар бенефисләр ирси ленләрә (феодлара) чеврилмәјә башлады. — *358.*

[178] *Маһал графлары* (Gaugrafen) — Франк дөвләтиндә маһаллара вә ја графлыглара башчы тә'јин едилән крал мә'мурлары иди; онлара мәһкәмә ихтијары верилмишди, онлар верки топлајыр вә онларын өз гошуну олурду, јүрүшләр заманы бу гошуна команданлыг едирдиләр. Өз хидмәтләри мүгабилиндә онлар өз маһалларында топланан крал веркиләринин үчдә бир һиссәсиндән истифадә едир вә торпаг мүлкләри илә мүкафатландырылырдылар. Сонралар, хүсусән граф вәзифәсинин ирсән кечмәси рәсми сурәтдә мүәјјән едилдији 877-чи илдән сонра графлар тәдричлә крал тәрәфиндән тә'јин едилән вәзифәли шәхсләрдән суверен һакимијјәтә малик ири феодал торпаг саһибләринә чеврилирдиләр. — *359.*

179 *Ангаријалар* — Рома империјасында сакинләрин үзәринә гојулан вә онлары һөкумәт нәглијјатына хидмәт үчүн ат вә ја јүк дашыјанлар вермәјә мәчбур едән мүкәлләфијјәтләрдир; бу, сонралар даһа кениш характер алараг, әһали үчүн ағыр јүк олмушду. — *360.*

180 *Коммендасија* — Авропада VIII—IX әсрләрдән башлајараг мүәјјән шәртләрлә (мәсәлән, һәрби хидмәт дашымаг, өз торпағыны она вермәклә, бу торпағы шәрти сахламаг шәклиндә кери алмаг) кәндлиләрин феодал «һимајәси» алтына, јахуд хырда феодалларын ири феодаллар «һимајәси» алтына кечмәсинин јајылмыш формаларындан бири иди. Чох заман бу ишә зорла мәчбур едилән кәндлиләр өз шәхси азадлығыны итирир, хырда феодаллар исә ири феодалларла вассал мүнасибәтләринә кирирдиләр, беләликлә дә коммендасија феодал мүнасибәтләринин мөһкәмләнмәсинә көмәк едирди. — *361.*

181 *1066-чы илдә Һастингс јахынлығында* Нормандија һерсогу Вилһелмин Инкилтәрәјә сохулан гошунларынын инкилис-саксларла вурушмасы баш верди. Өз һәрби тәшкилатында ичма гурулушунун галыгларыны сахлајан вә примитив силаһларла силаһланмыш олан инкилис-сакс гошунлары мәғлубијјәтә уғрады, инкилис-саксларын карлы Һаролд исә вурушмада һәлак олду. Вилһелм I Вилһелм Фатеһ ады илә Инкилтәрәнин кралы олду. — *368.*

182 *Дитмаршен* — мүасир Шлезвиг-Һолштејнин чәнуб-гәрб һиссәсиндә вилајәтдир. Гәдимдә бурада секслар јашамыш, VIII әсрдә Бөјүк Карл тәрәфиндән ишғал едилмиш, сонралар мүхтәлиф руһани вә дүнјәви феодалларын мүлкү олмушдур. XII әсрин орталарындан ичәрисиндә азад кәндлиләрин чохлуг тәшкил етдији Дитмаршен әһалиси тәдричлә мүстәгиллијә наил олмаға башламышды вә XIII әсрин әввәлләриндән XVI әсрин орталарына гәдәр әслиндә мүстәгил иди. Бу дөврдә Дитмаршен өзүнү идарә едән бир сыра кәндли ичмаларынын мәчмусундан ибарәт иди вә бир чох һалларда бу ичмаларын әсасыны көһнә кәндли гәбиләләри тәшкил едирди. XIV әсрә гәдәр Дитмаршендә али һакимијјәт бүтүн азад торпаг саһибләринин мәчлисинә мәхсус иди, сонра бу һакимијјәт үч сечкили һеј'әтин ихтијарына кечди. 1559-чу илдә Данимарка кралы II Фредерикин вә Һолштејн һерсогларындан Иоһан вә Адолфун гошунлары Дитмаршен әһалисинин мүгавимәтини гырды вә бу вилајәт галибләр арасында бөлүшдүрүлдү. Лакин ичма гурулушу вә гисмән өзүнүидарә Дитмаршендә та XIX әсрин икинчи јарысына гәдәр галмагда давам едирди. — *374.*

183 Бах: Һекел. «Һугуг фәлсәфәсинин әсаслары», 257 вә 360-чы §-лар.—*375.*

184 Ф. Енкелсин *«Лудвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону»* әсәриндә марксист дүнјакөрүшүнүн мејдана кәлмәси просеси көстәрилмиш вә онун маһијјәти шәрһ едилмишдир; диалектик вә тарихи материализмин әсасларынын мүнтәзәм шәрһи верилмиш, һабелә классик алман фәлсәфәсинин Һекел вә Фејербах кими көркәмли нүмајәндәләринин симасында марксизмин өз фәлсәфи сәләфләринә мүнасибәти ашкара чыхарылмышдыр.

Енкелс бу әсәриндә фәлсәфәнин бүтүн варлығы әрзиндә фәлсәфә тарихинин мүһүм хүсусијјәтини, ики чәбһә арасында, јә'ни материализм илә идеализм арасында мүбаризә кетдијини ачыб көстәрмишдир. Бу әсәрдә Енкелс илк дәфә олараг фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин — тәфәккүрүн варлығa, руһун тәбиәтә мүнасибәти мәсәләсинин классик тә'рифини верир. Фәлсәфәнин һәмин әсас мәсәләсинә бу вә ја дикәр философун нечә чаваб

вермәсиндән асылы олараг онун ики фәлсәфи чәбһәдән һансына мәнсуб олдуғу мүәјјән едилир.

Аралыг фәлсәфә (дуализм, агностисизм) јарадылмасы јолу илә материализмлә идеализми барышдырмаг чәһдинин әсассыз олдуғуну гејд едән Енкелс агностисизми вә онун бүтүн тәзаһүрләрини рәдд едир вә көстәрир ки, «бүтүн башга фәлсәфи ујдурмалар кими бу ујдурмалары да практика, мәһз експеримент вә сәнаје ән гәти тәкзиб едир» (бах: бу чилд, сәһ. 397).

Енкелс Марксын диалектик материализми јаратмаг нәтичәсиндә фәлсәфәдә төрәтдији ингилаби чеврилишин маһијјәтини ашкара чыхарыр. О, бәшәр чәмијјәти тарихиндә фәалијјәт көстәрән үмуми инкишаф ганунларыны кәшф едән тарихи материализмин маһијјәтини әтрафлы көздән кечирир. Тарихи просесин әсасыны игтисади мүнасибәтләр тәшкил етдијини көстәрир вә гејд едир ки, игтисади мүнасибәтләр сијаси гурулушун характерини, дин вә фәлсәфә дә дахил олмагла ичтимаи шүурун бүтүн форма вә нөвләрини мүәјјән едир. Енкелс ејни заманда идеоложи үстгурумларын фәал ролуну, онларын мүстәгил инкишаф едә билмәсини вә игтисади базисә әкс тә'сир көстәрмәсини хүсуси гејд едир.

Енкелсин ән бөјүк хидмәти синифләрин вә партијаларын мүбаризәсини әкс етдирән фәлсәфи чәрәјанларын мүбаризәсинин бүтүн тарихи тимсалында фәлсәфәнин партијалылығы принсипини әсасландырмасындан ибарәтдир. Енкелсин бу әсәринин өзү фәлсәфәдә пролетар партијалылығы вә принсипиаллығынын нүмунәсидир. — *384, 386.*

185 1833—1834-чү илләрдә Һејне өзүнүн «Романтик мәктәб» вә «Алманијада динин вә фәлсәфәнин тарихинә даир» әсәрләрини чап етдирмишди; бу әсәрләриндә о, беләбир фикир јеридирди ки, Алманијада фәлсәфи ингилаб, о заман сон мәрһәләси Һекел фәлсәфәси олан бу фәлсәфи ингилаб Алманијада гаршыдакы демократик ингилабын прологудур. — *367.*

186 Бах: Һекел, «Һүгуг фәлсәфәси. Мүгәддимә». — *388.*

187 *«Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst»* («Елм вә инчәсәнәт мәсәләләринә даир алман салнамәси») — кәнч һекелчиләрин әдәби-фәлсәфи журналы, бу ад илә журнал 1841-чи илин ијулундан 1843-чү илин јанварынадәк Лејпсигдә чыхмышдыр. — *392.*

188 М. Штирнерин «Der Einzige und sein Eigenthum» («Јеканә вә онун мүлкијјәти») китабындан бәһс едилир, китаб 1845-чи илдә Лејпсигдә чыхмышдыр. — *393.*

189 Алман астроному И. Галленин 1846-чы илдә кәшф етдији Нептун планетиндән бәһс олунур. — *397.*

190 Садова јахынлығында (бах: 238-чи гејд) пруссијалыларын газандығы гәләбәдән сонра алман буржуа публисистикасында чох ишләнән ифадәдир, бу ифадәнин мә'насына көрә Пруссијанын галиб кәлмәсинин сәбәби куја Пруссија халг маарифи системинин үстүнлүјү имиш. — *410.*

191 *Никеја мәчлиси* — 325-чи илдә Никеја шәһәриндә (Кичик Асија) Рома империјасы христиан дини јепископларынын император I Константин тәрәфиндән чағырылмыш биринчи үмумдүнја мәчлисидир. Мәчлис бүтүн христианлар үчүн мәчбури олан «е'тигад рәмзи» һазырлады. — *425.*

192 *Албигојлулар* (Алби шәһәринин адындандыр) — XII—XIII әсрләрдә Чәнуби Франсанын вә Шимали Италијанын шәһәрләриндә јајылмыш дини тәригәтин иштиракчыларыдыр, онлар дәбдәбәли католик ајинләринә вә килсә ијерархијасына гаршы чыхыр, феодализмә гаршы шәһәрләрин ти-

чарәт вә сәнәтлә мәшғул олан әһалисинин протестини дини шәкилдә ифадә едирдиләр. — *426.*

[193] Һолландија 1477-чи илдән 1555-чи илә гәдәр керман милләтинин Мүгәддәс Рома империјасы (бах: 176-чы гејд) тәркибинә дахил иди, империја бөлүшдүрүлдүкдән сонра о, Испанијанын һакимијјәти алтына дүшмүшдү. XVI әср буржуа ингилабынын ахырына јахын Һолландија испан әсарәтиндән гуртулмуш вә мүстәгил буржуа республикасы олмушдур. — *426.*

[194] Инкилтәрәдәки «шанлы ингилаб» нәзәрдә тутулур. Бах: 78-чи гејд. — *427.*

[195] Бу әсәр Енкелсин јазмаг нијјәтиндә олдуғу, лакин баша чатдырмадығы «Тарихдә зоракылығын ролу» китабчасынын дөрдүнчү фәслидир. Китабчанын биринчи үч фәслини «Анти-Дүринг»ин јенидән ишләнмәли вә «Зоракылыг нәзәријјәси» ады илә бирләшдирилмәли олан икинчи бөлмәсинин фәсилләри тәшкил етмәли иди. Енкелс китабчада Бисмаркын бүтүн сијасәтинин тәнгиди тәһлилини вермәк вә Алманијанын 1848-чи илдән сонракы тарихи тимсалында игтисадијјат вә сијасәтин гаршылыглы мүнасибәти һаггында «Анти-Дүринг»дә верилән нәзәри нәтичәләрин дүзкүнлүјүнү көстәрмәк фикриндә иди. Енкелс фәсли баша чатдырмамышдыр. О, Алманијанын инкишафынын тәһлилини бурада 1888-чи илә чатдырыр.

«Тарихдә зоракылығын ролу» әсәриндә Енкелс Алманијаны бирләшдирмәјин мүмкүн јолларынын дүрүст характеристикасыны верир, онун «јухарыдан», Пруссијанын һөкмранлығы алтында бирләшдирилмәсини шәртләндирән сәбәбләри ачыб көстәрир. Бирләшмәнин бу јолла баш вермәсинә бахмајараг, Енкелс ејни заманда бирләшмә фактынын мүтәрәггилијини гејд едир вә Бисмаркын јеритдији сијасәтин тарихән мәһдуд вә бонапартчы сијасәт характери дашыдығыны ачыб көстәрир. Бу сијасәт нәтичә е'тибары илә Алманијада полис дөвләтинин бәргәрар олмасына, јункерләрин зоракылығына, милитаризмин артмасына кәтириб чыхартды. Енкелс бурада өз мәнафејини ахырадәк горумағы вә феодализм галыгларыны тамамилә арадан галдырмағы бачармајан алман буржуазијасынын бүтүн гәтијјәтсизлијини вә горхаглығыны ифша едир. Енкелс Алманијанын һаким синифләри тәрәфиндән јеридилән дөјүшкән харичи сијасәти кәскин тәнгид едир. Бу сијасәт өзүнүн ән ајдын ифадәсини 1871-чи илдә Франсаны сојуб таламагда, Елзас вә Лотаринкијанын илһаг едилмәсиндә тапмышды. Енкелс Алманија империјасынын дахили вәзијјәтини вә орада синфи гүввәләрин јерләшмәсини тәһлил едәрәк, лап әсасы гојулдуғу вахтдан она хас олан дахили зиддијјәтләри, онун милитарист вә тәчавүзкарлыг сә'јләрини ачыб көстәрәрәк империјанын ифласынын лабүдлүјү нәтичәсинә кәлир. Енкелсин әсәриндән бүтүн ајдынлығы илә көрүнүр ки, Алманијада јалныз бир синиф — пролетариат — әсл үмумхалг милли мәнафеләри ифадә етмәк иддиасында ола биләр. — *430.*

[196] *Иттифаг сејми* — Алманија иттифагынын мәркәзи органыдыр (Вјана конгресинин гәрары илә 1815-чи илдә јарадылмышды, Алманијада феодал мүтләгијјәтчи дөвләтләрин бирлији иди). Франкфурт-Мајнда ичлас едән бу орган алман һөкумәтләри тәрәфиндән јеридилән иртичачы сијасәтин бир аләти иди. Иттифагын дағылмасы илә әлагәдар олараг 1848—1849-чу илләрдә бу орган өз фәалијјәтини дајандырды, 1850-чи илдә Алманија Иттифагы бәрпа олундугдан сонра сејм јенидән фәалијјәтә башлады. 1866-чы ил Австрија-Пруссија мүһарибәси заманы иттифаг тамамилә ләғв олунду. — *431.*

[197] *«Дәли ил»* («das tolle Jahr») — бир сыра алман мүртәче әдәбијјатчылары вә тарихчиләри 1848-чи или belә адландырырдылар. Бу ифадә ја-

зычы Лүдвиг Бећштејндән көтүрүлмүшдүр; о, 1509-чу илдә Ерфуртда баш верән игтишашлара һәср олунмуш романыны 1833-чү илдә бу адла чап етдирмишди. — *431.*

[198] Сөһбәт 1848-чи илдә Калифорнијада вә 1851-чи илдә Австралијада јени гызыл јатаглары кәшф едилмәсинин бејнәлхалг тичарәтин инкишафына тә'сириндән кедир. — *431.*

[199] *Вартбург шәнлији* алман тәләбә тәшкилатлары (буршеншафтлар) тәрәфиндән 1817-чи ил октјабрын 18-дә Реформасијанын 300 иллији вә 1813-чү ил Лејпсиг вурушмасынын 4-чү илдөнүмү мүнасибәти илә тәшкил едилмишди. Шәнлик иртичачы Меттерних режиминә гаршы вә ваһид Алманија уғрунда мүбаризә апаран мүхалифәтчи әһвали-руһијјәли тәләбәләрин нүмајишинә чеврилмишди. — *433.*

[200] *Һамбах шәнлији* — Баварија Пфалтсындакы Һамбах галасы јанында алман либерал вә радикал буржуазијасы нүмајәндәләринин тәшкил етдикләри сијаси нүмајишдир. 1832-чи ил мајын 27-дә дүзәлдилән бу нүмајишин иштиракчылары алман һөкмдарларына гаршы буржуа азадлығы вә конститусија дәјишикликләри уғрунда мүбаризә наминә бүтүн алманлары бирлијә чағыран чыхыш едирдиләр. — *434.*

[201] *Отузиллик мүһарибә* (1618—1648) — протестантларла католикләр арасында кедән мүбаризәнин доғурдуғу үмумавропа мүһарибәсидир. Алманија бу мүбаризәнин әсас мејданы, мүһарибә иштиракчыларынын талан вә ишғалчылыг иддиаларынын објекти иди. Мүһарибә 1648-чи илдә Вестфал сүлһү бағланмасы илә гуртарды. Бу сүлһ Алманијанын сијаси дағыныглығыны сабитләшдирди. — *435, 572.*

[202] *Тешен сүлһү* — 1779-чу ил мајын 24-дә Тешендә бир тәрәфдән Австрија, дикәр тәрәфдән Пруссија илә Саксонија арасында бағланмыш сүлһ мүгавиләсидир. Бу мүгавилә Баварија ирси уғрунда кедән мүһарибәјә (1778—1779) јекун вурду. Мүгавиләјә көрә Баварија әразисинин бир һиссәси Пруссија вә Австријаја верилди, Саксонија исә пулла әвәз алды. Мүгавилә бағланаркән Русија васитәчи ролунда чыхыш етди. О, Франса илә бирликдә мүгавиләнин тә'минатчысы олду. — *435.*

[203] *Империја депутатлар һеј'әти,* јә'ни 1801-чи илин октјабрында Алманија империја сејми тәрәфиндән сечилән вә Алманија империјасы дөвләтләринин нүмајәндәләриндән ибарәт олан комиссија узун-узады музакирәләрдән сонра вә Франса илә Русија нүмајәндәләринин тәзјиги алтында (Франса илә Русија Рејн әтрафы Алманијада Наполеон Франсасынын хејринә әрази мәсәләләринин низама салынмасы һаггында 1801-чи илин октјабрында өз араларында кизли сазиш бағламышдылар) 1803-чү ил февралын 25-дә 112 алман дөвләтинин ләғв едилмәси вә онларын торпағынын хејли һиссәсинин Баваријаја, Вүртембергә, Баденә вә Пруссијаја верилмәси һаггында гәрар гәбул етди. — *435.*

[204] *Империја сејминин* — Мүгәддәс Рома империјасынын алман дөвләтләри нүмајәндәләриндән ибарәт али органынын Рејнәтрафы Алманијада (бах: 203-чү гејд) әразинин низама салынмасы барәдә Франса вә Русија тәрәфиндән бујурулан мәсәләнин музакирәси вә тәсдиг едилмәси нәзәрдә тутулур. 1663-чү илдән е'тибарән империја сејми өз ичласларыны Рекенсбургда кечирирди. — *435.*

[205] Енкелс 1859-чу ил мартын 3-дә (февралын 19-да) Парисдә Русија илә Франса арасында бағланан кизли мүгавиләни нәзәрдә тутур. Бу мүга-

виләдә Русија, бир тәрәфдән Франса вә Сардинија, дикәр тәрәфдән исә Австрија арасында мүһарибә баш верәрсә, достчасына битәрәфлик мөвгеји тутмағы өһдәсинә көтүрүрдү. Франса исә Гара дәниздән Русијанын суверенлијини мәһдудлашдыран 1856-чы ил Парис сүлһ мүгавиләсинин маддәләринә јенидән бахылмасы мәсәләсини галдырмағы вә'д едирди. — *437.*

206 Маркс Луи Бонапартын биографијасындан ашағыдакы фактлары нәзәрдә тутур: Луи Бонапарт шөһрәт газанмаг мәгсәди илә мүхтәлиф мүхалифәтчи партијаларын, хүсусилә Италија карбонариләринин гылығына кирмәјә чалышырды. О, 1832-чи илдә Тургау кантонунда Исвечрә вәтәндашлығыны гәбул етмишди; 1836-чы ил октјабрын 30-да ики артиллерија полкунун көмәји илә о, Страсбургда гијам галдырмаға чалышырды; 1848-чи илдә Луи Бонапарт Инкилтәрәдә олдуғу заман көнүллү сурәтдә хүсуси констеблләр (Инкилтәрәдә мүлки шәхсләрдән ибарәт полис еһтијат гүввәләри) сырасына дахил олмушду. Онлар 1848-чи ил апрелин 10-да чартистләрин нүмајишини дағытмагда иштирак етмишдиләр. — *437.*

207 Енкелс Икинчи бонапартчы империја (1852—1870) һаким даирәләринин јеритдији харичи сијасәтин принсипләриндән биринин ифадәси олан термини ишләдир. Ири дөвләтләрин һаким синифләри өз ишғалчылыг планларыны вә харичи сијасәт фырылдагларыны идеоложи чәһәтдән пәрдәләмәк үчүн «миллијјәтләр принсипи» дејилән бу принсипдән кениш истифадә едирдиләр. Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугунун гәбул едилмәси илә һеч бир әлагәси олмајан «миллијјәтләр принсипи» милли әдавәтин гызышдырылмасына, милли һәрәкатын, хүсусилә дә кичик халгларын милли һәрәкатынын бир-бири илә рәгабәт апаран ири дөвләтләрин јеритдикләри әксингилаби сијасәт үчүн бир аләтә дөндәрилмәсинә јөнәлдилмишди. — *438.*

208 Сөһбәт 1801-чи ил февралын 9-да Франса илә Австрија арасында бағланмыш *Лјуневил сүлһ* мүгавиләси илә Франсанын мүәјјән едилмиш сәрһәдләриндән кедир. Сүлһ мүгавиләси биринчи вә икинчи коалисијаларла мүһарибәләрин нәтичәсиндә, хүсусилә Рејнин сол саһилинин, Белчиканын вә Лүксембургун Франсаја бирләшдирилмәси нәтичәсиндә Франса сәрһәдләринин кенишләндирилмәсини сабитләшдирирди. — *438.*

209 Сөһбәт Франса, Инкилтәрә, Австрија, Русија, Сардинија, Пруссија вә Түркијә нүмајәндәләринин Парисдә кечирилмиш конгресиндән кедир. Конгрес нәтичәсиндә 1856-чы ил мартын 30-да Парис сүлһ мүгавиләси имзаланды, бу мүгавилә 1853—1856-чы илләр Крым мүһарибәсинә сон гојду. — *438.*

210 *1975-чи ил Базел сүлһү* Франса республикасы илә Пруссија арасында апрелин 5-дә бағланмыш вә беләликлә, Пруссија Франсаја гаршы биринчи коалисија үзрә өз мүттәфигләринә хаин чыхмышды.—*439.*

211 Франса илә Пјемонтун Австрија әлејһинә апардығы мүһарибә дөврүндә Пруссијанын харичи сијасәтини Пруссија харичи ишләр назири фон Шлејнитс 1859-чу илдә белә сәчијјәләндирмишди. Бу сијасәт мүһарибә едән тәрәфләрдән һеч биринә гошулмамагдан, лакин битәрәфлик дә е'лан етмәмәкдән ибарәт иди. — *440.*

212 1852-чи илдә тәшкил едилмиш франсыз ири сәһмдар банкы — *Société Générale du Crédit Mobilier* нәзәрдә тутулур. Банкын әсас кәлир мәнбәјини гијмәтли кағызларла еһтикар тәшкил едирди. Crédit Mobilier Икинчи империјанын һөкумәт даирәләри илә сых әлагәдә иди. 1867-чи илдә банк ифласа уғрамыш, 1871-чи илдә исә бағланмышды. — *440.*

[213] *Рејн иттифагы* — Ҹәнуб вә Гәрби Алманија дөвләтләринин 1806-чы илин ијулунда I Наполеонун протектораты алтында тәшкил олунмуш бирлији иди. Иттифаг әслиндә Франсанын вассалларына чеврилән 20-дән артыг дөвләти бирләшдирирди. Иттифаг 1813-чү илдә Наполеон ордусунун мәғлубијјәти нәтиҹәсиндә дағылды. — *440.*

[214] Әсасән франсыз сәрһәдләри јахынлығында јерләшән Алманија иттифагынын (бу барәдә 232-чи гејдә бах) галалары нәзәрдә тутулур; бу галаларын гарнизонлары Иттифагын даһа ири дөвләтләринин, хүсусән дә Австрија вә Пруссијанын гошунларындан дүзәлдилмишди. — *442.*

[215] Буржуа-демократик ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра, 1848-ҹи илин нојабрында јарадылмыш иртиҹачы књаз Шварценберг һөкумәти нәзәрдә тутулур. Бу ингилаб 1848-ҹи ил мартын 13-дә Вјанадакы халг үсјаны илә башланмышды. — *442.*

[216] *«Реал сијасәт»* ифадәси Бисмарк сијасәтини сәҹијјәләндирмәк үчүн ишләдилирди, мүасирләри бу сијасәти мүәјјән мүлаһизәјә әсасланан сијасәт кими гијмәтләндирирди. — *443.*

[217] II Фридрихин 1740-чы илин декабрында Австријаја мәхсус олан Силезијаја һүҹуму нәзәрдә тутулур. — *443.*

[218] 1806-чы ил октјабрын 14-дә Пруссија ордусу ејни заманда ики вурушмада — *Јена вә Ауерштедт* јахынлығындакы вурушмаларда франсыз ордусу тәрәфиндән мәһв едилди вә Пруссија һөкумәти тамамилә тармар олду. — *444.*

[219] *Ландвер* — Пруссија гуру һәрби гүввәләринин тәркиб һиссәсидир; 1813-чү илдә Пруссијада Наполеон ордуларына гаршы мүбаризәдә халг гошуну кими јаранмышды; јашларындан асылы олараг вурушан ордуну комплектләшдирмәк вә ја гарнизон хидмәти үчүн онлардан истифадә едирдиләр. — *446.*

[220] *Либерал кантоналистләр* — Енкелс Алманијаны Исвечрәјә бәнзәр өзүнү идарә едән кантонлара бөлүнмүш бир федератив дөвләтә дөндәрмәјә тәрәфдар олан либераллары ришхәндлә белә адландырыр. — *446.*

[221] Сөһбәт 1848-чи илин нојабр—декабрында Пруссијада баш вермиш дөвләт чеврилишиндән вә сонракы иртиҹа дөврүндән кедир. — *447.*

[222] «Der Sozialdemokrat» («Сосиал-демократ») — һәфтәлик алман гәзети, Алманија Сосиал-демократ партијасынын мәркәзи органы, 1879-чу илин сентјабрындан 1888-чи илин сентјабрынадәк Сүрихдә вә 1888-чи илин октјабрындан 1890-чы илин 27 сентјабрынадәк Лондонда чыхмышдыр. Маркс, һабелә гәзетдә, онун бүтүн нәшр олундуғу мүддәтдә әмәкдашлыг едән Енкелс партијалы пролетар хәтти јеритмәкдә редаксијаја фәал көмәк көстәрир, гәзетин ајры-ајры сәһвләрини вә тәрәддүдләрини тәнгид едир вә дүзәлдирдиләр. — *447.*

[223] 1858-чи илдә принс-наиб Вилһелм Мантөјфел һөкумәтини истеʼфаја чыхармыш вә мөʼтәдил либераллары һакимијјәт башына чағырмышды; буржуа мәтбуатында бу хәттә *«јени ера»* кими курултулу бир ад верилмишди, әслиндә исә Вилһелмин сијасәти әсасән Пруссија монархијасы вә јункерләринин мөвгејини мөһкәмләндирмәјә јөнәлдилмишди. «Јени ера» әслиндә 1862-чи илин сентјабрында һакимијјәт башына кечән Бисмаркын диктатурасыны һазырлајырды.—*447.*

224 Пруссија һөкумәти илә ландтагын либерал буржуа чохлуғу арасында конститусија мүнагишәси дејилән мүнагишә 1860-чы илин февралында ландтагын либерал буржуа чохлуғу ордунун јенидән тәшкил едилмәси һаггында һәрби назир фон Роонун лајиһәсини тәсдиг етмәкдән имтина етдији заман мејдана кәлмишди. 1862-чи илин мартында ландтагын либерал чохлуғу һәрби хәрчләри тәсдиг етмәкдән јенә дә имтина етдикдә һөкумәт ландтагы бурахды вә јени сечкиләр тә'јин етди. 1862-чи ил сентјабрын ахырларында Бисмаркын әксингилабчы һөкумәти јаранды, о да һәмин илин октјабрында ландтагы бурахды вә һәрби ислаһат кечирмәјә башлады, һәм дә бунун үчүн ландтагын тәсдиги олмадан вәсаит хәрчләди. Мүнагишә јалныз 1866-чы илдә, Пруссијанын Австрија үзәриндә гәләбәсиндән сонра Пруссија буржуазијасынын Бисмарк гаршысында тәслим олдуғу заман һәлл едилди. — *448, 495.*

225 Австрија-Баварија гошунларынын Курһессенә сохулмасына чаваб олараг Пруссија һөкумәти *1850-чи илин* нојабрын әввәлиндә *сәфәрбәрлик* е'лан етди вә өз гошунларыны ораја көндәрди. Нојабрын 8-дә Бронтселл јахынлығында Австрија-Баварија габагчыл дәстәләри илә Пруссија габагчыл дәстәләри арасында кичик бир тоггушма баш верди. Бу тоггушма Пруссијанын һәрби системиндә чидди нөгсанлар олдуғуну вә Пруссија ордусунун силаһларынын көһнәлдијини көстәрди. Бу һал Пруссијаны һәрби әмәлијјатдан чәкинмәјә вә Австрија гаршысында тәслим олмаға вадар етди.—*448.*

226 *Милли иттифаг* 1859-чу ил сентјабрын 15—16-да буржуа либералларынын Франкфурт-Мајнда кечирилән гурултајында јарадылмышды. Иттифагын тәшкилатчылары Австрија истисна олмагла Пруссијанын башчылығы алтында бүтүн Алманијаны бирләшдирмәк мәгсәдини күдүрдүләр. 1867-чи ил нојабрын 11-дә Шимали Алманија иттифагы јарадылдыгдан сонра бу Иттифаг өзүнү бурахылмыш е'лан етди. — *449.*

227 Луи Бонапартын 1839-чу илдә Парисдә чыхмыш «Наполеонун идејалары» (Napoléon-Loius Bonaparte. «Des idées napoléoniennes») китабына ишарәдир. — *450.*

228 1863-чү ил февралын 8-дә Полшада милли азадлыг үсјаны заманы, Русија илә Пруссија арасында конвенсија имзаланды, бурада һәр ики дөвләтин гошунларынын үсјанчылара гаршы биркә мүбаризә апармасы нәзәрдә тутулурду. Һәлә конвенсија имзаланмаздан габаг Пруссија гошунлары үсјанчыларын Пруссија әразисинә кечмәсинин гаршысыны алмаг мәгсәди илә сәрһәдләрин мүһафизәсини күчләндирмишди. — *455.*

229 Данимарка standalone кралы VII Фредерикин вәфатындан сонра, 1864-чү ил јанварын 16-да Австрија вә Пруссија Данимарка һөкумәтинә ултиматум вериб Шлезвигин Данимаркаја гатылмасыны е'лан едән 1863-чү ил конститусијасынын ләғв олунмасыны тәләб етмишди. Данимарка ултиматуму гәбул етмәдикдә Австрија вә Пруссија һәрби әмәлијјата башладылар вә 1864-чү илин ијулуна јахын Данимарка гошунлары мәғлуб едилди. Франса вә Русија бүтүн мүһарибә әрзиндә Австрија вә Пруссијаја гаршы достчасына битәрәфликдә галды. 1864-чү ил октјабрын 30-да Вјанада бағланан сулһ мүгавиләсинә көрә гејри-алман әһалисинин үстүнлүк тәшкил етдији саһәләр дә дахил олмагла һерсоглугларын әразиси Австрија вә Пруссијанын биркә торпағы е'лан едилди, 1866-чы ил Австрија-Пруссија мүһарибәсиндән сонра исә тамамилә Пруссијаја бирләшдирилди. — *453.*

[230] Русија вә Данимарка нүмајәндәләри тәрәфиндән имзаланмыш 1851-чи ил 5 ијун (24 мај) тарихли *Варшава протоколуна,* һабелә Данимарка нүмајәндәләри илә бирликдә Русија, Австрија, Франса, Пруссија вә Исвеч нүмајәндәләринин имзаладыглары 1852-чи ил 8 мај тарихли *Лондон протоколуна* әсасән Шлезвиг вә Һолштејн һерсоглуглары да дахил олмагла Данимарка тахт-тачына мәнсуб әразинин бөлүнмәзлији принсипи мүәјјән едилди. — *454.*

[231] *Мексикаја експедисија* — Франсанын 1862—1867-чи илләрдә әввәлчә Инкилтәрә вә Испанија илә бирликдә башладығы силаһлы мүдахиләдир, бу мүдахиләнин мәгсәди Мексика ингилабыны јатырмаг вә Мексиканы Авропа дөвләтләринин мүстәмләкәсинә чевирмәк иди. Мексика халгынын гәһрәманчасына азадлыг мүбаризәси нәтичәсиндә франсыз мүдахиләчиләри мәғлубијјәтә уғрадылар вә 1867-чи илдә өз гошунларыны Мексикадан кери чағырмаға мәчбур олдулар. — *455.*

[232] Вјана конгреси тәрәфиндән 1815-чи ил ијунун 8-дә јарадылмыш олан *Алманија иттифагы* алман феодал-мүтләгијјәтчи дөвләтләринин бирләшмәсиндән ибарәт иди вә Алманијанын сијаси вә игтисади пәракәндәлијини тәсбит едирди. Иттифаг 1866-чы ил Австрија-Пруссија мүһарибәси заманы тамамилә арадан галдырылды вә Шимали Алманија иттифагы илә әвәз едилди. — *455.*

[233] *«Чәсарәтли шән мүһарибә»* ифадәси илк дәфә 1853-чү илдә мүртәче тарихчи вә публисист К. Лео тәрәфиндән ишләдилмиш вә сонракы илләрдә милитарист вә шовинист руһунда ишләдилмишдир. — *456.*

[234] 19 дөвләти, Шимали вә Мәркәзи Алманијанын 3 азад шәһәрини әһатә едән вә Пруссија тәрәфиндән башчылыг едилән *Шимали Алманија иттифагы* Бисмаркын тәклифи илә 1867-чи илдә јарадылмышды. Иттифагын әмәлә кәлмәси Пруссијанын һекемонлуғу алтында Алманијаны бирләшдирмәјин һәлледичи мәрһәләләриндән бири иди. Иттифаг Алманија империјасынын јарадылмасы илә әлагәдар олараг 1871-чи илин јанварында ләғв олду. — *456.*

[235] 1866-чы ил Австрија-Пруссија мүһарибәси нәзәрдә тутулур: бу мүһарибәдә Саксонија, Һанновер, Бавариja, Баден, Вүртемберг, һабелә Һессен курфүрстлији, Һессен-Дармштадт вә Алманија иттифагынын дикәр үзвләри Австријанын тәрәфиндә, Мекленбург, Олденбург вә дикәр шимали алман дөвләтләри, һабелә үч азад шәһәр Пруссијанын тәрәфиндә чыхыш едирди. — *456.*

[236] 1866-чы илин јазында Австрија Шлезвиг вә Голштејн һерсоглугларынын биркә идарә едилмәси һаггында сазишин Пруссија тәрәфиндән позулмасы барәдә Иттифаг сејминә (196-чы гејдә бах) шикајәт етди; Бисмарк Сејмин гәрарына табе олмагдан бојун гачырды, Сејм Австријанын тәклифи илә Пруссијаја мүһарибә е'лан етди. Мүһарибәнин кедишиндә, Пруссија гошунларынын мүвәффәгијјәтләри илә әлагәдар олараг, Иттифаг сејми Франкфурт-Мајндан Аугсбурга көчмәјә мәчбур олду вә бурада 1866-чы ил августун 24-дә өз фәалијјәтини дајандырдығыны е'лан етди. — *457.*

[237] 1866-чы илин сентјабрында Пруссија нүмајәндәләр палатасы һөкумәтин конститусија мүнагишәләри дөврүндә ганунверичилик јолу илә тәсдиг едилмәјән хәрчләр үчүн мәс'улијјәтдән азад олунмасы барәдә Бисмаркын ирәли сүрдүјү ганун лајиһәсини гәбул етди (224-чү гејдә бах). — *459.*

[238] Сөһбәт Австрија-Пруссија мүһарибәсинин 1866-чы ил ијулун 3-дә Көниггрес (һазырда Градест-Карлов, Чехија) шәһәри јахынлығында олан Садов кәндиндән бир гәдәр аралыда баш вермиш һәлледичи вурушмасындан кедир. Садов јахынлығында вурушма Австрија ордуларынын бөјүк мәғлубијјәти илә баша чатды.—*459.*

[239] *Шимали Алманија иттифагынын конститусијасы* 1867-чи ил апрелин 17-дә Иттифагын Мүәссисләр рејхстагы тәрәфиндән тәсдиг олунмуш вә Иттифагда Пруссијанын фактик һөкмранлығыны тәсбит етмишди. Пруссија кралы Иттифагын президенти вә Иттифаг һәрби гүввәләринин баш команданы е'лан едилди, харичи сијасәтә рәһбәрлик она верилди. Үмуми сечки һүгугу әсасында сечилән Иттифаг рејхстагынын ганунверичилик сәлаһијјәти чох мәһдудлашдырылды: онун гәбул етдији ганунлар тәркибчә иртичачы олан Иттифаг шурасы тәрәфиндән бәјәнилдикдән вә президент тәрәфиндән тәсдиг олундугдан сонра гүввәјә минирди. Иттифагын конститусијасы сонралар Алманија империјасы конститусијасынын әсасыны тәшкил етди.

1850-чи ил конститусијасына көрә Пруссијада әсасән феодал аристократијасы нүмајәндәләриндән ибарәт олан јухары палата («ағалар палатасы») сахланыр, ландтагын сәлаһијјәти сон дәрәчә мәһдудлашдырылыр, о ганунверичилик тәшәббүсүндән мәһрум едилирди. Назирләр крал тәрәфиндән тә'јин едилир вә анчаг онун гаршысында мәс'улијјәт дашыјырдылар, дөвләтә хәјанәт һаггында мәсәләләрә бахылмасы үчүн һөкумәтә хүсуси мәһкәмәләр јаратмаг һүгугу верилирди. 1850-чи ил конститусијасы 1871-чи илдә Алманија империјасы јарадылдыгдан сонра да гүввәдә галмагда иди. — *459.*

[240] *«The Manchester Guardian»* («Манчестр кешикчиси») — инкилис буржуа гәзети, азад тичарәт (фритредер) тәрәфдарларынын органы, сонралар либерал партијанын органы; 1821-чи илдә Манчестрдә тә'сис едилмишди. — *460.*

[241] *Көмрүк парламенти* — Көмрүк иттифагынын 1866-чы ил мүһарибәсиндән вә 1867-чи ил ијулун 8-дә чәнуби алман дөвләтләри илә Пруссија арасында мүгавилә бағландыгдан сонра јенидән гурулмуш рәһбәр органы, мүгавиләдә бу органын јарадылмасы нәзәрдә тутулмушду. Парламент Шимали Алманија иттифагы рејхстагынын үзвләриндән вә чәнуби алман дөвләтләриндән Баварија, Баден, Вүртемберг вә Һессенин хүсуси олараг сечилмиш депутатларындан ибарәт иди. Бу парламент анчаг тичарәт вә көмрүк сијасәти мәсәләләри илә мәшғул олмалы иди; парламентин сәлаһијјәтини кенишләндириб тәдричән башга сијаси мәсәләләрә дә шамил етмәк үчүн Бисмаркын чәһди Чәнуби Алманија нүмајәндәләринин күчлү мүгавимәтинә сәбәб олду. — *460.*

[242] Шимали Алманија иттифагы илә чәнуби алман дөвләтләри арасында сәрһәд Мајн чајы иди. — *460.*

[243] 1866-чы ил октјабрын 3-дә Вјанада Австрија илә бағланмыш сүлһ мүгавиләсинә көрә Венетсија Австрија-Пруссија мүһарибәсиндә Пруссијанын тәрәфиндә иштирак едән Италијаја гајтарылды, лакин чәнуби Тиролун вә Тријестин Италијаја верилмәси һаггында тәләби тә'мин едилмәди.—*462.*

[244] Австрија канслери Меттернихин «Италија бир чоғрафи анлајышдыр» ифадәси нәзәрдә тутулур. Бу ифадәни о, Парисдәки сәфир граф Аппонијә 1847-чи ил августун 6-да көндәрилән депешада ишләтмишди вә сонралар Алманија барәсиндә дә ишләдирди. — *462.*

245 Австрија, Русија, Пруссија, Франса, Италија, Нидерланд вә Лүксембург дипломатик нүмајәндәләринин *Лондон конфрансы* 1867-чи ил мајын 7-дән 11-дәк кечирилмишди. Конфранс Лүксембург мәсәләсинә һәср олунмушду. Мајын 11-дә имзаланмыш мүгавиләјә көрә Лүксембург һерсоглуғу (һерсог титулу јенә дә даими олараг Нидерланд кралында галырды) битәрәф өлкә е'лан едилди. Пруссија өз гарнизонуну дәрһал Лүксембург галасындан чыхармағы өһдәсинә көтүрдү, III Наполеон исә Лүксембургун Франсаја бирләшдирилмәси иддиасындан әл чәкмәли иди. — *463.*

246 *«Күкүртлү гулдур дәстәси»* — әввәлчә XVIII әсрин 70-чи илләриндә Јена университетиндә тәләбә бирлијинин ады иди, бу бирлик өз үзвләринин төрәтдикләри галмагаллар үзүндән пис шөһрәт газанмышды; сонралар «күкүртлү гулдур дәстәси» ифадәси һәр бир чинајәткар вә шүбһәли үнсүрләрдән ибарәт компанијалары көстәрмәк үчүн үмуми ад олмушду. — *464.*

247 *Шпихерн* (Лотарингија) вә *Вөрт* (Елзас) јахынлығындакы вурушмаларда Пруссија гошунлары франсыз һиссәләрини 1870-чи ил августун 6-да мәғлубијјәтә уғратдылар. *Седан* рајонунда Франса-Пруссија мүһарибәсинин бөјүк вурушмаларындан бири баш верди, бунун нәтичәсиндә 1870-чи ил сентјабрын 2-дә Франса ордусу тәслим олду. — *465.*

248 *Франтирерләр* (көнүллү нишанчылаар) — 1870—1871-чи илләрдәки Франса-Пруссија мүһарибәсиндә пруссијалылара гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмиш франсыз партизанларынын адыдыр. — *466.*

249 *«Ландштурм әсаснамәси»* — 1813-чү ил апрелин 21-дә Пруссијада гәбул едилән вә Наполеон ордусунун архасында вә чинаһларында партизан мүһарибәси үсуллары илә һәрәкәт едән волонтјор (көнүллү нишанчы) дәстәләри јарадылмасы нәзәрдә тутулан ганун иди. — *466.*

250 Мартын 19-да Берлинин үсјана галхан халгы Пруссија кралы IV Фридрих Вилһелми сарајын балконуна чыхмаға вә 1848-чи ил мартын 18-дә халг үсјаны заманы һәлак оланларын мејитләри гаршысында папағыны чыхармаға мәчбур етди. — *468.*

251 Алманија империјасы тәркибинә дахил олан Страсбург 1681-чи ил сентјабрын 30-да XIV Лүдовикин әмри илә франсыз гошунлары тәрәфиндән ишғал едилмишди. Баш кешиш Фүрстенберг башда олмагла шәһәрин католик партијасы Франсаја бирләшмәји алгышламыш вә франсызлара мүгавимәт көстәрилмәмәси үчүн шәраит јаратмышды. — *469.*

252 *«Бирләшдиричи палаталар»* — 1679—1680-чи илләрдә XIV Лүдовик тәрәфиндән јарадылан бу палаталар гоншу дөвләтләрин бу вә дикәр һиссәләринә Франсанын иддиасыны һүгуги вә тарихи бахымдан әсасландырмалы вә буна бәраәт газандырмалы иди, сонра исә бу јерләр франсыз гошунлары тәрәфиндән ишғал едилирди. — *469.*

253 *Картел* — Бисмарк һөкумәтини мүдафиә едән һәр ики мүһафизәкар партијанын («мүһафизәкарлар» вә «азад мүһафизәкарлар») вә 1887-чи илин јанварында Бисмарк тәрәфиндән рејхстаг бурахылдыгдан сонра формалашмыш насионал-либералларын блоку иди. 1887-чи илин февралында сечкиләрдә картел галиб кәлди вә рејхстагда бөјүк үстүнлүк (220 јер) әлдә етди. Бисмарк бу блока архаланараг јункерләрин вә ири буржуазијанын мәнафејини күдән бир сыра мүртәче ганунлар гәбул етмишди. Картелә дахил олан партијалар арасындакы зиддијјәтләрин кәскинләшмәси вә 1890-чы ил сечкиләриндәки мәғлубијјәт (чәми 132 јер газанмышды) картелин дағылмасына кәтириб чыхартды. — *475.*

[254] Енкелс 1871-чи ил јанварын 18-дә Версал сарајында Пруссија кралы I Вилһелмин Алманија императору е'лан едилмәсини нәзәрдә тутур. — *475.*

[255] *Тәрәггипәрвәрләр* — 1861-чи илин ијунунда јаранмыш Пруссија буржуа партијасынын нүмајәндәләри. Тәрәггипәрвәр партијасы Пруссијанын башчылығы алтында Алманијанын бирләшдирилмәсини вә үмумалман парламенти чағырылмасыны, депутатлар палатасы гаршысында мәс'улијјәт дашыјан либераллар һөкумәти јарадылмасыны тәләб едирди. — *478.*

[256] Баварија вә Вүртембергин хүсуси һүгуглары, онларын Шимали Алманија иттифагына дахил олмалары (1870) барәдәки мүгавиләдә вә Алманија империјасынын конститусијасында тәсбит олунмуш һүгуглары нәзәрдә тутулур. Баварија вә Вүртемберг, мәсәлән, хүсуси араг вә пивә веркисини, почт вә телеграфын мүстәгил идарә олунмасыны сахламышдылар. Иттифаг шурасында Баварија, Вүртемберг, һабелә Саксонија нүмајәндәләриндән харичи сијасәт мәсәләләри үзрә хүсуси комиссија јарадылмышды; бу комиссијанын вето һүгугу вар иди. — *483, 497.*

[257] *Шеффенләр мәһкәмәси* — Алманија империјасынын бир сыра дөвләтләриндә 1848-чи ил ингилабындан сонра, бүтүн Алманијада исә 1871-чи илдән е'тибарән тәтбиг едилән ашағы инстансија мәһкәмәсидир. Бу мәһкәмәләр о заман дөвләт тәрәфиндән тә'јин едилән һакимдән вә ики нәфәр ичласчыдан (шеффендән) ибарәт иди, бу ичласчылар андчы ичласчылардан фәргли олараг нәинки мүттәһимләрин тәкчә тәгсирини, һабелә онлара вериләчәк чәзаны да һакимлә бирликдә тә'јин едирдиләр, шеффен вәзифәсини јеринә јетирмәк үчүн отураглыг сензи, һабелә мадди чәһәтдән тә'минатлы вәзијјәтдә олмаг тәләб олунурду. — *486.*

[258] *Пруссијада 1872-чи ил инзибати ислаһаты* нәзәрдә тутулур. Бу ислаһатла кәндләрдә мүлкәдарларын ирси вотчина һөкмранлығы ләғв едилмиш вә јерләрдә өзүнүидарәнин бә'зи үнсүрләри тәтбиг олунмушду; әслиндә исә јункер-мүлкәдарлар сечкили вә тә'јинли вәзифәләрин әксәријјәтини шәхсән тутмаг вә ја бу вәзифәләрә өз адамларыны кечирмәклә јерләрдә һакимијјәти өз әлләриндә сахламышдылар. — *487.*

[259] Сөһбәт 1888-чи илдә *Инкилтәрәдә гәбул едилмиш јерли идарә ислаһатындан* кедир. Бу ислаһата әсасән шерифләрин вәзифәси графлыгларда веркиләрин топланмасыны, јерли бүдчәни вә с. идарә едән сечкили шураләра верилмишди. Графлыг шураларынын сечилмәсинә парламентә сечки һүгугу олан бүтүн шәхсләр, һабелә јашы 30-дан јухары олан гадынлар бурахылырды. — *488.*

[260] *Ифратмонтанлыг* — католисизмдә ифрат мүртәче чәрәјандыр, бу чәрәјан һәр һансы бир дөвләтин дини вә дүнјәви мәсәләләринә Рома папасынын гејри-мәһдуд сурәтдә тә'сир көстәрә билмәсинә наил олмаға чалышырды. 1870-чи илдә ифратмонтанчылар гәләбә чалдыгдан сонра, Ватикан мәчлиси папанын «гүсурсузлуғу» һаггында бир еһкам гәбул етди. — *489.*

[261] 1870-чи ил октјабрын 2-дә Папа вилајәтиндә кечирилән үмуми рә'ј сорғусуна әсасән Папа вилајәти Италија краллығынын тәркибинә дахил едилди. Бунунла да өлкәнин сијаси чәһәтдән бирләшдирилмәси баша чатдырылды. Папанын дүнјәви һөкмранлығы ләғв едилди; Папанын һөкмранлығы анчаг Ватикан вә Латеран сарајларынын вә шәһәр кәнары игамәткаһын чәрчивәсиндә сахланырды. Буна чаваб олараг папа өзүнү «Ватикан

әсири» е'лан етди. Папа илә Италија һөкүмәти арасында узун илләр боју давам едән мүнагишә анчаг 1929-чу илдә рәсмән һәлл едилди. — *489.*

[262] *Велфләр* — 1866-чы илдә Һанновер Пруссијаја бирләшдирилдикдән сонра јаранмыш һанновер партијасыдыр (ады гәдим һанновер кнјаз нәсли Велфләрдән көтүрүлмүшдүр). Партијанын мәгсәди Һанновер крал нәслинин һүгугларыны вә Алманија империјасында Һанноверин мухтаријјәтини бәрпа етмәк иди. О мәркәзә әсасән партикулјарчы вә антипруссија нијјәтләри илә јахынлашырды. — *489.*

[263] *«1891-чи ил сосиал-демократ програмы лајиһәсинин тәнгидинә даир»* әсәри Енкелсин оппортунизмә гаршы, алман сосиал-демократијасынын ингилаби марксист програмы уғрунда барышмаз мүбаризәсинин нүмунәсидир. Бу әсәрин јазылмасынын билаваситә сәбәби Енкелсә көндәрилмиш Алманија Сосиал-демократ партијасы програмынын лајиһәси олмушдур. Бу програм лајиһәсини партијанын идарә һеј'әти Ерфурт гурултајы үчүн тәртиб етмишди. Гурултајда 1875-чи ил Гота програмы әвәзиндә јени програм гәбул едилмәси нәзәрдә тутулурду. Енкелс лајиһәдә сијаси тәләбләрә һәср олунмуш бөлмәни хүсусилә кәскин тәнгид етмишди, бу бөлмәдә капитализмин динч јолла артыб сосиализм чәмијјәтинә чеврилмәсинин мүмкүнлүјү һаггында оппортунист идејаны јеритмәјә чәһд едилирди. Енкелс бу әсәриндә лајиһәнин гүсурларынын тәнгиди илә әлагәдар олараг марксизмин бир сыра мүддәаларыны: пролетар һәрәкатынын игтисади вә сијаси мәсәләләри вә мәгсәдләри һаггында, дөвләт гурулушунун демократикчәсинә дәјишдирилмәси уғрунда мүбаризәнин әһәмијјәти һаггында, капитализмдән сосиализмә кечилмәсинин мүхтәлиф јоллары һаггында, пролетар дөвләти вә пролетариат диктатурасы һаггында мүддәалары инкишаф етдирир. Енкелсин тәнгиди гејдләри, һабелә онун тә'киди илә Марксын о заман чап олунан «Гота програмынын тәнгиди» әсәри (бах: бу чилд, сәһ. 5—28) програм лајиһәсинин сонракы мүзакирәсинә вә јенидән ишләнмәсинә бөјүк тә'сир көстәрди.

Алманија *Сосиал-демократ партијасынын* 1891-чи ил октјабрын 14-дән 21-дәк *Ерфуртда* кечирилән *гурултајында* гәбул едилән програм Гота програмы илә мүгајисәдә ирәлијә доғру ири бир аддым иди; партија програмындан реформист лассалчы еһкамлар чыхарылмыш, сијаси вә игтисади тәләбләр даһа ајдын ифадә едилмишди. Програмда капитализм гурулушунун мәһвинин вә онун сосиализм гурулушу илә әвәз олунмасынын лабүдлүјү елми чәһәтдән әсасландырылмыш, ајдын сурәтдә көстәрилмишди ки, чәмијјәтин сосиализм әсаслары үзәриндә јенидән гурулмасы үчүн пролетариат сијаси һакимијјәти әлә алмалыдыр.

Бунунла белә Ерфурт програмынын чидди нөгсанлары да вар иди, нөгсанлардан ән башлычасы бу иди ки, орада пролетариат диктатурасынын чәмијјәти сосиалистчәсинә јенидән гурмаг үчүн бир аләт олмасы мүддәасы јох иди. Беләликлә програмын сон мәтни һазырланыркән Енкелсин ән мүһүм гејди нәзәрә алынмамышды.

Енкелсин «1891-чи ил сосиал-демократ програмы лајиһәсинин тәнгидинә даир» әсәри алман сосиал-демократијасынын рәһбәрләри тәрәфиндән узун müддәт чап едилмәмишди; бу әсәр јалныз 1901-чи илдә «Neue Zeit» журналында дәрч едилмишди. — *490.*

[264] Енкелс 1871-чи илдә Алманија империјасына дахил олан ики чыртдан «суверен» дөвләти бөјүк вә кичик Рејс кнјазлары хәттинә мәнсуб Рејс-Грејтси вә Рејс-Грејтс-Шлејст-Лобенштејн-Еберсдорфу ришхәндлә бир ад алтында бирләшдирир. — *495.*

[265] *Манчестерчилик, манчестерчилик мәктәби* — сәнаје буржуазијасынын мәнафејини екс етдирән игтисади фикир чәрәјаны. Бу чәрәјанын тәрәфдарлары, фритредерләр тичарәт азадлығыны мүдафиә едир вә дөвләтин игтисади һәјата гарышмамасыны тәләб едирдиләр. Тәшвигат мәркәзи Манчестердә јерләширди, бурада һәмин чәрәјана ики тохучулуг фабрикчиси: Қобден вә Брајт башчылыг едирди. 60-чы илләрдә фритредерләр либерал партијанын сол чинаһыны тәшкил едирдиләр. — *497.*

[266] Сөһбәт 1799-чу ил 18 брүмер (9 нојабр) дөвләт чеврилишиндән сонра өзүнү биринчи консул е'лан етмиш олан Наполеон Бонапартын диктатурасындан кедир. Бу режим Франсада 1792-чи ил августун 10-да бәргәрар олмуш республика гурулушуну әвәз етди. 1804-чү илдә Франсада рәсмән империја гурулду, Наполеон исә император е'лан едилди. — *498.*

[267] Енкелс франсыз фәһлә партијасынын 1880-чи илин нојабрында Һаврда кечирилән гурултајда гәбул едилмиш програмыны нәзәрдә тутур. 1880-чи илин мајында франсыз сосиалистләринин рәһбәрләриндән бири олан Ж. Кед Лондона кәлди, бурада о, Маркс, Енкелс вә Лафаргла бирликдә програм лајиһәсини һазырлады. Програма нәзәри кириши Кедә Маркс диктә етмишди (бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 246). — *501.*

[268] Испанија Сосиалист фәһлә партијасынын програмы 1888-чи илдә Барселонада кечирилән гурултајда гәбул едилмишди. —*501.*

[269] Филаделфија сәркиси барәдә 40-чы гејдә бах. Енкелс Алманија сәнајесинин кери галмасыны сәнаје Јенасы адландырмагла 1806-чы илин октјабрында Наполеон Франсасы илә мүһарибәдә Јена јахынлығындакы вурушмада Пруссија ордусунун дармадағын олмасына ишарә едир. — *504.*

[270] Әмәк һаггынын әмтәә илә өдәнилмәсини гадаған едән ганун 1831-чи илдә гәбул едилмишди; лакин бир чох фабрикчиләр бу гануну позурдулар.

Он саатлыг иш куну барәдә 1847-чи ил ијунун 8-дә Инкилис парламенти тәрәфиндән гәбул едилән *ганун* анчаг јенијетмәләрә вә фәһлә гадынлара шамил иди. — *505.*

[271] *«Кичик Ирландија»* («Little Ireland»)—Манчестерин чәнуб учгарында әсас е'тибары илә ирландијалылар јашајан фәһлә гәсәбәсидир.

«Једди атычы» («Seven Dilas») — Лондонун мәркәзиндә фәһлә мәһәлләси. — *507.*

[272] *Коттеч системи* — фабрик саһибләринин фәһләләрә ағыр шәртләрлә јашамаг үчүн јер вермәси вә мәнзил кирајәсинин фәһләнин әмәк һаггындан тутулмасы системидир. — *508.*

[273] 1886-чы ил јанварын 22-дән феврaлын 26-дәк Пенсилванија штатында (АБШ) 10000-дән чох дағ-мә'дән фәһләсинин тә'тил етмәсиндән бәһс олунур. Тә'тилин кедишиндә әмәк һаггынын артырылмасыны тәләб едән домна вә кокс собаларынын фәһләләри өз тәләбләринин гисмән өдәнилмәсинә наил олмушдулар.—*508.*

[274] *«The Commonweal»* («Үмуми сәадәт») — инкилис һәфтәлик журналы, 1885—1891 вә 1893—1894-чү илләрдә Лондонда чыхырды; Сосиалист чәмијјәтинин органы иди, Енкелс 1885—1886-чы илләрдә бу журналда бир нечә мәгалә чап етдирмишди. — *510.*

275 1884-чү илдә Инкилтәрәнин кәнд рајонларында күтләви һәрәкатын тәзјиги нәтичәсиндә *үчүнчү парламент ислаһаты* кечирилди. Ислаһат нәтичәсиндә 1867-чи илдә шәһәр даирәләри әһалиси үчүн мүәјјән едилән сечки һүгугу шәртләри (бах: гејд 91) кәнд даирәләринә дә шамил едилди. Бу ислаһатдан сонра да Инкилтәрәдә әһалинин хејли һиссәсинин: кәнд пролетариатынын вә шәһәр јохсулларынын, һабелә бүтүн гадынларын сечки һүгугу јох иди. — *512.*

276 *Елмин инкишафына көмәк едән Британија ассосиасијасы* 1831-чи илдә јарадылмыш вә Инкилтәрәдә индијәдәк јашајыр; чәмијјәтин һәр ил кечирилән ичласларынын материаллары һесабат шәклиндә чап олунур. — *515.*

277 Бу мәгаләни Енкелс Италија Сосиалист зәһмәткешләр партијасынын рәһбәрләриндән Кулишова вә Туратинин хаһиши илә јазмышды; онлар өлкәдә зәһмәткешләрин күтләви һәрәкатынын кенишләндији бир шәраитдә партијанын тактикасы мәсәләси барәдә өз фикрини сөјләмәји Енкелсдән хаһиш етмишдиләр. Енкелс Италијада јетишмәкдә олан ингилабын буржуа характерини гејд едәрәк, бу ингилабда пролетариатын фәал иштиракыны тә'мин етмәк вә онун синфи мүстәгиллијини горујуб сахламаг үчүн сосиалистләрин јеритмәли олдуглары тактиканы тәсвир едир. — *520.*

278 Лидерләри Ф. Каваллотти олан Италија радикалларыны *«дөнмә»* республикачылар адландырырдылар. Хырда вә орта буржуазијанын мәнафејини күдән радикаллар бир сыра һалларда сосиалистләрлә разылыға кәләрәк демократик мөвгедә дурурдулар. — *521.*

279 Сөһбәт 1848-чи ил февралын 24-дә јаранан Франса республикасы мүвәггәти һөкумәтиндә хырда буржуа демократларындан — Ледрү-Ролленин, Флоконун вә хырда буржуа сосиалисти Луи Бланын, һабелә кизли ингилаби чәмијјәтин иштиракчысы олан механик Алберин иштиракындан кедир. — *524.*

280 *«Франсада вә Алманијада кәндли мәсәләси»* әсәри аграр мәсәләсинә даир марксизмин мүһүм сәнәдидир. Енкелси бу әсәри јазмаға билавасити сөвг едән сәбәб, Фолмарын вә дикәр оппортунистләрин 1894-чү илдә алман сосиал-демократијасынын Франкфурт гурултајында аграр програмы лајиһәсинин мүзакирәсиндән истифадә едәрәк кәндин голчомаг үнсүрләринин вә с. тәдричән артыб сосиализмә говушмасы кими марксизмә зидд «нәзәријјәни» јеритмәјә чәһд көстәрмәси олмушду. Бу мәсәлә барәсиндә мәтбуатда чыхыш етмәјә Енкелси һабелә өз програмларында (1892-чи ил Марсел гурултајында гәбул едилмиш вә 1894-чү ил Нант гурултајында тәкмилләшдирилмиш програмда) марксизмдән узаглашмыш вә оппортунизмә күзәшт етмиш франсыз сосиалистләринин сәһвләрини дүзәлтмәјә чалышмасы олмушду.

Енкелс бу әсәриндә тәнгидлә јанашы, кәндлиләрин мүхтәлиф групларына мүнасибәтдә пролетариатын сијасәтинин әсасларыны изаһ едир вә фәһлә синфи илә зәһмәткеш кәндлиләрин иттифагы идејасыны даһа да инкишаф етдирир.

Енкелсин аграр мәсәләјә даир сөјләдији дәрин идејалары В. И. Ленин кәндин сосиалистчәсинә јенидән гурулмасына даир өзүнүн кооператив планыны ишләјиб һазырларкән һәртәрәфли инкишаф етдирмишдир. — *525.*

281 *«Sozialdemokrat»* («Сосиал-демократ») — Алманија Сосиал демократ партијасынын һәфтәлик гәзети, 1894—1895-чи илләрдә Берлиндә нәшр олунмушдур.

Лафаргын Енкелс тәрәфиндән хатырладылан «Кәндли мүлкијјәти вә

игтисади инкишаф» мә'рузәси 1894-чү ил октјабрын 18-дә гәзетә әлавәдә чап едилмишдир. — *543.*

[282] Пруссија милләтинин мүгәддәс алман империјасы дејәркән Енкелс алман милләтинин (бах: 176-чы гејд) орта әср Мүгәддәс Рома империјасынын адыны башга шәкилдә ифадә едир. Бу заман о, гејд едирди ки, Пруссијанын башчылығы алтында Алманијанын бирләшдирилмәси илә бәрабәр алман торпаглары пруссијалашдырылмышдыр. — *544.*

[283] *«Über Land und Meer»* («Гуруда вә суда») алман һәфтәлик шәкилли журналы, 1858-чи илдән 1923-чү илә гәдәр Штутгартда чыхмышдыр. — *548.*

[284] Маркса јаздығы 1877-чи ил 30 октјабр—6 нојабр тарихли мәктубунда Блос 1877-чи ил Гота гурултајында дүрингчиләрин һәрәкәтини нәзәрдә тутараг сорушурду ки, доғруданмы Маркс вә Енкелс Алманијадакы партија јолдашларына һиддәтләнир. Блос Марксын вә Енкелсин мәтбуатдакы чыхышларыны алман фәһләләринин һәмишә олдуғундан даһа артыг бир диггәтлә изләдикләрини гејд едәрәк јазырды ки, сосиал-демократларын тәшвигатчылыг фәалијјәти сајәсиндә Маркс вә Енкелс өзләринин дүшүнә билдикләриндән даһа популјар шәхсијјәтләр олмушлар. — *551.*

[285] Әдаләтлиләр иттифагынын Низамнамәси нәзәрдә тутулур. Коммунистләр иттифагы Низамнамәсинин тәртиб едилмәсиндә Маркс вә Енкелс фәал иштирак етмишдиләр. Низамнамә 1847-чи илин ијунунда Иттифагын биринчи конгресиндә ишләниб һазырланмышды. Иттифаг ичмаларынын мүзакирәсиндән сонра икинчи конгресдә Низамнамә јенидән нәзәрдән кечирилди вә 1847-чи ил декабрын 8-дә гәти тәсдиг едилди (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 524—529). — *551.*

[286] *«Әмәк чәнкавәрләри ордени»* — Америка фәһләләринин тәшкилатыдыр, 1869-чу илдә Филаделфијада јарадылмыш вә 1878-чи иләдәк кизли чәмијјәт характери дашымышдыр; Орден әсасән ихтисассыз фәһләләри, о чүмләдән зәнчиләри бирләшдирирди; мәгсәди кооперативләр јаратмаг вә гаршылыглы јардым тәшкил етмәк иди. Орденин рәһбәрләри әслиндә фәһләләрин сијаси мүбаризәдә иштиракыны рәдд едир вә синифләрин әмәкдашлығы мөвгејиндә дурурду; 1886-чы илдә Орденин рәһбәрлији үмуммилли тә'тилә гаршы чыхараг өз үзвләринин бу тә'тилдә иштиракыны гадаған етди; буна бахмајараг Орденин сырави үзвләри үсјанда иштирак етдиләр; бундан сонра Орден фәһлә күтләләри арасында өз нүфузуну итирди вә 90-чы илләрин сонуна доғру дағылды. — *553.*

[287] Сөһбәт П. Бартын 1890-чы илдә Лејпсигдә чыхмыш «Die Geschichtsphilosophie Hegels und Hegelianer bis auf Marx und Hartmann» («Маркс вә Һартман да дахил олмагла Һекел вә һекелчиләрин тарихи фәлсәфәси») китабындан кедир. — *554, 567, 569.*

[288] *«Deutsche Worte»* («Алман сөзү») — Австрија игтисади вә ичтимаи-сијаси журналы, 1881-чи илдән 1904-чү иләдәк Вјанада чыхмышдыр.

М. Виртин «Һекелә мүнасибәтдә азғынлыг вә мүасир Алманијада онун тә'гиб едилмәси» мәгаләси журналын 1890-чы илдә чыхан 5-чи нөмрәсиндә чап едилмишди. — *554.*

[289] *«Berliner Volks-Tribüne»* («Берлин халг трибунасы») — «кәнчләрин» јарыанархист групуна јахын олан һәфтәлик сосиал-демократ гәзети; 1887-чи илдән 1892-чи иләдәк чыхмышдыр.

«Һәр кәсә — әмәјинин там мәһсулу» мәсәләси үзрә мүзакирәнин мате-

риаллары гәзетдә 1890-чы ил ијунун 14-дән ијулун 12-дәк чап едилмишдир. — *555.*

290 Мерингин «Тарихи материализм һаггында» мәгаләси 1893-чү илдә онун «Лессинг һаггында әфсанә» китабына әлавә шәклиндә дәрч едилмишди. — *568.*

291 Н. Ф. Данијелсонун «Ислаһатдан сонракы ичтимаи тәсәррүфатымызын очеркләри» китабы нәзәрдә тутулур; китаб 1893-чү илдә С.-Петербургда Николај—о тәхәллүсү илә чыхмышдыр. Мәктубда «Очеркләр» сөзүнү Енкелс рус дилиндә јазмышдыр. — *573.*

292 *«Sozialpolitisches Zentralblatt»* («Мәркәзи сосиал-сијаси гәзет») — һәфтәлик сосиал-демократ гәзети; 1892—1895-чи илләрдә Берлиндә нәшр олунмушдур. 1893-чү илдә чыхан 1-чи нөмрәсиндә П. Струвенин «Русијада капитализмин инкишафынын гијмәтләндирилмәси» мәгаләси чап едилмишди. — *573.*

293 Бу мәктуб илк дәфә үнван көстәрилмәдән «Der Sozialistische Akademiker» («Сосиалист алим») журналынын 1895-чи илдә чыхан 20-чи №-дә онун әмәкдашы Г. Штаркенбург тәрәфиндән чап едилмишди. Бунунла әлагәдар олараг әввәлки нәшрләрдә Штаркенбург үнван саһиби кими көстәрилмишдир. — *576.*

294 К. Кулихин «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit» («Заманәмизин мүһүм тичарәт дөвләтләринин тичарәт, сәнаје вә әкинчилијинин тарихи тәсвири») адлы чох чилдли әсәри нәзәрдә тутулур. Әсәр 1830—1845-чи илләрдә Јенада чыхмышдыр. — *578.*

295 Сөһбәт В. Зомбартын «Карл Марксын игтисади системинин тәнгидинә даир» мәгаләсиндән кедир. Мәгалә «Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik» («Сосиал ганунчулуг вә статистика мәсәләләри үзрә архив») журналынын 1894-чү илдә чыхан VII чилдиндә чап едилмишдир. — *579.*

296 1895-чи илин мајында Ф. Енкелс ««Капитал»ын үчүнчү чилдинә әлавә»ни јазмышдыр: «Дәјәр гануну вә кәлир нормасы» вә «Биржа» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, II һиссә, сәһ. 459—486). — *581.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

лабчысы, утопист-коммунист, 1848-чи ил ингилабы дөврүндә Франсада демократ һәрәкатын вә пролетар һәрәкатынын ифрат сол чинаһында дурурду, дәфәләрлә һәбс чәзасына мәһкум едилмишди. — 198.

Блејхрөдер (Bleichröder), Һерсон (1822—1893) — алман малијјәчиси, Бисмаркын шәхси банкири, малијјә ишләриндә онун гејрирәсми мәшвәрәтчиси вә мүхтәлиф мөһтәкирлик фырылдагларында васитәчиси. — 378, 452, 456.

Блос (Blos), Вилһелм (1849—1927) — алман сосиал-демократы, журналист вә тарихчиси; 1872—1874-чү илләрдә «Volksstaat»ын редакторларындан бири, рејхстагын үзвү, биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә сосиал-шовинист. — 561.

Блох (Bloch), Јозеф — «Sozialistische Monatshefte» журналынын редактору. — 558, 561.

Болингброк (Bolingbroke), Һенри (1678—1751) — инкилис деист философу вә сијаси хадими, торилләр партијасынын лидерләриндән бири. — 119.

Бонапарт (Bonaparte), Наполеон Жозеф Шарл Пол (1822—1891) — Жером Бонапартын оғлу, Луи Бонапартын әмиси оғлу, Икинчи республика вахтында Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичилик мәчлисинин депутаты. — 88.

Бонје (Bonnier), Шарл (1863-чү илдә анадан олмушдур) — франсыз сосиалисти, журналист.— 247.

Боркиус (Borgius), Волтер (1870—1928-дән сонра). — 576—577.

Борн (Born), Стефан (әсл ады Симон *Буттермилхдир)* (1824—1898) — алман фәһләси, Коммунистләр иттифагынын үзвү, Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабы заманы алман фәһлә һәрәкатында реформизмин илк нүмајәндәләриндән бири кими чыхыш едирди. — 211.

Борнштедт (Bronstedt), Адалберт (1808—1851) — алман хырда буржуа демократы; «Deutsche-Brüsseler Zeitung»ун (1847 — 1848) баниси вә редактору, Коммунистләр иттифагынын үзвү, 1848-чи илин мартында Иттифагдан харич едилмишдир; Парисдә алман мүһачирләриндән олан көнүллү лекионун тәшкилатчыларындан бири, 1848-чи илин апрелиндә Баден үсјанында иштирак етмишдир. — 209.

Бөме (Bөhme), Јакоб (1575 — 1624) — алман сәнәткары, философ-мистик. — 108.

Бөнигк (Boenigk), Отто, барон *фон* — алман ичтимаи хадими, Бреславл университетиндә сосиализм һаггында мүһазирәләр охујурду. — 557—558.

Бөрнс (Burns), Чон (1858—1943) — инкилис фәһлә һәрәкаты хадими, 80-чи илләрдә јени тред-јунионун лидерләриндән бири, 90-чы илләрдә либерал тред-јунионизм мөвгејинә кечмишди, сосиалист һәрәкаты әлејһинә чыхыш едирди. — 518.

Бөрнштејн (Börnstein), Арнолд Бернһард Карл (1808—1849) — алман хырда буржуа демократы, Парисдә алман мүһачирләринин көнүллү лекионунун рәһбәрләриндән бири, 1848-чи илин апрелиндә Баден үсјанынын иштиракчысы. — 97, 567.

Брајт (Bright), Чон (1811—1889) — инкилис фабрикчиси, фритредер, тахыл ганунлары әлејһинә чәмијјәтин баниләриндән бири; 60-чы илләрин ахырларындан е'тибарән либераллар партијасынын лидерләриндән бири; либерал һөкумәтләриндә бир сыра назир вәзифәләри дашымышдыр.—125, 497, 510.

Бракке (Bracke), Вилһелм (1842—1880) — алман сосиал-демократы, Сосиал-демократ фәһлә партијасынын (ејзенахлылар) баниләриндән (1869) вә рәһбәрләриндән бири, Маркса вә Енкелсә јахын олмуш, лассалчылыға гаршы мүбаризә етмишдир. — 5, 7—8, 32, 35, 96.

Браун (Braun), Һенрих (1854—1927) — алман сосиал-демокра-

В

(1844—1918) — рус игтисадчы-јазычысы, 80—90-чы илләр халгчылығынын идеологларындан бири; К. Марксын «Капитал» әсәрини русчаја тәрчүмә етмишдир; Маркс вә Енкелслә мәктублашырды. — 571, 577.

Данте Алигјери (Dante Alighieri) (1265—1321) — бөјүк италјан шаири. — 85.

Дарвин (Darwin), Чарлз Роберт (1809—1882) — даһи инкилис тәбиәтшүнасы, елми тәкамүл биолокијасынын баниси. — 51, 55, 70, 72, 74, 105, 146, 184, 229, 401, 416, 547, 548.

Декарт (Descartes), Рене (1596—1650) — көркәмли франсыз дуалист философу, ријазијјатчы вә тәбиәтшүнас. — 44, 49, 64, 143, 397, 400, 555.

Демокрит (ерамыздан әввәл тәх. 460—тәх. 370) — гәдим Јунаныстанын бөјүк материалист философу, атомист нәзәријјәсинин баниләриндән бири. — 64, 108.

Демосфен (ерамыздан әввәл 384—322) — гәдим Јунаныстанын көркәмли натиги вә сијаси хадими. — 307.

Депре (Deprez), Марсел (1843—1918) — франсыз физикшүнасы вә електротехники, електрик чәрәјаныны узаг мәсафәјә вермәк мәсәләси үзәриндә чалышмышдыр. — 185.

Дидро (Diderot), Дени (1713—1784) — көркәмли франсыз философу, механистик материализмин нүмајәндәси, атеист, франсыз ингилаби буржуазијасынын идеологларындан бири, маарифчи, енсиклопедистләрин башчысы. — 143, 403.

Дизраели (Disraeli), Бенчамин, граф *Биконсфилд* (1804—1881) — инкилис дөвләт хадими вә јазычысы, тори, мүһафизәкарлар партијасынын лидери, баш назир (1868 вә 1874—1880). — 125.

Дикеарх (ерамыздан әввәл IV әср) — јунан алими, Аристотелин шакирди, тарихә, сијасәтә, фәлсәфәјә, чоғрафијаја даир вә с. бир сыра әсәрләрин мүәллифи. — 308.

Диокен Лаерси (III әср) — гәдим јунан фәлсәфә тарихчиси, гәдим философлар һаггында әтрафлы компилјасија тәртиб етмишдир. — 65.

Диодор Сичилијалы (ерамыздан әввәл тәх. 80—29) — гәдим јунан тарихчиси, үмумдүнја тарихинә даир «Тарихи китабхана» әсәринин мүәллифи. — 344, 352.

Дионисиј Һаликарнаслы (ерамыздан әввәл I әср—ерамызын I әсри) — гәдим јунан тарихчиси вә ритору, «Гәдим Рома тарихи» әсәринин мүәллифи.—311.

Дитс (Dietz) Иоһан Һенрих Вилһелм (1843—1922) — алман сосиал-демократы; сосиал-демократ нәшријјатынын баниси; 1881-чи илдән рејхстагын депутаты.—

Дитскен (Dietzgen), Иосиф (1828—1888) — алман сосиал-демократы, фәлсәфәни мүстәгил өјрәнмиш, мүстәгил сурәтдә диалектик материализмин әсасларына кәлиб чыхмышдыр; ихтисасына көрә даббағ фәһлә.—414.

Додуелл (Dodwell), Һенри (1784-чү илдә вәфат етмишдир) — инкилис материалист философу.— 109.

Доллешалл (Dolleschall), Лоренс (1790-чы илдә анадан олмушдур — Көлндә полис мә'мурү (1819—1847); «Rheinische Zeitung»ун сензору. — 85.

Дрејпер (Draper), Чон Уилјам (1811—1882) — Америка тәбиәтшүнасы вә тарихчиси. — 59.

Дункер (Duncker), Франс (1822—1888) — алман буржуа сијаси хадими вә нашири.—88.

Дунс Скот (Duns Scotus), Иоһанн (тәх. 1265—1308) — орта әср философу, схоластик, орта әсрләрдә материализмин илк ифадәси олан номинализмин нүмајәндәси; «Оксфорд әсәри» адлы санбаллы әсәрин мүәллифи. — 107.

Дүрер (Dürer), Албрехт (1471—1528) — Интибаһ дөврүнүн бөјүк алман рәссамы. — 42.

Дүринг (Dühring), Јевкени Карл (1833—1921) — алман еклектик-философу вә вулгар игтисадчысы, мүртәче хырда буржуа

Е

Ж

З

нуна команданлыг етмишдир. — 457.

Клејн (Klein), Иоһанн Јакоб (1817—1896) — Көлндә һәким, Коммунистләр иттифагынын үзвү, коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә (1852) мүттәһимләрдән бири. — 215.

Клисфен — Афина сијаси хадими, ерамыздан әввәл 510—507-чи илләрдә гәбилә гурулушунун галыгларыны ләғв етмәјә вә Афинада гулдар демократијасы јарадылмасына јөнәлдилән ислаһатлар кечирмишди. — 324.

Кобден (Cobden), Ричард (1804—1865) — инкилис фабрикчиси, буржуа сијаси хадими, фритредерләрин лидерләриндән вә Тахыл ганунларына гаршы чәмијјәтин баниләриндән бири; парламент үзвү. — 125, 497.

Ковалевски, Максим Максимович (1851—1916) — рус алими вә сијаси хадими, буржуа либералы, ибтидаи ичма гурулушунун тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. — 106, 265, 267, 269, 337, 341, 347.

Коллинз (Collins), Антони (1676—1729) — инкилис материалист философу. — 109.

Колумб (Colombo), Христофор (1451—1506) — Американы кәшф етмиш көркәмли дәниз сәјјаһы. — 81.

Коперник (Kopernik), Николај (1473—1543) — бөјүк полјак астроному, һелиосентрик дүнја системи һаггында тә'лимин јарадычысы.—43, 46, 397.

Копп (Kopp), Керман Франс Морис (1817—1892) — алман алими, кимјачы. — 406.

Кошут (Kossuth), Лајош (Лүдвиг) (1802—1894) — мачар милли азадлыг һәрәкатынын башчысы, 1848—1849-чу илләр ингилабында буржуа демократик елементләрә рәһбәрлик етмишдир; мачар ингилаби һөкумәтинин башчысы, ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра Мачарыстандан мүһачирәт етмишдир. — 214.

Крике (Kriege), Керман (1820—1850) — алман журналисти, «һәгиги сосиализм»ин нүмајәндәси, 40-чы илләрин икинчи јарысында Нју-Јоркда алман «һәгиги сосиалистләри» групуна башчылыг етмишдир. — 205, 206.

Кристиан, һерсог *Глуксбургски* (1818—1906) — 1852-чи илдән Данимарка тахт-тачынын варизи, 1863—1906-чы илләрдә IX Кристиан ады илә Данимарка кралы. — 431.

Кромвел (Cromwell), Оливер (1599—1658) — XVII әср инкилис буржуа ингилабы дөврүндә буржуазијанын вә буржуалашмыш задәканларын башчысы, 1653-чү илдән е'тибарән Инкилтәрәнин, Шотландијанын вә Ирландијанын лорд-протектору. — 117, 578.

Крофорд (Crawford), Емили (1831—1915) — инкилис журналисти, Парисдә бир сыра инкилис гәзетләринин мүхбири. — 460.

Крупп (Krupp), Фридрих Алфред (1854—1902) — Алманијанын поладтөкмә вә һәрби сәнајесинин ири магнаты. — 544.

Куланж де — бах: *Фүстел де Куланж,* Нүма Дени.

Кулман (Kuhlmann), Кеорг — Австрија һөкумәтинин кизли хәбәрчиси; өзүнү «пејғәмбәр» кими гәләмә верирди; 40-чы илләрдә Исвечрәдә алман вејтлинкчи сәнәткарлары арасында дини фразеолокијадан истифадә едәрәк «һәгиги сосиализм» идејаларыны тәблиғ едирди. — 206.

Кунов (Cunow), Һенрих Вилһелм Карл (1862—1936) — алман сосиал-демократы, тарихчи, сосиолог вә етнограф; 80—90-чы илләрдә марксистләрә гошулмушду; сонралар тәфтишчи иди. — 268.

Күвје (Cuvier), Жорж (1769 — 1832) — көркәмли франсыз тәбиәтшүнасы, елмә зидд олан идеалист фәлакәтләр нәзәријјәсинин мүәллифи. — 48, 240.

К

Кервинус (Gervinus), Кеорг Готфрид (1805—1871) — алман бур-

нын үзвү, Испанија үчүн катиб-мүхбир (1866—1869), Франсада (1869—1870), Испанијада вә Португалијада (1871—1872) Интернасионал бөлмәләринин тәшкилиндә иштирак етмишдир, Һаага конгресинин (1872) нүмајәндәси, Франсада Фәһлә партијасынын баниләриндән бири; Маркс вә Енкелсин шакирди вә силаһдашы. — 105, 543.

Леббок (Lubbock), Ҹон (1834—1913) — инкилис дарвинчи биологу, етнологу вә археологу; ибтидаи ҹәмијјәт тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. — 227, 228.

Леверје (Le-Verrier), Урбен Жан Жозеф (1811—1877) — көркәмли франсыз астроному вә ријазијјатчысы. — 397.

Леви (Levi), Лион (1821—1888) — инкилис буржуа игтисадчысы, статистик вә һүгугшүнасы. — 514.

Левкипп (ерамыздан әввәл V әср)—көркәмли гәдим јунан материалист философу, атомистика нәзәријјәсинин баниси. — 64.

Ледру-Роллен (Ledru-Rollin), Александр Окүст (1807—1874) — франсыз публисисти, хырда буржуа демократларынын башчыларындан бири, «Réforme» гәзетинин редактору; Мүәссисләр вә Ганунверичилик мәҹлисләринин депутаты, орада Дағ партијасына башчылыг етмишдир, сонралар мүһаҹир олмушдур. — 214, 524.

Лејбнитс (Leibniz), Готфрид Вилһелм (1646—1716) — бөјүк алман ријазијјатчысы, идеалист философ. — 44.

Лејтам (Latham), Роберт Гордон (1812—1888) — инкилис филологу вә етнологу. — 225.

Леонардо да Винчи (Leonardo da Vinci (1452—1519)—бөјүк италјан рәссамы, енсиклопедијачы алим вә Интибаһ дөврүнүн мүһәндиси. — 42.

Лесснер (Lessner), *Фридрих* (1825—1910) — алман вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими; Коммунистләр иттифагынын үзвү, 1848—1849-ҹу илләр ингилабынын иштиракчысы, коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә (1852) мүттәһимләрдән бири; 1856-чы илдән е'тибарән Лондонда мүһаҹир, алман фәһләләринин Лондон Коммунист маарифчи ҹәмијјәтинин үзвү, I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү, Инкилтәрә Мүстәгил фәһлә партијасынын баниләриндән бири; Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы. — 207, 215.

Летурно (Letourneau), Шарл Жан Мари (1831—1902) — франсыз буржуа сосиологу вә етнографы. — 241, 242, 245.

Либих (Liebig), Јустус (1803—1873) — көркәмли алман алими, агрокимјанын баниләриндән бири. — 547.

Либкнехт (Liebknecht), Вилһелм (1826—1900) — алман вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими; 1848—1849-ҹу илләр ингилабынын иштиракчысы, Коммунистләр иттифагынын вә I Интернасионалын үзвү; алман сосиал-демократијасынын баниләриндән вә рәһбәрләриндән бири; Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы. — 5, 7, 29, 34, 35, 38, 40, 61, 96, 459, 495.

Ливи, Тит (ерамыздан әввәл 59-ҹу ил — ерамызын 17-чи или) — Рома тарихчиси, «Шәһәр салындығы замандан е'тибарән Рома тарихи» әсәринин мүәллифи. — 330, 332.

Линнеј (Linné), Карл (1707—1778) — көркәмли Исвеч тәбиәтшүнасы, битки вә һејванларын тәснифаты системинин јарадычысы. — 44, 45, 148.

Лиутпранд (тәх. 922—тәх. 972) — орта әср тарихчиси вә јепископу, «Әҹир» әсәринин мүәллифи. — 356.

Локк (Locke), Ҹон (1632—1704) — көркәмли инкилис дуалист-философу, сенсуалист. — 66, 109, 144, 566.

Лонг (II әсрин сону — III әсрин әввәли) — гәдим јунан јазычысы. — 285.

Н

О

дахили ишләр назири (1881—1888). — 447.

Пфендер (Pfänder), Карл (1818—1876) — алман вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими, рәссам; 1845-чи илдән е'тибарән Лондонда мүһачир, алман фәһләләринин Лондон Маариф чәмијјәтинин, Коммунистләр иттифагы Мәркәзи комитәсинин үзвү, I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү (1864—1867 вә 1870—1872); Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы. — 207.

Р

Раве (Ravé), Һанри — франсыз журналисти, Енкелсин әсәрләринин франсыз дилинә тәрчүмәчиси. — 220.

Рајт (Wright), Ашер (1803—1875) — Америка миссионери, 1831-чи илдән 1875-чи илә гәдәр һиндлиләр арасында јашамыш, онларын дилинин лүғәтини тәртиб етмишдир. — 257.

Рамм (Ramm), Керман — алман сосиал-демократы, 1875-чи илдә «Voekksstaat» гәзети редаксијасынын үзвү.—35.

Расин (Racine), Жан (1639—1699) — франсыз драматургу, франсыз классисизминин нүмајәндәси. — 474.

Рассел (Russel), Чон (1792—1878) — инкилис дөвләт хадими, виғләрин лидери, баш назир (1846—1852 вә 1865—1866). — 453.

Рафаел Санти (Raffaello Santi) (1483—1520)—Интибаһ дөврүнүн бөјүк италјан рәссамы. — 72.

Рејф (Reiff), Вилһелм Јозеф (1824-чү илдә анадан олмушдур) — Көлн Фәһлә иттифагынын үзвү, Коммунистләр иттифагынын үзвү, 1850-чи илдә Иттифагдан харич едилмишдир; коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә (1852) мүттәһимләрдән бири.—215.

Ренан (Renan), Ернест (1823 — 1892) — франсыз филологу вә христиан тарихчиси, идеалист философ. — 212, 412.

Рикардо (Ricardo), Давид (1772—1823) — инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын ән бөјүк нүмајәндәси. — 32.

Ричард I Аслан үрәкли (1157—1199) — инкилис кралы (1189—1199). — 570.

Ришеље (Richelieu) Арман Жан *ду Плесси,* һерсог (1585—1642) — Франсада мүтләгијјәт дөврүнүн бөјүк дөвләт хадими, кардинал. — 468.

Робеспјер (Robespierre), Максимилиан (1758—1794) — XVIII әсрин ахырларындакы франсыз буржуа ингилабынын көркәмли хадими, јакобинләрин башчысы, ингилаби һөкумәтин рәһбәри (1793—1794). — 406.

Роттек (Rotteck), Карл (1775 — 1840) — алман буржуа тарихчиси вә сијаси хадими, либерал. — 446.

Ротшилдләр — Авропанын бир сыра өлкәләриндә банклары олан банкирләр сүлаләси. — 506.

Рөзер (Röser), Петер Һерһард (1814—1865) — алман фәһлә һәрәкатынын хадими; 1848—1849-чу илләрдә Көлн Фәһлә иттифагы сәдринин мүавини; Коммунистләр иттифагынын үзвү, коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә (1852) мүттәһимләрдән бири, сонралар лассалчылара гошулмушду. — 215.

Руке (Ruge), Арнолд (1802—1880) — алман публисисти, кәнч һекелчи; буржуа радикалы; 1848-чи илдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сол чинаһа мәнсуб иди; 50-чи илләрдә Инкилтәрәдә алман хырда буржуазија мүһачирләринин лидерләриндән бири; 1866-чы илдән сонра насионал-либерал. — 85, 214.

Руссо (Rousseau), Жан Жак (1712—1778) — көркәмли франсыз маарифчиси, демократ, хырда буржуа идеологу, деист-философ. — 10, 131, 133, 143, 403, 570.

С

Салвиан (тәх. 390 — тәх. 484) — Марселдә христиан кешиши вә

Т

У

Ф

һ

Ч

Ҹ

Ш

рессистләр партиjасынын лидерләриндән бири; кооператив чәмиjjәтләри jаратмаг jолу илә фәһләләри ингилаби мүбаризәдән jajындырмаға чалышырды. — 192.

Шуртс (Schurz), Карл (1829—1906) — алман хырда буржуа демократы, 1849-чу ил Баден-Пфалтс үсjанынын иштиракчысы; Исвечрәjә мүһачирәт етмишди; сонралар АБШ дөвләт хадими. — 213.

ӘДӘБИ ВӘ МИФОЛОЖИ ПЕРСОНАЖ

Авраам — библиjа рәвајәтинә көрә, гәдим јәһуди патриархы. — 263.

Агамемнон — гәдим јунан мифолокиjасында Аргосун әфсанәви падшаһы, «Илиада» гәһрәманларындан бири, Троја мүһарибәсиндә јунан гошунун башчысы, Есхилин еjни адлы фачиәсинин гәһрәманы.—222, 271, 272, 311, 313, 315.

Алтеjа — гәдим јунан мифолокиjасында падшаһ Тестинин гызы, Мелеагрын анасы .— 344.

Анаитис — гәдим Иран мифолокиjасында су вә мәһсулдарлыг илаһәси Анахитанын гәдим јунанча ады; Анахитаjа пәрәстиш Ермәнистанда кениш jajылмышды, бурада онун сурәти Кичик Асиjа мәһсулдарлыг илаһәсинин сурәти илә бирләшмишди. — 260, 275.

Аполлон — гәдим јунан мифолокиjасында күнәш вә ишыг аллаһы, инчәсәнәтин һимајәчиси. — 222.

Аргонавтлар — гәдим јунан мифолокиjасында әждаһанын горудуғу гызыл гојун јунуну кәтирмәк үчүн «Арго» кәмисиндә Колхидаjа јола дүшән гәһрәманлар. — 343—344.

Ариадна — гәдим јунан мифолокиjасында Крит чары Миносун гызы; Минотавр әждаһасыны өлдүрдүјү лабиринтдән чыхмагда Тезеjә көмәк етмишдир.—50.

Астарта — Финикиjа мифолокиjасында мәһсулдарлыг вә мәһәббәт илаһәси Ашторетин гәдим јунан ады. — 260.

Афина Паллада — гәдим јунан мифолокиjасында башлыча илаһәләрдән бири, мүһарибә илаһәси вә мүдриклик тәчәссүмү; Афина дөвләтинин һимајәчиси сајылырды. — 222.

Афродита — гәдим јунан мифолокиjасында мәһәббәт вә көзәллик илаһәси. — 275.

Ахиллес вә ja *Ахилл* — гәдим јунан мифолокиjасында Трojаны мүһасирәjә алан јунан гәһрәманларындан ән чәсуру; Һомерин «Илиада»сынын әсас гәһрәманларындан бири, мифолокиjаjа көрә, Ахиллес бәдәниндә ән зәиф jер олан дабанындан охла өлүмчүл jараланмышды. — 271, 314, 515.

Бореадлар — гәдим јунан мифолокиjасында шимал күләjи Бореjин вә Афина чарынын гызы Орејтиjанын өвладлары. — 344.

Брунһилда (Брүнһилда) — гәдим алман халг епосунда, һабелә «Нибелунглар һаггында маһны» адлы орта әср алман поемасында гәһрәман гадын, Исландиjа краличасы, сонра исә бургундларын кралы Гунтерин арвады. — 287.

Гудрун (Кудрун) — гәдим алман халг епосунун, һабелә XIII әсрдә jаранмыш алман орта әср поемасы «Гудрун»да баш гәһрәман олан гадын, һекелинглар кралы Һетелин вә ирландиjалы Һилданын гызы, зеландиjалы Һервигин нишанлысы; орманлы (нормандиjалы) Һартмурт тәрәфиндән оғурланмыш, он үч ил онун әсири олмуш, она әрә кетмәкдән имтина етмишдир; Һервиг тәрәфиндән азад едилдикдән сонра онун арвады олмушдур. — 287.

Гунтер — гәдим алман халг епосунун, һабелә «Нибелунглар һаг-

тында маһны» адлы орта әср алман поемасынын гәһрәманы, бургундларын кралы. — 286.

Дафнис — Лонгун (II—III әсрләр) «Дафнис вә Хлоја» адлы гәдим јунан романынын гәһрәманы; вурғун чобан сурәти. — 285.

Демодок — Һомерин «Одиссеја» поемасынын гәһрәманларындан бири, феакларын әфсанәви падшаһы Алкинојун сарајында кор муғәнни.—314.

Дон-Кихот — Сервантесин ејни адлы романынын баш гәһрәманы. — 480.

Дросте-Фишеринг — алман сатирик халг маһнысында персонаж. — 446.

Евмеј — Һомерин «Одиссеја» поемасынын гәһрәманларындан бири, Итака адасынын падшаһы Одиссејин донуз отараны, өз ағасынын узун илләр давам едән сәјаһәти мүддәтиндә она садиг галмышдыр. — 314.

Екист вә ја *Екисф* — гәдим јунан мифолокијасында Клитемнестранын ашнасы, Агамемнонун өлдүрүлмәсиндә иштирак етмишдир; Есхилин «Агамемнон» вә «Хоефорлар» адлы фачиәләринин («Орестеја» трилокијасында икинчи вә үчүнчү һиссәләрин) гәһрәманы. — 222.

Еринијәр — гәдим јунан мифолокијасында интигам илаһәләри, Есхилин «Хоефорлар» вә «Евменидләр» адлы фачиәләринин («Орестеја» трилокијасында икинчи вә үчүнчү һиссәләрин) гәһрәманлары. — 222.

Етеокл — гәдим јунан мифолокијасында Фив падшаһы Едипин оғулларындан бири, һакимијјәт уғрунда мүбаризәдә өз гардашы Полиники өлдүрмүш вә һәмин тәкбәтәк вурушмада өзү дә өлмүшдүр; бу әфсанә Есхилин «Фивә гаршы једди нәфәр» фачиәсинин әсасыны тәшкил етмишдир. — 312.

Етсел — гәдим јунан халг епосунун, һабелә «Нибелунглар һаггында маһны» адлы орта әср поемасынын гәһрәманы, һунларын кралы. — 286.

Жорж Данден—Молјерин «Жорж Данден вә ја Алдадылмыш әр» комедијасында әсас сурәт, варјохдан чыхмыш вә әрини мәһарәтлә алдадан аристократ гадынла евләнмиш садәлөвһ бир варлы кәндли сурәти. — 372.

Зевс — гәдим јунан мифолокијасында баш аллаһ. — 314, 390.

Зигфрид — гәдим алман халг епосунун, һабелә «Нибелунглар һаггында маһны» адлы алман орта әср поемасынын баш гәһрәманы. — 286.

Зигфрид морландијалы — гәдим алман халг епосунун, һабелә XIII әсрдә јаранмыш алман орта әср «Гудрун» поемасынын гәһрәманы; Гудрунун рәдд етдији адахлылардан бири. — 286.

Зикебант ирландијалы — гәдим алман халг епосунун, һабелә XIII әсрдә јаранмыш алман орта әср «Гудрун» поемасынын гәһрәманы; ирландијалыларын падшаһы. — 286.

Золушка — бир чох халглар арасында кениш јајылмыш мәшһур нағылын гәһрәманы, наһаг јерә инчидилән зәриф вә зәһмәткеш гызын сурәти. — 200.

Кассандра — гәдим јунан мифолокијасында Троја падшаһы Приамын гызы; фалчы, Троја үзәриндә гәләбәдән сонра Агамемнон тәрәфиндән кәниз кими апарылмышды; Есхилин «Агамемнон» фачиәсинин гәһрәманларындан бири. — 271.

Клеопатра — гәдим јунан мифолокијасында шимал күләји аллаһы Борејин гызы. — 344.

Клитемнестра — гәдим јунан мифолокијасында Агамемнонун арвады, әри Троја мүһарибәсиндән гајытдыгдан сонра әрини өлдүрмүшдүр; Есхилин «Орестеја» фачиәсинин гәһрәманы. — 222.

Кримһилда — гәдим алман халг епосунун, һабелә «Нибелунглар һаггында маһны» адлы орта әср алман поемасынын гәһрәманы, бургундларын кралы Гунтерин бачысы, Зигфридин адахлысы, сонра арвады, әри һәлак олдуг-

МӨВЗУ КӨСТӘРИЧИСИ

А

J

К

Т

У

Ү

Ф

МҮНДӘРИЧАТ

Бурахылышына мәс'ул *Ә. М. Әһмәдов*
Бәдии редактору *В. Мартынов*
Техники редактору *М. Мәммәдов*
Корректорлары *М. Зејналов, Е. Фејзуллајева*

ИБ № 1723

Јығылмаға верилмиш 30. 12. 82. Чапа имзаланмыш 02. 11. 83. Форматы 60×90 1/16. Мәт. кағызы № 1. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәрәги 41,75. Шәрти рәнкли сурәти 42,75. Учот нәшр вәрәги 42,5. Тиражы 10000. Сифариш 1.
Гијмәти 1 ман. 80 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси

Халглар Достлуғу орденли Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы—370005, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4
«Гызыл Шәрг» мәтбәәси, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, № 80.

Государственный комитет Азербайджанской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли.

Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное издательство «Азернешр». Баку—370005 **ул. Гуси Гаджиева, 4.**

Типография «Красный Восток», Баку, ул. Ази Асланова, 80